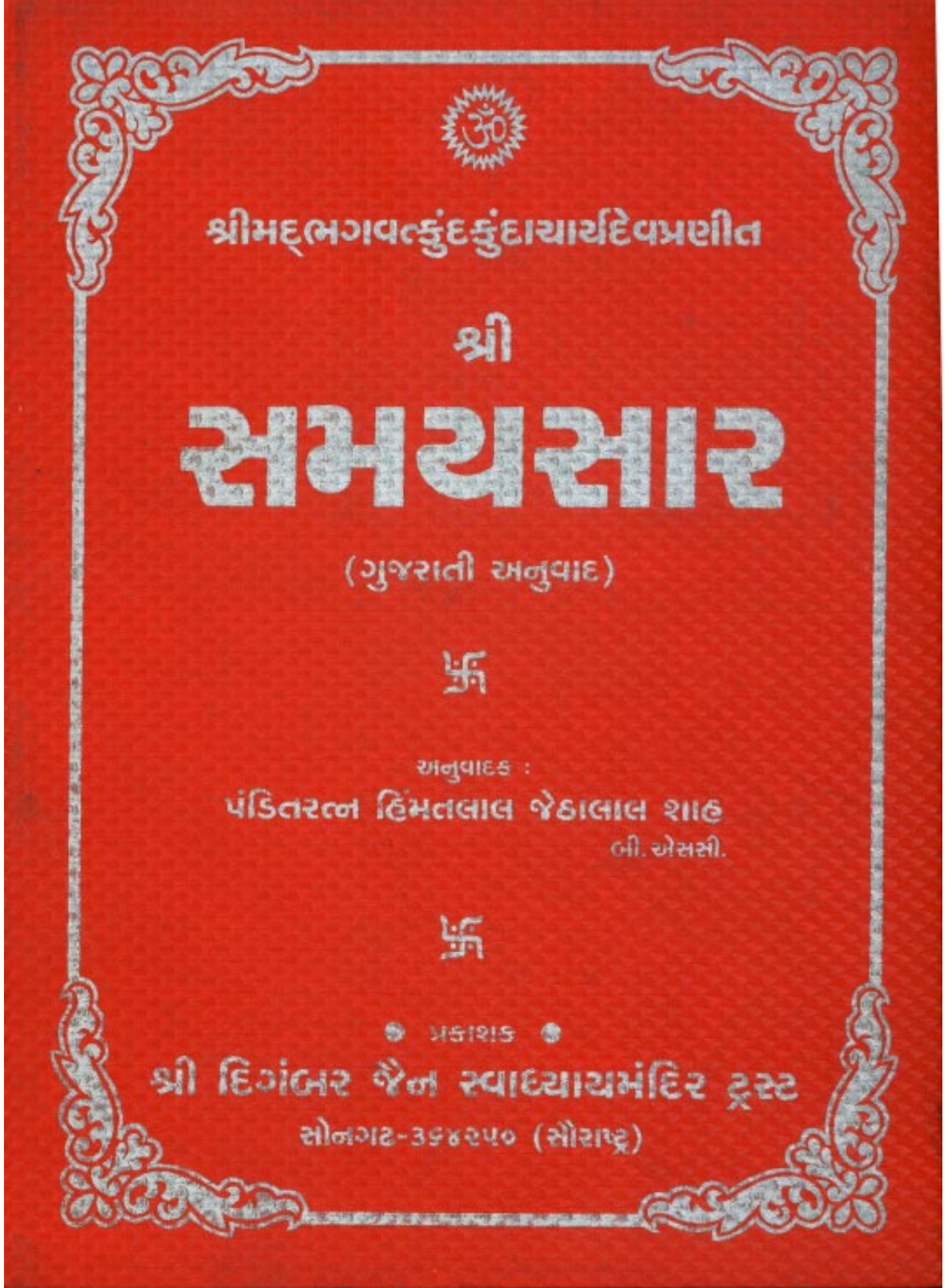

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

❁ ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા, પુષ્પ—૬૧ ❁

ૐ

નમઃ પરમાત્મને ।

શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત

શ્રી

સમયસાર

મૂળ ગાથાઓ, સંસ્કૃત ઇયા, ગુજરાતી પદ્યાનુવાદ,
શ્રીઅમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત સંસ્કૃત 'આત્મખ્યાતિ'
ટીકા અને તેના ગુજરાતી અનુવાદ સહિત

: અનુવાદક :

પંડિતરત્ન શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ
બી. એસ સી.

: પ્રકાશક :

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)-૩૬૪૨૫૦

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

એકથી સાત આવૃત્તિ : કુલ પ્રત ૧૬,૧૦૦

આઠમી આવૃત્તિ : પ્રત ૨૦૦૦

વીર સં. ૨૫૩૨

વિ. સં. ૨૦૬૨

પરમાગમ શ્રી સમયસાર (ગુજરાતી)ના

❁ સ્થાયી પ્રકાશન-પુસ્કર્તા ❁

ડૉ. કાન્તિલાલ જગજીવનદાસ શેઠ-પરિવાર, મુંબઈ

હસ્તે : અનસૂયાબેન(પત્ની), વિજયભાઈ(પુત્ર), માલિની(પુત્રવધૂ)
ઋષભ(પૌત્ર), તારિણી(પૌત્રી), મીનળબેન, સોનલબેન, દેવયાનીબેન(પુત્રીઓ).

આ શાસ્ત્રની પડતર કિંમત રૂ. ૧૩૧=૦૦ થાય છે. અનેક મુમુક્ષુઓની આર્થિક સહાયથી આ આવૃત્તિની કિંમત રૂ. ૬૦=૦૦ થાય છે. તેમાંથી ૫૦% શ્રી કુંદકુંદ-કહાન પારમાર્થિક ટ્રસ્ટ હસ્તે સ્વ. શ્રી શાંતિલાલ રતિલાલ શાહ પરિવાર તરફથી કિંમત ઘટાડવામાં આવતાં આ ગ્રંથની વેચાણ કિંમત રૂ. ૩૦=૦૦ રાખવામાં આવી છે.

કિંમત : રૂ. ૩૦=૦૦

: મુદ્રક :

કહાન મુદ્રણાલય

જૈન વિદ્યાર્થી ગૃહ કંપાઉન્ડ, સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦

☎ : (02846) 244081

परम पूज्य अध्यात्ममूर्ति सद्गुरुदेव श्री कान्हास्वामी

અર્પણ

જેમણે આ પામર પર અપાર ઉપકાર કર્યો છે, જેમની પ્રેરણાથી સમયસારનો આ અનુવાદ તૈયાર થયો છે, જેઓ દ્રવ્યે અને ભાવે સમયસારની મહા પ્રભાવના કરી રહ્યા છે, સમયસારમાં પ્રસ્પેલી નિશ્ચય-વ્યવહારની સંપ્રિપૂર્વક જેમનું જીવન છે, તે પરમપૂજ્ય પરમ-ઉપકારી સદ્ગુરુદેવ (શ્રી કમ્પૃત્સ્વામીજી) આ અનુવાદ-પુષ્પ અત્યંત ભક્તિભાવે અર્પણ કરું છું.

—અનુવાદક

* શ્રી સદ્ગુરુદેવ-સ્તુતિ *

(હરિગીત)

સંસારસાગર તારવા જિનવાણી છે નૌકા ભલી,
જ્ઞાની સુકાની મળ્યા વિના એ નાવ પણ તારે નહીં;
આ કાળમાં શુદ્ધાત્મજ્ઞાની સુકાની બહુ બહુ દોહલો,
મુજ પુણ્યરાશિ ફળ્યો અહો! ગુરુ ક્ષાન તું નાવિક મળ્યો.

(અનુષ્ટુપ)

અહો! ભક્ત ચિદાત્માના, સીમંધર-વીર-કુંદના!
બાહ્યાંતર વિભવો તારા, તારે નાવ મુમુક્ષુનાં.

(શિખરિણી)

સદા દૃષ્ટિ તારી વિમળ નિજ ચૈતન્ય નીરખે,
અને જ્ઞપ્તિમાંહી દરલ-ગુણ-પર્યાય વિલસે;
નિજાલંબીભાવે પરિણતિ સ્વરૂપે જઈ ભજે,
નિમિત્તો વહેવારો ચિદ્ધન વિષે કાંઈ ન મજે.

(શાર્દૂલવિકીર્તિ)

હેયું 'સત સત, જ્ઞાન જ્ઞાન' ધબકે ને વજ્રવાણી છૂટે,
જે વજ્રે સુમુમુક્ષુ સત્ત્વ ઝળકે; પરદ્રવ્ય નાતો તૂટે;
—રાગદ્વેષ રુચે ન, જંપ ન વળે ભાવેદ્રિમાં-અંશમાં,
ટંકોત્કીર્ણ અકૃપ જ્ઞાન મહિમા હૃદયે દરજે હૃદવદા.

(વસંતતિલકા)

નિત્યે સુધાઝરણ ચંદ્ર! તને નમું હું,
કરુણા અકારણ સમુદ્ર! તને નમું હું;
હે જ્ઞાનપોષક સુમેઘ! તને નમું હું,
આ દાસના જીવનશિલ્પી! તને નમું હું.

(સગ્ધરા)

ઊંડી ઊંડી, ઊંડેથી સુખનિધિ સતના વાયુ નિત્યે વહંતી,
વાણી ચિન્મૂર્તિ! તારી ઉર-અનુભવના સૂક્ષ્મ ભાવે ભરેલી;
ભાવો ઊંડા વિચારી, અભિનવ મહિમા ચિત્તમાં લાવી લાવી,
ખોયેલું રત્ન પામું,—મનરથ મનનો; પૂરજો શક્તિશાળી!

રચયિતા : હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

પ્રકાશકીય નિવેદન

[આઠમી આવૃત્તિ પ્રસંગે]

ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રણીત સર્વોત્કૃષ્ટ પરમાગમ શ્રી સમયસાર ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ સં. ૧૯૯૭માં પ્રકાશિત થયું હતું. તેની દ્વિતીય આવૃત્તિ સં. ૨૦૦૯માં શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવની 'આત્મખ્યાતિ' નામની સંસ્કૃત ટીકા સહિત પ્રગટ થયેલ હતી. ત્રીજી આવૃત્તિમાં શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવકૃત કળશોનો માત્ર સળંગ ગુજરાતી અર્થ ન લખતાં વચમાં કોંસમાં સંસ્કૃત શબ્દો મૂકીને અર્થ ભરેલ હતો કે જેથી કયા સંસ્કૃત શબ્દોનો અર્થ છે તે વાચકોના ખ્યાલમાં આવી શકે. ત્યાર બાદ અનુક્રમે ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી, સાતમી પછી આ આઠમી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરતાં અત્યાનંદ અનુભવાય છે.

શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ તરફથી આ શાસ્ત્ર હિંદી ભાષામાં (સંસ્કૃત ટીકાઓ સહિત) સં. ૧૯૭૫માં પ્રકાશિત થયું હતું. પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીના હસ્તમાં આ પરમાગમ સં. ૧૯૭૮માં આવ્યું. તેમના કરકમળમાં એ પરમપાવન ચિંતામણિ આવતાં તે કુશળ ઝવેરીએ અને પારખી લીધો અને સમયસારની કૃપાથી તેઓશ્રીએ નિજ ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાન સમયસારનાં દર્શન કર્યાં. એ પવિત્ર પ્રસંગનો ઉલ્લેખ પૂજ્ય ગુરુદેવના જીવનચરિત્રમાં આ પ્રમાણે કર્યો છે : સં. ૧૯૭૮માં વીરશાસનના ઉદ્ધારનો, અનેક મુમુક્ષુઓના મહાન પુણ્યોદયને સૂચવતો એક પવિત્ર પ્રસંગ બની ગયો. વિધિની કોઈ ધન્ય પળે શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યવિરચિત શ્રી સમયસાર નામનો મહાન ગ્રંથ મહારાજશ્રીનાં હસ્તકમળમાં આવ્યો. સમયસાર વાંચતાં જ તેમના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. જેની શોધમાં તેઓ હતા તે તેમને મળી ગયું. શ્રી સમયસારજીમાં અમૃતનાં સરોવર છલકાતાં મહારાજશ્રીના અંતર્નયને જોયાં. એક પછી એક ગાથા વાંચતાં મહારાજશ્રીએ ઘૂંટડા ભરી ભરીને તે અમૃત પીધું. ગ્રંથાધિરાજ સમયસારજીએ મહારાજશ્રી પર અપૂર્વ, અલૌકિક, અનુપમ ઉપકાર કર્યો અને તેમના આત્માનંદનો પાર ન રહ્યો. મહારાજશ્રીના અંતર્જીવનમાં પરમપવિત્ર પરિવર્તન થયું. ભૂલી પડેલી પરિણતિએ નિજ ઘર દેખ્યું. ઉપયોગ-ઝરણાનાં વહેણ અમૃતમય થયાં. જિનેશ્વરદેવના સુનંદન ગુરુદેવની જ્ઞાનકળા હવે અપૂર્વ રીતે ખીલવા લાગી. પૂજ્ય ગુરુદેવ જેમ જેમ સમયસારમાં ઊંડા ઊતરતા ગયા તેમ તેમ તેમાં કેવળજ્ઞાની પિતાથી વારસામાં આવેલાં અદ્ભુત નિધાનો તેમના સુપુત્ર ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે ચીવટથી સંઘરી રાખેલાં તેમણે જોયાં. ઘણાં વર્ષો સુધી સમયસારનું ઊંડું મનન કર્યા પછી, 'કોઈ પણ રીતે જગતના જીવો સર્વજ્ઞપિતાના આ અણમૂલ વારસાની કિંમત સમજે અને અનાદિકાળની દીનતાનો અંત લાવે!'—એવી કરુણાબુદ્ધિને લીધે પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીએ સમયસાર પર અપૂર્વ પ્રવચનોનો પ્રારંભ કર્યો. જાહેર સભામાં સૌથી પહેલાં સં. ૧૯૯૦માં રાજકોટ ચાતુર્માસ વખતે સમયસારનું વાંચન શરૂ કર્યું. પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીએ સમયસાર ઉપર કુલ ઓગણીસ વખત પ્રવચનો આપ્યાં છે. સોનગઢ-ટ્રસ્ટ તરફથી સમયસાર ઉપર પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીનાં પ્રવચનોનાં પાંચ પુસ્તકો છપાઈને પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં છે.

(૬)

જેમ જેમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી અનુભવવાણી વડે આ શાસ્ત્રના ઊંડા-ગંભીર ભાવોને ખોલતા ગયા તેમ તેમ મુમુક્ષુ જીવોને તેનું મહત્ત્વ સમજાતું ગયું, અને તેમનામાં અધ્યાત્મરસિકતાની સાથે સાથે આ શાસ્ત્ર પ્રત્યે ભક્તિ અને બહુમાન પણ વધતાં ગયાં. સં. ૧૯૯૪ના વૈશાખ વદ આઠમે, સોનગઢમાં શ્રી 'જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર'ના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે તેમાં પૂજ્ય પ્રશમમૂર્તિ ભગવતી બહેનશ્રી ચંપાબેનના પવિત્ર હસ્તે શ્રી સમયસારજી શાસ્ત્રની વિધિપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી.

—આવું મહિમાવંત આ પરમાગમ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકાશિત થાય તો જિજ્ઞાસુઓને મહા લાભનું કારણ થાય એવી ભાવનાથી શ્રી જૈન અતિથિ સેવા સમિતિએ સં. ૧૯૯૭માં આ પરમાગમનું ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકાશન કર્યું. ત્યાર બાદ તેની દ્વિતીય આવૃત્તિ સં. ૨૦૦૯માં શ્રી દિ. જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. આ તેની આઠમી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ રીતે આ પ્રકાશન ખરેખર પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના પ્રભાવની જ પ્રસાદી છે. અધ્યાત્મનું રહસ્ય સમજાવીને પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીએ જે અપાર ઉપકાર કર્યો છે તેનું વર્ણન વાણીથી વ્યક્ત કરવા આ સંસ્થા અસમર્થ છે.

શ્રીમાન સમીપ સમયવર્તી સમયજ્ઞ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ જનસમાજને અધ્યાત્મ સમજાવ્યું તથા અધ્યાત્મપ્રચાર અર્થે શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ સ્થાપ્યું; એ રીતે જનસમાજ પર—મુખ્યત્વે ગુજરાત-કાઠિયાવાડ પર—તેમનો મહા ઉપકાર વર્તી રહ્યો છે.

હવે ગુજરાતી અનુવાદ વિષે : આ ઉચ્ચ કોટિના અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવાનું કામ સહેલું ન હતું. સૂત્રકાર અને ટીકાકાર આચાર્યભગવંતોના ગંભીર ભાવો યથાર્થપણે જળવાઈ રહે એવી રીતે તેને સ્પર્શીને અનુવાદ થાય તો જ પ્રકાશન સંપૂર્ણપણે સમાજને લાભદાયક નીવડે એમ હતું. સદ્ભાગ્યે ઊંડા આદર્શ આત્માર્થી પંડિતરત્ન ભાઈશ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહે, પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીની કૃપાભીની પવિત્ર આજ્ઞા તથા પૂજ્ય બહેનશ્રી ચંપાબેનની પાવન પ્રેરણા ઝીલીને, તેનો અનુવાદ કરી આપવા સહર્ષ સંમતિ આપીને તે કામ હાથમાં લીધું, અને તેમણે આ અનુવાદનું કામ રૂડી રીતે સાંગોપાંગ પાર ઉતાર્યું.

આ પવિત્ર શાસ્ત્રના ગુજરાતી અનુવાદનું મહાન કાર્ય કરનાર ભાઈશ્રી હિંમતલાલભાઈ અધ્યાત્મરસિક વિદ્વાન હોવા ઉપરાંત ગંભીર, વૈરાગ્યશાળી, શાંત અને વિવેકી સજ્જન હતા તથા કવિ પણ હતા. તેમણે સમયસારના અનુવાદ ઉપરાંત તેની મૂળ ગાથાઓનો ગુજરાતી પદ્યાનુવાદ પણ હરિગીત છંદમાં કર્યો છે; તે ઘણો જ મધુર, સ્પષ્ટ તેમ જ સરળ છે અને દરેક ગાથાર્થ પહેલાં છાપવામાં આવ્યો છે. આ રીતે આખોય અનુવાદ તેમ જ હરિગીત કાવ્યો જિજ્ઞાસુ જીવોને બહુ જ ઉપયોગી અને ઉપકારી થયેલ છે. આ માટે ભાઈશ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહનો જેટલો આભાર માનવામાં આવે તેટલો ઓછો છે. આ સમયસાર જેવા ઉત્તમ શાસ્ત્રનો અનુવાદ કરવાનું પરમ સૌભાગ્ય તેમને મળ્યું તે માટે તેઓ ખરેખર અભિનંદનીય છે.

આજથી લગભગ બસો વર્ષ પહેલાં શ્રીમાન પંડિત જયચંદ્રજીએ આ પરમાગમનું હિંદી ભાષાંતર કરીને જૈનસમાજ પર ઉપકાર કર્યો છે. આ અનુવાદ શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ હિંદી સમયસારના આધારે કરવામાં આવ્યો છે, તે માટે આ સંસ્થા તે મંડળનો આભાર માને છે. [ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસંગે સંશોધન, કળશોના ગુજરાતી અર્થની વચ્ચે સંસ્કૃત શબ્દો યથાસ્થાને ગોઠવવાનું કાર્ય, પ્રૂફરીડિંગ,

(૭)

શુદ્ધિપત્રક, ગાથાસૂચી, કળશસૂચી વગેરે અનેકવિધ કાર્યોમાં પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના અંતેવાસી બાળબ્રહ્મચારી ભાઈશ્રી ચંદુલાલ ખીમચંદ જોબાળિયાએ અત્યંત કાળજી, પરિશ્રમ અને ઉલ્લાસપૂર્વક જે સહાય કરી છે તે માટે આ સંસ્થા તેમની આભારી છે. બ્ર૦ શ્રી ચંદુભાઈના આ કાર્યમાં સદ્ગમવત્સલ પં૦ ભાઈશ્રી હિંમતલાલભાઈએ અનેકવિધ સહાય કરી છે તેમ જ આખરી પ્રૂફસંશોધન પણ તેમણે જ કરી આપ્યું છે, તેથી તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.] ઊંડા આદર્શ આત્માર્થી પંડિતરત્ન શ્રી હિંમતલાલભાઈ શાહનો ઉપોદ્ઘાત શબ્દશઃ આ આવૃત્તિમાં લીધેલ છે. અને આ આવૃત્તિનું મુદ્રણસંશોધન બ્ર૦ શ્રી ચંદુભાઈ જોબાળિયા, બ્ર૦ શ્રી વ્રજલાલભાઈ શાહ (વઢવાણ), શ્રી પ્રવીણભાઈ સારાભાઈ શાહ (સોનગઢ) તથા શ્રી અનંતરાય વ્રજલાલ શાહે (જલગાંવ) કરી આપેલ છે તે બદલ તે સર્વ મહાનુભાવોનો આભાર માનીએ છીએ.

આ આવૃત્તિનું સુંદર મુદ્રણકાર્ય 'કહાન મુદ્રણાલય'ના માલિક શ્રી જ્ઞાનચંદજી જૈને તથા તેમના સુપુત્ર ચિ૦ નિલયે કરી આપેલ છે, તેથી તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ. આ ઉપરાંત જેમની સહાય હોય તે સર્વનો પણ આભાર માનવામાં આવે છે.

આ સમયસાર ખરેખર એક ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્ર છે. સાધક જીવોને માટે તેમાં આધ્યાત્મિક મંત્રોનો ભંડાર ભર્યો છે. કુંદકુંદાચાર્યદેવ પછી રચાયેલાં લગભગ બધાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રો ઉપર સમયસારનો પ્રભાવ પડ્યો છે. સર્વ અધ્યાત્મનાં બીજડાં સમયસારમાં સમાયેલાં છે. સર્વે જિજ્ઞાસુ જીવોએ ગુરુગમપૂર્વક આ પરમાગમનો અભ્યાસ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે. પરમ મહિમાવંત એવા નિજ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને અનુભવગમ્ય કરવા માટે આ શાસ્ત્રમાં અદ્વિતીય ઉપદેશ છે, અને એ જ દરેક જિજ્ઞાસુ જીવનું એકમાત્ર પરમ કર્તવ્ય છે. શ્રી પદ્મનંદી મુનિરાજ કહે છે કે—

તત્પ્રતિ પ્રીતિચિત્તેન યેન વાર્તાપિ હિ શ્રુતા ।

નિશ્ચિતં સ ભવેદ્ભવ્યો ભાવિનિર્વાણભાજનમ્ ॥૨૩॥

(પદ્મનંદિપંચવિંશતિકા—એકત્વ અધિકાર)

અર્થ :—જે જીવે પ્રસન્નચિત્તથી આ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની વાત પણ સાંભળી છે તે ભવ્ય પુરુષ ભવિષ્યમાં થનારી મુક્તિનું અવશ્ય ભાજન થાય છે.

ઉપર પ્રમાણે સુપાત્ર જીવો ગુરુગમે શુદ્ધચૈતન્યતત્ત્વની વાર્તાનું પ્રીતિપૂર્વક શ્રવણ કરો અને આ પરમાગમની પાંચમી ગાથામાં આચાર્યભગવાનની આજ્ઞા-અનુસાર તે એકત્વ-વિભક્ત શુદ્ધ આત્માને સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષથી પ્રમાણ કરો.

વૈશાખ સુદ બીજ

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીનો ૧૧૭મો જન્મ-મહોત્સવ
વિ. સંવત ૨૦૬૨ ❀ ઈ.સ. ૨૦૦૬

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ—

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)—364250

ૐ

જિનજીની વાણી

[રાગ-આશાભર્યા અમે આવિયા]

સીમંધર મુખથી ફૂલડાં ખરે,
એની કુંદકુંદ ગૂંથે માળ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

વાણી ભલી, મન લાગે રળી,
જેમાં સાર-સમય શિરતાજ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

ગૂંથ્યાં પાહુડ ને ગૂંથ્યું પંચાસ્તિ,
ગૂંથ્યું પ્રવચનસાર રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

ગૂંથ્યું નિયમસાર, ગૂંથ્યું રચણસાર
ગૂંથ્યો સમયનો સાર રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

સ્યાદ્વાદ કેરી સુવાસે ભરેલો
જિનજીનો ઐકારનાદ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

વંદું જિનેશ્વર, વંદું હું કુંદકુંદ,
વંદું એ ઐકારનાદ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

હેડે હજો, મારા ભાવે હજો,
મારા ધ્યાને હજો જિનવાણ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

જિનેશ્વરદેવની વાણીના વાયરા
વાજો મને દિનરાત રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

રચયિતા : હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

[સમયસારનો મહિમા]

મોઘ ચલિવેકૌ સૌન કરમકૌ કરૈ વૌન,
જાકે રસ-ભૌન બુધ તૌન જ્યૌ ઘુલત હૈ ।
ગુનકૌ ગરંથ નિરગુનકૌ સુગમ પંથ,
જાકૌ જસ કહત સુરેશ અકુલત હૈ ।
યાહીકે જુ પચ્છી તે ઉડત જ્ઞાનગગનમેં,
યાહીકે વિપચ્છી જગજાલમેં રુલત હૈ ।
હાટકસૌ વિમલ વિરાટકસૌ વિસતાર,
નાટક સુનલ હીયે ફાટક ખુલત હૈ ॥

—પં. બનારસીદાસજી

અર્થ :—શ્રી સમયસાર મોક્ષ પર ચડવાને સીડી છે (અથવા મોક્ષ તરફ ચાલવાને શુભ શુકન છે), કર્મનું તે વમન કરે છે અને જેમ જળમાં લવણ ઓગળી જાય છે તેમ સમયસારના રસમાં બુધપુરુષો લીન થઈ જાય છે. તે ગુણનો ગાઠ છે (અર્થાત્ સમ્યક્દર્શનના ગુણોનો સમૂહ છે), મુક્તિનો સુગમ પંથ છે અને તેનો (અપાર) યશ વર્ણવતાં ઈન્દ્ર પણ આકુલિત થઈ જાય છે. સમયસારરૂપી પાંખવાળા (અથવા સમયસારના પક્ષવાળા) જીવો જ્ઞાનગગનમાં ઊડે છે અને સમયસારરૂપી પાંખ વિનાના (અથવા સમયસારથી વિપક્ષ) જીવો જગજાળમાં રજળે છે. સમયસારનાટક (અર્થાત્ શ્રી સમયસાર-પરમાગમ કે જેને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે નાટકની ઉપમા આપી છે તે) શુદ્ધ સુવર્ણ સમાન નિર્મળ છે, વિરાટ (બ્રહ્માંડ) સમાન તેનો વિસ્તાર છે અને તેનું શ્રવણ કરતાં હૃદયનાં કપાટ ખૂલી જાય છે.

*

ॐ

નમઃ સદુરવે

◆ ઉપોદ્ધાત ◆

[પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસંગે]

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત આ ‘સમયપ્રાભૃત’ અથવા ‘સમયસાર’ નામનું શાસ્ત્ર ‘દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ’માંનું સર્વોત્કૃષ્ટ આગમ છે.

‘દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ’ની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થઈ તે આપણે પટ્ટાવલિઓના આધારે સંક્ષેપમાં પ્રથમ જોઈએ.

આજથી ૨૪૬૬ વર્ષ પહેલાં આ ભરતક્ષેત્રની પુણ્યભૂમિમાં જગત્પૂજ્ય પરમ ભટ્ટારક ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામી મોક્ષમાર્ગનો પ્રકાશ કરવા માટે સમસ્ત પદાર્થોનું સ્વરૂપ પોતાના સાતિશય દિવ્યધ્વનિ દ્વારા પ્રગટ કરતા હતા. તેમના નિર્વાણ પછી પાંચ શ્રુતકેવળી થયા, જેમાં છેલ્લા શ્રુતકેવળી શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી થયા. ત્યાં સુધી તો દ્વાદશાંગશાસ્ત્રના પ્રરૂપણથી વ્યવહાર- નિશ્ચયાત્મક મોક્ષમાર્ગ યથાર્થ પ્રવર્તતો રહ્યો. ત્યાર પછી કાળદોષથી ક્રમે ક્રમે અંગોના જ્ઞાનની વ્યુચ્છિત્તિ થતી ગઈ. એમ કરતાં અપાર જ્ઞાનસિંધુનો ઘણો ભાગ વિચ્છેદ પામ્યા પછી બીજા ભદ્રબાહુસ્વામી આચાર્યની પરિપાટીમાં બે સમર્થ મુનિઓ થયા—એકનું નામ શ્રી ધરસેન આચાર્ય અને બીજાનું નામ શ્રી ગુણધર આચાર્ય. તેમની પાસેથી મળેલા જ્ઞાન દ્વારા તેમની પરંપરામાં થયેલા આચાર્યોએ શાસ્ત્રો ગૂંથ્યાં અને વીર ભગવાનના ઉપદેશનો પ્રવાહ વહેતો રાખ્યો.

શ્રી ધરસેન આચાર્યને અગ્રાયણીપૂર્વના પાંચમાં ‘વસ્તુ’ અધિકારના મહાકર્મપ્રકૃતિ નામના ચોથા પ્રાભૃતનું જ્ઞાન હતું. તે જ્ઞાનામૃતમાંથી અનુક્રમે ત્યાર પછીના આચાર્યો દ્વારા ષટ્ખંડાગમ તથા તેની ધવલા-ટીકા, ગોમ્મટસાર, લબ્ધિસાર, ક્ષપણાસાર આદિ શાસ્ત્રો રચાયાં. આ રીતે પ્રથમ શ્રુતસ્કંધની ઉત્પત્તિ છે. તેમાં જીવ અને કર્મના સંયોગથી થયેલા આત્માના સંસારપર્યાયનું—ગુણસ્થાન, માર્ગણાસ્થાન આદિનું—સંક્ષિપ્ત વર્ણન છે, પર્યાયાર્થિક નયને પ્રધાન કરીને કથન છે. આ નયને અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક પણ કહે છે અને અધ્યાત્મભાષાથી અશુદ્ધનિશ્ચયનય અથવા વ્યવહાર કહે છે.

શ્રી ગુણધર આચાર્યને જ્ઞાનપ્રવાદપૂર્વના દશમા વસ્તુના ત્રીજા પ્રાભૃતનું જ્ઞાન હતું. તે જ્ઞાનમાંથી ત્યાર પછીના આચાર્યોએ અનુક્રમે સિદ્ધાંતો રચ્યા. એમ સર્વજ્ઞ ભગવાન મહાવીરથી ચાલ્યું આવતું જ્ઞાન આચાર્યોની પરંપરાથી ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવને પ્રાપ્ત થયું. તેમણે પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ, પ્રવચનસાર, સમયસાર, નિયમસાર, અષ્ટપાહુડ આદિ શાસ્ત્રો રચ્યાં. આ રીતે દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધની ઉત્પત્તિ થઈ. તેમાં

(૧૧)

જ્ઞાનને પ્રધાન કરીને શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયથી કથન છે, આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ વિક્રમ સંવતની શરૂઆતમાં થઈ ગયા છે. દિગંબર જૈન પરંપરામાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવનું સ્થાન સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

મંગલં ભગવાન્ વીરો મંગલં ગૌતમો ગણી ।

મંગલં કુંદકુંદાર્યો જૈનધર્મોઽસ્તુ મંગલમ્ ॥

આ શ્લોક દરેક દિગંબર જૈન, શાસ્ત્રાધ્યયન શરૂ કરતાં મંગળાચરણરૂપે બોલે છે. આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામી અને ગણધર ભગવાન શ્રી ગૌતમસ્વામી પછી તુરત જ ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનું સ્થાન આવે છે. દિગંબર જૈન સાધુઓ પોતાને કુંદકુંદાચાર્યની પરંપરાના કહેવરાવવામાં ગૌરવ માને છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવનાં શાસ્ત્રો સાક્ષાત્ ગણધરદેવનાં વચનો જેટલાં જ પ્રમાણભૂત મનાય છે. તેમના પછી થયેલા ગ્રંથકાર આચાર્યો પોતાના કોઈ કથનને સિદ્ધ કરવા માટે કુંદકુંદાચાર્યદેવનાં શાસ્ત્રોનું પ્રમાણ આપે છે એટલે એ કથન નિર્વિવાદ ઠરે છે. તેમના પછી લખાયેલા ગ્રંથોમાં તેમનાં શાસ્ત્રોમાંથી થોકબંધ અવતરણો લીધેલાં છે. ખરેખર ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય પોતાનાં પરમાગમોમાં તીર્થંકરદેવોએ પ્રરૂપેલા ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાંતોને જાળવી રાખ્યા છે અને મોક્ષમાર્ગને ટકાવી રાખ્યો છે. વિ. સં. ૮૮૦માં થઈ ગયેલા શ્રી દેવસેનાચાર્યવર તેમના દર્શનસાર નામના ગ્રંથમાં ^૧કહે છે કે “વિદેહક્ષેત્રના વર્તમાન તીર્થંકર સીમંધરસ્વામીના સમવસરણમાં જઈને શ્રી પદ્મનંદીનાથે (કુંદકુંદાચાર્યદેવે) પોતે પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાન વડે બોધ ન આપ્યો હોત તો મુનિજનો સાચા માર્ગને કેમ જાણત?” બીજો એક ઉલ્લેખ આપણે જોઈએ, જેમાં કુંદકુંદાચાર્યદેવને કળિકાળસર્વજ્ઞ કહેવામાં આવ્યા છે. “પદ્મનંદી, કુંદકુંદાચાર્ય, વક્રગ્રીવાચાર્ય, એલાચાર્ય, ગૃધ્રપિચ્છાચાર્ય એ પાંચ નામોથી વિરાજિત, ચાર આંગળ ઊંચે આકાશમાં ગમનની જેમને ઋદ્ધિ હતી, જેમણે પૂર્વ-વિદેહમાં જઈને સીમંધરભગવાનને વંદન કર્યું હતું અને તેમની પાસેથી મળેલા શ્રુતજ્ઞાન વડે જેમણે ભારતવર્ષના ભવ્ય જીવોને પ્રતિબોધ કર્યો છે એવા જે શ્રી જિનચંદ્રસૂરિભટ્ટારકના પટ્ટના આભરણરૂપ કળિકાળસર્વજ્ઞ (ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ) તેમણે રચેલા આ ષટ્પ્રાભૂતગ્રંથમાં.....સૂરીશ્વર શ્રી શ્રુતસાગરે રચેલી મોક્ષપ્રાભૂતની ટીકા સમાપ્ત થઈ.” આમ ષટ્પ્રાભૂતની શ્રી શ્રુતસાગરસૂરિકૃત ટીકાના અંતમાં લખેલું છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવની મહત્તા બતાવનારા આવા અનેકાનેક ઉલ્લેખો જૈન સાહિત્યમાં મળી આવે છે; ^૨શિલાલેખો પણ અનેક છે. આ રીતે આપણે જોયું કે સનાતન જૈન સંપ્રદાયમાં કળિકાળસર્વજ્ઞ ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનું સ્થાન અજોડ છે.

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનાં રચેલાં અનેક શાસ્ત્રો છે, જેમાંથી થોડાંક હાલમાં ઉપલબ્ધ છે. ત્રિલોકનાથ સર્વજ્ઞદેવના મુખમાંથી વહેલી શ્રુતામૃતની સરિતામાંથી ભરી લીધેલાં તે અમૃતભાજનો હાલમાં પણ અનેક આત્માર્થીઓને આત્મજીવન અર્પે છે. તેમનાં પંચાસ્તિકાય, પ્રવચનસાર અને સમયસાર નામનાં ત્રણ ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્રો ‘પ્રાભૂતત્રય’ કહેવાય છે. આ ત્રણ પરમાગમોમાં હજારો

૧ મૂળ શ્લોક માટે ૧૮ મું પાનું જુઓ.

૨ શિલાલેખોના નમૂના માટે ૧૭ મું પાનું જુઓ.

(૧૨)

શાસ્ત્રોનો સાર આવી જાય છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય પછી લખાયેલા ઘણા ગ્રંથોનાં બીજડાં આ ત્રણ પરમાગમોમાં રહેલાં છે એમ સૂક્ષ્મ દૈષ્ટિથી અભ્યાસ કરતાં જણાય છે. પંચાસ્તિકાયમાં છ દ્રવ્યનું અને નવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. પ્રવચનસારને જ્ઞાન, જ્ઞેય અને ચરણાનુયોગના ત્રણ અધિકારોમાં વિભાજિત કર્યું છે. સમયસારમાં નવ તત્ત્વોનું શુદ્ધનયની દૈષ્ટિથી કથન છે.

શ્રી સમયસાર અલૌકિક શાસ્ત્ર છે. આચાર્યભગવાને આ જગતના જીવો પર પરમ કરુણા કરીને આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે. તેમાં મોક્ષમાર્ગનું યથાર્થ સ્વરૂપ જેમ છે તેમ કહેવામાં આવ્યું છે. અનંત કાળથી પરિભ્રમણ કરતા જીવોને જે કાંઈ સમજવું બાકી રહી ગયું છે તે આ પરમાગમમાં સમજાવ્યું છે. પરમ કૃપાળુ આચાર્યભગવાન આ શાસ્ત્ર શરૂ કરતાં પોતે જ કહે છે:—‘કામભોગબંધની કથા બધાએ સાંભળી છે, પરિચય કર્યો છે, અનુભવી છે પણ પરથી જુદા એકત્વની પ્રાપ્તિ જ કેવળ દુર્લભ છે. તે એકત્વની—પરથી ભિન્ન આત્માની—વાત હું આ શાસ્ત્રમાં સમસ્ત નિજ વિભવથી (આગમ, યુક્તિ, પરંપરા અને અનુભવથી) કહીશ.’ આ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે આચાર્યદેવ આ શાસ્ત્રમાં આત્માનું એકત્વ—પરદ્રવ્યથી અને પરભાવોથી ભિન્નતા—સમજાવે છે. તેઓશ્રી કહે છે કે ‘જે આત્માને અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ અને અસંયુક્ત દેખે છે તે સમગ્ર જિનશાસનને દેખે છે.’ વળી તેઓ કહે છે કે ‘આવું નહિ દેખનાર અજ્ઞાનીના સર્વ ભાવો અજ્ઞાનમય છે.’ આ રીતે, જ્યાં સુધી જીવને પોતાની શુદ્ધતાનો અનુભવ થતો નથી ત્યાં સુધી તે મોક્ષમાર્ગી નથી; પછી ભલે તે વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ આદિ વ્યવહાર ચારિત્ર પાળતો હોય અને સર્વ આગમો પણ ભણી ચૂક્યો હોય. જેને શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ વર્તે છે તે જ સમ્યગ્દૈષ્ટિ છે. રાગાદિના ઉદયમાં સમકિતી જીવ કદી એકાકારરૂપ પરિણમતો નથી પરંતુ એમ અનુભવે છે કે ‘આ, પુદ્ગલકર્મરૂપ રાગના વિપાકરૂપ ઉદય છે; એ મારો ભાવ નથી, હું તો એક જ્ઞાયકભાવ છું.’ અહીં પ્રશ્ન થશે કે રાગાદિભાવો થતા હોવા છતાં આત્મા શુદ્ધ કેમ હોઈ શકે? ઉત્તરમાં સ્ફટિકમણિનું દૈષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે. જેમ સ્ફટિકમણિ લાલ કપડાના સંયોગે લાલ દેખાય છે—થાય છે તોપણ સ્ફટિકમણિના સ્વભાવની દૈષ્ટિથી જોતાં સ્ફટિકમણિએ નિર્મળપણું છોડ્યું નથી, તેમ આત્મા રાગાદિ કર્મોદયના સંયોગે રાગી દેખાય છે—થાય છે તોપણ શુદ્ધનયની દૈષ્ટિથી તેણે શુદ્ધતા છોડી નથી. પર્યાયદૈષ્ટિએ અશુદ્ધતા વર્તતાં છતાં દ્રવ્યદૈષ્ટિએ શુદ્ધતાનો અનુભવ થઈ શકે છે. તે અનુભવ ચોથે ગુણસ્થાને થાય છે. આ પરથી વાચકને સમજાશે કે સમ્યગ્દર્શન કેટલું દુષ્કર છે. સમ્યગ્દૈષ્ટિનું પરિણમન જ ફરી ગયું હોય છે. તે ગમે તે કાર્ય કરતાં શુદ્ધ આત્માને અનુભવે છે. જેમ લોલુપી માણસ મીઠાના અને શાકના સ્વાદને જુદા પાડી શકતો નથી તેમ અજ્ઞાની જ્ઞાનને અને રાગને જુદાં પાડી શકતો નથી; જેમ અલુબ્ધ માણસ શાકથી મીઠાનો જુદો સ્વાદ લઈ શકે છે તેમ સમ્યગ્દૈષ્ટિ રાગથી જ્ઞાનને જુદું અનુભવે છે. હવે એ પ્રશ્ન થાય છે કે આવું સમ્યગ્દર્શન કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય અર્થાત્ રાગ ને આત્માની ભિન્નતા કઈ રીતે અનુભવાંશે સમજાય? આચાર્યભગવાન ઉત્તર આપે છે કે, પ્રજ્ઞારૂપી છીણીથી છેદતાં તે બન્ને જુદા પડી જાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાનથી જ—વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપની ઓળખાણથી જ—, અનાદિ કાળથી રાગદ્વેષ સાથે એકાકારરૂપે પરિણમતો આત્મા ભિન્નપણે

(૧૩)

પરિણમવા લાગે છે; આ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. માટે દરેક જીવે વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપની ઓળખાણ કરવાનો પ્રયત્ન સદા કર્તવ્ય છે.

યથાર્થ આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ કરાવવી તે આ શાસ્ત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. તે ઉદ્દેશને પહોંચી વળવા આ શાસ્ત્રમાં આચાર્યભગવાને અનેક વિષયોનું નિરૂપણ કર્યું છે. જીવ અને પુદ્ગલને નિમિત્તનૈમિત્તિકપણું હોવા છતાં બન્નેનું તદ્દન સ્વતંત્ર પરિણમન, જ્ઞાનીને રાગદ્વેષનું અકર્તા-અભોક્તાપણું, અજ્ઞાનીને રાગદ્વેષનું કર્તા-ભોક્તાપણું, સાંખ્યદર્શનની એકાંતિકતા, ગુણસ્થાન-આરોહણમાં ભાવનું અને દ્રવ્યનું નિમિત્તનૈમિત્તિકપણું, વિકારરૂપે પરિણમવામાં અજ્ઞાનીનો પોતાનો જ દોષ, મિથ્યાત્વાદિનું જડપણું તેમ જ ચેતનપણું, પુણ્ય અને પાપ બન્નેનું બંધસ્વરૂપપણું, મોક્ષમાર્ગમાં ચરણાનુયોગનું સ્થાન—ઈત્યાદિ અનેક વિષયો આ શાસ્ત્રમાં પ્રરૂપ્યા છે. એ બધાનો હેતુ ભવ્ય જીવોને યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ બતાવવાનો છે. આ શાસ્ત્રની મહત્તા જોઈને ઉલ્લાસ આવી જતાં શ્રી જયસેન આચાર્યવર કહે છે કે ‘જયવંત વર્તો તે પદ્મનંદી આચાર્ય અર્થાત્ કુંદકુંદ આચાર્ય કે જેમણે મહાતત્ત્વથી ભરેલો પ્રાભૃતરૂપી પર્વત બુદ્ધિરૂપી શિર પર ઉપાડીને ભવ્ય જીવોને સમર્પિત કર્યો છે.’ ખરેખર આ કાળે આ શાસ્ત્ર મુમુક્ષુ ભવ્યજીવોનો પરમ આધાર છે. આવા દુઃષમ કાળમાં પણ આવું અદ્ભુત અનન્ય-શરણભૂત શાસ્ત્ર—તીર્થંકરદેવના મુખમાંથી નીકળેલું અમૃત—વિદ્યમાન છે તે આપણું મહા સદ્ભાગ્ય છે. નિશ્ચય-વ્યવહારની સંધિપૂર્વક યથાર્થ મોક્ષમાર્ગની આવી સંકલનાબદ્ધ પ્રરૂપણા બીજા કોઈ પણ ગ્રંથમાં નથી. પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવના શબ્દોમાં કહું તો— ‘આ સમયસાર શાસ્ત્ર આગમોનું પણ આગમ છે; લાખો શાસ્ત્રોનો નિયોડ એમાં રહેલો છે; જૈન શાસનનો એ સ્તંભ છે; સાધકની એ કામધેનુ છે, કલ્પવૃક્ષ છે. ચૌદ પૂર્વનું રહસ્ય એમાં સમાયેલું છે. એની દરેક ગાથા છટ્ટા-સાતમા ગુણસ્થાને ઝૂલતા મહામુનિના આત્મ-અનુભવમાંથી નીકળેલી છે. આ શાસ્ત્રના કર્તા ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી સીમંધરભગવાનના સમવસરણમાં ગયા હતા અને ત્યાં તેઓ આઠ દિવસ રહ્યા હતા એ વાત યથાતથ્ય છે, અક્ષરશઃ સત્ય છે, પ્રમાણસિદ્ધ છે, તેમાં લેશમાત્ર શંકાને સ્થાન નથી. તે પરમ ઉપકારી આચાર્યભગવાને રચેલા આ સમયસારમાં તીર્થંકરદેવના નિરક્ષર ઐકારધ્વનિમાંથી નીકળેલો જ ઉપદેશ છે.’

આ શાસ્ત્રમાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવની પ્રાકૃત ગાથાઓ પર આત્મખ્યાતિ નામની સંસ્કૃત ટીકા લખનાર (લગભગ વિક્રમ સંવતના ૧૦મા સૈકામાં થઈ ગયેલા) શ્રીમાન અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ છે. જેમ આ શાસ્ત્રના મૂળ કર્તા અલૌકિક પુરુષ છે તેમ તેના ટીકાકાર પણ મહાસમર્થ આચાર્ય છે. આત્મખ્યાતિ જેવી ટીકા હજુ સુધી બીજા કોઈ જૈન ગ્રંથની લખાયેલી નથી. તેમણે પંચાસ્તિકાય તથા પ્રવચનસારની પણ ટીકા લખી છે અને તત્ત્વાર્થસાર, પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય આદિ સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ લખ્યા છે. તેમની એક આ આત્મખ્યાતિ ટીકા વાંચનારને જ તેમની અધ્યાત્મરસિકતા, આત્માનુભવ, પ્રખર વિદ્વત્તા, વસ્તુસ્વરૂપને ન્યાયથી સિદ્ધ કરવાની તેમની અસાધારણ શક્તિ અને ઉત્તમ કાવ્યશક્તિનો પૂરો ખ્યાલ આવી જશે. અતિ સંક્ષેપમાં ગંભીર રહસ્યોને ગોઠવી દેવાની તેમની અજબ શક્તિ વિદ્વાનોને આશ્ચર્યચકિત કરે છે. તેમની આ દેવી ટીકા શ્રુતકેવળીનાં વચનો જેવી છે.

(૧૪)

જેમ મૂળ શાસ્ત્રકર્તાએ આ શાસ્ત્ર સમસ્ત નિજ વૈભવથી રચ્યું છે તેમ ટીકાકારે પણ અત્યંત હોંશપૂર્વક સર્વ નિજ વૈભવથી આ ટીકા રચી છે એમ આ ટીકા વાંચનારને સહેજે લાગ્યા વિના રહેતું નથી. શાસનમાન્ય ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે આ કળિકાળમાં જગદ્ગુરુ તીર્થંકરદેવ જેવું કામ કર્યું છે અને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે, જાણે કે તેઓ કુંદકુંદભગવાનના હૃદયમાં પેસી ગયા હોય તે રીતે તેમના ગંભીર આશયોને યથાર્થપણે વ્યક્ત કરીને, તેમના ગણધર જેવું કામ કર્યું છે. આ ટીકામાં આવતાં કાવ્યો (-કળશો) અધ્યાત્મરસથી અને આત્માનુભવની મસ્તીથી ભરપૂર છે. શ્રી પદ્મપ્રભદેવ જેવા સમર્થ મુનિવરો પર તે કળશોએ ઊંડી છાપ પાડી છે અને આજે પણ તે તત્ત્વજ્ઞાનથી ને અધ્યાત્મ-રસથી ભરેલા મધુર કળશો, અધ્યાત્મરસિકોના હૃદયના તારને ઝણઝણાવી મૂકે છે, અધ્યાત્મકવિ તરીકે શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવનું સ્થાન જૈન સાહિત્યમાં અદ્વિતીય છે.

સમયસારમાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે ૪૧૫ ગાથાઓ પ્રાકૃતમાં રચી છે. તેના પર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે આત્મખ્યાતિ નામની અને શ્રી જયસેનાચાર્યદેવે તાત્પર્યવૃત્તિ નામની સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. પંડિત જયચંદ્રજીએ મૂળ ગાથાઓનું અને આત્મખ્યાતિનું હિંદીમાં ભાષાંતર કર્યું અને તેમાં પોતે થોડો ભાવાર્થ પણ લખ્યો. તે પુસ્તક 'સમયપ્રાભૃત'ના નામે વિ. સં. ૧૯૬૪માં પ્રકાશિત થયું હતું. ત્યાર પછી પંડિત મનોહરલાલજીએ તે પુસ્તકને પ્રચલિત હિંદીમાં પરિવર્તિત કર્યું અને શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ દ્વારા 'સમયસાર'ના નામે વિ. સં. ૧૯૭૫માં પ્રકાશન પામ્યું. તે હિંદી ગ્રંથના આધારે, તેમ જ સંસ્કૃત ટીકાના શબ્દો તથા આશયને વળગી રહીને, આ ગુજરાતી અનુવાદ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ અનુવાદ કરવાનું મહા ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું તે મને અતિ હર્ષનું કારણ છે. પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવના આશ્રય તળે આ ગહન શાસ્ત્રનો અનુવાદ થયો છે. અનુવાદ કરવાની સમસ્ત શક્તિ મને પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુદેવ પાસેથી જ મળી છે. મારી મારફત અનુવાદ થયો તેથી 'આ અનુવાદ મેં કર્યો છે' એમ વ્યવહારથી ભલે કહેવાય, પરંતુ મને મારી અલ્પતાનું પૂરું ભાન હોવાથી અને અનુવાદની સર્વ શક્તિનું મૂળ શ્રી સદ્ગુરુદેવ જ હોવાથી હું તો બરાબર સમજું છું કે સદ્ગુરુદેવની અમૃતવાણીનો ધોધ જ—તેમના દ્વારા મળેલો અણમૂલ ઉપદેશ જ—યથાકાળે આ અનુવાદરૂપે પરિણમ્યો છે. જેમની હૂંફથી આ અતિ ગહન શાસ્ત્રનો અનુવાદ કરવાનું મેં સાહસ ખેડ્યું હતું અને જેમની કૃપાથી તે નિર્વિઘ્ને પાર પડ્યો છે તે પરમ ઉપકારી સદ્ગુરુદેવનાં ચરણારવિંદમાં અતિ ભક્તિભાવે વંદન કરું છું.

આ અનુવાદમાં અનેક ભાઈઓની મદદ છે. ભાઈશ્રી અમૃતલાલ માણેકલાલ ઝાટકિયાની આમાં સૌથી વધારે મદદ છે. તેઓ આખો અનુવાદ અતિ પરિશ્રમ વેઠીને ઘણી જ બારીકાઈથી અને ઉમંગથી તપાસી ગયા છે, ઘણી અતિ-ઉપયોગી સૂચનાઓ તેમણે કરી છે, સંસ્કૃત ટીકાની હસ્તલિખિત પ્રતો મેળવીને પાઠાન્તરો શોધી આપ્યા છે, શંકાસ્થાનોનાં સમાધાન પંડિતો પાસેથી મેળવી આપ્યાં છે— ઈત્યાદિ અનેક રીતે તેમણે જે સર્વતોમુખી સહાય કરી છે તે માટે હું તેમનો અત્યંત આભારી છું. જેઓ પોતાના વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી, આ અનુવાદમાં પડતી નાનીમોટી મુશ્કેલીઓનો નિવેડો કરી

(૧૫)

આપતા તે મુરબ્બી શ્રી વકીલ રામજીભાઈ માણેકચંદ દોશીનો હું હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું. જ્યારે જ્યારે ભાષાંતર કરતાં કોઈ અર્થ બરાબર ન બેસતા હોય ત્યારે ત્યારે હું (અમૃતલાલભાઈ મારફત) પત્ર દ્વારા પં. ગણેશપ્રસાદજી વર્ણી અને પં. રામપ્રસાદજી શાસ્ત્રીને તે અર્થો પુછાવતો. તેમણે મને દરેક વખતે વિનાસંકોચે પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ્યા છે. તેમની સલાહ મને ભાષાંતરમાં ઘણી ઉપયોગી થઈ છે. આ રીતે તેમણે કરેલી મદદ માટે હું તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. આ સિવાય જે જે ભાઈઓની આ અનુવાદમાં સહાય છે તે સર્વનો હું આભારી છું.

આ અનુવાદ ભવ્ય જીવોને જિનદેવે પ્રરૂપેલો આત્મશાંતિનો યથાર્થ માર્ગ બતાવો, એ મારી અંતરની ભાવના છે. શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવના શબ્દોમાં ‘આ શાસ્ત્ર આનંદમય વિજ્ઞાનઘન આત્માને પ્રત્યક્ષ દેખાડનારું અદ્વિતીય જગતચક્ષુ છે.’ જે કોઈ તેના પરમ ગંભીર અને સૂક્ષ્મ ભાવોને હૃદયગત કરશે તેને તે જગતચક્ષુ આત્માનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવશે. જ્યાં સુધી તે ભાવો યથાર્થ રીતે હૃદયગત ન થાય ત્યાં સુધી રાતદિવસ તે જ મંથન, તે જ પુરુષાર્થ કર્તવ્ય છે. શ્રી જયસેનાચાર્યદેવના શબ્દોમાં સમયસારના અભ્યાસ આદિનું ફળ કહીને આ ઉપોદ્ઘાત પૂર્ણ કરું છું :—‘સ્વરૂપરસિક પુરુષોએ વર્ણવેલા આ પ્રાભુતનો જે કોઈ આદરથી અભ્યાસ કરશે, શ્રવણ કરશે, પઠન કરશે, પ્રસિદ્ધિ કરશે, તે પુરુષ અવિનાશી સ્વરૂપમય, અનેક પ્રકારની વિચિત્રતાવાળા, કેવળ એક જ્ઞાનાત્મક ભાવને પામીને અગ્ર પદને વિષે મુક્તિલલનામાં લીન થશે.’

દીપોત્સવી, વિ. સં. ૧૯૯૬

—હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

[દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રસંગે]

પ્રથમ આવૃત્તિમાં શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવકૃત સંસ્કૃત ટીકા છપાવવામાં આવી નહોતી; આ દ્વિતીય આવૃત્તિમાં તે ઉમેરવામાં આવી છે. આ સંસ્કૃત ટીકા વિ. સં. ૧૯૭૫માં શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ દ્વારા પ્રકાશિત સમયસાર પ્રમાણે છપાવવામાં આવી છે; તેમાં (વિ. સં. ૧૯૭૫ની મુદ્રિત ટીકામાં) ક્યાંક અશુદ્ધિઓ જણાઈ તે ઘણીખરી (હસ્તલિખિત પ્રતોના આધારે) સુધારી લેવામાં આવી છે, તેમ જ ક્યાંક મુદ્રિત પાઠો કરતાં હસ્તલિખિત પ્રતોના પાઠાંતરો વિશેષ બંધબેસતા લાગ્યા ત્યાં હસ્તલિખિત પ્રતો પ્રમાણે પાઠ લેવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાતી અનુવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યો છે; માત્ર કોઈક જૂજ સ્થળોએ અલ્પ ફેરફાર કર્યો છે.

જે જે ભાઈઓએ કામમાં મદદ કરી છે તે સૌનો ઋણી છું.

ફાગણ સુદ ૧૧

હિં. જે. શાહ

વિ. સં. ૨૦૦૯

(૧૬)

[તૃતીય આવૃત્તિ પ્રસંગે]

પ્રથમની બે આવૃત્તિઓમાં સંસ્કૃત ટીકાના કલશરૂપ શ્લોકોનો સળંગ ગુજરાતી અનુવાદ છપાવવામાં આવ્યો હતો. આ ત્રીજી આવૃત્તિમાં તે શ્લોકોનાં ગુજરાતી અનુવાદની વચ્ચે વચ્ચે સંસ્કૃત શબ્દો કૌંસમાં છપાવવામાં આવ્યા છે કે જેથી કયા સંસ્કૃત શબ્દનો કયો ગુજરાતી અર્થ છે તે સહેલાઈથી વાચકના ખ્યાલમાં આવી શકે. આ રીતે ‘શ્લોકાર્થ’માં સંસ્કૃત શબ્દો યથાસ્થાને ગોઠવવાનું કામ બ્ર૦ ભાઈશ્રી ચંદુલાલભાઈ ઝોબાળિયાએ પોતાની સ્વયંસ્કૃરિત ભાવનાથી ઘણી ચોકસાઈપૂર્વક કર્યું છે.

ઉપરોક્ત વિશેષતા સિવાય, (તેમ જ અનુવાદમાં માત્ર ક્યાંક કરાયેલ નજીવા ફેરફાર સિવાય,) આ તૃતીય આવૃત્તિની સર્વ સામગ્રી—સંસ્કૃત ટીકા, અનુવાદ વગેરે બધું—દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રમાણે જ છે.

જ્ઞાણ વદ દશમ

વિ. સં. ૨૦૨૫

હિં. જે. શાહ

સહજ વિદ્યાનંદ.

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

ભગવાન શ્રીકુંદકુંદાચાર્યદેવ વનમાં તાડપત્ર ઉપર શાસ્ત્ર લખે છે.

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

ૐ

ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ

વિષે

ઉલ્લેખો

*

વન્દ્યો વિભુર્ભુવિ ન કૈરિહ કૌણ્ડકુન્દઃ
કુન્દ-પ્રભા-પ્રણયિ-કીર્તિ-વિભૂષિતશ્ચ ।
યશ્ચારુ-ચારણ-કરામ્બુજચન્દ્રીક-
શ્ચક્રે શ્રુતસ્ય ભરતે પ્રપતઃ પ્રતિષ્ઠામ્ ॥

[ચંદ્રગિરિ પર્વત પરનો શિલાલેખ]

અર્થ :—કુન્દપુષ્પની પ્રભા ધરનારી જેમની કીર્તિ વડે દિશાઓ વિભૂષિત થઈ છે, જેઓ ચારણોનાં—ચારણશ્રદ્ધિધારી મહામુનિઓનાં—સુંદર ઉસ્તકમળોના ભ્રમર હતા અને જે પતિત્રાત્માઓ ભરતક્ષેત્રમાં શ્રુતની પ્રતિષ્ઠા કરી છે, તે વિભુ કુંદકુંદ આ પૃથ્વી પર કોનાથી વંદ્ય નથી?

*

.....કોણ્ડકુન્દો યતીન્દ્રઃ ॥

રજોભિરસ્પૃષ્ટતમત્વમન્ત-
ર્વાહોપિ સંવ્યજ્જયિતું યતીશઃ ।
રજઃપદં ભૂમિતલં વિહાય
ચચાર મન્યે ચતુરઙ્ગુલં સઃ ॥

[વિંધ્યગિરિ-શિલાલેખ]

અર્થ :—યતીશ્વર (શ્રી કુંદકુંદસ્વામી) રજઃસ્થાનને—ભૂમિતળને—છોડીને ચાર આંગળ ઊંચે આકાશમાં ચાલતા હતા તે દ્વારા હું એમ સમજું છું કે, તેઓશ્રી અંદરમાં તેમ જ બહારમાં રજથી (પોતાનું) અત્યંત અસ્પૃષ્ટપણું વ્યક્ત કરતા હતા (—અંદરમાં તેઓ રાગાદિક મળથી અસ્પૃષ્ટ હતા અને બહારમાં ધૂળથી અસ્પૃષ્ટ હતા).

*

જइ पउमणंदिणाहो सीमंधरसामिदिव्जणाणेण ।
ण विवोहइ तो समणा कहं सुमग्गं पयाणंति ॥

[દર્શનસાર]

અર્થ :—(મહાવિદેહક્ષેત્રના વર્તમાન તીર્થંકરદેવ) શ્રી સીમંધરસ્વામી પાસેથી મળેલા દિવ્ય જ્ઞાન વડે શ્રી પદ્મનંદિનાથે (શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે) બોધ ન આપ્યો હોત તો મુનિજનો સાચા માર્ગને કેમ જાણત?

હે કુંદકુંદાદિ આચાર્યો! તમારા વચનો પણ સ્વરૂપાનુસંધાનને વિષે આ પામરને પરમ ઉપકારભૂત થયાં છે. તે માટે હું તમને અતિશય ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.

શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવે વિદાનંદે. [શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર]

*

ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવનો અમારા પર ઘણો ઉપકાર છે, અમે તેમના દાસાનુદાસ છીએ. શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી સીમંધર ભગવાનનાં સમવસરણમાં ગયા હતા અને ત્યાં તેઓશ્રી આઠ દિવસ રહ્યા હતા એ વિષે અણુમાત્ર શંકા નથી. એ વાત એમ જ છે; કલ્પના કરશો નહિ, ના કહેશો નહિ; માનો તોપણ એમ જ છે, ન માનો તોપણ એમ જ છે. યથાતથ્ય વાત છે, અક્ષરશઃ સત્ય છે, પ્રમાણસિદ્ધ છે.

[પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામી]

*

ૐ
નમઃ સિદ્ધત્યઃ

ભગવાને શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ સમયપ્રાભુનમાં:

કહે છે, કે, હું જે આ ભાવ ફેલા માણું છું. તે અંતરના આત્મસાક્ષીના
શમાણ વડે પ્રમાણ કરજો; કારણ કે આ અનુભવપ્રદાન શાસ્ત્ર છે.
તેમાં મારા વર્તતા સ્વ-આત્મવૈભવ વડે ફેલાય છે. આમ કહીને
છા ગાથા શરૂ કરતાં આચાર્યભગવાને કહે છે કે, આમ આત્મ-
દેવ્ય અપ્રમત્ત નથી અને પ્રમત્ત નથી એટલે કે એ બે અવસ્થાનો
નિષેધ જરૂરી હું એક જાણનાર અહીં છું- એ મારી વર્તમાન
વર્તતા દશાથા શું છું? મુનિપણની દશા અપ્રમત્ત અને પ્રમત્ત
એ બે ભૂમિકામાં દત્તરો વાર આવ-ત્ય કરે છે, તે ભૂમિકામાં
વર્તતા મહા મુનિનું આ કથન છે.

સમયપ્રાભુને એટલે સમયસારસ્વી ભરણું.

નમ રાખને મળવા ભરણું આપ્યું પણ છે તેમ પોતાની પરમ
ઉત્કૃષ્ટ આત્મદશાસ્વરૂપ પરમાત્મદશા જગત કરવા સમયસાર-
ને સમ્યકદર્શન-જ્ઞાન-ચારીત્રસ્વરૂપ આત્મા તેની પરિણતિરૂપ
ભરણું આપ્યે પરમાત્મદશા-સિદ્ધદશા-જગત કાય છે.

આ શબ્દબ્રહ્મરૂપ પરમાગમથી દર્શાવેલા

એકલવ્યવિભક્ત આત્માને શમાણ કરજો, શાન્ત શાન્ત, કલ્પના
કરજો નહિ. આનું બહુમાન કરનાર પણ મહાત્માગ્દે શાલી છે.

(પોતાના જ હસ્તાક્ષરમાં)

સદગુરુદેવના હૃદયોદ્ગાત્ર

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ સમયપ્રાભુનમાં

શ્રી સમયસારજી-સ્તુતિ

(હરિગીત)

સંસારી જીવનાં ભાવમરણો ટાળવા કરુણા કરી,
સરિતા વહાવી સુધા તણી પ્રભુ વીર! તેં સંજીવની;
શોષાતી દેખી સરિતને કરુણાભીના હૃદયે કરી,
મુનિકુંદ સંજીવની સમયપ્રાભૂત તણે ભાજન ભરી.

(અનુષ્ટુપ)

કુંદકુંદ રચ્યું શાસ્ત્ર, સાથિયા અમૃતે પૂર્યા,
ગ્રંથાધિરાજ! તારામાં ભાવો બ્રહ્માંડના ભર્યા.

(શિખરિણી)

અહો! વાણી તારી પ્રેશંમરસ-ભાવે નીતરતી,
મુમુક્ષુને પાતી અમૃતરસ અંગલિ ભરી ભરી;
અનાદિની મૂર્છા વિષ તણી ત્વરાથી ઉતરતી,
વિભાવેથી થંભી સ્વરૂપ ભણી દોડે પરિણતિ.

(શાર્દૂલવિકીડિત)

તું છો ત્રિશ્વયગ્રંથ ભંગ સઘળા વ્યવહારના ભેદવા,
તું પ્રહાણીણી જાનઠને ઉદયની સંધિ ત્રણું કુંદશ;
સાથી સાધકનો, તું ભાનુ જગનો, સંદેશ મહાવીરનો,
વિસામો ભવકલાંતના હૃદયનો, તું પંથ મુક્તિ તણો.

(વસંતતિલકા)

સુણ્યે તને રસનિબંધ શિથિલ થાય,
જાણ્યે તને હૃદય જ્ઞાની તણાં જણાય;
તું રુચતાં જગતની રુચિ આળસે સૌ,
તું રીઝતાં સકલજ્ઞાયકદેવ રીઝે.

(અનુષ્ટુપ)

બનાવું પત્ર કુંદનનાં, રત્નોના અક્ષરો લખી;
તથાપિ કુંદસૂત્રોનાં અંકાયે મૂલ્ય ના કદી.

રચયિતા : હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

*** વિ ષ યા નુ ક મ ણિ કા ***

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
પૂર્વરંગ (પ્રથમ ૩૮ ગાથાઓમાં રંગભૂમિસ્થળ બાંધ્યું છે; તેમાં જીવ નામના પદાર્થનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.)		દુઃખ પામે છે; તેથી સ્વભાવમાં સ્થિર થાય—સર્વથી જુદો થઈ એકલો સ્થિર થાય—ત્યારે સુંદર (ઠીક) છે	૩
મંગલાચરણ, ગ્રંથપ્રતિજ્ઞા	૧	જીવને જુદાપણું અને એકપણું પામવું દુર્લભ છે; કેમ કે બંધની કથા તો સર્વ પ્રાણી કરે છે, એકત્વની કથા વિરલ જાણે છે તેથી દુર્લભ છે, તે સંબંધી કથન...	૪
(આ જીવ-અજીવરૂપ છ દ્રવ્યાત્મક લોક છે, એમાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ એ ચાર દ્રવ્ય તો સ્વભાવપરિણતિસ્વરૂપ જ છે, અને જીવ-પુદ્ગલ દ્રવ્યને અનાદિ કાળના સંયોગથી વિભાવપરિણતિ પણ છે; કેમ કે સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દરૂપ મૂર્તિક પુદ્ગલોને દેખી આ જીવ રાગદ્વેષમોહરૂપ પરિણમે છે અને એના નિમિત્તથી કર્મણ-વર્ગણારૂપ પુદ્ગલ કર્મરૂપ થઈને જીવ સાથે બંધાય છે. એ પ્રમાણે આ બન્નેની અનાદિથી જ બંધાવસ્થા છે. જીવ જ્યારે નિમિત્ત પામતાં રાગાદિરૂપે નથી પરિણમતો ત્યારે નવીન કર્મ બાંધતો નથી, પૂર્વકર્મ ખરી જાય છે, તેથી મોક્ષ થાય છે; આવી જીવની સ્વસમય-પરસમયરૂપ પ્રવૃત્તિ છે.) જ્યારે જીવ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રભાવરૂપ પોતાના સ્વભાવરૂપે પરિણમે છે ત્યારે સ્વસમય છે અને જ્યાં સુધી મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપે પરિણમે છે ત્યાં સુધી તે પુદ્ગલકર્મમાં સ્થિત પરસમય છે એવું કથન	૨	આ એકત્વની કથાને અમે સર્વ નિજ વિભવથી કહીએ છીએ; તેને અન્ય જીવો પણ પોતાના અનુભવથી પરીક્ષા કરી ગ્રહણ કરજો.....	૫
જીવનો પુદ્ગલકર્મ સાથે બંધ હોવાથી પરસમયપણું છે તે સુંદર નથી, કારણ કે એમાં જીવ સંસારમાં ભમતાં અનેક પ્રકારનાં		શુદ્ધનયથી જોઈએ તો જીવ અપ્રમત્ત-પ્રમત્ત બન્ને દશાઓથી જુદો એક જ્ઞાયકભાવ માત્ર છે, જે જાણનાર છે તે જ જીવ છે તે સંબંધી	૬
		આ જ્ઞાયકભાવમાત્ર આત્માને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના ભેદરૂપ પણ અશુદ્ધપણું નથી, જ્ઞાયક છે તે જ્ઞાયક જ છે	૭
		વ્યવહારનય આત્માને અશુદ્ધ કહે છે તે વ્યવહારનયના ઉપદેશનું પ્રયોજન	૮
		વ્યવહારનય પરમાર્થનો પ્રતિપાદક કઈ રીતે છે તેનું, શ્રુતકેવળીના દેષાંત દ્વારા, નિરૂપણ ૯-૧૦	
		શુદ્ધનય સત્યાર્થ અને વ્યવહારનય અસત્યાર્થ કહેલ છે	૧૧
		જે સ્વરૂપના શુદ્ધ પરમભાવને પ્રાપ્ત થયા છે તેમને તો શુદ્ધનય જ પ્રયોજનવાન છે, અને જેઓ સાધક અવસ્થામાં છે તેમને વ્યવહારનય પણ પ્રયોજનવાન છે એવું કથન	૧૨

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
જીવાદિ તત્ત્વોને શુદ્ધનયે જાણવાં તે સમ્યક્ત્વ છે એવું કથન	૧૩	અધ્યવસાનાદિ ભાવ પુદ્ગલમય છે, જીવ નથી એવું કથન	૪૫
શુદ્ધનયના વિષયભૂત આત્મા બદ્ધસ્પૃષ્ટ, અન્ય, અનિયત, વિશેષ, અને સંયુક્ત-એ પાંચ ભાવોથી રહિત હોવા સંબંધી કથન . .	૧૪	અધ્યવસાનાદિ ભાવને વ્યવહારનયથી જીવ કહેલ છે	૪૬
શુદ્ધનયના વિષયભૂત આત્માને જાણવો તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે એવું કથન	૧૫	પરમાર્થરૂપ જીવનું સ્વરૂપ	૪૮
સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપ આત્મા જ સાધુએ સેવન કરવાયોગ્ય છે, તેનું દેષ્ટાંતસહિત કથન	૧૬	વર્ણથી માંડી ગુણસ્થાન પર્યંત જેટલા ભાવ છે તે જીવના નથી એવું છ ગાથાઓથી કથન	૫૦
શુદ્ધનયના વિષયભૂત આત્માને જ્યાં સુધી ન જાણે ત્યાં સુધી તે જીવ અજ્ઞાની છે એવું કથન	૧૯	એ વર્ણાદિક ભાવ જીવના છે એમ વ્યવહારનય કહે છે, નિશ્ચયનય કહેતો નથી એવું દેષ્ટાંતપૂર્વક કથન	૫૬
અજ્ઞાનીને સમજાવવાની રીતિ	૨૩	વર્ણાદિક ભાવોનું જીવ સાથે તાદાત્મ્ય કોઈ અજ્ઞાની માને તેનો નિષેધ	૬૧
અજ્ઞાનીએ જીવ-દેહને એક દેખી તીર્થંકરની સ્તુતિનો પ્રશ્ન કર્યો તેનો ઉત્તર	૨૬	૨. કર્તાકર્મ અધિકાર	
આ ઉત્તરમાં જીવ-દેહની ભિન્નતાનું દેશ્ય....	૨૮	આ અજ્ઞાની જીવ કોધાદિકમાં જ્યાં સુધી વર્તે છે ત્યાં સુધી કર્મનો બંધ કરે છે . . .	૬૯
ચારિત્રમાં જે પ્રત્યાખ્યાન કહેવામાં આવેલ છે તે શું છે? એવા શિષ્યના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો છે કે પ્રત્યાખ્યાન જ્ઞાન જ છે	૩૪	આસ્રવ અને આત્માનું ભેદજ્ઞાન થયે બંધ થતો નથી	૭૧
દર્શનજ્ઞાનચારિત્રસ્વરૂપે પરિણત આત્માનું સ્વરૂપ કહી રંગભૂમિકાનું સ્થળ (૩૮ ગાથાઓમાં) પૂર્ણ	૩૮	આસ્રવોથી નિવૃત્ત થવાનું વિધાન	૭૩
૧. જીવ-અજીવ અધિકાર		જ્ઞાન થવાનો અને આસ્રવોની નિવૃત્તિનો સમકાળ કઈ રીતે છે તેનું કથન	૭૪
જીવ-અજીવ બન્ને બંધપર્યાયરૂપ થઈ એક દેખવામાં આવે છે, તેમાં જીવનું સ્વરૂપ ન જાણવાથી અજ્ઞાની જન જીવની કલ્પના અધ્યવસાનાદિ ભાવરૂપે અન્યથા કરે છે તેના પ્રકારોનું વર્ણન	૩૯	જ્ઞાનસ્વરૂપ થયેલ આત્માનું ચિહ્ન	૭૫
જીવનું સ્વરૂપ અન્યથા કલ્પે છે તેના નિષેધની ગાથા	૪૪	આસ્રવ અને આત્માનું ભેદજ્ઞાન થયે આત્મા જ્ઞાની થાય છે ત્યારે કર્તાકર્મભાવ પણ થતો નથી	૭૬
		જીવ-પુદ્ગલકર્મને પરસ્પર નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ છે તોપણ કર્તાકર્મભાવ કહી શકાતો નથી	૮૦
		નિશ્ચયનયના મતથી આત્મા અને કર્મને કર્તાકર્મભાવ અને ભોક્તૃભોગ્યભાવ નથી, પોતાનામાં જ કર્તાકર્મભાવ અને ભોક્તૃભોગ્યભાવ છે	૮૩

વિષયાનુક્રમણિકા		૨૩
વિષય	ગાથા	ગાથા
વ્યવહારનય આત્મા અને પુદ્ગલકર્મને કર્તૃકર્મભાવ અને ભોક્તૃભોગ્યભાવ કહે છે...	૮૪	કોઈ નથી કેમ કે પરદ્રવ્યોને પરસ્પર કર્તૃકર્મભાવ નથી ૧૦૨
આત્માને પુદ્ગલકર્મનો કર્તા અને ભોક્તા માનવામાં આવે તો મહાન દોષ—સ્વ-પરથી અભિન્નપણાનો પ્રસંગ—આવે છે; તે મિથ્યાપણું હોવાથી જિનદેવને સંમત નથી	૮૫	જીવ નિમિત્તભૂત બનતાં કર્મનું પરિણામ થતું દેખીને ઉપચારમાત્રથી કહેવામાં આવે છે કે આ કર્મ જીવે કર્યું ૧૦૫
મિથ્યાત્વાદિ આસ્રવો જીવ-અજીવના ભેદથી બે પ્રકારે છે એવું કથન અને તેનો હેતુ	૮૭	મિથ્યાત્વાદિ સામાન્ય આસ્રવો અને ગુણસ્થાનોરૂપી તેમના વિશેષો બંધના કર્તા છે, નિશ્ચયથી જીવ તેમનો કર્તાભોક્તા નથી ૧૦૮
આત્માના મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અવિરતિ—આ ત્રણ પરિણામ અનાદિ છે તેમનું કર્તાપણું અને તેના નિમિત્તથી પુદ્ગલનું કર્મરૂપ થવું	૮૮	જીવ અને આસ્રવોનો ભેદ દેખાડ્યો છે; અભેદ કહેવામાં દૂષણ દીધું છે ૧૧૩
આત્મા મિથ્યાત્વાદિભાવરૂપે પરિણામે નહિ ત્યારે કર્મનો કર્તા નથી	૮૩	સાંખ્યમતી, પુરુષ અને પ્રકૃતિને અપરિણામી કહે છે તેનો નિષેધ કરી પુરુષ અને પુદ્ગલને પરિણામી કહ્યા છે ૧૧૬
અજ્ઞાનથી કર્મ કેવી રીતે થાય છે એવો શિષ્યનો પ્રશ્ન અને તેનો ઉત્તર	૮૪	જ્ઞાનથી જ્ઞાનભાવ અને અજ્ઞાનથી અજ્ઞાનભાવ જ ઉત્પન્ન થાય છે ૧૨૬
કર્મના કર્તાપણાનું મૂળ અજ્ઞાન જ છે	૮૬	અજ્ઞાની જીવ દ્રવ્યકર્મ બંધાવાના નિમિત્તરૂપ અજ્ઞાનાદિ ભાવોનો હેતુ થાય છે . . . ૧૩૨
જ્ઞાન થાય છે ત્યારે કર્તાપણું નથી	૮૭	પુદ્ગલના પરિણામ તો જીવથી જુદા છે અને જીવના પુદ્ગલથી જુદા છે ૧૩૭
વ્યવહારી જીવ આત્માને પુદ્ગલકર્મનો કર્તા કહે છે એ અજ્ઞાન છે	૮૮	કર્મ જીવથી બદ્ધસ્પૃષ્ટ છે કે અબદ્ધસ્પૃષ્ટ એવા શિષ્યના પ્રશ્નનો નિશ્ચય-વ્યવહાર બંને નયોથી ઉત્તર ૧૪૧
આત્મા પુદ્ગલકર્મનો કર્તા નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવથી પણ નથી; આત્માના યોગ-ઉપયોગ છે તે નિમિત્તનૈમિત્તિક-ભાવથી કર્તા છે અને યોગ-ઉપયોગનો આત્મા કર્તા છે	૧૦૦	જે નયોના પક્ષથી રહિત છે તે કર્તૃકર્મભાવથી રહિત સમયસાર—શુદ્ધ આત્મા—છે એમ કહી અધિકાર પૂર્ણ ૧૪૨
જ્ઞાની જ્ઞાનનો જ કર્તા છે	૧૦૧	૩. પુણ્ય-પાપ અધિકાર
અજ્ઞાની પણ પોતાના અજ્ઞાનભાવનો જ કર્તા છે, પુદ્ગલકર્મનો કર્તા તો જ્ઞાની કે અજ્ઞાની		શુભાશુભ કર્મના સ્વભાવનું વર્ણન ૧૪૫
		બંને કર્મો બંધનાં કારણ ૧૪૬
		આથી બંને કર્મોનો નિષેધ ૧૪૭
		તેનું દેષ્ટાંત અને આગમની સાક્ષી ૧૪૮

૨૪

સમયસાર

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
જ્ઞાન મોક્ષનું કારણ છે	૧૫૧	તેથી જ્ઞાનીને કર્મબંધ પણ નથી. અધિકાર પૂર્ણ	૧૭૭
પ્રતાદિક પાળે તોપણ જ્ઞાન વિના મોક્ષ નથી.	૧૫૨	૫. સંવર અધિકાર	
પુણ્યકર્મના પક્ષપાતીનો દોષ	૧૫૪	સંવરનો મૂળ ઉપાય ભેદવિજ્ઞાન છે તેની રીતિનું ત્રણ ગાથાઓમાં કથન	૧૮૧
જ્ઞાનને જ પરમાર્થસ્વરૂપ મોક્ષનું કારણ કહ્યું છે, અને અન્યનો નિષેધ કર્યો છે	૧૫૫	ભેદવિજ્ઞાનથી જ શુદ્ધ આત્માની ઉપલબ્ધિ થાય છે એવું કથન	૧૮૪
કર્મ મોક્ષના કારણનો ઘાત કરે છે એમ દેષ્ટાંત દ્વારા કથન	૧૫૭	શુદ્ધ આત્માની ઉપલબ્ધિથી જ સંવર થાય છે એવું કથન	૧૮૬
કર્મ પોતે જ બંધસ્વરૂપ છે	૧૬૦	સંવર થવાનો પ્રકાર---ત્રણ ગાથામાં	૧૮૭
કર્મ બંધના કારણરૂપ ભાવોસ્વરૂપ છે અર્થાત્ મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-કષાયસ્વરૂપ છે એવું કથન, અને ત્રીજો અધિકાર પૂર્ણ	૧૬૧	સંવર થવાના ક્રમનું કથન; અધિકાર પૂર્ણ	૧૯૦
૪. આસ્રવ અધિકાર		૬. નિર્જરા અધિકાર	
આસ્રવના સ્વરૂપનું વર્ણન અર્થાત્ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ-એ જીવ-અજીવના ભેદે બે પ્રકારનાં છે અને તે બંધનાં કારણ છે એવું કથન.	૧૬૪	દ્રવ્યનિર્જરાનું સ્વરૂપ	૧૯૩
જ્ઞાનીને તે આસ્રવોનો અભાવ કહ્યો છે.	૧૬૬	ભાવનિર્જરાનું સ્વરૂપ	૧૯૪
રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ જીવના અજ્ઞાનમય પરિણામ છે તે જ આસ્રવ છે	૧૬૭	જ્ઞાનનું સામર્થ્ય	૧૯૫
રાગાદિક સાથે નહિ મળેલા જ્ઞાનમય ભાવની ઉત્પત્તિ	૧૬૮	વૈરાગ્યનું સામર્થ્ય	૧૯૬
જ્ઞાનીને દ્રવ્ય-આસ્રવોનો અભાવ	૧૬૯	જ્ઞાન-વૈરાગ્યના સામર્થ્યનું દેષ્ટાંતપૂર્વક કથન...	૧૯૭
‘જ્ઞાની નિરાસ્રવ કેવી રીતે છે’ એવા શિષ્યના પ્રશ્નનો ઉત્તર	૧૭૦	સમ્યગ્દેષ્ટિ સામાન્યપણે તથા વિશેષપણે સ્વ-પરને કઈ રીતે જાણે છે તે સંબંધી કથન	૧૯૮
અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીને આસ્રવ થવાનું અને ન થવાનું યુક્તિપૂર્વક વર્ણન	૧૭૧	સમ્યગ્દેષ્ટિ જ્ઞાન-વૈરાગ્યસંપન્ન હોય છે	૨૦૦
રાગ-દ્વેષ-મોહ અજ્ઞાનપરિણામ છે તે જ બંધના કારણરૂપ આસ્રવો છે; તે જ્ઞાનીને નથી;		રાગી જીવ સમ્યગ્દેષ્ટિ કેમ ન હોય તે સંબંધી કથન	૨૦૧
		અજ્ઞાની રાગી પ્રાણી રાગાદિકને પોતાનું પદ જાણે છે; તે પદને છોડી પોતાના એક વીતરાગ જ્ઞાયકભાવપદમાં સ્થિર થવાનો ઉપદેશ....	૨૦૩
		આત્માનું પદ એક જ્ઞાયકસ્વભાવ છે અને તે જ મોક્ષનું કારણ છે; જ્ઞાનમાં જે ભેદ છે તે કર્મના ક્ષયોપશમના નિમિત્તથી છે	૨૦૪

વિષયાનુક્રમણિકા		૨૫
વિષય	ગાથા	ગાથા
જ્ઞાન જ્ઞાનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે	૨૦૫	આ અજ્ઞાનરૂપ અધ્યવસાય જેને નથી તેને
જ્ઞાની પરને શા માટે ગ્રહણ કરતા નથી એવા		કર્મબંધ થતો નથી ૨૭૦
શિષ્યના પ્રશ્નનો ઉત્તર	૨૦૭	આ અધ્યવસાય શું છે? એવા શિષ્યના પ્રશ્નનો
પરિગ્રહના ત્યાગનું વિધાન	૨૦૮	ઉત્તર ૨૭૧
જ્ઞાનીને સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ છે	૨૧૪	આ અધ્યવસાયનો નિષેધ છે તે વ્યવહારનયનો
કર્મના ફળની વાંછાથી કર્મ કરે તે કર્મથી		જ નિષેધ છે ૨૭૨
લેપાય છે; જ્ઞાનીને ઈચ્છા નહિ હોવાથી		જે કેવળ વ્યવહારનું જ અવલંબન કરે છે તે
તે કર્મથી લેપાતો નથી. તેનું દેષ્ટાંત દ્વારા		અજ્ઞાની અને મિથ્યાદેષ્ટિ છે; કેમ કે તેનું
કથન	૨૧૮	આલંબન અભવ્ય પણ કરે છે, વ્રત,
સમ્યક્ત્વના આઠ અંગ છે, તેમાં પ્રથમ તો		સમિતિ, ગુપ્તિ પાળે છે, અગિયાર અંગ
સમ્યગ્દેષ્ટિ નિઃશંક તથા સાત ભય રહિત છે		ભણે છે, તોપણ તેનો મોક્ષ નથી . . . ૨૭૩
એવું કથન	૨૨૮	શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન હોવા છતાં અભવ્ય અજ્ઞાની છે.... ૨૭૪
નિષ્કાંક્ષિતા, નિર્વિચિકિત્સા, અમૂઢત્વ, ઉપગૂહન,		અભવ્ય ધર્મની શ્રદ્ધા કરે છે તે ભોગહેતુ ધર્મની
સ્થિતિકરણ, વાત્સલ્ય, પ્રભાવના—તેનું		જ છે, મોક્ષહેતુ ધર્મની નહિ. ૨૭૫
નિશ્ચયનયની પ્રધાનતાએ વર્ણન	૨૩૦	વ્યવહાર-નિશ્ચયનયનું સ્વરૂપ ૨૭૬
૭. બંધ અધિકાર		રાગાદિક ભાવોનું નિમિત્ત આત્મા છે કે
બંધના કારણનું કથન	૨૩૭	પરદ્રવ્ય? તેનો ઉત્તર ૨૭૮
આત્મા એવા કારણરૂપે ન પ્રવર્તે તો બંધ ન		આત્મા રાગાદિકનો અર્કતા જ શી રીતે છે; તેનું
થાય એવું કથન	૨૪૨	ઉદાહરણપૂર્વક કથન. ૨૮૩
૮. મોક્ષ અધિકાર		મોક્ષનું સ્વરૂપ કર્મબંધથી છૂટવું તે છે; જે જીવ
મિથ્યાદેષ્ટિને જેનાથી બંધ થાય છે, તે આશયોને		બંધનો છેદ કરતો નથી પરંતુ માત્ર બંધના
પ્રગટ કર્યા છે અને તે આશયો અજ્ઞાન છે		સ્વરૂપને જાણવાથી જ સંતુષ્ટ છે તે મોક્ષ
એમ સિદ્ધ કર્યું છે	૨૪૭	પામતો નથી ૨૮૮
અજ્ઞાનમય અધ્યવસાય જ બંધનું કારણ છે... ૨૫૮		બંધની ચિંતા કર્યે બંધ કપાતો નથી. . . . ૨૮૧
બાહ્યવસ્તુ બંધનું કારણ નથી, અધ્યવસાન જ		બંધ-છેદનથી જ મોક્ષ થાય છે ૨૮૨
બંધનું કારણ છે—એવું કથન	૨૬૫	બંધનો છેદ કેવી રીતે કરવો? એવા પ્રશ્નનો
અધ્યવસાન પોતાની અર્થક્રિયા નહિ કરતું		ઉત્તર એ છે કે કર્મબંધના છેદનનું કરણ
હોવાથી મિથ્યા છે	૨૬૬	પ્રજ્ઞાશસ્ત્ર જ છે. ૨૮૪
મિથ્યાદેષ્ટિ અજ્ઞાનરૂપ અધ્યવસાયથી પોતાના		પ્રજ્ઞારૂપ કરણથી આત્મા અને બંધ-બન્નેને જુદા
આત્માને અનેક અવસ્થારૂપે કરે છે એવું		
કથન	૨૬૮	

૨૬

સમયસાર

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
જુદા કરી પ્રજ્ઞાથી જ આત્માને ગ્રહણ કરવો, બંધને છોડવો	૨૮૫	જ્ઞાની કર્તા-ભોક્તા નથી તેનું દેષ્ટાંતપૂર્વક કથન	૩૨૦
આત્માને પ્રજ્ઞા વડે કઈ રીતે ગ્રહણ કરવો તે સંબંધી કથન	૨૮૭	જેઓ આત્માને કર્તા માને છે તેમનો મોક્ષ નથી એવું કથન	૩૨૧
આત્મા સિવાય અન્ય ભાવનો ત્યાગ કરવો; કોણ જ્ઞાની પરના ભાવને પર જાણી ગ્રહણ કરે? અર્થાત્ કોઈ ન કરે	૩૦૦	અજ્ઞાની પોતાના ભાવકર્મનો કર્તા છે એવું યુક્તિપૂર્વક કથન	૩૨૮
જે પરદ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે તે અપરાધી છે, બંધનમાં પડે છે; જે અપરાધ કરતો નથી તે બંધનમાં પડતો નથી	૩૦૧	આત્માનું કર્તાપણું અને અકર્તાપણું જેવી રીતે છે તેવી રીતે સ્યાદ્વાદ દ્વારા તેર ગાથામાં સિદ્ધ કર્યું છે	૩૩૨
અપરાધનું સ્વરૂપ	૩૦૪	બૌદ્ધમતી એમ માને છે કે કર્મનો કરનાર બીજો છે અને ભોગવનાર બીજો છે; તે માન્યતાનો યુક્તિપૂર્વક નિષેધ	૩૪૫
‘શુદ્ધ આત્માના ગ્રહણથી તમે મોક્ષ કહ્યો; પરંતુ આત્મા તો પ્રતિક્રમણ આદિ દ્વારા જ દોષોથી છૂટી જાય છે; તો પછી શુદ્ધ આત્માના ગ્રહણનું શું કામ છે?’ આવા શિષ્યના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે, પ્રતિક્રમણ-અપ્રતિક્રમણ રહિત અપ્રતિક્રમણાદિ સ્વરૂપ ત્રીજી ભૂમિકાથી જ—શુદ્ધ આત્માના ગ્રહણથી જ—આત્મા નિર્દોષ થાય છે	૩૦૬	કર્તાકર્મનો ભેદ-અભેદ જેવી રીતે છે તેવી રીતે નયવિભાગદ્વારા દેષ્ટાંતપૂર્વક કથન . . .	૩૪૯
૯. સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર		નિશ્ચય-વ્યવહારના કથનને ખડીના દેષ્ટાંતથી દશ ગાથામાં સ્પષ્ટ કર્યું છે	૩૫૬
આત્માનું અકર્તાપણું દેષ્ટાંતપૂર્વક કહે છે .	૩૦૮	જ્ઞાન અને જ્ઞેયની તદ્દન ભિન્નતા જાણતો હોવાથી સમ્યગ્દેષ્ટિને વિષયોમાં રાગદ્વેષ થતા નથી; તેઓ માત્ર અજ્ઞાનદશામાં વર્તતા જીવના પરિણામ છે	૩૬૬
કર્તાપણું જીવ અજ્ઞાનથી માને છે; તે અજ્ઞાનનું સામર્થ્ય દેખાડ્યું છે	૩૧૨	અન્ય દ્રવ્યને અન્ય દ્રવ્ય કાંઈ કરી શકતું નથી એવું કથન	૩૭૨
જ્યાં સુધી આત્મા પ્રકૃતિના નિમિત્તે ઊપજવું-વિણસવું ન છોડે ત્યાં સુધી તે કર્તા થાય છે	૩૧૪	સ્પર્શ આદિ પુદ્ગલના ગુણ છે તે આત્માને કાંઈ એમ કહેતા નથી કે અમને ગ્રહણ કર અને આત્મા પણ પોતાના સ્થાનથી છૂટીને તેમને જાણવા જતો નથી; પરંતુ અજ્ઞાની જીવ તેમના પ્રત્યે વૃથા રાગ-દ્વેષ કરે છે	૩૭૩
કર્મફળનું ભોક્તાપણું પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી, અજ્ઞાનથી જ તે ભોક્તા થાય છે એવું કથન	૩૧૬	પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન અને આલોચનાનું સ્વરૂપ	૩૮૩
જ્ઞાની કર્મફળનો ભોક્તા નથી	૩૧૮	જે કર્મ અને કર્મફળને અનુભવતાં પોતાને તે-રૂપ કરે છે તે નવાં કર્મ બાંધે છે. (અહીં	

વિષયાનુક્રમણિકા

૨૭

વિષય	ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ
ટીકાકાર આચાર્યદેવે કૃત-કારિત- અનુમોદનાથી મન-વચન-કાયા વડે અતીત, વર્તમાન અને અનાગત કર્મના ત્યાગનું ઓગણપચાસ ઓગણપચાસ ભંગ દ્વારા કથન કરીને કર્મચેતનાના ત્યાગનું વિધાન દર્શાવ્યું છે તથા એકસો અડતાળીશ પ્રકૃતિઓના ત્યાગનું કથન કરીને કર્મફળ- ચેતનાના ત્યાગનું વિધાન દર્શાવ્યું છે.)....	૩૮૭	જ્ઞાનમાત્ર કહ્યો હોવા છતાં સ્યાદ્વાદ સાથે વિરોધ કેમ નથી આવતો તે બતાવવા, તથા એક જ જ્ઞાનમાં ઉપાયભાવ અને ઉપેયભાવ બન્ને કઈ રીતે ઘટે છે તે બતાવવા ટીકાકાર આચાર્યદેવ સમયસારની 'આત્મખ્યાતિ' ટીકાના અંતમાં 'પરિશિષ્ટ'રૂપે સ્યાદ્વાદ અને ઉપાય-ઉપેયભાવ વિષે થોડું કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે	૫૮૮
જ્ઞાનને સમસ્ત અન્ય દ્રવ્યોથી જુદું દર્શાવ્યું છે	૩૮૦	એક જ્ઞાનમાં જ "તત્-અતત્, એક-અનેક, સત્- અસત્, નિત્ય-અનિત્ય" આ ભાવોના ૧૪ ભંગ કરી તેનાં ૧૪ કાવ્ય કહ્યાં છે.	૫૮૦
આત્મા અમૂર્તિક છે તેથી તેને પુદ્ગલમયી દેહ નથી	૪૦૫	જ્ઞાન લક્ષણ છે અને આત્મા લક્ષ્ય છે, જ્ઞાનની પ્રસિદ્ધિથી જ આત્માની પ્રસિદ્ધિ થાય છે, માટે આત્માને જ્ઞાનમાત્ર કહ્યો છે	૬૦૬
દ્રવ્યલિંગ દેહમયી છે તેથી દ્રવ્યલિંગ આત્માને મોક્ષનું કારણ નથી; દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર જ મોક્ષમાર્ગ છે એવું કથન	૪૦૮	એક જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ પરિણત આત્મામાં જ અનંત શક્તિઓ પ્રગટ છે, તેમાંથી સુડતાલીશ શક્તિઓનાં નામ તથા લક્ષણોનું કથન.	૬૦૮
મોક્ષના અર્થીએ દર્શનજ્ઞાનચારિત્રસ્વરૂપ મોક્ષ- માર્ગમાં જ આત્માને જોડવો એવો ઉપદેશ કર્યો છે	૪૧૧	ઉપાય-ઉપેયભાવનું વર્ણન; તેમાં, આત્મા પરિણામી હોવાથી સાધકપણું અને સિદ્ધપણું-એ બન્ને ભાવ બરાબર ઘટે છે એવું કથન	૬૧૪
જે દ્રવ્યલિંગમાં મમત્વ કરે છે તેણે સમયસારને જાણ્યો નથી.	૪૧૩	થોડા કળશોમાં, અનેક વિચિત્રતાથી ભરેલા આત્માનો મહિમા કરીને પરિશિષ્ટ સંપૂર્ણ	૬૧૮
વ્યવહારનય જ મુનિ-શ્રાવકના લિંગને મોક્ષમાર્ગ કહે છે, નિશ્ચયનય કોઈ લિંગને મોક્ષમાર્ગ કહેતો નથી—એવું કથન	૪૧૪	ટીકાકાર આચાર્યદેવનું વક્તવ્ય, આત્મખ્યાતિ ટીકા સંપૂર્ણ	૬૨૪
આ શાસ્ત્રને પૂર્ણ કરતાં તેના અભ્યાસ વગેરેનું ફળ કહ્યું છે	૪૧૫	ભાષાટીકાકારનું વક્તવ્ય, ગ્રંથ સમાપ્ત	૬૨૫
* પરિશિષ્ટ *			
આ શાસ્ત્રમાં અનંત ધર્મવાળા આત્માને			

नमः श्रीसर्वज्ञवीतरागाय ।

शास्त्र-स्वाध्यायनुं प्रारंभिक मंगलाचरण

*

ओंकारं विन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।

कामदं मोक्षदं चैव ॐकाराय नमो नमः ॥१॥

अविरलशब्दघनौघप्रक्षलितसकेलभूतलकलङ्का ।

मुनिभिरुपासिततीर्था सरस्वती हस्तु नो दुरितान् ॥२॥

अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानाञ्जनशलाकया ।

चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥३॥

॥ श्रीपरमगुरवे नमः, परम्पराचार्यगुरवे नमः ॥

सकलकलुषविध्वंसकं, श्रेयसां परिवर्धकं, धर्मसम्बन्धकं, भव्यजीवमनःप्रतिबोधकारकं,
पुण्यप्रकाशकं, पापप्रणाशकमिदं शास्त्रं श्रीसमयसारनामधेयं, अस्य मूलग्रन्थकर्तारः
श्रीसर्वज्ञदेवास्तदुत्तरग्रन्थकर्तारः श्रीगणधरदेवाः प्रतिगणधरदेवास्तेषां वचनानुसारमासाद्य
आचार्यश्रीकुन्दकुन्दाचार्यदेवविरचितं, श्रोतारः सावधानतया शृण्वन्तु ॥

मङ्गलं भगवान् वीरो मङ्गलं गौतमो गणी ।

मङ्गलं कुन्दकुन्दार्यो जैनधर्मोऽस्तु मङ्गलम् ॥१॥

सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्वकल्याणकारकं ।

प्रधानं सर्वधर्माणां जैनं जयतु शासनम् ॥२॥

નમઃ પરમાત્મને ।

શ્રીમદ્ભગવત્કુંડકુંદાર્યદેવપ્રણીત

શ્રી

સમયસાર

મૂર્વરંઝ

શ્રીમદમૃતચન્દ્રસૂરિકૃતા આત્મખ્યાતિઃ ।

(અનુષ્ટુભ)

નમઃ સમયસારાય સ્વાનુભૂત્યા ચકાસતે ।
ચિત્ત્વભાવાય ભાવાય સર્વભાવાન્તરચ્છિદે ॥૧॥

મૂળ ગાથાઓનો અને આત્મખ્યાતિ નામની ટીકાનો

ગુજરાતી અનુવાદ

- શ્રી પરમાતમ પ્રણમીને, શારદ સુગુરુ નમીય;
સમયસાર શાસન કરું દેશવચનમય, ભાઈ! ૧.
- શબ્દબ્રહ્મ પરબ્રહ્મનો વાચકવાચ્ય નિયોગ;
મંગળરૂપ પ્રસિદ્ધ એ, નમું ધર્મધન-ભોગ. ૨.
- નય નય સાર લહે શુભ વાર, પદ પદ માર દહે દુઃખકાર;
લય લય પાર ગ્રહે ભવધાર,—જય જય સમયસાર અવિકાર. ૩.

અનન્તધર્મણસ્તત્ત્વં પશ્યન્તી પ્રત્યગાત્મનઃ ।

અનેકાન્તમયી મૂર્તિર્નિત્યમેવ પ્રકાશતામ્ ॥૨૧॥

શબ્દ, અર્થ ને જ્ઞાન-સમયત્રય આગમ ગાયા,
કાળ, મત, સિદ્ધાંત-ભેદત્રય નામ બતાવ્યા;
તે મહીં આદિ શુભ અર્થસમયકથની સુણીએ બહુ,
અર્થસમયમાં જીવ નામ છે સાર, સુણજો સહુ;
તે મહીં સાર વિણકર્મભળ શુદ્ધ જીવ શુદ્ધનય કહે,
આ ગ્રંથમાં કથની સહુ, સમયસાર બુધજન ગ્રહે. ૪.

નામાદિક ષટ્ ગ્રંથમુખ, તેમાં મંગળ સાર;
વિઘ્નહરણ, નાસ્તિકહરણ, શિષ્ટાચાર ઉચ્ચાર. ૫.

સમયસાર જિનરાજ છે, સ્યાદ્વાદ જિનવેણ;
મુદ્રા જિન નિર્ગ્રંથતા, નમું કરે સહુ ચેન. ૬.

આ પ્રમાણે મંગળપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરીને શ્રી કુંદકુંદ આચાર્યકૃત ગાથાબદ્ધ સમયપ્રાભૃત ગ્રંથની શ્રી અમૃતચંદ્ર આચાર્યકૃત આત્મખ્યાતિ નામની જે સંસ્કૃત ટીકા છે તેની દેશભાષામાં વચનિકા લખીએ છીએ.

પ્રથમ, સંસ્કૃત ટીકાકાર શ્રી અમૃતચંદ્ર આચાર્ય ગ્રંથના આદિમાં (પહેલા શ્લોક દ્વારા) મંગળ અર્થે ઈષ્ટદેવને નમસ્કાર કરે છે:—

શ્લોકાર્થ:—[નમઃ સમયસારાય] ‘સમય’ અર્થાત્ જીવ નામનો પદાર્થ, તેમાં સાર —જે દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ, નોકર્મ રહિત શુદ્ધ આત્મા, તેને મારો નમસ્કાર હો. તે કેવો છે? [ભાવાય] શુદ્ધ સત્તાસ્વરૂપ વસ્તુ છે. આ વિશેષણપદથી સર્વથા અભાવવાદી નાસ્તિકોનો મત ખંડિત થયો. વળી તે કેવો છે? [ચિત્ત્વભાવાય] જેનો સ્વભાવ ચેતનાગુણરૂપ છે. આ વિશેષણથી ગુણ-ગુણીનો સર્વથા ભેદ માનનાર નૈયાયિકોનો નિષેધ થયો. વળી તે કેવો છે? [સ્વાનુભૂત્યા ચકાસતે] પોતાની જ અનુભવનરૂપ ક્રિયાથી પ્રકાશે છે, અર્થાત્ પોતાને પોતાથી જ જાણે છે—પ્રગટ કરે છે. આ વિશેષણથી, આત્માને તથા જ્ઞાનને સર્વથા પરોક્ષ જ માનનાર જૈમિનીય-ભટ્ટ-પ્રભાકર ભેદવાળા મીમાંસકોના મતનો વ્યવચ્છેદ થયો; તેમ જ જ્ઞાન અન્ય જ્ઞાનથી જાણી શકાય છે, પોતે પોતાને નથી જાણતું—એવું માનનાર નૈયાયિકોનો પણ પ્રતિષેધ થયો. વળી તે કેવો છે? [સર્વભાવાન્તરચ્છિદે] પોતાથી અન્ય સર્વ જીવાજીવ, ચરાચર પદાર્થોને સર્વ ક્ષેત્રકાળસંબંધી, સર્વ વિશેષણો સહિત, એક જ સમયે જાણનારો છે. આ

પરપરિણતિહેતોર્મોહનામ્નોડનુભાવા-
દવિરતમનુભાવ્યવ્યાપ્તિકત્માષિતાયાઃ ।

વિશેષણથી, સર્વજનો અભાવ માનનાર મીમાંસક આદિનું નિરાકરણ થયું. આ પ્રકારનાં વિશેષણો (ગુણો)થી શુદ્ધ આત્માને જ ઈષ્ટદેવ સિદ્ધ કરી તેને નમસ્કાર કર્યો છે.

ભાવાર્થ :—અહીં મંગળ અર્થે શુદ્ધ આત્માને નમસ્કાર કર્યો છે. કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે કોઈ ઈષ્ટદેવનું નામ લઈ નમસ્કાર કેમ ન કર્યો? તેનું સમાધાન :—વાસ્તવિકપણે ઈષ્ટદેવનું સામાન્ય સ્વરૂપ સર્વકર્મરહિત, સર્વજ્ઞ, વીતરાગ, શુદ્ધ આત્મા જ છે તેથી આ અધ્યાત્મગ્રંથમાં સમયસાર કહેવાથી ઈષ્ટદેવ આવી ગયા. તથા એક જ નામ લેવામાં અન્યમતવાદીઓ મતપક્ષનો વિવાદ કરે છે તે સર્વનું નિરાકરણ, સમયસારનાં વિશેષણો વર્ણવીને, કર્યું. વળી અન્યવાદીઓ પોતાના ઈષ્ટદેવનું નામ લે છે તેમાં ઈષ્ટ શબ્દનો અર્થ ઘટતો નથી, બાધાઓ આવે છે; અને સ્યાદ્વાદી જૈનોને તો સર્વજ્ઞ વીતરાગ શુદ્ધ આત્મા જ ઈષ્ટ છે. પછી ભલે તે ઈષ્ટદેવને પરમાત્મા કહો, પરમજ્યોતિ કહો, પરમેશ્વર, પરબ્રહ્મ, શિવ, નિરંજન, નિષ્કલંક, અક્ષય, અવ્યય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, અવિનાશી, અનુપમ, અચ્છેદ્ય, અભેદ્ય, પરમપુરુષ, નિરાબાધ, સિદ્ધ, સત્યાત્મા, ચિદાનંદ, સર્વજ્ઞ, વીતરાગ, અર્હત્, જિન, આપ્ત, ભગવાન, સમયસાર ઇત્યાદિ હજારો નામોથી કહો; તે સર્વ નામો કથંચિત્ સત્યાર્થ છે. સર્વથા એકાંતવાદીઓને ભિન્ન નામોમાં વિરોધ છે, સ્યાદ્વાદીને કાંઈ વિરોધ નથી. માટે અર્થ યથાર્થ સમજવો જોઈએ.

પ્રગટે નિજ અનુભવ કરે, સત્તા ચેતનરૂપ;

સૌ-જ્ઞાતા લખીને નમું, સમયસાર સહુ-ભૂપ. —૧.

હવે (બીજા શ્લોકમાં) સરસ્વતીને નમસ્કાર કરે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[અનેકાન્તમયી મૂર્તિઃ] જેમાં અનેક અંત (ધર્મ) છે એવું જે જ્ઞાન તથા વચન તે-મય મૂર્તિ [નિત્યમ્ એવ] સદાય [પ્રકાશતામ્] પ્રકાશરૂપ હો. કેવી છે તે મૂર્તિ? [અનન્તધર્મણઃ પ્રત્યગાત્મનઃ તત્ત્વં] જે અનંત ધર્મવાળો છે અને જે પરદ્રવ્યોથી ને પરદ્રવ્યના ગુણપર્યાયોથી ભિન્ન તથા પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી થતા પોતાના વિકારોથી કથંચિત્ ભિન્ન એકાકાર છે એવા આત્માના તત્ત્વને, અર્થાત્ અસાધારણ—સજાતીય વિજાતીય દ્રવ્યોથી વિલક્ષણ—નિજસ્વરૂપને, [પશ્યન્તી] તે મૂર્તિ અવલોકન કરે છે—દેખે છે.

ભાવાર્થ :—અહીં સરસ્વતીની મૂર્તિને આશીર્વચનરૂપ નમસ્કાર કર્યો છે. લોકિકમાં જે

મમ પરમવિશુદ્ધિઃ શુદ્ધચિન્માત્રમૂર્તે-

ર્ભવતુ સમયસારવ્યાખ્યયૈવાનુભૂતેઃ ॥૩॥

સરસ્વતીની મૂર્તિ પ્રસિદ્ધ છે તે યથાર્થ નથી તેથી અહીં તેનું યથાર્થ વર્ણન કર્યું છે. જે સમ્યગ્જ્ઞાન છે તે જ સરસ્વતીની સત્યાર્થ મૂર્તિ છે. તેમાં પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન તો કેવળજ્ઞાન છે કે જેમાં સર્વ પદાર્થો પ્રત્યક્ષ ભાસે છે. તે અનંત ધર્મો સહિત આત્મતત્ત્વને પ્રત્યક્ષ દેખે છે તેથી તે સરસ્વતીની મૂર્તિ છે. તદનુસાર જે શ્રુતજ્ઞાન છે તે આત્મતત્ત્વને પરોક્ષ દેખે છે તેથી તે પણ સરસ્વતીની મૂર્તિ છે. વળી દ્રવ્યશ્રુત વચનરૂપ છે તે પણ તેની મૂર્તિ છે, કારણ કે વચનો દ્વારા અનેક ધર્મવાળા આત્માને તે બતાવે છે. આ રીતે સર્વ પદાર્થોનાં તત્ત્વને જણાવનારી જ્ઞાનરૂપ તથા વચનરૂપ અનેકાંતમયી સરસ્વતીની મૂર્તિ છે; તેથી સરસ્વતીનાં નામ ‘વાણી, ભારતી, શારદા, વાગ્દેવી’ ઇત્યાદિ ઘણાં કહેવામાં આવે છે. આ સરસ્વતીની મૂર્તિ અનંત ધર્મોને ‘સ્યાત્’પદથી એક ધર્મોમાં અવિરોધપણે સાધે છે તેથી તે સત્યાર્થ છે. કેટલાક અન્યવાદીઓ સરસ્વતીની મૂર્તિને બીજી રીતે સ્થાપે છે પણ તે પદાર્થને સત્યાર્થ કહેનારી નથી.

કોઈ પ્રશ્ન કરે કે આત્માને અનંત ધર્મવાળો કહ્યો છે તો તેમાં અનંત ધર્મો કયા કયા છે? તેનો ઉત્તર:—વસ્તુમાં સત્યપણું, વસ્તુપણું, પ્રમેયપણું, પ્રદેશપણું, ચેતનપણું, અચેતનપણું, મૂર્તિકપણું, અમૂર્તિકપણું ઇત્યાદિ (ધર્મ) તો ગુણ છે; અને તે ગુણોનું ત્રણે કાળે સમય-સમયવર્તી પરિણમન થવું તે પર્યાય છે—જે અનંત છે. વળી વસ્તુમાં એકપણું, અનેકપણું, નિત્યપણું, અનિત્યપણું, ભેદપણું, અભેદપણું, શુદ્ધપણું, અશુદ્ધપણું આદિ અનેક ધર્મ છે. તે સામાન્યરૂપ ધર્મો તો વચનગોચર છે પણ બીજા વિશેષરૂપ ધર્મો જેઓ વચનનો વિષય નથી એવા પણ અનંત ધર્મો છે—જે જ્ઞાનગમ્ય છે. આત્મા પણ વસ્તુ છે તેથી તેમાં પણ પોતાના અનંત ધર્મો છે.

આત્માના અનંત ધર્મોમાં ચેતનપણું અસાધારણ ધર્મ છે, બીજાં અચેતન દ્રવ્યોમાં નથી. સજાતીય જીવદ્રવ્યો અનંત છે તેમનામાંય જોકે ચેતનપણું છે તોપણ સૌનું ચેતનપણું નિજ સ્વરૂપે જુદું જુદું કહ્યું છે કારણ કે દરેક દ્રવ્યને પ્રદેશભેદ હોવાથી કોઈનું કોઈમાં ભળતું નથી. આ ચેતનપણું પોતાના અનંત ધર્મોમાં વ્યાપક છે તેથી તેને આત્માનું તત્ત્વ કહ્યું છે. તેને આ સરસ્વતીની મૂર્તિ દેખે છે અને દેખાડે છે. એ રીતે એનાથી સર્વ પ્રાણીઓનું કલ્યાણ થાય છે માટે ‘સદા પ્રકાશરૂપ રહો’ એવું આશીર્વાદરૂપ વચન તેને કહ્યું છે. ૨.

હવે (ત્રીજા શ્લોકમાં) ટીકાકાર આ ગ્રંથનું વ્યાખ્યાન કરવાના ફળને ચાહતાં પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

શ્લોકાર્થ:—શ્રીમાન્ અમૃતચંદ્ર આચાર્ય કહે છે કે:—[સમયસારવ્યાખ્યા એવ] આ સમયસાર(શુદ્ધાત્મા તથા ગ્રંથ)ની વ્યાખ્યા(કથની તથા ટીકા)થી જ [મમ અનુભૂતે:] મારી

અથ સૂત્રાવતાર :—

વંદિત્તુ સર્વસિદ્ધે ધ્રુવમચલમણોવમં ગદિં પત્તે ।
વોચ્છામિ સમયપાહુડમિણમો સુદકેવલીભણિદં ॥૧॥

વન્દિત્વા સર્વસિદ્ધાન્ ધ્રુવામચલામનૌપમ્યાં ગતિં પ્રાપ્તાન્ ।
વક્ષ્યામિ સમયપ્રાભૃતમિદં અહો શ્રુતકેવલિભણિતમ્ ॥૧॥

અનુભૂતિની અર્થાત્ અનુભવનરૂપ પરિણતિની [પરમવિશુદ્ધિ:] પરમ વિશુદ્ધિ (સમસ્ત રાગાદિ વિભાવપરિણતિ રહિત ઉત્કૃષ્ટ નિર્મળતા) [ભવતુ] થાઓ. કેવી છે તે પરિણતિ? [પરપરિણતિહેતો: મોહનામ્ન: અનુભવાત્] પરપરિણતિનું કારણ જે મોહ નામનું કર્મ તેના અનુભાવ(-ઉદયરૂપ વિપાક)ને લીધે [અવિરત્તમ્ અનુભાવ્ય-વ્યાપ્તિ-કલ્માષિતાયા:] જે અનુભાવ્ય(રાગાદિ પરિણામો)ની વ્યાપ્તિ છે તેનાથી નિરંતર કલ્માષિત (મેલી) છે. અને હું કેવો છું? [શુદ્ધચિન્માત્રમૂર્તે:] દ્રવ્યદેષ્ટિથી શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર મૂર્તિ છું.

ભાવાર્થ :—આચાર્ય કહે છે કે શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયની દેષ્ટિએ તો હું શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર મૂર્તિ છું. પરંતુ મારી પરિણતિ મોહકર્મના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને મેલી છે—રાગાદિસ્વરૂપ થઈ રહી છે. તેથી શુદ્ધ આત્માની કથનીરૂપ જે આ સમયસાર ગ્રંથ છે તેની ટીકા કરવાનું ફળ એ ચાહું છું કે મારી પરિણતિ રાગાદિ રહિત થઈ શુદ્ધ થાઓ, મારા શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાઓ. બીજું કાંઈ પણ—ખ્યાતિ, લાભ, પૂજાદિક—ચાહતો નથી. આ પ્રકારે આચાર્ય ટીકા કરવાની પ્રતિજ્ઞાગર્ભિત એના ફળની પ્રાર્થના કરી. ૩.

હવે મૂળગાથાસૂત્રકાર શ્રી કુંદકુંડાચાર્ય ગ્રંથના આદિમાં મંગળપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરે છે :—

(હરિગીત)

ધ્રુવ, અચલ ને અનુપમ ગતિ પામેલ સર્વે સિદ્ધને
વંદી કહું શ્રુતકેવળી-ભાષિત આ સમયપ્રાભૃત અહો ! ૧.

ગાથાર્થ :—આચાર્ય કહે છે: હું [ધ્રુવામ્] ધ્રુવ, [અચલામ્] અચળ અને [અનૌપમ્યાં] અનુપમ—એ ત્રણ વિશેષણોથી યુક્ત [ગતિં] ગતિને [પ્રાપ્તાન્] પ્રાપ્ત થયેલ એવા [સર્વસિદ્ધાન્] સર્વ સિદ્ધોને [વન્દિત્વા] નમસ્કાર કરી, [અહો] અહો! [શ્રુતકેવલિભણિતમ્] શ્રુતકેવળીઓએ કહેલા [ઈદં] આ [સમયપ્રાભૃતમ્] સમયસાર નામના પ્રાભૃતને [વક્ષ્યામિ] કહીશ.

અથ પ્રથમત એવ સ્વભાવભાવભૂતતયા ધ્રુવત્વમવલમ્બમાનામનાદિભાવાન્તરપરપરિવૃત્તિ-
વિશ્રાન્તિવશેનાચલત્વમુપગતામખિલોપમાનવિલક્ષણાદ્ભુતમાહાત્મ્યત્વેનાવિદ્યમાનૌપમ્યામપવર્ગસંજ્ઞિકાં
ગતિમાપન્નાન્ ભગવતઃ સર્વસિદ્ધાન્ સિદ્ધત્વેન સાધ્યસ્યાત્મનઃ પ્રતિચ્છન્દસ્થાનીયાન્ ભાવદ્રવ્યસ્તવાભ્યાં
સ્વાત્મનિ પરાત્મનિ ચ નિધાયનાદિનિધનશ્રુતપ્રકાશિતત્વેન નિખિલાર્થસાર્થસાક્ષાત્કારિકેવલિપ્રણીત-
ત્વેન શ્રુતકેવલિભિઃ સ્વયમનુભવદ્વિરભિહિતત્વેન ચ પ્રમાણતામુપગતસ્યાસ્ય સમયપ્રકાશકસ્ય પ્રાભૃતા-
હ્યસ્યાર્હત્પ્રવચનાવયવસ્ય સ્વપરયોરનાદિમોહપ્રહાણાય ભાવવાચા દ્રવ્યવાચા ચ પરિભાષણમુપક્રમ્યતે ।

ટીકા :—અહીં (સંસ્કૃત ટીકામાં) ‘અથ’ શબ્દ મંગળના અર્થને સૂચવે છે. ગ્રંથના આદિમાં સર્વ સિદ્ધોને ભાવ-દ્રવ્ય સ્તુતિથી પોતાના આત્મામાં તથા પરના આત્મામાં સ્થાપીને આ સમય નામના પ્રાભૃતનું ભાવવચન અને દ્રવ્યવચનથી પરિભાષણ શરૂ કરીએ છીએ—એમ શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય કહે છે. એ સિદ્ધ ભગવંતો, સિદ્ધપણાને લીધે, સાધ્ય જે આત્મા તેના પ્રતિચ્છંદના સ્થાને છે,—જેમના સ્વરૂપનું સંસારી ભવ્ય જીવો ચિંતવન કરીને, તે સમાન પોતાના સ્વરૂપને ધ્યાઈને, તેમના જેવા થઈ જાય છે અને ચારે ગતિઓથી વિલક્ષણ જે પંચમગતિ મોક્ષ તેને પામે છે. કેવી છે તે પંચમગતિ? સ્વભાવભાવરૂપ છે તેથી ધ્રુવપણાને અવલંબે છે. ચારે ગતિઓ પરનિમિત્તથી થતી હોવાથી ધ્રુવ નથી, વિનાશિક છે; ‘ધ્રુવ’ વિશેષણથી પંચમગતિમાં એ વિનાશિકતાનો વ્યવચ્છેદ થયો. વળી તે ગતિ કેવી છે? અનાદિ કાળથી અન્ય (પર) ભાવના નિમિત્તથી થતું જે પરમાં ભ્રમણ તેની વિશ્રાંતિ (અભાવ) વશ અચલપણાને પામી છે. આ વિશેષણથી, ચારે ગતિઓને પરનિમિત્તથી જે ભ્રમણ થાય છે તેનો પંચમગતિમાં વ્યવચ્છેદ થયો. વળી તે કેવી છે? જગતમાં જે સમસ્ત ઉપમાયોગ્ય પદાર્થો છે તેમનાથી વિલક્ષણ અદ્ભુત માહાત્મ્ય હોવાથી તેને કોઈની ઉપમા મળી શકતી નથી. આ વિશેષણથી, ચારે ગતિઓમાં જે પરસ્પર કથંચિત્ સમાનપણું મળી આવે છે તેનો પંચમગતિમાં વ્યવચ્છેદ થયો. વળી તે કેવી છે? અપવર્ગ તેનું નામ છે. ધર્મ, અર્થ અને કામ—એ ત્રિવર્ગ કહેવાય છે; મોક્ષગતિ આ વર્ગમાં નહિ હોવાથી તેને અપવર્ગ કહી.—આવી પંચમગતિને સિદ્ધભગવંતો પામ્યા છે. તેમને પોતાના તથા પરના આત્મામાં સ્થાપીને, સમયનો (સર્વ પદાર્થોનો અથવા જીવપદાર્થનો) પ્રકાશક એવો જે પ્રાભૃત નામનો અર્હત્પ્રવચનનો અવયવ (અંશ) તેનું, અનાદિ કાળથી ઉત્પન્ન થયેલ મારા અને પરના મોહના નાશ માટે, હું પરિભાષણ કરું છું. કેવો છે તે અર્હત્પ્રવચનનો અવયવ? અનાદિનિધન પરમાગમ શબ્દબ્રહ્મથી પ્રકાશિત હોવાથી, સર્વ પદાર્થોના સમૂહને સાક્ષાત્ કરનાર કેવળીભગવાન સર્વજ્ઞથી પ્રણીત હોવાથી અને કેવળીઓના નિકટવર્તી સાક્ષાત્ સાંભળનાર તેમ જ પોતે અનુભવ કરનાર એવા શ્રુતકેવળી ગણધરદેવોએ કહેલ હોવાથી પ્રમાણતાને પામ્યો છે. અન્યવાદીઓનાં આગમની જેમ છદ્મસ્થ (અલ્પજ્ઞાની)ની કલ્પના માત્ર નથી કે જેથી અપ્રમાણ હોય.

તત્ર તાવત્સમય એવાભિધીયતે—

જીવો ચરિત્તદંસણ્ણાણ્ણિદો તં હિ સસમયં જાણ ।

પોગ્ગલકમ્મપદેસટ્ઠિદં ચ તં જાણ પરસમયં ॥૨॥

ભાવાર્થ :—ગાથાસૂત્રમાં આચાર્યે ‘વક્ષ્યામિ’ કહ્યું છે તેનો અર્થ ટીકાકારે ‘વચ્ પરિભાષણે’ ધાતુથી ‘પરિભાષણ’ કર્યો છે. તેનો આશય આ પ્રમાણે સૂચિત થાય છે : ચૌદ પૂર્વમાં જ્ઞાનપ્રવાદ નામના પાંચમા પૂર્વમાં બાર ‘વસ્તુ’ અધિકાર છે; તેમાં પણ એક એકના વીશ વીશ ‘પ્રાભૂત’ અધિકાર છે. તેમાં દશમા વસ્તુમાં સમય નામનું જે પ્રાભૂત છે તેનાં મૂળ સૂત્રોના શબ્દોનું જ્ઞાન તો પહેલાં મોટા આચાર્યોને હતું અને તેના અર્થનું જ્ઞાન આચાર્યોની પરિપાટી અનુસાર શ્રી કુંદકુંદાચાર્યને પણ હતું. તેમણે સમયપ્રાભૂતનું પરિભાષણ કર્યું—પરિભાષાસૂત્ર બાંધ્યું. સૂત્રની દશ જાતિઓ કહેવામાં આવી છે તેમાં એક ‘પરિભાષા’ જાતિ પણ છે. અધિકારને જે યથાસ્થાનમાં અર્થ દ્વારા સૂચવે તે પરિભાષા કહેવાય છે. શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય સમયપ્રાભૂતનું પરિભાષણ કરે છે એટલે કે સમયપ્રાભૂતના અર્થને જ યથાસ્થાનમાં જણાવનારું પરિભાષાસૂત્ર રચે છે.

આચાર્યે મંગળ અર્થે સિદ્ધોને નમસ્કાર કર્યો છે. સંસારીને શુદ્ધ આત્મા સાધ્ય છે અને સિદ્ધ સાક્ષાત્ શુદ્ધાત્મા છે તેથી તેમને નમસ્કાર કરવો ઉચિત છે. કોઈ ઈષ્ટદેવનું નામ લઈ નમસ્કાર કેમ ન કર્યો તેની ચર્ચા ટીકાકારના મંગળ પર કરેલી છે તે અહીં પણ જાણવી. સિદ્ધોને ‘સર્વ’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે; તેથી તે સિદ્ધો અનંત છે એવો અભિપ્રાય બતાવ્યો અને ‘શુદ્ધ આત્મા એક જ છે’ એવું કહેનાર અન્યમતીઓનો વ્યવચ્છેદ કર્યો. શ્રુતકેવળી શબ્દના અર્થમાં, (૧) શ્રુત અર્થાત્ અનાદિનિધન પ્રવાહરૂપ આગમ અને કેવળી અર્થાત્ સર્વજ્ઞદેવ કહ્યા, તેમ જ (૨) શ્રુત-અપેક્ષાએ કેવળી સમાન એવા ગણધરદેવાદિ વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનધરો કહ્યા; તેમનાથી સમયપ્રાભૂતની ઉત્પત્તિ કહી છે. એ રીતે ગ્રંથની પ્રમાણતા બતાવી અને પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પિત કહેવાનો નિષેધ કર્યો; અન્યવાદી છદ્મસ્થ (અલ્પજ્ઞાની) પોતાની બુદ્ધિથી પદાર્થનું સ્વરૂપ ગમે તે પ્રકારે કહી વિવાદ કરે છે તેનું અસત્યાર્થપણું બતાવ્યું.

આ ગ્રંથનાં અભિધેય, સંબંધ, પ્રયોજન તો પ્રગટ જ છે. શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ તે અભિધેય છે. તેના વાચક આ ગ્રંથમાં શબ્દો છે તેમનો અને શુદ્ધ આત્માનો વાચ્યવાચકરૂપ સંબંધ તે સંબંધ છે. શુદ્ધાત્માના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવી તે પ્રયોજન છે.

પ્રથમ ગાથામાં સમયનું પ્રાભૂત કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. ત્યાં એ આકાંક્ષા થાય કે સમય એટલે શું? તેથી હવે પહેલાં સમયને જ કહે છે :—

જીવ ચરિત-દર્શન-જ્ઞાનસ્થિત સ્વસમય નિશ્ચય જાણવો;

સ્થિત કર્મપુદ્ગલના પ્રદેશે પરસમય જીવ જાણવો. ૨.

જીવઃ ચરિત્રદર્શનજ્ઞાનસ્થિતઃ તં હિ સ્વસમયં જાનીહિ ।
પુદ્ગલકર્મપ્રદેશસ્થિતં ચ તં જાનીહિ પરસમયમ્ ॥૨॥

યોડયં નિત્યમેવ પરિણામાત્મનિ સ્વભાવેડવતિષ્ઠમાનત્વાદુત્પાદવ્યયધ્રોવ્યૈક્યાનુભૂતિલક્ષણયા
સત્તયાનુસ્યૂતશ્ચૈતન્યસ્વરૂપત્વાન્નિત્યોદિતવિશદદૃશિજ્ઞાપ્તિજ્યોતિરનન્તધર્માધિરૂઠૈકધર્મિત્વાદુદ્યોતમાનદ્રવ્યત્વઃ
ક્રમાક્રમપ્રવૃત્તવિચિત્રભાવસ્વભાવત્વાદુત્સદ્ગિતગુણપર્યાયઃ સ્વપરાકારાવભાસનસમર્થત્વાદુપાત્તવૈશ્વ-
રૂચૈકરૂપઃ પ્રતિવિશિષ્ટાવગાહગતિસ્થિતિવર્તનાનિમિત્તત્વરૂપિત્વાભાવાદસાધારણચિદ્રૂપતાસ્વભાવ-

ગાથાર્થઃ—હે ભવ્ય ! [જીવઃ] જે જીવ [ચરિત્રદર્શનજ્ઞાનસ્થિતઃ] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં
સ્થિત થઈ રહ્યો છે [તં] તેને [હિ] નિશ્ચયથી [સ્વસમયં] સ્વસમય [જાનીહિ] જાણ; [ચ] અને
જે જીવ [પુદ્ગલકર્મપ્રદેશસ્થિતં] પુદ્ગલકર્મના પ્રદેશોમાં સ્થિત થયેલ છે [તં] તેને [પરસમયં]
પરસમય [જાનીહિ] જાણ.

ટીકા :—‘સમય’ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે : ‘સમ્’ તો ઉપસર્ગ છે, તેનો અર્થ
‘એકપણું’ એવો છે; અને ‘અય્ ગતૌ’ ધાતુ છે એનો ગમન અર્થ પણ છે અને જ્ઞાન અર્થ પણ
છે; તેથી એકસાથે જ (યુગપદ્) જાણવું તથા પરિણમન કરવું એ બે ક્રિયાઓ જે એકત્વપૂર્વક
કરે તે સમય છે. આ જીવ નામનો પદાર્થ એકત્વપૂર્વક એક જ વખતે પરિણમે પણ છે અને
જાણે પણ છે તેથી તે સમય છે. આ જીવ-પદાર્થ કેવો છે? સદાય પરિણામસ્વરૂપ સ્વભાવમાં
રહેલો હોવાથી, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યની એકતારૂપ અનુભૂતિ જેનું લક્ષણ છે એવી સત્તાથી સહિત
છે. આ વિશેષણથી, જીવની સત્તા નહિ માનનાર નાસ્તિકવાદીઓનો મત ખંડિત થયો તથા
પુરુષને (જીવને) અપરિણામી માનનાર સાંખ્યવાદીઓનો વ્યવચ્છેદ, પરિણમનસ્વભાવ કહેવાથી,
થયો. નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો સત્તાને નિત્ય જ માને છે અને બૌદ્ધો સત્તાને ક્ષણિક જ માને
છે; તેમનું નિરાકરણ, સત્તાને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યરૂપ કહેવાથી થયું. વળી જીવ કેવો છે?
ચૈતન્યસ્વરૂપપણાથી નિત્ય-ઉદ્યોતરૂપ નિર્મળ સ્પષ્ટ દર્શનજ્ઞાન-જ્યોતિસ્વરૂપ છે (કારણ કે ચૈતન્યનું
પરિણમન દર્શનજ્ઞાનસ્વરૂપ છે). આ વિશેષણથી, ચૈતન્યને જ્ઞાનાકારસ્વરૂપ નહિ માનનાર
સાંખ્યમતીઓનું નિરાકરણ થયું. વળી તે કેવો છે? અનંત ધર્મોમાં રહેલું જે એક ધર્મોપણું તેને
લીધે જેને દ્રવ્યપણું પ્રગટ છે (કારણ કે અનંત ધર્મોની એકતા તે દ્રવ્યપણું છે). આ વિશેષણથી,
વસ્તુને ધર્મોથી રહિત માનનાર બૌદ્ધમતીનો નિષેધ થયો. વળી તે કેવો છે? ક્રમરૂપ અને
અક્રમરૂપ પ્રવર્તતા અનેક ભાવો જેનો સ્વભાવ હોવાથી જેણે ગુણપર્યાયો અંગીકાર કર્યા છે.
(પર્યાય ક્રમવર્તી હોય છે અને ગુણ સહવર્તી હોય છે; સહવર્તીને અક્રમવર્તી પણ કહે છે.) આ
વિશેષણથી, પુરુષને નિર્ગુણ માનનાર સાંખ્યમતીઓનો નિરાસ થયો. વળી તે કેવો છે? પોતાના
અને પરદ્રવ્યોના આકારોને પ્રકાશવાનું સામર્થ્ય હોવાથી જેણે સમસ્ત રૂપને પ્રકાશનારું એકરૂપપણું

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પૂર્વરંગ

૯

સદ્ભાવાદ્વાકાશધર્માધર્મકાલપુદ્ગલેભ્યો ભિન્નોડત્યન્તમનન્તદ્રવ્યસદ્કુરેડપિ સ્વરૂપાદપ્રચ્યવનાદૃઙ્કોત્કીર્ણ-
ચિત્સ્વભાવો જીવો નામ પદાર્થઃ સ સમયઃ, સમયત એકત્વેન યુગપજ્ઞાનાતિ ગચ્છતિ ચેતિ નિરુક્તેઃ ।

અયં યદા યદા સકલભાવસ્વભાવભાસનસમર્થવિદ્યાસમુત્પાદકવિવેકજ્યોતિરુદ્ગમના-
ત્સમસ્તપરદ્રવ્યાત્પ્રચ્યુત્ય દૃશિજ્ઞપ્તિસ્વભાવનિયતવૃત્તિરૂપાત્મતત્ત્વૈકત્વગતત્વેન વર્તતે તદા દર્શનજ્ઞાન-
ચારિત્રસ્થિતત્વાત્સ્વમેકત્વેન યુગપજ્ઞાનન્ ગચ્છંશ્ચ સ્વસમય ઇતિ, યદા ત્વનાદ્યવિદ્યાકન્દલીમૂલ-
કન્દાયમાનમોહાનુવૃત્તિતન્ત્રતયા દૃશિજ્ઞપ્તિસ્વભાવનિયતવૃત્તિરૂપાદાત્મતત્ત્વાત્પ્રચ્યુત્ય પરદ્રવ્યપ્રત્યય-
મોહરાગદ્વેષાદિભાવૈકત્વગતત્વેન વર્તતે તદા પુદ્ગલકર્મપ્રદેશસ્થિતત્વાત્પરમેકત્વેન યુગપજ્ઞાનન્ ગચ્છંશ્ચ
પરસમય ઇતિ પ્રતીયતે । એવં કિલ સમયસ્ય દ્વૈવિધ્યમુદ્ભાવતિ ।

પ્રાપ્ત કર્યુ છે (અર્થાત્ જેમાં અનેક વસ્તુઓના આકાર પ્રતિભાસે છે એવા એક જ્ઞાનના
આકારરૂપ તે છે). આ વિશેષણથી, જ્ઞાન પોતાને જ જાણે છે, પરને નથી જાણતું એમ એકાકાર
જ માનનારનો, તથા પોતાને નથી જાણતું પણ પરને જાણે છે એમ અનેકાકાર જ માનનારનો,
વ્યવચ્છેદ થયો. વળી તે કેવો છે? અન્ય દ્રવ્યોના જે વિશિષ્ટ ગુણો—અવગાહન-ગતિ-સ્થિતિ-
વર્તનાહતુપણું અને રૂપીપણું—તેમના અભાવને લીધે અને અસાધારણ ચૈતન્યરૂપતા-સ્વભાવના
સદ્ભાવને લીધે આકાશ, ધર્મ, અધર્મ, કાળ અને પુદ્ગલ—એ પાંચ દ્રવ્યોથી જે ભિન્ન છે.
આ વિશેષણથી, એક બ્રહ્મવસ્તુને જ માનનારનો વ્યવચ્છેદ થયો. વળી તે કેવો છે? અનંત
અન્યદ્રવ્યો સાથે અત્યંત એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ હોવા છતાં પણ પોતાના સ્વરૂપથી નહિ છૂટવાથી
જે ટંકોત્કીર્ણ ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ છે. આ વિશેષણથી વસ્તુસ્વભાવનો નિયમ બતાવ્યો.—આવો
જીવ નામનો પદાર્થ સમય છે.

જ્યારે આ (જીવ), સર્વ પદાર્થોના સ્વભાવને પ્રકાશવામાં સમર્થ એવા કેવળજ્ઞાનને
ઉત્પન્ન કરનારી ભેદજ્ઞાનજ્યોતિનો ઉદય થવાથી, સર્વ પરદ્રવ્યોથી છૂટી દર્શનજ્ઞાનસ્વભાવમાં
નિયત વૃત્તિરૂપ (અસ્તિત્વરૂપ) આત્મતત્ત્વ સાથે એકત્વગતપણે વર્તે છે ત્યારે દર્શન-જ્ઞાન-
ચારિત્રમાં સ્થિત હોવાથી યુગપદ્ સ્વને એકત્વપૂર્વક જાણતો તથા સ્વ-રૂપે એકત્વપૂર્વક પરિણમતો
એવો તે ‘સ્વસમય’ એમ પ્રતીતરૂપ કરવામાં આવે છે; પણ જ્યારે તે, અનાદિ અવિદ્યારૂપી
જે કેળ તેના મૂળની ગાંઠ જેવો જે (પુષ્ટ થયેલો) મોહ તેના ઉદય અનુસાર પ્રવૃત્તિના
આધીનપણાથી, દર્શનજ્ઞાનસ્વભાવમાં નિયત વૃત્તિરૂપ આત્મતત્ત્વથી છૂટી પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી
ઉત્પન્ન મોહરાગદ્વેષાદિ ભાવો સાથે એકત્વગતપણે (એકપણું માનીને) વર્તે છે ત્યારે
પુદ્ગલકર્મના પ્રદેશોમાં સ્થિત હોવાથી યુગપદ્ પરને એકત્વપૂર્વક જાણતો તથા પરરૂપે
એકત્વપૂર્વક પરિણમતો એવો તે ‘પરસમય’ એમ પ્રતીતરૂપ કરવામાં આવે છે. આ રીતે જીવ
નામના પદાર્થને સ્વસમય અને પરસમય—એવું દ્વિવિધપણું પ્રગટ થાય છે.

અથૈતદ્વાધ્યતે—

एयत्तणिच्छयगदो समओ सब्त्थ सुंदरो लोगे ।

बंधकहा एयत्ते तेण विसंवादिणी होदि ॥३॥

एकत्वनिश्चयगतः समयः सर्वत्र सुन्दरो लोके ।

बन्धकथैकत्वे तेन विसंवादिनी भवति ॥३॥

સમયશબ્દેનાત્ર સામાન્યેન સર્વ એવાર્થોઽભિધીયતે, સમયત એકીભાવેન સ્વગુણપર્યાયાન્ ગચ્છતીતિ નિરુક્તેઃ। તતઃ સર્વત્રાપિ ધર્માધર્માકાશકાલપુદ્ગલજીવદ્રવ્યાત્મનિ લોકે યે યાવન્તઃ કેવનાપ્યર્થાસ્તે સર્વ એવ સ્વકીયદ્રવ્યાન્તર્મગ્નાનન્તસ્વધર્મચક્રચુમ્બિનોઽપિ પરસ્પરમચુમ્બન્તોઽત્યન્ત-

ભાવાર્થ :—જીવ નામની વસ્તુને પદાર્થ કહેલ છે. ‘જીવ’ એવો અક્ષરોનો સમૂહ તે ‘પદ’ છે અને તે પદથી જે દ્રવ્યપર્યાયરૂપ અનેકાંતસ્વરૂપપણું નિશ્ચિત કરવામાં આવે તે પદાર્થ છે. એ જીવપદાર્થ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યમયી સત્તાસ્વરૂપ છે, દર્શનજ્ઞાનમયી ચેતનાસ્વરૂપ છે, અનંતધર્મ-સ્વરૂપ દ્રવ્ય છે, દ્રવ્ય હોવાથી વસ્તુ છે, ગુણપર્યાયવાળો છે, તેનું સ્વપરપ્રકાશકજ્ઞાન અનેકાકારરૂપ એક છે, વળી તે (જીવપદાર્થ) આકાશાદિથી ભિન્ન અસાધારણ ચૈતન્યગુણસ્વરૂપ છે અને અન્ય દ્રવ્યો સાથે એક ક્ષેત્રમાં રહેવા છતાં પોતાના સ્વરૂપને છોડતો નથી. આવો જીવ નામનો પદાર્થ સમય છે. જ્યારે તે પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિત હોય ત્યારે તો સ્વસમય છે અને પરસ્વભાવ-રાગદ્વેષમોહરૂપ થઈને રહે ત્યારે પરસમય છે. એ પ્રમાણે જીવને દ્વિવિધપણું આવે છે.

હવે, સમયના દ્વિવિધપણામાં આચાર્ય બાધા બતાવે છે:—

એકત્વનિશ્ચય-ગત સમય સર્વત્ર સુંદર લોકમાં;

તેથી બને વિખવાદિની બંધનકથા એકત્વમાં. ૩.

ગાથાર્થ :—[એકત્વનિશ્ચયગતઃ] એકત્વનિશ્ચયને પ્રાપ્ત જે [સમયઃ] સમય છે તે [લોકે] લોકમાં [સર્વત્ર] બધેય [સુન્દરઃ] સુંદર છે [તેન] તેથી [એકત્વે] એકત્વમાં [બન્ધકથા] બીજાના સાથે બંધની કથા [વિસંવાદિની] વિસંવાદ-વિરોધ કરનારી [ભવતિ] છે.

ટીકા :—અહીં ‘સમય’ શબ્દથી સામાન્યપણે સર્વ પદાર્થ કહેવામાં આવે છે કારણ કે વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ‘સમયતે’ એટલે એકીભાવે (એકત્વપૂર્વક) પોતાના ગુણપર્યાયોને પ્રાપ્ત થઈ જે પરિણમન કરે તે સમય છે. તેથી ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-કાળ-પુદ્ગલ-જીવદ્રવ્યસ્વરૂપ લોકમાં સર્વત્ર જે કોઈ જેટલા જેટલા પદાર્થો છે તે બધાય નિશ્ચયથી (નક્કી) એકત્વનિશ્ચયને પ્રાપ્ત હોવાથી

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પૂર્વરંગ

૧૧

પ્રત્યાસત્તાવપિ નિત્યમેવ સ્વરૂપાદપતન્તઃ પરરૂપેનાપરિણમનાદવિનષ્ટાનન્તવ્યક્તિત્વાદૃઙ્કોત્કીર્ણા ઇવ તિષ્ઠન્તઃ સમસ્તવિરુદ્ધાવિરુદ્ધકાર્યહેતુતયા શશ્વદેવ વિશ્વમનુગૃહ્ણન્તો નિયતમેકત્વનિશ્ચયગતત્વેનૈવ સૌન્દર્યમાપદ્યન્તે, પ્રકારાન્તરેણ સર્વસદ્કારાદિદોષાપત્તેઃ। એવમેકત્વે સર્વાર્થાનાં પ્રતિષ્ઠિતે સત્તિ જીવાહ્યસ્ય સમયસ્ય બન્ધકથાયા એવ વિસંવાદાપત્તિઃ। કુતસ્તન્મૂલપુદ્ગલકર્મપ્રદેશ-સ્થિતત્વમૂલપરસમયત્વોત્પાદિતમેતસ્ય દ્વૈવિધ્યમ્। અતઃ સમયસ્યૈકત્વમેવાવતિષ્ઠતે।

અથૈતદસુલભત્વેન વિભાવ્યતે—

સુદપરિચિદાણુભૂદા સવ્વસ્સ વિ કામભોગબંધકહા ।

એત્તસ્સુવલંભો ણવરિ ણ સુલહો વિહત્તસ્સ ॥૪॥

જ સુંદરતા પામે છે કારણ કે અન્ય પ્રકારે તેમાં સર્વસંકર આદિ દોષો આવી પડે. કેવા છે તે સર્વ પદાર્થો? પોતાના દ્રવ્યમાં અંતર્મગ્ન રહેલ પોતાના અનંત ધર્મોના ચક્રને (સમૂહને) ચુંબે છે—સ્પર્શ છે તોપણ જેઓ પરસ્પર એકબીજાને સ્પર્શ કરતા નથી, અત્યંત નિકટ એકક્ષેત્રાવગાહરૂપે રહ્યા છે તોપણ જેઓ સદાકાળ પોતાના સ્વરૂપથી પડતા નથી, પરરૂપે નહિ પરિણમવાને લીધે અનંત વ્યક્તિતા નાશ પામતી નથી માટે જેઓ ટંકોત્કીર્ણ જેવા (શાશ્વત) સ્થિત રહે છે અને સમસ્ત વિરુદ્ધ કાર્ય તથા અવિરુદ્ધ કાર્યના હેતુપણથી જેઓ હંમેશાં વિશ્વને ઉપકાર કરે છે—ટકાવી રાખે છે. આ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોનું ભિન્ન ભિન્ન એકપણું સિદ્ધ થવાથી જીવ નામના સમયને બંધકથાથી જ વિસંવાદની આપત્તિ આવે છે; તો પછી બંધ જેનું મૂળ છે એવું જે પુદ્ગલકર્મના પ્રદેશોમાં સ્થિત થવું, તે જેનું મૂળ છે એવું પરસમયપણું, તેનાથી ઉત્પન્ન થતું (પરસમય-સ્વસમયરૂપ) દ્વિવિધપણું તેને (જીવ નામના સમયને) ક્યાંથી હોય? માટે સમયનું એકપણું હોવું જ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—નિશ્ચયથી સર્વ પદાર્થ પોતપોતાના સ્વભાવમાં સ્થિત રહે જ શોભા પામે છે. પરંતુ જીવ નામના પદાર્થની અનાદિ કાળથી પુદ્ગલકર્મ સાથે નિમિત્તરૂપ બંધ-અવસ્થા છે; તે બંધાવસ્થાથી આ જીવમાં વિસંવાદ ખડો થાય છે તેથી તે શોભા પામતો નથી. માટે વાસ્તવિક રીતે વિચારવામાં આવે તો એકપણું જ સુંદર છે; તેનાથી આ જીવ શોભા પામે છે.

હવે તે એકત્વની અસુલભતા બતાવે છે:—

શ્રુત-પરિચિત-અનુભૂત સર્વને કામભોગબંધનની કથા;

પરથી જુદા એકત્વની ઉપલબ્ધિ કેવળ સુલભ ના. ૪.

શ્રુતપરિચિતાનુભૂતા સર્વસ્યાપિ કામભોગબન્ધકથા ।
 એકત્વસ્યોપલમ્ભઃ કેવલં ન સુલભો વિભક્તસ્ય ॥૪॥

ઇહ કિલ સકલસ્યાપિ જીવલોકસ્ય સંસારચક્રક્રોડાધિરોપિતસ્યાશ્રાન્તમનન્તદ્રવ્યક્ષેત્ર-
 કાલભવભાવપરાવર્તેઃ સમુપક્રાન્તભ્રાન્તેરેકચ્છત્રીકૃતવિશ્વતયા મહતા મોહગ્રહેણ ગોરિવ વાહ્યમાનસ્ય
 પ્રસમ્બોઝ્મિતતૃષ્ણાતદ્ભૂત્વેન વ્યક્તાન્તરાધેરુત્તમ્યોત્તમ્ય મૃગતૃષ્ણાયમાનં વિષયગ્રામમુપરુન્ધાનસ્ય
 પરસ્પરમાચાર્યત્વમાચરતોઽનન્તશઃ શ્રુતપૂર્વાનન્તશઃ પરિચિતપૂર્વાનન્તશોઽનુભૂતપૂર્વા ચૈકત્વવિરુદ્ધત્વેના-
 ત્યન્તવિસંવાદિન્યપિ કામભોગાનુબદ્ધા કથા । इदं तु नित्यव्यक्ततयान्तःप्रकाशमानमपि कषायचक्रेण
 सहैकीक्रियमाणत्वादत्यन्ततिरोभूतं सत् स्वस्यानात्मज्ञतया परेषामात्मज्ञानामनुपासनाच्च न

ગાથાર્થઃ—[સર્વસ્ય અપિ] સર્વ લોકને [કામભોગબન્ધકથા] કામભોગસંબંધી બંધની કથા
 તો [શ્રુતપરિચિતાનુભૂતા] સાંભળવામાં આવી ગઈ છે, પરિચયમાં આવી ગઈ છે અને અનુભવમાં
 પણ આવી ગઈ છે તેથી સુલભ છે; પણ [વિભક્તસ્ય] ભિન્ન આત્માનું [એકત્વસ્ય ઉપલમ્ભઃ]
 એકપણું હોવું કદી સાંભળ્યું નથી, પરિચયમાં આવ્યું નથી અને અનુભવમાં આવ્યું નથી તેથી
 [કેવલં] એક તે [ન સુલભઃ] સુલભ નથી.

ટીકા :—આ સમસ્ત જીવલોકને, કામભોગસંબંધી કથા એકપણાથી વિરુદ્ધ હોવાથી
 અત્યંત વિસંવાદી છે (આત્માનું અત્યંત ભૂરું કરનારી છે) તોપણ, પૂર્વે અનંત વાર સાંભળવામાં
 આવી છે, અનંત વાર પરિચયમાં આવી છે અને અનંત વાર અનુભવમાં પણ આવી ચૂકી
 છે. કેવો છે જીવલોક? જે સંસારરૂપી ચક્રના મધ્યમાં સ્થિત છે, નિરંતરપણે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ,
 ભવ અને ભાવરૂપ અનંત પરાવર્તોને લીધે જેને ભ્રમણ પ્રાપ્ત થયું છે, સમસ્ત વિશ્વને એકછત્ર
 રાજ્યથી વશ કરનાર મોટું મોહરૂપી ભૂત જેની પાસે બળદની જેમ ભાર વહેવડાવે છે, જોરથી
 ફાટી નીકળેલા તૃષ્ણારૂપી રોગના દાહથી જેને અંતરંગમાં પીડા પ્રગટ થઈ છે, આકળો બની
 બનીને મૃગજળ જેવા વિષયગ્રામને (ઈન્દ્રિયવિષયોના સમૂહને) જે ઘેરો ઘાલે છે અને જે
 પરસ્પર આચાર્યપણું પણ કરે છે (અર્થાત્ બીજાને કહી તે પ્રમાણે અંગીકાર કરાવે છે). તેથી
 કામભોગની કથા તો સૌને સુલભ (સુખે પ્રાપ્ત) છે. પણ નિર્મળ ભેદજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશથી સ્પષ્ટ
 ભિન્ન દેખવામાં આવે છે એવું માત્ર આ ભિન્ન આત્માનું એકપણું જ—જે સદા પ્રગટપણે
 અંતરંગમાં પ્રકાશમાન છે તોપણ કષાયચક્ર (-કષાયસમૂહ) સાથે એકરૂપ જેવું કરવામાં આવતું
 હોવાથી અત્યંત તિરોભાવ પામ્યું છે (-ઠંકાઈ રહ્યું છે) તે—પોતામાં અનાત્મજપણું હોવાથી
 (-પોતે આત્માને નહિ જાણતો હોવાથી) અને બીજા આત્માને જાણનારાઓની સંગતિ-સેવા

કદાચિદપિ શ્રુતપૂર્વ, ન કદાચિદપિ પરિચિતપૂર્વ, ન કદાચિદપ્યનુભૂતપૂર્વ ચ નિર્મલવિવેકાલોક-
વિવિક્તં કેવલમેકત્વમ્ । અત એકત્વસ્ય ન સુલભત્વમ્ ।

અત એવૈતદુપદર્શ્યતે—

તં એયત્તવિહત્તં દાણં અપ્પણો સવિહવેણ ।

જદિ દાણ્ણ પમાણં ચુક્કેણ્ણ છલં ન ઘેત્તવ્વં ॥૫॥

તમેકત્વવિભક્તં દર્શયિહમાત્મનઃ સ્વવિભવેન ।

યદિ દર્શયિયં પ્રમાણં સ્વલેયં છલં ન ગૃહીતવ્યમ્ ॥૫॥

નહિ કરી હોવાથી, નથી પૂર્વે કદી સાંભળવામાં આવ્યું, નથી પૂર્વે કદી પરિચયમાં આવ્યું અને
નથી પૂર્વે કદી અનુભવમાં આવ્યું. તેથી ભિન્ન આત્માનું એકપણું સુલભ નથી.

ભાવાર્થ :—આ લોકમાં સર્વ જીવો સંસારરૂપી ચક્ર પર ચડી પાંચ પરાવર્તનરૂપ ભ્રમણ
કરે છે. ત્યાં તેમને મોહકર્મના ઉદયરૂપ પિશાય ધોંસરે જોડે છે, તેથી તેઓ વિષયોની તૃષ્ણારૂપ
દાહથી પીડિત થાય છે અને તે દાહનો ઈલાજ ઈન્દ્રિયોના રૂપાદિ વિષયોને જાણીને તે પર
દોડે છે; તથા પરસ્પર પણ વિષયોનો જ ઉપદેશ કરે છે. એ રીતે કામ (વિષયોની ઈચ્છા)
તથા ભોગ (તેમને ભોગવવું)—એ બેની કથા તો અનંત વાર સાંભળી, પરિચયમાં લીધી અને
અનુભવી તેથી સુલભ છે. પણ સર્વ પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન એક ચૈતન્યચમત્કારસ્વરૂપ પોતાના
આત્માની કથાનું જ્ઞાન પોતાને તો પોતાથી કદી થયું નહિ, અને જેમને તે જ્ઞાન થયું હતું તેમની
સેવા કદી કરી નહિ; તેથી તેની કથા (વાત) ન કદી સાંભળી, ન તેનો પરિચય કર્યો કે ન
તેનો અનુભવ થયો. માટે તેની પ્રાપ્તિ સુલભ નથી, દુર્લભ છે.

હવે આચાર્ય કહે છે કે, તેથી જ જીવોને તે ભિન્ન આત્માનું એકત્વ અમે દર્શાવીએ
છીએ:—

દર્શાવું એક વિભક્ત એ, આત્મા તણા નિજ વિભવથી;

દર્શાવું તો કરજો પ્રમાણ, ન દોષ ગ્રહ સ્ખલના યદિ. પ.

ગાથાર્થ :—[તમ્] તે [એકત્વવિભક્ત] એકત્વવિભક્ત આત્માને [અહં] હું [આત્મનઃ]
આત્માના [સ્વવિભવેન] નિજ વૈભવ વડે [દર્શયિ] દેખાડું છું; [યદિ] જો હું [દર્શયિયં] દેખાડું તો
[પ્રમાણં] પ્રમાણ (સ્વીકાર) કરવું અને [સ્વલેયં] જો કોઈ ઠેકાણે ચૂકી જાઉં તો [છલં] છળ
[ન] ન [ગૃહીતવ્યમ્] ગ્રહણ કરવું.

ઇહ કિલ સકલોદ્દાસિસ્યાત્પદમુદ્રિતશબ્દબ્રહ્મોપાસનજન્મા, સમસ્તવિપક્ષક્ષોદક્ષમાતિ-
નિસ્તુષયુક્ત્યવલમ્બનજન્મા, નિર્મલવિજ્ઞાનઘનાન્તર્નિમગ્નપરાપરગુરુપ્રસાદીકૃતશુદ્ધાત્મતત્ત્વાનુશાસન-
જન્મા, અનવરતસ્યન્દિસુન્દરાનન્દમુદ્રિતામન્દસંવિદાત્મકસ્વસંવેદનજન્મા ચ યઃ કશ્ચનાપિ મમાત્મનઃ
સ્વો વિભવસ્તેન સમસ્તેનાપ્યયં તમેકત્વવિભક્તમાત્માનં દર્શયેઽહમિતિ બદ્ધવ્યવસાયોઽસ્મિ । કિન્તુ
યદિ દર્શયેયં તદા સ્વયમેવ સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષેણ પરીક્ષ્ય પ્રમાણીકર્તવ્યમ્ । યદિ તુ સ્વલેયં તદા તુ
ન છલગ્રહણજાગરૂકૈર્ભવિતવ્યમ્ ।

ટીકા :—આચાર્ય કહે છે કે જે કાંઈ મારા આત્માનો નિજવૈભવ છે તે સર્વથી હું
આ એકત્વ-વિભક્ત આત્માને દર્શાવીશ એવો મેં વ્યવસાય (ઉદ્યમ, નિર્ણય) કર્યો છે. કેવો છે
મારા આત્માનો નિજવૈભવ? આ લોકમાં પ્રગટ સમસ્ત વસ્તુઓનો પ્રકાશ કરનાર અને ‘સ્વાત્’
પદની મુદ્રાવાળો જે શબ્દબ્રહ્મ—અર્હતનાં પરમાગમ—તેની ઉપાસનાથી જેનો જન્મ છે.
(‘સ્વાત્’નો અર્થ ‘કથંચિત્’ છે એટલે કે ‘કોઈ પ્રકારથી કહેવું’). પરમાગમને શબ્દબ્રહ્મ કહ્યાં
તેનું કારણ : અર્હતનાં પરમાગમમાં સામાન્ય ધર્મો—વચનગોચર સર્વ ધર્મો—નાં નામ આવે
છે; અને વચનથી અગોચર જે કોઈ વિશેષ ધર્મો છે તેમનું અનુમાન કરાવવામાં આવે છે;
એ રીતે તે સર્વ વસ્તુઓનાં પ્રકાશક છે માટે સર્વવ્યાપી કહેવામાં આવે છે, અને તેથી તેમને
શબ્દબ્રહ્મ કહે છે.) વળી તે નિજવૈભવ કેવો છે? સમસ્ત જે વિપક્ષ—અન્યવાદીઓથી ગ્રહણ
કરવામાં આવેલ સર્વથા એકાંતરૂપ નયપક્ષ—તેમના નિરાકરણમાં સમર્થ જે અતિનિસ્તુષ નિર્બાધ
યુક્તિ તેના અવલંબનથી જેનો જન્મ છે. વળી તે કેવો છે? નિર્મળવિજ્ઞાનઘન જે આત્મા તેમાં
અંતર્નિમગ્ન પરમગુરુ—સર્વજ્ઞદેવ અને અપરગુરુ—ગણધરાદિકથી માંડીને અમારા ગુરુ પર્યંત,
તેમનાથી પ્રસાદરૂપે અપાયેલ જે શુદ્ધાત્મતત્ત્વનો અનુગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ, તેનાથી જેનો જન્મ છે.
વળી તે કેવો છે? નિરંતર ઝરતો—આસ્વાદમાં આવતો, સુંદર જે આનંદ તેની છાપવાળું જે
પ્રચુરસંવેદનસ્વરૂપ સ્વસંવેદન, તેનાથી જેનો જન્મ છે. એમ જે જે પ્રકારે મારા જ્ઞાનનો વિભવ
છે તે સમસ્ત વિભવથી દર્શાવું છું. જો દર્શાવું તો સ્વયમેવ (પોતે જ) પોતાના અનુભવ-પ્રત્યક્ષથી
પરીક્ષા કરી પ્રમાણ કરવું; જો ક્યાંય અક્ષર, માત્રા, અલંકાર, યુક્તિ આદિ પ્રકરણોમાં ચૂકી
જાઉં તો છલ (દોષ) ગ્રહણ કરવામાં સાવધાન ન થવું. શાસ્ત્રસમુદ્રનાં પ્રકરણ બહુ છે માટે
અહીં સ્વસંવેદનરૂપ અર્થ પ્રધાન છે; તેથી અર્થની પરીક્ષા કરવી.

ભાવાર્થ :—આચાર્ય આગમનું સેવન, યુક્તિનું અવલંબન, પરાપર ગુરુનો ઉપદેશ અને
સ્વસંવેદન—એ ચાર પ્રકારે ઉત્પન્ન થયેલ પોતાના જ્ઞાનના વિભવથી એકત્વ-વિભક્ત શુદ્ધ
આત્માનું સ્વરૂપ દેખાડે છે. તેને સાંભળનારા હે શ્રોતાઓ! પોતાના સ્વસંવેદન-પ્રત્યક્ષથી પ્રમાણ
કરો; ક્યાંય કોઈ પ્રકરણમાં ભૂલું તો એટલો દોષ ગ્રહણ ન કરવો એમ કહ્યું છે. અહીં પોતાનો
અનુભવ પ્રધાન છે; તેનાથી શુદ્ધ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરો—એમ કહેવાનો આશય છે.

કોઽસૌ શુદ્ધ આત્મેતિ ચેત્—

ળ વિ હોદિ અપ્પમત્તો ણ પમત્તો જાણગો દુ જો ભાવો ।

એવં ભણંતિ સુદ્ધં ણાદો જો સો દુ સો ચેવ ॥૬॥

નાપિ ભવત્યપ્રમત્તો ન પ્રમત્તો જ્ઞાયકસ્તુ યો ભાવઃ ।

એવં ભણન્તિ શુદ્ધં જ્ઞાતો યઃ સ તુ સ ચૈવ ॥૬॥

યો હિ નામ સ્વતઃસિદ્ધત્વેનાનાદિરનન્તો નિત્યોદ્યોતો વિશદજ્યોતિર્જ્ઞાયક ઈકો ભાવઃ સ સંસારાવસ્થાયામનાદિબન્ધપર્યાયનિરૂપણયા ક્ષીરોદકવત્કર્મપુદ્ગલૈઃ સમમેકત્વેઽપિ દ્રવ્યસ્વભાવ-નિરૂપણયા દુરન્તકષાયચક્રોદયવૈચિત્ર્યવશેન પ્રવર્તમાનાનાં પુણ્યપાપનિર્વર્તકાનામુપાત્તવૈશ્વરૂપ્યાણાં શુભાશુભભાવાનાં સ્વભાવેનાપરિણમનાત્પ્રમત્તોઽપ્રમત્તશ્ચ ન ભવતિ । ઈષ એવાશેષદ્રવ્યાન્તરભાવેભ્યો ભિન્નત્વેનોપાસ્યમાનઃ શુદ્ધ ઇત્યભિલપ્યતે ।

હવે પ્રશ્ન ઊપજે છે કે એવો શુદ્ધ આત્મા કોણ છે કે જેનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ ગાથાસૂત્ર કહે છે :—

નથી અપ્રમત્ત કે પ્રમત્ત નથી જે એક જ્ઞાયક ભાવ છે,

એ રીતે ‘શુદ્ધ’ કથાય, ને જે જ્ઞાત તે તો તે જ છે. ૬.

ગાથાર્થ :—[યઃ તુ] જે [જ્ઞાયકઃ ભાવઃ] જ્ઞાયક ભાવ છે તે [અપ્રમત્તઃ અપિ] અપ્રમત્ત પણ [ન ભવતિ] નથી અને [ન પ્રમત્તઃ] પ્રમત્ત પણ નથી,— [એવં] એ રીતે [શુદ્ધં] એને શુદ્ધ [ભણન્તિ] કહે છે; [ચ યઃ] વળી જે [જ્ઞાતઃ] જ્ઞાયકપણે જણાયો [સઃ તુ] તે તો [સઃ એવ] તે જ છે, બીજો કોઈ નથી.

ટીકા :—જે પોતે પોતાથી જ સિદ્ધ હોવાથી (કોઈથી ઉત્પન્ન થયો નહિ હોવાથી) અનાદિ સત્તારૂપ છે, કદી વિનાશ પામતો નહિ હોવાથી અનંત છે, નિત્યઉદ્યોતરૂપ હોવાથી ક્ષણિક નથી અને સ્પષ્ટ પ્રકાશમાન જ્યોતિ છે એવો જે જ્ઞાયક એક ‘ભાવ’ છે, તે સંસારની અવસ્થામાં અનાદિ બંધપર્યાયની નિરૂપણાથી (અપેક્ષાથી) ક્ષીરનીરની જેમ કર્મપુદ્ગલો સાથે એકરૂપ હોવા છતાં, દ્રવ્યના સ્વભાવની અપેક્ષાથી જોવામાં આવે તો દુરંત કષાયચક્રના ઉદયની (—કષાય-સમૂહના અપાર ઉદયોની) વિચિત્રતાના વશે પ્રવર્તતા જે પુણ્ય-પાપને ઉત્પન્ન કરનાર સમસ્ત અનેકરૂપ શુભ-અશુભ ભાવો તેમના સ્વભાવે પરિણમતો નથી (જ્ઞાયક ભાવથી જડ ભાવરૂપ થતો નથી) તેથી પ્રમત્ત પણ નથી અને અપ્રમત્ત પણ નથી; તે જ સમસ્ત અન્યદ્રવ્યોના ભાવોથી ભિન્નપણે ઉપાસવામાં આવતો ‘શુદ્ધ’ કહેવાય છે.

ન चास्य ज्ञेयनिष्ठत्वेन ज्ञायकत्वप्रसिद्धेः दाह्यनिष्ठदहनस्येवाशुद्धत्वं, यतो हि तस्यामवस्थायां ज्ञायकत्वेन यो ज्ञातः स स्वरूपप्रकाशनदशायां प्रदीपस्येव कर्तृकर्मणोरनन्यत्वात् ज्ञायक एव।

વળી દાહ્યના (—બળવાયોગ્ય પદાર્થના) આકારે થવાથી અગ્નિને દહન કહેવાય છે તોપણ દાહ્યકૃત અશુદ્ધતા તેને નથી, તેવી રીતે જ્ઞેયાકાર થવાથી તે ‘ભાવ’ને જ્ઞાયકપણું પ્રસિદ્ધ છે તોપણ જ્ઞેયકૃત અશુદ્ધતા તેને નથી; કારણ કે જ્ઞેયાકાર અવસ્થામાં જ્ઞાયકપણે જે જણાયો તે સ્વરૂપ-પ્રકાશનની (સ્વરૂપને જાણવાની) અવસ્થામાં પણ, દીવાની જેમ, કર્તા-કર્મનું અનન્યપણું હોવાથી જ્ઞાયક જ છે—પોતે જાણનારો માટે પોતે કર્તા અને પોતાને જાણ્યો માટે પોતે જ કર્મ. (જેમ દીપક ઘટપટાદિને પ્રકાશિત કરવાની અવસ્થામાંય દીપક છે અને પોતાને—પોતાની જ્યોતિરૂપ શિખાને—પ્રકાશવાની અવસ્થામાં પણ દીપક જ છે, અન્ય કાંઈ નથી; તેમ જ્ઞાયકનું સમજવું.)

ભાવાર્થ :—અશુદ્ધપણું પરદ્રવ્યના સંયોગથી આવે છે. ત્યાં મૂળ દ્રવ્ય તો અન્ય દ્રવ્યરૂપ થતું જ નથી, માત્ર પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી અવસ્થા મલિન થઈ જાય છે. દ્રવ્ય-દેષ્ટિથી તો દ્રવ્ય જે છે તે જ છે અને પર્યાય(અવસ્થા)-દેષ્ટિથી જોવામાં આવે તો મલિન જ દેખાય છે. એ રીતે આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાયકપણું માત્ર છે, અને તેની અવસ્થા પુદ્ગલકર્મના નિમિત્તથી રાગાદિરૂપ મલિન છે તે પર્યાય છે. પર્યાયની દેષ્ટિથી જોવામાં આવે તો તે મલિન જ દેખાય છે અને દ્રવ્યદેષ્ટિથી જોવામાં આવે તો જ્ઞાયકપણું તો જ્ઞાયકપણું જ છે, કાંઈ જડપણું થયું નથી. અહીં દ્રવ્યદેષ્ટિને પ્રધાન કરી કહ્યું છે. જે પ્રમત્ત-અપ્રમત્તના ભેદ છે તે તો પરદ્રવ્યના સંયોગજનિત પર્યાય છે. એ અશુદ્ધતા દ્રવ્યદેષ્ટિમાં ગૌણ છે, વ્યવહાર છે, અભૂતાર્થ છે, અસત્યાર્થ છે, ઉપચાર છે. દ્રવ્યદેષ્ટિ શુદ્ધ છે, અભેદ છે, નિશ્ચય છે, ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે, પરમાર્થ છે. માટે આત્મા જ્ઞાયક જ છે; તેમાં ભેદ નથી તેથી તે પ્રમત્ત-અપ્રમત્ત નથી. ‘જ્ઞાયક’ એવું નામ પણ તેને જ્ઞેયને જાણવાથી આપવામાં આવે છે કારણ કે જ્ઞેયનું પ્રતિબિંબ જ્યારે ઝળકે છે ત્યારે જ્ઞાનમાં તેવું જ અનુભવાય છે. તોપણ જ્ઞેયકૃત અશુદ્ધતા તેને નથી કારણ કે જેવું જ્ઞેય જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસિત થયું તેવો જ્ઞાયકનો જ અનુભવ કરતાં જ્ઞાયક જ છે. ‘આ હું જાણનારો છું તે હું જ છું, અન્ય કોઈ નથી’—એવો પોતાને પોતાનો અભેદરૂપ અનુભવ થયો ત્યારે એ જાણવારૂપ ક્રિયાનો કર્તા પોતે જ છે અને જેને જાણ્યું તે કર્મ પણ પોતે જ છે. આવો એક જ્ઞાયકપણામાત્ર પોતે શુદ્ધ છે.—આ શુદ્ધનયનો વિષય છે. અન્ય પરસંયોગજનિત ભેદો છે તે બધા ભેદરૂપ અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય છે. અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય પણ શુદ્ધ દ્રવ્યની દેષ્ટિમાં પર્યાયાર્થિક જ છે તેથી વ્યવહારનય જ છે એમ આશય જાણવો.

અહીં એમ પણ જાણવું કે જિનમતનું કથન સ્યાદ્દાદરૂપ છે તેથી અશુદ્ધનયને સર્વથા

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રવત્ત્વેનાસ્યાશુદ્ધત્વમિતિ ચેત્—

વવહારેણુવદિસ્સદિ ણાણિસ્સ ચરિત્તિ દંસણં ણાણં ।

ણ વિ ણાણં ણ ચરિત્તિં ણ દંસણં જાણગો સુદ્ધો ॥૭૧॥

વ્યવહારેણોપદિશ્યતે જ્ઞાનિનશ્ચરિત્રં દર્શનં જ્ઞાનમ્ ।

નાપિ જ્ઞાનં ન ચરિત્રં ન દર્શનં જ્ઞાયકઃ શુદ્ધઃ ॥૭૧॥

અસત્યાર્થ ન માનવો; કારણ કે સ્યાદ્વાદ પ્રમાણે શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા—બન્ને વસ્તુના ધર્મ છે અને વસ્તુધર્મ છે તે વસ્તુનું સત્ત્વ છે; અશુદ્ધતા પરદ્રવ્યના સંયોગથી થાય છે એ જ ફેર છે. અશુદ્ધનયને અહીં હેય કહ્યો છે કારણ કે અશુદ્ધનયનો વિષય સંસાર છે અને સંસારમાં આત્મા કલેશ ભોગવે છે; જ્યારે પોતે પરદ્રવ્યથી ભિન્ન થાય ત્યારે સંસાર મટે અને ત્યારે કલેશ મટે. એ રીતે દુઃખ મટાડવાને શુદ્ધનયનો ઉપદેશ પ્રધાન છે. અશુદ્ધનયને અસત્યાર્થ કહેવાથી એમ ન સમજવું કે આકાશના ફૂલની જેમ તે વસ્તુધર્મ સર્વથા જ નથી. એમ સર્વથા એકાંત સમજવાથી મિથ્યાત્વ આવે છે; માટે સ્યાદ્વાદનું શરણ લઈ શુદ્ધનયનું આલંબન કરવું જોઈએ. સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયા પછી શુદ્ધનયનું પણ આલંબન નથી રહેતું. જે વસ્તુસ્વરૂપ છે તે છે—એ પ્રમાણદેષ્ટિ છે. એનું ફળ વીતરાગતા છે. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરવો યોગ્ય છે.

અહીં, (જ્ઞાયકભાવ) પ્રમત્ત-અપ્રમત્ત નથી એમ કહ્યું છે ત્યાં ‘પ્રમત્ત-અપ્રમત્ત’ એટલે શું? ગુણસ્થાનની પરિપાટીમાં છટ્ટા ગુણસ્થાન સુધી તો પ્રમત્ત કહેવાય છે અને સાતમાથી માંડીને અપ્રમત્ત કહેવાય છે. પરંતુ એ સર્વ ગુણસ્થાનો અશુદ્ધનયની કથનીમાં છે; શુદ્ધનયથી આત્મા જ્ઞાયક જ છે.

હવે પ્રશ્ન થાય છે કે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર—એ આત્માના ધર્મ કહેવામાં આવ્યા છે, તો એ તો ત્રણ ભેદ થયા; એ ભેદરૂપ ભાવોથી આત્માને અશુદ્ધપણું આવે છે! આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ ગાથાસૂત્ર કહે છે :—

ચારિત્ર, દર્શન, જ્ઞાન પણ વ્યવહાર-કથને જ્ઞાનીને;

ચારિત્ર નહિ, દર્શન નહીં, નહિ જ્ઞાન, જ્ઞાયક શુદ્ધ છે. ૭.

ગાથાર્થ :—[જ્ઞાનિન:] જ્ઞાનીને [ચરિત્રં દર્શનં જ્ઞાનમ્] ચારિત્ર, દર્શન, જ્ઞાન—એ ત્રણ ભાવ [વ્યવહારેણ] વ્યવહારથી [ઉપદિશ્યતે] કહેવામાં આવે છે; નિશ્ચયથી [જ્ઞાનં અપિ ન] જ્ઞાન પણ નથી, [ચરિત્રં ન] ચારિત્ર પણ નથી અને [દર્શનં ન] દર્શન પણ નથી; જ્ઞાની તો એક [જ્ઞાયકઃ શુદ્ધઃ] શુદ્ધ જ્ઞાયક જ છે.

આસ્તાં તાવદ્વન્ધપ્રત્યયાત્ જ્ઞાયકસ્યાશુદ્ધત્વં, દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણ્યેવ ન વિદ્યન્તે; યતો હ્યનન્તધર્મણ્યેકસ્મિન્ ધર્મિણ્યનિષ્ણાતસ્યાન્તેવાસિજનસ્ય તદવબોધવિધાયિભિઃ કૈશ્ચિદ્ધર્મેસ્તમનુશાસતાં સૂરીણાં ધર્મધર્મિણોઃ સ્વભાવતોઽભેદેઽપિ વ્યપદેશતો ભેદમુત્પાદ્ય વ્યવહારમાત્રેણૈવ જ્ઞાનિનો દર્શનં જ્ઞાનં ચારિત્રમિત્યુપદેશઃ। પરમાર્થતસ્ત્વેકદ્રવ્યનિષ્પીતાનન્તપર્યાયતયૈકં કિઞ્ચિન્મિલિતાસ્વાદમ-ભેદમેકસ્વભાવમનુભવતો ન દર્શનં ન જ્ઞાનં ન ચારિત્રં, જ્ઞાયક એવૈકઃ શુદ્ધઃ।

ટીકા :—આ જ્ઞાયક આત્માને બંધપર્યાયના નિમિત્તથી અશુદ્ધપણું તો દૂર રહો, પણ એને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર પણ વિદ્યમાન નથી; કારણ કે અનંત ધર્મોવાળા એક ધર્મીમાં જે નિષ્ણાત નથી એવા નિકટવર્તી શિષ્યજનને, ધર્મીને ઓળખાવનારા કેટલાક ધર્મો વડે, ઉપદેશ કરતા આચાર્યોનો—જોકે ધર્મ અને ધર્મીનો સ્વભાવથી અભેદ છે તોપણ નામથી ભેદ ઉપજાવી—વ્યવહારમાત્રથી જ એવો ઉપદેશ છે કે જ્ઞાનીને દર્શન છે, જ્ઞાન છે, ચારિત્ર છે. પરંતુ પરમાર્થથી જોવામાં આવે તો અનંત પર્યાયોને એક દ્રવ્ય પી ગયું હોવાથી જે એક છે એવું કાંઈક—મળી ગયેલા આસ્વાદવાળું, અભેદ, એકસ્વભાવી તત્ત્વ—અનુભવનારને દર્શન પણ નથી, જ્ઞાન પણ નથી, ચારિત્ર પણ નથી, એક શુદ્ધ જ્ઞાયક જ છે.

ભાવાર્થ :—આ શુદ્ધ આત્માને કર્મબંધના નિમિત્તથી અશુદ્ધપણું આવે છે એ વાત તો દૂર જ રહો, પણ તેને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રના પણ ભેદ નથી; કારણ કે વસ્તુ અનંતધર્મરૂપ એક ધર્મી છે. પરંતુ વ્યવહારી જન ધર્મોને જ સમજે છે, ધર્મીને નથી જાણતા; તેથી વસ્તુના કોઈ અસાધારણ ધર્મોને ઉપદેશમાં લઈ અભેદરૂપ વસ્તુમાં પણ ધર્મોના નામરૂપ ભેદને ઉત્પન્ન કરી એવો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે કે જ્ઞાનીને દર્શન છે, જ્ઞાન છે, ચારિત્ર છે. આમ અભેદમાં ભેદ કરવામાં આવે છે તેથી તે વ્યવહાર છે. પરમાર્થથી વિચારવામાં આવે તો અનંત પર્યાયોને એક દ્રવ્ય અભેદરૂપે પીને બેદું છે તેથી તેમાં ભેદ નથી.

અહીં કોઈ કહે કે પર્યાય પણ દ્રવ્યના જ ભેદ છે, અવસ્તુ તો નથી; તો તેને વ્યવહાર કેમ કહી શકાય? તેનું સમાધાન :—એ તો ખરું છે પણ અહીં દ્રવ્યદૃષ્ટિથી અભેદને પ્રધાન કરી ઉપદેશ છે. અભેદદૃષ્ટિમાં ભેદને ગૌણ કહેવાથી જ અભેદ સારી રીતે માલૂમ પડી શકે છે. તેથી ભેદને ગૌણ કરીને તેને વ્યવહાર કહ્યો છે. અહીં એવો અભિપ્રાય છે કે ભેદદૃષ્ટિમાં નિર્વિકલ્પ દશા નથી થતી અને સરાગીને વિકલ્પ રહ્યા કરે છે; માટે જ્યાં સુધી રાગાદિક મટે નહિ ત્યાં સુધી ભેદને ગૌણ કરી અભેદરૂપ નિર્વિકલ્પ અનુભવ કરાવવામાં આવ્યો છે. વીતરાગ થયા બાદ ભેદાભેદરૂપ વસ્તુનો જ્ઞાતા થઈ જાય છે ત્યાં નયનું આલંબન જ રહેતું નથી.

તર્હિ પરમાર્થ એવૈકો વક્તવ્ય ઇતિ ચેત્—

જહ ણ વિ સક્કમણ્ણો અણ્ણભાસં વિણા દુ ગાહેદું ।

તહ વવહારેણ વિણા પરમત્થુવદેસણમસક્કં ॥૮॥

યથા નાપિ શક્યોઽનાર્યોઽનાર્યભાષાં વિના તુ ગ્રાહયિતુમ્ ।

તથા વ્યવહારેણ વિના પરમાર્થોપદેશનમશક્યમ્ ॥૮॥

યથા યત્ન મ્લેચ્છઃ સ્વસ્તીત્યભિહિતે સતિ તથાવિધવાચ્યવાચકસમ્બન્ધાવબોધબહિષ્કૃતત્વાન્ન કિઞ્ચિદપિ પ્રતિપદ્યમાનો મેષ ઇવાનિમેષોન્મેષિતચક્ષુઃ પ્રેક્ષત એવ, યદા તુ સ એવ તદેતદ્બ્રાહ્મણ- સમ્બન્ધૈકાર્થજ્ઞેનાન્યેન તેનૈવ વા મ્લેચ્છભાષાં સમુદાય સ્વસ્તિપદસ્યાવિનાશો ભવતો ભવત્વિત્યભિધેયં પ્રતિપાદ્યતે તદા સદ્ય એવોદ્યદમન્દાનન્દમયાશ્રુઙ્ગલજ્ઙ્ગલલ્લોચનપાત્રસ્તત્પ્રતિપદ્યત એવ; તથા કિલ લોકોઽપ્યાત્મેત્યભિહિતે સતિ યથાવસ્થિતાત્મસ્વરૂપપરિજ્ઞાનબહિષ્કૃતત્વાન્ન કિઞ્ચિદપિ પ્રતિપદ્યમાનો

હવે ફરી એ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે જો એમ છે તો એક પરમાર્થનો જ ઉપદેશ કરવો જોઈએ; વ્યવહાર શા માટે કહો છો? તેના ઉત્તરરૂપ ગાથાસૂત્ર કહે છે :—

ભાષા અનાર્ય વિના ન સમજાવી શકાય અનાર્યને,
વ્યવહાર વિણ પરમાર્થનો ઉપદેશ એમ અશક્ય છે. ૮.

ગાથાર્થ:—[યથા] જેમ [અનાર્ય:] અનાર્ય (મ્લેચ્છ) જનને [અનાર્યભાષાં વિના તુ] અનાર્યભાષા વિના [ગ્રાહયિતુમ્] કાંઈ પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ ગ્રહણ કરાવવા [ન અપિ શક્ય:] કોઈ સમર્થ નથી [તથા] તેમ [વ્યવહારેણ વિના] વ્યવહાર વિના [પરમાર્થોપદેશનમ્] પરમાર્થનો ઉપદેશ કરવા [અશક્યમ્] કોઈ સમર્થ નથી.

ટીકા:—જેમ કોઈ મ્લેચ્છને કોઈ બ્રાહ્મણ ‘સ્વસ્તિ’ એવો શબ્દ કહે છે ત્યારે તે મ્લેચ્છ એ શબ્દના વાચ્યવાચક સંબંધના જ્ઞાનથી રહિત હોવાથી કાંઈ પણ ન સમજતાં બ્રાહ્મણ સામે મેંઢાની જેમ આંખો ફાડીને ટગટગ જોઈ જ રહે છે, પણ જ્યારે બ્રાહ્મણની ભાષા અને મ્લેચ્છની ભાષા—એ બન્નેનો અર્થ જાણનાર અન્ય કોઈ પુરુષ અથવા તે જ બ્રાહ્મણ મ્લેચ્છભાષા બોલીને તેને સમજાવે છે કે ‘સ્વસ્તિ’ શબ્દનો અર્થ “તારું અવિનાશી કલ્યાણ થાઓ” એવો છે ત્યારે તુરત જ ઉત્પન્ન થતા અત્યંત આનંદમય આંસુઓથી જેનાં નેત્રો ભરાઈ જાય છે એવો તે મ્લેચ્છ એ ‘સ્વસ્તિ’ શબ્દનો અર્થ સમજી જાય છે; એવી રીતે

મેષ ઇવાનિમેષોન્મેષિતચક્ષુઃ પ્રેક્ષત એવ, યદા તુ સ એવ વ્યવહારપરમાર્થપથપ્રસ્થાપિતસમ્યગ્બોધ-મહારથરથિનાચ્ચેન તેનૈવ વા વ્યવહારપથમાસ્થાય દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણ્યતતીત્યાત્મેત્યાત્મપદસ્યાભિધેયં પ્રતિપાદ્યતે તદા સદ્ય એવોદ્યદમન્દાનન્દાન્તઃસુન્દરબન્ધુરબોધતરઙ્ગસ્તત્રપ્રતિપદ્યત એવ । એવં મ્લેચ્છ-સ્થાનીયત્વાઙ્ગતો વ્યવહારનયોઽપિ મ્લેચ્છભાષાસ્થાનીયત્વેન પરમાર્થપ્રતિપાદકત્વાદુપન્યસનીયઃ । અથ ચ બ્રાહ્મણો ન મ્લેચ્છિતવ્ય ઇતિ વચનાઢ્યવહારનયો નાનુસર્તવ્યઃ ।

કથં વ્યવહારસ્ય પ્રતિપાદકત્વમિતિ ચેત્—

જો હિ સુદેણહિગચ્છદિ અપ્પાણમિણં તુ કેવલં સુદ્ધં ।
તં સુદકેવલિમિસિણો ભણંતિ લોયપ્પદીવયરા ॥૬॥

વ્યવહારીજન પણ ‘આત્મા’ એવો શબ્દ કહેવામાં આવતાં જેવો ‘આત્મા’ શબ્દનો અર્થ છે તે અર્થના જ્ઞાનથી રહિત હોવાથી કાંઈ પણ ન સમજતાં મેંઢાની જેમ આંખો ફાડીને ટગટગ જોઈ જ રહે છે, પણ જ્યારે વ્યવહાર-પરમાર્થ માર્ગ પર સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી મહારથને ચલાવનાર સારથી સમાન અન્ય કોઈ આચાર્ય અથવા તો ‘આત્મા’ શબ્દ કહેનાર પોતે જ વ્યવહારમાર્ગમાં રહીને “દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને જે હમેશાં પ્રાપ્ત હોય તે આત્મા છે” એવો ‘આત્મા’ શબ્દનો અર્થ સમજાવે છે ત્યારે તુરત જ ઉત્પન્ન થતા અત્યંત આનંદથી જેના હૃદયમાં સુંદર બોધતરંગો (જ્ઞાનતરંગો) ઊછળે છે એવો તે વ્યવહારીજન તે ‘આત્મા’ શબ્દનો અર્થ સુંદર રીતે સમજી જાય છે. એ રીતે જગત મ્લેચ્છના સ્થાને હોવાથી, અને વ્યવહારનય પણ મ્લેચ્છભાષાના સ્થાને હોવાને લીધે પરમાર્થનો પ્રતિપાદક (કહેનાર) હોવાથી વ્યવહારનય સ્થાપન કરવાયોગ્ય છે; તેમ જ બ્રાહ્મણે મ્લેચ્છ ન થવું—એ વચનથી તે (વ્યવહારનય) અનુસરવા યોગ્ય નથી.

ભાવાર્થ :—લોકો શુદ્ધનયને જાણતા નથી કારણ કે શુદ્ધનયનો વિષય અભેદ એકરૂપ વસ્તુ છે; તેઓ અશુદ્ધનયને જ જાણે છે કેમ કે તેનો વિષય ભેદરૂપ અનેકપ્રકાર છે; તેથી તેઓ વ્યવહાર દ્વારા જ પરમાર્થને સમજી શકે છે. આ કારણે વ્યવહારનયને પરમાર્થનો કહેનાર જાણી તેનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. અહીં એમ ન સમજવું કે વ્યવહારનું આલંબન કરાવે છે પણ અહીં તો વ્યવહારનું આલંબન છોડાવી પરમાર્થ પહોંચાડે છે એમ સમજવું.

હવે, એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે વ્યવહારનય પરમાર્થનો પ્રતિપાદક કેવી રીતે છે ? તેના ઉત્તરરૂપ ગાથાસૂત્ર કહે છે :—

જો સુદણાણં સર્વં જાણદિ સુદકેવલિં તમાહુ જિણા ।
ણાણં અપ્પા સર્વં જમ્હા સુદકેવલી તમ્હા ॥૧૦॥ જુમ્મં ॥

યો હિ શ્રુતેનાભિગચ્છતિ આત્માનમિમં તુ કેવલં શુદ્ધમ્ ।
તં શ્રુતકેવલિનમૃષયો ભણન્તિ લોકપ્રદીપકરાઃ ॥૬॥
યઃ શ્રુતજ્ઞાનં સર્વં જાનાતિ શ્રુતકેવલિનં તમાહુર્જિનાઃ ।
જ્ઞાનમાત્મા સર્વં યસ્માચ્છ્રુતકેવલી તસ્માત્ ॥૧૦॥ યુગ્મમ્ ।

યઃ શ્રુતેન કેવલં શુદ્ધમાત્માનં જાનાતિ સ શ્રુતકેવલીતિ તાવત્પરમાર્થો; યઃ શ્રુતજ્ઞાનં સર્વં જાનાતિ સ શ્રુતકેવલીતિ તુ વ્યવહારઃ । તદત્ર સર્વમેવ તાવત્ જ્ઞાનં નિરૂપ્યમાણં કિમાત્મા કિમનાત્મા ? ન તાવદનાત્મા, સમસ્તસ્યાપ્યનાત્મનશ્ચેતનેતરપદાર્થપચ્ચતયસ્ય જ્ઞાનતાદાત્મ્યાનુપપત્તેઃ । તતો ગત્યન્તરાભાવાત્ જ્ઞાનમાત્મેત્યાયાતિ । અતઃ શ્રુતજ્ઞાનમપ્યાત્મૈવ સ્યાત્ । એવં સતિ યઃ

શ્રુતથી ખરે જે શુદ્ધ કેવળ જાણતો આ આત્માને,
લોકપ્રદીપકરા ઋષિ શ્રુતકેવળી તેને કહે. ૯.
શ્રુતજ્ઞાન સૌ જાણે, જિનો શ્રુતકેવળી તેને કહે;
સૌ જ્ઞાન આત્મા હોઈને શ્રુતકેવળી તેથી ઠરે. ૧૦.

ગાથાર્થઃ—[યઃ] જે જીવ [હિ] નિશ્ચયથી [શ્રુતેન તુ] શ્રુતજ્ઞાન વડે [જ્ઞમં] આ અનુભવગોચર [કેવલં શુદ્ધમ્] કેવળ એક શુદ્ધ [આત્માનમ્] આત્માને [અભિગચ્છતિ] સન્મુખ થઈ જાણે છે [તં] તેને [લોકપ્રદીપકરાઃ] લોકને પ્રગટ જાણનારા [ઋષયઃ] ઋષીશ્વરો [શ્રુતકેવલિનમ્] શ્રુતકેવળી [ભણન્તિ] કહે છે; [યઃ] જે જીવ [સર્વં] સર્વ [શ્રુતજ્ઞાનં] શ્રુતજ્ઞાનને [જાનાતિ] જાણે છે [તમ્] તેને [જિનાઃ] જિનદેવો [શ્રુતકેવલિનં] શ્રુતકેવળી [આહુઃ] કહે છે, [યસ્માત્] કારણ કે [જ્ઞાનમ્ સર્વં] જ્ઞાન બધું [આત્મા] આત્મા જ છે [તસ્માત્] તેથી [શ્રુતકેવલી] (તે જીવ) શ્રુતકેવળી છે.

ટીકાઃ—પ્રથમ, “જે શ્રુતથી કેવળ શુદ્ધ આત્માને જાણે છે તે શ્રુતકેવળી છે” તે તો પરમાર્થ છે; અને “જે સર્વ શ્રુતજ્ઞાનને જાણે છે તે શ્રુતકેવળી છે” તે વ્યવહાર છે. અહીં બે પક્ષ લઈ પરીક્ષા કરીએ છીએ:—ઉપર કહેલું સર્વ જ્ઞાન આત્મા છે કે અનાત્મા? જો અનાત્માનો પક્ષ લેવામાં આવે તો તે બરાબર નથી કારણ કે સમસ્ત જે જડરૂપ અનાત્મા આકાશાદિ પાંચ દ્રવ્યો છે તેમનું જ્ઞાન સાથે તાદાત્મ્ય બનતું જ નથી (કેમ કે તેમનામાં જ્ઞાન

આત્માનં જાનાતિ સ શ્રુતકેવલીત્યાયાતિ, સ તુ પરમાર્થ એવં । એવં જ્ઞાનજ્ઞાનિનોર્ભેદેન વ્યપદિશતા વ્યવહારેણાપિ પરમાર્થમાત્રમેવ પ્રતિપાદ્યતે, ન કિઞ્ચિદપ્યતિરિક્તમ્ । અથ ચ યઃ શ્રુતેન કેવલં શુદ્ધમાત્માનં જાનાતિ સ શ્રુતકેવલીતિ પરમાર્થસ્ય પ્રતિપાદયિતુમશક્યત્વાદ્યઃ શ્રુતજ્ઞાનં સર્વં જાનાતિ સ શ્રુતકેવલીતિ વ્યવહારઃ પરમાર્થપ્રતિપાદકત્વેનાત્માનં પ્રતિષ્ઠાપયતિ ।

કુતો વ્યવહારનયો નાનુસર્તવ્ય ઇતિ ચેત્—

વવહારોઽભૂદત્થો ભૂદત્થો દેસિદો દુ સુદ્ધણઓ ।

ભૂદત્થમરિસિદો ખલુ સમ્માદિટ્ઠી હવદિ જીવો ॥૧૧॥

સિદ્ધ જ નથી). તેથી અન્ય પક્ષનો અભાવ હોવાથી જ્ઞાન આત્મા જ છે એ પક્ષ સિદ્ધ થાય છે. માટે શ્રુતજ્ઞાન પણ આત્મા જ છે. આમ થવાથી ‘જે આત્માને જાણે છે તે શ્રુતકેવળી છે’ એમ જ આવે છે; અને તે તો પરમાર્થ જ છે. આ રીતે જ્ઞાન અને જ્ઞાનીના ભેદથી કહેનારો જે વ્યવહાર તેનાથી પણ પરમાર્થમાત્ર જ કહેવામાં આવે છે. તેનાથી ભિન્ન અધિક કંઈ કહેવામાં આવતું નથી. વળી “જે શ્રુતથી કેવળ શુદ્ધ આત્માને જાણે છે તે શ્રુતકેવળી છે” એવા પરમાર્થનું પ્રતિપાદન કરવું અશક્ય હોવાથી, “જે સર્વ શ્રુતજ્ઞાનને જાણે છે તે શ્રુતકેવળી છે” એવો વ્યવહાર પરમાર્થના પ્રતિપાદકપણાથી પોતાને દેઢપણે સ્થાપિત કરે છે.

ભાવાર્થઃ—જે શ્રુતથી અભેદરૂપ જ્ઞાયકમાત્ર શુદ્ધ આત્માને જાણે છે તે શ્રુતકેવળી છે એ તો પરમાર્થ (નિશ્ચય કથન) છે. વળી જે સર્વ શ્રુતજ્ઞાનને જાણે છે તેણે પણ જ્ઞાનને જાણવાથી આત્માને જ જાણ્યો કારણ કે જ્ઞાન છે તે આત્મા જ છે; તેથી જ્ઞાન-જ્ઞાનીનો ભેદ કહેનારો જે વ્યવહાર તેણે પણ પરમાર્થ જ કહ્યો. અન્ય કંઈ ન કહ્યું. વળી પરમાર્થનો વિષય તો કથંચિત્ વચનગોચર પણ નથી તેથી વ્યવહારનય જ આત્માને પ્રગટપણે કહે છે એમ જાણવું.

હવે વળી એવો પ્રશ્ન ઊઠે છે કે—પહેલાં એમ કહ્યું હતું કે વ્યવહારને અંગીકાર ન કરવો, પણ જો તે પરમાર્થનો કહેનાર છે તો એવા વ્યવહારને કેમ અંગીકાર ન કરવો? તેના ઉત્તરરૂપ ગાથાસૂત્ર કહે છે:—

વ્યવહારનય અભૂતાર્થ દર્શિત, શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે;
ભૂતાર્થને આશ્રિત જીવ સુદૃષ્ટિ નિશ્ચય હોય છે. ૧૧.

વ્યવહારોઽભૂતાર્થો ભૂતાર્થો દર્શિતસ્તુ શુદ્ધનયઃ ।

ભૂતાર્થમાશ્રિતઃ ખલુ સમ્યગ્દૃષ્ટિર્ભવતિ જીવઃ ॥૧૧૧॥

વ્યવહારનયો હિ સર્વ એવાભૂતાર્થત્વાદભૂતમર્થ પ્રદ્યોતયતિ, શુદ્ધનય એક એવ ભૂતાર્થત્વાત્ ભૂતમર્થ પ્રદ્યોતયતિ। તથાહિ—યથા પ્રબલપદ્કસંવલનતિરોહિતસહજૈકાચ્છભાવસ્ય પયસોઽનુભવિતારઃ પુરુષાઃ પદ્કપયસોર્વિવેકમકુર્વન્તો બહવોઽનચ્છમેવ તદનુભવન્તિ; કેચિત્તુ સ્વકરવિકીર્ણકતકનિપાતમાત્રોપજનિતપદ્કપયોવિવેકતયા સ્વપુરુષકારાવિર્ભાવિતસહજૈકાચ્છભાવત્વાદ-ચ્છમેવ તદનુભવન્તિ; તથા પ્રબલકર્મસંવલનતિરોહિતસહજૈકજ્ઞાયકભાવસ્યાત્મનોઽનુભવિતારઃ પુરુષા આત્મકર્મણોર્વિવેકમકુર્વન્તો વ્યવહારવિમોહિતહૃદયાઃ પ્રદ્યોતમાનભાવવૈશ્વરૂપ્યં તમનુભવન્તિ; ભૂતાર્થ-દર્શિનસ્તુ સ્વમતિનિપાતિતશુદ્ધનયાનુબોધમાત્રોપજનિતાત્મકર્મવિવેકતયા સ્વપુરુષકારાવિર્ભાવિત-

ગાથાર્થઃ—[વ્યવહારઃ] વ્યવહારનય [અભૂતાર્થઃ] અભૂતાર્થ છે [તુ] અને [શુદ્ધનયઃ] શુદ્ધનય [ભૂતાર્થઃ] ભૂતાર્થ છે એમ [દર્શિતઃ] ઋષીશ્વરોએ દર્શાવ્યું છે; [જીવઃ] જે જીવ [ભૂતાર્થ] ભૂતાર્થનો [આશ્રિતઃ] આશ્રય કરે છે તે જીવ [ખલુ] નિશ્ચયથી [સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ] સમ્યગ્દૃષ્ટિ [ભવતિ] છે.

ટીકાઃ—વ્યવહારનય બધોય અભૂતાર્થ હોવાથી અવિદ્યમાન, અસત્ય, અભૂત અર્થને પ્રગટ કરે છે; શુદ્ધનય એક જ ભૂતાર્થ હોવાથી વિદ્યમાન, સત્ય, ભૂત અર્થને પ્રગટ કરે છે. આ વાત દેષ્ટાંતથી બતાવીએ છીએ:—જેમ પ્રબળ કાદવના મળવાથી જેનો સહજ એક નિર્મળભાવ તિરોભૂત (આચ્છાદિત) થઈ ગયો છે એવા જળનો અનુભવ કરનાર પુરુષો—જળ અને કાદવનો વિવેક નહિ કરનારા ઘણા તો, તેને (જળને) મલિન જ અનુભવે છે; પણ કેટલાક પોતાના હાથથી નાખેલા કતકફળ(નિર્મળી ઔષધિ)ના પડવામાત્રથી ઊપજેલા જળ-કાદવના વિવેકપણાથી, પોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા આવિર્ભૂત કરવામાં આવેલા સહજ એક નિર્મળભાવપણાને લીધે, તેને (જળને) નિર્મળ જ અનુભવે છે; એવી રીતે પ્રબળ કર્મના મળવાથી જેનો સહજ એક જ્ઞાયકભાવ તિરોભૂત થઈ ગયો છે એવા આત્માનો અનુભવ કરનાર પુરુષો—આત્મા અને કર્મનો વિવેક નહિ કરનારા, વ્યવહારથી વિમોહિત હૃદયવાળાઓ તો, તેને (આત્માને) જેમાં ભાવોનું વિશ્વરૂપપણું (અનેકરૂપપણું) પ્રગટ છે એવો અનુભવે છે; પણ ભૂતાર્થદર્શીઓ (શુદ્ધનયને દેખનારાઓ) પોતાની બુદ્ધિથી નાખેલા શુદ્ધનય અનુસાર બોધ થવામાત્રથી ઊપજેલા આત્મ-કર્મના વિવેકપણાથી, પોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા

સહજૈકજ્ઞાયકભાવત્વાત્ પ્રદ્યોતમાનૈકજ્ઞાયકભાવં તમનુભવન્તિ। તદત્ર યે ભૂતાર્થમાશ્રયન્તિ ત એવ સમ્યક્ પશ્યન્તઃ સમ્યગ્દૃષ્ટયો ભવન્તિ, ન પુનરન્યે, કતકસ્થાનીયત્વાત્ શુદ્ધનયસ્ય। અતઃ પ્રત્યગાત્મદર્શિભિર્વ્યવહારનયો નાનુસર્તવ્યઃ।

અથ ચ કૈષાઞ્ચિત્કદાચિત્સોઽપિ પ્રયોજનવાન્। યતઃ—

આવિભૂત કરવામાં આવેલા સહજ એક જ્ઞાયકભાવપણાને લીધે તેને (આત્માને) જેમાં એક જ્ઞાયકભાવ પ્રકાશમાન છે એવો અનુભવે છે. અહીં, શુદ્ધનય કતકક્ષણના સ્થાને છે તેથી જેઓ શુદ્ધનયનો આશ્રય કરે છે તેઓ જ સમ્યક્ અવલોકન કરતા (હોવાથી) સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે પણ બીજા (જેઓ અશુદ્ધનયનો સર્વથા આશ્રય કરે છે તેઓ) સમ્યગ્દૃષ્ટિ નથી. માટે કર્મથી ભિન્ન આત્માના દેખનારાઓએ વ્યવહારનય અનુસરવા યોગ્ય નથી.

ભાવાર્થઃ—અહીં વ્યવહારનયને અભૂતાર્થ અને શુદ્ધનયને ભૂતાર્થ કહ્યો છે. જેનો વિષય વિદ્યમાન ન હોય, અસત્યાર્થ હોય, તેને અભૂતાર્થ કહે છે. વ્યવહારનયને અભૂતાર્થ કહેવાનો આશય એવો છે કે—શુદ્ધનયનો વિષય અભેદ એકાકારરૂપ નિત્ય દ્રવ્ય છે, તેની દૃષ્ટિમાં ભેદ દેખાતો નથી; માટે તેની દૃષ્ટિમાં ભેદ અવિદ્યમાન, અસત્યાર્થ જ કહેવો જોઈએ. એમ ન સમજવું કે ભેદરૂપ કાંઈ વસ્તુ જ નથી. જો એમ માનવામાં આવે તો તો જેમ વેદાન્તમતવાળાઓ ભેદરૂપ અનિત્યને દેખી અવસ્તુ માયાસ્વરૂપ કહે છે અને સર્વવ્યાપક એક અભેદ નિત્ય શુદ્ધબ્રહ્મને વસ્તુ કહે છે એવું ઠરે અને તેથી સર્વથા એકાંત શુદ્ધનયના પક્ષરૂપ મિથ્યાદૃષ્ટિનો જ પ્રસંગ આવે. માટે અહીં એમ સમજવું કે જિનવાણી સ્યાદ્વાદરૂપ છે, પ્રયોજનવશ નયને મુખ્ય-ગૌણ કરીને કહે છે. પ્રાણીઓને ભેદરૂપ વ્યવહારનો પક્ષ તો અનાદિ કાળથી જ છે અને એનો ઉપદેશ પણ બહુધા સર્વ પ્રાણીઓ પરસ્પર કરે છે. વળી જિનવાણીમાં વ્યવહારનો ઉપદેશ શુદ્ધનયનો હસ્તાવલંબ (સહાયક) જાણી બહુ કર્યો છે; પણ એનું ફળ સંસાર જ છે. શુદ્ધનયનો પક્ષ તો કદી આવ્યો નથી અને એનો ઉપદેશ પણ વિરલ છે—ક્યાંક ક્યાંક છે. તેથી ઉપકારી શ્રી ગુરુએ શુદ્ધનયના ગ્રહણનું ફળ મોક્ષ જાણીને એનો ઉપદેશ પ્રધાનતાથી (મુખ્યતાથી) દીધો છે કે—“શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે; એનો આશ્રય કરવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ શકાય છે; એને જાણ્યા વિના જ્યાં સુધી જીવ વ્યવહારમાં મગ્ન છે ત્યાં સુધી આત્માનાં જ્ઞાનશ્રદ્ધાનરૂપ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ થઈ શકતું નથી.” એમ આશય જાણવો.

હવે, “એ વ્યવહારનય પણ કોઈ કોઈને કોઈ વખતે પ્રયોજનવાન છે, સર્વથા નિષેધ કરવાયોગ્ય નથી; તેથી તેનો ઉપદેશ છે” એમ કહે છે:—

સુદ્ધો સુદ્ધાદેસો ણાદવ્વો પરમભાવદરિસીહિં ।
વવહારદેસિદા પુણ જે દુ અપરમે દ્વિદા ભાવે ॥૧૨॥

શુદ્ધઃ શુદ્ધાદેશો જ્ઞાતવ્યઃ પરમભાવદર્શિભિઃ ।

વ્યવહારદેશિતાઃ પુનર્યે ત્વપરમે સ્થિતા ભાવે ॥૧૨॥

યે ખલુ પર્યન્તપાકોત્તીર્ણજાત્યકાર્તસ્વરસ્થાનીયં પરમં ભાવમનુભવન્તિ તેષાં પ્રથમ-
દ્વિતીયાદ્યનેકપાકપરમ્પરાપચ્યમાનકાર્તસ્વરાનુભવસ્થાનીયાપરમભાવાનુભવનશૂન્યત્વાચ્છુદ્ધદ્રવ્યાદેશિતયા
સમુદ્યોતિતાસ્વલિતૈકસ્વભાવૈકભાવઃ શુદ્ધનય એવોપરિતનૈકપ્રતિવર્ણિકાસ્થાનીયત્વાત્પરિજ્ઞાયમાનઃ
પ્રયોજનવાન્; યે તુ પ્રથમદ્વિતીયાદ્યનેકપાકપરમ્પરાપચ્યમાનકાર્તસ્વરસ્થાનીયમપરમં ભાવમનુ-
ભવન્તિ તેષાં પર્યન્તપાકોત્તીર્ણજાત્યકાર્તસ્વરસ્થાનીયપરમભાવાનુભવનશૂન્યત્વાદશુદ્ધદ્રવ્યાદેશિતયોપ-

દેખે પરમ જે ભાવ તેને શુદ્ધનય જ્ઞાતવ્ય છે;
અપરમ ભાવે સ્થિતને વ્યવહારનો ઉપદેશ છે. ૧૨.

ગાથાર્થઃ—[પરમભાવદર્શિભિઃ] પરમભાવના દેખનારાઓને તો [શુદ્ધાદેશઃ] શુદ્ધ
(આત્મા)નો ઉપદેશ કરનાર [શુદ્ધઃ] શુદ્ધનય [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવાયોગ્ય છે; [પુનઃ] વળી [યે તુ]
જે જીવો [અપરમે ભાવે] અપરમભાવે [સ્થિતાઃ] સ્થિત છે તેઓ [વ્યવહારદેશિતાઃ] વ્યવહાર દ્વારા
ઉપદેશ કરવાયોગ્ય છે.

ટીકાઃ—જે પુરુષો છેલ્લા પાકથી ઊતરેલા શુદ્ધ સુવર્ણ સમાન (વસ્તુના) ઉત્કૃષ્ટ
ભાવને અનુભવે છે તેમને પ્રથમ, દ્વિતીય આદિ અનેક પાકોની પરંપરાથી પચ્યમાન (પકાવવામાં
આવતા) અશુદ્ધ સુવર્ણ સમાન જે અનુત્કૃષ્ટ (મધ્યમ) ભાવ તેનો અનુભવ નથી હોતો; તેથી,
શુદ્ધદ્રવ્યને કહેનાર હોવાથી જેણે અચલિત અખંડ એકસ્વભાવરૂપ એક ભાવ પ્રગટ કર્યો છે
એવો શુદ્ધનય જ, સૌથી ઉપરની એક પ્રતિવર્ણિકા (સુવર્ણના વર્ણ) સમાન હોવાથી, જાણેલો
પ્રયોજનવાન છે. પરંતુ જે પુરુષો પ્રથમ, દ્વિતીય આદિ અનેક પાકોની પરંપરાથી પચ્યમાન
અશુદ્ધ સુવર્ણ સમાન જે (વસ્તુનો) અનુત્કૃષ્ટ (મધ્યમ) ભાવ તેને અનુભવે છે તેમને છેલ્લા
પાકથી ઊતરેલા શુદ્ધ સુવર્ણ સમાન ઉત્કૃષ્ટ ભાવનો અનુભવ નથી હોતો; તેથી, અશુદ્ધ દ્રવ્યને
કહેનાર હોવાથી જેણે જુદા જુદા એક એક ભાવસ્વરૂપ અનેક ભાવો દેખાડ્યા છે એવો
વ્યવહારનય, વિચિત્ર (અનેક) વર્ણમાળા સમાન હોવાથી, જાણેલો તે કાળે પ્રયોજનવાન છે.

દર્શિતપ્રતિવિશિષ્ટૈકભાવાનેકભાવો વ્યવહારનયો વિચિત્રવર્ણમાલિકાસ્થાનીયત્વાત્પરિજ્ઞાયમાનસ્તદાત્વે પ્રયોજનવાન્; તીર્થતીર્થફલયોરિત્યમેવ વ્યવસ્થિતત્વાત્ । ઉક્તં ચ—

“જઙ્ઙ જિણમયં પવજ્ઙહ તા મા વવહારણિચ્છણ મુયહ ।
એક્કેણ વિણા છિજ્ઙહ તિત્થં અણ્ણેણ ઉણ તચ્ચં ॥”

એ રીતે પોતપોતાના સમયમાં બન્ને નયો કાર્યકારી છે કારણ કે તીર્થ અને તીર્થના ફળની એવી જ વ્યવસ્થિતિ છે. (જેનાથી તરાય તે તીર્થ છે; એવો વ્યવહારધર્મ છે. પાર થવું તે વ્યવહારધર્મનું ફળ છે; અથવા પોતાના સ્વરૂપને પામવું તે તીર્થફળ છે.) બીજી જગ્યાએ પણ કહ્યું છે કે:—

“જઙ્ઙ જિણમયં પવજ્ઙહ તા મા વવહારણિચ્છણ મુયહ ।
એક્કેણ વિણા છિજ્ઙહ તિત્થં અણ્ણેણ ઉણ તચ્ચં ॥”

[અર્થ:—આચાર્ય કહે છે કે હે ભવ્ય જીવો ! જો તમે જિનમતને પ્રવર્તાવવા ચાહતા હો તો વ્યવહાર અને નિશ્ચય—એ બન્ને નયોને ન છોડો; કારણ કે વ્યવહારનય વિના તો તીર્થ—વ્યવહારમાર્ગનો નાશ થઈ જશે અને નિશ્ચયનય વિના તત્ત્વ(વસ્તુ)નો નાશ થઈ જશે.]

ભાવાર્થ :—લોકમાં સોનાના સોળ વાલ પ્રસિદ્ધ છે. પંદર-વલા સુધી તેમાં ચૂરી આદિ પરસંયોગની કાલિમા રહે છે તેથી અશુદ્ધ કહેવાય છે; અને તાપ દેતાં દેતાં છેલ્લા તાપથી ઊતરે ત્યારે સોળ-વલું શુદ્ધ સુવર્ણ કહેવાય છે. જે જીવોને સોળ-વલા સોનાનું જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન તથા પ્રાપ્તિ થઈ તેમને પંદર-વલા સુધીનું કાંઈ પ્રયોજનવાન નથી અને જેમને સોળ-વલા શુદ્ધ સોનાની પ્રાપ્તિ નથી થઈ તેમને ત્યાં સુધી પંદર-વલા સુધીનું પણ પ્રયોજનવાન છે. એવી રીતે આ જીવ નામનો પદાર્થ છે તે પુદ્ગલના સંયોગથી અશુદ્ધ અનેકરૂપ થઈ રહ્યો છે. તેના, સર્વ પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન, એક જ્ઞાયકપણામાત્રનું જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન તથા આચરણરૂપ પ્રાપ્તિ—એ ત્રણે જેમને થઈ ગયાં તેમને તો પુદ્ગલસંયોગજનિત અનેકરૂપપણાને કહેનારો અશુદ્ધનય કાંઈ પ્રયોજનવાન (કોઈ મતલબનો) નથી; પણ જ્યાં સુધી શુદ્ધ ભાવની પ્રાપ્તિ નથી થઈ ત્યાં સુધી જેટલું અશુદ્ધનયનું કથન છે તેટલું યથાપદવી પ્રયોજનવાળું છે. જ્યાં સુધી યથાર્થ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનની પ્રાપ્તિરૂપ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી તો જેમનાથી યથાર્થ ઉપદેશ મળે છે એવાં જિનવચનોનું સાંભળવું, ધારણ કરવું તથા જિનવચનોને કહેનારા શ્રી જિન-ગુરુની ભક્તિ, જિનબિંબનાં દર્શન ઈત્યાદિ વ્યવહારમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થવું પ્રયોજનવાન છે; અને જેમને શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન તો થયાં છે પણ સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ નથી થઈ તેમને પૂર્વકથિત કાર્ય, પરદ્રવ્યનું આલંબન

ઉભયનયવિરોધધ્વંસિનિ સ્યાત્પદાઙ્કે
જિનવચસિ રમન્તે યે સ્વયં વાન્તમોહાઃ ।
સપદિ સમયસારં તે પરં જ્યોતિરુચ્ચૈ-
રનવમનયપક્ષાક્ષુણ્ણમીક્ષન્ત એવ ॥૪॥

છોડવારૂપ અણુવ્રત-મહાવ્રતનું ગ્રહણ, સમિતિ, ગુપ્તિ, પંચ પરમેષ્ઠીના ધ્યાનરૂપ પ્રવર્તન, એ પ્રમાણે પ્રવર્તનારાઓની સંગતિ કરવી અને વિશેષ જાણવા માટે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો ઈત્યાદિ વ્યવહારમાર્ગમાં પોતે પ્રવર્તવું અને બીજાને પ્રવર્તાવવું—એવો વ્યવહારનયનો ઉપદેશ અંગીકાર કરવો પ્રયોજનવાન છે.* વ્યવહારનયને કથંચિત્ અસત્યાર્થ કહેવામાં આવ્યો છે; પણ જો કોઈ તેને સર્વ અસત્યાર્થ જાણી છોડી દે તો શુભોપયોગરૂપ વ્યવહાર છોડે અને શુદ્ધોપયોગની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ તો થઈ નથી, તેથી ઊલટો અશુભોપયોગમાં જ આવી, ભ્રષ્ટ થઈ, ગમે તેમ સ્વેચ્છારૂપ પ્રવર્તે તો નરકાદિ ગતિ તથા પરંપરા નિગોદને પ્રાપ્ત થઈ સંસારમાં જ ભ્રમણ કરે. માટે શુદ્ધનયનો વિષય જે સાક્ષાત્ શુદ્ધ આત્મા તેની પ્રાપ્તિ જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી વ્યવહાર પણ પ્રયોજનવાન છે—એવો સ્યાદ્વાદમતમાં શ્રી ગુરુઓનો ઉપદેશ છે.

એ અર્થનું કલશરૂપ કાવ્ય ટીકાકાર કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ઉભય-નય-વિરોધ-ધ્વંસિનિ] નિશ્ચય અને વ્યવહાર—એ બે નયોને વિષયના ભેદથી પરસ્પર વિરોધ છે; એ વિરોધને નાશ કરનારું [સ્યાત્-પદ-અઙ્કે] ‘સ્યાત્’પદથી ચિહ્નિત [જિનવચસિ] જે જિન ભગવાનનું વચન (વાણી) તેમાં [યે રમન્તે] જે પુરુષો રમે છે (-પ્રચુર પ્રીતિ સહિત અભ્યાસ કરે છે) [તે] તે પુરુષો [સ્વયં] પોતાની મેળે (અન્ય કારણ વિના) [વાન્તમોહાઃ] મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયનું વમન કરીને [ઉચ્ચૈઃ પરં જ્યોતિઃ સમયસારં] આ અતિશયરૂપ પરમજ્યોતિ પ્રકાશમાન શુદ્ધ આત્માને [સપદિ] તુરત [ઈક્ષન્તે એવ] દેખે જ છે. કેવો છે સમયસારરૂપ શુદ્ધ આત્મા? [અનવમ્] નવીન ઉત્પન્ન થયો નથી, પહેલાં કર્મથી આચ્છાદિત હતો તે પ્રગટ વ્યક્તિરૂપ થઈ ગયો છે. વળી કેવો છે? [અનય-પક્ષ-અક્ષુણ્ણમ્] સર્વથા એકાંતરૂપ કુનયના પક્ષથી ખંડિત થતો નથી, નિર્બાધ છે.

* વ્યવહારનયના ઉપદેશથી એમ ન સમજવું કે આત્મા પરદ્રવ્યની ક્રિયા કરી શકે છે, પણ એમ સમજવું કે વ્યવહારોપદિષ્ટ શુભ ભાવોને આત્મા વ્યવહારે કરી શકે છે. વળી તે ઉપદેશથી એમ પણ ન સમજવું કે આત્મા શુભ ભાવો કરવાથી શુદ્ધતાને પામે છે, પરંતુ એમ સમજવું કે સાધક દશામાં ભૂમિકા અનુસાર શુભ ભાવો આવ્યા વિના રહેતા નથી.

વ્યવહરણનયઃ સ્યાદ્યદ્યપિ પ્રાક્ષ્પદવ્યા-

મિહ નિહિતપદાનાં હન્ત હસ્તાવલમ્બઃ ।

તદપિ પરમમર્થ ચિચ્ચમત્કારમાત્રં

પરવિરહિતમન્તઃ પશ્યતાં નૈષ કિઞ્ચિત્ ॥૫॥

ભાવાર્થઃ—જિનવચન (વાણી) સ્યાદ્વાદરૂપ છે. જ્યાં બે નયોને વિષયનો વિરોધ છે—જેમ કે : જે સત્-રૂપ હોય તે અસત્-રૂપ ન હોય, એક હોય તે અનેક ન હોય, નિત્ય હોય તે અનિત્ય ન હોય, ભેદરૂપ હોય તે અભેદરૂપ ન હોય, શુદ્ધ હોય તે અશુદ્ધ ન હોય ઇત્યાદિ નયોના વિષયોમાં વિરોધ છે—ત્યાં જિનવચન કથંચિત્ વિવક્ષાથી સત્-અસત્-રૂપ, એક-અનેકરૂપ, નિત્ય-અનિત્યરૂપ, ભેદ-અભેદરૂપ, શુદ્ધ-અશુદ્ધરૂપ જે રીતે વિદ્યમાન વસ્તુ છે તે રીતે કહીને વિરોધ મટાડી દે છે, જૂઠી કલ્પના કરતું નથી. તે જિનવચન દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક—એ બે નયોમાં, પ્રયોજનવશ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયને મુખ્ય કરીને તેને નિશ્ચય કહે છે અને અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકરૂપ પર્યાયાર્થિકનયને ગૌણ કરી તેને વ્યવહાર કહે છે.—આવા જિનવચનમાં જે પુરુષ રમણ કરે છે તે આ શુદ્ધ આત્માને યથાર્થ પામે છે; અન્ય સર્વથા-એકાન્તી સાંખ્યાદિક એ આત્માને પામતા નથી, કારણ કે વસ્તુ સર્વથા એકાંત પક્ષનો વિષય નથી તોપણ તેઓ એક જ ધર્મને ગ્રહણ કરી વસ્તુની અસત્ય કલ્પના કરે છે—જે અસત્યાર્થ છે, બાધા સહિત મિથ્યા દૃષ્ટિ છે. ૪.

આ રીતે બાર ગાથાઓમાં પીઠિકા (ભૂમિકા) છે.

હવે આચાર્ય શુદ્ધનયને પ્રધાન કરી નિશ્ચય સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ કહે છે. અશુદ્ધનયની (વ્યવહારનયની) પ્રધાનતામાં જીવાદિ તત્ત્વોના શ્રદ્ધાનને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે તો અહીં એ જીવાદિ તત્ત્વોને શુદ્ધનય વડે જાણવાથી સમ્યક્ત્વ થાય છે એમ કહે છે. ત્યાં ટીકાકાર એની સૂચનારૂપે ત્રણ શ્લોક કહે છે; તેમાં પહેલા શ્લોકમાં એમ કહે છે કે વ્યવહારનયને કથંચિત્ પ્રયોજનવાન કહ્યો તોપણ તે કાંઈ વસ્તુભૂત નથી :—

શ્લોકાર્થઃ—[વ્યવહરણ-નયઃ] જે વ્યવહારનય છે તે [યદ્યપિ] જોકે [ઇહ પ્રાક્ષ્-પદવ્યાં] આ પહેલી પદવીમાં (જ્યાં સુધી શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી) [નિહિત-પદાનાં] જેમણે પોતાનો પગ માંડેલો છે એવા પુરુષોને, [હન્ત] અરેરે ! [હસ્તાવલમ્બઃ સ્યાત્] હસ્તાવલંબ તુલ્ય કહ્યો છે, [તદ્-અપિ] તોપણ [ચિત્-ચમત્કાર-માત્રં પર-વિરહિતં પરમં અર્થ અન્તઃ પશ્યતાં] જે પુરુષો ચૈતન્ય-ચમત્કાર-માત્ર, પરદ્રવ્યભાવોથી રહિત (શુદ્ધનયના વિષયભૂત) પરમ ‘અર્થ’ને

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

એકત્વે નિયતસ્ય શુદ્ધનયતો વ્યાપ્તુર્યદસ્યાત્મનઃ
પૂર્ણજ્ઞાનઘનસ્ય દર્શનમિહ દ્રવ્યાન્તરેભ્યઃ પૃથક્ ।
સમ્યગ્દર્શનમેતદેવ નિયમાદાત્મા ચ તાવાનયં
તન્મુક્ત્વા નવતત્ત્વસન્તતિમિમામાત્માયમેકોઽસ્તુ નઃ ॥૬॥

અંતરંગમાં અવલોકે છે, તેની શ્રદ્ધા કરે છે તથા તદ્દરૂપ લીન થઈ ચારિત્રભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તેમને [એષઃ] એ વ્યવહારનય [કિંચિત્ ન] કાંઈ પણ પ્રયોજનવાન નથી.

ભાવાર્થઃ—શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન તથા આચરણ થયા બાદ અશુદ્ધનય કાંઈ પણ પ્રયોજનકારી નથી. ૫.

હવે પછીના શ્લોકમાં નિશ્ચય સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ કહે છે:—

શ્લોકાર્થઃ—[અસ્ય આત્મનઃ] આ આત્માને [યદ્ ઇહ દ્રવ્યાન્તરેભ્યઃ પૃથક્ દર્શનમ્] અન્ય દ્રવ્યોથી જુદો દેખવો (શ્રદ્ધવો) [એતત્ એવ નિયમાત્ સમ્યગ્દર્શનમ્] તે જ નિયમથી સમ્યગ્દર્શન છે. કેવો છે આત્મા? [વ્યાપ્તુઃ] પોતાના ગુણ-પર્યાયોમાં વ્યાપનારો છે. વળી કેવો છે? [શુદ્ધનયતઃ એકત્વે નિયતસ્ય] શુદ્ધનયથી એકપણામાં નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે. વળી કેવો છે? [પૂર્ણ-જ્ઞાન-ઘનસ્ય] પૂર્ણજ્ઞાનઘન છે. [ચ] વળી [તાવાન્ અયં આત્મા] જેટલું સમ્યગ્દર્શન છે તેટલો જ આ આત્મા છે. [તત્] તેથી આચાર્ય પ્રાર્થના કરે છે કે “[ઇમામ્ નવ-તત્ત્વ-સન્તતિ મુક્ત્વા] આ નવતત્ત્વની પરિપાટીને છોડી, [અયમ્ આત્મા એકઃ અસ્તુ નઃ] આ આત્મા એક જ અમને પ્રાપ્ત હો.”

ભાવાર્થઃ—સર્વ સ્વાભાવિક તથા નૈમિત્તિક પોતાની અવસ્થારૂપ ગુણપર્યાયભેદોમાં વ્યાપનારો આ આત્મા શુદ્ધનયથી એકપણામાં નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો—શુદ્ધનયથી જ્ઞાયકમાત્ર એક-આકાર દેખાડવામાં આવ્યો, તેને સર્વ અન્યદ્રવ્યો અને અન્યદ્રવ્યોના ભાવોથી ન્યારો દેખવો, શ્રદ્ધવો તે નિયમથી સમ્યગ્દર્શન છે. વ્યવહારનય આત્માને અનેક ભેદરૂપ કહી સમ્યગ્દર્શનને અનેક ભેદરૂપ કહે છે ત્યાં વ્યભિચાર (દોષ) આવે છે, નિયમ રહેતો નથી. શુદ્ધનયની હદે પહોંચતાં વ્યભિચાર રહેતો નથી તેથી નિયમરૂપ છે. કેવો છે શુદ્ધનયનો વિષયભૂત આત્મા? પૂર્ણજ્ઞાનઘન છે—સર્વ લોકાલોકને જાણનાર જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. એવા આત્માના શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન છે. તે કાંઈ જુદો પદાર્થ નથી—આત્માના જ પરિણામ છે, તેથી આત્મા જ છે. માટે સમ્યગ્દર્શન છે તે આત્મા છે, અન્ય નથી.

અતઃ શુદ્ધનયાયત્તં પ્રત્યગ્જ્યોતિશ્ચકાસ્તિ તત્ ।

નવતત્ત્વગતત્વેઽપિ યદેકત્વં ન મુજ્વતિ ॥૭૧॥

અહીં એટલું વિશેષ જાણવું કે નય છે તે શ્રુતપ્રમાણનો અંશ છે તેથી શુદ્ધનય પણ શ્રુતપ્રમાણનો જ અંશ થયો. શ્રુતપ્રમાણ છે તે પરોક્ષ પ્રમાણ છે કારણ કે વસ્તુને સર્વજ્ઞનાં આગમનાં વચનથી જાણી છે; તેથી આ શુદ્ધનય સર્વ દ્રવ્યોથી જુદા, આત્માના સર્વ પર્યાયોમાં વ્યાપ્ત, પૂર્ણ ચૈતન્ય કેવળજ્ઞાનરૂપ—સર્વ લોકલોકને જાણનાર, અસાધારણ ચૈતન્યધર્મને પરોક્ષ દેખાડે છે. આ વ્યવહારી છદ્મસ્થ જીવ આગમને પ્રમાણ કરી, શુદ્ધનયે દર્શાવેલા પૂર્ણ આત્માનું શ્રદ્ધાન કરે તે શ્રદ્ધાન નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે. જ્યાં સુધી કેવળ વ્યવહારનયના વિષયભૂત જીવાદિક ભેદરૂપ તત્ત્વોનું જ શ્રદ્ધાન રહે ત્યાં સુધી નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન નથી. તેથી આચાર્ય કહે છે કે એ નવ તત્ત્વોની સંતતિને (પરિપાટીને) છોડી શુદ્ધનયનો વિષયભૂત એક આત્મા જ અમને પ્રાપ્ત હો; બીજું કંઈ ચાહતા નથી. આ વીતરાગ અવસ્થાની પ્રાર્થના છે, કોઈ નયપક્ષ નથી. જો સર્વથા નયોનો પક્ષપાત જ થયા કરે તો મિથ્યાત્વ જ છે.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે—આત્મા ચૈતન્ય છે એટલું જ અનુભવમાં આવે, તો એટલી શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન છે કે નહિ? તેનું સમાધાન:—ચૈતન્યમાત્ર તો નાસ્તિક સિવાય સર્વ મતવાળાઓ આત્માને માને છે; જો એટલી જ શ્રદ્ધાને સમ્યગ્દર્શન કહેવામાં આવે તો તો સૌને સમ્યક્ત્વ સિદ્ધ થઈ જશે. તેથી સર્વજ્ઞની વાણીમાં જેવું પૂર્ણ આત્માનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તેવું શ્રદ્ધાન થવાથી જ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ થાય છે એમ સમજવું. ૬.

હવે, ‘ત્યાર પછી શુદ્ધનયને આધીન, સર્વ દ્રવ્યોથી ભિન્ન, આત્મજ્યોતિ પ્રગટ થઈ જાય છે’ એમ આ શ્લોકમાં ટીકાકાર આચાર્ય કહે છે:—

શ્લોકાર્થ:—[અતઃ] ત્યાર બાદ [શુદ્ધનય-આયત્તં] શુદ્ધનયને આધીન [પ્રત્યગ્જ્યોતિ:] જે ભિન્ન આત્મજ્યોતિ છે [તત્] તે [ચકાસ્તિ] પ્રગટ થાય છે [યદ્] કે જે [નવ-તત્ત્વ-ગતત્વે અપિ] નવતત્ત્વમાં પ્રાપ્ત થવા છતાં [એકત્વં] પોતાના એકપણાને [ન મુજ્વતિ] છોડતી નથી.

ભાવાર્થ:—નવતત્ત્વમાં પ્રાપ્ત થયેલો આત્મા અનેકરૂપ દેખાય છે; જો તેનું ભિન્ન સ્વરૂપ વિચારવામાં આવે તો તે પોતાની ચૈતન્ય-ચમત્કારમાત્ર જ્યોતિને છોડતો નથી. ૭.

ભૂત્થેનાભિગદા જીવાજીવા ય પુણ્ણપાવં ચ । આસવસંવરણિઝરબંધો મોક્ષો ય સમ્મત્તં ॥૧૩॥

ભૂતાર્થેનાભિગતા જીવાજીવૌ ચ પુણ્યપાપં ચ ।

આસ્રવસંવરનિર્જરા બન્ધો મોક્ષશ્ચ સમ્યક્ત્વમ્ ॥૧૩॥

અમૂનિ હિ જીવાદીનિ નવતત્ત્વાનિ ભૂતાર્થેનાભિગતાનિ સમ્યગ્દર્શનં સમ્પદ્યન્ત એવ, અમીષુ તીર્થપ્રવૃત્તિનિમિત્તમભૂતાર્થનયેન વ્યપદિશ્યમાનેષુ જીવાજીવપુણ્યપાપાસ્રવસંવરનિર્જરાબન્ધમોક્ષલક્ષણેષુ નવતત્ત્વેકત્વદ્યોતિના ભૂતાર્થનયેનૈકત્વમુપાનીય શુદ્ધનયત્વેન વ્યવસ્થાપિતસ્યાત્મનોડુભૂતેરાત્મ-સ્થ્યાતિલક્ષણાયાઃ સમ્પદ્યમાનત્વાત્ । તત્ર વિકાર્યવિકારકોભયં પુણ્યં તથા પાપમ્, આસ્રાવ્યાસ્રાવકો-ભયમાસ્રવઃ, સંવાર્યસંવારકોભયં સંવરઃ, નિર્જર્યનિર્જરકોભયં નિર્જરા, બન્ધ્યબન્ધકોભયં બન્ધઃ,

એ પ્રમાણે જ શુદ્ધનયથી જાણવું તે સમ્યક્ત્વ છે એમ સૂત્રકાર ગાથામાં કહે છે :—

ભૂતાર્થથી જાણેલ જીવ, અજીવ, વળી પુણ્ય, પાપ ને
આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ તે સમ્યક્ત્વ છે. ૧૩.

ગાથાર્થ :—[ભૂતાર્થેન અભિગતાઃ] ભૂતાર્થ નયથી જાણેલ [જીવાજીવૌ] જીવ, અજીવ [ચ] વળી [પુણ્યપાપં] પુણ્ય, પાપ [ચ] તથા [આસ્રવસંવરનિર્જરાઃ] આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, [બન્ધઃ] બંધ [ચ] અને [મોક્ષઃ] મોક્ષ [સમ્યક્ત્વમ્]—એ નવ તત્ત્વ સમ્યક્ત્વ છે.

ટીકા :—આ જીવાદિ નવતત્ત્વો ભૂતાર્થનયથી જાણ્યે સમ્યગ્દર્શન જ છે (—એ નિયમ કહ્યો); કારણ કે તીર્થની (વ્યવહારધર્મની) પ્રવૃત્તિ અર્થે અભૂતાર્થ(વ્યવહાર)નયથી કહેવામાં આવે છે એવાં આ નવ તત્ત્વો—જેમનાં લક્ષણ જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ છે—તેમનામાં એકપણું પ્રગટ કરનાર ભૂતાર્થનયથી એકપણું પ્રાપ્ત કરી, શુદ્ધનયપણે સ્થપાયેલા આત્માની અનુભૂતિ—કે જેનું લક્ષણ આત્મખ્યાતિ છે—તેની પ્રાપ્તિ હોય છે. (શુદ્ધનયથી નવતત્ત્વને જાણવાથી આત્માની અનુભૂતિ થાય છે તે હેતુથી આ નિયમ કહ્યો.) ત્યાં, વિકારી થવા યોગ્ય અને વિકાર કરનાર—એ બન્ને પુણ્ય છે, તેમ જ એ બન્ને પાપ છે, આસ્રવ થવા યોગ્ય અને આસ્રવ કરનાર—એ બન્ને આસ્રવ છે, સંવરરૂપ થવા યોગ્ય (સંવાર્ય) અને સંવર કરનાર (સંવારક)—એ બન્ને સંવર છે, નિર્જરવા યોગ્ય અને નિર્જરા કરનાર—એ બન્ને નિર્જરા છે, બંધાવા યોગ્ય અને બંધન કરનાર—એ બન્ને

મોચ્યમોચકોભયં મોક્ષઃ, સ્વયમેકસ્ય પુણ્યપાપાસ્રવસંવરનિર્જરાબન્ધમોક્ષાનુપપત્તેઃ। તદુભયં ચ જીવાજીવાવિત્તિ। બહિર્દૃષ્ટ્યા નવતત્ત્વાન્યમૂનિ જીવપુદ્ગલયોરનાદિબન્ધપર્યાયમુપેત્યૈકત્વેનાનુભૂયમાનતાયાં ભૂતાર્થાનિ, અથ ચૈકજીવદ્રવ્યસ્વભાવમુપેત્યાનુભૂયમાનતાયામભૂતાર્થાનિ। તતોઽમીષુ નવતત્ત્વેષુ ભૂતાર્થનયેનૈકો જીવ એવ પ્રઘોતતે। તથાન્તર્દૃષ્ટ્યા જ્ઞાયકો ભાવો જીવો, જીવસ્ય વિકારહેતુરજીવઃ। કેવલજીવવિકારાશ્ચ પુણ્યપાપાસ્રવસંવરનિર્જરાબન્ધમોક્ષલક્ષણાઃ, કેવલાજીવવિકાર-હેતવઃ પુણ્યપાપાસ્રવસંવરનિર્જરાબન્ધમોક્ષા ઇતિ। નવતત્ત્વાન્યમૂન્યપિ જીવદ્રવ્યસ્વભાવમપોહ્ય સ્વપરપ્રત્યયૈકદ્રવ્યપર્યાયત્વેનાનુભૂયમાનતાયાં ભૂતાર્થાનિ, અથ ચ સકલકાલમેવાસ્ખલન્તમેકં જીવદ્રવ્યસ્વભાવમુપેત્યાનુભૂયમાનતાયામભૂતાર્થાનિ। તતોઽમીષ્વપિ નવતત્ત્વેષુ ભૂતાર્થનયેનૈકો જીવ એવ પ્રઘોતતે। એવમસાવેકત્વેનઘોતમાનઃ શુદ્ધનયત્વેનાનુભૂયત એવ। યા ત્વનુભૂતિઃ સાત્મખ્યાતિ-રેવાત્મખ્યાતિસ્તુ સમ્યગ્દર્શનમેવ। ઇતિ સમસ્તમેવ નિરવઘમ્।

બંધ છે અને મોક્ષ થવા યોગ્ય અને મોક્ષ કરનાર—એ બન્ને મોક્ષ છે; કારણ કે એકને જ પોતાની મેળે પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષની ઉપપત્તિ (સિદ્ધિ) બનતી નથી. તે બન્ને જીવ અને અજીવ છે (અર્થાત્ તે બબ્બેમાં એક જીવ છે ને બીજું અજીવ છે).

બાહ્ય (સ્થૂલ) દૃષ્ટિથી જોઈએ તો:—જીવ-પુદ્ગલના અનાદિ બંધપર્યાયની સમીપ જઈને એકપણે અનુભવ કરતાં આ નવ તત્ત્વો ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે, અને એક જીવદ્રવ્યના સ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં તેઓ અભૂતાર્થ છે, અસત્યાર્થ છે; (જીવના એકાકાર સ્વરૂપમાં તેઓ નથી;) તેથી આ નવ તત્ત્વોમાં ભૂતાર્થનયથી એક જીવ જ પ્રકાશમાન છે. એવી રીતે અંતર્દૃષ્ટિથી જોઈએ તો:—જ્ઞાયક ભાવ જીવ છે અને જીવના વિકારનો હેતુ અજીવ છે; વળી પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ—એ જેમનાં લક્ષણ છે એવા તો કેવળ જીવના વિકારો છે અને પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ—એ વિકારહેતુઓ કેવળ અજીવ છે. આવાં આ નવ તત્ત્વો, જીવદ્રવ્યના સ્વભાવને છોડીને, પોતે અને પર જેમનાં કારણ છે એવા એક દ્રવ્યના પર્યાયોપણે અનુભવ કરવામાં આવતાં ભૂતાર્થ છે અને સર્વ કાળે અસ્ખલિત એક જીવદ્રવ્યના સ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરવામાં આવતાં તેઓ અભૂતાર્થ છે, અસત્યાર્થ છે. તેથી આ નવે તત્ત્વોમાં ભૂતાર્થનયથી એક જીવ જ પ્રકાશમાન છે. એમ તે, એકપણે પ્રકાશતો, શુદ્ધનયપણે અનુભવાય છે. અને જે આ અનુભૂતિ તે આત્મખ્યાતિ (આત્માની ઓળખાણ) જ છે, ને આત્મખ્યાતિ તે સમ્યગ્દર્શન જ છે. આ રીતે આ સર્વ કથન નિર્દોષ છે—બાધા રહિત છે.

ચિરમિતિ નવતત્ત્વચ્છન્નમુન્નીયમાનં
કનકમિવ નિમગ્નં વર્ણમાલાકલાપે ।
અથ સતતવિવિક્તં દૃશ્યતામેકરૂપં
પ્રતિપદમિદમાત્મજ્યોતિરુદ્યોતમાનમ્ ॥૮॥

અથૈવમેકત્વેન દ્યોતમાનસ્યાત્મનોઽધિગમોપાયાઃ પ્રમાણનયનિક્ષેપાઃ યે તે ચલ્વભૂતાર્થા-

ભાવાર્થ :—આ નવ તત્ત્વોમાં, શુદ્ધનયથી જોઈએ તો, જીવ જ એક ચૈતન્યચમત્કાર-માત્ર પ્રકાશરૂપ પ્રગટ થઈ રહ્યો છે, તે સિવાય જુદાં જુદાં નવ તત્ત્વો કાંઈ દેખાતાં નથી. જ્યાં સુધી આ રીતે જીવતત્ત્વનું જાણપણું જીવને નથી ત્યાં સુધી તે વ્યવહારદેષ્ટિ છે, જુદાં જુદાં નવ તત્ત્વોને માને છે. જીવ-પુદ્ગલના બંધપર્યાયરૂપ દેષ્ટિથી આ પદાર્થો જુદા જુદા દેખાય છે; પણ જ્યારે શુદ્ધનયથી જીવ-પુદ્ગલનું નિજસ્વરૂપ જુદું જુદું જોવામાં આવે ત્યારે એ પુણ્ય, પાપ આદિ સાત તત્ત્વો કાંઈ પણ વસ્તુ નથી; નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવથી થયાં હતાં તે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવ જ્યારે મટી ગયો ત્યારે જીવ-પુદ્ગલ જુદાં જુદાં હોવાથી બીજી કોઈ વસ્તુ (પદાર્થ) સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. વસ્તુ તો દ્રવ્ય છે ને દ્રવ્યનો નિજભાવ દ્રવ્યની સાથે જ રહે છે તથા નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવનો તો અભાવ જ થાય છે, માટે શુદ્ધનયથી જીવને જાણવાથી જ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. જ્યાં સુધી જુદા જુદા નવ પદાર્થો જાણે, શુદ્ધનયથી આત્માને જાણે નહિ ત્યાં સુધી પર્યાયબુદ્ધિ છે.

અહીં, એ અર્થનું કલશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ઈતિ] આ રીતે [ચિરમ્ નવ-તત્ત્વ-ચ્છન્નમ્ ઇદમ્ આત્મજ્યોતિઃ] નવ તત્ત્વોમાં ઘણા કાળથી છુપાયેલી આ આત્મજ્યોતિને, [વર્ણમાલા-કલાપે નિમગ્નં કનકમ્ ઇવ] જેમ વર્ણોના સમૂહમાં છુપાયેલા એકાકાર સુવર્ણને બહાર કાઢે તેમ, [ઉન્નીયમાનં] શુદ્ધનયથી બહાર કાઢી પ્રગટ કરવામાં આવી છે. [અથ] માટે હવે હે ભવ્ય જીવો! [સતતવિવિક્તં] હંમેશાં આને અન્ય દ્રવ્યોથી તથા તેમનાથી થતા નૈમિત્તિક ભાવોથી ભિન્ન, [એકરૂપં] એકરૂપ [દૃશ્યતામ્] દેખો. [પ્રતિપદમ્ ઉદ્યોતમાનમ્] આ (જ્યોતિ), પદે પદે અર્થાત્ પર્યાયે પર્યાયે એકરૂપ ચિત્યમત્કારમાત્ર ઉદ્યોતમાન છે.

ભાવાર્થ :—આ આત્મા સર્વ અવસ્થાઓમાં વિધવિધ રૂપે દેખાતો હતો તેને શુદ્ધનયે એક ચૈતન્ય-ચમત્કારમાત્ર દેખાડ્યો છે; તેથી હવે સદા એકાકાર જ અનુભવ કરો, પર્યાયબુદ્ધિનો એકાંત ન રાખો—એમ શ્રી ગુરુઓનો ઉપદેશ છે. ૮.

ટીકા :—હવે, જેમ નવ તત્ત્વોમાં એક જીવને જ જાણવો ભૂતાર્થ કહ્યો તેમ, એકપણે

સ્તેષ્વપ્યયમેક એક ભૂતાર્થઃ। પ્રમાણં તાવત્પરોક્ષં પ્રત્યક્ષં ચ। તત્રોપાત્તાનુપાત્તપરદ્વારેણ પ્રવર્તમાનં પરોક્ષં, કેવલાત્મપ્રતિનિયતત્વેન પ્રવર્તમાનં પ્રત્યક્ષં ચ। તદુભયમપિ પ્રમાતૃપ્રમાણપ્રમેયભેદસ્યાનુભૂયમાનતાયાં ભૂતાર્થમ્, અથ ચ વ્યુદસ્તસમસ્તભેદૈકજીવસ્વભાવસ્યાનુભૂયમાનતાયામભૂતાર્થમ્। નયસ્તુ દ્રવ્યાર્થિકઃ પર્યાયાર્થિકશ્ચ। તત્ર દ્રવ્યપર્યાયાત્મકે વસ્તુનિ દ્રવ્યં મુખ્યતયાનુભાવયતીતિ દ્રવ્યાર્થિકઃ, પર્યાયં મુખ્યતયાનુભાવયતીતિ પર્યાયાર્થિકઃ। તદુભયમપિ દ્રવ્યપર્યાયયોઃ પર્યાયેણાનુભૂયમાનતાયાં ભૂતાર્થમ્, અથ ચ દ્રવ્યપર્યાયાનાલીઢશુદ્ધવસ્તુમાત્રજીવસ્વભાવસ્યાનુભૂયમાનતાયામભૂતાર્થમ્। નિક્ષેપસ્તુ નામ સ્થાપના દ્રવ્યં ભાવશ્ચ। તત્રાતદ્ગુણે વસ્તુનિ સંજ્ઞાકરણં નામ। સોઽયમિત્યન્યત્ર પ્રતિનિધિ-વ્યવસ્થાપનં સ્થાપના। વર્તમાનતત્પર્યાયાદન્યદ્ દ્રવ્યમ્। વર્તમાનતત્પર્યાયો ભાવઃ। તદ્ગતુષ્ટયં

પ્રકાશમાન આત્માના અધિગમના ઉપાયો જે પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપ છે તેઓ પણ નિશ્ચયથી અભૂતાર્થ છે, તેમાં પણ આત્મા એક જ ભૂતાર્થ છે (કારણ કે જ્ઞેય અને વચનના ભેદોથી પ્રમાણાદિ અનેક ભેદરૂપ થાય છે). તેમાં પહેલાં, પ્રમાણ બે પ્રકારે છે—પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ. ^૧ઉપાત્ત અને ^૨અનુપાત્ત પર (પદાર્થો) દ્વારા પ્રવર્તે તે પરોક્ષ છે અને કેવળ આત્માથી જ પ્રતિનિશ્ચિતપણે પ્રવર્તે તે પ્રત્યક્ષ છે. (પ્રમાણ જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે—મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય ને કેવળ. તેમાં મતિ ને શ્રુત એ બે જ્ઞાન પરોક્ષ છે, અવધિ ને મનઃપર્યય એ બે વિકલ-પ્રત્યક્ષ છે અને કેવળજ્ઞાન સકલ-પ્રત્યક્ષ છે. તેથી એ બે પ્રકારનાં પ્રમાણ છે.) તે બંને પ્રમાણ, પ્રમાણ, પ્રમેયના ભેદને અનુભવતાં તો ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે; અને જેમાં સર્વ ભેદો ગૌણ થઈ ગયા છે એવા એક જીવના સ્વભાવનો અનુભવ કરતાં તેઓ અભૂતાર્થ છે, અસત્યાર્થ છે.

નય બે પ્રકારે છે—દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક. ત્યાં દ્રવ્ય-પર્યાયસ્વરૂપ વસ્તુમાં દ્રવ્યનો મુખ્યપણે અનુભવ કરાવે તે દ્રવ્યાર્થિક નય છે અને પર્યાયનો મુખ્યપણે અનુભવ કરાવે તે પર્યાયાર્થિક નય છે. તે બંને નયો દ્રવ્ય અને પર્યાયનો પર્યાયથી (ભેદથી, ક્રમથી) અનુભવ કરતાં તો ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે; અને દ્રવ્ય તથા પર્યાય એ બંનેથી નહિ આલિંગન કરાયેલા એવા શુદ્ધવસ્તુમાત્ર જીવના (ચૈતન્યમાત્ર) સ્વભાવનો અનુભવ કરતાં તેઓ અભૂતાર્થ છે, અસત્યાર્થ છે.

નિક્ષેપ ચાર પ્રકારે છે—નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય ને ભાવ. વસ્તુમાં જે ગુણ ન હોય તે ગુણના નામથી (વ્યવહાર માટે) વસ્તુની સંજ્ઞા કરવી તે નામ નિક્ષેપ છે. ‘આ તે છે’ એમ અન્ય વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુનું પ્રતિનિધિત્વ સ્થાપવું (—પ્રતિમારૂપ સ્થાપન કરવું) તે સ્થાપના

૧. ઉપાત્ત = મેળવેલા. (ઈન્દ્રિય, મન વગેરે ઉપાત્ત પર પદાર્થો છે.)

૨. અનુપાત્ત = અણમેળવેલા. (પ્રકાશ, ઉપદેશ વગેરે અનુપાત્ત પર પદાર્થો છે.)

સ્વસ્વલક્ષણવૈલક્ષણ્યેનાનુભૂયમાનતાયાં ભૂતાર્થમ્, અથ ચ નિર્વિલક્ષણસ્વલક્ષણૈકજીવસ્વભાવસ્યાનુભૂય-
માનતાયામભૂતાર્થમ્ । અથૈવમમીષુ પ્રમાણનયનિક્ષેપેષુ ભૂતાર્થત્વેનૈકો જીવ એવ પ્રદ્યોતતે ।

(માલિની)

ઉદયતિ ન નયશ્રીરસ્તમેતિ પ્રમાણં
ક્વચિદપિ ચ ન વિદ્યો યાતિ નિક્ષેપચક્રમ્ ।
કિમપરમભિદધ્મો ધામ્નિ સર્વઙ્કષેઽસ્મિ-
ન્નુભવમુપયાતે ભાતિ ન દ્વૈતમેવ ॥૬॥

નિક્ષેપ છે. વર્તમાનથી અન્ય એટલે કે અતીત અથવા અનાગત પર્યાયથી વસ્તુને વર્તમાનમાં કહેવી તે દ્રવ્ય નિક્ષેપ છે. વર્તમાન પર્યાયથી વસ્તુને વર્તમાનમાં કહેવી તે ભાવ નિક્ષેપ છે. એ ચારેય નિક્ષેપોનો પોતપોતાના લક્ષણભેદથી (વિલક્ષણરૂપે—જુદા જુદા રૂપે) અનુભવ કરવામાં આવતાં તેઓ ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે; અને ભિન્ન લક્ષણથી રહિત એક પોતાના ચૈતન્યલક્ષણરૂપ જીવસ્વભાવનો અનુભવ કરતાં એ ચારેય અભૂતાર્થ છે, અસત્યાર્થ છે. આ રીતે આ પ્રમાણ-નય-નિક્ષેપોમાં ભૂતાર્થપણે એક જીવ જ પ્રકાશમાન છે.

ભાવાર્થ :—આ પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપોનું વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન તે વિષયના ગ્રંથોમાંથી જાણવું; તેમનાથી દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે. તેઓ સાધક અવસ્થામાં તો સત્યાર્થ જ છે કારણ કે તે જ્ઞાનના જ વિશેષો છે. તેમના વિના વસ્તુને ગમે તેમ સાધવામાં આવે તો વિપર્યય થઈ જાય છે. અવસ્થા અનુસાર વ્યવહારના અભાવની ત્રણ રીતિ છે: પહેલી અવસ્થામાં પ્રમાણાદિથી યથાર્થ વસ્તુને જાણી જ્ઞાનશ્રદ્ધાનની સિદ્ધિ કરવી; જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન સિદ્ધ થયા પછી શ્રદ્ધાન માટે તો પ્રમાણાદિની કાંઈ જરૂર નથી. પણ હવે એ બીજી અવસ્થામાં પ્રમાણાદિના આલંબન દ્વારા વિશેષ જ્ઞાન થાય છે અને રાગ-દ્વેષ-મોહકર્મના સર્વથા અભાવરૂપ યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રગટે છે; તેથી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેવળજ્ઞાન થયા પછી પ્રમાણાદિનું આલંબન રહેતું નથી. ત્યાર પછી ત્રીજી સાક્ષાત્ સિદ્ધ અવસ્થા છે ત્યાં પણ કાંઈ આલંબન નથી. એ રીતે સિદ્ધ અવસ્થામાં પ્રમાણ-નય-નિક્ષેપોનો અભાવ જ છે.

એ અર્થનો કલશરૂપ શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—આચાર્ય શુદ્ધનયનો અનુભવ કરી કહે છે કે—[અસ્મિન્ સર્વઙ્કષે ધામ્નિ અનુભવમ્ ઉપયાતે] આ સર્વ ભેદોને ગૌણ કરનાર જે શુદ્ધનયનો વિષયભૂત ચૈતન્ય-ચમત્કારમાત્ર તેજ:પુંજ આત્મા, તેનો અનુભવ થતાં [નયશ્રી: ન ઉદયતિ] નયોની લક્ષ્મી ઉદય પામતી નથી,

આત્મસ્વભાવં પરભાવભિન્ન-

માપૂર્ણમાઘન્તવિમુક્તમેકમ્ ।

વિલીનસદ્કલ્પવિકલ્પજાલં

પ્રકાશયન્ શુદ્ધનયોઽભ્યુદેતિ ॥૧૦॥

[પ્રમાણં અસ્તમ્ એતિ] પ્રમાણ અસ્તને પ્રાપ્ત થાય છે [અપિ ચ] અને [નિક્ષેપચક્રમ્ ક્વચિત્ યાતિ, ન વિદ્યઃ] નિક્ષેપોનો સમૂહ ક્યાં જતો રહે છે તે અમે જાણતા નથી. [કિમ્ અપરમ્ અભિદધ્મઃ] આથી અધિક શું કહીએ? [દ્વૈતમ્ એવ ન ભાતિ] દ્વૈત જ પ્રતિભાસિત થતું નથી.

ભાવાર્થઃ—ભેદને અત્યંત ગૌણ કરીને કહ્યું છે કે—પ્રમાણ, ન્યાદિ ભેદની તો વાત જ શી? શુદ્ધ અનુભવ થતાં દ્વૈત જ ભાસતું નથી, એકાકાર ચિન્માત્ર જ દેખાય છે.

અહીં વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી તથા વેદાંતી કહે છે કે—એવટ પરમાર્થરૂપ તો અદ્વૈતનો જ અનુભવ થયો. એ જ અમારો મત છે; તમે વિશેષ શું કહ્યું? એનો ઉત્તરઃ—તમારા મતમાં સર્વથા અદ્વૈત માનવામાં આવે છે. જો સર્વથા અદ્વૈત માનવામાં આવે તો બાહ્ય વસ્તુનો અભાવ જ થઈ જાય, અને એવો અભાવ તો પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે. અમારા મતમાં નયવિવક્ષા છે તે બાહ્ય વસ્તુનો લોપ કરતી નથી. જ્યારે શુદ્ધ અનુભવથી વિકલ્પ મટી જાય છે ત્યારે આત્મા પરમાનંદને પામે છે તેથી અનુભવ કરાવવા માટે “શુદ્ધ અનુભવમાં દ્વૈત ભાસતું નથી” એમ કહ્યું છે. જો બાહ્ય વસ્તુનો લોપ કરવામાં આવે તો આત્માનો પણ લોપ થઈ જાય અને શૂન્યવાદનો પ્રસંગ આવે. માટે તમે કહો છો તે પ્રમાણે વસ્તુસ્વરૂપની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, અને વસ્તુસ્વરૂપની યથાર્થ શ્રદ્ધા વિના જે શુદ્ધ અનુભવ કરવામાં આવે તે પણ મિથ્યારૂપ છે; શૂન્યનો પ્રસંગ હોવાથી તમારો અનુભવ પણ આકાશના ફૂલનો અનુભવ છે. ૯.

આગળ શુદ્ધનયનો ઉદય થાય છે તેની સૂચનારૂપ શ્લોક કહે છેઃ—

શ્લોકાર્થઃ—[શુદ્ધનયઃ આત્મસ્વભાવં પ્રકાશયન્ અભ્યુદેતિ] શુદ્ધનય આત્માના સ્વભાવને પ્રગટ કરતો ઉદયરૂપ થાય છે. તે આત્મસ્વભાવને કેવો પ્રગટ કરે છે? [પરભાવભિન્નમ્] પરદ્રવ્ય, પરદ્રવ્યના ભાવો તથા પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી થતા પોતાના વિભાવો—એવા પરભાવોથી ભિન્ન પ્રગટ કરે છે. વળી તે, [આપૂર્ણમ્] આત્મસ્વભાવ સમસ્તપણે પૂર્ણ છે—સમસ્ત લોકાલોકને જાણનાર છે—એમ પ્રગટ કરે છે; (કારણ કે જ્ઞાનમાં ભેદ કર્મસંયોગથી છે, શુદ્ધનયમાં કર્મ ગૌણ છે). વળી તે, [આદિ-અન્ત-વિમુક્તમ્] આત્મસ્વભાવને આદિ-અંતથી રહિત પ્રગટ કરે છે (અર્થાત્ કોઈ આદિથી માંડીને જે કોઈથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો નથી અને ક્યારેય કોઈથી

જો પસ્સદિ અપ્પાણં અબદ્ધપુટું અણ્ણયં ણિયદં ।
અવિસેસમસંયુત્તં તં સુદ્ધણયં વિયાણીહિ ॥૧૪॥

યઃ પશ્યતિ આત્માનમ્ અબદ્ધસ્પૃષ્ટમનન્યકં નિયતમ્ ।
અવિશેષમસંયુક્તં તં શુદ્ધનયં વિજાનીહિ ॥૧૪॥

યા યત્સ્વબદ્ધસ્પૃષ્ટસ્યાનન્યસ્ય નિયતસ્યાવિશેષસ્યાસંયુક્તસ્ય ચાત્મનોઽનુભૂતિઃ સ શુદ્ધનયઃ, સા ત્વનુભૂતિરાત્મૈવ; ઇત્યાત્મૈક એવ પ્રદ્યોતતે । કથં યથોદિતસ્યાત્મનોઽનુભૂતિરિતિ ચેદ્બદ્ધ-સ્પૃષ્ટત્વાદીનામભૂતાર્થત્વાત્ । તથાહિ—

જેનો વિનાશ નથી એવા પારિણામિક ભાવને તે પ્રગટ કરે છે). વળી તે, [એકમ્] આત્મસ્વભાવને એક—સર્વ ભેદભાવોથી (દ્વેતભાવોથી) રહિત એકાકાર—પ્રગટ કરે છે, અને [વિલીનસંકલ્પ-વિકલ્પ-જાલં] જેમાં સમસ્ત સંકલ્પ-વિકલ્પના સમૂહો વિલય થઈ ગયા છે એવો પ્રગટ કરે છે. (દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ, નોકર્મ આદિ પુદ્ગલદ્રવ્યોમાં પોતાની કલ્પના કરવી તેને સંકલ્પ કહે છે અને જ્ઞેયોના ભેદથી જ્ઞાનમાં ભેદ માલૂમ થવો તેને વિકલ્પ કહે છે.) આવો શુદ્ધનય પ્રકાશરૂપ થાય છે. ૧૦.

એ શુદ્ધનયને ગાથાસૂત્રથી કહે છે :—

અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય ને જે નિયત દેખે આત્મને,
અવિશેષ, અણસંયુક્ત, તેને શુદ્ધનય તું જાણજે. ૧૪.

ગાથાર્થ :—[યઃ] જે નય [આત્માનમ્] આત્માને [અબદ્ધસ્પૃષ્ટમ્] બંધ રહિત ને પરના સ્પર્શ રહિત, [અનન્યકં] અન્યપણા રહિત, [નિયતમ્] ચળાયળતા રહિત, [અવિશેષમ્] વિશેષ રહિત, [અસંયુક્તં] અન્યના સંયોગ રહિત—એવા પાંચ ભાવરૂપ [પશ્યતિ] દેખે છે [તં] તેને, હે શિષ્ય ! તું [શુદ્ધનયં] શુદ્ધનય [વિજાનીહિ] જાણ.

ટીકા :—નિશ્ચયથી અબદ્ધ-અસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ અને અસંયુક્ત—એવા આત્માની જે અનુભૂતિ તે શુદ્ધનય છે, અને એ અનુભૂતિ આત્મા જ છે; એ રીતે આત્મા એક જ પ્રકાશમાન છે. (શુદ્ધનય કહો યા આત્માની અનુભૂતિ કહો યા આત્મા કહો—એક જ છે, જુદાં નથી.) અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે જેવો ઉપર કહ્યો તેવા આત્માની અનુભૂતિ કેમ થઈ શકે? તેનું સમાધાન :—અબદ્ધસ્પૃષ્ટત્વ આદિ ભાવો અભૂતાર્થ હોવાથી એ અનુભૂતિ થઈ શકે છે. આ વાતને દેષ્ટાંતથી પ્રગટ કરવામાં આવે છે :—

યથા યત્નુ વિસિનીપત્રસ્ય સલિલનિમગ્નસ્ય સલિલસ્પૃષ્ટવપર્યાયેણાનુભૂયમાનતાયાં સલિલસ્પૃષ્ટત્વં ભૂતાર્થમપ્યેકાન્તતઃ સલિલાસ્પૃશ્યં વિસિનીપત્રસ્વભાવમુપેત્યાનુભૂયમાનતાયામ-ભૂતાર્થમ્, તથાત્મનોઽનાદિવદ્ધસ્ય વદ્ધસ્પૃષ્ટવપર્યાયેણાનુભૂયમાનતાયાં વદ્ધસ્પૃષ્ટત્વં ભૂતાર્થમપ્યે-કાન્તતઃ પુદ્ગલાસ્પૃશ્યમાત્મસ્વભાવમુપેત્યાનુભૂયમાનતાયામભૂતાર્થમ્ ।

યથા ચ મૃત્તિકાયાઃ કરકકરીરકર્કરીકપાલાદિપર્યાયેણાનુભૂયમાનતાયામન્યત્વં ભૂતાર્થમપિ સર્વતોઽપ્યસ્વલન્તમેકં મૃત્તિકાસ્વભાવમુપેત્યાનુભૂયમાનતાયામભૂતાર્થમ્, તથાત્મનો નારકાદિ-પર્યાયેણાનુભૂયમાનતાયામન્યત્વં ભૂતાર્થમપિ સર્વતોઽપ્યસ્વલન્તમેકમાત્મસ્વભાવમુપેત્યાનુભૂ-માનતાયામભૂતાર્થમ્ ।

યથા ચ વારિધેવૃદ્ધિહાનિપર્યાયેણાનુભૂયમાનતાયામનિયતત્વં ભૂતાર્થમપિ નિત્યવ્યવસ્થિતં

જેમ કમલિનીનું પત્ર જળમાં ડૂબેલું હોય તેનો જળથી સ્પર્શાવારૂપ અવસ્થાથી અનુભવ કરતાં જળથી સ્પર્શાવાપણું ભૂતાર્થ છે—સત્યાર્થ છે, તોપણ જળથી જરાય નહિ સ્પર્શાવાયોગ્ય એવા કમલિની-પત્રના સ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં જળથી સ્પર્શાવાપણું અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે; એવી રીતે અનાદિ કાળથી બંધાયેલા આત્માનો, પુદ્ગલકર્મથી બંધાવા-સ્પર્શાવારૂપ અવસ્થાથી અનુભવ કરતાં બદ્ધસ્પૃષ્ટપણું ભૂતાર્થ છે—સત્યાર્થ છે, તોપણ પુદ્ગલથી જરાય નહિ સ્પર્શાવાયોગ્ય એવા આત્મસ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં બદ્ધસ્પૃષ્ટપણું અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે.

વળી, જેમ માટીનો, કમંડળ, ઘડો, ઝારી, રામપાત્ર આદિ પર્યાયોથી અનુભવ કરતાં અન્યપણું ભૂતાર્થ છે—સત્યાર્થ છે, તોપણ સર્વતઃ અસ્ખલિત (—સર્વ પર્યાયભેદોથી જરાય ભેદરૂપ નહિ થતા એવા) એક માટીના સ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં અન્યપણું અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે; એવી રીતે આત્માનો, નારક આદિ પર્યાયોથી અનુભવ કરતાં (પર્યાયોના બીજા-બીજાપણારૂપ) અન્યપણું ભૂતાર્થ છે—સત્યાર્થ છે, તોપણ સર્વતઃ અસ્ખલિત (સર્વ પર્યાયભેદોથી જરાય ભેદરૂપ નહિ થતા એવા) એક ચૈતન્યાકાર આત્મસ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં અન્યપણું અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે.

જેમ સમુદ્રનો, વૃદ્ધિહાનિરૂપ અવસ્થાથી અનુભવ કરતાં અનિયતપણું (અનિશ્ચિતપણું) ભૂતાર્થ છે—સત્યાર્થ છે, તોપણ નિત્ય-સ્થિર એવા સમુદ્રસ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં અનિયતપણું અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે; એવી રીતે આત્માનો, વૃદ્ધિહાનિરૂપ પર્યાયભેદોથી અનુભવ કરતાં અનિયતપણું ભૂતાર્થ છે—સત્યાર્થ છે, તોપણ નિત્ય-સ્થિર

વારિધિસ્વભાવમુપેત્યાનુભૂયમાનતાયામભૂતાર્થમ્, તથાત્મનો વૃદ્ધિહાનિપર્યાયેણાનુભૂયમાનતાયામનિયતત્વં ભૂતાર્થમપિ નિત્યવ્યવસ્થિતમાત્મસ્વભાવમુપેત્યાનુભૂયમાનતાયામભૂતાર્થમ્ ।

યથા ચ કાઞ્ચનસ્ય સ્નિગ્ધપીતગુરુત્વાદિપર્યાયેણાનુભૂયમાનતાયાં વિશેષત્વં ભૂતાર્થમપિ પ્રત્યસ્તમિતસમસ્તવિશેષં કાઞ્ચનસ્વભાવમુપેત્યાનુભૂયમાનતાયામભૂતાર્થમ્, તથાત્મનો જ્ઞાનદર્શનાદિ-પર્યાયેણાનુભૂયમાનતાયાં વિશેષત્વં ભૂતાર્થમપિ પ્રત્યસ્તમિતસમસ્તવિશેષમાત્મસ્વભાવમુપેત્યાનુભૂ-માનતાયામભૂતાર્થમ્ ।

યથા ચાપાં સપ્તાર્ચિઃપ્રત્યયૌષ્ણ્યસમાહિતત્વપર્યાયેણાનુભૂયમાનતાયાં સંયુક્તત્વં ભૂતાર્થમપ્યે-કાન્તતઃ શીતમપ્સ્વભાવમુપેત્યાનુભૂયમાનતાયામભૂતાર્થમ્, તથાત્મનઃ કર્મપ્રત્યયમોહસમાહિતત્વ-પર્યાયેણાનુભૂયમાનતાયાં સંયુક્તત્વં ભૂતાર્થમપ્યેકાન્તતઃ સ્વયં બોધં જીવસ્વભાવમુપેત્યાનુભૂય-

(નિશ્ચલ) એવા આત્મસ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં અનિયતપણું અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે.

જેમ સુવર્ણનો, ચીકણાપણું, પીળાપણું, ભારેપણું આદિ ગુણરૂપ ભેદોથી અનુભવ કરતાં વિશેષપણું ભૂતાર્થ છે—સત્યાર્થ છે, તોપણ જેમાં સર્વ વિશેષો વિલય થઈ ગયા છે એવા સુવર્ણસ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં વિશેષપણું અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે; એવી રીતે આત્માનો, જ્ઞાન, દર્શન આદિ ગુણરૂપ ભેદોથી અનુભવ કરતાં વિશેષપણું ભૂતાર્થ છે—સત્યાર્થ છે, તોપણ જેમાં સર્વ વિશેષો વિલય થઈ ગયા છે એવા આત્મસ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં વિશેષપણું અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે.

જેમ જળનો, અગ્નિ જેનું નિમિત્ત છે એવી ઉષ્ણતા સાથે સંયુક્તપણારૂપ—તપ્તપણારૂપ—અવસ્થાથી અનુભવ કરતાં (જળને) ઉષ્ણપણારૂપ સંયુક્તપણું ભૂતાર્થ છે—સત્યાર્થ છે, તોપણ એકાંત શીતળતારૂપ જળસ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં (ઉષ્ણતા સાથે) સંયુક્તપણું અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે; એવી રીતે આત્માનો, કર્મ જેનું નિમિત્ત છે એવા મોહ સાથે સંયુક્તપણારૂપ અવસ્થાથી અનુભવ કરતાં સંયુક્તપણું ભૂતાર્થ છે—સત્યાર્થ છે, તોપણ જે પોતે એકાંત બોધરૂપ (જ્ઞાનરૂપ) છે એવા જીવસ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં સંયુક્તપણું અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે.

ભાવાર્થઃ—આત્મા પાંચ પ્રકારથી અનેકરૂપ દેખાય છે : (૧) અનાદિ કાળથી કર્મપુદ્ગલના સંબંધથી બંધાયેલો કર્મપુદ્ગલના સ્પર્શવાળો દેખાય છે, (૨) કર્મના નિમિત્તથી થતા નર, નારક આદિ પર્યાયોમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે દેખાય છે, (૩) શક્તિના અવિભાગ

માનતાયામભૂતાર્થમ્ ।

પ્રતિચ્છેદ (અંશ) ઘટે પણ છે, વધે પણ છે—એ વસ્તુનો સ્વભાવ છે તેથી તે નિત્ય-નિયત એકરૂપ દેખાતો નથી, (૪) વળી તે દર્શન, જ્ઞાન આદિ અનેક ગુણોથી વિશેષરૂપ દેખાય છે અને (૫) કર્મના નિમિત્તથી થતા મોહ, રાગ, દ્વેષ આદિ પરિણામો સહિત તે સુખદુઃખરૂપ દેખાય છે. આ સૌ અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકરૂપ વ્યવહાર નયનો વિષય છે. એ દૃષ્ટિ(અપેક્ષા)થી જોવામાં આવે તો એ સર્વ સત્યાર્થ છે. પરંતુ આત્માનો એક સ્વભાવ આ નયથી ગ્રહણ નથી થતો, અને એક સ્વભાવને જાણ્યા વિના યથાર્થ આત્માને કેમ જાણી શકાય? આ કારણે બીજા નયને—તેના પ્રતિપક્ષી શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયને—ગ્રહણ કરી, એક અસાધારણ જ્ઞાયકમાત્ર આત્માનો ભાવ લઈ, તેને શુદ્ધનયની દૃષ્ટિથી સર્વ પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન, સર્વ પર્યાયોમાં એકાકાર, હાનિવૃદ્ધિથી રહિત, વિશેષોથી રહિત અને નૈમિત્તિક ભાવોથી રહિત જોવામાં આવે તો સર્વ (પાંચ) ભાવોથી જે અનેકપ્રકારપણું છે તે અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે.

અહીં એમ જાણવું કે વસ્તુનું સ્વરૂપ અનંત ધર્માત્મક છે, તે સ્યાદાદથી યથાર્થ સિદ્ધ થાય છે. આત્મા પણ અનંત ધર્મવાળો છે. તેના કેટલાક ધર્મો તો સ્વાભાવિક છે અને કેટલાક પુદ્ગલના સંયોગથી થાય છે. જે કર્મના સંયોગથી થાય છે, તેમનાથી તો આત્માને સંસારની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને તે સંબંધી સુખદુઃખ આદિ થાય છે તેમને ભોગવે છે. એ, આ આત્માને અનાદિ અજ્ઞાનથી પર્યાયબુદ્ધિ છે; અનાદિઅનંત એક આત્માનું જ્ઞાન તેને નથી. તે બતાવનાર સર્વજનું આગમ છે. તેમાં શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયથી એ બતાવ્યું છે કે આત્માનો એક અસાધારણ ચૈતન્યભાવ છે તે અખંડ છે, નિત્ય છે, અનાદિનિધન છે. તેને જાણવાથી પર્યાયબુદ્ધિનો પક્ષપાત મટી જાય છે. પરદ્રવ્યોથી, તેમના ભાવોથી અને તેમના નિમિત્તથી થતા પોતાના વિભાવોથી પોતાના આત્માને ભિન્ન જાણી તેનો અનુભવ જીવ કરે ત્યારે પરદ્રવ્યના ભાવોરૂપ પરિણમતો નથી; તેથી કર્મ બંધાતાં નથી અને સંસારથી નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. માટે પર્યાયાર્થિકરૂપ વ્યવહારનયને ગૌણ કરી અભૂતાર્થ (અસત્યાર્થ) કહ્યો છે અને શુદ્ધ નિશ્ચયનયને સત્યાર્થ કહી તેનું આલંબન દીધું છે. વસ્તુસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયા પછી તેનું પણ આલંબન રહેતું નથી. આ કથનથી એમ ન સમજી લેવું કે શુદ્ધનયને સત્યાર્થ કહ્યો તેથી અશુદ્ધનય સર્વથા અસત્યાર્થ જ છે. એમ માનવાથી વેદાંતમતવાળા જેઓ સંસારને સર્વથા અવસ્તુ માને છે તેમનો સર્વથા એકાંત પક્ષ આવી જશે અને તેથી મિથ્યાત્વ આવી જશે, એ રીતે એ શુદ્ધનયનું આલંબન પણ વેદાન્તીઓની જેમ મિથ્યાદૃષ્ટિપણું લાવશે. માટે સર્વ નયોના કથંચિત્ રીતે સત્યાર્થપણાનું શ્રદ્ધાન કરવાથી જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ શકાય છે. આ રીતે સ્યાદાદને સમજી જિનમતનું સેવન કરવું, મુખ્ય-ગૌણ કથન સાંભળી સર્વથા એકાંત પક્ષ ન પકડવો. આ ગાથાસૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરતાં

ન હિ વિદધતિ બદ્ધસ્પૃષ્ટભાવાદયોઽમી
સ્ફુટમુપરિ તરન્તોઽપ્યેત્ય યત્ર પ્રતિષ્ઠામ્ ।
અનુભવતુ તમેવ દ્યોતમાનં સમન્તાત્
જગદપગતમોહીભૂય સમ્યક્સ્વભાવમ્ ॥૧૧॥

ટીકાકાર આચાર્યે પણ કહ્યું છે કે આત્મા વ્યવહારનયની દૃષ્ટિમાં જે બદ્ધસ્પૃષ્ટ આદિ રૂપે દેખાય છે તે એ દૃષ્ટિમાં તો સત્યાર્થ જ છે પરંતુ શુદ્ધનયની દૃષ્ટિમાં બદ્ધસ્પૃષ્ટાદિપણું અસત્યાર્થ છે. આ કથનમાં ટીકાકાર આચાર્યે સ્યાદ્વાદ બતાવ્યો છે એમ જાણવું.

વળી, અહીં એમ જાણવું કે આ નય છે તે શ્રુતજ્ઞાન-પ્રમાણનો અંશ છે; શ્રુતજ્ઞાન વસ્તુને પરોક્ષ જણાવે છે; તેથી આ નય પણ પરોક્ષ જ જણાવે છે. શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષયભૂત, બદ્ધસ્પૃષ્ટ આદિ પાંચ ભાવોથી રહિત આત્મા ચૈતન્યશક્તિમાત્ર છે. તે શક્તિ તો આત્મામાં પરોક્ષ છે જ. વળી તેની વ્યક્તિ કર્મસંયોગથી મતિ-શ્રુતાદિ જ્ઞાનરૂપ છે તે કથંચિત્ અનુભવગોચર હોવાથી પ્રત્યક્ષરૂપ પણ કહેવાય છે, અને સંપૂર્ણજ્ઞાન જે કેવળજ્ઞાન તે જોકે છદ્મસ્થને પ્રત્યક્ષ નથી તોપણ આ શુદ્ધનય આત્માના કેવળજ્ઞાનરૂપને પરોક્ષ જણાવે છે. જ્યાં સુધી આ નયને જીવ જાણે નહિ ત્યાં સુધી આત્માના પૂર્ણ રૂપનું જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન થતું નથી. તેથી શ્રી ગુરુએ આ શુદ્ધનયને પ્રગટ કરી ઉપદેશ કર્યો કે બદ્ધસ્પૃષ્ટ આદિ પાંચ ભાવોથી રહિત પૂર્ણજ્ઞાનઘનસ્વભાવ આત્માને જાણી શ્રદ્ધાન કરવું, પર્યાયબુદ્ધિ ન રહેવું. અહીં કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે—એવો આત્મા પ્રત્યક્ષ તો દેખાતો નથી અને વિના દેખ્યે શ્રદ્ધાન કરવું તે જૂઠું શ્રદ્ધાન છે. તેનો ઉત્તર:—દેખેલાનું જ શ્રદ્ધાન કરવું એ તો નાસ્તિક મત છે. જિનમતમાં તો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ—બન્ને પ્રમાણ માનવામાં આવ્યાં છે. તેમાં આગમપ્રમાણ પરોક્ષ છે. તેનો ભેદ શુદ્ધનય છે. આ શુદ્ધનયની દૃષ્ટિથી શુદ્ધ આત્માનું શ્રદ્ધાન કરવું, કેવળ વ્યવહાર-પ્રત્યક્ષનો જ એકાંત ન કરવો.

અહીં, આ શુદ્ધનયને મુખ્ય કરી કલશરૂપ કાવ્ય કહે છે:—

શ્લોકાર્થ:—[જગત્ તમ્ એવ સમ્યક્સ્વભાવમ્ અનુભવતુ] જગતના પ્રાણીઓ એ સમ્યક્ સ્વભાવનો અનુભવ કરો કે [યત્ર] જ્યાં [અમી બદ્ધસ્પૃષ્ટભાવાદયઃ] આ બદ્ધસ્પૃષ્ટ આદિ ભાવો [એત્ય સ્ફુટમ્ ઉપરિ તરન્તઃ અપિ] સ્પષ્ટપણે તે સ્વભાવના ઉપર તરે છે તોપણ [પ્રતિષ્ઠામ્ ન હિ વિદધતિ] (તેમાં) પ્રતિષ્ઠા પામતા નથી, કારણ કે દ્રવ્યસ્વભાવ તો નિત્ય છે, એકરૂપ છે અને આ ભાવો અનિત્ય છે, અનેકરૂપ છે; પર્યાયો દ્રવ્યસ્વભાવમાં પ્રવેશ કરતા નથી, ઉપર જ રહે છે. [સમન્તાત્ દ્યોતમાનં] આ શુદ્ધ સ્વભાવ સર્વ અવસ્થાઓમાં પ્રકાશમાન છે. [અપગતમોહીભૂય]

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ભૂતં ભાન્તમભૂતમેવ રમસાન્નિર્ભિઘ્ન બન્ધં સુધી-
ર્યઘન્તઃ કિલ કોઽપ્યહો કલયતિ વ્યાહત્ય મોહં હઠાત્ ।
આત્માત્માનુભવૈકગમ્યમહિમા વ્યક્તોઽયમાસ્તે ધ્રુવં
નિત્યં કર્મકલઙ્કપઙ્કવિકલો દેવઃ સ્વયં શાશ્વતઃ ॥૧૨॥

(વસંતતિલકા)

આત્માનુભૂતિરિતિ શુદ્ધનયાત્મિકા યા
જ્ઞાનાનુભૂતિરિયમેવ કિલેતિ બુદ્ધવા ।
આત્માનમાત્માનિ નિવેશ્ય સુનિષ્પ્રકમ્પ-
મેકોઽસ્તિ નિત્યમવબોધઘનઃ સમન્તાત્ ॥૧૩॥

એવા શુદ્ધ સ્વભાવનો, મોહ રહિત થઈને જગત અનુભવ કરો; કારણ કે મોહકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન મિથ્યાત્વરૂપ અજ્ઞાન જ્યાં સુધી રહે છે ત્યાં સુધી એ અનુભવ યથાર્થ થતો નથી.

ભાવાર્થ:—શુદ્ધનયના વિષયરૂપ આત્માનો અનુભવ કરો એમ ઉપદેશ છે. ૧૧.

હવે, એ જ અર્થનું કલશરૂપ કાવ્ય ફરીને કહે છે જેમાં એમ કહે છે કે આવો અનુભવ કર્યે આત્મદેવ પ્રગટ પ્રતિભાસમાન થાય છે:—

શ્લોકાર્થ:—[યદિ] જો [કઃ અપિ સુધીઃ] કોઈ સુબુદ્ધિ (સમ્યગ્દૃષ્ટિ) [ભૂતં ભાન્તમ્ અભૂતમ્ એવ બન્ધં] ભૂત, વર્તમાન અને ભાવી એવા ત્રણે કાળના (કર્મોના) બંધને પોતાના આત્માથી [રમસાત્] તત્કાળ-શીઘ્ર [નિર્ભિઘ્ન] ભિન્ન કરીને તથા [મોહં] તે કર્મના ઉદયના નિમિત્તથી થયેલ મિથ્યાત્વ(અજ્ઞાન)ને [હઠાત્] પોતાના બળથી (પુરુષાર્થથી) [વ્યાહત્ય] રોકીને અથવા નાશ કરીને [અન્તઃ] અંતરંગમાં [કિલ અહો કલયતિ] અભ્યાસ કરે—દેખે તો [અયમ્ આત્મા] આ આત્મા [આત્મ-અનુભવ-એક-ગમ્ય-મહિમા] પોતાના અનુભવથી જ જણાવાયોગ્ય જેનો પ્રગટ મહિમા છે એવો [વ્યક્તઃ] વ્યક્ત (અનુભવગોચર), [ધ્રુવં] નિશ્ચલ, [શાશ્વતઃ] શાશ્વત, [નિત્યં કર્મ-કલઙ્ક-પઙ્ક-વિકલઃ] નિત્ય કર્મકલંક-કર્દમથી રહિત—[સ્વયં દેવઃ] એવો પોતે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય દેવ [આસ્તે] વિરાજમાન છે.

ભાવાર્થ:—શુદ્ધનયની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો સર્વ કર્મોથી રહિત ચૈતન્યમાત્ર દેવ અવિનાશી આત્મા અંતરંગમાં પોતે વિરાજી રહ્યો છે. આ પ્રાણી—પર્યાયબુદ્ધિ બહિરાત્મા— તેને બહાર ઢૂંઢે છે તે મોટું અજ્ઞાન છે. ૧૨.

જો પસ્સદિ અપ્પાણં અબદ્ધપુટું અણ્ણમવિસેસં ।

*અપદેસસંતમજ્ઞં પસ્સદિ જિણસાસણં સર્વં ॥૧૫॥

યઃ પશ્યતિ આત્માનમ્ અબદ્ધસ્પૃષ્ટમનન્યમવિશેષમ્ ।

અપદેશસાન્તમધ્યં પશ્યતિ જિનશાસનં સર્વમ્ ॥૧૫॥

યેયમબદ્ધસ્પૃષ્ટસ્યાનન્યસ્ય નિયતસ્યાવિશેષસ્યાસંયુક્તસ્ય ચાત્મનોઽનુભૂતિઃ સા ખલ્વખિલસ્ય જિનશાસનસ્યાનુભૂતિઃ, શ્રુતજ્ઞાનસ્ય સ્વયમાત્મત્વાત્; તતો જ્ઞાનાનુભૂતિરેવાત્માનુભૂતિઃ । કિન્તુ

હવે, શુદ્ધનયના વિષયભૂત આત્માની અનુભૂતિ છે તે જ જ્ઞાનની અનુભૂતિ છે એમ આગળની ગાથાની સૂચનાના અર્થરૂપ કાવ્ય કહે છે:—

શ્લોકાર્થ:—[ઈતિ] એ રીતે [યા શુદ્ધનયાત્મિકા આત્મ-અનુભૂતિઃ] જે પૂર્વકથિત શુદ્ધનયસ્વરૂપ આત્માની અનુભૂતિ છે [ઈયમ્ એવ કિલ જ્ઞાન-અનુભૂતિઃ] તે જ ખરેખર જ્ઞાનની અનુભૂતિ છે [ઈતિ બુદ્ધવા] એમ જાણીને તથા [આત્મનિ આત્માનમ્ સુનિષ્પ્રકમ્પમ્ નિવેશ્ય] આત્મામાં આત્માને નિશ્ચળ સ્થાપીને, [નિત્યમ્ સમન્તાત્ એકઃ અવબોધ-ઘનઃ અસ્તિ] ‘સદા સર્વ તરફ એક જ્ઞાનઘન આત્મા છે’ એમ દેખવું.

ભાવાર્થ:—પહેલાં સમ્યગ્દર્શનને પ્રધાન કરી કહ્યું હતું; હવે જ્ઞાનને મુખ્ય કરી કહે છે કે આ શુદ્ધનયના વિષયસ્વરૂપ આત્માની અનુભૂતિ છે તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. ૧૩.

હવે, આ અર્થરૂપ ગાથા કહે છે:—

અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, જે અવિશેષ દેખે આત્માને,
તે દ્રવ્ય તેમ જ ભાવ જિનશાસન સકલ દેખે ખરે. ૧૫.

ગાથાર્થ:—[યઃ] જે પુરુષ [આત્માનમ્] આત્માને [અબદ્ધસ્પૃષ્ટમ્] અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, [અનન્યમ્] અનન્ય, [અવિશેષમ્] અવિશેષ (તથા ઉપલક્ષણથી નિયત અને અસંયુક્ત) [પશ્યતિ] દેખે છે તે [સર્વમ્ જિનશાસનં] સર્વ જિનશાસનને [પશ્યતિ] દેખે છે,—કે જે જિનશાસન [અપદેશસાન્તમધ્યં] બાહ્ય દ્રવ્યશ્રુત તેમ જ અભ્યંતર જ્ઞાનરૂપ ભાવશ્રુતવાળું છે.

ટીકા:—જે આ અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ અને અસંયુક્ત એવા પાંચ ભાવોસ્વરૂપ આત્માની અનુભૂતિ છે તે નિશ્ચયથી સમસ્ત જિનશાસનની અનુભૂતિ છે, કારણ

★ પાઠાન્તર : અપદેસસુત્તમજ્ઞં

૧. અપદેશ=દ્રવ્યશ્રુત; સાન્ત=જ્ઞાનરૂપ ભાવશ્રુત.

તદાનીં સામાન્યવિશેષાવિર્ભાવતિરોભાવાભ્યામનુભૂયમાનમપિ જ્ઞાનમબુદ્ધલુબ્ધાનાં ન સ્વદતે। તથાહિ—

યથા વિચિત્રવ્યજ્જનસંયોગોપજાતસામાન્યવિશેષતિરોભાવાવિર્ભાવાભ્યામનુભૂયમાનં લવણં લોકાનામબુદ્ધાનાં વ્યજ્જનલુબ્ધાનાં સ્વદતે, ન પુનરન્યસંયોગશૂન્યતોપજાતસામાન્યવિશેષાવિર્ભાવતિરો-ભાવાભ્યામ્; અથ ચ યદેવ વિશેષાવિર્ભવિનાનુભૂયમાનં લવણં તદેવ સામાન્યાવિર્ભવિનાપિ। તથા વિચિત્રજ્ઞેયાકારકરમ્બિતત્વોપજાતસામાન્યવિશેષતિરોભાવાવિર્ભાવાભ્યામનુભૂયમાનં જ્ઞાનમબુદ્ધાનાં જ્ઞેય-લુબ્ધાનાં સ્વદતે, ન પુનરન્યસંયોગશૂન્યતોપજાતસામાન્યવિશેષાવિર્ભાવતિરોભાવાભ્યામ્; અથ ચ યદેવ વિશેષાવિર્ભવિનાનુભૂયમાનં જ્ઞાન તદેવ સામાન્યાવિર્ભવિનાપિ। અલુબ્ધબુદ્ધાનાં તુ યથા સૈન્ધવખિલ્યો-ડન્યદ્રવ્યસંયોગવ્યવચ્છેદેન કેવલ ઇવાનુભૂયમાનઃ સર્વતોડપ્યેકલવણરસત્વાલ્લવણત્વેન સ્વદતે, તથા-

કે શ્રુતજ્ઞાન પોતે આત્મા જ છે. તેથી જ્ઞાનની અનુભૂતિ તે જ આત્માની અનુભૂતિ છે. પરંતુ હવે ત્યાં, સામાન્ય જ્ઞાનના આવિર્ભાવ (પ્રગટપણું) અને વિશેષ (જ્ઞેયાકાર) જ્ઞાનના તિરોભાવ (આચ્છાદન)થી જ્યારે જ્ઞાનમાત્રનો અનુભવ કરવામાં આવે ત્યારે જ્ઞાન પ્રગટ અનુભવમાં આવે છે તોપણ જેઓ અજ્ઞાની છે, જ્ઞેયોમાં આસક્ત છે તેમને તે સ્વાદમાં આવતું નથી. તે પ્રગટ દેષ્ટાંતથી બતાવીએ છીએ:

જેમ—અનેક તરેહનાં શાક આદિ ભોજનોના સંબંધથી ઊપજેલ સામાન્ય લવણના તિરોભાવ અને વિશેષ લવણના આવિર્ભાવથી અનુભવમાં આવતું જે (સામાન્યના તિરોભાવરૂપ અને શાક આદિના સ્વાદભેદે ભેદરૂપ-વિશેષરૂપ) લવણ તેનો સ્વાદ અજ્ઞાની, શાકના લોલુપ મનુષ્યોને આવે છે પણ અન્યના સંબંધરહિતપણાથી ઊપજેલ સામાન્યના આવિર્ભાવ ને વિશેષના તિરોભાવથી અનુભવમાં આવતું જે એકાકાર અભેદરૂપ લવણ તેનો સ્વાદ આવતો નથી; વળી પરમાર્થથી જોવામાં આવે તો તો, જે વિશેષના આવિર્ભાવથી અનુભવમાં આવતું (ક્ષારરસરૂપ) લવણ છે તે જ સામાન્યના આવિર્ભાવથી અનુભવમાં આવતું (ક્ષારરસરૂપ) લવણ છે. એવી રીતે—અનેક પ્રકારના જ્ઞેયોના આકારો સાથે મિશ્રરૂપપણાથી ઊપજેલ સામાન્યના તિરોભાવ અને વિશેષના આવિર્ભાવથી અનુભવમાં આવતું જે (વિશેષભાવરૂપ, ભેદરૂપ, અનેકાકારરૂપ) જ્ઞાન તે અજ્ઞાની, જ્ઞેય-લુબ્ધ જીવોને સ્વાદમાં આવે છે પણ અન્ય જ્ઞેયાકારના સંયોગરહિતપણાથી ઊપજેલ સામાન્યના આવિર્ભાવ ને વિશેષના તિરોભાવથી અનુભવમાં આવતું જે એકાકાર અભેદરૂપ જ્ઞાન તે સ્વાદમાં આવતું નથી; વળી પરમાર્થથી વિચારીએ તો તો, જે જ્ઞાન વિશેષના આવિર્ભાવથી અનુભવમાં આવે છે તે જ જ્ઞાન સામાન્યના આવિર્ભાવથી અનુભવમાં આવે છે. અલુબ્ધ જ્ઞાનીઓને તો, જેમ સૈંધવની ગાંગડી, અન્યદ્રવ્યના સંયોગનો વ્યવચ્છેદ કરીને કેવળ સૈંધવનો જ અનુભવ કરવામાં આવતાં, સર્વતઃ

ત્માપિ પરદ્રવ્યસંયોગવ્યવચ્છેદેન કેવલ ઇવાનુભૂયમાનઃ સર્વતોઽપ્યેકવિજ્ઞાનઘનત્વાત્ જ્ઞાનત્વેન સ્વદતે ।
(પૃથ્વી)

અખણ્ડિતમનાકુલં જ્વલદનન્તમન્તર્બહિ-

ર્મહઃ પરમમસ્તુ નઃ સહજમુદ્વિલાસં સદા ।

ચિદુચ્છલનનિર્ભરં સકલકાલમાલમ્બતે

યદેકરસમુલ્લસલ્લવણખિલ્યલીલાયિતમ્ ॥૧૪॥

એક ક્ષારરસપણાને લીધે ક્ષારપણે સ્વાદમાં આવે છે તેમ આત્મા પણ, પરદ્રવ્યના સંયોગનો વ્યવચ્છેદ કરીને કેવળ આત્માનો જ અનુભવ કરવામાં આવતાં, સર્વતઃ એક વિજ્ઞાનઘનપણાને લીધે જ્ઞાનપણે સ્વાદમાં આવે છે.

ભાવાર્થઃ—અહીં આત્માની અનુભૂતિ તે જ જ્ઞાનની અનુભૂતિ કહેવામાં આવી છે. અજ્ઞાનીજન જ્ઞેયોમાં જ—ઈન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષયોમાં જ—લુબ્ધ થઈ રહ્યા છે; તેઓ ઈન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષયોથી અનેકાકાર થયેલ જ્ઞાનને જ જ્ઞેયમાત્ર આસ્વાદે છે પરંતુ જ્ઞેયોથી ભિન્ન જ્ઞાનમાત્રનો આસ્વાદ નથી લેતા. અને જેઓ જ્ઞાની છે, જ્ઞેયોમાં આસક્ત નથી તેઓ જ્ઞેયોથી જુદા એકાકાર જ્ઞાનનો જ આસ્વાદ લે છે,—જેમ શાકોથી જુદી મીઠાની કણીનો ક્ષારમાત્ર સ્વાદ આવે તેવી રીતે આસ્વાદ લે છે, કારણ કે જ્ઞાન છે તે આત્મા છે અને આત્મા છે તે જ્ઞાન છે. આ પ્રમાણે ગુણી-ગુણની અભેદ દૃષ્ટિમાં આવતું જે સર્વ પરદ્રવ્યોથી જુદું, પોતાના પર્યાયોમાં એકરૂપ, નિશ્ચળ, પોતાના ગુણોમાં એકરૂપ, પરનિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ ભાવોથી ભિન્ન પોતાનું સ્વરૂપ, તેનું અનુભવન તે જ્ઞાનનું અનુભવન છે, અને આ અનુભવન તે ભાવશ્રુતજ્ઞાનરૂપ જિનશાસનનું અનુભવન છે. શુદ્ધનયથી આમાં કાંઈ ભેદ નથી.

હવે આ જ અર્થનું કલશરૂપ કાવ્ય કહે છે:—

શ્લોકાર્થઃ—આચાર્ય કહે છે કે [પરમમ્ મહઃ નઃ અસ્તુ] તે ઉત્કૃષ્ટ તેજ-પ્રકાશ અમને હો [યત્ સકલકાલમ્ ચિદ્-ઉચ્છલન-નિર્ભરં] કે જે તેજ સદાકાળ ચૈતન્યના પરિણમનથી ભરેલું છે, [ઉલ્લસત્-લવણ-ખિલ્ય-લીલાયિતમ્] જેમ મીઠાની કાંકરી એક ક્ષારરસની લીલાનું આલંબન કરે છે તેમ જે તેજ [એક-રસમ્ આલમ્બતે] એક જ્ઞાનરસસ્વરૂપને અવલંબે છે, [અખણ્ડિતમ્] જે તેજ અખંડિત છે—જ્ઞેયોના આકારરૂપે ખંડિત થતું નથી, [અનાકુલં] જે અનાકુળ છે—જેમાં કર્મના નિમિત્તથી થતા રાગાદિથી ઉત્પન્ન આકુળતા નથી, [અનન્તમ્ અન્તઃ બહિઃ જ્વલત્] જે અવિનાશીપણે અંતરંગમાં અને બહારમાં પ્રગટ દેદીપ્યમાન છે—જાણવામાં આવે છે, [સહજમ્] જે સ્વભાવથી થયું છે—કોઈએ રચ્યું નથી અને [સદા ઉદ્વિલાસં] હમેશાં જેનો

एष ज्ञानघनो नित्यमात्मा सिद्धिमभीप्सुभिः ।
साध्यसाधकभावेन द्विधैकः समुपास्यताम् ॥१५॥

દંસળળાણચરિત્તાણિ સેવિદવ્વાણિ સાહુણા ણિચ્છં ।
તાણિ પુણ જાણ તિણ્ણિ વિ અપ્પાણં ચેવ ણિચ્છયદો ॥૧૬॥

दर्शनज्ञानचरित्राणि सेवितव्यानि साधुना नित्यम् ।
तानि पुनर्जानीहि त्रीण्यप्यात्मानं चैव निश्चयतः ॥१६॥

येनैव हि भावेनात्मा साध्यः साधनं च स्यात्तेनैवायं नित्यमुपास्य इति स्वयमाकूय परेषां

વિલાસ ઉદયરૂપ છે—જે એકરૂપ પ્રતિભાસમાન છે.

ભાવાર્થ :—આચાર્યે પ્રાર્થના કરી છે કે આ જ્ઞાનાનંદમય એકાકાર સ્વરૂપજ્યોતિ અમને સદા પ્રાપ્ત રહો. ૧૪.

હવે, આગળની ગાથાની સૂચનારૂપે શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[એષઃ જ્ઞાનઘનઃ આત્મા] આ (પૂર્વકથિત) જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે તે, [સિદ્ધિમ્ અભીપ્સુભિઃ] સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઈચ્છક પુરુષોએ [સાધ્યસાધકભાવેન] સાધ્યસાધકભાવના ભેદથી [દ્વિધા] બે પ્રકારે, [એકઃ] એક જ [નિત્યમ્ સમુપાસ્યતામ્] નિત્ય સેવવાયોગ્ય છે; તેનું સેવન કરો.

ભાવાર્થ :—આત્મા તો જ્ઞાનસ્વરૂપ એક જ છે પરંતુ એનું પૂર્ણરૂપ સાધ્યભાવ છે અને અપૂર્ણરૂપ સાધકભાવ છે; એવા ભાવભેદથી બે પ્રકારે એકને જ સેવવો. ૧૫.

હવે, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ સાધકભાવ છે એમ ગાથામાં કહે છે :—

दर्शन, वणी नित ज्ञान ने चारित्र साधु सेववां;
पण એ ત્રણે આત્મા જ કેવળ જાણ નિશ્ચયદેષ્ટિમાં. ૧૬.

ગાથાર્થ :—[સાધુના] સાધુ પુરુષે [દર્શનજ્ઞાનચરિત્રાણિ] દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર [નિત્યમ્] સદા [સેવિતવ્યાનિ] સેવવાયોગ્ય છે; [પુનઃ] વળી [તાનિ ત્રીણિ અપિ] તે ત્રણેને [નિશ્ચયતઃ] નિશ્ચયનયથી [આત્માનં ચ એવ] એક આત્મા જ [જાનીહિ] જાણો.

ટીકા :—આ આત્મા જે ભાવથી સાધ્ય તથા સાધન થાય તે ભાવથી જ નિત્ય

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પૂર્વરંગ

૪૭

વ્યવહારેણ સાધુના દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ નિત્યમુપાસ્યાનીતિ પ્રતિપાદ્યતે। તાનિ પુનસ્ત્રીણ્યપિ પરમાર્થેનાત્મૈક એવ, વસ્ત્વન્તરાભાવાત્। યથા દેવદત્તસ્ય કસ્યચિત્ જ્ઞાનં શ્રદ્ધાનમનુચરણં ચ દેવદત્તસ્વભાવાનતિક્રમાદેવદત્ત એવ, ન વસ્ત્વન્તરમ્; તથાત્મન્યપ્યાત્મનો જ્ઞાનં શ્રદ્ધાનમનુચરણં ચાત્મસ્વભાવાનતિક્રમાદાત્મૈવ, ન વસ્ત્વન્તરમ્। તત આત્મા એક એવોપાસ્ય ઇતિ સ્વયમેવ પ્રઘોતતે। સ કિલ—

(અનુષ્ટુભ)

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રૈસ્ત્રિત્વાદેકત્વતઃ સ્વયમ્।

મેચકોઽમેચકશ્ચાપિ સમમાત્મા પ્રમાણતઃ ॥૧૬॥

સેવવાયોગ્ય છે એમ પોતે ઈરાદો રાખીને બીજાઓને વ્યવહારથી પ્રતિપાદન કરે છે કે ‘સાધુ પુરુષે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર સદા સેવવાયોગ્ય છે’. પણ પરમાર્થથી જોવામાં આવે તો એ ત્રણેય એક આત્મા જ છે કારણ કે તેઓ અન્ય વસ્તુ નથી—આત્માના જ પર્યાયો છે. જેમ કોઈ દેવદત્ત નામના પુરુષનાં જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન અને આચરણ, દેવદત્તના સ્વભાવને ઉલ્લંઘતા નહિ હોવાથી, (તેઓ) દેવદત્ત જ છે—અન્ય વસ્તુ નથી, તેમ આત્મામાં પણ આત્માનાં જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન અને આચરણ, આત્માના સ્વભાવને ઉલ્લંઘતાં નહિ હોવાથી, (તેઓ) આત્મા જ છે—અન્ય વસ્તુ નથી. માટે એમ સ્વયમેવ સિદ્ધ થાય છે કે એક આત્મા જ સેવન કરવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર—ત્રણે આત્માના જ પર્યાયો છે, કોઈ જુદી વસ્તુ નથી; તેથી સાધુ પુરુષોએ એક આત્માનું જ સેવન કરવું એ નિશ્ચય છે અને વ્યવહારથી અન્યને પણ એ જ ઉપદેશ કરવો.

હવે, એ જ અર્થનો કલશરૂપ શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[પ્રમાણતઃ] પ્રમાણદૃષ્ટિથી જોઈએ તો [આત્મા] આ આત્મા [સમમ્ મેચકઃ અમેચકઃ ચ અપિ] એકીસાથે અનેક અવસ્થારૂપ (‘મેચક’) પણ છે અને એક અવસ્થારૂપ (‘અમેચક’) પણ છે, [દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રૈઃ ત્રિત્વાત્] કારણ કે એને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી તો ત્રણપણું છે અને [સ્વયમ્ એકત્વતઃ] પોતાથી પોતાને એકપણું છે.

ભાવાર્થ :—પ્રમાણદૃષ્ટિમાં ત્રિકાળસ્વરૂપ વસ્તુ દ્રવ્યપર્યાયરૂપ જોવામાં આવે છે, તેથી આત્મા પણ એકીસાથે એકાનેકસ્વરૂપ દેખવો. ૧૬.

હવે નયવિવક્ષા કહે છે :—

(અનુષ્ટુભ)

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રૈસ્ત્રિભિઃ પરિણતત્વતઃ ।

एकोऽपि त्रिस्वभावत्वाद्धवहारेण मेचकः ॥१७॥

(અનુષ્ટુભ)

परमार्थेन तु व्यक्तज्ञातृत्वज्योतिषैककः ।

सर्वभावान्तरध्वंसिस्वभावत्वादमेचकः ॥१८॥

(અનુષ્ટુભ)

आत्मनश्चिन्तयैवालं मेचकामेचकत्वयोः ।

दर्शनज्ञानचारित्रैः साध्यसिद्धिर्न चान्यथा ॥१९॥

શ્લોકાર્થઃ—[એકઃ અપિ] આત્મા એક છે તોપણ [વ્યવહારેણ] વ્યવહારદેષ્ટિથી જોઈએ તો [ત્રિસ્વભાવત્વાત્] ત્રણ-સ્વભાવપણાને લીધે [મેચકઃ] અનેકાકારરૂપ ('મેચક') છે, [દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રૈઃ ત્રિભિઃ પરિણતત્વતઃ] કારણ કે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર—એ ત્રણ ભાવે પરિણમે છે.

ભાવાર્થઃ—શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયે આત્મા એક છે; આ નયને પ્રધાન કરી કહેવામાં આવે ત્યારે પર્યાયાર્થિક નય ગૌણ થયો તેથી એકને ત્રણરૂપ પરિણમતો કહેવો તે વ્યવહાર થયો, અસત્યાર્થ પણ થયો. એમ વ્યવહારનયે આત્માને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રરૂપ પરિણામોને લીધે 'મેચક' કહ્યો છે. ૧૭.

હવે પરમાર્થનયથી કહે છે:—

શ્લોકાર્થઃ—[પરમાર્થેન તુ] શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જોવામાં આવે તો [વ્યક્ત-જ્ઞાતૃત્વ-જ્યોતિષા] પ્રગટ જ્ઞાયકતાજ્યોતિમાત્રથી [એકકઃ] આત્મા એકસ્વરૂપ છે [સર્વ-ભાવાન્તર-ધ્વંસિ-સ્વભાવત્વાત્] કારણ કે શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયથી સર્વ અન્યદ્રવ્યના સ્વભાવો તથા અન્યના નિમિત્તથી થતા વિભાવોને દૂર કરવારૂપ તેનો સ્વભાવ છે, [અમેચકઃ] તેથી તે 'અમેચક' છે—શુદ્ધ એકાકાર છે.

ભાવાર્થઃ—ભેદદેષ્ટિને ગૌણ કરી અભેદદેષ્ટિથી જોવામાં આવે તો આત્મા એકાકાર જ છે, તે જ અમેચક છે. ૧૮.

આત્માને પ્રમાણ-નયથી મેચક, અમેચક કહ્યો, તે ચિંતાને મટાડી જેમ સાધ્યની સિદ્ધિ થાય તેમ કરવું એમ હવે કહે છે:—

શ્લોકાર્થઃ—[આત્મનઃ] આ આત્મા [મેચક-અમેચકત્વયોઃ] મેચક છે—ભેદરૂપ અનેકાકાર છે તથા અમેચક છે—અભેદરૂપ એકાકાર છે [ચિન્તયા એવ અલં] એવી ચિંતાથી

જહ નામ કો વિ પુરિસો રાયાણં જાણિઝ્ઞ સદ્દહિદિ ।
તો તં અણુચરદિ પુણો અત્થત્થીઓ પયત્તેણ ॥૧૭॥
એવં હિ જીવરાયા ણાદવ્વો તહ ય સદ્દહેદવ્વો ।
અણુચરિદવ્વો ય પુણો સો ચેવ દુ મોક્ષકામેણ ॥૧૮॥

યથા નામ કોઽપિ પુરુષો રાજાનં જ્ઞાત્વા શ્રદ્ધાતિ ।
તતસ્તમનુચરતિ પુનરર્થાર્થિકઃ પ્રયત્નેન ॥૧૭॥
એવં હિ જીવરાજો જ્ઞાતવ્યસ્તથૈવ શ્રદ્ધાતવ્યઃ ।
અનુચરિતવ્યશ્ચ પુનઃ સ ચૈવ તુ મોક્ષકામેન ॥૧૮॥

તો બસ થાઓ. [સાધ્યસિદ્ધિઃ] સાધ્ય આત્માની સિદ્ધિ તો [દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રૈઃ] દર્શન, જ્ઞાન ને ચારિત્ર—એ ત્રણ ભાવોથી જ છે, [ન ચ અન્યથા] બીજી રીતે નથી (એ નિયમ છે).

ભાવાર્થઃ—આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ અથવા સર્વથા મોક્ષ તે સાધ્ય છે. આત્મા મેયક છે કે અમેયક છે એવા વિચારો જ માત્ર કર્યા કરવાથી તે સાધ્ય સિદ્ધ થતું નથી; પરંતુ દર્શન અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વભાવનું અવલોકન, જ્ઞાન અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વભાવનું પ્રત્યક્ષ જાણપણું અને ચારિત્ર અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વભાવમાં સ્થિરતા—તેમનાથી જ સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે. આ જ મોક્ષમાર્ગ છે, તે સિવાય બીજો કોઈ મોક્ષમાર્ગ નથી.

વ્યવહારી લોકો પર્યાયમાં—ભેદમાં સમજે છે તેથી અહીં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રના ભેદથી સમજાવ્યું છે. ૧૯.

હવે, આ જ પ્રયોજનને બે ગાથાઓમાં દેખાંતથી કહે છે:—

જ્યમ પુરુષ કોઈ નૃપતિને જાણે, પછી શ્રદ્ધા કરે,
પછી યત્નથી ધન-અર્થી એ અનુચરણ નૃપતિનું કરે; ૧૭.
જીવરાજ એમ જ જાણવો, વળી શ્રદ્ધવો પણ એ રીતે,
એનું જ કરવું અનુચરણ પછી યત્નથી મોક્ષાર્થીએ. ૧૮.

ગાથાર્થઃ—[યથા નામ] જેમ [કઃ અપિ] કોઈ [અર્થાર્થિકઃ પુરુષઃ] ધનનો અર્થી પુરુષ

યથા હિ કશ્ચિત્પુરુષોઽર્થાર્થી પ્રયત્નેન પ્રથમમેવ રાજાનં જાનીતે, તતસ્તમેવ શ્રદ્ધત્તે, તતસ્તમેવાનુચરતિ, તથાત્મના મોક્ષાર્થિના પ્રથમમેવાત્મા જ્ઞાતવ્યઃ, તતઃ સ એવ શ્રદ્ધાતવ્યઃ, તતઃ સ એવાનુચરિતવ્યશ્ચ, સાધ્યસિદ્ધેસ્તથાન્યથોપપત્યનુપપત્તિભ્યામ્ ।

તત્ર યદાત્મનોઽનુભૂયમાનાનેકભાવસદ્કુરેઽપિ પરમવિવેકકૌશલેનાયમહમનુભૂતિરિત્યાત્મજ્ઞાનેન સદ્ગુચ્છમાનમેવ તથેતિપ્રત્યયલક્ષણં શ્રદ્ધાનમુત્તલવતે તદા સમસ્તભાવાન્તરવિવેકેન નિઃશઙ્કમવસ્થાતું શક્યત્વાદાત્માનુચરણમુત્તલવમાનમાત્માનં સાધયતીતિ સાધ્યસિદ્ધેસ્તથોપપત્તિઃ ।

[રાજાનં] રાજાને [જ્ઞાત્વા] જાણીને [શ્રદ્ધાતિ] શ્રદ્ધા કરે છે, [તતઃ પુનઃ] ત્યાર બાદ [તં પ્રયત્નેન અનુચરતિ] તેનું પ્રયત્નપૂર્વક અનુચરણ કરે છે અર્થાત્ તેની સુંદર રીતે સેવા કરે છે, [એવં હિ] એવી જ રીતે [મોક્ષકામેન] મોક્ષની ઈચ્છાવાળાએ [જીવરાજઃ] જીવરૂપી રાજાને [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો, [પુનઃ ચ] પછી [તથા એવ] એ રીતે જ [શ્રદ્ધાતવ્યઃ] તેનું શ્રદ્ધાન કરવું [તુ ચ] અને ત્યાર બાદ [સ એવ અનુચરિતવ્યઃ] તેનું જ અનુચરણ કરવું અર્થાત્ અનુભવ વડે તન્મય થઈ જવું.

ટીકા :—નિશ્ચયથી જેમ કોઈ ધન-અર્થી પુરુષ બહુ ઉદ્યમથી પ્રથમ તો રાજાને જાણે કે આ રાજા છે, પછી તેનું જ શ્રદ્ધાન કરે કે ‘આ અવશ્ય રાજા જ છે, તેનું સેવન કરવાથી અવશ્ય ધનની પ્રાપ્તિ થશે’ અને ત્યાર પછી તેનું જ અનુચરણ કરે, સેવન કરે, આજ્ઞામાં રહે, તેને પ્રસન્ન કરે; તેવી રીતે મોક્ષાર્થી પુરુષે પ્રથમ તો આત્માને જાણવો, પછી તેનું જ શ્રદ્ધાન કરવું કે ‘આ જ આત્મા છે, તેનું આચરણ કરવાથી અવશ્ય કર્મોથી છૂટી શકાશે’ અને ત્યાર પછી તેનું જ આચરણ કરવું—અનુભવ વડે તેમાં લીન થવું; કારણ કે સાધ્ય જે નિષ્કર્મ અવસ્થારૂપ અભેદ શુદ્ધસ્વરૂપ તેની સિદ્ધિની એ રીતે ઉપપત્તિ છે, અન્યથા અનુપપત્તિ છે (અર્થાત્ સાધ્યની સિદ્ધિ એ રીતે થાય છે, બીજી રીતે થતી નથી).

(તે વાત વિશેષ સમજાવે છે :—) જ્યારે આત્માને, અનુભવમાં આવતા જે અનેક પર્યાયરૂપ ભેદભાવો તેમની સાથે મિશ્રિતપણું હોવા છતાં પણ સર્વ પ્રકારે ભેદજ્ઞાનમાં પ્રવીણપણાથી ‘આ અનુભૂતિ છે તે જ હું છું’ એવા આત્મજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતું, આ આત્મા જેવો જાણ્યો તેવો જ છે એવી પ્રતીતિ જેનું લક્ષણ છે એવું, શ્રદ્ધાન ઉદય થાય છે ત્યારે સમસ્ત અન્યભાવોનો ભેદ થવાથી નિઃશંક ઠરવાને સમર્થ થવાને લીધે આત્માનું આચરણ ઉદય થતું આત્માને સાધે છે. આમ સાધ્ય આત્માની સિદ્ધિની એ રીતે ઉપપત્તિ છે.

યદા ત્વાબાલગોપાલમેવ સકલકાલમેવ સ્વયમેવાનુભૂયમાનેઽપિ ભગવત્યનુભૂત્યાત્મ-
ન્યાત્મન્યનાદિબન્ધવશાત્ પૈરઃ સમમેકત્વાધ્યવસાયેન વિમૂઢસ્યાયમહમનુભૂતિરિત્યાત્મજ્ઞાનં નોત્સલવતે,
તદભાવાદજ્ઞાતખરશૃઙ્ગશ્રદ્ધાનસમાનત્વાત્ શ્રદ્ધાનમપિ નોત્સલવતે, તદા સમસ્તભાવાન્તરવિવેકેન
નિઃશંકમવસ્થાતુમશક્યત્વાદાત્માનુચરણમનુત્સલવમાનં નાત્માનં સાધયતીતિ સાધ્યસિદ્ધેરન્યથાનુપપત્તિઃ ।

(માલિની)

કથમપિ સમુપાત્તત્રિત્વમપ્યેકતાયા
અપતિતમિદમાત્મજ્યોતિરુદ્ગ્ચ્છદચ્છમ્ ।
સતતમનુભવામોઽનન્તચૈતન્યચિહ્નં
ન ખલુ ન ખલુ યસ્માદન્યથા સાધ્યસિદ્ધિઃ ॥૨૦॥

પરંતુ જ્યારે આવો અનુભૂતિસ્વરૂપ ભગવાન આત્મા આબાળગોપાળ સૌને સદાકાળ પોતે જ અનુભવમાં આવતો હોવા છતાં પણ અનાદિ બંધના વશે પર (દ્રવ્યો) સાથે એકપણાના નિશ્ચયથી મૂઢ જે અજ્ઞાની તેને ‘આ અનુભૂતિ છે તે જ હું છું’ એવું આત્મજ્ઞાન ઉદય થતું નથી અને તેના અભાવને લીધે, નહિ જાણેલાનું શ્રદ્ધાન ગદેડાનાં શિંગડાંના શ્રદ્ધાન સમાન હોવાથી, શ્રદ્ધાન પણ ઉદય થતું નથી ત્યારે સમસ્ત અન્યભાવોના ભેદ વડે આત્મામાં નિઃશંક ઠરવાના અસમર્થપણાને લીધે આત્માનું આચરણ ઉદય નહિ થવાથી આત્માને સાધતું નથી. આમ સાધ્ય આત્માની સિદ્ધિની અન્યથા અનુપપત્તિ છે.

ભાવાર્થ :—સાધ્ય આત્માની સિદ્ધિ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી જ છે, બીજી રીતે નથી. કારણ કે :—પહેલાં તો આત્માને જાણે કે આ જાણનારો અનુભવમાં આવે છે તે હું છું. ત્યાર બાદ તેની પ્રતીતિરૂપ શ્રદ્ધાન થાય; વિના જાણ્યે શ્રદ્ધાન કોનું? પછી સમસ્ત અન્યભાવોથી ભેદ કરીને પોતામાં સ્થિર થાય.—એ પ્રમાણે સિદ્ધિ છે. પણ જો જાણે જ નહિ, તો શ્રદ્ધાન પણ ન થઈ શકે; તો સ્થિરતા શામાં કરે? તેથી બીજી રીતે સિદ્ધિ નથી એવો નિશ્ચય છે.

હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—આચાર્ય કહે છે કે : [અનન્તચૈતન્યચિહ્નં] અનંત (અવિનશ્વર) ચૈતન્ય જેનું ચિહ્ન છે એવી [ઇદમ્ આત્મજ્યોતિઃ] આ આત્મજ્યોતિને [સતતમ્ અનુભવામઃ] અમે નિરંતર અનુભવીએ છીએ [યસ્માત્] કારણ કે [અન્યથા સાધ્યસિદ્ધિઃ ન ખલુ ન ખલુ] તેના અનુભવ વિના અન્ય રીતે સાધ્ય આત્માની સિદ્ધિ નથી. કેવી છે આત્મજ્યોતિ? [કથમ્ અપિ

૫૨

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

નનુ જ્ઞાનતાદાત્મ્યાદાત્મા જ્ઞાનં નિત્યમુપાસ્ત એવ, કુતસ્તદુપાસ્યત્વેનાનુશાસ્યત ઇતિ ચેત્, તન્ન, યતો ન ચલ્વાત્મા જ્ઞાનતાદાત્મ્યેઽપિ ક્ષણમપિ જ્ઞાનમુપાસ્તે, સ્વયમ્બુદ્ધબોધિતબુદ્ધત્વકારણ-પૂર્વકત્વેન જ્ઞાનસ્યોત્પત્તેઃ। તર્હિ તત્કારણાત્પૂર્વમજ્ઞાન એવાત્મા નિત્યમેવાપ્રતિબુદ્ધત્વાત્ ? એવમેતત્ ।

તર્હિ કિયન્તં કાલમયમપ્રતિબુદ્ધો ભવતીત્યભિધીયતામ્—

કમ્મે ણોકમ્મહિ ય અહમિદિ અહકં ચ કમ્મ ણોકમ્મં ।

જા એસા ચલુ બુદ્ધી અપ્પડિબુદ્ધો હવદિ તાવ ॥૧૬॥

સમુપાત્તત્રિત્વમ્ અપિ એકતાયાઃ અપતિતમ્] જોણે કોઈ પ્રકારે ત્રણપણું અંગીકાર કર્યું છે તોપણ જે એકપણાથી ચ્યુત થઈ નથી અને [અચ્છમ્ ઝદ્ધચ્છત્] જે નિર્મળપણે ઉદય પામી રહી છે.

ભાવાર્થ :—આચાર્ય કહે છે કે જેને કોઈ પ્રકારે પર્યાયદેષ્ટિથી ત્રણપણું પ્રાપ્ત છે તોપણ શુદ્ધદ્રવ્યદેષ્ટિથી જે એકપણાથી રહિત નથી થઈ તથા જે અનંત ચૈતન્યસ્વરૂપ નિર્મળ ઉદયને પ્રાપ્ત થઈ રહી છે એવી આત્મજ્યોતિનો અમે નિરંતર અનુભવ કરીએ છીએ. આમ કહેવાથી એવો આશય પણ જાણવો કે જે સમ્યગ્દેષ્ટિ પુરુષ છે તે, જેવો અમે અનુભવ કરીએ છીએ તેવો અનુભવ કરે. ૨૦.

ટીકા :—હવે, કોઈ તર્ક કરે કે આત્મા તો જ્ઞાન સાથે તાદાત્મ્યસ્વરૂપે છે, જુદો નથી, તેથી જ્ઞાનને નિત્ય સેવે જ છે; તો પછી તેને જ્ઞાનની ઉપાસના કરવાની શિક્ષા કેમ આપવામાં આવે છે ? તેનું સમાધાન : તે એમ નથી. જોકે આત્મા જ્ઞાન સાથે તાદાત્મ્યસ્વરૂપ છે તોપણ એક ક્ષણમાત્ર પણ જ્ઞાનને સેવતો નથી; કારણ કે સ્વયંબુદ્ધત્વ (પોતે પોતાની મેળે જાણવું તે) અથવા બોધિતબુદ્ધત્વ (બીજાના જણાવવાથી જાણવું તે)—એ કારણપૂર્વક જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. (કાં તો કાળલબ્ધિ આવે ત્યારે પોતે જ જાણી લે અથવા તો કોઈ ઉપદેશ દેનાર મળે ત્યારે જાણે—જેમ સૂતેલો પુરુષ કાં તો પોતે જ જાગે અથવા તો કોઈ જગાડે ત્યારે જાગે.) અહીં ફરી પૂછે છે કે જો એમ છે તો જાણવાના કારણ પહેલાં શું આત્મા અજ્ઞાની જ છે કેમ કે તેને સદાય અપ્રતિબુદ્ધપણું છે ? તેનો ઉત્તર : એ વાત એમ જ છે, તે અજ્ઞાની જ છે.

વળી ફરી પૂછે છે કે આ આત્મા કેટલા વખત સુધી (ક્યાં સુધી) અપ્રતિબુદ્ધ છે તે કહો. તેના ઉત્તરરૂપ ગાથાસૂત્ર કહે છે :—

નોકર્મ-કર્મે 'હું', હુંમાં વળી 'કર્મ ને નોકર્મ છે',

—એ બુદ્ધિ જ્યાં લગી જીવની, અજ્ઞાની ત્યાં લગી તે રહે. ૧૮.

કર્મણિ નોકર્મણિ ચાહમિત્યહકં ચ કર્મ નોકર્મ ।
યાવદેષા યલુ બુદ્ધિપ્રતિબુદ્ધો ભવતિ તાવત્ ॥૧૬॥

યથા સ્પર્શરસગન્ધવર્ણાદિભાવેષુ પૃથુબુદ્ધોદરાદ્યાકારપરિણતપુદ્ગલસ્કન્ધેષુ ઘટોઽયમિતિ, ઘટે ચ સ્પર્શરસગન્ધવર્ણાદિભાવાઃ પૃથુબુદ્ધોદરાદ્યાકારપરિણતપુદ્ગલસ્કન્ધાશ્ચામી ઇતિ વસ્ત્વભેદેનાનુ-ભૂતિસ્તથા કર્મણિ મોહાદિષ્વન્તરંગેષુ નોકર્મણિ શરીરાદિષુ બહિરંગેષુ ચાત્મતિરસ્કારિષુ પુદ્ગલ-પરિણામેષ્વહમિત્યાત્મનિ ચ કર્મ મોહાદયોઽન્તરંગા નોકર્મ શરીરાદયો બહિરંગાશ્ચાત્મતિરસ્કારિણઃ પુદ્ગલપરિણામા અમી ઇતિ વસ્ત્વભેદેન યાવન્તં કાલમનુભૂતિસ્તાવન્તં કાલમાત્મા ભવત્યપ્રતિબુદ્ધઃ । યદા કદાચિદ્વથા રૂપિણો દર્પણસ્ય સ્વપરાકારાવભાસિની સ્વચ્છતૈવ વહેરૌષ્ણ્યં જ્વાલા ચ તથા નીરૂપસ્યાત્મનઃ સ્વપરાકારાવભાસિની જ્ઞાતૃતૈવ પુદ્ગલાનાં કર્મ નોકર્મ ચેતિ સ્વતઃ પરતો વા ભેદવિજ્ઞાનમૂલાનુભૂતિરુત્પત્યતે તદૈવ પ્રતિબુદ્ધો ભવિષ્યતિ ।

ગાથાર્થઃ—[યાવત્] જ્યાં સુધી આ આત્માને [કર્મણિ] જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ [ચ] અને [નોકર્મણિ] શરીર આદિ નોકર્મમાં [અહં] ‘આ હું છું’ [ચ] અને [અહં કર્મ નોકર્મ ઇતિ] હુંમાં (-આત્મામાં) ‘આ કર્મ-નોકર્મ છે’—[અહં યલુ બુદ્ધિઃ] એવી બુદ્ધિ છે, [તાવત્] ત્યાં સુધી [અપ્રતિબુદ્ધઃ] આ આત્મા અપ્રતિબુદ્ધ [ભવતિ] છે.

ટીકાઃ—જેવી રીતે સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ આદિ ભાવોમાં તથા પહોળું તળિયું, પેટાળ આદિના આકારે પરિણત થયેલ પુદ્ગલના સ્કંધોમાં ‘આ ઘડો છે’ એમ, અને ઘડામાં ‘આ સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ આદિ ભાવો તથા પહોળું તળિયું, પેટાળ આદિના આકારે પરિણત પુદ્ગલ-સ્કંધો છે’ એમ વસ્તુના અભેદથી અનુભૂતિ થાય છે, તેવી રીતે કર્મ-મોહ આદિ અંતરંગ પરિણામો તથા નોકર્મ-શરીર આદિ બાહ્ય વસ્તુઓ—કે જેઓ (બધાં) પુદ્ગલના પરિણામ છે અને આત્માનો તિરસ્કાર કરનારા છે—તેમનામાં ‘આ હું છું’ એમ અને આત્મામાં ‘આ કર્મ-મોહ આદિ અંતરંગ તથા નોકર્મ-શરીર આદિ બહિરંગ, આત્મ-તિરસ્કારી (આત્માનો તિરસ્કાર કરનારા) પુદ્ગલ-પરિણામો છે’ એમ વસ્તુના અભેદથી જ્યાં સુધી અનુભૂતિ છે ત્યાં સુધી આત્મા અપ્રતિબુદ્ધ છે; અને જ્યારે કોઈ વખતે, જેમ રૂપી દર્પણની સ્વ-પરના આકારનો પ્રતિભાસ કરનારી સ્વચ્છતા જ છે અને ઉષ્ણતા તથા જ્વાળા અગ્નિની છે તેવી રીતે અરૂપી આત્માની તો પોતાને ને પરને જાણનારી જ્ઞાતૃતા (જ્ઞાતાપણું) જ છે અને કર્મ તથા નોકર્મ પુદ્ગલનાં છે એમ પોતાથી જ અથવા પરના ઉપદેશથી જેનું મૂળ ભેદવિજ્ઞાન છે એવી અનુભૂતિ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે જ (આત્મા) પ્રતિબુદ્ધ થશે.

કથમપિ હિ લભન્તે ભેદવિજ્ઞાનમૂલા-
મચલિતમનુભૂતિં યે સ્વતો વાન્યતો વા ।
પ્રતિફલનનિમગ્નાનન્તભાવસ્વભાવૈ-
મુકુરવદવિકારાઃ સન્તતં સ્યુસ્ત એવ ॥૨૧॥

નનુ કથમયમપ્રતિબુદ્ધો લક્ષ્યેત—

ભાવાર્થ :—જેમ સ્પર્શાદિમાં પુદ્ગલનો અને પુદ્ગલમાં સ્પર્શાદિનો અનુભવ થાય છે અર્થાત્ બન્ને એકરૂપ અનુભવાય છે, તેમ જ્યાં સુધી આત્માને, કર્મ-નોકર્મમાં આત્માની અને આત્મામાં કર્મ-નોકર્મની ભ્રાંતિ થાય છે અર્થાત્ બન્ને એકરૂપ ભાસે છે, ત્યાં સુધી તો તે અપ્રતિબુદ્ધ છે; અને જ્યારે તે એમ જાણે કે આત્મા તો જ્ઞાતા જ છે અને કર્મ-નોકર્મ પુદ્ગલનાં જ છે ત્યારે જ તે પ્રતિબુદ્ધ થાય છે. જેમ અરીસામાં અગ્નિની જ્વાળા દેખાય ત્યાં એમ જણાય છે કે “જ્વાળા તો અગ્નિમાં જ છે, અરીસામાં નથી પેઠી, અરીસામાં દેખાઈ રહી છે તે અરીસાની સ્વચ્છતા જ છે”; તે પ્રમાણે “કર્મ-નોકર્મ પોતાના આત્મામાં નથી પેઠાં; આત્માની જ્ઞાન-સ્વચ્છતા એવી જ છે કે જેમાં જ્ઞેયનું પ્રતિબિંબ દેખાય; એ રીતે કર્મ-નોકર્મ જ્ઞેય છે તે પ્રતિભાસે છે”—એવો ભેદજ્ઞાનરૂપ અનુભવ આત્માને કાં તો સ્વયમેવ થાય અથવા ઉપદેશથી થાય ત્યારે જ તે પ્રતિબુદ્ધ થાય છે.

હવે, આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યે] જે પુરુષો [સ્વતઃ વા અન્યતઃ વા] પોતાથી જ અથવા પરના ઉપદેશથી [કથમ્ અપિ હિ] કોઈ પણ પ્રકારે [ભેદવિજ્ઞાનમૂલામ્] ભેદવિજ્ઞાન જેનું મૂળ ઉત્પત્તિકારણ છે એવી [અચલિતમ્] અવિચળ (નિશ્ચળ) [અનુભૂતિમ્] પોતાના આત્માની અનુભૂતિને [લભન્તે] પામે છે, [તે એવ] તે જ પુરુષો [મુકુરવત્] દર્પણની જેમ [પ્રતિફલન-નિમગ્ન-અનન્ત-ભાવ-સ્વભાવૈઃ] પોતામાં પ્રતિબિંબિત થયેલા અનંત ભાવોના સ્વભાવોથી [સન્તતં] નિરંતર [અવિકારાઃ] વિકારરહિત [સ્યુઃ] હોય છે,—જ્ઞાનમાં જે જ્ઞેયોના આકાર પ્રતિભાસે છે તેમનાથી રાગાદિ વિકારને પ્રાપ્ત થતા નથી. ૨૧.

હવે શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે એ અપ્રતિબુદ્ધ કઈ રીતે ઓળખી શકાય એનું ચિહ્ન બતાવો; તેના ઉત્તરરૂપ ગાથા કહે છે :—

અહમેદં એદમહં અહમેદસ્સ મ્હિ અત્થિ મમ એદં ।
 અણ્ણં જં પરદવ્વં સચ્ચિત્તાચિત્તમિસ્સં વા ॥૨૦॥
 આસિ મમ પુવ્વમેદં એદસ્સ અહં પિ આસિ પુવ્વં હિ ।
 હોહિદિ પુણો મમેદં એદસ્સ અહં પિ હોસ્સામિ ॥૨૧॥
 એયં તુ અસબ્ભૂદં આદવિયપ્પં કરેદિ સંમૂઢો ।
 ભૂદત્થં જાણંતો ણ કરેદિ દુ તં અસંમૂઢો ॥૨૨॥

અહમેતદેતદહં અહમેતસ્યાસ્મિ અસ્તિ મમૈતત્ ।
 અન્યદ્દત્પરદ્રવ્યં સચિત્તાચિત્તમિશ્રં વા ॥૨૦॥
 આસીન્મમ પૂર્વમેતદેતસ્યાહમપ્યાસં પૂર્વમ્ ।
 ભવિષ્યતિ પુનર્મમૈતદેતસ્યાહમમિ ભવિષ્યામિ ॥૨૧॥
 એતત્ત્વસદ્ભૂતમાત્મવિકલ્પં કરોતિ સમ્મૂઢઃ ।
 ભૂતાર્થં જાનન્ન કરોતિ તુ તમસમ્મૂઢઃ ॥૨૨॥

હું આ અને આ હું હું ઇં આનો અને છે મારું આ,
 જે અન્ય કો પરદ્રવ્ય મિશ્ર, સચિત્ત અગર અચિત્ત વા; ૨૦.
 હું મારું આ પૂર્વ, હું પણ આનો હતો ગતકાળમાં,
 વળી આ થશે મારું અને આનો હું થઈશ ભવિષ્યમાં; ૨૧.
 અયથાર્થ આત્મવિકલ્પ આવો, જીવ સંમૂઢ આચરે;
 ભૂતાર્થને જાણેલ જ્ઞાની એ વિકલ્પ નહીં કરે. ૨૨.

ગાથાર્થ :—[અન્યત્ યત્ પરદ્રવ્યં] જે પુરુષ પોતાથી અન્ય જે પરદ્રવ્ય—[સચિત્તાચિત્તમિશ્રં વા] સચિત્ત સ્ત્રીપુત્રાદિક, અચિત્ત ધનધાન્યાદિક અથવા મિશ્ર ગ્રામનગરાદિક—તેને એમ સમજે કે [અહં એતત્] હું આ ઇં, [એતત્ અહમ્] આ દ્રવ્ય મુજ-સ્વરૂપ છે, [અહમ્ એતસ્ય અસ્મિ] હું આનો ઇં, [એતત્ મમ અસ્તિ] આ મારું છે, [એતત્ મમ પૂર્વમ્ આસીત્] આ મારું પૂર્વે હતું, [એતસ્ય અહમ્ અપિ પૂર્વમ્ આસમ્] આનો હું પણ પૂર્વે હતો, [એતત્ મમ પુનઃ ભવિષ્યતિ] આ મારું ભવિષ્યમાં થશે, [અહમ્ અપિ એતસ્ય ભવિષ્યામિ] હું પણ આનો ભવિષ્યમાં થઈશ,—[એતત્

યથાગ્નિરિન્ધનમસ્તીન્ધનમગ્નિરસ્ત્યગ્નેરિન્ધનમસ્તીન્ધનસ્યાગ્નિરસ્તિ, અગ્નેરિન્ધનં પૂર્વમાસીદિન્ધનસ્યાગ્નિઃ પૂર્વમાસીત્, અગ્નેરિન્ધનં પુનર્ભવિષ્યતીન્ધનસ્યાગ્નિઃ પુનર્ભવિષ્યતીતીન્ધન એવાસદ્ભૂતાગ્નિવિકલ્પત્વેનાપ્રતિબુદ્ધઃ કશ્ચિલ્લક્ષ્યેત, તથાહમેતદસ્મ્યેતદહમસ્તિ મમૈતદસ્ત્યેતસ્યાહમસ્મિ, મમૈતત્પૂર્વમાસીદેતસ્યાહં પૂર્વમાસં, મમૈતત્પુનર્ભવિષ્યત્યેતસ્યાહં પુનર્ભવિષ્યામીતિ પરદ્રવ્ય એવાસદ્ભૂતાત્મવિકલ્પત્વેનાપ્રતિબુદ્ધો લક્ષ્યેતાત્મા ।

નાગ્નિરિન્ધનમસ્તિ નેન્ધનમગ્નિરસ્ત્યગ્નિરગ્નિરસ્તીન્ધનમિન્ધનમસ્તિ નાગ્નેરિન્ધનમસ્તિ નેન્ધનસ્યાગ્નિરસ્ત્યગ્નેરગ્નિરસ્તીન્ધનસ્યેન્ધનમસ્તિ, નાગ્નેરિન્ધનં પૂર્વમાસીન્નેન્ધનસ્યાગ્નિઃ પૂર્વમાસીદગ્નેરગ્નિઃ પૂર્વમાસીદિન્ધનસ્યેન્ધનં પૂર્વમાસીત્, નાગ્નેરિન્ધનં પુનર્ભવિષ્યતિ નેન્ધનસ્યાગ્નિઃ પુનર્ભવિષ્યત્યગ્નેરગ્નિઃ પુનર્ભવિષ્યતીન્ધનસ્યેન્ધનં પુનર્ભવિષ્યતીતિ કસ્યચિદગ્નાવેવ સદ્ભૂતાગ્નિવિકલ્પવન્નાહમેતદસ્મિ નૈતદહમસ્ત્યહમહમસ્મ્યેતદેતદસ્તિ, ન મમૈતદસ્તિ નૈતસ્યાહમસ્મિ મમાહમ-

તુ અસદ્ભૂતમ્] આવો જૂઠો [આત્મવિકલ્પં] આત્મવિકલ્પ [કરોતિ] કરે છે તે [સમ્મૂઢઃ] મૂઢ છે, મોહી છે, અજ્ઞાની છે; [તુ] અને જે પુરુષ [ભૂતાર્થ] પરમાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને [જાનન્] જાણતો થકો [તમ્] એવો જૂઠો વિકલ્પ [ન કરોતિ] નથી કરતો તે [અસમ્મૂઢઃ] મૂઢ નથી, જ્ઞાની છે.

ટીકા :—(દષ્ટાંતથી સમજાવે છે:) જેમ કોઈ પુરુષ ઈંધન અને અગ્નિને મળેલાં દેખી એવો જૂઠો વિકલ્પ કરે કે “અગ્નિ છે તે ઈંધન છે, ઈંધન છે તે અગ્નિ છે; અગ્નિનું ઈંધન છે, ઈંધનનો અગ્નિ છે; અગ્નિનું ઈંધન પહેલાં હતું, ઈંધનનો અગ્નિ પહેલાં હતો; અગ્નિનું ઈંધન ભવિષ્યમાં થશે, ઈંધનનો અગ્નિ ભવિષ્યમાં થશે”;—આવો ઈંધનમાં જ અગ્નિનો વિકલ્પ કરે તે જૂઠો છે, તેનાથી અપ્રતિબુદ્ધ કોઈ ઓળખાય છે, તેવી રીતે કોઈ આત્મા પરદ્રવ્યમાં જ અસત્યાર્થ આત્મવિકલ્પ (આત્માનો વિકલ્પ) કરે કે “હું આ પરદ્રવ્ય છું, આ પરદ્રવ્ય મુજસ્વરૂપ છે; મારું આ પરદ્રવ્ય છે, આ પરદ્રવ્યનો હું છું; મારું આ પહેલાં હતું, હું આનો પહેલાં હતો; મારું આ ભવિષ્યમાં થશે, હું આનો ભવિષ્યમાં થઈશ”;—આવા જૂઠા વિકલ્પથી અપ્રતિબુદ્ધ ઓળખાય છે.

વળી અગ્નિ છે તે ઈંધન નથી, ઈંધન છે તે અગ્નિ નથી,—અગ્નિ છે તે અગ્નિ જ છે, ઈંધન છે તે ઈંધન જ છે; અગ્નિનું ઈંધન નથી, ઈંધનનો અગ્નિ નથી,—અગ્નિનો જ અગ્નિ છે, ઈંધનનું ઈંધન છે; અગ્નિનું ઈંધન પહેલાં હતું નહિ, ઈંધનનો અગ્નિ પહેલાં હતો નહિ,—અગ્નિનો અગ્નિ પહેલાં હતો, ઈંધનનું ઈંધન પહેલાં હતું; અગ્નિનું ઈંધન ભવિષ્યમાં થશે નહિ, ઈંધનનો અગ્નિ ભવિષ્યમાં થશે નહિ,—અગ્નિનો અગ્નિ જ ભવિષ્યમાં થશે, ઈંધનનું ઈંધન જ ભવિષ્યમાં થશે;—આ પ્રમાણે જેમ કોઈને અગ્નિમાં જ સત્યાર્થ અગ્નિનો વિકલ્પ થાય તે

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પૂર્વરંગ

૫૭

સ્મ્યેતસ્યૈતદસ્તિ, ન મમૈતત્પૂર્વમાસીન્નૈતસ્યાહં પૂર્વમાસં મમાહં પૂર્વમાસમેતસ્યૈતત્પૂર્વમાસીત્, ન મમૈતત્પુનર્ભવિષ્યતિ નૈતસ્યાહં પુનર્ભવિષ્યામિ મમાહં પુનર્ભવિષ્યામ્યેતસ્યૈતત્પુનર્ભવિષ્યતીતિ સ્વદ્રવ્ય એવ સદ્ભૂતાત્મવિકલ્પસ્ય પ્રતિબુદ્ધલક્ષણસ્ય ભાવાત્ ।

(માલિની)

ત્યજતુ જગદિદાનીં મોહમાજન્મલીટં

રસયતુ રસિકાનાં રોચનં જ્ઞાનમુદ્યત્ ।

ઇહ કથમપિ નાત્માનાત્મના સાકમેકઃ

કિલ કલયતિ કાલે ક્વાપિ તાદાત્મ્યવૃત્તિમ્ ॥૨૨॥

પ્રતિબુદ્ધનું લક્ષણ છે, તેવી જ રીતે “હું આ પરદ્રવ્ય નથી, આ પરદ્રવ્ય મુજસ્વરૂપ નથી,— હું તો હું જ છું, પરદ્રવ્ય છે તે પરદ્રવ્ય જ છે; મારું આ પરદ્રવ્ય નથી, આ પરદ્રવ્યનો હું નથી,—મારો જ હું છું, પરદ્રવ્યનું પરદ્રવ્ય છે; આ પરદ્રવ્ય મારું પહેલાં હતું નહિ, આ પરદ્રવ્યનો હું પહેલાં હતો નહિ,—મારો હું જ પહેલાં હતો, પરદ્રવ્યનું પરદ્રવ્ય પહેલાં હતું; આ પરદ્રવ્ય મારું ભવિષ્યમાં થશે નહિ, એનો હું ભવિષ્યમાં થઈશ નહિ,—હું મારો જ ભવિષ્યમાં થઈશ, આ(પરદ્રવ્ય)નું આ (પરદ્રવ્ય) ભવિષ્યમાં થશે.”—આવો જે સ્વદ્રવ્યમાં જ સત્યાર્થ આત્મવિકલ્પ થાય છે તે જ પ્રતિબુદ્ધનું લક્ષણ છે, તેનાથી તે ઓળખાય છે.

ભાવાર્થ :—જે પરદ્રવ્યમાં આત્માનો વિકલ્પ કરે છે તે તો અજ્ઞાની છે અને જે પોતાના આત્માને જ પોતાનો માને છે તે જ્ઞાની છે—એમ અગ્નિ-ઈંધનના દેષ્ટાંત દ્વારા દેઢ કર્યું છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[જગત્] જગત અર્થાત્ જગતના જીવો [આજન્મલીટં મોહમ્] અનાદિ સંસારથી માંડીને આજ સુધી અનુભવ કરેલા મોહને [ઇદાનીં ત્યજતુ] હવે તો છોડો અને [રસિકાનાં રોચનં] રસિક જનોને રુચિકર, [ઉદ્યત્ જ્ઞાનમ્] ઉદય થઈ રહેલું જે જ્ઞાન તેને [રસયતુ] આસ્વાદો; કારણ કે [ઇહ] આ લોકમાં [આત્મા] આત્મા છે તે [કિલ] ખરેખર [કથમ્ અપિ] કોઈ પ્રકારે [અનાત્મના સાકમ્] અનાત્મા (પરદ્રવ્ય) સાથે [ક્વ અપિ કાલે] કોઈ કાળે પણ [તાદાત્મ્યવૃત્તિમ્ કલયતિ ન] તાદાત્મ્યવૃત્તિ (એકપણું) પામતો નથી, કેમ કે [એકઃ] આત્મા એક છે તે અન્ય દ્રવ્ય સાથે એકતારૂપ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—આત્મા પરદ્રવ્ય સાથે કોઈ પ્રકારે કોઈ કાળે એકતાના ભાવને પામતો નથી. એ રીતે આચાર્યે, અનાદિથી પરદ્રવ્ય પ્રત્યે લાગેલો જે મોહ છે તેનું ભેદવિજ્ઞાન બતાવ્યું

અથાપ્રતિબુદ્ધબોધનાય વ્યવસાયઃ ક્રિયતે—

અજ્ઞાનમોહિતમતિ મહુભાવસંયુત જીવ જે,
 બહુભાવસંયુત્તો ॥૨૩॥
 સર્વજ્ઞજ્ઞાનદૃષ્ટો જીવ ઉપયોગલક્ષણો નિત્યમ્ ।
 કહ સો પોગ્ગલદવ્વીભૂદો જં ભણસિ મજ્ઝમિણં ॥૨૪॥
 જદિ સો પોગ્ગલદવ્વીભૂદો જીવત્તમાગદં ઇદરં ।
 તો સક્કો વત્તું જે મજ્ઝમિણં પોગ્ગલં દવ્વં ॥૨૫॥

અજ્ઞાનમોહિતમતિર્મમેદં ભણતિ પુદ્ગલં દ્રવ્યમ્ ।
 બહુભાવસંયુક્તઃ ॥૨૩॥
 સર્વજ્ઞજ્ઞાનદૃષ્ટો જીવ ઉપયોગલક્ષણો નિત્યમ્ ।
 કથં સ પુદ્ગલદ્રવ્યીભૂતો યદ્ભણસિ મમેદમ્ ॥૨૪॥

છે અને પ્રેરણા કરી છે કે એ એકપણારૂપ મોહને હવે છોડો અને જ્ઞાનને આસ્વાદો; મોહ છે તે વૃથા છે, જૂઠો છે, દુઃખનું કારણ છે. ૨૨.

હવે અપ્રતિબુદ્ધને સમજાવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે:—

અજ્ઞાનથી મોહિતમતિ બહુભાવસંયુત જીવ જે,
 ‘આ બદ્ધ તેમ અબદ્ધ પુદ્ગલદ્રવ્ય મારું’ તે કહે. ૨૩.
 સર્વજ્ઞજ્ઞાન વિષે સદા ઉપયોગલક્ષણ જીવ જે,
 તે કેમ પુદ્ગલ થઈ શકે કે ‘મારું આ’ તું કહે અરે! ૨૪.
 જો જીવ પુદ્ગલ થાય, પામે પુદ્ગલો જીવત્વને,
 તું તો જ એમ કહી શકે ‘આ મારું પુદ્ગલદ્રવ્ય છે’. ૨૫.

ગાથાર્થઃ—[અજ્ઞાનમોહિતમતિઃ] જેની મતિ અજ્ઞાનથી મોહિત છે [બહુભાવસંયુક્તઃ] અને જે મોહ, રાગ, દ્વેષ આદિ ઘણા ભાવોથી સહિત છે એવો [જીવઃ] જીવ [ભણતિ] એમ કહે

યદિ સ પુદ્ગલદ્રવ્યીભૂતો જીવત્વમાગતમિતરત્ ।
તચ્છત્કો વક્તું યન્મમેદં પુદ્ગલં દ્રવ્યમ્ ॥૨૫॥

યુગપદનેકવિધસ્ય બન્ધનોપાધેઃ સન્નિધાનેન પ્રધાવિતાનામસ્વભાવભાવાનાં સંયોગવશાદ્વિચિત્રો-
પાશ્રયોપરક્તઃ સ્ફટિકોપલ ઇવાત્યન્તિરોહિતસ્વભાવભાવતયા અસ્તમિતસમસ્તવિવેકજ્યોતિર્મહતા
સ્વયમજ્ઞાનેન વિમોહિતહૃદયો ભેદમકૃત્વા તાનેવાસ્વભાવભાવાન્ સ્વીકુર્વાણઃ પુદ્ગલદ્રવ્યં
મમેદમિત્યનુભવતિ કિલાપ્રતિબુદ્ધો જીવઃ । અથાયમેવ પ્રતિબોધ્યતે—રે દુરાત્મન્, આત્મપંસન્,
જહીહિ જહીહિ પરમાવિવેકઘસ્મરસતૃણાભ્યવહારિત્વમ્ । દૂરનિરસ્તસમસ્તસન્દેહવિપર્યાસાનધ્યવસાયેન

છે કે [ઇદં] આ [બદ્ધમ્ તથા ચ અબદ્ધં] શરીરાદિ બદ્ધ તેમ જ ધનધાન્યાદિ અબદ્ધ [પુદ્ગલં
દ્રવ્યમ્] પુદ્ગલદ્રવ્ય [મમ] મારું છે. આચાર્ય કહે છે: [સર્વજ્ઞાનદૃષ્ટઃ] સર્વજ્ઞના જ્ઞાન વડે
દેખવામાં આવેલો જે [નિત્યમ્] સદા [ઉપયોગલક્ષણઃ] ઉપયોગલક્ષણવાળો [જીવઃ] જીવ છે [સઃ]
તે [પુદ્ગલદ્રવ્યીભૂતઃ] પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપ [કથં] કેમ થઈ શકે [યત્] કે [મ્ણસિ] તું કહે છે કે
[ઇદં મમ] આ પુદ્ગલદ્રવ્ય મારું છે? [યદિ] જો [સઃ] જીવદ્રવ્ય [પુદ્ગલદ્રવ્યીભૂતઃ]
પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપ થઈ જાય અને [ઇતરત્] પુદ્ગલદ્રવ્ય [જીવત્વમ્] જીવપણાને [આગતમ્] પામે
[તત્] તો [વક્તું શક્તઃ] તું કહી શકે [યત્] કે [ઇદં પુદ્ગલં દ્રવ્યમ્] આ પુદ્ગલદ્રવ્ય [મમ]
મારું છે. (પણ એવું તો થતું નથી.)

ટીકા :—એકીસાથે અનેક પ્રકારની બંધનની ઉપાધિના અતિ નિકટપણાથી વેગપૂર્વક
વહેતા અસ્વભાવભાવોના સંયોગવશે જે (અપ્રતિબુદ્ધ જીવ) અનેક પ્રકારના વર્ણવાળા
*આશ્રયની નિકટતાથી રંગાયેલા સ્ફટિકપાષાણ જેવો છે, અત્યંત તિરોભૂત (ઢંકાયેલા) પોતાના
સ્વભાવભાવપણાથી જે જેની સમસ્ત ભેદજ્ઞાનરૂપ જ્યોતિ અસ્ત થઈ ગઈ છે એવો છે, અને
મહા અજ્ઞાનથી જેનું હૃદય પોતે પોતાથી જ વિમોહિત છે—એવો અપ્રતિબુદ્ધ જીવ સ્વપરનો
ભેદ નહિ કરીને, પેલા અસ્વભાવભાવોને જ (પોતાના સ્વભાવ નથી એવા વિભાવોને જ)
પોતાના કરતો, પુદ્ગલદ્રવ્યને ‘આ મારું છે’ એમ અનુભવે છે. (જેમ સ્ફટિકપાષાણમાં અનેક
પ્રકારના વર્ણની નિકટતાથી અનેકવર્ણરૂપપણું દેખાય છે, સ્ફટિકનો નિજ શ્વેત-નિર્મળભાવ
દેખાતો નથી તેવી રીતે અપ્રતિબુદ્ધને કર્મની ઉપાધિથી આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ આચ્છાદિત
થઈ રહ્યો છે—દેખાતો નથી તેથી પુદ્ગલદ્રવ્યને પોતાનું માને છે.) એવા અપ્રતિબુદ્ધને હવે
સમજાવવામાં આવે છે કે:—એ દુરાત્મન્! આત્માનો ઘાત કરનાર! જેમ પરમ અવિવેકથી

* આશ્રય = જેમાં સ્ફટિકમણિ મૂકેલો હોય તે વસ્તુ

વિશ્વૈકજ્યોતિષા સર્વજ્ઞાનેન સ્ફુટીકૃતં કિલ નિત્યોપયોગલક્ષણં જીવદ્રવ્યં તત્કથં પુદ્ગલદ્રવ્યીભૂતં
 येन पुद्गलद्रव्यं ममेदमित्यनुभवसि, यतो यदि कथञ्चनापि जीवद्रव्यं पुद्गलद्रव्यीभूतं स्यात्
 पुद्गलद्रव्यं च जीवद्रव्यीभूतं स्यात् तदैव लवणस्योदकमिव ममेदं पुद्गलद्रव्यमित्यनुभूतिः किल
 घटेत, तत् न कथञ्चनापि स्यात्। तथाहि—यथा क्षारत्वलक्षणं लवणमुदकीभवत्
 द्रवत्वलक्षणमुदकं च लवणीभवत् क्षारत्वद्रवत्वसहवृत्त्यविरोधादनुभूयते, न तथा नित्योपयोगलक्षणं
 जीवद्रव्यं पुद्गलद्रव्यीभवत् नित्यानुपयोगलक्षणं पुद्गलद्रव्यं च जीवद्रव्यीभवत् उपयोगानुपयोगयोः
 प्रकाशतमसोरिव सहवृत्तिविरोधादनुभूयते। तत्सर्वथा प्रसीद, विबुध्यस्व, स्वद्रव्यं ममेदमित्यनुभव।

ખાનારા હસ્તી આદિ પશુઓ સુંદર આહારને તૃણ સહિત ખાઈ જાય છે એવી રીતે ખાવાના
 સ્વભાવને તું છોડ, છોડ. જેણે સમસ્ત સંદેહ, વિપર્યય, અનધ્યવસાય દૂર કરી દીધા છે
 અને જે વિશ્વને (સમસ્ત વસ્તુઓને) પ્રકાશવાને એક અદ્વિતીય જ્યોતિ છે એવા સર્વજ્ઞ-
 જ્ઞાનથી સ્ફુટ (પ્રગટ) કરવામાં આવેલ જે નિત્ય ઉપયોગસ્વભાવરૂપ જીવદ્રવ્ય તે કેવી રીતે
 પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપ થઈ ગયું કે જેથી તું ‘આ પુદ્ગલદ્રવ્ય મારું છે’ એમ અનુભવે છે? કારણ
 કે જો કોઈ પણ પ્રકારે જીવદ્રવ્ય પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપ થાય અને પુદ્ગલદ્રવ્ય જીવદ્રવ્યરૂપ થાય
 તો જ ‘મીઠાનું પાણી’ એવા અનુભવની જેમ ‘મારું આ પુદ્ગલદ્રવ્ય’ એવી અનુભૂતિ
 ખરેખર વ્યાજબી છે; પણ એમ તો કોઈ રીતે બનતું નથી. એ, દેષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ
 કરવામાં આવે છે: જેમ ખારાપણું જેનું લક્ષણ છે એવું લવણ પાણીરૂપ થતું દેખાય
 છે અને દ્રવત્વ (પ્રવાહીપણું) જેનું લક્ષણ છે એવું પાણી લવણરૂપ થતું દેખાય છે
 કારણ કે ખારાપણું અને દ્રવપણાને સાથે રહેવામાં અવિરોધ છે અર્થાત્ તેમાં કોઈ બાધા
 નથી, તેવી રીતે નિત્ય ઉપયોગલક્ષણવાળું જીવદ્રવ્ય પુદ્ગલદ્રવ્ય થતું જોવામાં આવતું નથી
 અને નિત્ય અનુપયોગ (જડ) લક્ષણવાળું પુદ્ગલદ્રવ્ય જીવદ્રવ્ય થતું જોવામાં આવતું નથી
 કારણ કે પ્રકાશ અને અંધકારની માફક ઉપયોગ અને અનુપયોગને સાથે રહેવામાં વિરોધ
 છે; જડચેતન કદી પણ એક થઈ શકે નહિ. તેથી તું સર્વ પ્રકારે પ્રસન્ન થા, તારું ચિત્ત
 ઉજ્જવળ કરી સાવધાન થા અને સ્વદ્રવ્યને જ ‘આ મારું છે’ એમ અનુભવ. (એમ શ્રી
 ગુરુઓનો ઉપદેશ છે.)

ભાવાર્થ:—આ અજ્ઞાની જીવ પુદ્ગલદ્રવ્યને પોતાનું માને છે તેને ઉપદેશ
 કરી સાવધાન કર્યો છે કે જડ અને ચેતનદ્રવ્ય—એ બન્ને સર્વથા જુદાં જુદાં છે, કદાચિત્
 કોઈ પણ રીતે એકરૂપ નથી થતાં એમ સર્વજ્ઞે દીઠું છે; માટે હે અજ્ઞાની! તું પરદ્રવ્યને
 એકપણે માનવું છોડી દે; વૃથા માન્યતાથી બસ થાઓ.

અયિ કથમપિ મૃત્વા તત્ત્વકૌતૂહલી સન્
અનુભવ ભવ મૂર્તેઃ પાર્શ્વવર્તી મુહૂર્તમ્ ।
પૃથગથ વિલસન્તં સ્વં સમાલોક્ય યેન
ત્યજસિ જ્ઞગિતિ મૂર્ત્યા સાકમેકત્વમોહમ્ ॥૨૩॥

અથાહાપ્રતિબુદ્ધઃ—

જદિ જીવો ણ સરીરં તિત્થયરાયરિયસંથુદી ચેવ ।
સવ્વા વિ હવદિ મિચ્છા તેણ દુ આદા હવદિ દેહો ॥૨૬॥

હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થઃ—[અયિ] ‘અયિ’ એ કોમળ સંબોધનના અર્થવાળું અવ્યય છે. આચાર્ય કોમળ સંબોધનથી કહે છે કે હે ભાઈ! તું [કથમ્ અપિ] કોઈ પણ રીતે મહા કષ્ટે અથવા [મૃત્વા] મરીને પણ [તત્ત્વકૌતૂહલી સન્] તત્ત્વોનો કૌતૂહલી થઈ [મૂર્તેઃ મુહૂર્તમ્ પાર્શ્વવર્તી ભવ] આ શરીરાદિ મૂર્ત દ્રવ્યનો એક મુહૂર્ત (બે ઘડી) પાડોશી થઈ [અનુભવ] આત્માનો અનુભવ કર [અથ યેન] કે જેથી [સ્વં વિલસન્તં] પોતાના આત્માને વિલાસરૂપ, [પૃથક્] સર્વ પરદ્રવ્યોથી જુદો [સમાલોક્ય] દેખી [મૂર્ત્યા સાકમ્] આ શરીરાદિક મૂર્તિક પુદ્ગલદ્રવ્ય સાથે [એકત્વમોહમ્] એકપણાના મોહને [જ્ઞગિતિ ત્યજસિ] તું તુરત જ છોડશે.

ભાવાર્થઃ—જો આ આત્મા બે ઘડી પુદ્ગલદ્રવ્યથી ભિન્ન પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કરે (તેમાં લીન થાય), પરિષદ આવ્યે પણ ડગે નહિ, તો ધાતીકર્મનો નાશ કરી, કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી, મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય. આત્માનુભવનું એવું માહાત્મ્ય છે તો મિથ્યાત્વનો નાશ કરી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થવી તો સુગમ છે; માટે શ્રી ગુરુઓએ એ જ ઉપદેશ પ્રધાનતાથી કર્યો છે. ૨૩.

હવે અપ્રતિબુદ્ધ જીવ કહે છે તેની ગાથા કહે છે :—

જો જીવ હોય ન દેહ તો આચાર્ય-તીર્થંકર તણી
સ્તુતિ સૌ ઠરે મિથ્યા જ, તેથી એકતા જીવ-દેહની! ૨૬.

યદિ જીવો ન શરીરં તીર્થકરાચાર્યસંસ્તુતિશ્ચૈવ ।
સર્વાપિ ભવતિ મિથ્યા તેન તુ આત્મા ભવતિ દેહઃ ॥૨૬॥

યદિ ય એવાત્મા તદેવ શરીરં પુદ્ગલદ્રવ્યં ન ભવેત્તદા—

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

કાન્ત્યૈવ સ્નપયન્તિ યે દશદિશો ધામ્ના નિરુન્ધન્તિ યે
ધામોદ્દામમહસ્વિનાં જનમનો મુષ્ણન્તિ રૂપેણ યે ।
દિવ્યેન ધ્વનિના સુખં શ્રવણયોઃ સાક્ષાત્કરન્તોઽમૃતં
વન્દ્યાસ્તેઽષ્ટસહસ્રલક્ષણધરાસ્તીર્થેશ્વરાઃ સૂરયઃ ॥૨૪॥

—ઇત્યાદિકા તીર્થકરાચાર્યસ્તુતિઃ સમસ્તાપિ મિથ્યા સ્યાત્ । તતો ય એવાત્મા તદેવ શરીરં પુદ્ગલદ્રવ્યમિતિ મમૈકાન્તિકી પ્રતિપત્તિઃ ।

ગાથાર્થઃ—અપ્રતિબુદ્ધ કહે છે કે : [યદિ] જો [જીવઃ] જીવ છે તે [શરીરં ન] શરીર નથી તો [તીર્થકરાચાર્યસંસ્તુતિઃ] તીર્થકર અને આચાર્યોની સ્તુતિ કરી છે તે [સર્વા અપિ] બધીયે [મિથ્યા ભવતિ] મિથ્યા (જૂઠી) થાય છે; [તેન તુ] તેથી અમે સમજીએ છીએ કે [આત્મા] આત્મા તે [દેહઃ ચ એવ] દેહ જ [ભવતિ] છે.

ટીકાઃ—જે આત્મા છે તે જ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્વરૂપ આ શરીર છે. જો એમ ન હોય તો તીર્થકર-આચાર્યોની જે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તે બધી મિથ્યા થાય. તે સ્તુતિ આ પ્રમાણે છે:—

શ્લોકાર્થઃ—[તે તીર્થેશ્વરાઃ સૂરયઃ વન્દ્યાઃ] તે તીર્થકર-આચાર્યો વાંદવાયોગ્ય છે. કેવા છે તે? [યે કાન્ત્યા એવ દશદિશઃ સ્નપયન્તિ] પોતાના દેહની કાન્તિથી દશે દિશાઓને ધુએ છે —નિર્મળ કરે છે, [યે ધામ્ના ઉદ્દામ-મહસ્વિનાં ધામ નિરુન્ધન્તિ] પોતાના તેજ વડે ઉત્કૃષ્ટ તેજવાળા સૂર્યાદિકના તેજને ઢાંકી દે છે, [યે રૂપેણ જનમનઃ મુષ્ણન્તિ] પોતાના રૂપથી લોકોનાં મન હરી લે છે, [દિવ્યેન ધ્વનિના શ્રવણયોઃ સાક્ષાત્ સુખં અમૃતં ક્ષરન્તઃ] દિવ્યધ્વનિ-વાણીથી (ભવ્યોના) કાનોમાં સાક્ષાત્ સુખ-અમૃત વરસાવે છે અને [અષ્ટસહસ્રલક્ષણધરાઃ] એક હજાર ને આઠ લક્ષણોને ધારણ કરે છે,—એવા છે. ૨૪.

—ઈત્યાદિ તીર્થકર-આચાર્યોની સ્તુતિ છે તે બધીયે મિથ્યા ઠરે છે. તેથી અમારો તો એકાંત એ જ નિશ્ચય છે કે આત્મા છે તે જ શરીર છે, પુદ્ગલદ્રવ્ય છે. આ પ્રમાણે અપ્રતિબુદ્ધે કહ્યું.

નૈવં, નયવિભાગનભિજ્ઞોઽસિ—

વવહારણઓ ભાસદિ જીવો દેહો ય હવદિ ખલુ એકો ।

ણ દુ ણિચ્છયસ્સ જીવો દેહો ય કદા વિ એકદ્વો ॥૨૭॥

વ્યવહારનયો ભાષતે જીવો દેહશ્ચ ભવતિ ખલ્વેકઃ ।

ન તુ નિશ્ચયસ્ય જીવો દેહશ્ચ કદાપ્યેકાર્થઃ ॥૨૭॥

ઇહ ખલુ પરસ્પરાવગાઢાવસ્થાયમાત્મશરીરયોઃ સમાવર્તિતાવસ્થાયાં કનકકલધૌતયોરેક-
સ્કન્ધવ્યવહારવદ્વ્યવહારમાત્રેણૈવૈકત્વં, ન પુનર્નિશ્ચયતઃ, નિશ્ચયતો હ્યાત્મશરીરયોરુપયોગાનુપયોગ-
સ્વભાવયોઃ કનકકલધૌતયોઃ પીતપાણ્ડુરત્વાદિસ્વભાવયોરિવાત્યન્તવ્યતિરિક્તત્વેનૈકાર્થત્વાનુપપત્તેઃ
નાનાત્વમેવેતિ । એવં હિ કિલ નયવિભાગઃ । તતો વ્યવહારનયેનૈવ શરીરસ્તવનેનાત્મસ્તવનમુપપન્નમ્ ।

ત્યાં આચાર્ય કહે છે કે એમ નથી; તું નયવિભાગને જાણતો નથી. તે નયવિભાગ આ પ્રમાણે છે એમ ગાથામાં કહે છે:—

જીવ-દેહ બન્ને એક છે—વ્યવહારનયનું વચન આ;

પણ નિશ્ચયે તો જીવ-દેહ કદાપિ એક પદાર્થ ના. ૨૭.

ગાથાર્થઃ—[વ્યવહારનયઃ] વ્યવહારનય તો [ભાષતે] એમ કહે છે કે [જીવઃ દેહઃ ચ] જીવ અને દેહ [એકઃ ખલુ] એક જ [ભવતિ] છે; [તુ] પણ [નિશ્ચયસ્ય] નિશ્ચયનયનું કહેવું છે કે [જીવઃ દેહઃ ચ] જીવ અને દેહ [કદા અપિ] કદી પણ [એકાર્થઃ] એક પદાર્થ [ન] નથી.

ટીકા:—જેમ આ લોકમાં સુવર્ણ અને ચાંદીને ગાળી એક કરવાથી એકપિંડનો વ્યવહાર થાય છે તેમ આત્માને અને શરીરને પરસ્પર એક ક્ષેત્રે રહેવાની અવસ્થા હોવાથી એકપણાનો વ્યવહાર છે. આમ વ્યવહારમાત્રથી જ આત્મા અને શરીરનું એકપણું છે, પરંતુ નિશ્ચયથી એકપણું નથી; કારણ કે નિશ્ચયથી વિચારવામાં આવે તો, જેમ પીળાપણું આદિ અને સફેદપણું આદિ જેમનો સ્વભાવ છે એવાં સુવર્ણ અને ચાંદીને અત્યંત ભિન્નપણું હોવાથી એકપદાર્થપણાની અસિદ્ધિ છે તેથી અનેકપણું જ છે, તેવી રીતે ઉપયોગ અને અનુપયોગ જેમનો સ્વભાવ છે એવાં આત્મા અને શરીરને અત્યંત ભિન્નપણું હોવાથી એકપદાર્થપણાની પ્રાપ્તિ નથી તેથી અનેકપણું જ છે. આવો આ પ્રગટ નયવિભાગ છે.

તથાહિ—

इणमण्णं जीवादो देहं पोग्गलमयं थुणित्तु मुणी ।
मण्णदि हु संथुदो वंदिदो मए केवली भयवं ॥२८॥
इदमन्यत् जीवादेहं पुद्गलमयं स्तुत्वा मुनिः ।
मन्यते खलु संस्तुतो वन्दितो मया केवली भगवान् ॥२८॥

યથા કલધૌતગુણસ્ય પાણ્ડુરત્વસ્ય વ્યપદેશેન પરમાર્થતોડતત્સ્વભાવસ્યાપિ કાર્તસ્વરસ્ય વ્યવહારમાત્રેણૈવ પાણ્ડુરં કાર્તસ્વરમિત્યસ્તિ વ્યપદેશઃ, તથા શરીરગુણસ્ય શુક્લલોહિતત્વાદેઃ સ્તવનેન પરમાર્થતોડતત્સ્વભાવસ્યાપિ તીર્થકરકેવલિપુરુષસ્ય વ્યવહારમાત્રેણૈવ શુક્લલોહિતસ્તીર્થકરકેવલિ-

માટે વ્યવહારનયે જ શરીરના સ્તવનથી આત્માનું સ્તવન બને છે.

ભાવાર્થ :—વ્યવહારનય તો આત્મા અને શરીરને એક કહે છે અને નિશ્ચયનય ભિન્ન કહે છે. તેથી વ્યવહારનયે શરીરનું સ્તવન કરવાથી આત્માનું સ્તવન માનવામાં આવે છે.

આ જ વાત હવેની ગાથામાં કહે છે :—

જીવથી પુદ્ગલમયી આ દેહને સ્તવીને મુનિ
માને ખલુ કેવળી મણિ વંદન થયું, સ્તવનના થઈ. ૨૮.

ગાથાર્થ :—[જીવાત્ અન્યત્] જીવથી ભિન્ન [ઇદમ્ પુદ્ગલમયં દેહં] આ પુદ્ગલમય દેહની [સ્તુત્વા] સ્તુતિ કરીને [મુનિઃ] સાધુ [મન્યતે ખલુ] એમ માને છે કે [મયા] મેં [કેવલી ભગવાન્] કેવળી ભગવાનની [સ્તુતઃ] સ્તુતિ કરી, [વન્દિતઃ] વંદના કરી.

ટીકા :—જેમ, પરમાર્થથી શ્વેતપણું સુવર્ણનો સ્વભાવ નહિ હોવા છતાં પણ, ચાંદીનો ગુણ જે શ્વેતપણું, તેના નામથી સુવર્ણનું ‘શ્વેત સુવર્ણ’ એવું નામ કહેવામાં આવે છે તે વ્યવહારમાત્રથી જ કહેવામાં આવે છે; તેવી રીતે, પરમાર્થથી શુક્લ-રક્તપણું તીર્થકર-કેવળીપુરુષનો સ્વભાવ નહિ હોવા છતાં પણ, શરીરના ગુણો જે શુક્લ-રક્તપણું વગેરે, તેમના સ્તવનથી તીર્થકર-કેવળીપુરુષનું ‘શુક્લ-રક્ત તીર્થકર-કેવળીપુરુષ’ એવું સ્તવન કરવામાં આવે છે તે વ્યવહારમાત્રથી જ કરવામાં આવે છે. પરંતુ નિશ્ચયનયે શરીરનું સ્તવન કરવાથી આત્માનું સ્તવન બનતું જ નથી.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પૂર્વરંગ

૬૫

પુરુષ इत्यस्ति स्तवनम् । निश्चयनयेन तु शरीरस्तवनेनात्मस्तवनमनुपपन्नमेव ।

તથાહિ—

तं णिच्छये ण जुञ्जदि ण सरीरगुणा हि होंति केवलिणो ।

केवलिगुणे थुणदि जो सो तच्चं केवलिं थुणदि ॥२६॥

तन्निश्चये न युज्यते न शरीरगुणा हि भवन्ति केवलिनः ।

केवलिगुणान् स्तौति यः स तत्त्वं केवलिनं स्तौति ॥२६॥

यथा कार्तस्वरस्य कलधौतगुणस्य पाण्डुरत्वस्याभावान्न निश्चयतस्तद्व्यपदेशेन व्यपदेशः,

ભાવાર્થ :—અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે વ્યવહારનય તો અસત્યાર્થ કહ્યો છે અને શરીર જડ છે તો વ્યવહારના આશ્રયે જડની સ્તુતિનું શું ફળ છે ? તેનો ઉત્તર :—વ્યવહારનય સર્વથા અસત્યાર્થ નથી, નિશ્ચયને પ્રધાન કરી અસત્યાર્થ કહ્યો છે. વળી છદ્મસ્થને પોતાનો, પરનો આત્મા સાક્ષાત્ દેખાતો નથી, શરીર દેખાય છે, તેની શાંતરૂપ મુદ્રાને દેખી પોતાને પણ શાન્ત ભાવ થાય છે. આવો ઉપકાર જાણી શરીરના આશ્રયે પણ સ્તુતિ કરે છે; તથા શાન્ત મુદ્રા દેખી અંતરંગમાં વીતરાગ ભાવનો નિશ્ચય થાય છે એ પણ ઉપકાર છે.

ઉપરની વાતને ગાથાથી કહે છે :—

પણ નિશ્ચયે નથી યોગ્ય એ, નહિ દેહગુણ કેવળી તણા;
જે કેવળીગુણને સ્તવે પરમાર્થ કેવળી તે સ્તવે. ૨૯.

ગાથાર્થ :—[તત્] તે સ્તવન [નિશ્ચયે] નિશ્ચયમાં [ન યુજ્યતે] યોગ્ય નથી [હિ] કારણ કે [શરીરગુણાઃ] શરીરના ગુણો [કેવલિનઃ] કેવળીના [ન ભવન્તિ] નથી; [યઃ] જે [કેવલિગુણાન્] કેવળીના ગુણોની [સ્તૌતિ] સ્તુતિ કરે છે [સઃ] તે [તત્ત્વં] પરમાર્થથી [કેવલિનં] કેવળીની [સ્તૌતિ] સ્તુતિ કરે છે.

ટીકા :—જેમ ચાંદીનો ગુણ જે સફેદપણું, તેનો સુવર્ણમાં અભાવ છે માટે નિશ્ચયથી સફેદપણાના નામથી સોનાનું નામ નથી બનતું, સુવર્ણના ગુણ જે પીળાપણું આદિ છે તેમના નામથી જ સુવર્ણનું નામ થાય છે; તેવી રીતે શરીરના ગુણો જે શુકલ-રક્તપણું વગેરે, તેમનો તીર્થકર-કેવળીપુરુષમાં અભાવ છે માટે નિશ્ચયથી શરીરના શુકલ-રક્તપણું વગેરે ગુણોનું સ્તવન

૬૬

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

કાર્ત્તસ્વરગુણસ્ય વ્યપદેશેનૈવ કાર્ત્તસ્વરસ્ય વ્યપદેશાત્; તથા તીર્થકરકેવલિપુરુષસ્ય શરીરગુણસ્ય શુક્લોહિતત્વાદેરભાવાન્ન નિશ્ચયતસ્તસ્તવનેન સ્તવનં, તીર્થકરકેવલિપુરુષગુણસ્ય સ્તવનેનૈવ તીર્થકર-કેવલિપુરુષસ્ય સ્તવનાત્ ।

કથં શરીરસ્તવનેન તદધિષ્ટાતૃત્વાદાત્મનો નિશ્ચયેન સ્તવનં ન યુજ્યત ઇતિ ચેત્—

નયરમ્મિ વર્ણિદે જહ ન વિ રણ્ણો વર્ણના કદા હોદિ ।

દેહગુણે થુવ્વંતે ન કેવલિગુણા થુદા હોંતિ ॥૩૦॥

નગરે વર્ણિતે યથા નાપિ રાજ્ઞો વર્ણના કૃતા ભવતિ ।

દેહગુણે સ્તૂયમાને ન કેવલિગુણાઃ સ્તુતા ભવન્તિ ॥૩૦॥

તથાહિ—

(આર્યા)

પ્રાકારકવલિતામ્બરમુપવનરાજીનિગીર્ણભૂમિતલમ્ ।

પિવતીવ હિ નગરમિદં પરિખાવલયેન પાતાલમ્ ॥૨૫॥

કરવાથી તીર્થકર-કેવળીપુરુષનું સ્તવન નથી થતું, તીર્થકર-કેવળીપુરુષના ગુણોનું સ્તવન કરવાથી જ તીર્થકર-કેવળીપુરુષનું સ્તવન થાય છે.

હવે શિષ્યનો પ્રશ્ન છે કે આત્મા તો શરીરનો અધિષ્ટાતા છે તેથી શરીરના સ્તવનથી આત્માનું સ્તવન નિશ્ચયે કેમ યુક્ત નથી? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે દેહાંત સહિત ગાથા કહે છે:—

વર્ણન કર્યે નગરી તથું નહિ થાય વર્ણન ભૂપનું,
કીધે શરીરગુણની સ્તુતિ નહિ સ્તવન કેવળીગુણનું. ૩૦.

ગાથાર્થ:—[યથા] જેમ [નગરે] નગરનું [વર્ણિતે અપિ] વર્ણન કરતાં છતાં [રાજ્ઞઃ વર્ણના] રાજાનું વર્ણન [ન કૃતા ભવતિ] કરાતું (થતું) નથી, તેમ [દેહગુણે સ્તૂયમાને] દેહના ગુણનું સ્તવન કરતાં [કેવલિગુણાઃ] કેવળીના ગુણોનું [સ્તુતાઃ ન ભવન્તિ] સ્તવન થતું નથી.

ટીકા:—ઉપરના અર્થનું (ટીકામાં) કાવ્ય કહે છે:—

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પૂર્વરંગ

૬૭

—ઇતિ નગરે વર્ણિતેऽપિ રાજ્ઞઃ તદધિષ્ટાતૃત્વેऽપિ પ્રાકારોપવનપરિખાદિમત્ત્વાભાવાદ્વર્ણનં
ન સ્યાત્ ।

તથૈવ—

(આર્યા)

નિત્યમવિકારસુસ્થિતસર્વાઙ્ગમપૂર્વસહજલાવણ્યમ્ ।

અક્ષોભમિવ સમુદ્રં જિનેન્દ્રરૂપં પરં જયતિ ॥૨૬॥

—ઇતિ શરીરે સ્તૂયમાનેऽપિ તીર્થકરકેવલિપુરુષસ્ય તદધિષ્ટાતૃત્વેऽપિ સુસ્થિતસર્વાઙ્ગત્વ-
લાવણ્યાદિગુણાભાવાત્સ્તવનં ન સ્યાત્ ।

અથ નિશ્ચયસ્તુતિમાહ । તત્ર જ્ઞેયજ્ઞાયકસદ્ગુરુદોષપરિહારેણ તાવત્—

શ્લોકાર્થઃ—[ઇદં નગરમ્ હિ] આ નગર એવું છે કે જેણે [પ્રાકાર-કવલિત-અમ્બરમ્] કોટ
વડે આકાશને ગ્રસ્યું છે (અર્થાત્ તેનો ગઢ બહુ ઊંચો છે), [ઉપવન-રાજી-નિર્ગીર્ણ-ભૂમિતલમ્]
બગીચાઓની પંક્તિઓથી જે ભૂમિતળને ગળી ગયું છે (અર્થાત્ ચારે તરફ બગીચાઓથી પૃથ્વી
ઢંકાઈ ગઈ છે) અને [પરિખાવલયેન પાતાલમ્ પિવતિ ઇવ] કોટની ચારે તરફ ખાઈનાં ઘેરાથી
જાણે કે પાતાળને પી રહ્યું છે (અર્થાત્ ખાઈ બહુ ઊંડી છે). ૨૫.

આમ નગરનું વર્ણન કરવા છતાં તેનાથી રાજાનું વર્ણન થતું નથી કારણ કે, જોકે રાજા
તેનો અધિષ્ટાતા છે તોપણ, કોટ-બાગ-ખાઈ-આદિવાળો રાજા નથી.

તેવી રીતે શરીરનું સ્તવન કર્યે તીર્થકરનું સ્તવન થતું નથી તેનો પણ શ્લોક કહે છે:—

શ્લોકાર્થઃ—[જિનેન્દ્રરૂપં પરં જયતિ] જિનેન્દ્રનું રૂપ ઉત્કૃષ્ટપણે જયવંત વર્તે છે. કેવું છે
તે? [નિત્યમ્-અવિકાર-સુસ્થિત-સર્વાઙ્ગમ્] જેમાં સર્વ અંગ હંમેશાં અવિકાર અને સુસ્થિત (સારી
રીતે સુખરૂપ સ્થિત) છે, [અપૂર્વ-સહજ-લાવણ્યમ્] જેમાં (જન્મથી જ) અપૂર્વ અને સ્વાભાવિક
લાવણ્ય છે (અર્થાત્ જે સર્વને પ્રિય લાગે છે) અને [સમુદ્રં ઇવ અક્ષોભમ્] જે સમુદ્રની જેમ
ક્ષોભરહિત છે, ચળાયળ નથી. ૨૬.

આમ શરીરનું સ્તવન કરવા છતાં તેનાથી તીર્થકર-કેવળીપુરુષનું સ્તવન થતું નથી કારણ
કે, જોકે તીર્થકર-કેવળીપુરુષને શરીરનું અધિષ્ટાતાપણું છે તોપણ, સુસ્થિત સર્વાંગપણું, લાવણ્ય
આદિ આત્માના ગુણ નહિ હોવાથી તીર્થકર-કેવળીપુરુષને તે ગુણોનો અભાવ છે.

હવે, (તીર્થકર-કેવળીની) નિશ્ચયસ્તુતિ કહે છે. તેમાં પહેલાં જ્ઞેય-જ્ઞાયકના સંકરદોષનો
પરિહાર કરી (નિશ્ચય) સ્તુતિ કહે છે:—

જો ઇંદિયે જિણિત્તા ણાણસહાવાધિયં મુણદિ આદં ।
તં ખલુ જિદિંદિયં તે ભણંતિ જે ણિચ્છિદા સાહૂ ॥૩૧॥

ય ઇન્દ્રિયાણિ જિત્વા જ્ઞાનસ્વભાવાધિકં જાનાત્યાત્માનમ્ ।
તં ખલુ જિતેન્દ્રિયં તે ભણન્તિ યે નિશ્ચિતાઃ સાધવઃ ॥૩૧॥

યઃ ખલુ નિરવધિબન્ધપર્યાયવશેન પ્રત્યસ્તમિતસમસ્તસ્વપરવિભાગાનિ નિર્મલભેદાભ્યાસકૌશ-
લોપલઙ્ઘાન્તઃસ્ફુટાતિસૂક્ષ્મચિત્સ્વભાવાવષ્ટમ્બલેન શરીરપરિણામાપન્નાનિ દ્રવ્યેન્દ્રિયાણિ, પ્રતિ-
વિશિષ્ટસ્વસ્વવિષયવ્યવસાયિતયા ખણ્ડશઃ આકર્ષન્તિ પ્રતીયમાનાખણ્ડૈકચિચ્છક્તિતયા ભાવેન્દ્રિયાણિ,
ગ્રાહ્યગ્રાહકલક્ષણસમ્બન્ધપ્રત્યાસત્તિવશેન સહ સંવિદા પરસ્પરમેકીભૂતાનિવ ચિચ્છક્તેઃ સ્વયમેવાનુ-

જીતી ઈંદ્રિયો જ્ઞાનસ્વભાવે અધિક જાણે આત્મને,
નિશ્ચય વિષે સ્થિત સાધુઓ ભાષે જિતેન્દ્રિય તેહને. ૩૧.

ગાથાર્થઃ—[યઃ] જે [ઇન્દ્રિયાણિ] ઈંદ્રિયોને [જિત્વા] જીતીને [જ્ઞાનસ્વભાવાધિકં]
જ્ઞાનસ્વભાવ વડે અન્યદ્રવ્યથી અધિક [આત્માનમ્] આત્માને [જાનાતિ] જાણે છે [તં] તેને,
[યે નિશ્ચિતાઃ સાધવઃ] જે નિશ્ચયનયમાં સ્થિતિ સાધુઓ છે [તે] તેઓ, [ખલુ] ખરેખર
[જિતેન્દ્રિયં] જિતેન્દ્રિય [ભણન્તિ] કહે છે.

ટીકાઃ—(જે મુનિ દ્રવ્યેન્દ્રિયો, ભાવેન્દ્રિયો તથા ઈંદ્રિયોના વિષયભૂત પદાર્થો—એ
ત્રણેયને પોતાનાથી જુદાં કરીને સર્વ અન્યદ્રવ્યોથી ભિન્ન પોતાના આત્માને અનુભવે છે તે મુનિ
નિશ્ચયથી જિતેન્દ્રિય છે.) અનાદિ અમર્યાદરૂપ બંધપર્યાયના વશે જેમાં સમસ્ત સ્વપરનો વિભાગ
અસ્ત થઈ ગયો છે (અર્થાત્ જેઓ આત્માની સાથે એવી એક થઈ રહી છે કે ભેદ દેખાતો
નથી) એવી શરીરપરિણામને પ્રાપ્ત જે દ્રવ્યેન્દ્રિયો તેમને તો નિર્મળ ભેદ-અભ્યાસની પ્રવીણતાથી
પ્રાપ્ત જે અંતરંગમાં પ્રગટ અતિસૂક્ષ્મ ચૈતન્યસ્વભાવ તેના અવલંબનના બળ વડે સર્વથા પોતાથી
જુદી કરી; એ, દ્રવ્યેન્દ્રિયોનું જીતવું થયું. જુદા જુદા પોતપોતાના વિષયોમાં વ્યાપારપણાથી જેઓ
વિષયોને ખંડખંડ ગ્રહણ કરે છે (અર્થાત્ જ્ઞાનને ખંડખંડરૂપ જણાવે છે) એવી ભાવેન્દ્રિયોને,
પ્રતીતિમાં આવતા અખંડ એક ચૈતન્યશક્તિપણા વડે સર્વથા પોતાથી જુદી જાણી; એ,
ભાવેન્દ્રિયોનું જીતવું થયું. ગ્રાહ્યગ્રાહકલક્ષણવાળા સંબંધની નિકટતાને લીધે જેઓ પોતાના સંવેદન
(જ્ઞાન) સાથે પરસ્પર એક જેવા થઈ ગયેલા દેખાય છે એવા, ભાવેન્દ્રિયો વડે ગ્રહવામાં
આવતા જે ઈંદ્રિયોના વિષયભૂત સ્પર્શાદિ પદાર્થો તેમને, પોતાની ચૈતન્યશક્તિનું સ્વયમેવ

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પૂર્વરંગ

૬૯

ભૂયમાનાસદ્ગતયા ભાવેન્દ્રિયાવગૃહ્યમાણાન્ સ્પર્શાદીનિન્દ્રિયાર્થાશ્ચ સર્વથા સ્વતઃ પૃથક્કરણેન વિજિત્યોપરતસમસ્તજ્ઞેયજ્ઞાયકસદ્કરદોષત્વેનૈકત્વે ટઙ્કોત્કીર્ણ વિશ્વસ્યાપ્યસ્યોપરિ તરતા પ્રત્યક્ષો-દ્યોતતયા નિત્યમેવાન્તઃપ્રકાશમાનેનાનપાયિના સ્વતઃસિદ્ધેન પરમાર્થસતા ભગવતા જ્ઞાનસ્વભાવેન સર્વેભ્યો દ્રવ્યાન્તરેભ્યઃ પરમાર્થતોઽતિરિક્તમાત્માનં સચ્ચેતયતે સ ખલુ જિતેન્દ્રિયો જિન ઇત્યેકા નિશ્ચયસ્તુતિઃ ।

અથ ભાવ્યભાવકસદ્કરદોષપરિહારેણ—

જો મોહં તુ જિણિત્તા ણાણસહાવાધિયં મુણદિ આદં ।
તં જિદમોહં સાહું પરમદ્વિયાણયા બેંતિ ॥૩૨॥

અનુભવમાં આવતું જે અસંગપણું તે વડે સર્વથા પોતાથી જુદા કર્યા; એ, ઈન્દ્રિયોના વિષયભૂત પદાર્થોનું જીતવું થયું. આમ જે (મુનિ) દ્રવ્યેન્દ્રિયો, ભાવેન્દ્રિયો તથા ઈન્દ્રિયોના વિષયભૂત પદાર્થો—એ ત્રણેને જીતીને, જ્ઞેયજ્ઞાયક-સંકર નામનો દોષ આવતો હતો તે સઘળો દૂર થવાથી એકત્વમાં *ટંકોત્કીર્ણ અને જ્ઞાનસ્વભાવ વડે સર્વ અન્યદ્રવ્યોથી પરમાર્થે જુદા એવા પોતાના આત્માને અનુભવે છે તે નિશ્ચયથી 'જિતેન્દ્રિય જિન' છે. (જ્ઞાનસ્વભાવ અન્ય અચેતન દ્રવ્યોમાં નથી તેથી તે વડે આત્મા સર્વથી અધિક, જુદો જ છે.) કેવો છે તે જ્ઞાનસ્વભાવ? આ વિશ્વની (સમસ્ત પદાર્થોની) ઉપર તરતો (અર્થાત્ તેમને જાણતાં છતાં તે-રૂપ નહિ થતો), પ્રત્યક્ષ ઉદ્યોતપણાથી સદાય અંતરંગમાં પ્રકાશમાન, અવિનશ્વર, સ્વતઃસિદ્ધ અને પરમાર્થસત્—એવો ભગવાન જ્ઞાનસ્વભાવ છે.

આ રીતે એક નિશ્ચયસ્તુતિ તો આ થઈ.

(જ્ઞેય તો દ્રવ્યેન્દ્રિયો, ભાવેન્દ્રિયો તથા ઈન્દ્રિયોના વિષયભૂત પદાર્થો અને જ્ઞાયક પોતે આત્મા—એ બન્નેનું અનુભવન, વિષયોની આસક્તતાથી, એક જેવું થતું હતું; ભેદજ્ઞાનથી ભિન્નપણું જાણ્યું ત્યારે તે જ્ઞેયજ્ઞાયક-સંકરદોષ દૂર થયો એમ અહીં જાણવું.)

હવે ભાવ્યભાવક-સંકરદોષ દૂર કરી (નિશ્ચય) સ્તુતિ કહે છે:—

જીતી મોહ જ્ઞાનસ્વભાવથી જે અધિક જાણે આત્મને,
પરમાર્થના વિજ્ઞાયકો તે સાધુ જિતમોહી કહે. ૩૨.

* ટંકોત્કીર્ણ = પથ્થરમાં ટાંકણાથી કોરેલી મૂર્તિની જેમ એકાકાર જેવો ને તેવો સ્થિત.

યો મોહં તુ જિત્વા જ્ઞાનસ્વભાવાધિકં જાનાત્યાત્માનમ્ ।
તં જિતમોહં સાધું પરમાર્થવિજ્ઞાયકા બ્રુવન્તિ ॥૩૨॥

યો હિ નામ ફલદાનસમર્થતયા પ્રાદુર્ભૂય ભાવકત્વેન ભવન્તમપિ દૂરત એવ તદનુવૃત્તેરાત્મનો ભાવ્યસ્ય વ્યાવર્તનેન હઠાન્મોહં ન્યક્ૃત્યોપરતસમસ્તભાવ્યભાવકસદ્ગુરદોષત્વેનૈકત્વે ટઙ્કોત્કીર્ણ વિશ્વસ્યાપ્યસ્યોપરિ તરતા પ્રત્યક્ષોદ્યોતતયા નિત્યમેવાન્તઃપ્રકાશમાનેનાનપાયિના સ્વતઃસિદ્ધેન પરમાર્થસતા ભગવતા જ્ઞાનસ્વભાવેન દ્રવ્યાન્તરસ્વભાવભાવિભ્યઃ સર્વેભ્યો ભાવાન્તરેભ્યઃ પરમાર્થ-તોઽતિરિક્તમાત્માનં સચ્ચેતયતે સ ખલુ જિતમોહો જિન ઇતિ દ્વિતીયા નિશ્ચયસ્તુતિઃ ।

એવમેવ ચ મોહપદપરિવર્તનેન રાગદ્વેષક્રોધમાનમાયાલોભકર્મનોકર્મમનોવચનકાય-સૂત્રાણ્યેકાદશ પઞ્ચાનાં શ્રોત્રચક્ષુર્ગ્રાણરસનસ્પર્શનસૂત્રાણામિન્દ્રિયસૂત્રેણ પૃથગ્વ્યાખ્યા-

ગાથાર્થઃ—[યઃ તુ] જે મુનિ [મોહં] મોહને [જિત્વા] જીતીને [આત્માનમ્] પોતાના આત્માને [જ્ઞાનસ્વભાવાધિકં] જ્ઞાનસ્વભાવ વડે અન્યદ્રવ્યભાવોથી અધિક [જાનાતિ] જાણે છે [તં સાધું] તે મુનિને [પરમાર્થવિજ્ઞાયકાઃ] પરમાર્થના જાણનારાઓ [જિતમોહં] જિતમોહ [બ્રુવન્તિ] કહે છે.

ટીકાઃ—મોહકર્મ ફળ દેવાના સામર્થ્ય વડે પ્રગટ ઉદયરૂપ થઈને ભાવકપણે પ્રગટ થાય છે તોપણ તેના અનુસારે જેની પ્રવૃત્તિ છે એવો જે પોતાનો આત્મા—ભાવ્ય, તેને ભેદજ્ઞાનના બળ વડે દૂરથી જ પાછો વાળવાથી એ રીતે બળપૂર્વક મોહનો તિરસ્કાર કરીને, સમસ્ત ભાવ્યભાવક-સંકરદોષ દૂર થવાથી એકત્વમાં ટંકોત્કીર્ણ (નિશ્ચલ) અને જ્ઞાનસ્વભાવ વડે અન્યદ્રવ્યોના સ્વભાવોથી થતા સર્વ અન્યભાવોથી પરમાર્થે જુદા એવા પોતાના આત્માને જે (મુનિ) અનુભવે છે તે નિશ્ચયથી ‘જિતમોહ જિન’ (જેણે મોહને જીત્યો છે એવો જિન) છે. કેવો છે તે જ્ઞાનસ્વભાવ? આ સમસ્ત લોકના ઉપર તરતો, પ્રત્યક્ષ ઉદ્યોતપણાથી સદાય અંતરંગમાં પ્રકાશમાન, અવિનાશી, પોતાથી જ સિદ્ધ અને પરમાર્થસત્ એવો ભગવાન જ્ઞાનસ્વભાવ છે.

આ રીતે ભાવ્યભાવક ભાવના સંકરદોષને દૂર કરી બીજી નિશ્ચયસ્તુતિ છે.

આ ગાથાસૂત્રમાં એક મોહનું જ નામ લીધું છે; તેમાં ‘મોહ’ પદને બદલીને તેની જગ્યાએ રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કર્મ, નોકર્મ, મન, વચન, કાય મૂકીને અગિયાર સૂત્રો વ્યાખ્યાનરૂપ કરવાં અને શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, રસન, સ્પર્શન—એ પાંચનાં સૂત્રો ઈન્દ્રિયસૂત્ર દ્વારા જુદાં વ્યાખ્યાનરૂપ કરવાં; એમ સોળ સૂત્રો જુદાં જુદાં વ્યાખ્યાનરૂપ

તત્વાદ્યાખ્યેયાનિ । અનયા દિશાન્યાન્યપ્યૂહ્યાનિ ।

અથ ભાવ્યભાવકભાવાભાવેન—

જિદમોહસ્સ દુ જહયા ધીણો મોહો હવેઝ સાહુસ્સ ।

તહયા હુ ધીણમોહો ભણ્ણદિ સો ણિચ્છયવિદૂહિં ॥૩૩॥

જિતમોહસ્ય તુ યદા ક્ષીણો મોહો ભવેત્સાધોઃ ।

તદા ધલુ ક્ષીણમોહો ભણ્ણયતે સ નિશ્ચયવિદ્ધિઃ ॥૩૩॥

ઇહ ધલુ પૂર્વપ્રક્રાન્તેન વિધાનેનાત્મનો મોહં ન્યકૃત્ય યથોદિતજ્ઞાનસ્વભાવાતિરિક્તા-
ત્મસચ્ચેતનેન જિતમોહસ્ય સતો યદા સ્વભાવભાવભાવનાસૌષ્ટવાવષ્ટમ્ભાત્તસન્તાનાત્યન્તવિનાશેન
પુનરપ્રાદુર્ભાવાય ભાવકઃ ક્ષીણો મોહઃ સ્યાત્તદા સ ઇવ ભાવ્યભાવકભાવાભાવેનૈકત્વે ટઙ્કોત્કીર્ણ

કરવાં અને આ ઉપદેશથી બીજાં પણ વિચારવાં.

ભાવાર્થઃ—ભાવક જે મોહ તેના અનુસાર પ્રવૃત્તિથી પોતાનો આત્મા ભાવ્યરૂપ થાય
છે તેને ભેદજ્ઞાનના બળથી જુદો અનુભવે તે જિતમોહ જિન છે. અહીં એવો આશય છે કે
શ્રેણી યડતાં મોહનો ઉદય જેને અનુભવમાં ન રહે અને જે પોતાના બળથી ઉપશમાદિ કરી
આત્માને અનુભવે છે તેને જિતમોહ કહ્યો છે. અહીં મોહને જીત્યો છે; તેનો નાશ થયો નથી.

હવે, ભાવ્યભાવક ભાવના અભાવથી નિશ્ચયસ્તુતિ કહે છે:—

જિતમોહ સાધુ તણો વળી ક્ષય મોહ જ્યારે થાય છે,

નિશ્ચયવિદો થકી તેહને ક્ષીણમોહ નામ કથાય છે. ૩૩.

ગાથાર્થઃ—[જિતમોહસ્ય તુ સાધોઃ] જેણે મોહને જીત્યો છે એવા સાધુને [યદા] જ્યારે
[ક્ષીણઃ મોહઃ] મોહ ક્ષીણ થઈ સત્તામાંથી નાશ [ભવેત્] થાય [તદા] ત્યારે [નિશ્ચયવિદ્ધિઃ]
નિશ્ચયના જાણનારા [ધલુ] નિશ્ચયથી [સઃ] તે સાધુને [ક્ષીણમોહઃ] ‘ક્ષીણમોહ’ એવા નામથી
[ભણ્ણયતે] કહે છે.

ટીકાઃ—આ નિશ્ચયસ્તુતિમાં, પૂર્વોક્ત વિધાનથી આત્મામાંથી મોહનો તિરસ્કાર કરી,
જેવો (પૂર્વે) કહ્યો તેવા જ્ઞાનસ્વભાવ વડે અન્યદ્રવ્યથી અધિક આત્માનો અનુભવ કરવાથી જે
જિતમોહ થયો, તેને જ્યારે પોતાના સ્વભાવભાવની ભાવનાનું સારી રીતે અવલંબન કરવાથી
મોહની સંતતિનો અત્યંત વિનાશ એવો થાય કે ફરી તેનો ઉદય ન થાય—એમ ભાવકરૂપ

પરમાત્માનમવાપ્ત: ક્ષીણમોહો જિન ઇતિ તૃતીયા નિશ્ચયસ્તુતિ: ।

एवमेव च मोहपदपरिवर्तनेन रागद्वेषक्रोधमानमायालोभकर्मनोकर्ममनोवचनकायश्रोत्र-
चक्षुर्घ्राणरसनस्पर्शनसूत्राणि षोडश व्याख्येयानि । अनया दिशान्यान्यप्यूह्यानि ।

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

एकत्वं व्यवहारतो न तु पुनः कायात्मनोर्निश्चया-
न्तुः स्तोत्रं व्यवहारतोऽस्ति वपुषः स्तुत्या न तत्तत्त्वतः ।
स्तोत्रं निश्चयतश्चितो भवति चित्तुत्यैव सैवं भवे-
न्नातस्तीर्थकरस्तवोत्तरबलादेकत्वमात्माङ्गयोः ॥२७॥

મોહ ક્ષીણ થાય, ત્યારે (ભાવક મોહનો ક્ષય થવાથી આત્માના વિભાવરૂપ ભાવ્યભાવનો પણ અભાવ થાય છે અને એ રીતે) ભાવ્યભાવક ભાવનો અભાવ થવાને લીધે એકપણું થવાથી ટંકોત્કીર્ણ (નિશ્ચલ) પરમાત્માને પ્રાપ્ત થયેલો તે ‘ક્ષીણમોહ જિન’ કહેવાય છે. આ ત્રીજી નિશ્ચયસ્તુતિ છે.

અહીં પણ પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ ‘મોહ’ પદને બદલી રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કર્મ, નોકર્મ, મન, વચન, કાય, શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, રસન, સ્પર્શન—એ પદો મૂકી સોળ સૂત્રો (ભણવાં અને) વ્યાખ્યાન કરવાં અને આ પ્રકારના ઉપદેશથી બીજાં પણ વિચારવાં.

ભાવાર્થ:—સાધુ પહેલાં પોતાના બળથી ઉપશમ ભાવ વડે મોહને જીતી, પછી જ્યારે પોતાના મહા સામર્થ્યથી મોહનો સત્તામાંથી નાશ કરી જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે ક્ષીણમોહ જિન કહેવાય છે.

હવે અહીં આ નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ સ્તુતિના અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે:—

શ્લોકાર્થ:—[કાયાત્મનો: વ્યવહારત: એકત્વં] શરીરને અને આત્માને વ્યવહારનયથી એકપણું છે [તુ પુન:] પણ [નિશ્ચયાત્ ન] નિશ્ચયનયથી એકપણું નથી; [વપુષ: સ્તુત્યા તુ: સ્તોત્રં વ્યવહારત: અસ્તિ] માટે શરીરના સ્તવનથી આત્મા-પુરુષનું સ્તવન વ્યવહારનયથી થયું કહેવાય છે, અને [તત્ત્વત: તત્ ન] નિશ્ચયનયથી નહિ; [નિશ્ચયત:] નિશ્ચયથી તો [ચિત્તુત્યા એવ] ચૈતન્યના સ્તવનથી જ [ચિત્ત: સ્તોત્રં ભવતિ] ચૈતન્યનું સ્તવન થાય છે. [સા એવં ભવેત્] તે ચૈતન્યનું સ્તવન અહીં જિતેન્દ્રિય, જિતમોહ, ક્ષીણમોહ—એમ (ઉપર) કહ્યું તેમ છે. [અત: તીર્થકરસ્તવોત્તરબલાત્] અજ્ઞાનીએ તીર્થકરના સ્તવનનો જે પ્રશ્ન કર્યો હતો તેનો આમ

इति परिचिततत्त्वैरात्मकायैकतायां
नयविभजनयुक्त्यात्यन्तमुच्छादितायाम् ।
अवतरति न बोधो बोधमेवाद्य कस्य
स्वरसरभसकृष्टः प्रस्फुटन्नेक एव ॥२८॥

इत्यप्रतिबुद्धोक्तिनिरासः ।

एवमयमनादिमोहसन्ताननिरूपितात्मशरीरेकत्वसंस्कारतयात्यन्तमप्रतिबुद्धोऽपि प्रसभोज्ञम्भित-

નયવિભાગથી ઉત્તર દીધો; તે ઉત્તરના બળથી એમ સિદ્ધ થયું કે [આત્મ-અજ્ઞયો: એકત્વં ન] આત્માને અને શરીરને એકપણું નિશ્ચયથી નથી. ૨૭.

હવે વળી, આ અર્થને જાણવાથી ભેદજ્ઞાનની સિદ્ધિ થાય છે એવા અર્થવાળું કાવ્ય કહે છે:—

श्लोकार्थः—[परिचित-तत्त्वैः] જેમણે વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને પરિચયરૂપ કર્યું છે એવા મુનિઓએ [આત્મ-કાય-એકતાયાં] જ્યારે આત્મા અને શરીરના એકપણાને [इति नय-विभजन-युक्त्या] આમ નયના વિભાગની યુક્તિ વડે [अत्यन्तम् उच्छादितायाम्] જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યું છે—અત્યંત નિષેધ્યું છે, ત્યારે [कस्य] કયા પુરુષને [बोधः] જ્ઞાન [अद्य एव] તત્કાળ [बोधं] યથાર્થપણાને [न अवतरति] ન પામે? અવશ્ય પામે જ. કેવું થઈને? [स्व-रस-रभस-कृष्टः प्रस्फुटन् एव] પોતાના નિજરસના વેગથી ખેંચાઈ પ્રગટ થતું એકસ્વરૂપ થઈને.

ભાવાર્થ:—નિશ્ચય-વ્યવહારનયના વિભાગ વડે આત્માનો અને પરનો અત્યંત ભેદ બતાવ્યો છે; તેને જાણીને, એવો કોણ પુરુષ છે કે જેને ભેદજ્ઞાન ન થાય? થાય જ; કારણ કે જ્યારે જ્ઞાન પોતાના સ્વરસથી પોતે પોતાનું સ્વરૂપ જાણે ત્યારે અવશ્ય તે જ્ઞાન પોતાના આત્માને પરથી ભિન્ન જ જણાવે છે. અહીં કોઈ દીર્ઘસંસારી જ હોય તો તેની કાંઈ વાત નથી. ૨૮.

આ પ્રમાણે, અપ્રતિબુદ્ધે જે એમ કહ્યું હતું કે “અમારો તો એ નિશ્ચય છે કે દેહ છે તે જ આત્મા છે”, તેનું નિરાકરણ કર્યું.

આ રીતે આ અજ્ઞાની જીવ અનાદિ મોહના સંતાનથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલું જે આત્મા ને શરીરનું એકપણું તેના સંસ્કારપણાથી અત્યંત અપ્રતિબુદ્ધ હતો તે હવે તત્ત્વજ્ઞાન-

તત્ત્વજ્ઞાનજ્યોતિર્નેત્રવિકારીવ પ્રકટોદ્ઘાટિતપટલષ્ટસિતિપ્રતિબુદ્ધઃ (?) સાક્ષાત્ દ્રષ્ટારં સ્વં સ્વયમેવ હિ વિજ્ઞાય શ્રદ્ધાય ચ તં ચૈવાનુચરિતુકામઃ સ્વાત્મારામસ્યાસ્યાન્યદ્રવ્યાણાં પ્રત્યાખ્યાનં કિં સ્યાદિતિ પૃચ્છન્નિત્યં વાચ્યઃ—

સવ્વે ભાવે જમ્હા પચ્ચક્ખાઈ પરે ત્તિ ણાદૂણં ।
તમ્હા પચ્ચક્ખાણં ણાણં ણિયમા મુણેદવ્વં ॥૩૪॥

સર્વાન્ ભાવાન્ યસ્માત્પ્રત્યાખ્યાતિ પરાનિતિ જ્ઞાત્વા ।
તસ્માત્પ્રત્યાખ્યાનં જ્ઞાનં નિયમાત્ જ્ઞાતવ્યમ્ ॥૩૪॥

યતો હિ દ્રવ્યાન્તરસ્વભાવભાવિનોડન્યાનખિલાનપિ ભાવાન્ ભગવજ્ઞાતૃદ્રવ્યં સ્વસ્વભાવ-
ભાવાવ્યાપ્યતયા પરત્વેન જ્ઞાત્વા પ્રત્યાચષ્ટે, તતો ય એવ પૂર્વ જ્ઞાનાતિ સ એવ પશ્ચાત્પ્રત્યાચષ્ટે,

સ્વરૂપ જ્યોતિનો પ્રગટ ઉદય થવાથી અને નેત્રના વિકારીની માફક (જેમ કોઈ પુરુષનાં નેત્રમાં વિકાર હતો ત્યારે વર્ણાદિક અન્યથા દેખાતાં હતાં અને જ્યારે વિકાર મટ્યો ત્યારે જેવાં હતાં તેવાં જ દેખવા લાગ્યો તેમ) પડળ સમાન આવરણકર્મ સારી રીતે ઊઘડી જવાથી પ્રતિબુદ્ધ થયો અને સાક્ષાત્ દ્રષ્ટા (દેખનાર) એવા પોતાને પોતાથી જ જાણી, શ્રદ્ધાન કરી, તેનું જ આચરણ કરવાનો ઈચ્છક થયો થકો પૂછે છે કે ‘આ સ્વાત્મારામને અન્ય દ્રવ્યોનું પ્રત્યાખ્યાન (ત્યાગવું) તે શું છે?’ તેને આચાર્ય આ પ્રમાણે કહે છે:—

સૌ ભાવને પર જાણીને પચખાણ ભાવોનું કરે,
તેથી નિયમથી જાણવું કે જ્ઞાન પ્રત્યાખ્યાન છે. ૩૪.

ગાથાર્થઃ—[યસ્માત્] જેથી [સર્વાન્ ભાવાન્] ‘પોતાના સિવાય સર્વ પદાર્થો [પરાન્] પર છે’ [ઈતિ જ્ઞાત્વા] એમ જાણીને [પ્રત્યાખ્યાતિ] પ્રત્યાખ્યાન કરે છે—ત્યાગે છે, [તસ્માત્] તેથી, [પ્રત્યાખ્યાનં] પ્રત્યાખ્યાન [જ્ઞાનં] જ્ઞાન જ છે [નિયમાત્] એમ નિયમથી [જ્ઞાતવ્યમ્] જાણવું. પોતાના જ્ઞાનમાં ત્યાગરૂપ અવસ્થા તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે, બીજું કાંઈ નથી.

ટીકાઃ—આ ભગવાન જ્ઞાતા-દ્રવ્ય (આત્મા) છે તે અન્યદ્રવ્યના સ્વભાવથી થતા અન્ય સમસ્ત પરભાવોને, તેઓ પોતાના સ્વભાવભાવ વડે નહિ વ્યાપ્ત હોવાથી પરપણે જાણીને, ત્યાગે છે; તેથી જે પહેલાં જાણે છે તે જ પછી ત્યાગે છે, બીજો તો કોઈ ત્યાગનાર નથી—એમ

ન પુનરન્ય ઇત્યાત્મનિ નિશ્ચિત્ય પ્રત્યાખ્યાનસમયે પ્રત્યાખ્યેયોપાધિમાત્રપ્રવર્તિતકર્તૃત્વવ્યપદેશત્વેઽપિ પરમાર્થેનાવ્યપદેશ્યજ્ઞાનસ્વભાવાદપ્રચ્ચવનાત્ પ્રત્યાખ્યાનં જ્ઞાનમેવેત્યનુભવનીયમ્ ।

અથ જ્ઞાતુઃ પ્રત્યાખ્યાને કો દૃષ્ટાન્ત ઇત્યત આહ—

જહ ણામ કો વિ પુરિસો પરદવ્વમિણં તિ જાણિદું ચયદિ ।

તહ સવ્વે પરભાવે ણાઠ્ઠણ વિમુંચદે ણાણી ॥૩૫॥

યથા નામ કોઽપિ પુરુષઃ પરદ્રવ્યમિદમિતિ જ્ઞાત્વા ત્યજતિ ।

તથા સર્વાન્ પરભાવાન્ જ્ઞાત્વા વિમુજ્જતિ જ્ઞાની ॥૩૫॥

યથા હિ કશ્ચિત્પુરુષઃ સમ્ભ્રાન્ત્યા રજકાત્પરકીયં ચીવરમાદાયાત્મીયપ્રતિપત્યા પરિધાય

આત્મામાં નિશ્ચય કરીને, પ્રત્યાખ્યાનના (ત્યાગના) સમયે પ્રત્યાખ્યાન કરવાયોગ્ય જે પરભાવ તેની ઉપાધિમાત્રથી પ્રવર્તેલું ત્યાગના કર્તાપણાનું નામ (આત્માને) હોવા છતાં પણ, પરમાર્થથી જોવામાં આવે તો પરભાવના ત્યાગકર્તાપણાનું નામ પોતાને નથી, પોતે તો એ નામથી રહિત છે કારણ કે જ્ઞાનસ્વભાવથી પોતે છૂટ્યો નથી, માટે પ્રત્યાખ્યાન જ્ઞાન જ છે—એમ અનુભવ કરવો.

ભાવાર્થઃ—આત્માને પરભાવના ત્યાગનું કર્તાપણું છે તે નામમાત્ર છે. પોતે તો જ્ઞાનસ્વભાવ છે. પરદ્રવ્યને પર જાણ્યું, પછી પરભાવનું ગ્રહણ નહિ તે જ ત્યાગ છે. એ રીતે, સ્થિર થયેલું જ્ઞાન તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે, જ્ઞાન સિવાય કોઈ બીજો ભાવ નથી.

હવે પૂછે છે કે જ્ઞાતાનું પ્રત્યાખ્યાન જ્ઞાન જ કહ્યું તેનું દેષ્ટાંત શું છે? તેના ઉત્તરરૂપ દેષ્ટાંત-દાર્ષ્ટાંતની ગાથા કહે છે:—

આ પારકું એમ જાણીને પરદ્રવ્યને કો નર તજે,

ત્યમ પારકા સૌ જાણીને પરભાવ જ્ઞાની પરિત્યજે. ૩૫.

ગાથાર્થઃ—[યથા નામ] જેમ લોકમાં [કઃ અપિ પુરુષઃ] કોઈ પુરુષ [પરદ્રવ્યમ્ ઇદમ્ ઇતિ જ્ઞાત્વા] પરવસ્તુને ‘આ પરવસ્તુ છે’ એમ જાણે ત્યારે એવું જાણીને [ત્યજતિ] પરવસ્તુને ત્યાગે છે, [તથા] તેવી રીતે [જ્ઞાની] જ્ઞાની [સર્વાન્] સર્વ [પરભાવાન્] પરદ્રવ્યોના ભાવોને [જ્ઞાત્વા] ‘આ પરભાવ છે’ એમ જાણીને [વિમુજ્જતિ] તેમને છોડે છે.

ટીકાઃ—જેમ—કોઈ પુરુષ ધોબીના ઘરેથી ભ્રમથી બીજાનું વસ્ત્ર લાવી, પોતાનું જાણી

૭૬

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

શયાનઃ સ્વયમજ્ઞાની સન્નયેન તદજ્વલમાલમ્બ્ય બલાન્નગ્નીક્રિયમાણો મંક્ષુ પ્રતિબુદ્ધ્યસ્વાર્પય પરિવર્તિતમેતદ્વસ્ત્રં મામકમિત્યસકૃદ્વાક્યં શૃણ્વન્નિલૈશ્ચિહ્નૈઃ સુષ્ટુ પરીક્ષ્ય નિશ્ચિતમેતત્પરકીયમિતિ જ્ઞાત્વા જ્ઞાની સન્ મુજ્વતિ તદ્દીવરમચિરાત્, તથા જ્ઞાતાપિ સમ્ભ્રાન્ત્યા પરકીયાન્ભાવા-નાદાયાત્મીયપ્રતિપત્યાત્મન્યધ્યાસ્ય શયાનઃ સ્વયમજ્ઞાની સન્ ગુરુણા પરભાવવિવેકં કૃત્વૈકીક્રિયમાણો મંક્ષુ પ્રતિબુદ્ધ્યસ્વૈકઃ સ્વલ્વયમાત્મેત્યસકૃદ્ચ્છૌતં વાક્યં શૃણ્વન્નિલૈશ્ચિહ્નૈઃ સુષ્ટુ પરીક્ષ્ય નિશ્ચિતમેતે પરભાવા ઇતિ જ્ઞાત્વા જ્ઞાની સન્ મુજ્વતિ સર્વાન્પરભાવાનચિરાત્ ।

(માલિની)

અવતરતિ ન યાવદ્ વૃત્તિમત્યન્તવેગા-

દનવમપરભાવત્યાગદૃષ્ટાન્તદૃષ્ટિઃ ।

ઙ્ઙિતિ સકલભાવૈરન્યદીયૈર્વિમુક્તા

સ્વયમિયમનુભૂતિસ્તાવદાવિર્વિભૂવ ॥૨૬॥

ઓઢીને સૂતો છે ને પોતાની મેળે અજ્ઞાની (-આ વસ્ત્ર બીજાનું છે એવા જ્ઞાન વિનાનો) થઈ રહ્યો છે; જ્યારે બીજો તે વસ્ત્રનો ખૂણો પકડી, ખેંચી તેને નગ્ન કરે છે અને કહે છે કે 'તું શીઘ્ર જાગ, સાવધાન થા, આ મારું વસ્ત્ર બદલામાં આવી ગયું છે તે મારું મને દે', ત્યારે વારંવાર કહેલું એ વાક્ય સાંભળતો તે, (એ વસ્ત્રનાં) સર્વ ચિહ્નોથી સારી રીતે પરીક્ષા કરીને, 'જરૂર આ વસ્ત્ર પારકું જ છે' એમ જાણીને, જ્ઞાની થયો થકો, તે (પરના) વસ્ત્રને જલદી ત્યાગે છે. તેવી રીતે—જ્ઞાતા પણ ભ્રમથી પરદ્રવ્યોના ભાવોને ગ્રહણ કરી, પોતાના જાણી, પોતામાં એકરૂપ કરીને સૂતો છે ને પોતાની મેળે અજ્ઞાની થઈ રહ્યો છે; જ્યારે શ્રી ગુરુ પરભાવનો વિવેક (ભેદજ્ઞાન) કરી તેને એક આત્મભાવરૂપ કરે અને કહે કે 'તું શીઘ્ર જાગ, સાવધાન થા, આ તારો આત્મા ખરેખર એક (જ્ઞાનમાત્ર) જ છે, (અન્ય સર્વ પરદ્રવ્યના ભાવો છે),' ત્યારે વારંવાર કહેલું એ આગમનું વાક્ય સાંભળતો તે, સમસ્ત (સ્વ-પરનાં) ચિહ્નોથી સારી રીતે પરીક્ષા કરીને, 'જરૂર આ પરભાવો જ છે, (હું એક જ્ઞાનમાત્ર જ છું)' એમ જાણીને, જ્ઞાની થયો થકો, સર્વ પરભાવોને તત્કાળ છોડે છે.

ભાવાર્થઃ—જ્યાં સુધી પરવસ્તુને ભૂલથી પોતાની જાણે ત્યાં સુધી જ મમત્વ રહે; અને જ્યારે યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી પરવસ્તુને પારકી જાણે ત્યારે બીજાની વસ્તુમાં મમત્વ શાનું રહે? અર્થાત્ ન રહે એ પ્રસિદ્ધ છે.

હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે:—

અથ કથમનુભૂતે: પરભાવવિવેકો ભૂત ઇત્યાશઙ્ક્ય ભાવકભાવવિવેકપ્રકારમાહ—

ળત્થિ મમ કો વિ મોહો બુઙ્ગાદિ ઉવઓગ એવ અહમેક્કો ।
તં મોહણિમ્મમત્તં સમયસ્સ વિયાણયા વેત્તિ ॥૩૬॥

નાસ્તિ મમ કોઽપિ મોહો બુઘ્યતે ઉપયોગ એવાહમેકઃ ।
તં મોહનિર્મમત્વં સમયસ્ય વિજ્ઞાયકા બ્રુવન્તિ ॥૩૬॥

ઇહ ખલુ ફલદાનસમર્થતયા પ્રાદુર્ભૂય ભાવકેન સતા પુદ્ગલદ્રવ્યેણાભિનિર્વર્ત્ય-

શ્લોકાર્થઃ—[અપર-ભાવ-ત્યાગ-દૃષ્ટાન્ત-દૃષ્ટિઃ] આ પરભાવના ત્યાગના દેષ્ટાંતની દેષ્ટિ, [અનવમ્ અત્યન્ત-વેગાત્ યાવત્ વૃત્તિમ્ ન અવતરતિ] જૂની ન થાય એ રીતે અત્યંત વેગથી જ્યાં સુધી પ્રવૃત્તિને પામે નહિ, [તાવત્] તે પહેલાં જ [ઙ્ગાદિતિ] તત્કાળ [સકલ-ભાવૈઃ અન્યદીયૈઃ વિમુક્તા] સકલ અન્યભાવોથી રહિત [સ્વયમ્ ઇયમ્ અનુભૂતિઃ] પોતે જ આ અનુભૂતિ તો [આવિર્ભૂવ] પ્રગટ થઈ ગઈ.

ભાવાર્થઃ—આ પરભાવના ત્યાગનું દેષ્ટાંત કહ્યું તે પર દેષ્ટિ પડે તે પહેલાં સમસ્ત અન્યભાવોથી રહિત પોતાના સ્વરૂપનું અનુભવન તો તત્કાળ થઈ ગયું; કારણ કે એ પ્રસિદ્ધ છે કે વસ્તુને પરની જાણ્યા પછી મમત્વ રહેતું નથી. ૨૮.

હવે, ‘આ અનુભૂતિથી પરભાવનું ભેદજ્ઞાન કેવા પ્રકારે થયું?’ એવી આશંકા કરીને, પ્રથમ તો જે ભાવકભાવ—મોહકર્મના ઉદયરૂપ ભાવ, તેના ભેદજ્ઞાનનો પ્રકાર કહે છે:—

નથી મોહ તે મારો કંઈ, ઉપયોગ કેવળ એક હું,
—એ જ્ઞાનને, જ્ઞાયક સમયના મોહનિર્મમતા કહે. ૩૬.

*ગાથાર્થઃ—[બુઘ્યતે] એમ જાણે કે [મોહઃ મમ કઃ અપિ નાસ્તિ] ‘મોહ મારો કાંઈ પણ સંબંધી નથી, [એકઃ ઉપયોગઃ એવ અહમ્] એક ઉપયોગ છે તે જ હું છું’—[તં] એવું જે જાણવું તેને [સમયસ્ય] સિદ્ધાંતના અથવા સ્વપરના સ્વરૂપના [વિજ્ઞાયકાઃ] જાણનારા [મોહનિર્મમત્વં] મોહથી નિર્મમત્વ [બ્રુવન્તિ] કહે છે.

ટીકાઃ—નિશ્ચયથી, (આ મારા અનુભવમાં) ફળ દેવાના સામર્થ્યથી પ્રગટ થઈને

* આ ગાથાનો અર્થ આમ પણ થાય છે:—‘જરાય મોહ મારો નથી, હું એક છું’ એવું ઉપયોગ જ (—આત્મા જ) જાણે તે ઉપયોગને (—આત્માને) સમયના જાણનારા મોહ પ્રત્યે નિર્મમ (મમતા વિનાનો) કહે છે.

માનષ્ટ્કોત્કીર્ણેકજ્ઞાયકસ્વભાવભાવસ્ય પરમાર્થતઃ પરભાવેન ભાવયિતુમશક્યત્વાત્કતમોઽપિ ન નામ મમ મોહોઽસ્તિ । કિઞ્ચૈતત્સ્વયમેવ ચ વિશ્વપ્રકાશચઞ્ચુરવિકસ્વરાનવરતપ્રતાપસમ્પદા ચિચ્છત્કિમાત્રેણ સ્વભાવભાવેન ભગવાનાત્મૈવાવબુદ્ધ્યતે યત્કિલાહં ધ્રુવેકઃ તતઃ સમસ્તદ્રવ્યાણાં પરસ્પર- સાધારણાવગાહસ્ય નિવારયિતુમશક્યત્વાત્ મજ્જિતાવસ્થાયામપિ દધિખણ્ડાવસ્થાયામિવ પરિસ્ફુટસ્વદ- માનસ્વાદભેદતયા મોહં પ્રતિ નિર્મમત્વોઽસ્મિ, સર્વદૈવાત્મૈકત્વગતત્વેન સમયસ્યૈવમેવ સ્થિતત્વાત્ । ઇતીત્યં ભાવકભાવવિવેકો ભૂતઃ ।

ભાવકરૂપ થતું જે પુદ્ગલદ્રવ્ય તેના વડે રચાયેલો જે મોહ તે મારો કાંઈ પણ લાગતોવળગતો નથી, કારણ કે ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકસ્વભાવભાવનું પરમાર્થે પરના ભાવ વડે *ભાવવું અશક્ય છે. વળી અહીં સ્વયમેવ, વિશ્વને (સમસ્ત વસ્તુઓને) પ્રકાશવામાં ચતુર અને વિકાસરૂપ એવી જેની નિરંતર શાશ્વતી પ્રતાપસંપદા છે એવા ચૈતન્યશક્તિમાત્ર સ્વભાવભાવ વડે, ભગવાન આત્મા જ જાણે છે કે—પરમાર્થે હું એક છું તેથી, જોકે સમસ્ત દ્રવ્યોના પરસ્પર સાધારણ અવગાહનું (—એકક્ષેત્રાવગાહનું) નિવારણ કરવું અશક્ય હોવાથી મારો આત્મા ને જડ, શિખંડની જેમ, એકમેક થઈ રહ્યાં છે તોપણ, શિખંડની માફક, સ્પષ્ટ અનુભવમાં આવતા સ્વાદના ભેદને લીધે, હું મોહ પ્રતિ નિર્મમ જ છું; કારણ કે સદાય પોતાના એકપણામાં પ્રાપ્ત હોવાથી સમય (આત્મપદાર્થ અથવા દરેક પદાર્થ) એવો ને એવો જ સ્થિત રહે છે. (દહીં ને ખાંડ મેળવવાથી શિખંડ થાય છે તેમાં દહીં ને ખાંડ એક જેવાં માલૂમ પડે છે તોપણ પ્રગટરૂપ ખાટા-મીઠા સ્વાદના ભેદથી જુદાં જુદાં જણાય છે; તેવી રીતે દ્રવ્યોના લક્ષણભેદથી જડ-ચૈતનના જુદા જુદા સ્વાદને લીધે જણાય છે કે મોહકર્મના ઉદયનો સ્વાદ રાગાદિક છે તે ચૈતન્યના નિજસ્વભાવના સ્વાદથી જુદો જ છે.) આ રીતે ભાવકભાવ જે મોહનો ઉદય તેનાથી ભેદજ્ઞાન થયું.

ભાવાર્થઃ—આ મોહકર્મ છે તે જડ પુદ્ગલદ્રવ્ય છે; તેનો ઉદય કલુષ (મલિન) ભાવરૂપ છે; તે ભાવ પણ, મોહકર્મનો ભાવ હોવાથી, પુદ્ગલનો જ વિકાર છે. આ ભાવકનો ભાવ છે તે જ્યારે આ ચૈતન્યના ઉપયોગના અનુભવમાં આવે છે ત્યારે ઉપયોગ પણ વિકારી થઈ રાગાદિકરૂપ મલિન દેખાય છે. જ્યારે તેનું ભેદજ્ઞાન થાય કે ‘ચૈતન્યની શક્તિની વ્યક્તિ તો જ્ઞાનદર્શનોપયોગમાત્ર છે અને આ કલુષતા રાગદ્વેષમોહરૂપ છે તે દ્રવ્યકર્મરૂપ જડ પુદ્ગલદ્રવ્યની છે’, ત્યારે ભાવકભાવ જે દ્રવ્યકર્મરૂપ મોહનો ભાવ તેનાથી અવશ્ય ભેદજ્ઞાન થાય છે અને આત્મા અવશ્ય પોતાના ચૈતન્યના અનુભવરૂપ સ્થિત થાય છે.

★ ભાવવું = બનાવવું; ભાવ્યરૂપ કરવું.

(સ્વાગતા)

સર્વતઃ સ્વરસનિર્ભરભાવં
ચેતયે સ્વયમહં સ્વમિહૈકમ્ ।
નાસ્તિ નાસ્તિ મમ કશ્ચન મોહઃ
શુદ્ધચિદ્ધનમહોનિધિરસ્મિ ॥૩૦॥

એવમેવ ચ મોહપદપરિવર્તનેન રાગદ્વેષક્રોધમાનમાયાલોભકર્મનોકર્મમનોવચનકાયશ્રોત્ર-
ચક્ષુર્ગ્રાણરસનસ્પર્શનસૂત્રાણિ ષોડશ વ્યાખ્યેયાનિ । અનયા દિશાન્યાન્યપ્યૂહ્યાનિ ।

અથ જ્ઞેયભાવવિવેકપ્રકારમાહ—

ળત્થિ મમ ધમ્મઆદી બુદ્ધાદિ ઉવઓગ એવ અહમેવકો ।
તં ધમ્મણિમ્મમત્તં સમયસ્સ વિચ્યાણયા વેત્તિ ॥૩૭॥

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થઃ—[ઇહ] આ લોકમાં [અહં] હું [સ્વયં] પોતાથી જ [એકં સ્વં] પોતાના
એક આત્મસ્વરૂપને [ચેતયે] અનુભવું છું [સર્વતઃ સ્વ-રસ-નિર્ભર-ભાવં] કે જે સ્વરૂપ
સર્વતઃ પોતાના નિજરસરૂપ ચૈતન્યના પરિણમનથી પૂર્ણ ભરેલા ભાવવાળું છે; માટે
[મોહઃ] આ મોહ [મમ] મારો [કશ્ચન નાસ્તિ નાસ્તિ] કાંઈ પણ લાગતોવળગતો નથી
અર્થાત્ એને એને મારે કાંઈ પણ નાતો નથી. [શુદ્ધ-ચિદ્-ધન-મહઃ-નિધિઃ અસ્મિ] હું તો
શુદ્ધ ચૈતન્યના સમૂહરૂપ તેજઃપુંજનો નિધિ છું. (ભાવકભાવના ભેદ વડે આવું અનુભવન
કરે.) ૩૦.

એવી જ રીતે, ગાથામાં ‘મોહ’ પદ છે તેને બદલી, રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા,
લોભ, કર્મ, નોકર્મ, મન, વચન, કાય, શ્રોત્ર, ચક્ષુ, દ્રાણ, રસન, સ્પર્શન—એ સોળ પદનાં
જુદાં જુદાં સોળ ગાથાસૂત્રો વ્યાખ્યાનરૂપ કરવાં અને આ ઉપદેશથી બીજાં પણ વિચારવાં.

હવે જ્ઞેયભાવના ભેદજ્ઞાનનો પ્રકાર કહે છે :—

ધર્માદિ તે મારાં નથી, ઉપયોગ કેવળ એક હું,
—એ જ્ઞાનને, જ્ઞાયક સમયના ધર્મનિર્મમતા કહે. ૩૭.

નાસ્તિ મમ ધર્માદિર્બુદ્ધ્યતે ઉપયોગ એવાહમેકઃ ।
તં ધર્મનિર્મમત્વં સમયસ્ય વિજ્ઞાયકા બ્રુવન્તિ ॥૩૭૥॥

અમૂનિ હિ ધર્માધર્માકાશકાલપુદ્ગલજીવાન્તરાણિ સ્વરસવિજૃમ્ભિતાનિવારિતપ્રસરવિશ્વ-
ઘસ્મરપ્રચણ્ડચિન્માત્રશક્તિકવલિતતયાત્યન્તમન્તર્મગ્નાનીવાત્મનિ પ્રકાશમાનાનિ ટઙ્કોત્કીર્ણેકજ્ઞાયક-
સ્વભાવત્વેન તત્ત્વતોઽન્તસ્તત્ત્વસ્ય તદતિરિક્તસ્વભાવતયા તત્ત્વતો વહિસ્તત્ત્વરૂપતાં પરિત્યક્તુમ-
શક્યત્વાન્ન નામ મમ સન્તિ । કિઞ્ચૈતત્સ્વયમેવ ચ નિત્યમેવોપયુક્તસ્તત્ત્વત એવૈકમનાકુલમાત્માનં
કલયન્ ભગવાનાત્મૈવાવબુદ્ધ્યતે યત્કિલાહં કલ્ત્વેકઃ તતઃ સંવેદ્યસંવેદકભાવમાત્રોપજાતેતરેતર-
સંવલનેઽપિ પરિસ્ફુટસ્વદમાનસ્વભાવભેદતયા ધર્માધર્માકાશકાલપુદ્ગલજીવાન્તરાણિ પ્રતિ

*ગાથાર્થઃ—[બુદ્ધ્યતે] એમ જાણે કે [ધર્માદિઃ] ‘આ ધર્મ આદિ દ્રવ્યો [મમ નાસ્તિ] મારાં
કાંઈ પણ લાગતાંવળગતાં નથી, [એકઃ ઉપયોગઃ એવ] એક ઉપયોગ છે તે જ [અહમ્] હું છું’—
[તં] એવું જે જાણવું તેને [સમયસ્ય વિજ્ઞાયકાઃ] સિદ્ધાંતના અથવા સ્વપરના સ્વરૂપરૂપ સમયના
જાણનારા [ધર્મનિર્મમત્વં] ધર્મદ્રવ્ય પ્રત્યે નિર્મમત્વ [બ્રુવન્તિ] કહે છે.

ટીકાઃ—પોતાના નિજરસથી જે પ્રગટ થયેલ છે, નિવારણ ન કરી શકાય એવો જેનો
ફેલાવ છે તથા સમસ્ત પદાર્થોને ગ્રસવાનો (ગળી જવાનો) જેનો સ્વભાવ છે એવી પ્રચંડ
ચિન્માત્રશક્તિ વડે ગ્રાસીભૂત કરવામાં આવ્યાં હોવાથી, જાણે અત્યંત અંતર્મગ્ન થઈ રહ્યાં
હોય—જ્ઞાનમાં તદાકાર થઈ ડૂબી રહ્યાં હોય એવી રીતે આત્મામાં પ્રકાશમાન છે એવાં આ
ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ, અન્ય જીવ—એ સર્વ પરદ્રવ્યો મારાં સંબંધી નથી; કારણ
કે ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકસ્વભાવપણાથી પરમાર્થે અંતરંગતત્ત્વ તો હું છું અને તે પરદ્રવ્યો મારા
સ્વભાવથી ભિન્ન સ્વભાવવાળાં હોવાથી પરમાર્થે બાહ્યતત્ત્વપણાને છોડવા અસમર્થ છે (કેમ કે
પોતાના સ્વભાવનો અભાવ કરી જ્ઞાનમાં પેસતાં નથી). વળી અહીં સ્વયમેવ, (ચૈતન્યમાં) નિત્ય
ઉપયુક્ત એવો અને પરમાર્થે એક, અનાકુળ આત્માને અનુભવતો એવો ભગવાન આત્મા જ
જાણે છે કે—હું પ્રગટ નિશ્ચયથી એક જ છું માટે, જ્ઞેયજ્ઞાયકભાવમાત્રથી ઊપજેલું પરદ્રવ્યો સાથે
પરસ્પર મળવું (મિલન) હોવા છતાં પણ, પ્રગટ સ્વાદમાં આવતા સ્વભાવના ભેદને લીધે ધર્મ,
અધર્મ, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ અને અન્ય જીવો પ્રત્યે હું નિર્મમ છું; કારણ કે સદાય પોતાના
એકપણામાં પ્રાપ્ત હોવાથી સમય (આત્મપદાર્થ અથવા દરેક પદાર્થ) એવો ને એવો જ સ્થિત

* આ ગાથાનો અર્થ આમ પણ થાય છેઃ—‘ધર્મ આદિ દ્રવ્યો મારાં નથી, હું એક છું’ એવું ઉપયોગ
જ જાણે, તે ઉપયોગને સમયના જાણનારા ધર્મ પ્રત્યે નિર્મમ કહે છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પૂર્વરંગ

૮૧

નિર્મમત્વોઽસ્મિ, સર્વદૈવાત્મૈકત્વગતત્વેન સમયસ્યૈવમેવ સ્થિતત્વાત્ । ઇતીત્યં જ્ઞેયભાવવિવેકો ભૂતઃ ।

(માલિની)

इति सति सह सर्वैरन्यभावैर्विवेके

स्वयमयमुपयोगो विभ्रदात्मानमेकम् ।

प्रकटितपरमार्थैर्दर्शनज्ञानवृत्तैः

कृतपरिणतिरात्माराम एव प्रवृत्तः ॥३१॥

અથૈવં દર્શનજ્ઞાનચારિત્રપરિણતસ્યાસ્યાત્મનઃ કીદૃક્ સ્વરૂપસઞ્ચેતનં ભવતીત્યાવેદયન્નુપ-
સંહરતિ—

अहमेकौ खलु सुद्धो दंसणणाणमइओ सदारूवी ।

ण वि अत्थि मज्झ किंचि वि अण्णं परमाणुमेत्तं पि ॥३८॥

રહે છે; (પોતાના સ્વભાવને કોઈ છોડતું નથી). આ પ્રકારે જ્ઞેયભાવોથી ભેદજ્ઞાન થયું.

અહીં આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે:—

શ્લોકાર્થ:—[इति] આમ પૂર્વોક્ત પ્રકારે ભાવકભાવ અને જ્ઞેયભાવોથી ભેદજ્ઞાન થતાં [सर्वैः अन्यभावैः सह विवेके सति] સર્વ અન્યભાવોથી જ્યારે ભિન્નતા થઈ ત્યારે [अयं उपयोगः] આ ઉપયોગ છે તે [स्वयं] પોતે જ [एकं आत्मानम्] પોતાના એક આત્માને જ [विभ्रत्] ધારતો, [प्रकटितपरमार्थैः दर्शनज्ञानवृत्तैः कृतपरिणतिः] જેમનો પરમાર્થ પ્રગટ થયો છે એવાં દર્શનજ્ઞાનચારિત્રથી જેણે પરિણતિ કરી છે એવો, [आत्म-आरामे एव प्रवृत्तः] પોતાના આત્મારૂપી બાગ(ક્રીડાવન)માં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, અન્ય જગ્યાએ જતો નથી.

ભાવાર્થ:—સર્વ પરદ્રવ્યોથી તથા તેમનાથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાવોથી જ્યારે ભેદ જાણ્યો ત્યારે ઉપયોગને રમવાને માટે પોતાનો આત્મા જ રહ્યો, અન્ય ઠેકાણું ન રહ્યું. આ રીતે દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર સાથે એકરૂપ થયેલો તે આત્મામાં જ રમણ કરે છે એમ જાણવું. ૩૧.

હવે, એ રીતે દર્શનજ્ઞાનચારિત્રસ્વરૂપ પરિણત થયેલા આ આત્માને સ્વરૂપનું સંચેતન કેવું હોય છે એમ કહેતાં આચાર્ય આ કથનને સંકોચે છે, સમેટે છે:—

હું એક, શુદ્ધ, સદા અરૂપી, જ્ઞાનદર્શનમય ખરે;

કંઈ અન્ય તે મારું જરી પરમાણુમાત્ર નથી અરે! ૩૮.

અહમેકઃ ખલુ શુદ્ધો દર્શનજ્ઞાનમયઃ સદાઽરૂપી ।
નાપ્યસ્તિ મમ કિઞ્ચિદપ્યન્યત્પરમાણુમાત્રમપિ ॥૩૮॥

યો હિ નામાનાદિમોહોન્મત્તતયાત્યન્તમપ્રતિબુદ્ધઃ સન્ નિર્વિણ્ણેન ગુરુગાનવરતં પ્રતિ-
બોધ્યમાનઃ કથઞ્ચનાપિ પ્રતિબુદ્ધ્ય નિજકરતલવિન્યસ્તવિસ્મૃતચામીકરાવલોકનન્યાયેન પરમેશ્વર-
માત્માનં જ્ઞાત્વા શ્રદ્ધાયાનુચર્ય ચ સમ્યગેકાત્મારામો ભૂતઃ સ ખલ્વહમાત્માત્મપ્રત્યક્ષં ચિન્માત્રં
જ્યોતિઃ, સમસ્તક્રમાક્રમપ્રવર્તમાનવ્યાવહારિકભાવૈશ્ચિન્માત્રાકારેણાભિદ્યમાનત્વાદેકઃ, નારકાદિ-
જીવવિશેષાજીવપુણ્યપાપાસ્રવસંવરનિર્જરાબન્ધમોક્ષલક્ષણવ્યાવહારિકનવતત્ત્વેભ્યષ્ટઙ્કોત્કીર્ણેકજ્ઞાયકસ્વભાવ-
ભાવેનાત્યન્તવિવિક્તવાચ્છુદ્ધઃ, ચિન્માત્રતયા સામાન્યવિશેષોપયોગાત્મકતાનતિક્રમણાદર્શનજ્ઞાનમયઃ,
સ્પર્શરસગન્ધવર્ણનિમિત્તસંવેદનપરિણતત્ત્વેઽપિ સ્પર્શાદિરૂપેણ સ્વયમપરિણમનાત્પરમાર્થતઃ સદૈવારૂપી,
ઇતિ પ્રત્યગયં સ્વરૂપં સઞ્ચેતયમાનઃ પ્રતપામિ । એવં પ્રતપતશ્ચ મમ બહિર્વિચિત્રસ્વરૂપસમ્પદા વિશ્વે

ગાથાર્થઃ—દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપ પરિણમેલો આત્મા એમ જાણે છે કે: [ખલુ] નિશ્ચયથી
[અહમ્] હું [એકઃ] એક છું, [શુદ્ધઃ] શુદ્ધ છું, [દર્શનજ્ઞાનમયઃ] દર્શનજ્ઞાનમય છું, [સદા અરૂપી]
સદા અરૂપી છું; [કિઞ્ચિત્ અપિ અન્યત્] કાંઈ પણ અન્ય પરદ્રવ્ય [પરમાણુમાત્રમ્ અપિ]
પરમાણુમાત્ર પણ [મમ ન અપિ અસ્તિ] મારું નથી એ નિશ્ચય છે.

ટીકાઃ—જે, અનાદિ મોહરૂપ અજ્ઞાનથી ઉન્મત્તપણાને લીધે અત્યંત અપ્રતિબુદ્ધ હતો
અને વિરક્ત ગુરુથી નિરંતર સમજાવવામાં આવતાં જે કોઈ પ્રકારે (મહાભાગ્યથી) સમજી,
સાવધાન થઈ, જેમ કોઈ મૂઠીમાં રાખેલું સુવર્ણ ભૂલી ગયો હોય તે ફરી યાદ કરીને તે સુવર્ણને
દેખે તે ન્યાયે, પોતાના પરમેશ્વર (સર્વ સામર્થ્યના ધરનાર) આત્માને ભૂલી ગયો હતો તેને
જાણીને, તેનું શ્રદ્ધાન કરીને તથા તેનું આચરણ કરીને (—તેમાં તન્મય થઈને) જે સમ્યક્ પ્રકારે
એક આત્મારામ થયો, તે હું એવો અનુભવ કરું છું કે: હું ચૈતન્યમાત્ર જ્યોતિરૂપ આત્મા છું
કે જે મારા જ અનુભવથી પ્રત્યક્ષ જણાય છે; ચિન્માત્ર આકારને લીધે હું સમસ્ત ક્રમરૂપ તથા
અક્રમરૂપ પ્રવર્તતા વ્યાવહારિક ભાવોથી ભેદરૂપ થતો નથી માટે હું એક છું; નારક આદિ
જીવના વિશેષો, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષસ્વરૂપ જે
વ્યાવહારિક નવ તત્ત્વો તેમનાથી, ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકસ્વભાવરૂપ ભાવ વડે, અત્યંત જુદો છું
માટે હું શુદ્ધ છું; ચિન્માત્ર હોવાથી સામાન્ય-વિશેષ ઉપયોગાત્મકપણાને ઉલ્લંઘતો નથી માટે
હું દર્શનજ્ઞાનમય છું; સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ જેનું નિમિત્ત છે એવા સંવેદનરૂપે પરિણમ્યો હોવા
છતાં પણ સ્પર્શાદિરૂપે પોતે પરિણમ્યો નથી માટે પરમાર્થે હું સદાય અરૂપી છું. આમ સર્વથી

પરિસ્ફુરત્યપિ ન કિઞ્ચનાપ્યન્યત્પરમાણુમાત્રમપ્યાત્મીયત્વેન પ્રતિભાતિ યદ્વાવકત્વેન જ્ઞેયત્વેન
ચૈકીભૂય ભૂયો મોહમુદ્ધાવયતિ, સ્વરસત ઇવાપુનઃપ્રાદુર્ભાવાય સમૂલં મોહમુન્મૂલ્ય મહતો
જ્ઞાનોદ્યોતસ્ય પ્રસ્ફુરિતત્વાત્ ।

(વસન્તતિલકા)

મજ્જન્તુ નિર્ભરમમી સમમેવ લોકા

આલોકમુચ્છલતિ શાન્તરસે સમસ્તાઃ ।

જુદા એવા સ્વરૂપને અનુભવતો આ હું પ્રતાપવંત રહ્યો. એમ પ્રતાપવંત વર્તતા એવા મને, જોકે
(મારી) બહાર અનેક પ્રકારની સ્વરૂપની સંપદા વડે સમસ્ત પરદ્રવ્યો સ્ફુરાયમાન છે તોપણ,
કોઈ પણ પરદ્રવ્ય પરમાણુમાત્ર પણ મારાપણે ભાસતું નથી કે જે મને ભાવકપણે તથા જ્ઞેયપણે
મારી સાથે એક થઈને ફરી મોહ ઉત્પન્ન કરે; કારણ કે નિજરસથી જ મોહને મૂળથી
ઉખાડીને—ફરી અંકુર ન ઊપજે એવો નાશ કરીને, મહાન જ્ઞાનપ્રકાશ મને પ્રગટ થયો છે.

ભાવાર્થ :—આત્મા અનાદિ કાળથી મોહના ઉદયથી અજ્ઞાની હતો, તે શ્રી ગુરુઓના
ઉપદેશથી અને પોતાની કાળલબ્ધિથી જ્ઞાની થયો અને પોતાના સ્વરૂપને પરમાર્થથી જાણ્યું
કે હું એક છું, શુદ્ધ છું, અરૂપી છું, દર્શનજ્ઞાનમય છું. આવું જાણવાથી મોહનો સમૂળ નાશ
થયો, ભાવકભાવ ને જ્ઞેયભાવથી ભેદજ્ઞાન થયું, પોતાની સ્વરૂપસંપદા અનુભવમાં આવી; હવે
ફરી મોહ કેમ ઉત્પન્ન થાય? ન થાય.

હવે, એવો આત્માનો અનુભવ થયો તેનો મહિમા કહી પ્રેરણારૂપ કાવ્ય આચાર્ય કહે
છે કે આવા જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં સમસ્ત લોક નિમગ્ન થાઓ:—

શ્લોકાર્થ :—[एषः भगवान् अवबोधसिन्धुः] આ જ્ઞાનસમુદ્ર ભગવાન આત્મા [विभ्रम-
तिरस्करिणीं भरेण आप्लाव्य] વિભ્રમરૂપ આડી ચાદરને સમૂળગી ડુખાડી દઈને (દૂર કરીને)
[प्रोन्मग्नः] પોતે સર્વાંગ પ્રગટ થયો છે; [अमी समस्ताः लोकाः] તેથી હવે આ સમસ્ત લોક
[शान्तरसे] તેના શાંત રસમાં [समम् एव] એકીસાથે જ [निर्भरम्] અત્યન્ત [मज्जन्तु] મગ્ન
થાઓ. કેવો છે શાંત રસ? [आलोकम् उच्छलति] સમસ્ત લોક પર્યંત ઊછળી રહ્યો છે.

ભાવાર્થ :—જેમ સમુદ્રની આડું કાંઈ આવી જાય ત્યારે જળ નથી દેખાતું અને જ્યારે
આડ દૂર થાય ત્યારે જળ પ્રગટ થાય; પ્રગટ થતાં, લોકને પ્રેરણાયોગ્ય થાય કે ‘આ જળમાં
સર્વ લોક સ્નાન કરો’; તેવી રીતે આ આત્મા વિભ્રમથી આચ્છાદિત હતો ત્યારે તેનું સ્વરૂપ
નહોતું દેખાતું; હવે વિભ્રમ દૂર થયો ત્યારે યથાસ્વરૂપ (જેવું છે તેવું સ્વરૂપ) પ્રગટ થયું;

આપ્તાવ્ય વિભ્રમતિરસ્કરિણીં ભરેણ

પ્રોન્મગ્ન ઇષ ભગવાનવબોધસિન્ધુઃ ॥૩૨॥

તેથી 'હવે તેના વીતરાગ વિજ્ઞાનરૂપ શાંતરસમાં એકીવખતે સર્વ લોક મગ્ન થાઓ' એમ આચાર્યે પ્રેરણા કરી છે. અથવા એવો પણ અર્થ છે કે જ્યારે આત્માનું અજ્ઞાન દૂર થાય ત્યારે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય અને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થતાં સમસ્ત લોકમાં રહેલા પદાર્થો એકીવખતે જ જ્ઞાનમાં આવી ઝળકે છે તેને સર્વ લોક દેખો. ૩૨.

આ રીતે આ સમયપ્રાભૂતગ્રંથની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં ટીકાકારે પૂર્વરંગસ્થળ કહ્યું.

અહીં ટીકાકારનો એવો આશય છે કે આ ગ્રંથને અલંકારથી નાટકરૂપે વર્ણવ્યો છે. નાટકમાં પહેલાં રંગભૂમિ રચવામાં આવે છે. ત્યાં જોનારાં નાયક તથા સભા હોય છે અને નૃત્ય (નાટ્ય, નાટક) કરનારા હોય છે કે જેઓ અનેક સ્વાંગ ધારે છે તથા શૃંગારાદિક આઠ રસનું રૂપ બતાવે છે. ત્યાં શૃંગાર, હાસ્ય, રૌદ્ર, કરુણા, વીર, ભયાનક, બીભત્સ અને અદ્ભુત—એ આઠ રસ છે તે લૌકિક રસ છે; નાટકમાં તેમનો જ અધિકાર છે. નવમો શાંતરસ છે તે અલૌકિક છે; નૃત્યમાં તેનો અધિકાર નથી. આ રસોના સ્થાયી ભાવ, સાત્ત્વિક ભાવ, અનુભાવી ભાવ, વ્યભિચારી ભાવ અને તેમની દૃષ્ટિ આદિનું વર્ણન રસગ્રંથોમાં છે ત્યાંથી જાણવું. અને સામાન્યપણે રસનું એ સ્વરૂપ છે કે જ્ઞાનમાં જે જ્ઞેય આવ્યું તેમાં જ્ઞાન તદાકાર થયું, તેમાં પુરુષનો ભાવ લીન થઈ જાય અને અન્ય જ્ઞેયની ઈચ્છા ન રહે તે રસ છે. તે આઠ રસનું રૂપ નૃત્યમાં નૃત્ય કરનારા બતાવે છે; અને તેમનું વર્ણન કરતાં કવીશ્વર જ્યારે અન્ય રસને અન્ય રસની સમાન કરીને પણ વર્ણન કરે છે ત્યારે અન્ય રસનો અન્ય રસ અંગભૂત થવાથી તથા અન્યભાવ રસોનું અંગ હોવાથી, રસવત્ આદિ અલંકારથી તેને નૃત્યના રૂપે વર્ણવવામાં આવે છે.

અહીં પ્રથમ રંગભૂમિસ્થળ કહ્યું. ત્યાં જોનારા તો સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ છે તેમ જ બીજા મિથ્યાદૃષ્ટિ પુરુષોની સભા છે, તેમને બતાવે છે. નૃત્ય કરનારા જીવ-અજીવ પદાર્થ છે અને બન્નેનું એકપણું, કર્તાકર્મપણું આદિ તેમના સ્વાંગ છે. તેમાં તેઓ પરસ્પર અનેકરૂપ થાય છે,—આઠ રસરૂપ થઈ પરિણમે છે, તે નૃત્ય છે. ત્યાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ જોનાર જીવ-અજીવના ભિન્ન સ્વરૂપને જાણે છે; તે તો આ સર્વ સ્વાંગોને કર્મકૃત જાણી શાંત રસમાં જ મગ્ન છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ-અજીવનો ભેદ નથી જાણતા તેથી આ સ્વાંગોને જ સાચા જાણી એમાં લીન થઈ જાય છે. તેમને સમ્યગ્દૃષ્ટિ યથાર્થ સ્વરૂપ બતાવી, તેમનો ભ્રમ મટાડી, શાંત

इति श्रीसमयसारव्याख्यायामात्मख्यातौ पूर्वरङ्गः समाप्तः।

રસમાં તેમને લીન કરી સમ્યગ્દેષ્ટિ બનાવે છે. તેની સૂચનારૂપે રંગભૂમિના અંતમાં આચાર્યે 'મજ્જન્તુ' ઈત્યાદિ આ શ્લોક રચ્યો છે. તે, હવે જીવ-અજીવનો સ્વાંગ વર્ણવશે તેની સૂચનારૂપે છે એવો આશય સૂચિત થાય છે. આ રીતે અહીં સુધી તો રંગભૂમિનું વર્ણન કર્યું.

નૃત્યકુતૂહલ તત્વકો, મરિયવિ દેખો ધાય;
નિજાનંદ રસમેં છકો, આન સભૈ છિટકાય.

આ પ્રમાણે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંડકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી સમયસાર શાસ્ત્રની (શ્રીમદ્ અમૃત-ચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત) આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં પૂર્વરંગ સમાપ્ત થયો.

શ્રીમદ્ભગવત્કુંડકુંદાચાર્યદેવવિરચિત
આત્મખ્યાતિ

અથ જીવાજીવાવેકીભૂતૌ પ્રવિશતઃ ।

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

જીવાજીવવિવેકપુષ્કલદૃશા પ્રત્યાયયત્પાર્ષદાન્
આસંસારનિબદ્ધબન્ધનવિધિધ્વંસાદ્વિશુદ્ધં સ્ફુટત્ ।
આત્મારામમનન્તધામ મહસાધ્યક્ષેણ નિત્યોદિતં
ધીરોદાત્તમનાકુલં વિલસતિ જ્ઞાનં મનો હ્લાદયત્ ॥૩૩॥

હવે જીવદ્રવ્ય અને અજીવદ્રવ્ય—એ બન્ને એક થઈને રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કરે છે.

ત્યાં શરૂઆતમાં મંગળના આશયથી (કાવ્ય દ્વારા) આચાર્ય જ્ઞાનનો મહિમા કરે છે કે સર્વ વસ્તુઓને જાણનારું આ જ્ઞાન છે તે જીવ-અજીવના સર્વ સ્વાંગોને સારી રીતે પિછાણે છે. એવું (સર્વ સ્વાંગોને પિછાણનારું) સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે—એ અર્થરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[જ્ઞાનં] જ્ઞાન છે તે [મનો હ્લાદયત્] મનને આનંદરૂપ કરતું [વિલસતિ] પ્રગટ થાય છે. કેવું છે તે? [પાર્ષદાન્] જીવ-અજીવના સ્વાંગને જોનારા મહાપુરુષોને [જીવ-અજીવ-વિવેક-પુષ્કલ-દૃશા] જીવ-અજીવનો ભેદ દેખનારી અતિ ઉજ્જવળ નિર્દોષ દૃષ્ટિ વડે [પ્રત્યાયયત્] ભિન્ન દ્રવ્યની પ્રતીતિ ઉપજાવી રહ્યું છે; [આસંસાર-નિબદ્ધ-બન્ધન-વિધિ-ધ્વંસાત્] અનાદિ સંસારથી જેમનું બંધન દેઢ બંધાયું છે એવાં જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોના નાશથી [વિશુદ્ધં] વિશુદ્ધ થયું છે, [સ્ફુટત્] સ્ફુટ થયું છે—જેમ ફૂલની કળી ખીલે તેમ વિકાસરૂપ છે. વળી તે કેવું છે? [આત્મ-આરામમ્] જેનું રમવાનું કીડાવન આત્મા જ છે અર્થાત્ જેમાં અનંત જ્ઞેયોના આકાર આવીને ઝળકે છે તોપણ પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રમે છે; [અનન્તધામ] જેનો પ્રકાશ અનંત છે; [અધ્યક્ષેણ મહસા નિત્ય-ઉદિતં] પ્રત્યક્ષ તેજથી જે નિત્ય ઉદયરૂપ છે. વળી કેવું છે? [ધીરોદાત્તમ્] ધીર છે, ઉદાત્ત (ઉચ્ચ) છે અને તેથી [અનાકુલં] અનાકુળ છે—સર્વ ઈચ્છાઓથી

અપ્પાણમયાણંતા મૂઢા દુ પરપ્પવાદિણો કેઈ ।
જીવં અજ્ઞવસાણં કમ્મં ચ તહા પરૂવેતિ ॥૩૬॥
અવરે અજ્ઞવસાણેસુ તિવ્વમંદાણુભાગગં જીવં ।
મણ્ણંતિ તહા અવરે ણોકમ્મં ચાવિ જીવો ત્તિ ॥૪૦॥
કમ્મસ્સુદયં જીવં અવરે કમ્માણુભાગમિચ્છંતિ ।
તિવ્વત્તણમંદત્તણગુણેહિં જો સો હવદિ જીવો ॥૪૧॥
જીવો કમ્મં ઉહયં દોણિણ વિ ખલુ કેઈ જીવમિચ્છંતિ ।
અવરે સંજોગેણ દુ કમ્માણં જીવમિચ્છંતિ ॥૪૨॥

રહિત નિરાકુળ છે. (અહીં ધીર, ઉદાત્ત, અનાકુળ—એ ત્રણ વિશેષણો શાંતરૂપ નૃત્યનાં આભૂષણ જાણવાં.) એવું જ્ઞાન વિલાસ કરે છે.

ભાવાર્થ :—આ જ્ઞાનનો મહિમા કહ્યો. જીવ-અજીવ એક થઈ રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કરે છે તેમને આ જ્ઞાન જ ભિન્ન જાણે છે. જેમ નૃત્યમાં કોઈ સ્વાંગ આવે તેને જે યથાર્થ જાણે તેને સ્વાંગ કરનારો નમસ્કાર કરી પોતાનું રૂપ જેવું હોય તેવું જ કરી લે છે તેવી રીતે અહીં પણ જાણવું. આવું જ્ઞાન સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષોને હોય છે; મિથ્યાદષ્ટિ આ ભેદ જાણતા નથી. ૩૩.

હવે જીવ-અજીવનું એકરૂપ વર્ણન કરે છે :—

કો મૂઢ, આત્મ તણા અજાણ, પરાત્મવાદી જીવ જે,
'છે કર્મ, અધ્યવસાન તે જીવ' એમ એ નિરૂપણ કરે ! ૩૯.
વળી કોઈ અધ્યવસાનમાં અનુભાગ તીક્ષણ-મંદ જે,
એને જ માને આત્મા, વળી અન્ય કો નોકર્મને ! ૪૦.
કો અન્ય માને આત્મા કર્મો તણા વળી ઉદયને,
કો તીવ્રમંદ-ગુણો સહિત કર્મો તણા અનુભાગને ! ૪૧.
કો કર્મ ને જીવ ઉભયમિલને જીવની આશા ધરે,
કર્મો તણા સંયોગથી અભિલાષ કો જીવની કરે ! ૪૨.

एवंविहा बहुविहा परमप्पाणं वदन्ति दुम्मेहा ।
ते ण परमदुवादी णिच्छयवादीहिं णिदिट्ठा ॥४३॥

આત્માનમજાનન્તો મૂઢાસ્તુ પરાત્મવાદિનઃ કેચિત્ ।
જીવમધ્યવસાનં કર્મ ચ તથા પ્રરૂપયન્તિ ॥૩૬॥
અપરેઽધ્યવસાનેષુ તીવ્રમન્દાનુભાગગં જીવમ્ ।
મન્યન્તે તથાઽપરે નોકર્મ ચાપિ જીવ ઇતિ ॥૪૦॥
કર્મણ ઉદયં જીવમપરે કર્માનુભાગમિચ્છન્તિ ।
તીવ્રત્વમન્દત્વગુણાભ્યાં યઃ સ ભવતિ જીવઃ ॥૪૧॥
જીવકર્મોભયં દ્વે અપિ યલુ કેચિજીવમિચ્છન્તિ ।
અપરે સંયોગેન તુ કર્મણાં જીવમિચ્છન્તિ ॥૪૨॥
एवंविधा बहुविधाः परमात्मानं वदन्ति दुर्मेधसः ।
ते न परमार्थवादिनः निश्चयवादिभिर्निर्दिष्टाः ॥४३॥

દુર્બુદ્ધિઓ બહુવિધ આવા, આત્મા પરને કહે,
તે સર્વને પરમાર્થવાદી કહ્યા ન નિશ્ચયવાદીએ. ૪૩.

ગાથાર્થઃ—[આત્માનમ્ અજાનન્તઃ] આત્માને નહિ જાણતા થકા [પરાત્મવાદિનઃ] પરને આત્મા કહેનારા [કેચિત્ મૂઢાઃ તુ] કોઈ મૂઢ, મોહી, અજ્ઞાનીઓ તો [અધ્યવસાનં] અધ્યવસાનને [તથા ચ] અને કોઈ [કર્મ] કર્મને [જીવમ્ પ્રરૂપયન્તિ] જીવ કહે છે. [અપરે] બીજા કોઈ [અધ્યવસાનેષુ] અધ્યવસાનોમાં [તીવ્રમન્દાનુભાગગં] તીવ્રમંદ અનુભાગગતને [જીવં મન્યન્તે] જીવ માને છે [તથા] અને [અપરે] બીજા કોઈ [નોકર્મ અપિ ચ] નોકર્મને [જીવઃ ઇતિ] જીવ માને છે. [અપરે] અન્ય કોઈ [કર્મણઃ ઉદયં] કર્મના ઉદયને [જીવમ્] જીવ માને છે, કોઈ '[યઃ] જે [તીવ્રત્વમન્દત્વગુણાભ્યાં] તીવ્રમંદપણરૂપ ગુણોથી ભેદને પ્રાપ્ત થાય છે [સઃ] તે [જીવઃ ભવતિ] જીવ છે' એમ [કર્માનુભાગમ્] કર્મના અનુભાગને [િચ્છન્તિ] જીવ ઇચ્છે છે (-માને છે). [કેચિત્] કોઈ [જીવકર્મોભયં] જીવ અને કર્મ [દ્વે અપિ યલુ] બન્ને મળેલાંને જ [જીવમ્ ઇચ્છન્તિ] જીવ માને છે [તુ] અને [અપરે] અન્ય કોઈ [કર્મણાં સંયોગેન] કર્મના સંયોગથી જ [જીવમ્ ઇચ્છન્તિ] જીવ માને છે. [एवंविधाः] આ પ્રકારના તથા [बहुविधाः] અન્ય પણ ઘણા પ્રકારના [दुर्मेधसः] દુર્બુદ્ધિઓ-મિથ્યાદૃષ્ટિઓ [परम्] પરને [आत्मानं] આત્મા [वदन्ति] કહે છે. [ते]

ઇહ ખલુ તદસાધારણલક્ષણાકલનાત્ક્લીબત્વેનાત્યન્તવિમૂઢાઃ સન્તસ્તાત્ત્વિકમાત્માન-મજાનન્તો બહવો બહુધા પરમપ્યાત્માનમિતિ પ્રલપન્તિ। નૈસર્ગિકરાગદ્વેષકલ્માષિત-મધ્યવસાનમેવ જીવસ્તથાવિધાધ્યવસાનાત્ અઙ્ગારસ્યેવ કાષ્ણ્યાદતિરિક્તત્વેનાન્યસ્યાનુપ-લભ્યમાનત્વાદિતિ કેચિત્। અનાદ્યનન્તપૂર્વાપરીભૂતાવયવૈકસંસરણક્રિયારૂપેણ ક્રીડત્કર્મૈવ જીવઃ કર્મણોઽતિરિક્તત્વેનાન્યસ્યાનુપલભ્યમાનત્વાદિતિ કેચિત્। તીવ્રમન્દાનુભવભિદ્યમાનદુર-ન્તરાગરસનિર્ભરાધ્યવસાનસન્તાન એવ જીવસ્તતોઽતિરિક્તસ્યાન્યસ્યાનુપલભ્યમાનત્વાદિતિ કેચિત્। નવપુરાણાવસ્થાદિભાવેન પ્રવર્તમાનં નોકર્મૈવ જીવઃ શરીરાદતિરિક્તત્વેનાન્યસ્યાનુ-પલભ્યમાનત્વાદિતિ કેચિત્। વિશ્વમપિ પુણ્યપાપરૂપેણાક્રામન્ કર્મવિપાક એવ જીવઃ શુભાશુભભાવાદતિરિક્તત્વેનાન્યસ્યાનુપલભ્યમાનત્વાદિતિ કેચિત્। સાતાસાતરૂપેણાભિ-વ્યાપ્તસમસ્તતીવ્રમન્દત્વગુણાભ્યાં ભિદ્યમાનઃ કર્માનુભવ એવ જીવઃ સુખદુઃખાતિરિક્તત્વે-

તેમને [નિશ્ચયવાદિભિઃ] નિશ્ચયવાદીઓએ (-સત્યાર્થવાદીઓએ) [પરમાર્થવાદિનઃ] પરમાર્થવાદી (-સત્યાર્થ કહેનારા) [ન નિર્દિષ્ટાઃ] કહ્યા નથી.

ટીકા :—આ જગતમાં આત્માનું અસાધારણ લક્ષણ નહિ જાણવાને લીધે નપુંસકપણે અત્યંત વિમૂઢ થયા થકા, તાત્ત્વિક (પરમાર્થભૂત) આત્માને નહિ જાણતા એવા ઘણા અજ્ઞાની જનો બહુ પ્રકારે પરને પણ આત્મા કહે છે, બકે છે. કોઈ તો એમ કહે છે કે સ્વાભાવિક અર્થાત્ સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થયેલા રાગદ્વેષ વડે મેલું જે અધ્યવસાન (અર્થાત્ મિથ્યા અભિપ્રાય સહિત વિભાવપરિણામ) તે જ જીવ છે કારણ કે જેમ કાળાપણાથી અન્ય જુદો કોઈ કોલસો જોવામાં આવતો નથી તેમ એવા અધ્યવસાનથી જુદો અન્ય કોઈ આત્મા જોવામાં આવતો નથી. ૧. કોઈ કહે છે કે અનાદિ જેનો પૂર્વ અવયવ છે અને અનંત જેનો ભવિષ્યનો અવયવ છે એવી જે એક સંસરણરૂપ (ભ્રમણરૂપ) ક્રિયા તે-રૂપે કીડા કરતું જે કર્મ તે જ જીવ છે કારણ કે કર્મથી અન્ય જુદો કોઈ જીવ જોવામાં આવતો નથી. ૨. કોઈ કહે છે કે તીવ્ર-મંદ અનુભવથી ભેદરૂપ થતાં, દુરંત (જેનો અંત દૂર છે એવા) રાગરૂપ રસથી ભરેલાં અધ્યવસાનોની જે સંતતિ (પરિપાટી) તે જ જીવ છે કારણ કે તેનાથી અન્ય જુદો કોઈ જીવ દેખવામાં આવતો નથી. ૩. કોઈ કહે છે કે નવી ને પુરાણી અવસ્થા ઈત્યાદિ ભાવે પ્રવર્તતું જે નોકર્મ તે જ જીવ છે કારણ કે શરીરથી અન્ય જુદો કોઈ જીવ જોવામાં આવતો નથી. ૪. કોઈ એમ કહે છે કે સમસ્ત લોકને પુણ્યપાપરૂપે વ્યાપતો જે કર્મનો વિપાક તે જ જીવ છે કારણ કે શુભાશુભ ભાવથી અન્ય જુદો કોઈ જીવ જોવામાં આવતો નથી. ૫. કોઈ કહે છે કે શાતા-અશાતારૂપે વ્યાપ્ત જે સમસ્ત તીવ્ર-મંદત્વગુણો તે વડે ભેદરૂપ થતો

નાન્યસ્યાનુપલભ્યમાનત્વાદિતિ કેચિત્ । મજ્જિતાવદુભયાત્મકત્વાદાત્મકર્મોભયમેવ જીવઃ કાત્સ્ન્યતઃ કર્મણોઽતિરિક્તત્વેનાન્યસ્યાનુપલભ્યમાનત્વાદિતિ કેચિત્ । અર્થક્રિયાસમર્થઃ કર્મસંયોગ એવ જીવઃ કર્મસંયોગાત્કદ્વાયા ઇવાષ્ટકાષ્ટસંયોગાદતિરિક્તત્વેનાન્યસ્યાનુપલભ્યમાનત્વાદિતિ કેચિત્ । એવમેવંપ્રકારા ઇતરેઽપિ બહુપ્રકારાઃ પરમાત્મેતિ વ્યપદિશન્તિ દુર્મેધસઃ, કિન્તુ ન તે પરમાર્થવાદિભિઃ પરમાર્થવાદિન ઇતિ નિર્દિશ્યન્તે ।

કુતઃ—

જે કર્મનો અનુભવ તે જ જીવ છે કારણ કે સુખ-દુઃખથી અન્ય જુદો કોઈ જીવ દેખવામાં આવતો નથી. ૬. કોઈ કહે છે કે શિખંડની જેમ ઉભયરૂપ મળેલાં જે આત્મા અને કર્મ, તે બન્ને મળેલાં જ જીવ છે કારણ કે સમસ્તપણે (સંપૂર્ણપણે) કર્મથી અન્ય જુદો કોઈ જીવ જોવામાં આવતો નથી. ૭. કોઈ કહે છે કે અર્થક્રિયામાં (પ્રયોજનભૂત ક્રિયામાં) સમર્થ એવો જે કર્મનો સંયોગ તે જ જીવ છે કારણ કે જેમ આઠ લાકડાંના સંયોગથી અન્ય જુદો કોઈ ખાટલો જોવામાં આવતો નથી તેમ કર્મના સંયોગથી અન્ય જુદો કોઈ જીવ જોવામાં આવતો નથી. (આઠ લાકડાં મળી ખાટલો થયો ત્યારે અર્થક્રિયામાં સમર્થ થયો; તે રીતે અહીં પણ જાણવું.) ૮. આ પ્રમાણે આઠ પ્રકાર તો આ કહ્યા અને એવા એવા અન્ય પણ અનેક પ્રકારના દુર્બુદ્ધિઓ (અનેક પ્રકારે) પરને આત્મા કહે છે; પરંતુ તેમને પરમાર્થના જાણનારાઓ સત્યાર્થવાદી કહેતા નથી.

ભાવાર્થઃ—જીવ-અજીવ બન્ને અનાદિથી એકક્ષેત્રાવગાહસંયોગરૂપ મળી રહ્યાં છે અને અનાદિથી જ જીવની પુદ્ગલના સંયોગથી અનેક વિકારસહિત અવસ્થાઓ થઈ રહી છે. પરમાર્થદૈષ્ટિએ જોતાં, જીવ તો પોતાના ચૈતન્યત્વ આદિ ભાવોને છોડતો નથી અને પુદ્ગલ પોતાના મૂર્તિક જડત્વ આદિને છોડતું નથી. પરંતુ જે પરમાર્થને જાણતા નથી તેઓ સંયોગથી થયેલા ભાવોને જ જીવ કહે છે; કારણ કે પરમાર્થ જીવનું સ્વરૂપ પુદ્ગલથી ભિન્ન સર્વજને દેખાય છે તેમ જ સર્વજની પરંપરાનાં આગમથી જાણી શકાય છે, તેથી જેમના મતમાં સર્વજ નથી તેઓ પોતાની બુદ્ધિથી અનેક કલ્પના કરી કહે છે. તેમાંથી વેદાંતી, મીમાંસક, સાંખ્ય, યોગ, બૌદ્ધ, નૈયાયિક, વૈશેષિક, ચાર્વાક આદિ મતોના આશય લઈ આઠ પ્રકાર તો પ્રગટ કહ્યા; અને અન્ય પણ પોતપોતાની બુદ્ધિથી અનેક કલ્પના કરી અનેક પ્રકારે કહે છે તે ક્યાં સુધી કહેવા ?

એવું કહેનારા સત્યાર્થવાદી કેમ નથી તે કહે છે :—

એદે સવ્વે ભાવા પોગ્ગલદવ્વપરિણામણિપ્પણ્ણા ।
કેવલિજિનેહિં ભણિયા કહ તે જીવો ત્તિ વુઘ્ઘંતિ ॥૪૪॥

એતે સર્વે ભાવાઃ પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામણિષ્ણાઃ ।
કેવલિજિનૈર્ભણિતાઃ કથં તે જીવ ઇત્યુચ્યન્તે ॥૪૪॥

યતઃ એતેઽધ્યવસાનાદયઃ સમસ્તા એવ ભાવા ભગવદ્ધિર્વિશ્વસાક્ષિભિરર્હદ્ધિઃ પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વેન પ્રજ્ઞાપ્તાઃ સન્તશ્ચૈતન્યશૂન્યાત્પુદ્ગલદ્રવ્યાદતિરિક્તત્વેન પ્રજ્ઞાપ્યમાનં ચૈતન્યસ્વભાવં જીવદ્રવ્યં ભવિતું નોત્સહન્તે; તતો ન ખલ્વાગમયુક્તિસ્વાનુભવૈર્વાધિતપક્ષત્વાત્ તદાત્મવાદિનઃ પરમાર્થવાદિનઃ। એતદેવ સર્વજ્ઞવચનં તાવદાગમઃ। ઇયં તુ સ્વાનુભવગર્ભિતા યુક્તિઃ—ન ખલુ નૈસર્ગિકરાગદ્વેષકલ્માષિતમધ્યવસાનં જીવસ્તથાવિધાધ્યવસાનાત્કાર્તસ્વરસ્યેવ શ્યામિકાયા અતિરિક્તત્વેનાન્યસ્ય ચિત્સ્વભાવસ્ય વિવેકૈઃ સ્વયમુપલભ્યમાનત્વાત્ । ન ખલ્વના-

પુદ્ગલ તણા પરિણામથી નીપજ્યા સર્વે ભાવ આ
સહુ કેવળીજિન ભાષિયા, તે જીવ કેમ કહો ભલા? ૪૪.

ગાથાર્થઃ—[એતે] આ પૂર્વે કહેલાં અધ્યવસાન આદિ [સર્વે ભાવાઃ] ભાવો છે તે બધાય [પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામણિષ્ણાઃ] પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામથી નીપજ્યા છે એમ [કેવલિજિનૈઃ] કેવળી સર્વજ્ઞ જિનદેવોએ [ભણિતાઃ] કહ્યું છે [તે] તેમને [જીવઃ ઇતિ] જીવ એમ [કથં ઉચ્યન્તે] કેમ કહી શકાય ?

ટીકા :—આ અધ્યવસાનાદિ ભાવો છે તે બધાય, વિશ્વને (સમસ્ત પદાર્થોને) સાક્ષાત્ દેખનારા ભગવાન (વીતરાગ સર્વજ્ઞ) અર્હતદેવો વડે, પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય કહેવામાં આવ્યા હોવાથી, તેઓ ચૈતન્યસ્વભાવમય જીવદ્રવ્ય થવા સમર્થ નથી કે જે જીવદ્રવ્ય ચૈતન્યભાવથી શૂન્ય એવા પુદ્ગલદ્રવ્યથી અતિરિક્ત (ભિન્ન) કહેવામાં આવ્યું છે; માટે જેઓ આ અધ્યવસાનાદિકને જીવ કહે છે તેઓ ખરેખર પરમાર્થવાદી નથી કેમ કે આગમ, યુક્તિ અને સ્વાનુભવથી તેમનો પક્ષ બાધિત છે. તેમાં, 'તેઓ જીવ નથી' એવું આ સર્વજ્ઞનું વચન છે તે તો આગમ છે અને આ (નીચે પ્રમાણે) સ્વાનુભવગર્ભિત યુક્તિ છે:—સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થયેલા એવા રાગ-દ્વેષ વડે મલિન અધ્યવસાન છે તે જીવ નથી કારણ કે, કાલિમા(કાળપ)થી જુદા સુવર્ણની જેમ, એવા અધ્યવસાનથી જુદો અન્ય ચિત્સ્વભાવરૂપ જીવ

ઘનન્તપૂર્વાપરીભૂતાવયવૈકસંસરણલક્ષણક્રિયારૂપેણ ક્રીડત્કર્મેવ જીવઃ કર્મણોઽતિરિક્તત્વેનાન્યસ્ય ચિત્સ્વભાવસ્ય વિવેચકૈઃ સ્વયમુપલભ્યમાનત્વાત્ । ન ખલુ તીવ્રમન્દાનુભવભિદ્યમાનદુરન્તરાગરસ-નિર્ભરાધ્યવસાનસન્તાનો જીવસ્તતોઽતિરિક્તત્વેનાન્યસ્ય ચિત્સ્વભાવસ્ય વિવેચકૈઃ સ્વયમુપલભ્ય-માનત્વાત્ । ન ખલુ નવપુરાણાવસ્થાદિભેદેન પ્રવર્તમાનં નોકર્મ જીવઃ શરીરાદતિરિક્તત્વેનાન્યસ્ય ચિત્સ્વભાવસ્ય વિવેચકૈઃ સ્વયમુપલભ્યમાનત્વાત્ । ન ખલુ વિશ્વમપિ પુણ્યપાપરૂપેણાક્રામન્ કર્મવિપાકો જીવઃ શુભાશુભભાવાદતિરિક્તત્વેનાન્યસ્ય ચિત્સ્વભાવસ્ય વિવેચકૈઃ સ્વયમુપલભ્ય-માનત્વાત્ । ન ખલુ સાતાસાતરૂપેણાભિવ્યાપ્તસમસ્તતીવ્રમન્દત્વગુણાભ્યાં ભિદ્યમાનઃ કર્માનુભવો જીવઃ સુખદુઃખાતિરિક્તત્વેનાન્યસ્ય ચિત્સ્વભાવસ્ય વિવેચકૈઃ સ્વયમુપલભ્યમાનત્વાત્ । ન ખલુ મજ્જિતાવ-દુભયાત્મકત્વાદાત્મકર્મોભયં જીવઃ કાત્સ્ન્યતઃ કર્મણોઽતિરિક્તત્વેનાન્યસ્ય ચિત્સ્વભાવસ્ય વિવેચકૈઃ

ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપલભ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ પ્રત્યક્ષ ચૈતન્યભાવને જુદો અનુભવે છે. ૧. અનાદિ જેનો પૂર્વ અવયવ છે અને અનંત જેનો ભવિષ્યનો અવયવ છે એવી જે એક સંસરણરૂપ ક્રિયા તે-રૂપે કીડા કરતું કર્મ છે તે પણ જીવ નથી કારણ કે કર્મથી જુદો અન્ય ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપલભ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. ૨. તીવ્ર-મંદ અનુભવથી ભેદરૂપ થતાં, દુરંત રાગરસથી ભરેલાં અધ્યવસાનોની સંતતિ પણ જીવ નથી કારણ કે તે સંતતિથી અન્ય જુદો ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપલભ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. ૩. નવી પુરાણી અવસ્થાદિકના ભેદથી પ્રવર્તતું જે નોકર્મ તે પણ જીવ નથી કારણ કે શરીરથી અન્ય જુદો ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપલભ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. ૪. સમસ્ત જગતને પુણ્યપાપરૂપે વ્યાપતો કર્મનો વિપાક છે તે પણ જીવ નથી કારણ કે શુભાશુભ ભાવથી અન્ય જુદો ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપલભ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ પોતે તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. ૫. શાતા-અશાતારૂપે વ્યાપ્ત જે સમસ્ત તીવ્રમંદપણારૂપ ગુણો તે વડે ભેદરૂપ થતો જે કર્મનો અનુભવ તે પણ જીવ નથી કારણ કે સુખ-દુઃખથી જુદો અન્ય ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપલભ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ પોતે તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. ૬. શિખંડની જેમ ઉભયાત્મકપણે મળેલાં જે આત્મા અને કર્મ તે બન્ને મળેલાં પણ જીવ નથી કારણ કે સમસ્તપણે (સંપૂર્ણપણે) કર્મથી જુદો અન્ય ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપલભ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ પોતે તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. ૭. અર્થક્રિયામાં સમર્થ એવો જે કર્મનો સંયોગ તે પણ જીવ નથી કારણ કે, આઠ કાષ્ઠના સંયોગથી (-ખાટલાથી) જુદો

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

જીવ-અજીવ અધિકાર

૯૩

સ્વયમુપલભ્યમાનત્વાત્ । ન ચત્વર્થક્રિયાસમર્થઃ કર્મસંયોગો જીવઃ કર્મસંયોગાત્ ચત્વાશાયિનઃ
પુરુષસ્યેવાષ્ટકાષ્ટસંયોગાદતિરિક્તત્વેનાન્યસ્ય ચિત્સ્વભાવસ્ય વિવેચકૈઃ સ્વયમુપલભ્યમાનત્વાદિતિ ।

इह खलु पुद्गलभिन्नात्मोपलब्धिं प्रति विप्रतिपन्नः साम्नेवैवमनुशास्यः ।

(मालिनी)

विरम किमपरेणाकार्यकोलाहलेन
स्वयमपि निभृतः सन् पश्य षण्मासमेकम् ।
हृदयसरसि पुंसः पुद्गलाद्भिन्नधाम्नो
ननु किमनुपलब्धिर्भाति किञ्चोपलब्धिः ॥३४॥

જે ખાટલામાં સૂનારો પુરુષ તેની જેમ, કર્મસંયોગથી જુદો અન્ય ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપલભ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ પોતે તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. ૮. (આ જ રીતે અન્ય કોઈ બીજા પ્રકારે કહે ત્યાં પણ આ જ યુક્તિ જાણવી.)

[ભાવાર્થઃ—ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ, સર્વ પરભાવોથી જુદો, ભેદજ્ઞાનીઓને અનુભવગોચર છે; તેથી જેમ અજ્ઞાની માને છે તેમ નથી.]

અહીં પુદ્ગલથી ભિન્ન આત્માની ઉપલબ્ધિ પ્રત્યે વિરોધ કરનાર (-પુદ્ગલને જ આત્મા જાણનાર) પુરુષને (તેના હિતરૂપ આત્મપ્રાપ્તિની વાત કહી) મીઠાશથી (અને સમભાવથી) જ આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરવો એમ કાવ્યમાં કહે છે:—

શ્લોકાર્થઃ—હે ભવ્ય! તને [અપરેણ] બીજો [અકાર્ય-કોલાહલેન] નકામો કોલાહલ કરવાથી [કિમ્] શો લાભ છે? [વિરમ] એ કોલાહલથી તું વિરક્ત થા અને [એકમ્] એક ચૈતન્યમાત્ર વસ્તુને [સ્વયમ્ અપિ] પોતે [નિભૃતઃ સન્] નિશ્ચળ લીન થઈ [પશ્ય ષણ્માસમ્] દેખ; એવો છ મહિના અભ્યાસ કર અને જો (-તપાસ) કે એમ કરવાથી [હૃદય-સરસિ] પોતાના હૃદયસરોવરમાં [પુદ્ગલાત્ ભિન્નધામ્નઃ] જેનું તેજ-પ્રતાપ-પ્રકાશ પુદ્ગલથી ભિન્ન છે એવા [પુંસઃ] આત્માની [નનુ કિમ્ અનુપલબ્ધિઃ ભાતિ] પ્રાપ્તિ નથી થતી [કિં ચ ઉપલબ્ધિઃ] કે થાય છે.

ભાવાર્થઃ—જો પોતાના સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરે તો તેની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય; જો પરવસ્તુ હોય તો તેની તો પ્રાપ્તિ ન થાય. પોતાનું સ્વરૂપ તો મોજૂદ છે, પણ ભૂલી રહ્યો છે; જો ચેતીને દેખે તો પાસે જ છે. અહીં છ મહિનાનો અભ્યાસ કહ્યો તેથી એમ ન સમજવું કે એટલો જ વખત લાગે. તેનું થવું તો અંતર્મૂહૂર્તમાત્રમાં જ છે, પરંતુ શિષ્યને બહુ

કથં ચિદન્વયપ્રતિભાસેऽપ્યધ્યવસાનાદયઃ પુદ્ગલસ્વભાવા ઇતિ ચેત્—

અદ્ભવિહં પિ ય કમ્મં સવ્વં પોગ્ગલમયં જિના વેતિ ।

જસ્સ ફલં તં વુદ્ધદિ દુક્ખં તિ વિપચ્ચમાણસ્સ ॥૪૫॥

અષ્ટવિધમપિ ચ કર્મ સર્વં પુદ્ગલમયં જિના બ્રુવન્તિ ।

યસ્ય ફલં તદુચ્ચતે દુઃખમિતિ વિપચ્ચમાણસ્ય ॥૪૫॥

અધ્યવસાનાદિભાવનિર્વર્તકમષ્ટવિધમપિ ચ કર્મ સમસ્તમેવ પુદ્ગલમયમિતિ કિલ સકલજ્ઞ-
પ્રજ્ઞપ્તિઃ । તસ્ય તુ યદ્વિપાકકાષ્ટામધિરૂઢસ્ય ફલત્વેનાભિલપ્યતે તદનાકુલત્વલક્ષણસૌખ્યાઘ્યાત્મ-
સ્વભાવવિલક્ષણત્વાત્કિલ દુઃખં । તદન્તઃપાતિન એવ કિલાકુલત્વલક્ષણા અધ્યવસાનાદિભાવાઃ ।

કઠિન લાગતું હોય તો તેનો નિષેધ કર્યો છે. જો સમજવામાં બહુ કાળ લાગે તો છ મહિનાથી અધિક નહિ લાગે; તેથી અન્ય નિષ્પ્રયોજન કોલાહલ છોડી આમાં લાગવાથી જલદી સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થશે એવો ઉપદેશ છે. ૩૪.

હવે શિષ્ય પૂછે છે કે આ અધ્યવસાનાદિ ભાવો જીવ ન કહ્યા, અન્ય ચૈતન્યસ્વભાવ જીવ કહ્યો; તો આ ભાવો પણ ચૈતન્ય સાથે સંબંધ રાખનારા પ્રતિભાસે છે, (ચૈતન્ય સિવાય જડને તો દેખાતા નથી,) છતાં તેમને પુદ્ગલના સ્વભાવ કેમ કહ્યા? તેના ઉત્તરનું ગાથાસૂત્ર કહે છે:—

રે! કર્મ અષ્ટ પ્રકારનું જિન સર્વ પુદ્ગલમય કહે,
પરિપાક સમયે જેહનું ઇળ દુઃખ નામ પ્રસિદ્ધ છે. ૪૫.

ગાથાર્થ :—[અષ્ટવિધમ્ અપિ ચ] આઠે પ્રકારનું [કર્મ] કર્મ છે તે [સર્વ] સર્વ [પુદ્ગલમયં] પુદ્ગલમય છે એમ [જિનાઃ] જિનભગવાન સર્વજ્ઞદેવો [બ્રુવન્તિ] કહે છે—[યસ્ય વિપચ્ચમાણસ્ય] જે પકવ થઈ ઉદયમાં આવતા કર્મનું [ફલં] ઇળ [તત્] પ્રસિદ્ધ [દુઃખમ્] દુઃખ છે [ઇતિ ઉચ્યતે] એમ કહ્યું છે.

ટીકા :—અધ્યવસાન આદિ સમસ્ત ભાવોને ઉત્પન્ન કરનારું જે આઠે પ્રકારનું જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મ છે તે બધુંય પુદ્ગલમય છે એવું સર્વજ્ઞનું વચન છે. વિપાકની હદે પહોંચેલા તે કર્મના ઇળપણે જે કહેવામાં આવે છે તે (એટલે કે કર્મફળ), અનાકુળતાલક્ષણ જે સુખ નામનો આત્મસ્વભાવ તેનાથી વિલક્ષણ હોવાથી, દુઃખ છે. તે દુઃખમાં જ

તતો ન તે ચિદન્વયવિભ્રમેડપ્યાત્મસ્વભાવાઃ, કિન્તુ પુદ્ગલસ્વભાવાઃ।

યદ્યધ્યવસાનાદયઃ પુદ્ગલસ્વભાવાસ્તદા કથં જીવત્વેન સૂચિતા ઇતિ ચેત્—

વવહારસ્સ દરીસણમુવણ્ણસો વણ્ણિદો જિણવરેહિં ।

જીવા એદે સવ્વે અજ્જવસાણાદઓ ભાવા ॥૪૬॥

વવહારસ્ય દર્શનમુપદેશો વર્ણિતો જિનવરૈઃ ।

જીવા એતે સર્વેડધ્યવસાનાદયો ભાવાઃ ॥૪૬॥

સર્વે એવૈતેડધ્યવસાનાદયો ભાવાઃ જીવા ઇતિ યદ્ભગવદ્ધિઃ સકલજ્ઞૈઃ પ્રજ્ઞપ્તં તદભૂતાર્થસ્યાપિ વવહારસ્યાપિ દર્શનમ્। વવહારો હિ વવહારિણાં મ્લેચ્છભાષેવ મ્લેચ્છાનાં પરમાર્થપ્રતિપાદકત્વાદ-પરમાર્થોડપિ તીર્થપ્રવૃત્તિનિમિત્તં દર્શયિતું ન્યાય્ય એવ। તમન્તરેણ તુ શરીરાજ્ઞીવસ્ય પરમાર્થતો

આકુળતાલક્ષણ અધ્યવસાન આદિ ભાવો સમાવેશ પામે છે; તેથી, જોકે તેઓ ચૈતન્ય સાથે સંબંધ હોવાનો ભ્રમ ઉપજાવે છે તોપણ, તેઓ આત્માના સ્વભાવો નથી પણ પુદ્ગલ-સ્વભાવો છે.

ભાવાર્થઃ—કર્મનો ઉદય આવે ત્યારે આ આત્મા દુઃખરૂપ પરિણમે છે અને દુઃખરૂપ ભાવ છે તે અધ્યવસાન છે તેથી દુઃખરૂપ ભાવમાં (—અધ્યવસાનમાં) ચેતનતાનો ભ્રમ ઉપજે છે. પરમાર્થે દુઃખરૂપ ભાવ ચેતન નથી, કર્મજન્ય છે તેથી જડ જ છે.

હવે પૂછે છે કે જો અધ્યવસાનાદિ ભાવો છે તે પુદ્ગલસ્વભાવો છે તો સર્વજ્ઞના આગમમાં તેમને જીવપણે કેમ કહેવામાં આવ્યા છે? તેના ઉત્તરનું ગાથાસૂત્ર કહે છે :—

વ્યવહાર એ દર્શાવિયો જિનવર તણા ઉપદેશમાં,

આ સર્વ અધ્યવસાન આદિ ભાવ જ્યાં જીવ વર્ણવ્યા. ૪૬.

ગાથાર્થઃ—[એતે સર્વે] આ સર્વ [અધ્યવસાનાદયઃ ભાવાઃ] અધ્યવસાનાદિ ભાવો છે તે [જીવાઃ] જીવ છે એવો [જિનવરૈઃ] જિનવરોએ [ઉપદેશઃ વર્ણિતઃ] જે ઉપદેશ વર્ણવ્યો છે તે [વવહારસ્ય દર્શનમ્] વ્યવહારનય દર્શાવ્યો છે.

ટીકાઃ—આ બધાય અધ્યવસાનાદિ ભાવો જીવ છે એવું જે ભગવાન સર્વજ્ઞદેવોએ કહ્યું છે તે, જોકે વ્યવહારનય અભૂતાર્થ છે તોપણ, વ્યવહારનયને પણ દર્શાવ્યો છે; કારણ કે જેમ મ્લેચ્છભાષા મ્લેચ્છોને વસ્તુસ્વરૂપ જણાવે છે તેમ વ્યવહારનય વ્યવહારી જીવોને

ભેદદર્શનાત્રસસ્થાવરાણાં ભસ્મન ઇવ નિઃશઙ્કમુપમર્દનેન હિંસાઽભાવાદ્ભવત્યેવ બન્ધસ્યાભાવઃ । તથા રક્તદ્વિષ્ટવિમૂઢો જીવો બધ્યમાનો મોચનીય ઇતિ રાગદ્વેષમોહેભ્યો જીવસ્ય પરમાર્થતો ભેદદર્શનેન મોક્ષોપાયપરિગ્રહણાભાવાત્ ભવત્યેવ મોક્ષસ્યાભાવઃ ।

અથ કેન દૃષ્ટાન્તેન પ્રવૃત્તો વ્યવહાર ઇતિ ચેત્—

રાયા હુ ણિગ્ગદો ત્તિ ય एसो बलसमुदयस्स आदेसो ।

ववहारेण दु वुच्चदि तत्थेक्को णिगग्गदो राया ॥४७॥

પરમાર્થનો કહેનાર છે તેથી, અપરમાર્થભૂત હોવા છતાં પણ, ધર્મતીર્થની પ્રવૃત્તિ કરવા માટે (વ્યવહારનય) દર્શાવવો ન્યાયસંગત જ છે. પરંતુ જો વ્યવહાર ન દર્શાવવામાં આવે તો, પરમાર્થ (—પરમાર્થનયે) શરીરથી જીવ ભિન્ન દર્શાવવામાં આવતો હોવાથી, જેમ ભસ્મને મસળી નાખવામાં હિંસાનો અભાવ છે તેમ, ત્રસસ્થાવર જીવોનું નિઃશંકપણે મર્દન (ઘાત) કરવામાં પણ હિંસાનો અભાવ ઠરશે અને તેથી બંધનો જ અભાવ ઠરશે; વળી પરમાર્થ દ્વારા રાગ-દ્વેષ-મોહથી જીવ ભિન્ન દર્શાવવામાં આવતો હોવાથી, ‘રાગી, દ્વેષી, મોહી જીવ કર્મથી બંધાય છે તેને છોડાવવો’—એમ મોક્ષના ઉપાયના ગ્રહણનો અભાવ થશે અને તેથી મોક્ષનો જ અભાવ થશે. (આમ જો વ્યવહારનય ન દર્શાવવામાં આવે તો બંધ-મોક્ષનો અભાવ ઠરે છે.)

ભાવાર્થ :—પરમાર્થનય તો જીવને શરીર તથા રાગદ્વેષમોહથી ભિન્ન કહે છે. જો તેનો એકાંત કરવામાં આવે તો શરીર તથા રાગદ્વેષમોહ પુદ્ગલમય ઠરે અને તો પછી પુદ્ગલને ઘાતવાથી હિંસા થતી નથી અને રાગદ્વેષમોહથી બંધ થતો નથી. આમ, પરમાર્થથી જે સંસાર-મોક્ષ બન્નેનો અભાવ કહ્યો છે તે જ એકાંતે ઠરશે. પરંતુ આવું એકાંતરૂપ વસ્તુનું સ્વરૂપ નથી; અવસ્તુનું શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન, આચરણ અવસ્તુરૂપ જ છે. માટે વ્યવહારનયનો ઉપદેશ ન્યાયપ્રાપ્ત છે. આ રીતે સ્યાદ્વાદથી બન્ને નયોનો વિરોધ મટાડી શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યક્ત્વ છે.

હવે શિષ્ય પૂછે છે કે આ વ્યવહારનય કયા દૃષ્ટાંતથી પ્રવર્ત્યો છે? તેનો ઉત્તર કહે છે :—

‘નિર્ગમન આ નૃપનું થયું’—નિર્દેશ સૈન્યસમૂહને,
વ્યવહારથી કહેવાય એ, પણ ભૂપ એમાં એક છે; ૪૭.

એવેવ ય વવહારો અજ્ઞવસાનાદિઅણ્ણભાવાણં ।
જીવો ત્તિ કદો સુત્તે તત્થેકો ણિચ્છિદો જીવો ॥૪૮॥

રાજા ખલુ નિર્ગત ઇત્યેષ બલસમુદયસ્યાદેશઃ ।
વ્યવહારેણ તૂચ્યતે તત્રૈકો નિર્ગતો રાજા ॥૪૭॥
એવમેવ ચ વ્યવહારોઽધ્યવસાનાદ્યન્યભાવાનામ્ ।
જીવ ઇતિ કૃતઃ સૂત્રે તત્રૈકો નિશ્ચિતો જીવઃ ॥૪૮॥

યથૈષ રાજા પંચ યોજનાન્યભિવ્યાપ્ય નિષ્ક્રામતીત્યેકસ્ય પંચ યોજનાન્યભિવ્યાપ્તુમ-
શક્યત્વાદ્યવહારિણાં બલસમુદાયે રાજેતિ વ્યવહારઃ, પરમાર્થતસ્ત્વેક એવ રાજા; તથૈષ જીવઃ સમગ્રં
રાગગ્રામમભિવ્યાપ્ય પ્રવર્તત ઇત્યેકસ્ય સમગ્રં રાગગ્રામમભિવ્યાપ્તુમશક્યત્વાદ્યવહારિણામધ્યવ-
સાનાદિષ્વન્યભાવેષુ જીવ ઇતિ વ્યવહારઃ, પરમાર્થતસ્ત્વેક એવ જીવઃ ।

ત્યમ સર્વ અધ્યવસાન આદિ અન્યભાવો જીવ છે,
-સૂત્રે કર્યો વ્યવહાર, પણ ત્યાં જીવ નિશ્ચય એક છે. ૪૮.

ગાથાર્થઃ—જેમ કોઈ રાજા સેના સહિત નીકળ્યો ત્યાં [રાજા ખલુ નિર્ગતઃ] ‘આ રાજા
નીકળ્યો’ [ઇતિ ણ્ણઃ] એમ આ જે [બલસમુદયસ્ય] સેનાના સમુદાયને [આદેશઃ] કહેવામાં આવે
છે તે [વ્યવહારેણ તુ ઉચ્યતે] વ્યવહારથી કહેવામાં આવે છે, [તત્ર] તે સેનામાં (વાસ્તવિકપણે)
[એકઃ નિર્ગતઃ રાજા] રાજા તો એક જ નીકળ્યો છે; [એવમ્ એવ ચ] તેવી જ રીતે [અધ્યવસાનાદ્યન્ય-
ભાવાનામ્] અધ્યવસાન આદિ અન્યભાવોને [જીવઃ ઇતિ] ‘(આ) જીવ છે’ એમ [સૂત્રે]
પરમાગમમાં કહ્યું છે તે [વ્યવહારઃ કૃતઃ] વ્યવહાર કર્યો છે, [તત્ર નિશ્ચિતઃ] નિશ્ચયથી
વિચારવામાં આવે તો તેમનામાં [જીવઃ એકઃ] જીવ તો એક જ છે.

ટીકાઃ—જેમ આ રાજા પાંચ યોજનના ફેલાવથી નીકળી રહ્યો છે એમ કહેવું તે, એક
રાજાનું પાંચ યોજનમાં ફેલાવું અશક્ય હોવાથી, વ્યવહારી લોકોનો સેનાસમુદાયમાં રાજા
કહેવારૂપ વ્યવહાર છે; પરમાર્થથી તો રાજા એક જ છે, (સેના રાજા નથી); તેવી રીતે આ
જીવ સમગ્ર રાગગ્રામમાં (—રાગનાં સ્થાનોમાં) વ્યાપીને પ્રવર્તી રહ્યો છે એમ કહેવું તે, એક
જીવનું સમગ્ર રાગગ્રામમાં વ્યાપવું અશક્ય હોવાથી, વ્યવહારી લોકોનો અધ્યવસાનાદિક
અન્યભાવોમાં જીવ કહેવારૂપ વ્યવહાર છે; પરમાર્થથી તો જીવ એક જ છે, (અધ્યવસાનાદિક
ભાવો જીવ નથી).

યદ્યેવં તર્હિ કિલક્ષણોઽસાવેકષ્ટઙ્કોત્કીર્ણઃ પરમાર્થજીવ ઇતિ પૃષ્ઠઃ પ્રાહ—

અરસમરૂવમગંધં અવ્યક્તં ચેદનાગુણમસદ્દં ।

જાણ અલિંગગ્રહણં જીવમણિદ્વિદ્વસંઠાણં ॥૪૬॥

અરસમરૂપમગન્ધમવ્યક્તં ચેતનાગુણમશબ્દમ્ ।

જાનીહિ અલિંગ્ગ્રહણં જીવમનિર્દિષ્ટસંસ્થાનમ્ ॥૪૬॥

યઃ ખલુ પુદ્ગલદ્રવ્યાદન્યત્વેનાવિદ્યમાનરસગુણત્વાત્, પુદ્ગલદ્રવ્યગુણેભ્યો ભિન્નત્વેન સ્વયમરસગુણત્વાત્, પરમાર્થતઃ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્વામિત્વાભાવાદ્રવ્યેન્દ્રિયાવષ્ટમ્બેનારસનાત્, સ્વભાવતઃ ક્ષાયોપશમિકભાવાભાવાદ્રાવેન્દ્રિયાવલમ્બેનારસનાત્, સકલસાધારણૈકસંવેદનપરિણામસ્વભાવત્વાત્કેવલરસવેદનાપરિણામાપન્નત્વેનારસનાત્, સકલજ્ઞેયજ્ઞાયકતાદાત્મ્યસ્ય નિષેધાદ્રસપરિચ્છેદપરિણત-

હવે શિષ્ય પૂછે છે કે એ અધ્યવસાનાદિ ભાવો છે તે જીવ નથી તો તે એક, ટંકોત્કીર્ણ, પરમાર્થસ્વરૂપ જીવ કેવો છે? તેનું લક્ષણ શું છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે:—

જીવ ચેતનાગુણ, શબ્દ-રસ-રૂપ-ગંધ-વ્યક્તિવિહીન છે,

નિર્દિષ્ટ નહિ સંસ્થાન જીવનું, ગ્રહણ લિંગ થકી નહીં. ૪૯.

ગાથાર્થઃ—હે ભવ્ય! તું [જીવમ્] જીવને [અરસમ્] રસરહિત, [અરૂપમ્] રૂપરહિત, [અગન્ધમ્] ગંધરહિત, [અવ્યક્તં] અવ્યક્ત અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોને ગોચર નથી એવો, [ચેતનાગુણમ્] ચેતના જેનો ગુણ છે એવો, [અશબ્દમ્] શબ્દરહિત, [અલિંગ્ગ્રહણં] કોઈ ચિહ્નથી જેનું ગ્રહણ નથી એવો અને [અનિર્દિષ્ટસંસ્થાનમ્] જેનો કોઈ આકાર કહેવાતો નથી એવો [જાનીહિ] જાણ.

ટીકા :—જે જીવ છે તે ખરેખર પુદ્ગલદ્રવ્યથી અન્ય હોવાથી તેમાં રસગુણ વિદ્યમાન નથી માટે અરસ છે. ૧. પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણોથી પણ ભિન્ન હોવાથી પોતે પણ રસગુણ નથી માટે અરસ છે. ૨. પરમાર્થે પુદ્ગલદ્રવ્યનું સ્વામીપણું પણ તેને નહિ હોવાથી તે દ્રવ્યેન્દ્રિયના આલંબન વડે પણ રસ યાખતો નથી માટે અરસ છે. ૩. પોતાના સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો ક્ષાયોપશમિક ભાવનો પણ તેને અભાવ હોવાથી તે ભાવેન્દ્રિયના આલંબન વડે પણ રસ યાખતો નથી માટે અરસ છે. ૪. સકલ વિષયોના વિશેષોમાં સાધારણ એવા એક જ સંવેદનપરિણામરૂપ તેનો સ્વભાવ હોવાથી તે કેવળ એક રસવેદનાપરિણામને પામીને રસ યાખતો નથી માટે અરસ છે. ૫. (તેને સમસ્ત જ્ઞેયોનું જ્ઞાન થાય છે પરંતુ) સકલ જ્ઞેયજ્ઞાયકના તાદાત્મ્યનો (-એકરૂપ થવાનો) નિષેધ હોવાથી રસના જ્ઞાનરૂપે પરિણમતાં છતાં

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

જીવ-અજીવ અધિકાર

૯૯

ત્વેऽપિ સ્વયં રસરૂપેણાપરિણમનાદ્ધારસઃ। તથા પુદ્ગલદ્રવ્યાદન્યત્વેનાવિદ્યમાનરૂપગુણત્વાત્, પુદ્ગલદ્રવ્યગુણેભ્યો ભિન્નત્વેન સ્વયમરૂપગુણત્વાત્, પરમાર્થતઃ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્વામિત્વાભાવાદ્રવ્યેન્દ્રિયાવષ્ટમ્બેનારૂપણાત્, સ્વભાવતઃ ક્ષાયોપશમિકભાવાભાવાદ્રાવેન્દ્રિયાવલમ્બેનારૂપણાત્, સકલસાધારણૈકસંવેદનપરિણામસ્વભાવત્વાત્કેવલરૂપવેદનાપરિણામાપન્નત્વેનારૂપણાત્, સકલજ્ઞેયજ્ઞાયકતાદાત્મ્યસ્ય નિષેધાદ્રૂપપરિચ્છેદપરિણતત્વેऽપિ સ્વયં રૂપરૂપેણાપરિણમનાદ્ધારૂપઃ। તથા પુદ્ગલદ્રવ્યાદન્યત્વેનાવિદ્યમાનગન્ધગુણત્વાત્, પુદ્ગલદ્રવ્યગુણેભ્યો ભિન્નત્વેન સ્વયમગન્ધગુણત્વાત્, પરમાર્થતઃ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્વામિત્વાભાવાદ્રવ્યેન્દ્રિયાવષ્ટમ્બેનાગન્ધનાત્, સ્વભાવતઃ ક્ષાયોપશમિકભાવાભાવાદ્રાવેન્દ્રિયાવલમ્બેનાગન્ધનાત્, સકલસાધારણૈકસંવેદનપરિણામસ્વભાવત્વાત્કેવલગન્ધવેદનાપરિણામાપન્નત્વેનાગન્ધનાત્, સકલજ્ઞેયજ્ઞાયકતાદાત્મ્યસ્ય નિષેધાદ્રન્ધપરિચ્છેદપરિણતત્વેऽપિ સ્વયં

પણ પોતે રસરૂપે પરિણમતો નથી માટે અરસ છે. ૬. આમ છ પ્રકારે રસના નિષેધથી તે અરસ છે.

એ રીતે, જીવ ખરેખર પુદ્ગલદ્રવ્યથી અન્ય હોવાથી તેમાં રૂપગુણ વિદ્યમાન નથી માટે અરૂપ છે. ૧. પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણોથી પણ ભિન્ન હોવાથી પોતે પણ રૂપગુણ નથી માટે અરૂપ છે. ૨. પરમાર્થે પુદ્ગલદ્રવ્યનું સ્વામીપણું પણ તેને નહિ હોવાથી તે દ્રવ્યેન્દ્રિયાના આલંબન વડે પણ રૂપ દેખતો નથી માટે અરૂપ છે. ૩. પોતાના સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો ક્ષાયોપશમિક ભાવનો પણ તેને અભાવ હોવાથી તે ભાવેન્દ્રિયાના આલંબન વડે પણ રૂપ દેખતો નથી માટે અરૂપ છે. ૪. સકલ વિષયોના વિશેષોમાં સાધારણ એવા એક જ સંવેદનપરિણામરૂપ તેનો સ્વભાવ હોવાથી તે કેવળ એક રૂપવેદનાપરિણામને પામીને રૂપ દેખતો નથી માટે અરૂપ છે. ૫. (તેને સમસ્ત જ્ઞેયોનું જ્ઞાન થાય છે પરંતુ) સકલ જ્ઞેયજ્ઞાયકના તાદાત્મ્યનો નિષેધ હોવાથી રૂપના જ્ઞાનરૂપે પરિણમતાં છતાં પણ પોતે રૂપરૂપે પરિણમતો નથી માટે અરૂપ છે. ૬. આમ છ પ્રકારે રૂપના નિષેધથી તે અરૂપ છે.

એ રીતે, જીવ ખરેખર પુદ્ગલદ્રવ્યથી અન્ય હોવાથી તેમાં ગંધગુણ વિદ્યમાન નથી માટે અગંધ છે. ૧. પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણોથી પણ ભિન્ન હોવાથી પોતે પણ ગંધગુણ નથી માટે અગંધ છે. ૨. પરમાર્થે પુદ્ગલદ્રવ્યનું સ્વામીપણું પણ તેને નહિ હોવાથી તે દ્રવ્યેન્દ્રિયાના આલંબન વડે પણ ગંધ સૂંઘતો નથી માટે અગંધ છે. ૩. પોતાના સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો ક્ષાયોપશમિક ભાવનો પણ તેને અભાવ હોવાથી તે ભાવેન્દ્રિયાના આલંબન વડે પણ ગંધ સૂંઘતો નથી માટે અગંધ છે. ૪. સકલ વિષયોના વિશેષોમાં સાધારણ એવા એક જ સંવેદનપરિણામરૂપ તેનો સ્વભાવ હોવાથી તે કેવળ એક ગંધવેદનાપરિણામને પામીને ગંધ

ગન્ધરૂપેણાપરિણમનાઞ્ચાગન્ધઃ। તથા પુદ્ગલદ્રવ્યાદન્યત્વેનાવિદ્યમાનસ્પર્શગુણત્વાત્, પુદ્ગલદ્રવ્યગુણેભ્યો ભિન્નત્વેન સ્વયમસ્પર્શગુણત્વાત્, પરમાર્થતઃ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્વામિત્વાભાવાદ્રવ્યેન્દ્રિયાવષ્ટમ્ભેનાસ્પર્શનાત્, સ્વભાવતઃ ક્ષાયોપશમિકભાવાભાવાદ્ભાવેન્દ્રિયાવલમ્બેનાસ્પર્શનાત્, સકલસાધારણૈકસંવેદનપરિણામ-સ્વભાવત્વાત્કેવલસ્પર્શવેદનાપરિણામાપન્નત્વેનાસ્પર્શનાત્, સકલજ્ઞેયજ્ઞાયકતાદાત્મ્યસ્ય નિષેધાત્સ્પર્શ-પરિચ્છેદપરિણતત્વેઽપિ સ્વયં સ્પર્શરૂપેણાપરિણમનાઞ્ચાસ્પર્શઃ। તથા પુદ્ગલદ્રવ્યાદન્યત્વેનાવિદ્યમાન-શબ્દપર્યાયત્વાત્, પુદ્ગલદ્રવ્યપર્યાયેભ્યો ભિન્નત્વેન સ્વયમશબ્દપર્યાયત્વાત્, પરમાર્થતઃ પુદ્ગલદ્રવ્ય-સ્વામિત્વાભાવાદ્રવ્યેન્દ્રિયાવષ્ટમ્ભેન શબ્દાશ્રવણાત્, સ્વભાવતઃ ક્ષાયોપશમિકભાવાભાવાદ્ભાવે-ન્દ્રિયાવલમ્બેન શબ્દાશ્રવણાત્, સકલસાધારણૈકસંવેદનપરિણામસ્વભાવત્વાત્કેવલશબ્દવેદના-પરિણામાપન્નત્વેન શબ્દાશ્રવણાત્, સકલજ્ઞેયજ્ઞાયકતાદાત્મ્યસ્ય નિષેધાચ્છબ્દપરિચ્છેદપરિણતત્વેઽપિ

સૂંઘતો નથી માટે અગંધ છે. પ. (તેને સમસ્ત જ્ઞેયોનું જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ) સકલ જ્ઞેયજ્ઞાયકના તાદાત્મ્યનો નિષેધ હોવાથી ગંધના જ્ઞાનરૂપે પરિણમતાં છતાં પણ પોતે ગંધરૂપે પરિણમતો નથી માટે અગંધ છે. દ. આમ છ પ્રકારે ગંધના નિષેધથી તે અગંધ છે.

એ રીતે, જીવ ખરેખર પુદ્ગલદ્રવ્યથી અન્ય હોવાથી તેમાં સ્પર્શગુણ વિદ્યમાન નથી માટે અસ્પર્શ છે. ૧. પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણોથી પણ ભિન્ન હોવાથી પોતે પણ સ્પર્શગુણ નથી માટે અસ્પર્શ છે. ૨. પરમાર્થે પુદ્ગલદ્રવ્યનું સ્વામીપણું પણ તેને નહિ હોવાથી તે દ્રવ્યેન્દ્રિયના આલંબન વડે પણ સ્પર્શને સ્પર્શતો નથી માટે અસ્પર્શ છે. ૩. પોતાના સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો ક્ષાયોપશમિક ભાવનો પણ તેને અભાવ હોવાથી તે ભાવેન્દ્રિયના આલંબન વડે પણ સ્પર્શને સ્પર્શતો નથી માટે અસ્પર્શ છે. ૪. સકલ વિષયોના વિશેષોમાં સાધારણ એવા એક જ સંવેદનપરિણામરૂપ તેનો સ્વભાવ હોવાથી તે કેવળ એક સ્પર્શવેદનાપરિણામને પામીને સ્પર્શને સ્પર્શતો નથી માટે અસ્પર્શ છે. પ. (તેને સમસ્ત જ્ઞેયોનું જ્ઞાન થાય છે પરંતુ) સકલ જ્ઞેયજ્ઞાયકના તાદાત્મ્યનો નિષેધ હોવાથી સ્પર્શના જ્ઞાનરૂપે પરિણમતાં છતાં પણ પોતે સ્પર્શરૂપે પરિણમતો નથી માટે અસ્પર્શ છે. દ. આમ છ પ્રકારે સ્પર્શના નિષેધથી તે અસ્પર્શ છે.

એ રીતે, જીવ ખરેખર પુદ્ગલદ્રવ્યથી અન્ય હોવાથી તેમાં શબ્દપર્યાય વિદ્યમાન નથી માટે અશબ્દ છે. ૧. પુદ્ગલદ્રવ્યના પર્યાયોથી પણ ભિન્ન હોવાથી પોતે પણ શબ્દપર્યાય નથી માટે અશબ્દ છે. ૨. પરમાર્થે પુદ્ગલદ્રવ્યનું સ્વામીપણું પણ તેને નહિ હોવાથી તે દ્રવ્યેન્દ્રિયના આલંબન વડે પણ શબ્દ સાંભળતો નથી માટે અશબ્દ છે. ૩. પોતાના સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો ક્ષાયોપશમિક ભાવનો પણ તેને અભાવ હોવાથી તે ભાવેન્દ્રિયના આલંબન વડે પણ શબ્દ સાંભળતો નથી માટે અશબ્દ છે. ૪. સકલ વિષયોના વિશેષોમાં સાધારણ

સ્વયં શબ્દરૂપેનાપરિણમનાદ્વાશબ્દઃ । દ્રવ્યાન્તરારબ્ધશરીરસંસ્થાનેનૈવ સંસ્થાન ઇતિ નિર્દેષ્ટમશક્યત્વાત્, નિયતસ્વભાવેનાનિયતસંસ્થાનાનન્તશરીરવર્તિત્વાત્, સંસ્થાનનામકર્મવિપાકસ્ય પુદ્ગલેષુ નિર્દિશ્યમાન-ત્વાત્, પ્રતિવિશિષ્ટસંસ્થાનપરિણતસમસ્તવસ્તુતત્ત્વસંવલિતસહજસંવેદનશક્તિત્વેऽપિ સ્વયમખિલલોક-સંવલનશૂન્યોપજાયમાનનિર્મલાનુભૂતિતયાત્યન્તમસંસ્થાનત્વાદ્વાનિર્દિષ્ટસંસ્થાનઃ । ષડ્દ્રવ્યાત્મકલોકા-જ્ઞેયાઢ્યક્તાદન્યત્વાત્, કષાયચક્રાદ્વાવકાઢ્યક્તાદન્યત્વાત્, ચિત્સામાન્યનિમગ્નસમસ્તવ્યક્તિત્વાત્, ક્ષણિકવ્યક્તિમાત્રાભાવાત્, વ્યક્તાવ્યક્તવિમિશ્રપ્રતિભાસેऽપિ વ્યક્તાસ્પર્શત્વાત્, સ્વયમેવ હિ બહિરન્તઃ સ્ફુટમનુભૂયમાનત્વેऽપિ વ્યક્તોપેક્ષણેન પ્રદ્યોતમાનત્વાદ્વાવ્યક્તઃ । રસરૂપગન્ધસ્પર્શશબ્દસંસ્થાનવ્યક્તત્વા-ભાવેऽપિ સ્વસંવેદનવલેન નિત્યમાત્મપ્રત્યક્તવે સત્યનુમેયમાત્રત્વાભાવાદલિઙ્ગગ્રહણઃ । સમસ્ત-

એવા એક જ સંવેદનપરિણામરૂપ તેનો સ્વભાવ હોવાથી તે કેવળ એક શબ્દવેદના-પરિણામને પામીને શબ્દ સાંભળતો નથી માટે અશબ્દ છે. ૫. (તેને સમસ્ત જ્ઞેયોનું જ્ઞાન થાય છે પરંતુ) સકલ જ્ઞેયજ્ઞાયકના તાદાત્મ્યનો નિષેધ હોવાથી શબ્દના જ્ઞાનરૂપે પરિણમતાં છતાં પણ પોતે શબ્દરૂપે પરિણમતો નથી માટે અશબ્દ છે. ૬. આમ છ પ્રકારે શબ્દના નિષેધથી તે અશબ્દ છે.

(હવે ‘અનિર્દિષ્ટસંસ્થાન’ વિશેષણ સમજાવે છે :—) પુદ્ગલદ્રવ્ય વડે રચાયેલું જે શરીર તેના સંસ્થાન(આકાર)થી જીવને સંસ્થાનવાળો કહી શકાતો નથી માટે જીવ અનિર્દિષ્ટસંસ્થાન છે. ૧. પોતાના નિયત સ્વભાવથી અનિયત સંસ્થાનવાળા અનંત શરીરોમાં રહે છે માટે અનિર્દિષ્ટસંસ્થાન છે. ૨. સંસ્થાન નામકર્મનો વિપાક (ફળ) પુદ્ગલોમાં જ કહેવામાં આવે છે (તેથી તેના નિમિત્તથી પણ આકાર નથી) માટે અનિર્દિષ્ટસંસ્થાન છે. ૩. જુદાં જુદાં સંસ્થાનરૂપે પરિણમેલી સમસ્ત વસ્તુઓનાં સ્વરૂપ સાથે જેની સ્વાભાવિક સંવેદનશક્તિ સંબંધિત (અર્થાત્ તદાકાર) છે એવો હોવા છતાં પણ જેને સમસ્ત લોકના મિલાપથી (—સંબંધથી) રહિત નિર્મળ (જ્ઞાનમાત્ર) અનુભૂતિ થઈ રહી છે એવો હોવાથી પોતે અત્યંતપણે સંસ્થાન વિનાનો છે માટે અનિર્દિષ્ટસંસ્થાન છે. ૪. આમ ચાર હેતુથી સંસ્થાનનો નિષેધ કહ્યો.

(હવે ‘અવ્યક્ત’ વિશેષણને સિદ્ધ કરે છે :—) છ દ્રવ્યસ્વરૂપ લોક જે જ્ઞેય છે અને વ્યક્ત છે તેનાથી જીવ અન્ય છે માટે અવ્યક્ત છે. ૧. કષાયોનો સમૂહ જે ભાવકભાવ વ્યક્ત છે તેનાથી જીવ અન્ય છે માટે અવ્યક્ત છે. ૨. ચિત્સામાન્યમાં ચૈતન્યની સર્વ વ્યક્તિઓ નિમગ્ન (અંતર્ભૂત) છે માટે અવ્યક્ત છે. ૩. ક્ષણિક વ્યક્તિમાત્ર નથી માટે અવ્યક્ત છે. ૪. વ્યક્તપણું તથા અવ્યક્તપણું ભેગાં મિશ્રિતરૂપે તેને પ્રતિભાસવા છતાં પણ તે વ્યક્તપણાને

વિપ્રતિપત્તિપ્રમાથિના વિવેચકજનસમર્પિતસર્વસ્વેન સકલમપિ લોકાલોકં કવલીકૃત્યાત્યન્તસૌહિત્ય-
મન્થરેણેવ સકલકાલમેવ મનાગપ્યવિચલિતાનન્યસાધારણતયા સ્વભાવભૂતેન સ્વયમનુભૂયમાનેન
ચેતનાગુણેન નિત્યમેવાન્તઃપ્રકાશમાનત્વાત્ ચેતનાગુણશ્ચ । સ ખલુ ભગવાનમલાલોક
ઇહૈકષ્ટઙ્કોત્કીર્ણઃ પ્રત્યગ્જ્યોતિર્જીવઃ ।

(માલિની)

સકલમપિ વિહાયાહાય ચિચ્છક્તિરિક્તં
સ્ફુટ્તરમવગાહ્ય સ્વં ચ ચિચ્છક્તિમાત્રમ્ ।
ઇમમુપરિ ચરન્તં ચારુ વિશ્વસ્ય સાક્ષાત્
કલયતુ પરમાત્માત્માનમાત્મન્યનન્તમ્ ॥૩૫॥

સ્પર્શતો નથી માટે અવ્યક્ત છે. પ. પોતે પોતાથી જ બાહ્ય-અભ્યંતર સ્પષ્ટ અનુભવાઈ રહ્યો
હોવા છતાં પણ વ્યક્તપણા પ્રતિ ઉદાસીનપણે પ્રદ્યોતમાન (પ્રકાશમાન) છે માટે
અવ્યક્ત છે. દ. આમ છ હેતુથી અવ્યક્તપણું સિદ્ધ કર્યું.

આ પ્રમાણે રસ, રૂપ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ, સંસ્થાન અને વ્યક્તપણાનો અભાવ હોવા
છતાં પણ સ્વસંવેદનના બળથી પોતે સદા પ્રત્યક્ષ હોવાથી અનુમાનગોચરમાત્રપણાના અભાવને
લીધે (જીવને) અલિંગગ્રહણ કહેવામાં આવે છે.

પોતાના અનુભવમાં આવતા ચેતનાગુણ વડે સદાય અંતરંગમાં પ્રકાશમાન છે તેથી
(જીવ) ચેતનાગુણવાળો છે. કેવો છે ચેતનાગુણ? જે સમસ્ત વિપ્રતિપત્તિઓનો (જીવને અન્ય
પ્રકારે માનવારૂપ ઝઘડાઓનો) નાશ કરનાર છે, જેણે પોતાનું સર્વસ્વ ભેદજ્ઞાની જીવોને સોંપી
દીધું છે, જે સમસ્ત લોકાલોકને ગ્રાસીભૂત કરી જાણે કે અત્યંત તૃપ્તિ વડે ઠરી ગયો હોય
તેમ (અર્થાત્ અત્યંત સ્વરૂપ-સૌખ્ય વડે તૃપ્ત તૃપ્ત હોવાને લીધે સ્વરૂપમાંથી બહાર નીકળવાનો
અનુદ્યમી હોય તેમ) સર્વ કાળે કિંચિત્માત્ર પણ ચલાયમાન થતો નથી અને એ રીતે સદાય
જરા પણ નહિ ચળતું અન્યદ્રવ્યથી અસાધારણપણું હોવાથી જે (અસાધારણ) સ્વભાવભૂત છે.

—આવો ચૈતન્યરૂપ પરમાર્થસ્વરૂપ જીવ છે. જેનો પ્રકાશ નિર્મળ છે એવો આ
ભગવાન આ લોકમાં એક, ટંકોત્કીર્ણ, ભિન્ન જ્યોતિરૂપ વિરાજમાન છે.

હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહી એવા આત્માના અનુભવની પ્રેરણા કરે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ચિત્-શક્તિ-રિક્તં] ચિત્શક્તિથી રહિત [સકલમ્ અપિ] અન્ય સકળ
ભાવોને [અહાય] મૂળથી [વિહાય] છોડીને [ચ] અને [સ્ફુટ્તરમ્] પ્રગટપણે [સ્વં ચિત્-શક્તિમાત્રમ્]

(અનુષ્ટુભ)

ચિચ્છક્તિવ્યાપ્તસર્વસ્વસારો જીવ ઇયાનયમ્ ।
અતોઽતિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ ભાવાઃ પૌદ્ગલિકા અમી ॥૩૬॥

જીવસ્સ ણત્થિ વણ્ણો ણ વિ ગંધો ણ વિ રસો ણ વિ ય ફાસો ।
ણ વિ સૂવં ણ સરીરં ણ વિ સંઠણં ણ સંહણણં ॥૫૦॥
જીવસ્સ ણત્થિ રાગો ણ વિ દોસો ણેવ વિજ્ઞદે મોહો ।
ણો પચ્ચયા ણ કમ્મં ણોકમ્મં ચાવિ સે ણત્થિ ॥૫૧॥

પોતાના ચિત્શક્તિમાત્ર ભાવનું [અવગાહ્ય] અવગાહન કરીને, [આત્મા] ભવ્ય આત્મા [વિશ્વસ્ય ઉપર] સમસ્ત પદાર્થસમૂહરૂપ લોકના ઉપર [ચારુ ચરન્તં] સુંદર રીતે પ્રવર્તતા એવા [ઇમમ્] આ [પરમ્] એક કેવળ [અનન્તમ્] અવિનાશી [આત્માનમ્] આત્માનો [આત્મનિ] આત્મામાં જ [સાક્ષાત્ કલયતુ] અભ્યાસ કરો, સાક્ષાત્ અનુભવ કરો.

ભાવાર્થ:—આ આત્મા પરમાર્થે સમસ્ત અન્યભાવોથી રહિત ચૈતન્યશક્તિમાત્ર છે; તેના અનુભવનો અભ્યાસ કરો એમ ઉપદેશ છે. ૩૫.

હવે ચિત્શક્તિથી અન્ય જે ભાવો છે તે બધા પુદ્ગલદ્રવ્યસંબંધી છે એવી આગળની (છ) ગાથાની સૂચનિકારૂપે શ્લોક કહે છે :-

શ્લોકાર્થ:—[ચિત્-શક્તિ-વ્યાપ્ત-સર્વસ્વ-સાર:] ચૈતન્યશક્તિથી વ્યાપ્ત જેનો સર્વસ્વ-સાર છે એવો [અયમ્ જીવ:] આ જીવ [ઇયાન્] એટલો જ માત્ર છે; [અતઃ અતિરિક્તા:] આ ચિત્શક્તિથી શૂન્ય [અમી ભાવા:] જે આ ભાવો છે [સર્વે અપિ] તે બધાય [પૌદ્ગલિકા:] પુદ્ગલજન્ય છે—પુદ્ગલના જ છે. ૩૬.

એવા એ ભાવોનું વ્યાખ્યાન છ ગાથાઓમાં કરે છે:—

નથી વર્ણ જીવને, ગંધ નહિ, નહિ સ્પર્શ, રસ જીવને નહીં,
નહિ રૂપ કે ન શરીર, નહિ સંસ્થાન, સંહનને નહીં; ૫૦.
નથી રાગ જીવને, દ્વેષ નહિ, વળી મોહ જીવને છે નહીં,
નહિ પ્રત્યયો, નહિ કર્મ કે નોકર્મ પણ જીવને નહીં; ૫૧.

જીવસ્સ ણત્થિ વગ્ગો ણ વગ્ગણા ણેવ ફહ્થયા કેઈ ।
ણો અજ્ઙપ્પટ્ટાણા ણેવ ય અણુભાગટાણાણિ ॥૫૨॥
જીવસ્સ ણત્થિ કેઈ જોયટ્ટાણા ણ બંધટાણા વા ।
ણેવ ય ઉદયટ્ટાણા ણ મગ્ગણટ્ટાણયા કેઈ ॥૫૩॥
ણો ઠિદિબંધટ્ટાણા જીવસ્સ ણ સંકિલેસટાણા વા ।
ણેવ વિસોહિટ્ટાણા ણો સંજમલહ્હિટાણા વા ॥૫૪॥
ણેવ ય જીવટ્ટાણા ણ ગુણટ્ટાણા ય અત્થિ જીવસ્સ ।
જેણ દુ એદે સવ્વે પોગ્ગલંદવ્વસ્સ પરિણામા ॥૫૫॥

જીવસ્ય નાસ્તિ વર્ણો નાપિ ગન્ધો નાપિ રસો નાપિ ચ સ્પર્શઃ ।

નાપિ રૂપં ન શરીરં નાપિ સંસ્થાનં ન સંહનનમ્ ॥૫૦॥

નથી વર્ગ જીવને, વર્ગણા નહિ, સ્પર્ધકો કંઈ છે નહીં,
અધ્યાત્મસ્થાન ન જીવને, અનુભાગસ્થાનો પણ નહીં; ૫૨.
જીવને નથી કંઈ યોગસ્થાનો, બંધસ્થાનો છે નહીં,
નહિ ઉદયસ્થાનો જીવને, કો માર્ગણાસ્થાનો નહીં; ૫૩.
સ્થિતિબંધસ્થાન ન જીવને, સંકલેશસ્થાનો પણ નહીં,
સ્થાનો વિશુદ્ધિ તણાં ન, સંયમલબ્ધિનાં સ્થાનો નહીં; ૫૪.
નથી જીવસ્થાનો જીવને, ગુણસ્થાન પણ જીવને નહીં,
પરિણામ પુદ્ગલદ્રવ્યના આ સર્વ હોવાથી નક્કી. ૫૫.

ગાથાર્થઃ—[જીવસ્ય] જીવને [વર્ણઃ] વર્ણ [નાસ્તિ] નથી, [ન અપિ ગન્ધઃ] ગંધ પણ
નથી, [રસઃ અપિ ન] રસ પણ નથી [ચ] અને [સ્પર્શઃ અપિ ન] સ્પર્શ પણ નથી, [રૂપં અપિ
ન] રૂપ પણ નથી, [ન શરીરં] શરીર પણ નથી, [સંસ્થાનં અપિ ન] સંસ્થાન પણ નથી, [સંહનનમ્
ન] સંહનન પણ નથી; [જીવસ્ય] જીવને [રાગઃ નાસ્તિ] રાગ પણ નથી, [દ્વેષઃ અપિ ન] દ્વેષ

જીવસ્ય નાસ્તિ રાગો નાપિ દ્વેષો નૈવ વિદ્યતે મોહઃ ।
 નો પ્રત્યયા ન કર્મ નોકર્મ ચાપિ તસ્ય નાસ્તિ ॥૫૧॥
 જીવસ્ય નાસ્તિ વર્ગો ન વર્ગના નૈવ સ્પર્ધકાનિ કાનિચિત્ ।
 નો અધ્યાત્મસ્થાનાનિ નૈવ ચાનુભાગસ્થાનાનિ ॥૫૨॥
 જીવસ્ય ન સન્તિ કાનિચિદ્યોગસ્થાનાનિ ન બન્ધસ્થાનાનિ વા ।
 નૈવ ચોદયસ્થાનાનિ ન માર્ગણાસ્થાનાનિ કાનિચિત્ ॥૫૩॥
 નો સ્થિતિવન્ધસ્થાનાનિ જીવસ્ય ન સંક્લેશસ્થાનાનિ વા ।
 નૈવ વિશુદ્ધિસ્થાનાનિ નો સંયમલઙ્ઘિસ્થાનાનિ વા ॥૫૪॥
 નૈવ ચ જીવસ્થાનાનિ ન ગુણસ્થાનાનિ વા સન્તિ જીવસ્ય ।
 યેન ત્વેતે સર્વે પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય પરિણામાઃ ॥૫૫॥

યઃ કૃષ્ણો હરિતઃ પીતો રક્તઃ શ્વેતો વા વર્ણઃ સ સર્વોઽપિ નાસ્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલ-
 દ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યઃ સુરભિર્દુરભિર્વા ગન્ધઃ સ સર્વોઽપિ નાસ્તિ જીવસ્ય,

પણ નથી, [મોહઃ] મોહ પણ [ન એવ વિદ્યતે] વિદ્યમાન નથી, [પ્રત્યયાઃ નો] પ્રત્યયો (આસ્રવો)
 પણ નથી, [કર્મ ન] કર્મ પણ નથી [ચ] અને [નેકર્મ અપિ] નોકર્મ પણ [તસ્ય નાસ્તિ] તેને
 નથી; [જીવસ્ય] જીવને [વર્ગઃ નાસ્તિ] વર્ગ નથી, [વર્ગના ન] વર્ગણા નથી, [કાનિચિત્ સ્પર્ધકાનિ
 ન એવ] કોઈ સ્પર્ધકો પણ નથી, [અધ્યાત્મસ્થાનાનિ નો] અધ્યાત્મસ્થાનો પણ નથી [ચ] અને
 [અનુભાગસ્થાનાનિ] અનુભાગસ્થાનો પણ [ન એવ] નથી; [જીવસ્ય] જીવને [કાનિચિત્
 યોગસ્થાનાનિ] કોઈ યોગસ્થાનો પણ [ન સન્તિ] નથી [વા] અથવા [બન્ધસ્થાનાનિ ન] બંધસ્થાનો
 પણ નથી, [ચ] વળી [ઉદયસ્થાનાનિ] ઉદયસ્થાનો પણ [ન એવ] નથી, [કાનિચિત્ માર્ગણાસ્થાનાનિ
 ન] કોઈ માર્ગણાસ્થાનો પણ નથી; [જીવસ્ય] જીવને [સ્થિતિવન્ધસ્થાનાનિ નો] સ્થિતિબંધસ્થાનો
 પણ નથી [વા] અથવા [સંક્લેશસ્થાનાનિ ન] સંક્લેશસ્થાનો પણ નથી, [વિશુદ્ધિસ્થાનાનિ]
 વિશુદ્ધિસ્થાનો પણ [ન એવ] નથી [વા] અથવા [સંયમલઙ્ઘિસ્થાનાનિ] સંયમલઙ્ઘિસ્થાનો પણ [નો]
 નથી; [ચ] વળી [જીવસ્ય] જીવને [જીવસ્થાનાનિ] જીવસ્થાનો પણ [ન એવ] નથી [વા] અથવા
 [ગુણસ્થાનાનિ] ગુણસ્થાનો પણ [ન સન્તિ] નથી; [યેન તુ] કારણ કે [એતે સર્વે] આ બધા
 [પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય] પુદ્ગલદ્રવ્યના [પરિણામાઃ] પરિણામ છે.

ટીકા :—જે કાળો, લીલો, પીળો, રાતો અથવા ધોળો વર્ણ છે તે બધોય જીવને નથી
 કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧. જે સુરભિ

પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યઃ કટુકઃ કષાયઃ તિત્તોઽમ્લો મધુરો વા રસઃ સ સર્વોઽપિ નાસ્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યઃ સ્નિગ્ધો રુક્ષઃ શીતઃ ઉષ્ણો ગુરુર્લઘુર્મૃદુઃ કઠિનો વા સ્પર્શઃ સ સર્વોઽપિ નાસ્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યત્સ્પર્શાદિસામાન્યપરિણામમાત્રં રૂપં તન્નાસ્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યદૌદારિકં વૈક્રિયિકમાહારકં તૈજસં કાર્મણં વા શરીરં તત્સર્વમપિ નાસ્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । સત્સમચતુરસ્રં ન્યગ્રોધપરિમણ્ડલં સ્વાતિ કુબ્જં વામનં હુણ્ડં વા સંસ્થાનં તત્સર્વમપિ નાસ્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યદ્વજ્રર્ષભનારાચં વજ્રનારાચં નારાચમર્ધનારાચં કીલિકા અસમ્રાપ્તાસૃપાટિકા વા સંહનનં તત્સર્વમપિ નાસ્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યઃ પ્રીતિરૂપો રાગઃ સ સર્વોઽપિ નાસ્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યોઽપ્રીતિરૂપો દ્વેષઃ સ સર્વોઽપિ નાસ્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યસ્તત્ત્વાપ્રતિપત્તિરૂપો મોહઃ સ સર્વોઽપિ નાસ્તિ જીવસ્ય,

અથવા દુરભિ ગંધ છે તે બધીયે જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨. જે કડવો, કષાયલો, તીખો, ખાટો અથવા મીઠો રસ છે તે બધોય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૩. જે ચીકણો, લૂખો, શીત, ઉષ્ણ, ભારે, હલકો, કોમળ અથવા કઠોર સ્પર્શ છે તે બધોય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૪. જે સ્પર્શાદિસામાન્યપરિણામમાત્ર રૂપ છે તે જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૫. જે ઔદારિક, વૈક્રિયિક, આહારક, તેજસ અથવા કાર્મણ શરીર છે તે બધુંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૬. જે સમચતુરસ્ર, ન્યગ્રોધપરિમંડળ, સ્વાતિક, કુબ્જક, વામન અથવા હુંડક સંસ્થાન છે તે બધુંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૭. જે વજ્રર્ષભનારાય, વજ્રનારાય, નારાય, અર્ધનારાય, કીલિકા અથવા અસંપ્રાપ્તાસૃપાટિકા સંહનન છે તે બધુંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૮. જે પ્રીતિરૂપ રાગ છે તે બધોય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૯. જે અપ્રીતિરૂપ દ્વેષ છે તે બધોય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧૦. જે યથાર્થ તત્ત્વની અપ્રતિપત્તિરૂપ (અપ્રાપ્તિરૂપ)

પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યે મિથ્યાત્વાવિરતિકષાયયોગલક્ષણાઃ પ્રત્યયાસ્તે સર્વેઽપિ ન સન્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યદ્ જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીયવેદનીયમોહનીયાયુર્નામગોત્રાન્તરાયરૂપં કર્મ તત્સર્વમપિ નાસ્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલ-દ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યત્ષટ્પર્યાપ્તિત્રિશરીરયોગ્યવસ્તુરૂપં નોકર્મ તત્સર્વમપિ નાસ્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યઃ શક્તિસમૂહલક્ષણો વર્ગઃ સ સર્વોઽપિ નાસ્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યા વર્ગસમૂહલક્ષણા વર્ગણા સા સર્વાપિ નાસ્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યાનિ મન્દતીવ્રસકર્મદલવિશિષ્ટન્યાસલક્ષણાનિ સ્પર્ધકાનિ તાનિ સર્વાણ્યપિ ન સન્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલ-દ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યાનિ સ્વપરેકત્વાધ્યાસે સતિ વિશુદ્ધચિત્પરિણામાતિ-રિક્તત્વલક્ષણાન્યધ્યાત્મસ્થાનાનિ તાનિ સર્વાણ્યપિ ન સન્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યાનિ પ્રતિવિશિષ્ટપ્રકૃતિરસપરિણામલક્ષણાન્યનુભાગસ્થાનાનિ તાનિ સર્વાણ્યપિ

મોહ છે તે બધોય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧૧. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ જેમનાં લક્ષણ છે એવા જે પ્રત્યયો તે બધાય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧૨. જે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને અંતરાયરૂપ કર્મ છે તે બધુંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧૩. જે છ પર્યાપ્તિયોગ્ય અને ત્રણ શરીરયોગ્ય વસ્તુ (-પુદ્ગલસ્કંધ) રૂપ નોકર્મ છે તે બધુંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧૪. જે કર્મના રસની શક્તિઓના (અર્થાત્ અવિભાગ પરિચ્છેદોના) સમૂહરૂપ વર્ગ છે તે બધોય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧૫. જે વર્ગોના સમૂહરૂપ વર્ગણા છે તે બધીયે જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧૬. જે મંદતીવ્ર રસવાળાં કર્મદળોના વિશિષ્ટ ન્યાસ (-જમાવ) રૂપ (અર્થાત્ વર્ગણાઓના સમૂહરૂપ) સ્પર્ધકો છે તે બધાય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧૭. સ્વપરના એકપણાનો અધ્યાસ હોય ત્યારે (વર્તતાં), વિશુદ્ધ ચૈતન્યપરિણામથી જુદાપણું જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે અધ્યાત્મસ્થાનો છે તે બધાંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧૮. જુદી જુદી પ્રકૃતિઓના રસના પરિણામ જેમનું લક્ષણ એવાં જે અનુભાગસ્થાનો તે બધાંય જીવને

ન સન્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યાનિ કાયવાઙ્ગનોવર્ગના-
પરિસ્પન્દલક્ષણાનિ યોગસ્થાનાનિ તાનિ સર્વાણ્યપિ ન સન્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે
સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યાનિ પ્રતિવિશિષ્ટપ્રકૃતિપરિણામલક્ષણાનિ બન્ધસ્થાનાનિ તાનિ સર્વાણ્યપિ ન
સન્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યાનિ સ્વફલસમ્પાદન-
સમર્થકર્માવસ્થાલક્ષણાન્યુદયસ્થાનાનિ તાનિ સર્વાણ્યપિ ન સન્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે
સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યાનિ ગતીન્દ્રિયકાયયોગવેદકષાયજ્ઞાનસંયમદર્શનલેશ્યાભવ્યસમ્યક્ત્વ-
સંજ્ઞાહારલક્ષણાનિ માર્ગનાસ્થાનાનિ તાનિ સર્વાણ્યપિ ન સન્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે
સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યાનિ પ્રતિવિશિષ્ટપ્રકૃતિકાલાન્તરસહત્વલક્ષણાનિ સ્થિતિબન્ધસ્થાનાનિ તાનિ
સર્વાણ્યપિ ન સન્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યાનિ
કષાયવિપાકોદ્રેકલક્ષણાનિ સંક્લેશસ્થાનાનિ તાનિ સર્વાણ્યપિ ન સન્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલ-
દ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યાનિ કષાયવિપાકાનુદ્રેકલક્ષણાનિ વિશુદ્ધિસ્થાનાનિ તાનિ
સર્વાણ્યપિ ન સન્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યાનિ ચારિત્રમોહ-

નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૧૯. કાયવર્ગણા, વચનવર્ગણા અને મનોવર્ગણાનું કંપન જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે યોગસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨૦. જુદી જુદી પ્રકૃતિઓના પરિણામ જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે બંધસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨૧. પોતાનું ફળ ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ કર્મ-અવસ્થા જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે ઉદયસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨૨. ગતિ, ઈન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય, જ્ઞાન, સંયમ, દર્શન, લેશ્યા, ભવ્ય, સમ્યક્ત્વ, સંજ્ઞા અને આહાર જેમનાં લક્ષણ છે એવાં જે માર્ગણાસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨૩. જુદી જુદી પ્રકૃતિઓનું અમુક મુદત સુધી સાથે રહેવું તે જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે સ્થિતિબંધસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨૪. કષાયના વિપાકનું અતિશયપણું જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે સંક્લેશસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨૫. કષાયના વિપાકનું મંદપણું જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે વિશુદ્ધિસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨૬. ચારિત્રમોહના

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

જીવ-અજીવ અધિકાર

૧૦૮

વિપાકક્રમનિવૃત્તિલક્ષણાનિ સંયમલબ્ધિસ્થાનાનિ તાનિ સર્વાણ્યપિ ન સન્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્ય-પરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યાનિ પર્યાપ્તાપર્યાપ્તિબાદરસૂક્ષ્મૈકેન્દ્રિયદ્વીન્દ્રિયત્રીન્દ્રિય-ચતુરિન્દ્રિયસંજ્ઞ્યસંજ્ઞિપચ્ચેન્દ્રિયલક્ષણાનિ જીવસ્થાનાનિ તાનિ સર્વાણ્યપિ ન સન્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ । યાનિ મિથ્યાદૃષ્ટિસાસાદનસમ્યગ્દૃષ્ટિસમ્યગ્મિથ્યા-દૃષ્ટ્યસંયતસમ્યગ્દૃષ્ટિસંયતાસંયતપ્રમત્તસંયતાપ્રમત્તસંયતાપૂર્વકરણોપશમકક્ષપકાનિવૃત્તિબાદરસામ્પ-રાયોપશમકક્ષપકસૂક્ષ્મસામ્પરાયોપશમકક્ષપકોપશાન્તકષાયક્ષીણકષાયસયોગકેવલ્યયોગકેવલિ-લક્ષણાનિ ગુણસ્થાનાનિ તાનિ સર્વાણ્યપિ ન સન્તિ જીવસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમયત્વે સત્યનુભૂતેર્ભિન્નત્વાત્ ।

(શાલિની)

વર્ણાઘા વા રાગમોહાદયો વા
ભિન્ના ભાવાઃ સર્વે એવાસ્ય પુંસઃ
તેનૈવાન્તસ્તત્ત્વતઃ પશ્યતોઽમી
નો દૃષ્ટાઃ સ્યુદૃષ્ટમેકં પરં સ્યાત્ ॥૩૭॥

વિપાકની ક્રમશઃ નિવૃત્તિ જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે સંયમલબ્ધિસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨૭. પર્યાપ્ત તેમ જ અપર્યાપ્ત એવાં બાદર ને સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને સંજ્ઞી તથા અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જેમનાં લક્ષણ છે એવાં જે જીવસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨૮. મિથ્યાદૃષ્ટિ, સાસાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ, સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ, અસંયતસમ્યગ્દૃષ્ટિ, સંયતાસંયત, પ્રમત્તસંયત, અપ્રમત્તસંયત, અપૂર્વકરણ—ઉપશમક તથા ક્ષપક, અનિવૃત્તિબાદરસાંપરાય—ઉપશમક તથા ક્ષપક, સૂક્ષ્મસાંપરાય—ઉપશમક તથા ક્ષપક, ઉપશાંતકષાય, ક્ષીણકષાય, સયોગકેવળી અને અયોગકેવળી જેમનાં લક્ષણ છે એવાં જે ગુણસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. ૨૯. (આ પ્રમાણે આ બધાય પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય ભાવો છે; તે બધા, જીવના નથી. જીવ તો પરમાર્થે ચૈતન્યશક્તિમાત્ર છે.)

હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[વર્ણ-આઘાઃ] જે વર્ણાદિક [વા] અથવા [રાગ-મોહ-આદયઃ વા] રાગ-મોહાદિક [ભાવાઃ] ભાવો કહ્યા [સર્વે એવ] તે બધાય [અસ્ય પુંસઃ] આ પુરુષથી (આત્માથી) [ભિન્નાઃ] ભિન્ન છે [તેન એવ] તેથી [અન્તઃતત્ત્વતઃ પશ્યતઃ] અંતર્દૃષ્ટિ વડે જોનારને [અમી નો

નનુ વર્ણાદયો યદ્યમી ન સન્તિ જીવસ્ય તદા તન્નાન્તરે કથં સન્તીતિ પ્રજ્ઞાપ્યન્તે ઇતિ
ચેત્—

વવહારેણ દુ એદે જીવસ્સ હવંતિ વણ્ણમાદીયા ।

ગુણઠાણંતા ભાવા ણ દુ કેઈ ણિચ્છયણયસ્સ ॥૫૬॥

વ્યવહારેણ ત્વેતે જીવસ્ય ભવન્તિ વર્ણાઘાઃ ।

ગુણસ્થાનાન્તા ભાવા ન તુ કેચિન્નિશ્ચયનયસ્ય ॥૫૬॥

ઇહ હિ વ્યવહારનયઃ કિલ પર્યાયાશ્રિતત્વાઝીવસ્ય પુદ્ગલસંયોગવશાદનાદિપ્રસિદ્ધ-
બન્ધપર્યાયસ્ય કુસુમ્ભરક્તસ્ય કાર્પાસિકવાસસ ઇવૌપાધિકં ભાવમવલમ્બ્યોત્પ્લવમાનઃ પરભાવં પરસ્ય

દૃષ્ટાઃ સ્યુઃ] એ બધા દેખાતા નથી, [એકં પરં દૃષ્ટં સ્યાત્] માત્ર એક સર્વોપરી તત્ત્વ જ દેખાય
છે—કેવળ એક ચૈતન્યભાવસ્વરૂપ અભેદરૂપ આત્મા જ દેખાય છે.

ભાવાર્થઃ—પરમાર્થનય અભેદ જ છે તેથી તે દૃષ્ટિથી જોતાં ભેદ નથી દેખાતો; તે
નયની દૃષ્ટિમાં પુરુષ ચૈતન્યમાત્ર જ દેખાય છે. માટે તે બધાય વર્ણાદિક તથા રાગાદિક ભાવો
પુરુષથી ભિન્ન જ છે.

આ વર્ણથી માંડીને ગુણસ્થાન પર્યંત જે ભાવો છે તેમનું સ્વરૂપ વિશેષતાથી જાણવું હોય
તો ગોમ્મટસાર આદિ ગ્રંથોમાંથી જાણી લેવું. ૩૭. *મિદાનંદ.*

હવે શિષ્ય પૂછે છે કે જો આ વર્ણાદિક ભાવો જીવના નથી તો અન્ય સિદ્ધાંતગ્રંથોમાં
'તે જીવના છે' એમ કેમ કહ્યું છે? તેનો ઉત્તર ગાથામાં કહે છે :—

વર્ણાદિ ગુણસ્થાનાંત ભાવો જીવના વ્યવહારથી,

પણ કોઈ એ ભાવો નથી આત્મા તણા નિશ્ચય થકી. ૫૬.

ગાથાર્થઃ—[એતે] આ [વર્ણાઘાઃ ગુણસ્થાનાન્તાઃ ભાવાઃ] વર્ણથી માંડીને ગુણસ્થાન પર્યન્ત
ભાવો કહેવામાં આવ્યા તે [વ્યવહારેણ તુ] વ્યવહારનયથી તો [જીવસ્ય ભવન્તિ] જીવના છે (માટે
સૂત્રમાં કહ્યા છે), [તુ] પરંતુ [નિશ્ચયનયસ્ય] નિશ્ચયનયના મતમાં [કેચિત્ ન] તેમનામાંના કોઈ
પણ જીવના નથી.

ટીકાઃ—અહીં, વ્યવહારનય પર્યાયાશ્રિત હોવાથી, સફેદ રૂનું બનેલું વસ્ત્ર જે કસુંબા વડે
રંગાયેલું છે એવા વસ્ત્રના ઔપાધિક ભાવ(—લાલ રંગ)ની જેમ, પુદ્ગલના સંયોગવશે અનાદિ

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

જીવ-અજીવ અધિકાર

૧૧૧

વિદધાતિ; નિશ્ચયનયસ્તુ દ્રવ્યાશ્રિતત્વાત્કેવલસ્ય જીવસ્ય સ્વાભાવિકં ભાવમવલમ્બ્યોત્સલવમાનઃ પરભાવં પરસ્ય સર્વમેવ પ્રતિષેધયતિ । તતો વ્યવહારેણ વર્ણાદયો ગુણસ્થાનાન્તા ભાવા જીવસ્ય સન્તિ, નિશ્ચયેન તુ ન સન્તીતિ યુક્તા પ્રજ્ઞપ્તિઃ ।

કુતો જીવસ્ય વર્ણાદયો નિશ્ચયેન ન સન્તીતિ ચેત્—

એદેહિં ય સંબંધો જહેવ ક્ષીરોદયં મુણેદવ્વો ।

ણ ય હોંતિ તસ્સ તાણિ દુ ઉવઓગગુણાધિગો જમ્હા ॥૫૭॥

એતૈશ્ચ સમ્બન્ધો યથૈવ ક્ષીરોદકં જ્ઞાતવ્યઃ ।

ન ચ ભવન્તિ તસ્ય તાનિ તૂપયોગગુણાધિકો યસ્માત્ ॥૫૭॥

યથા યત્ન સલિલમિશ્રિતસ્ય ક્ષીરસ્ય સલિલેન સહ પરસ્પરાવગાહલક્ષણે સમ્બન્ધે સત્યપિ સ્વલક્ષણભૂતક્ષીરત્વગુણવ્યાપ્યતયા સલિલાદધિકત્વેન પ્રતીયમાનત્વાદગ્નેરુષ્ણગુણેનેવ સહ

કાળથી જેનો બંધપર્યાય પ્રસિદ્ધ છે એવા જીવના ઔપાધિક ભાવ(-વર્ણાદિક)ને અવલંબીને પ્રવર્તતો થકો, (તે વ્યવહારનય) બીજાના ભાવને બીજાનો કહે છે; અને નિશ્ચયનય દ્રવ્યના આશ્રયે હોવાથી, કેવળ એક જીવના સ્વાભાવિક ભાવને અવલંબીને પ્રવર્તતો થકો, બીજાના ભાવને જરા પણ બીજાનો નથી કહેતો, નિષેધ કરે છે. માટે વર્ણથી માંડીને ગુણસ્થાન પર્યંત જે ભાવો છે તે વ્યવહારથી જીવના છે અને નિશ્ચયથી જીવના નથી એવું (ભગવાનનું સ્યાદ્વાદવાણું) કથન યોગ્ય છે.

હવે વળી પૂછે છે કે વર્ણાદિક નિશ્ચયથી જીવના કેમ નથી તેનું કારણ કહો. તે પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે:—

આ ભાવ સહ સંબંધ જીવનો ક્ષીરનીરવત્ જાણવો;

ઉપયોગગુણથી અધિક તેથી જીવના નહિ ભાવ કો. ૫૭.

ગાથાર્થ :—[એતૈઃ ચ સમ્બન્ધઃ] આ વર્ણાદિક ભાવો સાથે જીવનો સંબંધ [ક્ષીરોદકં યથા એવ] જળને અને દૂધને એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ સંયોગસંબંધ છે તેવો [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો [ચ] અને [તાનિ] તેઓ [તસ્ય તુ ન ભવન્તિ] તે જીવના નથી [યસ્માત્] કારણ કે જીવ [ઉપયોગગુણાધિકઃ] તેમનાથી ઉપયોગગુણે અધિક છે (-ઉપયોગગુણ વડે જુદો જણાય છે).

ટીકા:—જેમ—જળમિશ્રિત દૂધનો, જળ સાથે પરસ્પર અવગાહસ્વરૂપ સંબંધ હોવા છતાં, સ્વલક્ષણભૂત જે દૂધપણું-ગુણ તે વડે વ્યાપ્ત હોવાને લીધે દૂધ જળથી અધિકપણે પ્રતીત

તાદાત્મ્યલક્ષણસમ્બન્ધાભાવાત્ ન નિશ્ચયેન સલિલમસ્તિ; તથા વર્ણાદિપુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામમિશ્રિત-
સ્યાસ્યાત્મનઃ પુદ્ગલદ્રવ્યેણ સહ પરસ્પરાવગાહલક્ષણે સમ્બન્ધે સત્યપિ સ્વલક્ષણભૂતોપયોગ-
ગુણવ્યાપ્યતયા સર્વદ્રવ્યેભ્યોઽધિકત્વેન પ્રતીયમાનત્વાદગ્નેરુષ્ણગુણેનેવ સહ તાદાત્મ્યલક્ષણસમ્બન્ધા-
ભાવાત્ ન નિશ્ચયેન વર્ણાદિપુદ્ગલપરિણામાઃ સન્તિ ।

કથં તર્હિ વ્યવહારોઽવિરોધક ઇતિ ચેત્—

પંથે મુસ્સંતં પસ્સિદૂણ લોગા ભણંતિ વવહારી ।
મુસ્સદિ एसो पंथो ण य पंथो मुस्सदे कोई ॥५८॥
तह जीवे कम्माणं णोकम्माणं च पस्सिदुं वण्णं ।
जीवस्स एस वण्णो जिणेहिं ववहारदो उत्तो ॥५९॥
गंधरसफासरूवा देहो संठाणमहिंया जे य ।
सव्वे ववहारस्स य णिच्छयदण्हू ववदिसंति ॥६०॥

થાય છે; તેથી, જેવો અગ્નિનો ઉષ્ણતા સાથે તાદાત્મ્યસ્વરૂપ સંબંધ છે તેવો જળ સાથે દૂધનો સંબંધ નહિ હોવાથી, નિશ્ચયથી જળ દૂધનું નથી; તેવી રીતે—વર્ણાદિક પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામો સાથે મિશ્રિત આ આત્માનો, પુદ્ગલદ્રવ્ય સાથે પરસ્પર અવગાહસ્વરૂપ સંબંધ હોવા છતાં, સ્વલક્ષણભૂત ઉપયોગગુણ વડે વ્યાપ્ત હોવાને લીધે આત્મા સર્વ દ્રવ્યોથી અધિકપણે પ્રતીત થાય છે; તેથી, જેવો અગ્નિનો ઉષ્ણતા સાથે તાદાત્મ્યસ્વરૂપ સંબંધ છે તેવો વર્ણાદિક સાથે આત્માનો સંબંધ નહિ હોવાથી, નિશ્ચયથી વર્ણાદિક પુદ્ગલપરિણામો આત્માના નથી.

હવે વળી પૂછે છે કે આ રીતે તો વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયને વિરોધ આવે છે; અવિરોધ કઈ રીતે કહેવામાં આવે છે? તેનો ઉત્તર દેષ્ટાંત દ્વારા ત્રણ ગાથાઓમાં કહે છે:—

દેખી લૂંટાતું પંથમાં કો, ‘પંથ આ લૂંટાય છે’—
બોલે જનો વ્યવહારી, પણ નહિ પંથ કો લૂંટાય છે; ૫૮.
ત્યમ વર્ણ દેખી જીવમાં કર્મો અને નોકર્મનો,
ભાષે જિનો વ્યવહારથી ‘આ વર્ણ છે આ જીવનો’. ૫૯.
એમ ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ ને સંસ્થાન, દેહાદિક જે,
નિશ્ચય તણા દ્રષ્ટા બધું વ્યવહારથી તે વર્ણવે. ૬૦.

પથિ મુષ્યમાણં દૃષ્ટ્વા લોકા ભળન્તિ વ્યવહારિણઃ ।
મુષ્યતે ણ્ણ પન્થા ન ચ પન્થા મુષ્યતે કશ્ચિત્ ॥૫૮॥
તથા જીવે કર્મણાં નોકર્મણાં ચ દૃષ્ટ્વા વર્ણમ્ ।
જીવસ્યૈષ વર્ણો જિનૈર્વ્યવહારત ઉક્તઃ ॥૫૯॥
ગન્ધરસસ્પર્શરૂપાણિ દેહઃ સંસ્થાનાદયો યે ચ ।
સર્વે વ્યવહારસ્ય ચ નિશ્ચયદ્રષ્ટારો વ્યપદિશન્તિ ॥૬૦॥

યથા પથિ પ્રસ્થિતં કચ્ચિત્સાર્થં મુષ્યમાણમવલોક્ય તાત્સ્થ્યાત્તદુપચારેણ મુષ્યત ણ્ણ પન્થા ઇતિ વ્યવહારિણાં વ્યપદેશેઽપિ ન નિશ્ચયતો વિશિષ્ટાકાશદેશલક્ષણઃ કશ્ચિદપિ પન્થા મુષ્યતે, તથા જીવે બન્ધપર્યાયેનાવસ્થિતકર્મણો નોકર્મણો વા વર્ણમુત્ત્રેક્ષ્ય તાત્સ્થ્યાત્તદુપચારેણ જીવસ્યૈષ વર્ણ ઇતિ વ્યવહારતોઽહદેવાનાં પ્રજ્ઞાપનેઽપિ ન નિશ્ચયતો નિત્યમેવામૂર્તસ્વભાવસ્યોપયોગગુણાધિકસ્ય જીવસ્ય કશ્ચિદપિ વર્ણોઽસ્તિ । એવં ગન્ધરસસ્પર્શરૂપશરીરસંસ્થાનસંહનનરાગદ્વેષમોહપ્રત્યયકર્મનોકર્મ-

ગાથાર્થઃ—[પથિ મુષ્યમાણં] જેમ માર્ગમાં ચાલનારને લૂંટાતો [દૃષ્ટ્વા] દેખીને [‘ણ્ણઃ પન્થા] આ માર્ગ [મુષ્યતે] લૂંટાય છે’ એમ [વ્યવહારિણઃ] વ્યવહારી [લોકાઃ] લોકો [ભળન્તિ] કહે છે; ત્યાં પરમાર્થથી વિચારવામાં આવે તો [કશ્ચિત્ પન્થા] કોઈ માર્ગ તો [ન ચ મુષ્યતે] નથી લૂંટાતો, માર્ગમાં ચાલનાર માણસ જ લૂંટાય છે; [તથા] તેવી રીતે [જીવે] જીવમાં [કર્મણાં નોકર્મણાં ચ] કર્મોનો અને નોકર્મોનો [વર્ણમ્] વર્ણ [દૃષ્ટ્વા] દેખીને [‘જીવસ્ય] જીવનો [ણ્ણઃ વર્ણઃ] આ વર્ણ છે’ એમ [જિનૈઃ] જિનદેવોએ [વ્યવહારતઃ] વ્યવહારથી [ઉક્તઃ] કહ્યું છે. [ગન્ધરસસ્પર્શરૂપાણિ] એ પ્રમાણે ગંધ, રસ, સ્પર્શ, રૂપ, [દેહઃ સંસ્થાનાદયઃ] દેહ, સંસ્થાન આદિ [યે ચ સર્વે] જે સર્વ છે, [વ્યવહારસ્ય] તે સર્વ વ્યવહારથી [નિશ્ચયદ્રષ્ટારઃ] નિશ્ચયના દેખનારા [વ્યપદિશન્તિ] કહે છે.

ટીકાઃ—જેમ વ્યવહારી લોકો, માર્ગે નીકળેલા કોઈ સાર્થને (સંઘને) લૂંટાતો દેખીને, સાર્થની માર્ગમાં સ્થિતિ હોવાથી તેનો ઉપચાર કરીને, ‘આ માર્ગ લૂંટાય છે’ એમ કહે છે, તોપણ નિશ્ચયથી જોવામાં આવે તો, જે આકાશના અમુક ભાગસ્વરૂપ છે એવો માર્ગ તો કોઈ લૂંટાતો નથી; તેવી રીતે ભગવાન અહંતદેવો, જીવમાં બંધપર્યાયથી સ્થિતિ પામેલાં (રહેલાં) કર્મનો અને નોકર્મનો વર્ણ દેખીને, કર્મ-નોકર્મની (બંધપર્યાયથી) જીવમાં સ્થિતિ હોવાથી તેનો ઉપચાર કરીને, ‘જીવનો આ વર્ણ છે’ એમ વ્યવહારથી જણાવે છે, તોપણ નિશ્ચયથી, સદાય જેનો અમૂર્ત સ્વભાવ છે અને જે ઉપયોગગુણ વડે અન્યદ્રવ્યોથી અધિક છે એવા

વર્ગવર્ગનાસ્પર્ધકાધ્યાત્મસ્થાનાનુભાગસ્થાનયોગસ્થાનબન્ધસ્થાનોદયસ્થાનમાર્ગનાસ્થાનસ્થિતિબન્ધસ્થાન-
સંક્લેશસ્થાનવિશુદ્ધિસ્થાનસંયમલબ્ધિસ્થાનજીવસ્થાનગુણસ્થાનાન્યપિ વ્યવહારતોઽર્હદેવાનાં પ્રજ્ઞાપનેઽપિ
નિશ્ચયતો નિત્યમેવામૂર્તસ્વભાવસ્યોપયોગગુણેનાધિકસ્ય જીવસ્ય સર્વાણ્યપિ ન સન્તિ, તાદાત્મ્ય-
લક્ષણસમ્બન્ધાભાવાત્ ।

જીવનો કોઈ પણ વર્ણ નથી. એ પ્રમાણે ગંધ, રસ, સ્પર્શ, રૂપ, શરીર, સંસ્થાન, સંહનન, રાગ, દ્વેષ, મોહ, પ્રત્યય, કર્મ, નોકર્મ, વર્ગ, વર્ગણા, સ્પર્ધક, અધ્યાત્મસ્થાન, અનુભાગસ્થાન, યોગસ્થાન, બંધસ્થાન, ઉદયસ્થાન, માર્ગણાસ્થાન, સ્થિતિબંધસ્થાન, સંક્લેશસ્થાન, વિશુદ્ધિસ્થાન, સંયમલબ્ધિસ્થાન, જીવસ્થાન અને ગુણસ્થાન—એ બધાય (ભાવો) વ્યવહારથી અર્હતદેવો જીવના કહે છે, તોપણ નિશ્ચયથી, સદાય જેનો અમૂર્ત સ્વભાવ છે અને જે ઉપયોગગુણવડે અન્યથી અધિક છે એવા જીવના તે સર્વ નથી, કારણ કે એ વર્ણાદિ ભાવોને અને જીવને તાદાત્મ્યલક્ષણ સંબંધનો અભાવ છે.

ભાવાર્થ :—આ વર્ણથી માંડીને ગુણસ્થાન પર્યંત ભાવો સિદ્ધાંતમાં જીવના કહ્યા છે તે વ્યવહારનયથી કહ્યા છે; નિશ્ચયનયથી તેઓ જીવના નથી કારણ કે જીવ તો પરમાર્થે ઉપયોગસ્વરૂપ છે.

અહીં એમ જાણવું કે—પહેલાં વ્યવહારનયને અસત્યાર્થ કહ્યો હતો ત્યાં એમ ન સમજવું કે તે સર્વથા અસત્યાર્થ છે, કથંચિત્ અસત્યાર્થ જાણવો; કારણ કે જ્યારે એક દ્રવ્યને જુદું, પર્યાયોથી અભેદરૂપ, તેના અસાધારણ ગુણમાત્રને પ્રધાન કરીને કહેવામાં આવે ત્યારે પરસ્પર દ્રવ્યોનો નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ તથા નિમિત્તથી થતા પર્યાયો—તે સર્વ ગૌણ થઈ જાય છે, એક અભેદદ્રવ્યની દૃષ્ટિમાં તેઓ પ્રતિભાસતા નથી. માટે તે સર્વ તે દ્રવ્યમાં નથી એમ કથંચિત્ નિષેધ કરવામાં આવે છે. જો તે ભાવોને તે દ્રવ્યમાં કહેવામાં આવે તો તે વ્યવહારનયથી કહી શકાય છે. આવો નયવિભાગ છે.

અહીં શુદ્ધનયની દૃષ્ટિથી કથન છે તેથી એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે આ સર્વ ભાવોને સિદ્ધાન્તમાં જીવના કહ્યા છે તે વ્યવહારથી કહ્યા છે. જો નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો તે વ્યવહાર કથંચિત્ સત્યાર્થ પણ કહી શકાય છે. જો સર્વથા અસત્યાર્થ જ કહેવામાં આવે તો સર્વ વ્યવહારનો લોપ થાય અને સર્વ વ્યવહારનો લોપ થતાં પરમાર્થનો પણ લોપ થાય. માટે જિનદેવનો ઉપદેશ સ્યાદ્વાદરૂપ સમજ્યે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે, સર્વથા એકાંત તે મિથ્યાત્વ છે.

કુતો જીવસ્ય વર્ણાદિભિઃ સહ તાદાત્મ્યલક્ષણઃ સમ્બન્ધો નાસ્તીતિ ચેત્—

તત્થ ભવે જીવાણં સંસારસ્થાણ હોંતિ વર્ણાદી ।

સંસારપમુક્ત્વાણં ણત્થિ હુ વર્ણાદઓ કેઈ ॥૬૧॥

તત્ર ભવે જીવાનાં સંસારસ્થાનાં ભવન્તિ વર્ણાદયઃ ।

સંસારપ્રમુક્તાનાં ન સન્તિ ખલુ વર્ણાદયઃ કેચિત્ ॥૬૧॥

યત્કિલ સર્વાસ્વપ્યવસ્થાસુ યદાત્મકત્વેન વ્યાપ્તં ભવતિ તદાત્મકત્વવ્યાપ્તિશૂન્યં ન ભવતિ, તસ્ય તૈઃ સહ તાદાત્મ્યલક્ષણઃ સમ્બન્ધઃ સ્યાત્ । તતઃ સર્વાસ્વપ્યવસ્થાસુ વર્ણાદ્યાત્મકત્વવ્યાપ્તસ્ય ભવતો વર્ણાદ્યાત્મકત્વવ્યાપ્તિશૂન્યસ્યાભવતશ્ચ પુદ્ગલસ્ય વર્ણાદિભિઃ સહ તાદાત્મ્યલક્ષણઃ સમ્બન્ધઃ સ્યાત્; સંસારાવસ્થાયાં કથञ્ચિદ્વર્ણાદ્યાત્મકત્વવ્યાપ્તસ્ય ભવતો વર્ણાદ્યાત્મકત્વવ્યાપ્તિ-શૂન્યસ્યાભવતશ્ચાપિ મોક્ષાવસ્થાયાં સર્વથા વર્ણાદ્યાત્મકત્વવ્યાપ્તિશૂન્યસ્ય ભવતો વર્ણાદ્યાત્મ-

હવે પૂછે છે કે વર્ણાદિક સાથે જીવનો તાદાત્મ્યલક્ષણ સંબંધ કેમ નથી? તેનો ઉત્તર કહે છે:—

સંસારી જીવને વર્ણ આદિ ભાવ છે સંસારમાં,
સંસારથી પરિમુક્તને નહિ ભાવ છે વર્ણાદિના. ૬૧.

ગાથાર્થઃ—[વર્ણાદયઃ] વર્ણાદિક છે તે [સંસારસ્થાનાં] સંસારમાં સ્થિત [જીવાનાં] જીવોને [તત્ર ભવે] તે સંસારમાં [ભવન્તિ] હોય છે અને [સંસારપ્રમુક્તાનાં] સંસારથી મુક્ત થયેલા જીવોને [ખલુ] નિશ્ચયથી [વર્ણાદયઃ કેચિત્] વર્ણાદિક કોઈ પણ (ભાવો) [ન સન્તિ] નથી; (માટે તાદાત્મ્યસંબંધ નથી).

ટીકા:—જે નિશ્ચયથી બધીયે અવસ્થાઓમાં યદ્-આત્મકપણાથી અર્થાત્ જે-સ્વરૂપ-પણાથી વ્યાપ્ત હોય અને તદ્-આત્મકપણાની અર્થાત્ તે-સ્વરૂપપણાની વ્યાપ્તિથી રહિત ન હોય, તેનો તેમની સાથે તાદાત્મ્યલક્ષણ સંબંધ હોય છે. (જે વસ્તુ સર્વ અવસ્થાઓમાં જે ભાવોસ્વરૂપ હોય અને કોઈ અવસ્થામાં તે ભાવોસ્વરૂપપણું છોડે નહિ, તે વસ્તુનો તે ભાવોની સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ હોય છે.) માટે બધીયે અવસ્થાઓમાં જે વર્ણાદિસ્વરૂપપણાથી વ્યાપ્ત હોય છે અને વર્ણાદિસ્વરૂપપણાની વ્યાપ્તિથી રહિત હોતું નથી એવા પુદ્ગલનો વર્ણાદિભાવોની સાથે તાદાત્મ્યલક્ષણ સંબંધ છે; અને જોકે સંસાર-અવસ્થામાં કથંચિત્ વર્ણાદિસ્વરૂપપણાથી વ્યાપ્ત

કત્વવ્યાપ્તસ્યાભવતશ્ચ જીવસ્ય વર્ણાદિભિઃ સહ તાદાત્મ્યલક્ષણઃ સમ્બન્ધો ન કથજ્વનાપિ સ્યાત્ ।

જીવસ્ય વર્ણાદિતાદાત્મ્યદુરભિનિવેશે દોષશ્ચાયમ્—

જીવો ચેવ હિ એદે સવ્વે ભાવ ત્તિ મણ્ણસે જદિ હિ ।

જીવસ્સાજીવસ્સ ય ણત્થિ વિસેસો દુ દે કોઈ ॥૬૨॥

જીવશ્ચૈવ હ્યેતે સર્વે ભાવા इति मन्यसे यदि हि ।

जीवस्याजीवस्य च नास्ति विशेषस्तु ते कश्चित् ॥६२॥

यथा वर्णादयो भावाः क्रमेण भाविताविर्भावतिरोभावाभिस्ताभिस्ताभिव्यक्तिभिः

હોય છે અને વર્ણાદિસ્વરૂપપણાની વ્યાપ્તિથી રહિત હોતો નથી તોપણ મોક્ષ-અવસ્થામાં જે સર્વથા વર્ણાદિસ્વરૂપપણાની વ્યાપ્તિથી રહિત હોય છે અને વર્ણાદિસ્વરૂપપણાથી વ્યાપ્ત હોતો નથી એવા જીવનો વર્ણાદિભાવોની સાથે તાદાત્મ્યલક્ષણ સંબંધ કોઈ પણ પ્રકારે નથી.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યની સર્વ અવસ્થાઓને વિષે દ્રવ્યમાં જે ભાવો વ્યાપે તે ભાવો સાથે દ્રવ્યનો તાદાત્મ્યસંબંધ કહેવાય છે. પુદ્ગલની સર્વ અવસ્થાઓને વિષે પુદ્ગલમાં વર્ણાદિભાવો વ્યાપે છે તેથી વર્ણાદિભાવો સાથે પુદ્ગલનો તાદાત્મ્યસંબંધ છે. સંસાર-અવસ્થાને વિષે જીવમાં વર્ણાદિભાવો કોઈ પ્રકારે કહી શકાય છે પણ મોક્ષ-અવસ્થાને વિષે જીવમાં વર્ણાદિભાવો સર્વથા નથી તેથી વર્ણાદિભાવો સાથે જીવનો તાદાત્મ્યસંબંધ નથી એ ન્યાય છે.

હવે, જીવનું વર્ણાદિક સાથે તાદાત્મ્ય છે એવો મિથ્યા અભિપ્રાય કોઈ કરે તો તેમાં આ દોષ આવે છે એમ ગાથામાં બતાવે છે:—

આ ભાવ સર્વે જીવ છે જો એમ તું માને કદી,
તો જીવ તેમ અજીવમાં કંઈ ભેદ તુજ રહેતો નથી ! ૬૨.

ગાથાર્થ :—વર્ણાદિકની સાથે જીવનું તાદાત્મ્ય માનનારને કહે છે કે: હે મિથ્યા અભિપ્રાયવાળા ! [યદિ હિ ચ] જો તું [इति मन्यसे] એમ માને કે [एते सर्वे भावाः] આ વર્ણાદિક સર્વ ભાવો [जीवः एव हि] જીવ જ છે, [तु] તો [ते] તારા મતમાં [जीवस्य च अजीवस्य] જીવ અને અજીવનો [कश्चित्] કાંઈ [विशेषः] ભેદ [नास्ति] રહેતો નથી.

ટીકા :—જેમ વર્ણાદિક ભાવો, ક્રમે આવિર્ભાવ (પ્રગટ થવું, ઊપજવું) અને તિરોભાવ (ઠંકાવું, નાશ થવું) પામતી એવી તે તે વ્યક્તિઓ વડે (અર્થાત્ પર્યાયો વડે) પુદ્ગલદ્રવ્યની

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

જીવ-અજીવ અધિકાર

૧૧૭

પુદ્ગલદ્રવ્યમનુગચ્છન્તઃ પુદ્ગલસ્ય વર્ણાદિતાદાત્મ્યં પ્રથયન્તિ, તથા વર્ણાદયો ભાવાઃ ક્રમેણ ભાવિતાવિર્ભાવતિરોભાવાભિસ્તાભિસ્તાભિર્વ્યક્તિભિર્જીવમનુગચ્છન્તો જીવસ્ય વર્ણાદિતાદાત્મ્યં પ્રથયન્તીતિ યસ્યાભિનિવેશઃ તસ્ય શેષદ્રવ્યાસાધારણસ્ય વર્ણાદ્યાત્મકત્વસ્ય પુદ્ગલલક્ષણસ્ય જીવેન સ્વીકરણા-જીવપુદ્ગલયોરવિશેષપ્રસક્તૌ સત્યાં પુદ્ગલેભ્યો ભિન્નસ્ય જીવદ્રવ્યસ્યાભાવાદ્ભવત્યેવ જીવાભાવઃ ।

સંસારાવસ્થાયામેવ જીવસ્ય વર્ણાદિતાદાત્મ્યમિત્યભિનિવેશેઽપ્યયમેવ દોષઃ—

અહ સંસારત્થાણં જીવાણં તુજ્ઞ હોંતિ વર્ણાદી ।
તમ્હા સંસારત્થા જીવા રૂવિત્તમાવર્ણા ॥૬૩॥
એવં પોગ્ગલદવ્વં જીવો તહલક્ષણેણ મૂઢમદી ।
ણિવ્વાણમુવગદો વિ ય જીવન્નં પોગ્ગલો પત્તો ॥૬૪॥

સાથે સાથે રહેતા થકા, પુદ્ગલનું વર્ણાદિ સાથે તાદાત્મ્ય જાહેર કરે છે—વિસ્તારે છે, તેવી રીતે વર્ણાદિક ભાવો, ક્રમે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ પામતી એવી તે તે વ્યક્તિઓ વડે જીવની સાથે સાથે રહેતા થકા, જીવનું વર્ણાદિ સાથે તાદાત્મ્ય જાહેર કરે છે, વિસ્તારે છે—એમ જેનો અભિપ્રાય છે તેના મતમાં, અન્ય બાકીનાં દ્રવ્યોથી અસાધારણ એવું વર્ણાદિસ્વરૂપપણું—કે જે પુદ્ગલદ્રવ્યનું લક્ષણ છે—તેનો જીવ વડે અંગીકાર કરવામાં આવતો હોવાથી, જીવ-પુદ્ગલના અવિશેષનો પ્રસંગ આવે છે, અને એમ થતાં, પુદ્ગલોથી ભિન્ન એવું કોઈ જીવદ્રવ્ય નહિ રહેવાથી, જીવનો જરૂર અભાવ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—જેમ વર્ણાદિક ભાવો પુદ્ગલદ્રવ્ય સાથે તાદાત્મ્યસ્વરૂપે છે તેમ જીવ સાથે પણ તાદાત્મ્યસ્વરૂપે હોય તો જીવ-પુદ્ગલમાં કાંઈ પણ ભેદ ન રહે અને તેથી જીવનો જ અભાવ થાય એ મોટો દોષ આવે.

હવે, ‘માત્ર સંસાર-અવસ્થામાં જ જીવને વર્ણાદિક સાથે તાદાત્મ્ય છે’ એવા અભિપ્રાયમાં પણ આ જ દોષ આવે છે એમ કહે છે:—

વર્ણાદિ છે સંસારી જીવના એમ જો તુજ મત બને,
સંસારમાં સ્થિત સૌ જીવો પામ્યા તદા રૂપિત્વને; ૬૩.
એ રીત પુદ્ગલ તે જ જીવ, હે મૂઢમતિ! સમલક્ષણે,
ને મોક્ષપ્રાપ્ત થતાંય પુદ્ગલદ્રવ્ય પામ્યું જીવત્વને! ૬૪.

અથ સંસારસ્થાનાં જીવાનાં તવ ભવન્તિ વર્ણાદયઃ ।
તસ્માત્સંસારત્યા જીવા રૂપિત્વમાપન્નાઃ ॥૬૩॥
એવં પુદ્ગલદ્રવ્યં જીવસ્તથાલક્ષણેન મૂઢમતે ।
નિર્વાણમુપગતોઽપિ ચ જીવત્વં પુદ્ગલઃ પ્રાપ્તઃ ॥૬૪॥

યસ્ય તુ સંસારાવસ્થાયાં જીવસ્ય વર્ણાદિતાદાત્મ્યમસ્તીત્યભિનિવેશસ્તસ્ય તદાનીં સ જીવો રૂપિત્વમવશ્યમવાપ્નોતિ । રૂપિત્વં ચ શેષદ્રવ્યાસાધારણં કસ્યચિદ્દ્રવ્યસ્ય લક્ષણમસ્તિ । તતો રૂપિત્વેન લક્ષ્યમાણં યત્કિઞ્ચિદ્ભવતિ સ જીવો ભવતિ । રૂપિત્વેન લક્ષ્યમાણં પુદ્ગલદ્રવ્યમેવ ભવતિ । એવં પુદ્ગલદ્રવ્યમેવ સ્વયં જીવો ભવતિ, ન પુનરિતરઃ કતરોઽપિ । તથા ચ સતિ, મોક્ષાવસ્થાયામપિ નિત્યસ્વલક્ષણલક્ષિતસ્ય દ્રવ્યસ્ય સર્વાસ્વપ્યવસ્થાસ્વનપાયિત્વાદનાદિનિધનત્વેન પુદ્ગલદ્રવ્યમેવ સ્વયં જીવો ભવતિ, ન પુનરિતરઃ કતરોઽપિ । તથા ચ સતિ, તસ્યાપિ પુદ્ગલેભ્યો ભિન્નસ્ય

ગાથાર્થઃ—[અથ] અથવા જો [તવ] તારો મત એમ હોય કે [સંસારસ્થાનાં જીવાનાં] સંસારમાં સ્થિત જીવોને જ [વર્ણાદયઃ] વર્ણાદિક (તાદાત્મ્યસ્વરૂપે) [ભવન્તિ] છે, [તસ્માત્] તો તે કારણે [સંસારસ્થાઃ જીવાઃ] સંસારમાં સ્થિત જીવો [રૂપિત્વમ્ આપન્નાઃ] રૂપીપણાને પામ્યા; [એવં] એમ થતાં, [તથાલક્ષણેન] તેવું લક્ષણ તો (અર્થાત્ રૂપીપણું લક્ષણ તો) પુદ્ગલદ્રવ્યનું હોવાથી, [મૂઢમતે] હે મૂઢબુદ્ધિ! [પુદ્ગલદ્રવ્યં] પુદ્ગલદ્રવ્ય તે જ [જીવઃ] જીવ ઠર્યું [ચ] અને (માત્ર સંસાર-અવસ્થામાં જ નહિ પણ) [નિર્વાણમ્ ઉપગતઃ અપિ] નિર્વાણ પામ્યે પણ [પુદ્ગલઃ] પુદ્ગલ જ [જીવત્વં] જીવપણાને [પ્રાપ્તઃ] પામ્યું!

ટીકાઃ—વળી, સંસાર-અવસ્થામાં જીવને વર્ણાદિભાવો સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ છે એવો જોનો અભિપ્રાય છે, તેના મતમાં સંસાર-અવસ્થા વખતે તે જીવ અવશ્ય રૂપીપણાને પામે છે; અને રૂપીપણું તો કોઈ દ્રવ્યનું, બાકીનાં દ્રવ્યોથી અસાધારણ એવું લક્ષણ છે. માટે રૂપીપણા(લક્ષણ)થી લક્ષિત (લક્ષ્યરૂપ થતું, ઓળખાતું) જે કાંઈ હોય તે જીવ છે. રૂપીપણાથી લક્ષિત તો પુદ્ગલદ્રવ્ય જ છે. એ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્ય જ પોતે જીવ છે, પણ તે સિવાય બીજો કોઈ જીવ નથી. આમ થતાં, મોક્ષ-અવસ્થામાં પણ પુદ્ગલદ્રવ્ય જ પોતે જીવ (ઠરે) છે, પણ તે સિવાય બીજો કોઈ જીવ (ઠરતો) નથી; કારણ કે સદાય પોતાના સ્વલક્ષણથી લક્ષિત એવું દ્રવ્ય બધીયે અવસ્થાઓમાં હાનિ અથવા ઘસારો નહિ પામતું હોવાથી અનાદિ-અનંત હોય છે. આમ થવાથી, તેના મતમાં પણ (અર્થાત્ સંસાર-અવસ્થામાં જ જીવનું વર્ણાદિ સાથે તાદાત્મ્ય માનનારના મતમાં પણ); પુદ્ગલોથી ભિન્ન એવું કોઈ જીવદ્રવ્ય નહિ

જીવદ્રવ્યસ્યાભાવાદ્દવત્યેવ જીવાભાવઃ ।

एवमेतत् स्थितं यद्वर्णादयो भावा न जीव इति—

एकं च दोष्णि तिष्णि य चत्तारि य पंच इंदिया जीवा ।

बादरपञ्चतिदरा पयडीओ णामकम्मस्स ॥६५॥

एदाहि य णिव्वत्ता जीवट्टाणा उ करणभूदाहिं ।

पयडीहिं पोग्गलमइहिं ताहिं कहां भण्णदे जीवो ॥६६॥

एकं वा द्वे त्रीणि च चत्वारि च पञ्चेन्द्रियाणि जीवाः ।

बादरपयप्पितराः प्रकृतयो नामकर्मणः ॥६५॥

एताभिश्च निर्वृत्तानि जीवस्थानानि करणभूताभिः ।

प्रकृतिभिः पुद्गलमयीभिस्ताभिः कथं भण्यते जीवः ॥६६॥

રહેવાથી, જીવનો જરૂર અભાવ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—જો એમ માનવામાં આવે કે સંસાર-અવસ્થામાં જીવનો વર્ણાદિક સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ છે તો જીવ મૂર્તિક થયો; અને મૂર્તિકપણું તો પુદ્ગલદ્રવ્યનું લક્ષણ છે; માટે પુદ્ગલદ્રવ્ય તે જ જીવદ્રવ્ય ઠર્યું, તે સિવાય કોઈ ચૈતન્યરૂપ જીવદ્રવ્ય ન રહ્યું. વળી મોક્ષ થતાં પણ તે પુદ્ગલોનો જ મોક્ષ થયો; તેથી મોક્ષમાં પણ પુદ્ગલો જ જીવ ઠર્યાં, અન્ય કોઈ ચૈતન્યરૂપ જીવ ન રહ્યો. આ રીતે સંસાર તેમ જ મોક્ષમાં પુદ્ગલથી ભિન્ન એવું કોઈ ચૈતન્યરૂપ જીવદ્રવ્ય નહિ રહેવાથી જીવનો જ અભાવ થયો. માટે માત્ર સંસાર-અવસ્થામાં જ વર્ણાદિભાવો જીવના છે એમ માનવાથી પણ જીવનો અભાવ જ થાય છે.

આ રીતે એ સિદ્ધ થયું કે વર્ણાદિક ભાવો જીવ નથી, એમ હવે કહે છે:—

જીવ એક-દ્વિ-ત્રિ-ચતુર્-પંચેન્દ્રિય, બાદર, સૂક્ષ્મ ને

પર્યાપ્ત આદિ નામકર્મ તણી પ્રકૃતિ છે ખરે. ૬૫.

પ્રકૃતિ આ પુદ્ગલમયી થકી કરણરૂપ થતાં અરે,

રચના થતી જીવસ્થાનની જે, જીવ કેમ કહાય તે? ૬૬.

ગાથાર્થઃ—[एकं वा] એકેન્દ્રિય, [द्वे] દ્વીન્દ્રિય, [त्रीणि च] ત્રીન્દ્રિય, [चत्वारि च]

નિશ્ચયતઃ કર્મકરણયોરભિન્નત્વાત્ યદ્યેન ક્રિયતે તત્તદેવેતિ કૃત્વા, યથા કનકપત્રં કનકેન ક્રિયમાણં કનકમેવ, ન ત્વન્યત્, તથા જીવસ્થાનાનિ બાદરસૂક્ષ્મૈકેન્દ્રિયદ્વિત્રિચતુઃપ્જ્વેન્દ્રિય-પર્યાપ્તાપર્યાપ્તાભિધાનાભિઃ પુદ્ગલમયીભિઃ નામકર્મપ્રકૃતિભિઃ ક્રિયમાણાનિ પુદ્ગલ એવ, ન તુ જીવઃ । નામકર્મપ્રકૃતીનાં પુદ્ગલમયત્વં આગમપ્રસિદ્ધં દૃશ્યમાનશરીરાદિમૂર્તકાર્યાનુમેયં ચ । એવં ગન્ધરસસ્પર્શરૂપશરીરસંસ્થાનસંહનનાન્યપિ પુદ્ગલમયનામકર્મપ્રકૃતિનિર્વૃત્તત્વે સતિ તદવ્યતિરેકા-જીવસ્થાનૈરેવોક્તાનિ । તતો ન વર્ણાદયો જીવ ઇતિ નિશ્ચયસિદ્ધાન્તઃ ।

(ઉપજાતિ)

નિર્વર્ત્યતે યેન યદત્ર કિઞ્ચિત્
તદેવ તત્સ્યાન્ન કથઞ્ચનાન્યત્ ।

ચતુરિન્દ્રિય, [પ્જ્વેન્દ્રિયાણિ] પંચેન્દ્રિય, [બાદરપર્યાપ્તિતરાઃ] બાદર, સૂક્ષ્મ, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત [જીવાઃ] જીવ—એ [નામકર્મણઃ] નામકર્મની [પ્રકૃતયઃ] પ્રકૃતિઓ છે; [એતાભિઃ ચ] આ [પ્રકૃતિભિઃ] પ્રકૃતિઓ [પુદ્ગલમયીભિઃ તાભિઃ] કે જેઓ પુદ્ગલમય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેમના વડે [કરણભૂતાભિઃ] કરણસ્વરૂપ થઈને [નિર્વૃત્તાનિ] રચાયેલાં [જીવસ્થાનાનિ] જે જીવસ્થાનો (જીવસમાસ) છે તેઓ [જીવઃ] જીવ [કથં] કેમ [ભણ્યતે] કહેવાય ?

ટીકા :—નિશ્ચયનયે કર્મ અને કરણનું અભિન્નપણું હોવાથી, જે જેના વડે કરાય છે (-થાય છે) તે તે જ છે—એમ સમજીને (નિશ્ચય કરીને), જેમ સુવર્ણનું પાનું સુવર્ણ વડે કરાતું (-થતું) હોવાથી સુવર્ણ જ છે, બીજું કાંઈ નથી, તેમ જીવસ્થાનો બાદર, સૂક્ષ્મ, એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત નામની પુદ્ગલમયી નામકર્મની પ્રકૃતિઓ વડે કરાતાં (-થતાં) હોવાથી પુદ્ગલ જ છે, જીવ નથી. અને નામકર્મની પ્રકૃતિઓનું પુદ્ગલમયપણું તો આગમથી પ્રસિદ્ધ છે તથા અનુમાનથી પણ જાણી શકાય છે કારણ કે પ્રત્યક્ષ દેખવામાં આવતા શરીર આદિ જે મૂર્તિક ભાવો છે તે કર્મપ્રકૃતિઓનાં કાર્ય હોવાથી કર્મપ્રકૃતિઓ પુદ્ગલમય છે એમ અનુમાન થઈ શકે છે.

એવી રીતે ગંધ, રસ, સ્પર્શ, રૂપ, શરીર, સંસ્થાન અને સંહનન—તેઓ પણ પુદ્ગલમય નામકર્મની પ્રકૃતિઓ વડે રચાયાં (-બન્યાં) હોવાથી પુદ્ગલથી અભિન્ન છે; તેથી, માત્ર જીવસ્થાનોને પુદ્ગલમય કહેતાં, આ બધાં પણ પુદ્ગલમય કહ્યાં સમજવાં.

માટે વર્ણાદિક જીવ નથી એમ નિશ્ચયનયનો સિદ્ધાંત છે.

અહીં આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યેન] જે વસ્તુથી [અત્ર યદ્ કિઞ્ચિત્ નિર્વર્ત્યતે] જે ભાવ બને, [તત્] તે ભાવ [તદ્ એવ સ્યાત્] તે વસ્તુ જ છે [કથઞ્ચન] કોઈ રીતે [અન્યત્ ન] અન્ય વસ્તુ નથી;

રુક્મેણ નિર્વૃત્તમિહાસિકોશં
પશ્યન્તિ રુક્મં ન કથજ્વનાસિમ્ ॥૩૮॥
(ઉપજાતિ)

વર્ણાદિસામગ્ર્યમિદં વિદન્તુ
નિર્માણમેકસ્ય હિ પુદ્ગલસ્ય ।
તતોઽસ્ત્વિદં પુદ્ગલ એવ નાત્મા
યતઃ સ વિજ્ઞાનઘનસ્તતોઽન્યઃ ॥૩૯॥

શેષમન્યદ્વચવહારમાત્રમ્—

પજ્ઞતાપજ્ઞતા જે સુહુમા બાદરા ય જે ચૈવ ।
દેહસ્સ જીવસણ્ણા સુત્તે વવહારદો ઉત્તા ॥૬૭॥

પર્યાપ્તાપર્યાપ્તા યે સૂક્ષ્મા બાદરાશ્ચ યે ચૈવ ।
દેહસ્ય જીવસંજ્ઞાઃ સૂત્રે વ્યવહારતઃ ઉક્તાઃ ॥૬૭॥

[ઈહ] જેમ જગતમાં [રુક્મેણ નિર્વૃત્તમ્ અસિકોશં] સોનાથી બનેલા મ્યાનને [રુક્મં પશ્યન્તિ] લોકો સોનું જ દેખે છે, [કથજ્વન] કોઈ રીતે [ન અસિમ્] (તેને) તરવાર દેખતા નથી.

ભાવાર્થઃ—વર્ણાદિક પુદ્ગલથી બને છે તેથી પુદ્ગલ જ છે, જીવ નથી. ૩૮.

વળી બીજો કળશ કહે છે:—

શ્લોકાર્થઃ—અહો જ્ઞાની જનો! [ઈદં વર્ણાદિસામગ્ર્યમ્] આ વર્ણાદિક ગુણસ્થાનપર્યંત ભાવો છે તે બધાય [એકસ્ય પુદ્ગલસ્ય હિ નિર્માણમ્] એક પુદ્ગલની રચના [વિદન્તુ] જાણો; [તતઃ] માટે [ઈદં] આ ભાવો [પુદ્ગલઃ એવ અસ્તુ] પુદ્ગલ જ હો, [ન આત્મા] આત્મા ન હો; [યતઃ] કારણ કે [સઃ વિજ્ઞાનઘનઃ] આત્મા તો વિજ્ઞાનઘન છે, જ્ઞાનનો પુંજ છે, [તતઃ] તેથી [અન્યઃ] આ વર્ણાદિક ભાવોથી અન્ય જ છે. ૩૯.

હવે, આ જ્ઞાનઘન આત્મા સિવાય જે કાંઈ છે તેને જીવ કહેવું તે સર્વ વ્યવહારમાત્ર છે એમ કહે છે:—

પર્યાપ્ત, અણપર્યાપ્ત, જે સૂક્ષ્મ અને બાદર બધી
કહી જીવસંજ્ઞા દેહને તે સૂત્રમાં વ્યવહારથી. ૬૭.

ગાથાર્થઃ—[યે] જે [પર્યાપ્તાપર્યાપ્તાઃ] પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત, [સૂક્ષ્માઃ બાદરાઃ ચ] સૂક્ષ્મ અને

યત્કિલ વાદરસૂક્ષ્મૈકેન્દ્રિયદ્વિત્રિચતુઃપञ्चेન્દ્રિયપર્યાપ્તાપર્યાપ્તા इति शरीरस्य संज्ञाः सूत्रे जीवसंज्ञात्वेनोक्ताः अप्रयोजनार्थः परप्रसिद्ध्या घृतघटवद्व्यवहारः। यथा हि कस्यचिदाजन्म-प्रसिद्धैकघृतकुम्भस्य तदितरकुम्भानभिज्ञस्य प्रबोधनाय योऽयं घृतकुम्भः स मृण्मयो, न घृतमय इति तत्प्रसिद्ध्या कुम्भे घृतकुम्भव्यवहारः, तथास्याज्ञानिनो लोकस्यासंसारप्रसिद्धाशुद्धजीवस्य शुद्धजीवानभिज्ञस्य प्रबोधनाय योऽयं वर्णादिमान् जीवः स ज्ञानमयो, न वर्णादिमय इति तत्प्रसिद्ध्या जीवे वर्णादिमद्व्यवहारः।

(अनुष्टुभ)

घृतकुम्भाभिधानेऽपि कुम्भो घृतमयो न चेत् ।

जीवो वर्णादिमज्जीवजल्पनेऽपि न तन्मयः ॥४०॥

બાદર આદિ [યે ચ એવ] જેટલી [દેહસ્ય] દેહને [જીવસંજ્ઞા:] જીવસંજ્ઞા કહી છે તે બધી [સૂત્રે] સૂત્રમાં [વ્યવહારતઃ] વ્યવહારથી [ઉક્તાઃ] કહી છે.

ટીકા :—બાદર, સૂક્ષ્મ, એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત—એ દેહની સંજ્ઞાઓને (નામોને) સૂત્રમાં જીવસંજ્ઞાપણે કહી છે, તે, પરની પ્રસિદ્ધિને લીધે, ‘ઘીના ઘડા’ની જેમ વ્યવહાર છે—કે જે વ્યવહાર અપ્રયોજનાર્થ છે (અર્થાત્ તેમાં પ્રયોજનભૂત વસ્તુ નથી). તે વાતને સ્પષ્ટ કહે છે :—

જેમ કોઈ પુરુષને જન્મથી માંડીને માત્ર ‘ઘીનો ઘડો’ જ પ્રસિદ્ધ (જાણીતો) હોય, તે સિવાયના બીજા ઘડાને તે જાણતો ન હોય, તેને સમજાવવા “જે આ ‘ઘીનો ઘડો’ છે તે માટીમય છે, ઘીમય નથી” એમ (સમજાવનાર વડે) ઘડામાં ‘ઘીના ઘડા’નો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, કારણ કે પેલા પુરુષને ‘ઘીનો ઘડો’ જ પ્રસિદ્ધ (જાણીતો) છે; તેવી રીતે આ અજ્ઞાની લોકને અનાદિ સંસારથી માંડીને ‘અશુદ્ધ જીવ’ જ પ્રસિદ્ધ છે, શુદ્ધ જીવને તે જાણતો નથી, તેને સમજાવવા (—શુદ્ધ જીવનું જ્ઞાન કરાવવા) “જે આ ‘વર્ણાદિમાન (વર્ણાદિવાળો) જીવ’ છે તે જ્ઞાનમય છે, વર્ણાદિમય નથી” એમ (સૂત્ર વિષે) જીવમાં વર્ણાદિમાનપણાનો વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે તે અજ્ઞાની લોકને ‘વર્ણાદિમાન જીવ’ જ પ્રસિદ્ધ છે.

હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ચેત્] જો [ઘૃતકુમ્ભાભિધાને અપિ] ‘ઘીનો ઘડો’ એમ કહેતાં પણ [કુમ્ભઃ ઘૃતમયઃ ન] ઘડો છે તે ઘીમય નથી (—માટીમય જ છે), [વર્ણાદિમત્-જીવ-જલ્પને અપિ] તો તેવી રીતે ‘વર્ણાદિવાળો જીવ’ એમ કહેતાં પણ [જીવઃ ન તન્મયઃ] જીવ છે તે વર્ણાદિમય નથી (—જ્ઞાનધન જ છે).

एतदपि स्थितमेव यद्रागादयो भावा न जीवा इति—

मोहणकम्मस्सुदया दु वण्णिया जे इमे गुणद्धाणा ।

ते कह हवंति जीवा जे णिच्चमचेदणा उता ॥६८॥

मोहनकर्मण उदयात्तु वर्णितानि यानीमानि गुणस्थानानि ।

तानि कथं भवन्ति जीवा यानि नित्यमचेतनान्युक्तानि ॥६८॥

મિથ્યાદૃષ્ટ્યાદીનિ ગુણસ્થાનાનિ હિ પૌદ્ગલિકમોહકર્મપ્રકૃતિવિપાકપૂર્વકત્વે સતિ, નિત્યમચેતનત્વાત્, કારણાનુવિધાયીનિ કાર્યાણીતિ કૃત્વા, યવપૂર્વકા યવા યવા એવેતિ ન્યાયેન, પુદ્ગલ એવ, ન તુ જીવઃ। ગુણસ્થાનાનાં નિત્યમચેતનત્વં ચાગમાચ્છૈતન્યસ્વભાવવ્યાપ્તસ્યાત્મનો-

ભાવાર્થ :—ઘીથી ભરેલા ઘડાને વ્યવહારથી ‘ઘીનો ઘડો’ કહેવામાં આવે છે છતાં નિશ્ચયથી ઘડો ઘી-સ્વરૂપ નથી; ઘી ઘી-સ્વરૂપ છે, ઘડો માટી-સ્વરૂપ છે; તેવી રીતે વર્ણ, પર્યાપ્તિ, ઇન્દ્રિયો ઇત્યાદિ સાથે એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ સંબંધવાળા જીવને સૂત્રમાં વ્યવહારથી ‘પંચેન્દ્રિય જીવ, પર્યાપ્ત જીવ, બાદર જીવ, દેવ જીવ, મનુષ્ય જીવ’ ઇત્યાદિ કહેવામાં આવ્યો છે છતાં નિશ્ચયથી જીવ તે-સ્વરૂપ નથી; વર્ણ, પર્યાપ્તિ, ઇન્દ્રિયો ઇત્યાદિ પુદ્ગલસ્વરૂપ છે, જીવ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. ૪૦.

હવે કહે છે કે (જેમ વર્ણાદિ ભાવો જીવ નથી એ સિદ્ધ થયું તેમ) એ પણ સિદ્ધ થયું કે રાગાદિ ભાવો પણ જીવ નથી :—

મોહનકરમના ઉદયથી ગુણસ્થાન જે આ વર્ણવ્યાં,

તે જીવ કેમ બને, નિરંતર જે અચેતન ભાખિયાં? ૬૮.

ગાથાર્થ :—[યાનિ ઇમાનિ] જે આ [ગુણસ્થાનાનિ] ગુણસ્થાનો છે તે [મોહનકર્મણઃ ઉદયાત્ તુ] મોહકર્મના ઉદયથી થાય છે [વર્ણિતાનિ] એમ (સર્વજ્ઞનાં આગમમાં) વર્ણવવામાં આવ્યું છે; [તાનિ] તેઓ [જીવાઃ] જીવ [કથં] કેમ [ભવન્તિ] હોઈ શકે [યાનિ] કે જેઓ [નિત્યં] સદા [અચેતનાનિ] અચેતન [ઉક્તાનિ] કહેવામાં આવ્યાં છે ?

ટીકા :—આ મિથ્યાદૃષ્ટિ આદિ ગુણસ્થાનો પૌદ્ગલિક મોહકર્મની પ્રકૃતિના ઉદયપૂર્વક થતાં હોઈને, સદાય અચેતન હોવાથી, કારણના જેવાં જ કાર્યો હોય છે એમ કરીને (સમજીને, નિશ્ચય કરીને), જવપૂર્વક જે જવ થાય છે તે જવ જ હોય છે એ ન્યાયે, પુદ્ગલ જ છે —જીવ નથી. અને ગુણસ્થાનોનું સદાય અચેતનપણું તો આગમથી સિદ્ધ થાય છે તેમ જ ચૈતન્યસ્વભાવથી વ્યાપ્ત જે આત્મા તેનાથી ભિન્નપણે તે ગુણસ્થાનો ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં

ડતિરિક્તત્વેન વિવેચકૈઃ સ્વયમુપલભ્યમાનત્વાચ્ચ પ્રસાધ્યમ્ ।

એવં રાગદ્વેષમોહપ્રત્યયકર્મનોકર્મવર્ગવર્ગણાસ્પર્ધકાધ્યાત્મસ્થાનાનુભાગસ્થાનયોગસ્થાનબન્ધ-
સ્થાનોદયસ્થાનમાર્ગણાસ્થાનસ્થિતિબન્ધસ્થાનસંક્લેશસ્થાનવિશુદ્ધિસ્થાનસંયમલબ્ધિસ્થાનાન્યપિ પુદ્ગલ-
કર્મપૂર્વકત્વે સતિ, નિત્યમચેતનત્વાત્, પુદ્ગલ એવ, ન તુ જીવ ઇતિ સ્વયમાયાતમ્ । તતો રાગાદયો
ભાવા ન જીવ ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

તર્હિ કો જીવ ઇતિ ચેત્—

(અનુષ્ટુભ)

અનાદ્યનન્તમચલં સ્વસંવેદ્યમિદં સ્ફુટમ્ ।

જીવઃ સ્વયં તુ ચૈતન્યમુચ્ચૈશ્ચકચકાયતે ॥૪૧॥

ઉપલબ્ધમાન હોવાથી પણ તેમનું સદાય અચેતનપણું સિદ્ધ થાય છે.

એવી રીતે રાગ, દ્વેષ, મોહ, પ્રત્યય, કર્મ, નોકર્મ, વર્ગ, વર્ગણા, સ્પર્ધક, અધ્યાત્મસ્થાન, અનુભાગસ્થાન, યોગસ્થાન, બંધસ્થાન, ઉદયસ્થાન, માર્ગણાસ્થાન, સ્થિતિબંધસ્થાન, સંક્લેશ-
સ્થાન, વિશુદ્ધિસ્થાન, સંયમલબ્ધિસ્થાન—તેઓ પણ પુદ્ગલકર્મપૂર્વક થતાં હોઈને, સદાય અચેતન
હોવાથી, પુદ્ગલ જ છે—જીવ નથી એમ આપોઆપ આવ્યું (—ફલિત થયું, સિદ્ધ થયું).

માટે રાગાદિ ભાવો જીવ નથી એમ સિદ્ધ થયું.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયની દૃષ્ટિમાં ચૈતન્ય અભેદ છે અને એના પરિણામ પણ
સ્વાભાવિક શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન છે. પરનિમિત્તથી થતા ચૈતન્યના વિકારો, જોકે ચૈતન્ય જેવા દેખાય
છે તોપણ, ચૈતન્યની સર્વ અવસ્થાઓમાં વ્યાપક નહિ હોવાથી ચૈતન્યશૂન્ય છે—જડ છે. વળી
આગમમાં પણ તેમને અચેતન કહ્યા છે. ભેદજ્ઞાનીઓ પણ તેમને ચૈતન્યથી ભિન્નપણે અનુભવે
છે તેથી પણ તેઓ અચેતન છે, ચેતન નથી.

પ્રશ્ન :—જો તેઓ ચેતન નથી તો તેઓ કોણ છે ? પુદ્ગલ છે ? કે અન્ય કાંઈ છે ?
ઉત્તર :—પુદ્ગલકર્મપૂર્વક થતાં હોવાથી તેઓ નિશ્ચયથી પુદ્ગલ જ છે કેમ કે કારણ જેવું જ
કાર્ય થાય છે.

આ રીતે એમ સિદ્ધ કર્યું કે પુદ્ગલકર્મના ઉદયના નિમિત્તથી થતા ચૈતન્યના વિકારો પણ
જીવ નથી, પુદ્ગલ છે.

હવે પૂછે છે કે વર્ણાદિક અને રાગાદિક જીવ નથી તો જીવ કોણ છે ? તેના ઉત્તરરૂપ
શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[અનાદિ] જે અનાદિ છે અર્થાત્ કોઈ કાળે ઉત્પન્ન થયું નથી, [અનન્તમ્] જે

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

વર્ણાદ્યૈઃ સહિતસ્તથા વિરહિતો દ્વેધાસ્ત્યજીવો યતો
નામૂર્તત્વમુપાસ્ય પશ્યતિ જગજીવસ્ય તત્ત્વં તતઃ ।
ઇત્યાલોચ્ય વિવેચકૈઃ સમુચિતં નાવ્યાપ્યતિવ્યાપિ વા
વ્યક્તં વ્યજ્જિતજીવતત્ત્વમચલં ચૈતન્યમાલમ્બ્યતામ્ ॥૪૨॥

અનંત છે અર્થાત્ કોઈ કાળે જેનો વિનાશ નથી, [અચલં] જે અચળ છે અર્થાત્ જે કદી ચૈતન્યપણાથી અન્યરૂપ-ચળાયળ-થતું નથી, [સ્વસંવેદ્યમ્] જે સ્વસંવેદ છે અર્થાત્ જે પોતે પોતાથી જ જણાય છે [તુ] અને [સ્ફુટમ્] જે પ્રગટ છે અર્થાત્ ધૂપું નથી—એવું જે [ઇદં ચૈતન્યમ્] આ ચૈતન્ય [ઉચ્ચૈઃ] અત્યંતપણે [ચકચકાયતે] ચકચકાટ પ્રકાશી રહ્યું છે, [સ્વયં જીવઃ] તે પોતે જ જીવ છે.

ભાવાર્થ :—વર્ણાદિ અને રાગાદિ ભાવો જીવ નથી પણ ઉપર કહ્યો તેવો ચૈતન્યભાવ તે જ જીવ છે. ૪૧.

હવે, ચેતનપણું જ જીવનું યોગ્ય લક્ષણ છે એમ કાવ્ય દ્વારા સમજાવે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યતઃ અજીવઃ અસ્તિ દ્વેધા] અજીવ બે પ્રકારે છે—[વર્ણાદ્યૈઃ સહિતઃ] વર્ણાદિસહિત [તથા વિરહિતઃ] અને વર્ણાદિરહિત; [તતઃ] માટે [અમૂર્તત્વમ્ ઉપાસ્ય] અમૂર્તપણાનો આશ્રય કરીને પણ (અર્થાત્ અમૂર્તપણાને જીવનું લક્ષણ માનીને પણ) [જીવસ્ય તત્ત્વં] જીવના યથાર્થ સ્વરૂપને [જગત્ ન પશ્યતિ] જગત દેખી શકતું નથી;—[ઇતિ આલોચ્ય] આમ પરીક્ષા કરીને [વિવેચકૈઃ] ભેદજ્ઞાની પુરુષોએ [ન અવ્યાપિ અતિવ્યાપિ વા] અવ્યાપિ અને અતિવ્યાપિ દૂષણોથી રહિત [ચૈતન્યમ્] ચેતનપણાને જીવનું લક્ષણ કહ્યું છે [સમુચિતં] તે યોગ્ય છે. [વ્યક્તં] તે ચૈતન્યલક્ષણ પ્રગટ છે, [વ્યજ્જિત-જીવ-તત્ત્વમ્] તેણે જીવના યથાર્થ સ્વરૂપને પ્રગટ કર્યું છે અને [અચલં] તે અચળ છે—ચળાયળતા રહિત, સદા મોજૂદ છે. [આલમ્બ્યતામ્] જગત તેનું જ અવલંબન કરો! (તેનાથી યથાર્થ જીવનું ગ્રહણ થાય છે.)

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયથી વર્ણાદિભાવો—વર્ણાદિભાવોમાં રાગાદિભાવો આવી ગયા—જીવમાં કદી વ્યાપતા નથી તેથી તેઓ નિશ્ચયથી જીવનાં લક્ષણ છે જ નહિ; વ્યવહારથી તેમને જીવનાં લક્ષણ માનતાં પણ અવ્યાપિ નામનો દોષ આવે છે કારણ કે સિદ્ધ જીવોમાં તે ભાવો વ્યવહારથી પણ વ્યાપતા નથી. માટે વર્ણાદિભાવોનો આશ્રય કરવાથી જીવનું યથાર્થ સ્વરૂપ ઓળખાતું જ નથી.

અમૂર્તપણું જોકે સર્વ જીવોમાં વ્યાપે છે તોપણ તેને જીવનું લક્ષણ માનતાં અતિવ્યાપિ નામનો દોષ આવે છે, કારણ કે પાંચ અજીવ દ્રવ્યોમાંના એક પુદ્ગલદ્રવ્ય સિવાય ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ—એ ચાર દ્રવ્યો અમૂર્ત હોવાથી, અમૂર્તપણું જીવમાં વ્યાપે છે તેમ જ ચાર

(વસંતતિલકા)

જીવાદ્જીવમિતિ લક્ષણતો વિભિન્નં
જ્ઞાની જનોઽનુભવતિ સ્વયમુલ્લસન્તમ્ ।
અજ્ઞાનિનો નિરવધિપ્રવિજૃમ્ભિતોઽયં
મોહસ્તુ તત્કથમહો વત નાનટીતિ ॥૪૩॥

નાનટ્યતાં તથાપિ—

(વસન્તતિલકા)

અસ્મિન્નાદિનિ મહત્યવિવેકનાટ્યે
વર્ણાદિમાન્નટતિ પુદ્ગલ એવ નાન્યઃ ।
રાગાદિપુદ્ગલવિકારવિરુદ્ધશુદ્ધ-
ચૈતન્યધાતુમયમૂર્તિરયં ચ જીવઃ ॥૪૪॥

અજીવ દ્રવ્યોમાં પણ વ્યાપે છે; એ રીતે અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે. માટે અમૂર્તપણાનો આશ્રય કરવાથી પણ જીવનું યથાર્થ સ્વરૂપ ગ્રહણ થતું નથી.

ચૈતન્યલક્ષણ સર્વ જીવોમાં વ્યાપતું હોવાથી અવ્યાપ્તિદોષથી રહિત છે, અને જીવ સિવાય કોઈ દ્રવ્યમાં નહિ વ્યાપતું હોવાથી અતિવ્યાપ્તિદોષથી રહિત છે; વળી તે પ્રગટ છે; તેથી તેનો જ આશ્રય કરવાથી જીવના યથાર્થ સ્વરૂપનું ગ્રહણ થઈ શકે છે. ૪૨.

હવે, ‘જો આવા લક્ષણ વડે જીવ પ્રગટ છે તોપણ અજ્ઞાની લોકોને તેનું અજ્ઞાન કેમ રહે છે?’—એમ આચાર્ય આશ્ચર્ય તથા ખેદ બતાવે છે:—

શ્લોકાર્થ:—[इति लक्षणतः] आम पूर्वोक्त जुदां लक्षणने लीधे [जीवात् अजीवम् विभिन्नं] जवथी अजव भिन्न छे [स्वयम् उल्लसन्तम्] तेने (अजवने) तेनी भेणे ज (-स्वतंत्रपक्षे, जवथी भिन्नपक्षे) विलसतुं—परिणमतुं [ज्ञानी जनः] ज्ञानी पुरुष [अनुभवति] अनुभववे छे, [तत्] तोपण [अज्ञानिनः] अज्ञानीने [निरवधि-प्रविजृम्भितः अयं मोहः तु] अमर्यादपक्षे इलायेलो आ मोह (अर्थात् स्वपरना ऐकपणानी भ्रान्ति) [कथम् नानटीति] केम नाये छे—[अहो वत्] ऐ अमने मडा आश्चर्य अने भेद छे! ४३.

વળી ફરી મોહનો પ્રતિષેધ કરે છે અને કહે છે કે ‘જો મોહ નાચે છે તો નાચો! તોપણ આમ જ છે’:—

શ્લોકાર્થ:—[अस्मिन् अनादिनि महति अविवेक-नाट्ये] आ अनादि काणना मोटा

(મન્દાક્રાન્તા)

इत्थं ज्ञानक्रकचकलनापाटनं नाटयित्वा
जीवाजीवौ स्फुटविघटनं नैव यावत्प्रयातः ।
विश्वं व्याप्य प्रसभविकसद्व्यक्तचिन्मात्रशक्त्या
ज्ञातृद्रव्यं स्वयमतिरसात्तावदुच्चैश्चकाशे ॥४५॥

અવિવેકના નાટકમાં અથવા નાયમાં [વર્णादिमान् पुद्गलः एव नटति] વર્ણાદિમાન પુદ્ગલ જ નાય છે, [न अन्यः] અન્ય કોઈ નહિ; (અભેદ જ્ઞાનમાં પુદ્ગલ જ અનેક પ્રકારનું દેખાય છે, જીવ તો અનેક પ્રકારનો છે નહિ;) [च] અને [अयं जीवः] આ જીવ તો [रागादि-पुद्गल-विकार-विरुद्ध-शुद्ध-चैतन्यधातुमय-मूर्तिः] રાગાદિક પુદ્ગલવિકારોથી વિલક્ષણ, શુદ્ધ ચૈતન્યધાતુમય મૂર્તિ છે.

ભાવાર્થ :—રાગાદિ ચિદ્વિકારને (—ચૈતન્યવિકારોને) દેખી એવો ભ્રમ ન કરવો કે એ પણ ચૈતન્ય જ છે, કારણ કે ચૈતન્યની સર્વ અવસ્થાઓમાં વ્યાપે તો ચૈતન્યના કહેવાય. રાગાદિ વિકારો તો સર્વ અવસ્થાઓમાં વ્યાપતા નથી—મોક્ષ-અવસ્થામાં તેમનો અભાવ છે. વળી તેમનો અનુભવ પણ આકુળતામય દુઃખરૂપ છે. માટે તેઓ ચેતન નથી, જડ છે. ચૈતન્યનો અનુભવ નિરાકુળ છે, તે જ જીવનો સ્વભાવ છે એમ જાણવું. ૪૪.

હવે, ભેદજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ દ્વારા આ જ્ઞાતાદ્રવ્ય પોતે પ્રગટ થાય છે એમ કળશમાં મહિમા કરી અધિકાર પૂર્ણ કરે છે :—

श्लोकार्थः—[इत्थं] આ પ્રમાણે [ज्ञान-क्रकच-कलना-पाटनं] જ્ઞાનરૂપી કરવતનો જે વારંવાર અભ્યાસ તેને [नाटयित्वा] નચાવીને [यावत्] જ્યાં [जीवाजीवौ] જીવ અને અજીવ બન્ને [स्फुट-विघटनं न एव प्रयातः] પ્રગટપણે જુદા ન થયા, [तावत्] ત્યાં તો [ज्ञातृद्रव्य] જ્ઞાતાદ્રવ્ય, [प्रसभ-विकसत्-व्यक्त-चिन्मात्रशक्त्या] અત્યંત વિકાસરૂપ થતી પોતાની પ્રગટ ચિન્માત્રશક્તિ વડે [विश्वं व्याप्य] વિશ્વને વ્યાપીને, [स्वयम्] પોતાની મેળે જ [अतिरसात्] અતિ વેગથી [उच्चैः] ઉગ્રપણે અર્થાત્ અત્યંતપણે [चकाशे] પ્રકાશી નીકળ્યું.

ભાવાર્થ :—આ કળશનો આશય બે રીતે છે :—

ઉપર કહેલા જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં જ્યાં જીવ અને અજીવ બન્ને સ્પષ્ટ ભિન્ન સમજાયા કે તુરત જ આત્માનો નિર્વિકલ્પ અનુભવ થયો—સમ્યગ્દર્શન થયું. (સમ્યગ્દેષ્ટિ આત્મા શ્રુતજ્ઞાન વડે વિશ્વના સમસ્ત ભાવોને સંક્ષેપથી અથવા વિસ્તારથી જાણે છે અને નિશ્ચયથી વિશ્વને પ્રત્યક્ષ જાણવાનો તેનો સ્વભાવ છે; માટે તે વિશ્વને જાણે છે એમ કહ્યું.) એક આશય તો એ પ્રમાણે છે.

इति जीवाजीवौ पृथग्भूत्वा निष्क्रान्तौ ।

इति श्रीमद्मृतचन्द्रसूरिविरचितायां समयसारव्याख्यायामात्मख्यातौ जीवाजीवप्ररूपकः
प्रथमोऽङ्कः ॥

બીજો આશય આ પ્રમાણે છે : જીવ-અજીવનો અનાદિ જે સંયોગ તે કેવળ જુદો પડ્યા પહેલાં અર્થાત્ જીવનો મોક્ષ થયા પહેલાં, ભેદજ્ઞાન ભાવતાં ભાવતાં અમુક દશા થતાં નિર્વિકલ્પ ધારા જામી—જેમાં કેવળ આત્માનો અનુભવ રહ્યો; અને તે શ્રેણિ અત્યંત વેગથી આગળ વધતાં વધતાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયું. પછી અઘાતીકર્મનો નાશ થતાં જીવદ્રવ્ય અજીવથી કેવળ ભિન્ન થયું. જીવ-અજીવના ભિન્ન થવાની આ રીત છે. ૪૫.

ટીકા :—આ પ્રમાણે જીવ અને અજીવ જુદા જુદા થઈને (રંગભૂમિમાંથી) બહાર નીકળી ગયા.

ભાવાર્થ :—સમયસારની આ ‘આત્મખ્યાતિ’ ટીકાના પ્રારંભમાં પહેલાં રંગભૂમિસ્થળ કહીને ત્યાર પછી ટીકાકાર આચાર્યે એમ કહ્યું હતું કે નૃત્યના અખાડામાં જીવ-અજીવ બન્ને એક થઈને પ્રવેશ કરે છે અને બન્નેએ એકપણાનો સ્વાંગ રચ્યો છે. ત્યાં, ભેદજ્ઞાની સમ્યગ્દેષ્ટિ પુરુષે સમ્યગ્જ્ઞાન વડે તે જીવ-અજીવ બન્નેની તેમના લક્ષણભેદથી પરીક્ષા કરીને બન્નેને જુદા જાણ્યા તેથી સ્વાંગ પૂરો થયો અને બન્ને જુદા જુદા થઈને અખાડાની બહાર નીકળી ગયા. આમ અલંકાર કરીને વર્ણન કર્યું.

જીવ-અજીવ અનાદિ સંયોગ મિલે લખિ મૂઠ ન આતમ પાવે,
સમ્યક્ ભેદવિજ્ઞાન ભયે બુધ ભિન્ન ગહે નિજભાવ સુદાવે;
શ્રી ગુરુકે ઉપદેશ સુને રુ ભલે દિન પાય અજ્ઞાન ગમાવે,
તે જગમાંહિ મહંત કહાય વસે શિવ જાય સુખી નિત થાવે.

આમ શ્રી સમયસારની (શ્રીમદ્ભગવત્કુંડલ્યાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી સમયસાર પરમાગમની) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં જીવ-અજીવનો પ્રરૂપક પહેલો અંક સમાપ્ત થયો.

અથ જીવાજીવાવેવ કર્તૃકર્મવિષેણ પ્રવિશતઃ ।

(મન્દાક્રાન્તા)

ૈકઃ કર્તા ચિદહમિહ મે કર્મ કોપાદયોઽમી
ઇત્યજ્ઞાનાં શમયદભિતઃ કર્તૃકર્મપ્રવૃત્તિમ્ ।
જ્ઞાનજ્યોતિઃ સ્ફુરતિ પરમોદાત્તમત્યન્તધીરં
સાક્ષાત્કુર્વન્નિરુપધિપૃથગ્દ્રવ્યનિર્ભાસિ વિશ્વમ્ ॥૪૬॥

કર્તાકર્મવિભાવને, મેટી જ્ઞાનમય હોય,
કર્મ નાશી શિવમાં વસે, નમું તેહ, મદ ખોય.

પ્રથમ ટીકાકાર કહે છે કે 'હવે જીવ-અજીવ જ એક કર્તાકર્મના વેશે પ્રવેશ કરે છે'. જેમ બે પુરુષો માંહોમાંહે કોઈ એક સ્વાંગ કરી નૃત્યના અખાડામાં પ્રવેશ કરે તેમ જીવ-અજીવ બન્ને એક કર્તાકર્મનો સ્વાંગ કરી પ્રવેશ કરે છે એમ અહીં ટીકાકારે અલંકાર કર્યો છે.

હવે પ્રથમ, તે સ્વાંગને જ્ઞાન યથાર્થ જાણી લે છે તે જ્ઞાનના મહિમાનું કાવ્ય કહે છે:—

શ્લોકાર્થઃ—[ઈહ] આ લોકમાં [અહમ્ ચિદ્] હું ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા તો [ૈકઃ કર્તા] એક કર્તા છું અને [અમી કોપાદયઃ] આ કોધાદિ ભાવો [મે કર્મ] મારાં કર્મ છે' [ઈતિ અજ્ઞાનાં કર્તૃકર્મપ્રવૃત્તિમ્] એવી અજ્ઞાનીઓને જે કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિ છે તેને [અભિતઃ શમયત્] બધી તરફથી શમાવતી (-મટાડતી) [જ્ઞાનજ્યોતિઃ] જ્ઞાનજ્યોતિ [સ્ફુરતિ] સ્ફુરાયમાન થાય છે. કેવી છે તે જ્ઞાનજ્યોતિ? [પરમ-ઉદાત્તમ્] જે પરમ ઉદાત્ત છે અર્થાત્ કોઈને આધીન નથી, [અત્યન્તધીરં] જે અત્યંત ધીર છે અર્થાત્ કોઈ પ્રકારે આકુળતારૂપ નથી અને [નિરુપધિ-પૃથગ્દ્રવ્ય-નિર્ભાસિ] પરની સહાય વિના જુદાં જુદાં દ્રવ્યોને પ્રકાશવાનો જેનો સ્વભાવ હોવાથી [વિશ્વમ્ સાક્ષાત્ કુર્વત્] જે સમસ્ત લોકાલોકને સાક્ષાત્ કરે છે—પ્રત્યક્ષ જાણે છે.

જાવ ણ વેદિ વિસેસંતરં તુ આદાસવાણ દોહં પિ ।
અણ્ણાણી તાવદુ સો કોહાદિસુ વટ્ટદે જીવો ॥૬૬॥
કોહાદિસુ વટ્ટંતસ્સ તસ્સ કમ્મસ્સ સંચઓ હોદિ ।
જીવસ્સેવં બંધો ભણિદો ખલુ સવ્વદરિસીહિં ॥૭૦॥

યાવન્ન વેત્તિ વિશેષાન્તરં ત્વાત્માસ્રવયોર્દ્વયોરપિ ।
અજ્ઞાની તાવત્સ ક્રોધાદિષુ વર્તતે જીવઃ ॥૬૬॥
ક્રોધાદિષુ વર્તમાનસ્ય તસ્ય કર્મણઃ સચ્ચયો ભવતિ ।
જીવસ્યેવં બન્ધો ભણિતઃ ખલુ સર્વદર્શિભિઃ ॥૭૦॥

યથાયમાત્મા તાદાત્મ્યસિદ્ધસમ્બન્ધયોરાત્મજ્ઞાનયોરવિશેષાદ્વેદમપશ્યન્નવિશદ્ધુમાત્મતયા જ્ઞાને

(ભાવાર્થઃ—આવો જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે તે, પરદ્રવ્ય તથા પરભાવોના કર્તાપણારૂપ અજ્ઞાનને દૂર કરીને, પોતે પ્રગટ પ્રકાશમાન થાય છે. ૪૬.

હવે, જ્યાં સુધી આ જીવ આસ્રવના અને આત્માના વિશેષને (તફાવતને) જાણે નહિ ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાની રહ્યો થકો, આસ્રવોમાં પોતે લીન થતો, કર્મોનો બંધ કરે છે એમ ગાથામાં કહે છે:—

આત્મા અને આસ્રવ તણો જ્યાં ભેદ જીવ જાણે નહીં,
ક્રોધાદિમાં સ્થિતિ ત્યાં લગી અજ્ઞાની એવા જીવની. ૬૯.
જીવ વર્તતાં ક્રોધાદિમાં સંચય કરમનો થાય છે,
સહુ સર્વદર્શી એ રીતે બંધન કહે છે જીવને. ૭૦.

ગાથાર્થઃ—[જીવઃ] જીવ [યાવત્] જ્યાં સુધી [આત્માસ્રવયોઃ દ્વયોઃ અપિ તુ] આત્મા અને આસ્રવ—એ બન્નેના [વિશેષાન્તરં] તફાવત અને ભેદને [ન વેત્તિ] જાણતો નથી [તાવત્] ત્યાં સુધી [સઃ] તે [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની રહ્યો થકો [ક્રોધાદિષુ] ક્રોધાદિક આસ્રવોમાં [વર્તતે] પ્રવર્તે છે; [ક્રોધાદિષુ] ક્રોધાદિકમાં [વર્તમાનસ્ય તસ્ય] વર્તતા તેને [કર્મણઃ] કર્મનો [સચ્ચયઃ] સંચય [ભવતિ] થાય છે. [ખલુ] ખરેખર [એવં] આ રીતે [જીવસ્ય] જીવને [બન્ધઃ] કર્મોનો બંધ [સર્વદર્શિભિઃ] સર્વજ્ઞદેવોએ [ભણિતઃ] કહ્યો છે.

ટીકાઃ—જેમ આ આત્મા, જેમને તાદાત્મ્યસિદ્ધ સંબંધ છે એવાં આત્મા અને જ્ઞાનમાં

વર્તે, તત્ર વર્તમાનશ્ચ જ્ઞાનક્રિયાયાઃ સ્વભાવભૂતત્વેનાપ્રતિષિદ્ધત્વાજ્ઞાનાતિ, તથા સંયોગસિદ્ધ-
સમ્બન્ધયોરપ્યાત્મક્રોધાઘાસ્રવયોઃ સ્વયમજ્ઞાનેન વિશેષમજાનન્ યાવદ્દેદં ન પશ્યતિ તાવદશઙ્ક-
માત્મતયા ક્રોધાદૌ વર્તે, તત્ર વર્તમાનશ્ચ ક્રોધાદિક્રિયાણાં પરભાવભૂતત્વાત્પ્રતિષિદ્ધત્વેઽપિ
સ્વભાવભૂતત્વાધ્યાસાત્ક્રુધ્યતિ રજ્યતે મુહ્યતિ ચેતિ। તદત્ર યોઽયમાત્મા સ્વયમજ્ઞાનભવને
જ્ઞાનભવનમાત્રસહજોદાસીનાવસ્થાત્યાગેન વ્યાપ્રિયમાણઃ પ્રતિભાતિ સ કર્તા; યત્તુ જ્ઞાનભવન-
વ્યાપ્રિયમાણત્વેભ્યો ભિન્નં ક્રિયમાણત્વેનાન્તરુત્ત્લવમાનં પ્રતિભાતિ ક્રોધાદિ તત્કર્મ।
ઐવમિયમનાદિરજ્ઞાનજા કર્તૃકર્મપ્રવૃત્તિઃ। ઐવમસ્યાત્મનઃ સ્વયમજ્ઞાનાત્કર્તૃકર્મભાવેન ક્રોધાદિષુ
વર્તમાનસ્ય તમેવ ક્રોધાદિવૃત્તિરૂપં પરિણામં નિમિત્તમાત્રીકૃત્ય સ્વયમેવ પરિણમમાનં પૌદ્ગલિકં કર્મ
સઞ્ચયમુપયાતિ। ઐવં જીવપુદ્ગલયોઃ પરસ્પરાવગાહલક્ષણસમ્બન્ધાત્મા બન્ધઃ સિદ્ધેત્। સ

વિશેષ (તફાવત, જુદાં લક્ષણો) નહિ હોવાથી તેમનો ભેદ (જુદાપણું) નહિ દેખતો થકો, નિઃશંક
રીતે જ્ઞાનમાં પોતાપણે વર્તે છે, અને ત્યાં (જ્ઞાનમાં પોતાપણે) વર્તતો તે, જ્ઞાનક્રિયા સ્વભાવભૂત
હોવાને લીધે નિષેધવામાં આવી નથી માટે, જાણે છે—જાણવારૂપ પરિણમે છે, તેવી રીતે જ્યાં
સુધી આ આત્મા, જેમને સંયોગસિદ્ધ સંબંધ છે એવા આત્મા અને ક્રોધાદિ આસ્રવોમાં પણ,
પોતાના અજ્ઞાનભાવને લીધે, વિશેષ નહિ જાણતો થકો તેમનો ભેદ દેખતો નથી ત્યાં સુધી
નિઃશંક રીતે ક્રોધાદિમાં પોતાપણે વર્તે છે, અને ત્યાં (ક્રોધાદિમાં પોતાપણે) વર્તતો તે, જોકે
ક્રોધાદિ ક્રિયા પરભાવભૂત હોવાથી નિષેધવામાં આવી છે તોપણ તે સ્વભાવભૂત હોવાનો તેને
અધ્યાસ હોવાથી, ક્રોધરૂપ પરિણમે છે, રાગરૂપ પરિણમે છે, મોહરૂપ પરિણમે છે. હવે અહીં,
જે આ આત્મા પોતાના અજ્ઞાનભાવને લીધે, ^૧જ્ઞાનભવનમાત્ર જે સહજ ઉદાસીન
(જ્ઞાતાદ્રષ્ટામાત્ર) અવસ્થા તેનો ત્યાગ કરીને અજ્ઞાનભવનવ્યાપારરૂપ અર્થાત્ ક્રોધાદિવ્યાપારરૂપ
પ્રવર્તતો પ્રતિભાસે છે તે કર્તા છે; અને જ્ઞાનભવનવ્યાપારરૂપ પ્રવર્તનથી જુદાં, જે ^૨ક્રિયામાણપણે
અંતરંગમાં ઉત્પન્ન થતાં પ્રતિભાસે છે, એવાં ક્રોધાદિક તે, (તે કર્તાનાં) કર્મ છે. આ પ્રમાણે
અનાદિ કાળની અજ્ઞાનથી થયેલી આ (આત્માની) કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિ છે. એ રીતે પોતાના
અજ્ઞાનને લીધે કર્તાકર્મભાવ વડે ક્રોધાદિમાં વર્તતા આ આત્માને, તે જ ક્રોધાદિની પ્રવૃત્તિરૂપ
પરિણામને નિમિત્તમાત્ર કરીને પોતે પોતાના ભાવથી જ પરિણમતું પૌદ્ગલિક કર્મ એકદું થાય
છે. આ રીતે જીવ અને પુદ્ગલનો, પરસ્પર અવગાહ જેનું લક્ષણ છે એવા સંબંધરૂપ બંધ
સિદ્ધ થાય છે. અનેકાત્મક હોવા છતાં (અનાદિ) એક પ્રવાહપણે હોવાથી જેમાંથી ઈતરેતરાશ્રય

૧. ભવન = થવું તે; પરિણમવું તે; પરિણમન.

૨. ક્રિયામાણ = કરાતું હોય તે

ચાનેકાત્મકૈકસન્તાનત્વેન નિરસ્તેતરેતરાશ્રયદોષઃ કર્તૃકર્મપ્રવૃત્તિનિમિત્તસ્યાજ્ઞાનસ્ય નિમિત્તમ્ ।

કદાઽસ્યાઃ કર્તૃકર્મપ્રવૃત્તેર્નિવૃત્તિરિતિ ચેત્ —

જડયા ઇમેણ જીવેણ અપ્પણો આસવાણ ય તહેવ ।

ણાદં હોદિ વિસેસંતરં તુ તડયા ણ બંધો સે ॥૭૧॥

યદાનેન જીવેનાત્મનઃ આસવાણાં ચ તથૈવ ।

જ્ઞાતં ભવતિ વિશેષાન્તરં તુ તદા ન બન્ધસ્તસ્ય ॥૭૧॥

ઇહ કિલ્લ સ્વભાવમાત્રં વસ્તુ, સ્વસ્ય ભવનં તુ સ્વભાવઃ । તેન જ્ઞાનસ્ય ભવનં ચલ્વાત્મા,

દોષ દૂર થયો છે એવો તે બંધ, કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત જે અજ્ઞાન તેનું નિમિત્ત છે.

ભાવાર્થઃ—આ આત્મા, જેમ પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવરૂપ પરિણમે છે તેમ જ્યાં સુધી ક્રોધાદિરૂપ પણ પરિણમે છે, જ્ઞાનમાં અને ક્રોધાદિમાં ભેદ જાણતો નથી, ત્યાં સુધી તેને કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિ છે; ક્રોધાદિરૂપ પરિણમતો તે પોતે કર્તા છે અને ક્રોધાદિ તેનું કર્મ છે. વળી અનાદિ અજ્ઞાનથી તો કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિ છે, કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિથી બંધ છે અને તે બંધના નિમિત્તથી અજ્ઞાન છે; એ પ્રમાણે અનાદિ સંતાન (પ્રવાહ) છે, માટે તેમાં ઇતરેતર-આશ્રય દોષ પણ આવતો નથી.

આ રીતે જ્યાં સુધી આત્મા ક્રોધાદિ કર્મનો કર્તા થઈ પરિણમે છે ત્યાં સુધી કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિ છે અને ત્યાં સુધી કર્મનો બંધ થાય છે.

હવે પૂછે છે કે આ કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિનો અભાવ ક્યારે થાય છે? તેનો ઉત્તર કહે છે:—

આ જીવ જ્યારે આસ્રવોનું તેમ નિજ આત્મા તણું
જાણે વિશેષાંતર, તદા બંધન નહીં તેને થતું. ૭૧.

ગાથાર્થઃ—[યદા] જ્યારે [અનેન જીવેન] આ જીવ [આત્મનઃ] આત્માના [તથા એવ ચ] અને [આસ્રવાણાં] આસ્રવોના [વિશેષાન્તરં] તફાવત અને ભેદને [જ્ઞાતં ભવતિ] જાણે [તદા તુ] ત્યારે [તસ્ય] તેને [બન્ધઃ ન] બંધ થતો નથી.

ટીકાઃ—આ જગતમાં વસ્તુ છે તે સ્વભાવમાત્ર જ છે, અને ‘સ્વ’નું ભવન તે સ્વ-ભાવ છે (અર્થાત્ પોતાનું જે થવું—પરિણમવું તે સ્વભાવ છે); માટે નિશ્ચયથી જ્ઞાનનું થવું—

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

કર્તાકર્મ અધિકાર

૧૩૩

ક્રોધાદેર્ભવનં ક્રોધાદિઃ। અથ જ્ઞાનસ્ય યદ્ભવનં તન્ન ક્રોધાદેરપિ ભવનં, યતો યથા જ્ઞાનભવને જ્ઞાનં ભવદ્વિભાવ્યતે ન તથા ક્રોધાદિરપિ; યત્તુ ક્રોધાદેર્ભવનં તન્ન જ્ઞાનસ્યાપિ ભવનં, યતો યથા ક્રોધાદિભવને ક્રોધાદયો ભવન્તો વિભાવ્યન્તે ન તથા જ્ઞાનમપિ। ઇત્યાત્મનઃ ક્રોધાદીનાં ચ ન ખલ્વેકવસ્તુત્વમ્। ઇત્યેવમાત્માત્માસ્રવયોર્વિશેષદર્શનેન યદા ભેદં જાનાતિ તદાસ્યાનાદિરપ્યજ્ઞાનજા કર્તૃકર્મપ્રવૃત્તિર્નિવર્તતે; તન્નિવૃત્તાવજ્ઞાનનિમિત્તં પુદ્ગલદ્રવ્યકર્મબન્ધોઽપિ નિવર્તતે। તથા સતિ જ્ઞાનમાત્રાદેવ બન્ધનિરોધઃ સિદ્ધ્યેત્।

કથં જ્ઞાનમાત્રાદેવ બન્ધનિરોધ ઇતિ ચેત્—

**ળાદૂળ આસવાળં અસુચિત્તં ચ વિવરીયભાવં ચ।
દુખસ્સ કારણં તિ ય તદો ણિયત્તિં કુણદિ જીવો ॥૭૨॥**

પરિણમવું તે આત્મા છે અને ક્રોધાદિનું થવું-પરિણમવું તે ક્રોધાદિ છે. વળી જ્ઞાનનું જે થવું-પરિણમવું છે તે ક્રોધાદિકનું પણ થવું-પરિણમવું નથી, કારણ કે જ્ઞાનના થવામાં (-પરિણમવામાં) જેમ જ્ઞાન થતું માલૂમ પડે છે તેમ ક્રોધાદિક પણ થતાં માલૂમ પડતાં નથી; અને ક્રોધાદિકનું જે થવું-પરિણમવું તે જ્ઞાનનું પણ થવું-પરિણમવું નથી, કારણ કે ક્રોધાદિકના થવામાં (-પરિણમવામાં) જેમ ક્રોધાદિક થતાં માલૂમ પડે છે તેમ જ્ઞાન પણ થતું માલૂમ પડતું નથી. આ રીતે આત્માને અને ક્રોધાદિકને નિશ્ચયથી એકવસ્તુપણું નથી. આ પ્રમાણે આત્મા અને આસ્રવોનો વિશેષ (-તફાવત) દેખવાથી જ્યારે આ આત્મા તેમનો ભેદ (ભિન્નતા) જાણે છે ત્યારે આ આત્માને અનાદિ હોવા છતાં પણ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી એવી (પરમાં) કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્ત થાય છે; તેની નિવૃત્તિ થતાં પૌદ્ગલિક દ્રવ્યકર્મનો બંધ—કે જે અજ્ઞાનનું નિમિત્ત છે તે—પણ નિવૃત્ત થાય છે. એમ થતાં, જ્ઞાનમાત્રથી જ બંધનો નિરોધ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—ક્રોધાદિક અને જ્ઞાન જુદી જુદી વસ્તુઓ છે; જ્ઞાનમાં ક્રોધાદિક નથી, ક્રોધાદિકમાં જ્ઞાન નથી. આવું તેમનું ભેદજ્ઞાન થાય ત્યારે તેમના એકપણારૂપ અજ્ઞાન મટે અને અજ્ઞાન મટવાથી કર્મનો બંધ પણ ન થાય. આ રીતે જ્ઞાનથી જ બંધનો નિરોધ થાય છે.

હવે પૂછે છે કે જ્ઞાનમાત્રથી જ બંધનો નિરોધ કઈ રીતે છે? તેનો ઉત્તર કહે છે:—

**અશુચિપણું, વિપરીતતા એ આસ્રવોનાં જાણીને,
વળી જાણીને દુખકારણો, એથી નિવર્તન જીવ કરે. ૭૨.**

જ્ઞાત્વા આસ્રવાણામશુચિત્વં ચ વિપરીતભાવં ચ ।
દુઃખસ્ય કારણાનીતિ ચ તતો નિવૃત્તિં કરોતિ જીવઃ ॥૭૨॥

જલે જમ્બાલવત્કલુષત્વેનોપલભ્યમાનત્વાદશુચયઃ; ખલ્વાસ્રવાઃ, ભગવાનાત્મા તુ નિત્યમેવાતિ-
નિર્મલચિન્માત્રત્વેનોપલમ્ભકત્વાદત્યન્તં શુચિરેવ । જડસ્વભાવત્વે સતિ પરચેત્યત્વાદન્યસ્વભાવાઃ
ખલ્વાસ્રવાઃ, ભગવાનાત્મા તુ નિત્યમેવ વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવત્વે સતિ સ્વયં ચેતકત્વાદન્યસ્વભાવ એવ ।
આકુલત્વોત્પાદકત્વાદુઃખસ્ય કારણાનિ ખલ્વાસ્રવાઃ, ભગવાનાત્મા તુ નિત્યમેવાનાકુલત્વ-
સ્વભાવેનાકાર્યકારણત્વાદુઃખસ્યાકારણમેવ । इत्येवं विशेषदर्शनेन यदैवायमात्मात्मास्रवयोर्भेदं
જાનાતિ તદૈવ ક્રોધાદિભ્ય આસ્રવેભ્યો નિવર્તતે, તેભ્યોઽનિવર્તમાનસ્ય પારમાર્થિકતદ્વેદજ્ઞાના-
સિદ્ધેઃ । તતઃ ક્રોધાઘાસ્રવનિવૃત્ત્યવિનાભાવિનો જ્ઞાનમાત્રાદેવાજ્ઞાનજસ્ય પૌદ્ગલિકસ્ય કર્મણો

ગાથાર્થઃ—[આસ્રવાણામ્] આસ્રવોનું [અશુચિત્વં ચ] અશુચિપણું અને [વિપરીતભાવં ચ]
વિપરીતપણું [ચ] તથા [દુઃખસ્ય કારણાનિ] તેઓ દુઃખનાં કારણ છે એમ [જ્ઞાત્વા] જાણીને
[જીવઃ] જીવ [તતઃ નિવૃત્તિં] તેમનાથી નિવૃત્તિ [કરોતિ] કરે છે.

ટીકાઃ—જળમાં શેવાળ છે તે મળ છે—મેલ છે; તે શેવાળની માફક આસ્રવો
મળપણે—મેલપણે અનુભવાતા હોવાથી અશુચિ છે (–અપવિત્ર છે); અને ભગવાન આત્મા
તો સદાય અતિનિર્મળ ચૈતન્યમાત્રસ્વભાવપણે જ્ઞાયક હોવાથી અત્યંત શુચિ જ છે (–પવિત્ર
જ છે; ઉજ્જવળ જ છે). આસ્રવોને જડસ્વભાવપણું હોવાથી તેઓ બીજા વડે જણાવાયોગ્ય
છે (–કારણ કે જે જડ હોય તે પોતાને તથા પરને જાણતું નથી, તેને બીજો જ જાણે
છે–) માટે તેઓ ચૈતન્યથી અન્ય સ્વભાવવાળા છે; અને ભગવાન આત્મા તો, પોતાને સદાય
વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવપણું હોવાથી, પોતે જ ચેતક (–જ્ઞાતા) છે (–પોતાને અને પરને જાણે
છે–) માટે ચૈતન્યથી અનન્ય સ્વભાવવાળો જ છે (અર્થાત્ ચૈતન્યથી અન્ય સ્વભાવવાળો નથી).
આસ્રવો આકુળતાના ઉપજાવનારા હોવાથી દુઃખનાં કારણો છે; અને ભગવાન આત્મા તો,
સદાય નિરાકુળતા-સ્વભાવને લીધે, કોઈનું કાર્ય તેમ જ કોઈનું કારણ નહિ હોવાથી, દુઃખનું
અકારણ જ છે (અર્થાત્ દુઃખનું કારણ નથી). આ પ્રમાણે વિશેષ (–તફાવત) દેખીને જ્યારે
આ આત્મા, આત્મા અને આસ્રવોનો ભેદ જાણે છે તે જ વખતે ક્રોધાદિ આસ્રવોથી નિવૃત્ત
થાય છે, કારણ કે તેમનાથી જે નિવર્તતો ન હોય તેને આત્મા અને આસ્રવોના પારમાર્થિક
(સાચા) ભેદજ્ઞાનની સિદ્ધિ જ થઈ નથી. માટે ક્રોધાદિક આસ્રવોથી નિવૃત્તિ સાથે
જે અવિનાભાવી છે એવા જ્ઞાનમાત્રથી જ, અજ્ઞાનથી થતો જે પૌદ્ગલિક કર્મનો બંધ

બન્ધનિરોધઃ સિધ્યેત્ ।

કિञ्च यदिदमात्मास्रवयोर्भेदज्ञानं तत्किमज्ञानं किं वा ज्ञानम्? यद्यज्ञानं तदा तदभेदज्ञानान्न तस्य विशेषः। ज्ञानं चेत् किमास्रवेषु प्रवृत्तं किं वास्रवेभ्यो निवृत्तम्? आस्रवेषु प्रवृत्तं चेत्तदापि तदभेदज्ञानान्न तस्य विशेषः। आस्रवेभ्यो निवृत्तं चेत्तर्हि कथं न ज्ञानादेव बन्धनિरोधः। इति निरस्तोऽज्ञानांशः क्रियानयः। यत्त्वात्मास्रवयोर्भेदज्ञानमपि नास्रवेभ्यो निवृत्तं भवति तज्ज्ञानमेव न भवतीति ज्ञानांशो ज्ञाननयोऽपि निरस्तः।

તેનો નિરોધ થાય છે.

વળી, જે આ આત્મા અને આસ્રવોનું ભેદજ્ઞાન છે તે અજ્ઞાન છે કે જ્ઞાન છે? જો અજ્ઞાન છે તો આત્મા અને આસ્રવોના અભેદજ્ઞાનથી તેની કાંઈ વિશેષતા ન થઈ. અને જો જ્ઞાન છે તો (તે જ્ઞાન) આસ્રવોમાં પ્રવર્તે છે કે તેમનાથી નિવર્ત્યું છે? જો આસ્રવોમાં પ્રવર્તે છે તોપણ આત્મા અને આસ્રવોના અભેદજ્ઞાનથી તેની કાંઈ વિશેષતા ન થઈ. અને જો આસ્રવોથી નિવર્ત્યું છે તો જ્ઞાનથી જ બંધનો નિરોધ સિદ્ધ થયો કેમ ન કહેવાય? (સિદ્ધ થયો જ કહેવાય.) આમ સિદ્ધ થવાથી અજ્ઞાનનો અંશ એવા ક્રિયાનયનું ખંડન થયું. વળી જે આત્મા અને આસ્રવોનું ભેદજ્ઞાન છે તે પણ જો આસ્રવોથી નિવૃત્ત ન હોય તો તે જ્ઞાન જ નથી એમ સિદ્ધ થવાથી જ્ઞાનનો અંશ એવા (એકાંત) જ્ઞાનનયનું પણ ખંડન થયું.

ભાવાર્થઃ—આસ્રવો અશુચિ છે, જડ છે, દુઃખનાં કારણ છે અને આત્મા પવિત્ર છે, જ્ઞાતા છે, સુખસ્વરૂપ છે. એ રીતે લક્ષણભેદથી બન્નેને ભિન્ન જાણીને આસ્રવોથી આત્મા નિવૃત્ત થાય છે અને તેને કર્મનો બંધ થતો નથી. આત્મા અને આસ્રવોનો ભેદ જાણ્યા છતાં જો આત્મા આસ્રવોથી નિવૃત્ત ન થાય તો તે જ્ઞાન જ નથી, અજ્ઞાન જ છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે અવિરત સમ્યગ્દેષ્ટિને મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી પ્રકૃતિઓનો તો આસ્રવ નથી થતો પણ અન્ય પ્રકૃતિઓનો તો આસ્રવ થઈને બંધ થાય છે; તેને જ્ઞાની કહેવો કે અજ્ઞાની? તેનું સમાધાનઃ—સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ જ્ઞાની જ છે કારણ કે તે અભિપ્રાયપૂર્વકના આસ્રવોથી નિવર્ત્યો છે. તેને પ્રકૃતિઓનો જે આસ્રવ તથા બંધ થાય છે તે અભિપ્રાયપૂર્વક નથી. સમ્યગ્દેષ્ટિ તથા પછી પરદ્રવ્યના સ્વામિત્વનો અભાવ છે; માટે, જ્યાં સુધી તેને ચારિત્રમોહનો ઉદય છે ત્યાં સુધી તેના ઉદય અનુસાર જે આસ્રવ-બંધ થાય છે તેનું સ્વામીપણું તેને નથી. અભિપ્રાયમાં તો તે આસ્રવ-બંધથી સર્વથા નિવૃત્ત થવા જ ઈચ્છે છે. તેથી તે જ્ઞાની જ છે.

જ્ઞાનીને બંધ થતો નથી એમ કહ્યું છે તેનું કારણ આ પ્રમાણે છેઃ—મિથ્યાત્વસંબંધી બંધ કે જે અનંત સંસારનું કારણ છે તે જ અહીં પ્રધાનપણે વિવક્ષિત (—કહેવા ધારેલો) છે.

પરપરિણતિમુજ્જત્ ખણ્ડયદ્વેદવાદા-
 નિદમુદિતમખણ્ડં જ્ઞાનમુચ્છણ્ડમુચ્ચૈઃ ।
 નનુ કથમવકાશઃ કર્તૃકર્મપ્રવૃત્તે-
 રિહ ભવતિ કથં વા પૌદ્ગલઃ કર્મબન્ધઃ ॥૪૭॥

અવિરતિ આદિથી બંધ થાય છે તે અલ્પ સ્થિતિ-અનુભાગવાળો છે, દીર્ઘ સંસારનું કારણ નથી; તેથી તે પ્રધાન ગણવામાં આવ્યો નથી. અથવા તો આ પ્રમાણે કારણ છે:—જ્ઞાન બંધનું કારણ નથી. જ્યાં સુધી જ્ઞાનમાં મિથ્યાત્વનો ઉદય હતો ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાન કહેવાતું હતું અને મિથ્યાત્વ ગયા પછી અજ્ઞાન નથી, જ્ઞાન જ છે. તેમાં જે કંઈ ચારિત્રમોહ સંબંધી વિકાર છે તેનો સ્વામી જ્ઞાની નથી તેથી જ્ઞાનીને બંધ નથી; કારણ કે વિકાર કે જે બંધરૂપ છે અને બંધનું કારણ છે, તે તો બંધની પંક્તિમાં છે, જ્ઞાનની પંક્તિમાં નથી. આ અર્થના સમર્થનરૂપ કથન આગળ જતાં ગાથાઓમાં આવશે.

અહીં કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે:—

શ્લોકાર્થ:—[પરપરિણતિમ્ ઉજ્જત્] પરપરિણતિને છોડતું, [ભેદવાદાન્ ખણ્ડયત્] ભેદનાં કથનોને તોડી પાડતું, [ઇદમ્ અખણ્ડમ્ ઉચ્છણ્ડમ્ જ્ઞાનમ્] આ અખંડ અને અત્યંત પ્રચંડ જ્ઞાન [ઉચ્ચૈઃ ઉદિતમ્] પ્રત્યક્ષ ઉદય પામ્યું છે. [નનુ] અહો! [ઇહ] આવા જ્ઞાનમાં [કર્તૃકર્મપ્રવૃત્તિઃ] (પરદ્રવ્યનાં) કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિનો [કથમ્ અવકાશઃ] અવકાશ કેમ હોઈ શકે? [વા] તથા [પૌદ્ગલઃ કર્મબન્ધઃ] પૌદ્ગલિક કર્મબંધ પણ [કથં ભવતિ] કેમ હોઈ શકે? (ન જ હોઈ શકે.)

(જ્ઞેયોના નિમિત્તથી તથા ક્ષયોપશમના વિશેષથી જ્ઞાનમાં જે અનેક ખંડરૂપ આકારો પ્રતિભાસમાં આવતા હતા તેમનાથી રહિત જ્ઞાનમાત્ર આકાર હવે અનુભવમાં આવ્યો તેથી ‘અખંડ’ એવું વિશેષણ જ્ઞાનને આપ્યું છે. મતિજ્ઞાન આદિ જે અનેક ભેદો કહેવાતા હતા તેમને દૂર કરતું ઉદય પામ્યું છે તેથી ‘ભેદનાં કથનોને તોડી પાડતું’ એમ કહ્યું છે. પરના નિમિત્તે રાગાદિરૂપ પરિણમતું હતું તે પરિણતિને છોડતું ઉદય પામ્યું છે તેથી ‘પરપરિણતિને છોડતું’ એમ કહ્યું છે. પરના નિમિત્તથી રાગાદિરૂપ પરિણમતું નથી, બળવાન છે તેથી ‘અત્યંત પ્રચંડ’ કહ્યું છે.)

ભાવાર્થ:—કર્મબંધ તો અજ્ઞાનથી થયેલી કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિથી હતો. હવે જ્યારે ભેદભાવને અને પરપરિણતિને દૂર કરી એકાકાર જ્ઞાન પ્રગટ થયું ત્યારે ભેદરૂપ કારકની પ્રવૃત્તિ મટી; તો પછી હવે બંધ શા માટે હોય? અર્થાત્ ન હોય. ૪૭.

કેન વિધિનાયમાસ્રવેભ્યો નિવર્તત ઇતિ ચેત્—

અહમેકો યલુ સુદ્ધો ણિમ્મમઓ ણાણદંસણસમગ્ગો ।

તમ્હિ ઠિદો તદ્ધિત્તો સવ્વે એદે યયં ણેમિ ॥૭૩॥

અહમેકઃ યલુ શુદ્ધઃ નિર્મમતઃ જ્ઞાનદર્શનસમગ્રઃ ।

તસ્મિન્ સ્થિતસ્તદ્ધિતઃ સર્વાનિતાન્ ક્ષયં નયામિ ॥૭૩॥

અહમયમાત્મા પ્રત્યક્ષમક્ષુણ્ણમનન્તં ચિન્માત્રં જ્યોતિરનાઘનન્તનિત્યોદિતવિજ્ઞાનઘનસ્વભાવ-
ભાવત્વાદેકઃ, સકલકારકચક્રપ્રક્રિયોત્તીર્ણનિર્મલાનુભૂતિમાત્રત્વાચ્છુદ્ધઃ, પુદ્ગલસ્વામિકસ્ય ક્રોધાદિ-
ભાવવૈશ્વરૂપસ્ય સ્વસ્ય સ્વામિત્વેન નિત્યમેવાપરિણમનાન્નિર્મમતઃ, ચિન્માત્રસ્ય મહસો વસ્તુસ્વભાવત
એવ સામાન્યવિશેષાભ્યાં સકલત્વાત્ જ્ઞાનદર્શનસમગ્રઃ, ગગનાદિવત્પારમાર્થિકો વસ્તુવિશેષોઽસ્મિ ।
તદહમધુનાસ્મિન્નેવાત્માનિ નિખિલપરદ્રવ્યપ્રવૃત્તિનિવૃત્ત્યા નિશ્ચલમવતિષ્ઠમાનઃ સકલપરદ્રવ્યનિમિત્તક-

હવે પૂછે છે કે કઈ વિધિથી (—રીતથી) આ આત્મા આસ્રવોથી નિવર્તે છે? તેના ઉત્તરરૂપ ગાથા કહે છે:—

હું એક, શુદ્ધ, મમત્વહીન હું, જ્ઞાનદર્શનપૂર્ણ હું;
એમાં રહેલો સ્થિત, હીન એમાં, શીઘ્ર સૌ ક્ષય કહે. ૭૩.

ગાથાર્થ:—જ્ઞાની વિચારે છે કે: [યલુ] નિશ્ચયથી [અહમ્] હું [એકઃ] એક હું, [શુદ્ધઃ] શુદ્ધ હું, [નિર્મમતઃ] મમતારહિત હું, [જ્ઞાનદર્શનસમગ્રઃ] જ્ઞાનદર્શનથી પૂર્ણ હું; [તસ્મિન્ સ્થિતઃ] તે સ્વભાવમાં રહેતો, [તદ્ધિત્તઃ] તેમાં (—તે ચૈતન્ય-અનુભવમાં) હીન થતો (હું) [એતાન્] આ [સર્વાન્] ક્રોધાદિક સર્વ આસ્રવોને [ક્ષયં] ક્ષય [નયામિ] પમાડું છું.

ટીકા:—હું આ આત્મા—પ્રત્યક્ષ અખંડ અનંત ચિન્માત્ર જ્યોતિ—અનાદિઅનંત નિત્ય-ઉદયરૂપ વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવભાવપણાને લીધે એક હું; (કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણસ્વરૂપ) સર્વ કારકોના સમૂહની પ્રક્રિયાથી પાર ઊતરેલી જે નિર્મળ અનુભૂતિ, તે અનુભૂતિમાત્રપણાને લીધે શુદ્ધ હું; પુદ્ગલદ્રવ્ય જેનું સ્વામી છે એવું જે ક્રોધાદિભાવોનું વિશ્વરૂપપણું (અનેકરૂપપણું) તેના સ્વામીપણે પોતે સદાય નહિ પરિણમતો હોવાથી મમતારહિત હું; ચિન્માત્ર જ્યોતિનું, વસ્તુસ્વભાવથી જ, સામાન્ય અને વિશેષ વડે પરિપૂર્ણપણું (આખાપણું) હોવાથી, હું જ્ઞાનદર્શન વડે પરિપૂર્ણ છું.—આવો હું આકાશાદિ

વિશેષચેતનચઞ્ચલકલ્લોલનિરોધેનેમમેવ ચેતયમાનઃ સ્વાજ્ઞાનેનાત્મન્યુત્પ્લવમાનાનેતાન્ ભાવાનખિલા-
નેવ ક્ષપયામીત્યાત્મનિ નિશ્ચિત્ય ચિરસંગૃહીતમુક્તપોતપાત્રઃ સમુદ્રાવર્ત ઇવ ઙ્ગિત્યેવોદ્ધાન્તસમસ્ત-
વિકલ્પોઽકલ્પિતમચલિતમમલમાત્માનમાલમ્બમાનો વિજ્ઞાનઘનભૂતઃ યત્સ્વયમાત્માસ્રવેભ્યો નિવર્તતે ।

કથં જ્ઞાનાસ્રવનિવૃત્ત્યોઃ સમકાલત્વમિતિ ચેત્—

જીવનિબદ્ધા એદે અધુવ અણિચ્ચા તહા અસરણા ય ।

દુઃખા દુઃખફલ ત્તિ ય ણાદૂણ ણિવત્તદે તેહિં ॥૭૪॥

જીવનિબદ્ધા એતે અધુવા અનિત્યાસ્તથા અશરણાશ્ચ ।

દુઃખાનિ દુઃખફલા ઇતિ ચ જ્ઞાત્વા નિવર્તતે તેભ્યઃ ॥૭૪॥

દ્રવ્યની જેમ પારમાર્થિક વસ્તુવિશેષ ઇં. તેથી હવે હું સમસ્ત પરદ્રવ્યપ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ વડે આ જ આત્મસ્વભાવમાં નિશ્ચય રહેતો થકો, સમસ્ત પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી વિશેષરૂપ ચેતનમાં થતા જે ચંચળ કલ્લોલો તેમના નિરોધ વડે આને જ (આ ચૈતન્યસ્વરૂપને જ) અનુભવતો થકો, પોતાના અજ્ઞાન વડે આત્મામાં ઉત્પન્ન થતા જે આ ક્રોધાદિક ભાવો તે સર્વને ક્ષય કરું ઇં— એમ આત્મામાં નિશ્ચય કરીને, ઘણા વખતથી પકડેલું જે વહાણ તેને જેણે છોડી દીધું છે એવા સમુદ્રના વમળની જેમ જેણે સર્વ વિકલ્પોને જલદી વમી નાખ્યા છે એવો, નિર્વિકલ્પ અચલિત નિર્મળ આત્માને અવલંબતો, વિજ્ઞાનઘન થયો થકો, આ આત્મા આસ્રવોથી નિવર્તે છે.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધનયથી જ્ઞાનીએ આત્માનો એવો નિશ્ચય કર્યો કે ‘હું એક ઇં, શુદ્ધ ઇં, પરદ્રવ્ય પ્રત્યે મમતારહિત ઇં, જ્ઞાનદર્શનથી પૂર્ણ વસ્તુ ઇં’. જ્યારે તે જ્ઞાની આત્મા આવા પોતાના સ્વરૂપમાં રહેતો થકો તેના જ અનુભવરૂપ થાય ત્યારે ક્રોધાદિક આસ્રવો ક્ષય પામે છે. જેમ સમુદ્રના વમળે ઘણા કાળથી વહાણને પકડી રાખ્યું હોય પણ પછી જ્યારે વમળ શમે ત્યારે તે વહાણને છોડી દે છે, તેમ આત્મા વિકલ્પોના વમળને શમાવતો થકો આસ્રવોને છોડી દે છે.

હવે પૂછે છે કે જ્ઞાન થવાનો અને આસ્રવોની નિવૃત્તિનો સમકાળ (એક કાળ) કઈ રીતે છે? તેના ઉત્તરરૂપ ગાથા કહે છે :—

આ સર્વ જીવનિબદ્ધ, અધુવ, શરણહીન, અનિત્ય છે,

એ દુઃખ, દુઃખફળ જાણીને એનાથી જીવ પાછો વળે. ૭૪.

ગાથાર્થ :—[એતે] આ આસ્રવો [જીવનિબદ્ધાઃ] જીવની સાથે નિબદ્ધ છે, [અધુવાઃ]

જતુપાદપવદ્વધ્યાતકસ્વભાવત્વાઝીવનિબદ્ધાઃ ખલ્વાસ્રવાઃ, ન પુનરવિરુદ્ધસ્વભાવત્વા-
ભાવાઝીવ એવઃ। અપસ્મારયવદ્વર્ધમાનહીયમાનત્વાદધ્રુવાઃ ખલ્વાસ્રવાઃ, ધ્રુવશ્ચિન્માત્રો જીવ
એવઃ। શીતદાહજ્વરાવેશવત્ ક્રમેણોઞ્જમ્ભમાણત્વાદનિત્યાઃ ખલ્વાસ્રવાઃ, નિત્યો વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવો
જીવ એવઃ। બીજનિર્મોક્ષક્ષણક્ષીયમાણદારુણસ્મરસંસ્કારવત્રાતુમશક્યત્વાદશરણાઃ ખલ્વાસ્રવાઃ,
સશરણઃ સ્વયં ગુપ્તઃ સહજચિચ્છત્કિર્જીવ એવઃ। નિત્યમેવાકુલસ્વભાવત્વાદુઃખાનિ ખલ્વાસ્રવાઃ,
અદુઃખં નિત્યમેવાનાકુલસ્વભાવો જીવ એવઃ। આયત્યામાકુલત્વોત્પાદકસ્ય પુદ્ગલપરિણામસ્ય
હેતુત્વાદુઃખફલાઃ ખલ્વાસ્રવાઃ, અદુઃખફલઃ સકલસ્યાપિ પુદ્ગલપરિણામસ્યાહેતુત્વાઝીવ
એવઃ। ઇતિ વિકલ્પાનન્તરમેવ શિથિલિતકર્મવિપાકો વિઘટિતઘનૌઘઘટનો દિગાભોગ ઇવ

અધ્રુવ છે, [અનિત્યાઃ] અનિત્ય છે [તથા ચ] તેમ જ [અશરણાઃ] અશરણ છે, [ચ] વળી
તેઓ [દુઃખાનિ] દુઃખરૂપ છે, [દુઃખફલાઃ] દુઃખ જ જેમનું ફળ છે એવા છે,—[ઇતિ જ્ઞાત્વા]
એવું જાણીને જ્ઞાની [તેભ્યઃ] તેમનાથી [નિવર્તેતે] નિવૃત્તિ કરે છે.

ટીકાઃ—વૃક્ષ અને લાખની જેમ વધ્ય-ઘાતકસ્વભાવપણું હોવાથી આસ્રવો જીવ સાથે
બંધાયેલા છે; પરંતુ અવિરુદ્ધસ્વભાવપણાનો અભાવ હોવાથી તેઓ જીવ જ નથી. (લાખના
નિમિત્તથી પીપળ આદિ વૃક્ષનો નાશ થાય છે. લાખ ઘાતક અર્થાત્ હણનાર છે અને વૃક્ષ
વધ્ય અર્થાત્ હણવાયોગ્ય છે. આ રીતે લાખ અને વૃક્ષનો સ્વભાવ એકબીજાથી વિરુદ્ધ છે
માટે લાખ વૃક્ષ સાથે માત્ર બંધાયેલી જ છે; લાખ પોતે વૃક્ષ નથી. તેવી રીતે આસ્રવો ઘાતક
છે અને આત્મા વધ્ય છે. આમ વિરુદ્ધ સ્વભાવો હોવાથી આસ્રવો પોતે જીવ નથી.) આસ્રવો
વાઈના વેગની જેમ વધતા-ઘટતા હોવાથી અધ્રુવ છે; ચૈતન્યમાત્ર જીવ જ ધ્રુવ છે. આસ્રવો
શીતદાહજ્વરના આવેશની જેમ અનુક્રમે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી અનિત્ય છે; વિજ્ઞાનઘન જેનો
સ્વભાવ છે એવો જીવ જ નિત્ય છે. જેમ કામસેવનમાં વીર્ય છૂટી જાય તે ક્ષણે જ દારુણ
કામનો સંસ્કાર નાશ પામી જાય છે, કોઈથી રોકી રાખી શકાતો નથી, તેમ કર્મોદય છૂટી
જાય તે ક્ષણે જ આસ્રવો નાશ પામી જાય છે, રોકી રાખી શકાતા નથી, માટે તેઓ અશરણ
છે; આપોઆપ (પોતાથી જ) રક્ષિત એવો સહજ ચિત્શક્તિરૂપ જીવ જ શરણસહિત છે.
આસ્રવો સદાય આકુળ સ્વભાવવાળા હોવાથી દુઃખરૂપ છે; સદાય નિરાકુળ સ્વભાવવાળો જીવ
જ અદુઃખરૂપ અર્થાત્ સુખરૂપ છે. આસ્રવો આગામી કાળમાં આકુળતાને ઉત્પન્ન કરનારા
એવા પુદ્ગલપરિણામના હેતુ હોવાથી દુઃખફળરૂપ છે (અર્થાત્ દુઃખ જેમનું ફળ છે એવા
છે); જીવ જ સમસ્ત પુદ્ગલપરિણામનો અહેતુ હોવાથી અદુઃખફળ છે (અર્થાત્ દુઃખફળરૂપ
નથી).—આમ આસ્રવોનું અને જીવનું ભેદજ્ઞાન થતાં વેંત જ જેનામાં કર્મવિપાક શિથિલ થઈ

નિર્ગલપ્રસરઃ સહજવિજૃમ્ભમાણચિચ્છત્કિતયા યથા યથા વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવો ભવતિ તથા તથાસ્રવેભ્યો નિવર્તતે, યથા યથાસ્રવેભ્યશ્ચ નિવર્તતે તથા તથા વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવો ભવતીતિ। તાવદ્વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવો ભવતિ યાવત્સમ્યગાસ્રવેભ્યો નિવર્તતે, તાવદાસ્રવેભ્યશ્ચ નિવર્તતે યાવત્સમ્યગ્વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવો ભવતીતિ જ્ઞાનાસ્રવનિવૃત્ત્યોઃ સમકાલત્વમ્।

ગયો છે એવો તે આત્મા, જથ્થાબંધ વાદળાંની રચના જેમાં ખંડિત થઈ ગઈ છે એવા દિશાના વિસ્તારની જેમ અમર્યાદ જેનો વિસ્તાર (ફેલાવ) છે એવો, સહજપણે વિકાસ પામતી ચિત્શક્તિ વડે જેમ જેમ વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવ થતો જાય છે તેમ તેમ આસ્રવોથી નિવૃત્ત થતો જાય છે, અને જેમ જેમ આસ્રવોથી નિવૃત્ત થતો જાય છે તેમ તેમ વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવ થતો જાય છે; તેટલો વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવ થાય છે જેટલો સમ્યક્ પ્રકારે આસ્રવોથી નિવર્તે છે, અને તેટલો આસ્રવોથી નિવર્તે છે જેટલો સમ્યક્ પ્રકારે વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવ થાય છે. આ રીતે જ્ઞાનને અને આસ્રવોની નિવૃત્તિને સમકાળપણું છે.

ભાવાર્થ :—આસ્રવોનો અને આત્માનો ઉપર કહ્યો તે રીતે ભેદ જાણતાં જ, જે જે પ્રકારે જેટલા જેટલા અંશે આત્મા વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવ થાય છે તે તે પ્રકારે તેટલા તેટલા અંશે તે આસ્રવોથી નિવર્તે છે. જ્યારે સંપૂર્ણ વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવ થાય છે ત્યારે સમસ્ત આસ્રવોથી નિવર્તે છે. આમ જ્ઞાનનો અને આસ્રવનિવૃત્તિનો એક કાળ છે.

આ આસ્રવો ટળવાનું અને સંવર થવાનું વર્ણન ગુણસ્થાનોની પરિપાટીરૂપે તત્વાર્થસૂત્રની ટીકા આદિ સિદ્ધાંતશાસ્ત્રોમાં છે ત્યાંથી જાણવું. અહીં તો સામાન્ય પ્રકરણ છે તેથી સામાન્યપણે કહ્યું છે.

‘આત્મા વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવ થતો જાય છે’ એટલે શું? તેનો ઉત્તર :—‘આત્મા વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવ થતો જાય છે એટલે આત્મા જ્ઞાનમાં સ્થિર થતો જાય છે.’ જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ હોય ત્યાં સુધી જ્ઞાનને—ભલે જ્ઞાનનો ઉઘાડ ઘણો હોય તોપણ—અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે અને મિથ્યાત્વ ગયા પછી તેને—ભલે જ્ઞાનનો ઉઘાડ થોડો હોય તોપણ—વિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. જેમ જેમ તે જ્ઞાન અર્થાત્ વિજ્ઞાન જામતું—ઘટ થતું—સ્થિર થતું જાય છે તેમ તેમ આસ્રવોની નિવૃત્તિ થતી જાય છે અને જેમ જેમ આસ્રવોની નિવૃત્તિ થતી જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાન (વિજ્ઞાન) જામતું—ઘટ થતું—સ્થિર થતું જાય છે, અર્થાત્ આત્મા વિજ્ઞાનઘન-સ્વભાવ થતો જાય છે.

હવે આ જ અર્થના કળશરૂપ તથા આગળના કથનની સૂચનિકારૂપ કાવ્ય કહે છે :—

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

इत्येवं विरचय्य सम्प्रति परद्रव्यान्निवृत्तिं परां
स्वं विज्ञानघनस्वभावमभयादास्तिष्ठुवानः परम् ।
अज्ञानोत्थितकर्तृकर्मकलनात् क्लेशान्निवृत्तः स्वयं
ज्ञानीभूत इतश्चकास्ति जगतः साक्षी पुराणः पुमान् ॥४८॥

કથમાત્મા જ્ઞાનીભૂતો લક્ષ્યત્વેતિ ચેત્—

कम्मस्स य परिणामं णोकम्मस्स य तहेव परिणामं ।
ण करेइ एयमादा जो जाणदि सो हवदि णाणी ॥७५॥

कर्मणश्च परिणामं नोकर्मणश्च तथैव परिणामम् ।
न करोत्येनमात्मा यो जानाति स भवति ज्ञानी ॥७५॥

શ્લોકાર્થઃ—[इति एवं] એ રીતે પૂર્વકથિત વિધાનથી, [सम्प्रति] હમણાં જ (તુરત જ) [परद्रव्यात्] પરદ્રવ્યથી [परां निवृत्तिं विरचय्य] ઉત્કૃષ્ટ (સર્વ પ્રકારે) નિવૃત્તિ કરીને [विज्ञानघनस्वभावम् परम् स्वं अभयात् आस्तिष्ठुवानः] વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવરૂપ એવા કેવળ પોતાના પર નિર્ભયપણે આરૂઢ થતો અર્થાત્ પોતાનો આશ્રય કરતો (અથવા પોતાને નિઃશંકપણે આસ્તિક્યભાવથી સ્થિર કરતો), [अज्ञानोत्थितकर्तृकर्मकलनात् क्लेशात्] અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી કર્તાકર્મની પ્રવૃત્તિના અભ્યાસથી થયેલા ક્લેશથી [निवृत्तः] નિવૃત્ત થયેલો, [स्वयं ज्ञानीभूतः] પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ થયો થકો, [जगतः साक्षी] જગતનો સાક્ષી (જ્ઞાતાદ્રષ્ટા), [पुराणः पुमान्] પુરાણ પુરુષ (આત્મા) [इतः चकास्ति] અહીંથી હવે પ્રકાશમાન થાય છે. ૪૮.

હવે પૂછે છે કે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ અર્થાત્ જ્ઞાની થયો એમ કઈ રીતે ઓળખાય ? તેનું ચિહ્ન (લક્ષણ) કહો. તેના ઉત્તરરૂપ ગાથા કહે છે:—

परिणाम कर्म तेषुं अने नोकर्मनुं परिणाम जे
ते नव करे जे, मात्र जाण्णे, ते ज आत्मा ज्ञानी छे. ७५.

ગાથાર્થઃ—[यः] જે [आत्मा] આત્મા [एनम्] આ [कर्मणः परिणामं च] કર્મના પરિણામને [तथा एव च] તેમ જ [नोकर्मणः परिणामं] નોકર્મના પરિણામને [न करोति] કરતો નથી પરંતુ [जानाति] જાણે છે [सः] તે [ज्ञानी] જ્ઞાની [भवति] છે.

યઃ ખલુ મોહરાગદ્વેષસુખદુઃખાદિરૂપેણાન્તરુત્ત્વમાનં કર્મણઃ પરિણામં સ્પર્શરસગન્ધ-
વર્ણશબ્દબન્ધસંસ્થાનસ્થૌલ્યસૌક્ય્યાદિરૂપેણ બહિરુત્ત્વમાનં નોકર્મણઃ પરિણામં ચ સમસ્તમપિ
પરમાર્થતઃ પુદ્ગલપરિણામપુદ્ગલયોરેવ ઘટમૃત્તિકયોરિવ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવસદ્ભાવાત્પુદ્ગલદ્રવ્યેણ કર્ત્રા
સ્વતન્ત્રવ્યાપકેન સ્વયં વ્યાપ્યમાનત્વાત્કર્મત્વેન ક્રિયામાણં પુદ્ગલપરિણામાત્મનોર્ઘટકુમ્ભકારયોરિવ
વ્યાપ્યવ્યાપકભાવાભાવાત્ કર્તૃકર્મત્વાસિદ્ધૌ ન નામ કરોત્યાત્મા, કિન્તુ પરમાર્થતઃ પુદ્ગલપરિણામ-
જ્ઞાનપુદ્ગલયોર્ઘટકુમ્ભકારવદ્વ્યાપ્યવ્યાપકભાવાભાવાત્ કર્તૃકર્મત્વાસિદ્ધાવાત્પરિણામાત્મનોર્ઘટ-
મૃત્તિકયોરિવ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવસદ્ભાવાદાત્મદ્રવ્યેણ કર્ત્રા સ્વતન્ત્રવ્યાપકેન સ્વયં વ્યાપ્યમાન-
ત્વાત્પુદ્ગલપરિણામજ્ઞાનં કર્મત્વેન કુર્વન્તમાત્માનં જાનાતિ સોઽત્યન્તવિવિક્તજ્ઞાનીભૂતો જ્ઞાની સ્યાત્ ।
ન ચૈવં જ્ઞાતુઃ પુદ્ગલપરિણામો વ્યાપ્યઃ, પુદ્ગલાત્મનોર્જ્ઞેયજ્ઞાયકસમ્બન્ધવ્યવહારમાત્રે સત્યપિ

ટીકા :—નિશ્ચયથી મોહ, રાગ, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ આદિરૂપે અંતરંગમાં ઉત્પન્ન થતું જે કર્મનું પરિણામ, અને સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, શબ્દ, બંધ, સંસ્થાન, સ્થૂલતા, સૂક્ષ્મતા આદિરૂપે બહાર ઉત્પન્ન થતું જે નોકર્મનું પરિણામ, તે બધુંય પુદ્ગલપરિણામ છે. પરમાર્થે, જેમ ઘડાને અને માટીને જ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનો (વ્યાપ્યવ્યાપકપણાનો) સદ્ભાવ હોવાથી કર્તાકર્મપણું છે તેમ પુદ્ગલપરિણામને અને પુદ્ગલને જ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનો સદ્ભાવ હોવાથી કર્તાકર્મપણું છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય સ્વતંત્ર વ્યાપક હોવાથી પુદ્ગલપરિણામનો કર્તા છે અને પુદ્ગલપરિણામ તે વ્યાપક વડે સ્વયં વ્યપાતું હોવાથી (વ્યાપ્યરૂપ થતું હોવાથી) કર્મ છે. તેથી પુદ્ગલદ્રવ્ય વડે કર્તા થઈને કર્મપણે કરવામાં આવતું જે સમસ્ત કર્મનોકર્મરૂપ પુદ્ગલપરિણામ તેને જે આત્મા, પુદ્ગલપરિણામને અને આત્માને ઘટ અને કુંભારની જેમ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવના અભાવને લીધે કર્તાકર્મપણાની અસિદ્ધિ હોવાથી, પરમાર્થે કરતો નથી, પરંતુ (માત્ર) પુદ્ગલપરિણામના જ્ઞાનને (આત્માના) કર્મપણે કરતા એવા પોતાના આત્માને જાણે છે, તે આત્મા (કર્મનોકર્મથી) અત્યંત ભિન્ન જ્ઞાનસ્વરૂપ થયો થકો જ્ઞાની છે. (પુદ્ગલપરિણામનું જ્ઞાન આત્માનું કર્મ કઈ રીતે છે તે સમજાવે છે:—) પરમાર્થે પુદ્ગલપરિણામના જ્ઞાનને અને પુદ્ગલને ઘટ અને કુંભારની જેમ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનો અભાવ હોવાથી કર્તાકર્મપણાની અસિદ્ધિ છે અને જેમ ઘડાને અને માટીને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનો સદ્ભાવ હોવાથી કર્તાકર્મપણું છે તેમ આત્મપરિણામને અને આત્માને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનો સદ્ભાવ હોવાથી કર્તાકર્મપણું છે. આત્મદ્રવ્ય સ્વતંત્ર વ્યાપક હોવાથી આત્મપરિણામનો એટલે કે પુદ્ગલપરિણામના જ્ઞાનનો કર્તા છે અને પુદ્ગલપરિણામનું જ્ઞાન તે વ્યાપક વડે સ્વયં વ્યપાતું હોવાથી (વ્યાપ્યરૂપ થતું હોવાથી) કર્મ છે. વળી આ રીતે (જ્ઞાતા પુદ્ગલપરિણામનું જ્ઞાન કરે છે તેથી) એમ પણ નથી કે

પુદ્ગલપરિણામનિમિત્તકસ્ય જ્ઞાનસ્યૈવ જ્ઞાતુર્વ્યાપ્યત્વાત્ ।

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

વ્યાપ્યવ્યાપકતા તદાત્મનિ ભવેન્નૈવાતદાત્મન્યપિ
વ્યાપ્યવ્યાપકભાવસમ્ભવમૃતે કા કર્તૃકર્મસ્થિતિઃ ।
ઇત્યુદ્દામવિવેકઘસ્મરમહોભારેણ ભિન્દંસ્તમો
જ્ઞાનીભૂય તદા સ ણ્ણ લસિતઃ કર્તૃત્વશૂન્યઃ પુમાન્ ॥૪૬॥

પુદ્ગલપરિણામ જ્ઞાતાનું વ્યાપ્ય છે; કારણ કે પુદ્ગલને અને આત્માને જ્ઞેયજ્ઞાયકસંબંધનો વ્યવહારમાત્ર હોવા છતાં પણ પુદ્ગલપરિણામ જેનું નિમિત્ત છે એવું જે જ્ઞાન તે જ જ્ઞાતાનું વ્યાપ્ય છે. (માટે તે જ્ઞાન જ જ્ઞાતાનું કર્મ છે.)

હવે આ જ અર્થના સમર્થનનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે:—

શ્લોકાર્થ:—[વ્યાપ્યવ્યાપકતા તદાત્મનિ ભવેત્] વ્યાપ્યવ્યાપકપણું તત્સ્વરૂપમાં જ હોય, [અતદાત્મનિ અપિ ન ઇવ] અતત્સ્વરૂપમાં ન જ હોય. અને [વ્યાપ્યવ્યાપકભાવસમ્ભવમ્ ઋત્તે] વ્યાપ્યવ્યાપકભાવના સંભવ વિના [કર્તૃકર્મસ્થિતિઃ કા] કર્તાકર્મની સ્થિતિ કેવી? અર્થાત્ કર્તાકર્મની સ્થિતિ ન જ હોય. [ઇતિ ઉદ્દામ-વિવેક-ઘસ્મર-મહોભારેણ] આવો પ્રબળ વિવેકરૂપ, અને સર્વને ગ્રાસીભૂત કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે એવો જે જ્ઞાનપ્રકાશ તેના ભારથી [તમઃ ભિન્દન્] અજ્ઞાન-અંધકારને ભેદતો, [સઃ ણ્ણઃ પુમાન્] આ આત્મા [જ્ઞાનીભૂય] જ્ઞાનસ્વરૂપ થઈને, [તદા] તે કાળે [કર્તૃત્વશૂન્યઃ લસિતઃ] કર્તૃત્વરહિત થયેલો શોભે છે.

ભાવાર્થ:—જે સર્વ અવસ્થાઓમાં વ્યાપે તે તો વ્યાપક છે અને કોઈ એક અવસ્થાવિશેષ તે, (તે વ્યાપકનું) વ્યાપ્ય છે. આમ હોવાથી દ્રવ્ય તો વ્યાપક છે અને પર્યાય વ્યાપ્ય છે. દ્રવ્ય-પર્યાય અભેદરૂપ જ છે. જે દ્રવ્યનો આત્મા, સ્વરૂપ અથવા સત્ત્વ તે જ પર્યાયનો આત્મા, સ્વરૂપ અથવા સત્ત્વ. આમ હોઈને દ્રવ્ય પર્યાયમાં વ્યાપે છે અને પર્યાય દ્રવ્ય વડે વ્યપાઈ જાય છે. આવું વ્યાપ્યવ્યાપકપણું તત્સ્વરૂપમાં જ (અર્થાત્ અભિન્ન સત્તાવાળા પદાર્થમાં જ) હોય; અતત્સ્વરૂપમાં (અર્થાત્ જેમની સત્તા-સત્ત્વ ભિન્ન ભિન્ન છે એવા પદાર્થોમાં) ન જ હોય. જ્યાં વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ હોય ત્યાં જ કર્તાકર્મભાવ હોય; વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ વિના કર્તાકર્મભાવ ન હોય. આવું જે જાણે તે પુદ્ગલને અને આત્માને કર્તાકર્મભાવ નથી એમ જાણે છે. આમ જાણતાં તે જ્ઞાની થાય છે, કર્તાકર્મભાવથી રહિત થાય છે અને જ્ઞાતાદ્રષ્ટા—જગતનો સાક્ષીભૂત—થાય છે. ૪૯.

પુદ્ગલકર્મ જાનતો જીવસ્ય સહ પુદ્ગલેન કર્તૃકર્મભાવઃ કિં ભવતિ કિં ન ભવતીતિ ચેત્—

જ્ઞાણ વિ પરિણમતિ જ્ઞાણ ગૃહ્ણતિ ઉત્પદ્યતે જ્ઞાણ પરદ્રવ્યપર્યાયે ।

જ્ઞાણી જ્ઞાણંતો વિ હુ પોદ્ગલકર્મ્મં અણેયવિહં ॥૭૬॥

નાપિ પરિણમતિ ન ગૃહ્ણત્યુત્પદ્યતે ન પરદ્રવ્યપર્યાયે ।

જ્ઞાણી જ્ઞાણન્નપિ ખલુ પુદ્ગલકર્મ્મનિકવિધમ્ ॥૭૬॥

યતો યં પ્રાપ્યં વિકાર્યં નિર્વર્ત્યં ચ વ્યાપ્યલક્ષણં પુદ્ગલપરિણામં કર્મ પુદ્ગલદ્રવ્યેણ સ્વયમન્તર્વ્યાપકેન ભૂત્વાદિમધ્યાન્તેષુ વ્યાપ્ય તં ગૃહ્ણતા તથા પરિણમતા તથોત્પદ્યમાનેન ચ ક્રિયમાણં જ્ઞાણન્નપિ હિ જ્ઞાણી સ્વયમન્તર્વ્યાપકો ભૂત્વા બહિઃસ્થસ્ય પરદ્રવ્યસ્ય પરિણામં મૃત્તિકાકલશ-મિવાદિમધ્યાન્તેષુ વ્યાપ્ય ન તં ગૃહ્ણતિ ન તથા પરિણમતિ ન તથોત્પદ્યતે ચ, તતઃ પ્રાપ્યં વિકાર્યં

હવે પૂછે છે કે પુદ્ગલકર્મને જાણતા એવા જીવને પુદ્ગલ સાથે કર્તાકર્મભાવ (કર્તાકર્મપણું) છે કે નથી? તેનો ઉત્તર કહે છે:—

વિધવિધ પુદ્ગલકર્મને જ્ઞાણી જરૂર જાણે ભલે,
પરદ્રવ્યપર્યાયે ન પ્રણમે, નવ ગ્રહે, નવ ઊપજે. ૭૬.

ગાથાર્થઃ—[જ્ઞાણી] જ્ઞાણી [અનેકવિધમ્] અનેક પ્રકારના [પુદ્ગલકર્મ] પુદ્ગલકર્મને [જ્ઞાણન્ અપિ] જાણતો હોવા છતાં [ખલુ] નિશ્ચયથી [પરદ્રવ્યપર્યાયે] પરદ્રવ્યના પર્યાયમાં [ન અપિ પરિણમતિ] પરિણમતો નથી, [ન ગૃહ્ણતિ] તેને ગ્રહણ કરતો નથી અને [ન ઉત્પદ્યતે] તે-રૂપે ઊપજતો નથી.

ટીકા:—પ્રાપ્ય, વિકાર્ય અને નિર્વર્ત્ય એવું, વ્યાપ્યલક્ષણવાળું (વ્યાપ્ય જેનું લક્ષણ છે એવું) પુદ્ગલના પરિણામસ્વરૂપ જે કર્મ (કર્તાનું કાર્ય), તેનામાં પુદ્ગલદ્રવ્ય પોતે અંતર્વ્યાપક થઈને, આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને, તેને ગ્રહણ, તે-રૂપે પરિણમતું અને તે-રૂપે ઊપજતું થકું, તે પુદ્ગલપરિણામને કરે છે; આમ પુદ્ગલદ્રવ્ય વડે કરવામાં આવતા પુદ્ગલપરિણામને જ્ઞાણી જાણતો હોવા છતાં, જેમ માટી પોતે ઘડામાં અંતર્વ્યાપક થઈને, આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને, ઘડાને ગ્રહે છે, ઘડા-રૂપે પરિણમે છે અને ઘડા-રૂપે ઊપજે છે તેમ, જ્ઞાણી પોતે બાહ્યસ્થિત (બહાર રહેલા) એવા પરદ્રવ્યના પરિણામમાં અંતર્વ્યાપક થઈને, આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને, તેને ગ્રહણ કરતો નથી, તે-રૂપે પરિણમતો નથી અને તે-રૂપે ઊપજતો નથી; માટે, જોકે જ્ઞાણી

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

કર્તાકર્મ અધિકાર

૧૪૫

નિર્વર્ત્ય ચ વ્યાપ્યલક્ષણં પરદ્રવ્યપરિણામં કર્માકુર્વાણસ્ય પુદ્ગલકર્મ જ્ઞાનતોઽપિ જ્ઞાનિનઃ પુદ્ગલેન સહ ન કર્તૃકર્મભાવઃ ।

સ્વપરિણામં જ્ઞાનતો જીવસ્ય સહ પુદ્ગલેન કર્તૃકર્મભાવઃ કિં ભવતિ કિં ન ભવતીતિ ચેત્—

જ ણ વિ પરિણમદિ ણ ગિહ્લદિ ઉષ્પ્પ્જદિ ણ પરદવ્વપજ્ઞાણ ।

જાણી જાણંતો વિ હુ સગપરિણામં અણેયવિહં ॥૭૭॥

પુદ્ગલકર્મને જાણે છે તોપણ, પ્રાપ્ય, વિકાર્ય અને નિર્વર્ત્ય એવું જે વ્યાપ્યલક્ષણવાળું પરદ્રવ્યપરિણામસ્વરૂપ કર્મ, તેને નહિ કરતા એવા તે જ્ઞાનીને પુદ્ગલ સાથે કર્તાકર્મભાવ નથી.

ભાવાર્થ :—જીવ પુદ્ગલકર્મને જાણે છે તોપણ તેને પુદ્ગલ સાથે કર્તાકર્મપણું નથી.

સામાન્યપણે કર્તાનું કર્મ ત્રણ પ્રકારનું કહેવામાં આવે છે—નિર્વર્ત્ય, વિકાર્ય અને પ્રાપ્ય. કર્તા વડે, જે પ્રથમ ન હોય એવું નવીન કાંઈ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તે કર્તાનું નિર્વર્ત્ય કર્મ છે. કર્તા વડે, પદાર્થમાં વિકાર-ફેરફાર કરીને જે કાંઈ કરવામાં આવે તે કર્તાનું વિકાર્ય કર્મ છે. કર્તા, જે નવું ઉત્પન્ન કરતો નથી તેમ જ વિકાર કરીને પણ કરતો નથી, માત્ર જેને પ્રાપ્ત કરે છે તે કર્તાનું પ્રાપ્ય કર્મ છે.

જીવ પુદ્ગલકર્મને નવીન ઉપજાવી શકતો નથી કારણ કે ચેતન જડને કેમ ઉપજાવી શકે? માટે પુદ્ગલકર્મ જીવનું નિર્વર્ત્ય કર્મ નથી. જીવ પુદ્ગલમાં વિકાર કરીને તેને પુદ્ગલકર્મરૂપે પરિણમાવી શકતો નથી કારણ કે ચેતન જડને કેમ પરિણમાવી શકે? માટે પુદ્ગલકર્મ જીવનું વિકાર્ય કર્મ પણ નથી. પરમાર્થે જીવ પુદ્ગલને ગ્રહણ કરી શકતો નથી કારણ કે અમૂર્તિક પદાર્થ મૂર્તિકને કઈ રીતે ગ્રહણ કરી શકે? માટે પુદ્ગલકર્મ જીવનું પ્રાપ્ય કર્મ પણ નથી. આ રીતે પુદ્ગલકર્મ જીવનું કર્મ નથી અને જીવ તેનો કર્તા નથી. જીવનો સ્વભાવ જ્ઞાતા હોવાથી જ્ઞાનરૂપે પરિણમતો પોતે પુદ્ગલકર્મને જાણે છે; માટે પુદ્ગલકર્મને જાણતા એવા જીવનો પરની સાથે કર્તાકર્મભાવ કેમ હોઈ શકે? ન જ હોઈ શકે.

હવે પૂછે છે કે પોતાના પરિણામને જાણતા એવા જીવને પુદ્ગલ સાથે કર્તાકર્મભાવ (કર્તાકર્મપણું) છે કે નથી? તેનો ઉત્તર કહે છે :—

વિધવિધ નિજ પરિણામને જ્ઞાની જરૂર જાણે ભલે,
પરદ્રવ્યપર્યાયે ન પ્રણમે, નવ ગ્રહે, નવ ઉપજે. ૭૭.

નાપિ પરિણમતિ ન ગૃહ્ણાત્યુત્પદ્યતે ન પરદ્રવ્યપયયિ ।
જ્ઞાની જાનન્નપિ ખલુ સ્વકપરિણામમનેકવિધમ્ ॥૭૭॥

યતો યં પ્રાપ્યં વિકાર્યં નિર્વર્ત્યં ચ વ્યાપ્યલક્ષણમાત્મપરિણામં કર્મ આત્મના સ્વયમન્તર્યાપકેન ભૂત્વાદિમધ્યાન્તેષુ વ્યાપ્ય તં ગૃહ્ણતા તથા પરિણમતા તથોત્પદ્યમાનેન ચ ક્રિયમાણં જાનન્નપિ હિ જ્ઞાની સ્વયમન્તર્યાપકો ભૂત્વા બહિઃસ્થસ્ય પરદ્રવ્યસ્ય પરિણામં મૃત્તિકાકલશમિવાદિમધ્યાન્તેષુ વ્યાપ્ય ન તં ગૃહ્ણતિ ન તથા પરિણમતિ ન તથોત્પદ્યતે ચ, તતઃ પ્રાપ્યં વિકાર્યં નિર્વર્ત્યં ચ વ્યાપ્યલક્ષણં પરદ્રવ્યપરિણામં કર્માકુર્વાણસ્ય સ્વપરિણામં જાનતોઽપિ જ્ઞાનિનઃ પુદ્ગલેન સહ ન કર્તૃકર્મભાવઃ ।

પુદ્ગલકર્મફલં જાનતો જીવસ્ય સહ પુદ્ગલેન કર્તૃકર્મભાવઃ કિં ભવતિ કિં ન ભવતીતિ ચેત્ —

ગાથાર્થ :—[જ્ઞાની] જ્ઞાની [અનેકવિધમ્] અનેક પ્રકારના [સ્વકપરિણામમ્] પોતાના પરિણામને [જાનન્ અપિ] જાણતો હોવા છતાં [ખલુ] નિશ્ચયથી [પરદ્રવ્યપયયિ] પરદ્રવ્યના પર્યાયમાં [ન અપિ પરિણમતિ] પરિણમતો નથી, [ન ગૃહ્ણતિ] તેને ગ્રહણ કરતો નથી અને [ન ઉત્પદ્યતે] તે-રૂપે ઊપજતો નથી.

ટીકા :—પ્રાપ્ય, વિકાર્ય અને નિર્વર્ત્ય એવું, વ્યાપ્યલક્ષણવાળું આત્માના પરિણામસ્વરૂપ જે કર્મ (કર્તાનું કાર્ય), તેનામાં આત્મા પોતે અંતર્યાપક થઈને, આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને, તેને ગ્રહણ કરે છે; આમ આત્મા વડે કરવામાં આવતું જે આત્મપરિણામ તેને જ્ઞાની જાણતો હોવા છતાં, જેમ માટી પોતે ઘડામાં અંતર્યાપક થઈને, આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને, ઘડાને ગ્રહણ કરે છે, ઘડારૂપે પરિણમે છે અને ઘડારૂપે ઊપજે છે તેમ, જ્ઞાની પોતે બાહ્યસ્થિત એવા પરદ્રવ્યના પરિણામમાં અંતર્યાપક થઈને, આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને, તેને ગ્રહણ કરે છે, તે-રૂપે પરિણમતો નથી અને તે-રૂપે ઊપજતો નથી; માટે, જોકે જ્ઞાની પોતાના પરિણામને જાણે છે તોપણ, પ્રાપ્ય, વિકાર્ય અને નિર્વર્ત્ય એવું જે વ્યાપ્યલક્ષણવાળું પરદ્રવ્યપરિણામસ્વરૂપ કર્મ, તેને નહિ કરતા એવા તે જ્ઞાનીને પુદ્ગલ સાથે કર્તાકર્મભાવ નથી.

ભાવાર્થ :—૭૬મી ગાથામાં કહ્યું હતું તે અનુસાર અહીં પણ જાણવું. ત્યાં 'પુદ્ગલકર્મને જાણતો જ્ઞાની' એમ હતું તેને બદલે અહીં 'પોતાના પરિણામને જાણતો જ્ઞાની' એમ કહ્યું છે—એટલો ફેર છે.

હવે પૂછે છે કે પુદ્ગલકર્મના ફળને જાણતા એવા જીવને પુદ્ગલ સાથે કર્તાકર્મભાવ (કર્તાકર્મપણું) છે કે નથી? તેનો ઉત્તર કહે છે :—

ण वि परिणमदि ण गिह्मदि उप्पज्जदि ण परदव्वपज्जाए ।
 णाणी जाणंतो वि हु पोग्गलकम्मप्फलमणंतं ॥७८॥
 नापि परिणमति न गृह्णात्युत्पद्यते न परद्रव्यपर्याये ।
 ज्ञानी जानन्नपि खलु पुद्गलकर्मफलमनन्तम् ॥७८॥

यतो यं प्राप्यं विकार्यं निर्वर्त्यं च व्याप्यलक्षणं सुखदुःखादिरूपं पुद्गलकर्मफलं कर्म पुद्गलद्रव्येण स्वयमन्तर्व्यापकेन भूत्वादिमध्यान्तेषु व्याप्य तद् गृह्णता तथा परिणमता तथोत्पद्यमानेन च क्रियमाणं जानन्नपि हि ज्ञानी स्वयमन्तर्व्यापको भूत्वा बहिःस्थस्य परद्रव्यस्य परिणामं मृत्तिकाकलशमिवादिमध्यान्तेषु व्याप्य न तं गृह्णाति न तथा परिणमति न तथोत्पद्यते च, ततः प्राप्यं विकार्यं निर्वर्त्यं च व्याप्यलक्षणं परद्रव्यपरिणामं कर्माकुर्वाणस्य सुखदुःखादिरूपं पुद्गलकर्मफलं जानतोऽपि ज्ञानिनः पुद्गलेन सह न कर्तृकर्मभावः ।

પુદ્ગલકર્મનું ફળ અનંતું જ્ઞાની જીવ જાણે ભલે,
 પરદ્રવ્યપર્યાયે ન પ્રણમે, નવ ગ્રહે, નવ ઊપજે. ૭૮.

ગાથાર્થ :—[જ્ઞાની] જ્ઞાની [પુદ્ગલકર્મફલમ્] પુદ્ગલકર્મનું ફળ [અનન્તમ્] કે જે અનંત છે તેને [જાનન્ અપિ] જાણતો હોવા છતાં [ખલુ] પરમાર્થે [પરદ્રવ્યપર્યાયે] પરદ્રવ્યના પર્યાયરૂપ [ન અપિ પરિણમતિ] પરિણમતો નથી, [ન ગૃહ્ણતિ] તેને ગ્રહણ કરતો નથી અને [ન ઉત્પદ્યતે] તે-રૂપે ઊપજતો નથી.

ટીકા :—પ્રાપ્ય, વિકાર્ય અને નિર્વર્ત્ય એવું, વ્યાપ્યલક્ષણવાળું સુખદુઃખાદિરૂપ પુદ્ગલ-કર્મફળસ્વરૂપ જે કર્મ (કર્તાનું કાર્ય), તેનામાં પુદ્ગલદ્રવ્ય પોતે અંતર્વ્યાપક થઈને, આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને, તેને ગ્રહતું, તે-રૂપે પરિણમતું અને તે-રૂપે ઊપજતું થકું, તે સુખદુઃખાદિરૂપ પુદ્ગલકર્મફળને કરે છે; આમ પુદ્ગલદ્રવ્ય વડે કરવામાં આવતું જે સુખદુઃખાદિરૂપ પુદ્ગલકર્મફળ તેને જ્ઞાની જાણતો હોવા છતાં, જેમ માટી પોતે ઘડામાં અંતર્વ્યાપક થઈને, આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને, ઘડાને ગ્રહે છે, ઘડારૂપે પરિણમે છે અને ઘડારૂપે ઊપજે છે તેમ, જ્ઞાની પોતે બાહ્યસ્થિત એવા પરદ્રવ્યના પરિણામમાં અંતર્વ્યાપક થઈને, આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને, તેને ગ્રહતો નથી, તે-રૂપે પરિણમતો નથી અને તે-રૂપે ઊપજતો નથી; માટે, જોકે જ્ઞાની સુખદુઃખાદિરૂપ પુદ્ગલકર્મના ફળને જાણે છે તોપણ, પ્રાપ્ય, વિકાર્ય અને નિર્વર્ત્ય એવું જે વ્યાપ્યલક્ષણવાળું પરદ્રવ્યપરિણામસ્વરૂપ કર્મ, તેને નહિ કરતા એવા તે જ્ઞાનીને પુદ્ગલ સાથે કર્તાકર્મભાવ નથી.

જીવપરિણામં સ્વપરિણામં સ્વપરિણામફલં ચાજાનતઃ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય સહ જીવેન કર્તૃકર્મભાવઃ
કિં ભવતિ કિં ન ભવતીતિ ચેત્—

ण वि परिणमदि ण गिह्मदि उप्पज्जदि ण परदव्वपज्जाए ।

पोग्गलदव्वं पि तहा परिणमदि सएहिं भावेहिं ॥७६॥

नापि परिणमति न गृह्णात्युत्पद्यते न परद्रव्यपर्यायि ।

पुद्गलद्रव्यमपि तथा परिणमति स्वकैर्भावैः ॥७६॥

યતો જીવપરિણામં સ્વપરિણામં સ્વપરિણામફલં ચાપ્યજાનત્પુદ્ગલદ્રવ્યં સ્વયમન્તર્યાપકં ભૂત્વા
પરદ્રવ્યસ્ય પરિણામં મૃત્તિકાકલશમિવાદિમધ્યાન્તેષુ વ્યાપ્ય ન તં ગૃહ્ણતિ ન તથા પરિણમતિ ન
તથોત્પદ્યતે ચ, કિન્તુ પ્રાપ્યં વિકાર્યં નિર્વર્ત્યં ચ વ્યાપ્યલક્ષણં સ્વભાવં કર્મ સ્વયમન્તર્યાપકં

ભાવાર્થઃ—૭૬મી ગાથામાં કહ્યું હતું તે અનુસાર અહીં પણ જાણવું. ત્યાં
'પુદ્ગલકર્મને જાણતો જ્ઞાની' એમ હતું તેને બદલે અહીં 'પુદ્ગલકર્મના ફળને જાણતો જ્ઞાની'
એમ કહ્યું છે—એટલું વિશેષ છે.

હવે પૂછે છે કે જીવના પરિણામને, પોતાના પરિણામને અને પોતાના પરિણામના ફળને
નહિ જાણતા એવા પુદ્ગલદ્રવ્યને જીવ સાથે કર્તાકર્મભાવ (કર્તાકર્મપણું) છે કે નથી? તેનો
ઉત્તર કહે છે:—

એ રીત પુદ્ગલદ્રવ્ય તે પણ નિજ ભાવે પરિણમે,
પરદ્રવ્યપર્યાયે ન પ્રણમે, નવ ગ્રહે, નવ ઊપજે. ૭૯.

ગાથાર્થઃ—[તથા] એવી રીતે [પુદ્ગલદ્રવ્યમ્ અપિ] પુદ્ગલદ્રવ્ય પણ [પરદ્રવ્યપર્યાયે]
પરદ્રવ્યના પર્યાયરૂપ [ન અપિ પરિણમતિ] પરિણમતું નથી, [ન ગૃહ્ણતિ] તેને ગ્રહણ કરતું નથી
અને [ન ઉત્પદ્યતે] તે-રૂપે ઊપજતું નથી; કારણ કે તે [સ્વકૈઃ ભાવૈઃ] પોતાના જ ભાવોથી
(-ભાવોરૂપ) [પરિણમતિ] પરિણમે છે.

ટીકા:—જેમ માટી પોતે ઘડામાં અંતર્યાપક થઈને, આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને ઘડાને
ગ્રહે છે, ઘડારૂપે પરિણમે છે અને ઘડારૂપે ઊપજે છે તેમ જીવના પરિણામને, પોતાના
પરિણામને અને પોતાના પરિણામના ફળને નહિ જાણતું એવું પુદ્ગલદ્રવ્ય પોતે પરદ્રવ્યના
પરિણામમાં અંતર્યાપક થઈને, આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને, તેને ગ્રહતું નથી, તે-રૂપે પરિણમતું

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

કર્તાકર્મ અધિકાર

૧૪૯

ભૂત્વાદિમધ્યાન્તેષુ વ્યાપ્ય તમેવ ગૃહ્ણાતિ તથૈવ પરિણમતિ તથૈવોત્પદ્યતે ચ; તતઃ પ્રાપ્યં વિકાર્યં નિર્વર્ત્યં ચ વ્યાપ્યલક્ષણં પરદ્રવ્યપરિણામં કર્માકુર્વાણસ્ય જીવપરિણામં સ્વપરિણામં સ્વપરિણામફલં વાજાનતઃ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય જીવેન સહ ન કર્તૃકર્મભાવઃ।

(સ્રગ્ધરા)

જ્ઞાની જાનન્નપીમાં સ્વપરપરિણતિં પુદ્ગલશ્ચાપ્યજાનન્
વ્યાપ્ત્વ્યાપ્યત્વમન્તઃ કલયિતુમસહૌ નિત્યમત્યન્તભેદાત્ ।
અજ્ઞાનાત્કર્તૃકર્મભ્રમમતિરનયોર્ભાતિ તાવન્ન યાવત્
વિજ્ઞાનાર્ચિશ્ચકાસ્તિ ક્રકચવદદયં ભેદમુત્પાદ્ય સઘઃ ॥૫૦॥

નથી અને તે-રૂપે ઊપજતું નથી; પરંતુ પ્રાપ્ય, વિકાર્ય અને નિર્વર્ત્ય એવું જે વ્યાપ્યલક્ષણવાળું પોતાના સ્વભાવરૂપ કર્મ (કર્તાનું કાર્ય), તેનામાં (તે પુદ્ગલદ્રવ્ય) પોતે અંતર્યાપક થઈને, આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને, તેને જ ગ્રહે છે, તે-રૂપે જ પરિણમે છે અને તે-રૂપે જ ઊપજે છે; માટે જીવના પરિણામને, પોતાના પરિણામને અને પોતાના પરિણામના ફળને નહિ જાણતું એવું પુદ્ગલદ્રવ્ય પ્રાપ્ય, વિકાર્ય અને નિર્વર્ત્ય એવું જે વ્યાપ્યલક્ષણવાળું પરદ્રવ્યપરિણામસ્વરૂપ કર્મ, તેને નહિ કરતું હોવાથી, તે પુદ્ગલદ્રવ્યને જીવ સાથે કર્તાકર્મભાવ નથી.

ભાવાર્થઃ—કોઈ એમ જાણે કે પુદ્ગલ કે જે જડ છે અને કોઈને જાણતું નથી તેને જીવની સાથે કર્તાકર્મપણું હશે. પરંતુ એમ પણ નથી. પુદ્ગલદ્રવ્ય જીવને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી, પરિણામાવી શકતું નથી તેમ જ ગ્રહી શકતું નથી તેથી તેને જીવ સાથે કર્તાકર્મપણું નથી. પરમાર્થે કોઈ પણ દ્રવ્યને કોઈ અન્ય દ્રવ્યની સાથે કર્તાકર્મભાવ નથી.

હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે:—

શ્લોકાર્થઃ—[જ્ઞાની] જ્ઞાની તો [ઈમાં સ્વપરપરિણતિ] પોતાની અને પરની પરિણતિને [જાનન્ અપિ] જાણતો પ્રવર્તે છે [ચ] અને [પુદ્ગલઃ અપિ અજાનન્] પુદ્ગલદ્રવ્ય પોતાની અને પરની પરિણતિને નહિ જાણતું પ્રવર્તે છે; [નિત્યમ્ અત્યન્ત-ભેદાત્] આમ તેમનામાં સદા અત્યંત ભેદ હોવાથી (બન્ને ભિન્ન દ્રવ્યો હોવાથી), [અન્તઃ] તે બન્ને પરસ્પર અંતરંગમાં [વ્યાપ્ત્વ્યાપ્યત્વમ્] વ્યાપ્યવ્યાપકભાવને [કલયિતુમ્ અસહૌ] પામવા અસમર્થ છે. [અનયોઃ કર્તૃકર્મભ્રમમતિઃ] જીવ-પુદ્ગલને કર્તાકર્મપણું છે એવી ભ્રમબુદ્ધિ [અજ્ઞાનાત્] અજ્ઞાનને લીધે [તાવત્ ભાતિ] ત્યાં સુધી ભાસે છે (—થાય છે) કે [યાવત્] જ્યાં સુધી [વિજ્ઞાનાર્ચિઃ] (ભેદજ્ઞાન કરનારી) વિજ્ઞાનજ્યોતિ [ક્રકચવત્ અદયં] કરવતની જેમ નિર્દય રીતે (ઉગ્ર રીતે) [સઘઃ ભેદમ્ ઉત્પાદ્ય] જીવ-પુદ્ગલનો તત્કાળ ભેદ ઉપજાવીને [ન ચકાસ્તિ] પ્રકાશિત થતી નથી.

જીવપુદ્ગલપરિણામયોરન્યોઽન્યનિમિત્તમાત્રત્વમસ્તિ તથાપિ ન તયોઃ કર્તૃકર્મભાવ ઇત્યાહ—

જીવપરિણામહેતું કમ્મત્તં પોગ્ગલા પરિણમંતિ ।
 પોગ્ગલકમ્મણિમિત્તં તહેવ જીવો વિ પરિણમદિ ॥૮૦॥
 ણ વિ કુલ્લદિ કમ્મગુણે જીવો કમ્મં તહેવ જીવગુણે ।
 અણ્ણોણ્ણણિમિત્તેણ દુ પરિણામં જાણ દોહ્લં પિ ॥૮૧॥
 એદેણ કારણેણ દુ કત્તા આદા સણ્ણ ભાવેણ ।
 પોગ્ગલકમ્મકદાણં ણ દુ કત્તા સવ્વભાવાણં ॥૮૨॥

જીવપરિણામહેતું કર્મત્વં પુદ્ગલાઃ પરિણમન્તિ ।
 પુદ્ગલકર્મનિમિત્તં તથૈવ જીવોઽપિ પરિણમતિ ॥૮૦॥
 નાપિ કરોતિ કર્મગુણાન્ જીવઃ કર્મ તથૈવ જીવગુણાન્ ।
 અન્યોઽન્યનિમિત્તેષુ તુ પરિણામં જાનીહિ દ્વયોરપિ ॥૮૧॥
 એતેન કારણેન તુ કર્તા આત્મા સ્વકેન ભાવેન ।
 પુદ્ગલકર્મકૃતાનાં ન તુ કર્તા સર્વભાવાનામ્ ॥૮૨॥

ભાવાર્થ :—ભેદજ્ઞાન થયા પછી, જીવને અને પુદ્ગલને કર્તાકર્મભાવ છે એવી બુદ્ધિ રહેતી નથી; કારણ કે જ્યાં સુધી ભેદજ્ઞાન થતું નથી ત્યાં સુધી અજ્ઞાનથી કર્તાકર્મભાવની બુદ્ધિ થાય છે.

જોકે જીવના પરિણામને અને પુદ્ગલના પરિણામને અન્યોન્ય (પરસ્પર) નિમિત્ત-માત્રપણું છે તોપણ તેમને (બન્નેને) કર્તાકર્મપણું નથી એમ હવે કહે છે :—

જીવભાવહેતુ પામી પુદ્ગલ કર્મરૂપે પરિણમે;
 એવી રીતે પુદ્ગલકરમનિમિત્ત જીવ પણ પરિણમે. ૮૦.
 જીવ કર્મગુણ કરતો નથી, નહિ જીવગુણ કર્મો કરે;
 અન્યોન્યના નિમિત્તથી પરિણામ બેઉ તણા બને. ૮૧.
 એ કારણે આત્મા ઠરે કર્તા ખરે નિજ ભાવથી;
 પુદ્ગલકરમકૃત સર્વ ભાવોનો કદી કર્તા નથી. ૮૨.

ગાથાર્થ :—[પુદ્ગલાઃ] પુદ્ગલો [જીવપરિણામહેતું] જીવના પરિણામના નિમિત્તથી

યતો જીવપરિણામં નિમિત્તીકૃત્ય પુદ્ગલાઃ કર્મત્વેન પરિણમન્તિ, પુદ્ગલકર્મ નિમિત્તીકૃત્ય જીવોઽપિ પરિણમતીતિ જીવપુદ્ગલપરિણામયોરિતરેતરહેતુત્વોપન્યાસેઽપિ જીવપુદ્ગલયોઃ પરસ્પરં વ્યાપ્યવ્યાપકભાવાભાવાઙ્ગીવસ્ય પુદ્ગલપરિણામાનાં પુદ્ગલકર્મણોઽપિ જીવપરિણામાનાં કર્તૃ-કર્મત્વાસિદ્ધૌ નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવમાત્રસ્યાપ્રતિષિદ્ધત્વાદિતરેતરનિમિત્તમાત્રીભવનેનૈવ દ્વયોરપિ પરિણામઃ; તતઃ કારણાન્મૃત્તિકયા કલશસ્યેવ સ્વેન ભાવેન સ્વસ્ય ભાવસ્ય કરણાઙ્ગીવઃ સ્વભાવસ્ય કર્તા કદાચિત્સ્યાત્, મૃત્તિકયા વસનસ્યેવ સ્વેન ભાવેન પરભાવસ્ય કર્તુમશક્યત્વાત્પુદ્ગલભાવાનાં તુ કર્તા ન કદાચિદપિ સ્યાદિતિ નિશ્ચયઃ।

[કર્મત્વં] કર્મપણે [પરિણમન્તિ] પરિણમે છે, [તથા એવ] તેમ જ [જીવઃ અપિ] જીવ પણ [પુદ્ગલકર્મનિમિત્તં] પુદ્ગલકર્મના નિમિત્તથી [પરિણમતિ] પરિણમે છે. [જીવઃ] જીવ [કર્મગુણાન્] કર્મના ગુણોને [ન અપિ કરોતિ] કરતો નથી [તથા એવ] તેમ જ [કર્મ] કર્મ [જીવગુણાન્] જીવના ગુણોને કરતું નથી; [તુ] પરંતુ [અન્યોઽન્યનિમિત્તેન] પરસ્પર નિમિત્તથી [દ્વયોઃ અપિ] બન્નેના [પરિણામં] પરિણામ [જાનીહિ] જાણો. [એતેન કારણેન તુ] આ કારણે [આત્મા] આત્મા [સ્વકેન] પોતાના જ [ભાવેન] ભાવથી [કર્તા] કર્તા (કહેવામાં આવે) છે [તુ] પરંતુ [પુદ્ગલકર્મકૃતાનાં] પુદ્ગલકર્મથી કરવામાં આવેલા [સર્વભાવાનામ્] સર્વ ભાવોનો [કર્તા ન] કર્તા નથી.

ટીકા:—‘જીવપરિણામને નિમિત્ત કરીને પુદ્ગલો કર્મપણે પરિણમે છે અને પુદ્ગલકર્મને નિમિત્ત કરીને જીવ પણ પરિણમે છે’—એમ જીવના પરિણામને અને પુદ્ગલના પરિણામને અન્યોન્ય હેતુપણાનો ઉલ્લેખ હોવા છતાં પણ જીવ અને પુદ્ગલને પરસ્પર વ્યાપ્યવ્યાપકભાવના અભાવને લીધે જીવને પુદ્ગલપરિણામો સાથે અને પુદ્ગલકર્મને જીવપરિણામો સાથે કર્તાકર્મપણાની અસિદ્ધિ હોઈને, માત્ર નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવનો નિષેધ નહિ હોવાથી, અન્યોન્ય નિમિત્તમાત્ર થવાથી જ બન્નેના પરિણામ (થાય) છે; તે કારણે (અર્થાત્ તેથી), જેમ માટી વડે ઘડો કરાય છે તેમ પોતાના ભાવ વડે પોતાનો ભાવ કરાતો હોવાથી, જીવ પોતાના ભાવનો કર્તા કદાચિત્ છે, પરંતુ જેમ માટી વડે કપડું કરી શકાતું નથી તેમ પોતાના ભાવ વડે પરભાવનું કરાવું અશક્ય હોવાથી (જીવ) પુદ્ગલભાવોનો કર્તા તો કદી પણ નથી એ નિશ્ચય છે.

ભાવાર્થઃ—જીવના પરિણામને અને પુદ્ગલના પરિણામને પરસ્પર માત્ર નિમિત્તનૈમિત્તિકપણું છે તોપણ પરસ્પર કર્તાકર્મભાવ નથી. પરના નિમિત્તથી જે પોતાના ભાવ થયા તેમનો કર્તા તો જીવને અજ્ઞાનદશામાં કદાચિત્ કદી પણ શકાય, પરંતુ જીવ પરભાવનો કર્તા તો કદી પણ નથી.

તતઃ સ્થિતમેતજીવસ્ય સ્વપરિણામૈરેવ સહ કર્તૃકર્મભાવો ભોક્તૃભોગ્યભાવશ્ચ—

णिच्छयणयस्स एवं आदा अप्पाणमेव हि करेदि ।

वेदयदि पुणो तं चेव जाण अत्ता दु अत्ताणं ॥८३॥

निश्चयनयस्यैवमात्मानमेव हि करोति ।

वेदयते पुनस्तं चैव जानीहि आत्मा त्वात्मानम् ॥८३॥

યથોત્તરઙ્ગનિસ્તરઙ્ગાવસ્થયોઃ સમીરસજ્વરણાસજ્વરણનિમિત્તયોરપિ સમીરપારાવારયોર્વ્યાપ્ય-
વ્યાપકભાવાભાવાત્કર્તૃકર્મત્વાસિદ્ધૌ, પારાવાર એવ સ્વયમન્તર્વ્યાપકો ભૂત્વાદિમધ્યાન્તેષૂત્તરઙ્ગ-
નિસ્તરઙ્ગાવસ્થે વ્યાપ્યોત્તરઙ્ગં નિસ્તરઙ્ગં ત્વાત્માનં કુર્વન્નાત્માનમેકમેવ કુર્વન્ પ્રતિભાતિ, ન પુનરન્યત્ ;
યથા સ એવ ચ ભાવ્યભાવકભાવાભાવાત્પરભાવસ્ય પરેણાનુભવિતુમશક્યત્વાદુત્તરઙ્ગં નિસ્તરઙ્ગં
ત્વાત્માનમનુભવન્નાત્માનમેકમેવાનુભવન્ પ્રતિભાતિ, ન પુનરન્યત્ ; તથા સસંસારાનિઃસંસારાવસ્થયોઃ

તેથી એ સિદ્ધ થયું કે જીવને પોતાના જ પરિણામો સાથે કર્તાકર્મભાવ અને ભોક્તાભોગ્યભાવ (ભોક્તાભોગ્યપણું) છે એમ હવે કહે છે :—

આત્મા કરે નિજને જ એ મંતવ્ય નિશ્ચયનય તણું,

વળી ભોગવે નિજને જ આત્મા એમ નિશ્ચય જાણવું. ૮૩.

ગાથાર્થ :—[નિશ્ચયનયસ્ય] નિશ્ચયનયનો [એવમ્] એમ મત છે કે [આત્મા] આત્મા [આત્માનમ્ એવ હિ] પોતાને જ [કરોતિ] કરે છે [તુ પુનઃ] અને વળી [આત્મા] આત્મા [તં ચ એવ આત્માનમ્] પોતાને જ [વેદયતે] ભોગવે છે એમ હે શિષ્ય ! તું [જાનીહિ] જાણ.

ટીકા :—જેમ ^૧ઉત્તરંગ અને ^૨નિસ્તરંગ અવસ્થાઓને પવનનું વાવું અને નહિ વાવું તે નિમિત્ત હોવા છતાં પણ પવનને અને સમુદ્રને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવના અભાવને લીધે કર્તાકર્મપણાની અસિદ્ધિ હોવાથી, સમુદ્ર જ પોતે અંતર્વ્યાપક થઈને ઉત્તરંગ અથવા નિસ્તરંગ અવસ્થાને વિષે આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને ઉત્તરંગ અથવા નિસ્તરંગ એવા પોતાને કરતો થકો, પોતાને એકને જ કરતો પ્રતિભાસે છે પરંતુ અન્યને કરતો પ્રતિભાસતો નથી; અને વળી જેમ તે જ સમુદ્ર, ભાવ્યભાવકભાવના (ભાવ્યભાવકપણાના) અભાવને લીધે પરભાવનું પર વડે

૧. ઉત્તરંગ = જેમાં તરંગો ઊઠે છે એવું; તરંગવાણું.

૨. નિસ્તરંગ = જેમાં તરંગો વિલય પામ્યા છે એવું; તરંગ વિનાનું.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

કર્તાકર્મ અધિકાર

૧૫૩

પુદ્ગલકર્મવિપાકસમ્ભવાસમ્ભવનિમિત્તયોરપિ પુદ્ગલકર્મજીવયોર્વ્યાપ્યવ્યાપકભાવાભાવાત્કર્તૃકર્મત્વા-
સિદ્ધૌ, જીવ એવ સ્વયમન્તર્વ્યાપકો ભૂત્વાદિમધ્યાન્તેષુ સસંસારનિઃસંસારાવસ્થે વ્યાપ્ય સસંસારં
નિઃસંસારં વાત્માનં કુર્વન્નાત્માનમેકમેવ કુર્વન્ પ્રતિભાતુ, મા પુનરન્યત્; તથાયમેવ ચ ભાવ્યભાવક-
ભાવાભાવાત્ પરભાવસ્ય પરેણાનુભવિતુમશક્યત્વાત્સસંસારં નિઃસંસારં વાત્માનમનુભવન્નાત્માનમેક-
મેવાનુભવન્ પ્રતિભાતુ, મા પુનરન્યત્ ।

અથ વ્યવહારં દર્શયતિ—

વવહારસ્સ દુ આદા પોગ્ગલકમ્મં કરેદિ ણેયવિહં ।
તં ચેવ પુણો વેયઙ્ પોગ્ગલકમ્મં અણેયવિહં ॥૮૪॥

અનુભવાવું અશક્ય હોવાથી, ઉત્તરંગ અથવા નિસ્તરંગરૂપ પોતાને અનુભવતો થકો, પોતાને એકને જ અનુભવતો પ્રતિભાસે છે પરંતુ અન્યને અનુભવતો પ્રતિભાસતો નથી; તેવી રીતે સસંસાર અને નિઃસંસાર અવસ્થાઓને પુદ્ગલકર્મના વિપાકનો *સંભવ અને અસંભવ નિમિત્ત હોવા છતાં પણ પુદ્ગલકર્મને અને જીવને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવના અભાવને લીધે કર્તાકર્મપણાની અસિદ્ધિ હોવાથી, જીવ જ પોતે અંતર્વ્યાપક થઈને સસંસાર અથવા નિઃસંસાર અવસ્થાને વિષે આદિ-મધ્ય-અંતમાં વ્યાપીને સસંસાર અથવા નિઃસંસાર એવા પોતાને કરતો થકો, પોતાને એકને જ કરતો પ્રતિભાસો પરંતુ અન્યને કરતો ન પ્રતિભાસો; અને વળી તેવી રીતે આ જ જીવ, ભાવ્યભાવકભાવના અભાવને લીધે પરભાવનું પર વડે અનુભવાવું અશક્ય હોવાથી, સસંસાર અથવા નિઃસંસારરૂપ પોતાને અનુભવતો થકો, પોતાને એકને જ અનુભવતો પ્રતિભાસો પરંતુ અન્યને અનુભવતો ન પ્રતિભાસો.

ભાવાર્થ :—આત્માને પરદ્રવ્ય-પુદ્ગલકર્મ-ના નિમિત્તથી સસંસાર-નિઃસંસાર અવસ્થા છે. તે અવસ્થારૂપ આત્મા પોતે જ પરિણમે છે. તેથી તે પોતાનો જ કર્તા-ભોક્તા છે; પુદ્ગલકર્મનો કર્તા-ભોક્તા તો કદી નથી.

હવે વ્યવહાર દર્શાવે છે :—

આત્મા કરે વિધવિધ પુદ્ગલકર્મ—મત વ્યવહારનું,
વળી તે જ પુદ્ગલકર્મ આત્મા ભોગવે વિધવિધનું. ૮૪.

* સંભવ = થવું તે; ઉત્પત્તિ.

વ્યવહારસ્ય ત્વાત્મા પુદ્ગલકર્મ કરોતિ નૈકવિધમ્ ।
તત્તૈવ પુનર્વેદયતે પુદ્ગલકર્મનિકવિધમ્ ॥૮૪॥

યથાન્તર્યાપ્યવ્યાપકભાવેન મૃત્તિકયા કલશે ક્રિયમાણે ભાવ્યભાવકભાવેન મૃત્તિકયૈવા-
નુભૂયમાને ચ બહિર્યાપ્યવ્યાપકભાવેન કલશસમ્ભવાનુકૂલં વ્યાપારં કુર્વાણઃ કલશકૃતતોયોપયોગજાં
તૃપ્તિં ભાવ્યભાવકભાવેનાનુભવંશ્ચ કુલાલઃ કલશં કરોત્યનુભવતિ ચેતિ લોકાનામનાદિરૂઢોઽસ્તિ
તાવદ્વ્યવહારઃ, તથાન્તર્યાપ્યવ્યાપકભાવેન પુદ્ગલદ્રવ્યેણ કર્મણિ ક્રિયમાણે ભાવ્યભાવકભાવેન
પુદ્ગલદ્રવ્યેણૈવાનુભૂયમાને ચ બહિર્યાપ્યવ્યાપકભાવેનાજ્ઞાનાત્પુદ્ગલકર્મસમ્ભવાનુકૂલં પરિણામં
કુર્વાણઃ પુદ્ગલકર્મવિપાકસમ્પાદિતવિષયસન્નિધિપ્રધાવિતાં સુખદુઃખપરિણતિં ભાવ્યભાવકભાવેના-
નુભવંશ્ચ જીવઃ પુદ્ગલકર્મ કરોત્યનુભવતિ ચેત્યજ્ઞાનિનામાસંસારપ્રસિદ્ધોઽસ્તિ તાવદ્વ્યવહારઃ ।

ગાથાર્થઃ—[વ્યવહારસ્ય તુ] વ્યવહારનયનો એ મત છે કે [આત્મા] આત્મા
[નૈકવિધમ્] અનેક પ્રકારના [પુદ્ગલકર્મ] પુદ્ગલકર્મને [કરોતિ] કરે છે [પુનઃ ચ] અને
વળી [તદ્ એવ] તે જ [અનેકવિધમ્] અનેક પ્રકારના [પુદ્ગલકર્મ] પુદ્ગલકર્મને [વેદયતે]
તે ભોગવે છે.

ટીકા :—જેમ, અંદરમાં વ્યાપ્યવ્યાપકભાવથી માટી ઘડાને કરે છે અને ભાવ્યભાવક-
ભાવથી માટી જ ઘડાને ભોગવે છે તોપણ, બહારમાં, વ્યાપ્યવ્યાપકભાવથી ઘડાના *સંભવને
અનુકૂળ એવા (ઈચ્છારૂપ અને હસ્તાદિકની ક્રિયારૂપ પોતાના) વ્યાપારને કરતો અને ઘડા વડે
કરેલો પાણીનો જે ઉપયોગ તેનાથી ઊપજેલી તૃપ્તિને (પોતાના તૃપ્તિભાવને) ભાવ્યભાવકભાવ
વડે અનુભવતો—ભોગવતો એવો કુંભાર ઘડાને કરે છે અને ભોગવે છે એવો લોકોનો અનાદિથી
રૂઢ વ્યવહાર છે; તેવી રીતે, અંદરમાં વ્યાપ્યવ્યાપકભાવથી પુદ્ગલદ્રવ્ય કર્મને કરે છે અને
ભાવ્યભાવકભાવથી પુદ્ગલદ્રવ્ય જ કર્મને ભોગવે છે તોપણ, બહારમાં, વ્યાપ્યવ્યાપકભાવથી
અજ્ઞાનને લીધે પુદ્ગલકર્મના સંભવને અનુકૂળ એવા (પોતાના રાગાદિક) પરિણામને કરતો અને
પુદ્ગલકર્મના વિપાકથી ઉત્પન્ન થયેલી વિષયોની જે નિકટતા તેનાથી ઊપજેલી (પોતાની)
સુખદુઃખરૂપ પરિણતિને ભાવ્યભાવકભાવ વડે અનુભવતો—ભોગવતો એવો જીવ પુદ્ગલકર્મને કરે
છે અને ભોગવે છે એવો અજ્ઞાનીઓનો અનાદિ સંસારથી પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર છે.

ભાવાર્થઃ—પુદ્ગલકર્મને પરમાર્થે પુદ્ગલદ્રવ્ય જ કરે છે; જીવ તો પુદ્ગલકર્મની

* સંભવ = થવું તે; ઉત્પત્તિ.

અથૈનં દૂષયતિ—

જદિ પોગલકમ્મમિણં કુવ્વદિ તં ચેવ વેદયદિ આદા ।
દોકિરિયાવદિરિત્તો પસજ્જદે સો જિનાવમદં ॥૮૫॥

યદિ પુદ્ગલકર્મેદં કરોતિ તચ્ચૈવ વેદયતે આત્મા ।
દિક્રિયાવ્યતિરિત્તઃ પ્રસજતિ સ જિનાવમતમ્ ॥૮૫॥

इह खलु क्रिया हि तावदखिलापि परिणामलक्षणतया न नाम परिणामतोऽस्ति भिन्ना; परिणामोऽपि परिणामपरिणामिनोरभिन्नवस्तुत्वात्परिणामिनो न भिन्नः । ततो या काचन

ઉત્પત્તિને અનુકૂળ એવા પોતાના રાગાદિક પરિણામોને કરે છે. વળી પુદ્ગલદ્રવ્ય જ પુદ્ગલકર્મને ભોગવે છે; જીવ તો પુદ્ગલકર્મના નિમિત્તથી થતા પોતાના રાગાદિક પરિણામોને ભોગવે છે. પરંતુ જીવ અને પુદ્ગલનો આવો નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ દેખીને અજ્ઞાનીને એવો ભ્રમ છે કે પુદ્ગલકર્મને જીવ કરે છે અને ભોગવે છે. આવો અનાદિ અજ્ઞાનને લીધે અનાદિ કાળથી પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર છે.

परमार्थे जिव-पुद्गलनी प्रवृत्ति भिन्न डोवा છતાં, જ્યાં સુધી ભેદજ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી બહારથી તેમની પ્રવૃત્તિ એક જેવી દેખાય છે. અજ્ઞાનીને જીવ-પુદ્ગલનું ભેદજ્ઞાન નહિ હોવાથી ઉપલક દષ્ટિએ જેવું દેખાય તેવું તે માની લે છે; તેથી તે એમ માને છે કે જીવ પુદ્ગલકર્મને કરે છે અને ભોગવે છે. શ્રી ગુરુ ભેદજ્ઞાન કરાવી, પરમાર્થ જીવનું સ્વરૂપ બતાવીને, અજ્ઞાનીના એ પ્રતિભાસને વ્યવહાર કહે છે.

હવે આ વ્યવહારને દૂષણ દે છે:—

પુદ્ગલકરમ જીવ જો કરે, એને જ જો જીવ ભોગવે,
જિનને અસંમત દિક્રિયાથી અભિન્ન તે આત્મા ઠરે. ૮૫.

ગાથાર્થ:—[યદિ] જો [આત્મા] આત્મા [ઈદં] આ [પુદ્ગલકર્મ] પુદ્ગલકર્મને [કરોતિ] કરે [ચ] અને [તદ્ એવ] તેને જ [વેદયતે] ભોગવે તો [સ:] તે આત્મા [દિક્રિયાવ્યતિરિત્તઃ] બે ક્રિયાથી અભિન્ન [પ્રસજતિ] ઠરે એવો પ્રસંગ આવે છે—[જિનાવમતં] જે જિનદેવને સંમત નથી.

ટીકા:—પ્રથમ તો, જગતમાં જે ક્રિયા છે તે બધીયે પરિણામસ્વરૂપ હોવાથી ખરેખર પરિણામથી ભિન્ન નથી (–પરિણામ જ છે); પરિણામ પણ પરિણામીથી (દ્રવ્યથી) ભિન્ન નથી

૧૫૬

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

ક્રિયા કિલ સકલાપિ સા ક્રિયાવતો ન ભિન્નેતિ ક્રિયાકર્ત્રોચ્ચતિરિક્તતાયાં વસ્તુસ્થિત્યા પ્રતપત્યાં, યથા વ્યાપ્યવ્યાપકભાવેન સ્વપરિણામં કરોતિ ભાવ્યભાવકભાવેન તમેવાનુભવતિ ચ જીવસ્તથા વ્યાપ્યવ્યાપકભાવેન પુદ્ગલકર્માપિ યદિ કુર્યાત્ ભાવ્યભાવકભાવેન તદેવાનુભવેચ્ચ તતોડયં સ્વપરસમવેતક્રિયાદ્વાયતિરિક્તતાયાં પ્રસજન્ત્યાં સ્વપરયોઃ પરસ્પરવિભાગપ્રત્યસ્તમનાદનેકા-ત્મકમેકમાત્માનમનુભવન્મિથ્યાદૃષ્ટિતયા સર્વજ્ઞાવમતઃ સ્યાત્ ।

કુતો દ્વિક્રિયાનુભાવી મિથ્યાદૃષ્ટિરિતિ ચેત્—

જમ્હા દુ અત્તભાવં પોગ્ગલભાવં ચ દો વિ કુવ્વંતિ ।

તેણ દુ મિચ્છાદિટ્ટી દોકિરિયાવાદિણો હુંતિ ॥૮૬॥

યસ્માત્વાત્મભાવં પુદ્ગલભાવં ચ દ્વાવપિ કુર્વન્તિ ।

તેન તુ મિથ્યાદૃષ્ટ્વો દ્વિક્રિયાવાદિનો ભવન્તિ ॥૮૬॥

કારણ કે પરિણામ અને પરિણામી અભિન્ન વસ્તુ છે (-જુદી જુદી બે વસ્તુ નથી). માટે (એમ સિદ્ધ થયું કે) જે કોઈ ક્રિયા છે તે બધીયે ક્રિયાવાનથી (દ્રવ્યથી) ભિન્ન નથી. આમ, વસ્તુસ્થિતિથી જ (અર્થાત્ વસ્તુની એવી જ મર્યાદા હોવાને લીધે) ક્રિયા અને કર્તાનું અભિન્નપણું (સદાય) તપતું હોવાથી, જીવ જેમ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવથી પોતાના પરિણામને કરે છે અને ભાવ્યભાવકભાવથી તેને જ અનુભવે-ભોગવે છે તેમ જો વ્યાપ્યવ્યાપકભાવથી પુદ્ગલકર્મને પણ કરે અને ભાવ્યભાવકભાવથી તેને જ ભોગવે તો તે જીવ, પોતાની અને પરની ભેગી મળેલી બે ક્રિયાથી અભિન્નપણાનો પ્રસંગ આવતાં સ્વ-પરનો પરસ્પર વિભાગ અસ્ત થઈ જવાથી (નાશ પામવાથી), અનેકદ્રવ્યસ્વરૂપ એક આત્માને અનુભવતો થકો મિથ્યાદૃષ્ટિપણાને લીધે સર્વજ્ઞના મતની બહાર છે.

ભાવાર્થ :—બે દ્રવ્યોની ક્રિયા ભિન્ન જ છે. જડની ક્રિયા ચેતન કરતું નથી, ચેતનની ક્રિયા જડ કરતું નથી. જે પુરુષ એક દ્રવ્યને બે ક્રિયા કરતું માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, કારણ કે બે દ્રવ્યની ક્રિયા એક દ્રવ્ય કરે છે એમ માનવું તે જિનનો મત નથી.

હવે ફરી પૂછે છે કે બે ક્રિયાનો અનુભવ કરનાર પુરુષ મિથ્યાદૃષ્ટિ કઈ રીતે છે? તેનું સમાધાન કરે છે :—

જીવભાવ, પુદ્ગલભાવ—બન્ને ભાવને જેથી કરે,
તેથી જ મિથ્યાદૃષ્ટિ એવા દ્વિક્રિયાવાદી ઠરે. ૮૬.

યતઃ કિલાત્મપરિણામં પુદ્ગલપરિણામં ચ કુર્વન્તમાત્માનં મન્યન્તે દ્વિક્રિયાવાદિનસ્તતસ્તે મિથ્યાદૃષ્ટય એવેતિ સિદ્ધાન્તઃ। મા ચૈકદ્રવ્યેણ દ્રવ્યદ્વયપરિણામઃ ક્રિયમાણઃ પ્રતિભાતુ। યથા કિલ કુલાલઃ કલશસમ્ભવાનુકૂલમાત્મવ્યાપારપરિણામમાત્મનોઽવ્યતિરિક્તમાત્મનોઽવ્યતિરિક્તયા પરિણતિ-માત્રયા ક્રિયયા ક્રિયમાણં કુર્વાણઃ પ્રતિભાતિ, ન પુનઃ કલશકરણાહઙ્કારનિર્ભરોઽપિ સ્વવ્યાપારાનુરૂપં મૃત્તિકાયાઃ કલશપરિણામં મૃત્તિકાયાઃ અવ્યતિરિક્તં મૃત્તિકાયાઃ અવ્યતિરિક્તયા પરિણતિમાત્રયા ક્રિયયા ક્રિયમાણં કુર્વાણઃ પ્રતિભાતિ; તથાત્માપિ પુદ્ગલકર્મપરિણામાનુકૂલમજ્ઞાનાદાત્મ-પરિણામમાત્મનોઽવ્યતિરિક્તમાત્મનોઽવ્યતિરિક્તયા પરિણતિમાત્રયા ક્રિયયા ક્રિયમાણં કુર્વાણઃ પ્રતિભાતુ, મા પુનઃ પુદ્ગલપરિણામકરણાહઙ્કારનિર્ભરોઽપિ સ્વપરિણામાનુરૂપં પુદ્ગલસ્ય પરિણામં પુદ્ગલાદવ્યતિરિક્તં પુદ્ગલાદવ્યતિરિક્તયા પરિણતિમાત્રયા ક્રિયયા ક્રિયમાણં કુર્વાણઃ પ્રતિભાતુ।

ગાથાર્થઃ—[યસ્માત્ તુ] જેથી [આત્મભાવં] આત્માના ભાવને [ચ] અને [પુદ્ગલભાવં] પુદ્ગલના ભાવને—[દ્વૌ અપિ] બન્નેને [કુર્વન્તિ] આત્મા કરે છે એમ તેઓ માને છે [તેન તુ] તેથી [દ્વિક્રિયાવાદિનઃ] એક દ્રવ્યને બે ક્રિયા હોવાનું માનનારા [મિથ્યાદૃષ્ટયઃ] મિથ્યાદૃષ્ટિ [ભવન્તિ] છે.

ટીકાઃ—નિશ્ચયથી દ્વિક્રિયાવાદીઓ (અર્થાત્ એક દ્રવ્યને બે ક્રિયા હોવાનું માનનારા) આત્માના પરિણામને અને પુદ્ગલના પરિણામને પોતે (આત્મા) કરે છે એમ માને છે તેથી તેઓ મિથ્યાદૃષ્ટિ જ છે એવો સિદ્ધાંત છે. એક દ્રવ્ય વડે બે દ્રવ્યના પરિણામ કરવામાં આવતા ન પ્રતિભાસો. જેમ કુંભાર ઘડાના સંભવને અનુકૂળ પોતાના (ઈચ્છારૂપ અને હસ્તાદિકની ક્રિયારૂપ) વ્યાપારપરિણામને (વ્યાપારરૂપ પરિણામને)—કે જે પોતાથી અભિન્ન છે અને પોતાથી અભિન્ન પરિણતિમાત્ર ક્રિયાથી કરવામાં આવે છે તેને—કરતો પ્રતિભાસે છે, પરંતુ ઘડો કરવાના અહંકારથી ભરેલો હોવા છતાં પણ (તે કુંભાર) પોતાના વ્યાપારને અનુરૂપ એવા માટીના ઘટ-પરિણામને (ઘડારૂપ પરિણામને)—કે જે માટીથી અભિન્ન છે અને માટીથી અભિન્ન પરિણતિમાત્ર ક્રિયાથી કરવામાં આવે છે તેને—કરતો પ્રતિભાસતો નથી; તેવી રીતે આત્મા પણ અજ્ઞાનને લીધે પુદ્ગલકર્મરૂપ પરિણામને અનુકૂળ પોતાના પરિણામને—કે જે પોતાથી અભિન્ન છે અને પોતાથી અભિન્ન પરિણતિમાત્ર ક્રિયાથી કરવામાં આવે છે તેને—કરતો પ્રતિભાસો, પરંતુ પુદ્ગલના પરિણામને કરવાના અહંકારથી ભરેલો હોવા છતાં પણ (તે આત્મા) પોતાના પરિણામને અનુરૂપ એવા પુદ્ગલના પરિણામને—કે જે પુદ્ગલથી અભિન્ન છે અને પુદ્ગલથી અભિન્ન પરિણતિમાત્ર ક્રિયાથી કરવામાં આવે છે તેને—કરતો ન પ્રતિભાસો.

૧૫૮

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

(આર્યા)

યઃ પરિણમતિ સ કર્તા યઃ પરિણામો ભવેતુ તત્કર્મ ।
યા પરિણતિઃ ક્રિયા સા ત્રયમપિ ભિન્નં ન વસ્તુતયા ॥૫૧॥

(આર્યા)

एकः परिणमति सदा परिणामो जायते सदैकस्य ।
एकस्य परिणतिः स्यादनेकमप्येकमेव यतः ॥५२॥

ભાવાર્થ :—આત્મા પોતાના જ પરિણામને કરતો પ્રતિભાસો; પુદ્ગલના પરિણામને કરતો તો કદી ન પ્રતિભાસો. આત્માની અને પુદ્ગલની—બન્નેની ક્રિયા એક આત્મા જ કરે છે એમ માનનારા ભિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જડ-ચેતનની એક ક્રિયા હોય તો સર્વ દ્રવ્યો પલટી જવાથી સર્વનો લોપ થઈ જાય—એ મોટો દોષ ઊપજે.

હવે આ જ અર્થના સમર્થનનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યઃ પરિણમતિ સ કર્તા] જે પરિણામે છે તે કર્તા છે, [યઃ પરિણામઃ ભવેતુ તત્ કર્મ] (પરિણમનારના) જે પરિણામ છે તે કર્મ છે [તુ] અને [યા પરિણતિઃ સા ક્રિયા] જે પરિણતિ છે તે ક્રિયા છે; [ત્રયમ્ અપિ] એ ત્રણેય, [વસ્તુતયા ભિન્નં ન] વસ્તુપણે ભિન્ન નથી.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યદૃષ્ટિએ પરિણામ અને પરિણામીનો અભેદ છે અને પર્યાયદૃષ્ટિએ ભેદ છે. ભેદદૃષ્ટિથી તો કર્તા, કર્મ અને ક્રિયા ત્રણ કહેવામાં આવે છે પણ અહીં અભેદદૃષ્ટિથી પરમાર્થ કહ્યો છે કે કર્તા, કર્મ અને ક્રિયા—ત્રણેય એક દ્રવ્યની અભિન્ન અવસ્થાઓ છે, પ્રદેશભેદરૂપ જુદી વસ્તુઓ નથી. ૫૧.

ફરી પણ કહે છે કે :—

શ્લોકાર્થ :—[एकः परिणमति सदा] વસ્તુ એક જ સદા પરિણામે છે, [एकस्य सदा परिणामः जायते] એકના જ સદા પરિણામ થાય છે (અર્થાત્ એક અવસ્થાથી અન્ય અવસ્થા એકની જ થાય છે) અને [एकस्य परिणतिः स्यात्] એકની જ પરિણતિ—ક્રિયા થાય છે; [यतः] કારણ કે [अनेकम् अपि एकम् एव] અનેકરૂપ થવા છતાં એક જ વસ્તુ છે, ભેદ નથી.

ભાવાર્થ :—એક વસ્તુના અનેક પર્યાયો થાય છે; તેમને પરિણામ પણ કહેવાય છે અને અવસ્થા પણ કહેવાય છે. તેઓ સંજ્ઞા, સંખ્યા, લક્ષણ, પ્રયોજનાદિકથી જુદા જુદા પ્રતિભાસે છે તોપણ એક વસ્તુ જ છે, જુદા નથી; એવો જ ભેદાભેદસ્વરૂપ વસ્તુનો સ્વભાવ છે. ૫૨.

(આર્યા)

નોભૌ પરિણમતઃ ખલુ પરિણામો નોભયોઃ પ્રજાયેત્ ।
ઉભયોર્ન પરિણતિઃ સ્યાદ્દનેકમનેકમેવ સદા ॥૫૩॥

(આર્યા)

નૈકસ્ય હિ કર્તારૌ દ્વૌ સ્તો દ્વે કર્મણી ન ચૈકસ્ય ।
નૈકસ્ય ચ ક્રિયે દ્વે એકમનેકં યતો ન સ્યાત્ ॥૫૪॥

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

આસંસારત એવ ધાવતિ પરં કુર્વેઽહમિત્યુચ્ચકૈ-
ર્દુર્વારં નનુ મોહિનામિહ મહાહઙ્કારરૂપં તમઃ ।
તદ્ભૂતાર્થપરિગ્રહેણ વિલયં યદ્યેકવારં વ્રજેત્
તત્કિં જ્ઞાનઘનસ્ય બન્ધનમહો ભૂયો ભવેદાત્મનઃ ॥૫૫॥

વળી કહે છે કે:—

શ્લોકાર્થ:—[ન ઉભૌ પરિણમતઃ ખલુ] બે દ્રવ્યો એક થઈને પરિણમતાં નથી, [ઉભયોઃ પરિણામઃ ન પ્રજાયેત્] બે દ્રવ્યોનું એક પરિણામ થતું નથી અને [ઉભયોઃ પરિણતિઃ ન સ્યાત્] બે દ્રવ્યોની એક પરિણતિ-ક્રિયા થતી નથી; [યત્] કારણ કે [અનેકમ્ સદા અનેકમ્ એવ] અનેક દ્રવ્યો છે તે સદા અનેક જ છે, પલટીને એક થઈ જતાં નથી.

ભાવાર્થ:—બે વસ્તુઓ છે તે સર્વથા ભિન્ન જ છે, પ્રદેશભેદવાળી જ છે. બન્ને એક થઈને પરિણમતી નથી, એક પરિણામને ઉપજાવતી નથી અને તેમની એક ક્રિયા હોતી નથી —એવો નિયમ છે. જો બે દ્રવ્યો એક થઈને પરિણમે તો સર્વ દ્રવ્યોનો લોપ થઈ જાય. ૫૩.

ફરી આ અર્થને દઢ કરે છે:—

શ્લોકાર્થ:—[એકસ્ય હિ દ્વૌ કર્તારૌ ન સ્તઃ] એક દ્રવ્યના બે કર્તા ન હોય, [ચ] વળી [એકસ્ય દ્વે કર્મણી ન] એક દ્રવ્યનાં બે કર્મ ન હોય [ચ] અને [એકસ્ય દ્વે ક્રિયે ન] એક દ્રવ્યની બે ક્રિયા ન હોય; [યતઃ] કારણ કે [એકમ્ અનેકં ન સ્યાત્] એક દ્રવ્ય અનેક દ્રવ્યરૂપ થાય નહિ.

ભાવાર્થ:—આ પ્રમાણે ઉપરના શ્લોકોમાં નિશ્ચયનયથી અથવા શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી વસ્તુસ્થિતિનો નિયમ કહ્યો. ૫૪.

આત્માને અનાદિથી પરદ્રવ્યના કર્તાકર્મપણાનું અજ્ઞાન છે તે જો પરમાર્થનયના ગ્રહણથી

આત્મભવાન્કરોત્યાત્મા પરભવાન્સદા પરઃ ।

આત્મૈવ હ્યાત્મનો ભાવાઃ પરસ્ય પર એવ તે ॥૫૬॥

એક વાર પણ વિલય પામે તો ફરીને ન આવે, એમ હવે કહે છે:—

શ્લોકાર્થ:—[ઈહ] આ જગતમાં [મોહિનામ્] મોહી (અજ્ઞાની) જીવોનો [પરં અહમ્ કુર્વે] પરદ્રવ્યને હું કરું છું' [ઈતિ મહાહઙ્કારરૂપં તમઃ] એવા પરદ્રવ્યના કર્તૃત્વના મહા અહંકારરૂપ અજ્ઞાનાંધકાર—[નનુ ઉચ્ચકૈઃ દુર્વારં] કે જે અત્યંત દુર્નિવાર છે તે—[આસંસારતઃ એવ ધાવતિ] અનાદિ સંસારથી ચાલ્યો આવે છે. આચાર્ય કહે છે કે: [અહો] અહો! [ભૂતાર્થપરિગ્રહેણ] પરમાર્થનયનું અર્થાત્ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક અભેદનયનું ગ્રહણ કરવાથી [યદિ] જો [તત્ એકવારં વિલયં વ્રજેત્] તે એક વાર પણ નાશ પામે [તત્] તો [જ્ઞાનઘનસ્ય આત્મનઃ] જ્ઞાનઘન આત્માને [ભૂયઃ] ફરી [બન્ધનમ્ કિં ભવેત્] બંધન કેમ થાય? (જીવ જ્ઞાનઘન છે માટે યથાર્થ જ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાન ક્યાં જતું રહે? ન જાય. અને જો જ્ઞાન ન જાય તો ફરી અજ્ઞાનથી બંધ ક્યાંથી થાય? કદી ન થાય.)

ભાવાર્થ:—અહીં તાત્પર્ય એમ છે કે—અજ્ઞાન તો અનાદિનું જ છે પરંતુ પરમાર્થનયના ગ્રહણથી, દર્શનમોહનો નાશ થઈને, એક વાર યથાર્થ જ્ઞાન થઈને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ઊપજે તો ફરી મિથ્યાત્વ ન આવે. મિથ્યાત્વ નહિ આવતાં મિથ્યાત્વનો બંધ પણ ન થાય. અને મિથ્યાત્વ ગયા પછી સંસારનું બંધન કઈ રીતે રહે? ન જ રહે અર્થાત્ મોક્ષ જ થાય એમ જાણવું. ૫૫.

ફરીને વિશેષતાથી કહે છે:—

શ્લોકાર્થ:—[આત્મા] આત્મા તો [સદા] સદા [આત્મભવાન્] પોતાના ભાવોને [કરોતિ] કરે છે અને [પરઃ] પરદ્રવ્ય [પરભવાન્] પરના ભાવોને કરે છે; [હિ] કારણ કે [આત્મનઃ ભાવાઃ] પોતાના ભાવો છે તે તો [આત્મા એવ] પોતે જ છે અને [પરસ્ય તે] પરના ભાવો છે તે [પરઃ એવ] પર જ છે (એ નિયમ છે). ૫૬.

(પરદ્રવ્યના કર્તાકર્મપણાની માન્યતાને અજ્ઞાન કહીને એમ કહ્યું કે જે એવું માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; ત્યાં આશંકા ઊપજે છે કે—આ મિથ્યાત્વાદિ ભાવો શી વસ્તુ છે? જો તેમને જીવના પરિણામ કહેવામાં આવે તો પહેલાં રાગાદિ ભાવોને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા હતા તે કથન સાથે વિરોધ આવે છે; અને જો પુદ્ગલના પરિણામ કહેવામાં આવે તો જેમની સાથે જીવને કાંઈ પ્રયોજન નથી તેમનું ઇળ જીવ કેમ પામે? આ આશંકા દૂર કરવાને હવે ગાથા કહે છે:—)

મિચ્છત્તં પુન દુવિહં જીવમજીવં તહેવ અણ્ણાણં ।
અવિરદિ જોગો મોહો કોહાદીયા ઇમે ભાવા ॥૮૭॥

મિથ્યાત્વં *પુનર્દિવિધં જીવોઽજીવસ્તથૈવાજ્ઞાનમ્ ।
અવિરતિર્યોગો મોહઃ ક્રોધાદ્યા ઇમે ભાવાઃ ॥૮૭॥

મિથ્યાદર્શનમજ્ઞાનમવિરતિરિત્યાદયો હિ ભાવાઃ તે તુ પ્રત્યેકં મયૂરમુકુરન્દવજ્ઞીવાજીવાભ્યાં ભાવ્યમાનત્વાજ્ઞીવાજીવૌ । તથાહિ—યથા નીલહરિતપીતાદયો ભાવાઃ સ્વદ્રવ્યસ્વભાવત્વેન મયૂરેણ ભાવ્યમાનાઃ મયૂર એવ, યથા ચ નીલહરિતપીતાદયો ભાવાઃ સ્વચ્છતાવિકારમાત્રેણ મુકુરન્દેન ભાવ્યમાના મુકુરન્દ એવ; તથા મિથ્યાદર્શનમજ્ઞાનમવિરતિરિત્યાદયો ભાવાઃ સ્વદ્રવ્યસ્વભાવત્વેનાજીવેન ભાવ્યમાના અજીવ એવ, તથૈવ ચ મિથ્યાદર્શનમજ્ઞાનમવિરતિરિત્યાદયો ભાવાશ્ચૈતન્યવિકારમાત્રેણ

મિથ્યાત્વ જીવ અજીવ દ્વિવિધ, એમ વળી અજ્ઞાન ને
અવિરમણ, યોગો, મોહ ને ક્રોધાદિ ઉભયપ્રકાર છે. ૮૭.

ગાથાર્થઃ—[પુનઃ] વળી, [મિથ્યાત્વં] જે મિથ્યાત્વ કહ્યું તે [દ્વિવિધં] બે પ્રકારે છે—
[જીવઃ અજીવઃ] એક જીવમિથ્યાત્વ અને એક અજીવમિથ્યાત્વ; [તથા એવ] અને એવી જ રીતે
[અજ્ઞાનમ્] અજ્ઞાન, [અવિરતિઃ] અવિરતિ, [યોગઃ] યોગ, [મોહઃ] મોહ અને [ક્રોધાદ્યાઃ]
ક્રોધાદિ કષાયો—[ઇમે ભાવાઃ] આ (સર્વ) ભાવો જીવ અને અજીવના ભેદથી બબ્બે પ્રકારે છે.

ટીકાઃ—મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન, અવિરતિ ઇત્યાદિ જે ભાવો છે તે પ્રત્યેક, મયૂર અને દર્પણની જેમ, અજીવ અને જીવ વડે ભાવવામાં આવતા હોવાથી અજીવ પણ છે અને જીવ પણ છે. તે દૃષ્ટાંતથી સમજાવવામાં આવે છે:—જેમ ઘેરો વાદળી, લીલો, પીળો આદિ (વર્ણરૂપ) ભાવો કે જેઓ મોરના પોતાના સ્વભાવથી મોર વડે ભાવવામાં આવે છે (—બનાવાય છે, થાય છે) તેઓ મોર જ છે અને (દર્પણમાં પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતા) ઘેરો વાદળી, લીલો, પીળો ઇત્યાદિ ભાવો કે જેઓ (દર્પણની) સ્વચ્છતાના વિકારમાત્રથી દર્પણ વડે ભાવવામાં આવે છે તેઓ દર્પણ જ છે; તેવી જ રીતે મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન, અવિરતિ ઇત્યાદિ ભાવો કે જેઓ અજીવના પોતાના દ્રવ્યસ્વભાવથી અજીવ વડે ભાવવામાં આવે છે તેઓ અજીવ જ છે અને

★ ૮૬મી ગાથામાં દ્વિક્રિયાવાદીને મિથ્યાદૃષ્ટિ કહ્યા હતા તેની સાથે સંબંધ કરવાને અહીં 'પુનઃ' શબ્દ છે.

જીવેન ભાવ્યમાના જીવ એવ ।

કાવિહ જીવાજીવાવિતિ ચેત્—

પોગલકમ્મં મિચ્છં જોગો અવિરદિ અણાણમજ્જીવં ।

ઉવઓગો અણ્ણાણં અવિરદિ મિચ્છં ચ જીવો દુ||૮૮||

પુદ્ગલકર્મ મિથ્યાત્વં યોગોઽવિરતિરજ્ઞાનમજીવઃ ।

ઉપયોગોઽજ્ઞાનમવિરતિર્મિથ્યાત્વં ચ જીવસ્તુ||૮૮||

મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન, અવિરતિ ઈત્યાદિ ભાવો કે જેઓ ચૈતન્યના વિકારમાત્રથી જીવ વડે ભાવવામાં આવે છે તેઓ જીવ જ છે.

ભાવાર્થ :—પુદ્ગલના પરમાણુઓ પૌદ્ગલિક મિથ્યાત્વાદિ કર્મરૂપે પરિણમે છે. તે કર્મનો વિપાક (ઉદય) થતાં તેમાં જે મિથ્યાત્વાદિ સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે તે મિથ્યાત્વાદિ અજીવ છે; અને કર્મના નિમિત્તથી જીવ વિભાવરૂપ પરિણમે છે તે વિભાવ પરિણામો ચેતનના વિકાર છે તેથી તેઓ જીવ છે.

અહીં એમ જાણવું કે :—મિથ્યાત્વાદિ કર્મની પ્રકૃતિઓ છે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરમાણુ છે. જીવ ઉપયોગસ્વરૂપ છે. તેના ઉપયોગની એવી સ્વચ્છતા છે કે પૌદ્ગલિક કર્મનો ઉદય થતાં તેના ઉદયનો જે સ્વાદ આવે તેના આકારે ઉપયોગ થઈ જાય છે. અજ્ઞાનીને અજ્ઞાનને લીધે તે સ્વાદનું અને ઉપયોગનું ભેદજ્ઞાન નથી તેથી તે સ્વાદને જ પોતાનો ભાવ જાણે છે. જ્યારે તેમનું ભેદજ્ઞાન થાય અર્થાત્ જીવભાવને જીવ જાણે અને અજીવભાવને અજીવ જાણે ત્યારે મિથ્યાત્વનો અભાવ થઈને સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે.

હવે પૂછે છે કે મિથ્યાત્વાદિકને જીવ અને અજીવ કહ્યા તે જીવ મિથ્યાત્વાદિ અને અજીવ મિથ્યાત્વાદિ કોણ છે? તેનો ઉત્તર કહે છે :—

મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન આદિ અજીવ, પુદ્ગલકર્મ છે;

અજ્ઞાન ને અવિરમણ વળી મિથ્યાત્વ જીવ, ઉપયોગ છે. ૮૮.

ગાથાર્થ :—[મિથ્યાત્વં] જે મિથ્યાત્વ, [યોગઃ] યોગ, [અવિરતિઃ] અવિરતિ અને [અજ્ઞાનમ્] અજ્ઞાન [અજીવઃ] અજીવ છે તે તો [પુદ્ગલકર્મ] પુદ્ગલકર્મ છે; [ચ] અને જે [અજ્ઞાનમ્] અજ્ઞાન, [અવિરતિઃ] અવિરતિ અને [મિથ્યાત્વં] મિથ્યાત્વ [જીવઃ] જીવ છે [તુ] તે તો [ઉપયોગઃ] ઉપયોગ છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

કર્તાકર્મ અધિકાર

૧૬૩

યઃ ખલુ મિથ્યાદર્શનમજ્ઞાનમવિરતિરિત્યાદિરજીવસ્તદમૂર્તાચૈતન્યપરિણામાદન્યત્ મૂર્ત પુદ્ગલકર્મ; યસ્તુ મિથ્યાદર્શનમજ્ઞાનમવિરતિરિત્યાદિઃ જીવઃ સ મૂર્તાત્પુદ્ગલકર્મણોઽન્યશ્ચૈતન્ય- પરિણામસ્ય વિકારઃ ।

મિથ્યાદર્શનાદિશ્ચૈતન્યપરિણામસ્ય વિકારઃ કુત્ત્વમ્—

उवओगस्स अणार्ई परिणामा तिण्णि मोहजुत्तस्स ।

मिच्छत्तं अण्णाणं अविरदिभावो य णादव्वो ॥८६॥

उपयोगस्यानादयः परिणामास्त्रयो मोहयुक्तस्य ।

मिथ्यात्वमज्ञानमविरतिभावश्च ज्ञातव्यः ॥८६॥

उपयोगस्य हि स्वरसत् एव समस्तवस्तुस्वभावभूतस्वरूपपरिणामसमर्थत्वे सत्यनादिवस्त्वन्तर- भूतमोहयुक्तत्वान्मिथ्यादर्शनमज्ञानमविरतिरिति त्रिविधः परिणामविकारः । स तु तस्य

ટીકા :—નિશ્ચયથી જે મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન, અવિરતિ ઈત્યાદિ અજીવ છે તે તો, અમૂર્તિક ચૈતન્યપરિણામથી અન્ય એવું મૂર્તિક પુદ્ગલકર્મ છે; અને જે મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન, અવિરતિ ઈત્યાદિ જીવ છે તે, મૂર્તિક પુદ્ગલકર્મથી અન્ય એવો ચૈતન્યપરિણામનો વિકાર છે.

હવે ફરી પૂછે છે કે મિથ્યાદર્શનાદિ ચૈતન્યપરિણામનો વિકાર ક્યાંથી થયો? તેનો ઉત્તર કહે છે :—

છે મોહયુત ઉપયોગના પરિણામ ત્રણ અનાદિના,

—મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન, અવિરતભાવ એ ત્રણ જાણવા. ૮૯.

ગાથાર્થ :—[મોહયુક્તસ્ય] અનાદિથી મોહયુક્ત હોવાથી [ઉપયોગસ્ય] ઉપયોગના [અનાદયઃ] અનાદિથી માંડીને [ત્રયઃ પરિણામાઃ] ત્રણ પરિણામ છે; તે [મિથ્યાત્વમ્] મિથ્યાત્વ, [અજ્ઞાનમ્] અજ્ઞાન [ચ અવિરતિભાવઃ] અને અવિરતિભાવ (એ ત્રણ) [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવા.

ટીકા :—જોકે નિશ્ચયથી પોતાના નિજરસથી જ સર્વ વસ્તુઓનું પોતાના સ્વભાવભૂત એવા સ્વરૂપ-પરિણામનમાં સમર્થપણું છે, તોપણ (આત્માને) અનાદિથી અન્ય-વસ્તુભૂત મોહ સાથે સંયુક્તપણું હોવાથી, આત્માના ઉપયોગનો, મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન અને અવિરતિ એમ ત્રણ પ્રકારનો પરિણામવિકાર છે. ઉપયોગનો તે પરિણામવિકાર, સ્ફટિકની સ્વચ્છતાના પરિણામ-

સ્ફટિકસ્વચ્છતાયા ઇવ પરતોઽપિ પ્રભવન્ દૃષ્ટઃ। યથા હિ સ્ફટિકસ્વચ્છતાયાઃ સ્વરૂપ-
પરિણામસમર્થત્વે સતિ કદાચિન્નીલહરિતપીતતમાલકદલીકાઞ્ચનપાત્રોપાશ્રયયુક્તવાન્નીલો હરિતઃ
પીત ઇતિ ત્રિવિધઃ પરિણામવિકારો દૃષ્ટઃ, તથોપયોગસ્યાનાદિમિથ્યાદર્શનાજ્ઞાનાવિરતિસ્વભાવ-
વસ્ત્વન્તરભૂતમોહયુક્તવાન્મિથ્યાદર્શનમજ્ઞાનમવિરતિરિતિ ત્રિવિધઃ પરિણામવિકારો દૃષ્ટવ્યઃ।

અથાત્મનસ્ત્રિવિધપરિણામવિકારસ્ય કર્તૃત્વં દર્શયતિ—

એદેસુ ય ઉવઓગો તિવિહો સુદ્ધો ણિરંજણો ભાવો।

જં સો કરોદિ ભાવં ઉવઓગો તસ્સ સો કત્તા ॥૬૦॥

એતેષુ ચોપયોગસ્ત્રિવિધઃ શુદ્ધો નિરજ્જનો ભાવઃ।

યં સ કરોતિ ભાવમુપયોગસ્તસ્ય સ કર્તા ॥૬૦॥

વિકારની જેમ, પરને લીધે (—પરની ઉપાધિને લીધે) ઉત્પન્ન થતો દેખાય છે. તે સ્પષ્ટપણે સમજાવવામાં આવે છે:—જેમ સ્ફટિકની સ્વચ્છતાનું સ્વરૂપ-પરિણામનમાં (અર્થાત્ પોતાના ઉજ્જવળતારૂપ સ્વરૂપે પરિણમવામાં) સમર્થપણું હોવા છતાં, કદાચિત્ (સ્ફટિકને) કાળા, લીલા અને પીળા એવા તમાલ, કેળ અને કાંચનના પાત્રરૂપી આધારનો સંયોગ હોવાથી, સ્ફટિકની સ્વચ્છતાનો, કાળો, લીલો અને પીળો એમ ત્રણ પ્રકારનો પરિણામવિકાર દેખાય છે, તેવી રીતે (આત્માને) અનાદિથી મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન અને અવિરતિ જેનો સ્વભાવ છે એવા અન્ય-વસ્તુભૂત મોહનો સંયોગ હોવાથી, આત્માના ઉપયોગનો, મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન અને અવિરતિ એમ ત્રણ પ્રકારનો પરિણામવિકાર દેખવો.

ભાવાર્થ:—આત્માના ઉપયોગમાં આ ત્રણ પ્રકારનો પરિણામવિકાર અનાદિ કર્મના નિમિત્તથી છે. એમ નથી કે પહેલાં એ શુદ્ધ જ હતો અને હવે તેમાં નવો પરિણામવિકાર થયો છે. જો એમ હોય તો સિદ્ધોને પણ નવો પરિણામવિકાર થવો જોઈએ. પણ એમ તો થતું નથી. માટે તે અનાદિથી છે એમ જાણવું.

હવે આત્માને ત્રણ પ્રકારના પરિણામવિકારનું કર્તાપણું દર્શાવે છે:—

એનાથી છે ઉપયોગ ત્રણવિધ, શુદ્ધ નિર્મળ ભાવ જે;

જે ભાવ કંઈ પણ તે કરે, તે ભાવનો કર્તા બને. ૯૦.

ગાથાર્થ:—[એતેષુ ચ] અનાદિથી આ ત્રણ પ્રકારના પરિણામવિકારો હોવાથી,

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

કર્તાકર્મ અધિકાર

૧૬૫

અથૈવમયમનાદિવસ્ત્વન્તરભૂતમોહયુક્તત્વાદાત્મન્યુત્પ્લવમાનેષુ મિથ્યાદર્શનાજ્ઞાનાવિરતિભાવેષુ પરિણામવિકારેષુ ત્રિષ્વેતેષુ નિમિત્તભૂતેષુ પરમાર્થતઃ શુદ્ધનિરજ્જનાનાદિનિધનવસ્તુસર્વસ્વભૂતચિન્માત્ર-ભાવત્વેનૈકવિધોઽપ્યશુદ્ધસાજ્જનાનેકભાવત્વમાપદ્યમાનસ્ત્રિવિધો ભૂત્વા સ્વયમજ્ઞાનીભૂતઃ કર્તૃત્વ-મુપઢૌકમાનો વિકારેણ પરિણમ્ય યં યં ભાવમાત્મનઃ કરોતિ તસ્ય તસ્ય કિલોપયોગઃ કર્તા સ્યાત્ ।

અથાત્મનસ્ત્રિવિધપરિણામવિકારકર્તૃત્વે સતિ પુદ્ગલદ્રવ્યં સ્વત એવ કર્મત્વેન પરિણમ-તીત્યાહ—

જં કુણદિ ભાવમાદા કતા સો હોદિ તસ્સ ભાવસ્સ ।

કમ્મત્તં પરિણમદે તમ્હિ સયં પોગ્ગલં દવ્વં ॥૬૧॥

[ઉપયોગઃ] આત્માનો ઉપયોગ—[શુદ્ધઃ] જોકે (શુદ્ધનયથી) તે શુદ્ધ, [નિરજ્જનઃ] નિરંજન [ભાવઃ] (એક) ભાવ છે તોપણ—[ત્રિવિધઃ] ત્રણ પ્રકારનો થયો થકો [સઃ ઉપયોગઃ] તે ઉપયોગ [યં] જે [ભાવમ્] (વિકારી) ભાવને [કરોતિ] પોતે કરે છે [તસ્ય] તે ભાવનો [સઃ] તે [કર્તા] કર્તા [ભવતિ] થાય છે.

ટીકા :—એ પ્રમાણે અનાદિથી અન્યવસ્તુભૂત મોહ સાથે સંયુક્તપણાને લીધે પોતાનામાં ઉત્પન્ન થતા જે આ ત્રણ મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન અને અવિરતિભાવરૂપ પરિણામવિકારો તેમના નિમિત્તે (—કારણથી)—જોકે પરમાર્થથી તો ઉપયોગ શુદ્ધ, નિરંજન, અનાદિનિધન વસ્તુના સર્વસ્વભૂત ચૈતન્યમાત્રભાવપણે એક પ્રકારનો છે તોપણ—અશુદ્ધ, સાંજન અનેકભાવપણાને પામતો થકો ત્રણ પ્રકારનો થઈને, પોતે અજ્ઞાની થયો થકો કર્તાપણાને પામતો, વિકારરૂપ પરિણમીને જે જે ભાવને પોતાનો કરે છે તે તે ભાવનો તે ઉપયોગ કર્તા થાય છે.

ભાવાર્થઃ—પહેલાં કહ્યું હતું કે જે પરિણમે તે કર્તા છે. અહીં અજ્ઞાનરૂપ થઈને ઉપયોગ પરિણમ્યો તેથી જે ભાવરૂપ તે પરિણમ્યો તે ભાવનો તેને કર્તા કહ્યો. આ રીતે ઉપયોગને કર્તા જાણવો. જોકે શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી આત્મા કર્તા છે નહિ, તોપણ ઉપયોગ અને આત્મા એક વસ્તુ હોવાથી અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયે આત્માને પણ કર્તા કહેવામાં આવે છે.

હવે, આત્માને ત્રણ પ્રકારના પરિણામવિકારનું કર્તાપણું હોય ત્યારે પુદ્ગલદ્રવ્ય પોતાની મેળે જ કર્મપણે પરિણમે છે એમ કહે છે :—

જે ભાવ જીવ કરે અરે ! જીવ તેહનો કર્તા બને;
કર્તા થતાં, પુદ્ગલ સ્વયં ત્યાં કર્મરૂપે પરિણમે. ૯૧.

યં કરોતિ ભાવમાત્મા કર્તા સ ભવતિ તસ્ય ભાવસ્ય ।
કર્મત્વં પરિણમતે તસ્મિન્ સ્વયં પુદ્ગલં દ્રવ્યમ્ ॥૬૧॥

આત્મા હ્યાત્મના તથાપરિણમનેન યં ભાવં કિલ કરોતિ તસ્યાયં કર્તા સ્યાત્, સાધકવત્ । તસ્મિન્નિમિત્તે સતિ પુદ્ગલદ્રવ્યં કર્મત્વેન સ્વયમેવ પરિણમતે । તથાહિ—યથા સાધકઃ કિલ તથાવિધધ્યાનભાવેનાત્મના પરિણમમાનો ધ્યાનસ્ય કર્તા સ્યાત્, તસ્મિન્સ્તુ ધ્યાનભાવે સકલસાધ્યભાવાનુકૂલતયા નિમિત્તમાત્રીભૂતે સતિ સાધકં કર્તારમન્તરેણાપિ સ્વયમેવ બાધ્યન્તે વિષવ્યાપ્તયો, વિડમ્બ્યન્તે યોષિતો, ધ્વંસ્યન્તે બન્ધાઃ । તથાયમજ્ઞાનાદાત્મા મિથ્યાદર્શનાદિભાવેનાત્મના પરિણમમાનો મિથ્યાદર્શનાદિભાવસ્ય કર્તા સ્યાત્, તસ્મિન્સ્તુ મિથ્યાદર્શનાદૌ ભાવે સ્વાનુકૂલતયા નિમિત્તમાત્રીભૂતે સત્યાત્માનં કર્તારમન્તરેણાપિ પુદ્ગલદ્રવ્યં મોહનીયાદિકર્મત્વેન સ્વયમેવ પરિણમતે ।

ગાથાર્થઃ—[આત્મા] આત્મા [યં ભાવમ્] જે ભાવને [કરોતિ] કરે છે [તસ્ય ભાવસ્ય] તે ભાવનો [સઃ] તે [કર્તા] કર્તા [ભવતિ] થાય છે; [તસ્મિન્] તે કર્તા થતાં [પુદ્ગલં દ્રવ્યમ્] પુદ્ગલદ્રવ્ય [સ્વયં] પોતાની મેળે [કર્મત્વં] કર્મપણે [પરિણમતે] પરિણમે છે.

ટીકાઃ—આત્મા પોતે જ તે પ્રકારે (તે-રૂપે) પરિણમવાથી જે ભાવને ખરેખર કરે છે તેનો તે કર્તા થાય છે—સાધકની (અર્થાત્ મંત્ર સાધનારની) જેમ; તે (આત્માનો ભાવ) નિમિત્તભૂત થતાં, પુદ્ગલદ્રવ્ય કર્મપણે સ્વયમેવ (પોતાની મેળે જ) પરિણમે છે. આ વાત સ્પષ્ટપણે સમજાવવામાં આવે છે:—જેમ સાધક તે પ્રકારના ધ્યાનભાવે પોતે જ પરિણમતો થકો ધ્યાનનો કર્તા થાય છે અને તે ધ્યાનભાવ સર્વ સાધ્યભાવોને (અર્થાત્ સાધકને સાધવાયોગ્ય ભાવોને) અનુકૂળ હોવાથી નિમિત્તમાત્ર થતાં, સાધક કર્તા થયા સિવાય (સર્પાદિકનું) વ્યાપેલું ઝેર સ્વયમેવ ઊતરી જાય છે, સ્ત્રીઓ સ્વયમેવ વિડંબના પામે છે અને બંધનો સ્વયમેવ તૂટી જાય છે; તેવી રીતે આ આત્મા અજ્ઞાનને લીધે મિથ્યાદર્શનાદિભાવે પોતે જ પરિણમતો થકો મિથ્યાદર્શનાદિભાવનો કર્તા થાય છે અને તે મિથ્યાદર્શનાદિભાવ પુદ્ગલદ્રવ્યને (કર્મરૂપે પરિણમવામાં) અનુકૂળ હોવાથી નિમિત્તમાત્ર થતાં, આત્મા કર્તા થયા સિવાય પુદ્ગલદ્રવ્ય મોહનીયાદિ કર્મપણે સ્વયમેવ પરિણમે છે.

ભાવાર્થઃ—આત્મા તો અજ્ઞાનરૂપ પરિણમે છે, કોઈ સાથે મમત્વ કરે છે, કોઈ સાથે રાગ કરે છે, કોઈ સાથે દ્વેષ કરે છે; તે ભાવોનો પોતે કર્તા થાય છે. તે ભાવો નિમિત્તમાત્ર થતાં, પુદ્ગલદ્રવ્ય પોતે પોતાના ભાવથી જ કર્મરૂપે પરિણમે છે. પરસ્પર નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ માત્ર છે. કર્તા તો બન્ને પોતપોતાના ભાવના છે એ નિશ્ચય છે.

અજ્ઞાનાદેવ કર્મ પ્રભવતીતિ તાત્પર્યમાહ—

પરમપ્પાણં કુર્વં અપ્પાણં પિ ય પરં કરિંતો સો ।
અપ્પાણમઓ જીવો કમ્માણં કારગો હોદિ ॥૬૨॥

પરમાત્માનં કુર્વન્નાત્માનમપિ ચ પરં કુર્વન્ સઃ ।
અજ્ઞાનમયો જીવઃ કર્મણાં કારકો ભવતિ ॥૬૨॥

અયં કિલાજ્ઞાનેનાત્મા પરાત્મનોઃ પરસ્પરવિશેષાનિજ્ઞાને સતિ પરમાત્માનં કુર્વન્નાત્માનં ચ પરં કુર્વન્સ્વયમજ્ઞાનમયીભૂતઃ કર્મણાં કર્તા પ્રતિભાતિ । તથાહિ—તથાવિધાનુભવસમ્પાદન-સમર્થાયાઃ રાગદ્વેષસુખદુઃખાદિરૂપાયાઃ પુદ્ગલપરિણામાવસ્થાયાઃ શીતોષ્ણાનુભવસમ્પાદનસમર્થાયાઃ શીતોષ્ણાયાઃ પુદ્ગલપરિણામાવસ્થાયા ઇવ પુદ્ગલાદભિન્નત્વેનાત્મનો નિત્યમેવાત્યન્તભિન્નાયાસ્ત-ન્નિમિત્તતથાવિધાનુભવસ્ય ચાત્મનોઽભિન્નત્વેન પુદ્ગલાનિત્યમેવાત્યન્તભિન્નસ્યાજ્ઞાનાત્પરસ્પરવિશેષા-નિજ્ઞાને સત્યેકત્વાધ્યાસાત્ શીતોષ્ણરૂપેણેવાત્મના પરિણમિતુમશક્યેન રાગદ્વેષસુખદુઃખાદિ-

હવે, અજ્ઞાનથી જ કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તાત્પર્ય કહે છે :—

પરને કરે નિજરૂપ ને નિજ આત્મને પણ પર કરે,
અજ્ઞાનમય ઓ જીવ એવો કર્મનો કારક બને. ૬૨.

ગાથાર્થઃ—[પરમ્] જે પરને [આત્માનં] પોતારૂપ [કુર્વન્] કરે છે [ચ] અને [આત્માનમ્ અપિ] પોતાને પણ [પરં] પર [કુર્વન્] કરે છે [સઃ] તે [અજ્ઞાનમયઃ જીવઃ] અજ્ઞાનમય જીવ [કર્મણાં] કર્મોનો [કારકઃ] કર્તા [ભવતિ] થાય છે.

ટીકાઃ—અજ્ઞાનથી આ આત્મા પરનો અને પોતાનો પરસ્પર વિશેષ (તફાવત) ન જાણતો હોય ત્યારે પરને પોતારૂપ કરતો અને પોતાને પર કરતો, પોતે અજ્ઞાનમય થયો થકો, કર્મોનો કર્તા પ્રતિભાસે છે. તે સ્પષ્ટતાથી સમજાવવામાં આવે છે :—જેમ શીત-ઉષ્ણનો અનુભવ કરાવવામાં સમર્થ એવી શીત-ઉષ્ણ પુદ્ગલપરિણામની અવસ્થા પુદ્ગલથી અભિન્નપણાને લીધે આત્માથી સદાય અત્યંત ભિન્ન છે અને તેના નિમિત્તે થતો તે પ્રકારનો અનુભવ આત્માથી અભિન્નપણાને લીધે પુદ્ગલથી સદાય અત્યંત ભિન્ન છે, તેવી રીતે તે પ્રકારનો અનુભવ કરાવવામાં સમર્થ એવી રાગ-દ્વેષ-સુખ-દુઃખાદિરૂપ પુદ્ગલપરિણામની અવસ્થા પુદ્ગલથી અભિન્નપણાને લીધે આત્માથી સદાય અત્યંત ભિન્ન છે અને તેના નિમિત્તે થતો તે પ્રકારનો

૧૬૮

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

રૂપેનાજ્ઞાનાત્મના પરિણમમાનો જ્ઞાનસ્યાજ્ઞાનત્વં પ્રકટીકુર્વન્સ્વયમજ્ઞાનમયીભૂત 'एषोऽहं रज्ये' इत्यादिविधिना रागादेः कर्मणः कर्ता प्रतिभाति।

જ્ઞાનાત્તુ ન કર્મ પ્રભવતીત્યાહ—

परमप्पाणमकुब्वं अप्पाणं पि य परं अकुब्वंतो।

सो पाणमओ जीवो कम्माणमकारगो होदि॥६३॥

परमात्मानमकुर्वन्नात्मानमपि च परमकुर्वन्।

स ज्ञानमयो जीवः कर्मणामकारको भवति॥६३॥

અનુભવ આત્માથી અભિન્નપણાને લીધે પુદ્ગલથી સદાય અત્યંત ભિન્ન છે. જ્યારે અજ્ઞાનને લીધે આત્મા તે રાગ-દ્વેષ-સુખ-દુઃખાદિનો અને તેના અનુભવનો પરસ્પર વિશેષ ન જાણતો હોય ત્યારે એકપણાના અધ્યાસને લીધે, શીત-ઉષ્ણની માફક (અર્થાત્ જેમ શીત-ઉષ્ણરૂપે આત્મા વડે પરિણમવું અશક્ય છે તેમ), જેમના રૂપે આત્મા વડે પરિણમવું અશક્ય છે એવાં રાગદ્વેષસુખદુઃખાદિરૂપે અજ્ઞાનાત્મા વડે પરિણમતો થકો (અર્થાત્ પરિણમ્યો હોવાનું માનતો થકો), જ્ઞાનનું અજ્ઞાનત્વ પ્રગટ કરતો, પોતે અજ્ઞાનમય થયો થકો, 'આ હું રાગી છું (અર્થાત્ આ હું રાગ કરું છું)' ઇત્યાદિ વિધિથી રાગાદિ કર્મનો કર્તા પ્રતિભાસે છે.

ભાવાર્થ :—રાગદ્વેષસુખદુઃખાદિ અવસ્થા પુદ્ગલકર્મના ઉદયનો સ્વાદ છે; તેથી તે, શીત-ઉષ્ણપણાની માફક, પુદ્ગલકર્મથી અભિન્ન છે અને આત્માથી અત્યંત ભિન્ન છે. અજ્ઞાનને લીધે આત્માને તેનું ભેદજ્ઞાન નહિ હોવાથી તે એમ જાણે છે કે આ સ્વાદ મારો જ છે; કારણ કે જ્ઞાનની સ્વચ્છતાને લીધે રાગદ્વેષાદિનો સ્વાદ, શીતઉષ્ણપણાની માફક, જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત થતાં, જાણે કે જ્ઞાન જ રાગદ્વેષ થઈ ગયું હોય એવું અજ્ઞાનીને ભાસે છે. તેથી તે એમ માને છે કે 'હું રાગી છું, હું દ્વેષી છું, હું ક્રોધી છું, હું માની છું' ઇત્યાદિ. આ રીતે અજ્ઞાની જીવ રાગદ્વેષાદિનો કર્તા થાય છે.

જ્ઞાનથી કર્મ ઉત્પન્ન થતું નથી એમ હવે કહે છે :—

परने न करतो निजरूप, निज आत्मने पर नव करे,

એ જ્ઞાનમય આત્મા અકારક કર્મનો એમ જ બને. ૯૩.

ગાથાર્થ :—[परम्] જે પરને [आत्मानम्] પોતારૂપ [अकुर्वन्] કરતો નથી [च] અને

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

કર્તાકર્મ અધિકાર

૧૬૮

અયં કિલ જ્ઞાનાદાત્મા પરાત્મનોઃ પરસ્પરવિશેષનિર્જ્ઞાને સતિ પરમાત્માનમકુર્વન્નાત્માનં ચ પરમકુર્વન્સ્વયં જ્ઞાનમયીભૂતઃ કર્મણામકર્તા પ્રતિભાતિ । તથાહિ—તથાવિધાનુભવસમ્પાદનસમર્થાયાઃ રાગદ્વેષસુખદુઃખાદિરૂપાયાઃ પુદ્ગલપરિણામાવસ્થાયાઃ શીતોષ્ણાનુભવસમ્પાદનસમર્થાયાઃ શીતોષ્ણાયાઃ પુદ્ગલપરિણામાવસ્થાયા ઇવ પુદ્ગલાદભિન્નત્વેનાત્મનો નિત્યમેવાત્યન્તભિન્નાયાસ્તન્નિમિત્તતથાવિધાનુભવસ્ય ચાત્મનોઽભિન્નત્વેન પુદ્ગલાનિત્યમેવાત્યન્તભિન્નસ્ય જ્ઞાનાત્પરસ્પરવિશેષનિર્જ્ઞાને સતિ નાનાત્વવિવેકાચ્છીતોષ્ણરૂપેણવાત્મના પરિણમિતુમશક્યેન રાગદ્વેષસુખદુઃખાદિરૂપેણાજ્ઞાનાત્મના મનાગપ્યપરિણમમાનો જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનત્વં પ્રકટીકુર્વન્ સ્વયં જ્ઞાનમયીભૂતઃ ‘ઁષોઽહં જાનામ્યેવ, રજ્યતે તુ પુદ્ગલ’ ઇત્યાદિવિધિના સમગ્રસ્યાપિ રાગાદેઃ કર્મણો જ્ઞાનવિરુદ્ધસ્યાકર્તા પ્રતિભાતિ ।

[આત્માનમ્ અપિ] પોતાને પણ [પરમ્] પર [અકુર્વન્] કરતો નથી [સઃ] તે [જ્ઞાનમયઃ જીવઃ] જ્ઞાનમય જીવ [કર્મણામ્] કર્મોનો [અકારકઃ ભવતિ] અકર્તા થાય છે અર્થાત્ કર્તા થતો નથી.

ટીકા :—જ્ઞાનથી આ આત્મા પરનો અને પોતાનો પરસ્પર વિશેષ જાણતો હોય ત્યારે પરને પોતારૂપ નહિ કરતો અને પોતાને પર નહિ કરતો, પોતે જ્ઞાનમય થયો થકો, કર્મોનો અકર્તા પ્રતિભાસે છે. તે સ્પષ્ટતાથી સમજાવવામાં આવે છે:—જેમ શીત-ઉષ્ણનો અનુભવ કરાવવામાં સમર્થ એવી શીત-ઉષ્ણ પુદ્ગલપરિણામની અવસ્થા પુદ્ગલથી અભિન્નપણાને લીધે આત્માથી સદાય અત્યંત ભિન્ન છે અને તેના નિમિત્તે થતો તે પ્રકારનો અનુભવ આત્માથી અભિન્નપણાને લીધે પુદ્ગલથી સદાય અત્યંત ભિન્ન છે, તેવી રીતે તે પ્રકારનો અનુભવ કરાવવામાં સમર્થ એવી રાગદ્વેષસુખદુઃખાદિરૂપ પુદ્ગલપરિણામની અવસ્થા પુદ્ગલથી અભિન્નપણાને લીધે આત્માથી સદાય અત્યંત ભિન્ન છે અને તેના નિમિત્તે થતો તે પ્રકારનો અનુભવ આત્માથી અભિન્નપણાને લીધે પુદ્ગલથી સદાય અત્યંત ભિન્ન છે. જ્યારે જ્ઞાનને લીધે આત્મા તે રાગદ્વેષસુખદુઃખાદિનો અને તેના અનુભવનો પરસ્પર વિશેષ જાણતો હોય ત્યારે, તેઓ એક નથી પણ ભિન્ન છે એવા વિવેકને લીધે, શીત-ઉષ્ણની માફક (અર્થાત્ જેમ શીત-ઉષ્ણરૂપે આત્મા વડે પરિણમવું અશક્ય છે તેમ), જેમના રૂપે આત્મા વડે પરિણમવું અશક્ય છે એવાં રાગદ્વેષસુખદુઃખાદિરૂપે અજ્ઞાનાત્મા વડે જરાય નહિ પરિણમતો થકો, જ્ઞાનનું જ્ઞાનત્વ પ્રગટ કરતો, પોતે જ્ઞાનમય થયો થકો, ‘આ હું (રાગને) જાણું જ છું, રાગી તો પુદ્ગલ છે (અર્થાત્ રાગ તો પુદ્ગલ કરે છે)’ ઇત્યાદિ વિધિથી, જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ એવા સમસ્ત રાગાદિ કર્મનો અકર્તા પ્રતિભાસે છે.

ભાવાર્થઃ—જ્યારે આત્મા રાગદ્વેષસુખદુઃખાદિ અવસ્થાને જ્ઞાનથી ભિન્ન જાણે અર્થાત્

કથમજ્ઞાનાત્કર્મ પ્રભવતીતિ ચેત્—

તિવિહો એસુવઓગો અપ્પવિયપ્પં કરેદિ કોહોઽહં ।

કર્તા તસ્સુવઓગસ્સ હોદિ સો અત્તભાવસ્સ ॥૬૪॥

ત્રિવિધ એષ ઉપયોગ આત્મવિકલ્પં કરોતિ ક્રોધોઽહમ્ ।

કર્તા તસ્યોપયોગસ્ય ભવતિ સ આત્મભાવસ્ય ॥૬૪॥

એષ ખલુ સામાન્યેનાજ્ઞાનરૂપો મિથ્યાદર્શનાજ્ઞાનાવિરતિરૂપસ્ત્રિવિધઃ સવિકારચૈતન્યપરિણામઃ પરાત્મનોરવિશેષદર્શનેનાવિશેષજ્ઞાનેનાવિશેષરત્યા ચ સમસ્તં ભેદમપહ્લુત્ય ભાવ્યભાવકભાવાપન્ન-યોચ્છેતનાચેતનયોઃ સામાન્યાધિકરણ્યેનાનુભવનાત્ક્રોધોઽહમિત્યાત્મનો વિકલ્પમુત્પાદયતિ; તત્તોઽય-માત્મા ક્રોધોઽહમિતિ ભ્રાન્ત્યા સવિકારેણ ચૈતન્યપરિણામેન પરિણમન્ તસ્ય સવિકારચૈતન્ય-પરિણામરૂપસ્યાત્મભાવસ્ય કર્તા સ્યાત્ ।

‘જેમ શીત-ઉષ્ણપણું પુદ્ગલની અવસ્થા છે તેમ રાગદ્વેષાદિ પણ પુદ્ગલની અવસ્થા છે’ એવું ભેદજ્ઞાન થાય, ત્યારે પોતાને જ્ઞાતા જાણે અને રાગાદિરૂપ પુદ્ગલને જાણે. એમ થતાં, રાગાદિનો કર્તા આત્મા થતો નથી, જ્ઞાતા જ રહે છે.

હવે પૂછે છે કે અજ્ઞાનથી કર્મ કઈ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? તેનો ઉત્તર કહે છે:—

‘હું ક્રોધ છું’ એવો વિકલ્પ એ ઉપયોગ ત્રિવિધ આંચું,
ત્યાં જીવ એ ઉપયોગરૂપ જીવભાવનો કર્તા બને. ૯૪.

ગાથાર્થ :—[ત્રિવિધઃ] ત્રણ પ્રકારનો [એષઃ] આ [ઉપયોગઃ] ઉપયોગ [અહમ્ ક્રોધઃ] ‘હું ક્રોધ છું’ એવો [આત્મવિકલ્પં] પોતાનો વિકલ્પ [કરોતિ] કરે છે; તેથી [સઃ] આત્મા [તસ્ય ઉપયોગસ્ય] તે ઉપયોગરૂપ [આત્મભાવસ્ય] પોતાના ભાવનો [કર્તા] કર્તા [ભવતિ] થાય છે.

ટીકા :—ખરેખર આ સામાન્યપણે અજ્ઞાનરૂપ એવું જે મિથ્યાદર્શન-અજ્ઞાન-અવિરતિરૂપ ત્રણ પ્રકારનું સવિકાર ચૈતન્યપરિણામ તે, પરના અને પોતાના અવિશેષ દર્શનથી, અવિશેષ જ્ઞાનથી અને અવિશેષ રતિથી સમસ્ત ભેદને ઇપાવીને, ભાવ્યભાવકભાવને પામેલાં એવાં ચેતન અને અચેતનનું સામાન્ય અધિકરણથી (—જાણે કે તેમનો એક આધાર હોય એ રીતે) અનુભવન કરવાથી, ‘હું ક્રોધ છું’ એવો પોતાનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી ‘હું ક્રોધ છું’ એવી ભ્રાંતિને લીધે જે સવિકાર (વિકાર સહિત) છે એવા ચૈતન્યપરિણામે પરિણમતો થકો આ આત્મા તે સવિકાર ચૈતન્યપરિણામરૂપ પોતાના ભાવનો કર્તા થાય છે.

એવમેવ ચ ક્રોધપદપરિવર્તનેન માનમાયાલોભમોહરાગદ્વેષકર્મનોકર્મમનોવચનકાયશ્રોત્ર-
ચક્ષુર્ગ્રાણરસનસ્પર્શનસૂત્રાણિ ષોડશ વ્યાખ્યેયાન્યનયા દિશાન્યાન્યપ્યૂહ્યાનિ ।

તિવિહો એસુવઓગો અપ્પવિયપ્પં કરેદિ ધમ્માદી ।

કત્તા તસ્સુવઓગસ્સ હોદિ સો અત્તભાવસ્સ ॥૬૫॥

ત્રિવિધ એષ ઉપયોગ આત્મવિકલ્પં કરોતિ ધર્માદિકમ્ ।

કર્તા તસ્યોપયોગસ્ય ભવતિ સ આત્મભાવસ્ય ॥૬૫॥

એષ ખલુ સામાન્યેનાજ્ઞાનરૂપો મિથ્યાદર્શનાજ્ઞાનાવિરતિરૂપસ્ત્રિવિધઃ સવિકારચૈતન્યપરિણામઃ
પરસ્પરમવિશેષદર્શનેનાવિશેષજ્ઞાનેનાવિશેષરત્યા ચ સમસ્તં ભેદમપહુત્ય જ્ઞેયજ્ઞાયકભાવા-
પન્નયોઃ પરાત્મનોઃ સમાનાધિકરણ્યેનાનુભવનાદ્ધર્મોઽહમધર્મોઽહમાકાશમહં કાલોઽહં પુદ્ગલોઽહં

એવી જ રીતે 'ક્રોધ' પદ પલટાવીને માન, માયા, લોભ, મોહ, રાગ, દ્વેષ, કર્મ, નોકર્મ, મન, વચન, કાય, શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, રસન અને સ્પર્શનનાં સોળ સૂત્રો વ્યાખ્યાનરૂપ કરવાં; અને આ ઉપદેશથી બીજાં પણ વિચારવાં.

ભાવાર્થઃ—અજ્ઞાનરૂપ એટલે કે મિથ્યાદર્શન-અજ્ઞાન-અવિરતિરૂપ ત્રણ પ્રકારનું જે સવિકાર ચૈતન્યપરિણામ તે પોતાનો અને પરનો ભેદ નહિ જાણીને 'હું ક્રોધ છું, હું માન છું' ઈત્યાદિ માને છે; તેથી અજ્ઞાની જીવ તે અજ્ઞાનરૂપ સવિકાર ચૈતન્યપરિણામનો કર્તા થાય છે અને તે અજ્ઞાનરૂપ ભાવ તેનું કર્મ થાય છે.

હવે એ જ વાતને વિશેષ કહે છે:—

'હું ધર્મ આદિ' વિકલ્પ એ ઉપયોગ ત્રણવિધ આચરે,
ત્યાં જીવ એ ઉપયોગરૂપ જીવભાવનો કર્તા બને. ૯૫.

ગાથાર્થઃ—[ત્રિવિધઃ] ત્રણ પ્રકારનો [એષઃ] આ [ઉપયોગઃ] ઉપયોગ [ધર્માદિકમ્] 'હું ધર્માસ્તિકાય આદિ છું' એવો [આત્મવિકલ્પં] પોતાનો વિકલ્પ [કરોતિ] કરે છે; તેથી [સઃ] આત્મા [તસ્ય ઉપયોગસ્ય] તે ઉપયોગરૂપ [આત્મભાવસ્ય] પોતાના ભાવનો [કર્તા] કર્તા [ભવતિ] થાય છે.

ટીકાઃ—ખરેખર આ સામાન્યપણે અજ્ઞાનરૂપ એવું જે મિથ્યાદર્શન-અજ્ઞાન-અવિરતિરૂપ ત્રણ પ્રકારનું સવિકાર ચૈતન્યપરિણામ તે, પરના અને પોતાના અવિશેષ દર્શનથી, અવિશેષ જ્ઞાનથી અને અવિશેષ રતિથી (લીનતાથી) સમસ્ત ભેદને છુપાવીને જ્ઞેયજ્ઞાયકભાવને પામેલાં એવાં સ્વ-પરનું સામાન્ય અધિકરણથી અનુભવન કરવાથી, 'હું ધર્મ છું, હું અધર્મ છું, હું

૧૭૨

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

જીવાન્તરમહમિત્યાત્મનો વિકલ્પમુત્પાદયતિ; તતોડયમાત્મા ધર્મોડહમધર્મોડહમાકાશમહં કાલોડહં પુદ્ગલોડહં જીવાન્તરમહમિતિ ભ્રાન્ત્યા સોપાધિના ચૈતન્યપરિણામેન પરિણમન્ તસ્ય સોપાધિચૈતન્ય-પરિણામરૂપસ્યાત્મભાવસ્ય કર્તા સ્યાત્ ।

તતઃ સ્થિતં કર્તૃત્વમૂલમજ્ઞાનમ્ ।

एवं पराणि द्रव्याणि अप्पयं कुणदि मंदबुद्धीओ ।

अप्पाणं अवि य परं करेदि अण्णाणभावेण ॥६६॥

एवं पराणि द्रव्याणि आत्मानं करोति मन्दबुद्धिस्तु ।

आत्मानमपि च परं करोति अज्ञानभावेन ॥६६॥

યત્કિલ ક્રોધોડહમિત્યાદિવદ્ધર્મોડહમિત્યાદિવદ્ધ પરદ્રવ્યાણ્યાત્મીકરોત્યાત્માનમપિ પરદ્રવ્યી-

આકાશ ઇં, હું કાળ ઇં, હું પુદ્ગલ ઇં, હું અન્ય જીવ ઇં' એવો પોતાનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી, 'હું ધર્મ ઇં, હું અધર્મ ઇં, હું આકાશ ઇં, હું કાળ ઇં, હું પુદ્ગલ ઇં, હું અન્ય જીવ ઇં' એવી ભ્રાંતિને લીધે જે સોપાધિક (ઉપાધિ સહિત) છે એવા ચૈતન્યપરિણામે પરિણમતો થકો આ આત્મા તે સોપાધિક ચૈતન્યપરિણામરૂપ પોતાના ભાવનો કર્તા થાય છે.

ભાવાર્થ :—ધર્માદિના વિકલ્પ વખતે જે, પોતે શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર હોવાનું ભાન નહિ રાખતાં, ધર્માદિના વિકલ્પમાં એકાકાર થઈ જાય છે તે પોતાને ધર્માદિદ્રવ્યરૂપ માને છે.

આ પ્રમાણે, અજ્ઞાનરૂપ ચૈતન્યપરિણામ પોતાને ધર્માદિદ્રવ્યરૂપ માને છે તેથી અજ્ઞાની જીવ તે અજ્ઞાનરૂપ સોપાધિક ચૈતન્યપરિણામનો કર્તા થાય છે અને તે અજ્ઞાનરૂપ ભાવ તેનું કર્મ થાય છે.

‘તેથી કર્તાપણાનું મૂળ અજ્ઞાન ઈર્થુ’ એમ હવે કહે છે :—

જીવ મંદબુદ્ધિ એ રીતે પરદ્રવ્યને નિજરૂપ કરે,

નિજ આત્મને પણ એ રીતે અજ્ઞાનભાવે પર કરે. ૯૬.

ગાથાર્થ :—[એવં તુ] આ રીતે [મન્દબુદ્ધિઃ] મંદબુદ્ધિ અર્થાત્ અજ્ઞાની [અજ્ઞાનભાવેન] અજ્ઞાનભાવથી [પરાણિ દ્રવ્યાણિ] પર દ્રવ્યોને [આત્માનં] પોતારૂપ [કરોતિ] કરે છે [અપિ ચ] અને [આત્માનમ્] પોતાને [પરં] પર [કરોતિ] કરે છે.

ટીકા :—ખરેખર એ રીતે, ‘હું ક્રોધ ઇં’ ઈત્યાદિની જેમ અને ‘હું ધર્મદ્રવ્ય ઇં’ ઈત્યાદિની જેમ આત્મા પરદ્રવ્યોને પોતારૂપ કરે છે અને પોતાને પણ પરદ્રવ્યરૂપ કરે છે;

કરોત્યેવમાત્મા, તદયમશેષવસ્તુસમ્બન્ધવિધુરનિરવધિવિશુદ્ધચૈતન્યધાતુમયોઽપ્યજ્ઞાનાદેવ સવિકાર-સોપાધીકૃતચૈતન્યપરિણામતયા તથાવિધસ્યાત્મભાવસ્ય કર્તા પ્રતિભાતીત્યાત્મનો ભૂતાવિષ્ટધ્યાના-વિષ્ટસ્યેવ પ્રતિષ્ઠિતં કર્તૃત્વમૂલમજ્ઞાનમ્ । તથાહિ—

યથા યત્નુ ભૂતાવિષ્ટોઽજ્ઞાનાદ્ભૂતાત્માનાવેકીકુર્વન્નમાનુષોચિતવિશિષ્ટવેષ્ટાવષ્ટમ્ભનિર્ભર-ભયદ્કુરારમ્ભગમ્ભીરામાનુષવ્યવહારતયા તથાવિધસ્ય ભાવસ્ય કર્તા પ્રતિભાતિ, તથાયમાત્માપ્યજ્ઞાનાદેવ ભાવ્યભાવકૌ પરાત્માનાવેકીકુર્વન્નવિકારાનુભૂતિમાત્રભાવકાનુચિતવિચિત્રભાવ્યક્રોધાદિવિકારકરમ્બિત-ચૈતન્યપરિણામવિકારતયા તથાવિધસ્ય ભાવસ્ય કર્તા પ્રતિભાતિ । યથા વાઽપરીક્ષકાચાયદિશેન મુગ્ધઃ કશ્ચિન્મહિષધ્યાનાવિષ્ટોઽજ્ઞાનાન્મહિષાત્માનાવેકીકુર્વન્નાત્મન્યમ્બ્રહ્મવિષાણમહામહિષત્વાધ્યાસાત્રચ્યુત-માનુષોચિતાપવરકદ્વારવિનિસ્સરણતયા તથાવિધસ્ય ભાવસ્ય કર્તા પ્રતિભાતિ, તથાયમાત્માઽપ્યજ્ઞાનાદ્ જ્ઞેયજ્ઞાયકૌ પરાત્માનાવેકીકુર્વન્નાત્મનિ પરદ્રવ્યાધ્યાસાન્નોઽન્દ્રિયવિષયીકૃતધર્માધર્માકાશકાલ-

તેથી આ આત્મા, જોકે તે સમસ્ત વસ્તુઓના સંબંધથી રહિત બેહદ શુદ્ધ ચૈતન્યધાતુમય છે તોપણ, અજ્ઞાનને લીધે જ સવિકાર અને સોપાધિક કરાયેલા ચૈતન્યપરિણામવાળો હોવાથી તે પ્રકારના પોતાના ભાવનો કર્તા પ્રતિભાસે છે. આ રીતે, ભૂતાવિષ્ટ (જેના શરીરમાં ભૂત પ્રવેશ્યું હોય એવા) પુરુષની જેમ અને ધ્યાનાવિષ્ટ (ધ્યાન કરતા) પુરુષની જેમ, આત્માને કર્તાપણાનું મૂળ અજ્ઞાન ઠર્યું. તે પ્રગટ દેષ્ટાંતથી સમજાવવામાં આવે છે:—

જેમ ભૂતાવિષ્ટ પુરુષ અજ્ઞાનને લીધે ભૂતને અને પોતાને એક કરતો થકો, મનુષ્યને અનુચિત એવી વિશિષ્ટ ચેષ્ટાના અવલંબન સહિત ભયંકર *આરંભથી ભરેલા અમાનુષ વ્યવહારવાળો હોવાથી તે પ્રકારના ભાવનો કર્તા પ્રતિભાસે છે; તેવી રીતે આ આત્મા પણ અજ્ઞાનને લીધે જ ભાવ્ય-ભાવકરૂપ પરને અને પોતાને એક કરતો થકો, અવિકાર અનુભૂતિમાત્ર જે ભાવક તેને અનુચિત એવા વિચિત્ર ભાવ્યરૂપ ક્રોધાદિ વિકારોથી મિશ્રિત ચૈતન્યપરિણામવિકારવાળો હોવાથી તે પ્રકારના ભાવનો કર્તા પ્રતિભાસે છે. વળી જેમ અપરીક્ષક આચાર્યના ઉપદેશથી મહિષનું (પાડાનું) ધ્યાન કરતો કોઈ ભોળો પુરુષ અજ્ઞાનને લીધે મહિષને અને પોતાને એક કરતો થકો, ‘હું ગગન સાથે ઘસાતાં શિંગડાંવાળો મોટો મહિષ છું’ એવા અધ્યાસને લીધે મનુષ્યને યોગ્ય એવું જે ઓરડાના બારણામાંથી બહાર નીકળવું તેનાથી ચ્યુત થયો હોવાથી તે પ્રકારના ભાવનો કર્તા પ્રતિભાસે છે; તેવી રીતે આ આત્મા પણ અજ્ઞાનને લીધે જ્ઞેયજ્ઞાયકરૂપ પરને અને પોતાને એક કરતો થકો, ‘હું પરદ્રવ્ય છું’ એવા અધ્યાસને લીધે મનના વિષયરૂપ કરવામાં આવેલાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ,

* આરંભ = કાર્ય; વ્યાપાર; હિંસાયુક્ત વ્યાપાર.

૧૭૪

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

પુદ્ગલજીવાન્તરનિરુદ્ધશુદ્ધચૈતન્યધાતુતયા તથેન્દ્રિયવિષયીકૃતરૂપિપદાર્થતિરોહિતકેવલબોધતયા
મૃતકલેવરમૂર્છિતપરમામૃતવિજ્ઞાનઘનતયા ચ તથાવિધસ્ય ભાવસ્ય કર્તા પ્રતિભાતિ।

તતઃ સ્થિતમેતદ્ જ્ઞાનાન્નશ્યતિ કર્તૃત્વમ્—

एदेण दु सो कत्ता आदा णिच्छयविदूहिं परिकहिदो।

एवं खलु जो जाणदि सो मुंचदि सव्वकत्तित्तं॥६७॥

एतेन तु स कर्तात्मा निश्चयविद्धिः परिकथितः।

एवं खलु यो जानाति सो मुञ्चति सर्वकर्तृत्वम्॥६७॥

પુદ્ગલ અને અન્ય જીવ વડે (પોતાની) શુદ્ધ ચૈતન્યધાતુ રોકાયેલી હોવાથી તથા ઈન્દ્રિયોના વિષયરૂપ કરવામાં આવેલા રૂપી પદાર્થો વડે (પોતાનો) કેવળ બોધ (-જ્ઞાન) ઠંકાયેલ હોવાથી અને મૃતક કલેવર (-શરીર) વડે પરમ અમૃતરૂપ વિજ્ઞાનઘન (પોતે) મૂર્છિત થયો હોવાથી તે પ્રકારના ભાવનો કર્તા પ્રતિભાસે છે.

ભાવાર્થઃ—આ આત્મા અજ્ઞાનને લીધે, અચેતન કર્મરૂપ ભાવકનું જે ક્રોધાદિ ભાવ્ય તેને ચેતન ભાવક સાથે એકરૂપ માને છે; વળી તે, પર જ્ઞેયરૂપ ધર્માદિદ્રવ્યોને પણ જ્ઞાયક સાથે એકરૂપ માને છે. તેથી તે સવિકાર અને સોપાધિક ચૈતન્યપરિણામનો કર્તા થાય છે.

અહીં, ક્રોધાદિક સાથે એકપણાની માન્યતાથી ઉત્પન્ન થતું કર્તૃત્વ સમજાવવા ભૂતાવિષ્ટ પુરુષનું દેષ્ટાંત કહ્યું અને ધર્માદિક અન્યદ્રવ્યો સાથે એકપણાની માન્યતાથી ઉત્પન્ન થતું કર્તૃત્વ સમજાવવા ધ્યાનાવિષ્ટ પુરુષનું દેષ્ટાંત કહ્યું.

‘તેથી (પૂર્વોક્ત કારણથી) એ સિદ્ધ થયું કે જ્ઞાનથી કર્તાપણાનો નાશ થાય છે’ એમ હવે કહે છે:—

એ કારણે આત્મા કહ્યો કર્તા સહુ નિશ્ચયવિદે,

—એ જ્ઞાન જેને થાય તે છોડે સકલ કર્તૃત્વને. ૯૭.

ગાથાર્થઃ—[એતેન તુ] આ (પૂર્વોક્ત) કારણથી [નિશ્ચયવિદ્ધિઃ] નિશ્ચયના જાણનારા જ્ઞાનીઓએ [સઃ આત્મા] તે આત્માને [કર્તા] કર્તા [પરિકથિતઃ] કહ્યો છે—[એવં ખલુ] આવું નિશ્ચયથી [યઃ] જે [જાનાતિ] જાણે છે [સઃ] તે (જ્ઞાની થયો થકો) [સર્વકર્તૃત્વમ્] સર્વ કર્તૃત્વને [મુજ્જતિ] છોડે છે.

યેનાયમજ્ઞાનાત્પરાત્મનોરેકત્વવિકલ્પમાત્મનઃ કરોતિ તેનાત્મા નિશ્ચયતઃ કર્તા પ્રતિભાતિ, યસ્ત્વેવં જાનાતિ સ સમસ્તં કર્તૃત્વમુત્સૃજતિ, તતઃ સ ખલ્વકર્તા પ્રતિભાતિ । તથાહિ—ઇહાયમાત્મા કિલાજ્ઞાની સન્નજ્ઞાનાદાસંસારપ્રસિદ્ધેન મિલિતસ્વાદસ્વાદનેન મુદ્રિતભેદસંવેદનશક્તિરનાદિત એવ સ્યાત્; તતઃ પરાત્માનાવેકત્વેન જાનાતિ; તતઃ ક્રોધોઽહમિત્યાદિવિકલ્પમાત્મનઃ કરોતિ; તતો નિર્વિકલ્પાદકૃતકાદેકસ્માદ્વિજ્ઞાનઘનાત્પ્રપ્તો વારંવારમનેકવિકલ્પૈઃ પરિણમન્ કર્તા પ્રતિભાતિ । જ્ઞાની તુ સન્ જ્ઞાનાત્તદાદિપ્રસિદ્ધતા પ્રત્યેકસ્વાદસ્વાદનેનોન્મુદ્રિતભેદસંવેદનશક્તિઃ સ્યાત્; તતોઽનાદિનિધનનવરતસ્વદમાનનિખિલરસાન્તરવિવિક્તાત્યન્તમધુરચૈતન્યૈકરસોઽયમાત્મા ભિન્નરસાઃ કષાયાસ્તૈઃ સહ યદેકત્વવિકલ્પકરણં તદજ્ઞાનાદિત્યેવં નાનાત્વેન પરાત્માનો જાનાતિ; તતોઽકૃતકમેકં જ્ઞાનમેવાહં, ન પુનઃ કૃતકોઽનેકઃ ક્રોધાદિરપીતિ ક્રોધોઽહમિત્યાદિવિકલ્પમાત્મનો

ટીકા:—કારણ કે આ આત્મા અજ્ઞાનને લીધે પરના અને પોતાના એકપણાનો આત્મવિકલ્પ કરે છે તેથી તે નિશ્ચયથી કર્તા પ્રતિભાસે છે—આવું જે જાણે છે તે સમસ્ત કર્તૃત્વને છોડે છે તેથી તે નિશ્ચયથી અકર્તા પ્રતિભાસે છે. તે સ્પષ્ટ સમજાવવામાં આવે છે:—

આ આત્મા અજ્ઞાની થયો થકો, અજ્ઞાનને લીધે અનાદિ સંસારથી માંડીને મિલિત (—એકમેક મળી ગયેલા) સ્વાદનું સ્વાદન—અનુભવન હોવાથી (અર્થાત્ પુદ્ગલકર્મના અને પોતાના સ્વાદનું ભેળસેળપણે—એકરૂપે અનુભવન હોવાથી), જેની ભેદસંવેદનની (ભેદજ્ઞાનની) શક્તિ બિડાઈ ગયેલી છે એવો અનાદિથી જ છે; તેથી તે પરને અને પોતાને એકપણે જાણે છે; તેથી ‘હું ક્રોધ છું’ ઈત્યાદિ આત્મવિકલ્પ (પોતાનો વિકલ્પ) કરે છે; અને તેથી નિર્વિકલ્પ, અકૃત્રિમ, એક વિજ્ઞાનઘન(સ્વભાવ)થી ભ્રષ્ટ થયો થકો વારંવાર અનેક વિકલ્પરૂપે પરિણમતો થકો કર્તા પ્રતિભાસે છે.

અને જ્યારે આત્મા જ્ઞાની થાય ત્યારે, જ્ઞાનને લીધે જ્ઞાનના આદિથી માંડીને પૃથક્ પૃથક્ સ્વાદનું સ્વાદન—અનુભવન હોવાથી (અર્થાત્ પુદ્ગલકર્મના અને પોતાના સ્વાદનું—એકરૂપે નહિ પણ—ભિન્નભિન્નપણે અનુભવન હોવાથી), જેની ભેદસંવેદનશક્તિ ઊઘડી ગઈ છે એવો હોય છે; તેથી તે જાણે છે કે “અનાદિનિધન, નિરંતર સ્વાદમાં આવતો, સમસ્ત અન્ય રસથી વિલક્ષણ (ભિન્ન), અત્યંત મધુર જે ચૈતન્યરસ તે જ એક જેનો રસ છે એવો આ આત્મા છે અને કષાયો તેનાથી ભિન્ન રસવાળા (કષાયલા—બેસ્વાદ) છે; તેમની સાથે જે એકપણાનો વિકલ્પ કરવો તે અજ્ઞાનથી છે;” આ રીતે પરને અને પોતાને ભિન્નપણે જાણે છે; તેથી ‘અકૃત્રિમ (નિત્ય), એક જ્ઞાન જ હું છું પરંતુ કૃત્રિમ (અનિત્ય), અનેક જે ક્રોધાદિક

૧૭૬

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંડકુંદ-

મનાગપિ ન કરોતિ; તતઃ સમસ્તમપિ કર્તૃત્વમપાસ્યતિ; તતો નિત્યમેવોદાસીનાવસ્થો જાનન્
 ઇવાસ્તે; તતો નિર્વિકલ્પોઽકૃતક ઇકો વિજ્ઞાનઘનો ભૂતોઽત્યન્તમકર્તા પ્રતિભાતિ।

(વસન્તતિલકા)

અજ્ઞાનતસ્તુ સતૃણાભ્યવહારકારી
 જ્ઞાનં સ્વયં કિલ ભવન્નપિ રજ્યતે યઃ।
 પીત્વા દધીક્ષુમધુરામ્લરસાતિગૃહ્ણ્યા
 ગાં દોગ્ધિ દુગ્ધમિવ નૂનમસૌ રસાલમ્॥૫૭॥

તે હું નથી' એમ જાણતો થકો 'હું ક્રોધ છું' ઈત્યાદિ આત્મવિકલ્પ જરા પણ કરતો નથી; તેથી સમસ્ત કર્તૃત્વને છોડી દે છે; તેથી સદાય ઉદાસીન અવસ્થાવાળો થયો થકો માત્ર જાણ્યા જ કરે છે; અને તેથી નિર્વિકલ્પ, અકૃત્રિમ, એક વિજ્ઞાનઘન થયો થકો અત્યંત અકર્તા પ્રતિભાસે છે.

ભાવાર્થ:—જે પરદ્રવ્યના અને પરદ્રવ્યના ભાવોના કર્તૃત્વને અજ્ઞાન જાણે તે પોતે કર્તા શા માટે બને? અજ્ઞાની રહેવું હોય તો પરદ્રવ્યનો કર્તા બને! માટે જ્ઞાન થયા પછી પરદ્રવ્યનું કર્તાપણું રહેતું નથી.

હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે:—

શ્લોકાર્થ:—[કિલ] નિશ્ચયથી [સ્વયં જ્ઞાનં ભવન્ અપિ] સ્વયં જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવા છતાં [અજ્ઞાનતઃ તુ] અજ્ઞાનને લીધે [યઃ] જે જીવ, [સતૃણાભ્યવહારકારી] ઘાસ સાથે ભેળસેળ સુંદર આહારને ખાનારા હાથી આદિ તિર્યચની માફક, [રજ્યતે] રાગ કરે છે (અર્થાત્ રાગનો અને પોતાનો ભેળસેળ સ્વાદ લે છે) [અસૌ] તે, [દધીક્ષુમધુરામ્લરસાતિગૃહ્ણ્યા] દહીં-ખાંડના અર્થાત્ શિખંડના ખાટા-મીઠા રસની અતિ લોલુપતાથી [રસાલમ્ પીત્વા] શિખંડને પીતાં છતાં [ગાં દુગ્ધમ્ દોગ્ધિ ઇવ નૂનમ્] પોતે ગાયના દૂધને પીએ છે એવું માનનાર પુરુષના જેવો છે.

ભાવાર્થ:—જેમ હાથીને ઘાસના અને સુંદર આહારના ભિન્ન સ્વાદનું ભાન નથી તેમ અજ્ઞાનીને પુદ્ગલકર્મના અને પોતાના ભિન્ન સ્વાદનું ભાન નથી; તેથી તે એકાકારપણે રાગાદિમાં વર્તે છે. જેમ શિખંડનો ગૃહ્ણી માણસ, સ્વાદભેદ નહિ પારખતાં, શિખંડના સ્વાદને માત્ર દૂધનો સ્વાદ જાણે તેમ અજ્ઞાની જીવ સ્વ-પરના ભેળસેળ સ્વાદને પોતાનો સ્વાદ જાણે છે. ૫૭.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

કર્તાકર્મ અધિકાર

૧૭૭

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

અજ્ઞાનાન્મૃગતૃષ્ણિકાં જલધિયા ધાવન્તિ પાતું મૃગા
અજ્ઞાનાત્તમસિ દ્રવન્તિ ભુજગાધ્યાસેન રજ્ઞૌ જનાઃ ।
અજ્ઞાનાઞ્ચ વિકલ્પચક્રકરણાદ્વાતોત્તરઙ્ગાઢ્ધિવત્
શુદ્ધજ્ઞાનમયા અપિ સ્વયમમી કર્ત્રીભવન્ત્યાકુલાઃ ॥૫૮॥

(વસન્તતિલકા)

જ્ઞાનાદિવેચકતયા તુ પરાત્મનોર્યો
જાનાતિ હંસ ઇવ વાઃપયસોર્વિશેષમ્ ।
ચૈતન્યધાતુમચલં સ સદાધિરૂઢો
જાનીત એવ હિ કરોતિ ન કિઞ્ચનાપિ ॥૫૯॥

અજ્ઞાનથી જ જીવો કર્તા થાય છે એવા અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[અજ્ઞાનાત્] અજ્ઞાનને લીધે [મૃગતૃષ્ણિકાં જલધિયા] મૃગજળમાં જળની બુદ્ધિ થવાથી [મૃગાઃ પાતું ધાવન્તિ] હરણો તેને પીવા દોડે છે; [અજ્ઞાનાત્] અજ્ઞાનને લીધે [તમસિ રજ્ઞૌ ભુજગાધ્યાસેન] અંધકારમાં પડેલી દોરડીમાં સર્પનો અધ્યાસ થવાથી [જનાઃ દ્રવન્તિ] લોકો (ભયથી) ભાગી જાય છે; [ચ] અને (તેવી રીતે) [અજ્ઞાનાત્] અજ્ઞાનને લીધે [અમી] આ જીવો, [વાતોત્તરઙ્ગાઢ્ધિવત્] પવનથી તરંગવાળા સમુદ્રની માફક [વિકલ્પચક્રકરણાત્] વિકલ્પોના સમૂહ કરતા હોવાથી—[શુદ્ધજ્ઞાનમયાઃ અપિ] જોકે તેઓ શુદ્ધજ્ઞાનમય છે તોપણ— [આકુલાઃ] આકુળતા બનતા થતા [સ્વયમ્] પોતાની મેળે [કર્ત્રીભવન્તિ] કર્તા થાય છે.

ભાવાર્થ :—અજ્ઞાનથી શું શું નથી થતું? હરણો ઝાંઝવાંને જળ જાણી પીવા દોડે છે અને એ રીતે ખેદખિન્ન થાય છે. અંધારામાં પડેલા દોરડાને સર્પ માનીને માણસો ડરીને ભાગે છે. તેવી જ રીતે આ આત્મા, પવનથી ક્ષુબ્ધ થયેલા સમુદ્રની માફક, અજ્ઞાનને લીધે અનેક વિકલ્પો કરતો થકો ક્ષુબ્ધ થાય છે અને એ રીતે—જોકે પરમાર્થે તે શુદ્ધજ્ઞાનઘન છે તોપણ— અજ્ઞાનથી કર્તા થાય છે. ૫૮.

જ્ઞાનથી આત્મા કર્તા થતો નથી એમ હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[હંસઃ વાઃપયસોઃ ઇવ] જેમ હંસ દૂધ અને પાણીના વિશેષને (તફાવતને) જાણે છે તેમ [યઃ] જે જીવ [જ્ઞાનાત્] જ્ઞાનને લીધે [વિવેચકતયા] વિવેકવાળો (ભેદજ્ઞાનવાળો) હોવાથી [પરાત્મનોઃ તુ] પરના અને પોતાના [વિશેષમ્] વિશેષને [જાનાતિ]

(મન્દાક્રાન્તા)

જ્ઞાનાદેવ જ્વલનપયસોરૌણ્યશૈત્યવ્યવસ્થા
જ્ઞાનાદેવોલ્લસતિ લવણસ્વાદભેદવ્યુદાસઃ ।
જ્ઞાનાદેવ સ્વરસવિકસન્નિત્યચૈતન્યધાતોઃ
ક્રોધાદેશ્ચ પ્રભવતિ ભિદા ભિન્દતી કર્તૃભાવમ્ ॥૬૦॥

(અનુષ્ટુભ)

અજ્ઞાનં જ્ઞાનમપ્યેવં કુર્વન્નાત્માનમઞ્જસા ।
સ્યાત્કર્તાત્માત્મભાવસ્ય પરભાવસ્ય ન ક્વચિત્ ॥૬૧॥

જાણે છે [સઃ] તે (જેમ હંસ મિશ્રિત થયેલાં દૂધજળને જુદાં કરીને દૂધ ગ્રહણ કરે છે તેમ) [અચલં ચૈતન્યધાતુમ્] અચળ ચૈતન્યધાતુમાં [સદા] સદા [અધિરૂઢઃ] આરૂઢ થયો થકો (અર્થાત્ તેનો આશ્રય કરતો થકો) [જાનીત એવ હિ] માત્ર જાણે જ છે, [કિઞ્ચન અપિ ન કરોતિ] કાંઈ પણ કરતો નથી (અર્થાત્ જ્ઞાતા જ રહે છે, કર્તા થતો નથી).

ભાવાર્થઃ—જે સ્વ-પરનો ભેદ જાણે તે જ્ઞાતા જ છે, કર્તા નથી. ૫૯.

હવે, જે કાંઈ જણાય છે તે જ્ઞાનથી જ જણાય છે એમ કહે છે:—

શ્લોકાર્થઃ—[જ્વલન-પયસોઃ ઔણ્ય-શૈત્ય-વ્યવસ્થા] (ગરમ પાણીમાં) અગ્નિની ઉષ્ણતાનો અને પાણીની શીતળતાનો ભેદ [જ્ઞાનાત્ એવ] જ્ઞાનથી જ પ્રગટ થાય છે. [લવણસ્વાદભેદવ્યુદાસઃ જ્ઞાનાત્ એવ ઉલ્લસતિ] લવણના સ્વાદભેદનું નિરસન (—નિરાકરણ, અસ્વીકાર, ઉપેક્ષા) જ્ઞાનથી જ થાય છે (અર્થાત્ જ્ઞાનથી જ શાક વગેરેમાંના લવણનો સામાન્ય સ્વાદ તરી આવે છે અને તેનો સ્વાદવિશેષ નિરસ્ત થાય છે). [સ્વરસવિકસન્નિત્યચૈતન્યધાતોઃ ચ ક્રોધાદેઃ ભિદા] નિજ રસથી વિકસતી નિત્ય ચૈતન્યધાતુનો અને ક્રોધાદિ ભાવોનો ભેદ, [કર્તૃભાવમ્ ભિન્દતી] કર્તૃત્વને (કર્તાપણાના ભાવને) ભેદતો થકો—તોડતો થકો, [જ્ઞાનાત્ એવ પ્રભવતિ] જ્ઞાનથી જ પ્રગટ થાય છે. ૬૦.

હવે, અજ્ઞાની પણ પોતાના જ ભાવને કરે છે પરંતુ પુદ્ગલના ભાવને કદી કરતો નથી—એવા અર્થનો, આગળની ગાથાની સૂચનિકારૂપ શ્લોક કહે છે:—

શ્લોકાર્થઃ—[એવં] આ રીતે [અઞ્જસા] ખરેખર [આત્માનમ્] પોતાને [અજ્ઞાનં જ્ઞાનમ્ અપિ] અજ્ઞાનરૂપ કે જ્ઞાનરૂપ [કુર્વન્] કરતો [આત્મા આત્મભાવસ્ય કર્તા સ્યાત્] આત્મા પોતાના જ ભાવનો કર્તા છે, [પરભાવસ્ય] પરભાવનો (પુદ્ગલના ભાવોનો) કર્તા તો [ક્વચિત્ ન] કદી નથી. ૬૧.

(અનુષ્ટુભ)

આત્મા જ્ઞાનં સ્વયં જ્ઞાનં જ્ઞાનાદન્યત્કરોતિ કિમ્ ।
પરભાવસ્ય કર્તાત્મા મોહોઽયં વ્યવહારિણામ્ ॥૬૨॥

તથાહિ—

વ્યવહારેણ ટુ આદા કરેદિ ઘટપટરધાણિ દવ્યાણિ ।
કરણાણિ ય કમ્માણિ ય નોકમ્માણીહ વિવિહાણિ ॥૬૮॥

વ્યવહારેણ ત્વાત્મા કરોતિ ઘટપટરથાન્ દ્રવ્યાણિ ।
કરણાણિ ચ કર્માણિ ચ નોકર્માણીહ વિવિધાણિ ॥૬૮॥

વ્યવહારિણાં હિ યતો યથાયમાત્માત્મવિકલ્પવ્યાપારાભ્યાં ઘટાદિપરદ્રવ્યાત્મકં બહિઃકર્મ
કુર્વન્ પ્રતિભાતિ તતસ્તથા ક્રોધાદિપરદ્રવ્યાત્મકં ચ સમસ્તમન્તઃકર્માપિ કરોત્યવિશેષાદિ-

એ જ વાતને દેઢ કરે છે :—

શ્લોકાર્થઃ—[આત્મા જ્ઞાનં] આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, [સ્વયં જ્ઞાનં] પોતે જ્ઞાન જ છે;
[જ્ઞાનાત્ અન્યત્ કિમ્ કરોતિ] તે જ્ઞાન સિવાય બીજું શું કરે? [આત્મા પરભાવસ્ય કર્તા] આત્મા
પરભાવનો કર્તા છે [અયં] એમ માનવું (તથા કહેવું) તે [વ્યવહારિણામ્ મોહઃ] વ્યવહારી જીવોનો
મોહ (અજ્ઞાન) છે. ૬૨.

હવે કહે છે કે વ્યવહારી જીવો આમ કહે છે :—

ઘટ-પટ-રથાદિક વસ્તુઓ, કરણો અને કર્મો વળી,
નોકર્મ વિધવિધ જગતમાં આત્મા કરે વ્યવહારથી. ૯૮.

ગાથાર્થઃ—[વ્યવહારેણ ટુ] વ્યવહારથી અર્થાત્ વ્યવહારી લોકો માને છે કે [હહ]
જગતમાં [આત્મા] આત્મા [ઘટપટરથાન્ દ્રવ્યાણિ] ઘડો, કપડું, રથ ઇત્યાદિ વસ્તુઓને, [ચ]
વળી [કરણાણિ] ઈંદ્રિયોને, [વિવિધાણિ] અનેક પ્રકારનાં [કર્માણિ] ક્રોધાદિ દ્રવ્યકર્મોને
[ચ નોકર્માણિ] અને શરીરાદિ નોકર્મોને [કરોતિ] કરે છે.

ટીકાઃ—જેથી પોતાના (ઈચ્છારૂપ) વિકલ્પ અને (હસ્તાદિની ક્રિયારૂપ) વ્યાપાર વડે
આ આત્મા ઘટ આદિ પરદ્રવ્યસ્વરૂપ બાહ્યકર્મને કરતો (વ્યવહારીઓને) પ્રતિભાસે છે તેથી તેવી
રીતે (આત્મા) ક્રોધાદિ પરદ્રવ્યસ્વરૂપ સમસ્ત અંતરંગ કર્મને પણ—બન્ને કર્મો પરદ્રવ્યસ્વરૂપ

ત્યસ્તિ વ્યામોહઃ।

સ ન સન્—

જદિ સો પરદવ્યાણિ ય કરેઝ્ઞ ણિયમેણ તમ્મઓ હોઝ્ઞ।

જમ્હા ણ તમ્મઓ તેણ સો ણ તેસિં હવદિ કત્તા ॥૬૬॥

યદિ સ પરદ્રવ્યાણિ ચ કુર્યાન્નિયમેન તન્મયો ભવેત્।

યસ્માન્ન તન્મયસ્તેન સ ન તેષાં ભવતિ કર્તા ॥૬૬॥

યદિ ચત્વર્યામાત્મા પરદ્રવ્યાત્મકં કર્મ કુર્યાત્ તદા પરિણામપરિણામિભાવાન્યથાનુપ-
પત્તેર્નિયમેન તન્મયઃ સ્યાત્; ન ચ દ્રવ્યાન્તરમયત્વે દ્રવ્યોચ્છેદાપત્તેસ્તન્મયોઽસ્તિ। તતો વ્યાપ્ય-
વ્યાપકભાવેન ન તસ્ય કર્તાસ્તિ।

હોઈને તેમનામાં તફાવત નહિ હોવાથી—કરે છે, એવો વ્યવહારી જીવોનો વ્યામોહ (ભ્રાંતિ,
અજ્ઞાન) છે.

ભાવાર્થઃ—ઘટ-પટ, કર્મ-નોકર્મ ઈત્યાદિ પરદ્રવ્યોને આત્મા કરે છે એમ માનવું તે
વ્યવહારી લોકોનો વ્યવહાર છે, અજ્ઞાન છે.

વ્યવહારી લોકોની એ માન્યતા સત્યાર્થ નથી એમ હવે કહે છે:—

પરદ્રવ્યને જીવ જો કરે તો જરૂર તન્મય તે બને,
પણ તે નથી તન્મય અરે! તેથી નહીં કર્તા ઠરે. ૯૯.

ગાથાર્થઃ—[યદિ ચ] જો [સઃ] આત્મા [પરદ્રવ્યાણિ] પરદ્રવ્યોને [કુર્યાત્] કરે તો તે
[નિયમેન] નિયમથી [તન્મયઃ] તન્મય અર્થાત્ પરદ્રવ્યમય [ભવેત્] થઈ જાય; [યસ્માત્ ન
તન્મયઃ] પરંતુ તન્મય નથી [તેન] તેથી [સઃ] તે [તેષાં] તેમનો [કર્તા] કર્તા [ન ભવતિ] નથી.

ટીકાઃ—જો નિશ્ચયથી આ આત્મા પરદ્રવ્યસ્વરૂપ કર્મને કરે તો, પરિણામ-પરિણામીપણું
બીજી કોઈ રીતે બની શકતું નહિ હોવાથી, તે (આત્મા) નિયમથી તન્મય (પરદ્રવ્યમય) થઈ જાય;
પરંતુ તે તન્મય તો નથી, કારણ કે કોઈ દ્રવ્ય અન્યદ્રવ્યમય થઈ જાય તો તે દ્રવ્યના નાશની
આપત્તિ (દોષ) આવે. માટે આત્મા વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવથી પરદ્રવ્યસ્વરૂપ કર્મનો કર્તા નથી.

ભાવાર્થઃ—એક દ્રવ્યનો કર્તા અન્ય દ્રવ્ય થાય તો બન્ને દ્રવ્યો એક થઈ જાય, કારણ
કે કર્તાકર્મપણું અથવા પરિણામ-પરિણામીપણું એક દ્રવ્યમાં જ હોઈ શકે. આ રીતે જો એક

નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવેનાપિ ન કર્તાસ્તિ—

જીવો ણ કરેદિ ઘટં ણેવ પટં ણેવ સેસગે દવ્વે ।

જોગુવઓગા ઉપ્પાદગા ય તેસિં હવદિ કત્તા ॥૧૦૦॥

જીવો ન કરોતિ ઘટં નૈવ પટં નૈવ શેષકાનિ દ્રવ્યાણિ ।

યોગોપયોગાવુત્પાદકૌ ચ તયોર્ભવતિ કર્તા ॥૧૦૦॥

યત્કિલ ઘટાદિ ક્રોધાદિ વા પરદ્રવ્યાત્મકં કર્મ તદયમાત્મા તન્મયત્વાનુષઙ્ગાત્ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવેન તાવન્ન કરોતિ, નિત્યકર્તૃત્વાનુષઙ્ગાન્નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવેનાપિ ન તત્કુર્યાત્ । અનિત્યૌ યોગોપયોગાવેવ તત્ર નિમિત્તત્વેન કર્તારૌ । યોગોપયોગયોસ્ત્વાત્મવિકલ્પવ્યાપારયોઃ

દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યરૂપ થઈ જાય, તો તે દ્રવ્યનો જ નાશ થાય એ મોટો દોષ આવે. માટે એક દ્રવ્યને અન્ય દ્રવ્યનો કર્તા કહેવો ઉચિત નથી.

આત્મા (વ્યાપ્યવ્યાપકભાવથી તો કર્તા નથી પરંતુ) નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવથી પણ કર્તા નથી એમ હવે કહે છે :—

જીવ નવ કરે ઘટ, પટ નહીં, જીવ શેષ દ્રવ્યો નવ કરે;

ઉત્પાદકો ઉપયોગયોગો, તેમનો કર્તા બને. ૧૦૦.

ગાથાર્થ :—[જીવઃ] જીવ [ઘટં] ઘટને [ન કરોતિ] કરતો નથી, [પટં ન એવ] પટને કરતો નથી, [શેષકાનિ] બાકીનાં કોઈ [દ્રવ્યાણિ] દ્રવ્યોને (વસ્તુઓને) [ન એવ] કરતો નથી; [ચ] પરંતુ [યોગોપયોગૌ] જીવના યોગ અને ઉપયોગ [ઉત્પાદકૌ] ઘટાદિને ઉત્પન્ન કરનારાં નિમિત્ત છે [તયોઃ] તેમનો [કર્તા] કર્તા [ભવતિ] જીવ થાય છે.

ટીકા :—ખરેખર જે ઘટાદિક તથા ક્રોધાદિક પરદ્રવ્યસ્વરૂપ કર્મ છે તેને આ આત્મા વ્યાપ્યવ્યાપકભાવે તો કરતો નથી કારણ કે જો એમ કરે તો તન્મયપણાનો પ્રસંગ આવે; વળી નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવે પણ તેને કરતો નથી કારણ કે જો એમ કરે તો નિત્યકર્તૃત્વનો (અર્થાત્ સર્વ અવસ્થાઓમાં કર્તાપણું રહેવાનો) પ્રસંગ આવે. અનિત્ય (અર્થાત્ જે સર્વ અવસ્થાઓમાં વ્યાપતા નથી એવા) યોગ અને ઉપયોગ જ નિમિત્તપણે તેના (—પરદ્રવ્યસ્વરૂપ કર્મના) કર્તા છે. (રાગાદિવિકારવાળા ચૈતન્યપરિણામરૂપ) પોતાના વિકલ્પને અને (આત્માના પ્રદેશોના ચલનરૂપ) પોતાના વ્યાપારને કદાચિત્ અજ્ઞાનથી આત્મા કરતો હોવાથી યોગ અને ઉપયોગનો

કદાચિદજ્ઞાનેન કરુણાદાત્માપિ કર્તાઽસ્તુ તથાપિ ન પરદ્રવ્યાત્મકકર્મકર્તા સ્યાત્ ।

જ્ઞાની જ્ઞાનસ્યૈવ કર્તા સ્યાત્—

જે પોમ્ગલદવ્વાણં પરિણામા હૈંતિ ણાણઆવરણા ।

ણ કરેદિ તાણિ આદા જો જાણદિ સો હવદિ ણાણી ॥૧૦૧॥

યે પુદ્ગલદ્રવ્યાણાં પરિણામા ભવન્તિ જ્ઞાનાવરણાનિ ।

ન કરોતિ તાન્યાત્મા યો જાનાતિ સ ભવતિ જ્ઞાની ॥૧૦૧॥

તો આત્મા પણ કર્તા (કદાચિત્) ભલે હો તથાપિ પરદ્રવ્યસ્વરૂપ કર્મનો કર્તા તો (નિમિત્તપણે પણ કદી) નથી.

ભાવાર્થ :—યોગ એટલે (મન-વચન-કાયના નિમિત્તવાળું) આત્મપ્રદેશોનું ચલન અને ઉપયોગ એટલે જ્ઞાનનું કષાયો સાથે ઉપયુક્ત થવું—જોડાવું. આ યોગ અને ઉપયોગ ઘટાદિક તથા ક્રોધાદિકને નિમિત્ત છે તેથી તેમને તો ઘટાદિક તથા ક્રોધાદિકના નિમિત્તકર્તા કહેવાય પરંતુ આત્માને તેમનો કર્તા ન કહેવાય. આત્માને સંસારઅવસ્થામાં અજ્ઞાનથી માત્ર યોગ-ઉપયોગનો કર્તા કહી શકાય.

અહીં તાત્પર્ય આ પ્રમાણે જાણવું :—દ્રવ્યદૈષ્ટિથી તો કોઈ દ્રવ્ય અન્ય કોઈ દ્રવ્યનું કર્તા નથી; પરંતુ પર્યાયદૈષ્ટિથી કોઈ દ્રવ્યનો પર્યાય કોઈ વખતે કોઈ અન્ય દ્રવ્યના પર્યાયને નિમિત્ત થાય છે તેથી આ અપેક્ષાએ એક દ્રવ્યના પરિણામ અન્ય દ્રવ્યના પરિણામના નિમિત્તકર્તા કહેવાય છે. પરમાર્થે દ્રવ્ય પોતાના જ પરિણામનું કર્તા છે, અન્યના પરિણામનું અન્યદ્રવ્ય કર્તા નથી.

હવે જ્ઞાની જ્ઞાનનો જ કર્તા છે એમ કહે છે :—

જ્ઞાનાવરણઆદિક જે પુદ્ગલ તણા પરિણામ છે,

કરતો ન આત્મા તેમને, જે જાણતો તે જ્ઞાની છે. ૧૦૧.

ગાથાર્થ :—[યે] જે [જ્ઞાનાવરણાનિ] જ્ઞાનાવરણાદિક [પુદ્ગલદ્રવ્યોના [પરિણામા:] પરિણામ [ભવન્તિ] છે [તાનિ] તેમને [યઃ આત્મા] જે આત્મા [ન કરોતિ] કરતો નથી પરંતુ [જાનાતિ] જાણે છે [સઃ] તે [જ્ઞાની] જ્ઞાની [ભવતિ] છે.

યે ખલુ પુદ્ગલદ્રવ્યાણાં પરિણામા ગોરસવ્યાપ્તદધિદુગ્ધમધુરામ્લપરિણામવત્પુદ્ગલદ્રવ્યવ્યાપ્તત્વેન ભવન્તો જ્ઞાનાવરણાનિ ભવન્તિ તાનિ તટસ્થગોરસાધ્યક્ષ ઇવ ન નામ કરોતિ જ્ઞાની, કિન્તુ યથા સ ગોરસાધ્યક્ષસ્તદ્દર્શનમાત્મવ્યાપ્તત્વેન પ્રભવદ્વ્યાપ્ય પશ્યત્યેવ તથા પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામનિમિત્તં જ્ઞાનમાત્મવ્યાપ્યત્વેન પ્રભવદ્વ્યાપ્ય જાનાત્યેવ। એવં જ્ઞાની જ્ઞાનસ્યૈવ કર્તા સ્યાત્।

એવમેવ ચ જ્ઞાનાવરણપદપરિવર્તનેન કર્મસૂત્રસ્ય વિભાગેનોપન્યાસાદ્દર્શનાવરણવેદનીય-મોહનીયાયુર્નામગોત્રાન્તરાયસૂત્રૈઃ સપ્તભિઃ સહ મોહરાગદ્વેષક્રોધમાનમાયાલોભનોકર્મમનોવચનકાય-શ્રોત્રચક્ષુર્ધ્વાર્ણરસનસ્પર્શનસૂત્રાણિ ષોડશ વ્યાખ્યેયાનિ। અનયા દિશાન્યાન્યપ્યૂહ્યાનિ।

અજ્ઞાની ચાપિ પરભાવસ્ય ન કર્તા સ્યાત્—

જં ભાવં સુહમસુહં કરેદિ આદા સ તસ્સ ખલુ કત્તા।
તં તસ્સ હોદિ કમ્મં ત્તો તસ્સં દુ વેદગો અપ્પા॥૧૦૨॥

ટીકા :—જેવી રીતે દહીં-દૂધ કે જેઓ ગોરસ વડે વ્યાપ્ત થઈને (વ્યપાઈને) ઊપજતા ગોરસના ખાટા-મીઠા પરિણામ છે, તેમને ગોરસનો તટસ્થ જોનાર પુરુષ કરતો નથી, તેવી રીતે જ્ઞાનાવરણ ઈત્યાદિ કે જેઓ ખરેખર પુદ્ગલદ્રવ્ય વડે વ્યાપ્ત થઈને ઊપજતા પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામ છે, તેમને જ્ઞાની કરતો નથી; પરંતુ જેવી રીતે તે ગોરસનો જોનાર, પોતાથી (જોનારથી) વ્યાપ્ત થઈને ઊપજતું જે ગોરસ-પરિણામનું દર્શન (જોવાપણું) તેમાં વ્યાપીને, માત્ર જુએ જ છે, તેવી રીતે જ્ઞાની, પોતાથી (જ્ઞાનીથી) વ્યાપ્ત થઈને ઊપજતું, પુદ્ગલદ્રવ્ય-પરિણામ જેનું નિમિત્ત છે એવું જે જ્ઞાન તેમાં વ્યાપીને, માત્ર જાણે જ છે. આ રીતે જ્ઞાની જ્ઞાનનો જ કર્તા છે.

વળી એવી જ રીતે ‘જ્ઞાનાવરણ’ પદ પલટીને કર્મ-સૂત્રનું (કર્મની ગાથાનું) વિભાગ પાડીને કથન કરવાથી દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને અંતરાયના સાત સૂત્રો તથા તેમની સાથે મોહ, રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, નોકર્મ, મન, વચન, કાય, શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, રસન અને સ્પર્શનનાં સોળ સૂત્રો વ્યાખ્યાનરૂપ કરવાં; અને આ ઉપદેશથી બીજાં પણ વિચારવાં.

વળી અજ્ઞાની પણ પરદ્રવ્યના ભાવનો કર્તા નથી એમ હવે કહે છે :—

જે ભાવ જીવ કરે શુભાશુભ તેહનો કર્તા ખરે,
તેનું બને તે કર્મ, આત્મા તેહનો વેદક બને. ૧૦૨.

યં ભાવં શુભમશુભં કરોત્વાત્મા સ તસ્ય ખલુ કર્તા।
તત્તસ્ય ભવતિ કર્મ સ તસ્ય તુ વેદક આત્મા॥૧૦૨॥

ઇહ ખલ્વનાદેરજ્ઞાનાત્પરાત્મનોરેકત્વાધ્યાસેન પુદ્ગલકર્મવિપાકદશાભ્યાં મન્દતીવ્રસ્વાદાભ્યામ-
ચલિતવિજ્ઞાનઘનૈકસ્વાદસ્યાપ્યાત્મનઃ સ્વાદં ભિન્દાનઃ શુભમશુભં વા યો યં ભાવમજ્ઞાનરૂપમાત્મા
કરોતિ સ આત્મા તદા તન્મયત્વેન તસ્ય ભાવસ્ય વ્યાપકત્વાદ્ભવતિ કર્તા, સ ભાવોઽપિ ચ તદા
તન્મયત્વેન તસ્યાત્મનો વ્યાપ્યત્વાદ્ભવતિ કર્મ; સ એવ ચાત્મા તદા તન્મયત્વેન તસ્ય ભાવસ્ય
ભાવકત્વાદ્ભવત્યનુભવિતા, સ ભાવોઽપિ ચ તદા તન્મયત્વેન તસ્યાત્મનો ભાવ્યત્વાદ્ભવત્યનુભાવ્યઃ।
એવમજ્ઞાની ચાપિ પરભાવસ્ય ન કર્તા સ્યાત્।

ગાથાર્થઃ—[આત્મા] આત્મા [યં] જે [શુભમ્ અશુભમ્] શુભ કે અશુભ [ભાવં]
(પોતાના) ભાવને [કરોતિ] કરે છે [તસ્ય] તે ભાવનો [સઃ] તે [ખલુ] ખરેખર [કર્તા]
કર્તા થાય છે, [તત્] તે (ભાવ) [તસ્ય] તેનું [કર્મ] કર્મ [ભવતિ] થાય છે [સઃ આત્મા
તુ] અને તે આત્મા [તસ્ય] તેનો (તે ભાવરૂપ કર્મનો) [વેદકઃ] ભોક્તા થાય છે.

ટીકાઃ—પોતાનો અચલિત વિજ્ઞાનઘનરૂપ એક સ્વાદ હોવા છતાં પણ આ લોકમાં
જે આ આત્મા અનાદિ કાળના અજ્ઞાનને લીધે પરના અને પોતાના એકપણાના અધ્યાસથી
મંદ અને તીવ્ર સ્વાદવાળી પુદ્ગલકર્મના વિપાકની બે દશાઓ વડે પોતાના (વિજ્ઞાનઘનરૂપ)
સ્વાદને ભેદતો થકો અજ્ઞાનરૂપ શુભ કે અશુભ ભાવને કરે છે, તે આત્મા તે વખતે તન્મયપણે
તે ભાવનો વ્યાપક હોવાથી તેનો કર્તા થાય છે અને તે ભાવ પણ તે વખતે તન્મયપણે તે
આત્માનું વ્યાપ્ય હોવાથી તેનું કર્મ થાય છે; વળી તે જ આત્મા તે વખતે તન્મયપણે તે ભાવનો
ભાવક હોવાથી તેનો અનુભવનાર (અર્થાત્ ભોક્તા) થાય છે અને તે ભાવ પણ તે વખતે
તન્મયપણે તે આત્માનું ભાવ્ય હોવાથી તેનું અનુભાવ્ય (અર્થાત્ ભોગ્ય) થાય છે. આ રીતે
અજ્ઞાની પણ પરભાવનો કર્તા નથી.

ભાવાર્થઃ—પુદ્ગલકર્મનો ઉદય થતાં, જ્ઞાની તેને જાણે જ છે અર્થાત્ જ્ઞાનનો જ
કર્તા થાય છે અને અજ્ઞાની અજ્ઞાનને લીધે કર્મોદયના નિમિત્તે થતા પોતાના અજ્ઞાનરૂપ
શુભાશુભ ભાવોનો કર્તા થાય છે. આ રીતે જ્ઞાની પોતાના જ્ઞાનરૂપ ભાવનો કર્તા છે અને
અજ્ઞાની પોતાના અજ્ઞાનરૂપ ભાવનો કર્તા છે; પરભાવનો કર્તા તો જ્ઞાની કે અજ્ઞાની
કોઈ નથી.

ન ચ પરભાવઃ કેનાપિ કર્તુ પાર્યેત—

જો જમ્હિ ગુણે દ્રવ્યે સો અણ્ણમ્હિ દુ ણ સંકમદિ દ્રવ્યે ।

સો અણ્ણમસંકંતો કહ તં પરિણામણ દ્રવ્યં ॥૧૦૩॥

યો યસ્મિન્ ગુણે દ્રવ્યે સોડન્યસ્મિન્સ્તુ ન સડ્ક્રામતિ દ્રવ્યે ।

સોડન્યદસડ્ક્રાન્તઃ કથં તત્પરિણામયતિ દ્રવ્યમ્ ॥૧૦૩॥

ઇહ કિલ યો યાવાન્ કશ્ચિદ્વસ્તુવિશેષો યસ્મિન્ યાવતિ કસ્મિંશ્ચિદાત્મન્યચિદાત્મનિ વા દ્રવ્યે ગુણે ચ સ્વરસત એવાનાદિત એવ વૃત્તઃ, સ ખલ્વચલિતસ્ય વસ્તુસ્થિતિસીમ્નો ભેત્તુમશક્યત્વાત્ત-સ્મિન્નેવ વર્તેત, ન પુનઃ દ્રવ્યાન્તરં ગુણાન્તરં વા સડ્ક્રામેત । દ્રવ્યાન્તરં ગુણાન્તરં વાડસડ્ક્રામંશ્ચ કથં ત્વન્યં વસ્તુવિશેષં પરિણામયેત્ ? અતઃ પરભાવઃ કેનાપિ ન કર્તુ પાર્યેત ।

પરભાવને કોઈ (દ્રવ્ય) કરી શકે નહિ એમ હવે કહે છે :—

જે દ્રવ્ય જે ગુણ-દ્રવ્યમાં, નહિ અન્ય દ્રવ્યે સંક્રમે;

અણસંક્રમ્યું તે કેમ અન્ય પરિણામાવે દ્રવ્યને? ૧૦૩.

ગાથાર્થઃ—[યઃ] જે વસ્તુ (અર્થાત્ દ્રવ્ય) [યસ્મિન્ દ્રવ્યે] જે દ્રવ્યમાં અને [ગુણે] ગુણમાં વર્તે છે [સઃ] તે [અન્યસ્મિન્ તુ] અન્ય [દ્રવ્યે] દ્રવ્યમાં તથા ગુણમાં [ન સડ્ક્રામતિ] સંક્રમણ પામતી નથી (અર્થાત્ બદલાઈને અન્યમાં ભળી જતી નથી); [અન્યત્ અસડ્ક્રાન્તઃ] અન્યરૂપે સંક્રમણ નહિ પામી થકી [સઃ] તે (વસ્તુ), [તત્ દ્રવ્યમ્] અન્ય વસ્તુને [કથં] કેમ [પરિણામયતિ] પરિણામાવી શકે ?

ટીકાઃ—જગતમાં જે કોઈ જેવડી વસ્તુ જે કોઈ જેવડા ચૈતન્યસ્વરૂપ કે અચૈતન્યસ્વરૂપ દ્રવ્યમાં અને ગુણમાં નિજ રસથી જ અનાદિથી જ વર્તે છે તે, ખરેખર અચલિત વસ્તુસ્થિતિની મર્યાદાને તોડવી અશક્ય હોવાથી, તેમાં જ (પોતાના તેવડા દ્રવ્ય-ગુણમાં જ) વર્તે છે પરંતુ દ્રવ્યાંતર કે ગુણાંતરરૂપે સંક્રમણ પામતી નથી; અને દ્રવ્યાંતર કે ગુણાંતરરૂપે નહિ સંક્રમતી તે, અન્ય વસ્તુને કેમ પરિણામાવી શકે ? (કદી ન પરિણામાવી શકે.) માટે પરભાવ કોઈથી કરી શકાય નહિ.

ભાવાર્થઃ—જે દ્રવ્યસ્વભાવ છે તેને કોઈ પણ પલટાવી શકતું નથી, એ વસ્તુની મર્યાદા છે.

અતઃ સ્થિતઃ ખલ્વાત્મા પુદ્ગલકર્મણામકર્તા—

દ્રવ્યગુણસ્ય ચ આદા ણ કુણદિ પોગ્ગલમયમ્હિ કમ્મમ્હિ ।

તં ઉભયમકુર્વંતો તમ્હિ કહં તસ્સ સો કર્તા ॥૧૦૪॥

દ્રવ્યગુણસ્ય ચાત્મા ન કરોતિ પુદ્ગલમયે કર્મણિ ।

તદુભયમકુર્વંસ્તસ્મિન્કથં તસ્ય સ કર્તા ॥૧૦૪॥

યથા ખલુ મૃષ્ણમયે કલશે કર્મણિ મૃદ્વ્યમૃદ્વુણયોઃ સ્વરસત એવ વર્તમાને દ્રવ્યગુણાન્તર-સડ્ક્રમસ્ય વસ્તુસ્થિત્યૈવ નિષિદ્ધત્વાદાત્માનમાત્મગુણં વા નાધત્તે સ કલશકારઃ; દ્રવ્યાન્તર-સડ્ક્રમમન્તરેણાન્યસ્ય વસ્તુનઃ પરિણમયિતુમશક્યત્વાત્ તદુભયં તુ તસ્મિન્નનાદધાનો ન તત્ત્વતસ્તસ્ય કર્તા પ્રતિભાતિ । તથા પુદ્ગલમયે જ્ઞાનાવરણાદૌ કર્મણિ પુદ્ગલદ્રવ્યપુદ્ગલગુણયોઃ સ્વરસત એવ વર્તમાને દ્રવ્યગુણાન્તરસડ્ક્રમસ્ય વિધાતુમશક્યત્વાદાત્મદ્રવ્યમાત્મગુણં વાત્મા ન

આ (ઉપર કહેલા) કારણે આત્મા ખરેખર પુદ્ગલકર્મોનો અકર્તા ઠર્યો એમ હવે કહે છે :—

આત્મા કરે નહિ દ્રવ્ય-ગુણ પુદ્ગલમયી કર્મો વિષે,
તે ઉભયને તેમાં ન કરતો કેમ તત્કર્તા બને? ૧૦૪.

ગાથાર્થઃ—[આત્મા] આત્મા [પુદ્ગલમયે કર્મણિ] પુદ્ગલમય કર્મમાં [દ્રવ્યગુણસ્ય ચ] દ્રવ્યને તથા ગુણને [ન કરોતિ] કરતો નથી; [તસ્મિન્] તેમાં [તદ્ ઉભયમ્] તે બન્નેને [અકુર્વન્] નહિ કરતો થકો [સઃ] તે [તસ્ય કર્તા] તેનો કર્તા [કથં] કેમ હોય ?

ટીકા :—જેવી રીતે—માટીમય ઘડારૂપી કર્મ કે જે માટીરૂપી દ્રવ્યમાં અને માટીના ગુણમાં નિજ રસથી જ વર્તે છે તેમાં કુંભાર પોતાને કે પોતાના ગુણને નાખતો—મૂકતો—ભેળવતો નથી કારણ કે (કોઈ વસ્તુનું) દ્રવ્યાંતર કે ગુણાંતરરૂપે સંક્રમણ થવાનો વસ્તુસ્થિતિથી જ નિષેધ છે; દ્રવ્યાંતરરૂપે (અર્થાત્ અન્યદ્રવ્યરૂપે) સંક્રમણ પામ્યા વિના અન્ય વસ્તુને પરિણમાવવી અશક્ય હોવાથી, પોતાનાં દ્રવ્ય અને ગુણ—બન્નેને તે ઘડારૂપી કર્મમાં નહિ નાખતો એવો તે કુંભાર પરમાર્થે તેનો કર્તા પ્રતિભાસતો નથી; તેવી રીતે—પુદ્ગલમય જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ કે જે પુદ્ગલદ્રવ્યમાં અને પુદ્ગલના ગુણમાં નિજ રસથી જ વર્તે છે તેમાં આત્મા પોતાના દ્રવ્યને કે પોતાના ગુણને ખરેખર નાખતો—મૂકતો—ભેળવતો નથી કારણ કે (કોઈ વસ્તુનું) દ્રવ્યાંતર કે ગુણાંતરરૂપે સંક્રમણ થવું અશક્ય છે; દ્રવ્યાંતરરૂપે સંક્રમણ પામ્યા વિના અન્ય વસ્તુને

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

કર્તાકર્મ અધિકાર

૧૮૭

ખલ્વાધત્તે; દ્રવ્યાન્તરસદ્ક્રમમન્તરેણાન્યસ્ય વસ્તુનઃ પરિણમયિતુમશક્યત્વાત્તદુભયં તુ તસ્મિન્-
નાદધાનઃ કથં નુ તત્ત્વતસ્તસ્ય કર્તા પ્રતિભાયાત્ ? તતઃ સ્થિતઃ ખલ્વાત્મા પુદ્ગલકર્મણામકર્તા।

અતોઽન્યસ્તૂપચારઃ—

જીવમ્હિ હેતુભૂદે બંધસ્સ દુ પસ્સિદૂણ પરિણામં।

જીવેણ કદં કમ્મં ભણ્ણદિ ઉવચારમેત્તેણ ॥૧૦૫॥

જીવે હેતુભૂતે બન્ધસ્ય તુ વૃષ્ટા પરિણામમ્।

જીવેન કૃતં કર્મ ભણ્યતે ઉપચારમાત્રેણ ॥૧૦૫॥

ઇહ ખલુ પૌદ્ગલિકકર્મણઃ સ્વભાવાદનિમિત્તભૂતેઽપ્યાત્મન્યનાદેરજ્ઞાનાત્તન્નિમિત્તભૂતેના-
જ્ઞાનભાવેન પરિણમનાન્નિમિત્તીભૂતે સત્તિ સમ્પદ્યમાનત્વાત્ પૌદ્ગલિકં કર્માત્મના કૃતમિત્તિ નિર્વિકલ્પ-
વિજ્ઞાનઘનભ્રષ્ટાનાં વિકલ્પપરાયણાનાં પરેષામસ્તિ વિકલ્પઃ। સ તૂપચાર એવ, ન તુ પરમાર્થઃ।

પરિણમાવવી અશક્ય હોવાથી, પોતાનાં દ્રવ્ય અને ગુણ-બન્નેને તે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મમાં નહિ
નાખતો એવો તે આત્મા પરમાર્થે તેનો કર્તા કેમ હોઈ શકે? (કદી ન હોઈ શકે.) માટે
ખરેખર આત્મા પુદ્ગલકર્મોનો અકર્તા ઈયો.

માટે આ સિવાય બીજો—એટલે કે આત્માને પુદ્ગલકર્મોનો કર્તા કહેવો તે—ઉપચાર
છે, એમ હવે કહે છે:—

જીવ હેતુભૂત થતાં અરે! પરિણામ દેખી બંધનું,

ઉપચારમાત્ર કથાય કે આ કર્મ આત્માએ કર્યું. ૧૦૫.

ગાથાર્થઃ—[જીવે] જીવ [હેતુભૂતે] નિમિત્તભૂત બનતાં [બન્ધસ્ય તુ] કર્મબંધનું
[પરિણામમ્] પરિણામ થતું [વૃષ્ટા] દેખીને, [જીવેન] જીવે [કર્મ કૃતં] કર્મ કર્યું એમ
[ઉપચારમાત્રેણ] ઉપચારમાત્રથી [ભણ્યતે] કહેવાય છે.

ટીકા:—આ લોકમાં ખરેખર આત્મા સ્વભાવથી પૌદ્ગલિક કર્મને નિમિત્તભૂત નહિ
હોવા છતાં પણ, અનાદિ અજ્ઞાનને લીધે પૌદ્ગલિક કર્મને નિમિત્તરૂપ થતા એવા અજ્ઞાનભાવે
પરિણમતો હોવાથી નિમિત્તભૂત થતાં, પૌદ્ગલિક કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ‘પૌદ્ગલિક કર્મ
આત્માએ કર્યું’ એવો નિર્વિકલ્પ વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવથી, ભ્રષ્ટ, વિકલ્પપરાયણ અજ્ઞાનીઓનો
વિકલ્પ છે; તે વિકલ્પ ઉપચાર જ છે, પરમાર્થ નથી.

કથમિતિ ચેત્—

જોધેહિં કદે જુદ્ધે રાણ કદં તિ જંપદે લોગો ।

વવહારેણ તહ કદં જાણાવરણાદિ જીવેણ ॥૧૦૬॥

યોધૈઃ કૃતે યુદ્ધે રાજા કૃતમિતિ જલ્પતે લોકઃ ।

વ્યવહારેણ તથા કૃતં જ્ઞાનાવરણાદિ જીવેણ ॥૧૦૬॥

યથા યુદ્ધપરિણામેન સ્વયં પરિણમમાનેઃ યોધૈઃ કૃતે યુદ્ધે યુદ્ધપરિણામેન સ્વયમપરિણમ-
માનસ્ય રાજો રાજા કિલ કૃતં યુદ્ધમિત્યુપચારો, ન પરમાર્થઃ । તથા જ્ઞાનાવરણાદિકર્મપરિણામેન
સ્વયં પરિણમમાનેન પુદ્ગલદ્રવ્યેણ કૃતે જ્ઞાનાવરણાદિકર્મણિ જ્ઞાનાવરણાદિકર્મપરિણામેન
સ્વયમપરિણમમાનસ્યાત્મનઃ કિલાત્મના કૃતં જ્ઞાનાવરણાદિકર્મેત્યુપચારો, ન પરમાર્થઃ ।

ભાવાર્થઃ—કદાચિત્ તથા નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવમાં કર્તાકર્મભાવ કહેવો તે ઉપચાર છે.

હવે, એ ઉપચાર કઈ રીતે છે તે દેષ્ટાંતથી કહે છે:—

યોદ્ધા કરે જ્યાં યુદ્ધ ત્યાં એ નૃપકર્તૃ લોકો કહે,

એમ જ કર્યાં વ્યવહારથી જ્ઞાનાવરણ આદિ જીવે. ૧૦૬.

ગાથાર્થઃ—[યોધૈઃ] યોદ્ધાઓ વડે [યુદ્ધે કૃતે] યુદ્ધ કરવામાં આવતાં, [રાજા કૃતમ્]
રાજાએ યુદ્ધ કર્યું [ઈતિ] એમ [લોકઃ] લોક [જલ્પતે] (વ્યવહારથી) કહે છે [તથા] તેવી
રીતે [જ્ઞાનાવરણાદિ] જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ [જીવેણ કૃતં] જીવે કર્યું [વ્યવહારેણ] એમ વ્યવહારથી
કહેવાય છે.

ટીકા:—જેમ યુદ્ધપરિણામે પોતે પરિણમતા એવા યોદ્ધાઓ વડે યુદ્ધ કરવામાં આવતાં,
યુદ્ધપરિણામે પોતે નહિ પરિણમતા એવા રાજા વિષે ‘રાજાએ યુદ્ધ કર્યું’ એવો ઉપચાર છે,
પરમાર્થ નથી; તેમ જ્ઞાનાવરણાદિકર્મપરિણામે પોતે પરિણમતા એવા પુદ્ગલદ્રવ્ય વડે
જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ કરવામાં આવતાં, જ્ઞાનાવરણાદિકર્મપરિણામે પોતે નહિ પરિણમતા એવા
આત્મા વિષે ‘આત્માએ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ કર્યું’ એવો ઉપચાર છે, પરમાર્થ નથી.

ભાવાર્થઃ—યોદ્ધાઓએ યુદ્ધ કર્યું હોવા છતાં ‘રાજાએ યુદ્ધ કર્યું’ એમ ઉપચારથી
કહેવાય છે તેમ પુદ્ગલદ્રવ્યે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ કર્યું હોવા છતાં ‘જીવે કર્મ કર્યું’ એમ
ઉપચારથી કહેવાય છે.

અત એતસ્થિતમ્—

ઉપ્પાદેદિ કરેદિ ય બંધદિ પરિણામણદિ ગિણ્હદિ ય ।

આદા પોગ્ગલદવ્વં વવહારણયસ્સ વત્તવ્વં ॥૧૦૭॥

ઉત્પાદયતિ કરોતિ ચ બધ્નાતિ પરિણામયતિ ગૃહ્ણાતિ ચ ।

આત્મા પુદ્ગલદ્રવ્યં વ્યવહારનયસ્ય વક્તવ્યમ્ ॥૧૦૭॥

અયં યત્વાત્મા ન ગૃહ્ણાતિ, ન પરિણમયતિ, નોત્પાદયતિ, ન કરોતિ, ન બધ્નાતિ, વ્યાપ્ય-
વ્યાપકભાવાભાવાત્, પ્રાપ્યં વિકાર્યં નિર્વર્ત્યં ચ પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકં કર્મ । યત્તુ વ્યાપ્યવ્યાપક-
ભાવાભાવેઽપિ પ્રાપ્યં વિકાર્યં નિર્વર્ત્યં ચ પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકં કર્મ ગૃહ્ણાતિ પરિણમયતિ ઉત્પાદયતિ
કરોતિ બધ્નાતિ ચાત્મેતિ વિકલ્પઃ સ કિલોપચારઃ ।

કથમિતિ ચેત્—

હવે કહે છે કે ઉપરના હેતુથી આમ ઠર્યું:—

ઉપજાવતો, પ્રણમાવતો, ગ્રહતો, અને બાંધે, કરે
પુદ્ગલદ્રવ્યને આત્મા—વ્યવહારનયવક્તવ્ય છે. ૧૦૭.

ગાથાર્થઃ—[આત્મા] આત્મા [પુદ્ગલદ્રવ્યમ્] પુદ્ગલદ્રવ્યને [ઉત્પાદયતિ] ઉપજાવે છે,
[કરોતિ ચ] કરે છે, [બધ્નાતિ] બાંધે છે, [પરિણમયતિ] પરિણમાવે છે [ચ] અને [ગૃહ્ણાતિ]
ગ્રહણ કરે છે—એ [વ્યવહારનયસ્ય] વ્યવહારનયનું [વક્તવ્યમ્] કથન છે.

ટીકાઃ—આ આત્મા ખરેખર, વ્યાપ્યવ્યાપકભાવના અભાવને લીધે, પ્રાપ્ય, વિકાર્ય
અને નિર્વર્ત્ય—એવા પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક (—પુદ્ગલદ્રવ્યસ્વરૂપ) કર્મને ગ્રહતો નથી, પરિણમાવતો
નથી, ઉપજાવતો નથી, કરતો નથી, બાંધતો નથી; અને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનો અભાવ હોવા
છતાં પણ, “પ્રાપ્ય, વિકાર્ય અને નિર્વર્ત્ય—એવા પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક કર્મને આત્મા ગ્રહે છે,
પરિણમાવે છે, ઉપજાવે છે, કરે છે અને બાંધે છે” એવો જે વિકલ્પ તે ખરેખર ઉપચાર છે.

ભાવાર્થઃ—વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ વિના કર્તાકર્મપણું કહેવું તે ઉપચાર છે; માટે આત્મા
પુદ્ગલદ્રવ્યને ગ્રહે છે, પરિણમાવે છે, ઉપજાવે છે, ઈત્યાદિ કહેવું તે ઉપચાર છે.

હવે પૂછે છે કે એ ઉપચાર કઈ રીતે છે? તેનો ઉત્તર દેષ્ટાંતથી કહે છે:—

જહ રાયા વવહારા દોસગુણુપ્પાદગો ત્તિ આલવિદો ।

તહ જીવો વવહારા દવ્વગુણુપ્પાદગો ભણિદો ॥૧૦૮॥

યથા રાજા વવહારાત્ દોષગુણોત્પાદક ઇત્યાલપિતઃ ।

તથા જીવો વવહારાત્ દ્રવ્યગુણોત્પાદકો ભણિતઃ ॥૧૦૮॥

યથા લોકસ્ય વ્યાપ્યવ્યાપકભાવેન સ્વભાવત ઇવોત્પદ્યમાનેષુ ગુણદોષેષુ વ્યાપ્યવ્યાપક-
ભાવાભાવેઽપિ તદુત્પાદકો રાજેત્યુપચારઃ, તથા પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય વ્યાપ્યવ્યાપકભાવેન સ્વભાવત
ઇવોત્પદ્યમાનેષુ ગુણદોષેષુ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવાભાવેઽપિ તદુત્પાદકો જીવ ઇત્યુપચારઃ ।

ગુણદોષઉત્પાદક કલ્પો જયમ ભૂપને વ્યવહારથી,
ત્યમ દ્રવ્યગુણઉત્પન્નકર્તા જીવ કલ્પો વ્યવહારથી. ૧૦૮.

ગાથાર્થઃ—[યથા] જેમ [રાજા] રાજાને [દોષગુણોત્પાદકઃ ઇતિ] પ્રજાના દોષ અને
ગુણનો ઉત્પન્ન કરનાર [વવહારાત્] વ્યવહારથી [આલપિતઃ] કલ્પો છે, [તથા] તેમ [જીવઃ]
જીવને [દ્રવ્યગુણોત્પાદકઃ] પુદ્ગલદ્રવ્યનાં દ્રવ્ય-ગુણનો ઉત્પન્ન કરનાર [વવહારાત્] વ્યવહારથી
[ભણિતઃ] કલ્પો છે.

ટીકાઃ—જેમ પ્રજાના ગુણદોષોને અને પ્રજાને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ હોવાને લીધે સ્વ-
ભાવથી જ (પ્રજાના પોતાના ભાવથી જ) તે ગુણદોષોની ઉત્પત્તિ થતાં—જોકે તે ગુણદોષોને
અને રાજાને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનો અભાવ છે તોપણ—‘તેમનો ઉત્પાદક રાજા છે’ એવો
ઉપચાર કરવામાં આવે છે; તેવી રીતે પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણદોષોને અને પુદ્ગલદ્રવ્યને
વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ હોવાને લીધે સ્વ-ભાવથી જ (પુદ્ગલદ્રવ્યના પોતાના ભાવથી જ) તે
ગુણદોષોની ઉત્પત્તિ થતાં—જોકે તે ગુણદોષોને અને જીવને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનો અભાવ છે
તોપણ—‘તેમનો ઉત્પાદક જીવ છે’ એવો ઉપચાર કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થઃ—જગતમાં કહેવાય છે કે જેવો રાજા તેવી પ્રજા. આમ કહીને પ્રજાના
ગુણદોષનો ઉત્પન્ન કરનાર રાજાને કહેવામાં આવે છે. એવી જ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણદોષનો
ઉત્પન્ન કરનાર જીવને કહેવામાં આવે છે. પરમાર્થદૈષ્ટિએ જોતાં એ સત્ય નથી, ઉપચાર છે.

હવે આગળની ગાથાની સૂચનિકારૂપ કાવ્ય કહે છે:—

(વસન્તતિલકા)

જીવઃ કરોતિ યદિ પુદ્ગલકર્મ નૈવ
કસ્તર્હિ તત્કુરુત ઇત્યભિશઙ્કયૈવ ।
એતર્હિ તીવ્રરયમોહનિવર્હણાય
સઙ્કીર્ત્યતે શૃણુત પુદ્ગલકર્મકર્તૃ ॥૬૩॥

સામણ્ણપચ્ચયા યલુ ચરો ભણ્ણંતિ બંધકત્તારો ।
મિચ્છત્તં અવિરમણં કસાયજોગા ય બોદ્ધવા ॥૧૦૬॥
તેસિં પુણો વિ ય ઇમો ભણિદો ભેદો દુ તેરસવિયણ્ણો ।
મિચ્છાદિટ્ઠીઆદી જાવુ સજ્જોગિસ્સ ચરમંતં ॥૧૧૦॥
એદે અવેદણા યલુ પોમ્પલકમ્મુદયસંભવા જમ્હા ।
તે જદિ કરેંતિ કમ્મ ણ વિ તેસિં વેદગો આદા ॥૧૧૧॥

શ્લોકાર્થઃ—‘[યદિ પુદ્ગલકર્મ જીવઃ ન એવ કરોતિ] જો પુદ્ગલકર્મને જીવ કરતો નથી [તર્હિ] તો [તત્ કઃ કુરુતે] તેને કોણ કરે છે?’ [ઈતિ અભિશઙ્કયા એવ] એવી આશંકા કરીને, [એતર્હિ] હવે [તીવ્ર-રય-મોહ-નિવર્હણાય] તીવ્ર વેગવાળા મોહનો (કર્તાકર્મપણાના અજ્ઞાનનો) નાશ કરવા માટે, [પુદ્ગલકર્મકર્તૃ સઙ્કીર્ત્યતે] ‘પુદ્ગલકર્મનો કર્તા કોણ છે’ તે કહીએ છીએ; [શૃણુત] તે (હે જ્ઞાનના ઈચ્છક પુરુષો!) તમે સાંભળો. ૬૩.

પુદ્ગલકર્મનો કર્તા કોણ છે તે હવે કહે છે:—

સામાન્ય પ્રત્યય ચાર નિશ્ચય બંધના કર્તા કહ્યા,
—મિથ્યાત્વ ને અવિરમણ તેમ કષાયયોગો જાણવા. ૧૦૯.
વળી તેમનો પણ વર્ણવ્યો આ ભેદ તેર પ્રકારનો,
—મિથ્યાત્વથી આદિ કરીને ચરમ ભેદ સયોગીનો. ૧૧૦.
પુદ્ગલકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન તેથી અજીવ આ,
તે જો કરે કર્મો ભલે, ભોક્તાય તેનો જીવ ના. ૧૧૧.

ગુણસણ્ણિદા દુ એદે કમ્મં કુવ્વંતિ પચ્ચયા જમ્હા ।
તમ્હા જીવોઽકત્તા ગુણા ય કુવ્વંતિ કમ્માણિ ॥૧૧૨॥

સામાન્યપ્રત્યયાઃ ખલુ ચત્વારો ભણ્યન્તે વન્ધકર્તારઃ ।
મિથ્યાત્વમવિરમણં કષાયયોગૌ ચ વોદ્ધવ્યાઃ ॥૧૦૬॥
તેષાં પુનરપિ ચાયં ભણિતો ભેદસ્તુ ત્રયોદશવિકલ્પઃ ।
મિથ્યાદૃષ્ટ્યાદિઃ યાવત્ સયોગિનશ્ચરમાન્તઃ ॥૧૧૦॥
એતે અચેતનાઃ ખલુ પુદ્ગલકર્મોદયસમ્ભવા યસ્માત્ ।
તે યદિ કુર્વન્તિ કર્મ નાપિ તેષાં વેદક આત્મા ॥૧૧૧॥
ગુણસંજ્ઞિતાસ્તુ એતે કર્મ કુર્વન્તિ પ્રત્યયા યસ્માત્ ।
તસ્માજીવોઽકર્તા ગુણાશ્ચ કુર્વન્તિ કર્માણિ ॥૧૧૨॥

જેથી ખરે 'ગુણ' નામના આ પ્રત્યયો કર્મો કરે,
તેથી અકર્તા જીવ છે, 'ગુણો' કરે છે કર્મને. ૧૧૨.

ગાથાર્થઃ—[ચત્વારઃ] ચાર [સામાન્યપ્રત્યયાઃ] સામાન્ય *પ્રત્યયો [ખલુ] નિશ્ચયથી [વન્ધકર્તારઃ] બંધના કર્તા [ભણ્યન્તે] કહેવામાં આવે છે—[મિથ્યાત્વમ્] મિથ્યાત્વ, [અવિરમણં] અવિરમણ [ચ] તથા [કષાયયોગૌ] કષાય અને યોગ (એ ચાર) [વોદ્ધવ્યાઃ] જાણવા. [પુનઃ અપિ ચ] અને વળી [તેષાં] તેમનો, [અયં] આ [ત્રયોદશવિકલ્પઃ] તેર પ્રકારનો [ભેદઃ તુ] ભેદ [ભણિતઃ] કહેવામાં આવ્યો છે—[મિથ્યાદૃષ્ટ્યાદિઃ] મિથ્યાદૃષ્ટિ(ગુણસ્થાન)થી માંડીને [સયોગિનઃ ચરમાન્તઃ યાવત્] સયોગકેવળી(ગુણસ્થાન)ના ચરમ સમય સુધીનો. [એતે] આ (પ્રત્યયો અથવા ગુણસ્થાનો) [ખલુ] કે જેઓ નિશ્ચયથી [અચેતનાઃ] અચેતન છે [યસ્માત્] કારણ કે [પુદ્ગલકર્મોદયસમ્ભવાઃ] પુદ્ગલકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય છે [તે] તેઓ [યદિ] જો [કર્મ] કર્મ [કુર્વન્તિ] કરે તો ભલે કરે; [તેષાં] તેમનો (કર્મોનો) [વેદકઃ અપિ] ભોક્તા પણ [આત્મા ન] આત્મા નથી. [યસ્માત્] જેથી [એતે] આ [ગુણસંજ્ઞિતાઃ તુ] 'ગુણ' નામના [પ્રત્યયાઃ] પ્રત્યયો [કર્મ] કર્મ [કુર્વન્તિ] કરે છે [તસ્માત્] તેથી [જીવઃ] જીવ તો [અકર્તા] કર્મનો અકર્તા છે [ચ] અને [ગુણાઃ] 'ગુણો' જ [કર્માણિ] કર્મોને [કુર્વન્તિ] કરે છે.

* પ્રત્યયો = કર્મબંધનાં કારણો અર્થાત્ આસ્રવો

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

કર્તાકર્મ અધિકાર

૧૯૩

પુદ્ગલકર્મણઃ કિલ પુદ્ગલદ્રવ્યમેવૈકં કર્તુઃ; તદ્વિશેષાઃ મિથ્યાત્વાવિરતિકષાયયોગા બન્ધસ્ય સામાન્યહેતુતયા ચત્વારઃ કર્તારઃ। તે એવ વિકલ્પમાના મિથ્યાદૃષ્ટ્યાદિસયોગકેવલ્યન્તાસ્ત્રયોદશ કર્તારઃ। અથૈતે પુદ્ગલકર્મવિપાકવિકલ્પત્વાદત્યન્તમચેતનાઃ સન્તસ્ત્રયોદશ કર્તારઃ કેવલા એવ યદિ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવેન કિઞ્ચનાપિ પુદ્ગલકર્મ કુર્યુસ્તદા કુર્યુરેવ; કિં જીવસ્યાત્રાપતિતમ્? અથાયં તર્કઃ—પુદ્ગલમયમિથ્યાત્વાદીન્ વેદયમાનો જીવઃ સ્વયમેવ મિથ્યાદૃષ્ટિર્ભૂત્વા પુદ્ગલકર્મ કરોતિ। સ કિલાવિવેકઃ, યતો ન ચલ્વાત્મા ભાવ્યભાવકભાવાભાવાત્ પુદ્ગલદ્રવ્યમયમિથ્યાત્વાદિ-વેદકોઽપિ, કથં પુનઃ પુદ્ગલકર્મણઃ કર્તા નામ? અથૈતદાયાતમ્—યતઃ પુદ્ગલદ્રવ્યમયાનાં ચતુર્ણાં સામાન્યપ્રત્યયાનાં વિકલ્પાસ્ત્રયોદશ વિશેષપ્રત્યયા ગુણશબ્દવાચ્યાઃ કેવલા એવ કુર્વન્તિ કર્માણિ, તતઃ પુદ્ગલકર્મણામકર્તા જીવો, ગુણા એવ તત્કર્તારઃ। તે તુ પુદ્ગલદ્રવ્યમેવ। તતઃ સ્થિતં પુદ્ગલકર્મણઃ પુદ્ગલદ્રવ્યમેવૈકં કર્તુઃ।

ટીકા :—ખરેખર પુદ્ગલકર્મનો, પુદ્ગલદ્રવ્ય જ એક કર્તા છે; તેના વિશેષો—મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ બંધના સામાન્ય હેતુઓ હોવાથી ચાર કર્તા છે; તેઓ જ ભેદરૂપ કરવામાં આવતાં (અર્થાત્ તેમના જ ભેદ પાડવામાં આવતાં), મિથ્યાદૃષ્ટિથી માંડીને સયોગકેવળી સુધીના તેર કર્તા છે. હવે, જેઓ પુદ્ગલકર્મના વિપાકના પ્રકારો હોવાથી અત્યંત અચેતન છે એવા આ તેર કર્તાઓ જ કેવળ વ્યાપ્યવ્યાપકભાવે કાંઈ પણ પુદ્ગલકર્મને જો કરે તો ભલે કરે; તેમાં જીવને શું આવ્યું? (કાંઈ જ નહિ.) અહીં આ તર્ક છે કે “પુદ્ગલમય મિથ્યાત્વાદિને વેદતો (ભોગવતો) જીવ પોતે જ મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈને પુદ્ગલકર્મને કરે છે”. (તેનું સમાધાન :—) આ તર્ક ખરેખર અવિવેક છે, કારણ કે ભાવ્યભાવકભાવનો અભાવ હોવાથી આત્મા નિશ્ચયથી પુદ્ગલ-દ્રવ્યમય મિથ્યાત્વાદિનો ભોક્તા પણ નથી, તો પછી પુદ્ગલકર્મનો કર્તા કેમ હોય? માટે એમ ફલિત થયું કે—જેથી પુદ્ગલદ્રવ્યમય ચાર સામાન્યપ્રત્યયોના ભેદરૂપ તેર વિશેષપ્રત્યયો કે જેઓ ‘ગુણ’ શબ્દથી કહેવામાં આવે છે (અર્થાત્ જેમનું નામ ગુણસ્થાન છે) તેઓ જ કેવળ કર્મોને કરે છે, તેથી જીવ પુદ્ગલકર્મોનો અકર્તા છે, ‘ગુણો’ જ તેમના કર્તા છે; અને તે ‘ગુણો’ તો પુદ્ગલદ્રવ્ય જ છે; તેથી એમ ઠર્યું કે પુદ્ગલકર્મનો પુદ્ગલદ્રવ્ય જ એક કર્તા છે.

ભાવાર્થ :—શાસ્ત્રમાં પ્રત્યયોને બંધના કર્તા કહેવામાં આવ્યા છે. ગુણસ્થાનો પણ વિશેષ પ્રત્યયો જ છે તેથી એ ગુણસ્થાનો બંધના કર્તા છે અર્થાત્ પુદ્ગલકર્મના કર્તા છે. વળી મિથ્યાત્વાદિ સામાન્ય પ્રત્યયો કે ગુણસ્થાનરૂપ વિશેષ પ્રત્યયો અચેતન પુદ્ગલદ્રવ્યમય જ છે, તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે પુદ્ગલદ્રવ્ય જ પુદ્ગલકર્મનું કર્તા (—કરનારું) છે; જીવ કર્તા નથી. જીવને પુદ્ગલકર્મનો કર્તા માનવો તે અજ્ઞાન છે.

ન ચ જીવપ્રત્યયયોરેકત્વમ્

જહ જીવસ્સ અણ્ણુવઓગો કોહો વિ તહ જદિ અણ્ણો ।
જીવસ્સાજીવસ્સ ય એવમણ્ણત્તમાવણ્ણં ॥૧૧૩॥
એવમિહ જો દુ જીવો સો ચેવ દુ ણિયમદો તહાડજીવો ।
અયમેયત્તે દોસો પચ્ચયણોકમ્મકમ્માણં ॥૧૧૪॥
અહ દે અણ્ણો કોહો અણ્ણુવઓગપ્પગો હવદિ ચેદા ।
જહ કોહો તહ પચ્ચય કમ્મં ણોકમ્મમવિ અણ્ણં ॥૧૧૫॥

યથા જીવસ્યાનન્ય ઉપયોગઃ ક્રોધોડપિ તથા યદનન્યઃ ।
જીવસ્યાજીવસ્ય ચૈવમન્યત્વમાપન્નમ્ ॥૧૧૩॥
એવમિહ યસ્તુ જીવઃ સ ચૈવ તુ નિયમતસ્તથાડજીવઃ ।
અયમેકત્વે દોષઃ પ્રત્યયનોકર્મકર્મણામ્ ॥૧૧૪॥
અથ તે અન્યઃ ક્રોધોડન્યઃ ઉપયોગાત્મકો ભવતિ ચેતયિતા ।
યથા ક્રોધસ્તથા પુત્ર્યાઃ કર્મ સૌકર્માપ્યન્યત્ ॥૧૧૫॥

વળી જીવને અને તે પ્રત્યયોને એકપણું નથી એમ હવે કહે છે :—

ઉપયોગ જેમ અનન્ય જીવનો, ક્રોધ તેમ અનન્ય જો,
તો દોષ આવે જીવ તેમ અજીવના એકત્વનો. ૧૧૩.
તો જગતમાં જે જીવ તે જ અજીવ પણ નિશ્ચય ઠરે;
નોકર્મ, પ્રત્યય, કર્મના એકત્વમાં પણ દોષ એ. ૧૧૪.
જો ક્રોધ એ રીત અન્ય, જીવ ઉપયોગઆત્મક અન્ય છે,
તો ક્રોધવત્ નોકર્મ, પ્રત્યય, કર્મ તે પણ અન્ય છે. ૧૧૫.

ગાથાર્થ :—[યથા] જેમ [જીવસ્ય] જીવને [ઉપયોગઃ] ઉપયોગ [અનન્યઃ] અનન્ય
અર્થાત્ એકરૂપ છે [તથા] તેમ [યદિ] જો [ક્રોધઃ અપિ] ક્રોધ પણ [અનન્યઃ] અનન્ય હોય તો
[એવમ્] એ રીતે [જીવસ્ય] જીવને [ચ] અને [અજીવસ્ય] અજીવને [અનન્યત્વમ્] અનન્યપણું

યદિ યથા જીવસ્ય તન્મયત્વાઝીવાદનન્ય ઉપયોગસ્તથા જડઃ ક્રોધોઽપ્યનન્ય એવેતિ પ્રતિપત્તિસ્તદા ચિદ્રૂપજડયોરનન્યત્વાઝીવસ્યોપયોગમયત્વવજ્ઞક્રોધમયત્વાપત્તિઃ । તથા સત્તિ તુ ય એવ જીવઃ સ એવાજીવ ઇતિ દ્રવ્યાન્તરલુપ્તિઃ । એવં પ્રત્યયનોકર્મકર્મણામપિ જીવાદનન્યત્વપ્રતિપત્તાવયમેવ દોષઃ । અથૈતદ્દોષભયાદન્ય એવોપયોગાત્મા જીવોઽન્ય એવ જડસ્વભાવઃ ક્રોધઃ ઇત્યભ્યુપગમઃ, તર્હિ યથોપયોગાત્મનો જીવાદન્યો જડસ્વભાવઃ ક્રોધઃ તથા પ્રત્યયનોકર્મકર્મણ્યપ્યન્યાન્યેવ, જડ-સ્વભાવત્વાવિશેષાત્ । નાસ્તિ જીવપ્રત્યયયોરેકત્વમ્ ।

[આપ્નમ્] આવી પડ્યું. [એવમ્ ચ] એમ થતાં, [ઇહ] આ જગતમાં [યઃ તુ] જે [જીવઃ] જીવ છે [સઃ એવ તુ] તે જ [નિયમતઃ] નિયમથી [તથા] તેવી જ રીતે [અજીવઃ] અજીવ ઠર્યો; (બન્નેનું અનન્યપણું હોવામાં આ દોષ આવ્યો;) [પ્રત્યયનોકર્મકર્મણામ્] પ્રત્યય, નોકર્મ અને કર્મના [એકત્વે] એકપણામાં અર્થાત્ અનન્યપણામાં પણ [અયમ્ દોષઃ] આ જ દોષ આવે છે. [અથ] હવે જો (આ દોષના ભયથી) [તે] તારા મતમાં [ક્રોધઃ] ક્રોધ [અન્યઃ] અન્ય છે અને [ઉપયોગાત્મકઃ] ઉપયોગસ્વરૂપ [ચેતયિતા] આત્મા [અન્યઃ] અન્ય [ભવતિ] છે, તો [યથા ક્રોધઃ] જેમ ક્રોધ [તથા] તેમ [પ્રત્યયાઃ] પ્રત્યયો [કર્મ] કર્મ અને [નોકર્મ અપિ] નોકર્મ પણ [અન્યત્] આત્માથી અન્ય જ છે.

ટીકા :—જેમ જીવના ઉપયોગમયપણાને લીધે જીવથી ઉપયોગ અનન્ય છે તેમ જડ ક્રોધ પણ અનન્ય જ છે એવી જો ^૧પ્રતિપત્તિ કરવામાં આવે, તો ^૨ચિદ્રૂપના અને જડના અનન્યપણાને લીધે જીવને ઉપયોગમયપણાની માફક જડ ક્રોધમયપણું પણ આવી પડે. એમ થતાં તો જે જીવ તે જ અજીવ ઠરે,—એ રીતે અન્ય દ્રવ્યનો લોપ થાય. આ પ્રમાણે પ્રત્યય, નોકર્મ અને કર્મ પણ જીવથી અનન્ય છે એવી પ્રતિપત્તિમાં પણ આ જ દોષ આવે છે. હવે જો આ દોષના ભયથી એમ સ્વીકારવામાં આવે કે ઉપયોગાત્મક જીવ અન્ય જ છે અને જડસ્વભાવ ક્રોધ અન્ય જ છે, તો જેમ ઉપયોગાત્મક જીવથી જડસ્વભાવ ક્રોધ અન્ય છે તેમ પ્રત્યય, નોકર્મ અને કર્મ પણ અન્ય જ છે કારણ કે તેમના જડસ્વભાવપણામાં તફાવત નથી (અર્થાત્ જેમ ક્રોધ જડ છે તેમ પ્રત્યય, નોકર્મ અને કર્મ પણ જડ છે). આ રીતે જીવને અને પ્રત્યયને એકપણું નથી.

ભાવાર્થ :—મિથ્યાત્વાદિ આસ્રવ તો જડસ્વભાવ છે અને જીવ ચેતનસ્વભાવ છે. જો જડ અને ચેતન એક થઈ જાય તો ભિન્ન દ્રવ્યનો લોપ થઈ જાય એ મોટો દોષ આવે. માટે આસ્રવને અને આત્માને એકપણું નથી એ નિશ્ચયનયનો સિદ્ધાંત છે.

૧. પ્રતિપત્તિ = પ્રતીતિ; પ્રતિપાદન.

૨. ચિદ્રૂપ = જીવ

અથ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય પરિણામસ્વભાવત્વં સાધયતિ સાંખ્યમતાનુયાયિશિષ્યં પ્રતિ—

જીવે ण સયં બદ્ધં ण સયં પરિણમદિ કમ્મભાવેણ ।
 જદિ પોગ્ગલદવ્વમિણં અપ્પરિણામી તદા હોદિ ॥૧૧૬॥
 કમ્મઇયવગ્ગણાસુ ય અપરિણમંતીસુ કમ્મભાવેણ ।
 સંસારસ્સ અભાવો પસઙ્ગદે સંખસમઓ વા ॥૧૧૭॥
 જીવો પરિણામયદે પોગ્ગલદવ્વાણિ કમ્મભાવેણ ।
 તે સયમપરિણમંતે કહં ણુ પરિણામયદિ ચેદા ॥૧૧૮॥
 અહ સયમેવ હિ પરિણમદિ કમ્મભાવેણ પોગ્ગલં દવ્વં ।
 જીવો પરિણામયદે કમ્મં કમ્મત્તમિદિ મિચ્છા ॥૧૧૯॥
 ણિયમા કમ્મપરિણદં કમ્મં ઘિય હોદિ પોગ્ગલં દવ્વં ।
 તહ તં ણાણાવરણાઇપરિણદં મુણસુ તચ્ચેવ ॥૧૨૦॥

હવે સાંખ્યમતના અનુયાયી શિષ્ય પ્રતિ પુદ્ગલદ્રવ્યનું પરિણામસ્વભાવપણું સિદ્ધ કરે છે (અર્થાત્ સાંખ્યમતી પ્રકૃતિ-પુરુષને અપરિણામી માને છે તેને સમજાવે છે) :—

જીવમાં સ્વયં નહિ બદ્ધ, ન સ્વયં કર્મભાવે પરિણમે,
 તો એવું પુદ્ગલદ્રવ્ય આ પરિણમનહીન બને અરે! ૧૧૬.
 જો વર્ગણા કાર્મણ તણી નહિ કર્મભાવે પરિણમે,
 સંસારનો જ અભાવ અથવા સમય સાંખ્ય તણો ઠરે! ૧૧૭.
 જો કર્મભાવે પરિણમાવે જીવ પુદ્ગલદ્રવ્યને,
 ક્યમ જીવ તેને પરિણમાવે જે સ્વયં નહિ પરિણમે? ૧૧૮.
 સ્વયમેવ પુદ્ગલદ્રવ્ય વળી જો કર્મભાવે પરિણમે,
 જીવ પરિણમાવે કર્મને કર્મત્વમાં—મિથ્યા બને. ૧૧૯.
 પુદ્ગલદરવ જે કર્મપરિણત, નિશ્ચયે કર્મ જ બને;
 જ્ઞાનાવરણઈત્યાદિપરિણત, તે જ જાણો તેહને. ૧૨૦.

જીવે ન સ્વયં વદ્ધં ન સ્વયં પરિણમતે કર્મભાવેન ।
 યદિ પુદ્ગલદ્રવ્યમિદમપરિણામિ તદા ભવતિ ॥૧૧૬॥
 કાર્મણવર્ગણાસુ ચાપરિણમમાનાસુ કર્મભાવેન ।
 સંસારસ્યાભાવઃ પ્રસજતિ સાંખ્યસમયો વા ॥૧૧૭॥
 જીવઃ પરિણામયતિ પુદ્ગલદ્રવ્યાણિ કર્મભાવેન ।
 તાનિ સ્વયમપરિણમમાનાનિ કથં નુ પરિણામયતિ ચેતયિતા ॥૧૧૮॥
 અથ સ્વયમેવ હિ પરિણમતે કર્મભાવેન પુદ્ગલં દ્રવ્યમ્ ।
 જીવઃ પરિણામયતિ કર્મ કર્મત્વમિતિ મિથ્યા ॥૧૧૯॥
 નિયમાત્કર્મપરિણતં કર્મ ચૈવ ભવતિ પુદ્ગલં દ્રવ્યમ્ ।
 તથા તદ્જ્ઞાનાવરણાદિપરિણતં જાનીત તદ્દૈવ ॥૧૨૦॥

ગાથાર્થ :—[ઇદમ્ પુદ્ગલદ્રવ્યમ્] આ પુદ્ગલદ્રવ્ય [જીવે] જીવમાં [સ્વયં] સ્વયં [વદ્ધં ન] બંધાયું નથી અને [કર્મભાવેન] કર્મભાવે [સ્વયં] સ્વયં [ન પરિણમતે] પરિણમતું નથી [યદિ] એમ જો માનવામાં આવે [તદા] તો તે [અપરિણામી] અપરિણામી [ભવતિ] ઠરે છે; [ચ] અને [કાર્મણવર્ગણાસુ] કાર્મણવર્ગણાઓ [કર્મભાવેન] કર્મભાવે [અપરિણમમાનાસુ] નહિ પરિણમતાં, [સંસારસ્ય] સંસારનો [અભાવઃ] અભાવ [પ્રસજતિ] ઠરે છે [વા] અથવા [સાંખ્યસમયઃ] સાંખ્યમતનો પ્રસંગ આવે છે.

વળી [જીવઃ] જીવ [પુદ્ગલદ્રવ્યાણિ] પુદ્ગલદ્રવ્યોને [કર્મભાવેન] કર્મભાવે [પરિણામયતિ] પરિણામયે છે એમ માનવામાં આવે તો એ પ્રશ્ન થાય છે કે [સ્વયમ્ અપરિણમમાનાનિ] સ્વયં નહિ પરિણમતી એવી [તાનિ] તે વર્ગણાઓને [ચેતયિતા] ચેતન આત્મા [કથં નુ] કેમ [પરિણામયતિ] પરિણામયી શકે? [અથ] અથવા જો [પુદ્ગલદ્રવ્યમ્] પુદ્ગલદ્રવ્ય [સ્વયમેવ હિ] પોતાની મેળે જ [કર્મભાવેન] કર્મભાવે [પરિણમતે] પરિણમે છે એમ માનવામાં આવે, તો [જીવઃ] જીવ [કર્મ] કર્મને અર્થાત્ પુદ્ગલદ્રવ્યને [કર્મત્વમ્] કર્મપણે [પરિણામયતિ] પરિણામયે છે [ઇતિ] એમ કહેવું [મિથ્યા] મિથ્યા ઠરે છે.

[નિયમાત્] માટે જેમ નિયમથી [કર્મપરિણતં] *કર્મરૂપે પરિણમેલું [પુદ્ગલદ્રવ્યમ્] પુદ્ગલદ્રવ્ય [કર્મ ચૈવ] કર્મ જ [ભવતિ] છે [તથા] તેવી રીતે [જ્ઞાનાવરણાદિપરિણતં] જ્ઞાનાવરણાદિ-રૂપે પરિણમેલું [તત્] પુદ્ગલદ્રવ્ય [તત્ ચ એવ] જ્ઞાનાવરણાદિ જ [જાનીત] જાણો.

★ કર્મ = કર્તાનું કાર્ય, જેમ કે—માટીનું કર્મ ઘડો.

૧૯૮

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

યદિ પુદ્ગલદ્રવ્યં જીવે સ્વયમબદ્ધં સત્કર્મભાવેન સ્વયમેવ ન પરિણમેત, તદા તદપરિણામ્યેવ સ્યાત્ । તથા સતિ સંસારાભાવઃ । અથ જીવઃ પુદ્ગલદ્રવ્યં કર્મભાવેન પરિણામયતિ તતો ન સંસારાભાવઃ ઇતિ તર્કઃ । કિં સ્વયમપરિણમમાનં પરિણમમાનં વા જીવઃ પુદ્ગલદ્રવ્યં કર્મભાવેન પરિણામયેત્ ? ન તાવત્તત્સ્વયમપરિણમમાનં પરેણ પરિણમયિતું પાર્યેત; ન હિ સ્વતોઽસતી શક્તિઃ કર્તુમન્યેન પાર્યતે । સ્વયં પરિણમમાનં તુ ન પરં પરિણમયિતારમપેક્ષેત; ન હિ વસ્તુશક્તયઃ પરમપેક્ષન્તે । તતઃ પુદ્ગલદ્રવ્યં પરિણામસ્વભાવં સ્વયમેવાસ્તુ । તથા સતિ કલશપરિણતા મૃત્તિકા સ્વયં કલશ ઇવ જડસ્વભાવજ્ઞાનાવરણાદિકર્મપરિણતં તદેવ સ્વયં જ્ઞાનાવરણાદિકર્મ સ્યાત્ । ઇતિ સિદ્ધં પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય પરિણામસ્વભાવત્વમ્ ।

(ઉપજાતિ)

સ્થિતેત્યવિદ્યા યત્ પુદ્ગલસ્ય
સ્વભાવભૂતા પરિણામશક્તિઃ ।
તસ્યાં સ્થિતાયાં સ કરોતિ ભાવં
યમાત્મનસ્તસ્ય સ એવ કર્તા ॥૬૪॥

ટીકા :—જો પુદ્ગલદ્રવ્ય જીવમાં સ્વયં નહિ બંધાયું થકું કર્મભાવે સ્વયમેવ ન પરિણમે, તો તે અપરિણામી જ ઠરે. એમ થતાં, સંસારનો અભાવ થાય. (કારણ કે પુદ્ગલદ્રવ્ય કર્મરૂપે ન પરિણમે તો જીવ કર્મરહિત ઠરે; તો પછી સંસાર કોનો?) અહીં જો એમ તર્ક કરવામાં આવે કે “જીવ પુદ્ગલદ્રવ્યને કર્મભાવે પરિણામભાવે છે તેથી સંસારનો અભાવ થતો નથી”, તો તેનું નિરાકરણ બે પક્ષ લઈને કરવામાં આવે છે :—શું જીવ સ્વયં અપરિણમતા પુદ્ગલદ્રવ્યને કર્મભાવે પરિણામભાવે કે સ્વયં પરિણમતાને? પ્રથમ, સ્વયં અપરિણમતાને પર વડે પરિણામભાવી શકાય નહિ; કારણ કે (વસ્તુમાં) જે શક્તિ સ્વતઃ (પોતાથી જ) ન હોય તેને અન્ય કોઈ કરી શકે નહિ. (માટે પ્રથમ પક્ષ અસત્ય છે.) અને સ્વયં પરિણમતાને તો પર (અન્ય) પરિણામભાવનારની અપેક્ષા ન હોય; કારણ કે વસ્તુની શક્તિઓ પરની અપેક્ષા રાખતી નથી. (માટે બીજો પક્ષ પણ અસત્ય છે.) તેથી પુદ્ગલદ્રવ્ય પરિણામનસ્વભાવવાળું સ્વયમેવ હો. એમ હોતાં (હોવાથી), જેમ ઘડારૂપે પરિણામભાવી માટી જ પોતે ઘડો છે તેમ, જડ સ્વભાવવાળા જ્ઞાનાવરણાદિકર્મરૂપે પરિણામભાવું પુદ્ગલદ્રવ્ય જ પોતે જ્ઞાનાવરણાદિકર્મ છે. આ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્યનું પરિણામસ્વભાવપણું સિદ્ધ થયું.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થઃ—[ઇતિ] આ રીતે [પુદ્ગલસ્ય] પુદ્ગલદ્રવ્યની [સ્વભાવભૂતા પરિણામશક્તિઃ] સ્વભાવભૂત પરિણામનશક્તિ [યત્ અવિદ્યા સ્થિતા] નિર્વિદ્ય સિદ્ધ થઈ. [તસ્યાં સ્થિતાયાં] એ

જીવસ્ય પરિણામિત્વં સાધયતિ—

ળ સયં વદ્ધો કમ્મે ણ સયં પરિણમદિ કોહમાદીહિં ।
જદિ એસ તુજ્ઝ જીવો અપ્પરિણામી તદા હોદિ ॥૧૨૧॥
અપરિણમંતમ્હિ સયં જીવે કોહાદિએહિં ભાવેહિં ।
સંસારસ્સ અભાવો પસજ્જદે સંખસમઓ વા ॥૧૨૨॥
પોગ્ગલકમ્મં કોહો જીવં પરિણામએદિ કોહત્તં ।
તં સયમપરિણમંતં કહં ણુ પરિણામયદિ કોહો ॥૧૨૩॥
અહ સયમપ્પા પરિણમદિ કોહભાવેણ એસ દે બુદ્ધી ।
કોહો પરિણામયદે જીવં કોહત્તમિદિ મિચ્છા ॥૧૨૪॥

સિદ્ધ થતાં, [સઃ આત્મનઃ યમ્ ભાવં કરોત્તિ] પુદ્ગલદ્રવ્ય પોતાના જે ભાવને કરે છે [તસ્ય સઃ એવ કર્તા] તેનો તે પુદ્ગલદ્રવ્ય જ કર્તા છે.

ભાવાર્થઃ—સર્વ દ્રવ્યો પરિણમનસ્વભાવવાળાં છે તેથી પોતપોતાના ભાવના પોતે જ કર્તા છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય પણ પોતાના જે ભાવને કરે છે તેનો પોતે જ કર્તા છે. ૬૪.

હવે જીવનું પરિણામીપણું સિદ્ધ કરે છે:—

કર્મે સ્વયં નહિ બદ્ધ, ન સ્વયં ક્રોધભાવે પરિણમે,
તો જીવ આ તુજ મત વિષે પરિણમનહીન બને અરે! ૧૨૧.
ક્રોધાદિભાવે જો સ્વયં નહિ જીવ પોતે પરિણમે,
સંસારનો જ અભાવ અથવા સમય સાંખ્ય તણો ઠરે! ૧૨૨.
જો ક્રોધ—પુદ્ગલકર્મ—જીવને પરિણામને ક્રોધમાં,
ક્યમ ક્રોધ તેને પરિણામને જે સ્વયં નહિ પરિણમે? ૧૨૩.
અથવા સ્વયં જીવ ક્રોધભાવે પરિણમે—તુજ બુદ્ધિ છે,
તો ક્રોધ જીવને પરિણામને ક્રોધમાં—મિથ્યા બને. ૧૨૪.

કોહુવજુત્તો કોહો માણુવજુત્તો ય માણમેવાદા ।
માઁવજુત્તો માયા લોહુવજુત્તો હવદિ લોહો ॥૧૨૫॥

ન સ્વયં વદ્ધઃ કર્મણિ ન સ્વયં પરિણમતે ક્રોધાદિભિઃ ।
યદ્દેષઃ તવ જીવોઽપરિણામી તદા ભવતિ ॥૧૨૧॥
અપરિણમમાને સ્વયં જીવે ક્રોધાદિભિઃ ભાવૈઃ ।
સંસારસ્યાભાવઃ પ્રસજતિ સાંખ્યસમયો વા ॥૧૨૨॥
પુદ્ગલકર્મ ક્રોધો જીવં પરિણામયતિ ક્રોધત્વમ્ ।
તં સ્વયમપરિણમમાનં કથં નુ પરિણામયતિ ક્રોધઃ ॥૧૨૩॥
અથ સ્વયમાત્મા પરિણમતે ક્રોધભાવેન ણા તે બુદ્ધિઃ ।
ક્રોધઃ પરિણામયતિ જીવં ક્રોધત્વમિતિ મિથ્યા ॥૧૨૪॥
ક્રોધોપયુક્તઃ ક્રોધો માનોપયુક્તઃ માન ણવાત્મા ।
માયોપયુક્તો માયા લોભોપયુક્તો ભવતિ લોભઃ ॥૧૨૫॥

ક્રોધોપયોગી ક્રોધ, જીવ માનોપયોગી માન છે,
માયોપયુક્ત માયા અને લોભોપયુક્ત લોભ છે. ૧૨૫.

ગાથાર્થ :—સાંખ્યમતના અનુયાયી શિષ્ય પ્રતિ આચાર્ય કહે છે કે હે ભાઈ! [ણઃ] આ [જીવઃ] જીવ [કર્મણિ] કર્મમાં [સ્વયં] સ્વયં [વદ્ધઃ ન] બંધાયો નથી અને [ક્રોધાદિભિઃ] ક્રોધાદિભાવે [સ્વયં] સ્વયં [ન પરિણમતે] પરિણમતો નથી [યદિ તવ] એમ જો તારો મત હોય [તદા] તો તે (જીવ) [અપરિણામી] અપરિણામી [ભવતિ] ઠરે છે; અને [જીવે] જીવ [સ્વયં] પોતે [ક્રોધાદિભિઃ ભાવૈઃ] ક્રોધાદિભાવે [અપરિણમમાને] નહિ પરિણમતાં, [સંસારસ્ય] સંસારનો [અભાવઃ] અભાવ [પ્રસજતિ] ઠરે છે [વા] અથવા [સાંખ્યસમયઃ] સાંખ્યમતનો પ્રસંગ આવે છે.

[પુદ્ગલકર્મ ક્રોધઃ] વળી પુદ્ગલકર્મ જે ક્રોધ તે [જીવં] જીવને [ક્રોધત્વમ્] ક્રોધપણે [પરિણામયતિ] પરિણામવાળો છે એમ તું માને તો એ પ્રશ્ન થાય છે કે [સ્વયમ્ અપરિણમમાનં] સ્વયં નહિ પરિણમતા એવા [તં] તે જીવને [ક્રોધઃ] ક્રોધ [કથં નુ] કેમ [પરિણામયતિ] પરિણામવાળો શકે? [અથ] અથવા જો [આત્મા] આત્મા [સ્વયમ્] પોતાની મેળે [ક્રોધભાવેન] ક્રોધભાવે [પરિણમતે] પરિણમી છે [ણા તે બુદ્ધિઃ] એમ તારી બુદ્ધિ હોય, તો [ક્રોધઃ] ક્રોધ [જીવં] જીવને

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

કર્તાકર્મ અધિકાર

૨૦૧

યદિ કર્મણિ સ્વયમબદ્ધઃ સન્ જીવઃ ક્રોધાદિભાવેન સ્વયમેવ ન પરિણમેત તદા સ કિલાપરિણામ્યેવ સ્યાત્ । તથા સત્તિ સંસારાભાવઃ । અથ પુદ્ગલકર્મ ક્રોધાદિ જીવં ક્રોધાદિભાવેન પરિણામયતિ તતો ન સંસારાભાવ ઇતિ તર્કઃ । કિં સ્વયમપરિણમમાનં પરિણમમાનં વા પુદ્ગલકર્મ ક્રોધાદિ જીવં ક્રોધાદિભાવેન પરિણામયેત્ ? ન તાવત્સ્વયમપરિણમમાનઃ પરેણ પરિણમયિતું પાર્યેત; ન હિ સ્વતોઽસતી શક્તિઃ કર્તુમન્યેન પાર્યેતે । સ્વયં પરિણમમાનસ્તુ ન પરં પરિણમયિતારમપેક્ષેત; ન હિ વસ્તુશક્તયઃ પરમપેક્ષન્તે । તતો જીવઃ પરિણામસ્વભાવઃ સ્વયમેવાસ્તુ । તથા સત્તિ ગરુડ-ધ્યાનપરિણતઃ સાધકઃ સ્વયં ગરુડ ઇવાજ્ઞાનસ્વભાવક્રોધાદિપરિણતોપયોગઃ સ એવ સ્વયં ક્રોધાદિઃ સ્યાત્ । ઇતિ સિદ્ધં જીવસ્ય પરિણામસ્વભાવત્વમ્ ।

[ક્રોધત્વમ્] ક્રોધપણે [પરિણામયતિ] પરિણામાવે છે [ઇતિ] એમ કહેવું [મિથ્યા] મિથ્યા ઠરે છે.

માટે એ સિદ્ધાંત છે કે [ક્રોધોપયુક્તઃ] ક્રોધમાં ઉપયુક્ત (અર્થાત્ જેનો ઉપયોગ ક્રોધાકારે પરિણમ્યો છે એવો) [આત્મા] આત્મા [ક્રોધઃ] ક્રોધ જ છે, [માનોપયુક્તઃ] માનમાં ઉપયુક્ત આત્મા [માનઃ એવ] માન જ છે, [માયોપયુક્તઃ] માયામાં ઉપયુક્ત આત્મા [માયા] માયા છે [ચ] અને [લોભોપયુક્તઃ] લોભમાં ઉપયુક્ત આત્મા [લોભઃ] લોભ [ભવતિ] છે.

ટીકા :—જો જીવ કર્મમાં સ્વયં નહિ બંધાયો થકો ક્રોધાદિભાવે સ્વયમેવ ન પરિણમે તો તે ખરેખર અપરિણામી જ ઠરે. એમ થતાં સંસારનો અભાવ થાય. અહીં જો એમ તર્ક કરવામાં આવે કે “પુદ્ગલકર્મ જે ક્રોધાદિક તે જીવને ક્રોધાદિભાવે પરિણામાવે છે તેથી સંસારનો અભાવ થતો નથી”, તો તેનું નિરાકરણ બે પક્ષ લઈને કરવામાં આવે છે :—પુદ્ગલકર્મ ક્રોધાદિક છે તે સ્વયં અપરિણમતા જીવને ક્રોધાદિભાવે પરિણામાવે કે સ્વયં પરિણમતાને? પ્રથમ, સ્વયં અપરિણમતાને પર વડે પરિણામાવી શકાય નહિ; કારણ કે (વસ્તુમાં) જે શક્તિ સ્વતઃ ન હોય તેને અન્ય કોઈ કરી શકે નહિ. અને સ્વયં પરિણમતાને તો પર (અન્ય) પરિણામાવનારની અપેક્ષા ન હોય; કારણ કે વસ્તુની શક્તિઓ પરની અપેક્ષા રાખતી નથી. (આ રીતે બન્ને પક્ષ અસત્ય છે.) તેથી જીવ પરિણામનસ્વભાવવાળો સ્વયમેવ હો. એમ હોતાં (હોવાથી), જેમ ગરુડના ધ્યાનરૂપે પરિણામેલો મંત્રસાધક પોતે ગરુડ છે તેમ, અજ્ઞાનસ્વભાવવાળા ક્રોધાદિરૂપે જેનો ઉપયોગ પરિણમ્યો છે એવો જીવ જ પોતે ક્રોધાદિ છે. આ રીતે જીવનું પરિણામસ્વભાવપણું સિદ્ધ થયું.

ભાવાર્થ :—જીવ પરિણામસ્વભાવ છે. જ્યારે પોતાનો ઉપયોગ ક્રોધાદિરૂપે પરિણમે છે ત્યારે પોતે ક્રોધાદિરૂપ જ થાય છે એમ જાણવું.

(ઉપજાતિ)

સ્થિતેતિ જીવસ્ય નિરન્તરાયા
સ્વભાવભૂતા પરિણામશક્તિઃ ।
તસ્યાં સ્થિતાયાં સ કરોતિ ભાવં
યં સ્વસ્ય તસ્યૈવ ભવેત્સ કર્તા ॥૬૫॥

તથાહિ—

જં કુણદિ ભાવમાદા કત્તા સો હોદિ તસ્સ કમ્મસ્સ ।
ણાણિસ્સ સ ણાણમઓ અણ્ણાણમઓ અણાણિસ્સ ॥૧૨૬॥
યં કરોતિ ભાવમાત્મા કર્તા સ ભવતિ તસ્ય કર્મણઃ ।
જ્ઞાનિનઃ સ જ્ઞાનમયોઽજ્ઞાનમયોઽજ્ઞાનિનઃ ॥૧૨૬॥

एवमयमात्मा स्वयमेव परिणामस्वभावोऽपि यमेव भावमात्मनः करोति तस्यैव

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ઈતિ] આ રીતે [જીવસ્ય] જીવની [સ્વભાવભૂતા પરિણામશક્તિઃ] સ્વભાવભૂત પરિણામનશક્તિ [નિરન્તરાયા સ્થિતા] નિર્વિઘ્ન સિદ્ધ થઈ. [તસ્યાં સ્થિતાયાં] એ સિદ્ધ થતાં, [સઃ સ્વસ્ય યં ભાવં કરોતિ] જીવ પોતાના જે ભાવને કરે છે [તસ્ય એવ સઃ કર્તા ભવેત્] તેનો તે કર્તા થાય છે.

ભાવાર્થ :—જીવ પણ પરિણામી છે; તેથી પોતે જે ભાવરૂપે પરિણમે છે તેનો કર્તા થાય છે. ૬૫.

જ્ઞાની જ્ઞાનમય ભાવનો અને અજ્ઞાની અજ્ઞાનમય ભાવનો કર્તા છે એમ હવે કહે છે :—

જે ભાવને આત્મા કરે, કર્તા બને તે કર્મનો;
તે જ્ઞાનમય છે જ્ઞાનીનો, અજ્ઞાનમય અજ્ઞાનીનો. ૧૨૬.

ગાથાર્થ :—[આત્મા] આત્મા [યં ભાવમ્] જે ભાવને [કરોતિ] કરે છે [તસ્ય કર્મણઃ] તે ભાવરૂપ કર્મનો [સઃ] તે [કર્તા] કર્તા [ભવતિ] થાય છે; [જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીને તો [સઃ] તે ભાવ [જ્ઞાનમયઃ] જ્ઞાનમય છે અને [અજ્ઞાનિનઃ] અજ્ઞાનીને [અજ્ઞાનમયઃ] અજ્ઞાનમય છે.

ટીકા :—આ રીતે આ આત્મા સ્વયમેવ પરિણામસ્વભાવવાળો છે તોપણ પોતાના જે

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

કર્તાકર્મ અધિકાર

૨૦૩

કર્મતામાપદ્યમાનસ્ય કર્તૃત્વમાપદ્યેત । સ તુ જ્ઞાનિનઃ સમ્યક્સ્વપરવિવેકેનાત્યન્તોદિતવિવિક્તાત્મ-
ખ્યાતિત્વાત્ જ્ઞાનમય એવ સ્યાત્ । અજ્ઞાનિનઃ તુ સમ્યક્સ્વપરવિવેકાભાવેનાત્યન્તપ્રત્યસ્તમિત-
વિવિક્તાત્મખ્યાતિત્વાદજ્ઞાનમય એવ સ્યાત્ ।

કિં જ્ઞાનમયભાવાત્કિમજ્ઞાનમયાદ્ભવતીત્યાહ—

અજ્ઞાનમયો ભાવો અજ્ઞાનિનો કુણદિ તેણ કર્મ્માણિ ।

જ્ઞાનમયો જ્ઞાનિસ્સ દુ ણ કુણદિ તમ્હા દુ કર્મ્માણિ ॥૧૨૭॥

અજ્ઞાનમયો ભાવોઽજ્ઞાનિનઃ કરોતિ તેન કર્મ્માણિ ।

જ્ઞાનમયો જ્ઞાનિનસ્તુ ન કરોતિ તસ્માત્તુ કર્મ્માણિ ॥૧૨૭॥

અજ્ઞાનિનો હિ સમ્યક્સ્વપરવિવેકાભાવેનાત્યન્તપ્રત્યસ્તમિતવિવિક્તાત્મખ્યાતિત્વાદજ્ઞાનમય

ભાવને કરે છે તે ભાવનો જ—કર્મપણાને પામેલાનો—કર્તા તે થાય છે (અર્થાત્ તે ભાવ આત્માનું કર્મ છે અને આત્મા તેનો કર્તા છે). તે ભાવ જ્ઞાનીને જ્ઞાનમય જ છે કારણ કે તેને સમ્યક્ પ્રકારે સ્વપરના વિવેક વડે (સર્વ પરદ્રવ્યભાવોથી) ભિન્ન આત્માની ખ્યાતિ અત્યંત ઉદય પામી છે. અને તે ભાવ અજ્ઞાનીને તો અજ્ઞાનમય જ છે કારણ કે તેને સમ્યક્ પ્રકારે સ્વપરનો વિવેક નહિ હોવાને લીધે ભિન્ન આત્માની ખ્યાતિ અત્યંત અસ્ત થઈ ગઈ છે.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનીને તો સ્વપરનું ભેદજ્ઞાન થયું છે તેથી તેને પોતાના જ્ઞાનમય ભાવનું જ કર્તાપણું છે; અને અજ્ઞાનીને સ્વપરનું ભેદજ્ઞાન નથી તેથી તેને અજ્ઞાનમય ભાવનું જ કર્તાપણું છે.

જ્ઞાનમય ભાવથી શું થાય છે અને અજ્ઞાનમય ભાવથી શું થાય છે તે હવે કહે છે :—

અજ્ઞાનમય અજ્ઞાનીનો, તેથી કરે તે કર્મને;

પણ જ્ઞાનમય છે જ્ઞાનીનો, તેથી કરે નહિ કર્મને. ૧૨૭.

ગાથાર્થ :—[અજ્ઞાનિનઃ] અજ્ઞાનીને [અજ્ઞાનમયઃ] અજ્ઞાનમય [ભાવઃ] ભાવ છે [તેન] તેથી અજ્ઞાની [કર્મ્માણિ] કર્મોને [કરોતિ] કરે છે, [જ્ઞાનિનઃ તુ] અને જ્ઞાનીને તો [જ્ઞાનમયઃ] જ્ઞાનમય (ભાવ) છે [તસ્માત્ તુ] તેથી જ્ઞાની [કર્મ્માણિ] કર્મોને [ન કરોતિ] કરતો નથી.

ટીકા :—અજ્ઞાનીને, સમ્યક્ પ્રકારે સ્વપરનો વિવેક નહિ હોવાને લીધે ભિન્ન

એવ ભાવઃ સ્યાત્, તસ્મિન્સુ સતિ સ્વપરયોરેકત્વાધ્યાસેન જ્ઞાનમાત્રાત્સ્વસ્માત્રભ્રષ્ટઃ પરાભ્યાં રાગદ્વેષાભ્યાં સમમેકીભૂય પ્રવર્તિતાહઙ્કારઃ સ્વયં કિલૈષોઽહં રજ્યે રુષ્યામીતિ રજ્યતે રુષ્યતિ ચ; તસ્માદજ્ઞાનમયભાવાદજ્ઞાની પરૌ રાગદ્વેષાવાત્માનં કુર્વન્ કરોતિ કર્માણિ ।

જ્ઞાનિનસ્તુ સમ્યક્સ્વપરવિવેકેનાત્યન્તોદિતવિવિક્તાત્મખ્યાતિત્વાદ્યસ્માત્ જ્ઞાનમય એવ ભાવઃ સ્યાત્, તસ્મિન્સુ સતિ સ્વપરયોર્નાનાત્વવિજ્ઞાનેન જ્ઞાનમાત્રે સ્વસ્મિન્સુનિવિષ્ટઃ પરાભ્યાં રાગદ્વેષાભ્યાં પૃથગ્ભૂતતયા સ્વરસત એવ નિવૃત્તાહઙ્કારઃ સ્વયં કિલ કેવલં જ્ઞાનાત્યેવ, ન રજ્યતે, ન ચ રુષ્યતિ; તસ્માત્ જ્ઞાનમયભાવાત્ જ્ઞાની પરૌ રાગદ્વેષાવાત્માનમકુર્વન્ન કરોતિ કર્માણિ ।

આત્માની ખ્યાતિ અત્યંત અસ્ત થઈ ગઈ હોવાથી, અજ્ઞાનમય ભાવ જ હોય છે, અને તે હોતાં (હોવાથી), સ્વપરના એકત્વના અધ્યાસને લીધે જ્ઞાનમાત્ર એવા પોતામાંથી (આત્મસ્વરૂપમાંથી) ભ્રષ્ટ થયેલો, પર એવા રાગદ્વેષ સાથે એક થઈને જેને અહંકાર પ્રવર્ત્યો છે એવો પોતે ‘આ હું ખરેખર રાગી છું, દ્વેષી છું (અર્થાત્ આ હું રાગ કરું છું, દ્વેષ કરું છું)’ એમ (માનતો થકો) રાગી અને દ્વેષી થાય છે; તેથી અજ્ઞાનમય ભાવને લીધે અજ્ઞાની પોતાને પર એવા રાગદ્વેષરૂપ કરતો થકો કર્મોને કરે છે.

જ્ઞાનીને તો, સમ્યક્ પ્રકારે સ્વપરના વિવેક વડે ભિન્ન આત્માની ખ્યાતિ અત્યંત ઉદય પામી હોવાથી, જ્ઞાનમય ભાવ જ હોય છે, અને તે હોતાં, સ્વપરના નાનાત્વના વિજ્ઞાનને લીધે જ્ઞાનમાત્ર એવા પોતામાં સુનિવિષ્ટ (સમ્યક્ પ્રકારે સ્થિતિ) થયેલો, પર એવા રાગદ્વેષથી પૃથગ્ભૂતપણાને (ભિન્નપણાને) લીધે નિજરસથી જ જેને અહંકાર નિવૃત્ત થયો છે એવો પોતે ખરેખર કેવળ જાણે જ છે, રાગી અને દ્વેષી થતો નથી (અર્થાત્ રાગ અને દ્વેષ કરતો નથી); તેથી જ્ઞાનમય ભાવને લીધે જ્ઞાની પોતાને પર એવા રાગદ્વેષરૂપ નહિ કરતો થકો કર્મોને કરતો નથી.

ભાવાર્થઃ—આ આત્માને ક્રોધાદિક મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિનો (અર્થાત્ રાગદ્વેષનો) ઉદય આવતાં, પોતાના ઉપયોગમાં તેનો રાગદ્વેષરૂપ મલિન સ્વાદ આવે છે. અજ્ઞાનીને સ્વપરનું ભેદજ્ઞાન નહિ હોવાથી તે એમ માને છે કે “આ રાગદ્વેષરૂપ મલિન ઉપયોગ છે તે જ મારું સ્વરૂપ છે—તે જ હું છું”. આમ રાગદ્વેષમાં અહંબુદ્ધિ કરતો અજ્ઞાની પોતાને રાગીદ્વેષી કરે છે; તેથી તે કર્મોને કરે છે. આ પ્રમાણે અજ્ઞાનમય ભાવથી કર્મબંધ થાય છે.

જ્ઞાનીને ભેદજ્ઞાન હોવાથી તે એમ જાણે છે કે “જ્ઞાનમાત્ર શુદ્ધ ઉપયોગ છે તે જ મારું સ્વરૂપ છે—તે જ હું છું; રાગદ્વેષ છે તે કર્મનો રસ છે—મારું સ્વરૂપ નથી”. આમ રાગદ્વેષમાં અહંબુદ્ધિ નહિ કરતો જ્ઞાની પોતાને રાગીદ્વેષી કરતો નથી, કેવળ જ્ઞાતા જ રહે છે; તેથી તે

(આર્યા)

જ્ઞાનમય એવ ભાવઃ કુતો ભવેત્ જ્ઞાનિનો ન પુનરન્યઃ ।

અજ્ઞાનમયઃ સર્વઃ કુતોઽયમજ્ઞાનિનો નાન્યઃ ॥૬૬॥

જ્ઞાનમયા ભાવાઓ જ્ઞાનમઓ એવ જાયદે ભાવો ।

જમ્હા તમ્હા જ્ઞાનિસ્સ સવ્વે ભાવા હુ જ્ઞાનમયા ॥૧૨૮॥

અજ્ઞાનમયા ભાવા અજ્ઞાનો એવ જાયદે ભાવો ।

જમ્હા તમ્હા ભાવા અજ્ઞાનમયા અજ્ઞાનિસ્સ ॥૧૨૯॥

જ્ઞાનમયાદ્રાવાત્ જ્ઞાનમયશ્ચૈવ જાયતે ભાવઃ ।

યસ્માન્તસ્માજ્ઞાનિનઃ સર્વે ભાવાઃ ખલુ જ્ઞાનમયાઃ ॥૧૨૮॥

કર્મોને કરતો નથી. આ પ્રમાણે જ્ઞાનમય ભાવથી કર્મબંધ થતો નથી.

હવે આગળની ગાથાના અર્થની સૂચનારૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થઃ—[જ્ઞાનિનઃ કુતઃ જ્ઞાનમયઃ એવ ભાવઃ ભવેત્] અહીં પ્રશ્ન છે કે જ્ઞાનીને કેમ જ્ઞાનમય જ ભાવ હોય [પુનઃ] અને [અન્યઃ ન] અન્ય (અર્થાત્ અજ્ઞાનમય) ન હોય? [અજ્ઞાનિનઃ કુતઃ સર્વઃ અયમ્ અજ્ઞાનમયઃ] વળી અજ્ઞાનીને કેમ સર્વ ભાવ અજ્ઞાનમય જ હોય અને [અન્યઃ ન] અન્ય (અર્થાત્ જ્ઞાનમય) ન હોય? ૬૬.

આ જ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ ગાથા કહે છે :—

વળી જ્ઞાનમય કો ભાવમાંથી જ્ઞાનભાવ જ ઊપજે,

તે કારણે જ્ઞાની તણા સૌ ભાવ જ્ઞાનમયી ખરે; ૧૨૮.

અજ્ઞાનમય કો ભાવથી અજ્ઞાનભાવ જ ઊપજે,

તે કારણે અજ્ઞાનીના અજ્ઞાનમય ભાવો બને. ૧૨૯.

ગાથાર્થઃ—[યસ્માત્] કારણ કે [જ્ઞાનમયાત્ ભાવાત્ ચ] જ્ઞાનમય ભાવમાંથી [જ્ઞાનમયઃ એવ] જ્ઞાનમય જ [ભાવઃ] ભાવ [જાયતે] ઉત્પન્ન થાય છે [તસ્માત્] તેથી [જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીના [સર્વે ભાવાઃ] સર્વ ભાવો [ખલુ] ખરેખર [જ્ઞાનમયાઃ] જ્ઞાનમય જ હોય છે. [ચ] અને, [યસ્માત્] કારણ કે [અજ્ઞાનમયાત્ ભાવાત્] અજ્ઞાનમય ભાવમાંથી [અજ્ઞાનઃ એવ] અજ્ઞાનમય

અજ્ઞાનમયાદ્રાવાદજ્ઞાનશ્ચૈવ જાયતે ભાવઃ ।

યસ્માત્તસ્માદ્રાવા અજ્ઞાનમયા અજ્ઞાનિનઃ ॥૧૨૬॥

યતો હ્યજ્ઞાનમયાદ્રાવાઘઃ કશ્ચનાપિ ભાવો ભવતિ સ સર્વોઽપ્યજ્ઞાનમયત્વમનતિ-
વર્તમાનોઽજ્ઞાનમય એવ સ્યાત્, તતઃ સર્વે એવાજ્ઞાનમયા અજ્ઞાનિનો ભાવાઃ । યતશ્ચ જ્ઞાનમયાદ્રાવાઘઃ
કશ્ચનાપિ ભાવો ભવતિ સ સર્વોઽપિ જ્ઞાનમયત્વમનતિવર્તમાનો જ્ઞાનમય એવ સ્યાત્, તતઃ સર્વે
એવ જ્ઞાનમયા જ્ઞાનિનો ભાવાઃ ।

(અનુષ્ટુભ)

જ્ઞાનિનો જ્ઞાનનિર્વૃત્તાઃ સર્વે ભાવા ભવન્તિ હિ ।

સર્વેઽપ્યજ્ઞાનનિર્વૃત્તા ભવન્ત્યજ્ઞાનિનસ્તુ તે ॥૬૭॥

જ [ભાવઃ] ભાવ [જાયતે] ઉત્પન્ન થાય છે [તસ્માત્] તેથી [અજ્ઞાનિનઃ] અજ્ઞાનીના [ભાવાઃ]
ભાવો [અજ્ઞાનમયાઃ] અજ્ઞાનમય જ હોય છે.

ટીકાઃ—ખરેખર અજ્ઞાનમય ભાવમાંથી જે કોઈ પણ ભાવ થાય છે તે સઘળોય
અજ્ઞાનમયપણાને નહિ ઉલ્લંઘતો થકો અજ્ઞાનમય જ હોય છે, તેથી અજ્ઞાનીના ભાવો બધાય
અજ્ઞાનમય હોય છે. અને જ્ઞાનમય ભાવમાંથી જે કોઈ પણ ભાવ થાય છે તે સઘળોય
જ્ઞાનમયપણાને નહિ ઉલ્લંઘતો થકો જ્ઞાનમય જ હોય છે, તેથી જ્ઞાનીના ભાવો બધાય
જ્ઞાનમય હોય છે.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાનીનું પરિણમન અજ્ઞાનીના પરિણમન કરતાં જુદી જ જાતનું છે.
અજ્ઞાનીનું પરિણમન અજ્ઞાનમય છે, જ્ઞાનીનું જ્ઞાનમય છે; તેથી અજ્ઞાનીના ક્રોધ, માન, વ્રત,
તપ ઇત્યાદિ સર્વ ભાવો અજ્ઞાનજાતિને ઉલ્લંઘતા નહિ હોવાથી અજ્ઞાનમય જ છે અને
જ્ઞાનીના સર્વ ભાવો જ્ઞાનજાતિને ઉલ્લંઘતા નહિ હોવાથી જ્ઞાનમય જ છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે:—

શ્લોકાર્થઃ—[જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીના [સર્વે ભાવાઃ] સર્વ ભાવો [જ્ઞાનનિર્વૃત્તાઃ હિ] જ્ઞાનથી
નીપજેલા (-રચાયેલા) [ભવન્તિ] હોય છે [તુ] અને [અજ્ઞાનિનઃ] અજ્ઞાનીના [સર્વે
અપિ તે] સર્વ ભાવો [અજ્ઞાનનિર્વૃત્તાઃ] અજ્ઞાનથી નીપજેલા (-રચાયેલા) [ભવન્તિ] હોય
છે. ૬૭.

અથૈતદેવ દૃષ્ટાન્તેન સમર્થયતે—

કળયમયા ભાવાદો જાયંતે કુંડલાદઓ ભાવા ।
 અયમયયા ભાવાદો જહ જાયંતે દુ કડયાદી ॥૧૩૦॥
 અણ્ણાણમયા ભાવા અણાણિણો બહુવિહા વિ જાયંતે ।
 ણાણિસ્સ દુ ણાણમયા સવ્વે ભાવા તહા હોંતિ ॥૧૩૧॥

કનકમયાદ્વાવાજ્ઞાયન્તે કુંડલાદયો ભાવાઃ ।
 અયોમયકાદ્વાવાઘથા જાયન્તે તુ કટકાદયઃ ॥૧૩૦॥
 અજ્ઞાનમયા ભાવા અજ્ઞાનિનો બહુવિધા અપિ જાયન્તે ।
 જ્ઞાનિનસ્તુ જ્ઞાનમયાઃ સર્વે ભાવાસ્તથા ભવન્તિ ॥૧૩૧॥

યથા યલુ પુદ્ગલસ્ય સ્વયં પરિણામસ્વભાવત્વે સત્યપિ, કારણાનુવિધાયિત્વાત્
 કાર્યાણાં, જામ્બૂનદમયાદ્વાવાજ્ઞામ્બૂનદજાતિમનતિવર્તમાના જામ્બૂનદકુંડલાદય એવ ભાવા

હવે આ અર્થને દેષ્ટાંતથી દેઢ કરે છે :—

જ્યમ કનકમય કો ભાવમાંથી કુંડલાદિક ઊપજે,
 પણ લોહમય કો ભાવથી કટકાદિ ભાવો ઊપજે; *૧૩૦.
 ત્યમ ભાવ બહુવિધ ઊપજે અજ્ઞાનમય અજ્ઞાનીને,
 પણ જ્ઞાનીને તો સર્વ ભાવો જ્ઞાનમય એમ જ બને. ૧૩૧.

ગાથાર્થ :—[યથા] જેમ [કનકમયાત્ ભાવાત્] સુવર્ણમય ભાવમાંથી [કુંડલાદયઃ
 ભાવાઃ] સુવર્ણમય કુંડળ વગેરે ભાવો [જાયન્તે] થાય છે [તુ] અને [અયોમયકાત્ ભાવાત્]
 લોહમય ભાવમાંથી [કટકાદયઃ] લોહમય કડાં વગેરે ભાવો [જાયન્તે] થાય છે, [તથા] તેમ
 [અજ્ઞાનિનઃ] અજ્ઞાનીને (અજ્ઞાનમય ભાવમાંથી) [બહુવિધાઃ અપિ] અનેક પ્રકારના [અજ્ઞાનમયાઃ
 ભાવાઃ] અજ્ઞાનમય ભાવો [જાયન્તે] થાય છે [તુ] અને [જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીને (જ્ઞાનમય
 ભાવમાંથી) [સર્વે] સર્વ [જ્ઞાનમયાઃ ભાવાઃ] જ્ઞાનમય ભાવો [ભવન્તિ] થાય છે.

ટીકા :—જેવી રીતે પુદ્ગલ સ્વયં પરિણામસ્વભાવવાળું હોવા છતાં, કારણ જેવાં કાર્યો
 થતાં હોવાથી, સુવર્ણમય ભાવમાંથી, સુવર્ણજાતિને નહિ ઉલ્લંઘતા એવા સુવર્ણમય કુંડળ આદિ

ભવેયુઃ, ન પુનઃ કાલાયસવલયાદયઃ, કાલાયસમયાદ્વાવાચ્ચ કાલાયસજાતિમનતિવર્તમાનાઃ કાલાયસવલયાદય એવ ભવેયુઃ, ન પુનર્જામ્બૂનદકુણ્ડલાદયઃ। તથા જીવસ્ય સ્વયં પરિણામ-સ્વભાવત્વે સત્યપિ, કારણાનુવિધાયિત્વાદેવ કાર્યાણાં, અજ્ઞાનિનઃ સ્વયમજ્ઞાનમયાદ્વાવાદજ્ઞાન-જાતિમનતિવર્તમાના વિવિધા અપ્યજ્ઞાનમયા એવ ભાવા ભવેયુઃ, ન પુનર્જ્ઞાનમયાઃ, જ્ઞાનિનશ્ચ સ્વયં જ્ઞાનમયાદ્વાવાજ્ઞાનજાતિમનતિવર્તમાનાઃ સર્વે જ્ઞાનમયા એવ ભાવા ભવેયુઃ, ન પુનર્જ્ઞાનમયાઃ।

ભાવો જ થાય પરંતુ લોખંડમય કડાં આદિ ભાવો ન થાય, અને લોખંડમય ભાવમાંથી, લોખંડજાતિને નહિ ઉલ્લંઘતા એવા લોખંડમય કડાં આદિ ભાવો જ થાય પરંતુ સુવર્ણમય કુંડળ આદિ ભાવો ન થાય; તેવી રીતે જીવ સ્વયં પરિણામસ્વભાવવાળો હોવા છતાં, કારણ જેવાં જ કાર્યો થતાં હોવાથી, અજ્ઞાનીને—કે જે પોતે અજ્ઞાનમય ભાવ છે તેને—અજ્ઞાનમય ભાવમાંથી, અજ્ઞાનજાતિને નહિ ઉલ્લંઘતા એવા અનેક પ્રકારના અજ્ઞાનમય ભાવો જ થાય પરંતુ જ્ઞાનમય ભાવો ન થાય, અને જ્ઞાનીને—કે જે પોતે જ્ઞાનમય ભાવ છે તેને—જ્ઞાનમય ભાવમાંથી, જ્ઞાની જાતિને નહિ ઉલ્લંઘતા એવા સર્વ જ્ઞાનમય ભાવો જ થાય પરંતુ અજ્ઞાનમય ભાવો ન થાય.

ભાવાર્થઃ—‘જેવું કારણ હોય તેવું જ કાર્ય થાય છે’ એ ન્યાયે જેમ લોખંડમાંથી લોખંડમય કડાં વગેરે વસ્તુઓ થાય છે અને સુવર્ણમાંથી સુવર્ણમય આભૂષણો થાય છે, તેમ અજ્ઞાની પોતે અજ્ઞાનમય ભાવ હોવાથી તેને (અજ્ઞાનમય ભાવમાંથી) અજ્ઞાનમય ભાવો જ થાય છે અને જ્ઞાની પોતે જ્ઞાનમય ભાવ હોવાથી તેને (જ્ઞાનમય ભાવમાંથી) જ્ઞાનમય ભાવો જ થાય છે.

અજ્ઞાનીને શુભાશુભ ભાવોમાં આત્મબુદ્ધિ હોવાથી તેના સર્વ ભાવો અજ્ઞાનમય જ છે.

અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ(-જ્ઞાની)ને જોકે ચારિત્રમોહના ઉદયે ક્રોધાદિક ભાવો પ્રવર્તે છે તોપણ તેને તે ભાવોમાં આત્મબુદ્ધિ નથી, તે તેમને પરના નિમિત્તથી થયેલી ઉપાધિ માને છે. તેને ક્રોધાદિક કર્મો ઉદયમાં આવીને ખરી જાય છે—આગામી એવો બંધ કરતાં નથી કે જેથી સંસારનું ભ્રમણ વધે; કારણ કે (જ્ઞાની) પોતે ઉદયી થઈને ક્રોધાદિભાવરૂપે પરિણમતો નથી અને જોકે ઉદયની બળજોરીથી પરિણમે છે તોપણ જ્ઞાતાપણું ચૂકીને પરિણમતો નથી; જ્ઞાનીનું સ્વામિત્વ નિરંતર જ્ઞાનમાં જ વર્તે છે તેથી તે ક્રોધાદિભાવોનો અન્ય જોયોની માફક જ્ઞાતા જ છે, કર્તા નથી. આ રીતે જ્ઞાનીના સર્વ ભાવો જ્ઞાનમય જ છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

કર્તાકર્મ અધિકાર

૨૦૯

(અનુષ્ટુભ)

અજ્ઞાનમયભાવાનામજ્ઞાની વ્યાપ્ય ભૂમિકામ્ ।
દ્રવ્યકર્મનિમિત્તાનાં ભાવાનામેતિ હેતુતામ્ ॥૬૮॥

અણ્ણાણસ્સ સ ઉદઓ જા જીવાણં અતચ્ચઉવલહ્હી ।
મિચ્છત્તસ્સ દુ ઉદઓ જીવસ્સ અસદ્દહાણત્તં ॥૧૩૨॥
ઉદઓ અસંજમસ્સ દુ જં જીવાણં હવેહ્ અવિરમણં ।
જો દુ કલુસોવઓગો જીવાણં સો કસાઉદઓ ॥૧૩૩॥
તં જાણ જોગઉદયં જો જીવાણં તુ ચિદ્દુચ્છાહો ।
સોહણમસોહણં વા ક્કાયવ્વો વિરિદિભાવો વા ॥૧૩૪॥
એદેસુ હેદુભૂદેસુ કમ્મઇયવગ્ગણાગદ્દં જં તુ ।
પરિણમદે અદ્દુવિહં ણાણાચરણાદિભાવેહિં ॥૧૩૫॥

હવે આગળની ગાથાની સૂચનાના અર્થરૂપ શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[અજ્ઞાની] અજ્ઞાની [અજ્ઞાનમયભાવાનામ્ ભૂમિકામ્] (પોતાના) અજ્ઞાનમય ભાવોની ભૂમિકામાં [વ્યાપ્ય] વ્યાપીને [દ્રવ્યકર્મનિમિત્તાનાં ભાવાનામ્] (આગામી) દ્રવ્યકર્મનાં નિમિત્ત જે (અજ્ઞાનાદિક) ભાવો તેમના [હેતુતામ્ એતિ] હેતુપણાને પામે છે (અર્થાત્ દ્રવ્યકર્મનાં નિમિત્તરૂપ ભાવોનો હેતુ બને છે). ૬૮.

આ જ અર્થ પાંચ ગાથાઓથી કહે છે :—

અજ્ઞાન તત્ત્વ તણું જીવોને, ઉદય તે અજ્ઞાનનો,
અપ્રતીત તત્ત્વની જીવને જે, ઉદય તે મિથ્યાત્વનો; ૧૩૨.
જીવને અવિરતભાવ જે, તે ઉદય અણસંયમ તણો,
જીવને કલુષ ઉપયોગ જે, તે ઉદય જાણ કષાયનો; ૧૩૩.
શુભ કે અશુભ પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિની ચેષ્ટા તણો
ઉત્સાહ વર્તે જીવને, તે ઉદય જાણ તું યોગનો. ૧૩૪.
આ હેતુભૂત જ્યાં થાય, ત્યાં કાર્મણવરગણારૂપ જે,
તે અષ્ટવિધ જ્ઞાનાવરણાદિભાવે પરિણમે; ૧૩૫.

તં ખલુ જીવણિબદ્ધં કમ્મડયવર્ગણાગદં જડયા ।
તડયા ડુ હોદિ હેદૂ જીવો પરિણામભાવાણં ॥૧૩૬॥

અજ્ઞાનસ્ય સ ડદયો યા જીવાનામતત્ત્વોપલબ્ધિઃ ।
મિથ્યાત્વસ્ય તૂદયો જીવસ્યાશ્રદ્ધધાનત્વમ્ ॥૧૩૨॥
ડદયોડસંયમસ્ય તુ યજ્ઞીવાનાં ભવેદવિરમણમ્ ।
યસ્તુ કલુષોપયોગો જીવાનાં સ કષાયોદયઃ ॥૧૩૩॥
તં જાનીહિ યોગોદયં યો જીવાનાં તુ ચેષ્ટોત્સાહઃ ।
શોભનોડશોભનો વા કર્તવ્યો વિરત્તિભાવો વા ॥૧૩૪॥
એતેષુ હેતુભૂતેષુ કાર્મણવર્ગણાગતં યત્તુ ।
પરિણમતેડષ્ટવિધં જ્ઞાનાવરણાદિભાવૈઃ ॥૧૩૫॥

કાર્મણવરગણારૂપે તે જ્યાં જીવનિબદ્ધ બને ખરે,
આત્માય જીવપરિણામભાવોનો તદા હેતુ બને. ૧૩૬.

ગાથાર્થ :—[જીવાનામ્] જીવોને [યા] જે [અતત્ત્વોપલબ્ધિઃ] તત્ત્વનું અજ્ઞાન (અર્થાત્ વસ્તુસ્વરૂપનું અયથાર્થ-વિપરીત જ્ઞાન) છે [સઃ] તે [અજ્ઞાનસ્ય] અજ્ઞાનનો [ડદયઃ] ઉદય છે [તુ] અને [જીવસ્ય] જીવને [અશ્રદ્ધધાનત્વમ્] જે (તત્ત્વનું) અશ્રદ્ધાન છે તે [મિથ્યાત્વસ્ય] મિથ્યાત્વનો [ડદયઃ] ઉદય છે; [તુ] વળી [જીવાનાં] જીવોને [યદ્] જે [અવિરમણમ્] અવિરમણ અર્થાત્ અત્યાગભાવ છે તે [અસંયમસ્ય] અસંયમનો [ડદયઃ] ઉદય [ભવેત્] છે [તુ] અને [જીવાનાં] જીવોને [યઃ] જે [કલુષોપયોગઃ] મલિન (અર્થાત્ જાણપણાની સ્વચ્છતા રહિત) ઉપયોગ છે [સઃ] તે [કષાયોદયઃ] કષાયનો ઉદય છે; [તુ] વળી [જીવાનાં] જીવોને [યઃ] જે [શોભનઃ અશોભનઃ વા] શુભ કે અશુભ [કર્તવ્યઃ વિરત્તિભાવઃ વા] પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિરૂપ [ચેષ્ટોત્સાહઃ] (મનવચનકાયા-આશ્રિત) ચેષ્ટાનો ઉત્સાહ છે [તં] તે [યોગોદયં] યોગનો ઉદય [જાનીહિ] જાણ.

[એતેષુ] આ (ઉદયો) [હેતુભૂતેષુ] હેતુભૂત થતાં [યત્ તુ] જે [કાર્મણવર્ગણાગતં] કાર્મણ-વર્ગણાગત (કાર્મણવર્ગણારૂપ) પુદ્ગલદ્રવ્ય [જ્ઞાનાવરણાદિભાવૈઃ અષ્ટવિધં] જ્ઞાનાવરણાદિભાવોરૂપે આઠ પ્રકારે [પરિણમતે] પરિણમે છે, [તત્ કાર્મણવર્ગણાગતં] તે કાર્મણવર્ગણાગત પુદ્ગલદ્રવ્ય [યદા] જ્યારે [ખલુ] ખરેખર [જીવનિબદ્ધં] જીવમાં બંધાય છે [તદા તુ] ત્યારે [જીવઃ] જીવ

તત્ત્વલુ જીવનિબદ્ધં કર્મવર્ગનાગતં યદા ।
તદા તુ ભવતિ હેતુર્જીવઃ પરિણામભાવાનામ્ ॥૧૩૬॥

અતત્ત્વોપલબ્ધિરૂપેણ જ્ઞાને સ્વદમાનો અજ્ઞાનોદયઃ । મિથ્યાત્વાસંયમકષાયયોગોદયાઃ કર્મહૈતવસ્તન્મયાશ્ચત્વારો ભાવાઃ । તત્ત્વાશ્રદ્ધાનરૂપેણ જ્ઞાને સ્વદમાનો મિથ્યાત્વોદયઃ, અવિરમણરૂપેણ જ્ઞાને સ્વદમાનોઽસંયમોદયઃ, કલુષોપયોગરૂપેણ જ્ઞાને સ્વદમાનઃ કષાયોદયઃ, શુભાશુભપ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિવ્યાપારરૂપેણ જ્ઞાને સ્વદમાનો યોગોદયઃ । અથૈતેષુ પૌદ્ગલિકેષુ મિથ્યાત્વાદ્યુદયેષુ હેતુભૂતેષુ યત્પુદ્ગલદ્રવ્યં કર્મવર્ગનાગતં જ્ઞાનાવરણાદિભાવૈરષ્ટઠા સ્વયમેવ પરિણમતે તત્ત્વલુ કર્મવર્ગનાગતં જીવનિબદ્ધં યદા સ્યાત્તદા જીવઃ સ્વયમેવાજ્ઞાનાત્પરાત્મનોરેકત્વાધ્યાસેનાજ્ઞાનમયાનાં તત્ત્વાશ્રદ્ધાનાદીનાં સ્વસ્ય પરિણામભાવાનાં હેતુર્ભવતિ ।

[પરિણામભાવાનામ્] (પોતાના અજ્ઞાનમય) પરિણામભાવોનો [હેતુઃ] હેતુ [ભવતિ] થાય છે.

ટીકા :—તત્ત્વના અજ્ઞાનરૂપે (અર્થાત્ વસ્તુસ્વરૂપની અન્યથા ઉપલબ્ધિરૂપે) જ્ઞાનમાં સ્વાદરૂપ થતો (—સ્વાદમાં આવતો) અજ્ઞાનનો ઉદય છે. મિથ્યાત્વ, અસંયમ, કષાય અને યોગના ઉદયો—કે જેઓ (નવાં) કર્મના હેતુઓ છે તેઓ—તે-મય અર્થાત્ અજ્ઞાનમય ચાર ભાવો છે. તત્ત્વના અશ્રદ્ધાનરૂપે જ્ઞાનમાં સ્વાદરૂપ થતો મિથ્યાત્વનો ઉદય છે; અવિરમણરૂપે (અત્યાગભાવરૂપે) જ્ઞાનમાં સ્વાદરૂપ થતો અસંયમનો ઉદય છે; કલુષ (મલિન) ઉપયોગરૂપે જ્ઞાનમાં સ્વાદરૂપ થતો કષાયનો ઉદય છે; શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિના વ્યાપારરૂપે જ્ઞાનમાં સ્વાદરૂપ થતો યોગનો ઉદય છે. આ પૌદ્ગલિક મિથ્યાત્વાદિના ઉદયો હેતુભૂત થતાં જે કાર્મણ-વર્ગણાગત પુદ્ગલદ્રવ્ય જ્ઞાનાવરણાદિભાવે આઠ પ્રકારે સ્વયમેવ પરિણમે છે, તે કાર્મણવર્ગણાગત પુદ્ગલદ્રવ્ય જ્યારે જીવમાં નિબદ્ધ થાય ત્યારે જીવ સ્વયમેવ અજ્ઞાનથી સ્વપરના એકત્વના અધ્યાસને લીધે તત્ત્વ-અશ્રદ્ધાન આદિ પોતાના અજ્ઞાનમય પરિણામભાવોનો હેતુ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અજ્ઞાનભાવના ભેદરૂપ જે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગના ઉદયો તે પુદ્ગલના પરિણામ છે અને તેમનો સ્વાદ અતત્ત્વશ્રદ્ધાનાદિરૂપે જ્ઞાનમાં આવે છે. તે ઉદયો નિમિત્તભૂત થતાં, કાર્મણવર્ગણારૂપ નવાં પુદ્ગલો સ્વયમેવ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપે પરિણમે છે અને જીવ સાથે બંધાય છે; અને તે સમયે જીવ પણ સ્વયમેવ પોતાના અજ્ઞાનભાવથી અતત્ત્વશ્રદ્ધાનાદિ ભાવોરૂપે પરિણમે છે અને એ રીતે પોતાના અજ્ઞાનમય ભાવોનું કારણ પોતે જ થાય છે.

મિથ્યાત્વાદિનો ઉદય થવો, નવાં પુદ્ગલોનું કર્મરૂપે પરિણમવું તથા બંધાવું, અને જીવનું પોતાના અતત્ત્વશ્રદ્ધાનાદિ ભાવોરૂપે પરિણમવું—એ ત્રણેય એક સમયે જ થાય છે; સૌ સ્વતંત્રપણે પોતાની મેળે જ પરિણમે છે, કોઈ કોઈને પરિણમાવતું નથી.

જીવાત્પૃથગ્ભૂત એવ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય પરિણામઃ—

જડ્ જીવેણ સહ દ્વિય પોગ્ગલદવ્વસ્સ કમ્મપરિણામો ।
એવં પોગ્ગલજીવા હુ દો વિ કમ્મત્તમાવણ્ણા ॥૧૩૭॥
એકસ્સ દુ પરિણામો પોગ્ગલદવ્વસ્સ કમ્મભાવેણ ।
તા જીવભાવહેદૂહિં વિણા કમ્મસ્સ પરિણામો ॥૧૩૮॥
યદિ જીવેન સહ ચૈવ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય કર્મપરિણામઃ ।
એવં પુદ્ગલજીવૌ ખલુ દ્વાવપિ કર્મત્વમાપન્નૌ ॥૧૩૭॥
એકસ્ય તુ પરિણામઃ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય કર્મભાવેન ।
તજ્જીવભાવહેતુભિર્વિના કર્મણઃ પરિણામઃ ॥૧૩૮॥

યદિ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય તન્નિમિત્તભૂતરાગાદ્યજ્ઞાનપરિણામપરિણતજીવેન સહૈવ કર્મપરિણામો

જીવથી જુદું જ પુદ્ગલદ્રવ્યનું પરિણામ છે એમ હવે પ્રતિપાદન કરે છે :—

જો કર્મરૂપ પરિણામ, જીવ ભેળા જ, પુદ્ગલના બને,
તો જીવને પુદ્ગલ ઉત્સ્ય પણ કર્મપણું પામે અરે! ૧૩૭.
પણ કર્મભાવે પરિણામન છે એક પુદ્ગલદ્રવ્યને,
જીવભાવહેતુથી અલગ, તેથી, કર્મના પરિણામ છે. ૧૩૮.

ગાથાર્થ :—[યદિ] જો [પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય] પુદ્ગલદ્રવ્યને [જીવેન સહ ચૈવ] જીવની સાથે
જ [કર્મપરિણામઃ] કર્મરૂપ પરિણામ થાય છે (અર્થાત્ બન્ને ભેળાં થઈને જ કર્મરૂપે પરિણામે
છે) એમ માનવામાં આવે તો [એવં] એ રીતે [પુદ્ગલજીવૌ દ્વૌ અપિ] પુદ્ગલ અને જીવ બન્ને
[ખલુ] ખરેખર [કર્મત્વમ્ આપન્નૌ] કર્મપણાને પામે. [તુ] પરંતુ [કર્મભાવેન] કર્મભાવે
[પરિણામઃ] પરિણામ તો [પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય એકસ્ય] પુદ્ગલદ્રવ્યને એકને જ થાય છે [તત્] તેથી
[જીવભાવહેતુભિઃ વિના] જીવભાવરૂપ નિમિત્તથી રહિત જ અર્થાત્ જુદું જ [કર્મણઃ] કર્મનું
[પરિણામઃ] પરિણામ છે.

ટીકા :—જો પુદ્ગલદ્રવ્યને, કર્મપરિણામના નિમિત્તભૂત એવા રાગાદિ-અજ્ઞાનપરિણામે
પરિણામેલા જીવની સાથે જ (અર્થાત્ બન્ને ભેળાં મળીને જ), કર્મરૂપ પરિણામ થાય છે—એમ

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

કર્તાકર્મ અધિકાર

૨૧૩

ભવતીતિ વિકર્કઃ, તદા પુદ્ગલદ્રવ્યજીવયોઃ સહભૂતહરિદ્રાસુધયોરિવ દ્વયોરપિ કર્મપરિણામાપત્તિઃ ।
અથ ચૈકસ્યૈવ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય ભવતિ કર્મત્વપરિણામઃ, તતો રાગાદિજીવાજ્ઞાનપરિણામાદ્દેતોઃ પૃથગ્ભૂત
એવ પુદ્ગલકર્મણઃ પરિણામઃ ।

પુદ્ગલદ્રવ્યાત્પૃથગ્ભૂત એવ જીવસ્ય પરિણામઃ—

જીવસ્સ દુ કમ્મેણ ય સહ પરિણામા હુ હોંતિ રાગાદી ।
એવં જીવો કમ્મં ચ દો વિ રાગાદિમાવણ્ણા ॥૧૩૬॥
એકસ્સ દુ પરિણામો જાયદિ જીવસ્સ રાગમાદીહિં ।
તા કમ્મોદયહેદૂહિં વિણા જીવસ્સ પરિણામો ॥૧૪૦॥

જીવસ્ય તુ કર્મણા ચ સહ પરિણામઃ ખલુ ભવન્તિ રાગાદયઃ ।
એવં જીવઃ કર્મ ચ દે અપિ રાગાદિત્વમાપન્ને ॥૧૩૬॥

વિકર્ક કરવામાં આવે તો, જેમ ભેળાં થયેલાં હળદર અને ફટકડી બન્નેને લાલ રંગરૂપ પરિણામ થાય છે તેમ, પુદ્ગલદ્રવ્ય અને જીવ બન્નેને કર્મરૂપ પરિણામ આવી પડે. પરંતુ પુદ્ગલદ્રવ્યને એકને જ કર્મપણારૂપ પરિણામ તો થાય છે; તેથી જીવનું રાગાદિ-અજ્ઞાનપરિણામ કે જે કર્મનું નિમિત્ત છે તેનાથી જુદું જ પુદ્ગલકર્મનું પરિણામ છે.

ભાવાર્થ :—જો પુદ્ગલદ્રવ્ય અને જીવ ભેળાં થઈને કર્મરૂપે પરિણમે છે એમ માનવામાં આવે તો બન્નેને કર્મરૂપ પરિણામ ઠરે. પરંતુ જીવ તો જડ કર્મરૂપે કદી પરિણમી શકતો નથી; તેથી જીવનું અજ્ઞાનપરિણામ કે જે કર્મને નિમિત્ત છે તેનાથી જુદું જ પુદ્ગલદ્રવ્યનું કર્મપરિણામ છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યથી જુદું જ જીવનું પરિણામ છે એમ હવે પ્રતિપાદન કરે છે :—

જીવના, કરમ ભેળા જ, જો પરિણામ રાગાદિક બને,
તો કર્મ ને જીવ ઉભય પણ રાગાદિપણું પામે અરે ! ૧૩૯.
પણ પરિણમન રાગાદિરૂપ તો થાય છે જીવ એકને,
તેથી જ કર્મોદયનિમિત્તથી અલગ જીવપરિણામ છે. ૧૪૦.

ગાથાર્થ :—[જીવસ્ય તુ] જો જીવને [કર્મણા ચ સહ] કર્મની સાથે જ [રાગાદયઃ પરિણામાઃ] રાગાદિ પરિણામો [ખલુ ભવન્તિ] થાય છે (અર્થાત્ બન્ને ભેળાં થઈને રાગાદિરૂપે

एकस्य तु परिणामो जायते जीवस्य रागादिभिः ।
तत्कर्मोदयहेतुभिर्विना जीवस्य परिणामः ॥१४०॥

यदि जीवस्य तन्निमित्तभूतविपच्यमानपुद्गलकर्मणा सहैव रागाद्यज्ञानपरिणामो भवतीति वितर्कः, तदा जीवपुद्गलकर्मणोः सहभूतसुधाहरिद्रयोरिव द्वयोरपि रागाद्यज्ञानपरिणामापत्तिः । अथ चैकस्यैव जीवस्य भवति रागाद्यज्ञानपरिणामः, ततः पुद्गलकर्मविपाकाद्धेतोः पृथग्भूतो एव जीवस्य परिणामः ।

किमात्मनि बद्धस्पृष्टं किमबद्धस्पृष्टं कर्मेति नयविभागेनाह—

जीवे कम्मं बद्धं पुद्गं चेदि ववहारणयभणिदं ।
सुद्धणयस्स दु जीवे अबद्धपुद्गं हवदि कम्मं ॥१४१॥

પરિણમે છે) એમ માનવામાં આવે [એવં] તો એ રીતે [જીવઃ કર્મ ચ] જીવ અને કર્મ [દ્વે અપિ] બન્ને [રાગાદિત્વમ્ આપન્ને] રાગાદિપણને પામે. [તુ] પરંતુ [રાગાદિભિઃ પરિણામઃ] રાગાદિભાવે પરિણામ તો [જીવસ્ય એકસ્ય] જીવને એકને જ [જાયતે] થાય છે [તત્] તેથી [કર્મોદયહેતુભિઃ વિના] કર્મોદયરૂપ નિમિત્તથી રહિત જ અર્થાત્ જુદું જ [જીવસ્ય] જીવનું [પરિણામઃ] પરિણામ છે.

ટીકા :—જો જીવને, રાગાદિ-અજ્ઞાનપરિણામના નિમિત્તભૂત એવું જે ઉદયમાં આવેલું પુદ્ગલકર્મ તેની સાથે જ (અર્થાત્ બન્ને ભેગાં મળીને જ), રાગાદિ-અજ્ઞાનપરિણામ થાય છે— એમ વિતર્ક કરવામાં આવે તો, જેમ ભેળાં થયેલાં ફટકડી અને હળદર બન્નેને લાલ રંગરૂપ પરિણામ થાય છે તેમ, જીવ અને પુદ્ગલકર્મ બન્નેને રાગાદિ-અજ્ઞાનપરિણામ આવી પડે. પરંતુ જીવને એકને જ રાગાદિ-અજ્ઞાનપરિણામ તો થાય છે; તેથી પુદ્ગલકર્મનો ઉદય કે જે જીવના રાગાદિ-અજ્ઞાનપરિણામનું નિમિત્ત છે તેનાથી જુદું જ જીવનું પરિણામ છે.

ભાવાર્થ :—જો જીવ અને પુદ્ગલકર્મ ભેળાં થઈને રાગાદિરૂપે પરિણમે છે એમ માનવામાં આવે તો બન્નેને રાગાદિરૂપ પરિણામ ઠરે. પરંતુ પુદ્ગલકર્મ તો રાગાદિરૂપે (જીવ-રાગાદિરૂપે) કદી પરિણમી શકતું નથી; તેથી પુદ્ગલકર્મનો ઉદય કે જે રાગાદિપરિણામને નિમિત્ત છે તેનાથી જુદું જ જીવનું પરિણામ છે.

‘આત્માનાં કર્મ બદ્ધસ્પૃષ્ટ છે કે અબદ્ધસ્પૃષ્ટ છે’—તે હવે નયવિભાગથી કહે છે :—

છે કર્મ જીવમાં બદ્ધસ્પૃષ્ટ—કથિત નય વ્યવહારનું;
પણ બદ્ધસ્પૃષ્ટ ન કર્મ જીવમાં—કથન છે નય શુદ્ધનું. ૧૪૧.

જીવે કર્મ બદ્ધં સ્પૃષ્ટં ચેતિ વ્યવહારનયભણિતમ્ ।
શુદ્ધનયસ્ય તુ જીવે અબદ્ધસ્પૃષ્ટં ભવતિ કર્મ ॥૧૪૧॥

જીવપુદ્ગલકર્મણોરેકબન્ધપર્યાયત્વેન તદાત્વે વ્યતિરેકાભાવાઝીવે બદ્ધસ્પૃષ્ટં કર્મેતિ વ્યવહાર-
નયપક્ષઃ । જીવપુદ્ગલકર્મણોરનેકદ્રવ્યત્વેનાત્યન્તવ્યતિરેકાઝીવેઽબદ્ધસ્પૃષ્ટં કર્મેતિ નિશ્ચયનયપક્ષઃ ।

તતઃ કિમ્—

કમ્મં બદ્ધમબદ્ધં જીવે એવં તુ જાણ ણયપક્ષ્વં ।
પક્ષવાદિક્કંતો પુણ ભણ્ણદિ જો સો સમયસારો ॥૧૪૨॥
કર્મ બદ્ધમબદ્ધં જીવે એવં તુ જાનીહિ નયપક્ષમ્ ।
પક્ષાતિક્રાન્તઃ પુનર્ભણ્યતે યઃ સ સમયસારઃ ॥૧૪૨॥

ગાથાર્થ :—[જીવે] જીવમાં [કર્મ] કર્મ [બદ્ધં] (તેના પ્રદેશો સાથે) બંધાયેલું છે [ચ] તથા [સ્પૃષ્ટં] સ્પર્શાયેલું છે [ઇતિ] એવું [વ્યવહારનયભણિતમ્] વ્યવહારનયનું કથન છે [તુ] અને [જીવે] જીવમાં [કર્મ] કર્મ [અબદ્ધસ્પૃષ્ટં] અણબંધાયેલું, અણસ્પર્શાયેલું [ભવતિ] છે એવું [શુદ્ધનયસ્ય] શુદ્ધનયનું કથન છે.

ટીકા :—જીવના અને પુદ્ગલકર્મના એકબંધપર્યાયપણાથી જોતાં તેમને તે કાળે ભિન્નતાનો અભાવ હોવાથી જીવમાં કર્મ બદ્ધસ્પૃષ્ટ છે એવો વ્યવહારનયનો પક્ષ છે. જીવના અને પુદ્ગલકર્મના અનેકદ્રવ્યપણાથી જોતાં તેમને અત્યંત ભિન્નતા હોવાથી જીવમાં કર્મ અબદ્ધસ્પૃષ્ટ છે એવો નિશ્ચયનયનો પક્ષ છે.

પણ તેથી શું? જે આત્મા તે બન્ને નયપક્ષોને ઓળંગી ગયો છે તે જ સમયસાર છે, —એમ હવે ગાથામાં કહે છે :—

છે કર્મ જીવમાં બદ્ધ વા અણબદ્ધ એ નયપક્ષ છે;
પણ પક્ષથી અતિકાંત ભાખ્યો તે 'સમયનો સાર' છે. ૧૪૨.

ગાથાર્થ :—[જીવે] જીવમાં [કર્મ] કર્મ [બદ્ધમ્] બદ્ધ છે અથવા [અબદ્ધં] અબદ્ધ છે— [એવં તુ] એ પ્રકારે તો [નયપક્ષમ્] નયપક્ષ [જાનીહિ] જાણ; [પુનઃ] પણ [યઃ] જે [પક્ષાતિક્રાન્તઃ] પક્ષાતિકાંત (અર્થાત્ પક્ષને ઓળંગી ગયેલો) [ભણ્યતે] કહેવાય છે [સઃ] તે [સમયસારઃ] સમયસાર (અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ) છે.

યઃ કિલ જીવે બદ્ધં કર્મેતિ યશ્ચ જીવેઽબદ્ધં કર્મેતિ વિકલ્પઃ સ દ્વિતયોઽપિ હિ નયપક્ષઃ। ય એવૈનમતિક્રામતિ સ એવ સકલવિકલ્પાતિક્રાન્તઃ સ્વયં નિર્વિકલ્પૈકવિજ્ઞાનઘનસ્વભાવો ભૂત્વા સાક્ષાત્સમયસારઃ સમ્ભવતિ। તત્ર યસ્તાવઙ્ગીવે બદ્ધં કર્મેતિ વિકલ્પયતિ સ જીવેઽબદ્ધં કર્મેતિ એકં પક્ષમતિક્રામન્નપિ ન વિકલ્પમતિક્રામતિ; યસ્તુ જીવેઽબદ્ધં કર્મેતિ વિકલ્પયતિ સોઽપિ જીવે બદ્ધં કર્મેત્યેકં પક્ષમતિક્રામન્નપિ ન વિકલ્પમતિક્રામતિ; યઃ પુનર્જીવે બદ્ધમબદ્ધં ચ કર્મેતિ વિકલ્પયતિ સ તુ તં દ્વિતયમપિ પક્ષમનતિક્રામન્ ન વિકલ્પમતિક્રામતિ। તતો ય એવ સમસ્તનયપક્ષમતિક્રામતિ સ એવ સમસ્તં વિકલ્પમતિક્રામતિ। ય એવ સમસ્તં વિકલ્પમતિક્રામતિ સ એવ સમયસારં વિન્દતિ।

યદ્યેવં તર્હિ કો હિ નામ નયપક્ષસન્ન્યાસભાવનાં ન નાટયતિ ?

ટીકા :—‘જીવમાં કર્મ બદ્ધ છે’ એવો જે વિકલ્પ તથા ‘જીવમાં કર્મ અબદ્ધ છે’ એવો જે વિકલ્પ તે બન્ને નયપક્ષ છે. જે તે નયપક્ષને અતિક્રમે છે (—ઓળંગી જાય છે, છોડે છે), તે જ સકળ વિકલ્પને અતિક્રમ્યો થતો પોતે નિર્વિકલ્પ, એક વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવરૂપ થઈને સાક્ષાત્ સમયસાર થાય છે. ત્યાં (વિશેષ સમજાવવામાં આવે છે કે)—જે ‘જીવમાં કર્મ બદ્ધ છે’ એમ વિકલ્પ કરે છે તે ‘જીવમાં કર્મ અબદ્ધ છે’ એવા એક પક્ષને અતિક્રમતો હોવા છતાં વિકલ્પને અતિક્રમતો નથી; અને જે ‘જીવમાં કર્મ અબદ્ધ છે’ એમ વિકલ્પ કરે છે તે પણ ‘જીવમાં કર્મ બદ્ધ છે’ એવા એક પક્ષને અતિક્રમતો હોવા છતાં વિકલ્પને અતિક્રમતો નથી; વળી જે ‘જીવમાં કર્મ બદ્ધ છે અને અબદ્ધ પણ છે’ એમ વિકલ્પ કરે છે તે, તે બન્ને પક્ષને નહિ અતિક્રમતો થકો, વિકલ્પને અતિક્રમતો નથી. તેથી જે સમસ્ત નયપક્ષને અતિક્રમે છે તે જ સમસ્ત વિકલ્પને અતિક્રમે છે; જે સમસ્ત વિકલ્પને અતિક્રમે છે તે જ સમયસારને પ્રાપ્ત કરે છે—અનુભવે છે.

ભાવાર્થ :—જીવ કર્મથી ‘બંધાયો છે’ તથા ‘નથી બંધાયો’—એ બન્ને નયપક્ષ છે. તેમાંથી કોઈએ બંધપક્ષ પકડ્યો, તેણે વિકલ્પ જ ગ્રહણ કર્યો; કોઈએ અબંધપક્ષ પકડ્યો, તેણે પણ વિકલ્પ જ ગ્રહણ કર્યો; અને કોઈએ બન્ને પક્ષ પકડ્યા, તેણે પણ પક્ષરૂપ વિકલ્પનું જ ગ્રહણ કર્યું. પરંતુ એવા વિકલ્પોને છોડી જે કોઈ પણ પક્ષ ન પકડે તે જ શુદ્ધ પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણી તે-રૂપ સમયસારને—શુદ્ધાત્માને—પામે છે. નયપક્ષ પકડવો તે રાગ છે, તેથી સમસ્ત નયપક્ષને છોડવાથી વીતરાગ સમયસાર થવાય છે.

હવે, ‘જો આમ છે તો નયપક્ષના ત્યાગની ભાવનાને ખરેખર કોણ ન નચાવે?’

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

કર્તાકર્મ અધિકાર

૨૧૭

(ઉપેન્દ્રવજ્રા)

ય એવ મુક્ત્વા નયપક્ષપાતં
સ્વરૂપગુપ્તા નિવસન્તિ નિત્યમ્ ।
વિકલ્પજાલચ્યુતશાન્તચિત્તા-
સ્ત એવ સાક્ષાદમૃતં પિબન્તિ ॥૬૬॥

(ઉપજાતિ)

એકસ્ય બદ્ધો ન તથા પરસ્ય
ચિત્તિ દ્વયોર્દ્વાવિત્તિ પક્ષપાતૌ ।
યસ્તત્ત્વેદી ચ્યુતપક્ષપાત-
સ્તસ્યાસ્તિ નિત્યં ખલુ ચિદ્દેવ ॥૭૦॥

એમ કહીને શ્રીમાન્ અમૃતચંદ્ર આચાર્ય નયપક્ષના ત્યાગની ભાવનાનાં ૨૩ કળશરૂપ કાવ્યો કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યે એવ] જેઓ [નયપક્ષપાતં મુક્ત્વા] નયપક્ષપાતને છોડી [સ્વરૂપગુપ્તાઃ] (પોતાના) સ્વરૂપમાં ગુપ્ત થઈને [નિત્યમ્] સદા [નિવસન્તિ] રહે છે [તે એવ] તેઓ જ, [વિકલ્પજાલચ્યુતશાન્તચિત્તાઃ] જેમનું ચિત્ત વિકલ્પજાળથી રહિત શાંત થયું છે એવા થયા થકા, [સાક્ષાત્ અમૃતં પિબન્તિ] સાક્ષાત્ અમૃતને પીએ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં સુધી કાંઈ પણ પક્ષપાત રહે છે ત્યાં સુધી ચિત્તનો ક્ષોભ મટતો નથી. જ્યારે નયોનો સર્વ પક્ષપાત મટી જાય ત્યારે વીતરાગ દશા થઈને સ્વરૂપની શ્રદ્ધા નિર્વિકલ્પ થાય છે, સ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે અને અતીન્દ્રિય સુખ અનુભવાય છે. ૬૯.

હવેના ૨૦ કળશમાં નયપક્ષને વિશેષ વર્ણવે છે અને કહે છે કે આવા સમસ્ત નયપક્ષોને જે છોડે છે તે તત્ત્વેદી (તત્ત્વનો જાણનાર) સ્વરૂપને પામે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[બદ્ધઃ] જીવ કર્મથી બંધાયેલો છે [એકસ્ય] એવો એક નયનો પક્ષ છે અને [ન તથા] જીવ કર્મથી બંધાયેલો નથી [પરસ્ય] એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; [ઇતિ] આમ [ચિત્તિ] ચિત્તસ્વરૂપ જીવ વિષે [દ્વયોઃ] બે નયોના [દ્વૌ પક્ષપાતૌ] બે પક્ષપાત છે. [યઃ તત્ત્વેદી ચ્યુતપક્ષપાતઃ] જે તત્ત્વેદી (વસ્તુસ્વરૂપનો જાણનાર) પક્ષપાતરહિત છે [તસ્ય] તેને [નિત્યં] નિરંતર [ચિત્] ચિત્તસ્વરૂપ જીવ [ખલુ ચિત્ એવ અસ્તિ] ચિત્તસ્વરૂપ

(ઉપજાતિ)

एकस्य मूढो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्विविति पक्षपातौ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव॥७१॥

(ઉપજાતિ)

एकस्य रक्तो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्विविति पक्षपातौ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव॥७२॥

જ છે (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

ભાવાર્થ :—આ ગ્રંથમાં પ્રથમથી જ વ્યવહારનયને ગૌણ કરીને અને શુદ્ધનયને મુખ્ય કરીને કથન કરવામાં આવ્યું છે. ચૈતન્યના પરિણામ પરનિમિત્તથી અનેક થાય છે તે સર્વને પહેલેથી જ આચાર્ય ગૌણ કહેતા આવ્યા છે અને જીવને શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર કહ્યો છે. એ રીતે જીવ-પદાર્થને શુદ્ધ, નિત્ય, અભેદ ચૈતન્યમાત્ર સ્થાપીને હવે કહે છે કે—આ શુદ્ધનયનો પણ પક્ષપાત (વિકલ્પ) કરશે તે પણ તે શુદ્ધ સ્વરૂપના સ્વાદને નહિ પામે. અશુદ્ધનયની તો વાત જ શી? પણ જો કોઈ શુદ્ધનયનો પણ પક્ષપાત કરશે તો પક્ષનો રાગ નહિ મટે તેથી વીતરાગતા નહિ થાય. પક્ષપાતને છોડી ચિન્માત્ર સ્વરૂપ વિષે લીન થયે જ સમયસારને પમાય છે. માટે શુદ્ધનયને જાણીને, તેનો પણ પક્ષપાત છોડી શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કરી, સ્વરૂપ વિષે પ્રવૃત્તિરૂપ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરી, વીતરાગ દશા પ્રાપ્ત કરવી યોગ્ય છે. ૭૦.

શ્લોકાર્થ :—[મૂઢ:] જીવ મૂઢ (મોહી) છે [એકસ્ય] એવો એક નયનો પક્ષ છે અને [ન તથા] જીવ મૂઢ (મોહી) નથી [પરસ્ય] એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; [ઇતિ] આમ [ચિત્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે [દ્વયો:] બે નયોના [દ્વૌ પક્ષપાતૌ] બે પક્ષપાત છે. [યઃ તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાતઃ] જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે [તસ્ય] તેને [નિત્યં] નિરંતર [ચિત્] ચિત્સ્વરૂપ જીવ [ખલુ ચિત્ એવ અસ્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જ છે (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે). ૭૧.

શ્લોકાર્થ :—[રક્તઃ] જીવ રાગી છે [એકસ્ય] એવો એક નયનો પક્ષ છે અને [ન તથા]

(ઉપજાતિ)

एकस्य दुष्टो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्विविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥७३॥

(ઉપજાતિ)

एकस्य कर्ता न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्विविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥७४॥

જીવ રાગી નથી [પરસ્ય] એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; [ઇતિ] આમ [ચિતિ] ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે [દ્વયોઃ] બે નયોના [દ્વૌ પક્ષપાતૌ] બે પક્ષપાત છે. [યઃ તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાતઃ] જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે [તસ્ય] તેને [નિત્યં] નિરંતર [ચિત્] ચિત્સ્વરૂપ જીવ [ખલુ ચિત્ એવ અસ્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૭૨.

શ્લોકાર્થ :—[દુષ્ટઃ] જીવ દ્વેષી છે [એકસ્ય] એવો એક નયનો પક્ષ છે અને [ન તથા] જીવ દ્વેષી નથી [પરસ્ય] એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; [ઇતિ] આમ [ચિતિ] ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે [દ્વયોઃ] બે નયોના [દ્વૌ પક્ષપાતૌ] બે પક્ષપાત છે. [યઃ તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાતઃ] જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે [તસ્ય] તેને [નિત્યં] નિરંતર [ચિત્] ચિત્સ્વરૂપ જીવ [ખલુ ચિત્ એવ અસ્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૭૩.

શ્લોકાર્થ :—[કર્તા] જીવ કર્તા છે [એકસ્ય] એવો એક નયનો પક્ષ છે અને [ન તથા] જીવ કર્તા નથી [પરસ્ય] એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; [ઇતિ] આમ [ચિતિ] ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે [દ્વયોઃ] બે નયોના [દ્વૌ પક્ષપાતૌ] બે પક્ષપાત છે. [યઃ તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાતઃ] જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે [તસ્ય] તેને [નિત્યં] નિરંતર [ચિત્] ચિત્સ્વરૂપ જીવ [ખલુ ચિત્ એવ અસ્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૭૪.

(ઉપજાતિ)

एकस्य भोक्ता न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्विविति पक्षपातौ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥७५॥

(ઉપજાતિ)

एकस्य जीवो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्विविति पक्षपातौ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥७६॥

(ઉપજાતિ)

एकस्य सूक्ष्मो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्विविति पक्षपातौ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥७७॥

શ્લોકાર્થ :—[ભોક્તા] જીવ ભોક્તા છે [એકસ્ય] એવો એક નયનો પક્ષ છે અને [ન તથા] જીવ ભોક્તા નથી [પરસ્ય] એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; [ઇતિ] આમ [ચિત્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે [દ્વયોઃ] બે નયોના [દ્વૌ પક્ષપાતૌ] બે પક્ષપાત છે. [યઃ તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાતઃ] જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે [તસ્ય] તેને [નિત્યં] નિરંતર [ચિત્] ચિત્સ્વરૂપ જીવ [ખલુ ચિત્ એવ અસ્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૭૫.

શ્લોકાર્થ :—[જીવઃ] જીવ જીવ છે [એકસ્ય] એવો એક નયનો પક્ષ છે અને [ન તથા] જીવ જીવ નથી [પરસ્ય] એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; [ઇતિ] આમ [ચિત્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે [દ્વયોઃ] બે નયોના [દ્વૌ પક્ષપાતૌ] બે પક્ષપાત છે. [યઃ તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાતઃ] જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે [તસ્ય] તેને [નિત્યં] નિરંતર [ચિત્] ચિત્સ્વરૂપ જીવ [ખલુ ચિત્ એવ અસ્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૭૬.

શ્લોકાર્થ :—[સૂક્ષ્મઃ] જીવ સૂક્ષ્મ છે [એકસ્ય] એવો એક નયનો પક્ષ છે અને [ન તથા] જીવ સૂક્ષ્મ નથી [પરસ્ય] એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; [ઇતિ] આમ [ચિત્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે [દ્વયોઃ] બે નયોના [દ્વૌ પક્ષપાતૌ] બે પક્ષપાત છે. [યઃ તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાતઃ] જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે [તસ્ય] તેને [નિત્યં] નિરંતર [ચિત્] ચિત્સ્વરૂપ જીવ [ખલુ

(ઉપજાતિ)

એકસ્ય હેતુર્ન તથા પરસ્ય
ચિતિ દ્વયોર્દ્વાવિતિ પક્ષપાતૌ ।
યસ્તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાત-
સ્તસ્યાસ્તિ નિત્યં ખલુ ચિદ્ધિદેવ ॥૭૮॥

(ઉપજાતિ)

એકસ્ય કાર્યં ન તથા પરસ્ય
ચિતિ દ્વયોર્દ્વાવિતિ પક્ષપાતૌ ।
યસ્તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાત-
સ્તસ્યાસ્તિ નિત્યં ખલુ ચિદ્ધિદેવ ॥૭૯॥

(ઉપજાતિ)

એકસ્ય ભાવો ન તથા પરસ્ય
ચિતિ દ્વયોર્દ્વાવિતિ પક્ષપાતૌ ।
યસ્તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાત-
સ્તસ્યાસ્તિ નિત્યં ખલુ ચિદ્ધિદેવ ॥૮૦॥

ચિત્ એવ અસ્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૭૭.

શ્લોકાર્થ :—[હેતુ:] જીવ હેતુ (કારણ) છે [એકસ્ય] એવો એક નયનો પક્ષ છે અને [ન તથા] જીવ હેતુ (કારણ) નથી [પરસ્ય] એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; [ઇતિ] આમ [ચિતિ] ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે [દ્વયો:] બે નયોના [દ્વૌ પક્ષપાતૌ] બે પક્ષપાત છે. [યઃ તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાતઃ] જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે [તસ્ય] તેને [નિત્યં] નિરંતર [ચિત્] ચિત્સ્વરૂપ જીવ [ખલુ ચિત્ એવ અસ્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૭૮.

શ્લોકાર્થ :—[કાર્ય] જીવ કાર્ય છે [એકસ્ય] એવો એક નયનો પક્ષ છે અને [ન તથા] જીવ કાર્ય નથી [પરસ્ય] એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; [ઇતિ] આમ [ચિતિ] ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે [દ્વયો:] બે નયોના [દ્વૌ પક્ષપાતૌ] બે પક્ષપાત છે. [યઃ તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાતઃ] જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે [તસ્ય] તેને [નિત્યં] નિરંતર [ચિત્] ચિત્સ્વરૂપ જીવ [ખલુ ચિત્ એવ અસ્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૭૯.

શ્લોકાર્થ :—[ભાવઃ] જીવ ભાવ છે (અર્થાત્ ભાવરૂપ છે) [એકસ્ય] એવો એક

(ઉપજાતિ)

एकस्य चैको न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव॥८१॥

(ઉપજાતિ)

एकस्य सान्तो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव॥८२॥

(ઉપજાતિ)

एकस्य नित्यो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ।

નયનો પક્ષ છે અને [ન તથા] જીવ ભાવ નથી [પરસ્ય] એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; [ઇતિ] આમ [ચિતિ] ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે [દ્વયોઃ] બે નયોના [દ્વૌ પક્ષપાતૌ] બે પક્ષપાત છે. [યઃ તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાતઃ] જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે [તસ્ય] તેને [નિત્યં] નિરંતર [ચિત્] ચિત્સ્વરૂપ જીવ [ખલુ ચિત્ એવ અસ્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૮૦.

શ્લોકાર્થ :—[એકઃ] જીવ એક છે [એકસ્ય] એવો એક નયનો પક્ષ છે [ચ] અને [ન તથા] જીવ એક નથી [પરસ્ય] એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; [ઇતિ] આમ [ચિતિ] ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે [દ્વયોઃ] બે નયોના [દ્વૌ પક્ષપાતૌ] બે પક્ષપાત છે. [યઃ તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાતઃ] જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે [તસ્ય] તેને [નિત્યં] નિરંતર [ચિત્] ચિત્સ્વરૂપ જીવ [ખલુ ચિત્ એવ અસ્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૮૧.

શ્લોકાર્થ :—[સાન્તઃ] જીવ સાંત (-અંત સહિત) છે [એકસ્ય] એવો એક નયનો પક્ષ છે અને [ન તથા] જીવ સાંત નથી [પરસ્ય] એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; [ઇતિ] આમ [ચિતિ] ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે [દ્વયોઃ] બે નયોના [દ્વૌ પક્ષપાતૌ] બે પક્ષપાત છે. [યઃ તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાતઃ] જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે [તસ્ય] તેને [નિત્યં] નિરંતર [ચિત્] ચિત્સ્વરૂપ જીવ [ખલુ ચિત્ એવ અસ્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૮૨.

શ્લોકાર્થ :—[નિત્યઃ] જીવ નિત્ય છે [એકસ્ય] એવો એક નયનો પક્ષ છે અને [ન

યસ્તત્ત્વેદી ચ્યુતપક્ષપાત-
સ્તસ્યાસ્તિ નિત્યં ખલુ ચિચ્ચિદેવ ॥૮૩॥

(ઉપજાતિ)

એકસ્ય વાચ્યો ન તથા પરસ્ય
ચિતિ દ્વયોર્દ્વાવિતિ પક્ષપાતૌ ।
યસ્તત્ત્વેદી ચ્યુતપક્ષપાત-
સ્તસ્યાસ્તિ નિત્યં ખલુ ચિચ્ચિદેવ ॥૮૪॥

(ઉપજાતિ)

એકસ્ય નાના ન તથા પરસ્ય
ચિતિ દ્વયોર્દ્વાવિતિ પક્ષપાતૌ ।
યસ્તત્ત્વેદી ચ્યુતપક્ષપાત-
સ્તસ્યાસ્તિ નિત્યં ખલુ ચિચ્ચિદેવ ॥૮૫॥

તથા] જીવ નિત્ય નથી [પરસ્ય] એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; [ઇતિ] આમ [ચિતિ] ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે [દ્વયોઃ] બે નયોના [દ્વૌ પક્ષપાતૌ] બે પક્ષપાત છે. [યઃ તત્ત્વેદી ચ્યુતપક્ષપાતઃ] જે તત્ત્વેદી પક્ષપાતરહિત છે [તસ્ય] તેને [નિત્યં] નિરંતર [ચિત્] ચિત્સ્વરૂપ જીવ [ખલુ ચિત્ એવ અસ્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૮૩.

શ્લોકાર્થ :—[વાચ્યઃ] જીવ વાચ્ય (અર્થાત્ વચનથી કહી શકાય એવો) છે [એકસ્ય] એવો એક નયનો પક્ષ છે અને [ન તથા] જીવ વાચ્ય (—વચનગોચર) નથી [પરસ્ય] એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; [ઇતિ] આમ [ચિતિ] ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે [દ્વયોઃ] બે નયોના [દ્વૌ પક્ષપાતૌ] બે પક્ષપાત છે. [યઃ તત્ત્વેદી ચ્યુતપક્ષપાતઃ] જે તત્ત્વેદી પક્ષપાતરહિત છે [તસ્ય] તેને [નિત્યં] નિરંતર [ચિત્] ચિત્સ્વરૂપ જીવ [ખલુ ચિત્ એવ અસ્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૮૪.

શ્લોકાર્થ :—[નાના] જીવ નાનારૂપ છે [એકસ્ય] એવો એક નયનો પક્ષ છે અને [ન તથા] જીવ નાનારૂપ નથી [પરસ્ય] એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; [ઇતિ] આમ [ચિતિ] ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે [દ્વયોઃ] બે નયોના [દ્વૌ પક્ષપાતૌ] બે પક્ષપાત છે. [યઃ તત્ત્વેદી ચ્યુતપક્ષપાતઃ] જે તત્ત્વેદી પક્ષપાતરહિત છે [તસ્ય] તેને [નિત્યં] નિરંતર [ચિત્] ચિત્સ્વરૂપ જીવ [ખલુ ચિત્ એવ અસ્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૮૫.

(ઉપજાતિ)

एकस्य चेत्यो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव॥८६॥

(ઉપજાતિ)

एकस्य दृश्यो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव॥८७॥

(ઉપજાતિ)

एकस्य वेद्यो न तथा परस्य
चिति द्वयोर्द्वाविति पक्षपातौ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव॥८८॥

શ્લોકાર્થઃ—[ચેત્યઃ] જીવ ચેત્ય (-ચેતાવાયોગ્ય) છે [એકસ્ય] એવો એક નયનો પક્ષ છે અને [ન તથા] જીવ ચેત્ય નથી [પરસ્ય] એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; [ઇતિ] આમ [ચિત્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે [દ્વયોઃ] બે નયોના [દ્વૌ પક્ષપાતૌ] બે પક્ષપાત છે. [યઃ તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાતઃ] જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે [તસ્ય] તેને [નિત્યં] નિરંતર [ચિત્] ચિત્સ્વરૂપ જીવ [ખલુ ચિત્ એવ અસ્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૮૬.

શ્લોકાર્થઃ—[દૃશ્યઃ] જીવ દેશ્ય (-દેખાવાયોગ્ય) છે [એકસ્ય] એવો એક નયનો પક્ષ છે અને [ન તથા] જીવ દેશ્ય નથી [પરસ્ય] એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; [ઇતિ] આમ [ચિત્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે [દ્વયોઃ] બે નયોના [દ્વૌ પક્ષપાતૌ] બે પક્ષપાત છે. [યઃ તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાતઃ] જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે [તસ્ય] તેને [નિત્યં] નિરંતર [ચિત્] ચિત્સ્વરૂપ જીવ [ખલુ ચિત્ એવ અસ્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૮૭.

શ્લોકાર્થઃ—[વેદ્યઃ] જીવ વેદ્ય (-વેદાવાયોગ્ય, જણાવાયોગ્ય) છે [એકસ્ય] એવો એક નયનો પક્ષ છે અને [ન તથા] જીવ વેદ્ય નથી [પરસ્ય] એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; [ઇતિ] આમ [ચિત્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે [દ્વયોઃ] બે નયોના [દ્વૌ પક્ષપાતૌ] બે પક્ષપાત છે. [યઃ

(ઉપજાતિ)

एकस्य भातो न तथा परस्य
चित्ति द्वयोर्द्विविति पक्षपातौ ।
यस्तत्त्ववेदी च्युतपक्षपात-
स्तस्यास्ति नित्यं खलु चिच्चिदेव ॥८६॥

(वसन्ततिलका)

स्वेच्छासमुच्छलदनल्पविकल्पजाला-
मेवं व्यतीत्य महतीं नयपक्षकक्षाम् ।
अन्तर्बहिः समरसैकरसस्वभावं
स्वं भावमेकमुपयात्यनुभूतिमात्रम् ॥८७॥

તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાતઃ] જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે [તસ્ય] તેને [નિત્યં] નિરંતર [ચિત્] ચિત્સ્વરૂપ જીવ [ખલુ ચિત્ એવ અસ્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જ છે. ૮૬.

શ્લોકાર્થ :—[ભાતઃ] જીવ ‘ભાત’ (પ્રકાશમાન અર્થાત્ વર્તમાન પ્રત્યક્ષ) છે [એકસ્ય] એવો એક નયનો પક્ષ છે અને [ન તથા] જીવ ‘ભાત’ નથી [પરસ્ય] એવો બીજા નયનો પક્ષ છે; [ઇતિ] આમ [ચિત્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જીવ વિષે [દ્વયોઃ] બે નયોના [દ્વૌ પક્ષપાતૌ] બે પક્ષપાત છે. [યઃ તત્ત્વવેદી ચ્યુતપક્ષપાતઃ] જે તત્ત્વવેદી પક્ષપાતરહિત છે [તસ્ય] તેને [નિત્યં] નિરંતર [ચિત્] ચિત્સ્વરૂપ જીવ [ખલુ ચિત્ એવ અસ્તિ] ચિત્સ્વરૂપ જ છે (અર્થાત્ તેને ચિત્સ્વરૂપ જીવ જેવો છે તેવો નિરંતર અનુભવાય છે).

ભાવાર્થ :—બદ્ધ અબદ્ધ, મૂઢ અમૂઢ, રાગી અરાગી, દ્વેષી અદ્વેષી, કર્તા અકર્તા, ભોક્તા અભોક્તા, જીવ અજીવ, સૂક્ષ્મ સ્થૂલ, કારણ અકારણ, કાર્ય અકાર્ય, ભાવ અભાવ, એક અનેક, સાન્ત અનન્ત, નિત્ય અનિત્ય, વાચ્ય અવાચ્ય, નાના અનાના, ચેત્ય અચેત્ય, દેશ્ય અદેશ્ય, વેદ્ય અવેદ્ય, ભાત અભાત ઈત્યાદિ નયોના પક્ષપાત છે. જે પુરુષ નયોના કથન અનુસાર યથાયોગ્ય વિવક્ષાપૂર્વક તત્ત્વનો—વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય કરીને નયોના પક્ષપાતને છોડે છે તે પુરુષને ચિત્સ્વરૂપ જીવનો ચિત્સ્વરૂપે અનુભવ થાય છે.

જીવમાં અનેક સાધારણ ધર્મો છે પરંતુ ચિત્સ્વભાવ તેનો પ્રગટ અનુભવગોચર અસાધારણ ધર્મ છે તેથી તેને મુખ્ય કરીને અહીં જીવને ચિત્સ્વરૂપ કહ્યો છે. ૮૬.

ઉપરના ૨૦ કળશના કથનને હવે સમેટે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[એવં] એ પ્રમાણે [સ્વેચ્છા-સમુચ્છલદ્-અનલ્પ-વિકલ્પ-જાલામ્] જેમાં બહુ વિકલ્પોની જાળો આપોઆપ ઊઠે છે એવી [મહતીં] મોટી [નયપક્ષકક્ષામ્] નયપક્ષકક્ષાને

(રથોદ્ધતા)

इन्द्रजालमिदमेवमुच्छलत्
पुष्कलोच्चलविकल्पवीचिभिः ।
यस्य विस्फुरणमेव तत्क्षणं
कृत्स्नमस्यति तदस्मि चिन्महः ॥६१॥

પક્ષાતિક્રાન્તસ્ય કિં સ્વરૂપમિતિ ચેત્—

दोण्ह वि णयाण भणिदं जाणदि णवरं तु समयपडिबद्धो ।
ण दु णयपक्खं गिण्हदि किंचि वि णयपक्खपरिहीणो ॥१४३॥
द्वयोरपि नययोर्भणितं जानाति केवलं तु समयप्रतिबद्धः ।
न तु नयपक्षं गृह्णाति किञ्चिदपि नयपक्षपरिहीनः ॥१४३॥

(નયપક્ષની ભૂમિને) [વ્યતીત્ય] ઓળંગી જઈને (તત્ત્વવેદી) [અન્તઃ બહિઃ] અંદર અને બહાર [સમરસૈકરસસ્વભાવં] સમતા-રસરૂપી એક રસ જ જેનો સ્વભાવ છે એવા [અનુભૂતિમાત્રમ્ એકમ્ સ્વં ભાવમ્] અનુભૂતિમાત્ર એક પોતાના ભાવને (-સ્વરૂપને) [ઉપયાતિ] પામે છે. ૯૦.

હવે નયપક્ષના ત્યાગની ભાવનાનું છેલ્લું કાવ્ય કહે છે :—

श्लोकार्थः—[पुष्कल-उत्-चल-विकल्प-वीचिभिः उच्छलत्] पुष्कल, भोटा, रंयण विकल्परूप तरंगो वडे ठीठती [इदम् एवम् कृत्स्नम् इन्द्रजालम्] आ समस्त ईद्रजाणने [यस्य विस्फुरणम् एव] जेनुं *स्फुरण मात्र ज [तत्क्षणं] तत्क्षण [अस्यति] भगाडी भूके छे [तत् चिन्महः अस्मि] ते चिन्मात्र तेजःपुंज हुं छुं.

ભાવાર્થ :—ચૈતન્યનો અનુભવ થતાં સમસ્ત નયોના વિકલ્પરૂપી ઈંદ્રજાળ તે ક્ષણે જ વિલય પામે છે; એવો ચિત્રકાશ હું છું. ૯૧.

“પક્ષાતિક્રાન્તનું (પક્ષને ઓળંગી ગયેલાનું) શું સ્વરૂપ છે?”—એ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ ગાથા હવે કહે છે :—

नयद्वयकथन जाणो ज केवण समयमां प्रतिबद्ध जे,
नयपक्ष कंई पण नव ग्रहे, नयपक्षथी परिहीन ते. १४३.

ગાથાર્થ :—[નયપક્ષપરિહીનઃ] નયપક્ષથી રહિત જીવ, [સમયપ્રતિબદ્ધઃ] સમયથી પ્રતિબદ્ધ

* સ્ફુરણ = ફરકવું તે; ધનુષ્ય-ટંકાર કરવો તે.

યથા ખલુ ભગવાન્કેવલી શ્રુતજ્ઞાનાવયવભૂતયોર્વ્યવહારનિશ્ચયનયપક્ષયોઃ વિશ્વસાક્ષિતયા કેવલં સ્વરૂપમેવ જાનાતિ, ન તુ સતતમુલ્લસિતસહજવિમલસકલકેવલજ્ઞાનતયા નિત્યં સ્વયમેવ વિજ્ઞાનઘનભૂતત્વાત્ શ્રુતજ્ઞાનભૂમિકાતિક્રાન્તતયા સમસ્તનયપક્ષપરિગ્રહદૂરીભૂતત્વાત્ કઞ્ચનાપિ નયપક્ષં પરિગૃહ્ણાતિ, તથા કિલ યઃ શ્રુતજ્ઞાનાવયવભૂતયોર્વ્યવહારનિશ્ચયનયપક્ષયોઃ ક્ષયોપશમ-વિજૃમ્ભિતશ્રુતજ્ઞાનાત્મકવિકલ્પપ્રત્યુદ્ગમનેઽપિ પરપરિગ્રહપ્રતિનિવૃત્તૌત્સુક્યતયા સ્વરૂપમેવ કેવલં જાનાતિ, ન તુ ધરતરદૃષ્ટિગૃહીતસુનિસ્તુષનિત્યોદિતચિન્મયસમયપ્રતિબદ્ધતયા તદાત્વે સ્વયમેવ વિજ્ઞાનઘનભૂતત્વાત્ શ્રુતજ્ઞાનાત્મકસમસ્તાન્તર્વહિર્જલ્પરૂપવિકલ્પભૂમિકાતિક્રાન્તતયા સમસ્તનય-પક્ષપરિગ્રહદૂરીભૂતત્વાત્ કઞ્ચનાપિ નયપક્ષં પરિગૃહ્ણાતિ, સ ખલુ નિખિલવિકલ્પેભ્યઃ પરતરઃ પરમાત્મા જ્ઞાનાત્મા પ્રત્યગ્જ્યોતિરાત્મખ્યાતિરૂપોઽનુભૂતિમાત્રઃ સમયસારઃ ।

થયો થકો (અર્થાત્ ચિત્સ્વરૂપ આત્માને અનુભવતો થકો), [દ્વયોઃ અપિ] બન્ને [નયયોઃ] નયોના [ભણિતં] કથનને [કેવલં તુ] કેવળ [જાણે] જાણે જ છે [તુ] પરંતુ [નયપક્ષં] નયપક્ષને [કિઞ્ચિત્ અપિ] જરા પણ [ન ગૃહ્ણાતિ] ગ્રહણ કરતો નથી.

ટીકા :—જેવી રીતે કેવળી ભગવાન, વિશ્વના સાક્ષીપણાને લીધે, શ્રુતજ્ઞાનના અવયવભૂત એવા જે વ્યવહારનિશ્ચયનયપક્ષો તેમના સ્વરૂપને જ કેવળ જાણે છે પરંતુ, નિરંતર પ્રકાશમાન, સહજ, વિમળ, સકળ કેવળજ્ઞાન વડે સદા પોતે જ વિજ્ઞાનઘન થયા હોઈને, શ્રુતજ્ઞાનની ભૂમિકાના અતિક્રાન્તપણા વડે (અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનની ભૂમિકાને ઓળંગી ગયા હોવાને લીધે) સમસ્ત નયપક્ષના ગ્રહણથી દૂર થયા હોવાથી, કોઈ પણ નયપક્ષને ગ્રહતા નથી, તેવી રીતે જે (શ્રુતજ્ઞાની આત્મા), ક્ષયોપશમથી જેમનું ઊપજવું થાય છે એવા શ્રુતજ્ઞાનાત્મક વિકલ્પો ઉત્પન્ન થતા હોવા છતાં પરનું ગ્રહણ કરવા પ્રતિ ઉત્સાહ નિવૃત્ત થયો હોવાને લીધે, શ્રુતજ્ઞાનના અવયવભૂત વ્યવહારનિશ્ચયનયપક્ષોના સ્વરૂપને જ કેવળ જાણે છે પરંતુ, અતિ તીક્ષ્ણ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી ગ્રહવામાં આવેલા, નિર્મળ, નિત્ય-ઉદ્દિત; ચિન્મય સમયથી પ્રતિબદ્ધપણા વડે (અર્થાત્ ચૈતન્યમય આત્માના અનુભવન વડે) તે વખતે (અનુભવ વખતે) પોતે જ વિજ્ઞાનઘન થયો હોઈને, શ્રુતજ્ઞાનાત્મક સમસ્ત અંતર્જલ્પરૂપ તથા બહિર્જલ્પરૂપ વિકલ્પોની ભૂમિકાના અતિક્રાન્તપણા વડે સમસ્ત નયપક્ષના ગ્રહણથી દૂર થયો હોવાથી, કોઈ પણ નયપક્ષને ગ્રહતો નથી, તે (આત્મા) ખરેખર સમસ્ત વિકલ્પોથી અતિ પર, પરમાત્મા, જ્ઞાનાત્મા, પ્રત્યગ્જ્યોતિ, આત્મખ્યાતિરૂપ, અનુભૂતિમાત્ર સમયસાર છે.

ભાવાર્થ :—જેમ કેવળી ભગવાન સદા નયપક્ષના સ્વરૂપના સાક્ષી (જ્ઞાતાદ્રષ્ટા) છે તેમ શ્રુતજ્ઞાની પણ જ્યારે સમસ્ત નયપક્ષોથી રહિત થઈ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર ભાવનું અનુભવન કરે છે

(સ્વાગતા)

ચિત્સ્વભાવભરભાવિતભાવા-

ભાવભાવપરમાર્થતયૈકમ્ ।

બન્ધપદ્ધતિમપાસ્ય સમસ્તાં

ચેતયે સમયસારમપારમ્ ॥૬૨॥

પક્ષાતિક્રાન્ત એવ સમયસાર ઇત્યવતિષ્ટતે—

સમ્મદ્દંસણનાણં એસો લહદિ ત્તિ ણવરિ વવદેસં ।

સવ્વણયપક્કરહિદો ભણિદો જો સો સમયસારો ॥૧૪૪॥

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનમેષ લભત ઇતિ કેવલં વ્યપદેશમ્ ।

સર્વનયપક્કરહિતો ભણિતો યઃ સ સમયસારઃ ॥૧૪૪॥

ત્યારે નયપક્ષના સ્વરૂપનો જ્ઞાતા જ છે. એક નયનો સર્વથા પક્ષ ગ્રહણ કરે તો મિથ્યાત્વ સાથે મળેલો રાગ થાય; પ્રયોજનના વશે એક નયને પ્રધાન કરી તેનું ગ્રહણ કરે તો મિથ્યાત્વ સિવાય માત્ર ચારિત્રમોહનો રાગ રહે; અને જ્યારે નયપક્ષને છોડી વસ્તુસ્વરૂપને કેવળ જાણે જ ત્યારે તે વખતે શ્રુતજ્ઞાની પણ કેવળીની માફક વીતરાગ જેવો જ હોય છે એમ જાણવું.

તે આત્મા આવો અનુભવ કરે છે એમ કળશમાં કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ચિત્સ્વભાવ-ભર-ભાવિત-ભાવ-અભાવ-ભાવ-પરમાર્થતયા એકમ્] ચિત્સ્વભાવના પુંજ વડે જ પોતાનાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય ભવાય છે (—કરાય છે) —એવું જેનું પરમાર્થ સ્વરૂપ હોવાથી જે એક છે એવા [અપારમ્ સમયસારમ્] અપાર સમયસારને હું, [સમસ્તાં બન્ધપદ્ધતિમ્] સમસ્ત બંધપદ્ધતિને [અપાસ્ય] દૂર કરીને અર્થાત્ કર્મના ઉદયથી થતા સર્વ ભાવોને છોડીને, [ચેતયે] અનુભવું છું.

ભાવાર્થ :—નિર્વિકલ્પ અનુભવ થતાં, જેના કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણોનો પાર નથી એવા સમયસારરૂપી પરમાત્માનો અનુભવ જ વર્તે છે, ‘હું અનુભવું છું’ એવો પણ વિકલ્પ હોતો નથી—એમ જાણવું. ૯૨.

પક્ષાતિકાંત જ સમયસાર છે એમ નિયમથી ઠરે છે—એમ હવે કહે છે :—

સમ્યક્ત્વ તેમ જ જ્ઞાનની જે એકને સંજ્ઞા મળે,

નયપક્ષ સકલ રહિત ભાખ્યો તે ‘સમયનો સાર’ છે. ૧૪૪.

ગાથાર્થ :—[યઃ] જે [સર્વનયપક્કરહિતઃ] સર્વ નયપક્ષોથી રહિત [ભણિતઃ] કહેવામાં

અયમેક એવ કેવલં સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનવ્યપદેશં કિલ લભતે । યઃ ચલ્વચિલનય-પક્ષાક્ષુણ્ણતયા વિશ્રાન્તસમસ્તવિકલ્પવ્યાપારઃ સ સમયસારઃ । યતઃ પ્રથમતઃ શ્રુતજ્ઞાનાવષ્ટમ્બેન જ્ઞાનસ્વભાવમાત્માનં નિશ્ચિત્ય, તતઃ ચલ્વાત્મચ્યાતયે, પરચ્યાતિહેતૂનચિલા એવેન્દ્રિયાનિન્દ્રિય-બુદ્ધીરવધાર્ય આત્માભિમુખીકૃતમતિજ્ઞાનતત્ત્વઃ, તથા નાનાવિધનયપક્ષાલમ્બનેનાનેક-વિકલ્પૈરાકુલયન્તીઃ શ્રુતજ્ઞાનબુદ્ધીરપ્યવધાર્ય શ્રુતજ્ઞાનતત્ત્વમપ્યાત્માભિમુખીકુર્વન્નત્યન્તમવિકલ્પો ભૂત્વા ઙ્ગિત્યેવ સ્વરસત એવ વ્યક્તીભવન્તમાદિમધ્યાન્તવિમુક્તમનાકુલમેકં કેવલમચિલસ્યાપિ વિશ્વસ્યોપરિ તરન્તમિવાચ્ચન્ડ-પ્રતિભાસમયમનન્તં વિજ્ઞાનઘનં પરમાત્માનં સમયસારં વિન્દન્નેવાત્મા સમ્યગ્દૃશ્યતે જ્ઞાયતે ચ; તતઃ સમ્યગ્દર્શનં જ્ઞાનં ચ સમયસાર એવ ।

આવ્યો છે [સઃ] તે [સમયસારઃ] સમયસાર છે; [એષઃ] આને જ (-સમયસારને જ) [કેવલં] કેવળ [સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનમ્] સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન [ઇતિ] એવી [વ્યપદેશમ્] સંજ્ઞા (નામ) [લભતે] મળે છે. (નામ જુદાં હોવા છતાં વસ્તુ એક જ છે.)

ટીકા :—જે ખરેખર સમસ્ત નયપક્ષો વડે ખંડિત નહિ થતો હોવાથી જેનો સમસ્ત વિકલ્પોનો વ્યાપાર અટકી ગયો છે એવો છે, તે સમયસાર છે; ખરેખર આ એકને જ કેવળ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનું નામ મળે છે. (સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સમયસારથી જુદાં નથી, એક જ છે.)

પ્રથમ, શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબનથી જ્ઞાનસ્વભાવ આત્માનો નિશ્ચય કરીને, પછી આત્માની પ્રગટ પ્રસિદ્ધિને માટે, પર પદાર્થની પ્રસિદ્ધિનાં કારણો જે ઈન્દ્રિય દ્વારા અને મન દ્વારા પ્રવર્તતી બુદ્ધિઓ તે બધીને મર્યાદામાં લાવીને જેણે મતિજ્ઞાન-તત્ત્વને (-મતિજ્ઞાનના સ્વરૂપને) આત્મસંમુખ કર્યું છે એવો, તથા નાના પ્રકારના નયપક્ષોના અલંબનથી થતા અનેક વિકલ્પો વડે આકુળતા ઉત્પન્ન કરનારી શ્રુતજ્ઞાનની બુદ્ધિઓને પણ મર્યાદામાં લાવીને શ્રુતજ્ઞાન-તત્ત્વને પણ આત્મસંમુખ કરતો, અત્યંત વિકલ્પરહિત થઈને, તત્કાળ નિજ રસથી જ પ્રગટ થતા, આદિ-મધ્ય-અંત રહિત, અનાકુળ, કેવળ એક, આખાય વિશ્વના ઉપર જાણે કે તરતો હોય તેમ અખંડ પ્રતિભાસમય, અનંત, વિજ્ઞાનઘન, પરમાત્મારૂપ સમયસારને જ્યારે આત્મા અનુભવે છે તે વખતે જ આત્મા સમ્યક્પણે દેખાય છે (અર્થાત્ શ્રદ્ધાય છે) અને જણાય છે તેથી સમયસાર જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

ભાવાર્થ :—આત્માને પહેલાં આગમજ્ઞાનથી જ્ઞાનસ્વરૂપ નિશ્ચય કરીને પછી ઈન્દ્રિય-બુદ્ધિરૂપ મતિજ્ઞાનને જ્ઞાનમાત્રમાં જ મેળવી દઈને, તથા શ્રુતજ્ઞાનરૂપી નયોના વિકલ્પોને મટાડી શ્રુતજ્ઞાનને પણ નિર્વિકલ્પ કરીને, એક અખંડ પ્રતિભાસનો અનુભવ કરવો તે જ 'સમ્યગ્દર્શન'

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

આક્રામન્નવિકલ્પભાવમચલં પક્ષૈર્નયાનાં વિના
સારો યઃ સમયસ્ય ભાતિ નિભૃતૈરાસ્વાદ્યમાનઃ સ્વયમ્ ।
વિજ્ઞાનૈકરસઃ સ ઇષ ભગવાન્પુણ્યઃ પુરાણઃ પુમાન્
જ્ઞાનં દર્શનમપ્યયં કિમથવા યત્કિઞ્ચનૈકોઽપ્યયમ્ ॥૬૩॥

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

દૂરં ભૂરિવિકલ્પજાલગહને ભ્રામ્યન્નિજૌઘાચ્ચ્યુતો
દૂરાદેવ વિવેકનિમ્નગમનાન્નીતો નિજૌઘં બલાત્ ।
વિજ્ઞાનૈકરસસ્તદેકરસિનામાત્માનમાત્માહરન્
આત્મન્યેવ સદા ગતાનુગતતામાયાત્યયં તોયવત્ ॥૬૪॥

અને ‘સમ્યગ્જ્ઞાન’ એવાં નામ પામે છે; સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન કાંઈ અનુભવથી જુદાં નથી.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[નયાનાં પક્ષૈઃ વિના] નયોના પક્ષો રહિત, [અચલં અવિકલ્પભાવમ્] અચળ નિર્વિકલ્પભાવને [આક્રામન્] પામતો [યઃ સમયસ્ય સારઃ ભાતિ] જે સમયનો (આત્માનો) સાર પ્રકાશે છે [સઃ ઇષઃ] તે આ સમયસાર (શુદ્ધ આત્મા)—[નિભૃતૈઃ સ્વયમ્ આસ્વાદ્યમાનઃ] કે જે નિભૃત (નિશ્ચળ, આત્મલીન) પુરુષો વડે સ્વયં આસ્વાદ્યમાન છે (—આસ્વાદ લેવાય છે, અનુભવાય છે) તે—[વિજ્ઞાન-ઇક-રસઃ ભગવાન્] વિજ્ઞાન જ જેનો એક રસ છે એવો ભગવાન છે, [પુણ્યઃ પુરાણઃ પુમાન્] પવિત્ર પુરાણ પુરુષ છે; [જ્ઞાનં દર્શનમ્ અપિ અયં] જ્ઞાન કહો કે દર્શન કહો તે આ (સમયસાર) જ છે; [અથવા કિમ્] અથવા વધારે શું કહીએ? [યત્ કિઞ્ચન અપિ અયમ્ ઇકઃ] જે કાંઈ છે તે આ એક જ છે (—માત્ર જુદાં જુદાં નામથી કહેવાય છે). ૯૩.

આ આત્મા જ્ઞાનથી ચ્યુત થયો હતો તે જ્ઞાનમાં જ આવી મળે છે એમ હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[તોયવત્] જેમ પાણી પોતાના સમૂહથી ચ્યુત થયું થકું દૂર ગહન વનમાં ભમતું હોય તેને દૂરથી જ ઢાળવાળા માર્ગ દ્વારા પોતાના સમૂહ તરફ બળથી વાળવામાં આવે; પછી તે પાણી, પાણીને પાણીના સમૂહ તરફ ખેંચતું થકું પ્રવાહરૂપ થઈને, પોતાના સમૂહમાં આવી મળે; તેવી રીતે [અયં] આ આત્મા [નિજ-ઓઘાત્ ચ્યુતઃ] પોતાના વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવથી ચ્યુત થયો થકો [ભૂરિ-વિકલ્પ-જાલ-ગહને દૂરં ભ્રામ્યન્] પ્રચુર વિકલ્પજાળના ગહન વનમાં દૂર ભમતો હતો તેને [દૂરાત્ ઇવ] દૂરથી જ [વિવેક-નિમ્ન-ગમનાત્] વિવેકરૂપી ઢાળવાળા માર્ગ દ્વારા

(અનુષ્ટુભ)

વિકલ્પકઃ પરં કર્તા વિકલ્પઃ કર્મ કેવલમ્ ।

ન જાતુ કર્તૃકર્મત્વં સવિકલ્પસ્ય નશ્યતિ ॥૬૫॥

(રથોદ્ધતા)

યઃ કરોતિ સ કરોતિ કેવલં

યસ્તુ વેત્તિ સ તુ વેત્તિ કેવલમ્ ।

યઃ કરોતિ ન હિ વેત્તિ સ ક્વચિત્

યસ્તુ વેત્તિ ન કરોતિ સ ક્વચિત્ ॥૬૬॥

[નિજ-ઓઘં બલાત્ નીતઃ] પોતાના વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવ તરફ બળથી વાળવામાં આવ્યો; [તદ્-એક-રસિનામ્] કેવળ વિજ્ઞાનઘનના જ રસીલા પુરુષોને [વિજ્ઞાન-એક-રસઃ આત્મા] જે એક વિજ્ઞાનરસવાળો જ અનુભવાય છે એવો તે આત્મા, [આત્માનમ્ આત્મનિ એવ આહરન્] આત્માને આત્મામાં જ ખેંચતો થકો (અર્થાત્ જ્ઞાન જ્ઞાનને ખેંચતું થકું પ્રવાહરૂપ થઈને), [સદા ગતાનુગતતામ્ આયાતિ] સદા વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવમાં આવી મળે છે.

ભાવાર્થ :—જેમ જળ, જળના નિવાસમાંથી કોઈ માર્ગે બહાર નીકળી વનમાં અનેક જગ્યાએ ભમે; પછી કોઈ ઢાળવાળા માર્ગ દ્વારા, જેમ હતું તેમ પોતાના નિવાસસ્થાનમાં આવી મળે; તેવી રીતે આત્મા પણ મિથ્યાત્વના માર્ગે સ્વભાવથી બહાર નીકળી વિકલ્પોના વનમાં ભ્રમણ કરતો થકો કોઈ ભેદજ્ઞાનરૂપી ઢાળવાળા માર્ગ દ્વારા પોતે જ પોતાને ખેંચતો પોતાના વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવમાં આવી મળે છે. ૯૪.

હવે કર્તાકર્મ અધિકારનો ઉપસંહાર કરતાં, કેટલાંક કળશરૂપ કાવ્યો કહે છે; તેમાં પ્રથમ કળશમાં કર્તા અને કર્મનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[વિકલ્પકઃ પરં કર્તા] વિકલ્પ કરનાર જ કેવળ કર્તા છે અને [વિકલ્પઃ કેવલમ્ કર્મ] વિકલ્પ જ કેવળ કર્મ છે; (બીજાં કોઈ કર્તા-કર્મ નથી;) [સવિકલ્પસ્ય] જે જીવ વિકલ્પસહિત છે તેનું [કર્તૃકર્મત્વં] કર્તાકર્મપણું [જાતુ] કદી [નશ્યતિ ન] નાશ પામતું નથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં સુધી વિકલ્પભાવ છે ત્યાં સુધી કર્તાકર્મભાવ છે; જ્યારે વિકલ્પનો અભાવ થાય ત્યારે કર્તાકર્મભાવનો પણ અભાવ થાય છે. ૯૫.

જે કરે છે તે કરે જ છે, જે જાણે છે તે જાણે જ છે—એમ હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યઃ કરોતિ સઃ કેવલં કરોતિ] જે કરે છે તે કેવળ કરે જ છે

જ્ઞપ્તિઃ કરોતૌ ન હિ ભાસતેઽન્તઃ

જ્ઞપ્તૌ કરોતિશ્ચ ન ભાસતેઽન્તઃ ।

જ્ઞપ્તિઃ કરોતિશ્ચ તતો વિભિન્ને

જ્ઞાતા ન કર્તેતિ તતઃ સ્થિતં ચ ॥૬૭॥

[તુ] અને [યઃ વેત્તિ સઃ તુ કેવલમ્ વેત્તિ] જે જાણે છે તે કેવળ જાણે જ છે; [યઃ કરોતિ સઃ ક્વચિત્ ન હિ વેત્તિ] જે કરે છે તે કદી જાણતો નથી [તુ] અને [યઃ વેત્તિ સઃ ક્વચિત્ ન કરોતિ] જે જાણે છે તે કદી કરતો નથી.

ભાવાર્થ :—કર્તા છે તે જ્ઞાતા નથી અને જ્ઞાતા છે તે કર્તા નથી. ૯૬.

એવી જ રીતે કરવારૂપ ક્રિયા અને જાણવારૂપ ક્રિયા બન્ને ભિન્ન છે એમ હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[કરોતૌ અન્તઃ જ્ઞપ્તિઃ ન હિ ભાસતે] કરવારૂપ ક્રિયાની અંદરમાં જાણવારૂપ ક્રિયા ભાસતી નથી [ચ] અને [જ્ઞપ્તૌ અન્તઃ કરોતિઃ ન ભાસતે] જાણવારૂપ ક્રિયાની અંદરમાં કરવારૂપ ક્રિયા ભાસતી નથી; [તતઃ જ્ઞપ્તિઃ કરોતિઃ ચ વિભિન્ને] માટે જ્ઞપ્તિક્રિયા અને 'કરોતિ'-ક્રિયા બન્ને ભિન્ન છે; [ચ તતઃ ઇતિ સ્થિતં] અને તેથી એમ ઠર્યું કે [જ્ઞાતા કર્તા ન] જે જ્ઞાતા છે તે કર્તા નથી.

ભાવાર્થ :—'હું પરદ્રવ્યને કરું છું' એમ જ્યારે આત્મા પરિણમે છે ત્યારે તો કર્તાભાવરૂપ પરિણમનક્રિયા કરતો હોવાથી અર્થાત્ 'કરોતિ'ક્રિયા કરતો હોવાથી કર્તા જ છે અને જ્યારે 'હું પરદ્રવ્યને જાણું છું' એમ પરિણમે છે ત્યારે જ્ઞાતાભાવે પરિણમતો હોવાથી અર્થાત્ જ્ઞપ્તિક્રિયા કરતો હોવાથી જ્ઞાતા જ છે.

અહીં કોઈ પૂછે છે કે અવિરત-સમ્યગ્દષ્ટિ આદિને જ્યાં સુધી ચારિત્રમોહનો ઉદય છે ત્યાં સુધી તે કષાયરૂપે પરિણમે છે તો તેને કર્તા કહેવાય કે નહિ? તેનું સમાધાન:—અવિરત-સમ્યગ્દષ્ટિ વગેરેને શ્રદ્ધા-જ્ઞાનમાં પરદ્રવ્યના સ્વામીપણારૂપ કર્તાપણાનો અભિપ્રાય નથી; કષાયરૂપ પરિણમન છે તે ઉદયની બળજોરીથી છે; તેનો તે જ્ઞાતા છે; તેથી અજ્ઞાન સંબંધી કર્તાપણું તેને નથી. નિમિત્તની બળજોરીથી થતા પરિણમનનું ફળ કિંચિત્ હોય છે તે સંસારનું કારણ નથી. જેમ વૃક્ષની જડ કાપ્યા પછી તે વૃક્ષ કિંચિત્ કાળ રહે અથવા ન રહે—ક્ષણે ક્ષણે તેનો નાશ જ થતો જાય છે, તેમ અહીં સમજવું. ૯૭.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

કર્તાકર્મ અધિકાર

૨૩૩

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

कर्ता कर्मणि नास्ति नास्ति नियतं कर्मापि तत्कर्तारि
द्वन्द्वं विप्रतिषिध्यते यदि तदा का कर्तृकर्मस्थितिः।
ज्ञाता ज्ञातरि कर्म कर्मणि सदा व्यक्तेति वस्तुस्थिति-
नेपथ्ये बत नानटीति रभसा मोहस्तथाप्येष किम् ॥६८॥

અથવા નાનટ્યતાં, તથાપિ—

(મન્દાક્રાન્તા)

कर्ता कर्ता भवति न यथा कर्म कर्मापि नैव
ज्ञानं ज्ञानं भवति च यथा पुद्गलः पुद्गलोऽपि।
ज्ञानज्योतिर्ज्वलितमचलं व्यक्तमन्तस्तथोच्चै-
श्चिच्छक्तीनां निकरभरतोऽत्यन्तगम्भीरमेतत् ॥६९॥

ફરીને એ જ વાતને દેઢ કરે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[કર્તા કર્મણિ નાસ્તિ, કર્મ તત્ અપિ નિયતં કર્તારિ નાસ્તિ] કર્તા નક્કી કર્મમાં નથી, અને કર્મ છે તે પણ નક્કી કર્તામાં નથી—[યદિ દ્વન્દ્વં વિપ્રતિષિદ્યતે] એમ જો બન્નેનો પરસ્પર નિષેધ કરવામાં આવે છે [તદા કર્તૃકર્મસ્થિતિઃ કા] તો કર્તાકર્મની સ્થિતિ શી? (અર્થાત્ જીવ-પુદ્ગલને કર્તાકર્મપણું ન જ હોઈ શકે.) [જ્ઞાતા જ્ઞાતરિ, કર્મ સદા કર્મણિ] આ પ્રમાણે જ્ઞાતા સદા જ્ઞાતામાં જ છે અને કર્મ સદા કર્મમાં જ છે [ઈતિ વસ્તુસ્થિતિઃ વ્યક્તા] એવી વસ્તુસ્થિતિ પ્રગટ છે [તથાપિ બત] તોપણ અરે! [નેપથ્યે ણ્ઠઃ મોહઃ કિમ્ રભસા નાનટીતિ] નેપથ્યમાં આ મોહ કેમ અત્યંત જોરથી નાચી રહ્યો છે? (એમ આચાર્યને ખેદ અને આશ્ચર્ય થાય છે.)

ભાવાર્થ :—કર્મ તો પુદ્ગલ છે, તેનો કર્તા જીવને કહેવામાં આવે તે અસત્ય છે. તે બન્નેને અત્યંત ભેદ છે, જીવ પુદ્ગલમાં નથી અને પુદ્ગલ જીવમાં નથી; તો પછી તેમને કર્તાકર્મભાવ કેમ હોઈ શકે? માટે જીવ તો જ્ઞાતા છે તે જ્ઞાતા જ છે, પુદ્ગલકર્મનો કર્તા નથી; અને પુદ્ગલકર્મ છે તે પુદ્ગલ જ છે, જ્ઞાતાનું કર્મ નથી. આચાર્યે ખેદપૂર્વક કહ્યું છે કે—આમ પ્રગટ ભિન્ન દ્રવ્યો છે તોપણ ‘હું કર્તા છું અને આ પુદ્ગલ મારું કર્મ છે’ એવો અજ્ઞાનીનો આ મોહ (—અજ્ઞાન) કેમ નાચે છે? ૯૮.

અથવા જો મોહ નાચે છે તો ભલે નાચો; તથાપિ વસ્તુસ્વરૂપ તો જેવું છે તેવું જ છે—એમ હવે કહે છે :—

इति जीवाजीवौ कर्तृकर्मवेषविमुक्तौ निष्क्रान्तौ ।

इति श्रीमदमृतचन्द्रसूरिविरचितायां समयसारव्याख्यायामात्मख्यातौ कर्तृकर्मप्ररूपकः द्वितीयोऽङ्कः ॥

શ્લોકાર્થ :—[અચલં] અચળ, [વ્યક્તં] વ્યક્ત અને [ચિત્-શક્તીનાં નિકર-ભરતઃ અત્યન્ત-ગમ્भीરમ્] ચિત્શક્તિઓના (—જ્ઞાનના અવિભાગપરિચ્છેદોના) સમૂહના ભારથી અત્યંત ગંભીર [એતત્ જ્ઞાનજ્યોતિઃ] આ જ્ઞાનજ્યોતિ [અન્તઃ] અંતરંગમાં [ઉચ્ચૈઃ] ઉગ્રપણે [તથા જ્વલિતમ્] એવી રીતે જાજવલ્યમાન થઈ કે—[યથા કર્તા કર્તા ન ભવતિ] આત્મા અજ્ઞાનમાં કર્તા થતો હતો તે હવે કર્તા થતો નથી અને [કર્મ કર્મ અપિ ન એવ] અજ્ઞાનના નિમિત્તે પુદ્ગલ કર્મરૂપ થતું હતું તે કર્મરૂપ થતું નથી; [યથા જ્ઞાનં જ્ઞાનં ભવતિ ચ] વળી જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ જ રહે છે અને [પુદ્ગલઃ પુદ્ગલઃ અપિ] પુદ્ગલ પુદ્ગલરૂપ જ રહે છે.

ભાવાર્થ :—આત્મા જ્ઞાની થાય ત્યારે જ્ઞાન તો જ્ઞાનરૂપ જ પરિણમે છે, પુદ્ગલકર્મનો કર્તા થતું નથી; વળી પુદ્ગલ પુદ્ગલ જ રહે છે, કર્મરૂપે પરિણમતું નથી. આમ યથાર્થ જ્ઞાન થયે બન્ને દ્રવ્યના પરિણામને નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ થતો નથી. આવું જ્ઞાન સમ્યગ્દેષ્ટિને હોય છે. ૯૯.

ટીકા :—આ પ્રમાણે જીવ અને અજીવ કર્તાકર્મનો વેશ છોડીને બહાર નીકળી ગયા.

ભાવાર્થ :—જીવ અને અજીવ બન્ને કર્તા-કર્મનો વેશ ધારણ કરી એક થઈને રંગભૂમિમાં દાખલ થયા હતા. સમ્યગ્દેષ્ટિનું જ્ઞાન કે જે યથાર્થ દેખનારું છે તેણે જ્યારે તેમનાં જુદાં જુદાં લક્ષણથી એમ જાણી લીધું કે તેઓ એક નથી પણ બે છે, ત્યારે તેઓ વેશ દૂર કરી રંગભૂમિમાંથી બહાર નીકળી ગયા. બહુરૂપીનું એવું પ્રવર્તન હોય છે કે દેખનાર જ્યાં સુધી ઓળખે નહિ ત્યાં સુધી ચેષ્ટા કર્યા કરે, પરંતુ જ્યારે યથાર્થ ઓળખી લે ત્યારે નિજ રૂપ પ્રગટ કરી ચેષ્ટા કરવી છોડી દે. તેવી રીતે અહીં પણ જાણવું.

જીવ અનાદિ અજ્ઞાન વસાય વિકાર ઉપાય બંધો કરતા સો,
તાકરિ બંધન આન તણૂં ફલ લે સુખ દુઃખ ભવાશ્રમવાસો;
જ્ઞાન ભયે કરતા ન બને તબ બંધ ન હોય ખુલ્લે પરપાસો,
આતમમાંહિ સદા સુવિલાસ કરૈ સિવ પાય રહે નિતિ થાસો.

આમ શ્રી સમયસારની (શ્રીમદ્ભગવત્કુંડકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી સમયસાર પરમાગમની) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં કર્તાકર્મનો પ્રરૂપક બીજો અંક સમાપ્ત થયો.

અથૈકમેવ કર્મ દ્વિપાત્રીભૂય પુણ્યપાપરૂપેણ પ્રવિશતિ—

(દ્રુતવિલમ્બિત)

તદથ કર્મ શુભાશુભભેદતો
દ્વિતયતાં ગતમૈક્યમુપાનયન્ ।
ગ્લપિતનિર્ભરમોહરજા અયં
સ્વયમુદેત્યવબોધસુધાપ્લવઃ ॥૧૦૦॥

પુણ્ય-પાપ બન્ને કર્મ, બંધરૂપ દુર માની;

શુદ્રાત્મા જેણે લહ્યો, નમું ચરણ હિત જાણી.

પ્રથમ ટીકાકાર કહે છે કે 'હવે એક જ કર્મ બે પાત્રરૂપ થઈને પુણ્ય-પાપરૂપે પ્રવેશ કરે છે'.

જેમ નૃત્યના અખાડામાં એક જ પુરુષ પોતાને બે રૂપે બતાવી નાચતો હોય તેને યથાર્થ જાણનાર ઓળખી લે છે અને એક જ જાણે છે, તેવી રીતે જોકે કર્મ એક જ છે તોપણ પુણ્ય-પાપના ભેદે બે પ્રકારનાં રૂપ કરી નાચે છે તેને, સમ્યગ્દષ્ટિનું જ્ઞાન કે જે યથાર્થ છે તે એકરૂપ જાણી લે છે. તે જ્ઞાનના મહિમાનું કાવ્ય આ અધિકારની શરૂઆતમાં ટીકાકાર આચાર્ય કહે છે:—

શ્લોકાર્થ :—[અથ] હવે (કર્તાકર્મ અધિકાર પછી), [શુભ-અશુભ-ભેદતઃ] શુભ અને અશુભના ભેદને લીધે [દ્વિતયતાં ગતમ્ તત્ કર્મ] બે-પણાને પામેલા તે કર્મને [એક્યમ્ ઉપાનયન્] એકરૂપ કરતો, [ગ્લપિત-નિર્ભર-મોહરજા] જેણે અત્યંત મોહરજને દૂર કરી છે એવો [અયં અવબોધ-સુધાપ્લવઃ] આ (પ્રત્યક્ષ-અનુભવગોચર) જ્ઞાન-સુધાંશુ (સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી ચંદ્રમા) [સ્વયમ્] સ્વયં [ઉદેતિ] ઉદય પામે છે.

एको दूरत्यजति मदिरां ब्राह्मणत्वाभिमाना-
दन्यः शूद्रः स्वयमहमिति स्नाति नित्यं तथैव ।
द्वावप्येतौ युगपदुदरान्निर्गतौ शूद्रिकायाः
शूद्रौ साक्षादपि च चरतो जातिभेदभ्रमेण ॥१०१॥

કમ્મસુહં કુસીલં સુહકમ્મં ચાવિ જાણહ સુસીલં ।
કહ તં હોદિ સુસીલં જં સંસારં પવેસેદિ ॥૧૪૫॥

ભાવાર્થ :—અજ્ઞાનથી એક જ કર્મ બે પ્રકારનું દેખાતું હતું તેને જ્ઞાને એક પ્રકારનું બતાવ્યું. જ્ઞાનમાં મોહરૂપી રજ લાગી રહી હતી તે દૂર કરવામાં આવી ત્યારે યથાર્થ જ્ઞાન થયું; જેમ ચંદ્રને વાદળો તથા ધુમ્મસનું પટલ આડું આવે ત્યારે યથાર્થ પ્રકાશ થતો નથી પરંતુ આવરણ દૂર થતાં ચંદ્ર યથાર્થ પ્રકાશે છે, તેવી રીતે અહીં પણ જાણવું. ૧૦૦.

હવે પુણ્ય-પાપના સ્વરૂપના દેષ્ટાંતરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—(શૂદ્રાણીના એકીસાથે જન્મેલા બે પુત્રોમાંથી એક બ્રાહ્મણને ત્યાં ઊંઘ્યાં અને બીજો શૂદ્રના ઘેર જ રહ્યો.) [એક:] એક તો [બ્રાહ્મણત્વ-અભિમાનાત્] ‘હું બ્રાહ્મણ છું’ એમ બ્રાહ્મણત્વના અભિમાનને લીધે [મદિરાં] મદિરાને [દૂરાત્] દૂરથી જ [ત્યજતિ] છોડે છે અર્થાત્ સ્પર્શતો પણ નથી; [અન્ય:] બીજો [અહમ્ સ્વયમ્ શૂદ્રઃ ઇતિ] ‘હું પોતે શૂદ્ર છું’ એમ માનીને [તયા એવ] મદિરાથી જ [નિત્યં] નિત્ય [સ્નાતિ] સ્નાન કરે છે અર્થાત્ તેને પવિત્ર ગણે છે. [એતૌ દ્વૌ અપિ] આ બન્ને પુત્રો [શૂદ્રિકાયાઃ ઉદરાત્ યુગપત્ નિર્ગતૌ] શૂદ્રાણીના ઉદરથી એકીસાથે જન્મ્યા છે તેથી [સાક્ષાત્ શૂદ્રૌ] (પરમાર્થે) બન્ને સાક્ષાત્ શૂદ્ર છે, [અપિ ચ] તોપણ [જાતિભેદ-ભ્રમેણ] જાતિભેદના ભ્રમ સહિત [ચરતઃ] તેઓ પ્રવર્તે છે—આચરણ કરે છે. (આ પ્રમાણે પુણ્ય-પાપનું પણ જાણવું.)

ભાવાર્થ :—પુણ્ય-પાપ બન્ને વિભાવપરિણતિથી ઊપજ્યાં હોવાથી બન્ને બંધરૂપ જ છે. વ્યવહારદેષ્ટિએ ભ્રમને લીધે તેમની પ્રવૃત્તિ જુદી જુદી ભાસવાથી, સારું અને ખરાબ—એમ બે પ્રકારે તેઓ દેખાય છે. પરમાર્થદેષ્ટિ તો તેમને એકરૂપ જ, બંધરૂપ જ, ખરાબ જ જાણે છે. ૧૦૧.

હવે શુભાશુભ કર્મના સ્વભાવનું વર્ણન ગાથામાં કરે છે :—

છે કર્મ અશુભ કુશીલ ને જાણો સુશીલ શુભકર્મને !
તે કેમ હોય સુશીલ જે સંસારમાં દાખલ કરે ? ૧૪૫.

કર્મ અશુભં કુશીલં શુભકર્મ ચાપિ જાનીથ સુશીલમ્ ।
કથં તદ્ભવતિ સુશીલં યત્સંસારં પ્રવેશયતિ ॥૧૪૫॥

શુભાશુભજીવપરિણામનિમિત્તત્વે સતિ કારણભેદાત્, શુભાશુભપુદ્ગલપરિણામમયત્વે સતિ સ્વભાવભેદાત્, શુભાશુભફલપાકત્વે સત્યનુભવભેદાત્, શુભાશુભમોક્ષબંધમાર્ગાશ્રિતત્વે સત્યાશ્રય-ભેદાત્ ચૈકમપિ કર્મ કિઞ્ચિદશુભમિતિ કૈષાઞ્ચિત્કલ પક્ષઃ । સ તુ સપ્રતિપક્ષઃ । તથાહિ—શુભોઽશુભો વા જીવપરિણામઃ કેવલાજ્ઞાનમયત્વાદેકઃ, તદેકત્વે સતિ કારણાભેદાત્ એકં કર્મ । શુભોઽશુભો વા પુદ્ગલપરિણામઃ કેવલપુદ્ગલમયત્વાદેકઃ, તદેકત્વે સતિ સ્વભાવાભેદાદેકં કર્મ । શુભોઽશુભો વા ફલપાકઃ કેવલપુદ્ગલમયત્વાદેકઃ, તદેકત્વે સત્યનુભાવાભેદાદેકં કર્મ ।

ગાથાર્થ :—[અશુભં કર્મ] અશુભ કર્મ [કુશીલં] કુશીલ છે (—ખરાબ છે) [અપિ ચ] અને [શુભકર્મ] શુભ કર્મ [સુશીલમ્] સુશીલ છે (—સારું છે) એમ [જાનીથ] તમે જાણો છો ! [તત્] તે [સુશીલં] સુશીલ [કથં] કેમ [ભવતિ] હોય [યત્] કે જે [સંસારં] (જીવને) સંસારમાં [પ્રવેશયતિ] પ્રવેશ કરાવે છે ?

ટીકા :—કોઈ કર્મને શુભ જીવપરિણામ નિમિત્ત હોવાથી અને કોઈ કર્મને અશુભ જીવપરિણામ નિમિત્ત હોવાથી કર્મના કારણમાં ભેદ—તફાવત છે (અર્થાત્ કારણ જુદાં જુદાં છે); કોઈ કર્મ શુભ પુદ્ગલપરિણામમય અને કોઈ કર્મ અશુભ પુદ્ગલપરિણામમય હોવાથી કર્મના સ્વભાવમાં ભેદ છે; કોઈ કર્મનો શુભ ફળરૂપે અને કોઈ કર્મનો અશુભ ફળરૂપે વિપાક થતો હોવાથી કર્મના અનુભવમાં (—સ્વાદમાં) ભેદ છે; કોઈ કર્મ શુભ (સારા) એવા મોક્ષમાર્ગને આશ્રિત હોવાથી અને કોઈ કર્મ અશુભ (ખરાબ) એવા બંધમાર્ગને આશ્રિત હોવાથી કર્મના આશ્રયમાં ભેદ છે. માટે—જોકે (પરમાર્થ) કર્મ એક જ છે તોપણ—કેટલાકનો એવો પક્ષ છે કે કોઈ કર્મ શુભ છે અને કોઈ કર્મ અશુભ છે. પરંતુ તે (પક્ષ) પ્રતિપક્ષ સહિત છે. તે પ્રતિપક્ષ (અર્થાત્ વ્યવહારપક્ષનો નિષેધ કરનાર નિશ્ચયપક્ષ) આ પ્રમાણે છે :—

શુભ કે અશુભ જીવપરિણામ કેવળ અજ્ઞાનમય હોવાથી એક છે; તે એક હોવાથી કર્મના કારણમાં ભેદ નથી; માટે કર્મ એક જ છે. શુભ કે અશુભ પુદ્ગલપરિણામ કેવળ પુદ્ગલમય હોવાથી એક છે; તે એક હોવાથી કર્મના સ્વભાવમાં ભેદ નથી; માટે કર્મ એક જ છે. શુભ કે અશુભ ફળરૂપે થતો વિપાક કેવળ પુદ્ગલમય હોવાથી એક છે; તે એક હોવાથી કર્મના અનુભવમાં (—સ્વાદમાં) ભેદ નથી; માટે કર્મ એક જ છે. શુભ (સારો) એવો મોક્ષમાર્ગ તો કેવળ જીવમય હોવાથી અને અશુભ (ખરાબ) એવો બંધમાર્ગ તો કેવળ પુદ્ગલમય હોવાથી

શુભાશુભૌ મોક્ષબન્ધમાર્ગો તુ પ્રત્યેકં કેવલજીવપુદ્ગલમયત્વાદનેકૌ, તદનેકત્વે સત્યપિ કેવલ-
પુદ્ગલમયબન્ધમાર્ગાશ્રિતત્વેનાશ્રયાભેદાદેકં કર્મ ।

તેઓ અનેક (—જુદાં જુદાં, બે) છે; તેઓ અનેક હોવા છતાં કર્મ તો કેવળ પુદ્ગલમય એવા
બંધમાર્ગને જ આશ્રિત હોવાથી કર્મના આશ્રયમાં ભેદ નથી; માટે કર્મ એક જ છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ કર્મ તો અરહંતાદિમાં ભક્તિ-અનુરાગ, જીવો પ્રત્યે અનુકંપાના
પરિણામ, મંદ કષાયથી ચિત્તની ઉજ્જવળતા ઈત્યાદિ શુભ પરિણામોના નિમિત્તે થાય છે અને
કોઈ કર્મ તીવ્ર ક્રોધાદિક અશુભ લેશ્યા, નિર્દયપણું, વિષયાસક્તિ, દેવ-ગુરુ આદિ પૂજ્ય પુરુષો
પ્રત્યે વિનયભાવે ન પ્રવર્તવું ઈત્યાદિ અશુભ પરિણામોના નિમિત્તથી થાય છે; આમ હેતુનો ભેદ
હોવાથી કર્મના શુભ અને અશુભ એવા બે ભેદ છે. શાતાવેદનીય, શુભ-આયુ, શુભનામ અને
શુભગોત્ર—એ કર્મોના પરિણામ(—પ્રકૃતિ વગેરે—)માં તથા ચાર ઘાતિકર્મો, અશાતાવેદનીય,
અશુભ-આયુ, અશુભનામ, અશુભગોત્ર—એ કર્મોના પરિણામ(—પ્રકૃતિ વગેરેમાં—)માં ભેદ છે;
આમ સ્વભાવનો ભેદ હોવાથી કર્મના શુભ ને અશુભ એવા બે ભેદ છે. કોઈ કર્મના ફળનો
અનુભવ સુખરૂપ છે અને કોઈ કર્મના ફળનો અનુભવ દુઃખરૂપ છે; આમ અનુભવનો ભેદ
હોવાથી કર્મના શુભ અને અશુભ એવા બે ભેદ છે. કોઈ કર્મ મોક્ષમાર્ગને આશ્રિત છે (અર્થાત્
મોક્ષમાર્ગમાં બંધાય છે) અને કોઈ કર્મ બંધમાર્ગના આશ્રયે છે; આમ આશ્રયનો ભેદ હોવાથી
કર્મના શુભ અને અશુભ એવા બે ભેદ છે. આ પ્રમાણે હેતુ, સ્વભાવ, અનુભવ અને આશ્રય—
એ ચાર પ્રકારે કર્મમાં ભેદ હોવાથી કોઈ કર્મ શુભ છે અને કોઈ અશુભ છે એમ કેટલાકનો
પક્ષ છે.

હવે એ ભેદપક્ષનો નિષેધ કરવામાં આવે છે:—જીવના શુભ અને અશુભ પરિણામ
બન્ને અજ્ઞાનમય છે તેથી કર્મનો હેતુ એક અજ્ઞાન જ છે; માટે કર્મ એક જ છે. શુભ અને
અશુભ પુદ્ગલપરિણામો બન્ને પુદ્ગલમય જ છે તેથી કર્મનો સ્વભાવ એક પુદ્ગલપરિણામરૂપ
જ છે; માટે કર્મ એક જ છે. સુખરૂપ અને દુઃખરૂપ અનુભવ બન્ને પુદ્ગલમય જ છે તેથી
કર્મનો અનુભવ એક પુદ્ગલમય જ છે; માટે કર્મ એક જ છે. મોક્ષમાર્ગ અને બંધમાર્ગમાં,
મોક્ષમાર્ગ તો કેવળ જીવના પરિણામમય જ છે અને બંધમાર્ગ કેવળ પુદ્ગલના પરિણામમય
જ છે તેથી કર્મનો આશ્રય કેવળ બંધમાર્ગ જ છે (અર્થાત્ કર્મ એક બંધમાર્ગના આશ્રયે જ
થાય છે—મોક્ષમાર્ગમાં થતાં નથી); માટે કર્મ એક જ છે.

આ પ્રમાણે કર્મના શુભાશુભ ભેદના પક્ષને ગૌણ કરી તેનો નિષેધ કર્યો; કારણ કે અહીં
અભેદપક્ષ પ્રધાન છે, અને અભેદપક્ષથી જોવામાં આવે તો કર્મ એક જ છે—બે નથી.

(ઉપજાતિ)

हेतुस्वभावानुभवाश्रयाणां
सदाप्यभेदान्न हि कर्मभेदः।
तद्धन्धमार्गाश्रितमेकमिष्टं
स्वयं समस्तं खलु बन्धहेतुः॥१०२॥

અથોભયં કર્માવિશેષેણ બન્ધહેતું સાધયતિ—

सोवर्णियं पि णियलं बंधदि कालायसं पि जह पुरिसं।
बंधदि एवं जीवं सुहमसुहं वा कदं कम्मं॥१४६॥
सौवर्णिकमपि निगलं बध्नाति कालायसमपि यथा पुरुषम्।
बध्नात्वेवं जीवं शुभमशुभं वा कृतं कर्म॥१४६॥

શુભમશુભં ચ કર્માવિશેષેણૈવ પુરુષં બધ્નાતિ, બન્ધત્વાવિશેષાત્, કાઞ્ચનકાલાયસનિગલવત્ ।

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[હેતુ-સ્વભાવ-અનુભવ-આશ્રયાણાં] હેતુ, સ્વભાવ, અનુભવ અને આશ્રય —એ ચારનો (અર્થાત્ એ ચાર પ્રકારે) [સદા અપિ] સદાય [અભેદાત્] અભેદ હોવાથી [ન હિ કર્મભેદઃ] કર્મમાં નિશ્ચયથી ભેદ નથી; [તદ્ સમસ્તં સ્વયં] માટે સમસ્ત કર્મ પોતે [ખલુ] નિશ્ચયથી [બન્ધમાર્ગ-આશ્રિતમ્] બંધમાર્ગને આશ્રિત હોવાથી અને [બન્ધહેતુઃ] બંધનું કારણ હોવાથી, [એકમ્ ઇષ્ટં] કર્મ એક જ માનવામાં આવ્યું છે—એક જ માનવું યોગ્ય છે. ૧૦૨.

હવે, (શુભ-અશુભ) બન્ને કર્મો અવિશેષપણે (કાંઈ તફાવત વિના) બંધનાં કારણ છે એમ સિદ્ધ કરે છે :—

જ્યમ લોહનું ત્યમ કનકનું જંજીર જકડે પુરુષને,
એવી રીતે શુભ કે અશુભ કૃત કર્મ બાંધે જીવને. ૧૪૬.

ગાથાર્થ :—[યથા] જેમ [સૌવર્ણિકમ્] સુવર્ણની [નિગલં] બેડી [અપિ] પણ [પુરુષમ્] પુરુષને [બધ્નાતિ] બાંધે છે અને [કાલાયસમ્] લોખંડની [અપિ] પણ બાંધે છે, [એવં] તેવી રીતે [શુભમ્ વા અશુભમ્] શુભ તેમ જ અશુભ [કૃતં કર્મ] કરેલું કર્મ [જીવં] જીવને [બધ્નાતિ] (અવિશેષપણે) બાંધે છે.

ટીકા :—જેમ સુવર્ણની અને લોખંડની બેડી કાંઈ પણ તફાવત વિના પુરુષને બાંધે છે

અથોભયં કર્મ પ્રતિષેધયતિ—

તમ્હા દુ કુસીલેહિ ય રાગં મા કુણહ મા વ સંસર્ગં ।
સાહીણો હિ વિણાસો કુસીલસંસર્ગરાયેણ ॥૧૪૭॥

તસ્માત્તુ કુશીલાભ્યાં ચ રાગં મા કુરુત મા વા સંસર્ગમ્ ।
સ્વાધીનો હિ વિનાશઃ કુશીલસંસર્ગરાયેણ ॥૧૪૭॥

કુશીલશુભાશુભકર્મભ્યાં સહ રાગસંસર્ગો પ્રતિષિદ્ધૌ, બન્ધહેતુત્વાત્, કુશીલમનોરમા-
મનોરમકરેણુકુટ્ટનીરાગસંસર્ગવત્ ।

અથોભયં કર્મ પ્રતિષેધ્યં સ્વયં દૃષ્ટાન્તેન સમર્થયતે—

કારણ કે બંધનપણાની અપેક્ષાએ તેમનામાં તફાવત નથી, તેવી રીતે શુભ અને અશુભ કર્મ
કાંઈ પણ તફાવત વિના પુરુષને (—જીવને) બાંધે છે કારણ કે બંધપણાની અપેક્ષાએ તેમનામાં
તફાવત નથી.

હવે બન્ને કર્મોનો નિષેધ કરે છે :—

તેથી કરો નહિ-રાગ કે સંસર્ગ એ કુશીલો તણો,
છે કુશીલના સંસર્ગ-રાગે નાશ સ્વાધીનતા તણો. ૬૪૭.

ગાથાર્થ :—[તસ્માત્ તુ] માટે [કુશીલાભ્યાં] એ બન્ને કુશીલો સાથે [રાગં] રાગ [મા
કુરુત] ન કરો [વા] અથવા [સંસર્ગમ્ ચ] સંસર્ગ પણ [મા] ન કરો [હિ] કારણ કે
[કુશીલસંસર્ગરાયેણ] કુશીલ સાથે સંસર્ગ અને રાગ કરવાથી [સ્વાધીનઃ વિનાશઃ] સ્વાધીનતાનો
નાશ થાય છે (અથવા તો પોતાનો ઘાત પોતાથી જ થાય છે).

ટીકા :—જેમ કુશીલ (ખરાબ) એવી મનોરમ અને અમનોરમ હાથણીરૂપ કૂટણી સાથે
રાગ અને સંસર્ગ (હાથીને) બંધનાં કારણ થાય છે તેવી રીતે કુશીલ એવાં શુભ અને અશુભ
કર્મ સાથે રાગ અને સંસર્ગ બંધનાં કારણ હોવાથી, શુભાશુભ કર્મો સાથે રાગ અને સંસર્ગનો
નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

હવે, બન્ને કર્મ નિષેધવાયોગ્ય છે એ વાતનું ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય પોતે જ દેષ્ટાંતથી
સમર્થન કરે છે :—

જહ ણામ કો વિ પુરિસો કુચ્છિયસીલં જણં વિયાણિત્તા ।
વજ્ઞેદિ તેણ સમયં સંસર્ગં રાગકરણં ચ ॥૧૪૮॥
એવેવ કમ્મપયડીસીલસહાવં ચ કુચ્છિદં ણાદું ।
વજ્ઞંતિ પરિહરંતિ ય તસ્સંસર્ગં સહાવરદા ॥૧૪૯॥

યથા નામ કોડપિ પુરુષઃ કુત્સિતશીલં જનં વિજ્ઞાય ।
વર્જયતિ તેન સમકં સંસર્ગં રાગકરણં ચ ॥૧૪૮॥
એવમેવ કર્મપ્રકૃતિશીલસ્વભાવં ચ કુત્સિતં જ્ઞાત્વા ।
વર્જયન્તિ પરિહરન્તિ ચ તત્સંસર્ગં સ્વભાવરતાઃ ॥૧૪૯॥

યથા ખલુ કુશલઃ કશ્ચિદ્વનહસ્તી સ્વસ્ય બન્ધાય ઉપસર્પન્તીં ચટુલમુર્ખીં મનોરમામનોરમાં
વા કરેણુકુટ્ટનીં તત્ત્વતઃ કુત્સિતશીલાં વિજ્ઞાય તયા સહ રાગસંસર્ગો પ્રતિષેધયતિ, તથા
કિલાત્માડરાગો જ્ઞાની સ્વસ્ય બન્ધાય ઉપસર્પન્તીં મનોરમામનોરમાં વા સર્વામપિ કર્મપ્રકૃતિં

જેવી રીતે કો પુરુષ કુત્સિતશીલ જનને જાણીને,
સંસર્ગ તેની સાથે તેમ જ રાગ કરવો પરિહરે; ૧૪૮.
એમ જ કર્મપ્રકૃતિશીલસ્વભાવ કુત્સિત જાણીને,
નિજ ભાવમાં રત રાગ ને સંસર્ગ તેનો પરિહરે. ૧૪૯.

ગાથાર્થ :—[યથા નામ] જેમ [કોડપિ પુરુષઃ] કોઈ પુરુષ [કુત્સિતશીલં] કુત્સિત
શીલવાળા અર્થાત્ ખરાબ સ્વભાવવાળા [જનં] પુરુષને [વિજ્ઞાય] જાણીને [તેન સમકં] તેની
સાથે [સંસર્ગ ચ રાગકરણં] સંસર્ગ અને રાગ કરવો [વર્જયતિ] છોડી દે છે, [એવમ્ એવ ચ]
તેવી જ રીતે [સ્વભાવરતાઃ] સ્વભાવમાં રત પુરુષો [કર્મપ્રકૃતિશીલસ્વભાવં] કર્મપ્રકૃતિના શીલ-
સ્વભાવને [કુત્સિતં] કુત્સિત અર્થાત્ ખરાબ [જ્ઞાત્વા] જાણીને [તત્સંસર્ગં] તેની સાથે સંસર્ગ
[વર્જયન્તિ] છોડી દે છે [પરિહરન્તિ ચ] અને રાગ છોડી દે છે.

ટીકા :—જેમ કોઈ કુશળ વન-હસ્તી પોતાના બંધને માટે સમીપ આવતી સુંદર
મુખવાળી મનોરમ કે અમનોરમ હાથણીરૂપી કૂટણીને પરમાર્થે બૂરી જાણીને તેની સાથે રાગ
તથા સંસર્ગ કરતો નથી, તેવી રીતે આત્મા અરાગી જ્ઞાની થયો થકો પોતાના બંધને માટે સમીપ
આવતી (ઉદયમાં આવતી) મનોરમ કે અમનોરમ (શુભ કે અશુભ)—બધીયે કર્મપ્રકૃતિને

તત્ત્વતઃ કુત્સિતશીલાં વિજ્ઞાય તયા સહ રાગસંસર્ગો પ્રતિષેધયતિ ।

અથોભયં કર્મ બન્ધહેતું પ્રતિષેધ્યં ચાગમેન સાધયતિ—

સ્ત્તો બંધદિ કર્મમ્ મુચ્ચદિ જીવો વિરાગસંપત્તો ।

એસો જિનોવદેસો તમ્હા કર્મ્મેસુ મા રજ્જ ॥૧૫૦॥

સ્ત્તો બધ્નાતિ કર્મ મુચ્ચતે જીવો વિરાગસમ્પ્રાપ્તઃ ।

એષો જિનોપદેશઃ તસ્માત્ કર્મ્મસુ મા રજ્જસ્વ ॥૧૫૦॥

યઃ ખલુ સ્ત્તોઽવશ્યમેવ કર્મ બધ્નીયાત્ વિરક્ત એવ મુચ્ચેતેત્યયમાગમઃ સ સામાન્યેન સ્ત્ત્વનિમિત્તવાચ્છુભમશુભમુભયં કર્માવિશેષેણ બન્ધહેતું સાધયતિ, તદુભયમપિ કર્મ પ્રતિષેધયતિ ચ ।

પરમાર્થે બૂરી જાણીને તેની સાથે રાગ તથા સંસર્ગ કરતો નથી.

ભાવાર્થ :—હાથીને પકડવા હાથણી રાખવામાં આવે છે; હાથી કામાંધ થયો થકો તે હાથણીરૂપી કૂટણી સાથે રાગ તથા સંસર્ગ કરે છે તેથી પકડાઈ જઈને પરાધીન થઈને દુઃખ ભોગવે છે, અને જો ચતુર હાથી હોય તો તેની સાથે રાગ તથા સંસર્ગ કરતો નથી; તેવી રીતે અજ્ઞાની જીવ કર્મપ્રકૃતિને સારી સમજીને તેની સાથે રાગ તથા સંસર્ગ કરે છે તેથી બંધમાં પડી પરાધીન થઈને સંસારનાં દુઃખ ભોગવે છે, અને જો જ્ઞાની હોય તો તેની સાથે રાગ તથા સંસર્ગ કદી કરતો નથી.

હવે, બન્ને કર્મો બંધનાં કારણ છે અને નિષેધવાયોગ્ય છે એમ આગમથી સિદ્ધ કરે છે :—

જીવ રક્ત બાંધે કર્મને, વૈરાગ્યપ્રાપ્ત મુકાય છે,

—એ જિન તણો ઉપદેશ; તેથી ન રાય તું કર્મો વિષે. ૧૫૦.

ગાથાર્થ :—[સ્ત્તઃ જીવઃ] રાગી જીવ [કર્મ] કર્મ [બધ્નાતિ] બાંધે છે અને [વિરાગસમ્પ્રાપ્તઃ] વૈરાગ્યને પામેલો જીવ [મુચ્ચતે] કર્મથી છૂટે છે—[એષઃ] આ [જિનોપદેશઃ] જિનભગવાનનો ઉપદેશ છે; [તસ્માત્] માટે (હે ભવ્ય જીવ!) તું [કર્મસુ] કર્મોમાં [મા રજ્જસ્વ] પ્રીતિ-રાગ ન કર.

ટીકા :—“રક્ત અર્થાત્ રાગી અવશ્ય કર્મ બાંધે અને વિરક્ત અર્થાત્ વિરાગી જ કર્મથી છૂટે” એવું જે આ આગમવચન છે તે, સામાન્યપણે રાગીપણાના નિમિત્તપણાને લીધે શુભ અને અશુભ બન્ને કર્મને અવિશેષપણે બંધનાં કારણ તરીકે સિદ્ધ કરે છે અને

(સ્વાગતા)

કર્મ સર્વમપિ સર્વવિદો યદ્
બન્ધસાધનમુશન્ત્યવિશેષાત્ ।
તેન સર્વમપિ તત્પ્રતિષિદ્ધં
જ્ઞાનમેવ વિહિતં શિવહેતુઃ ॥૧૦૩॥

(શિખરિણી)

નિષિદ્ધે સર્વસ્મિન્ સુકૃતદુરિતે કર્મણિ કિલ
પ્રવૃત્તે નૈષ્કર્મ્યે ન ખલુ મુનયઃ સન્ત્યશરણાઃ ।
તદા જ્ઞાને જ્ઞાનં પ્રતિચરિતમેષાં હિ શરણં
સ્વયં વિન્દન્ત્યેતે પરમમમૃતં તત્ર નિરતાઃ ॥૧૦૪॥

તેથી બન્ને કર્મને નિષેધે છે.

આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યદ્] કારણ કે [સર્વવિદઃ] સર્વજ્ઞદેવો [સર્વમ્ અપિ કર્મ] સમસ્ત (શુભ તેમ જ અશુભ) કર્મને [અવિશેષાત્] અવિશેષપણે [બન્ધસાધનમ્] બંધનું સાધન (કારણ) [ઉશન્તિ] કહે છે [તેન] તેથી (એમ સિદ્ધ થયું કે સર્વજ્ઞદેવોએ) [સર્વમ્ અપિ તત્ પ્રતિષિદ્ધં] સમસ્ત કર્મને નિષેધ્યું છે અને [જ્ઞાનમ્ એવ શિવહેતુઃ વિહિતં] જ્ઞાનને જ મોક્ષનું કારણ ફરમાવ્યું છે. ૧૦૩.

જો સમસ્ત કર્મ નિષેધવામાં આવ્યું છે તો પછી મુનિઓને શરણ કોનું રહ્યું તે હવેના કળશમાં કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[સુકૃતદુરિતે સર્વસ્મિન્ કર્મણિ કિલ નિષિદ્ધે] શુભ આચરણરૂપ કર્મ અને અશુભ આચરણરૂપ કર્મ—એવા સમસ્ત કર્મનો નિષેધ કરવામાં આવતાં અને [નૈષ્કર્મ્યે પ્રવૃત્તે] એ રીતે નિષ્કર્મ અવસ્થા પ્રવર્તતાં, [મુનયઃ ખલુ અશરણાઃ ન સન્તિ] મુનિઓ કાંઈ અશરણ નથી; [તદા] (કારણ કે) જ્યારે નિષ્કર્મ અવસ્થા (નિવૃત્તિ-અવસ્થા) પ્રવર્તે છે ત્યારે [જ્ઞાને પ્રતિચરિતમ્ જ્ઞાનં હિ] જ્ઞાનમાં આચરણ કરતું—રમણ કરતું—પરિણમતું જ્ઞાન જ [એણાં] તે મુનિઓને [શરણં] શરણ છે; [એતે] તેઓ [તત્ર નિરતાઃ] તે જ્ઞાનમાં લીન થયા થકા [પરમમ્ અમૃતં] પરમ અમૃતને [સ્વયં] પોતે [વિન્દન્તિ] અનુભવે છે—આસ્વાદે છે.

ભાવાર્થ :—‘સુકૃત કે દુષ્કૃત—બન્નેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તો પછી મુનિઓને કંઈ પણ કરવાનું નહિ રહેવાથી તેઓ મુનિપણું જ્ઞાના આશ્રયે, શા આલંબન વડે પાળી

અથ જ્ઞાનં મોક્ષહેતું સાધયતિ—

પરમદ્વો યત્નુ સમઓ સુદ્વો જો કેવલી મુણી ણાણી ।

તસ્મિ દ્વિદા સહાવે મુણિણો પાવંતિ ણિવ્વાણં ॥૧૫૧॥

પરમાર્થઃ યત્નુ સમયઃ સુદ્વો યઃ કેવલી મુનિર્જ્ઞાની ।

તસ્મિન્ સ્થિતાઃ સ્વભાવે મુનયઃ પ્રાપ્નુવન્તિ નિર્વાણમ્ ॥૧૫૧॥

જ્ઞાનં હિ મોક્ષહેતુઃ, જ્ઞાનસ્ય શુભાશુભકર્મણોરબન્ધહેતુત્વે સતિ મોક્ષહેતુત્વસ્ય તથોપપત્તેઃ । તત્તુ સકલકર્માદિજાત્યન્તરવિવિક્તચિજ્ઞાતિમાત્રઃ પરમાર્થ આત્મેતિ યાવત્ । સ તુ યુગપદેકીભાવ-પ્રવૃત્તજ્ઞાનગમનમયતયા સમયઃ, સકલનયપક્ષાસદ્ગીર્ણેકજ્ઞાનતયા શુદ્ધઃ, કેવલચિન્માત્રવસ્તુતયા કેવલી, મનનમાત્રભાવતયા મુનિઃ, સ્વયમેવ જ્ઞાનતયા જ્ઞાની, સ્વસ્ય ભવનમાત્રતયા સ્વભાવઃ

શકે ?’—એમ કોઈને શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આચાર્યદેવે કર્યું છે કેઃ—સર્વ કર્મનો ત્યાગ થયે જ્ઞાનનું મહા શરણ છે. તે જ્ઞાનમાં લીન થતાં સર્વ આકુળતા રહિત પરમાનંદનો ભોગવટો હોય છે—જેનો સ્વાદ જ્ઞાની જ જાણે છે. અજ્ઞાની કષાયી જીવ કર્મને જ સર્વસ્વ જાણી તેમાં લીન થઈ રહ્યો છે, જ્ઞાનાનંદનો સ્વાદ નથી જાણતો. ૧૦૪.

હવે, જ્ઞાન મોક્ષનું કારણ છે એમ સિદ્ધ કરે છે :—

પરમાર્થ એકી સમય છે, શુદ્ધ, કેવળી મુનિ જ્ઞાન છે,

એવા સ્વભાવે સ્થિત મુનિઓ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરે. ૧૫૧.

ગાથાર્થ :—[યત્નુ] નિશ્ચયથી [યઃ] જે [પરમાર્થઃ] પરમાર્થ (પરમ પદાર્થ) છે, [સમયઃ] સમય છે, [સુદ્વઃ] શુદ્ધ છે, [કેવલી] કેવળી છે, [મુનિઃ] મુનિ છે, [જ્ઞાની] જ્ઞાની છે, [તસ્મિન્ સ્વભાવે] તે સ્વભાવમાં [સ્થિતાઃ] સ્થિત [મુનયઃ] મુનિઓ [નિર્વાણં] નિર્વાણને [પ્રાપ્નુવન્તિ] પામે છે.

ટીકા :—જ્ઞાન મોક્ષનું કારણ છે, કેમ કે જ્ઞાન શુભાશુભ કર્મોના બંધનું કારણ નહિ હોવાથી તેને એ રીતે મોક્ષનું કારણપણું બને છે. તે જ્ઞાન, સમસ્ત કર્મ આદિ અન્ય જાતિઓથી ભિન્ન ચૈતન્ય-જાતિમાત્ર પરમાર્થ (—પરમ પદાર્થ) છે—આત્મા છે. તે (આત્મા) એકીસાથે (યુગપદ્) એકીભાવે (એકત્વપૂર્વક) પ્રવર્તતાં એવાં જે જ્ઞાન અને ગમન (પરિણમન) તે-સ્વરૂપ હોવાથી સમય છે, સકળ નયપક્ષોથી અમિલિત (અમિશ્રિત) એવા એક જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી શુદ્ધ છે, કેવળ ચિન્માત્ર વસ્તુસ્વરૂપ હોવાથી કેવળી છે, ફક્ત મનનમાત્ર (જ્ઞાનમાત્ર) ભાવસ્વરૂપ

સ્વતશ્ચિતો ભવનમાત્રતયા સદ્ભાવો વેતિ શબ્દભેદેऽપિ ન ચ વસ્તુભેદઃ ।

અથ જ્ઞાનં વિધાપયતિ—

પરમદૃષ્ટિ દુ અઠિદો જો કુણદિ તવં વદં ચ ધારેદિ ।

તં સવ્વં બાલતવં બાલવદં વેતિ સવ્વણ્હૂ ॥૧૫૨॥

પરમાર્થે ત્વસ્થિતઃ યઃ કરોતિ તપો વ્રતં ચ ધારયતિ ।

તત્સર્વં બાલતપો બાલવ્રતં બ્રુવન્તિ સર્વજ્ઞાઃ ॥૧૫૨॥

જ્ઞાનમેવ મોક્ષસ્ય કારણં વિહિતં, પરમાર્થભૂતજ્ઞાનશૂન્યસ્યાજ્ઞાનકૃતયોર્વ્રતતપઃકર્મણોઃ
બન્ધહેતુત્વાદ્બાલવ્યપદેશેન પ્રતિષિદ્ધત્વે સતિ તસ્યૈવ મોક્ષહેતુત્વાત્ ।

હોવાથી મુનિ છે, પોતે જ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાની છે, 'સ્વ'ના ભવનમાત્રસ્વરૂપ હોવાથી સ્વભાવ છે અથવા સ્વતઃ (પોતાથી જ) ચૈતન્યના *ભવનમાત્રસ્વરૂપ હોવાથી સદ્ભાવ છે (કારણ કે જે સ્વતઃ હોય તે સત્-સ્વરૂપ જ હોય). આ પ્રમાણે શબ્દભેદ હોવા છતાં વસ્તુભેદ નથી (—નામ જુદાં જુદાં છે છતાં વસ્તુ એક જ છે).

ભાવાર્થ :—મોક્ષનું ઉપાદાન તો આત્મા જ છે. વળી પરમાર્થે આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ છે; જ્ઞાન છે તે આત્મા છે અને આત્મા છે તે જ્ઞાન છે. માટે જ્ઞાનને જ મોક્ષનું કારણ કહેવું યોગ્ય છે.

હવે, આગમમાં પણ જ્ઞાનને જ મોક્ષનું કારણ કહ્યું છે એમ બતાવે છે :—

પરમાર્થમાં અણસ્થિત જે તપને કરે, વ્રતને ધરે,

સઘણુંય તે તપ બાળ ને વ્રત બાળ સર્વજ્ઞો કહે. ૧૫૨.

ગાથાર્થ :—[પરમાર્થે તુ] પરમાર્થમાં [અસ્થિતઃ] અસ્થિત [યઃ] એવો જે જીવ [તપઃ કરોતિ] તપ કરે છે [ચ] તથા [વ્રતં ધારયતિ] વ્રત ધારણ કરે છે, [તત્સર્વં] તેનાં તે સર્વ તપ અને વ્રતને [સર્વજ્ઞાઃ] સર્વજ્ઞો [બાલતપઃ] બાળતપ અને [બાલવ્રતં] બાળવ્રત [બ્રુવન્તિ] કહે છે.

ટીકા :—આગમમાં પણ જ્ઞાનને જ મોક્ષનું કારણ ફરમાવ્યું છે (એમ સિદ્ધ થાય છે); કારણ કે જે જીવ પરમાર્થભૂત જ્ઞાનથી રહિત છે તેનાં, અજ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવેલાં વ્રત,

* ભવન = હોવું તે.

અથ જ્ઞાનાજ્ઞાને મોક્ષબન્ધહેતૂ નિયમયતિ—

વદણિયમાણિ ધરંતા સીલાણિ તહા તવં ચ કુર્વંતા ।

પરમદુવાહિરા જે ણિવ્વાણં તે ણ વિંદંતિ ॥૧૫૩॥

વ્રતનિયમાન્ ધારયન્તઃ શીલાનિ તથા તપશ્ચ કુર્વન્તઃ ।

પરમાર્થવાહ્યા યે નિર્વાણં તે ન વિન્દન્તિ ॥૧૫૩॥

જ્ઞાનમેવ મોક્ષહેતુઃ, તદભાવે સ્વયમજ્ઞાનભૂતાનામજ્ઞાનિનામન્ત્રવ્રતનિયમશીલતપઃપ્રભૃતિ-
શુભકર્મસદ્ભાવેઽપિ મોક્ષાભાવાત્ । અજ્ઞાનમેવ બન્ધહેતુઃ, તદભાવે સ્વયં જ્ઞાનભૂતાનાં જ્ઞાનિનાં
બહિર્વ્રતનિયમશીલતપઃપ્રભૃતિશુભકર્માસદ્ભાવેઽપિ મોક્ષસદ્ભાવાત્ ।

તપ આદિ કર્મો બંધનાં કારણ હોવાને લીધે તે કર્મોને ‘બાળ’ એવી સંજ્ઞા આપીને નિષેધ્યાં
હોવાથી જ્ઞાન જ મોક્ષનું કારણ ઠરે છે.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાન વિના કરાયેલાં તપ તથા વ્રતને સર્વજાદેવે બાળતપ તથા બાળવ્રત
(અર્થાત્ અજ્ઞાનતપ તથા અજ્ઞાનવ્રત) કહ્યાં છે, માટે મોક્ષનું કારણ જ્ઞાન જ છે.

જ્ઞાન જ મોક્ષનો હેતુ છે અને અજ્ઞાન જ બંધનો હેતુ છે એવો નિયમ છે એમ હવે
કહે છે :—

વ્રતનિયમને ધારે ભલે, તપશીલને પણ આચર,
પરમાર્થથી જે બાહ્ય તે નિર્વાણપ્રાપ્તિ નહીં કરે. ૧૫૩.

ગાથાર્થ :—[વ્રતનિયમાન્] વ્રત અને નિયમો [ધારયન્તઃ] ધારણ કરતા હોવા છતાં
[તથા] તેમ જ [શીલાનિ ચ તપઃ] શીલ અને તપ [કુર્વન્તઃ] કરતા હોવા છતાં [યે] જેઓ
[પરમાર્થવાહ્યાઃ] પરમાર્થથી બાહ્ય છે (અર્થાત્ પરમ પદાર્થરૂપ જ્ઞાનનું એટલે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ
આત્માનું જેમને શ્રદ્ધા નથી) [તે] તેઓ [નિર્વાણં] નિર્વાણને [ન વિન્દન્તિ] પામતા નથી.

ટીકા :—જ્ઞાન જ મોક્ષનો હેતુ છે; કારણ કે તેના (—જ્ઞાનના) અભાવમાં, પોતે જ
અજ્ઞાનરૂપ થયેલા અજ્ઞાનીઓને અંતરંગમાં વ્રત, નિયમ, શીલ, તપ વગેરે શુભ કર્મોનો સદ્ભાવ
(હયાતી) હોવા છતાં મોક્ષનો અભાવ છે. અજ્ઞાન જ બંધનો હેતુ છે; કારણ કે તેના અભાવમાં,
પોતે જ જ્ઞાનરૂપ થયેલા જ્ઞાનીઓને બાહ્ય વ્રત, નિયમ, શીલ, તપ વગેરે શુભ કર્મોનો અસદ્ભાવ
હોવા છતાં મોક્ષનો સદ્ભાવ છે.

(શિખરિણી)

યદેતદ્ જ્ઞાનાત્મા ધ્રુવમચલમાભાતિ ભવનં
શિવસ્યાયં હેતુઃ સ્વયમપિ યતસ્તચ્છિવ્વ ઇતિ ।
અતોઽન્યદ્બન્ધસ્ય સ્વયમપિ યતો બન્ધ ઇતિ તત્
તતો જ્ઞાનાત્મત્વં ભવનમનુભૂતિર્હિ વિહિતમ્ ॥૧૦૫॥

અથ પુનરપિ પુણ્યકર્મપક્ષપાતિનઃ પ્રતિબોધનાયોપક્ષિપતિ—

પરમદ્વાહિરા જે તે અણ્ણાણેણ પુણ્ણમિચ્છંતિ ।
સંસારગમણહેદું પિ મોક્ષહેદું અજાણંતા ॥૧૫૪॥

પરમાર્થબાહ્યા યે તે અજ્ઞાનેન પુણ્યમિચ્છન્તિ ।

સંસારગમનહેતુમપિ મોક્ષહેતુમજાનન્તઃ ॥૧૫૪॥

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનરૂપ પરિણમન જ મોક્ષનું કારણ છે અને અજ્ઞાનરૂપ પરિણમન જ બંધનું કારણ છે; વ્રત, નિયમ, શીલ, તપ આદિ શુભ ભાવરૂપ શુભ કર્મો કાંઈ મોક્ષનાં કારણ નથી, જ્ઞાનરૂપે પરિણમેલા જ્ઞાનીને તે શુભ કર્મો ન હોવા છતાં તે મોક્ષને પામે છે; અજ્ઞાનરૂપે પરિણમેલા અજ્ઞાનીને તે શુભ કર્મો હોવા છતાં તે બંધને પામે છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યદ્ એતદ્ ધ્રુવમ્ અચલમ્ જ્ઞાનાત્મા ભવનમ્ આભાતિ] જે આ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા ધ્રુવપણે અને અચળપણે જ્ઞાનસ્વરૂપે થતો—પરિણમતો ભાસે છે [અયં શિવસ્ય હેતુઃ] તે જ મોક્ષનો હેતુ છે [યતઃ] કારણ કે [તત્ સ્વયમ્ અપિ શિવઃ ઇતિ] તે પોતે પણ મોક્ષસ્વરૂપ છે; [અતઃ અન્યત્] તેના સિવાય જે અન્ય કાંઈ છે [બન્ધસ્ય] તે બંધનો હેતુ છે [યતઃ] કારણ કે [તત્ સ્વયમ્ અપિ બન્ધઃ ઇતિ] તે પોતે પણ બંધસ્વરૂપ છે. [તતઃ] માટે [જ્ઞાનાત્મત્વં ભવનમ્] જ્ઞાનસ્વરૂપ થવાનું (—જ્ઞાનસ્વરૂપ પરિણમવાનું) એટલે કે [અનુભૂતિઃ હિ] અનુભૂતિ કરવાનું જ [વિહિતમ્] આગમમાં વિધાન અર્થાત્ ફરમાન છે. ૧૦૫.

હવે ફરીને પણ, પુણ્યકર્મના પક્ષપાતીને સમજાવવા માટે તેનો દોષ બતાવે છે :—

પરમાર્થબાહ્ય જીવો અરે! જાણો ન હેતુ મોક્ષનો,
અજ્ઞાનથી તે પુણ્ય ઈચ્છે હેતુ જે સંસારનો. ૧૫૪.

ગાથાર્થ :—[યે] જેઓ [પરમાર્થબાહ્યાઃ] પરમાર્થથી બાહ્ય છે [તે] તેઓ [મોક્ષહેતુમ્]

ઇહ ખલુ કેચિન્નિખિલકર્મપક્ષક્ષયસમ્ભાવિતાત્મલાભં મોક્ષમભિલષન્તોઽપિ, તદ્દેતુભૂતં સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રસ્વભાવપરમાર્થભૂતજ્ઞાનભવનમાત્રમૈકાગ્ર્યલક્ષણં સમયસારભૂતં સામાયિકં પ્રતિજ્ઞાયાપિ, દુરન્તકર્મચક્રોત્તરણક્લીબતયા પરમાર્થભૂતજ્ઞાનભવનમાત્રં સામાયિકમાત્મસ્વભાવ-મલભમાનાઃ, પ્રતિનિવૃત્તસ્થૂલતમસંક્લેશપરિણામકર્મતયા પ્રવૃત્તમાનસ્થૂલતમવિશુદ્ધપરિણામકર્માણઃ, કર્માનુભવગુરુલાઘવપ્રતિપત્તિમાત્રસન્તુષ્ટચેતસઃ, સ્થૂલલક્ષ્યતયા સકલં કર્મકાણ્ડમનુન્મૂલયન્તઃ, સ્વયમજ્ઞાનાદશુભકર્મ કેવલં બન્ધહેતુમધ્યાસ્ય ચ, વ્રતનિયમશીલતપઃપ્રભૃતિશુભકર્મ બન્ધહેતુમપ્ય-જાનન્તો, મોક્ષહેતુમભ્યુપગચ્છન્તિ।

મોક્ષના હેતુને [અજાનન્તઃ] નહિ જાણતા થકા—[સંસારગમનહેતુમ્ અપિ] જોકે પુણ્ય સંસારગમનનો હેતુ છે તોપણ—[અજ્ઞાનેન] અજ્ઞાનથી [પુણ્યમ્] પુણ્યને (મોક્ષનો હેતુ જાણીને) [ઈચ્છન્તિ] ઇચ્છે છે.

ટીકા :—સમસ્ત કર્મના પક્ષનો નાશ કરવાથી ઊપજતો જે આત્મલાભ (–નિજ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ) તે આત્મલાભસ્વરૂપ મોક્ષને આ જગતમાં કેટલાક જીવો ઇચ્છતા હોવા છતાં, મોક્ષના કારણભૂત સામાયિકની—કે જે સામાયિક સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રસ્વભાવવાળા પરમાર્થભૂત જ્ઞાનના *ભવનમાત્ર છે, એકાગ્રતાલક્ષણવાળું છે અને સમયસારસ્વરૂપ છે તેની— પ્રતિજ્ઞા લઈને પણ, દુરંત કર્મચક્રને પાર ઊતરવાની નામદર્દીને લીધે (અસમર્થતાને લીધે) પરમાર્થભૂત જ્ઞાનના ભવનમાત્ર જે સામાયિક તે સામાયિકસ્વરૂપ આત્મસ્વભાવને નહિ પામતા થકા, જેમને અત્યંત સ્થૂલ સંક્લેશપરિણામરૂપ કર્મો નિવૃત્ત થયાં છે અને અત્યંત સ્થૂલ વિશુદ્ધ-પરિણામરૂપ કર્મો પ્રવર્તે છે એવા તેઓ, કર્મના અનુભવના ગુરુપણા-લઘુપણાની પ્રાપ્તિમાત્રથી જ સંતુષ્ટ ચિત્તવાળા થયા થકા, (પોતે) સ્થૂલ લક્ષ્યવાળા હોઈને (સંક્લેશપરિણામોને છોડતા હોવા છતાં) સમસ્ત કર્મકાંડને મૂળથી ઉખેડતા નથી. આ રીતે તેઓ, પોતે પોતાના અજ્ઞાનથી કેવળ અશુભ કર્મને જ બંધનું કારણ માનીને, વ્રત, નિયમ, શીલ, તપ વગેરે શુભ કર્મો પણ બંધનાં કારણ હોવા છતાં તેમને બંધનાં કારણ નહિ જાણતા થકા, મોક્ષના કારણ તરીકે તેમને અંગીકાર કરે છે—મોક્ષના કારણ તરીકે તેમનો આશ્રય કરે છે.

ભાવાર્થ :—કેટલાક અજ્ઞાની લોકો દીક્ષા લેતી વખતે સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા લે છે પરંતુ સૂક્ષ્મ એવા આત્મસ્વભાવની શ્રદ્ધા, લક્ષ તથા અનુભવ નહિ કરી શકવાથી, સ્થૂલ લક્ષ્યવાળા તે જીવો સ્થૂલ સંક્લેશપરિણામોને છોડીને એવા જ સ્થૂલ વિશુદ્ધપરિણામોમાં (શુભ પરિણામોમાં) રાચે છે. (સંક્લેશપરિણામો તેમ જ વિશુદ્ધપરિણામો બન્ને અત્યંત સ્થૂલ છે; આત્મસ્વભાવ જ

* ભવન = થવું તે; પરિણમન.

અથ પરમાર્થમોક્ષહેતું તેષાં દર્શયતિ—

જીવાદીસદ્દહણં સમ્મત્તં તેસિમધિગમો ણાણં ।

રાગાદીપરિહરણં ચરણં એસો દુ મોક્ષપહો ॥૧૫૫॥

જીવાદિશ્રદ્ધાનં સમ્યક્ત્વં તેષામધિગમો જ્ઞાનમ્ ।

રાગાદિપરિહરણં ચરણં એષસ્તુ મોક્ષપથઃ ॥૧૫૫॥

મોક્ષહેતુઃ કિલ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ । તત્ર સમ્યગ્દર્શનં તુ જીવાદિશ્રદ્ધાનસ્વભાવેન જ્ઞાનસ્ય ભવનમ્ । જીવાદિજ્ઞાનસ્વભાવેન જ્ઞાનસ્ય ભવનં જ્ઞાનમ્ । રાગાદિપરિહરણસ્વભાવેન જ્ઞાનસ્ય ભવનં ચારિત્રમ્ । તદેવં સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણ્યેકમેવ જ્ઞાનસ્ય ભવનમાયાતમ્ । તતો જ્ઞાનમેવ પરમાર્થમોક્ષહેતુઃ ।

સૂક્ષ્મ છે.) આ રીતે તેઓ—જોકે વાસ્તવિક રીતે સર્વકર્મરહિત આત્મસ્વભાવનું અનુભવન જ મોક્ષનું કારણ છે તોપણ—કર્માનુભવના બહુપણા-થોડાપણાને જ બંધ-મોક્ષનું કારણ માનીને, વ્રત, નિયમ, શીલ, તપ વગેરે શુભ કર્મોનો મોક્ષના હેતુ તરીકે આશ્રય કરે છે.

હવે એવા જીવોને પરમાર્થ મોક્ષકારણ (ખરું મોક્ષનું કારણ) બતાવે છે :—

જીવાદિનું શ્રદ્ધાન સમકિત, જ્ઞાન તેમનું જ્ઞાન છે,

રાગાદિ-વર્જન ચરણ છે, ને આ જ મુક્તિપંથ છે. ૧૫૫.

ગાથાર્થ :—[જીવાદિશ્રદ્ધાનં] જીવાદિ પદાર્થોનું શ્રદ્ધાન [સમ્યક્ત્વં] સમ્યક્ત્વ છે, [તેષામ્ અધિગમઃ] તે જીવાદિ પદાર્થોનો અધિગમ [જ્ઞાનમ્] જ્ઞાન છે અને [રાગાદિપરિહરણં] રાગાદિનો ત્યાગ [ચરણં] ચારિત્ર છે;—[એષઃ તુ] આ જ [મોક્ષપથઃ] મોક્ષનો માર્ગ છે.

ટીકા :—મોક્ષનું કારણ ખરેખર સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે. તેમાં સમ્યગ્દર્શન તો જીવાદિ પદાર્થોના શ્રદ્ધાનસ્વભાવે જ્ઞાનનું થવું-પરિણમવું તે છે; જીવાદિ પદાર્થોના જ્ઞાનસ્વભાવે જ્ઞાનનું થવું-પરિણમવું તે જ્ઞાન છે; રાગાદિના ત્યાગસ્વભાવે જ્ઞાનનું થવું-પરિણમવું તે ચારિત્ર છે. તેથી એ રીતે એમ ફલિત થયું કે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણે એકલું જ્ઞાનનું ભવન (—પરિણમન) જ છે. માટે જ્ઞાન જ પરમાર્થ મોક્ષકારણ છે.

ભાવાર્થ :—આત્માનું અસાધારણ સ્વરૂપ જ્ઞાન જ છે. વળી આ પ્રકરણમાં જ્ઞાનને જ પ્રધાન કરીને વ્યાખ્યાન છે. તેથી ‘સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર—એ ત્રણેય સ્વરૂપે જ્ઞાન જ પરિણમે છે’ એમ કહીને જ્ઞાનને જ મોક્ષનું કારણ કહ્યું છે. જ્ઞાન છે તે અભેદ વિવક્ષામાં આત્મા

અથ પરમાર્થમોક્ષહેતોરન્યત્ કર્મ પ્રતિષેધયતિ—

મોક્ષાણિચ્છયદું વ્યવહારેણ વિદુસા પવદંતિ ।

પરમદુમસ્સિદાણ દુ જદીણ કમ્મક્ષઓ વિહિઓ ॥૧૫૬॥

મુક્ત્વા નિશ્ચયાર્થ વ્યવહારેણ વિદ્વાંસઃ પ્રવર્તન્તે ।

પરમાર્થમાશ્રિતાનાં તુ યતીનાં કર્મક્ષયો વિહિતઃ ॥૧૫૬॥

યઃ સ્વલુ પરમાર્થમોક્ષહેતોરતિરિક્તો વ્રતતપઃપ્રભૃતિશુભકર્માત્મા કૈષાઞ્ચિન્મોક્ષહેતુઃ સ સર્વોઽપિ પ્રતિષિદ્ધઃ, તસ્ય દ્રવ્યાન્તરસ્વભાવત્વાત્ તત્સ્વભાવેન જ્ઞાનભવનસ્યાભવનાત્; પરમાર્થમોક્ષ-હેતોરેવૈકદ્રવ્યસ્વભાવત્વાત્ તત્સ્વભાવેન જ્ઞાનભવનસ્ય ભવનાત્ ।

જ છે—એમ કહેવામાં કાંઈ પણ વિરોધ નથી. માટે ટીકામાં કેટલેક સ્થળે આચાર્યદેવે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને ‘જ્ઞાન’શબ્દથી કહ્યો છે.

હવે, પરમાર્થ મોક્ષકારણથી અન્ય જે કર્મ તેનો નિષેધ કરે છે:—

વિદ્વજ્જનો ભૂતાર્થ તજી વ્યવહારમાં વર્તન કરે,

પણ કર્મક્ષયનું વિધાન તો પરમાર્થ-આશ્રિત સંતને. ૧૫૬.

ગાથાર્થ :—[નિશ્ચયાર્થ] નિશ્ચયનયના વિષયને [મુક્ત્વા] છોડીને [વિદ્વાંસઃ] વિદ્વાનો [વ્યવહારેણ] વ્યવહાર વડે [પ્રવર્તન્તે] પ્રવર્તે છે; [તુ] પરંતુ [પરમાર્થમ્ આશ્રિતાનાં] પરમાર્થને (—આત્મસ્વરૂપને) આશ્રિત [યતીનાં] યતીશ્વરોને જ [કર્મક્ષયઃ] કર્મનો નાશ [વિહિતઃ] આગમમાં કહ્યો છે. (કેવળ વ્યવહારમાં પ્રવર્તનારા પંડિતોને કર્મક્ષય થતો નથી.)

ટીકા :—પરમાર્થ મોક્ષહેતુથી જુદો, જે વ્રત, તપ વગેરે શુભકર્મસ્વરૂપ મોક્ષહેતુ કેટલાક લોકો માને છે, તે આખોય નિષેધવામાં આવ્યો છે; કારણ કે તે (મોક્ષહેતુ) અન્ય દ્રવ્યના સ્વભાવવાળો (અર્થાત્ પુદ્ગલસ્વભાવી) હોવાથી તેના સ્વ-ભાવ વડે જ્ઞાનનું ભવન થતું નથી, —માત્ર પરમાર્થ મોક્ષહેતુ જ એક દ્રવ્યના સ્વભાવવાળો (અર્થાત્ જીવસ્વભાવી) હોવાથી તેના સ્વભાવ વડે જ્ઞાનનું ભવન થાય છે.

ભાવાર્થ :—મોક્ષ આત્માનો થાય છે તો તેનું કારણ પણ આત્મસ્વભાવી જ હોવું જોઈએ. જે અન્ય દ્રવ્યના સ્વભાવવાળું હોય તેનાથી આત્માનો મોક્ષ કેમ થાય? શુભ કર્મ પુદ્ગલસ્વભાવી છે તેથી તેના ભવનથી પરમાર્થ આત્માનું ભવન ન થઈ શકે; માટે તે આત્માના

(અનુષ્ટુભ)

વૃત્તં જ્ઞાનસ્વભાવેન જ્ઞાનસ્ય ભવનં સદા ।
 એકદ્રવ્યસ્વભાવત્વાન્મોક્ષહેતુસ્તદેવ તત્ ॥૧૦૬॥

(અનુષ્ટુભ)

વૃત્તં કર્મસ્વભાવેન જ્ઞાનસ્ય ભવનં ન હિ ।
 દ્રવ્યાન્તરસ્વભાવત્વાન્મોક્ષહેતુર્ન કર્મ તત્ ॥૧૦૭॥

(અનુષ્ટુભ)

મોક્ષહેતુતિરોધાનાબન્ધત્વાત્સ્વયમેવ ચ ।
 મોક્ષહેતુતિરોધાયિભાવત્વાત્તન્નિષિધ્યતે ॥૧૦૮॥

અથ કર્મણો મોક્ષહેતુતિરોધાનકરણં સાધયતિ—

મોક્ષનું કારણ થતું નથી. જ્ઞાન આત્મસ્વભાવી છે તેથી તેના ભવનથી આત્માનું ભવન થાય છે; માટે તે આત્માના મોક્ષનું કારણ થાય છે. આ રીતે જ્ઞાન જ વાસ્તવિક મોક્ષહેતુ છે.

હવે આ જ અર્થના કળશરૂપ બે શ્લોકો કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[એકદ્રવ્યસ્વભાવતાત્] જ્ઞાન એકદ્રવ્યસ્વભાવી (—જીવસ્વભાવી—) હોવાથી [જ્ઞાનસ્વભાવેન] જ્ઞાનના સ્વભાવથી [સદા] હંમેશાં [જ્ઞાનસ્ય ભવનં વૃત્તં] જ્ઞાનનું ભવન થાય છે; [તત્] માટે [તદ્ એવ મોક્ષહેતુઃ] જ્ઞાન જ મોક્ષનું કારણ છે. ૧૦૬.

શ્લોકાર્થ :—[દ્રવ્યાન્તરસ્વભાવતાત્] કર્મ અન્યદ્રવ્યસ્વભાવી (—પુદ્ગલસ્વભાવી—) હોવાથી [કર્મસ્વભાવેન] કર્મના સ્વભાવથી [જ્ઞાનસ્ય ભવનં ન હિ વૃત્તં] જ્ઞાનનું ભવન થતું નથી; [તત્] માટે [કર્મ મોક્ષહેતુઃ ન] કર્મ મોક્ષનું કારણ નથી. ૧૦૭.

હવે આગળના કથનની સૂચનાનો શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[મોક્ષહેતુતિરોધાનાત્] કર્મ મોક્ષના કારણનું તિરોધાન કરનારું હોવાથી, [સ્વયમ્ એવ બન્ધત્વાત્] તે પોતે જ બંધસ્વરૂપ હોવાથી [ચ] અને [મોક્ષહેતુતિરોધાયિભાવતાત્] તે મોક્ષના કારણના *તિરોધાયિભાવસ્વરૂપ હોવાથી [તત્ નિષિધ્યતે] તેને નિષેધવામાં આવે છે. ૧૦૮.

હવે પ્રથમ, કર્મ મોક્ષના કારણનું તિરોધાન કરનારું છે એમ સિદ્ધ કરે છે :—

* તિરોધાયિ = તિરોધાન કરનાર

વત્થસ્સ સેદભાવો જહ ણાસેદિ મલમેલનાસત્તો ।
 મિચ્છત્તમલોચ્છણ્ણં તહ સમ્મત્તં યુ ણાદવ્વં ॥૧૫૭॥
 વત્થસ્સ સેદભાવો જહ ણાસેદિ મલમેલનાસત્તો ।
 અણ્ણાણમલોચ્છણ્ણં તહ ણાણં હોદિ ણાદવ્વં ॥૧૫૮॥
 વત્થસ્સ સેદભાવો જહ ણાસેદિ મલમેલનાસત્તો ।
 કસાયમલોચ્છણ્ણં તહ ચારિત્તં પિ ણાદવ્વં ॥૧૫૯॥

વસ્ત્રસ્ય શ્વેતભાવો યથા નશ્યતિ મલમેલનાસક્તઃ ।
 મિથ્યાત્વમલાવચ્છન્નં તથા સમ્યક્ત્વં યતુ જ્ઞાતવ્યમ્ ॥૧૫૭॥
 વસ્ત્રસ્ય શ્વેતભાવો યથા નશ્યતિ મલમેલનાસક્તઃ ।
 અજ્ઞાનમલાવચ્છન્નં તથા જ્ઞાનં ભવતિ જ્ઞાતવ્યમ્ ॥૧૫૮॥
 વસ્ત્રસ્ય શ્વેતભાવો યથા નશ્યતિ મલમેલનાસક્તઃ ।
 કષાયમલાવચ્છન્નં તથા ચારિત્રમપિ જ્ઞાતવ્યમ્ ॥૧૫૯॥

મળમિલનલેપથી નાશ પામે શ્વેતપણું જ્યમ વસ્ત્રનું,
 મિથ્યાત્વમળના લેપથી સમ્યક્ત્વ એ રીતે જાણવું. ૧૫૭.
 મળમિલનલેપથી નાશ પામે શ્વેતપણું જ્યમ વસ્ત્રનું,
 અજ્ઞાનમળના લેપથી વળી જ્ઞાન એ રીતે જાણવું. ૧૫૮.
 મળમિલનલેપથી નાશ પામે શ્વેતપણું જ્યમ વસ્ત્રનું,
 ચારિત્ર પામે નાશ લિપ્ત કષાયમળથી જાણવું. ૧૫૯.

ગાથાર્થ :—[યથા] જેમ [વસ્ત્રસ્ય] વસ્ત્રનો [શ્વેતભાવઃ] શ્વેતભાવ [મલમેલનાસક્તઃ] મેલના મળવાથી ખરડાયો થકો [નશ્યતિ] નાશ પામે છે—તિરોભૂત થાય છે, [તથા] તેવી રીતે [મિથ્યાત્વમલાવચ્છન્નં] મિથ્યાત્વરૂપી મેલથી ખરડાયું—વ્યાપ્ત થયું—થકું [સમ્યક્ત્વં યતુ] સમ્યક્ત્વ ખરેખર તિરોભૂત થાય છે [જ્ઞાતવ્યમ્] એમ જાણવું. [યથા] જેમ [વસ્ત્રસ્ય] વસ્ત્રનો [શ્વેતભાવઃ] શ્વેતભાવ [મલમેલનાસક્તઃ] મેલના મળવાથી ખરડાયો થકો [નશ્યતિ] નાશ પામે છે—તિરોભૂત થાય છે, [તથા] તેવી રીતે [અજ્ઞાનમલાવચ્છન્નં] અજ્ઞાનરૂપી મેલથી ખરડાયું—

જ્ઞાનસ્ય સમ્યક્ત્વં મોક્ષહેતુઃ સ્વભાવઃ પરભાવેન મિથ્યાત્વનામ્ના કર્મમલેનાવચ્છન્નત્વાત્તિ-
રોધીયતે, પરભાવભૂતમલાવચ્છન્નશ્વેતવસ્ત્રસ્વભાવભૂતશ્વેતસ્વભાવવત્ । જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનં મોક્ષહેતુઃ
સ્વભાવઃ પરભાવેનાજ્ઞાનનામ્ના કર્મમલેનાવચ્છન્નત્વાત્તિરોધીયતે, પરભાવભૂતમલાવચ્છન્નશ્વેત-
વસ્ત્રસ્વભાવભૂતશ્વેતસ્વભાવવત્ । જ્ઞાનસ્ય ચારિત્રં મોક્ષહેતુઃ સ્વભાવઃ પરભાવેન કષાયનામ્ના
કર્મમલેનાવચ્છન્નત્વાત્તિરોધીયતે, પરભાવભૂતમલાવચ્છન્નશ્વેતવસ્ત્રસ્વભાવભૂતશ્વેતસ્વભાવવત્ । અતો
મોક્ષહેતુતિરોધાનકરણાત્ કર્મ પ્રતિષિદ્ધમ્ ।

અથ કર્મણઃ સ્વયં બન્ધત્વં સાધયતિ—

વ્યાપ્ત થયું-થકું [જ્ઞાનં ભવતિ] જ્ઞાન તિરોભૂત થાય છે [જ્ઞાતવ્યમ્] એમ જાણવું. [યથા] જેમ
[વસ્ત્રસ્ય] વસ્ત્રનો [શ્વેતભાવઃ] શ્વેતભાવ [મલમેલનાસક્તઃ] મેલના મળવાથી ખરડાયો થકો
[નશ્યતિ] નાશ પામે છે—તિરોભૂત થાય છે, [તથા] તેવી રીતે [કષાયમલાવચ્છન્નં] કષાયરૂપી
મેલથી ખરડાયું-વ્યાપ્ત થયું-થકું [ચારિત્રમ્ અપિ] ચારિત્ર પણ તિરોભૂત થાય છે [જ્ઞાતવ્યમ્]
એમ જાણવું.

ટીકા :—જ્ઞાનનું સમ્યક્ત્વ કે જે મોક્ષના કારણરૂપ સ્વભાવ છે તે, પરભાવસ્વરૂપ જે
મિથ્યાત્વ નામનો કર્મરૂપી મેલ તેના વડે વ્યાપ્ત થવાથી, તિરોભૂત થાય છે—જેમ પરભાવસ્વરૂપ
મેલથી વ્યાપ્ત થયેલો શ્વેત વસ્ત્રના સ્વભાવભૂત શ્વેતસ્વભાવ તિરોભૂત થાય છે તેમ. જ્ઞાનનું જ્ઞાન
કે જે મોક્ષના કારણરૂપ સ્વભાવ છે તે, પરભાવસ્વરૂપ અજ્ઞાન નામના કર્મમળ વડે વ્યાપ્ત થવાથી
તિરોભૂત થાય છે—જેમ પરભાવસ્વરૂપ મેલથી વ્યાપ્ત થયેલો શ્વેત વસ્ત્રના સ્વભાવભૂત
શ્વેતસ્વભાવ તિરોભૂત થાય છે તેમ. જ્ઞાનનું ચારિત્ર કે જે મોક્ષના કારણરૂપ સ્વભાવ છે તે,
પરભાવસ્વરૂપ કષાય નામના કર્મમળ વડે વ્યાપ્ત થવાથી તિરોભૂત થાય છે—જેમ
પરભાવસ્વરૂપ મેલથી વ્યાપ્ત થયેલો શ્વેત વસ્ત્રના સ્વભાવભૂત શ્વેતસ્વભાવ તિરોભૂત થાય છે
તેમ. માટે મોક્ષના કારણનું (—સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રનું—) તિરોધાન કરતું હોવાથી કર્મને
નિષેધવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થઃ—સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર મોક્ષમાર્ગ છે. જ્ઞાનનું સમ્યક્ત્વરૂપ પરિણમન
મિથ્યાત્વકર્મથી તિરોભૂત થાય છે; જ્ઞાનનું જ્ઞાનરૂપ પરિણમન અજ્ઞાનકર્મથી તિરોભૂત થાય છે;
અને જ્ઞાનનું ચારિત્રરૂપ પરિણમન કષાયકર્મથી તિરોભૂત થાય છે. આ રીતે મોક્ષના કારણભાવોને
કર્મ તિરોભૂત કરતું હોવાથી તેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

હવે, કર્મ પોતે જ બંધસ્વરૂપ છે એમ સિદ્ધ કરે છે :—

સો સવ્વણાણદરિસી કમ્મરણ ણિયેણાવચ્છણ્ણો ।

સંસારસમાવણ્ણો ણ વિજાણદિ સવ્વદો સવ્વં ॥૧૬૦॥

સ સર્વજ્ઞાનદર્શી કર્મરજસા નિજેનાવચ્છન્નઃ ।

સંસારસમાપન્નો ન વિજાનાતિ સર્વતઃ સર્વમ્ ॥૧૬૦॥

યતઃ સ્વયમેવ જ્ઞાનતયા વિશ્વસામાન્યવિશેષજ્ઞાનશીલમપિ જ્ઞાનમનાદિસ્વપુરુષાપરાધ-
પ્રવર્તમાનકર્મમલાવચ્છન્નત્વાદેવ બન્ધાવસ્થાયાં સર્વતઃ સર્વમપ્યાત્માનમવિજાનદજ્ઞાનભાવેનૈવેદમેવ-
મવતિષ્ઠતે; તતો નિયતં સ્વયમેવ કર્મેવ બન્ધઃ । અતઃ સ્વયં બન્ધત્વાત્ કર્મ પ્રતિષિદ્ધમ્ ।

તે સર્વજ્ઞાની-દર્શી પણ નિજ કર્મરજ-આચ્છાદને,

સંસારપ્રાપ્ત ન જાણતો તે સર્વ રીતે સર્વને. ૧૬૦.

ગાથાર્થ :—[સઃ] તે આત્મા [સર્વજ્ઞાનદર્શી] (સ્વભાવથી) સર્વને જાણનારો તથા દેખનારો છે તોપણ [નિજેન કર્મરજસા] પોતાના કર્મભળથી [અવચ્છન્નઃ] ખરડાયો-વ્યાપ્ત થયો-થકો [સંસારસમાપન્નઃ] સંસારને પ્રાપ્ત થયેલો તે [સર્વતઃ] સર્વ પ્રકારે [સર્વમ્] સર્વને [ન વિજાનાતિ] જાણતો નથી.

ટીકા :—જે પોતે જ જ્ઞાન હોવાને લીધે વિશ્વને (—સર્વ પદાર્થોને) સામાન્ય-વિશેષપણે જાણવાના સ્વભાવવાળું છે એવું જ્ઞાન અર્થાત્ આત્મદ્રવ્ય, અનાદિ કાળથી પોતાના પુરુષાર્થના અપરાધથી પ્રવર્તતા એવા કર્મભળ વડે લેપાયું-વ્યાપ્ત થયું-હોવાથી જ, બંધ-અવસ્થામાં સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણ એવા પોતાને અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે સર્વ જોયોને જાણનારા એવા પોતાને નહિ જાણતું થકું, આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ અજ્ઞાનભાવે (—અજ્ઞાનદશામાં) વર્તે છે; તેથી એ નક્કી થયું કે કર્મ પોતે જ બંધસ્વરૂપ છે. માટે, પોતે બંધસ્વરૂપ હોવાથી કર્મને નિષેધવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—અહીં પણ ‘જ્ઞાન’ શબ્દથી આત્મા સમજવો. જ્ઞાન અર્થાત્ આત્મદ્રવ્ય સ્વભાવથી તો સર્વને દેખનારું તથા જાણનારું છે પરંતુ અનાદિથી પોતે અપરાધી હોવાથી કર્મ વડે આચ્છાદિત છે, અને તેથી પોતાના સંપૂર્ણ સ્વરૂપને જાણતું નથી; એ રીતે અજ્ઞાનદશામાં વર્તે છે. આ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનસ્વરૂપ અથવા મુક્તસ્વરૂપ આત્મા કર્મ વડે લિપ્ત હોવાથી અજ્ઞાનરૂપ અથવા બદ્ધરૂપ વર્તે છે, માટે એ નક્કી થયું કે કર્મ પોતે જ બંધસ્વરૂપ છે. તેથી કર્મનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

અથ કર્મણો મોક્ષહેતુતિરોધાયિભાવત્વં દર્શયતિ—

સમ્મત્તપડિણિબદ્ધં મિચ્છત્તં જિણવરેહિ પરિકહિયં ।
તસ્સોદયેણ જીવો મિચ્છાદિદ્ધિ ત્તિ ણાદવ્વો ॥૧૬૧॥
ણાણસ્સ પડિણિબદ્ધં અણ્ણાણં જિણવરેહિ પરિકહિયં ।
તસ્સોદયેણ જીવો અણ્ણાણી હોદિ ણાદવ્વો ॥૧૬૨॥
ચારિત્તપડિણિબદ્ધં કસાયં જિણવરેહિ પરિકહિયં ।
તસ્સોદયેણ જીવો અચરિત્તો હોદિ ણાદવ્વો ॥૧૬૩॥

સમ્યક્ત્વપ્રતિનિબદ્ધં મિથ્યાત્વં જિનવરૈઃ પરિકથિતમ્ ।
તસ્યોદયેન જીવો મિથ્યાદૃષ્ટિરિત્તિ જ્ઞાતવ્યઃ ॥૧૬૧॥
જ્ઞાનસ્ય પ્રતિનિબદ્ધં અજ્ઞાનં જિનવરૈઃ પરિકથિતમ્ ।
તસ્યોદયેન જીવોઽજ્ઞાની ભવતિ જ્ઞાતવ્યઃ ॥૧૬૨॥
ચારિત્રપ્રતિનિબદ્ધઃ કષાયો જિનવરૈઃ પરિકથિતઃ ।
તસ્યોદયેન જીવોઽચારિત્રો ભવતિ જ્ઞાતવ્યઃ ॥૧૬૩॥

હવે, કર્મ મોક્ષના કારણના તિરોધાયિભાવસ્વરૂપ (અર્થાત્ મિથ્યાત્વાદિભાવસ્વરૂપ) છે એમ બતાવે છે :—

સમ્યક્ત્વપ્રતિબંધક કર્મ મિથ્યાત્વ જિનદેવે કહ્યું,
એના ઉદયથી જીવ મિથ્યાત્વી બને એમ જાણવું. ૧૬૧.
એમ જ્ઞાનપ્રતિબંધક કર્મ અજ્ઞાન જિનદેવે કહ્યું,
એના ઉદયથી જીવ અજ્ઞાની બને એમ જાણવું. ૧૬૨.
ચારિત્રને પ્રતિબંધ કર્મ કષાય જિનદેવે કહ્યું,
એના ઉદયથી જીવ બને ચારિત્રહીન એમ જાણવું. ૧૬૩.

ગાથાર્થ :—[સમ્યક્ત્વપ્રતિનિબદ્ધં] સમ્યક્ત્વને રોકનારું [મિથ્યાત્વં] મિથ્યાત્વ છે એમ [જિનવરૈઃ] જિનવરોએ [પરિકથિતમ્] કહ્યું છે; [તસ્ય ઉદયેન] તેના ઉદયથી [જીવઃ] જીવ

સમ્યક્ત્વસ્ય મોક્ષહેતોઃ સ્વભાવસ્ય પ્રતિબન્ધકં કિલ મિથ્યાત્વં, તત્તુ સ્વયં કર્મેવ, તદુદયાદેવ જ્ઞાનસ્ય મિથ્યાદૃષ્ટિત્વમ્। જ્ઞાનસ્ય મોક્ષહેતોઃ સ્વભાવસ્ય પ્રતિબન્ધકં કિલાજ્ઞાનં, તત્તુ સ્વયં કર્મેવ, તદુદયાદેવ જ્ઞાનસ્યાજ્ઞાનિત્વમ્। ચારિત્રસ્ય મોક્ષહેતોઃ સ્વભાવસ્ય પ્રતિબન્ધકઃ કિલ કષાયઃ, સ તુ સ્વયં કર્મેવ, તદુદયાદેવ જ્ઞાનસ્યાચારિત્રત્વમ્। અતઃ સ્વયં મોક્ષહેતુતિરોધાયિ-ભાવત્વાત્કર્મ પ્રતિષિદ્ધમ્।

[મિથ્યાદૃષ્ટિઃ] મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે [ઇતિ જ્ઞાતવ્યઃ] એમ જાણવું. [જ્ઞાનસ્ય પ્રતિબન્ધકં] જ્ઞાનને રોકનારું [અજ્ઞાનં] અજ્ઞાન છે એમ [જિનવૈરઃ] જિનવરોએ [પરિકથિતમ્] કહ્યું છે; [તસ્ય ઉદયેન] તેના ઉદયથી [જીવઃ] જીવ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની [ભવતિ] થાય છે [જ્ઞાતવ્યઃ] એમ જાણવું. [ચારિત્રપ્રતિબન્ધકઃ] ચારિત્રને રોકનાર [કષાયઃ] કષાય છે એમ [જિનવૈરઃ] જિનવરોએ [પરિકથિતઃ] કહ્યું છે; [તસ્ય ઉદયેન] તેના ઉદયથી [જીવઃ] જીવ [અચારિત્રઃ] અચારિત્રી [ભવતિ] થાય છે [જ્ઞાતવ્યઃ] એમ જાણવું.

ટીકા :—સમ્યક્ત્વ કે જે મોક્ષના કારણરૂપ સ્વભાવ છે તેને રોકનારું મિથ્યાત્વ છે; તે (મિથ્યાત્વ) તો પોતે કર્મ જ છે, તેના ઉદયથી જ જ્ઞાનને મિથ્યાદૃષ્ટિપણું થાય છે. જ્ઞાન કે જે મોક્ષના કારણરૂપ સ્વભાવ છે તેને રોકનારું અજ્ઞાન છે; તે તો પોતે કર્મ જ છે, તેના ઉદયથી જ જ્ઞાનને અજ્ઞાનીપણું થાય છે. ચારિત્ર કે જે મોક્ષના કારણરૂપ સ્વભાવ છે તેને રોકનાર કષાય છે; તે તો પોતે કર્મ જ છે, તેના ઉદયથી જ જ્ઞાનને અચારિત્રીપણું થાય છે. માટે, (કર્મ) પોતે મોક્ષના કારણના તિરોધાયિભાવસ્વરૂપ હોવાથી કર્મને નિષેધવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર મોક્ષના કારણરૂપ ભાવો છે તેમનાથી વિપરીત મિથ્યાત્વાદિ ભાવો છે; કર્મ તે મિથ્યાત્વાદિ ભાવો-સ્વરૂપ છે. આ રીતે કર્મ મોક્ષના કારણભૂત ભાવોથી વિપરીત ભાવો-સ્વરૂપ છે.

પહેલાં ત્રણ ગાથાઓમાં કહ્યું હતું કે કર્મ મોક્ષના કારણરૂપ ભાવોનું-સમ્યક્ત્વાદિનું-ઘાતક છે. પછીની એક ગાથામાં એમ કહ્યું કે કર્મ પોતે જ બંધસ્વરૂપ છે. આ છેલ્લી ત્રણ ગાથાઓમાં કહ્યું કે કર્મ મોક્ષના કારણરૂપ ભાવોથી વિરોધી ભાવોસ્વરૂપ છે—મિથ્યાત્વાદિસ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે એમ બતાવ્યું કે કર્મ મોક્ષના કારણનું ઘાતક છે, બંધસ્વરૂપ છે અને બંધના કારણસ્વરૂપ છે, માટે નિષિદ્ધ છે.

અશુભ કર્મ તો મોક્ષનું કારણ છે જ નહિ, બાધક જ છે, તેથી નિષિદ્ધ જ છે; પરંતુ શુભ કર્મ પણ કર્મસામાન્યમાં આવી જતું હોવાથી તે પણ બાધક જ છે તેથી નિષિદ્ધ જ છે એમ જાણવું.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પુણ્ય-પાપ અધિકાર

૨૫૭

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

સંન્યસ્તવ્યમિદં સમસ્તમપિ તત્કર્મૈવ મોક્ષાર્થિના
સંન્યસ્તે સતિ તત્ર કા કિલ કથા પુણ્યસ્ય પાપસ્ય વા ।
સમ્યક્ત્વાદિનિજસ્વભાવભવનાન્મોક્ષસ્ય હેતુર્ભવન્-
નૈષ્કર્મ્યપ્રતિબદ્ધમુદ્ધતરસં જ્ઞાનં સ્વયં ધાવતિ ॥૧૦૬॥

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

યાવત્પાકમુપૈતિ કર્મવિરતિર્જ્ઞાનસ્ય સમ્યક્ ન સા
કર્મજ્ઞાનસમુદ્ધયોઽપિ વિહિતસ્તાવન્ન કાચિત્ક્ષતિઃ ।
કિન્ત્વત્રાપિ સમુલ્લસત્યવશતો યત્કર્મ બન્ધાય તન્-
મોક્ષાય સ્થિતમેકમેવ પરમં જ્ઞાનં વિમુક્તં સ્વતઃ ॥૧૧૦॥

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે:—

શ્લોકાર્થ :—[મોક્ષાર્થિના ઇદં સમસ્તમ્ અપિ તત્ કર્મ એવ સંન્યસ્તવ્યમ્] મોક્ષાર્થીએ આ સઘળુંય કર્મમાત્ર ત્યાગવા યોગ્ય છે. [સંન્યસ્તે સતિ તત્ર પુણ્યસ્ય પાપસ્ય વા કિલ કા કથા] જ્યાં સમસ્ત કર્મ છોડવામાં આવે છે ત્યાં પછી પુણ્ય કે પાપની શી વાત? (કર્મમાત્ર ત્યાજ્ય છે ત્યાં પુણ્ય સારું અને પાપ ખરાબ—એવી વાતને ક્યાં અવકાશ છે? કર્મસામાન્યમાં બન્ને આવી ગયાં.) [સમ્યક્ત્વાદિનિજસ્વભાવભવનાત્ મોક્ષસ્ય હેતુઃ ભવન્] સમસ્ત કર્મનો ત્યાગ થતાં, સમ્યક્ત્વાદિ જે પોતાનો સ્વભાવ તે-રૂપે થવાથી—પરિણમવાથી મોક્ષના કારણભૂત થતું, [નૈષ્કર્મ્યપ્રતિબદ્ધમ્ ઉદ્ધતરસં] નિષ્કર્મ અવસ્થા સાથે જેનો ઉદ્ધત (—ઉત્કટ) રસ પ્રતિબદ્ધ અર્થાત્ સંકળાયેલો છે એવું [જ્ઞાનં] જ્ઞાન [સ્વયં] આપોઆપ [ધાવતિ] દોડ્યું આવે છે.

ભાવાર્થ :—કર્મને દૂર કરીને, પોતાના સમ્યક્ત્વાદિસ્વભાવરૂપે પરિણમવાથી મોક્ષના કારણરૂપ થતું જ્ઞાન આપોઆપ પ્રગટ થાય છે, ત્યાં પછી તેને કોણ રોકી શકે? ૧૦૮.

હવે આશંકા ઊપજે છે કે—અવિરત સમ્યગ્દેષ્ટિ વગેરેને જ્યાં સુધી કર્મનો ઉદય રહે ત્યાં સુધી જ્ઞાન મોક્ષનું કારણ કેમ થઈ શકે? વળી કર્મ અને જ્ઞાન બન્ને (—કર્મના નિમિત્તે થતી શુભાશુભ પરિણતિ અને જ્ઞાનપરિણતિ બન્ને—) સાથે કેમ રહી શકે? તે આશંકાના સમાધાનનું કાવ્ય કહે છે:—

શ્લોકાર્થ :—[યાવત્] જ્યાં સુધી [જ્ઞાનસ્ય કર્મવિરતિઃ] જ્ઞાનની કર્મવિરતિ [સા સમ્યક્ પાકમ્ ન ઉપૈતિ] ખરાબર પરિપૂર્ણતા પામતી નથી [તાવત્] ત્યાં સુધી [કર્મજ્ઞાનસમુદ્ધયઃ અપિ વિહિતઃ, ન કાચિત્ ક્ષતિઃ] કર્મ અને જ્ઞાનનું એકઠાપણું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; તેમના એકઠા રહેવામાં

મગ્નાઃ કર્મનયાવલમ્બનપરા જ્ઞાનં ન જાનન્તિ યન્-
મગ્ના જ્ઞાનનયૈષિણોઽપિ યદતિસ્વચ્છન્દમન્દોદ્યમાઃ ।
વિશ્વસ્યોપરિ તે તરન્તિ સતતં જ્ઞાનં ભવન્તઃ સ્વયં
યે કુર્વન્તિ ન કર્મ જાતુ ન વશં યાન્તિ પ્રમાદસ્ય ચ ॥૧૧૧॥

કાંઈ પણ ક્ષતિ અર્થાત્ વિરોધ નથી. [કિન્તુ] પરંતુ [અત્ર અપિ] અહીં એટલું વિશેષ જાણવું કે આત્મામાં [અવશતઃ યત્ કર્મ સમુલ્લસતિ] અવશપણે (-જબરદસ્તીથી) જે કર્મ પ્રગટ થાય છે અર્થાત્ ઉદય થાય છે [તત્ બન્ધાય] તે તો બંધનું કારણ થાય છે, અને [મોક્ષાય] મોક્ષનું કારણ તો, [એકમ્ એવ પરમં જ્ઞાનં સ્થિતમ્] જે એક પરમ જ્ઞાન છે તે એક જ થાય છે— [સ્વતઃ વિમુક્તં] કે જે જ્ઞાન સ્વતઃ વિમુક્ત છે (અર્થાત્ ત્રણે કાળે પરદ્રવ્ય-ભાવોથી ભિન્ન છે).

ભાવાર્થ :—જ્યાં સુધી યથાખ્યાત ચારિત્ર થતું નથી ત્યાં સુધી સમ્યગ્દેષ્ટિને બે ધારા રહે છે—શુભાશુભ કર્મધારા અને જ્ઞાનધારા. તે બન્ને સાથે રહેવામાં કાંઈ પણ વિરોધ નથી. (જેમ મિથ્યાજ્ઞાનને અને સમ્યગ્જ્ઞાનને પરસ્પર વિરોધ છે તેમ કર્મસામાન્યને અને જ્ઞાનને વિરોધ નથી.) તે સ્થિતિમાં કર્મ પોતાનું કાર્ય કરે છે અને જ્ઞાન પોતાનું કાર્ય કરે છે. જેટલા અંશે શુભાશુભ કર્મધારા છે તેટલા અંશે કર્મબંધ થાય છે અને જેટલા અંશે જ્ઞાનધારા છે તેટલા અંશે કર્મનો નાશ થતો જાય છે. વિષય-કષાયના વિકલ્પો કે વ્રતનિયમના વિકલ્પો—શુદ્ધ સ્વરૂપનો વિચાર સુદ્ધાં—કર્મબંધનું કારણ છે; શુદ્ધ પરિણતિરૂપ જ્ઞાનધારા જ મોક્ષનું કારણ છે. ૧૧૦.

હવે કર્મ અને જ્ઞાનનો નયવિભાગ બતાવે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[કર્મનયાવલમ્બનપરાઃ મગ્નાઃ] કર્મનયના આલંબનમાં તત્પર (અર્થાત્ કર્મનયના પક્ષપાતી) પુરુષો ડૂબેલા છે [યત્] કારણ કે [જ્ઞાનં ન જાનન્તિ] તેઓ જ્ઞાનને જાણતા નથી. [જ્ઞાનનય-ણિણઃ અપિ મગ્નાઃ] જ્ઞાનનયના ઈચ્છક (અર્થાત્ પક્ષપાતી) પુરુષો પણ ડૂબેલા છે [યત્] કારણ કે [અતિસ્વચ્છન્દમન્દ-ઉદ્યમાઃ] તેઓ સ્વચ્છંદથી અતિ મંદ-ઉદ્યમી છે (સ્વરૂપપ્રાપ્તિનો પુરુષાર્થ કરતા નથી, પ્રમાદી છે અને વિષયકષાયમાં વર્તે છે). [તે વિશ્વસ્ય ઉપરિ તરન્તિ] તે જીવો વિશ્વના ઉપર તરે છે કે [યે સ્વયં સતતં જ્ઞાનં ભવન્તઃ કર્મ ન કુર્વન્તિ] જેઓ પોતે નિરંતર જ્ઞાનરૂપ થતા-પરિણમતા થકા કર્મ કરતા નથી [ચ] અને [જાતુ પ્રમાદસ્ય વશં ન યાન્તિ] ક્યારેય પ્રમાદને વશ પણ થતા નથી (-સ્વરૂપમાં ઉદ્યમી રહે છે).

ભાવાર્થ :—અહીં સર્વથા એકાંત અભિપ્રાયનો નિષેધ કર્યો છે કારણ કે સર્વથા એકાંત અભિપ્રાય જ મિથ્યાત્વ છે.

(મન્દાક્રાન્તા)

ભેદોન્માદં ભ્રમરસભરાન્નાટયત્પીતમોહં
મૂલોન્મૂલં સકલમપિ તત્કર્મ કૃત્વા બલેન ।
હેલોન્મીલત્પરમકલયા સાર્ધમારબ્ધકેલિ
જ્ઞાનજ્યોતિઃ કવલિતતમઃ પ્રોઙ્ગજૃમ્ભે ભરેણ ॥૧૧૨॥

કેટલાક લોકો પરમાર્થભૂત જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને તો જાણતા નથી અને વ્યવહાર દર્શન-જ્ઞાનચારિત્રરૂપ ક્રિયાકાંડના આડંબરને મોક્ષનું કારણ જાણી તેમાં તત્પર રહે છે—તેનો પક્ષપાત કરે છે. આવા કર્મનયના પક્ષપાતી લોકો—જેઓ જ્ઞાનને તો જાણતા નથી અને કર્મનયમાં જ ખેદખિન્ન છે તેઓ—સંસારમાં ડૂબે છે.

વળી કેટલાક લોકો આત્મસ્વરૂપને યથાર્થ જાણતા નથી અને સર્વથા એકાંતવાદી મિથ્યાદૃષ્ટિઓના ઉપદેશથી અથવા પોતાની મેળે જ અંતરંગમાં જ્ઞાનનું સ્વરૂપ ખોટી રીતે કલ્પી તેમાં પક્ષપાત કરે છે. પોતાની પરિણતિમાં જરાય ફેર પડ્યા વિના તેઓ પોતાને સર્વથા અબંધ માને છે અને વ્યવહાર દર્શનજ્ઞાનચારિત્રના ક્રિયાકાંડને નિરર્થક જાણી છોડી દે છે. આવા જ્ઞાનનયના પક્ષપાતી લોકો જેઓ સ્વરૂપનો કાંઈ પુરુષાર્થ કરતા નથી અને શુભ પરિણામોને છોડી સ્વચ્છંદી થઈ વિષય-કષાયમાં વર્તે છે તેઓ પણ સંસારસમુદ્રમાં ડૂબે છે.

મોક્ષમાર્ગી જીવો જ્ઞાનરૂપે પરિણમતા થકા શુભાશુભ કર્મને હેય જાણે છે અને શુદ્ધ પરિણતિને જ ઉપાદેય જાણે છે. તેઓ માત્ર અશુભ કર્મને જ નહિ પરંતુ શુભ કર્મને પણ છોડી, સ્વરૂપમાં સ્થિર થવાને નિરંતર ઉદ્યમવંત છે—સંપૂર્ણ સ્વરૂપસ્થિરતા થતાં સુધી તેનો પુરુષાર્થ કર્યા જ કરે છે. જ્યાં સુધી, પુરુષાર્થની અધૂરાશને લીધે, શુભાશુભ પરિણામોથી છૂટી સ્વરૂપમાં સંપૂર્ણપણે ટકી શકાતું નથી ત્યાં સુધી—જોકે સ્વરૂપસ્થિરતાનું અંતર-આલંબન (અંતઃસાધન) તો શુદ્ધ પરિણતિ પોતે જ છે તોપણ—અંતર-આલંબન લેનારને જેઓ બાહ્ય આલંબનરૂપ કહેવાય છે એવા (શુદ્ધ સ્વરૂપના વિચાર આદિ) શુભ પરિણામોમાં તે જીવો હેયબુદ્ધિએ પ્રવર્તે છે, પરંતુ શુભ કર્મોને નિરર્થક ગણી છોડી દઈને સ્વચ્છંદપણે અશુભ કર્મોમાં પ્રવર્તવાની બુદ્ધિ તેમને કદી હોતી નથી. આવા જીવો—જેઓ એકાંત અભિપ્રાય રહિત છે તેઓ—કર્મનો નાશ કરી, સંસારથી નિવૃત્ત થાય છે. ૧૧૧.

હવે પુણ્ય-પાપ અધિકારને પૂર્ણ કરતાં આચાર્યદેવ જ્ઞાનનો મહિમા કરે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[પીતમોહં] જેણે મોહરૂપી મદિરા પીધી હોવાથી [ભ્રમ-રસ-ભરાત્ ભેદોન્માદં નાટયત્] જે ભ્રમના રસના ભારથી (અતિશયપણાથી) શુભાશુભ કર્મના ભેદરૂપી ઉન્માદને (ગાંડપણાને) નચાવે છે [તત્ સકલમ્ અપિ કર્મ] એવા સમસ્ત કર્મને [બલેન] પોતાના બળ

इति पुण्यपापरूपेण द्विपात्रीभूतमेकपात्रीभूय कर्म निष्क्रान्तम् ।

इति श्रीमदमृतचन्द्रसूरिविरचितायां समयसारव्याख्यायामात्मख्यातौ पुण्यपापरूपकः तृतीयोऽङ्कः ॥

વડે [મૂલોન્મૂલં કૃત્વા] મૂળથી ઉખેડી નાખીને [જ્ઞાનજ્યોતિઃ ભરેણ પ્રોજ્ઞજૃમ્ભે] જ્ઞાનજ્યોતિ અત્યંત સામર્થ્ય સહિત પ્રગટ થઈ. કેવી છે તે જ્ઞાનજ્યોતિ? [કવલિતતમઃ] જે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને કોળિયો કરી ગઈ છે અર્થાત્ જેણે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કર્યો છે, [હેલા-ઉન્મિલત્] જે લીલામાત્રથી (-સહજ પુરુષાર્થથી) ઊઘડતી-વિકસતી જાય છે અને [પરમકલયા સાર્ધમ્ આરબ્ધકેલિ] જેણે પરમ કળા અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન સાથે કીડા શરૂ કરી છે એવી તે જ્ઞાનજ્યોતિ છે. (જ્યાં સુધી સમ્યગ્દેષ્ટિ ઇચ્છસ્થ છે ત્યાં સુધી જ્ઞાનજ્યોતિ કેવળજ્ઞાન સાથે શુદ્ધનયના બળથી પરોક્ષ કીડા કરે છે, કેવળજ્ઞાન થતાં સાક્ષાત્ થાય છે.)

ભાવાર્થ :—પોતાને (જ્ઞાનજ્યોતિને) પ્રતિબંધક કર્મ કે જે શુભ અને અશુભ—એવા ભેદરૂપ થઈને નાયતું હતું અને જ્ઞાનને ભુલાવી દેતું હતું તેને પોતાની શક્તિથી ઉખેડી નાખી જ્ઞાનજ્યોતિ સંપૂર્ણ સામર્થ્ય સહિત પ્રકાશિત થઈ. આ જ્ઞાનજ્યોતિ અથવા જ્ઞાનકળા કેવળ-જ્ઞાનરૂપી પરમકળાનો અંશ છે અને કેવળજ્ઞાનના સંપૂર્ણ સ્વરૂપને તે જાણે છે તેમ જ તે તરફ પ્રગતિ કરે છે, તેથી એમ કહ્યું છે કે “જ્ઞાનજ્યોતિએ કેવળજ્ઞાન સાથે કીડા માંડી છે”. જ્ઞાનકળા સહજપણે વિકાસ પામતી જાય છે અને છેવટે પરમકળા અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન થઈ જાય છે. ૧૧૨.

ટીકા :—પુણ્ય-પાપરૂપે બે પાત્રરૂપ થયેલું કર્મ એક પાત્રરૂપ થઈને (રંગભૂમિમાંથી) બહાર નીકળી ગયું.

ભાવાર્થ :—કર્મ સામાન્યપણે એક જ છે તોપણ તેણે પુણ્ય-પાપરૂપી બે પાત્રોનો સ્વાંગ ધારણ કરીને રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તેને જ્ઞાને યથાર્થપણે એક જાણી લીધું ત્યારે તે એક પાત્રરૂપ થઈને રંગભૂમિમાંથી બહાર નીકળી ગયું, નૃત્ય કરતું અટકી ગયું.

આશ્રય, કારણ, રૂપ, સવાદસું ભેદ વિચારી ગિને દોઊ ન્યારે,
પુણ્ય રુ પાપ શુભાશુભભાવનિ બંધ ભયે સુખદુઃખકરા રે;
જ્ઞાન ભયે દોઊ એક લખે બુધ આશ્રય આદિ સમાન વિચારે,
બંધકે કારણ હૈં દોઊ રૂપ, ઈન્હૈં તજિ જિનમુનિ મોક્ષ પધારે.

આમ શ્રી સમયસારની (શ્રીમદ્ભગવત્કુંડકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી સમયસાર પરમાગમની) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં પુણ્ય-પાપનો પ્રરૂપક ત્રીજો અંક સમાપ્ત થયો.

* * *

અથ પ્રવિશત્યાસ્રવઃ ।

(દ્વૃતવિલમ્બિત)

અથ મહામદનિર્ભરમન્થરં

સમરરઙ્ગપરાગતમાસ્રવમ્ ।

અયમુદારગભીરમહોદયો

જયતિ દુર્જયબોધધનુર્ધરઃ ॥૧૧૩॥

દ્રવ્યાસ્રવથી ભિન્ન છે, ભાવાસ્રવ કરી નાશ;
થયા સિદ્ધ પરમાતમા, નમું તેહ, સુખ આશ.

પ્રથમ ટીકાકાર કહે છે કે 'હવે આસ્રવ પ્રવેશ કરે છે'.

જેમ નૃત્યના અખાડામાં નૃત્ય કરનાર માણસ સ્વાંગ ધારણ કરીને પ્રવેશ કરે છે તેમ અહીં આસ્રવનો સ્વાંગ છે. તે સ્વાંગને યથાર્થ જાણનારું સમ્યગ્જ્ઞાન છે; તેના મહિમારૂપ મંગળ કરે છે :—

શ્લોકાર્થઃ—[અથ] હવે [સમરરઙ્ગપરાગતમ્] સમરાંગણમાં આવેલા, [મહામદનિર્ભરમન્થરં] મહા મદથી ભરેલા મદમાતા [આસ્રવમ્] આસ્રવને [અયમ્ દુર્જયબોધધનુર્ધરઃ] આ દુર્જય જ્ઞાન-બાણાવળી [જયતિ] જીતે છે—[ઉદારગભીરમહોદયઃ] કે જે જ્ઞાનરૂપી બાણાવળીનો મહાન ઉદય ઉદાર છે (અર્થાત્ આસ્રવને જીતવા માટે જેટલો પુરુષાર્થ જોઈએ તેટલો પૂરો પાડે એવો છે) અને ગંભીર છે (અર્થાત્ જેનો પાર છદ્મસ્થ જીવો પામી શકતા નથી એવો છે).

ભાવાર્થ :—અહીં નૃત્યના અખાડામાં આસ્રવે પ્રવેશ કર્યો છે. નૃત્યમાં અનેક રસનું વર્ણન હોય છે તેથી અહીં રસવત્ અલંકાર વડે શાન્ત રસમાં વીર રસને પ્રધાન કરી વર્ણન કર્યું છે કે 'જ્ઞાનરૂપી બાણાવળી આસ્રવને જીતે છે'. આખા જગતને જીતીને મદોન્મત્ત થયેલો આસ્રવ સંગ્રામની ભૂમિમાં આવીને ખડો થયો; પરંતુ જ્ઞાન તો તેના કરતાં વધારે બળવાન યોદ્ધો છે તેથી તે આસ્રવને જીતી લે છે અર્થાત્ અંતર્મુહૂર્તમાં કર્મોનો નાશ કરી કેવળજ્ઞાન ઉપજાવે છે. એવું જ્ઞાનનું સામર્થ્ય છે. ૧૧૩.

તત્રાસ્રવસ્વરૂપમભિદધાતિ—

મિચ્છત્તં અવિરમણં કસાયજોગા ય સણ્ણસણ્ણા દુ।
 બહુવિહભેયા જીવે તસ્સેવ અણ્ણપરિણામા ॥૧૬૪॥
 ણાણાવરણાદીયસ્સ તે દુ કમ્મસ્સ કારણં હોંતિ।
 તેસિં પિ હોદિ જીવો ય રાગદોસાદિભાવકરો ॥૧૬૫॥

મિથ્યાત્વમવિરમણં કષાયયોગૌ ચ સંજ્ઞાસંજ્ઞાસ્તુ।
 બહુવિધભેદા જીવે તસ્યૈવાનન્યપરિણામાઃ ॥૧૬૪॥
 જ્ઞાનાવરણાદ્યસ્ય તે તુ કર્મણઃ કારણં ભવન્તિ।
 તેષામપિ ભવતિ જીવશ્ચ રાગદ્વેષાદિભાવકરઃ ॥૧૬૫॥

રાગદ્વેષમોહા આસ્રવાઃ ઇહ હિ જીવે સ્વપરિણામનિમિત્તાઃ અજડત્વે સતિ ચિદાભાસાઃ।

હવે આસ્રવનું સ્વરૂપ કહે છે :—

મિથ્યાત્વ ને અવિરત, કષાયો, યોગ ^૧સંજ્ઞા ^૨અસંજ્ઞા છે,
^૧એ વિવિધ ભેદે જીવમાં, જીવના અનન્ય પરિણામ છે; ૧૬૪.
 વળી ^૨એ જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મણી કારણ બને,
 ને તેમનું પણ જીવ બને જે રાગદ્વેષાદિક કર્. ૧૬૫.

ગાથાર્થ :—[મિથ્યાત્વમ્] મિથ્યાત્વ, [અવિરમણં] અવિરમણ, [કષાયયોગૌ ચ] કષાય અને યોગ—એ આસ્રવો [સંજ્ઞાસંજ્ઞાઃ તુ] સંજ્ઞા (અર્થાત્ ચેતનના વિકાર) પણ છે અને અસંજ્ઞા (અર્થાત્ પુદ્ગલના વિકાર) પણ છે. [બહુવિધભેદાઃ] વિવિધ ભેદવાળા સંજ્ઞા આસ્રવો—[જીવે] કે જેઓ જીવમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ—[તસ્ય એવ] જીવના જ [અનન્યપરિણામાઃ] અનન્ય પરિણામ છે. [તે તુ] વળી અસંજ્ઞા આસ્રવો [જ્ઞાનાવરણાદ્યસ્ય કર્મણઃ] જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મનું [કારણં] કારણ (નિમિત્ત) [ભવન્તિ] થાય છે [ચ] અને [તેષામ્ અપિ] તેમને પણ (અર્થાત્ અસંજ્ઞા આસ્રવોને પણ કર્મબંધનું નિમિત્ત થવામાં) [રાગદ્વેષાદિભાવકરઃ જીવઃ] રાગદ્વેષાદિ ભાવ કરનારો જીવ [ભવતિ] કારણ (નિમિત્ત) થાય છે.

ટીકા :—આ જીવમાં રાગ, દ્વેષ અને મોહ—એ આસ્રવો પોતાના પરિણામના નિમિત્તે થાય છે માટે તેઓ જડ નહિ હોવાથી ચિદાભાસ છે (—જેમાં ચૈતન્યનો આભાસ છે એવા છે, ચિદ્વિકાર છે).

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

આસ્રવ અધિકાર

૨૬૩

મિથ્યાત્વાવિરતિકષાયયોગાઃ પુદ્ગલપરિણામાઃ, જ્ઞાનાવરણાદિપુદ્ગલકર્માસ્રવણનિમિત્તત્વાત્, કિલાસ્રવાઃ। તેષાં તુ તદાસ્રવણનિમિત્તત્વનિમિત્તં અજ્ઞાનમયા આત્મપરિણામા રાગદ્વેષમોહાઃ। તત આસ્રવણનિમિત્તત્વનિમિત્તત્વાત્ રાગદ્વેષમોહા એવાસ્રવાઃ। તે ચાજ્ઞાનિન એવ ભવન્તીતિ અથદિવાપદ્યતે।

અથ જ્ઞાનિનસ્તદભાવં દર્શયતિ—

નત્થિ દુ આસ્રવબંધો સમ્માદિદિસસ આસ્રવણિરોહો।

સંતે પુવ્વણિબદ્ધે જાણદિ સો તે અવંધંતો ॥૧૬૬॥

નાસ્તિ ત્વાસ્રવબન્ધઃ સમ્યગ્દૃષ્ટેરાસ્રવણિરોધઃ।

સન્તિ પૂર્વનિબદ્ધાનિ જાનાતિ સ તાન્યવધ્નન્ ॥૧૬૬॥

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ—એ પુદ્ગલપરિણામો, જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલ-કર્મના આસ્રવણનાં (—આવવાનાં) નિમિત્ત હોવાથી, ખરેખર આસ્રવો છે; અને તેમને (મિથ્યાત્વાદિ પુદ્ગલપરિણામોને) કર્મ-આસ્રવણના નિમિત્તપણાનું નિમિત્ત રાગદ્વેષમોહ છે—કે જેઓ અજ્ઞાનમય આત્મપરિણામો છે. માટે (મિથ્યાત્વાદિ પુદ્ગલપરિણામોને) આસ્રવણના નિમિત્તપણાના નિમિત્તભૂત હોવાથી રાગ-દ્વેષ-મોહ જ આસ્રવો છે. અને તે તો (—રાગદ્વેષમોહ તો) અજ્ઞાનીને જ હોય છે એમ અર્થમાંથી જ નીકળે છે. (ગાથામાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું નથી તોપણ ગાથાના જ અર્થમાંથી એ આશય નીકળે છે.)

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોના આસ્રવણનું (—આગમનનું) કારણ તો મિથ્યાત્વાદિ-કર્મના ઉદયરૂપ પુદ્ગલના પરિણામ છે, માટે તે ખરેખર આસ્રવો છે. વળી તેમને કર્મ-આસ્રવણના નિમિત્તભૂત થવાનું નિમિત્ત જીવના રાગદ્વેષમોહરૂપ (અજ્ઞાનમય) પરિણામ છે માટે રાગદ્વેષમોહ જ આસ્રવો છે. તે રાગદ્વેષમોહને ચિદ્ધિકાર પણ કહેવામાં આવે છે. તે રાગદ્વેષમોહ જીવને અજ્ઞાન-અવસ્થામાં જ હોય છે. મિથ્યાત્વ સહિત જ્ઞાન જ અજ્ઞાન કહેવાય છે. માટે મિથ્યાદૃષ્ટિને અર્થાત્ અજ્ઞાનીને જ રાગદ્વેષમોહરૂપી આસ્રવો હોય છે.

હવે જ્ઞાનીને આસ્રવોનો (ભાવાસ્રવોનો) અભાવ છે એમ બતાવે છે :—

સુદૃષ્ટિને આસ્રવનિમિત્ત ન બંધ, આસ્રવરોધ છે;

નહિ બાંધતો, જાણે જ પૂર્વનિબદ્ધ જે સત્તા વિષે. ૧૬૬.

ગાથાર્થ :—[સમ્યગ્દૃષ્ટેઃ તુ] સમ્યગ્દૃષ્ટિને [આસ્રવબન્ધઃ] આસ્રવ જેનું નિમિત્ત છે એવો

યતો હિ જ્ઞાનિનો જ્ઞાનમયૈભવિરજ્ઞાનમયા ભાવાઃ પરસ્પરવિરોધિનોઽવશ્યમેવ નિરુદ્ધ્યન્તે; તતોઽજ્ઞાનમયાનાં ભાવાનાં રાગદ્વેષમોહાનાં આસ્રવભૂતાનાં નિરોધાત્ જ્ઞાનિનો ભવત્યેવ આસ્રવનિરોધઃ। અતો જ્ઞાની નાસ્રવનિમિત્તાનિ પુદ્ગલકર્માણિ વદ્ધનાતિ, નિત્યમેવાકર્તૃત્વાત્ તાનિ નવાનિ ન વદ્ધન્ સદવસ્થાનિ પૂર્વવદ્ધાનિ, જ્ઞાનસ્વભાવત્વાત્, કેવલમેવ જ્ઞાનાતિ।

બંધ [નાસ્તિ] નથી, [આસ્રવનિરોધઃ] (કારણ કે) આસ્રવનો (ભાવાસ્રવનો) નિરોધ છે; [તાનિ] નવાં કર્મોને [અવદ્ધન્] નહિ બાંધતો [સઃ] તે, [સન્તિ] સત્તામાં રહેલાં [પૂર્વનિવદ્ધાનિ] પૂર્વે બંધાયેલાં કર્મોને [જ્ઞાનાતિ] જાણે જ છે.

ટીકા :—ખરેખર જ્ઞાનીને જ્ઞાનમય ભાવો વડે અજ્ઞાનમય ભાવો અવશ્યમેવ નિરોધાય છે—રોકાય છે—અભાવરૂપ થાય છે કારણ કે પરસ્પર વિરોધી ભાવો સાથે રહી શકે નહિ; તેથી અજ્ઞાનમય ભાવોરૂપ રાગ-દ્વેષ-મોહ કે જેઓ આસ્રવભૂત (આસ્રવસ્વરૂપ) છે તેમનો નિરોધ હોવાથી, જ્ઞાનીને આસ્રવનો નિરોધ હોય જ છે. માટે જ્ઞાની, આસ્રવો જેમનું નિમિત્ત છે એવાં (જ્ઞાનાવરણાદિ) પુદ્ગલકર્મોને બાંધતો નથી,—સદાય અકર્તાપણું હોવાથી નવાં કર્મો નહિ બાંધતો થકો સત્તામાં રહેલાં પૂર્વવદ્ધ કર્મોને, પોતે જ્ઞાનસ્વભાવવાળો હોઈને, કેવળ જાણે જ છે. (જ્ઞાનીનો જ્ઞાન જ સ્વભાવ છે, કર્તાપણું સ્વભાવ નથી; કર્તાપણું હોય તો કર્મ બાંધે, જ્ઞાતાપણું હોવાથી કર્મ બાંધતો નથી.)

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનીને અજ્ઞાનમય ભાવો હોતા નથી, અજ્ઞાનમય ભાવો નહિ હોવાથી (અજ્ઞાનમય) રાગદ્વેષમોહ અર્થાત્ આસ્રવો હોતા નથી અને આસ્રવો નહિ હોવાથી નવો બંધ થતો નથી. આ રીતે જ્ઞાની સદાય અકર્તા હોવાથી નવાં કર્મ બાંધતો નથી અને પૂર્વે બંધાયેલાં જે કર્મો સત્તામાં રહ્યાં છે તેમનો જ્ઞાતા જ રહે છે.

અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિને પણ અજ્ઞાનમય રાગદ્વેષમોહ હોતા નથી. મિથ્યાત્વ સહિત રાગાદિક હોય તે જ અજ્ઞાનના પક્ષમાં ગણાય છે, સમ્યક્ત્વ સહિત રાગાદિક અજ્ઞાનના પક્ષમાં નથી. સમ્યગ્દષ્ટિને નિરંતર જ્ઞાનમય પરિણમન જ હોય છે. તેને ચારિત્રમોહના ઉદયની બળજોરીથી જે રાગાદિક થાય છે તેનું સ્વામીપણું તેને નથી; તે રાગાદિકને રોગ સમાન જાણીને પ્રવર્તે છે અને પોતાની શક્તિ અનુસાર તેમને કાપતો જાય છે. માટે જ્ઞાનીને જે રાગાદિક હોય છે તે વિદ્યમાન છતાં અવિદ્યમાન જેવા છે; તેઓ આગામી સામાન્ય સંસારનો બંધ કરતા નથી, માત્ર અલ્પ સ્થિતિ-અનુભાગવાળો બંધ કરે છે. આવા અલ્પ બંધને અહીં ગણવામાં આવ્યો નથી.

આ રીતે જ્ઞાનીને આસ્રવ નહિ હોવાથી બંધ થતો નથી.

અથ રાગદ્વેષમોહાનામાસ્રવત્વં નિયમયતિ—

ભાવો રાગાદિજુદો જીવેણ કદો દુ બંધગો ભણિદો ।

રાગાદિવિપ્પમુક્કો અવંધગો જાણગો ણવરિ ॥૧૬૭॥

ભાવો રાગાદિયુતો જીવેણ કૃતસ્તુ બન્ધકો ભણિતઃ ।

રાગાદિવિપ્રમુક્તોઽવન્ધકો જ્ઞાયકઃ કેવલમ્ ॥૧૬૭॥

ઇહ ખલુ રાગદ્વેષમોહસમ્પર્કજોઽજ્ઞાનમય એવ ભાવઃ, અયસ્કાન્તોપલસમ્પર્કજ ઇવ કાલાયસસૂચી, કર્મ કર્તુમાત્માનં ચોદયતિ; તદ્વિવેકજસ્તુ જ્ઞાનમયઃ, અયસ્કાન્તોપલવિવેકજ ઇવ કાલાયસસૂચી, અકર્મકરણોત્સુકમાત્માનં સ્વભાવેનૈવ સ્થાપયતિ । તતો રાગાદિસઙ્કીર્ણોઽજ્ઞાનમય એવ કર્તૃત્વે ચોદકત્વાદ્વન્ધકઃ । તદસઙ્કીર્ણસ્તુ સ્વભાવોદ્દાસકત્વાત્કેવલં જ્ઞાયક એવ, ન મનાગપિ બન્ધકઃ ।

હવે, રાગદ્વેષમોહ જ આસ્રવ છે એવો નિયમ કરે છે :—

રાગાદિયુત જે ભાવ જીવકૃત તેહને બંધક કહ્યો;

રાગાદિથી પ્રવિમુક્ત તે બંધક નહીં, જ્ઞાયક નહીં. ૧૬૭.

ગાથાર્થ :—[જીવેણ કૃતઃ] જીવે કરેલો [રાગાદિયુતઃ] રાગાદિયુક્ત [ભાવઃ તુ] ભાવ [બન્ધકઃ ભણિતઃ] બંધક (અર્થાત્ નવાં કર્મનો બંધ કરનાર) કહેવામાં આવ્યો છે. [રાગાદિવિપ્રમુક્તઃ] રાગાદિથી વિમુક્ત ભાવ [અવન્ધકઃ] બંધક નથી, [કેવલમ્ જ્ઞાયકઃ] કેવળ જ્ઞાયક જ છે.

ટીકા :—ખરેખર, જેમ લોહચુંબક-પાષાણ સાથે સંસર્ગથી (લોખંડની સોયમાં) ઉત્પન્ન થયેલો ભાવ લોખંડની સોયને (ગતિ કરવાને) પ્રેરે છે તેમ રાગદ્વેષમોહ સાથે ભેળસેળપણાથી (આત્મામાં) ઉત્પન્ન થયેલો અજ્ઞાનમય ભાવ જ આત્માને કર્મ કરવાને પ્રેરે છે, અને જેમ લોહચુંબક-પાષાણ સાથે અસંસર્ગથી (લોખંડની સોયમાં) ઉત્પન્ન થયેલો ભાવ લોખંડની સોયને (ગતિ નહિ કરવારૂપ) સ્વભાવમાં જ સ્થાપે છે તેમ રાગદ્વેષમોહ સાથે અભેળસેળપણાથી (આત્મામાં) ઉત્પન્ન થયેલો જ્ઞાનમય ભાવ, જેને કર્મ કરવાની ઉત્સુકતા નથી (અર્થાત્ કર્મ કરવાનો જેનો સ્વભાવ નથી) એવા આત્માને સ્વભાવમાં જ સ્થાપે છે; માટે રાગાદિ સાથે મિશ્રિત (—મળેલો) અજ્ઞાનમય ભાવ જ કર્તૃત્વમાં પ્રેરતો હોવાથી બંધક છે અને રાગાદિ સાથે અમિશ્રિત ભાવ સ્વભાવનો પ્રકાશક (—પ્રગટ કરનાર) હોવાથી કેવળ જ્ઞાયક જ છે, જરા પણ બંધક નથી.

અથ રાગાદ્યસદ્ગીર્ણભાવસમ્ભવં દર્શયતિ—

પક્કે ફલમ્હિ પડિએ જહ ણ ફલં વજ્ઝાએ પુણો વિંટે ।

જીવસ્સ કમ્મભાવે પડિએ ણ પુણોદયમુવેદિ ॥૧૬૮॥

પક્કે ફલે પતિતે યથા ન ફલં વધ્યતે પુનર્વૃત્તૈઃ ।

જીવસ્ય કર્મભાવે પતિતે ન પુનરુદયમુપૈતિ ॥૧૬૮॥

યથા ખલુ પક્કં ફલં વૃત્તાત્સકૃદ્વિશ્લિષ્ટં સત્ ન પુનર્વૃત્તાત્સમ્બન્ધમુપૈતિ, તથા કર્મોદયજો ભાવો જીવભાવાત્સકૃદ્વિશ્લિષ્ટઃ સન્ ન પુનર્જીવભાવમુપૈતિ । એવં જ્ઞાનમયો રાગાદ્યસદ્ગીર્ણો ભાવઃ સમ્ભવતિ ।

ભાવાર્થ :—રાગાદિક સાથે મળેલો અજ્ઞાનમય ભાવ જ બંધનો કરનાર છે, રાગાદિક સાથે નહિ મળેલો જ્ઞાનમય ભાવ બંધનો કરનાર નથી—એ નિયમ છે.

હવે રાગાદિક સાથે નહિ મળેલા ભાવની ઉત્પત્તિ બતાવે છે :—

ફળ પકવ ખરતાં, વૃત્ત સહ સંબંધ ફરી પામે નહીં,
ત્યમ કર્મભાવ ખર્યે, ફરી જીવમાં ઉદય પામે નહીં. ૧૬૮.

ગાથાર્થ :—[યથા] જેમ [પક્કે ફલે] પાકું ફળ [પતિતે] ખરી પડતાં [પુનઃ] ફરીને [ફલં] ફળ [વૃત્તૈઃ] ડીંટા સાથે [ન વધ્યતે] જોડાતું નથી, તેમ [જીવસ્ય] જીવને [કર્મભાવે] કર્મભાવ [પતિતે] ખરી જતાં (અર્થાત્ ધૂટો થતાં) [પુનઃ] ફરીને [ઉદયમ્ ન ઉપૈતિ] ઉત્પન્ન થતો નથી (અર્થાત્ જીવ સાથે જોડાતો નથી).

ટીકા :—જેમ પાકું ફળ ડીંટાથી એકવાર ધૂટું પડ્યું થકું ફરીને ડીંટા સાથે સંબંધ પામતું નથી, તેમ કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતો ભાવ જીવભાવથી એકવાર ધૂટો પડ્યો થકો ફરીને જીવભાવને પામતો નથી. આ રીતે જ્ઞાનમય એવો, રાગાદિક સાથે નહિ મળેલો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ :—જો જ્ઞાન એકવાર (અપ્રતિપાતી ભાવે) રાગાદિકથી જુદું પરિણમે તો ફરીને તે કદી રાગાદિક સાથે ભેળસેળ થઈ જતું નથી. આ રીતે ઉત્પન્ન થયેલો, રાગાદિક સાથે નહિ મળેલો જ્ઞાનમય ભાવ સદાકાળ રહે છે. પછી જીવ અસ્થિરતારૂપે રાગાદિકમાં જોડાય તે નિશ્ચયદૃષ્ટિમાં જોડાણ છે જ નહિ અને તેને જે અલ્પ બંધ થાય તે પણ નિશ્ચયદૃષ્ટિમાં બંધ છે જ નહિ, કારણ કે અબદ્ધસ્પૃષ્ટરૂપે પરિણમન નિરંતર વર્ત્યા જ કરે છે. વળી તેને મિથ્યાત્વની સાથે રહેનારી પ્રકૃતિઓનો બંધ થતો નથી અને અન્ય પ્રકૃતિઓ સામાન્ય સંસારનું

(શાલિની)

ભાવો રાગદ્વેષમોહૈર્વિના યો
જીવસ્ય સ્યાદ્ જ્ઞાનનિર્વૃત્ત એવ ।
રુન્ધન્ સર્વાન્ દ્રવ્યકર્માસ્રવૌઘાન્
એષોઽભાવઃ સર્વભાવાસ્રવાણામ્ ॥૧૧૪॥

અથ જ્ઞાનિનો દ્રવ્યાસ્રવાભાવં દર્શયતિ—

પૃથ્વીપિંડસમાણા પુલ્વણિબદ્ધા દુ પદ્મયા તસ્સ ।
કમ્મસરીરેણ દુ તે બદ્ધા સવ્વે વિ ણાણિસ્સ ॥૧૬૬॥
પૃથ્વીપિંડસમાનાઃ પૂર્વનિબદ્ધાસ્તુ પ્રત્યયાસ્તસ્ય ।
કર્મશરીરેણ તુ તે બદ્ધાઃ સર્વેઽપિ જ્ઞાનિનઃ ॥૧૬૬॥

કારણ નથી; મૂળથી કપાયેલા વૃક્ષનાં લીલાં પાંદડાં જેવી તે પ્રકૃતિઓ શીઘ્ર સુકાવાયોગ્ય છે. ઉવે, ‘જે જ્ઞાનમય ભાવ છે તે જ ભાવાસ્રવનો અભાવ છે’ એવા અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[જીવસ્ય] જીવને [યઃ] જે [રાગદ્વેષમોહૈઃ વિના] રાગદ્વેષમોહ વગરનો, [જ્ઞાનનિર્વૃત્તઃ એવ ભાવઃ] જ્ઞાનથી જ રચાયેલો ભાવ [સ્યાત્] છે અને [સર્વાન્ દ્રવ્યકર્માસ્રવ-ઓઘાન્ રુન્ધન્] જે સર્વ દ્રવ્યકર્મના આસ્રવના થોકને (અર્થાત્ જથ્થાબંધ દ્રવ્યકર્મના પ્રવાહને) રોકનારો છે, [એષઃ સર્વ-ભાવાસ્રવાણામ્ અભાવઃ] તે (જ્ઞાનમય) ભાવ સર્વ ભાવાસ્રવના અભાવસ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ :—મિથ્યાત્વ રહિત ભાવ જ્ઞાનમય છે. તે જ્ઞાનમય ભાવ રાગદ્વેષમોહ વગરનો છે અને દ્રવ્યકર્મના પ્રવાહને રોધનારો છે; તેથી તે ભાવ જ ભાવ-આસ્રવના અભાવસ્વરૂપ છે.

સંસારનું કારણ મિથ્યાત્વ જ છે; તેથી મિથ્યાત્વસંબંધી રાગાદિકનો અભાવ થતાં, સર્વ ભાવાસ્રવનો અભાવ થયો એમ અહીં કહ્યું. ૧૧૪.

ઉવે, જ્ઞાનીને દ્રવ્યાસ્રવનો અભાવ છે એમ બતાવે છે :—

જે સર્વ પૂર્વનિબદ્ધ પ્રત્યય વર્તતા તે જ્ઞાનીને,
છે પૃથ્વીપિંડ સમાન ને સૌ કર્મશરીરે બદ્ધ છે. ૧૬૯.

ગાથાર્થ :—[તસ્ય જ્ઞાનિનઃ] તે જ્ઞાનીને [પૂર્વનિબદ્ધાઃ તુ] પૂર્વે બંધાયેલા [સર્વે અપિ]

યે ખલુ પૂર્વમજ્ઞાનેન બદ્ધા મિથ્યાત્વાવિરતિકષાયયોગા દ્રવ્યાસ્રવભૂતાઃ પ્રત્યયાઃ, તે જ્ઞાનિનો દ્રવ્યાન્તરભૂતા અચેતનપુદ્ગલપરિણામત્વાત્ પૃથ્વીપિણ્ડસમાનાઃ। તે તુ સર્વેઽપિ-સ્વભાવત એવ કાર્માણશરીરેણૈવ સમ્બદ્ધાઃ, ન તુ જીવેન। અતઃ સ્વભાવસિદ્ધ એવ દ્રવ્યાસ્રવાભાવો જ્ઞાનિનઃ।

(ઉપજાતિ)

ભાવાસ્રવાભાવમયં પ્રપન્નો
દ્રવ્યાસ્રવેભ્યઃ સ્વત એવ ભિન્નઃ।
જ્ઞાની સદા જ્ઞાનમયૈકભાવો
નિરાસ્રવો જ્ઞાયક એક એવ ॥૧૧૫॥

સમસ્ત [પ્રત્યયાઃ] પ્રત્યયો [પૃથ્વીપિણ્ડસમાનાઃ] માટીનાં ઢેફાં સમાન છે [તુ] અને [તે] તે [કર્મશરીરેણ] (માત્ર) કાર્મણ શરીર સાથે [બદ્ધાઃ] બંધાયેલ છે.

ટીકા :—જે પૂર્વે અજ્ઞાન વડે બંધાયેલા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગરૂપ દ્રવ્યાસ્રવભૂત પ્રત્યયો છે, તે અન્યદ્રવ્યસ્વરૂપ પ્રત્યયો અચેતન પુદ્ગલપરિણામવાળા હોવાથી જ્ઞાનીને માટીનાં ઢેફાં સમાન છે (—જેવા માટી વગેરે પુદ્ગલસ્કંધો છે તેવા જ એ પ્રત્યયો છે); તે તો બધાય, સ્વભાવથી જ માત્ર કાર્મણ શરીર સાથે બંધાયેલા છે—સંબંધવાળા છે, જીવ સાથે નહિ; માટે જ્ઞાનીને દ્રવ્યાસ્રવનો અભાવ સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનીને જે પૂર્વે અજ્ઞાનદશામાં બંધાયેલા મિથ્યાત્વાદિ દ્રવ્યાસ્રવભૂત પ્રત્યયો છે તે તો માટીનાં ઢેફાંની માફક પુદ્ગલમય છે તેથી તેઓ સ્વભાવથી જ અમૂર્તિક ચૈતન્યસ્વરૂપ જીવથી ભિન્ન છે. તેમનો બંધ અથવા સંબંધ પુદ્ગલમય કાર્મણ શરીર સાથે જ છે, ચિન્મય જીવ સાથે નથી. માટે જ્ઞાનીને દ્રવ્યાસ્રવનો અભાવ તો સ્વભાવથી જ છે. (વળી જ્ઞાનીને ભાવાસ્રવનો અભાવ હોવાથી, દ્રવ્ય આસ્રવો નવાં કર્મના આસ્રવણનું કારણ થતા નથી તેથી તે દૃષ્ટિએ પણ જ્ઞાનીને દ્રવ્ય આસ્રવનો અભાવ છે.)

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ભાવાસ્રવ-અભાવમ્ પ્રપન્નઃ] ભાવાસ્રવોના અભાવને પામેલો અને [દ્રવ્યાસ્રવેભ્યઃ સ્વતઃ એવ ભિન્નઃ] દ્રવ્યાસ્રવોથી તો સ્વભાવથી જ ભિન્ન એવો [અયં જ્ઞાની] આ જ્ઞાની—[સદા જ્ઞાનમય-એક-ભાવઃ] કે જે સદા એક જ્ઞાનમય ભાવવાળો છે તે—[નિરાસ્રવઃ] નિરાસ્રવ જ છે, [એકઃ જ્ઞાયકઃ એવ] માત્ર એક જ્ઞાયક જ છે.

કથં જ્ઞાની નિરાસ્રવ ઇતિ ચેત્—

ચરવિહ અણેયભેયં બંધંતે ણાણદંસણગુણેહિં ।

સમણ સમણ જમ્હા તેણ અબંધો ત્તિ ણાણી ટુ ॥૧૭૦॥

ચતુર્વિધા અનેકભેદં બધ્નન્તિ જ્ઞાનદર્શનગુણાભ્યામ્ ।

સમયે સમયે યસ્માત્ તેનાબન્ધ ઇતિ જ્ઞાની તુ ॥૧૭૦॥

જ્ઞાની હિ તાવદાસ્રવભાવભાવનાભિપ્રાયાભાવાન્નિરાસ્રવ ઇવ । યત્તુ તસ્યાપિ દ્રવ્યપ્રત્યયાઃ પ્રતિસમયમનેકપ્રકારં પુદ્ગલકર્મ બધ્નન્તિ, તત્ર જ્ઞાનગુણપરિણામ ઇવ હેતુઃ ।

કથં જ્ઞાનગુણપરિણામો બન્ધહેતુરિતિ ચેત્—

ભાવાર્થ :—રાગદ્વેષમોહસ્વરૂપ ભાવાસ્રવનો જ્ઞાનીને અભાવ થયો છે અને દ્રવ્યાસ્રવથી તો તે સદાય સ્વયમેવ ભિન્ન જ છે કારણ કે દ્રવ્યાસ્રવ પુદ્ગલપરિણામસ્વરૂપ છે અને જ્ઞાની ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. આ રીતે જ્ઞાનીને ભાવાસ્રવ તેમ જ દ્રવ્યાસ્રવનો અભાવ હોવાથી તે નિરાસ્રવ જ છે. ૧૧૫.

હવે પૂછે છે કે જ્ઞાની નિરાસ્રવ કઈ રીતે છે? તેના ઉત્તરની ગાથા કહે છે :—

ચરવિહ પ્રત્યય સમયસમયે જ્ઞાનદર્શનગુણથી
બહુભેદ બાંધે કર્મ, તેથી જ્ઞાની તો બંધક નથી. ૧૭૦.

ગાથાર્થ :—[યસ્માત્] કારણ કે [ચતુર્વિધાઃ] ચાર પ્રકારના દ્રવ્યાસ્રવો [જ્ઞાનદર્શન-ગુણાભ્યામ્] જ્ઞાનદર્શનગુણો વડે [સમયે સમયે] સમયે સમયે [અનેકભેદં] અનેક પ્રકારનું કર્મ [બધ્નન્તિ] બાંધે છે [તેન] તેથી [જ્ઞાની તુ] જ્ઞાની તો [અબન્ધઃ ઇતિ] અબંધ છે.

ટીકા :—પ્રથમ, જ્ઞાની તો આસ્રવભાવની ભાવનાના અભિપ્રાયના અભાવને લીધે નિરાસ્રવ જ છે; પરંતુ જે તેને પણ દ્રવ્યપ્રત્યયો સમય સમય પ્રતિ અનેક પ્રકારનું પુદ્ગલકર્મ બાંધે છે, ત્યાં જ્ઞાનગુણનું પરિણામન જ કારણ છે.

હવે વળી પૂછે છે કે જ્ઞાનગુણનું પરિણામન બંધનું કારણ કઈ રીતે છે? તેના ઉત્તરની ગાથા કહે છે :—

જમ્હા દુ જહણ્ણાદો ણાણગુણાદો પુણો વિ પરિણમદિ ।
અણ્ણત્તં ણાણગુણો તેણ દુ સો બંધગો ભણિદો ॥૧૭૧॥

યસ્માત્તુ જઘન્યાત્ જ્ઞાનગુણાત્ પુનરપિ પરિણમતે ।
અન્યત્વં જ્ઞાનગુણઃ તેન તુ સ બન્ધકો ભણિતઃ ॥૧૭૧॥

જ્ઞાનગુણસ્ય હિ યાવજ્ઞઘન્યો ભાવઃ તાવત્ તસ્યાન્તર્મુહૂર્તવિપરિણામિત્વાત્ પુનઃ પુનરન્ય-
તયાસ્તિ પરિણામઃ । સ તુ, યથાખ્યાતચારિત્રાવસ્થાયા અધસ્તાદવશ્યમ્ભાવિરાગસદ્ભાવાત્, બન્ધહેતુરેવ
સ્યાત્ ।

एवं सति कथं ज्ञानी निरास्रव इति चेत्—

જે જ્ઞાનગુણની જઘન્યતામાં વર્તતો ગુણ જ્ઞાનનો,
ફરીફરી પ્રણમતો અન્યરૂપમાં, તેથી તે બંધક કહ્યો. ૧૭૧.

ગાથાર્થ :—[યસ્માત્ તુ] કારણ કે [જ્ઞાનગુણઃ] જ્ઞાનગુણ, [જઘન્યાત્ જ્ઞાનગુણાત્] જઘન્ય જ્ઞાનગુણને લીધે [પુનરપિ] ફરીને પણ [અન્યત્વં] અન્યપણે [પરિણમતે] પરિણમે છે, [તેન તુ] તેથી [સઃ] તે (જ્ઞાનગુણ) [બન્ધકઃ] કર્મનો બંધક [ભણિતઃ] કહેવામાં આવ્યો છે.

ટીકા :—જ્ઞાનગુણનો જ્યાં સુધી જઘન્ય ભાવ છે (—ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે) ત્યાં સુધી તે (જ્ઞાનગુણ) અંતર્મુહૂર્તમાં વિપરિણામ પામતો હોવાથી ફરીફરીને તેનું અન્યપણે પરિણમન થાય છે. તે (જ્ઞાનગુણનું જઘન્ય ભાવે પરિણમન), યથાખ્યાતચારિત્ર-અવસ્થાની નીચે અવશ્યભાવી રાગનો સદ્ભાવ હોવાથી, બંધનું કારણ જ છે.

ભાવાર્થ :—ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન એક જ્ઞેય પર અંતર્મુહૂર્ત જ થંભે છે, પછી અવશ્ય અન્ય જ્ઞેયને અવલંબે છે; સ્વરૂપમાં પણ તે અંતર્મુહૂર્ત જ ટકી શકે છે, પછી વિપરિણામ પામે છે. માટે એમ અનુમાન પણ થઈ શકે છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા સવિકલ્પ દશામાં હો કે નિર્વિકલ્પ અનુભવદશામાં હો—યથાખ્યાતચારિત્ર-અવસ્થા થયા પહેલાં તેને અવશ્ય રાગભાવનો સદ્ભાવ હોય છે; અને રાગ હોવાથી બંધ પણ થાય છે. માટે જ્ઞાનગુણના જઘન્ય ભાવને બંધનો હેતુ કહેવામાં આવ્યો છે.

હવે વળી ફરી પૂછે છે કે—જો આમ છે (અર્થાત્ જ્ઞાનગુણનો જઘન્ય ભાવ બંધનું કારણ છે) તો પછી જ્ઞાની નિરાસ્રવ કઈ રીતે છે? તેના ઉત્તરની ગાથા કહે છે :—

દંસણણાણચરિત્તં જં પરિણમદે જહણ્ણભાવેણ ।
 ણાણી તેણ દુ વજ્જાદિ પોગ્ગલકમ્મેણ વિવિહેણ ॥૧૭૨॥

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રં યત્પરિણમતે જઘન્યભાવેન ।
 જ્ઞાની તેન તુ વધ્યતે પુદ્ગલકર્મણા વિવિધેન ॥૧૭૨॥

યો હિ જ્ઞાની સ બુદ્ધિપૂર્વકરાગદ્વેષમોહરૂપાસ્રવભાવાભાવાત્ નિરાસ્રવ એવ । કિન્તુ સોડપિ યાવજ્ઞાનં સર્વોત્કૃષ્ટભાવેન દ્રષ્ટું જ્ઞાતુમનુચરિતું વાડશક્તઃ સન્ જઘન્યભાવેનૈવ જ્ઞાનં પશ્યતિ જાનાત્યનુચરતિ ચ તાવત્તસ્યાપિ, જઘન્યભાવાન્યથાનુપપત્યાડનુમીયમાનાબુદ્ધિપૂર્વકકલકલવિપાક-સદ્ભાવાત્, પુદ્ગલકર્મબન્ધઃ સ્યાત્ । અતસ્તાવજ્ઞાનં દ્રષ્ટવ્યં જ્ઞાતવ્યમનુચરિતવ્યં ચ યાવજ્ઞાનસ્ય યાવાન્ પૂર્ણો ભાવસ્તાવાન્ દૃષ્ટો જ્ઞાતોડનુચરિતશ્ચ સમ્યગ્ભવતિ । તતઃ સાક્ષાત્ જ્ઞાનીભૂતઃ સર્વથા નિરાસ્રવ એવ સ્યાત્ ।

ચારિત્ર, દર્શન, જ્ઞાન જેથી જઘન્ય ભાવે પરિણમે,
 તેથી જ જ્ઞાની વિવિધ પુદ્ગલકર્મથી બંધાય છે. ૧૭૨.

ગાથાર્થ :—[યત્] કારણ કે [દર્શનજ્ઞાનચારિત્રં] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર [જઘન્યભાવેન] જઘન્ય ભાવે [પરિણમતે] પરિણમે છે [તેન તુ] તેથી [જ્ઞાની] જ્ઞાની [વિવિધેન] અનેક પ્રકારનાં [પુદ્ગલકર્મણા] પુદ્ગલકર્મથી [વધ્યતે] બંધાય છે.

ટીકા :—જે ખરેખર જ્ઞાની છે તે, બુદ્ધિપૂર્વક (ઈચ્છાપૂર્વક) રાગદ્વેષમોહરૂપી આસ્રવભાવોનો તેને અભાવ હોવાથી, નિરાસ્રવ જ છે. પરંતુ ત્યાં એટલું વિશેષ છે કે—તે જ્ઞાની જ્યાં સુધી જ્ઞાનને સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવે દેખવાને, જાણવાને અને આચરવાને અશક્ત વર્તતો થકો જઘન્ય ભાવે જ જ્ઞાનને દેખે છે, જાણે છે અને આચરે છે ત્યાં સુધી તેને પણ, જઘન્ય ભાવની અન્યથા અનુપપત્તિ વડે (અર્થાત્ જઘન્ય ભાવ અન્ય રીતે નહિ બનતો હોવાને લીધે) જેનું અનુમાન થઈ શકે છે એવા અબુદ્ધિપૂર્વક કર્મકલંકના વિપાકનો સદ્ભાવ હોવાથી, પુદ્ગલકર્મનો બંધ થાય છે. માટે ત્યાં સુધી જ્ઞાનને દેખવું, જાણવું અને આચરવું કે જ્યાં સુધીમાં જ્ઞાનનો જેવડો પૂર્ણ ભાવ છે તેવડો દેખવામાં, જાણવામાં અને આચરવામાં બરાબર આવી જાય. ત્યારથી સાક્ષાત્ જ્ઞાની થયો થકો (આત્મા) સર્વથા નિરાસ્રવ જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનીને બુદ્ધિપૂર્વક (અજ્ઞાનમય) રાગદ્વેષમોહનો અભાવ હોવાથી જ્ઞાની નિરાસ્રવ જ છે. પરંતુ જ્યાં સુધી ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન છે ત્યાં સુધી તે જ્ઞાની જ્ઞાનને સર્વોત્કૃષ્ટ

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

સંન્યસ્યન્નિજબુદ્ધિપૂર્વમનિશં રાગં સમગ્રં સ્વયં
વારંવારમબુદ્ધિપૂર્વમપિ તં જેતું સ્વશક્તિં સ્મૃશન્ ।
ઉચ્છિન્દન્પરવૃત્તિમેવ સકલાં જ્ઞાનસ્ય પૂર્ણો ભવ-
ન્નાત્મા નિત્યનિરાસ્રવો ભવતિ હિ જ્ઞાની યદા સ્યાત્તદા ॥૧૧૬॥

ભાવે દેખી, જાણી અને આચરી શકતો નથી—જઘન્ય ભાવે દેખી, જાણી અને આચરી શકે છે; તેથી એમ જણાય છે કે તે જ્ઞાનીને હજુ અબુદ્ધિપૂર્વક કર્મકલંકનો વિપાક (અર્થાત્ ચારિત્ર-મોહસંબંધી રાગદ્વેષ) વિદ્યમાન છે અને તેથી તેને બંધ પણ થાય છે. માટે તેને એમ ઉપદેશ છે કે—જ્યાં સુધી કેવળજ્ઞાન ન ઊપજે ત્યાં સુધી જ્ઞાનનું જ નિરંતર ધ્યાન કરવું, જ્ઞાનને જ દેખવું, જ્ઞાનને જ જાણવું અને જ્ઞાનને જ આચરવું. આ જ માર્ગે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું પરિણમન વધતું જાય છે અને એમ કરતાં કરતાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. કેવળજ્ઞાન પ્રગટે ત્યારથી આત્મા સાક્ષાત્ જ્ઞાની છે અને સર્વ પ્રકારે નિરાસ્રવ છે.

જ્યાં સુધી ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન છે ત્યાં સુધી અબુદ્ધિપૂર્વક (અર્થાત્ ચારિત્રમોહનો) રાગ હોવા છતાં, બુદ્ધિપૂર્વક રાગના અભાવની અપેક્ષાએ જ્ઞાનીને નિરાસ્રવપણું કહ્યું અને અબુદ્ધિપૂર્વક રાગનો અભાવ થતાં અને કેવળજ્ઞાન પ્રગટતાં સર્વથા નિરાસ્રવપણું કહ્યું. આ, વિવક્ષાનું વિચિત્રપણું છે. અપેક્ષાથી સમજતાં એ સર્વ કથન યથાર્થ છે.

હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય છે :—

શ્લોકાર્થ :—[આત્મા યદા જ્ઞાની સ્યાત્ તદા] આત્મા જ્યારે જ્ઞાની થાય ત્યારે, [સ્વયં] પોતે [નિજબુદ્ધિપૂર્વમ્ સમગ્રં રાગં] પોતાના સમસ્ત બુદ્ધિપૂર્વક રાગને [અનિશં] નિરંતર [સંન્યસ્યન્] છોડતો થકો અર્થાત્ નહિ કરતો થકો, [અબુદ્ધિપૂર્વમ્] વળી જે અબુદ્ધિપૂર્વક રાગ છે [તં અપિ] તેને પણ [જેતું] જીતવાને [વારંવારમ્] વારંવાર [સ્વશક્તિં સ્મૃશન્] (જ્ઞાનાનુભવનરૂપ) સ્વશક્તિને સ્પર્શતો થકો અને (એ રીતે) [સકલાં પરવૃત્તિમ્ એવ ઉચ્છિન્દન્] સમસ્ત પરવૃત્તિને—પરપરિણતિને—ઉખેડતો [જ્ઞાનસ્ય પૂર્ણઃ ભવન્] જ્ઞાનના પૂર્ણભાવરૂપ થતો થકો, [હિ] ખરેખર [નિત્યનિરાસ્રવઃ ભવતિ] સદા નિરાસ્રવ છે.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનીએ સમસ્ત રાગને હેય જાણ્યો છે. તે રાગને મટાડવાને ઉદ્યમ કર્યા કરે છે; તેને આસ્રવભાવની ભાવનાનો અભિપ્રાય નથી; તેથી તે સદા નિરાસ્રવ જ કહેવાય છે.

પરવૃત્તિ (પરપરિણતિ) બે પ્રકારની છે—અશ્રદ્ધારૂપ અને અસ્થિરતારૂપ. જ્ઞાનીએ અશ્રદ્ધારૂપ પરવૃત્તિ છોડી છે અને અસ્થિરતારૂપ પરવૃત્તિ જીતવા માટે તે નિજ શક્તિને વારંવાર

(અનુષ્ટુભ)

સર્વસ્યામેવ જીવન્ત્યાં દ્રવ્યપ્રત્યયસન્તતૌ ।

કુતો નિરાસ્રવો જ્ઞાની નિત્યમેવેતિ ચેન્મતિઃ ॥૧૧૭॥

સવ્વે પુવ્વણિવદ્ધા દુ પચ્ચયા અત્થિ સમ્મદિદ્ડિસ્સા ।

ઉવઓગણ્ણાઓગં બંધંતે કમ્મભાવેણ ॥૧૭૩॥

સ્પર્શ છે અર્થાત્ પરિણતિને સ્વરૂપ પ્રતિ વારંવાર વાળ્યા કરે છે. એ રીતે સકળ પરવૃત્તિને ઉખેડીને કેવળજ્ઞાન પ્રગટાવે છે.

‘બુદ્ધિપૂર્વક’ અને ‘અબુદ્ધિપૂર્વક’નો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—જે રાગાદિપરિણામ ઈચ્છા સહિત થાય તે બુદ્ધિપૂર્વક છે અને જે રાગાદિપરિણામ ઈચ્છા વિના પરનિમિત્તની બળજોરીથી થાય તે અબુદ્ધિપૂર્વક છે. જ્ઞાનીને જે રાગાદિપરિણામ થાય છે તે બધાય અબુદ્ધિપૂર્વક જ છે; સવિકલ્પ દશામાં થતા રાગાદિપરિણામો જ્ઞાનીની જાણમાં છે તોપણ અબુદ્ધિપૂર્વક છે કારણ કે ઈચ્છા વિના થાય છે.

(રાજમલ્લજીએ આ કળશની ટીકા કરતાં ‘બુદ્ધિપૂર્વક’ અને ‘અબુદ્ધિપૂર્વક’નો આ પ્રમાણે અર્થ લીધો છે :—જે રાગાદિપરિણામ મન દ્વારા, બાહ્ય વિષયોને અવલંબીને, પ્રવર્તે છે અને જેઓ પ્રવર્તતા થકા જીવને પોતાને જણાય છે તેમ જ બીજાને પણ અનુમાનથી જણાય છે તે પરિણામો બુદ્ધિપૂર્વક છે; અને જે રાગાદિપરિણામ ઈન્દ્રિયમનના વ્યાપાર સિવાય કેવળ મોહના ઉદયના નિમિત્તે થાય છે અને જીવને જણાતા નથી તે અબુદ્ધિપૂર્વક છે. આ અબુદ્ધિપૂર્વક પરિણામને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની જાણે છે અને તેમના અવિનાભાવી ચિહ્ન વડે તેઓ અનુમાનથી પણ જણાય છે.) ૧૧૬.

હવે શિષ્યની આશંકાનો શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[સર્વસ્યામ્ એવ દ્રવ્યપ્રત્યયસન્તતૌ જીવન્ત્યાં] જ્ઞાનીને સમસ્ત દ્રવ્યાસ્રવની સન્તતિ વિદ્યમાન હોવા છતાં [જ્ઞાની] જ્ઞાની [નિત્યમ્ એવ] સદાય [નિરાસ્રવઃ] નિરાસ્રવ છે [કુતઃ] એમ શા કારણે કહ્યું?—[ઈતિ ચેત્ મતિઃ] એમ જો તારી બુદ્ધિ છે (અર્થાત્ જો તને એવી આશંકા થાય છે) તો હવે તેનો ઉત્તર કહેવામાં આવે છે. ૧૧૭.

હવે, પૂર્વોક્ત આશંકાના ઉત્તરની ગાથા કહે છે :—

જે સર્વ પૂર્વનિબદ્ધ પ્રત્યય વર્તતા સુદેષ્ટિને,

ઉપયોગને પ્રાયોગ્ય બંધન કર્મભાવ વડે કરે. ૧૭૩.

હોદૂળ ગિરુવભોજા તહ બંધદિ જહ હવંતિ ઉવભોજા ।
 સત્તદ્વિહા ભૂદા ણાણાવરણાદિભાવેહિં ॥૧૭૪॥
 સંતા દુ ગિરુવભોજા બાલા ઇત્થી જહેહ પુરિસસ્સ ।
 બંધદિ તે ઉવભોજે તરુણી ઇત્થી જહ ણરસ્સ ॥૧૭૫॥
 એદેણ કારણેણ દુ સમ્માદિટ્ટી અબંધગો ભણિદો ।
 આસવભાવાભાવે ણ પચ્ચયા બંધગા ભણિદા ॥૧૭૬॥

સર્વે પૂર્વનિબદ્ધાસ્તુ પ્રત્યયાઃ સન્તિ સમ્યગ્દૃષ્ટેઃ ।
 ઉપયોગપ્રાયોગ્યં બદ્ધન્તિ કર્મભાવેન ॥૧૭૩॥
 ભૂત્વા નિરુપભોગ્યાનિ તથા બદ્ધન્તિ યથા ભવન્ત્યુપભોગ્યાનિ ।
 સપ્તાષ્ટવિધાનિ ભૂતાનિ જ્ઞાનાવરણાદિભાવૈઃ ॥૧૭૪॥
 સન્તિ તુ નિરુપભોગ્યાનિ વાલા સ્ત્રી યથેહ પુરુષસ્ય ।
 બદ્ધન્તિ તાનિ ઉપભોગ્યાનિ તરુણી સ્ત્રી યથા નરસ્ય ॥૧૭૫॥
 એતેન કારણેણ તુ સમ્યગ્દૃષ્ટિરવન્ધકો ભણિતઃ ।
 આસવભાવાભાવે ન પ્રત્યયા વન્ધકા ભણિતાઃ ॥૧૭૬॥

અણભોગ્ય બની ઉપભોગ્ય જે રીત થાય તે રીત બાંધતા,
 જ્ઞાનાવરણ ઈત્યાદિ કર્મો સપ્ત-અષ્ટ પ્રકારનાં. ૧૭૪.
 સત્તા વિષે તે નિરુપભોગ્ય જ, બાળ સ્ત્રી જ્યમ પુરુષને;
 ઉપભોગ્ય બનતાં તેહ બાંધે, યુવતી જેમ પુરુષને. ૧૭૫.
 આ કારણે સમ્યક્ત્વસંયુત જીવ અણબંધક કહ્યા,
 આસરવભાવઅભાવમાં નહિ પ્રત્યયો બંધક કહ્યા. ૧૭૬.

ગાથાર્થ :—[સમ્યગ્દૃષ્ટેઃ] સમ્યગ્દૃષ્ટિને [સર્વે] બધા [પૂર્વનિબદ્ધાઃ તુ] પૂર્વે બંધાયેલા
 [પ્રત્યયાઃ] પ્રત્યયો (દ્રવ્ય આસ્રવો) [સન્તિ] સત્તારૂપે મોજૂદ છે તેઓ [ઉપયોગપ્રાયોગ્યં]
 ઉપયોગના પ્રયોગ અનુસાર, [કર્મભાવેન] કર્મભાવ વડે (—રાગાદિક વડે) [બદ્ધન્તિ] નવો બંધ
 કરે છે. તે પ્રત્યયો, [નિરુપભોગ્યાનિ] નિરુપભોગ્ય [ભૂત્વા] રહીને પછી [યથા] જે રીતે

યતઃ સદવસ્થાયાં તદાત્વપરિણીતબાલસ્ત્રીવત્ પૂર્વમનુપભોગ્યત્વેઽપિ વિપાકાવસ્થાયાં પ્રાપ્ત-
યૌવનપૂર્વપરિણીતસ્ત્રીવત્ ઉપભોગ્યત્વાત્ ઉપયોગપ્રાયોગ્યં પુદ્ગલકર્મદ્રવ્યપ્રત્યયાઃ સન્તોઽપિ કર્મોદય-
કાર્યજીવભાવસદ્ભાવાદેવ બદ્ધન્તિ । તતો જ્ઞાનિનો યદિ દ્રવ્યપ્રત્યયાઃ પૂર્વબદ્ધાઃ સન્તિ, સન્તુ; તથાપિ
સ તુ નિરાસ્રવ એવ, કર્મોદયકાર્યસ્ય રાગદ્વેષમોહરૂપસ્યાસ્રવભાવસ્યાભાવે દ્રવ્યપ્રત્યયાનામબન્ધ-
હેતુત્વાત્ ।

[ઉપભોગ્યાનિ] ઉપભોગ્ય [ભવન્તિ] થાય છે [તથા] તે રીતે, [જ્ઞાનાવરણાદિભાવૈઃ] જ્ઞાનાવરણાદિ
ભાવે [સપ્તાષ્ટવિધાનિ ભૂતાનિ] સાત-આઠ પ્રકારનાં થયેલાં એવાં કર્મોને [બદ્ધાતિ] બંધે છે. [સન્તિ
તુ] સત્તા-અવસ્થામાં તેઓ [નિરુપભોગ્યાનિ] નિરુપભોગ્ય છે અર્થાત્ ભોગવવાયોગ્ય નથી—
[યથા] જેમ [ઇહ] જગતમાં [બાલા સ્ત્રી] બાળ સ્ત્રી [પુરુષસ્ય] પુરુષને નિરુપભોગ્ય છે તેમ;
[તાનિ] તેઓ [ઉપભોગ્યાનિ] ઉપભોગ્ય અર્થાત્ ભોગવવાયોગ્ય થતાં [બદ્ધાતિ] બંધન કરે છે—
[યથા] જેમ [તરુણી સ્ત્રી] તરુણ સ્ત્રી [નરસ્ય] પુરુષને બંધે છે તેમ. [એતેન તુ કારણેન] આ
કારણથી [સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ] સમ્યગ્દૃષ્ટિને [અબન્ધકઃ] અબંધક [ભણિતઃ] કહ્યો છે, કારણ કે
[આસ્રવભાવાભાવે] આસ્રવભાવના અભાવમાં [પ્રત્યયાઃ] પ્રત્યયોને [બન્ધકાઃ] (કર્મના) બંધક [ન
ભણિતાઃ] કહ્યા નથી.

ટીકા :—જેમ પ્રથમ તો તત્કાળની પરણેલી બાળ સ્ત્રી અનુપભોગ્ય છે પરંતુ યૌવનને
પામેલી એવી તે પહેલાંની પરણેલી સ્ત્રી યૌવન-અવસ્થામાં ઉપભોગ્ય થાય છે અને જે રીતે
ઉપભોગ્ય થાય તે અનુસારે, પુરુષના રાગભાવને લીધે જ, પુરુષને બંધન કરે છે—વશ કરે છે,
તેવી રીતે જેઓ પ્રથમ તો સત્તા-અવસ્થામાં અનુપભોગ્ય છે પરંતુ વિપાક-અવસ્થામાં
ઉપભોગ્યોગ્ય થાય છે એવા પુદ્ગલકર્મરૂપ દ્રવ્યપ્રત્યયો હોવા છતાં તેઓ ઉપયોગના પ્રયોગ
અનુસારે (અર્થાત્ દ્રવ્યપ્રત્યયના ઉપભોગમાં ઉપયોગ જોડાય તેના પ્રમાણમાં), કર્મોદયના કાર્યરૂપ
જીવભાવના સદ્ભાવને લીધે જ, બંધન કરે છે. માટે જ્ઞાનીને જો પૂર્વબદ્ધ દ્રવ્યપ્રત્યયો વિદ્યમાન
છે, તો ભલે હો; તથાપિ તે (જ્ઞાની) તો નિરાસ્રવ જ છે, કારણ કે કર્મોદયનું કાર્ય જે
રાગદ્વેષમોહરૂપ આસ્રવભાવ તેના અભાવમાં દ્રવ્યપ્રત્યયો બંધનાં કારણ નથી. (જેમ પુરુષને
રાગભાવ હોય તો જ જુવાની પામેલી સ્ત્રી તેને વશ કરી શકે છે તેમ જીવને આસ્રવભાવ હોય
તો જ ઉદયપ્રાપ્ત દ્રવ્યપ્રત્યયો નવો બંધ કરી શકે છે.)

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યાસ્રવોના ઉદયને અને જીવના રાગદ્વેષમોહભાવોને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક-
ભાવ છે. દ્રવ્યાસ્રવોના ઉદય વિના જીવને આસ્રવભાવ થઈ શકે નહિ અને તેથી બંધ પણ થઈ
શકે નહિ. દ્રવ્યાસ્રવોનો ઉદય થતાં જીવ જે પ્રકારે તેમાં જોડાય અર્થાત્ જે પ્રકારે તેને ભાવાસ્રવ
થાય તે પ્રકારે દ્રવ્યાસ્રવો નવીન બંધનાં કારણ થાય છે. જીવ ભાવાસ્રવ ન કરે તો તેને નવો
બંધ થતો નથી.

વિજહતિ ન હિ સત્તાં પ્રત્યયાઃ પૂર્વબદ્ધાઃ
સમયમનુસરન્તો યદ્યપિ દ્રવ્યરૂપાઃ ।
તદપિ સકલરાગદ્વેષમોહવ્યુદાસા-
દવતરતિ ન જાતુ જ્ઞાનિનઃ કર્મબન્ધઃ ॥૧૧૮॥

સમ્યગ્દેષ્ટિને મિથ્યાત્વનો અને અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય નહિ હોવાથી તેને તે પ્રકારના ભાવાસ્રવો તો થતા જ નથી અને મિથ્યાત્વ તેમ જ અનંતાનુબંધી કષાય સંબંધી બંધ પણ થતો નથી. (ક્ષાયિક સમ્યગ્દેષ્ટિને સત્તામાંથી મિથ્યાત્વનો ક્ષય થતી વખતે જ અનંતાનુબંધી કષાયનો તથા તે સંબંધી અવિરતિ અને યોગભાવનો પણ ક્ષય થઈ ગયો હોય છે તેથી તેને તે પ્રકારનો બંધ થતો નથી; ઔપશમિક સમ્યગ્દેષ્ટિને મિથ્યાત્વ તેમ જ અનંતાનુબંધી કષાયો માત્ર ઉપશમમાં-સત્તામાં-જ હોવાથી સત્તામાં રહેલું દ્રવ્ય ઉદયમાં આવ્યા વિના તે પ્રકારના બંધનું કારણ થતું નથી; અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દેષ્ટિને પણ સમ્યક્ત્વમોહનીય સિવાયની છ પ્રકૃતિઓ વિપાક-ઉદયમાં આવતી નથી તેથી તે પ્રકારનો બંધ થતો નથી.)

અવિરતસમ્યગ્દેષ્ટિ વગેરેને જે ચારિત્રમોહનો ઉદય વર્તે છે તેમાં જે પ્રકારે જીવ જોડાય છે તે પ્રકારે તેને નવો બંધ થાય છે; તેથી ગુણસ્થાનોના વર્ણનમાં અવિરતસમ્યગ્દેષ્ટિ આદિ ગુણસ્થાનોએ અમુક અમુક પ્રકૃતિનો બંધ કહ્યો છે. પરંતુ આ બંધ અલ્પ હોવાથી તેને સામાન્ય સંસારની અપેક્ષાએ બંધમાં ગણવામાં આવતો નથી. સમ્યગ્દેષ્ટિ ચારિત્રમોહના ઉદયમાં સ્વામિત્વભાવે તો જોડાતો જ નથી, માત્ર અસ્થિરતારૂપે જોડાય છે; અને અસ્થિરતારૂપ જોડાણ તે નિશ્ચયદેષ્ટિમાં જોડાણ જ નથી. માટે સમ્યગ્દેષ્ટિને રાગદ્વેષમોહનો અભાવ કહેવામાં આવ્યો છે. જ્યાં સુધી કર્મનું સ્વામીપણું રાખીને કર્મના ઉદયમાં જીવ પરિણમે છે ત્યાં સુધી જ જીવ કર્મનો કર્તા છે; ઉદયનો જ્ઞાતાદ્રષ્ટા થઈને પરના નિમિત્તથી માત્ર અસ્થિરતારૂપે પરિણમે ત્યારે કર્તા નથી, જ્ઞાતા જ છે. આ અપેક્ષાએ, સમ્યગ્દેષ્ટિ થયા પછી ચારિત્રમોહના ઉદયરૂપ પરિણમવા છતાં તેને જ્ઞાની અને અબંધક કહેવામાં આવ્યો છે. જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વનો ઉદય છે અને તેમાં જોડાઈને જીવ રાગદ્વેષમોહભાવે પરિણમે છે ત્યાં સુધી જ તેને અજ્ઞાની અને બંધક કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનો અને બંધ-અબંધનો આ વિશેષ જાણવો. વળી શુદ્ધ સ્વરૂપમાં લીન રહેવાના અભ્યાસ દ્વારા કેવળજ્ઞાન પ્રગટવાથી જ્યારે જીવ સાક્ષાત્ સંપૂર્ણજ્ઞાની થાય છે ત્યારે તો તે સર્વથા નિરાસ્રવ થઈ જાય છે એમ પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યદ્યપિ] જોકે [સમયમ્ અનુસરન્તઃ] પોતપોતાના સમયને અનુસરતા

(અનુષ્ટુભ)

રાગદ્વેષવિમોહાનાં જ્ઞાનિનો યદસમ્ભવઃ ।

તત એવ ન બન્ધોઽસ્ય તે હિ બન્ધસ્ય કારણમ્ ॥૧૧૬॥

રાગો દોસો મોહો ય આસવા ણત્થિ સમ્મદિટ્ઠિસ્સ ।
તમ્હા આસવભાવેણ વિણા હેદૂ ણ પચ્ચયા હોંતિ ॥૧૭૭॥
હેદૂ ચ્ચદુવ્વિયપ્પો અટ્ટવિયપ્પસ્સ કારણં મ્હિણંદં ।
તેસિં પિ ય રાગાદી તેસિમભાવે ણ વજ્જંતિ ॥૧૭૮॥

(અર્થાત્ પોતપોતાના સમયે ઉદયમાં આવતા) એવા [પૂર્વબદ્ધાઃ] પૂર્વબદ્ધ (પૂર્વે અજ્ઞાન-અવસ્થામાં બંધાયેલા) [દ્રવ્યરૂપાઃ પ્રત્યયાઃ] દ્રવ્યરૂપ પ્રત્યયો [સત્તાં] પોતાની સત્તા [ન હિ વિજહતિ] છોડતા નથી (અર્થાત્ સત્તામાં છે—હયાત છે), [તદપિ] તોપણ [સક્તરાગદ્વેષ-મોહબ્યુદાસાત્] સર્વ રાગદ્વેષમોહનો અભાવ હોવાથી [જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીને [કર્મબન્ધઃ] કર્મબંધ [જાતુ] કદાપિ [અવતરતિ ન] અવતાર ધરતો નથી—થતો નથી.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનીને પણ પૂર્વે અજ્ઞાન-અવસ્થામાં બંધાયેલા દ્રવ્યાસ્રવો સત્તા-અવસ્થામાં હયાત છે અને તેમના ઉદયકાળે ઉદયમાં આવતા જાય છે. પરંતુ તે દ્રવ્યાસ્રવો જ્ઞાનીને કર્મબંધનું કારણ થતા નથી, કેમ કે જ્ઞાનીને સકળ રાગદ્વેષમોહભાવોનો અભાવ છે. અહીં સકળ રાગદ્વેષમોહનો અભાવ બુદ્ધિપૂર્વક રાગદ્વેષમોહની અપેક્ષાએ સમજવો. ૧૧૮.

હવે આ જ અર્થ દેઢ કરનારી બે ગાથાઓ આવે છે તેની સૂચનિકારૂપ શ્લોક કહે છે:—

શ્લોકાર્થ :—[યત્] કારણ કે [જ્ઞાનિનઃ રાગદ્વેષવિમોહાનાં અસમ્ભવઃ] જ્ઞાનીને રાગદ્વેષમોહનો અસંભવ છે [તતઃ એવ] તેથી [અસ્ય બન્ધઃ ન] તેને બંધ નથી; [હિ] કેમ કે [તે બન્ધસ્ય કારણમ્] તે (રાગદ્વેષમોહ) જ બંધનું કારણ છે. ૧૧૯.

હવે આ અર્થના સમર્થનની બે ગાથાઓ કહે છે :—

નહિ રાગદ્વેષ, ન મોહ—એ આસ્રવ નથી સુદેષ્ટિને,
તેથી જ આસ્રવભાવ વિણ નહિ પ્રત્યયો હેતુ બને; ૧૭૭.
હેતુ ચતુર્વિધ અષ્ટવિધ કર્મો તણાં કારણ કહ્યા,
તેનાંય રાગાદિક કહ્યા, રાગાદિ નહિ ત્યાં બંધ ના. ૧૭૮.

રાગો દ્વેષો મોહશ્ચ આસ્રવા ન સન્તિ સમ્યગ્દૃષ્ટેઃ ।
તસ્માદાસ્રવભાવેન વિના હેતવો ન પ્રત્યયા ભવન્તિ ॥૧૭૭॥
હેતુશ્ચતુર્વિકલ્પઃ અષ્ટવિકલ્પસ્ય કારણં ભણિતમ્ ।
તેષામપિ ચ રાગાદયસ્તેષામભાવે ન વધ્યન્તે ॥૧૭૮॥

રાગદ્વેષમોહા ન સન્તિ સમ્યગ્દૃષ્ટેઃ, સમ્યગ્દૃષ્ટિવાન્યથાનુપપત્તેઃ । તદભાવે ન તસ્ય દ્રવ્ય-
પ્રત્યયાઃ પુદ્ગલકર્મહેતુત્વં વિભ્રતિ, દ્રવ્યપ્રત્યયાનાં પુદ્ગલકર્મહેતુત્વસ્ય રાગાદિહેતુત્વાત્ । તતો
હેતુહેત્વભાવે હેતુમદભાવસ્ય પ્રસિદ્ધત્વાત્ જ્ઞાનિનો નાસ્તિ બન્ધઃ ।

ગાથાર્થ :—[રાગઃ] રાગ, [દ્વેષઃ] દ્વેષ [ચ મોહઃ] અને મોહ—[આસ્રવાઃ] એ
આસ્રવો [સમ્યગ્દૃષ્ટેઃ] સમ્યગ્દૃષ્ટિને [ન સન્તિ] નથી [તસ્માત્] તેથી [આસ્રવભાવેન વિના]
આસ્રવભાવ વિના [પ્રત્યયાઃ] દ્રવ્યપ્રત્યયો [હેતવઃ] કર્મબંધનાં કારણ [ન ભવન્તિ] થતા નથી.

[ચતુર્વિકલ્પ હેતુઃ] (મિથ્યાત્વાદિ) ચાર પ્રકારના હેતુઓ [અષ્ટવિકલ્પસ્ય] આઠ પ્રકારનાં
કર્મોનાં [કારણં] કારણ [ભણિતમ્] કહેવામાં આવ્યા છે, [ચ] અને [તેષામ્ અપિ] તેમને પણ
[રાગાદયઃ] (જીવના) રાગાદિ ભાવો કારણ છે; [તેષામ્ અભાવે] તેથી રાગાદિ ભાવોના
અભાવમાં [ન વધ્યન્તે] કર્મ બંધાતાં નથી. (માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિને બંધ નથી.)

ટીકા :—સમ્યગ્દૃષ્ટિને રાગદ્વેષમોહ નથી કારણ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિપણાની અન્યથા
અનુપપત્તિ છે (અર્થાત્ રાગદ્વેષમોહના અભાવ વિના સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું બની શકતું નથી);
રાગદ્વેષમોહના અભાવમાં તેને (સમ્યગ્દૃષ્ટિને) દ્રવ્યપ્રત્યયો પુદ્ગલકર્મનું (અર્થાત્ પુદ્ગલકર્મના
બંધનનું) હેતુપણું ધારતા નથી કારણ કે દ્રવ્યપ્રત્યયોને પુદ્ગલકર્મના હેતુપણાના હેતુઓ રાગાદિક
છે; માટે હેતુના હેતુના અભાવમાં હેતુમાનનો (અર્થાત્ કારણનું જે કારણ તેના અભાવમાં
કાર્યનો) અભાવ પ્રસિદ્ધ હોવાથી જ્ઞાનીને બંધ નથી.

ભાવાર્થ :—અહીં, રાગદ્વેષમોહના અભાવ વિના સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું હોઈ શકે નહિ એવો
અવિનાભાવી નિયમ કહ્યો ત્યાં મિથ્યાત્વસંબંધી રાગાદિકનો અભાવ સમજવો. મિથ્યાત્વસંબંધી
રાગાદિકને જ અહીં રાગાદિક ગણવામાં આવ્યા છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ થયા પછી કાંઈક
ચારિત્રમોહસંબંધી રાગ રહે છે તેને અહીં ગણ્યો નથી; તે ગોણ છે. આ રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિને
ભાવાસ્રવનો અર્થાત્ રાગદ્વેષમોહનો અભાવ છે. દ્રવ્યાસ્રવોને બંધના હેતુ થવામાં હેતુભૂત એવા
રાગદ્વેષમોહનો સમ્યગ્દૃષ્ટિને અભાવ હોવાથી દ્રવ્યાસ્રવો બંધના હેતુ થતા નથી, અને દ્રવ્યાસ્રવો
બંધના હેતુ નહિ થતા હોવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને—જ્ઞાનીને—બંધ થતો નથી.

(વસન્તતિલકા)

અધ્યાસ્ય શુદ્ધનયમુદ્ધતબોધચિહ્ન-
મૈકાગ્રમેવ કલયન્તિ સદૈવ યે તે।
રાગાદિમુક્તમનસઃ સતતં ભવન્તઃ
પશ્યન્તિ બન્ધવિધુરં સમયસ્ય સારમ્ ॥૧૨૦॥

સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્ઞાની કહેવામાં આવે છે તે યોગ્ય જ છે. ‘જ્ઞાની’ શબ્દ મુખ્યપણે ત્રણ અપેક્ષાએ વપરાય છે:—(૧) પ્રથમ તો, જેને જ્ઞાન હોય તે જ્ઞાની કહેવાય; આમ સામાન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષાએ તો સર્વ જીવો જ્ઞાની છે. (૨) સમ્યક્ જ્ઞાન અને મિથ્યા જ્ઞાનની અપેક્ષા લેવામાં આવે તો સમ્યગ્દૃષ્ટિને સમ્યજ્ઞાન હોવાથી તે અપેક્ષાએ તે જ્ઞાની છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિ અજ્ઞાની છે. (૩) સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને અપૂર્ણ જ્ઞાનની અપેક્ષા લેવામાં આવે તો કેવળી ભગવાન જ્ઞાની છે અને છદ્મસ્થ અજ્ઞાની છે કારણ કે સિદ્ધાંતમાં પાંચ ભાવોનું કથન કરતાં બારમા ગુણસ્થાન સુધી અજ્ઞાનભાવ કહ્યો છે. આ પ્રમાણે અનેકાંતથી અપેક્ષા વડે વિધિનિષેધ નિર્બાધપણે સિદ્ધ થાય છે; સર્વથા એકાંતથી કાંઈ પણ સિદ્ધ થતું નથી.

હવે, જ્ઞાનીને બંધ થતો નથી એ શુદ્ધનયનું માહાત્મ્ય છે માટે શુદ્ધનયના મહિમાનું કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ઉદ્ધતબોધચિહ્નમ્ શુદ્ધનયમ્ અધ્યાસ્ય] ઉદ્ધત જ્ઞાન (—કોઈનું દબાવ્યું દબાય નહિ એવું ઉન્નત જ્ઞાન) જેનું લક્ષણ છે એવા શુદ્ધનયમાં રહીને અર્થાત્ શુદ્ધનયનો આશ્રય કરીને [યે] જેઓ [સદા એવ] સદાય [એકાગ્રમ્ એવ] એકાગ્રપણાનો જ [કલયન્તિ] અભ્યાસ કરે છે [તે] તેઓ, [સતતં] નિરંતર [રાગાદિમુક્તમનસઃ ભવન્તઃ] રાગાદિથી રહિત ચિત્તવાળા વર્તતા થકા, [બન્ધવિધુરં સમયસ્ય સારમ્] બંધરહિત એવા સમયના સારને (અર્થાત્ પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને) [પશ્યન્તિ] દેખે છે—અનુભવે છે.

ભાવાર્થ :—અહીં શુદ્ધનય વડે એકાગ્રતાનો અભ્યાસ કરવાનું કહ્યું છે. ‘હું કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું, શુદ્ધ છું’—એવું જે આત્મદ્રવ્યનું પરિણમન તે શુદ્ધનય. આવા પરિણમનને લીધે વૃત્તિ જ્ઞાનમાં વળ્યા કરે અને સ્થિરતા વધતી જાય તે એકાગ્રતાનો અભ્યાસ.

શુદ્ધનય શ્રુતજ્ઞાનનો અંશ છે અને શ્રુતજ્ઞાન તો પરોક્ષ છે તેથી તે અપેક્ષાએ શુદ્ધનય દ્વારા થતો શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ પણ પરોક્ષ છે. વળી તે અનુભવ એકદેશ શુદ્ધ છે તે અપેક્ષાએ તેને વ્યવહારથી પ્રત્યક્ષ પણ કહેવામાં આવે છે. સાક્ષાત્ શુદ્ધનય તો કેવળજ્ઞાન થયે થાય છે. ૧૨૦.

પ્રચ્યુત્ય શુદ્ધનયતઃ પુનરેવ યે તુ
રાગાદિયોગમુપયાન્તિ વિમુક્તબોધાઃ ।
તે કર્મબન્ધમિહ વિભ્રતિ પૂર્વબદ્ધ-
દ્રવ્યાસ્રવૈઃ કૃતવિચિત્રવિકલ્પજાલમ્ ॥૧૨૧॥

હવે કહે છે કે જેઓ શુદ્ધનયથી ચ્યુત થાય તેઓ કર્મ બાંધે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ઈહ] જગતમાં [યે] જેઓ [શુદ્ધનયતઃ પ્રચ્યુત્ય] શુદ્ધનયથી ચ્યુત થઈને [પુનઃ એવ તુ] ફરીને [રાગાદિયોગમ્] રાગાદિના સંબંધને [ઉપયાન્તિ] પામે છે [તે] એવા જીવો, [વિમુક્તબોધાઃ] જેમણે જ્ઞાનને છોડ્યું છે એવા થયા થકા, [પૂર્વબદ્ધદ્રવ્યાસ્રવૈઃ] પૂર્વબદ્ધ દ્રવ્યાસ્રવો વડે [કર્મબન્ધમ્] કર્મબંધને [વિભ્રતિ] ધારણ કરે છે (—કર્મોને બાંધે છે)—[કૃત-વિચિત્ર-વિકલ્પ-જાલમ્] કે જે કર્મબંધ વિચિત્ર ભેદોના સમૂહવાળો હોય છે (અર્થાત્ જે કર્મબંધ અનેક પ્રકારનો હોય છે).

ભાવાર્થ :—શુદ્ધનયથી ચ્યુત થવું એટલે ‘હું શુદ્ધ છું’ એવા પરિણમનથી છૂટીને અશુદ્ધરૂપે પરિણમવું તે અર્થાત્ મિથ્યાદૃષ્ટિ બની જવું તે. એમ થતાં, જીવને મિથ્યાત્વ સંબંધી રાગાદિક ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી દ્રવ્યાસ્રવો કર્મબંધનાં કારણ થાય છે અને તેથી અનેક પ્રકારનાં કર્મ બંધાય છે. આ રીતે અહીં શુદ્ધનયથી ચ્યુત થવાનો અર્થ શુદ્ધતાના ભાનથી (સમ્યક્ત્વથી) ચ્યુત થવું એમ કરવો. ઉપયોગની અપેક્ષા અહીં ગૌણ છે, અર્થાત્ શુદ્ધનયથી ચ્યુત થવું એટલે શુદ્ધ ઉપયોગથી ચ્યુત થવું એવો અર્થ અહીં મુખ્ય નથી; કારણ કે શુદ્ધોપયોગરૂપ રહેવાનો કાળ અલ્પ હોવાથી માત્ર અલ્પ કાળ શુદ્ધોપયોગરૂપ રહીને પછી તેનાથી છૂટી જ્ઞાન અન્ય જ્ઞેયોમાં ઉપયુક્ત થાય તોપણ મિથ્યાત્વ વિના જે રાગનો અંશ છે તે અભિપ્રાયપૂર્વક નહિ હોવાથી જ્ઞાનીને માત્ર અલ્પ બંધ થાય છે અને અલ્પ બંધ સંસારનું કારણ નથી. માટે અહીં ઉપયોગની અપેક્ષા મુખ્ય નથી.

હવે જો ઉપયોગની અપેક્ષા લઈએ તો આ પ્રમાણે અર્થ ઘટે:—જીવ શુદ્ધસ્વરૂપના નિર્વિકલ્પ અનુભવથી છૂટે પરંતુ સમ્યક્ત્વથી ન છૂટે તો તેને ચારિત્રમોહના રાગથી કાંઈક બંધ થાય છે. તે બંધ જોકે અજ્ઞાનના પક્ષમાં નથી તોપણ તે બંધ તો છે જ. માટે તેને મટાડવાને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાનીને શુદ્ધનયથી ન છૂટવાનો અર્થાત્ શુદ્ધોપયોગમાં લીન રહેવાનો ઉપદેશ છે. કેવળજ્ઞાન થતાં સાક્ષાત્ શુદ્ધનય થાય છે. ૧૨૧.

જહ પુરિસેણાહારો ગહિદો પરિણમદિ સો અણેયવિહં ।
 માંસવસારુહિરાદી ભાવે ઉદરગ્નિસંયુક્તો ॥૧૭૬॥
 તહ ણાણિસ્સ દુ પુવ્વં જે બદ્ધા પચ્ચયા બહુવિયપ્પં ।
 બજ્જંતે કમ્મં તે ણયપરિહીણા દુ તે જીવા ॥૧૮૦॥

યથા પુરુષેણાહારો ગૃહીતઃ પરિણમતિ સોઽનેકવિધમ્ ।
 માંસવસારુધિરાદીન્ ભાવાન્ ઉદરાગ્નિસંયુક્તઃ ॥૧૭૬॥
 તથા જ્ઞાનિનસ્તુ પૂર્વં યે બદ્ધાઃ પ્રત્યયા બહુવિકલ્પમ્ ।
 બધ્નન્તિ કર્મં તે નયપરિહીનાસ્તુ તે જીવાઃ ॥૧૮૦॥

યદા તુ શુદ્ધનયાત્ પરિહીણો ભવતિ જ્ઞાની તદા તસ્ય રાગાદિસદ્ભાવાત્, પૂર્વબદ્ધાઃ દ્રવ્યપ્રત્યયાઃ, સ્વસ્ય હેતુત્વહેતુસદ્ભાવે હેતુમદ્ભાવસ્યાનિવાર્યત્વાત્, જ્ઞાનાવરણાદિભાવૈઃ પુદ્ગલકર્મ બન્ધં પરિણમયન્તિ । ન ચૈતદપ્રસિદ્ધં, પુરુષગૃહીતાહારસ્યોદરાગ્નિના રસરુધિરમાંસાદિભાવૈઃ

હવે આ જ અર્થને દેષ્ટાંત દ્વારા દેઢ કરે છે :—

પુરુષે ગ્રહલ અહાર જે, ઉદરાગ્નિને સંયોગ તે બહુવિધ માંસ, વસા અને રુધિરાદિ ભાવે પરિણમે ૧૭૬.
 ત્યમ જ્ઞાનીને પણ પ્રત્યયો જે પૂર્વકાળનિબદ્ધ તે બહુવિધ બાંધે કર્મ, જો જીવ શુદ્ધનયપરિચ્યુત બને. ૧૮૦.

ગાથાર્થ :—[યથા] જેમ [પુરુષેણ] પુરુષ વડે [ગૃહીતઃ] ગ્રહાયેલો [આહારઃ] જે આહાર [સઃ] તે [ઉદરાગ્નિસંયુક્તઃ] ઉદરાગ્નિથી સંયુક્ત થયો થકો [અનેકવિધમ્] અનેક પ્રકારે [માંસવસારુધિરાદીન્] માંસ, વસા, રુધિર આદિ [ભાવાન્] ભાવોરૂપે [પરિણમતિ] પરિણમે છે, [તથા તુ] તેમ [જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીને [પૂર્વં બદ્ધાઃ] પૂર્વે બંધાયેલા [યે પ્રત્યયાઃ] જે દ્રવ્યાસ્રવો છે [તે] તે [બહુવિકલ્પમ્] બહુ પ્રકારનાં [કર્મ] કર્મ [બધ્નન્તિ] બાંધે છે;—[તે જીવાઃ] એવા જીવો [નયપરિહીનાઃ તુ] શુદ્ધનયથી ચ્યુત થયેલા છે. (જ્ઞાની શુદ્ધનયથી ચ્યુત થાય તો તેને કર્મ બંધાય છે.)

ટીકા :—જ્યારે જ્ઞાની શુદ્ધનયથી ચ્યુત થાય ત્યારે તેને રાગાદિભાવોનો સદ્ભાવ થવાથી, પૂર્વબદ્ધ દ્રવ્યપ્રત્યયો, પોતાને (—દ્રવ્યપ્રત્યયોને) કર્મબંધના હેતુપણાના હેતુનો સદ્ભાવ થતાં હેતુમાન ભાવનું (—કાર્યભાવનું) અનિવાર્યપણું હોવાથી, જ્ઞાનાવરણાદિ ભાવે પુદ્ગલકર્મને

પરિણામકરણસ્ય દર્શનાત્ ।

(અનુષ્ટુભ)

ઇદમેવાત્ર તાત્પર્યં હેયઃ શુદ્ધનયો ન હિ ।

નાસ્તિ બન્ધસ્તદત્યાગાત્ત્યાગાદ્બન્ધ એવ હિ ॥૧૨૨॥

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ધીરોદારમહિમ્ન્યનાદિનિધને બોધે નિબધ્નન્ધૃતિં

ત્યાજ્યઃ શુદ્ધનયો ન જાતુ કૃતિભિઃ સર્વકૃષઃ કર્મણામ્ ।

તત્રસ્થાઃ સ્વમરીચિચક્રમચિરાત્સંહત્ય નિર્યદ્બહિઃ

પૂર્ણ જ્ઞાનઘનૌઘમેકમચલં પશ્યન્તિ શાન્તં મહઃ ॥૧૨૩॥

બંધરૂપે પરિણામાવે છે. અને આ અપ્રસિદ્ધ પણ નથી (અર્થાત્ આનું દેષ્ટાંત જગતમાં પ્રસિદ્ધ-જાણીતું છે); કારણ કે ઉદરાગ્નિ, પુરુષે ગ્રહેલા આહારને રસ, રુધિર, માંસ આદિ ભાવે પરિણામાવે છે એમ જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાની શુદ્ધનયથી છૂટે ત્યારે તેને રાગાદિભાવોનો સદ્ભાવ થાય છે, રાગાદિભાવોના નિમિત્તે દ્રવ્યાસ્રવો અવશ્ય કર્મબંધનાં કારણ થાય છે અને તેથી કાર્મણવર્ગણા બંધરૂપે પરિણામે છે. ટીકામાં જે એમ કહ્યું છે કે “દ્રવ્યપ્રત્યયો પુદ્ગલકર્મને બંધરૂપે પરિણામાવે છે”, તે નિમિત્તથી કહ્યું છે. ત્યાં એમ સમજવું કે “દ્રવ્યપ્રત્યયો નિમિત્તભૂત થતાં કાર્મણવર્ગણા સ્વયં બંધરૂપે પરિણામે છે”.

હવે આ સર્વ કથનના તાત્પર્યરૂપ શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[અત્ર] અહીં [ઇદમ્ એવ તાત્પર્યં] આ જ તાત્પર્ય છે કે [શુદ્ધનયઃ ન હિ હેયઃ] શુદ્ધનય ત્યાગવાયોગ્ય નથી; [હિ] કારણ કે [તત્-અત્યાગાત્ બન્ધઃ નાસ્તિ] તેના અત્યાગથી (કર્મનો) બંધ થતો નથી અને [તત્-ત્યાગાત્ બન્ધઃ એવ] તેના ત્યાગથી બંધ જ થાય છે. ૧૨૨.

ફરી, ‘શુદ્ધનય ઇડવાયોગ્ય નથી’ એવા અર્થને દેઢ કરનારું કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ધીર-ઉદાર-મહિમ્નિ અનાદિનિધને બોધે ધૃતિં નિબધ્નન્ શુદ્ધનયઃ] ધીર (ચળાયળતા રહિત) અને ઉદાર (સર્વ પદાર્થોમાં વિસ્તારયુક્ત) જેનો મહિમા છે એવા અનાદિનિધન જ્ઞાનમાં સ્થિરતા બાંધતો (અર્થાત્ જ્ઞાનમાં પરિણામને સ્થિર રાખતો) શુદ્ધનય— [કર્મણામ્ સર્વકૃષઃ] કે જે કર્મોને મૂળથી નાશ કરનારો છે તે—[કૃતિભિઃ] પવિત્ર ધર્મી (સમ્યગ્દેષ્ટિ) પુરુષોએ [જાતુ] કદી પણ [ન ત્યાજ્યઃ] ઇડવાયોગ્ય નથી. [તત્રસ્થાઃ] શુદ્ધનયમાં સ્થિત તે પુરુષો, [બહિઃ નિર્યત્ સ્વ-મરીચિ-ચક્રમ્ અચિરાત્ સંહત્ય] બહાર નીકળતા એવા પોતાનાં

(મન્દાક્રાન્તા)

રાગાદીનાં જ્ઞાનિતિ વિગમાત્સર્વતોડપ્યાસ્રવાણાં
નિત્યોદ્યોતં કિમપિ પરમં વસ્તુ સમ્પશ્યતોડન્તઃ ।
સ્ફારસ્ફારૈઃ સ્વરસવિસૈઃ પ્લાવયત્સર્વભાવા-
નાલોકાન્તાદચલમતુલં જ્ઞાનમુન્મગ્નમેતત્ ॥૧૨૪॥

જ્ઞાનકિરણોના સમૂહને (અર્થાત્ કર્મના નિમિત્તે પરમાં જતી જ્ઞાનની વિશેષ વ્યક્તિઓને) અલ્પ કાળમાં સમેટીને, [પૂર્ણ જ્ઞાન-ઘન-ઓઘમ્ એકમ્ અચલં શાન્તં મહઃ] પૂર્ણ, જ્ઞાનઘનના પુંજરૂપ, એક, અચળ, શાંત તેજને-તેજઃપુંજને-[પશ્યન્તિ] દેખે છે અર્થાત્ અનુભવે છે.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધનય, જ્ઞાનના સમસ્ત વિશેષોને ગૌણ કરી તથા પરનિમિત્તથી થતા સમસ્ત ભાવોને ગૌણ કરી, આત્માને શુદ્ધ, નિત્ય, અભેદરૂપ, એક ચૈતન્યમાત્ર ગ્રહણ કરે છે અને તેથી પરિણતિ શુદ્ધનયના વિષયસ્વરૂપ ચૈતન્યમાત્ર શુદ્ધ આત્મામાં એકાગ્ર-સ્થિર-થતી જાય છે. એ પ્રમાણે શુદ્ધનયનો આશ્રય કરનારા જીવો અલ્પ કાળમાં બહાર નીકળતી જ્ઞાનની વિશેષ વ્યક્તિઓને સંકેલીને, શુદ્ધનયમાં (આત્માની શુદ્ધતાના અનુભવમાં) નિર્વિકલ્પપણે ઠરતાં સર્વ કર્મોથી ભિન્ન કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ, અમૂર્તિક પુરુષાકાર, વીતરાગ જ્ઞાનમૂર્તિસ્વરૂપ પોતાના આત્માને દેખે છે અને શુકલધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ કરીને અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટાવે છે. શુદ્ધનયનું આવું માહાત્મ્ય છે. માટે શુદ્ધનયના આલંબન વડે જ્યાં સુધી કેવળજ્ઞાન ઊપજે નહિ ત્યાં સુધી સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવોએ શુદ્ધનય છોડવાયોગ્ય નથી એમ શ્રી ગુરુઓનો ઉપદેશ છે. ૧૨૩.

હવે, આસ્રવોનો સર્વથા નાશ કરવાથી જે જ્ઞાન પ્રગટ થયું તે જ્ઞાનના મહિમાનું કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[નિત્ય-ઉદ્યોતં] જેનો ઉદ્યોત (પ્રકાશ) નિત્ય છે એવી [કિમ્ અપિ પરમં વસ્તુ] કોઈ પરમ વસ્તુને [અન્તઃ સમ્પશ્યતઃ] અંતરંગમાં દેખનારા પુરુષને, [રાગાદીનાં આસ્રવાણાં] રાગાદિક આસ્રવોનો [જ્ઞાનિતિ] શીઘ્ર [સર્વતઃ અપિ] સર્વ પ્રકારે [વિગમાત્] નાશ થવાથી, [એતત્ જ્ઞાનમ્] આ જ્ઞાન [ઉન્મગ્નમ્] પ્રગટ થયું—[સ્ફારસ્ફારૈઃ] કે જે જ્ઞાન અત્યંત અત્યંત (—અનંત અનંત) વિસ્તાર પામતા [સ્વરસવિસૈઃ] નિજરસના ફેલાવથી [આ-લોક-અન્તાત્] લોકના અંત સુધીના [સર્વભાવાન્] સર્વ ભાવોને [પ્લાવયત્] તરબોળ કરી દે છે અર્થાત્ સર્વ પદાર્થોને જાણે છે, [અચલમ્] જે જ્ઞાન પ્રગટ થયું ત્યારથી સદાકાળ અચળ છે અર્થાત્ પ્રગટ્યા પછી સદા એવું ને એવું જ રહે છે—ચળતું નથી, અને [અતુલં] જે જ્ઞાન અતુલ છે અર્થાત્ જેના તુલ્ય બીજું કોઈ નથી.

ભાવાર્થ :—જે પુરુષ અંતરંગમાં ચૈતન્યમાત્ર પરમ વસ્તુને દેખે છે અને શુદ્ધનયના

इति आस्रवो निष्क्रान्तः।

इति श्रीमदमृतचन्द्रसूरिविरचितायां समयसारव्याख्यायामात्मख्यातौ आस्रवप्ररूपकः चतुर्थोऽङ्कः॥

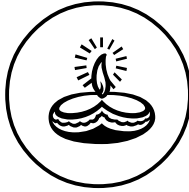
આલંબન વડે તેમાં એકાગ્ર થતો જાય છે તે પુરુષને, તત્કાળ સર્વ રાગાદિક આસ્રવભાવોનો સર્વથા અભાવ થઈને, સર્વ અતીત, અનાગત ને વર્તમાન પદાર્થોને જાણનારું નિશ્ચળ, અતુલ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. તે જ્ઞાન સર્વથી મહાન છે, તેના સમાન અન્ય કોઈ નથી. ૧૨૪.

ટીકા :—આ રીતે આસ્રવ (રંગભૂમિમાંથી) બહાર નીકળી ગયો.

ભાવાર્થ :—આસ્રવનો સ્વાંગ રંગભૂમિમાં આવ્યો હતો તેને જ્ઞાને તેના યથાર્થ સ્વરૂપે જાણી લીધો તેથી તે બહાર નીકળી ગયો.

યોગ કષાય મિથ્યાત્વ અસંયમ આસ્રવ દ્રવ્યત આગમ ગાયે,
રાગ વિરોધ વિમોહ વિભાવ અજ્ઞાનમયી યહ ભાવ જતાયે;
જે મુનિરાજ કરે ઈનિ પાલ સુરિદ્ધિ સમાજ લયે સિવ થાયે,
કાય નવાય નમૂં ચિત લાય કહૂં જય પાય લહૂં મન ભાયે.

આમ શ્રી સમયસારની (શ્રીમદ્ભગવત્કુંડકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી સમયસાર પરમાગમની) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં આસ્રવનો પ્રરૂપક ચોથો અંક સમાપ્ત થયો.

અથ પ્રવિશતિ સંવરઃ ।

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

આસંસારવિરોધિસંવરજયૈકાન્તાવલિપ્રાસ્રવ-
ન્યક્કારાત્રતિલબ્ધનિત્યવિજયં સમ્પાદયત્સંવરમ્ ।
વ્યાવૃત્તં પરરૂપતો નિયમિતં સમ્યક્સ્વરૂપે સ્ફુર-
જ્યોતિશ્ચિન્મયમુજ્જ્વલં નિજરસપ્રાગ્ભારમુચ્ચૃમ્ભતે ॥૧૨૫॥

મોહરાગરુષ દૂર કરી, સમિતિ ગુપ્તિ વ્રત પાળી;
સંવરમય આત્મા કર્યો, નમું તેહ, મન ધારી.

પ્રથમ ટીકાકાર આચાર્યમહારાજ કહે છે કે “હવે સંવર પ્રવેશ કરે છે”. આસ્રવ રંગભૂમિમાંથી બહાર નીકળી ગયા પછી હવે સંવર રંગભૂમિમાં પ્રવેશે છે.

ત્યાં પ્રથમ તો ટીકાકાર આચાર્યદેવ સર્વ સ્વાંગને જાણનારા સમ્યગ્જ્ઞાનના મહિમારૂપ મંગળ કરે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[આસંસાર-વિરોધિ-સંવર-જય-એકાન્ત-અવલિપ્ત-આસ્રવ-ન્યક્કારાત્ર] અનાદિ સંસારથી માંડીને પોતાના વિરોધી સંવરને જીતવાથી જે એકાન્ત-ગર્વિત (અત્યંત અહંકારયુક્ત) થયો છે એવો જે આસ્રવ તેનો તિરસ્કાર કરવાથી [પ્રતિલબ્ધ-નિત્ય-વિજયં સંવરમ્] જેણે સદા વિજય મેળવ્યો છે એવા સંવરને [સમ્પાદયત્] ઉત્પન્ન કરતી, [પરરૂપતઃ વ્યાવૃત્તં] પરરૂપથી જુદી (અર્થાત્ પરદ્રવ્ય અને પરદ્રવ્યના નિમિત્તે થતા ભાવોથી જુદી), [સમ્યક્-સ્વરૂપે નિયમિતં સ્ફુરત્] પોતાના સમ્યક્ સ્વરૂપમાં નિશ્ચળપણે પ્રકાશતી, [ચિન્મયમ્] ચિન્મય, [ઉજ્જ્વલં] ઉજ્જ્વળ (-નિરાબાધ, નિર્મળ, દેદીપ્યમાન) અને [નિજ-રસ-પ્રાગ્ભારમ્] નિજરસના (પોતાના ચૈતન્યરસના) ભારવાળી -અતિશયપણાવાળી [જ્યોતિઃ] જ્યોતિ [ઉચ્ચૃમ્ભતે] પ્રગટ થાય છે, ફેલાય છે.

તત્રાદાવેવ સકલકર્મસંવરણસ્ય પરમોપાયં ભેદવિજ્ઞાનમભિનન્દતિ—

ઉવઓગે ઉવઓગો કોહાદિસુ ણત્થિ કો વિ ઉવઓગો ।
 કોહો કોહે ચેવ હિ ઉવઓગે ણત્થિ યલુ કોહો ॥૧૮૧॥
 અટ્ટવિયપ્પે કમ્મે ણોકમ્મે ચાવિ ણત્થિ ઉવઓગો ।
 ઉવઓગમ્હિ ય કમ્મં ણોકમ્મં ચાવિ ણો અત્થિ ॥૧૮૨॥
 એદં તુ અવિવરીદં ણાણં જડયા દુ હોદિ જીવસ્સ ।
 તડયા ણ કિંચિ કુવ્વદિ ભાવં ઉવઓગસુદ્ધપ્પા ॥૧૮૩॥

ઉપયોગે ઉપયોગઃ ક્રોધાદિષુ નાસ્તિ કોઽપ્યુપયોગઃ ।

ક્રોધઃ ક્રોધે ચૈવ હિ ઉપયોગે નાસ્તિ યલુ ક્રોધઃ ॥૧૮૧॥

ભાવાર્થ :—અનાદિ કાળથી જે આસ્રવનો વિરોધી છે એવા સંવરને જીતીને આસ્રવ મદથી ગર્વિત થયો છે. તે આસ્રવનો તિરસ્કાર કરીને તેના પર જેણે હંમેશને માટે જય મેળવ્યો છે એવા સંવરને ઉત્પન્ન કરતો, સમસ્ત પરરૂપથી જુદો અને પોતાના સ્વરૂપમાં નિશ્ચળ એવો આ ચૈતન્યપ્રકાશ નિજરસની અતિશયતાપૂર્વક નિર્મળપણે ઉદય પામે છે. ૧૨૫.

ત્યાં (સંવર અધિકારની) શરૂઆતમાં જ, (ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય) સકળ કર્મનો સંવર કરવાનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય જે ભેદવિજ્ઞાન તેની પ્રશંસા કરે છે :—

ઉપયોગમાં ઉપયોગ, કો ઉપયોગ નહિ ક્રોધાદિમાં,
 છે ક્રોધ ક્રોધ મહીં જ, નિશ્ચય ક્રોધ નહિ ઉપયોગમાં. ૧૮૧.
 ઉપયોગ છે નહિ અષ્ટવિધ કર્મો અને નોકર્મમાં,
 કર્મો અને નોકર્મ કંઈ પણ છે નહિ ઉપયોગમાં. ૧૮૨.
 આવું અવિપરીત જ્ઞાન જ્યારે ઉદ્ભવે છે જીવને,
 ત્યારે ન કંઈ પણ ભાવ તે ઉપયોગશુદ્ધાત્મા કરે. ૧૮૩.

ગાથાર્થ :—[ઉપયોગઃ] ઉપયોગ [ઉપયોગે] ઉપયોગમાં છે, [ક્રોધાદિષુ] ક્રોધાદિકમાં [કોઽપિ ઉપયોગઃ] કોઈ ઉપયોગ [નાસ્તિ] નથી; [ચ] વળી [ક્રોધઃ] ક્રોધ [ક્રોધે એવ હિ] ક્રોધમાં જ છે, [ઉપયોગે] ઉપયોગમાં [યલુ] નિશ્ચયથી [ક્રોધઃ] ક્રોધ [નાસ્તિ] નથી.

અષ્ટવિકલ્પે કર્મણિ નોકર્મણિ ચાપિ નાસ્ત્યુપયોગઃ ।
 ઉપયોગે ચ કર્મ નોકર્મ ચાપિ નો અસ્તિ ॥૧૮૨॥
 એતત્ત્વિપરીતં જ્ઞાનં યદા તુ ભવતિ જીવસ્ય ।
 તદા ન કિઞ્ચિત્કરોતિ ભાવમુપયોગશુદ્ધાત્મા ॥૧૮૩॥

ન ખલ્વેકસ્ય દ્વિતીયમસ્તિ, દ્વયોર્ભિન્નપ્રદેશત્વેનૈકસત્તાનુપપત્તેઃ । તદસત્ત્વે ચ તેન સહાધારાધેયસમ્બન્ધોઽપિ નાસ્ત્યેવ । તતઃ સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠત્વલક્ષણ એવાધારાધેયસમ્બન્ધોઽવતિષ્ઠતે । તેન જ્ઞાનં જાનત્તાયાં સ્વરૂપે પ્રતિષ્ઠિતં, જાનત્તાયા જ્ઞાનાદપૃથગ્ભૂતત્વાત્, જ્ઞાને એવ સ્યાત્ । ક્રોધાદીનિ ક્રુધ્યન્તાદૌ સ્વરૂપે પ્રતિષ્ઠિતાનિ, ક્રુધ્યન્તાદેઃ ક્રોધાદિભ્યોઽપૃથગ્ભૂતત્વાત્, ક્રોધાદિષ્વેવ સ્યુઃ । ન પુનઃ ક્રોધાદિષુ કર્મણિ નોકર્મણિ વા જ્ઞાનમસ્તિ, ન ચ જ્ઞાને ક્રોધાદયઃ કર્મ નોકર્મ વા સન્તિ,

[અષ્ટવિકલ્પે કર્મણિ] આઠ પ્રકારનાં કર્મ [ચ અપિ] તેમ જ [નોકર્મણિ] નોકર્મમાં [ઉપયોગઃ] ઉપયોગ [નાસ્તિ] નથી [ચ] અને [ઉપયોગે] ઉપયોગમાં [કર્મ] કર્મ [ચ અપિ] તેમ જ [નોકર્મ] નોકર્મ [નો અસ્તિ] નથી.—[એતત્ તુ] આવું [અવિપરીતં] અવિપરીત [જ્ઞાનં] જ્ઞાન [યદા તુ] જ્યારે [જીવસ્ય] જીવને [ભવતિ] થાય છે, [તદા] ત્યારે [ઉપયોગશુદ્ધાત્મા] તે ઉપયોગસ્વરૂપ શુદ્ધાત્મા [કિઞ્ચિત્ ભાવમ્] ઉપયોગ સિવાય અન્ય કોઈ પણ ભાવને [ન કરોતિ] કરતો નથી.

ટીકા :—ખરેખર એક વસ્તુની બીજી વસ્તુ નથી (અર્થાત્ એક વસ્તુની બીજી વસ્તુ કાંઈ સંબંધી નથી) કારણ કે બન્નેના પ્રદેશો ભિન્ન હોવાથી તેમને એક સત્તાની અનુપપત્તિ છે (અર્થાત્ બન્નેની સત્તા જુદી જુદી છે); અને એ રીતે એક વસ્તુની બીજી વસ્તુ નહિ હોવાથી એક સાથે બીજીને આધારાધેયસંબંધ પણ નથી જ. તેથી (દરેક વસ્તુને) પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠારૂપ (દેહપણે રહેવારૂપ) જ આધારાધેયસંબંધ છે. માટે જ્ઞાન કે જે જાણનક્રિયારૂપ પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત (—રહેલું) છે તે, જાણનક્રિયાનું જ્ઞાનથી અભિન્નપણું હોવાને લીધે, જ્ઞાનમાં જ છે; ક્રોધાદિક કે જે ક્રોધાદિક્રિયારૂપ પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત છે તે, ક્રોધાદિક્રિયાનું ક્રોધાદિથી અભિન્નપણું હોવાને લીધે, ક્રોધાદિકમાં જ છે. (જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જાણનક્રિયા છે, માટે જ્ઞાન આધેય અને જાણનક્રિયા આધાર છે. જાણનક્રિયા આધાર હોવાથી એમ ઠર્યું કે જ્ઞાન જ આધાર છે, કારણ કે જાણનક્રિયા અને જ્ઞાન જુદાં નથી. આ રીતે એમ સિદ્ધ થયું કે જ્ઞાન જ્ઞાનમાં જ છે. એવી જ રીતે ક્રોધ ક્રોધમાં જ છે.) વળી ક્રોધાદિકમાં, કર્મમાં કે નોકર્મમાં જ્ઞાન નથી અને જ્ઞાનમાં ક્રોધાદિક, કર્મ કે નોકર્મ નથી કારણ કે તેમને પરસ્પર અત્યંત સ્વરૂપ-

પરસ્પરમત્યન્તં સ્વરૂપવૈપરીત્યેન પરમાર્થાધારાધેયસમ્બન્ધશૂન્યત્વાત્ । ન ચ યથા જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનતા સ્વરૂપં તથા ક્રુધ્યન્તાદિરપિ, ક્રોધાદીનાં ચ યથા ક્રુધ્યન્તાદિ સ્વરૂપં તથા જ્ઞાનતાપિ કથજ્ચનાપિ વ્યવસ્થાપયિતું શક્યેત, જ્ઞાનતાયાઃ ક્રુધ્યન્તાદેશ્ચ સ્વભાવભેદેનોદ્ભાસમાનત્વાત્ સ્વભાવભેદાચ્ચ વસ્તુભેદ એવેતિ નાસ્તિ જ્ઞાનાજ્ઞાનયોરાધારાધેયત્વમ્ ।

કિંચ્ચ યદા કિલૈકમેવાકાશં સ્વબુદ્ધિમધિરોપ્યાધારાધેયભાવો વિભાવ્યતે તદા શેષ-દ્રવ્યાન્તરાધિરોપનિરોધાદેવ બુદ્ધેર્ન ભિન્નાધિકરણાપેક્ષા પ્રભવતિ । તદપ્રભવે ચૈકમાકાશમેવૈકસ્મિન્ના-કાશ એવ પ્રતિષ્ઠિતં વિભાવ્યતો ન પરાધારાધેયત્વં પ્રતિભાતિ । એવં યદૈકમેવ જ્ઞાનં સ્વબુદ્ધિ-મધિરોપ્યાધારાધેયભાવો વિભાવ્યતે તદા શેષદ્રવ્યાન્તરાધિરોપનિરોધાદેવ બુદ્ધેર્ન ભિન્નાધિકરણાપેક્ષા પ્રભવતિ । તદપ્રભવે ચૈકં જ્ઞાનમેવૈકસ્મિન્ જ્ઞાન એવ પ્રતિષ્ઠિતં વિભાવ્યતો ન પરાધારાધેયત્વં પ્રતિભાતિ । તતો જ્ઞાનમેવ જ્ઞાને એવ, ક્રોધાદય એવ ક્રોધાદિષ્વેવેતિ સાધુ સિદ્ધં ભેદવિજ્ઞાનમ્ ।

વિપરીતતા હોવાથી (અર્થાત્ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને ક્રોધાદિક તેમ જ કર્મ-નોકર્મનું સ્વરૂપ અત્યંત વિરુદ્ધ હોવાથી) તેમને પરમાર્થભૂત આધારાધેયસંબંધ નથી. વળી જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જેમ જાણનક્રિયા છે તેમ (જ્ઞાનનું સ્વરૂપ) ક્રોધાદિક્રિયા પણ છે એમ, અને ક્રોધાદિકનું સ્વરૂપ જેમ ક્રોધાદિક્રિયા છે તેમ (ક્રોધાદિકનું સ્વરૂપ) જાણનક્રિયા પણ છે એમ કોઈ રીતે સ્થાપી શકાતું નથી; કારણ કે જાણનક્રિયા અને ક્રોધાદિક્રિયા ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવે પ્રકાશે છે અને એ રીતે સ્વભાવો ભિન્ન હોવાથી વસ્તુઓ ભિન્ન જ છે. આ રીતે જ્ઞાનને અને અજ્ઞાનને (ક્રોધાદિકને) આધારાધેયપણું નથી.

વળી વિશેષ સમજાવવામાં આવે છે:—જ્યારે એક જ આકાશને પોતાની બુદ્ધિમાં સ્થાપીને (આકાશનો) આધારાધેયભાવ વિચારવામાં આવે ત્યારે આકાશને બાકીનાં અન્ય દ્રવ્યોમાં આરોપવાનો નિરોધ જ હોવાથી (અર્થાત્ અન્ય દ્રવ્યોમાં સ્થાપવાનું અશક્ય જ હોવાથી) બુદ્ધિમાં ભિન્ન આધારની અપેક્ષા પ્રભવતી નથી (—ફાવી શકતી નથી, ઠરી જાય છે, ઉદ્ભવતી નથી); અને તે નહિ પ્રભવતાં, ‘એક આકાશ જ એક આકાશમાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે’ એમ બરાબર સમજી જવાય છે અને તેથી એવું સમજી જનારને પર-આધારાધેયપણું ભાસતું નથી. એવી રીતે જ્યારે એક જ જ્ઞાનને પોતાની બુદ્ધિમાં સ્થાપીને (જ્ઞાનનો) આધારાધેયભાવ વિચારવામાં આવે ત્યારે જ્ઞાનને બાકીનાં અન્ય દ્રવ્યોમાં આરોપવાનો નિરોધ જ હોવાથી બુદ્ધિમાં ભિન્ન આધારની અપેક્ષા પ્રભવતી નથી; અને તે નહિ પ્રભવતાં, ‘એક જ્ઞાન જ એક જ્ઞાનમાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે’ એમ બરાબર સમજી જવાય છે અને તેથી એવું સમજી જનારને પર-આધારાધેયપણું ભાસતું નથી. માટે જ્ઞાન જ જ્ઞાનમાં જ છે, ક્રોધાદિક જ ક્રોધાદિકમાં જ છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સંવર અધિકાર

૨૮૯

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ચૈદ્રૂપ્યં જડરૂપતાં ચ દધતોઃ કૃત્વા વિભાગં દ્વયો-
સ્ત્તર્દારુણદારણેન પરિતો જ્ઞાનસ્ય રાગસ્ય ચ ।
ભેદજ્ઞાનમુદેતિ નિર્મલમિદં મોદધ્વમધ્યાસિતાઃ
શુદ્ધજ્ઞાનઘનૌઘમેકમધુના સન્તો દ્વિતીયચ્યુતાઃ ॥૧૨૬॥

આ પ્રમાણે (જ્ઞાનનું અને ક્રોધાદિક તેમ જ કર્મ-નોકર્મનું) ભેદવિજ્ઞાન ભલી રીતે સિદ્ધ થયું.

ભાવાર્થ :—ઉપયોગ તો ચૈતન્યનું પરિણમન હોવાથી જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને ક્રોધાદિ ભાવકર્મ, જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ, શરીરાદિ નોકર્મ—એ બધાંય પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામ હોવાથી જડ છે; તેમને અને જ્ઞાનને પ્રદેશભેદ હોવાથી અત્યંત ભેદ છે. માટે ઉપયોગમાં ક્રોધાદિક, કર્મ તથા નોકર્મ નથી અને ક્રોધાદિકમાં, કર્મમાં તથા નોકર્મમાં ઉપયોગ નથી. આ રીતે તેમને પારમાર્થિક આધારાધેયસંબંધ નથી; દરેક વસ્તુને પોતપોતાનું આધારાધેયપણું પોતપોતામાં જ છે. માટે ઉપયોગ ઉપયોગમાં જ છે, ક્રોધ ક્રોધમાં જ છે. આ રીતે ભેદવિજ્ઞાન બરાબર સિદ્ધ થયું. (ભાવકર્મ વગેરેનો અને ઉપયોગનો ભેદ જાણવો તે ભેદવિજ્ઞાન છે.)

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ચૈદ્રૂપ્યં જડરૂપતાં ચ દધતોઃ જ્ઞાનસ્ય રાગસ્ય ચ] ચિદ્રૂપતા (ચૈતન્યરૂપતા) ધરતું જ્ઞાન અને જડરૂપતા ધરતો રાગ—[દ્વયોઃ] એ બન્નેનો, [અન્તઃ] અંતરંગમાં [દારુણ-દારણેન] દારુણ વિદારણ વડે (અર્થાત્ ભેદ પાડવાના ઉગ્ર અભ્યાસ વડે), [પરિતઃ વિભાગં કૃત્વા] ચોતરફથી વિભાગ કરીને (—સમસ્ત પ્રકારે બન્નેને જુદાં કરીને—), [ઇદં નિર્મલમ્ ભેદજ્ઞાનમ્ ઉદેતિ] આ નિર્મળ ભેદજ્ઞાન ઉદય પામ્યું છે; [અધુના] માટે હવે [એકમ્ શુદ્ધ-જ્ઞાનઘન-ઓઘમ્ અધ્યાસિતાઃ] એક શુદ્ધ વિજ્ઞાનઘનના પુંજમાં સ્થિત અને [દ્વિતીય-ચ્યુતાઃ] બીજાથી એટલે રાગથી રહિત એવા [સન્તઃ] હે સત્પુરુષો! [મોદધ્વમ્] તમે મુદ્ધિત થાઓ.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાન તો ચૈતનાસ્વરૂપ છે અને રાગાદિક પુદ્ગલવિકાર હોવાથી જડ છે; પરંતુ અજ્ઞાનથી, જાણે કે જ્ઞાન પણ રાગાદિરૂપ થઈ ગયું હોય એમ ભાસે છે અર્થાત્ જ્ઞાન અને રાગાદિક બન્ને એકરૂપ-જડરૂપ-ભાસે છે. જ્યારે અંતરંગમાં જ્ઞાન અને રાગાદિનો ભેદ પાડવાનો તીવ્ર અભ્યાસ કરવાથી ભેદજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે ત્યારે એમ જણાય છે કે જ્ઞાનનો સ્વભાવ તો માત્ર જાણવાનો જ છે, જ્ઞાનમાં જે રાગાદિકની કલુષતા—આકુળતારૂપ સંકલ્પ-વિકલ્પ—ભાસે છે તે સર્વ પુદ્ગલવિકાર છે, જડ છે. આમ જ્ઞાન અને રાગાદિકના ભેદનો

एवमिदं भेदविज्ञानं यदा ज्ञानस्य वैपरीत्यकणिकामप्यनासादयदविचलितमवतिष्ठते, तदा शुद्धोपयोगमयात्मत्वेन ज्ञानं ज्ञानमेव केवलं सन्न किञ्चनापि रागद्वेषमोहरूपं भावमारचयति। ततो भेदविज्ञानाच्छुद्धात्मोपलम्भः प्रभवति। शुद्धात्मोपलम्भात् रागद्वेषमोहाभावलक्षणः संवरः प्रभवति।

कथं भेदविज्ञानादेव शुद्धात्मोपलम्भ इति चेत्—

जह कणयमग्गितवियं पि कणयभावं ण तं परिच्चयदि।
तह कम्मोदयतविदो ण जहदि णाणी दु णाणित्तं॥१८४॥
एवं जाणदि णाणी अण्णाणी मुणदि रागमेवादं।
अण्णाणतमोच्छण्णो आदसहावं अयाणंतो॥१८५॥

यथा कनकमग्नितप्तमग्नि-कनकभावं न तं परित्यजति।

तथा कर्मोदयतप्तो न जहाति ज्ञानी तु ज्ञानित्वम्॥१८४॥

સ્વાદ આવે છે અર્થાત્ અનુભવ થાય છે. જ્યારે આવું ભેદજ્ઞાન થાય ત્યારે આત્મા આનંદિત થાય છે કારણ કે તેને જણાય છે કે “પોતે સદા જ્ઞાનસ્વરૂપ જ રહ્યો છે, રાગાદિરૂપ કદી થયો નથી”. માટે આચાર્યમહારાજે કહ્યું છે કે “હે સત્પુરુષો! હવે તમે મુદિત થાઓ”. ૧૨૬.

ટીકા :—આ રીતે આ ભેદવિજ્ઞાન જ્યારે જ્ઞાનને અણુમાત્ર પણ (રાગાદિવિકારરૂપ) વિપરીતતા નહિ પમાડતું થકું અવિચળપણે રહે છે, ત્યારે શુદ્ધ-ઉપયોગમયાત્મકપણા વડે જ્ઞાન કેવળ જ્ઞાનરૂપ જ રહેતું થકું જરા પણ રાગદ્વેષમોહરૂપ ભાવને કરતું નથી; તેથી (એમ સિદ્ધ થયું કે) ભેદવિજ્ઞાનથી શુદ્ધ આત્માની ઉપલબ્ધિ (અનુભવ) થાય છે અને શુદ્ધ આત્માની ઉપલબ્ધિથી રાગદ્વેષમોહનો (અર્થાત્ આસ્રવભાવનો) અભાવ જેનું લક્ષણ છે એવો સંવર થાય છે.

હવે પૂછે છે કે ભેદવિજ્ઞાનથી જ શુદ્ધ આત્માની ઉપલબ્ધિ (અનુભવ) કઈ રીતે થાય છે ? તેના ઉત્તરરૂપ ગાથા કહે છે :—

જ્યમ અગ્નિતપ્ત સુવર્ણ પણ નિજ સ્વર્ણભાવ નહીં તજે,
ત્યમ કર્મઉદયે તપ્ત પણ જ્ઞાની ન જ્ઞાનીપણું તજે. ૧૮૪.
જીવ જ્ઞાની જાણે આમ, પણ અજ્ઞાની રાગ જ જીવ ગણે,
આત્મસ્વભાવ-અજાણ જે અજ્ઞાનતમ-આચ્છાદને. ૧૮૫.

ગાથાર્થ :—[યથા] જેમ [કનકમ્] સુવર્ણ [અગ્નિતપ્તમ્ અપિ] અગ્નિથી તપ્ત થયું થકું

एवं जानाति ज्ञानी अज्ञानी मनुते रागमेवात्मानम्।

अज्ञानतमोऽवच्छन्नः आत्मस्वभावमजानन् ॥१८५॥

यतो यस्यैव यथोदितं भेदविज्ञानमस्ति स एव तत्सद्भावात् ज्ञानी सन्नेवं जानाति—
यथा प्रचण्डपावकप्रतप्तमपि सुवर्णं न सुवर्णत्वमपोहति तथा प्रचण्डकर्मविपाकोपष्टब्धमपि ज्ञानं न
ज्ञानत्वमपोहति, कारणसहस्रेणापि स्वभावस्यापोढुमशक्यत्वात्; तदपोहे तन्मात्रस्य वस्तुन
एवोच्छेदात्; न चास्ति वस्तूच्छेदः, सतो नाशासम्भवात्। एवं जानंश्च कर्माक्रान्तोऽपि न रज्यते,
न द्वेष्टि, न मुह्यति, किन्तु शुद्धमात्मानमेवोपलभते। यस्य तु यथोदितं भेदविज्ञानं नास्ति स
तदभावादज्ञानी सन्नज्ञानतमसाच्छन्नतया चैतन्यचमत्कारमात्रमात्मस्वभावमजानन् रागमेवात्मानं
मन्यमानो रज्यते द्वेष्टि मुह्यति च, न जातु शुद्धमात्मानमुपलभते। ततो भेदविज्ञानादेव
शुद्धात्मोपलम्भः।

પણ [તં] તેના [કનકભાવં] સુવર્ણપણાને [ન પરિત્યજતિ] છોડતું નથી [તથા] તેમ [જ્ઞાની]
જ્ઞાની [કર્મોદયત્ત્વઃ તુ] કર્મના ઉદયથી તપ્ત થયો થકો પણ [જ્ઞાનિત્વમ્] જ્ઞાનીપણાને
[ન જહાતિ] છોડતો નથી.—[એવં] આવું [જ્ઞાની] જ્ઞાની [જાનાતિ] જાણે છે, અને [અજ્ઞાની]
અજ્ઞાની [અજ્ઞાનતમોઽવચ્છન્નઃ] અજ્ઞાન-અંધકારથી આચ્છાદિત હોવાથી [આત્મસ્વભાવમ્] આત્માના
સ્વભાવને [અજાનન્] નહિ જાણતો થકો [રાગમ્ એવ] રાગને જ [આત્માનમ્] આત્મા [મનુતે]
માને છે.

ટીકા :—જેને ઉપર કહ્યું તેવું ભેદવિજ્ઞાન છે તે જ તેના (ભેદવિજ્ઞાનના) સદ્ભાવથી
જ્ઞાની થયો થકો આ પ્રમાણે જાણે છે:—જેમ પ્રચંડ અગ્નિ વડે તપ્ત થયું થકું પણ સુવર્ણ સુવર્ણત્વ
છોડતું નથી તેમ પ્રચંડ કર્મોદય વડે ઘેરાયું થકું પણ (અર્થાત્ વિધન કરવામાં આવતાં છતાં પણ)
જ્ઞાન જ્ઞાનત્વ છોડતું નથી, કેમ કે હજાર કારણો ભેગાં થવા છતાં સ્વભાવને છોડવો અશક્ય
છે; કારણ કે તેને છોડતાં સ્વભાવમાત્ર વસ્તુનો જ ઉચ્છેદ થાય, અને વસ્તુનો ઉચ્છેદ તો થતો
નથી કારણ કે સત્ના નાશનો અસંભવ છે. આવું જાણતો થકો જ્ઞાની કર્મથી આકાંત (ઘેરાયેલો,
આક્રમણ પામેલો) હોવા છતાં પણ રાગી થતો નથી, દ્વેષી થતો નથી, મોહી થતો નથી, પરંતુ
શુદ્ધ આત્માને જ અનુભવે છે. અને જેને ઉપર કહ્યું તેવું ભેદવિજ્ઞાન નથી તે તેના અભાવથી
અજ્ઞાની થયો થકો, અજ્ઞાન-અંધકાર વડે આચ્છાદિત હોવાથી ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર આત્મસ્વભાવને
નહિ જાણતો થકો, રાગને જ આત્મા માનતો થકો, રાગી થાય છે, દ્વેષી થાય છે, મોહી થાય
છે, પરંતુ શુદ્ધ આત્માને બિલકુલ અનુભવતો નથી. માટે એમ સિદ્ધ થયું કે ભેદવિજ્ઞાનથી જ
શુદ્ધ આત્માની ઉપલબ્ધિ (અનુભવ) થાય છે.

કથં શુદ્ધાત્મોપલભાદેવ સંવર ઇતિ ચેત્—

શુદ્ધં તુ વિયાણંતો શુદ્ધં ચેવપ્પયં લહદિ જીવો ।

જાણંતો દુ અશુદ્ધં અશુદ્ધમેવપ્પયં લહદિ ॥૧૮૬॥

શુદ્ધં તુ વિજાનન્ શુદ્ધં ચૈવાત્માનં લભતે જીવઃ ।

જાનંસ્ત્વશુદ્ધમશુદ્ધમેવાત્માનં લભતે ॥૧૮૬॥

યો હિ નિત્યમેવાચ્છિન્નધારાવાહિના જ્ઞાનેન શુદ્ધમાત્માનમુપલભમાનોઽવતિષ્ઠતે સ જ્ઞાનમયાત્ ભવાત્ જ્ઞાનમય એવ ભાવો ભવતીતિ કૃત્વા પ્રત્યગ્રકર્માસ્રવણનિમિત્તસ્ય રાગદ્વેષમોહસન્તાનસ્ય નિરોધાચ્છુદ્ધમેવાત્માનં પ્રાપ્નોતિ; યસ્તુ નિત્યમેવાજ્ઞાનેનાશુદ્ધમાત્માનમુપલભમાનોઽવતિષ્ઠતે

ભાવાર્થ :—જેને ભેદવિજ્ઞાન થયું છે તે આત્મા જાણે છે કે ‘આત્મા કદી જ્ઞાનસ્વભાવથી છૂટતો નથી’. આવું જાણતો હોવાથી તે, કર્મના ઉદય વડે તપ્ત થયો થકો પણ, રાગી, દ્વેષી, મોહી થતો નથી પરંતુ નિરંતર શુદ્ધ આત્માને અનુભવે છે. જેને ભેદવિજ્ઞાન નથી તે આત્મા, આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવને નહિ જાણતો થકો, રાગને જ આત્મા માને છે તેથી તે રાગી, દ્વેષી, મોહી થાય છે પરંતુ કદી શુદ્ધ આત્માને અનુભવતો નથી. માટે એ નક્કી થયું કે ભેદવિજ્ઞાનથી જ શુદ્ધ આત્માની ઉપલબ્ધિ થાય છે.

હવે પૂછે છે કે શુદ્ધ આત્માની ઉપલબ્ધિથી જ સંવર કઈ રીતે થાય છે? તેનો ઉત્તર કહે છે :—

જે શુદ્ધ જાણે આત્મને તે શુદ્ધ આત્મ જ મેળવે;
અણશુદ્ધ જાણે આત્મને અણશુદ્ધ આત્મ જ તે લહે. ૧૮૬.

ગાથાર્થ :—[શુદ્ધં તુ] શુદ્ધ આત્માને [વિજાનન્] જાણતો-અનુભવતો [જીવઃ] જીવ [શુદ્ધં ચ એવ આત્માનં] શુદ્ધ આત્માને જ [લભતે] પામે છે [તુ] અને [અશુદ્ધમ્] અશુદ્ધ [આત્માનં] આત્માને [જાનન્] જાણતો-અનુભવતો જીવ [અશુદ્ધમ્ એવ] અશુદ્ધ આત્માને જ [લભતે] પામે છે.

ટીકા :—જે સદાય અચ્છિન્નધારાવાહી જ્ઞાનથી શુદ્ધ આત્માને અનુભવ્યા કરે છે તે, ‘જ્ઞાનમય ભાવમાંથી જ્ઞાનમય ભાવ જ થાય છે’ એ ન્યાયે નવાં કર્મના આસ્રવણનું નિમિત્ત જે રાગદ્વેષમોહની સંતતિ (પરંપરા) તેનો નિરોધ થવાથી, શુદ્ધ આત્માને જ પામે છે; અને જે સદાય અજ્ઞાનથી અશુદ્ધ આત્માને અનુભવ્યા કરે છે તે, ‘અજ્ઞાનમય ભાવમાંથી અજ્ઞાનમય

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સંવર અધિકાર

૨૯૩

સોઽજ્ઞાનમયાદ્વાવાદજ્ઞાનમય એવ ભાવો ભવતીતિ કૃત્વા પ્રત્યગ્રકર્માસ્રવણનિમિત્તસ્ય રાગદ્વેષ-મોહસન્તાનસ્યાનિરોધાદશુદ્ધમેવાત્માનં પ્રાપ્નોતિ। અતઃ શુદ્ધાત્મોપલભ્માદેવ સંવરઃ।

(માલિની)

યદિ કથમપિ ધારાવાહિના બોધનેન
ધ્રુવમુપલભમાનઃ શુદ્ધમાત્માનમાસ્તે।
તદયમુદયદાત્મારામમાત્માનમાત્મા
પરપરિણતિરોધાચ્છુદ્ધમેવાભ્યુપૈતિ ॥૧૨૭॥

ભાવ જ થાય છે' એ ન્યાયે નવાં કર્મના આસ્રવણનું નિમિત્ત જે રાગદ્વેષમોહની સંતતિ તેનો નિરોધ નહિ થવાથી, અશુદ્ધ આત્માને જ પામે છે. માટે શુદ્ધ આત્માની ઉપલબ્ધિથી (અનુભવથી) જ સંવર થાય છે.

ભાવાર્થ :—જે જીવ અખંડધારાવાહી જ્ઞાનથી આત્માને નિરંતર શુદ્ધ અનુભવ્યા કરે છે તેને રાગદ્વેષમોહરૂપી ભાવાસ્રવો રોકાય છે તેથી તે શુદ્ધ આત્માને પામે છે; અને જે જીવ અજ્ઞાનથી આત્માને અશુદ્ધ અનુભવે છે તેને રાગદ્વેષમોહરૂપી ભાવાસ્રવો રોકાતા નથી તેથી તે અશુદ્ધ આત્માને જ પામે છે. આ રીતે સિદ્ધ થયું કે શુદ્ધ આત્માની ઉપલબ્ધિથી (અનુભવથી) જ સંવર થાય છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યદિ] જો [કથમ્ અપિ] કોઈ પણ રીતે (તીવ્ર પુરુષાર્થ કરીને) [ધારાવાહિના બોધનેન] ધારાવાહી જ્ઞાનથી [શુદ્ધમ્ આત્માનમ્] શુદ્ધ આત્માને [ધ્રુવમ્ ઉપલભમાનઃ આસ્તે] નિશ્ચળપણે અનુભવ્યા કરે [તત્] તો [અયમ્ આત્મા] આ આત્મા, [ઉદયત્-આત્મ-આરામમ્ આત્માનમ્] જેનો આત્માનંદ પ્રગટ થતો જાય છે (અર્થાત્ જેની આત્મસ્થિરતા વધતી જાય છે) એવા આત્માને [પર-પરિણતિ-રોધાત્] પરપરિણતિના નિરોધથી [શુદ્ધમ્ એવ અભ્યુપૈતિ] શુદ્ધ જ પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થ :—ધારાવાહી જ્ઞાન વડે શુદ્ધ આત્માને અનુભવવાથી રાગદ્વેષમોહરૂપ પર-પરિણતિનો (ભાવાસ્રવોનો) નિરોધ થાય છે અને તેથી શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ધારાવાહી જ્ઞાન એટલે પ્રવાહરૂપ જ્ઞાન-અતૂટક જ્ઞાન. તે બે રીતે કહેવાય છે :—એક તો, જેમાં વચ્ચે મિથ્યાજ્ઞાન ન આવે એવું સમ્યગ્જ્ઞાન ધારાવાહી જ્ઞાન છે. બીજું, એક જ જ્ઞેયમાં ઉપયોગના ઉપયુક્ત રહેવાની અપેક્ષાએ જ્ઞાનનું ધારાવાહીપણું કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ જ્યાં

કેન પ્રકારેણ સંવરો ભવતીતિ ચેત્—

અપ્પાણમપ્પણા રુંધિરુણ દોપુણ્ણપાવજોગેસુ ।
 દંસણ્ણાણમ્હિ ઠિદો ઇચ્છાવિરદો ય અણ્ણમ્હિ ॥૧૮૭॥
 જો સવ્વસંગમુક્કો જ્ઞાયદિ અપ્પાણમપ્પણો અપ્પા ।
 ણ વિ કમ્મં ણોકમ્મં ચેદા ચિંતેદિ ઇયત્તં ॥૧૮૮॥
 અપ્પાણં જ્ઞાયંતો દંસણ્ણાણમઓ અણ્ણમઓ ।
 લહદિ અચિરેણ અપ્પાણમેવ સો કમ્મપવિમુક્કં ॥૧૮૯॥

આત્માનમાત્મના રુન્ધ્વા દ્વિપુણ્યપાપયોગયોઃ ।

દર્શનજ્ઞાને સ્થિતઃ ઇચ્છાવિરતશ્ચાન્યસ્મિન્ ॥૧૮૭॥

સુધી ઉપયોગ એક જ્ઞેયમાં ઉપયુક્ત રહે છે ત્યાં સુધી ધારાવાહી જ્ઞાન કહેવાય છે; આની સ્થિતિ (ઇન્દ્રસ્થને) અંતર્મુદૂર્ત જ છે, પછી તે ખંડિત થાય છે. આ બે અર્થમાંથી જ્યાં જેવી વિવક્ષા હોય તેવો અર્થ સમજવો. અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ વગેરે નીચેનાં ગુણસ્થાનવાળા જીવોને મુખ્યત્વે પહેલી અપેક્ષા લાગુ પડે. શ્રેણી ચડનાર જીવને મુખ્યત્વે બીજી અપેક્ષા લાગુ પડે કારણ કે તેનો ઉપયોગ શુદ્ધ આત્મામાં જ ઉપયુક્ત છે. ૧૨૭.

હવે પૂછે છે કે સંવર કયા પ્રકારે થાય છે? તેનો ઉત્તર કહે છે :—

પુણ્યપાપયોગથી રોકીને નિજ આત્મને આત્મા થકી,
 દર્શન અને જ્ઞાને ઠરી, પરદ્રવ્યઈચ્છા પરિહરી, ૧૮૭.
 જે સર્વસંગવિમુક્ત, ધ્યાવે આત્મને આત્મા વડે,—
 -નહિ કર્મ કે નોકર્મ, ચેતક ચેતતો એકત્વને, ૧૮૮.
 તે આત્મ ધ્યાતો, જ્ઞાનદર્શનમય, અનન્યમયી ખરે,
 બસ અલ્પ કાળે કર્મથી પ્રવિમુક્ત આત્માને વરે. ૧૮૯.

ગાથાર્થ :—[આત્માનમ્] આત્માને [આત્મના] આત્મા વડે [દ્વિપુણ્યપાપયોગયોઃ] બે પુણ્ય-
 પાપરૂપ શુભાશુભયોગોથી [રુન્ધ્વા] રોકીને [દર્શનજ્ઞાને] દર્શનજ્ઞાનમાં [સ્થિતઃ] સ્થિત થયો થકો
 [ચ] અને [અન્યસ્મિન્] અન્ય (વસ્તુ)ની [ઇચ્છાવિરતઃ] ઈચ્છાથી વિરમ્યો થકો, [યઃ આત્મા] જે

યઃ સર્વસદ્ગુણવત્તો ધ્યાયત્યાત્માનાત્માનાત્મા ।
નાપિ કર્મ નોકર્મ ચેતયિતા ચિન્તયત્યેકત્વમ્ ॥૧૮૮॥
આત્માનં ધ્યાયન્ દર્શનજ્ઞાનમયોઽનન્યમયઃ ।
લભતેઽચિરેણાત્માનમેવ સ કર્મપ્રવિમુક્તમ્ ॥૧૮૯॥

યો હિ નામ રાગદ્વેષમોહમૂલે શુભાશુભયોગે વર્તમાનં દૃઢતરભેદવિજ્ઞાનાવષ્ટમ્બેન આત્માનં આત્મનૈવાત્યન્તં રુન્ધ્વા શુદ્ધદર્શનજ્ઞાનાત્મન્યાત્મદ્રવ્યે સુષ્ટુ પ્રતિષ્ઠિતં કૃત્વા સમસ્તપરદ્રવ્યેચ્છાપરિહારેણ સમસ્તસદ્ગુણવિમુક્તો ભૂત્વા નિત્યમેવાતિનિષ્પ્રકમ્પઃ સન્ મનાગપિ કર્મનોકર્મણોરસંસ્પર્શેન આત્મીયમાત્માનમેવાત્મના ધ્યાયન્ સ્વયં સહજચેતયિતૃત્વાદેકત્વમેવ ચેતયતે, સ ખલ્વેકત્વ-ચેતનેનાત્યન્તવિવિક્તં ચૈતન્યચમત્કારમાત્રમાત્માનં ધ્યાયન્, શુદ્ધદર્શનજ્ઞાનમયમાત્મદ્રવ્યમવાપ્તઃ, શુદ્ધાત્મોપલમ્બે સતિ સમસ્તપરદ્રવ્યમયત્વમતિક્રાન્તઃ સન્, અચિરેણૈવ સકલકર્મ-

આત્મા, [સર્વસદ્ગુણવત્તઃ] (ઈચ્છારહિત થવાથી) સર્વ સંગથી રહિત થયો થકો, [આત્માનમ્] (પોતાના) આત્માને [આત્મના] આત્મા વડે [ધ્યાયતિ] ધ્યાવે છે—[કર્મ નોકર્મ] કર્મ અને નોકર્મને [ન અપિ] ધ્યાતો નથી, [ચેતયિતા] (પોતે) ^૧ચેતયિતા (હોવાથી) [એકત્વમ્] એકત્વને જ [ચિન્તયતિ] ચિન્તવે છે—ચેતે છે—અનુભવે છે, [સઃ] તે (આત્મા), [આત્માનં ધ્યાયન્] આત્માને ધ્યાતો, [દર્શનજ્ઞાનમયઃ] દર્શનજ્ઞાનમય અને [અનન્યમયઃ] ^૨અનન્યમય થયો થકો [અચિરેણ એવ] અલ્પ કાળમાં જ [કર્મપ્રવિમુક્તમ્] કર્મથી રહિત [આત્માનમ્] આત્માને [લભતે] પામે છે.

ટીકા:—જે જીવ રાગદ્વેષમોહ જેનું મૂળ છે એવા શુભાશુભ યોગમાં વર્તતા આત્માને દેહતર (અતિ દેહ) ભેદવિજ્ઞાનના અવલંબનથી આત્મા વડે જ અત્યંત રોકીને, શુદ્ધદર્શનજ્ઞાનરૂપ આત્મદ્રવ્યમાં સારી રીતે પ્રતિષ્ઠિત (સ્થિર) કરીને, સમસ્ત પરદ્રવ્યની ઈચ્છાના ત્યાગ વડે સર્વ સંગથી રહિત થઈને, નિરંતર અતિ નિષ્કંપ વર્તતો થકો, કર્મ-નોકર્મનો જરા પણ સ્પર્શ કર્યા વિના પોતાના આત્માને જ આત્મા વડે ધ્યાતો થકો, પોતાને સહજ ચેતયિતાપણું હોવાથી એકત્વને જ ^૩ચેતે છે (—જ્ઞાનચેતનારૂપ રહે છે), તે જીવ ખરેખર, એકત્વ-ચેતન વડે અર્થાત્ એકત્વના અનુભવન વડે (પરદ્રવ્યથી) અત્યંત ભિન્ન ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર આત્માને ધ્યાતો, શુદ્ધદર્શનજ્ઞાનમય આત્મદ્રવ્યને પ્રાપ્ત થયો થકો, શુદ્ધ આત્માની ઉપલબ્ધિ (પ્રાપ્તિ) થતાં સમસ્ત

૧. ચેતયિતા = ચેતનાર; દેખનાર-જાણનાર.

૨. અનન્યમય = અન્યમય નહિ એવો

૩. ચેતવું = અનુભવવું; દેખવું-જાણવું.

વિમુક્તમાત્માનમવાપ્નોતિ । ઇષ સંવરપ્રકારઃ ।

(માલિની)

નિજમહિમરતાનાં ભેદવિજ્ઞાનશક્ત્યા

ભવતિ નિયતમેષાં શુદ્ધતત્ત્વોપલમ્ભઃ ।

અચલિતમખિલાન્યદ્રવ્યદૂરેસ્થિતાનાં

ભવતિ સતિ ચ તસ્મિન્નક્ષયઃ કર્મમોક્ષઃ ॥૧૨૮॥

કેન ક્રમેણ સંવરો ભવતીતિ ચેત્—

તેસિં હેદૂ ભણિદા અજ્ઞવસાણાણિ સવ્વદરિસીહિં ।

મિચ્છત્તં અણ્ણાણં અવિરયભાવો ય જોગો ય ॥૧૨૯॥

પરદ્રવ્યમયપણાથી અતિકાંત થયો થકો, અલ્પ કાળમાં જ સર્વ કર્મથી રહિત આત્માને પામે છે. આ સંવરનો પ્રકાર (રીત) છે.

ભાવાર્થ :—જે જીવ પ્રથમ તો રાગદ્વેષમોહ સાથે મળેલા મનવચનકાયાના શુભાશુભ યોગોથી પોતાના આત્માને ભેદજ્ઞાનના બળ વડે ચળવા ન દે, પછી તેને શુદ્ધદર્શનજ્ઞાનમય આત્મસ્વરૂપમાં નિશ્ચળ કરે અને સમસ્ત બાહ્ય-અભ્યંતર પરિગ્રહથી રહિત થઈને કર્મ-નોકર્મથી ભિન્ન પોતાના સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થઈ તેને જ અનુભવ્યા કરે અર્થાત્ તેના જ ધ્યાનમાં રહે, તે જીવ આત્માને ધ્યાવાથી દર્શનજ્ઞાનમય થયો થકો અને પરદ્રવ્યમયપણાને ઓળંગી ગયો થકો અલ્પ કાળમાં સમસ્ત કર્મથી મુક્ત થાય છે. આ સંવર થવાની રીત છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ભેદવિજ્ઞાનશક્ત્યા નિજમહિમરતાનાં ઇષાં] જેઓ ભેદવિજ્ઞાનની શક્તિ વડે નિજ (સ્વરૂપના) મહિમામાં લીન રહે છે તેમને [નિયતમ્] નિયમથી (ચોક્કસ) [શુદ્ધતત્ત્વોપલમ્ભઃ] શુદ્ધ તત્ત્વની ઉપલબ્ધિ [ભવતિ] થાય છે; [તસ્મિન્ સતિ ચ] શુદ્ધ તત્ત્વની ઉપલબ્ધિ થતાં, [અચલિતમ્ અખિલ-અન્યદ્રવ્ય-દૂરે-સ્થિતાનાં] અચલિતપણે સમસ્ત અન્યદ્રવ્યોથી દૂર વર્તતા એવા તેમને, [અક્ષયઃ કર્મમોક્ષઃ ભવતિ] અક્ષય કર્મમોક્ષ થાય છે (અર્થાત્ ફરીને કદી કર્મબંધ ન થાય એવો કર્મથી છુટકારો થાય છે). ૧૨૮.

હવે પૂછે છે કે સંવર કયા ક્રમે થાય છે ? તેનો ઉત્તર કહે છે :—

રાગાદિના હેતુ કહે સર્વજ્ઞ અધ્યવસાનને,

—મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન, અવિરતભાવ તેમ જ યોગને. ૧૯૦.

હેતુઅભાવે ણિયમા જાયદિ ણાણિસ્સ આસવણિરોહો ।
 આસવભાવેણ વિના જાયદિ કમ્મસ્સ વિ ણિરોહો ॥૧૬૧॥
 કમ્મસ્સાભાવેણ ય ણોકમ્માણં પિ જાયદિ ણિરોહો ।
 ણોકમ્મણિરોહેણ ય સંસારણિરોહણં હોદિ ॥૧૬૨॥

તેષાં હેતવો ભણિતા અધ્યવસાનાનિ સર્વદર્શિભિઃ ।
 મિથ્યાત્વમજ્ઞાનમવિરતભાવશ્ચ યોગશ્ચ ॥૧૬૦॥

હેત્વભાવે નિયમાજ્ઞાયતે જ્ઞાનિન આસ્રવનિરોધઃ ।
 આસ્રવભાવેન વિના જાયતે કર્મણોઽપિ નિરોધઃ ॥૧૬૧॥

કર્મણોઽભાવેન ચ નોકર્મણામપિ જાયતે નિરોધઃ ।
 નોકર્મનિરોધેન ચ સંસારનિરોધનં ભવતિ ॥૧૬૨॥

હેતુઅભાવે જરૂર આસ્રવરોધ જ્ઞાનીને બને,
 આસ્રવભાવ વિના વળી નિરોધ કર્મ તણો બને; ૧૬૧.
 કમ્મો તણા અભાવથી નોકર્મનું રોધન બને.
 નોકર્મના રોધન થકી સંસારસંરોધન બને. ૧૬૨.

ગાથાર્થ :—[તેષાં] તેમના (પૂર્વે કહેલા રાગદ્વેષમોહરૂપ આસ્રવોના) [હેતવઃ] હેતુઓ
 [સર્વદર્શિભિઃ] સર્વદર્શીઓએ [મિથ્યાત્વમ્] મિથ્યાત્વ, [અજ્ઞાનમ્] અજ્ઞાન, [અવિરતભાવઃ] અવિરતભાવ [ચ] અને યોગ—[અધ્યવસાનાનિ] એ (ચાર) અધ્યવસાન [ભણિતાઃ]
 કહ્યા છે. [જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીને [હેત્વભાવે] હેતુઓના અભાવે [નિયમાત્] નિયમથી
 [આસ્રવનિરોધઃ] આસ્રવનો નિરોધ [જાયતે] થાય છે, [આસ્રવભાવેન વિના] આસ્રવભાવ વિના
 [કર્મણઃ અપિ] કર્મનો પણ [નિરોધઃ] નિરોધ [જાયતે] થાય છે, [ચ] વળી [કર્મણઃ અભાવેન]
 કર્મના અભાવથી [નોકર્મણામ્ અપિ] નોકર્મનો પણ [નિરોધઃ] નિરોધ [જાયતે] થાય છે,
 [ચ] અને [નોકર્મનિરોધેન] નોકર્મના નિરોધથી [સંસારનિરોધનં] સંસારનો નિરોધ [ભવતિ]
 થાય છે.

સન્તિ તાવજીવસ્ય આત્મકર્મેકત્વાધ્યાસમૂલ્યાનિ મિથ્યાત્વાજ્ઞાનાવિરતિયોગલક્ષણાનિ અધ્યવસાનાનિ । તાનિ રાગદ્વેષમોહલક્ષણસ્યાસ્રવભાવસ્ય હેતવઃ । આસ્રવભાવઃ કર્મહિતુઃ । કર્મ નોકર્મહિતુઃ । નોકર્મ સંસારહેતુઃ ઇતિ । તતો નિત્યમેવાયમાત્મા આત્મકર્મણોરેકત્વાધ્યાસેન મિથ્યાત્વાજ્ઞાનાવિરતિયોગમયમાત્માનમધ્યવસ્યતિ । તતો રાગદ્વેષમોહરૂપમાસ્રવભાવં ભાવયતિ । તતઃ કર્મ આસ્રવતિ । તતો નોકર્મ ભવતિ । તતઃ સંસારઃ પ્રભવતિ । યદા તુ આત્મકર્મણોર્ભેદવિજ્ઞાનેન શુદ્ધચૈતન્યચમત્કારમાત્રમાત્માનં ઉપલભતે તદા મિથ્યાત્વાજ્ઞાનાવિરતિયોગલક્ષણાનાં અધ્યવસાનાનાં આસ્રવભાવહેતૂનાં ભવત્યભાવઃ । તદભાવે રાગદ્વેષમોહરૂપાસ્રવભાવસ્ય ભવત્યભાવઃ । તદભાવે ભવતિ કર્માભાવઃ । તદભાવેઽપિ ભવતિ નોકર્માભાવઃ । તદભાવેઽપિ ભવતિ સંસારાભાવઃ । ઇત્યેષ સંવરક્રમઃ ।

ટીકા :—પ્રથમ તો જીવને, આત્મા અને કર્મના એકપણાનો અધ્યાસ (અભિપ્રાય) જેમનું મૂળ છે એવાં મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-અવિરતિ-યોગસ્વરૂપ અધ્યવસાનો વિદ્યમાન છે, તેઓ રાગદ્વેષમોહસ્વરૂપ આસ્રવભાવનાં કારણ છે; આસ્રવભાવ કર્મનું કારણ છે; કર્મ નોકર્મનું કારણ છે; અને નોકર્મ સંસારનું કારણ છે. માટે—સદાય આ આત્મા, આત્મા ને કર્મના એકપણાના અધ્યાસથી મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-અવિરતિ-યોગમય આત્માને માને છે (અર્થાત્ મિથ્યાત્વાદિ અધ્યવસાન કરે છે); તેથી રાગદ્વેષમોહસ્વરૂપ આસ્રવભાવને ભાવે છે, તેથી કર્મ આસ્રવે છે; તેથી નોકર્મ થાય છે; અને તેથી સંસાર ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ જ્યારે (તે આત્મા), આત્મા ને કર્મના ભેદવિજ્ઞાન વડે શુદ્ધ ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર આત્માને ઉપલબ્ધ કરે છે—અનુભવે છે ત્યારે મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અવિરતિ અને યોગસ્વરૂપ અધ્યવસાનો કે જે આસ્રવભાવનાં કારણો છે તેમનો અભાવ થાય છે; અધ્યવસાનોનો અભાવ થતાં રાગદ્વેષમોહસ્વરૂપ આસ્રવભાવનો અભાવ થાય છે; આસ્રવભાવનો અભાવ થતાં કર્મનો અભાવ થાય છે; કર્મનો અભાવ થતાં નોકર્મનો અભાવ થાય છે; અને નોકર્મનો અભાવ થતાં સંસારનો અભાવ થાય છે. આ પ્રમાણે આ સંવરનો ક્રમ છે.

ભાવાર્થઃ—જીવને જ્યાં સુધી આત્મા ને કર્મના એકપણાનો આશય છે—ભેદવિજ્ઞાન નથી ત્યાં સુધી મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અવિરતિ અને યોગસ્વરૂપ અધ્યવસાનો વર્તે છે, અધ્યવસાનથી રાગદ્વેષમોહસ્વરૂપ આસ્રવભાવ થાય છે, આસ્રવભાવથી કર્મ બંધાય છે, કર્મથી શરીરાદિ નોકર્મ ઉત્પન્ન થાય છે અને નોકર્મથી સંસાર છે. પરંતુ જ્યારે તેને આત્મા ને કર્મનું ભેદવિજ્ઞાન થાય છે ત્યારે શુદ્ધ આત્માની ઉપલબ્ધિ થવાથી મિથ્યાત્વાદિ અધ્યવસાનોનો અભાવ થાય છે, અધ્યવસાનના અભાવથી રાગદ્વેષમોહસ્વરૂપ આસ્રવનો અભાવ થાય છે, આસ્રવના અભાવથી કર્મ બંધાતાં નથી, કર્મના અભાવથી શરીરાદિ નોકર્મ ઉત્પન્ન થતાં નથી અને નોકર્મના અભાવથી સંસારનો અભાવ થાય છે.—આ પ્રમાણે સંવરનો અનુક્રમ જાણવો.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સંવર અધિકાર

૨૯૯

(ઉપજાતિ)

સમ્પદ્યતે સંવર ણ્ણ સાક્ષા-
ચ્છુદ્ધાત્મતત્ત્વસ્ય કિલોપલમ્ભાત્ ।
સ ભેદવિજ્ઞાનત ણ્ણ તસ્માત્
તદ્ભેદવિજ્ઞાનમતીવ ભાવ્યમ્ ॥૧૨૬॥

(અનુષ્ટુભ)

ભાવયેદ્ભેદવિજ્ઞાનમિદમચ્છિન્નધારયા ।

તાવઘાવત્પરાચ્ચુત્વા જ્ઞાનં જ્ઞાને પ્રતિષ્ઠતે ॥૧૩૦॥

સંવર થવાના ક્રમમાં સંવરનું પહેલું જ કારણ ભેદવિજ્ઞાન કહ્યું છે તેની ભાવનાના ઉપદેશનું કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ણ્ણ: સાક્ષાત્ સંવર:] આ સાક્ષાત્ (સર્વ પ્રકારે) સંવર [કિલ] ખરેખર [શુદ્ધ-આત્મ-તત્ત્વસ્ય ઉપલમ્ભાત્] શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિથી [સમ્પદ્યતે] થાય છે; અને [સ:] તે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિ [ભેદવિજ્ઞાનત: ણ્ણ] ભેદવિજ્ઞાનથી જ થાય છે. [તસ્માત્] માટે [તત્ ભેદવિજ્ઞાનમ્] તે ભેદવિજ્ઞાન [અતીવ] અત્યંત [ભાવ્યમ્] ભાવવાયોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—જીવને જ્યારે ભેદવિજ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ જીવ જ્યારે આત્માને અને કર્મને યથાર્થપણે ભિન્ન જાણે છે ત્યારે તે શુદ્ધ આત્માને અનુભવે છે, શુદ્ધ આત્માના અનુભવથી આસ્રવભાવ રોકાય છે અને અનુક્રમે સર્વ પ્રકારે સંવર થાય છે. માટે ભેદવિજ્ઞાનને અત્યંત ભાવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે. ૧૨૯.

હવે, ભેદવિજ્ઞાન ક્યાં સુધી ભાવવું તે કાવ્ય દ્વારા કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ઇદમ્ ભેદવિજ્ઞાનમ્] આ ભેદવિજ્ઞાન [અચ્છિન્ન-ધારયા] અચ્છિન્નધારાથી (અર્થાત્ જેમાં વિચ્છેદ ન પડે એવા અખંડ પ્રવાહરૂપે) [તાવત્] ત્યાં સુધી [ભાવયેત્] ભાવવું [યાવત્] કે જ્યાં સુધી [પરાત્ ચ્યુત્વા] પરભાવોથી છૂટી [જ્ઞાનં] જ્ઞાન [જ્ઞાને] જ્ઞાનમાં જ (પોતાના સ્વરૂપમાં જ) [પ્રતિષ્ઠતે] ઠરી જાય.

ભાવાર્થ :—અહીં જ્ઞાનનું જ્ઞાનમાં ઠરવું બે પ્રકારે જાણવું. એક તો મિથ્યાત્વનો અભાવ થઈ સમ્યગ્જ્ઞાન થાય અને ફરી મિથ્યાત્વ ન આવે ત્યારે જ્ઞાન જ્ઞાનમાં ઠર્યું કહેવાય; બીજું, જ્યારે જ્ઞાન શુદ્ધોપયોગરૂપે સ્થિર થઈ જાય અને ફરી અન્યવિકારરૂપે ન પરિણમે ત્યારે તે જ્ઞાનમાં ઠરી ગયું કહેવાય. જ્યાં સુધી બન્ને પ્રકારે જ્ઞાન જ્ઞાનમાં ન ઠરી જાય ત્યાં સુધી ભેદવિજ્ઞાન ભાવ્યા કરવું. ૧૩૦.

(અનુષ્ટુભ)

ભેદવિજ્ઞાનતઃ સિદ્ધાઃ સિદ્ધા યે કિલ કેચન ।
અસ્યૈવાભાવતો બદ્ધા બદ્ધા યે કિલ કેચન ॥૧૩૧॥

(મન્દાક્રાન્તા)

ભેદજ્ઞાનોચ્છલનકલનાચ્છુદ્ધતત્ત્વોપલમ્બા-
દ્રાગગ્રામપ્રલયકરણાત્કર્મણાં સંવરેણ ।
વિભ્રત્તોષં પરમમમલાલોકમમ્તાનમેકં
જ્ઞાનં જ્ઞાને નિયતમુદિતં શાશ્વતોઘોતમેતત્ ॥૧૩૨॥

ફરીને ભેદવિજ્ઞાનનો મહિમા કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યે કેચન કિલ સિદ્ધાઃ] જે કોઈ સિદ્ધ થયા છે [ભેદવિજ્ઞાનતઃ સિદ્ધાઃ] તે ભેદવિજ્ઞાનથી સિદ્ધ થયા છે; [યે કેચન કિલ બદ્ધાઃ] જે કોઈ બંધાયા છે [અસ્ય એવ અભાવતઃ બદ્ધાઃ] તે તેના જ (—ભેદવિજ્ઞાનના જ) અભાવથી બંધાયા છે.

ભાવાર્થ :—અનાદિ કાળથી માંડીને જ્યાં સુધી જીવને ભેદવિજ્ઞાન નથી ત્યાં સુધી તે કર્મથી બંધાયા જ કરે છે—સંસારમાં રજળ્યા જ કરે છે; જે જીવને ભેદવિજ્ઞાન થાય છે તે કર્મથી છૂટે જ છે—મોક્ષ પામે જ છે. માટે કર્મબંધનું—સંસારનું—મૂળ ભેદવિજ્ઞાનનો અભાવ જ છે અને મોક્ષનું પ્રથમ કારણ ભેદવિજ્ઞાન જ છે. ભેદવિજ્ઞાન વિના કોઈ સિદ્ધિ પામી શકતું નથી.

અહીં આમ પણ જાણવું કે—વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી બૌદ્ધો અને વેદાન્તીઓ કે જેઓ વસ્તુને અદ્વૈત કહે છે અને અદ્વૈતના અનુભવથી જ સિદ્ધિ કહે છે તેમનો, ભેદવિજ્ઞાનથી જ સિદ્ધિ કહેવાથી, નિષેધ થયો; કારણ કે સર્વથા અદ્વૈત વસ્તુનું સ્વરૂપ નહિ હોવા છતાં જેઓ સર્વથા અદ્વૈત માને છે તેમને ભેદવિજ્ઞાન કોઈ રીતે કહી શકાતું જ નથી; જ્યાં દ્વૈત જ—બે વસ્તુઓ જ—માનતા નથી ત્યાં ભેદવિજ્ઞાન શાનું? જો જીવ અને અજીવ—બે વસ્તુઓ માનવામાં આવે અને તેમનો સંયોગ માનવામાં આવે તો જ ભેદવિજ્ઞાન બની શકે અને સિદ્ધિ થઈ શકે. માટે સ્યાદ્વાદીઓને જ બધુંય નિર્બાધપણે સિદ્ધ થાય છે. ૧૩૧.

હવે, સંવર અધિકાર પૂર્ણ કરતાં, સંવર થવાથી જે જ્ઞાન થયું તે જ્ઞાનના મહિમાનું કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ભેદજ્ઞાન-ઉચ્છલન-કલનાત્] ભેદજ્ઞાન પ્રગટ કરવાના અભ્યાસથી [શુદ્ધતત્ત્વ-ઉપલમ્બાત્] શુદ્ધ તત્ત્વની ઉપલબ્ધિ થઈ, શુદ્ધ તત્ત્વની ઉપલબ્ધિથી [રાગગ્રામપ્રલયકરણાત્] રાગના

इति संवरो निष्क्रान्तः ।

इति श्रीमदमृतचन्द्रसूरिविरचितायां समयसारव्याख्यायामात्मख्यातौ संवरप्ररूपकः पञ्चमोऽङ्कः ॥

સમૂહનો વિલય થયો, રાગના સમૂહનો વિલય કરવાથી [કર્મણાં સંવરેણ] કર્મનો સંવર થયો અને કર્મનો સંવર થવાથી, [જ્ઞાને નિયતમ્ એતત્ જ્ઞાનં ઉદિતં] જ્ઞાનમાં જ નિશ્ચળ થયેલું એવું આ જ્ઞાન ઉદય પામ્યું—[વિભ્રત્ પરમમ્ તોષં] કે જે જ્ઞાન પરમ સંતોષને (અર્થાત્ પરમ અતીંદ્રિય આનંદને) ધારણ કરે છે, [અમલ-આલોકમ્] જેનો પ્રકાશ નિર્મળ છે (અર્થાત્ રાગાદિકને લીધે મલિનતા હતી તે હવે નથી), [અમ્લાનમ્] જે અમ્લાન છે (અર્થાત્ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનની માફક કરમાયેલું-નિર્ભળ નથી, સર્વ લોકાલોકને જાણનારું છે), [એકં] જે એક છે (અર્થાત્ ક્ષયોપશમથી ભેદ હતા તે હવે નથી) અને [શાશ્વત-ઉદ્યોતમ્] જેનો ઉદ્યોત શાશ્વત છે (અર્થાત્ જેનો પ્રકાશ અવિનશ્વર છે). ૧૩૨.

ટીકા :—આ રીતે સંવર (રંગભૂમિમાંથી) બહાર નીકળી ગયો.

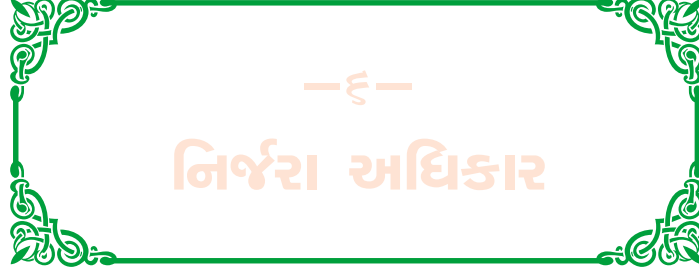
ભાવાર્થ :—રંગભૂમિમાં સંવરનો સ્વાંગ આવ્યો હતો તેને જ્ઞાને જાણી લીધો તેથી તે નૃત્ય કરી બહાર નીકળી ગયો.

ભેદવિજ્ઞાનકલા પ્રગટૈ તબ શુદ્ધસ્વભાવ લહે અપનાહી,
રાગ-દ્વેષ-વિમોહ સબહી ગલિ જાય ઈમૈ દુઠ કર્મ રુકાહી;
ઉજ્જવલ જ્ઞાન પ્રકાશ કરૈ બહુ તોષ ધરૈ પરમાતમમાહી,
યો મુનિરાજ ભલી વિધિ ધારત કેવલ પાય સુખી શિવ જાહી.

આમ શ્રી સમયસારની (શ્રીમદ્ભગવત્કુંડલકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી સમયસાર પરમાગમની) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં સંવરનો પ્રરૂપક પાંચમો અંક સમાપ્ત થયો.

૩૦૨

અથ પ્રવિશતિ નિર્જરા ।

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

રાગાઘાસ્રવરોધતો નિજધુરાં ધૃત્વા પરઃ સંવરઃ
કર્માગામિ સમસ્તમેવ ભરતો દૂરાન્નિરુન્ધન્ સ્થિતઃ ।
પ્રાગ્બદ્ધં તુ તદેવ દગ્ધુમધુના વ્યાજૃમ્ભતે નિર્જરા
જ્ઞાનજ્યોતિરપાવૃતં ન હિ યતો રાગાદિભિર્મૂર્છતિ ॥૧૩૩॥

રાગાદિકના રોધથી, નવો બંધ હણી સંતઃ
પૂર્વ ઉદયમાં સમ રહે, નમું નિર્જરાવંત.

પ્રથમ ટીકાકાર આચાર્યમહારાજ કહે છે કે “હવે નિર્જરા પ્રવેશ કરે છે”. અહીં તત્ત્વોનું નૃત્ય છે; તેથી જેમ નૃત્યના અખાડામાં નૃત્ય કરનાર સ્વાંગ ધારણ કરીને પ્રવેશ કરે છે તેમ અહીં રંગભૂમિમાં નિર્જરાનો સ્વાંગ પ્રવેશ કરે છે.

હવે, સર્વ સ્વાંગને યથાર્થ જાણનારું જે સમ્યગ્જ્ઞાન છે તેને મંગળરૂપ જાણીને આચાર્યદેવ મંગળ અર્થે પ્રથમ તેને જ—નિર્મળ જ્ઞાનજ્યોતિને જ—પ્રગટ કરે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[પરઃ સંવરઃ] પરમ સંવર, [રાગાદિ-આસ્રવ-રોધતઃ] રાગાદિ આસ્રવોને રોકવાથી [નિજ-ધુરાં ધૃત્વા] પોતાની કાર્ય-ધુરાને ધારણ કરીને (—પોતાના કાર્યને બરાબર સંભાળીને), [સમસ્તમ્ આગામિ કર્મ] સમસ્ત આગામી કર્મને [ભરતઃ દૂરાત્ એવ] અત્યંતપણે દૂરથી જ [નિરુન્ધન્ સ્થિતઃ] રોકતો ઊભો છે; [તુ] અને [પ્રાગ્બદ્ધં] જે પૂર્વે (સંવર થયા પહેલાં) બંધાયેલું કર્મ છે [તત્ એવ દગ્ધુમ્] તેને બાળવાને [અધુના] હવે [નિર્જરા વ્યાજૃમ્ભતે] નિર્જરા (—નિર્જરારૂપી અગ્નિ—) ફેલાય છે [યતઃ] કે જેથી [જ્ઞાનજ્યોતિઃ] જ્ઞાનજ્યોતિ [અપાવૃતં] નિરાવરણ થઈ થકી (ફરીને) [રાગાદિભિઃ ન હિ મૂર્છતિ] રાગાદિભાવો વડે મૂર્છિત થતી નથી— સદા અમૂર્છિત રહે છે.

ઉવભોગમિંદિયેહિં દ્રવ્યાણમચેદણાણમિદરાણં ।

જં કુણદિ સમ્મદિટ્ઠી તં સર્વં ણિજ્જરણિમિત્તં ॥૧૬૩॥

ઉપભોગમિન્દ્રિયૈઃ દ્રવ્યાણામચેતનાનામિતરેષામ્ ।

યત્કરોતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ તત્સર્વં નિર્જરાનિમિત્તમ્ ॥૧૬૩॥

વિરાગસ્યોપભોગો નિર્જરાયૈ એવ । રાગાદિભાવાનાં સદ્ભાવેન મિથ્યાદૃષ્ટેરચેતનાન્યદ્રવ્યોપભોગો બન્ધનિમિત્તમેવ સ્યાત્ । સ એવ રાગાદિભાવાનામભાવેન સમ્યગ્દૃષ્ટેર્નિર્જરાનિમિત્તમેવ સ્યાત્ । એતેન દ્રવ્યનિર્જરાસ્વરૂપમાવેદિતમ્ ।

ભાવાર્થ :—સંવર થયા પછી નવાં કર્મ તો બંધાતાં નથી. જે પૂર્વે બંધાયાં હતાં તે કર્મો જ્યારે નિર્જરે છે ત્યારે જ્ઞાનનું આવરણ દૂર થવાથી જ્ઞાન એવું થાય છે કે ફરીને રાગાદિરૂપે પરિણમતું નથી—સદા પ્રકાશરૂપ જ રહે છે. ૧૩૩.

હવે દ્રવ્યનિર્જરાનું સ્વરૂપ કહે છે :—

એતન અએતન દ્રવ્યનો ઉપભોગ ઈન્દ્રિયો વડે

જે જે કરે સુદૃષ્ટિ તે સૌ નિર્જરાકારણ બને. ૧૮૩.

ગાથાર્થ :—[સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ] સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ [યત્] જે [ઇન્દ્રિયૈઃ] ઈન્દ્રિયો વડે [અચેતનાનામ્] અએતન તથા [ઇતરેષામ્] એતન [દ્રવ્યાણામ્] દ્રવ્યોનો [ઉપભોગમ્] ઉપભોગ [કરોતિ] કરે છે [તત્ સર્વં] તે સર્વ [નિર્જરાનિમિત્તમ્] નિર્જરાનું નિમિત્ત છે.

ટીકા :—વિરાગીનો ઉપભોગ નિર્જરા માટે જ છે (અર્થાત્ નિર્જરાનું કારણ થાય છે). રાગાદિભાવોના સદ્ભાવથી મિથ્યાદૃષ્ટિને અએતન તથા એતન દ્રવ્યોનો ઉપભોગ બંધનું નિમિત્ત જ થાય છે; તે જ (ઉપભોગ), રાગાદિભાવોના અભાવથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને નિર્જરાનું નિમિત્ત જ થાય છે. આથી (આ કથનથી) દ્રવ્યનિર્જરાનું સ્વરૂપ કહ્યું.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્ઞાની કહ્યો છે અને જ્ઞાનીને રાગદ્વેષમોહનો અભાવ કહ્યો છે; માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિ વિરાગી છે. તેને ઈન્દ્રિયો વડે ભોગ હોય તોપણ તેને ભોગની સામગ્રી પ્રત્યે રાગ નથી. તે જાણે છે કે “આ (ભોગની સામગ્રી) પરદ્રવ્ય છે, મારે અને તેને કાંઈ નાતો નથી; કર્મના ઉદયના નિમિત્તથી તેનો અને મારો સંયોગ-વિયોગ છે”. જ્યાં સુધી તેને ચારિત્રમોહનો ઉદય આવીને પીડા કરે છે અને પોતે બળહીન હોવાથી પીડા સહી શકતો નથી

અથ ભાવનિર્જરાસ્વરૂપમાવેદયતિ—

દવ્યે ઉવભુંજંતે ણિયમા જાયદિ સુહં વ દુઃખં વા ।

તં સુહદુઃખમુદિણ્ણં વેદદિ અથ ણિજ્જરં જાદિ ॥૧૬૪॥

દ્રવ્યે ઉપભુજ્યમાને નિયમાજ્ઞાયતે સુખં વા દુઃખં વા ।

તત્સુહદુઃખમુદીર્ણં વેદયતે અથ નિર્જરાં યાતિ ॥૧૬૪॥

ઉપભુજ્યમાને સતિ હિ પરદ્રવ્યે, તન્નિમિત્તઃ સાતાસાતવિકલ્પાનતિક્રમણેન

ત્યાં સુધી—જેમ રોગી રોગની પીડા સહી શકે નહિ ત્યારે તેનો ઔષધિ આદિ વડે ઈલાજ કરે છે તેમ—ભોગોપભોગસામગ્રી વડે વિષયરૂપ ઈલાજ કરે છે; પરંતુ જેમ રોગી રોગને કે ઔષધિને ભલી જાણતો નથી તેમ સમ્યગ્દેષ્ટિ ચારિત્રમોહના ઉદયને કે ભોગોપભોગસામગ્રીને ભલી જાણતો નથી. વળી નિશ્ચયથી તો, જ્ઞાતાપણાને લીધે સમ્યગ્દેષ્ટિ વિરાગી ઉદયમાં આવેલા કર્મને માત્ર જાણી જ લે છે, તેના પ્રત્યે તેને રાગદ્વેષમોહ નથી. આ રીતે રાગદ્વેષમોહ વિના જ તેના ફળને ભોગવતો હોવાથી તેને કર્મ આસ્રવતું નથી, આસ્રવ વિના આગામી બંધ થતો નથી અને ઉદયમાં આવેલું કર્મ તો પોતાનો રસ દઈને ખરી જ જાય છે કારણ કે ઉદયમાં આવ્યા પછી કર્મની સત્તા રહી શકે જ નહિ. આ રીતે તેને નવો બંધ થતો નથી અને ઉદયમાં આવેલું કર્મ નિર્જરી ગયું તેથી તેને કેવળ નિર્જરા જ થઈ. માટે સમ્યગ્દેષ્ટિ વિરાગીના ભોગોપભોગને નિર્જરાનું જ નિમિત્ત કહેવામાં આવ્યો છે. પૂર્વ કર્મ ઉદયમાં આવીને તેનું દ્રવ્ય ખરી ગયું તે દ્રવ્યનિર્જરા છે.

હવે ભાવનિર્જરાનું સ્વરૂપ કહે છે :—

વસ્તુ તણે ઉપભોગ નિશ્ચય સુખ વા દુઃખ થાય છે,

એ ઉદિત સુખદુઃખ ભોગવે પછી નિર્જરા થઈ જાય છે. ૧૯૪.

ગાથાર્થ :—[દ્રવ્યે ઉપભુજ્યમાને] વસ્તુ ભોગવવામાં આવતાં, [સુખં વા દુઃખં વા] સુખ અથવા દુઃખ [નિયમાત્] નિયમથી [જાયતે] ઉત્પન્ન થાય છે; [ઉદીર્ણં] ઉદય થયેલા અર્થાત્ ઉત્પન્ન થયેલા [તત્ સુહદુઃખમ્] તે સુખદુઃખને [વેદયતે] વેદે છે—અનુભવે છે, [અથ] પછી [નિર્જરાં યાતિ] તે (સુખદુઃખરૂપ ભાવ) નિર્જરી જાય છે.

ટીકા :—પરદ્રવ્ય ભોગવવામાં આવતાં, તેના નિમિત્તે સુખરૂપ અથવા દુઃખરૂપ જીવનો ભાવ નિયમથી જ ઉદય થાય છે અર્થાત્ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે વેદન શાતા

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

નિર્જરા અધિકાર

૩૦૫

વેદનાયાઃ સુખરૂપો વા દુઃખરૂપો વા નિયમાદેવ જીવસ્ય ભાવ ઉદેતિ। સ તુ યદા વેદ્યતે તદા મિથ્યાદૃષ્ટેઃ રાગાદિભાવાનાં સદ્ભાવેન બન્ધનિમિત્તં ભૂત્વા નિર્જીર્યમાણોઽપ્યનિર્જીર્ણઃ સન્ બન્ધ એવ સ્યાત્; સમ્યગ્દૃષ્ટેસ્તુ રાગાદિભાવાનામભાવેન બન્ધનિમિત્તમભૂત્વા કેવલમેવ નિર્જીર્યમાણો નિર્જીર્ણઃ સન્નિર્જરૈવ સ્યાત્ ।

(અનુદ્દુભ)

તજ્ઞાનસ્યૈવ સામર્થ્યં વિરાગસ્યૈવ વા કિલ।

યત્કોઽપિ કર્મભિઃ કર્મ ભૂજ્જાનોઽપિ ન વધ્યતે ॥૧૩૪॥

અથ જ્ઞાનસામર્થ્યં દર્શયતિ—

અને અશાતા—એ બે પ્રકારોને અતિક્રમતું નથી (અર્થાત્ વેદન બે પ્રકારનું જ છે—શાતારૂપ અને અશાતારૂપ). જ્યારે તે (સુખરૂપ અથવા દુઃખરૂપ) ભાવ વેદાય છે ત્યારે મિથ્યાદૃષ્ટિને, રાગાદિભાવોના સદ્ભાવથી બંધનું નિમિત્ત થઈને (તે ભાવ) નિર્જરતાં છતાં (ખરેખર) નહિ નિર્જર્યો થકો, બંધ જ થાય છે; પરંતુ સમ્યગ્દૃષ્ટિને, રાગાદિભાવોના અભાવથી બંધનું નિમિત્ત થયા વિના કેવળ જ નિર્જરતો હોવાથી (ખરેખર) નિર્જર્યો થકો, નિર્જરા જ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—પરદ્રવ્ય ભોગવતાં, કર્મના ઉદયના નિમિત્તે જીવને સુખરૂપ અથવા દુઃખરૂપ ભાવ નિયમથી ઉત્પન્ન થાય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિને રાગાદિકને લીધે તે ભાવ આગામી બંધ કરીને નિર્જર છે તેથી તેને નિર્જર્યો કહી શકાતો નથી; માટે મિથ્યાદૃષ્ટિને પરદ્રવ્ય ભોગવતાં બંધ જ થાય છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને રાગાદિક નહિ હોવાથી આગામી બંધ કર્યા વિના જ તે ભાવ નિર્જરી જાય છે તેથી તેને નિર્જર્યો કહી શકાય છે; માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિને પરદ્રવ્ય ભોગવતાં નિર્જરા જ થાય છે. આ રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભાવનિર્જરા થાય છે.

હવે આગળની ગાથાઓની સૂચનારૂપ શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થઃ—[કિલ] ખરેખર [તત્ સામર્થ્યં] તે (આશ્ચર્યકારક) સામર્થ્ય [જ્ઞાનસ્ય એવ] જ્ઞાનનું જ છે [વા] અથવા [વિરાગસ્ય એવ] વિરાગનું જ છે [યત્] કે [કઃ અપિ] કોઈ (સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ) [કર્મ ભુજ્જાનઃ અપિ] કર્મને ભોગવતો છતો [કર્મભિઃ ન વધ્યતે] કર્મોથી બંધાતો નથી! (અજ્ઞાનીને તે આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે અને જ્ઞાની તેને યથાર્થ જાણે છે.) ૧૩૪.

હવે જ્ઞાનનું સામર્થ્ય બતાવે છે :—

જહ વિસમુવભુંજંતો વેજ્ઞો પુરિસો ણ મરણમુવયાદિ ।
પોગ્ગલકમ્મસ્સુદયં તહ ભુંજદિ ણેવ બજ્જદે ણાણી ॥૧૬૫॥

યથા વિષમુપભુજ્જાનો વૈદ્યઃ પુરુષો ન મરણમુપયાતિ ।
પુદ્ગલકર્મણ ઉદયં તથા ભુંકે નૈવ વધ્યતે જ્ઞાની ॥૧૬૫॥

યથા કશ્ચિદ્વિષવૈદ્યઃ પરેષાં મરણકારણં વિષમુપભુજ્જાનોઽપિ અમોઘવિદ્યાસામર્થ્યેન નિરુદ્ધતચ્છક્તિત્વાન્ન પ્રિયતે, તથા અજ્ઞાનિનાં રાગાદિભાવસદ્ભાવેન બન્ધકારણં પુદ્ગલકર્મોદયમુપ-
ભુજ્જાનોઽપિ અમોઘજ્ઞાનસામર્થ્યાત્ રાગાદિભાવાનામભાવે સતિ નિરુદ્ધતચ્છક્તિત્વાન્ન વધ્યતે જ્ઞાની ।

અથ વૈરાગ્યસામર્થ્યં દર્શયતિ—

જ્યમ ઝેરના ઉપભોગથી પણ વેદ જન મરતો નથી,
ત્યમ કર્મઉદયો ભોગવે પણ જ્ઞાની બંધાતો નથી. ૧૯૫.

ગાથાર્થ :—[યથા] જેમ [વૈદ્યઃ પુરુષઃ] વેદ પુરુષ [વિષમ્ ઉપભુજ્જાનઃ] વિષને ભોગવતો અર્થાત્ ખાતો છતો [મરણમ્ ન ઉપયાતિ] મરણ પામતો નથી, [તથા] તેમ [જ્ઞાની] જ્ઞાની [પુદ્ગલકર્મણઃ] પુદ્ગલકર્મના [ઉદયં] ઉદયને [ભુંકે] ભોગવે છે તોપણ [ન એવ વધ્યતે] બંધાતો નથી.

ટીકા :—જેમ કોઈ વિષવેદ, બીજાઓના મરણનું કારણ જે વિષ તેને ભોગવતો છતો પણ, અમોઘ (રામબાણ) વિદ્યાના સામર્થ્ય વડે વિષની શક્તિ રોકાઈ ગઈ હોવાથી, મરતો નથી, તેમ અજ્ઞાનીઓને રાગાદિભાવોના સદ્ભાવથી બંધનું કારણ જે પુદ્ગલકર્મનો ઉદય તેને જ્ઞાની ભોગવતો છતો પણ, અમોઘ જ્ઞાનના સામર્થ્ય દ્વારા રાગાદિભાવોનો અભાવ હોતાં (—હોઈને) કર્મોદયની શક્તિ રોકાઈ ગઈ હોવાથી, બંધાતો નથી.

ભાવાર્થ :—જેમ વેદ મંત્ર, તંત્ર, ઔષધ આદિ પોતાની વિદ્યાના સામર્થ્યથી વિષની મરણ કરવાની શક્તિનો અભાવ કરે છે તેથી વિષ ખાવા છતાં તેનું મરણ થતું નથી, તેમ જ્ઞાનીને જ્ઞાનનું સામર્થ્ય એવું છે કે કર્મોદયની બંધ કરવાની શક્તિનો અભાવ કરે છે અને તેથી કર્મના ઉદયને ભોગવવા છતાં જ્ઞાનીને આગામી કર્મબંધ થતો નથી. આ પ્રમાણે સમ્યજ્ઞાનનું સામર્થ્ય કહ્યું.

હવે વૈરાગ્યનું સામર્થ્ય બતાવે છે :—

જહ મજ્ઞં પિવમાણો અરદીભાવેણ મજ્ઞદિ ણ પુરિસો ।
દ્વ્યવભોગે અરદો ણાણી વિ ણ વજ્ઞદિ તહેવ ॥૧૬૬॥

યથા મઘં પિવન્ અરતિભાવેન માઘતિ ન પુરુષઃ ।
દ્રવ્યોપભોગેઽરતો જ્ઞાન્યપિ ન વધ્યતે તથૈવ ॥૧૬૬॥

યથા કશ્ચિત્પુરુષો મૈરેયં પ્રતિ પ્રવૃત્તતીવ્રારતિભાવઃ સન્ મૈરેયં પિવન્નપિ તીવ્રારતિ-
ભાવસામર્થ્યાન્ન માઘતિ, તથા રાગાદિભાવાનામભાવેન સર્વદ્રવ્યોપભોગં પ્રતિ પ્રવૃત્તતીવ્રવિરાગભાવઃ
સન્ વિષયાનુપભુજ્ઞાનોઽપિ તીવ્રવિરાગભાવસામર્થ્યાન્ન વધ્યતે જ્ઞાની ।

(રથોદ્ધતા)

નાશ્નુતે વિષયસેવનેઽપિ યત્
સ્વં ફલં વિષયસેવનસ્ય ના ।
જ્ઞાનવૈભવવિરાગતાબલાત્
સેવકોઽપિ તદસાવસેવકઃ ॥૧૩૫॥

જ્યમ અરતિભાવે મઘ પીતાં મત્ત જન બનતો નથી,
દ્રવ્યોપભોગે વિષે અરત જ્ઞાનીય બંધાતો નથી. ૧૯૬.

ગાથાર્થ :—[યથા] જેમ [પુરુષઃ] કોઈ પુરુષ [મઘં] મદિરાને [અરતિભાવેન] અરતિભાવે
(અપ્રીતિથી) [પિવન્] પીતો થકો [ન માઘતિ] મત્ત થતો નથી, [તથા એવ] તેવી જ રીતે [જ્ઞાની
અપિ] જ્ઞાની પણ [દ્રવ્યોપભોગે] દ્રવ્યના ઉપભોગ પ્રત્યે [અરતઃ] અરત (અર્થાત્ વૈરાગ્યભાવે) વર્તતો
થકો [ન વધ્યતે] (કર્મોથી) બંધાતો નથી.

ટીકા :—જેમ કોઈ પુરુષ, મદિરા પ્રત્યે જેને તીવ્ર અરતિભાવ પ્રવર્ત્યો છે એવો વર્તતો થકો,
મદિરાને પીતાં છતાં પણ, તીવ્ર અરતિભાવના સામર્થ્યને લીધે મત્ત થતો નથી, તેમ જ્ઞાની પણ,
રાગાદિભાવોના અભાવથી સર્વ દ્રવ્યોના ઉપભોગ પ્રત્યે જેને તીવ્ર વૈરાગ્યભાવ પ્રવર્ત્યો છે એવો વર્તતો
થકો, વિષયોને ભોગવતાં છતાં પણ, તીવ્ર વૈરાગ્યભાવના સામર્થ્યને લીધે (કર્મોથી) બંધાતો નથી.

ભાવાર્થ :—એ વૈરાગ્યનું સામર્થ્ય છે કે જ્ઞાની વિષયોને સેવતો છતો પણ કર્મોથી બંધાતો નથી.

હવે આ અર્થનું અને આગળની ગાથાના અર્થની સૂચનાનું કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યત્] કારણ કે [ના] આ (જ્ઞાની) પુરુષ [વિષયસેવને અપિ] વિષયોને

અથૈત્તદેવ દર્શયતિ—

સેવંતો વિ ણ સેવદિ અસેવમાણો વિ સેવગો કોઈ ।
પગરણચેટ્ટા કસ્સ વિ ણ ય પાયરણો ત્તિ સો હોદિ ॥૧૬૭॥

સેવમાનોઽપિ ન સેવતે અસેવમાનોઽપિ સેવકઃ કશ્ચિત્ ।
પ્રકરણચેષ્ટા કસ્યાપિ ન ચ પ્રાકરણ ઇતિ સ ભવતિ ॥૧૬૭॥

યથા કશ્ચિત્ પ્રકરણે વ્યાપ્રિયમાણોઽપિ પ્રકરણસ્વામિત્વાભાવાત્ ન પ્રાકરણિકઃ, અપરસ્તુ તન્નાવ્યાપ્રિયમાણોઽપિ તત્સ્વામિત્વાત્પ્રાકરણિકઃ, તથા સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ પૂર્વસંચિતકર્મોદય-

સેવતો ઇતો પણ [જ્ઞાનવૈભવ-વિરાગતા-વલાત્] જ્ઞાનવૈભવના અને વિરાગતાના બળથી [વિષયસેવનસ્ય સ્વં ફલં] વિષયસેવનના નિજફળને (—રંજિત પરિણામને) [ન અશ્નુતે] ભોગવતો નથી—પામતો નથી, [તત્] તેથી [અસૌ] આ (પુરુષ) [સેવકઃ અપિ અસેવકઃ] સેવક ઇતાં અસેવક છે (અર્થાત્ વિષયોને સેવતાં ઇતાં નથી સેવતો).

ભાવાર્થ :—જ્ઞાન અને વિરાગતાનું એવું કોઈ અચિંત્ય સામર્થ્ય છે કે જ્ઞાની ઈંદ્રિયોના વિષયોને સેવતો હોવા ઇતાં તેને સેવનારો કહી શકાતો નથી, કારણ કે વિષયસેવનનું ફળ જે રંજિત પરિણામ તેને જ્ઞાની ભોગવતો નથી—પામતો નથી. ૧૩૫.

હવે આ જ વાતને પ્રગટ દેષ્ટાંતથી બતાવે છે :—

સેવે ઇતાં નહિ સેવતો, અણસેવતો સેવક બને,
પ્રકરણ તણી ચેષ્ટા કરે પણ પ્રાકરણ જ્યમ નહિ ઠરે. ૧૬૭.

ગાથાર્થ :—[કશ્ચિત્] કોઈ તો [સેવમાનઃ અપિ] વિષયોને સેવતો ઇતાં [ન સેવતે] નથી સેવતો અને [અસેવમાનઃ અપિ] કોઈ નહિ સેવતો ઇતાં [સેવકઃ] સેવનારો છે—[કસ્ય અપિ] જેમ કોઈ પુરુષને [પ્રકરણચેષ્ટા] ^૧પ્રકરણની ચેષ્ટા (કોઈ કાર્ય સંબંધી ક્રિયા) વર્તે છે [ન ચ સઃ પ્રાકરણઃ ઇતિ ભવતિ] તોપણ તે ^૨પ્રાકરણિક નથી.

ટીકા:—જેમ કોઈ પુરુષ કોઈ પ્રકરણની ક્રિયામાં પ્રવર્તતો હોવા ઇતાં પ્રકરણનું સ્વામીપણું નહિ હોવાથી પ્રાકરણિક નથી અને બીજો પુરુષ પ્રકરણની ક્રિયામાં નહિ પ્રવર્તતો હોવા ઇતાં પ્રકરણનું સ્વામીપણું હોવાથી પ્રાકરણિક છે, તેવી રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પૂર્વસંચિત કર્મના

૧. પ્રકરણ = કાર્ય

૨. પ્રાકરણિક = કાર્ય કરનારો

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

નિર્જરા અધિકાર

૩૦૯

સમ્પન્નાન્ વિષયાન્ સેવમાનોઽપિ રાગાદિભાવાનામભાવેન વિષયસેવનફલસ્વામિત્વાભાવાદ-
સેવક એવ, મિથ્યાદૃષ્ટિસ્તુ વિષયાનસેવમાનોઽપિ રાગાદિભાવાનાં સદ્ભાવેન વિષયસેવનફલસ્વામિ-
ત્વાત્સેવક એવ ।

(મન્દાક્રાન્તા)

સમ્યગ્દૃષ્ટેર્ભવતિ નિયતં જ્ઞાનવૈરાગ્યશક્તિઃ
સ્વં વસ્તુત્વં કલયિતુમયં સ્વાન્યરૂપાપ્તિમુક્ત્યા ।
યસ્માજ્ઞાત્વા વ્યતિકરમિદં તત્ત્વતઃ સ્વં પરં ચ
સ્વસ્મિન્નાસ્તે વિરમતિ પરાત્સર્વતો રાગયોગાત્ ॥૧૩૬॥

ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોને સેવતો હોવા છતાં રાગાદિભાવોના અભાવને લીધે વિષયસેવનના ફળનું સ્વામીપણું નહિ હોવાથી અસેવક જ છે (અર્થાત્ સેવનારો નથી) અને મિથ્યાદૃષ્ટિ વિષયોને નહિ સેવતો હોવા છતાં રાગાદિભાવોના સદ્ભાવને લીધે વિષયસેવનના ફળનું સ્વામીપણું હોવાથી સેવક જ છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ શેઠે પોતાની દુકાન પર કોઈને નોકર રાખ્યો. દુકાનનો બધો વેપાર-વણજ—ખરીદવું, વેચવું વગેરે સર્વ કામકાજ—નોકર કરે છે તોપણ તે વેપારી નથી કારણ કે તે વેપારનો અને વેપારના લાભ-નુકસાનનો સ્વામી નથી; તે તો માત્ર નોકર છે, શેઠનો કરાવ્યો બધું કામકાજ કરે છે. જે શેઠ છે તે વેપાર સંબંધી કાંઈ કામકાજ કરતો નથી, ઘેર બેસી રહે છે તોપણ તે વેપારનો અને વેપારના લાભ-નુકસાનનો ધણી હોવાથી તે જ વેપારી છે. આ દૃષ્ટાંત સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને મિથ્યાદૃષ્ટિ પર ઘટાવી લેવું. જેમ નોકર વેપાર કરનારો નથી તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ વિષય સેવનારો નથી, અને જેમ શેઠ વેપાર કરનારો છે તેમ મિથ્યાદૃષ્ટિ વિષય સેવનારો છે.

હવે આગળની ગાથાઓની સૂચનાનું કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[સમ્યગ્દૃષ્ટેઃ નિયતં જ્ઞાન-વૈરાગ્ય-શક્તિઃ ભવતિ] સમ્યગ્દૃષ્ટિને નિયમથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની શક્તિ હોય છે; [યસ્માત્] કારણ કે [અયં] તે (સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ) [સ્વ-અન્ય-રૂપ-આપ્તિ-મુક્ત્યા] સ્વરૂપનું ગ્રહણ અને પરનો ત્યાગ કરવાની વિધિ વડે [સ્વં વસ્તુત્વં કલયિતુમ્] પોતાના વસ્તુત્વનો (યથાર્થ સ્વરૂપનો) અભ્યાસ કરવા માટે, [ઇદં સ્વં ચ પરં] ‘આ સ્વ છે (અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપ છે) અને આ પર છે’ [વ્યતિકરમ્] એવો ભેદ [તત્ત્વતઃ] પરમાર્થે [જ્ઞાત્વા] જાણીને [સ્વસ્મિન્ આસ્તે] સ્વમાં રહે છે (—ટકે છે) અને [પરાત્ રાગયોગાત્]

સમ્યગ્દૃષ્ટિ: સામાન્યેન સ્વપરાવેવં તાવજ્ઞાનાતિ—

ઉદયવિવાગો વિવિહો કમ્માણં વણ્ણિદો જિણવરેહિં ।

ણ દુ તે મજ્ઝ સહાવા જાણગભાવો દુ અહમેક્કો ॥૧૬૮॥

ઉદયવિપાકો વિવિધઃ કર્મણાં વર્ણિતો જિનવૈઃ ।

ન તુ તે મમ સ્વભાવાઃ જ્ઞાયકભાવસ્ત્વહમેકઃ ॥૧૬૮॥

યે કર્મોદયવિપાકપ્રભવા વિવિધા ભાવા ન તે મમ સ્વભાવાઃ । એષ ટ્કોત્કીર્ણેક-
જ્ઞાયકભાવોઽહમ્ ।

સમ્યગ્દૃષ્ટિર્વિશેષેણ તુ સ્વપરાવેવં જાનાતિ—

પરથી—રાગના યોગથી—[સર્વતઃ] સર્વ પ્રકારે [વિરમતિ] વિરમે છે. (આ રીત જ્ઞાનવૈરાગ્યની શક્તિ વિના હોઈ શકે નહિ.) ૧૩૬.

હવે પ્રથમ, સમ્યગ્દૃષ્ટિ સામાન્યપણે સ્વને અને પરને આ પ્રમાણે જાણે છે—એમ ગાથામાં કહે છે :—

કર્મો તણો જે વિવિધ ઉદયવિપાક જિનવર વર્ણવ્યો,
તે મુજ સ્વભાવો છે નહીં, હું એક જ્ઞાયકભાવ છું. ૧૬૮.

ગાથાર્થ :—[કર્મણાં] કર્મોના [ઉદયવિપાકઃ] ઉદયનો વિપાક (ફળ) [જિનવૈઃ] જિનવરોએ [વિવિધઃ] અનેક પ્રકારનો [વર્ણિતઃ] વર્ણવ્યો છે [તે] તે [મમ સ્વભાવાઃ] મારા સ્વભાવો [ન તુ] નથી; [અહમ્ તુ] હું તો [એકઃ] એક [જ્ઞાયકભાવઃ] જ્ઞાયકભાવ છું.

ટીકા :—જે કર્મના ઉદયના વિપાકથી ઉત્પન્ન થયેલા અનેક પ્રકારના ભાવો છે તે મારા સ્વભાવો નથી; હું તો આ (પ્રત્યક્ષ અનુભવગોચર) ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકભાવ છું.

ભાવાર્થ :—આ પ્રમાણે સામાન્યપણે સમસ્ત કર્મજન્ય ભાવોને સમ્યગ્દૃષ્ટિ પર જાણે છે અને પોતાને એક જ્ઞાયકસ્વભાવ જ જાણે છે.

હવે સમ્યગ્દૃષ્ટિ વિશેષપણે સ્વને અને પરને આ પ્રમાણે જાણે છે—એમ કહે છે :—

પોગલકર્મ્મં રાગો તસ્સ વિવાગોદઓ હવદિ एसो ।
 ण दु एस मज्झ भावो जाणगभावो हु अहमेक्यो ॥१६६॥

पुद्गलकर्म रागस्तस्य विपाकोदयो भवति एषः ।
 न त्वेष मम भावो ज्ञायकभावः खल्वहमेकः ॥१६६॥

અસ્તિ કિલ રાગો નામ પુદ્ગલકર્મ, તદુદયવિપાકપ્રભવોઽયં રાગરૂપો ભાવઃ, ન પુનર્મમ સ્વભાવઃ । એષ ટઙ્કોત્કીર્ણેકજ્ઞાયકભાવોઽહમ્ ।

એવમેવ ચ રાગપદપરિવર્તનેન દ્વેષમોહક્રોધમાનમાયાલોભકર્મનોકર્મમનોવચનકાય-શ્રોત્રચક્ષુર્ધ્વાણરસનસ્પર્શનસૂત્રાણિ ષોડશ વ્યાખ્યેયાનિ, અનયા દિશા અન્યાન્યપ્યૂહ્યાનિ ।

એવં ચ સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ સ્વં જાનન્ રાગં મુઙ્ચંશ્ચ નિયમાજ્ઞાનવૈરાગ્યસમ્પન્નો ભવતિ—

પુદ્ગલકરમરૂપ રાગનો જ વિપાકરૂપ છે ઉદય આ,
 આ છે નહીં મુજ ભાવ, નિશ્ચય એક જ્ઞાયકભાવ છે. ૧૯૯.

ગાથાર્થ :—[રાગઃ] રાગ [પુદ્ગલકર્મ] પુદ્ગલકર્મ છે, [તસ્ય] તેનો [વિપાકોદયઃ] વિપાકરૂપ ઉદય [એષઃ ભવતિ] આ છે, [એષઃ] આ [મમ ભાવઃ] મારો ભાવ [ન તુ] નથી; [અહમ્] હું તો [ખલુ] નિશ્ચયથી [એકઃ] એક [જ્ઞાયકભાવઃ] જ્ઞાયકભાવ છે.

ટીકા :—ખરેખર રાગ નામનું પુદ્ગલકર્મ છે, તેના ઉદયના વિપાકથી ઉત્પન્ન થયેલો આ રાગરૂપ ભાવ છે, મારો સ્વભાવ નથી; હું તો આ (પ્રત્યક્ષ અનુભવગોચર) ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકભાવ છે. (આ રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ વિશેષપણે સ્વને અને પરને જાણે છે.)

વળી આ જ પ્રમાણે ‘રાગ’પદ બદલીને તેની જગ્યાએ દ્વેષ, મોહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કર્મ, નોકર્મ, મન, વચન, કાયા, શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, રસન અને સ્પર્શન—એ શબ્દો મૂકી સોળ સૂત્રો વ્યાખ્યાનરૂપ કરવાં (—કહેવાં) અને આ ઉપદેશથી બીજાં પણ વિચારવાં.

આ રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પોતાને જાણતો અને રાગને છોડતો થકો નિયમથી જ્ઞાન-વૈરાગ્યસંપન્ન હોય છે—એમ હવેની ગાથામાં કહે છે :—

एवं सम्मद्विद्वी अप्पाणं मुणदि जाणगसहावं।
उदयं कम्मविवागं च मुयदि तच्चं वियाणंतो ॥२००॥

एवं सम्यग्दृष्टिः आत्मानं जानाति ज्ञायकस्वभावम्।
उदयं कर्मविपाकं च मुञ्चति तत्त्वं विजानन् ॥२००॥

एवं सम्यग्दृष्टिः सामान्येन विशेषेण च परस्वभावेभ्यो भावेभ्यो सर्वेभ्योऽपि विविच्य
टङ्कोत्कीर्णैकज्ञायकभावस्वभावमात्मनस्तत्त्वं विजानाति। तथा तत्त्वं विजानंश्च स्वपरभावो-
पादानापोहननिष्पाद्यं स्वस्य वस्तुत्वं प्रथयन् कर्मोदयविपाकप्रभवान् भावान् सर्वानपि मुञ्चति।
ततोऽयं नियमात् ज्ञानवैराग्यसम्पन्नो भवति।

સુદૃષ્ટિ એ રીત આત્મને જ્ઞાયકસ્વભાવ જ જાણતો,
ને ઉદય કર્મવિપાકરૂપ તે તત્ત્વજ્ઞાયક છોડતો. ૨૦૦.

ગાથાર્થ :—[एवं] આ રીતે [सम्यग्दृष्टिः] સમ્યગ્દૃષ્ટિ [आत्मानं] આત્માને (પોતાને)
[ज्ञायकस्वभावम्] જ્ઞાયકસ્વભાવ [जानाति] જાણે છે [च] અને [तत्त्वं] તત્ત્વને અર્થાત્ યથાર્થ
સ્વરૂપને [विजानन्] જાણતો થકો [कर्मविपाकं] કર્મના વિપાકરૂપ [उदयं] ઉદયને [मुञ्चति]
છોડે છે.

ટીકા :—આ રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ સામાન્યપણે અને વિશેષપણે પરભાવસ્વરૂપ સર્વ
ભાવોથી વિવેક (ભેદજ્ઞાન, ભિન્નતા) કરીને, ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકભાવ જેનો સ્વભાવ છે એવું
જે આત્માનું તત્ત્વ તેને (સારી રીતે) જાણે છે; અને એ રીતે તત્ત્વને જાણતો, સ્વભાવના ગ્રહણ
અને પરભાવના ત્યાગથી નીપજવાયોગ્ય પોતાના વસ્તુત્વને વિસ્તારતો (—પ્રસિદ્ધ કરતો), કર્મના
ઉદયના વિપાકથી ઉત્પન્ન થયેલા સમસ્ત ભાવોને છોડે છે. તેથી તે (સમ્યગ્દૃષ્ટિ) નિયમથી
જ્ઞાનવૈરાગ્યસંપન્ન હોય છે (એમ સિદ્ધ થયું).

ભાવાર્થ :—જ્યારે પોતાને તો જ્ઞાયકભાવરૂપ સુખમય જાણે અને કર્મના ઉદયથી
થયેલા ભાવોને આકુળતારૂપ દુઃખમય જાણે ત્યારે જ્ઞાનરૂપ રહેવું અને પરભાવોથી વિરાગતા—
એ બંને અવશ્ય હોય જ છે. આ વાત પ્રગટ અનુભવગોચર છે. એ (જ્ઞાનવૈરાગ્ય) જ
સમ્યગ્દૃષ્ટિનું ચિહ્ન છે.

(મન્દાક્રાન્તા)

સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ સ્વયમયમહં જાતુ બન્ધો ન મે સ્યા-
વિત્યુત્તાનોત્પુલકવદના રાગિણોઽપ્યાચરન્તુ।

“જે જીવ પરદ્રવ્યમાં આસક્ત-રાગી છે અને સમ્યગ્દૃષ્ટિપણાનું અભિમાન કરે છે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે જ નહિ, વૃથા અભિમાન કરે છે” એવા અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—“[અયમ્ અહં સ્વયમ્ સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ, મે જાતુઃ બન્ધઃ ન સ્યાત્] આ હું પોતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છું, મને કદી બંધ થતો નથી (કારણ કે શાસ્ત્રમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિને બંધ કહ્યો નથી)” [ઈતિ] એમ માનીને [ઉત્તાન-ઉત્પુલક-વદનાઃ] જેમનું મુખ ગર્વથી ઊંચું તથા પુલકિત (રોમાંચિત) થયું છે એવા [રાગિણઃ] રાગી જીવો (—પરદ્રવ્ય પ્રત્યે રાગદ્વેષમોહભાવવાળા જીવો—) [અપિ] ભલે [આચરન્તુ] મહાપ્રતાદિનું આચરણ કરો તથા [સમિતિપરતાં આલમ્બન્તાં] *સમિતિની ઉત્કૃષ્ટતાનું આલંબન કરો [અથ અપિ] તોપણ હજી [તે પાપાઃ] તેઓ પાપી (મિથ્યાદૃષ્ટિ) જ છે, [યતઃ] કારણ કે [આત્મ-અનાત્મ-અવગમ-વિરહાત્] આત્મા અને અનાત્માના જ્ઞાનથી રહિત હોવાથી [સમ્યક્ત્વ-રિક્તાઃ સન્તિ] તેઓ સમ્યક્ત્વથી રહિત છે.

ભાવાર્થ :—પરદ્રવ્ય પ્રત્યે રાગ હોવા છતાં જે જીવ ‘હું સમ્યગ્દૃષ્ટિ છું, મને બંધ થતો નથી’ એમ માને છે તેને સમ્યક્ત્વ કેવું? તે વ્રત-સમિતિ પાળે તોપણ સ્વપરનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી તે પાપી જ છે. પોતાને બંધ નથી થતો એમ માનીને સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે તે વળી સમ્યગ્દૃષ્ટિ કેવો? કારણ કે જ્યાં સુધી યથાખ્યાત ચારિત્ર ન થાય ત્યાં સુધી ચારિત્રમોહના રાગથી બંધ તો થાય જ છે અને જ્યાં સુધી રાગ રહે ત્યાં સુધી સમ્યગ્દૃષ્ટિ તો પોતાની નિંદા-ગર્હા કરતો જ રહે છે. જ્ઞાન થવામાત્રથી બંધથી છુટાતું નથી, જ્ઞાન થયા પછી તેમાં જ લીનતારૂપ-શુદ્ધોપયોગરૂપ-ચારિત્રથી બંધ કપાય છે. માટે રાગ હોવા છતાં, ‘બંધ થતો નથી’ એમ માનીને સ્વચ્છંદે પ્રવર્તનાર જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ જ છે.

અહીં કોઈ પૂછે કે “વ્રત-સમિતિ તો શુભ કાર્ય છે, તો પછી વ્રત-સમિતિ પાળતાં છતાં તે જીવને પાપી કેમ કહ્યો?” તેનું સમાધાન :—સિદ્ધાંતમાં પાપ મિથ્યાત્વને જ કહ્યું છે; જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ રહે ત્યાં સુધી શુભ-અશુભ સર્વ ક્રિયાને અધ્યાત્મમાં પરમાર્થે પાપ જ કહેવાય છે. વળી વ્યવહારનયની પ્રધાનતામાં, વ્યવહારી જીવોને અશુભ છોડાવી શુભમાં લગાડવા શુભ ક્રિયાને કથંચિત્ પુણ્ય પણ કહેવાય છે. આમ કહેવાથી સ્યાદ્વાદમતમાં કાંઈ વિરોધ નથી.

★ સમિતિ = વિહાર, વચન, આહાર વગેરેની ક્રિયામાં જતનાથી પ્રવર્તવું તે

આલમ્બન્તાં સમિતિપરતાં તે યતોઽઘ્યાપિ પાપા

આત્માનાત્માવગમવિરહાત્સન્તિ સમ્યક્ત્વરિક્તાઃ ॥૧૩૭॥

વળી કોઈ પૂછે છે કે—“પરદ્રવ્યમાં રાગ રહે ત્યાં સુધી જીવને મિથ્યાદૃષ્ટિ કહ્યો તે વાતમાં અમે સમજ્યા નહિ. અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ વગેરેને ચારિત્રમોહના ઉદયથી રાગાદિભાવ તો હોય છે, તેમને સમ્યક્ત્વ કેમ છે?” તેનું સમાધાન :—અહીં મિથ્યાત્વ સહિત અનંતાનુબંધી રાગ પ્રધાનપણે કહ્યો છે. જેને એવો રાગ હોય છે અર્થાત્ જેને પરદ્રવ્યમાં તથા પરદ્રવ્યથી થતા ભાવોમાં આત્મબુદ્ધિપૂર્વક પ્રીતિ-અપ્રીતિ થાય છે, તેને સ્વપરનું જ્ઞાનશ્રદ્ધાન નથી—ભેદજ્ઞાન નથી એમ સમજવું. જીવ મુનિપદ લઈ વ્રત-સમિતિ પાળે તોપણ જ્યાં સુધી (વ્રત-સમિતિ પાળતાં) પર જીવોની રક્ષા, શરીર સંબંધી જતનાથી પ્રવર્તવું ઇત્યાદિ પરદ્રવ્યની ક્રિયાથી તથા પરદ્રવ્યના નિમિત્તે થતા પોતાના શુભ ભાવોથી પોતાનો મોક્ષ માને છે અને પર જીવોનો ઘાત થવો, અયત્નાચારરૂપે પ્રવર્તવું ઇત્યાદિ પરદ્રવ્યની ક્રિયાથી તથા પરદ્રવ્યના નિમિત્તે થતા પોતાના અશુભ ભાવોથી જ પોતાને બંધ થતો માને છે ત્યાં સુધી તેને સ્વપરનું જ્ઞાન થયું નથી એમ જાણવું; કારણ કે બંધ-મોક્ષ તો પોતાના અશુદ્ધ તથા શુદ્ધ ભાવોથી જ થતા હતા, શુભાશુભ ભાવો તો બંધનાં જ કારણ હતા અને પરદ્રવ્ય તો નિમિત્તમાત્ર જ હતું, તેમાં તેણે વિપર્યયરૂપ માન્યું. આ રીતે જ્યાં સુધી જીવ પરદ્રવ્યથી જ ભલુંબૂરું માની રાગદ્વેષ કરે છે ત્યાં સુધી તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ તો જ્યાં સુધી પોતાને ચારિત્રમોહસંબંધી રાગાદિક રહે છે ત્યાં સુધી તે રાગાદિક વિષે તથા રાગાદિકની પ્રેરણાથી જે પરદ્રવ્યસંબંધી શુભાશુભ ક્રિયામાં તે પ્રવર્તે છે તે પ્રવૃત્તિઓ વિષે એમ માને છે કે— આ કર્મનું જોર છે; તેનાથી નિવૃત્ત થયે જ મારું ભલું છે. તે તેમને રોગવત્ જાણે છે. પીડા સહી શકાતી નથી તેથી તેમનો ઈલાજ કરવારૂપે પ્રવર્તે છે તોપણ તેને તેમના પ્રત્યે રાગ કહી શકાતો નથી; કારણ કે જેને રોગ માને તેના પ્રત્યે રાગ કેવો? તે તેને મટાડવાનો જ ઉપાય કરે છે અને તે મટવું પણ પોતાના જ જ્ઞાનપરિણામરૂપ પરિણામનથી માને છે. આ રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિને રાગ નથી. આ પ્રમાણે પરમાર્થ અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી અહીં વ્યાખ્યાન જાણવું. અહીં મિથ્યાત્વ સહિત રાગને જ રાગ કહ્યો છે, મિથ્યાત્વ વિના ચારિત્રમોહસંબંધી ઉદયના પરિણામને રાગ કહ્યો નથી; માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્ઞાનવૈરાગ્યશક્તિ અવશ્ય હોય જ છે. મિથ્યાત્વ સહિત રાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોતો નથી અને મિથ્યાત્વ સહિત રાગ હોય તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ નથી. આવા (મિથ્યાદૃષ્ટિના અને સમ્યગ્દૃષ્ટિના ભાવોના) તફાવતને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ જાણે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિનો અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં પ્રથમ તો પ્રવેશ નથી અને જો પ્રવેશ કરે તો વિપરીત સમજે છે—વ્યવહારને સર્વથા છોડી ભ્રષ્ટ થાય છે અથવા તો નિશ્ચયને સારી રીતે જાણ્યા વિના વ્યવહારથી જ મોક્ષ માને છે, પરમાર્થ તત્ત્વમાં મૂઢ રહે છે. જો કોઈ વિરલ જીવ યથાર્થ

કથં રાગી ન ભવતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિરિતિ ચેત્—

પરમાણુમિત્તયં પિ હુ રાગાદીણં તુ વિઙ્ગદે જસ્સ ।
 ણ વિ સો જાણદિ અપ્પાણયં તુ સવ્વાગમધરો વિ ॥૨૦૧॥
 અપ્પાણમયાણંતો અણપ્પયં ચાવિ સો અયાણંતો ।
 કહ હોદિ સમ્મદિટ્ઠી જીવાજીવે અયાણંતો ॥૨૦૨॥

પરમાણુમાત્રમપિ ખલુ રાગાદીનાં તુ વિઘટે યસ્ય ।
 નાપિ સ જાનાત્યાત્માનં તુ સર્વાગમધરોઽપિ ॥૨૦૧॥
 આત્માનમજાનન્ અનાત્માનં ચાપિ સોઽજાનન્ ।
 કથં ભવતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિર્જીવાજીવાવજાનન્ ॥૨૦૨॥

યસ્ય રાગાદીનામજ્ઞાનમયાનાં ભાવાનાં લેશસ્યાપિ સદ્ભાવોઽસ્તિ સ શ્રુતકેવલિકલ્પોઽપિ

સ્યાદ્વાદન્યાયથી સત્યાર્થ સમજી જાય તો તેને અવશ્ય સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય જ છે
 —તે અવશ્ય સમ્યગ્દૃષ્ટિ બની જાય છે. ૧૩૭.

હવે પૂછે છે કે રાગી (જીવ) કેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ ન હોય? તેનો ઉત્તર કહે છે :—

અણુમાત્ર પણ રાગાદિનો સદ્ભાવ વર્તે જેહને,
 તે સર્વઆગમધર ભલે પણ જાણતો નહિ આત્મને; ૨૦૧.
 નહિ જાણતો જ્યાં આત્મને જ, અનાત્મ પણ નહિ જાણતો,
 તે કેમ હોય સુદૃષ્ટિ જે જીવ-અજીવને નહિ જાણતો? ૨૦૨.

ગાથાર્થ :—[ખલુ] ખરેખર [યસ્ય] જે જીવને [રાગાદીનાં તુ પરમાણુમાત્રમ્ અપિ]
 પરમાણુમાત્ર-લેશમાત્ર-પણ રાગાદિક [વિઘટે] વર્તે છે [સ:] તે જીવ [સર્વાગમધર: અપિ] ભલે
 સર્વ આગમ ભણેલો હોય તોપણ [આત્માનં તુ] આત્માને [ન અપિ જાનાતિ] નથી જાણતો;
 [ચ] અને [આત્માનમ્] આત્માને [અજાનન્] નહિ જાણતો થકો [સ:] તે [અનાત્માનં અપિ]
 અનાત્માને (પરને) પણ [અજાનન્] નથી જાણતો; [જીવાજીવૌ] એ રીતે જે જીવ અને અજીવને
 [અજાનન્] નથી જાણતો તે [સમ્યગ્દૃષ્ટિ:] સમ્યગ્દૃષ્ટિ [કથં ભવતિ] કેમ હોઈ શકે?

ટીકા :—જેને રાગાદિ અજ્ઞાનમય ભાવોના લેશમાત્રનો પણ સદ્ભાવ છે તે ભલે

જ્ઞાનમયસ્ય ભાવસ્યાભાવાદાત્માનં ન જાનાતિ। યસ્ત્વાત્માનં ન જાનાતિ સોઽનાત્માનમપિ ન જાનાતિ, સ્વરૂપપરરૂપસત્તાસત્તાભ્યામેકસ્ય વસ્તુનો નિશ્ચીયમાનત્વાત્। તતો ય આત્માનાત્માનો ન જાનાતિ સ જીવાજીવૌ ન જાનાતિ। યસ્તુ જીવાજીવૌ ન જાનાતિ સ સમ્યગ્દૃષ્ટિરેવ ન ભવતિ। તતો રાગી જ્ઞાનાભાવાન્ન ભવતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ।

શ્રુતકેવળી જેવો હો તોપણ જ્ઞાનમય ભાવના અભાવને લીધે આત્માને નથી જાણતો; અને જે આત્માને નથી જાણતો તે અનાત્માને પણ નથી જાણતો કારણ કે સ્વરૂપે સત્તા અને પરરૂપે અસત્તા—એ બન્ને વડે એક વસ્તુનો નિશ્ચય થાય છે; (જેને અનાત્માનો-રાગનો-નિશ્ચય થયો હોય તેને અનાત્મા અને આત્મા—બન્નેનો નિશ્ચય હોવો જોઈએ.) એ રીતે જે આત્મા અને અનાત્માને નથી જાણતો તે જીવ અને અજીવને નથી જાણતો; અને જે જીવ-અજીવને નથી જાણતો તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ નથી. માટે રાગી (જીવ) જ્ઞાનના અભાવને લીધે સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોતો નથી.

ભાવાર્થઃ—અહીં ‘રાગ’ શબ્દથી અજ્ઞાનમય રાગદ્વેષમોહ કહેવામાં આવ્યા છે. ત્યાં ‘અજ્ઞાનમય’ કહેવાથી મિથ્યાત્વ-અનંતાનુબંધીથી થયેલા રાગાદિક સમજવા, મિથ્યાત્વ વિના ચારિત્રમોહના ઉદયનો રાગ ન લેવો; કારણ કે અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ વગેરેને ચારિત્રમોહના ઉદય સંબંધી રાગ છે તે જ્ઞાનસહિત છે; તે રાગને સમ્યગ્દૃષ્ટિ કર્મોદયથી થયેલો રોગ જાણે છે અને તેને મટાડવા જ ઈચ્છે છે; તે રાગ પ્રત્યે તેને રાગ નથી. વળી સમ્યગ્દૃષ્ટિને રાગનો લેશમાત્ર સદ્ભાવ નથી એમ કહ્યું છે તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે:—સમ્યગ્દૃષ્ટિને અશુભ રાગ તો અત્યંત ગૌણ છે અને જે શુભ રાગ થાય છે તેને તે જરાય ભલો (સારો) સમજતો નથી—તેના પ્રત્યે લેશમાત્ર રાગ કરતો નથી. વળી નિશ્ચયથી તો તેને રાગનું સ્વામિત્વ જ નથી. માટે તેને લેશમાત્ર રાગ નથી.

જો કોઈ જીવ રાગને ભલો જાણી તેના પ્રત્યે લેશમાત્ર રાગ કરે તો—ભલે તે સર્વ શાસ્ત્રો ભણી ચૂક્યો હોય, મુનિ હોય, વ્યવહારચારિત્ર પણ પાળતો હોય તોપણ—એમ સમજવું કે તેણે પોતાના આત્માનું પરમાર્થસ્વરૂપ નથી જાણ્યું, કર્મોદયજનિત રાગને જ સારો માન્યો છે અને તેનાથી જ પોતાનો મોક્ષ માન્યો છે. આ રીતે પોતાના અને પરના પરમાર્થ સ્વરૂપને નહિ જાણતો હોવાથી જીવ-અજીવના પરમાર્થ સ્વરૂપને જાણતો નથી. અને જ્યાં જીવ અને અજીવ—બે પદાર્થોને જ જાણતો નથી ત્યાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ કેવો? માટે રાગી જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોઈ શકે નહિ.

(મન્દાક્રાન્તા)

આસંસારાત્પ્રતિપદમમી રાગિણો નિત્યમત્તાઃ
સુપ્તા યસ્મિન્નપદમપદં તદ્વિબુધ્યધ્વમન્ધાઃ ।
એતૈતેતઃ પદમિદમિદં યત્ર ચૈતન્યધાતુઃ
શુદ્ધઃ શુદ્ધઃ સ્વરસભરતઃ સ્થાયિભાવત્વમેતિ ॥૧૩૮॥

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે, જે કાવ્ય દ્વારા આચાર્યદેવ અનાદિથી રાગાદિકને પોતાનું પદ જાણી સૂતેલાં રાગી પ્રાણીઓને ઉપદેશ કરે છે :—

શ્લોકાર્થ :—(શ્રી ગુરુ સંસારી ભવ્ય જીવોને સંબોધે છે કે:) [અન્ધાઃ] હે અંધ પ્રાણીઓ ! [આસંસારાત્] અનાદિ સંસારથી માંડીને [પ્રતિપદમ્] પર્યાયે પર્યાયે [અમી રાગિણઃ] આ રાગી જીવો [નિત્યમત્તાઃ] સદાય મત્ત વર્તતા થકા [યસ્મિન્ સુપ્તાઃ] જે પદમાં સૂતા છે— ઊંધે છે [તત્] તે પદ અર્થાત્ સ્થાન [અપદમ્ અપદં] અપદ છે—અપદ છે, (તમારું સ્થાન નથી,) [વિબુધ્યધ્વમ્] એમ તમે સમજો. (બે વાર કહેવાથી અતિ કરુણાભાવ સૂચિત થાય છે.) [ઇતઃ એત એત] આ તરફ આવો—આ તરફ આવો, (અહીં નિવાસ કરો,) [પદમ્ ઇદમ્ ઇદં] તમારું પદ આ છે—આ છે [યત્ર] જ્યાં [શુદ્ધઃ શુદ્ધઃ ચૈતન્યધાતુઃ] શુદ્ધ-શુદ્ધ ચૈતન્યધાતુ [સ્વ-રસ-ભરતઃ] નિજ રસની અતિશયતાને લીધે [સ્થાયિભાવત્વમ્ એતિ] સ્થાયીભાવપણાને પ્રાપ્ત છે અર્થાત્ સ્થિર છે—અવિનાશી છે. (અહીં ‘શુદ્ધ’ શબ્દ બે વાર કહ્યો છે તે દ્રવ્ય અને ભાવ બન્નેની શુદ્ધતા સૂચવે છે. સર્વ અન્યદ્રવ્યોથી જુદો હોવાને લીધે આત્મા દ્રવ્યે શુદ્ધ છે અને પરના નિમિત્તે થતા પોતાના ભાવોથી રહિત હોવાને લીધે ભાવે શુદ્ધ છે.)

ભાવાર્થ :—જેમ કોઈ મહાન પુરુષ મઘ પીને મલિન જગ્યામાં સૂતો હોય તેને કોઈ આવીને જગાડે—સંબોધન કરે કે “તારી સૂવાની જગ્યા આ નથી; તારી જગ્યા તો શુદ્ધ સુવર્ણમય ધાતુની બનેલી છે, અન્ય કુધાતુના ભેળથી રહિત શુદ્ધ છે અને અતિ મજબૂત છે; માટે હું તને બતાવું છું ત્યાં આવ, ત્યાં શયન આદિ કરી આનંદિત થા”; તેવી રીતે આ પ્રાણીઓ અનાદિ સંસારથી માંડીને રાગાદિકને ભલા જાણી, તેમને જ પોતાનો સ્વભાવ જાણી, તેમાં જ નિશ્ચિત સૂતાં છે—સ્થિત છે, તેમને શ્રી ગુરુ કરુણાપૂર્વક સંબોધે છે—જગાડે છે—સાવધાન કરે છે કે “હે અંધ પ્રાણીઓ ! તમે જે પદમાં સૂતાં છો તે તમારું પદ નથી; તમારું પદ તો શુદ્ધ ચૈતન્યધાતુમય છે, બહારમાં અન્ય દ્રવ્યોના ભેળ વિનાનું તેમ જ અંતરંગમાં વિકાર વિનાનું શુદ્ધ છે અને સ્થાયી છે; તે પદને પ્રાપ્ત થાઓ—શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ પોતાના ભાવનો આશ્રય કરો”. ૧૩૮.

કિં નામ તત્પદમિત્યાહ—

આદમ્હિ દ્વભાવે અપદે મોત્તૂળ ગિણ્હ તહ ણિયદં ।

થિરમેગમિમં ભાવં ઉવલભ્મંતં સહાવેણ ॥૨૦૩॥

આત્મનિ દ્રવ્યભાવાનપદાનિ મુક્ત્વા ગૃહાણ તથા નિયતમ્ ।

થિરમેકમિમં ભાવમુપલભ્યમાનં સ્વભાવેન ॥૨૦૩॥

ઇહ ખલુ ભગવત્યાત્મનિ બહૂનાં દ્રવ્યભાવાનાં મધ્યે યે કિલ અતત્સ્વભાવેનોપલભ્યમાનાઃ, અનિયતત્વાવસ્થાઃ, અનેકે, ક્ષણિકાઃ, વ્યભિચારિણો ભાવાઃ, તે સર્વેઽપિ સ્વયમસ્થાયિત્વેન સ્થાતુઃ સ્થાનં ભવિતુમશક્યત્વાત્ અપદભૂતાઃ । યસ્તુ તત્સ્વભાવેનોપલભ્યમાનઃ, નિયતત્વાવસ્થઃ, એકઃ, નિત્યઃ, અવ્યભિચારી ભાવઃ, સ એક એવ સ્વયં સ્થાયિત્વેન સ્થાતુઃ સ્થાનં ભવિતું શક્યત્વાત્ પદભૂતઃ ।

હવે પૂછે છે કે (હે ગુરુદેવ!) તે પદ ક્યું છે? (તે તમે બતાવો). તે પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે :—

જીવમાં અપદભૂત દ્રવ્યભાવો છોડીને ગ્રહ તું યથા,

સ્થિર, નિયત, એક જ ભાવ જેહ સ્વભાવરૂપ ઉપલભ્ય આ. ૨૦૩.

ગાથાર્થ :—[આત્મનિ] આત્મામાં [અપદાનિ] અપદભૂત [દ્રવ્યભાવાન્] દ્રવ્ય-ભાવોને [મુક્ત્વા] છોડીને [નિયતમ્] નિશ્ચિત, [થિરમ્] સ્થિર, [એકમ્] એક [ઇમં] આ (પ્રત્યક્ષ અનુભવગોચર) [ભાવમ્] ભાવને—[સ્વભાવેન ઉપલભ્યમાનં] કે જે (આત્માના) સ્વભાવરૂપે અનુભવાય છે તેને—[તથા] (હે ભવ્ય!) જેવો છે તેવો [ગૃહાણ] ગ્રહણ કર. (તે તારું પદ છે.)

ટીકા :—ખરેખર આ ભગવાન આત્મામાં બહુ દ્રવ્ય-ભાવો મધ્યે (—દ્રવ્યભાવરૂપ ઘણા ભાવો મધ્યે), જે અતત્સ્વભાવે અનુભવાતા (અર્થાત્ આત્માના સ્વભાવરૂપે નહિ પરંતુ પરસ્વભાવરૂપે અનુભવાતા), અનિયત અવસ્થાવાળા, અનેક, ક્ષણિક, વ્યભિચારી ભાવો છે, તે બધાય પોતે અસ્થાયી હોવાને લીધે સ્થાતાનું સ્થાન અર્થાત્ રહેનારનું રહેઠાણ નહિ થઈ શકવા યોગ્ય હોવાથી અપદભૂત છે; અને જે તત્સ્વભાવે (અર્થાત્ આત્માના સ્વભાવરૂપે) અનુભવાતો, નિયત અવસ્થાવાળો, એક, નિત્ય, અવ્યભિચારી ભાવ (ચૈતન્યમાત્ર જ્ઞાનભાવ) છે, તે એક જ પોતે સ્થાયી હોવાને લીધે સ્થાતાનું સ્થાન અર્થાત્ રહેનારનું રહેઠાણ થઈ શકવા યોગ્ય હોવાથી પદભૂત છે. તેથી સમસ્ત અસ્થાયી ભાવોને છોડી, જે સ્થાયીભાવરૂપ છે એવું પરમાર્થરસપણે

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

નિર્જરા અધિકાર

૩૧૯

તતઃ સર્વનિવાસ્થાયિભાવાન્ મુક્ત્વા સ્થાયિભાવભૂતં પરમાર્થરસતયા સ્વદમાનં જ્ઞાનમેકમેવેદં સ્વાદ્યમ્ ।

(અનુદ્દુભ)

એકમેવ હિ તત્સ્વાદ્યં વિપદામપદં પદમ્ ।

અપદાન્યેવ ભાસન્તે પદાન્યન્યાનિ યત્પુરઃ ॥૧૩૬॥

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

એકજ્ઞાયકભાવનિર્ભરમહાસ્વાદં સમાસાદયન્
સ્વાદં દ્વન્દ્વમયં વિધાતુમસહઃ સ્વાં વસ્તુવૃત્તિં વિદન્ ।
આત્માત્માનુભવાનુભાવવિવશો ભ્રશ્યદ્વિશેષોદયં
સામાન્યં કલયન્ કિલૈષ સકલં જ્ઞાનં નયત્યેકતામ્ ॥૧૪૦॥

સ્વાદમાં આવતું આ જ્ઞાન એક જ આસ્વાદવાયોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્વે વર્ણાદિક ગુણસ્થાનપર્યંત ભાવો કદા ઉતા તે બધાય, આત્મામાં અનિયત, અનેક, ક્ષણિક, વ્યભિચારી ભાવો છે. આત્મા સ્થાયી છે (—સદા વિદ્યમાન છે) અને તે બધા ભાવો અસ્થાયી છે (—નિત્ય ટકતા નથી), તેથી તેઓ આત્માનું સ્થાન—રહેઠાણ—થઈ શકતા નથી અર્થાત્ તેઓ આત્માનું પદ નથી. જે આ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાન છે તે નિયત છે, એક છે, નિત્ય છે, અવ્યભિચારી છે. આત્મા સ્થાયી છે અને આ જ્ઞાન પણ સ્થાયી ભાવ છે તેથી તે આત્માનું પદ છે. તે એક જ જ્ઞાનીઓ વડે આસ્વાદ લેવા યોગ્ય છે.

હવે આ અર્થનો કળશરૂપ શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[તત્ એકમ્ એવ હિ પદમ્ સ્વાદ્યં] તે એક જ પદ આસ્વાદવાયોગ્ય છે [વિપદામ્ અપદં] કે જે વિપત્તિઓનું અપદ છે (અર્થાત્ જેમાં આપદાઓ સ્થાન પામી શકતી નથી) અને [યત્પુરઃ] જેની આગળ [અન્યાનિ પદાનિ] અન્ય (સર્વ) પદો [અપદાનિ એવ ભાસન્તે] અપદ જ ભાસે છે.

ભાવાર્થ :—એક જ્ઞાન જ આત્માનું પદ છે. તેમાં કોઈ પણ આપદા પ્રવેશી શકતી નથી અને તેની આગળ અન્ય સર્વ પદો અપદસ્વરૂપ ભાસે છે (કારણ કે તેઓ આકુળતામય છે—આપત્તિરૂપ છે). ૧૩૯.

વળી કહે છે કે આત્મા જ્ઞાનનો અનુભવ કરે છે ત્યારે આમ કરે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[એક-જ્ઞાયકભાવ-નિર્ભર-મહાસ્વાદં સમાસાદયન્] એક જ્ઞાયકભાવથી ભરેલા મહાસ્વાદને લેતો, (એ રીતે જ્ઞાનમાં જ એકાગ્ર થતાં બીજો સ્વાદ આવતો નથી માટે) [દ્વન્દ્વમયં

તથાહિ—

આભિણિસુદોધિમણકેવલં ચ તં હોદિ એકમેવ પદં ।

સો એસો પરમદ્વો જં લહિદું ણિવ્વુદિં જાદિ ॥૨૦૪॥

આભિનિબોધિકશ્રુતાવધિમનઃપર્યયકેવલં ચ તદ્ભવત્યેકમેવ પદમ્ ।

સ એષ પરમાર્થો યં લબ્ધ્વા નિર્વૃત્તિં યાતિ ॥૨૦૪॥

સ્વાદં વિધાતુમ્ અસહઃ] દ્વંદ્વમય સ્વાદને લેવા અસમર્થ (અર્થાત્ વર્ણાદિક, રાગાદિક તથા ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનના ભેદોનો સ્વાદ લેવાને અસમર્થ), [આત્મ-અનુભવ-અનુભાવ-વિવશઃ સ્વાં વસ્તુવૃત્તિં વિદન્] આત્માના અનુભવના-સ્વાદના પ્રભાવને આધીન થયો હોવાથી નિજ વસ્તુવૃત્તિને (આત્માની શુદ્ધપરિણતિને) જાણતો-આસ્વાદતો (અર્થાત્ આત્માના અદ્વિતીય સ્વાદના અનુભવનમાંથી બહાર નહિ આવતો) [એષઃ આત્મા] આ આત્મા [વિશેષ-ઉદયં ભ્રશ્યત્] જ્ઞાનના વિશેષોના ઉદયને ગૌણ કરતો, [સામાન્યં કલયન્ કિલ] સામાન્યમાત્ર જ્ઞાનને અભ્યાસતો, [સક્લં જ્ઞાનં] સકળ જ્ઞાનને [એકતામ્ નયતિ] એકપણામાં લાવે છે—એકરૂપે પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થ :—આ એક સ્વરૂપજ્ઞાનના રસીલા સ્વાદ આગળ અન્ય રસ ફિક્કા છે. વળી સ્વરૂપજ્ઞાનને અનુભવતાં સર્વ ભેદભાવો મટી જાય છે. જ્ઞાનના વિશેષો જ્ઞેયના નિમિત્તે થાય છે. જ્યારે જ્ઞાનસામાન્યનો સ્વાદ લેવામાં આવે ત્યારે જ્ઞાનના સર્વ ભેદો પણ ગૌણ થઈ જાય છે, એક જ્ઞાન જ જ્ઞેયરૂપ થાય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે છદ્મસ્થને પૂર્ણરૂપ કેવળજ્ઞાનનો સ્વાદ કઈ રીતે આવે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પહેલાં શુદ્ધનયનું કથન કરતાં દેવાઈ ગયો છે કે શુદ્ધનય આત્માનું શુદ્ધ પૂર્ણ સ્વરૂપ જણાવતો હોવાથી શુદ્ધનય દ્વારા પૂર્ણરૂપ કેવળજ્ઞાનનો પરોક્ષ સ્વાદ આવે છે. ૧૪૦.

હવે, ‘કર્મના ક્ષયોપશમના નિમિત્તે જ્ઞાનમાં ભેદ હોવા છતાં તેનું સ્વરૂપ વિચારવામાં આવે તો જ્ઞાન એક જ છે અને તે જ્ઞાન જ મોક્ષનો ઉપાય છે’ એવા અર્થની ગાથા કહે છે:—

મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃ, કેવલ તેહ પદ એક જ ખરે,

આ જ્ઞાનપદ પરમાર્થ છે જે પામી જીવ મુક્તિ લહે. ૨૦૪.

ગાથાર્થ :—[આભિનિબોધિકશ્રુતાવધિમનઃપર્યયકેવલં ચ] મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન—[તત્] તે [એકમ્ એવ] એક જ [પદમ્ ભવતિ] પદ છે (કારણ કે જ્ઞાનના સર્વ ભેદો જ્ઞાન જ છે); [સઃ એષઃ પરમાર્થઃ] તે આ પરમાર્થ છે (—શુદ્ધનયના

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

નિર્જરા અધિકાર

૩૨૧

આત્મા કિલ પરમાર્થઃ, તત્તુ જ્ઞાનમ્; આત્મા ચ એક એવ પદાર્થઃ, તતો જ્ઞાનમપ્યેકમેવ પદં; યદેતત્તુ જ્ઞાનં નામૈકં પદં સ એષ પરમાર્થઃ સાક્ષાન્મોક્ષોપાયઃ। ન ચાભિનિબોધિકાદયો ભેદા ઇદમેકં પદમિહ ભિન્દન્તિ, કિન્તુ તેઽપીદમેવૈકં પદમભિનન્દન્તિ। તથાહિ—યથાત્ર સવિતુર્ઘનપટલાવગુણિતસ્ય તદ્વિઘટનાનુસારેણ પ્રાકટ્યમાસાદયતઃ પ્રકાશનાતિશયભેદા ન તસ્ય પ્રકાશસ્વભાવં ભિન્દન્તિ, તથા આત્મનઃ કર્મપટલોદયાવગુણિતસ્ય તદ્વિઘટનાનુસારેણ પ્રાકટ્યમાસાદયતો જ્ઞાનાતિશયભેદા ન તસ્ય જ્ઞાનસ્વભાવં ભિન્દ્યુઃ, કિન્તુ પ્રત્યુત તમભિનન્દેયુઃ। તતો નિરસ્તસમસ્તભેદમાત્મસ્વભાવભૂતં જ્ઞાનમેવૈકમાલમ્બ્યમ્। તદાલમ્બનાદેવ ભવતિ પદપ્રાપ્તિઃ, નશ્યતિ ભ્રાન્તિઃ, ભવત્યાત્મલાભઃ, સિધ્યત્યનાત્મપરિહારઃ, ન કર્મ મૂર્છતિ, ન રાગદ્વેષમોહા ઉત્પ્લવન્તે, ન પુનઃ કર્મ આસ્રવતિ, ન પુનઃ કર્મ બધ્યતે, પ્રાગ્બદ્ધં કર્મ ઉપભુક્તં નિર્જીર્યતે,

વિષયભૂત જ્ઞાનસામાન્ય જ આ પરમાર્થ છે—) [યં લઙ્ઘ્વા] કે જેને પામીને [નિર્વૃત્તિં યાતિ] આત્મા નિર્વાણને પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા :—આત્મા ખરેખર પરમાર્થ (પરમ પદાર્થ) છે અને તે (આત્મા) જ્ઞાન છે; વળી આત્મા એક જ પદાર્થ છે; તેથી જ્ઞાન પણ એક જ પદ છે. જે આ જ્ઞાન નામનું એક પદ છે તે આ પરમાર્થસ્વરૂપ સાક્ષાત્ મોક્ષ-ઉપાય છે. અહીં, મતિજ્ઞાન આદિ (જ્ઞાનના) ભેદો આ એક પદને ભેદતા નથી પરંતુ તેઓ પણ આ જ એક પદને અભિનંદે છે (—ટેકો આપે છે). તે દેષ્ટાંતથી સમજાવવામાં આવે છે :—જેવી રીતે આ જગતમાં વાદળાંના પટલથી ઢંકાયેલો સૂર્ય કે જે વાદળાંના *વિઘટન અનુસારે પ્રગટપણું પામે છે, તેના (અર્થાત્ સૂર્યના) પ્રકાશનની (પ્રકાશવાની) હીનાધિક્તારૂપ ભેદો તેના (સામાન્ય) પ્રકાશસ્વભાવને ભેદતા નથી, તેવી રીતે કર્મપટલના ઉદયથી ઢંકાયેલો આત્મા કે જે કર્મના વિઘટન (ક્ષયોપશમ) અનુસારે પ્રગટપણું પામે છે, તેના જ્ઞાનની હીનાધિક્તારૂપ ભેદો તેના (સામાન્ય) જ્ઞાનસ્વભાવને ભેદતા નથી પરંતુ ઊલટા તેને અભિનંદે છે. માટે જેમાં સમસ્ત ભેદ દૂર થયા છે એવા આત્મસ્વભાવભૂત જ્ઞાનનું જ એકનું આલંબન કરવું. તેના આલંબનથી જ (નિજ) પદની પ્રાપ્તિ થાય છે, ભ્રાંતિનો નાશ થાય છે, આત્માનો લાભ થાય છે, અનાત્માનો પરિહાર સિદ્ધ થાય છે, (એમ થવાથી) કર્મ જોરાવર થઈ શકતું નથી, રાગદ્વેષમોહ ઉત્પન્ન થતા નથી, (રાગદ્વેષમોહ વિના) ફરી કર્મ આસ્રવતું નથી, (આસ્રવ વિના) ફરી કર્મ બંધાતું નથી, પૂર્વે બંધાયેલું કર્મ ભોગવાયું થકું નિર્જરી જાય છે, સમસ્ત કર્મનો અભાવ થવાથી સાક્ષાત્ મોક્ષ

★ વિઘટન = ઘટ્ટું પડવું તે; વિખરાઈ જવું તે; નાશ.

કૃત્સ્નકર્માભાવાત્ સાક્ષાન્મોક્ષો ભવતિ ।

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

અચ્છાચ્છાઃ સ્વયમુચ્છલન્તિ યદિમાઃ સંવેદનવ્યક્તયો

નિષ્પીતાચ્છિલભાવમણ્ડલરસપ્રાગ્ભારમત્તા ઇવ ।

યસ્યાઅભિન્નરસઃ સ ઇષ ભગવાનેકોઽપ્યનેકીભવન્

વલ્ગત્યુત્કલિકાભિરદ્ભુતનિધિશ્ચૈતન્યરત્નાકરઃ ॥૧૪૧॥

કિઞ્ચ—

થાય છે. (આવું જ્ઞાનના આલંબનનું માહાત્મ્ય છે.)

ભાવાર્થ :—કર્મના ક્ષયોપશમ અનુસાર જ્ઞાનમાં જે ભેદો થયા છે તે કાંઈ જ્ઞાનસામાન્યને અજ્ઞાનરૂપ નથી કરતા, ઊલટા જ્ઞાનને પ્રગટ કરે છે; માટે ભેદોને ગૌણ કરી, એક જ્ઞાનસામાન્યનું આલંબન લઈ આત્માનું ધ્યાન ધરવું; તેનાથી સર્વ સિદ્ધિ થાય છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[નિષ્પીત-અચ્છિલ-ભાવ-મણ્ડલ-રસ-પ્રાગ્ભાર-મત્તાઃ ઇવ] પી જવામાં આવેલો જે સમસ્ત પદાર્થોના સમૂહરૂપી રસ તેની અતિશયતાથી જાણે કે મત્ત થઈ ગઈ હોય એવી [યસ્ય ઇમાઃ અચ્છ-અચ્છાઃ સંવેદનવ્યક્તયઃ] જેની આ નિર્મળથી પણ નિર્મળ સંવેદનવ્યક્તિઓ (—જ્ઞાનપર્યાયો, અનુભવમાં આવતા જ્ઞાનના ભેદો) [યદ્ સ્વયમ્ ઉચ્છલન્તિ] આપોઆપ ઊછળે છે, [સઃ ઇષઃ ભગવાન્ અદ્ભુતનિધિઃ ચૈતન્યરત્નાકરઃ] તે આ ભગવાન અદ્ભુત નિધિવાળો ચૈતન્યરત્નાકર, [અભિન્નરસઃ] જ્ઞાનપર્યાયોરૂપી તરંગો સાથે જેનો રસ અભિન્ન છે એવો, [એકઃ અપિ અનેકીભવન્] એક હોવા છતાં અનેક થતો, [ઉત્કલિકાભિઃ] જ્ઞાનપર્યાયોરૂપી તરંગો વડે [વલ્ગતિ] દોલાયમાન થાય છે—ઊછળે છે.

ભાવાર્થ :—જેમ ઘણાં રત્નોવાળો સમુદ્ર એક જળથી જ ભરેલો છે અને તેમાં નાના મોટા અનેક તરંગો ઊછળે છે તે એક જળરૂપ જ છે, તેમ ઘણા ગુણોનો ભંડાર આ જ્ઞાનસમુદ્ર આત્મા એક જ્ઞાનજળથી જ ભરેલો છે અને કર્મના નિમિત્તથી જ્ઞાનના અનેક ભેદો-વ્યક્તિઓ આપોઆપ પ્રગટ થાય છે તે વ્યક્તિઓ એક જ્ઞાનરૂપ જ જાણવી, ખંડખંડરૂપે ન અનુભવવી. ૧૪૧.

હવે વળી વિશેષ કહે છે :—

ક્લિશ્યન્તાં સ્વયમેવ દુષ્કરતરૈર્મોક્ષોન્મુખૈઃ કર્મભિઃ
ક્લિશ્યન્તાં ચ પરે મહાવ્રતતપોભારેણ ભગ્નાશ્ચિરમ્ ।
સાક્ષાન્મોક્ષ ઇદં નિરામયપદં સંવેદ્યમાનં સ્વયં
જ્ઞાનં જ્ઞાનગુણં વિના કથમપિ પ્રાપ્તું ક્ષમન્તે ન હિ ॥૧૪૨॥

જ્ઞાનગુણેણ વિહીના એવં તુ પદં બહૂ વિ ણ લહંતે ।
તં ગિણ્હ ણિયદમેદં જદિ ઇચ્છસિ કમ્પરિમોક્ષવં ॥૨૦૫॥

જ્ઞાનગુણેન વિહીના એતત્તુ પદં બહવોઽપિ ન લભન્તે ।
તદ્ ગુહાણ નિયતમેતદ્ યદીચ્છસિ કર્મપરિમોક્ષમ્ ॥૨૦૫॥

શ્લોકાર્થ :—[દુષ્કરતરૈઃ] કોઈ જીવો તો અતિ દુષ્કર (મહા દુઃખે કરી શકાય એવાં) અને [મોક્ષ-ઉન્મુખૈઃ] મોક્ષથી પરાડ્મુખ એવાં [કર્મભિઃ] કર્મો વડે [સ્વયમેવ] સ્વયમેવ (અર્થાત્ જિનાજ્ઞા વિના) [ક્લિશ્યન્તાં] કલેશ પામે તો પામો [ચ] અને [પરે] બીજા કોઈ જીવો [મહાવ્રત-તપ:-ભારેણ] (મોક્ષની સંમુખ અર્થાત્ કથંચિત્ જિનાજ્ઞામાં કહેલાં) મહાવ્રત અને તપના ભારથી [ચિરમ્] ઘણા વખત સુધી [ભગ્નાઃ] ભગ્ન થયા થકા (-તૂટી મરતા થકા) [ક્લિશ્યન્તાં] કલેશ પામે તો પામો; (પરંતુ) [સાક્ષાત્ મોક્ષઃ] જે સાક્ષાત્ મોક્ષસ્વરૂપ છે, [નિરામયપદં] નિરામય (રોગાદિ સમસ્ત કલેશ વિનાનું) પદ છે અને [સ્વયં સંવેદ્યમાનં] સ્વયં સંવેદ્યમાન છે (અર્થાત્ પોતાની મેળે પોતે વેદવામાં આવે છે) એવું [ઇદં જ્ઞાનં] આ જ્ઞાન તો [જ્ઞાનગુણં વિના] જ્ઞાનગુણ વિના [કથમ્ અપિ] કોઈ પણ રીતે [પ્રાપ્તું ન હિ ક્ષમન્તે] તેઓ પ્રાપ્ત કરી શકતા જ નથી.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાન છે તે સાક્ષાત્ મોક્ષ છે; તે જ્ઞાનથી જ મળે છે, અન્ય કોઈ ક્રિયાકાંડથી તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૧૪૨.

હવે આ જ ઉપદેશ ગાથામાં કરે છે :—

બહુ લોક જ્ઞાનગુણે રહિત આ પદ નહીં પામી શકે;
રે! ગ્રહણ કર તું નિયત આ, જો કર્મમોક્ષેચ્છા તને. ૨૦૫.

ગાથાર્થ :—[જ્ઞાનગુણેણ વિહીનાઃ] જ્ઞાનગુણથી રહિત [બહવઃ અપિ] ઘણા લોકો (ઘણા પ્રકારનાં કર્મ કરવા છતાં) [એતત્ પદં તુ] આ જ્ઞાનસ્વરૂપ પદને [ન લભન્તે] પામતા નથી;

યતો હિ સકલેનાપિ કર્મણા, કર્મણિ જ્ઞાનસ્યાપ્રકાશનાત્, જ્ઞાનસ્યાનુપલમ્ભઃ। કેવલેન જ્ઞાનેનૈવ, જ્ઞાન એવ જ્ઞાનસ્ય પ્રકાશનાત્, જ્ઞાનસ્યોપલમ્ભઃ। તતો બહવોઽપિ બહુનાપિ કર્મણા જ્ઞાનશૂન્યા નેદમુપલભન્તે, ઇદમનુપલભમાનાશ્ચ કર્મભિર્ન મુચ્યન્તે। તતઃ કર્મમોક્ષાર્થિના કેવલજ્ઞાનાવષ્ટમ્બેન નિયતમેવેદમેકં પદમુપલમ્ભનીયમ્।

(દ્રુતવિલમ્બિત)

પદમિદં નનુ કર્મદુરાસદં
સહજબોધકલાસુલભં કિલ।
તત્ત ઇદં નિજબોધકલાબલાત્
કલયિતું યતતાં સતતં જગત્ ॥૧૪૩॥

[તદ્] માટે હે ભવ્ય! [યદિ] જો તું [કર્મપરિમોક્ષમ્] કર્મથી સર્વથા મુક્ત થવા [ઇચ્છસિ] ઈચ્છતો હો તો [નિયતમ્ એતત્] નિયત એવા આને (જ્ઞાનને) [ગૃહાણ] ગ્રહણ કર.

ટીકા :—કર્મમાં (કર્મકાંડમાં) જ્ઞાનનું પ્રકાશવું નહિ હોવાથી સઘળાંય કર્મથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી; જ્ઞાનમાં જ જ્ઞાનનું પ્રકાશવું હોવાથી કેવળ (એક) જ્ઞાનથી જ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે જ્ઞાનશૂન્ય ઘણાય જીવો, પુષ્કળ (ઘણા પ્રકારનાં) કર્મ કરવાથી પણ આ જ્ઞાનપદને પામતા નથી અને આ પદને નહિ પામતા થકા તેઓ કર્મથી મુક્ત થતા નથી; માટે કર્મથી મુક્ત થવા ઈચ્છનારે કેવળ (એક) જ્ઞાનના આલંબનથી, નિયત જ એવું આ એક પદ પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનથી જ મોક્ષ થાય છે, કર્મથી નહિ; માટે મોક્ષાર્થીએ જ્ઞાનનું જ ધ્યાન કરવું એમ ઉપદેશ છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ઇદં પદમ્] આ (જ્ઞાનસ્વરૂપ) પદ [નનુ કર્મદુરાસદં] કર્મથી ખરેખર^૧ દુરાસદ છે અને [સહજ-બોધ-કલા-સુલભં કિલ] સહજ જ્ઞાનની કળા વડે ખરેખર સુલભ છે; [તતઃ] માટે [નિજ-બોધ-કલા-બલાત્] નિજજ્ઞાનની કળાના બળથી [ઇદં કલયિતું] આ પદને^૨ અભ્યાસવાને [જગત્ સતતં યતતાં] જગત સતત પ્રયત્ન કરો.

ભાવાર્થ :—સર્વ કર્મને છોડાવીને જ્ઞાનકળાના બળ વડે જ જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાનો

૧. દુરાસદ = દુષ્પ્રાપ્ય; અપ્રાપ્ય; ન જીતી શકાય એવું.

૨. અહીં 'અભ્યાસવાને' એવા અર્થને બદલે 'અનુભવવાને', 'પ્રાપ્ત કરવાને' એમ અર્થ પણ થાય છે.

કિઞ્ચ—

एदम्हि रदो णिच्चं संतुट्टो होहि णिच्चमेदम्हि ।
 एदेण होहि तित्तो होहदि तुह उत्तमं सोक्खं ॥२०६॥
 एतस्मिन् रतो नित्यं सन्तुष्टो भव नित्यमेतस्मिन् ।
 एतेन भव तृप्तो भविष्यति तवोत्तमं सौख्यम् ॥२०६॥

एतावानेव सत्य आत्मा यावदेतज्ज्ञानमिति निश्चित्य ज्ञानमात्र एव नित्यमेव रतिमुपैहि ।
 एतावत्येव सत्याशीः यावदेतज्ज्ञानमिति निश्चित्य ज्ञानमात्रेणैव नित्यमेव सन्तोषमुपैहि । एतावदेव
 सत्यमनुभवनीयं यावदेतज्ज्ञानमिति निश्चित्य ज्ञानमात्रेणैव नित्यमेव तृप्तिमुपैहि । अथैवं तव
 नित्यमेवात्मरतस्य, आत्मसन्तुष्टस्य, आत्मतृप्तस्य च वाचामगोचरं सौख्यं भविष्यति । तत्तु तत्क्षण

આચાર્યદેવે ઉપદેશ કર્યો છે. જ્ઞાનની 'કળા' કહેવાથી એમ સૂચન થાય છે કે :—જ્યાં સુધી
 પૂર્ણ કળા (કેવળજ્ઞાન) પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી જ્ઞાન હીનકળાસ્વરૂપ—મતિજ્ઞાનાદિરૂપ છે;
 જ્ઞાનની તે કળાના આલંબન વડે જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાથી કેવળજ્ઞાન અર્થાત્ પૂર્ણ કળા પ્રગટે
 છે. ૧૪૩.

હવેની ગાથામાં આ જ ઉપદેશ વિશેષ કરે છે :—

આમાં સદા પ્રીતિવંત બન, આમાં સદા સંતુષ્ટ ને
 આનાથી બન તું તૃપ્ત, તુજને સુખ અહો ! ઉત્તમ થશે. ૨૦૬.

ગાથાર્થ :—(હે ભવ્ય પ્રાણી !) તું [એતસ્મિન્] આમાં (—જ્ઞાનમાં) [નિત્ય] નિત્ય [રતઃ]
 રત અર્થાત્ પ્રીતિવાળો થા, [એતસ્મિન્] આમાં [નિત્ય] નિત્ય [સન્તુષ્ટઃ ભવ] સંતુષ્ટ થા અને
 [એતેન] આનાથી [તૃપ્તઃ ભવ] તૃપ્ત થા; (આમ કરવાથી) [તવ] તને [ઉત્તમં સૌખ્યમ્] ઉત્તમ
 સુખ [ભવિષ્યતિ] થશે.

ટીકા :—(હે ભવ્ય !) એટલો જ સત્ય (—પરમાર્થસ્વરૂપ) આત્મા છે જેટલું આ જ્ઞાન
 છે—એમ નિશ્ચય કરીને જ્ઞાનમાત્રમાં જ સદાય રતિ (—પ્રીતિ, રુચિ) પામ; એટલું જ સત્ય
 કલ્યાણ છે જેટલું આ જ્ઞાન છે—એમ નિશ્ચય કરીને જ્ઞાનમાત્રથી જ સદાય સંતોષ પામ; એટલું
 જ સત્ય અનુભવનીય (અનુભવ કરવાયોગ્ય) છે જેટલું આ જ્ઞાન છે—એમ નિશ્ચય કરીને
 જ્ઞાનમાત્રથી જ સદાય તૃપ્તિ પામ. એમ સદાય આત્મામાં રત, આત્માથી સંતુષ્ટ અને આત્માથી

૩૨૬

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

एव त्वमेव स्वयमेव द्रक्ष्यसि, *मा अन्यान् प्राक्षीः।

(उपजाति)

अचिन्त्यशक्तिः स्वयमेव देव-
श्चिन्मात्रचिन्तामणिरेष यस्मात् ।
सर्वार्थसिद्धात्मतया विधत्ते
ज्ञानी किमन्यस्य परिग्रहेण ॥१४४॥

कुतो ज्ञानी परं न परिगृह्णातीति चेत्—

તૃપ્ત એવા તને વચનથી અગોચર એવું સુખ થશે; અને તે સુખ તે ક્ષણે જ તું જ સ્વયમેવ દેખશે, *બીજાઓને ન પૂછ. (તે સુખ પોતાને જ અનુભવગોચર છે, બીજાને શા માટે પૂછવું પડે?)

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનમાત્ર આત્મામાં લીન થવું, તેનાથી જ સંતુષ્ટ થવું અને તેનાથી જ તૃપ્ત થવું—એ પરમ ધ્યાન છે. તેનાથી વર્તમાન આનંદ અનુભવાય છે અને થોડા જ કાળમાં જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવું કરનાર પુરુષ જ તે સુખને જાણે છે, બીજાનો એમાં પ્રવેશ નથી.

હવે જ્ઞાનાનુભવના મહિમાનું અને આગળની ગાથાની સૂચનાનું કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યસ્માત્] કારણ કે [एषः] આ (જ્ઞાની) [स्वयम् एव] પોતે જ [अचिन्त्यशक्तिः देवः] અચિન્ત્ય શક્તિવાળો દેવ છે અને [चिन्मात्र-चिन्तामणिः] ચિન્માત્ર ચિન્તામણિ છે (અર્થાત્ ચૈતન્યરૂપ ચિન્તામણિ રત્ન છે), માટે [सर्व-अर्थ-सिद्ध-आत्मतया] જેના સર્વ અર્થ (પ્રયોજન) સિદ્ધ છે એવા સ્વરૂપે હોવાથી [ज्ञानी] જ્ઞાની [अन्यस्य परिग्रहेण] અન્યના પરિગ્રહથી [किम् विधत्ते] શું કરે? (કાંઈ જ કરવાનું નથી.)

ભાવાર્થ :—આ જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા પોતે જ અનંત શક્તિનો ધારક દેવ છે અને પોતે જ ચૈતન્યરૂપી ચિન્તામણિ હોવાથી વાંછિત કાર્યની સિદ્ધિ કરનારો છે; માટે જ્ઞાનીને સર્વ પ્રયોજન સિદ્ધ હોવાથી તેને અન્ય પરિગ્રહનું સેવન કરવાથી શું સાધ્ય છે? અર્થાત્ કાંઈ જ સાધ્ય નથી. આમ નિશ્ચયનયનો ઉપદેશ છે. ૧૪૪.

હવે પૂછે છે કે જ્ઞાની પરને કેમ ગ્રહતો નથી? તેનો ઉત્તર કહે છે :—

★ मा अन्यान् प्राक्षीः (બીજાઓને ન પૂછ) નો પાઠાન્તર—माऽत्तिप्राक्षीः (અતિપ્રશ્નો ન કર)

કો નામ ભણિજ્ઞ બુહો પરદ્રવ્યં મમ ઇમં હવદિ દ્રવ્યં ।
અપ્પાણમપ્પણો પરિગ્રહં તુ ણિયદં વિયાણંતો ॥૨૦૭॥

કો નામ ભણેદુધઃ પરદ્રવ્યં મમેદં ભવતિ દ્રવ્યમ્ ।

આત્માનમાત્મનઃ પરિગ્રહં તુ નિયતં વિજાનન્ ॥૨૦૭॥

યતો હિ જ્ઞાની, યો હિ યસ્ય સ્વો ભાવઃ સ તસ્ય સ્વઃ સ તસ્ય સ્વામી ઇતિ
ખરતરતત્ત્વદૃષ્ટ્યવષ્ટમ્ભાત્, આત્માનમાત્મનઃ પરિગ્રહં તુ નિયમેન વિજાનાતિ, તતો ન મમેદં સ્વં,
નાહમસ્ય સ્વામી ઇતિ પરદ્રવ્યં ન પરિગૃહ્ણાતિ ।

અતોઽહમપિ ન તત્ પરિગૃહ્ણામિ—

‘પરદ્રવ્ય આ મુજ દ્રવ્ય’ અનું કોણ જ્ઞાની કહે અરે !

નિજ આત્મને નિજનો પરિગ્રહ જાણતો જે નિશ્ચયે ? ૨૦૭.

ગાથાર્થ :—[આત્માનમ્ તુ] પોતાના આત્માને જ [નિયતં] નિયમથી [આત્મનઃ પરિગ્રહં]
પોતાનો પરિગ્રહ [વિજાનન્] જાણતો થકો [કઃ નામ બુધઃ] કયો જ્ઞાની [ભણેત્] એમ કહે
કે [ઇદં પરદ્રવ્યં] આ પરદ્રવ્ય [મમ દ્રવ્યમ્] મારું દ્રવ્ય [ભવતિ] છે ?

ટીકા :—જે જેનો સ્વભાવ છે તે તેનું ‘સ્વ’ છે અને તે તેનો (સ્વ ભાવનો) સ્વામી
છે—એમ સૂક્ષ્મ તીક્ષ્ણ તત્ત્વદૃષ્ટિના આલંબનથી જ્ઞાની (પોતાના) આત્માને જ આત્માનો
પરિગ્રહ નિયમથી જાણે છે, તેથી “આ મારું ‘સ્વ’ નથી, હું આનો સ્વામી નથી” એમ જાણતો
થકો પરદ્રવ્યને પરિગ્રહતો નથી (અર્થાત્ પરદ્રવ્યને પોતાનો પરિગ્રહ કરતો નથી).

ભાવાર્થ :—લોકમાં એવી રીત છે કે સમજદાર ડાહ્યો માણસ પરની વસ્તુને પોતાની
જાણતો નથી, તેને ગ્રહણ કરતો નથી. તેવી જ રીતે પરમાર્થજ્ઞાની પોતાના સ્વભાવને જ પોતાનું
ધન જાણે છે, પરના ભાવને પોતાનો જાણતો નથી, તેને ગ્રહણ કરતો નથી. આ રીતે જ્ઞાની
પરનું ગ્રહણ-સેવન કરતો નથી.

“માટે હું પણ પરદ્રવ્યને નહિ પરિગ્રહું” એમ હવે (મોક્ષાભિલાષી જીવ) કહે
છે :—

૧. સ્વ = ધન; મિલકત; માલિકીની ચીજ.

મજ્ઞં પરિગ્રહો જદિ તદો અહમજીવદં તુ ગચ્છેજ્ઞ ।
ળાદેવ અહં જમ્હા તમ્હા ણ પરિગ્રહો મજ્ઞ ॥૨૦૮॥

મમ પરિગ્રહો યદિ તતોઽહમજીવતાં તુ ગચ્છેયમ્ ।
જ્ઞાતૈવાહં યસ્માત્તસ્માન્ પરિગ્રહો મમ ॥૨૦૮॥

યદિ પરદ્રવ્યમજીવમહં પરિગૃહીયાં તદાવશ્યમેવાજીવો મમાસૌ સ્વઃ સ્યાત્, અહમપ્ય-
વશ્યમેવાજીવસ્યામુષ્ય સ્વામી સ્યામ્ । અજીવસ્ય તુ યઃ સ્વામી, સ કિલાજીવ એવ । એવમવશેનાપિ
મમાજીવત્વમાપદ્ધેત । મમ તુ એકો જ્ઞાયક એવ ભાવઃ યઃ સ્વઃ, અસ્યૈવાહં સ્વામી; તતો મા
ભૂન્મમાજીવત્વં, જ્ઞાતૈવાહં ભવિષ્યામિ, ન પરદ્રવ્યં પરિગૃહ્ણામિ ।

અયં ચ મે નિશ્ચયઃ—

પરિગ્રહ કદી મારો બને તો હું અજીવ બનું ખરે,
હું તો ખરે જ્ઞાતા જ તેથી નહિ પરિગ્રહ મુજ બને. ૨૦૮.

ગાથાર્થ :—[યદિ] જો [પરિગ્રહઃ] પરદ્રવ્ય-પરિગ્રહ [મમ] મારો હોય [તતઃ] તો
[અહમ્] હું [અજીવતાં તુ] અજીવપણાને [ગચ્છેયમ્] પામું. [યસ્માત્] કારણ કે [અહં] હું તો
[જ્ઞાતા એવ] જ્ઞાતા જ છું [તસ્માત્] તેથી [પરિગ્રહઃ] (પરદ્રવ્યરૂપ) પરિગ્રહ [મમ ન] મારો નથી.

ટીકા :—જો અજીવ પરદ્રવ્યને હું પરિગ્રહું તો અવશ્યમેવ તે અજીવ મારું ‘સ્વ’ થાય,
હું પણ અવશ્યમેવ તે અજીવનો સ્વામી થાઉં; અને અજીવનો જે સ્વામી તે ખરેખર અજીવ
જ હોય. એ રીતે અવશે (લાચારીથી) પણ મને અજીવપણું આવી પડે. મારું તો એક જ્ઞાયક
ભાવ જ જે ‘સ્વ’ છે, તેનો જ હું સ્વામી છું; માટે મને અજીવપણું ન હો, હું તો જ્ઞાતા જ
રહીશ, પરદ્રવ્યને નહિ પરિગ્રહું.

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયનયથી એ સિદ્ધાંત છે કે જીવનો ભાવ જીવ જ છે, તેની સાથે
જીવને સ્વ-સ્વામી સંબંધ છે; અને અજીવનો ભાવ અજીવ જ છે, તેની સાથે અજીવને સ્વ-
સ્વામી સંબંધ છે. જો જીવને અજીવનો પરિગ્રહ માનવામાં આવે તો જીવ અજીવપણાને પામે;
માટે જીવને અજીવનો પરિગ્રહ પરમાર્થે માનવો તે મિથ્યાબુદ્ધિ છે. જ્ઞાનીને એવી મિથ્યાબુદ્ધિ
હોય નહિ. જ્ઞાની તો એમ માને છે કે પરદ્રવ્ય મારો પરિગ્રહ નથી, હું તો જ્ઞાતા છું.

‘વળી આ (નીચે પ્રમાણે) મારો નિશ્ચય છે’ એમ હવે કહે છે :—

છિઝ્ઝદુ વા ભિઝ્ઝદુ વા ણિઝ્ઝદુ વા અહવ જાદુ વિપ્પલયં ।

જમ્હા તમ્હા ગચ્છદુ તહ વિ હુ ણ પરિગ્ગહો મજ્ઝ ॥૨૦૬॥

છિઘતાં વા ભિઘતાં વા નીયતાં વાથવા યાતુ વિપ્રલયમ્ ।

યસ્માત્તસ્માત્ ગચ્છતુ તથાપિ ખલુ ન પરિગ્ગહો મમ ॥૨૦૬॥

છિઘતાં વા, ભિઘતાં વા, નીયતાં વા, વિપ્રલયં યાતુ વા, યતસ્તતો ગચ્છતુ વા, તથાપિ ન પરદ્રવ્યં પરિગૃહ્ણામિ; યતો ન પરદ્રવ્યં મમ સ્વં, નાહં પરદ્રવ્યસ્ય સ્વામી, પરદ્રવ્યમેવ પરદ્રવ્યસ્ય સ્વં, પરદ્રવ્યમેવ પરદ્રવ્યસ્ય સ્વામી, અહમેવ મમ સ્વં, અહમેવ મમ સ્વામી ઇતિ જાનામિ ।

(વસન્તતિલકા)

ઇત્થં પરિગ્રહમપાસ્ય સમસ્તમેવ

સામાન્યતઃ સ્વપરયોરવિવેકહેતુમ્ ।

અજ્ઞાનમુઝ્ઝિતુમના અધુના વિશેષાદ્

ભૂયસ્તમેવ પરિહર્તુમયં પ્રવૃત્તઃ ॥૧૪૫॥

છેદાવ, વા ભેદાવ, કો લઈ જાવ, નષ્ટ બનો ભલે,

વા અન્ય કો રીત જાવ, પણ પરિગ્રહ નથી મારો ખરે. ૨૦૯.

ગાથાર્થ :—[છિઘતાં વા] છેદાઈ જાઓ, [ભિઘતાં વા] અથવા ભેદાઈ જાઓ, [નીયતાં વા] અથવા કોઈ લઈ જાઓ, [અથવા વિપ્રલયમ્ યાતુ] અથવા નષ્ટ થઈ જાઓ, [યસ્માત્ તસ્માત્ ગચ્છતુ] અથવા તો ગમે તે રીતે જાઓ, [તથાપિ] તોપણ [ખલુ] ખરેખર [પરિગ્રહઃ] પરિગ્રહ [મમ ન] મારો નથી.

ટીકા :—પરદ્રવ્ય છેદાઓ, અથવા ભેદાઓ, અથવા કોઈ તેને લઈ જાઓ, અથવા નષ્ટ થઈ જાઓ, અથવા ગમે તે રીતે જાઓ, તોપણ હું પરદ્રવ્યને નહિ પરિગ્રહું; કારણ કે ‘પરદ્રવ્ય મારું સ્વ નથી,—હું પરદ્રવ્યનો સ્વામી નથી, પરદ્રવ્ય જ પરદ્રવ્યનું સ્વ છે,—પરદ્રવ્ય જ પરદ્રવ્યનો સ્વામી છે, હું જ મારું સ્વ છું,—હું જ મારો સ્વામી છું’—એમ હું જાણું છું.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનીને પરદ્રવ્યના બગડવા-સુધરવાનો હર્ષવિષાદ હોતો નથી.

હવે આ અર્થના કળશરૂપે અને આગળના કથનની સૂચનારૂપે કાવ્ય કહે છે :—

અપરિગ્રહો અણિચ્છો ભણિદો ણાણી ય ણેચ્છદે ધમ્મં ।

અપરિગ્રહો દુ ધમ્મસ્સ જાણગો તેણ સો હોદિ ॥૨૧૦॥

અપરિગ્રહોઽનિચ્છો ભણિતો જ્ઞાની ચ નેચ્છતિ ધર્મમ્ ।

અપરિગ્રહસ્તુ ધર્મસ્ય જ્ઞાયકસ્તેન સ ભવતિ ॥૨૧૦॥

ઇચ્છા પરિગ્રહઃ । તસ્ય પરિગ્રહો નાસ્તિ યસ્યેચ્છા નાસ્તિ । ઇચ્છા ત્વજ્ઞાનમયો ભાવઃ, અજ્ઞાનમયો ભાવસ્તુ જ્ઞાનિનો નાસ્તિ, જ્ઞાનિનો જ્ઞાનમય એવ ભાવોઽસ્તિ । તતો જ્ઞાની અજ્ઞાનમયસ્ય

*શ્લોકાર્થ :—[ઇત્થં] આ રીતે [સમસ્તમ્ એવ પરિગ્રહમ્] સમસ્ત પરિગ્રહને [સામાન્યતઃ] સામાન્યતઃ [અપાસ્ય] છોડીને [અધુના] હવે [સ્વપરયોઃ અવિવેકહેતુમ્ અજ્ઞાનમ્ ઉચ્છિત્તુમનાઃ અયં] સ્વ-પરના અવિવેકના કારણરૂપ અજ્ઞાનને છોડવાનું જેનું મન છે એવો આ [ભૂયઃ] ફરીને [તમ્ એવ] તેને જ (-પરિગ્રહને જ-) [વિશેષાત્] વિશેષતઃ [પરિહર્તુમ્] છોડવાને [પ્રવૃત્તઃ] પ્રવૃત્ત થયો છે.

ભાવાર્થ :—સ્વપરને એકરૂપ જાણવાનું કારણ અજ્ઞાન છે. તે અજ્ઞાનને સમસ્તપણે છોડવા ઈચ્છતા જીવે પ્રથમ તો પરિગ્રહનો સામાન્યતઃ ત્યાગ કર્યો અને હવે (હવેની ગાથાઓમાં) તે પરિગ્રહને વિશેષતઃ (જુદાં જુદાં નામ લઈને) છોડે છે. ૧૪૫.

જ્ઞાનીને ધર્મનો (પુણ્યનો) પરિગ્રહ નથી એમ પ્રથમ કહે છે :—

અનિચ્છક કલ્પો અપરિગ્રહી, જ્ઞાની ન ઈચ્છે પુણ્યનં,
તેથી ન પરિગ્રહી પુણ્યનો તે, પુણ્યનો જ્ઞાયક રહે. ૨૧૦.

ગાથાર્થ :—[અનિચ્છઃ] અનિચ્છકને [અપરિગ્રહઃ] અપરિગ્રહી [ભણિતઃ] કલ્પો છે [ચ] અને [જ્ઞાની] જ્ઞાની [ધર્મમ્] ધર્મને (પુણ્યને) [ન ઇચ્છતિ] ઈચ્છતો નથી, [તેન] તેથી [સઃ] તે [ધર્મસ્ય] ધર્મનો [અપરિગ્રહઃ તુ] પરિગ્રહી નથી, [જ્ઞાયકઃ] (ધર્મનો) જ્ઞાયક જ [ભવતિ] છે.

ટીકા :—ઈચ્છા પરિગ્રહ છે. તેને પરિગ્રહ નથી—જેને ઈચ્છા નથી. ઈચ્છા તો અજ્ઞાનમય ભાવ છે અને અજ્ઞાનમય ભાવ જ્ઞાનીને હોતો નથી, જ્ઞાનીને જ્ઞાનમય જ ભાવ

★ આ કળશનો અર્થ આ પ્રમાણે પણ થાય છે :—[ઇત્થં] આ રીતે [સ્વપરયોઃ અવિવેકહેતુમ્ સમસ્તમ્ એવ પરિગ્રહમ્] સ્વ-પરના અવિવેકના કારણરૂપ સમસ્ત પરિગ્રહને [સામાન્યતઃ] સામાન્યતઃ [અપાસ્ય] છોડીને [અધુના] હવે, [અજ્ઞાનમ્ ઉચ્છિત્તુમનાઃ અયં] અજ્ઞાનને છોડવાનું જેનું મન છે એવો આ, [ભૂયઃ] ફરીને [તમ્ એવ] તેને જ [વિશેષાત્] વિશેષતઃ [પરિહર્તુમ્] છોડવાને [પ્રવૃત્તઃ] પ્રવૃત્ત થયો છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

નિર્જરા અધિકાર

૩૩૧

ભાવસ્ય ઇચ્છાયા અભાવાદ્ધર્મ નેચ્છતિ। તેન જ્ઞાનિનો ધર્મપરિગ્રહો નાસ્તિ। જ્ઞાનમયસ્યૈકસ્ય જ્ઞાયકભાવસ્ય ભાવાદ્ધર્મસ્ય કેવલં જ્ઞાયક એવાયં સ્યાત્।

અપરિગ્રહો અણિચ્છો ભણિદો જાણી ય જેચ્છદિ અધર્મ્મં।

અપરિગ્રહો અધર્મ્મસ્સ જાણગો તેણ સો હોદિ ॥૨૧૧॥

અપરિગ્રહોનિચ્છો ભણિતો જ્ઞાની ચ નેચ્છત્યધર્મ્મ્।

અપરિગ્રહોધર્મ્મસ્ય જ્ઞાયકસ્તેન સ ભવતિ ॥૨૧૧॥

ઇચ્છા પરિગ્રહઃ। તસ્ય પરિગ્રહો નાસ્તિ યસ્યેચ્છા નાસ્તિ। ઇચ્છા ત્વજ્ઞાનમયો ભાવઃ, અજ્ઞાનમયો ભાવસ્તુ જ્ઞાનિનો નાસ્તિ, જ્ઞાનિનો જ્ઞાનમય એવ ભાવોઽસ્તિ। તતો જ્ઞાની અજ્ઞાનમયસ્ય ભાવસ્ય ઇચ્છાયા અભાવાદધર્મ નેચ્છતિ। તેન જ્ઞાનિનોધર્મપરિગ્રહો નાસ્તિ। જ્ઞાનમયસ્યૈકસ્ય જ્ઞાયકભાવસ્ય ભાવાદધર્મસ્ય કેવલં જ્ઞાયક એવાયં સ્યાત્।

હોય છે; તેથી અજ્ઞાનમય ભાવ જે ઈચ્છા તેના અભાવને લીધે જ્ઞાની ધર્મને ઈચ્છતો નથી; માટે જ્ઞાનીને ધર્મનો પરિગ્રહ નથી. જ્ઞાનમય એવા એક જ્ઞાયકભાવના સદ્ભાવને લીધે આ (જ્ઞાની) ધર્મનો કેવળ જ્ઞાયક જ છે.

હવે, જ્ઞાનીને અધર્મનો (પાપનો) પરિગ્રહ નથી એમ કહે છે :—

અનિચ્છક કલ્મ્મો અપરિગ્રહી, જ્ઞાની ન ઈચ્છો પાપને,
તેથી ન પરિગ્રહી પાપનો તે, પાપનો જ્ઞાયક રહે. ૨૧૧.

ગાથાર્થ :—[અનિચ્છઃ] અનિચ્છકને [અપરિગ્રહઃ] અપરિગ્રહી [ભણિતઃ] કલ્મ્મો છે [ચ] અને [જ્ઞાની] જ્ઞાની [અધર્મ્મ્] અધર્મને (પાપને) [ન ઇચ્છતિ] ઈચ્છતો નથી, [તેન] તેથી [સઃ] તે [અધર્મ્મસ્ય] અધર્મનો [અપરિગ્રહઃ] પરિગ્રહી નથી, [જ્ઞાયકઃ] (અધર્મનો) જ્ઞાયક જ [ભવતિ] છે.

ટીકા :—ઈચ્છા પરિગ્રહ છે. તેને પરિગ્રહ નથી—જેને ઈચ્છા નથી. ઈચ્છા તો અજ્ઞાનમય ભાવ છે અને અજ્ઞાનમય ભાવ જ્ઞાનીને હોતો નથી, જ્ઞાનીને જ્ઞાનમય જ ભાવ હોય છે; તેથી અજ્ઞાનમય ભાવ જે ઈચ્છા તેના અભાવને લીધે જ્ઞાની અધર્મને ઈચ્છતો નથી; માટે જ્ઞાનીને અધર્મનો પરિગ્રહ નથી. જ્ઞાનમય એવા એક જ્ઞાયકભાવના સદ્ભાવને લીધે આ (જ્ઞાની) અધર્મનો કેવળ જ્ઞાયક જ છે.

એવમેવ ચાધર્મપદપરિવર્તનેન રાગદ્વેષક્રોધમાનમાયાલોભકર્મનોકર્મમનોવચનકાયશ્રોત્રચક્ષુ-
ઘ્રાણરસનસ્પર્શનસૂત્રાણિ ષોડશ વ્યાખ્યેયાનિ। અનયા દિશાઽન્યાન્યપ્યૂહ્યાનિ।

અપરિગ્રહો અણિચ્છો ભણિદો ણાણી ય ણેચ્છદે અસણં।

અપરિગ્રહો દુ અસણસ્સ જાણગો તેણ સો હોદિ ॥૨૧૨॥

અપરિગ્રહોઽનિચ્છો ભણિતો જ્ઞાની ચ નેચ્છત્યશનમ્।

અપરિગ્રહસ્ત્વશનસ્ય જ્ઞાયકસ્તેન સ ભવતિ ॥૨૧૨॥

ઇચ્છા પરિગ્રહઃ। તસ્ય પરિગ્રહો નાસ્તિ યસ્યેચ્છા નાસ્તિ। ઇચ્છા ત્વજ્ઞાનમયો ભાવઃ,
અજ્ઞાનમયો ભાવસ્તુ જ્ઞાનિનો નાસ્તિ, જ્ઞાનિનો જ્ઞાનમય એવ ભાવોઽસ્તિ। તતો જ્ઞાની અજ્ઞાનમયસ્ય
ભાવસ્ય ઇચ્છાયા અભાવાદશનં નેચ્છતિ। તેન જ્ઞાનિનોઽશનપરિગ્રહો નાસ્તિ। જ્ઞાનમયસ્યૈકસ્ય
જ્ઞાયકભાવસ્ય ભાવાદશનસ્ય કેવલં જ્ઞાયક એવાયં સ્યાત્।

એ જ પ્રમાણે ગાથામાં 'અધર્મ' શબ્દ પલટીને તેની જગ્યાએ રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન,
માયા, લોભ, કર્મ, નોકર્મ, મન, વચન, કાય, શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, રસન અને સ્પર્શન—એ સોળ
શબ્દો મૂકી, સોળ ગાથાસૂત્રો વ્યાખ્યાનરૂપ કરવાં અને આ ઉપદેશથી બીજાં પણ વિચારવાં.

હવે, જ્ઞાનીને આહારનો પણ પરિગ્રહ નથી એમ કહે છે:—

અનિચ્છક કહ્યો અપરિગ્રહી, જ્ઞાની ને ઇચ્છા અશનને,

તેથી ન પરિગ્રહી અશનનો તે, અશનનો જ્ઞાયક રહે. ૨૧૨.

ગાથાર્થ :—[અનિચ્છઃ] અનિચ્છકને [અપરિગ્રહઃ] અપરિગ્રહી [ભણિતઃ] કહ્યો છે [ચ]
અને [જ્ઞાની] જ્ઞાની [અશનમ્] અશનને (ભોજનને) [ન ઇચ્છતિ] ઇચ્છતો નથી, [તેન] તેથી
[સઃ] તે [અશનસ્ય] અશનનો [અપરિગ્રહઃ] પરિગ્રહી નથી, [જ્ઞાયકઃ] (અશનનો) જ્ઞાયક
જ [ભવતિ] છે.

ટીકા :—ઇચ્છા પરિગ્રહ છે. તેને પરિગ્રહ નથી—જેને ઇચ્છા નથી. ઇચ્છા તો
અજ્ઞાનમય ભાવ છે અને અજ્ઞાનમય ભાવ જ્ઞાનીને હોતો નથી, જ્ઞાનીને જ્ઞાનમય જ ભાવ
હોય છે; તેથી અજ્ઞાનમય ભાવ જે ઇચ્છા તેના અભાવને લીધે જ્ઞાની અશનને ઇચ્છતો નથી;
માટે જ્ઞાનીને અશનનો પરિગ્રહ નથી. જ્ઞાનમય એવા એક જ્ઞાયકભાવના સદ્ભાવને લીધે આ
(જ્ઞાની) અશનનો કેવળ જ્ઞાયક જ છે.

અપરિગ્રહો અણિચ્છો ભણિદો ણાણી ય ણેચ્છદે પાણં ।

અપરિગ્રહો દુ પાણસ્સ જાણગો તેણ સો હોદિ ॥૨૧૩॥

અપરિગ્રહોઽનિચ્છો ભણિતો જ્ઞાની ચ નેચ્છતિ પાનમ્ ।

અપરિગ્રહસ્તુ પાનસ્ય જ્ઞાયકસ્તેન સ ભવતિ ॥૨૧૩॥

ઇચ્છા પરિગ્રહઃ । તસ્ય પરિગ્રહો નાસ્તિ યસ્યેચ્છા નાસ્તિ । ઇચ્છા ત્વજ્ઞાનમયો ભાવઃ, અજ્ઞાનમયો ભાવસ્તુ જ્ઞાનિનો નાસ્તિ, જ્ઞાનિનો જ્ઞાનમય એવ ભાવોઽસ્તિ । તતો જ્ઞાની અજ્ઞાનમયસ્ય ભાવસ્ય ઇચ્છાયા અભાવાત્ પાનં નેચ્છતિ । તેન જ્ઞાનિનઃ પાનપરિગ્રહો નાસ્તિ । જ્ઞાનમયસ્યૈકસ્ય

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનીને આહારની પણ ઈચ્છા નથી તેથી જ્ઞાનીને આહાર કરવો તે પણ પરિગ્રહ નથી. અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે—આહાર તો મુનિ પણ કરે છે, તેમને ઈચ્છા છે કે નહિ? ઈચ્છા વિના આહાર કેમ કરે? તેનું સમાધાન :—અશાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી જઠરાગ્નિરૂપ ક્ષુધા ઊપજે છે, વીર્યાતરાયના ઉદયથી તેની વેદના સહી શકાતી નથી અને ચારિત્રમોહના ઉદયથી આહારગ્રહણની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઈચ્છાને જ્ઞાની કર્મના ઉદયનું કાર્ય જાણે છે. રોગ સમાન જાણી તેને મટાડવા ચાહે છે. ઈચ્છા પ્રત્યે અનુરાગરૂપ ઈચ્છા જ્ઞાનીને નથી અર્થાત્ તેને એમ ઈચ્છા નથી કે મારી આ ઈચ્છા સદા રહો. માટે તેને અજ્ઞાનમય ઈચ્છાનો અભાવ છે. પરજન્ય ઈચ્છાનું સ્વામીપણું જ્ઞાનીને નથી માટે જ્ઞાની ઈચ્છાનો પણ જ્ઞાયક જ છે. આ પ્રમાણે શુદ્ધનયની પ્રધાનતાથી કથન જાણવું.

હવે, જ્ઞાનીને પાનનો (પાણી વગેરે પીવાનો) પણ પરિગ્રહ નથી એમ કહે છે :—

અનિચ્છક કલ્હો અપરિગ્રહી, જ્ઞાની ન ઈચ્છે પાનને,

તેથી ન પરિગ્રહી પાનનો તે, પાનનો જ્ઞાયક રહે. ૨૧૩.

ગાથાર્થ :—[અનિચ્છઃ] અનિચ્છકને [અપરિગ્રહઃ] અપરિગ્રહી [ભણિતઃ] કલ્હો છે [ચ] અને [જ્ઞાની] જ્ઞાની [પાનમ્] પાનને [ન ઇચ્છતિ] ઈચ્છતો નથી, [તેન] તેથી [સઃ] તે [પાનસ્ય] પાનનો [અપરિગ્રહઃ તુ] પરિગ્રહી નથી, [જ્ઞાયકઃ] (પાનનો) જ્ઞાયક જ [ભવતિ] છે.

ટીકા :—ઈચ્છા પરિગ્રહ છે. તેને પરિગ્રહ નથી—જેને ઈચ્છા નથી. ઈચ્છા તો અજ્ઞાનમય ભાવ છે અને અજ્ઞાનમય ભાવ જ્ઞાનીને હોતો નથી, જ્ઞાનીને જ્ઞાનમય જ ભાવ હોય છે; તેથી અજ્ઞાનમય ભાવ જે ઈચ્છા તેના અભાવને લીધે જ્ઞાની પાનને ઈચ્છતો નથી;

જ્ઞાયકભાવસ્ય ભાવાત્ કેવલં પાનકસ્ય જ્ઞાયક એવાયં સ્યાત્ ।

एमादिए दु विविहे सवे भावे य णेच्छदे णाणी ।

जाणगभावो णियदो णीरालंबो दु सब्बत्थ ॥२१४॥

एवमादिकांस्तु विविधान् सर्वान् भावांश्च नेच्छति ज्ञानी ।

ज्ञायकभावो नियतो निरालम्बस्तु सर्वत्र ॥२१४॥

एवमादयोऽन्येऽपि बहुप्रकाराः परद्रव्यस्य ये स्वभावास्तान् सर्वानेव नेच्छति ज्ञानी, तेन ज्ञानिनः सर्वेषामपि परद्रव्यभावानां परिग्रहो नास्ति । इति सिद्धं ज्ञानिनोऽत्यन्तनिष्परिग्रहत्वम् । अथैवमयमशेषभावान्तरपरिग्रहशून्यत्वादुद्धान्तसमस्ताज्ञानः सर्वत्राप्यत्यन्तनिरालम्बो भूत्वा प्रति-

માટે જ્ઞાનીને પાનનો પરિગ્રહ નથી. જ્ઞાનમય એવા એક જ્ઞાયકભાવના સદ્ભાવને લીધે આ (જ્ઞાની) પાનનો કેવળ જ્ઞાયક જ છે.

ભાવાર્થ :—આહારની ગાથાના ભાવાર્થ પ્રમાણે અહીં પણ સમજવું.

એ રીતે બીજા પણ અનેક પ્રકારના પરજન્ય ભાવોને જ્ઞાની ઈચ્છતો નથી એમ હવે કહે છે :—

એ આદિ વિધિવિધિભાવ બહુ જ્ઞાની ઈચ્છે નાંવેંઃ.
સર્વત્ર આલંબન રહિત બસ નિયત જ્ઞાયકભાવ તે. ૨૧૪.

ગાથાર્થ :—[એવમાદિકાન્ તુ] ઈત્યાદિક [વિવિધાન્] અનેક પ્રકારના [સર્વાન્ ભાવાન્ ચ] સર્વ ભાવોને [જ્ઞાની] જ્ઞાની [ન ઇચ્છતિ] ઈચ્છતો નથી; [સર્વત્ર નિરાલમ્બઃ તુ] સર્વત્ર (બધામાં) નિરાલંબ એવો તે [નિયતઃ જ્ઞાયકભાવઃ] નિશ્ચિત જ્ઞાયકભાવ જ છે.

ટીકા :—ઈત્યાદિક બીજા પણ ઘણા પ્રકારના જે પરદ્રવ્યના સ્વભાવો છે તે બધાયને જ્ઞાની ઈચ્છતો નથી તેથી જ્ઞાનીને સમસ્ત પરદ્રવ્યના ભાવોનો પરિગ્રહ નથી. એ રીતે જ્ઞાનીને અત્યંત નિષ્પરિગ્રહપણું સિદ્ધ થયું.

હવે એ પ્રમાણે આ, સમસ્ત અન્યભાવોના પરિગ્રહથી શૂન્યપણાને લીધે જેણે સમસ્ત અજ્ઞાન વમી નાખ્યું છે એવો, સર્વત્ર અત્યંત નિરાલંબ થઈને, નિયત ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકભાવ રહેતો, સાક્ષાત્ વિજ્ઞાનઘન આત્માને અનુભવે છે.

નિયતટટ્ટોત્કીર્ણેકજ્ઞાયકભાવઃ સન્ સાક્ષાદ્વિજ્ઞાનઘનમાત્માનમનુભવતિ ।

(સ્વાગતા)

પૂર્વબદ્ધનિજકર્મવિપાકાત્
જ્ઞાનિનો યદિ ભવત્યુપભોગઃ ।
તદ્ભવત્વથ ચ રાગવિયોગાત્
નૂનમેતિ ન પરિગ્રહભાવમ્ ॥૧૪૬॥

ઉપ્પણ્ણોદયભોગો વિયોગબુદ્ધીએ તસ્સ સો ણિચ્છં ।
કંઠામણાગદસ્સ ય ઉદયસ્સ ણ કુલ્લદે ણાણી ॥૨૧૫॥

ભાવાર્થ :—પુણ્ય, પાપ, અશન, પાન વગેરે સર્વ અન્યભાવોનો જ્ઞાનીને પરિગ્રહ નથી કારણ કે સર્વ પરભાવોને હેય જાણે ત્યારે તેની પ્રાપ્તિની ઈચ્છા થતી નથી.*

હવે આગળની ગાથાની સૂચનારૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[પૂર્વબદ્ધ-નિજ-કર્મ-વિપાકાત્] પૂર્વે બંધાયેલા પોતાના કર્મના વિપાકને લીધે [જ્ઞાનિનઃ યદિ ઉપભોગઃ ભવતિ તત્ ભવતુ] જ્ઞાનીને જો ઉપભોગ હોય તો હો, [અથ ચ] પરંતુ [રાગવિયોગાત્] રાગના વિયોગને લીધે (—અભાવને લીધે) [નૂનમ્] ખરેખર [પરિગ્રહભાવમ્ ન ણિ] તે ઉપભોગ પરિગ્રહભાવને પામતો નથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વે બંધાયેલા કર્મનો ઉદય આવતાં ઉપભોગસામગ્રી પ્રાપ્ત થાય તેને જો અજ્ઞાનમય રાગભાવે ભોગવવામાં આવે તો તે ઉપભોગ પરિગ્રહપણાને પામે. પરંતુ જ્ઞાનીને અજ્ઞાનમય રાગભાવ નથી. તે જાણે છે કે જે પૂર્વે બાંધ્યું હતું તે ઉદયમાં આવી ગયું અને છૂટી ગયું; હવે હું તેને ભવિષ્યમાં વાંછતો નથી. આ રીતે જ્ઞાનીને રાગરૂપ ઈચ્છા નથી તેથી તેનો ઉપભોગ પરિગ્રહપણાને પામતો નથી. ૧૪૬.

હવે, જ્ઞાનીને ત્રણે કાળ સંબંધી પરિગ્રહ નથી એમ કહે છે :—

ઉત્પન્ન ઉદયનો ભોગ નિત્ય વિયોગભાવે જ્ઞાનીને,
ને ભાવી કર્મોદય તણી કાંક્ષા નહીં જ્ઞાની કરે. ૨૧૫.

★ પ્રથમ, મોક્ષાભિલાષી સર્વ પરિગ્રહને છોડવા પ્રવૃત્ત થયો હતો; તેણે આ ગાથા સુધીમાં સમસ્ત પરિગ્રહભાવને છોડ્યો, એ રીતે સમસ્ત અજ્ઞાનને દૂર કર્યું અને જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને અનુભવ્યો.

ઉત્પન્નોદયભોગો વિયોગબુદ્ધ્યા તસ્ય સ નિત્યમ્ ।
કાંક્ષામનાગતસ્ય ચ ઉદયસ્ય ન કરોતિ જ્ઞાની ॥૨૧૫॥

કર્મોદયોપભોગસ્તાવત્ અતીતઃ પ્રત્યુત્પન્નોઽનાગતો વા સ્યાત્ । તત્રાતીતસ્તાવત્ અતીતત્વાદેવ સ ન પરિગ્રહભાવં વિભર્તિ । અનાગતસ્તુ આકાંક્ષ્યમાણ એવ પરિગ્રહભાવં વિભૃયાત્ । પ્રત્યુત્પન્નસ્તુ સ કિલ રાગબુદ્ધ્યા પ્રવર્તમાન એવ તથા સ્યાત્ । ન ચ પ્રત્યુત્પન્નઃ કર્મોદયોપભોગો જ્ઞાનિનો રાગબુદ્ધ્યા પ્રવર્તમાનો દૃષ્ટઃ, જ્ઞાનિનોઽજ્ઞાનમયભાવસ્ય રાગબુદ્ધેરભાવાત્ । વિયોગબુદ્ધ્યૈવ કેવલં પ્રવર્તમાનસ્તુ સ કિલ ન પરિગ્રહઃ સ્યાત્ । તતઃ પ્રત્યુત્પન્નઃ કર્મોદયોપભોગો જ્ઞાનિનઃ પરિગ્રહો ન ભવેત્ । અનાગતસ્તુ સ કિલ જ્ઞાનિનો નાકાંક્ષિત એવ, જ્ઞાનિનોઽજ્ઞાનમય-ભાવસ્યાકાંક્ષાયા અભાવાત્ । તત્તોઽનાગતોઽપિ કર્મોદયોપભોગો જ્ઞાનિનઃ પરિગ્રહો ન ભવેત્ ।

ગાથાર્થ :—[ઉત્પન્નોદયભોગઃ] જે ઉત્પન્ન (અર્થાત્ વર્તમાન કાળના) ઉદયનો ભોગ [સઃ] તે, [તસ્ય] જ્ઞાનીને [નિત્યમ્] સદા [વિયોગબુદ્ધ્યા] વિયોગબુદ્ધિએ હોય છે [ચ] અને [અનાગતસ્ય ઉદયસ્ય] આગામી (અર્થાત્ ભવિષ્ય કાળના) ઉદયની [જ્ઞાની] જ્ઞાની [કાંક્ષામ્] વાંછા [ન કરોતિ] કરતો નથી.

ટીકા :—કર્મના ઉદયનો ઉપભોગ ત્રણ પ્રકારનો હોય—અતીત (ગયા કાળનો), પ્રત્યુત્પન્ન (વર્તમાન કાળનો) અને અનાગત (ભવિષ્ય કાળનો). તેમાં પ્રથમ, જે અતીત ઉપભોગ તે અતીતપણાને લીધે જ (અર્થાત્ વીતી ગયો હોવાને લીધે જ) પરિગ્રહભાવને ધારતો નથી. અનાગત ઉપભોગ જો વાંછવામાં આવતો હોય તો જ પરિગ્રહભાવને (પરિગ્રહપણાને) ધારે; અને જે પ્રત્યુત્પન્ન ઉપભોગ તે રાગબુદ્ધિએ પ્રવર્તતો હોય તો જ પરિગ્રહભાવને ધારે.

પ્રત્યુત્પન્ન કર્મોદય-ઉપભોગ જ્ઞાનીને રાગબુદ્ધિએ પ્રવર્તતો જોવામાં આવતો નથી કારણ કે જ્ઞાનીને અજ્ઞાનમય ભાવ જે રાગબુદ્ધિ તેનો અભાવ છે; અને કેવળ વિયોગબુદ્ધિએ જ (હેયબુદ્ધિએ જ) પ્રવર્તતો તે ખરેખર પરિગ્રહ નથી. માટે પ્રત્યુત્પન્ન કર્મોદય-ઉપભોગ જ્ઞાનીને પરિગ્રહ નથી (—પરિગ્રહરૂપ નથી).

જે અનાગત ઉપભોગ તે તો ખરેખર જ્ઞાનીને વાંછિત જ નથી (અર્થાત્ જ્ઞાનીને તેની વાંછા જ નથી) કારણ કે જ્ઞાનીને અજ્ઞાનમય ભાવ જે વાંછા તેનો અભાવ છે. માટે અનાગત કર્મોદય-ઉપભોગ જ્ઞાનીને પરિગ્રહ નથી (—પરિગ્રહરૂપ નથી).

ભાવાર્થ :—અતીત કર્મોદય-ઉપભોગ તો વીતી જ ગયો છે. અનાગત ઉપભોગની વાંછા નથી; કારણ કે જે કર્મને જ્ઞાની અહિતરૂપ જાણે છે તેના આગામી ઉદયના ભોગની

કુતોઽનાગતમુદયં જ્ઞાની નાકાંક્ષતીતિ ચેત્—

જો વેદદિ વેદિઙ્ગદિ સમય સમય વિણસ્સદે ઉભયં ।

તં જાણગો દુ ણાણી ઉભયં પિ ણ કંઘદિ કયાવિ ॥૨૧૬॥

યો વેદયતે વેદ્યતે સમયે સમયે વિનશ્યત્યુભયમ્ ।

તદ્જ્ઞાયકસ્તુ જ્ઞાની ઉભયમપિ ન કાંક્ષતિ કદાપિ ॥૨૧૬॥

જ્ઞાની હિ તાવદ્ ધ્રુવત્વાત્ સ્વભાવભાવસ્ય ટંકોત્કીર્ણેકજ્ઞાયકભાવો નિત્યો ભવતિ, યૌ તુ વેદ્યવેદકભાવૌ તૌ તૂત્પન્નપ્રધ્વંસિત્વાદ્વિભાવભાવાનાં ક્ષણિકૌ ભવતઃ । તત્ર યો ભાવઃ કાંક્ષમાણં વેદ્યભાવં વેદયતે સ યાવદ્ભવતિ તાવત્કાંક્ષમાણો વેદ્યો ભાવો વિનશ્યતિ; તસ્મિન્ વિનષ્ટે વેદકો ભાવઃ

વાંછા તે કેમ કરે? વર્તમાન ઉપભોગ પ્રત્યે રાગ નથી; કારણ કે જેને હેય જાણે છે તેના પ્રત્યે રાગ કેમ હોય? આ રીતે જ્ઞાનીને જે ત્રણ કાળ સંબંધી કર્મોદયનો ઉપભોગ તે પરિગ્રહ નથી. જ્ઞાની જે વર્તમાનમાં ઉપભોગનાં સાધનો ભેળાં કરે છે તે તો પીડા સહી શકાતી નથી તેનો ઈલાજ કરે છે—રોગી જેમ રોગનો ઈલાજ કરે તેમ. આ, નબળાઈનો દોષ છે.

હવે પૂછે છે કે અનાગત કર્મોદય-ઉપભોગને જ્ઞાની કેમ વાંછતો નથી? તેનો ઉત્તર કહે છે :—

રે! વેદવેદકભાવભાવને સમય સમયે વિણસ્સદે,
—એ જાણતો જ્ઞાની કદાપિ ન ઉભયની કાંક્ષા કરે. ૨૧૬.

ગાથાર્થ :—[યઃ વેદયતે] જે ભાવ વેદે છે (અર્થાત્ વેદકભાવ) અને [વેદ્યતે] જે ભાવ વેદાય છે (અર્થાત્ વેદ્યભાવ) [ઉભયમ્] તે બન્ને ભાવો [સમયે સમયે] સમયે સમયે [વિનશ્યતિ] વિનાશ પામે છે—[તદ્જ્ઞાયકઃ તુ] એવું જાણનાર [જ્ઞાની] જ્ઞાની [ઉભયમ્ અપિ] તે બન્ને ભાવોને [કદાપિ] કદાપિ [ન કાંક્ષતિ] વાંછતો નથી.

ટીકા :—જ્ઞાની તો, સ્વભાવભાવનું ધ્રુવપણું હોવાથી, ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકભાવસ્વરૂપ નિત્ય છે; અને જે *વેદ્ય-વેદક (બે) ભાવો છે તેઓ, વિભાવભાવોનું ઉત્પન્ન થવાપણું અને વિનાશ થવાપણું હોવાથી, ક્ષણિક છે. ત્યાં, જે ભાવ કાંક્ષમાણ (અર્થાત્ વાંછા કરનાર) એવા વેદ્યભાવને વેદે છે અર્થાત્ વેદ્યભાવને અનુભવનાર છે તે (વેદકભાવ) જ્યાં સુધીમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધીમાં કાંક્ષમાણ (અર્થાત્ વાંછા કરનારો) વેદ્યભાવ વિનાશ પામી જાય છે; તે

★ વેદ્ય = વેદાવાયોગ્ય. વેદક = વેદનાર, અનુભવનાર.

૩૩૮

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

કિં વેદયતે ? યદિ કાંક્ષમાણવેદ્યભાવપૃષ્ઠભાવિનમન્યં ભાવં વેદયતે, તદા તદ્ભવનાત્પૂર્વં સ વિનશ્યતિ; કસ્તં વેદયતે ? યદિ વેદકભાવપૃષ્ઠભાવી ભાવોઽન્યસ્તં વેદયતે, તદા તદ્ભવનાત્પૂર્વં સ વિનશ્યતિ; કિં સ વેદયતે ? ઇતિ કાંક્ષમાણભાવવેદનાનવસ્થા । તાં ચ વિજાનન્ જ્ઞાની ન કિઞ્ચિદેવ કાંક્ષતિ ।

(સ્વાગતા)

વેદ્યવેદકવિભાવચલત્વાદ્

વેદ્યતે ન ખલુ કાંક્ષિતમેવ ।

તેન કાંક્ષતિ ન કિઞ્ચન વિદ્વાન્

સર્વતોઽપ્યતિવિરક્તિમુપૈતિ ॥૧૪૭॥

વિનાશ પામી જતાં, વેદકભાવ શું વેદે ? જો એમ કહેવામાં આવે કે કાંક્ષમાણ વેદ્યભાવની પછી ઉત્પન્ન થતા બીજા વેદ્યભાવને વેદે છે, તો (ત્યાં એમ છે કે) તે બીજો વેદ્યભાવ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં જ તે વેદકભાવ નાશ પામી જાય છે; પછી તે બીજા વેદ્યભાવને કોણ વેદે ? જો એમ કહેવામાં આવે કે વેદકભાવની પછી ઉત્પન્ન થતો બીજો વેદકભાવ તેને વેદે છે, તો (ત્યાં એમ છે કે) તે બીજો વેદકભાવ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં જ તે વેદ્યભાવ વિણસી જાય છે; પછી તે બીજો વેદકભાવ શું વેદે ? આ રીતે કાંક્ષમાણ ભાવના વેદનની અનવસ્થા છે. તે અનવસ્થાને જાણતો જ્ઞાની કાંઈ પણ વાંછતો નથી.

ભાવાર્થ :—વેદકભાવ અને વેદ્યભાવને કાળભેદ છે. જ્યારે વેદકભાવ હોય છે ત્યારે વેદ્યભાવ હોતો નથી અને જ્યારે વેદ્યભાવ હોય છે ત્યારે વેદકભાવ હોતો નથી. જ્યારે વેદકભાવ આવે છે ત્યારે વેદ્યભાવ વિણસી ગયો હોય છે; પછી વેદકભાવ કોને વેદે ? અને જ્યારે વેદ્યભાવ આવે છે ત્યારે વેદકભાવ વિણસી ગયો હોય છે; પછી વેદકભાવ વિના વેદને કોણ વેદે ? આવી અવ્યવસ્થા જાણીને જ્ઞાની પોતે જાણનાર જ રહે છે, વાંછા કરતો નથી. અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે—આત્મા તો નિત્ય છે તેથી તે બંને ભાવોને વેદી શકે છે; તો પછી જ્ઞાની વાંછા કેમ ન કરે ? તેનું સમાધાન :—વેદ્ય-વેદક ભાવો વિભાવભાવો છે, સ્વભાવભાવ નથી, તેથી તેઓ વિનાશિક છે; માટે વાંછા કરનારો એવો વેદ્યભાવ જ્યાં આવે ત્યાં સુધીમાં વેદકભાવ (ભોગવનારો ભાવ) નાશ પામી જાય છે, અને બીજો વેદકભાવ આવે ત્યાં સુધીમાં વેદ્યભાવ નાશ પામી જાય છે; એ રીતે વાંછિત ભોગ તો થતો નથી. તેથી જ્ઞાની નિષ્કળ વાંછા કેમ કરે ? જ્યાં મનોવાંછિત વેદાતું નથી ત્યાં વાંછા કરવી તે અજ્ઞાન છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[વેદ્ય-વેદક-વિભાવ-ચલત્વાદ્] વેદ્ય-વેદકરૂપ વિભાવભાવોનું ચળપણું

તથાહિ—

બંધુવભોગણિમિત્તે અઙ્ગવસાણોદયસુ ણાણિસ્સ ।
સંસારદેહવિસયસુ ણેવ ઉપ્પજ્જદે રાગો ॥૨૧૭॥

બન્ધોપભોગણિમિત્તેષુ અધ્યવસાનોદયેષુ જ્ઞાનિનઃ ।

સંસારદેહવિષયેષુ નૈવોત્પદ્યતે રાગઃ ॥૨૧૭॥

इह खल्वध्यवसानोदयाः कतरेऽपि संसारविषयाः, कतरेऽपि शरीरविषयाः। तत्र यतरे संसारविषयाः ततरे बन्धनिमित्ताः, यतरे शरीरविषयास्ततरे तूपभोगनिमित्ताः। यतरे बन्धनिमित्तास्ततरे रागद्वेषमोहाद्याः, यतरे तूपभोगनिमित्तास्ततरे सुखदुःखाद्याः। अथामीषु सर्वेष्वपि ज्ञानिनो नास्ति रागः, नानाद्रव्यस्वभावत्वेन टङ्कोत्कीर्णैकज्ञायकभावस्वभावस्य तस्य तत्प्रतिषेधात् ।

(અસ્થિરપણું) હોવાથી [ખલુ] ખરેખર [કાંક્ષિતમ્ એવ વેદ્યતે ન] વાંછિત વેદાતું નથી; [તેન] માટે [વિદ્વાન્ કિઞ્ચન કાંક્ષતિ ન] જ્ઞાની કાંઈ પણ વાંછતો નથી; [સર્વતઃ અપિ અતિવિરક્તિમ્ ઝપૈત્તિ] સર્વ પ્રત્યે અતિ વિરક્તપણાને (વૈરાગ્યભાવને) પામે છે.

ભાવાર્થ :—અનુભવગોચર જે વેદ્ય-વેદક વિભાવો તેમને કાળભેદ છે, તેમનો મેળાપ નથી (કારણ કે તેઓ કર્મના નિમિત્તે થતા હોવાથી અસ્થિર છે); માટે જ્ઞાની આગામી કાળ સંબંધી વાંછા શા માટે કરે? ૧૪૭.

એ રીતે જ્ઞાનીને સર્વ ઉપભોગો પ્રત્યે વૈરાગ્ય છે એમ હવે કહે છે :—

સંસારદેહસંબંધી ને બંધોપભોગણિમિત્ત જે,
તે સર્વ અધ્યવસાનઉદયે રાગ થાય ન જ્ઞાનીને. ૨૧૭.

ગાથાર્થ :—[બન્ધોપભોગણિમિત્તેષુ] બંધ અને ઉપભોગનાં નિમિત્ત એવા [સંસારદેહ-વિષયેષુ] સંસારસંબંધી અને દેહસંબંધી [અધ્યવસાનોદયેષુ] અધ્યવસાનના ઉદયોમાં [જ્ઞાનિનઃ] જ્ઞાનીને [રાગઃ] રાગ [ન એવ ઉત્પદ્યતે] ઊપજતો જ નથી.

ટીકા :—આ લોકમાં જે અધ્યવસાનના ઉદયો છે તેઓ કેટલાક તો સંસારસંબંધી છે અને કેટલાક શરીરસંબંધી છે. તેમાં, જેટલા સંસારસંબંધી છે તેટલા બંધનનાં નિમિત્ત છે અને જેટલા શરીરસંબંધી છે તેટલા ઉપભોગનાં નિમિત્ત છે. જેટલા બંધનનાં નિમિત્ત છે તેટલા તો રાગદ્વેષમોહાદિક છે અને જેટલા ઉપભોગનાં નિમિત્ત છે તેટલા સુખદુઃખાદિક છે. આ બધાયમાં

(સ્વાગતા)

જ્ઞાનિનો ન હિ પરિગ્રહભાવં

કર્મ રાગરસરિક્તતયૈતિ।

રઙ્ગયુક્તિરકષાયિતવસ્ત્રે-

ઽસ્વીકૃતૈવ હિ બહિર્લુટ્તીહ ॥૧૪૮॥

(સ્વાગતા)

જ્ઞાનવાન્ સ્વરસતોઽપિ યતઃ સ્યાત્

સર્વરાગરસવર્જનશીલઃ।

લિપ્યતે સકલકર્મભિરેષઃ

કર્મમધ્યપતિતોઽપિ તતો ન ॥૧૪૯॥

જ્ઞાનીને રાગ નથી; કારણ કે તેઓ બધાય નાના દ્રવ્યોના સ્વભાવ હોવાથી, ટંકોટ્કીર્ણ એક જાયકભાવ જેનો સ્વભાવ છે એવા જ્ઞાનીને તેમનો નિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—જે અધ્યવસાનના ઉદયો સંસાર સંબંધી છે અને બંધનનાં નિમિત્ત છે તેઓ તો રાગ, દ્વેષ, મોહ ઇત્યાદિ છે તથા જે અધ્યવસાનના ઉદયો દેહ સંબંધી છે અને ઉપભોગનાં નિમિત્ત છે તેઓ સુખ, દુઃખ ઇત્યાદિ છે. તે બધાય (અધ્યવસાનના ઉદયો), નાના દ્રવ્યોના (અર્થાત્ પુદ્ગલદ્રવ્ય અને જીવદ્રવ્ય કે જેઓ સંયોગરૂપે છે તેમના) સ્વભાવ છે; જ્ઞાનીનો તો એક જાયકસ્વભાવ છે. માટે જ્ઞાનીને તેમનો નિષેધ છે; તેથી જ્ઞાનીને તેમના પ્રત્યે રાગ-પ્રીતિ નથી. પરદ્રવ્ય, પરભાવ સંસારમાં ભ્રમણનાં કારણ છે; તેમના પ્રત્યે પ્રીતિ કરે તો જ્ઞાની શાનો ?

હવે આ અર્થના કળશરૂપે તથા આગળના કથનની સૂચનારૂપે શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ઈહ અકષાયિતવસ્ત્રે] જેમ લોધર, ફટકડી વગેરેથી જે કષાયિત કરવામાં ન આવ્યું હોય એવા વસ્ત્રમાં [રઙ્ગયુક્તિઃ] રંગનો સંયોગ, [અસ્વીકૃતા] વસ્ત્ર વડે અંગીકાર નહિ કરાયો થકો, [બહિઃ એવ હિ લુગ્તિ] બહાર જ લોટે છે—અંદર પ્રવેશ કરતો નથી, [જ્ઞાનિનઃ રાગરસરિક્તતયા કર્મ પરિગ્રહભાવં ન હિ એતિ] તેમ જ્ઞાની રાગરૂપી રસથી રહિત હોવાથી તેને કર્મ પરિગ્રહપણાને ધારતું નથી.

ભાવાર્થ :—જેમ લોધર, ફટકડી વગેરે લગાડ્યા વિના વસ્ત્ર પર રંગ ચડતો નથી તેમ રાગભાવ વિના જ્ઞાનીને કર્મના ઉદયનો ભોગ પરિગ્રહપણાને પામતો નથી. ૧૪૮.

ફરી કહે છે કે :—

શ્લોકાર્થ :—[યતઃ] કારણ કે [જ્ઞાનવાન્] જ્ઞાની [સ્વરસતઃ અપિ] નિજ રસથી જ

ણાણી રાગપ્પજહો સવ્વદવ્વેસુ કમ્મમજ્જાગદો ।
 ણો લિપ્પદિ રજણ દુ કદ્દમમજ્જો જહા કણયં ॥૨૧૮॥
 અણ્ણાણી પુણ રત્તો સવ્વદવ્વેસુ કમ્મમજ્જાગદો ।
 લિપ્પદિ કમ્મરણ દુ કદ્દમમજ્જો જહા લોહં ॥૨૧૯॥
 જ્ઞાની રાગપ્રહાયકઃ સર્વદ્રવ્યેષુ કર્મમધ્યગતઃ ।
 નો લિપ્યતે રજસા તુ કર્દમમધ્યે યથા કનકમ્ ॥૨૧૮॥
 અજ્ઞાની પુના રક્તઃ સર્વદ્રવ્યેષુ કર્મમધ્યગતઃ ।
 લિપ્યતે કર્મરજસા તુ કર્દમમધ્યે યથા લોહમ્ ॥૨૧૯॥

યથા યત્ન કનકં કર્દમમધ્યગતમપિ કર્દમેન ન લિપ્યતે, તદલેપસ્વભાવત્વાત્; તથા કિલ

[સર્વરાગરસવર્જનશીલઃ] સર્વ રાગરસના ત્યાગરૂપ સ્વભાવવાળો [સ્યાત્] છે [તતઃ] તેથી [ણઃ] તે [કર્મમધ્યગતઃ] અપિ [કર્મ] મધ્યે પડ્યો હોવા છતાં પણ [સકલકર્મભિઃ] સર્વ કર્મોથી [ન લિપ્યતે] લેપાતો નથી. ૧૪૯.

હવે આ જ અર્થનું વ્યાખ્યાન ગાથામાં કરે છે :—

છો સર્વ દ્રવ્યે સર્વજક જ્ઞાની કર્મની મધ્યમાં,
 પણ રજ થકી લેપાય નહિ, જ્યમ કનક કર્દમમધ્યમાં. ૨૧૮.
 પણ સર્વ દ્રવ્યે રાગશીલ અજ્ઞાની કર્મની મધ્યમાં,
 તે કર્મરજ લેપાય છે, જ્યમ લોહ કર્દમમધ્યમાં. ૨૧૯.

ગાથાર્થ :—[જ્ઞાની] જ્ઞાની [સર્વદ્રવ્યેષુ] કે જે સર્વ દ્રવ્યો પ્રત્યે [રાગપ્રહાયકઃ] રાગ છોડનારો છે તે [કર્મમધ્યગતઃ] કર્મ મધ્યે રહેલો હોય [તુ] તોપણ [રજસા] કર્મરૂપી રજથી [નો લિપ્યતે] લેપાતો નથી—[યથા] જેમ [કનકમ્] સોનું [કર્દમમધ્યે] કાદવ મધ્યે રહેલું હોય તોપણ લેપાતું નથી તેમ. [પુનઃ] અને [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની [સર્વદ્રવ્યેષુ] કે જે સર્વ દ્રવ્યો પ્રત્યે [રક્તઃ] રાગી છે તે [કર્મમધ્યગતઃ] કર્મ મધ્યે રહ્યો થકો [કર્મરજસા] કર્મરજથી [લિપ્યતે તુ] લેપાય છે—[યથા] જેમ [લોહમ્] લોખંડ [કર્દમમધ્યે] કાદવ મધ્યે રહ્યું થકું લેપાય છે (અર્થાત્ તેને કાટ લાગે છે) તેમ.

ટીકા :—જેમ ખરેખર સુવર્ણ કાદવ મધ્યે પડ્યું હોય તોપણ કાદવથી લેપાતું નથી

૩૪૨

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

જ્ઞાની કર્મમધ્યગતોઽપિ કર્મણા ન લિપ્યતે, સર્વપરદ્રવ્યકૃતરાગત્યાગશીલત્વે સતિ તદલેપ-
સ્વભાવત્વાત્ । યથા લોહં કર્દમમધ્યગતં સત્કર્દમેન લિપ્યતે, તલ્લેપસ્વભાવત્વાત્; તથા કિલાજ્ઞાની
કર્મમધ્યગતઃ સન્ કર્મણા લિપ્યતે, સર્વપરદ્રવ્યકૃતરાગોપાદાનશીલત્વે સતિ તલ્લેપસ્વભાવત્વાત્ ।

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

યાદ્દક તાદ્દગિહાસ્તિ તસ્ય વશતો યસ્ય સ્વભાવો હિ યઃ
કર્તુ નૈષ કથજ્ચનાપિ હિ પરૈરન્યાદ્દશઃ શક્યતે ।
અજ્ઞાનં ન કદાચનાપિ હિ ભવેજ્ઞાનં ભવત્સન્તતં
જ્ઞાનિન્ ભુંક્ષ્વ પરાપરાધજનિતો નાસ્તીહ બન્ધસ્તવ ॥૧૫૦॥

(અર્થાત્ તેને કાટ લાગતો નથી) કારણ કે તે કાદવથી અલિપ્ત રહેવાના સ્વભાવવાળું છે, તેવી રીતે ખરેખર જ્ઞાની કર્મ મધ્યે રહ્યો હોય તોપણ કર્મથી લેપાતો નથી કારણ કે સર્વ પરદ્રવ્ય પ્રત્યે કરવામાં આવતો જે રાગ તેના ત્યાગરૂપ સ્વભાવપણું હોવાથી જ્ઞાની કર્મથી અલિપ્ત રહેવાના સ્વભાવવાળો છે. જેમ લોખંડ કાદવ મધ્યે પડ્યુ થકું કાદવથી લેપાય છે (અર્થાત્ તેને કાટ લાગે છે) કારણ કે તે કાદવથી લેપાવાના સ્વભાવવાળું છે, તેવી રીતે ખરેખર અજ્ઞાની કર્મ મધ્યે રહ્યો થકો કર્મથી લેપાય છે કારણ કે સર્વ પરદ્રવ્ય પ્રત્યે કરવામાં આવતો જે રાગ તેના ગ્રહણરૂપ સ્વભાવપણું હોવાથી અજ્ઞાની કર્મથી લેપાવાના સ્વભાવવાળો છે.

ભાવાર્થ :—જેમ કાદવમાં પડેલા સુવર્ણને કાટ લાગતો નથી અને લોખંડને કાટ લાગે છે, તેમ કર્મ મધ્યે રહેલો જ્ઞાની કર્મથી બંધાતો નથી અને અજ્ઞાની કર્મથી બંધાય છે. આ જ્ઞાન-અજ્ઞાનનો મહિમા છે.

હવે આ અર્થનું અને આગળના કથનની સૂચનાનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ઇહ] આ લોકમાં [યસ્ય યાદ્દક યઃ હિ સ્વભાવઃ તાદ્દક તસ્ય વશતઃ અસ્તિ] જે વસ્તુનો જેવો સ્વભાવ હોય છે તેનો તેવો સ્વભાવ તે વસ્તુના પોતાના વશથી જ (અર્થાત્ પોતાને આધીન જ) હોય છે. [એષઃ] એવો વસ્તુનો જે સ્વભાવ તે, [પૈઃ] પરવસ્તુઓ વડે [કથજ્ચન અપિ હિ] કોઈ પણ રીતે [અન્યાદ્દશઃ] બીજા જેવો [કર્તુ ન શક્યતે] કરી શકાતો નથી. [હિ] માટે [સન્તતં જ્ઞાનં ભવત્] જે નિરંતર જ્ઞાનપણે પરિણમે છે તે [કદાચન અપિ અજ્ઞાનં ન ભવેત્] કદી પણ અજ્ઞાન થતું નથી; [જ્ઞાનિન્] તેથી હે જ્ઞાની! [ભુંક્ષ્વ] તું (કર્મોદયજનિત) ઉપભોગને ભોગવ, [ઇહ] આ જગતમાં [પર-અપરાધ-જનિતઃ બન્ધઃ તવ નાસ્તિ] પરના અપરાધથી ઊપજતો બંધ તને નથી (અર્થાત્ પરના અપરાધથી તને બંધ થતો નથી).

ભાવાર્થ :—વસ્તુનો સ્વભાવ વસ્તુને પોતાને આધીન જ છે. માટે જે આત્મા પોતે

ભુંજંતસ્સ વિ વિવિહે સચ્ચિત્તાચિત્તમિસ્સિણ દલ્લે ।
 સંખસ્સ સેદભાવો ણ વિ સક્કદિ કિણ્હગો કાદું ॥૨૨૦॥
 તહ ણાણિસ્સ વિ વિવિહે સચ્ચિત્તાચિત્તમિસ્સિણ દલ્લે ।
 ભુંજંતસ્સ વિ ણાણં ણ સક્કમણ્ણાણદં ણેદું ॥૨૨૧॥
 જડયા સ એવ સંખો સેદસહાવં તયં પજહિદૂણ ।
 ગચ્છેઙ્ગ કિણ્હભાવં તડયા સુક્કત્તણં પજહે ॥૨૨૨॥
 તહ ણાણી વિ હુ જડયા ણાણસહાવં તયં પજહિદૂણ ।
 અણ્ણાણેણ પરિણદો ત્તડયા અણ્ણાણદં ગચ્છે ॥૨૨૩॥

જ્ઞાનરૂપે પરિણમે છે તેને પરદ્રવ્ય અજ્ઞાનરૂપે કદી પરિણમાવી શકે નહિ. આમ હોવાથી અહીં જ્ઞાનીને કહ્યું છે કે—તને પરના અપરાધથી બંધ થતો નથી તેથી તું ઉપભોગને ભોગવ. ઉપભોગ ભોગવવાથી મને બંધ થશે એવી શંકા ન કર. જો એવી શંકા કરીશ તો ‘પરદ્રવ્ય વડે આત્માનું ભૂરું થાય છે’ એવું માનવાનો પ્રસંગ આવે છે. આ રીતે અહીં જીવને પરદ્રવ્યથી પોતાનું ભૂરું થતું માનવાની શંકા મટાડી છે; ભોગ ભોગવવાની પ્રેરણા કરી સ્વચ્છંદી કર્યો છે એમ ન સમજવું. સ્વેચ્છાચારી થવું તે તો અજ્ઞાનભાવ છે એમ આગળ કહેશે. ૧૫૦.

હવે આ જ અર્થને દેષ્ટાંતથી દેઢ કરે છે :—

જ્યમ શંખ વિવિધ સચિત્ત, મિશ્ર, અચિત્ત દ્રવ્યો ભોગવે,
 પણ શંખના શુક્લત્વને નહિ કૃષ્ણ કોઈ કરી શકે; ૨૨૦.
 ત્યમ જ્ઞાની વિવિધ સચિત્ત, મિશ્ર, અચિત્ત દ્રવ્યો ભોગવે,
 પણ જ્ઞાન જ્ઞાની તણું નહીં અજ્ઞાન કોઈ કરી શકે. ૨૨૧.
 જ્યારે સ્વયં તે શંખ શ્વેતસ્વભાવ નિજનો છોડીને
 પામે સ્વયં કૃષ્ણત્વ, ત્યારે છોડતો શુક્લત્વને; ૨૨૨.
 ત્યમ જ્ઞાની પણ જ્યારે સ્વયં નિજ છોડી જ્ઞાનસ્વભાવને
 અજ્ઞાનભાવે પરિણમે, અજ્ઞાનતા ત્યારે લહે. ૨૨૩.

ભુજ્જાનસ્યાપિ વિવિધાનિ સચિત્તાચિત્તમિશ્રિતાનિ દ્રવ્યાણિ ।
 શંખસ્ય શ્વેતભાવો નાપિ શક્યતે કૃષ્ણકઃ કર્તુમ્ ॥૨૨૦॥
 તથા જ્ઞાનિનોઽપિ વિવિધાનિ સચિત્તાચિત્તમિશ્રિતાનિ દ્રવ્યાણિ ।
 ભુજ્જાનસ્યાપિ જ્ઞાનં ન શક્યમજ્ઞાનતાં નેતુમ્ ॥૨૨૧॥
 યદા સ એવ શંખઃ શ્વેતસ્વભાવં તકં પ્રહાય ।
 ગચ્છેત્ કૃષ્ણભાવં તદા શુક્લત્વં પ્રજહ્યાત્ ॥૨૨૨॥
 તથા જ્ઞાન્યપિ યદા જ્ઞાનસ્વભાવં તકં પ્રહાય ।
 અજ્ઞાનેન પરિણતસ્તદા અજ્ઞાનતાં ગચ્છેત્ ॥૨૨૩॥

યથા યદા શંખસ્ય પરદ્રવ્યમુપભુજ્જાનસ્યાપિ ન પરેણ શ્વેતભાવઃ કૃષ્ણઃ કર્તુ શક્યેત, પરસ્ય પરભાવત્વનિમિત્તવાનુપપત્તેઃ, તથા કિલ જ્ઞાનિનઃ પરદ્રવ્યમુપભુજ્જાનસ્યાપિ ન પરેણ જ્ઞાનમજ્ઞાનં કર્તુ શક્યેત, પરસ્ય પરભાવત્વનિમિત્તવાનુપપત્તેઃ । તતો જ્ઞાનિનઃ પરાપરાધનિમિત્તો

ગાથાર્થ :—[શંખસ્ય] જેમ શંખ [વિવિધાનિ] અનેક પ્રકારનાં [સચિત્તાચિત્તમિશ્રિતાનિ] સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર [દ્રવ્યાણિ] દ્રવ્યોને [ભુજ્જાનસ્ય અપિ] ભોગવે છે—ખાય છે તોપણ [શ્વેતભાવઃ] તેનું શ્વેતપણું [કૃષ્ણકઃ કર્તુ ન અપિ શક્યતે] (કોઈથી) કૃષ્ણ કરી શકાતું નથી, [તથા] તેમ [જ્ઞાનિનઃ અપિ] જ્ઞાની પણ [વિવિધાનિ] અનેક પ્રકારનાં [સચિત્તાચિત્તમિશ્રિતાનિ] સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર [દ્રવ્યાણિ] દ્રવ્યોને [ભુજ્જાનસ્ય અપિ] ભોગવે તોપણ [જ્ઞાનં] તેનું જ્ઞાન [અજ્ઞાનતાં નેતુમ્ ન શક્યમ્] (કોઈથી) અજ્ઞાન કરી શકાતું નથી.

[યદા] જ્યારે [સઃ એવ શંખઃ] તે જ શંખ (પોતે) [તકં શ્વેતસ્વભાવં] તે શ્વેત સ્વભાવને [પ્રહાય] છોડીને [કૃષ્ણભાવં ગચ્છેત્] કૃષ્ણભાવને પામે (અર્થાત્ કૃષ્ણભાવે પરિણમે) [તદા] ત્યારે [શુક્લત્વં પ્રજહ્યાત્] શ્વેતપણાને છોડે (અર્થાત્ કાળો બને), [તથા] તેવી રીતે [યદા] જ્યારે [તકં જ્ઞાનસ્વભાવં] તે જ્ઞાનસ્વભાવને [પ્રહાય] છોડીને [અજ્ઞાનેન] અજ્ઞાનરૂપે [પરિણતઃ] પરિણમે [તદા] ત્યારે [અજ્ઞાનતાં] અજ્ઞાનપણાને [ગચ્છેત્] પામે.

ટીકા :—જેમ શંખ પરદ્રવ્યને ભોગવે—ખાય તોપણ તેનું શ્વેતપણું પર વડે કૃષ્ણ કરી શકાતું નથી કારણ કે પર અર્થાત્ પરદ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યને પરભાવસ્વરૂપ કરવાનું નિમિત્ત (અર્થાત્ કારણ) બની શકતું નથી, તેવી રીતે જ્ઞાની પરદ્રવ્યને ભોગવે તોપણ તેનું જ્ઞાન પર વડે અજ્ઞાન કરી શકાતું નથી કારણ કે પર અર્થાત્ પરદ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યને પરભાવસ્વરૂપ કરવાનું નિમિત્ત

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

નિર્જરા અધિકાર

૩૪૫

નાસ્તિ બન્ધઃ। યથા ચ યદા સ એવ શંખઃ પરદ્રવ્યમુપભુજ્જાનોઽનુપભુજ્જાનો વા શ્વેતભાવં પ્રહાય સ્વયમેવ કૃષ્ણભાવેન પરિણમતે તદાસ્ય શ્વેતભાવઃ સ્વયંકૃતઃ કૃષ્ણભાવઃ સ્યાત્, તથા યદા સ એવ જ્ઞાની પરદ્રવ્યમુપભુજ્જાનોઽનુપભુજ્જાનો વા જ્ઞાનં પ્રહાય સ્વયમેવાજ્ઞાનેન પરિણમતે તદાસ્ય જ્ઞાનં સ્વયંકૃતમજ્ઞાનં સ્યાત્। તત્તો જ્ઞાનિનો યદિ (બન્ધઃ) સ્વાપરાધનિમિત્તો બન્ધઃ।

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

જ્ઞાનિન્ કર્મ ન જાતુ કર્તુમુચિતં કિઞ્ચિત્તથાપ્યુચ્યતે
 મુંક્ષે હન્ત ન જાતુ મે યદિ પરં દુર્ભુક્ત એવાસિ મ્હોઃ।
 બન્ધઃ સ્યાદુપભોગતો યદિ ન તત્કિં કામચારોઽસ્તિ તે
 જ્ઞાનં સન્વસ બન્ધમેષ્યપરથા સ્વસ્યાપરાધાદ્ધ્રુવમ્ ॥૧૫૧॥

બની શકતું નથી. માટે જ્ઞાનીને પરના અપરાધના નિમિત્તે બંધ થતો નથી.

વળી જ્યારે તે જ શંખ, પરદ્રવ્યને ભોગવતો અથવા નહિ ભોગવતો થકો, શ્વેતભાવને છોડીને સ્વયમેવ કૃષ્ણભાવે પરિણમે ત્યારે તેનો શ્વેતભાવ સ્વયંકૃત કૃષ્ણભાવ થાય (અર્થાત્ પોતાથી જ કરવામાં આવેલા કૃષ્ણભાવરૂપ થાય), તેવી રીતે જ્યારે તે જ જ્ઞાની, પરદ્રવ્યને ભોગવતો અથવા નહિ ભોગવતો થકો, જ્ઞાનને છોડીને સ્વયમેવ અજ્ઞાનરૂપે પરિણમે ત્યારે તેનું જ્ઞાન સ્વયંકૃત અજ્ઞાન થાય. માટે જ્ઞાનીને જો (બંધ) થાય તો પોતાના જ અપરાધના નિમિત્તે (અર્થાત્ પોતે જ અજ્ઞાનપણે પરિણમે ત્યારે) બંધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ શંખ કે જે શ્વેત છે તે પરના ભક્ષણથી કાળો થતો નથી પરંતુ જ્યારે પોતે જ કાલિમારૂપે પરિણમે ત્યારે કાળો થાય છે, તેવી રીતે જ્ઞાની પરના ઉપભોગથી અજ્ઞાની થતો નથી પરંતુ જ્યારે પોતે જ અજ્ઞાનરૂપે પરિણમે ત્યારે અજ્ઞાની થાય છે અને ત્યારે બંધ કરે છે.

હવે આનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[જ્ઞાનિન્] હે જ્ઞાની, [જાતુ કિઞ્ચિત્ કર્મ કર્તુમ્ ઉચિતં ન] તારે કદી કાંઈ પણ કર્મ કરવું યોગ્ય નથી [તથાપિ] તોપણ [યદિ ઉચ્યતે] જો તું એમ કહે છે કે ‘[પરં મે જાતુ ન, મુંક્ષે] પરદ્રવ્ય મારું તો કદી નથી અને હું તેને ભોગવું છું’, [મ્હોઃ દુર્ભુક્તઃ એવ અસિ] તો તને કહેવામાં આવે છે (અર્થાત્ અમે કહીએ છીએ) કે હે ભાઈ, તું ખોટી (—ખરાબ) રીતે જ ભોગવનાર છે; [હન્ત] જે તારું નથી તેને તું ભોગવે છે એ મહા ખેદ છે! [યદિ ઉપભોગતઃ બન્ધઃ ન સ્યાત્] જો તું કહે કે ‘પરદ્રવ્યના ઉપભોગથી બંધ થતો નથી એમ સિદ્ધાંતમાં

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

કર્તારં સ્વફલેન યત્કિલ બલાત્કર્મેવ નો યોજયેત્
 કુર્વાણઃ ફલલિપ્સુરેવ હિ ફલં પ્રાપ્નોતિ યત્કર્મણઃ ।
 જ્ઞાનં સંસ્તદપાસ્તરાગરચનો નો બધ્યતે કર્મણા
 કુર્વાણોઽપિ હિ કર્મ તત્ફલપરિત્યાગૈકશીલો મુનિઃ ॥૧૫૨॥

કહ્યું છે માટે ભોગવું છું', [તત્ કિં તે કામચારઃ અસ્તિ] તો શું તને ભોગવવાની ઈચ્છા છે ? [જ્ઞાનં સન્ વસ] જ્ઞાનરૂપ થઈને વસ (-શુદ્ધ સ્વરૂપમાં નિવાસ કર), [અપરથા] નહિ તો (અર્થાત્ જો ભોગવવાની ઈચ્છા કરીશ—અજ્ઞાનરૂપે પરિણમીશ તો) [ધ્રુવમ્ સ્વસ્ય અપરાધાત્ બન્ધમ્ ણિ] તું ચોક્કસ પોતાના અપરાધથી બંધને પામીશ.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનીને કર્મ તો કરવું જ ઉચિત નથી. જો પરદ્રવ્ય જાણીને પણ તેને ભોગવે તો એ યોગ્ય નથી. પરદ્રવ્યના ભોગવનારને તો જગતમાં ચોર કહેવામાં આવે છે, અન્યાયી કહેવામાં આવે છે. વળી ઉપભોગથી બંધ કહ્યો નથી તે તો, જ્ઞાની ઈચ્છા વિના પરની બળજોરીથી ઉદયમાં આવેલાને ભોગવે ત્યાં તેને બંધ કહ્યો નથી. જો પોતે ઈચ્છાથી ભોગવે તો તો પોતે અપરાધી થયો, ત્યાં બંધ કેમ ન થાય? ૧૫૧.

હવે આગળની ગાથાની સૂચનારૂપે કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યત્ કિલ કર્મ એવ કર્તારં સ્વફલેન બલાત્ નો યોજયેત્] કર્મ જ તેના કર્તાને પોતાના ફળ સાથે બળજોરીથી જોડતું નથી (કે તું મારા ફળને ભોગવ), [ફલલિપ્સુઃ એવ હિ કુર્વાણઃ કર્મણઃ યત્ ફલં પ્રાપ્નોતિ] *ફળની ઈચ્છાવાળો જ કર્મ કરતો થકો કર્મના ફળને પામે છે; [જ્ઞાનં સન્] માટે જ્ઞાનરૂપે રહેતો અને [તદ્-અપાસ્ત-રાગરચનઃ] જેણે કર્મ પ્રત્યે રાગની રચના દૂર કરી છે એવો [મુનિઃ] મુનિ, [તત્-ફલ-પરિત્યાગ-એક-શીલઃ] કર્મના ફળના પરિત્યાગરૂપ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો હોવાથી, [કર્મ કુર્વાણઃ અપિ હિ] કર્મ કરતો છતો પણ [કર્મણા નો બધ્યતે] કર્મથી બંધાતો નથી.

ભાવાર્થ :—કર્મ તો કર્તાને જબરદસ્તીથી પોતાના ફળ સાથે જોડતું નથી પરંતુ જે કર્મને કરતો થકો તેના ફળની ઈચ્છા કરે તે જ તેનું ફળ પામે છે. માટે જે જ્ઞાનરૂપે વર્તે છે અને રાગ વિના કર્મ કરે છે એવો મુનિ કર્મથી બંધાતો નથી કારણ કે તેને કર્મના ફળની ઈચ્છા નથી. ૧૫૨.

★ કર્મનું ફળ એટલે (૧) રંજિત પરિણામ, અથવા તો (૨) સુખ (-રંજિત પરિણામ) ઉત્પન્ન કરનારા આગામી ભોગો.

પુરિસો જહ કો વિ ઇહં વિક્તિણિમિત્તં તુ સેવદે રાયં ।
 તો સો વિ દેદિ રાયા વિવિહે ભોગે સુહુપ્પાએ ॥૨૨૪॥
 એવેવ જીવપુરિસો કમ્મરયં સેવદે સુહણિમિત્તં ।
 તો સો વિ દેદિ કમ્મો વિવિહે ભોગે સુહુપ્પાએ ॥૨૨૫॥
 જહ પુણ સો ઘ્ચિય પુરિસો વિક્તિણિમિત્તં ણ સેવદે રાયં ।
 તો સો ણ દેદિ રાયા વિવિહે ભોગે સુહુપ્પાએ ॥૨૨૬॥
 એવેવ સમ્મદિટ્ઠી વિસયત્થં સેવદે ણ કમ્મરયં ।
 તો સો ણ દેદિ કમ્મો વિક્કિહે ભોગે સુહુપ્પાએ ॥૨૨૭॥

પુરુષો યથા કોઽપીહ વૃત્તિનિમિત્તં તુ સેવતે રાજાનમ્ ।
 તત્સોઽપિ દદાતિ રાજા વિવિધાન્ ભોગાન્ સુખોત્પાદકાન્ ॥૨૨૪॥
 એવમેવ જીવપુરુષઃ કર્મસ્જઃ સેવતે સુખનિમિત્તમ્ ।
 તત્તદપિ દદાતિ કર્મ વિવિધાન્ ભોગાન્ સુખોત્પાદકાન્ ॥૨૨૫॥

હવે આ અર્થને દેષ્ટાંતથી દેઢ કરે છે :—

જ્યમ જગતમાં કો પુરુષ વૃત્તિનિમિત્ત સેવે ભૂપને,
 તો ભૂપ પણ સુખજનક વિધવિધ ભોગ આપે પુરુષને; ૨૨૪.
 ત્યમ જીવપુરુષ પણ કર્મરજનું સુખઅરથ સેવન કરે,
 તો કર્મ પણ સુખજનક વિધવિધ ભોગ આપે જીવને. ૨૨૫.
 વળી તે જ નર જ્યમ વૃત્તિ અર્થે ભૂપને સેવે નહીં,
 તો ભૂપ પણ સુખજનક વિધવિધ ભોગને આપે નહીં; ૨૨૬.
 સુદેષ્ટિને ત્યમ વિષય અર્થે કર્મરજસેવન નથી,
 તો કર્મ પણ સુખજનક વિધવિધ ભોગને દેતાં નથી. ૨૨૭.

ગાથાર્થ :—[યથા] જેમ [ઇહ] આ જગતમાં [કઃ અપિ પુરુષઃ] કોઈ પુરુષ
 [વૃત્તિનિમિત્તં તુ] આજીવિકા અર્થે [રાજાનમ્] રાજાને [સેવતે] સેવે છે [તદ્] તો [સઃ રાજા
 અપિ] તે રાજા પણ તેને [સુખોત્પાદકાન્] સુખ ઉત્પન્ન કરનારા [વિવિધાન્] અનેક પ્રકારના

યથા પુનઃ સ એવ પુરુષો વૃત્તિનિમિત્તં ન સેવતે રાજાનમ્ ।
તત્સોઽપિ ન દદાતિ રાજા વિવિધાન્ ભોગાન્ સુખોત્પાદકાન્ ॥૨૨૬॥
એવમેવ સમ્યગ્દષ્ટિઃ વિષયાર્થં સેવતે ન કર્મરજઃ ।
તત્તન્ન દદાતિ કર્મ વિવિધાન્ ભોગાન્ સુખોત્પાદકાન્ ॥૨૨૭॥

યથા કશ્ચિત્પુરુષો ફલાર્થં રાજાનં સેવતે તતઃ સ રાજા તસ્ય ફલં દદાતિ, તથા જીવઃ ફલાર્થં કર્મ સેવતે તતસ્તત્કર્મ તસ્ય ફલં દદાતિ । યથા ચ સ એવ પુરુષ ફલાર્થં રાજાનં ન સેવતે તતઃ સ રાજા તસ્ય ફલં ન દદાતિ, તથા સમ્યગ્દષ્ટિઃ ફલાર્થં કર્મ ન સેવતે તતસ્તત્કર્મ તસ્ય ફલં ન દદાતીતિ તાત્પર્યમ્ ।

[ભોગાન્] ભોગો [દદાતિ] આપે છે, [એવમ્ એવ] તેવી જ રીતે [જીવપુરુષઃ] જીવપુરુષ [સુખનિમિત્તમ્] સુખ અર્થે [કર્મરજઃ] કર્મરજને [સેવતે] સેવે છે [તદ્] તો [તત્ કર્મ અપિ] તે કર્મ પણ તેને [સુખોત્પાદકાન્] સુખ ઉત્પન્ન કરનારા [વિવિધાન્] અનેક પ્રકારના [ભોગાન્] ભોગો [દદાતિ] આપે છે.

[પુનઃ] વળી [યથા] જેમ [સઃ એવ પુરુષઃ] તે જ પુરુષ [વૃત્તિનિમિત્તં] આજીવિકા અર્થે [રાજાનમ્] રાજાને [ન સેવતે] નથી સેવતો [તદ્] તો [સઃ રાજા અપિ] તે રાજા પણ તેને [સુખોત્પાદકાન્] સુખ ઉત્પન્ન કરનારા [વિવિધાન્] અનેક પ્રકારના [ભોગાન્] ભોગો [ન દદાતિ] નથી આપતો, [એવમ્ એવ] તેવી જ રીતે [સમ્યગ્દષ્ટિઃ] સમ્યગ્દષ્ટિ [વિષયાર્થં] વિષય અર્થે [કર્મરજઃ] કર્મરજને [ન સેવતે] નથી સેવતો [તદ્] તો (અર્થાત્ તેથી) [તત્ કર્મ] તે કર્મ પણ તેને [સુખોત્પાદકાન્] સુખ ઉત્પન્ન કરનારા [વિવિધાન્] અનેક પ્રકારના [ભોગાન્] ભોગો [ન દદાતિ] નથી આપતું.

ટીકા :—જેમ કોઈ પુરુષ ફળ અર્થે રાજાને સેવે છે તો તે રાજા તેને ફળ આપે છે, તેમ જીવ ફળ અર્થે કર્મને સેવે છે તો તે કર્મ તેને ફળ આપે છે. વળી જેમ તે જ પુરુષ ફળ અર્થે રાજાને નથી સેવતો તો તે રાજા તેને ફળ નથી આપતો, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ ફળ અર્થે કર્મને નથી સેવતો તો (અર્થાત્ તેથી) તે કર્મ તેને ફળ નથી આપતું. એમ તાત્પર્ય (અર્થાત્ કહેવાનો આશય) છે.

ભાવાર્થ :—અહીં એક આશય તો આ પ્રમાણે છે:—અજ્ઞાની વિષયસુખ અર્થે અર્થાત્ રંજિત પરિણામ અર્થે ઉદયાગત કર્મને સેવે છે તેથી તે કર્મ તેને (વર્તમાનમાં) રંજિત પરિણામ આપે છે. જ્ઞાની વિષયસુખ અર્થે અર્થાત્ રંજિત પરિણામ અર્થે ઉદયાગત કર્મને સેવતો નથી તેથી તે કર્મ તેને રંજિત પરિણામ ઉત્પન્ન કરતું નથી.

ત્યક્તં યેન ફલં સ કર્મ કુરુતે નેતિ પ્રતીમો વયં
કિંત્વસ્યાપિ કુતોઽપિ કિંચિદપિ તત્કર્માવશેનાપતેત્ ।
તસ્મિન્નાપતિતે ત્વકમ્પપરમજ્ઞાનસ્વભાવે સ્થિતો
જ્ઞાની કિં કુરુતેઽથ કિં ન કુરુતે કર્મેતિ જાનાતિ કઃ ॥૧૫૩॥

બીજો આશય આ પ્રમાણે છે :—અજ્ઞાની સુખ (—રાગાદિપરિણામ) ઉત્પન્ન કરનારા આગામી ભોગોની અભિલાષાથી વ્રત, તપ વગેરે શુભ કર્મ કરે છે તેથી તે કર્મ તેને રાગાદિ-પરિણામ ઉત્પન્ન કરનારા આગામી ભોગો આપે છે. જ્ઞાનીની બાબતમાં આથી વિપરીત સમજવું.

આ રીતે અજ્ઞાની ફળની વાંછાથી કર્મ કરે છે તેથી તે ફળને પામે છે અને જ્ઞાની ફળની વાંછા વિના કર્મ કરે છે તેથી તે ફળને પામતો નથી.

હવે, “જેને ફળની વાંછા નથી તે કર્મ શા માટે કરે?” એવી આશંકા દૂર કરવાને કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યેન ફલં ત્યક્તં સઃ કર્મ કુરુતે ઇતિ વયં ન પ્રતીમઃ] જેણે કર્મનું ફળ છોડ્યું છે તે કર્મ કરે એમ તો અમે પ્રતીતિ કરી શકતા નથી. [કિન્તુ] પરંતુ ત્યાં એટલું વિશેષ છે કે—[અસ્ય અપિ કુતઃ અપિ કિંચિત્ અપિ તત્ કર્મ અવશેન આપતેત્] તેને (જ્ઞાનીને) પણ કોઈ કારણે કાંઈક એવું કર્મ અવશપણે (—તેના વશ વિના) આવી પડે છે. [તસ્મિન્ આપતિતે તુ] તે આવી પડતાં પણ, [અકમ્પ-પરમ-જ્ઞાનસ્વભાવે સ્થિતઃ જ્ઞાની] જે અકંપ પરમજ્ઞાનસ્વભાવમાં સ્થિત છે એવો જ્ઞાની [કર્મ] કર્મ [કિં કુરુતે અથ કિં ન કુરુતે] કરે છે કે નથી કરતો [ઇતિ કઃ જાનાતિ] તે કોણ જાણે?

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનીને પરવશે કર્મ આવી પડે છે તોપણ જ્ઞાની જ્ઞાનથી ચલાયમાન થતો નથી. માટે જ્ઞાનથી અચલાયમાન તે જ્ઞાની કર્મ કરે છે કે નથી કરતો તે કોણ જાણે? જ્ઞાનીની વાત જ્ઞાની જ જાણે. જ્ઞાનીના પરિણામ જાણવાનું સામર્થ્ય અજ્ઞાનીનું નથી.

અવિરત સમ્યગ્દેષ્ટિથી માંડીને ઉપરના બધાય જ્ઞાની જ સમજવા. તેમાં, અવિરત સમ્યગ્દેષ્ટિ, દેશવિરત સમ્યગ્દેષ્ટિ અને આહારવિહાર કરતા મુનિઓને બાહ્યક્રિયાકર્મ પ્રવર્તે છે, તોપણ જ્ઞાનસ્વભાવથી અચલિત હોવાને લીધે નિશ્ચયથી તેઓ બાહ્યક્રિયાકર્મના કર્તા નથી, જ્ઞાનના જ કર્તા છે. અંતરંગ મિથ્યાત્વના અભાવથી તથા યથાસંભવ કષાયના અભાવથી તેમના પરિણામ ઉજ્જવળ છે. તે ઉજ્જવળતાને તેઓ જ (—જ્ઞાનીઓ જ—) જાણે છે, મિથ્યાદેષ્ટિઓ તે

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

સમ્યગ્દષ્ટય એવ સાહસમિદં કર્તુ ક્ષમન્તે પરં
યદ્વજ્રેઽપિ પતત્યમી ભયચલત્ત્રૈલોક્યમુક્તાધ્વનિ ।
સર્વામિવ નિસર્ગનિર્ભયતયા શઙ્કાં વિહાય સ્વયં
જાનન્તઃ સ્વમવધ્યવોધવપુષં વોધાચ્ચવન્તે ન હિ ॥૧૫૪॥

સમ્માદિટ્ટી જીવા ણિસ્સંકા હોંતિ ણિબ્ભયા તેણ ।

સત્તભયવિષ્ણમુક્કા જમ્હા તમ્હા દુ ણિસ્સંકા ॥૨૨૮॥

ઉજ્જવળતાને જાણતા નથી. મિથ્યાદેષ્ટિ તો બહિરાત્મા છે, બહારથી જ ભલું બૂરું માને છે; અંતરાત્માની ગતિ બહિરાત્મા શું જાણે? ૧૫૩.

હવે, આ જ અર્થના સમર્થનરૂપે અને આગળની ગાથાની સૂચનારૂપે કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યત્ ભય-ચલત્-ત્રૈલોક્ય-મુક્ત-અધ્વનિ વજ્રે પતતિ અપિ] જેના ભયથી ચલાયમાન થતા—બળભળી જતા—ત્રણે લોક પોતાનો માર્ગ છોડી દે છે એવો વજ્રપાત થવા છતાં, [અમી] આ સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવો, [નિસર્ગ-નિર્ભયતયા] સ્વભાવથી જ નિર્ભય હોવાને લીધે, [સર્વામ્ એવ શઙ્કાં વિહાય] સમસ્ત શંકા છોડીને, [સ્વયં સ્વમ્ અવધ્ય-વોધ-વપુષં જાનન્તઃ] પોતે પોતાને (અર્થાત્ આત્માને) જેનું જ્ઞાનરૂપી શરીર અવધ્ય (અર્થાત્ કોઈથી હણી શકાય નહિ એવું) છે એવો જાણતા થકા, [વોધાત્ ચવન્તે ન હિ] જ્ઞાનથી ચ્યુત થતા નથી. [ઈદં પરં સાહસમ્ સમ્યગ્દષ્ટયઃ એવ કર્તુ ક્ષમન્તે] આવું પરમ સાહસ કરવાને માત્ર સમ્યગ્દેષ્ટિઓ જ સમર્થ છે.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દેષ્ટિ નિઃશંકિતગુણ સહિત હોય છે તેથી ગમે તેવા શુભાશુભ કર્મના ઉદય વખતે પણ તેઓ જ્ઞાનરૂપે જ પરિણમે છે. જેના ભયથી ત્રણ લોકના જીવો કંપી ઊઠે છે—બળભળી જાય છે અને પોતાનો માર્ગ છોડી દે છે એવો વજ્રપાત થવા છતાં સમ્યગ્દેષ્ટિ જીવ પોતાના સ્વરૂપને જ્ઞાનશરીરવાળું માનતો થકો જ્ઞાનથી ચલાયમાન થતો નથી. તેને એમ શંકા નથી થતી કે આ વજ્રપાતથી મારો નાશ થઈ જશે; પર્યાયનો વિનાશ થાય તો ઠીક જ છે કારણ કે તેનો તો વિનાશિક સ્વભાવ જ છે. ૧૫૪.

હવે આ અર્થને ગાથા દ્વારા કહે છે :—

સમ્યક્ત્વવંત જીવો નિઃશંકિત, તેથી છે નિર્ભય અને
છે સપ્તભયપ્રવિમુક્ત જેથી, તેથી તે નિઃશંક છે. ૨૨૮.

સમ્યગ્દષ્ટયો જીવા નિશ્શઙ્કા ભવન્તિ નિર્ભયાસ્તેન ।
સપ્તભયવિપ્રમુક્તા યસ્માત્તસ્માત્તુ નિશ્શઙ્કાઃ ॥૨૨૮॥

યેન નિત્યમેવ સમ્યગ્દષ્ટયઃ સકલકર્મફલનિરભિલાષાઃ સન્તોડત્યન્તકર્મનિરપેક્ષતયા વર્તન્તે,
તેન નૂનમેતે અત્યન્તનિશ્શઙ્કદારુણાધ્યવસાયાઃ સન્તોડત્યન્તનિર્ભયાઃ સમ્ભાવ્યન્તે ।

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

લોકઃ શાશ્વત એક એષ સકલવ્યક્તો વિવિક્તાત્મન-
શ્ચિલ્લોકં સ્વયમેવ કેવલમયં યલ્લોકયત્યેકકઃ ।
લોકોડયં ન તવાપરસ્તદપરસ્તસ્યાસ્તિ તદ્ભીઃ કુતો
નિશ્શઙ્કઃ સતતં સ્વયં સ સહજં જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ ॥૧૫૫॥

ગાથાર્થ :—[સમ્યગ્દષ્ટયઃ જીવાઃ] સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો [નિશ્શઙ્કાઃ ભવન્તિ] નિઃશંક હોય છે [તેન] તેથી [નિર્ભયાઃ] નિર્ભય હોય છે; [તુ] અને [યસ્માત્] કારણ કે [સપ્તભયવિપ્રમુક્તાઃ] સપ્ત ભયથી રહિત હોય છે [તસ્માત્] તેથી [નિશ્શઙ્કાઃ] નિઃશંક હોય છે (—અડોલ હોય છે).

ટીકા:—કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિઓ સદાય સર્વ કર્મોનાં ફળ પ્રત્યે નિરભિલાષ હોવાથી કર્મ પ્રત્યે અત્યંત નિરપેક્ષપણે વર્તે છે, તેથી ખરેખર તેઓ અત્યંત નિઃશંક દારુણ (દૃઢ) નિશ્ચયવાળા હોવાથી અત્યંત નિર્ભય છે એમ સંભાવના કરવામાં આવે છે (અર્થાત્ એમ યોગ્યપણે ગણવામાં આવે છે).

હવે સાત ભયનાં કળશરૂપ કાવ્યો કહેવામાં આવે છે, તેમાં પ્રથમ આ લોકના તથા પરલોકના એમ બે ભયનું એક કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[એષઃ] આ ચિત્સ્વરૂપ લોક જ [વિવિક્તાત્મનઃ] ભિન્ન આત્માનો (અર્થાત્ પરથી ભિન્નપણે પરિણમતા આત્માનો) [શાશ્વતઃ એકઃ સકલ-વ્યક્તઃ લોકઃ] શાશ્વત, એક અને સકલવ્યક્ત (—સર્વ કાળે પ્રગટ એવો) લોક છે; [યત્] કારણ કે [કેવલમ્ ચિત્-લોકં] માત્ર ચિત્સ્વરૂપ લોકને [અયં સ્વયમેવ એકકઃ લોકયતિ] આ જ્ઞાની આત્મા સ્વયમેવ એકલો અવલોકે છે—અનુભવે છે. આ ચિત્સ્વરૂપ લોક જ તારો છે, [તદ્-અપરઃ] તેનાથી બીજો કોઈ લોક—[અયં લોકઃ અપરઃ] આ લોક કે પરલોક—[તવ ન] તારો નથી એમ જ્ઞાની વિચારે છે, જાણે છે, [તસ્ય તદ્-ભીઃ કુતઃ અસ્તિ] તેથી જ્ઞાનીને આ લોકનો તથા પરલોકનો

एषैकैव हि वेदना यदचलं ज्ञानं स्वयं वेद्यते
निर्भेदोदितवेद्यवेदकबलादेकं सदानाकुलैः ।
नैवान्यागतवेदनैव हि भवेत्तद्धीः कुतो ज्ञानिनो
निश्शङ्कः सततं स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विन्दति ॥१५६॥

ભય ક્યાંથી હોય? [સઃ સ્વયં સતતં નિશ્શઙ્કઃ સહજં જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ] તે તો પોતે નિરંતર નિઃશંક વર્તતો થકો સહજ જ્ઞાનને (પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવને) સદા અનુભવે છે.

ભાવાર્થ :—‘આ ભવમાં જીવન પર્યંત અનુકૂળ સામગ્રી રહેશે કે નહિ?’ એવી ચિંતા રહે તે આ લોકનો ભય છે. ‘પરભવમાં મારું શું થશે?’ એવી ચિંતા રહે તે પરલોકનો ભય છે. જ્ઞાની જાણે છે કે—આ ચૈતન્ય જ મારો એક, નિત્ય લોક છે કે જે સર્વ કાળે પ્રગટ છે. આ સિવાયનો બીજો કોઈ લોક મારો નથી. આ મારો ચૈતન્યસ્વરૂપ લોક તો કોઈથી બગાડ્યો બગડતો નથી. આવું જાણતા જ્ઞાનીને આ લોકનો કે પરલોકનો ભય ક્યાંથી હોય? કદી ન હોય. તે તો પોતાને સ્વાભાવિક જ્ઞાનરૂપ જ અનુભવે છે. ૧૫૫.

હવે વેદનાભયનું કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[નિર્ભેદ-ઉદિત-વેદ્ય-વેદક-બલાત્] અભેદસ્વરૂપ વર્તતા વેદ્ય-વેદકના બળથી (અર્થાત્ વેદ્ય અને વેદક અભેદ જ હોય છે એવી વસ્તુસ્થિતિના બળથી) [યદ્ એકં અચલં જ્ઞાનં સ્વયં અનાકુલૈઃ સદા વેદ્યતે] એક અચળ જ્ઞાન જ સ્વયં નિરાકુળ પુરુષો વડે (—જ્ઞાનીઓ વડે) સદા વેદાય છે, [एषा एका एव हि वेदना] તે આ એક જ વેદના (જ્ઞાનવેદન) જ્ઞાનીઓને છે. (આત્મા વેદનાર છે અને જ્ઞાન વેદાવાયોગ્ય છે.) [ज्ञानिनः अन्या आगत-वेदना एव हि न एव भवेत्] જ્ઞાનીને બીજી કોઈ આવેલી (—પુદ્ગલથી થયેલી) વેદના હોતી જ નથી, [तद्-भीः कुतः] તેથી તેને વેદનાનો ભય ક્યાંથી હોય? [सः स्वयं सततं निश्शङ्कः सहजं ज्ञानं सदा विन्दति] તે તો પોતે નિરંતર નિઃશંક વર્તતો થકો સહજ જ્ઞાનને સદા અનુભવે છે.

ભાવાર્થ :—સુખદુઃખને ભોગવવું તે વેદના છે. જ્ઞાનીને પોતાના એક જ્ઞાનમાત્ર સ્વરૂપનો જ ભોગવટો છે. તે પુદ્ગલથી થયેલી વેદનાને વેદના જ જાણતો નથી. માટે જ્ઞાનીને વેદનાભય નથી. તે તો સદા નિર્ભય વર્તતો થકો જ્ઞાનને અનુભવે છે. ૧૫૬.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

નિર્જરા અધિકાર

૩૫૩

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

યત્સન્નાશમુપૈતિ તન્ન નિયતં વ્યક્તેતિ વસ્તુસ્થિતિ-
જ્ઞાનં સત્સ્વયમેવ તત્કિલ તતસ્ત્રાતં કિમસ્યાપરૈઃ ।
અસ્યાત્રાણમતો ન કિઞ્ચન ભવેત્તદ્ભીઃ કુતો જ્ઞાનિનો
નિશ્શંકઃ સતતં સ્વયં સ સહજં જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ ॥૧૫૭॥

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

સ્વં રૂપં કિલ વસ્તુનોઽસ્તિ પરમા ગુપ્તિઃ સ્વરૂપે ન ય-
ચ્છક્તઃ કોઽપિ પરઃ પ્રવેષ્ટુમકૃતં જ્ઞાનં સ્વરૂપં ચ નુઃ ।
અસ્યાગુપ્તિરતો ન કાચન ભવેત્તદ્ભીઃ કુતો જ્ઞાનિનો
નિશ્શંકઃ સતતં સ્વયં સ સહજં જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ ॥૧૫૮॥

હવે અરક્ષાભયનું કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યત્ સત્ તત્ નાશં ન ઉપૈતિ ઇતિ વસ્તુસ્થિતિઃ નિયતં વ્યક્ત] જે સત્ છે તે નાશ પામતું નથી એવી વસ્તુસ્થિતિ નિયતપણે પ્રગટ છે. [તત્ જ્ઞાનં કિલ સ્વયમેવ સત્] આ જ્ઞાન પણ સ્વયમેવ સત્ (અર્થાત્ સત્સ્વરૂપ વસ્તુ) છે (માટે નાશ પામતું નથી), [તતઃ અપરૈઃ અસ્ય ત્રાતં કિં] તેથી વળી પર વડે તેનું રક્ષણ શું? [અતઃ અસ્ય કિઞ્ચન અત્રાણં ન ભવેત્] આ રીતે (જ્ઞાન પોતાથી જ રક્ષિત હોવાથી) તેનું જરા પણ અરક્ષણ થઈ શકતું નથી [જ્ઞાનિનઃ તદ્-ભી કુતઃ] માટે (આવું જાણતા) જ્ઞાનીને અરક્ષાનો ભય ક્યાંથી હોય? [સઃ સ્વયં સતતં નિશ્શંકઃ સહજં જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ] તે તો પોતે નિરંતર નિઃશંક વર્તતો થકો સહજ જ્ઞાનને સદા અનુભવે છે.

ભાવાર્થ :—સત્તાસ્વરૂપ વસ્તુનો કદી નાશ થતો નથી. જ્ઞાન પણ પોતે સત્તાસ્વરૂપ વસ્તુ છે; તેથી તે એવું નથી કે જેની બીજાઓ વડે રક્ષા કરવામાં આવે તો રહે, નહિ તો નષ્ટ થઈ જાય. જ્ઞાની આમ જાણતો હોવાથી તેને અરક્ષાનો ભય નથી; તે તો નિઃશંક વર્તતો થકો પોતે પોતાના સ્વાભાવિક જ્ઞાનને સદા અનુભવે છે. ૧૫૭.

હવે અગુપ્તિભયનું કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[કિલ સ્વં રૂપં વસ્તુનઃ પરમા ગુપ્તિઃ અસ્તિ] ખરેખર વસ્તુનું સ્વ-રૂપ જ (અર્થાત્ નિજ રૂપ જ) વસ્તુની પરમ 'ગુપ્તિ' છે [યત્ સ્વરૂપે કઃ અપિ પરઃ પ્રવેષ્ટુમ્ ન શક્તઃ] કારણ કે સ્વરૂપમાં કોઈ બીજું પ્રવેશ કરી શકતું નથી; [ચ] અને [અકૃતં જ્ઞાનં નુઃ સ્વરૂપં] અકૃત જ્ઞાન (—જે કોઈથી કરવામાં આવ્યું નથી એવું સ્વાભાવિક જ્ઞાન—) પુરુષનું અર્થાત્ આત્માનું

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

પ્રાણોચ્છેદમુદાહરન્તિ મરણં પ્રાણાઃ કિલાસ્યાત્મનો
જ્ઞાનં તત્સ્વયમેવ શાશ્વતતયા નોચ્છિઘતે જાતુચિત્ ।
તસ્યાતો મરણં ન કિઞ્ચન ભવેત્તદ્ભીઃ કુતો જ્ઞાનિનો
નિશ્શઙ્ક સતતં સ્વયં સ સહજં જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ ॥૧૫૬॥

સ્વરૂપ છે; (તેથી જ્ઞાન આત્માની પરમ ગુપ્તિ છે.) [અતઃ અસ્ય ન કાચન અગુપ્તિઃ ભવેત્] માટે આત્માનું જરા પણ અગુપ્તપણું નહિ હોવાથી [જ્ઞાનિનઃ તદ્-ભીઃ કુતઃ] જ્ઞાનીને અગુપ્તિનો ભય ક્યાંથી હોય? [સઃ સ્વયં સતતં નિશ્શંકઃ સહજં જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ] તે તો પોતે નિરંતર નિઃશંક વર્તતો થકો સહજ જ્ઞાનને સદા અનુભવે છે.

ભાવાર્થ :—‘ગુપ્તિ’ એટલે જેમાં કોઈ ચોર વગેરે પ્રવેશ ન કરી શકે એવો કિલ્લો, ભોંયરું વગેરે; તેમાં પ્રાણી નિર્ભયપણે વસી શકે છે. એવો ગુપ્ત પ્રદેશ ન હોય પણ ખુલ્લો પ્રદેશ હોય તો તેમાં રહેનાર પ્રાણીને અગુપ્તપણાને લીધે ભય રહે છે. જ્ઞાની જાણે છે કે—વસ્તુના નિજ સ્વરૂપમાં કોઈ બીજું પ્રવેશ કરી શકતું નથી માટે વસ્તુનું સ્વરૂપ જ વસ્તુની પરમ ગુપ્તિ અર્થાત્ અભેદ કિલ્લો છે. પુરુષનું અર્થાત્ આત્માનું સ્વરૂપ જ્ઞાન છે; તે જ્ઞાનસ્વરૂપમાં રહેલો આત્મા ગુપ્ત છે કારણ કે જ્ઞાનસ્વરૂપમાં બીજું કોઈ પ્રવેશી શકતું નથી. આવું જાણતા જ્ઞાનીને અગુપ્તપણાનો ભય ક્યાંથી હોય? તે તો નિઃશંક વર્તતો થકો પોતાના સ્વાભાવિક જ્ઞાનસ્વરૂપને નિરંતર અનુભવે છે. ૧૫૮.

હવે મરણભયનું કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[પ્રાણોચ્છેદમ્ મરણં ઉદાહરન્તિ] પ્રાણોના નાશને (લોકો) મરણ કહે છે. [અસ્ય આત્મનઃ પ્રાણાઃ કિલ જ્ઞાનં] આ આત્માના પ્રાણ તો નિશ્ચયથી જ્ઞાન છે. [તત્ સ્વયમેવ શાશ્વતતયા જાતુચિત્ ન ડચ્છિઘતે] તે (જ્ઞાન) સ્વયમેવ શાશ્વત હોવાથી તેનો કદાપિ નાશ થતો નથી; [અતઃ તસ્ય મરણં કિઞ્ચન ન ભવેત્] માટે આત્માનું મરણ બિલકુલ થતું નથી. [જ્ઞાનિનઃ તદ્-ભીઃ કુતઃ] તેથી (આવું જાણતા) જ્ઞાનીને મરણનો ભય ક્યાંથી હોય? [સઃ સ્વયં સતતં નિશ્શઙ્કઃ સહજં જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ] તે તો પોતે નિરંતર નિઃશંક વર્તતો થકો સહજ જ્ઞાનને સદા અનુભવે છે.

ભાવાર્થ :—ઈંદ્રિયાદિ પ્રાણો નાશ પામે તેને લોકો મરણ કહે છે. પરંતુ આત્માને પરમાર્થે ઈંદ્રિયાદિ પ્રાણ નથી, તેને તો જ્ઞાન પ્રાણ છે. જ્ઞાન અવિનાશી છે—તેનો નાશ થતો નથી; તેથી આત્માને મરણ નથી. જ્ઞાની આમ જાણતો હોવાથી તેને મરણનો ભય નથી; તે

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

નિર્જરા અધિકાર

૩૫૫

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

एकं ज्ञानमनाद्यनन्तमचलं सिद्धं किलैतस्वतो
यावत्तावदिदं सदैव हि भवेन्नात्र द्वितीयोदयः ।
तन्नाकस्मिकमत्र किञ्चन भवेत्तद्भीः कुतो ज्ञानिनो
निश्शङ्कः सततं स्वयं स सहजं ज्ञानं सदा विन्दति ॥१६०॥

તો નિ:શંક વર્તતો થકો પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપને નિરંતર અનુભવે છે. ૧૫૯.

હવે આકસ્મિકભયનું કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[एतत् स्वतः सिद्धं ज्ञानम् किल एकं] આ સ્વત:સિદ્ધ જ્ઞાન એક છે, [अनादि] અનાદિ છે, [अनन्तम्] અનંત છે, [अचलं] અચળ છે. [इदं यावत् तावत् सदा एव हि भवेत्] તે જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી સદાય તે જ છે, [अत्र द्वितीयोदयः न] તેમાં બીજાનો ઉદય નથી. [तत्] માટે [अत्र आकस्मिकम् किञ्चन न भवेत्] આ જ્ઞાનમાં આકસ્મિક (અણધાર્યું, એકાએક) કાંઈ પણ થતું નથી. [ज्ञानिनः तद्-भीः कुतः] આવું જાણતા જ્ઞાનીને અકસ્માતનો ભય ક્યાંથી હોય? [सः स्वयं सततं निश्शङ्कः सहजं ज्ञानं सदा विन्दति] તે તો પોતે નિરંતર નિ:શંક વર્તતો થકો સહજ જ્ઞાનને સદા અનુભવે છે.

ભાવાર્થ :—‘કાંઈ અણધાર્યું અનિષ્ટ એકાએક ઉત્પન્ન થશે તો?’ એવો ભય રહે તે આકસ્મિકભય છે. જ્ઞાની જાણે છે કે—આત્માનું જ્ઞાન પોતાથી જ સિદ્ધ, અનાદિ, અનંત, અચળ, એક છે. તેમાં બીજું કાંઈ ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી; માટે તેમાં અણધાર્યું કાંઈ પણ ક્યાંથી થાય અર્થાત્ અકસ્માત ક્યાંથી બને? આવું જાણતા જ્ઞાનીને અકસ્માતનો ભય હોતો નથી, તે તો નિ:શંક વર્તતો થકો પોતાના જ્ઞાનભાવને નિરંતર અનુભવે છે.

આ રીતે જ્ઞાનીને સાત ભય હોતા નથી.

પ્રશ્ન :—अविरतसम्यग्दृष्टि आदिने પણ જ્ઞાની કહ્યા છે અને તેમને તો ભયપ્રકૃતિનો ઉદય હોય છે તથા તેના નિમિત્તે તેમને ભય થતો પણ જોવામાં આવે છે; તો પછી જ્ઞાની નિર્ભય કઈ રીતે છે?

સમાધાન :—ભયપ્રકૃતિના ઉદયના નિમિત્તથી જ્ઞાનીને ભય ઊપજે છે. વળી અંતરાયના પ્રબળ ઉદયથી નિર્ભય હોવાને લીધે તે ભયની પીડા નહિ સહી શકવાથી જ્ઞાની તે ભયનો ઈલાજ પણ કરે છે. પરંતુ તેને એવો ભય હોતો નથી કે જેથી જીવ સ્વરૂપનાં જ્ઞાનશ્રદ્ધાનથી ચ્યુત થાય. વળી જે ભય ઊપજે છે તે મોહકર્મની ભય નામની પ્રકૃતિનો દોષ છે; તેનો પોતે

ટઙ્કોત્કીર્ણસ્વરસનિચિતજ્ઞાનસર્વસ્વભાજઃ
સમ્યગ્દૃષ્ટેર્યદિહ સકલં ઘ્નન્તિ લક્ષ્માણિ કર્મ।
તત્તસ્યાસ્મિન્પુનરપિ મનાક્કર્મણો નાસ્તિ બન્ધઃ
પૂર્વોપાત્તં તદનુભવતો નિશ્ચિતં નિર્જરૈવ ॥૧૬૧॥

જો ચત્તારિ વિ પાણ છિંદદિ તે કમ્મબંધમોહકરે।
સો ણિસંકો ચેદા સમ્માદિટ્ઠી મુણેદવ્વો ॥૨૨૬॥

સ્વામી થઈને કર્તા થતો નથી, જ્ઞાતા જ રહે છે. માટે જ્ઞાનીને ભય નથી. ૧૬૦.

હવે આગળની (સમ્યગ્દૃષ્ટિના નિઃશંકિત આદિ ચિહ્નો વિષેની) ગાથાઓની સૂચનારૂપે કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ટઙ્કોત્કીર્ણ-સ્વરસ-નિચિત-જ્ઞાન-સર્વસ્વ-ભાજઃ સમ્યગ્દૃષ્ટેઃ] ટંકોત્કીર્ણ એવું જે નિજ રસથી ભરપૂર જ્ઞાન તેના સર્વસ્વને ભોગવનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિને [યદ્દ્વિહ લક્ષ્માણિ] જે નિઃશંકિત આદિ ચિહ્નો છે તે [સકલં કર્મ] સમસ્ત કર્મને [ઘ્નન્તિ] હણે છે; [તત્] માટે, [અસ્મિન્] કર્મનો ઉદય વર્તતાં છતાં, [તસ્ય] સમ્યગ્દૃષ્ટિને [પુનઃ] ફરીને [કર્મણઃ બન્ધઃ] કર્મનો બંધ [મનાક્ અપિ] જરા પણ [નાસ્તિ] થતો નથી, [પૂર્વોપાત્તં] પરંતુ જે કર્મ પૂર્વે બંધાયું હતું [તદ્-અનુભવતઃ] તેના ઉદયને ભોગવતાં તેને [નિશ્ચિતં] નિયમથી [નિર્જરા એવ] તે કર્મની નિર્જરા જ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દૃષ્ટિ પૂર્વે બંધાયેલી ભય આદિ પ્રકૃતિઓના ઉદયને ભોગવે છે તોપણ ^૧નિઃશંકિત આદિ ગુણો વર્તતા હોવાથી તેને ^૨શંકાદિકૃત (શંકાદિના નિમિત્તે થતો) બંધ થતો નથી પરંતુ પૂર્વકર્મની નિર્જરા જ થાય છે. ૧૬૧.

હવે આ કથનને ગાથાઓ દ્વારા કહે છે, તેમાં પ્રથમ નિઃશંકિત અંગની (અથવા નિઃશંકિત ગુણની-ચિહ્નની) ગાથા કહે છે :—

જે કર્મબંધનમોહકર્તા પાદ ચારે છેદતો,
ચિન્મૂર્તિ તે શંકારહિત સમકિતદેષ્ટિ જાણવો. ૨૨૯.

૧. નિઃશંકિત = સંદેહ અથવા ભય રહિત

૨. શંકા = સંદેહ; કલ્પિત ભય.

યશ્ચતુરોઽપિ પાદાન્ છિનત્તિ તાન્ કર્મબન્ધમોહકરાન્ ।
સ નિશ્શઙ્કશ્ચેતયિતા સમ્યગ્દષ્ટિર્જ્ઞાતવ્યઃ ॥૨૨૬॥

યતો હિ સમ્યગ્દષ્ટિઃ ટઙ્કોત્કીર્ણેકજ્ઞાયકભાવમયત્વેન કર્મબન્ધશઙ્કાકરમિથ્યાત્વાદિ-
ભાવાભાવાન્નિશ્શઙ્કઃ, તતોઽસ્ય શઙ્કાકૃતો નાસ્તિ બન્ધઃ, કિન્તુ નિર્જરૈવ ।

જો દુ ણ કરેદિ કંચં કમ્મફલેસુ તહ સવ્વધમ્મેસુ ।
સો ણિક્કંચો ચેદા સમ્માદિટ્ઠી મુણેદવ્વો ॥૨૩૦॥
યસ્તુ ન કરોત્તિ કાંક્ષાં કર્મફલેષુ તથા સર્વધર્મેષુ ।
સ નિષ્કાંક્ષશ્ચેતયિતા સમ્યગ્દષ્ટિર્જ્ઞાતવ્યઃ ॥૨૩૦॥

ગાથાર્થ :—[યઃ ચેતયિતા] જે *ચેતયિતા, [કર્મબન્ધમોહકરાન્] કર્મબંધ સંબંધી મોહ કરનારા (અર્થાત્ જીવ નિશ્ચયથી કર્મ વડે બંધાયો છે એવો ભ્રમ કરનારા) [તાન્ ચતુરઃ અપિ પાદાન્] મિથ્યાત્વાદિ ભાવોરૂપ ચારે પાયાને [છિનત્તિ] છોદે છે, [સઃ] તે [નિશ્શઙ્કઃ] નિઃશંક [સમ્યગ્દષ્ટિઃ] સમ્યગ્દષ્ટિ [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો.

ટીકા :—કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિ, ટંકોત્કીર્ણ એવા એક જ્ઞાયકભાવમયપણાને લીધે કર્મબંધ સંબંધી શંકા કરનારા (અર્થાત્ જીવ નિશ્ચયથી કર્મ વડે બંધાયો છે એવો સંદેહ અથવા ભય કરનારા) મિથ્યાત્વાદિ ભાવોનો (તેને) અભાવ હોવાથી, નિઃશંક છે તેથી તેને શંકાકૃત બંધ નથી પરંતુ નિર્જરા જ છે.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દષ્ટિને જે કર્મનો ઉદય આવે છે તેનો તે, સ્વામિત્વના અભાવને લીધે, કર્તા થતો નથી. માટે ભયપ્રકૃતિનો ઉદય આવતાં છતાં પણ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ નિઃશંક રહે છે, સ્વરૂપથી ચ્યુત થતો નથી. આમ હોવાથી તેને શંકાકૃત બંધ થતો નથી, કર્મ રસ આપીને ખરી જાય છે.

હવે નિઃકાંક્ષિત ગુણની ગાથા કહે છે :—

જે કર્મફળ ને સર્વ ધર્મ તણી ન કાંક્ષા રાખતો,
ચિન્મૂર્તિ તે કાંક્ષારહિત સમકિતદેષ્ટિ જાણવો. ૨૩૦.

ગાથાર્થ :—[યઃ ચેતયિતા] જે ચેતયિતા [કર્મફલેષુ] કર્મોનાં ફળો પ્રત્યે [તથા] તથા

★ ચેતયિતા = ચેતનાર; જાણનાર-દેખનાર; આત્મા.

૩૫૮

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

યતો હિ સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ ટઙ્કોત્કીર્ણેકજ્ઞાયકભાવમયત્વેન સર્વેષ્વપિ કર્મફલેષુ સર્વેષુ વસ્તુધર્મેષુ
ચ કાંક્ષાભાવાન્નિષ્કાંક્ષઃ, તતોઽસ્ય કાંક્ષાકૃતો નાસ્તિ બન્ધઃ, કિન્તુ નિર્જરૈવ ।

જો ન કરેદિ દુગુંછં ચેદા સવ્વેસિમેવ ધમ્માણં ।

સો યલુ ણિવ્વિદિગિચ્છો સમ્માદિટ્ઠી મુણેદવ્વો ॥૨૩૧॥

યો ન કરોતિ જુગુપ્સાં ચેતયિતા સર્વેષામેવ ધર્માણામ્ ।

સ યલુ નિર્વિચિકિત્સઃ સમ્યગ્દૃષ્ટિજ્ઞાતવ્યઃ ॥૨૩૧॥

યતો હિ સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ ટઙ્કોત્કીર્ણેકજ્ઞાયકભાવમયત્વેન સર્વેષ્વપિ વસ્તુધર્મેષુ જુગુપ્સા-

[સર્વધર્મેષુ] સર્વ ધર્મો પ્રત્યે [કાંક્ષાં] કાંક્ષા [ન તુ કરોતિ] કરતો નથી [સઃ] તે [નિષ્કાંક્ષઃ
સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ] નિષ્કાંક્ષ સમ્યગ્દૃષ્ટિ [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો.

ટીકા :—કારણ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ, ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકભાવમયપણાને લીધે બધાંય કર્મ-
ફળો પ્રત્યે તથા બધા વસ્તુધર્મો પ્રત્યે કાંક્ષાનો (તેને) અભાવ હોવાથી, નિષ્કાંક્ષ (નિર્વાંછક) છે,
તેથી તેને કાંક્ષાકૃત બંધ નથી પરંતુ નિર્જરા જ છે.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દૃષ્ટિને સમસ્ત કર્મનાં ફળોની વાંછા નથી; વળી તેને સર્વ ધર્મોની
વાંછા નથી, એટલે કે કનકપણું, પાષાણપણું વગેરે તેમ જ નિંદા, પ્રશંસા આદિનાં વચન વગેરે
વસ્તુધર્મોની અર્થાત્ પુદ્ગલસ્વભાવોની તેને વાંછા નથી—તેમના પ્રત્યે સમભાવ છે, અથવા તો
અન્યમતીઓએ માનેલા અનેક પ્રકારના સર્વથા એકાંતપક્ષી વ્યવહારધર્મોની તેને વાંછા નથી—
તે ધર્મોનો આદર નથી. આ રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ વાંછારહિત હોવાથી તેને વાંછાથી થતો બંધ નથી.
વર્તમાન પીડા સહી શકાતી નથી તેથી તેને મટાડવાના ઈલાજની વાંછા સમ્યગ્દૃષ્ટિને ચારિત્રમોહના
ઉદયને લીધે હોય છે, પરંતુ તે વાંછાનો કર્તા પોતે થતો નથી, કર્મનો ઉદય જાણી તેનો જ્ઞાતા
જ રહે છે; માટે વાંછાકૃત બંધ તેને નથી.

હવે નિર્વિચિકિત્સા ગુણની ગાથા કહે છે :—

સૌ કોઈ ધર્મ વિષે જુગુપ્સાભાવ જે નહિ ધારતો,

ચિન્મૂર્તિ નિર્વિચિકિત્સ સમકિતદૃષ્ટિ નિશ્ચય જાણવો. ૨૩૧.

ગાથાર્થ :—[યઃ ચેતયિતા] જે ચેતયિતા [સર્વેષામ્ એવ] બધાય [ધર્માણામ્] ધર્મો (વસ્તુના
સ્વભાવો) પ્રત્યે [જુગુપ્સાં] જુગુપ્સા (ગ્લાનિ) [ન કરોતિ] કરતો નથી [સઃ] તે [યલુ] નિશ્ચયથી
[નિર્વિચિકિત્સઃ] નિર્વિચિકિત્સ (-વિચિકિત્સાદોષ રહિત) [સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ] સમ્યગ્દૃષ્ટિ [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો.

ભાવાન્નિર્વિચિકિત્સઃ, તતોડસ્ય વિચિકિત્સાકૃતો નાસ્તિ બન્ધઃ, કિન્તુ નિર્જરૈવ ।

જો હવદિ અસમ્મૂઢો ચેદા સદ્દિદ્ધિ સવ્વભાવેસુ ।
સો ખલુ અમૂઢદિદ્ધી સમ્માદિદ્ધી મુણેદવ્વો ॥૨૩૨॥
યો ભવતિ અસમ્મૂઢઃ ચેતયિતા સદ્દૃષ્ટિઃ સર્વભાવેષુ ।
સ ખલુ અમૂઢદ્દષ્ટિઃ સમ્યગ્દ્દષ્ટિઃ ॥૨૩૨॥

યતો હિ સમ્યગ્દ્દષ્ટિઃ ટઙ્કોત્કીર્ણેકજ્ઞાયકભાવમયત્વેન સર્વેષ્વપિ ભાવેષુ મોહાભાવાદમૂઢદ્દષ્ટિઃ,
તતોડસ્ય મૂઢદ્દષ્ટિકૃતો નાસ્તિ બન્ધઃ, કિન્તુ નિર્જરૈવ ।

ટીકા :—કારણ કે સમ્યગ્દ્દષ્ટિ, ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકભાવમયપણાને લીધે બધાય વસ્તુ-
ધર્મો પ્રત્યે જુગુપ્સાનો (તેને) અભાવ હોવાથી, નિર્વિચિકિત્સ (-જુગુપ્સા રહિત) છે, તેથી તેને
વિચિકિત્સાકૃત બંધ નથી પરંતુ નિર્જરા જ છે.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દ્દષ્ટિ વસ્તુના ધર્મો પ્રત્યે (અર્થાત્ ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શીત, ઉષ્ણ આદિ
ભાવો પ્રત્યે તથા વિષ્ટા આદિ મલિન દ્રવ્યો પ્રત્યે) જુગુપ્સા કરતો નથી. જુગુપ્સા નામની
કર્મપ્રકૃતિનો ઉદય આવે છે તોપણ પોતે તેનો કર્તા થતો નથી તેથી જુગુપ્સાકૃત બંધ તેને થતો
નથી, પરંતુ પ્રકૃતિ રસ દર્શને ખરી જાય છે તેથી નિર્જરા જ થાય છે.

હવે અમૂઢદ્દષ્ટિ અંગની ગાથા કહે છે :—

સંમૂઢ નહિ જે સર્વ ભાવે,—સત્ય દ્દષ્ટિ ધારતો,
તે મૂઢદ્દષ્ટિરહિત સમકિત્તદ્દષ્ટિ નિશ્ચય જાણવો. ૨૩૨.

ગાથાર્થ :—[યઃ ચેતયિતા] જે ચેતયિતા [સર્વભાવેષુ] સર્વ ભાવોમાં [અસમ્મૂઢઃ] અમૂઢ
છે—[સદ્દૃષ્ટિઃ] યથાર્થ દ્દષ્ટિવાળો [ભવતિ] છે, [સઃ] તે [ખલુ] ખરેખર [અમૂઢદ્દષ્ટિઃ] અમૂઢદ્દષ્ટિ
[સમ્યગ્દ્દષ્ટિઃ] સમ્યગ્દ્દષ્ટિ [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો.

ટીકા :—કારણ કે સમ્યગ્દ્દષ્ટિ, ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકભાવમયપણાને લીધે બધાય ભાવોમાં
મોહનો (તેને) અભાવ હોવાથી, અમૂઢદ્દષ્ટિ છે, તેથી તેને મૂઢદ્દષ્ટિકૃત બંધ નથી પરંતુ નિર્જરા
જ છે.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દ્દષ્ટિ સર્વ પદાર્થોના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણે છે; તેને રાગદ્વેષમોહનો
અભાવ હોવાથી તેની કોઈ પદાર્થ પર અયથાર્થ દ્દષ્ટિ પડતી નથી. ચારિત્રમોહના ઉદયથી ઈષ્ટાનિષ્ટ

જો સિદ્ધભક્તિજુત્તો ઉવગૂહણગો દુ સવ્ધમ્માણં ।

સો ઉવગૂહણકારી સમ્માદિટ્ઠી મુણેદવ્વો ॥૨૩૩॥

યઃ સિદ્ધભક્તિયુક્તઃ ઉપગૂહનકસ્તુ સર્વધર્માણામ્ ।

સ ઉપગૂહનકારી સમ્યગ્દષ્ટિજ્ઞાતવ્યઃ ॥૨૩૩॥

યતો હિ સમ્યગ્દષ્ટિઃ ટઢ્ઢોત્કીર્ણેકજ્ઞાયકભાવમયત્વેન સમસ્તાત્મશક્તીનામુપવૃંહણાદુપ-
વૃંહકઃ, તતોઽસ્ય જીવશક્તિદૌર્બલ્યકૃતો નાસ્તિ બન્ધઃ, કિન્તુ નિર્જરૈવ ।

ભાવો ઊપજે તોપણ તેને ઉદયનું બળવાનપણું જાણીને તે ભાવોનો પોતે કર્તા થતો નથી તેથી તેને મૂઠદેષ્ટિકૃત બંધ થતો નથી પરંતુ પ્રકૃતિ રસ દઈને ખરી જતી હોવાથી નિર્જરા જ થાય છે.

હવે ઉપગૂહન ગુણની ગાથા કહે છે :—

જે સિદ્ધભક્તિસહિત છે, ઉપગૂહક છે સૌ ધર્મનો,
ચિન્મૂર્તિ તે ઉપગૂહનકર સમકિતદેષ્ટિ જાણવો. ૨૩૩.

ગાથાર્થ :—[યઃ] જે (ચેતયિતા) [સિદ્ધભક્તિયુક્તઃ] સિદ્ધની (શુદ્ધાત્માની) ભક્તિ સહિત છે [તુ] અને [સર્વધર્માણામ્ ઉપગૂહનકઃ] પર વસ્તુના સર્વ ધર્મોને ગોપવનાર છે (અર્થાત્ રાગાદિ પરભાવોમાં જોડાતો નથી) [સઃ] તે [ઉપગૂહનકારી] ઉપગૂહનકારી [સમ્યગ્દષ્ટિઃ] સમ્યગ્દેષ્ટિ [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો.

ટીકા :—કારણ કે સમ્યગ્દેષ્ટિ, ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકભાવમયપણાને લીધે સમસ્ત આત્મશક્તિઓની વૃદ્ધિ કરતો હોવાથી, ઉપબૃંહક અર્થાત્ આત્મશક્તિનો વધારનાર છે, તેથી તેને જીવની શક્તિની દુર્બળતાથી (અર્થાત્ મંદતાથી) થતો બંધ નથી પરંતુ નિર્જરા જ છે.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દેષ્ટિ ઉપગૂહનગુણ સહિત છે. ઉપગૂહન એટલે ગોપવવું તે. અહીં નિશ્ચયનયને પ્રધાન કરીને કહ્યું છે કે સમ્યગ્દેષ્ટિએ પોતાનો ઉપયોગ સિદ્ધભક્તિમાં જોડેલો છે, અને જ્યાં ઉપયોગ સિદ્ધભક્તિમાં જોડ્યો ત્યાં અન્ય ધર્મો પર દેષ્ટિ જ ન રહી તેથી તે સર્વ અન્ય ધર્મોનો ગોપવનાર છે અને આત્મશક્તિનો વધારનાર છે.

આ ગુણનું બીજું નામ 'ઉપબૃંહણ' પણ છે. ઉપબૃંહણ એટલે વધારવું તે. સમ્યગ્દેષ્ટિએ પોતાનો ઉપયોગ સિદ્ધના સ્વરૂપમાં જોડેલો હોવાથી તેના આત્માની સર્વ શક્તિઓ વધે છે— આત્મા પુષ્ટ થાય છે માટે તે ઉપબૃંહણગુણવાળો છે.

આ રીતે સમ્યગ્દેષ્ટિને આત્મશક્તિની વૃદ્ધિ થતી હોવાથી તેને દુર્બળતાથી જે બંધ થતો

ઉન્માર્ગં ગચ્છન્તં સગં પિ મગ્ને ઠવેદિ જો વેદા ।
 સો ઠિદિકરણાજુત્તો સમ્માદિટ્ટી મુણેદવ્વો ॥૨૩૪॥
 ઉન્માર્ગં ગચ્છન્તં સ્વકમપિ માર્ગે સ્થાપયતિ યશ્ચેતયિતા ।
 સ સ્થિતિકરણયુક્તઃ સમ્યગ્દષ્ટિજ્ઞાતવ્યઃ ॥૨૩૪॥

યતો હિ સમ્યગ્દષ્ટિઃ ટઙ્કોત્કીર્ણેકજ્ઞાયકભાવમયત્વેન માર્ગાત્પ્રચ્યુતસ્યાત્મનો માર્ગે એવ સ્થિતિકરણાત્ સ્થિતિકારી, તતોડસ્ય માર્ગચ્ચવનકૃતો નાસ્તિ બન્ધઃ, કિન્તુ નિર્જરૈવ ।

હતો તે થતો નથી, નિર્જરા જ થાય છે. જોકે જ્યાં સુધી અંતરાયનો ઉદય છે ત્યાં સુધી નિર્બળતા છે તોપણ તેના અભિપ્રાયમાં નિર્બળતા નથી, પોતાની શક્તિ અનુસાર કર્મના ઉદયને જીતવાનો મહાન ઉદ્યમ વર્તે છે.

હવે સ્થિતિકરણ ગુણની ગાથા કહે છે :—

ઉન્માર્ગગમને સ્વાત્મને પણ માર્ગમાં જે સ્થાપતો,
 ચિન્મૂર્તિ તે સ્થિતિકરણયુત સમકિતદેષ્ટિ જાણવો. ૨૩૪.

ગાથાર્થ :—[યઃ ચેતયિતા] જે ચેતયિતા [ઉન્માર્ગ ગચ્છન્તં] ઉન્માર્ગે જતા [સ્વકમ્ અપિ] પોતાના આત્માને પણ [માર્ગે] માર્ગમાં [સ્થાપયતિ] સ્થાપે છે, [સઃ] તે [સ્થિતિકરણયુક્તઃ] સ્થિતિકરણયુક્ત (સ્થિતિકરણગુણ સહિત) [સમ્યગ્દષ્ટિઃ] સમ્યગ્દેષ્ટિ [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો.

ટીકા :—કારણ કે સમ્યગ્દેષ્ટિ, ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકભાવમયપણાને લીધે, જો પોતાનો આત્મા માર્ગથી (અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગથી) ચ્યુત થાય તો તેને માર્ગમાં જ સ્થિત કરતો હોવાથી, સ્થિતિકારી છે, તેથી તેને માર્ગથી ચ્યુત થવાના કારણે થતો બંધ નથી પરંતુ નિર્જરા જ છે.

ભાવાર્થ :—જે, પોતાના સ્વરૂપરૂપી મોક્ષમાર્ગથી ચ્યુત થતા પોતાના આત્માને માર્ગમાં (મોક્ષમાર્ગમાં) સ્થિત કરે તે સ્થિતિકરણગુણયુક્ત છે. તેને માર્ગથી ચ્યુત થવાના કારણે થતો બંધ નથી પરંતુ ઉદય આવેલાં કર્મ રસ દઈને ખરી જતાં હોવાથી નિર્જરા જ છે.

જો કુણદિ વચ્છલત્તં તિણ્હં સાહૂણ મોક્ષમગ્ગમ્હિ ।

સો વચ્છલભાવજુદો સમ્માદિટ્ઠી મુણેદવ્વો ॥૨૩૫॥

યઃ કરોતિ વત્સલત્વં ત્રયાણાં સાધૂનાં મોક્ષમાર્ગે ।

સ વત્સલભાવયુતઃ સમ્યગ્દષ્ટિજ્ઞાતવ્યઃ ॥૨૩૫॥

યતો હિ સમ્યગ્દષ્ટિઃ ટઙ્કોત્કીર્ણેકજ્ઞાયકભાવમયત્વેન સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણાં સ્વ-
સ્માદભેદબુદ્ધ્યા સમ્યગ્દર્શનાન્માર્ગવત્સલઃ, તતોઽસ્ય માર્ગાનુપલમ્ભકૃતો નાસ્તિ બન્ધઃ, કિન્તુ
નિર્જરૈવ ।

હવે વાત્સલ્ય ગુણની ગાથા કહે છે :—

જે મોક્ષમાર્ગે 'સાધુ'ત્રયનું વત્સલત્વ કરે અહો!

ચિન્મૂર્તિ તે વાત્સલ્યયુત સમકિતદેષ્ટિ જાણવો. ૨૩૫.

ગાથાર્થ :—[યઃ] જે (ચેતયિતા) [મોક્ષમાર્ગે] મોક્ષમાર્ગમાં રહેલા [ત્રયાણાં
સાધૂનાં] સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપી ત્રણ સાધકો—સાધનો પ્રત્યે (અથવા વ્યવહારે આચાર્ય,
ઉપાધ્યાય અને મુનિ—એ ત્રણ સાધુઓ પ્રત્યે) [વત્સલત્વં કરોતિ] વાત્સલ્ય કરે છે, [સઃ] તે
[વત્સલભાવયુતઃ] વત્સલભાવયુક્ત (વત્સલભાવ સહિત) [સમ્યગ્દષ્ટિઃ] સમ્યગ્દેષ્ટિ [જ્ઞાતવ્યઃ]
જાણવો.

ટીકા :—કારણ કે સમ્યગ્દેષ્ટિ, ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકભાવમયપણાને લીધે સમ્યગ્દર્શન-
જ્ઞાન-ચારિત્રને પોતાથી અભેદબુદ્ધિએ સમ્યક્પણે દેખતો (—અનુભવતો) હોવાથી, માર્ગ-
વત્સલ અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગ પ્રત્યે અતિ પ્રીતિવાળો છે, તેથી તેને માર્ગની *અનુપલબ્ધિથી થતો
બંધ નથી પરંતુ નિર્જરા જ છે.

ભાવાર્થ :—વત્સલપણું એટલે પ્રીતિભાવ. જે જીવ મોક્ષમાર્ગરૂપી પોતાના સ્વરૂપ પ્રત્યે
પ્રીતિવાળો—અનુરાગવાળો હોય તેને માર્ગની અપ્રાપ્તિથી થતો બંધ નથી, કર્મ રસ દઈને ખરી
જતાં હોવાથી નિર્જરા જ છે.

★ અનુપલબ્ધિ = પ્રત્યક્ષ ન હોવું તે; અજ્ઞાન; અપ્રાપ્તિ.

વિજ્ઞારહમારૂઠો મણોરહપહેસુ ભમઙ્ જો ચેદા ।
સો જિણણાણપહાવી સમ્માદિટ્ટી મુણેદવ્વો ॥૨૩૬॥
વિદ્યારથમારૂઠઃ મનોરથપથેષુ ભ્રમતિ યશ્ચેતયિતા ।
સ જિનજ્ઞાનપ્રભાવી સમ્યગ્દષ્ટિજ્ઞાતવ્યઃ ॥૨૩૬॥

યતો હિ સમ્યગ્દષ્ટિઃ, ટઙ્કોત્કીર્ણેકજ્ઞાયકભાવમયત્વેન જ્ઞાનસ્ય સમસ્તશક્તિપ્રબોધેન પ્રભાવજનનાત્રપ્રભાવનાકરઃ, તતોઽસ્ય જ્ઞાનપ્રભાવનાઽપ્રકર્ષકૃતો નાસ્તિ બન્ધઃ, કિન્તુ નિર્જરૈવ ।

હવે પ્રભાવના ગુણની ગાથા કહે છે :—

ચિન્મૂર્તિ મન-રથપંથમાં વિદ્યારથારૂઠ ધૂમતો,
તે જિનજ્ઞાનપ્રભાવકર સમકિતદેષ્ટિ જાણવો. ૨૩૬.

ગાથાર્થ :—[યઃ ચેતયિતા] જે ચેતયિતા [વિદ્યારથમ્ આરૂઠઃ] વિદ્યારૂપી રથમાં આરૂઠ થયો થકો (—ચડ્યો થકો) [મનોરથપથેષુ] મનરૂપી રથ-પંથમાં (અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપી જે રથને ચાલવાનો માર્ગ તેમાં) [ભ્રમતિ] ભ્રમણ કરે છે, [સઃ] તે [જિનજ્ઞાનપ્રભાવી] જિનેશ્વરના જ્ઞાનની પ્રભાવના કરનારો [સમ્યગ્દષ્ટિઃ] સમ્યગ્દેષ્ટિ [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો.

ટીકા :—કારણ કે સમ્યગ્દેષ્ટિ, ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકભાવમયપણાને લીધે જ્ઞાનની સમસ્ત શક્તિને પ્રગટ કરવા-વિકસાવવા-ફેલાવવા વડે પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરતો હોવાથી, પ્રભાવના કરનાર છે, તેથી તેને જ્ઞાનની પ્રભાવનાના અપ્રકર્ષથી (અર્થાત્ જ્ઞાનની પ્રભાવના નહિ વધારવાથી) થતો બંધ નથી પરંતુ નિર્જરા જ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રભાવના એટલે પ્રગટ કરવું, ઉદ્યોત કરવો વગેરે; માટે જે પોતાના જ્ઞાનને નિરંતર અભ્યાસથી પ્રગટ કરે છે—વધારે છે, તેને પ્રભાવના અંગ હોય છે. તેને અપ્રભાવનાકૃત કર્મબંધ નથી, કર્મ રસ દઈને ખરી જાય છે તેથી નિર્જરા જ છે.

આ ગાથામાં નિશ્ચયપ્રભાવનાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. જેમ જિનબિંબને રથમાં સ્થાપીને નગર, વન વગેરેમાં ફેરવી વ્યવહારપ્રભાવના કરવામાં આવે છે, તેમ જે વિદ્યારૂપી (જ્ઞાનરૂપી) રથમાં આત્માને સ્થાપી મનરૂપી (જ્ઞાનરૂપી) માર્ગમાં ભ્રમણ કરે તે જ્ઞાનની પ્રભાવનાયુક્ત સમ્યગ્દેષ્ટિ છે, તે નિશ્ચયપ્રભાવના કરનાર છે.

આ પ્રમાણે ઉપરની ગાથાઓમાં સમ્યગ્દેષ્ટિ જ્ઞાનને નિઃશંકિત આદિ આઠ

રુન્ધન્ બન્ધં નવમિતિ નિજૈઃ સદ્ગતોઽષ્ટાભિરઙ્ગૈઃ
પ્રાગ્બદ્ધં તુ ક્ષયમુપનયન્ નિર્જરોઽઞ્જમ્ભણેન ।

ગુણો નિર્જરાનાં કારણ કહ્યા. એવી જ રીતે અન્ય પણ સમ્યક્ત્વના ગુણો નિર્જરાનાં કારણ જાણવા.

આ ગ્રંથમાં નિશ્ચયનયપ્રધાન કથન હોવાથી નિઃશંકિત આદિ ગુણોનું નિશ્ચય સ્વરૂપ (સ્વ-આશ્રિત સ્વરૂપ) અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે. તેનો સંક્ષેપ (સારાંશ) આ પ્રમાણે છે— જે સમ્યગ્દેષ્ટિ આત્મા પોતાનાં જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનમાં નિઃશંક હોય, ભયના નિમિત્તે સ્વરૂપથી ડગે નહિ અથવા સંદેહયુક્ત ન થાય, તેને નિઃશંકિત ગુણ હોય છે. ૧. જે કર્મનાં ફળની વાંછા ન કરે તથા અન્ય વસ્તુના ધર્મોની વાંછા ન કરે, તેને નિઃકાંક્ષિત ગુણ હોય છે. ૨. જે વસ્તુના ધર્મો પ્રત્યે ગ્લાનિ ન કરે, તેને નિર્વિચિકિત્સા ગુણ હોય છે. ૩. જે સ્વરૂપમાં મૂઢ ન હોય, સ્વરૂપને યથાર્થ જાણે, તેને અમૂઢદેષ્ટિ ગુણ હોય છે. ૪. જે આત્માને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જોડે, આત્માની શક્તિ વધારે, અન્ય ધર્મોને ગૌણ કરે, તેને ઉપબૃંહણ અથવા ઉપગૂહન ગુણ હોય છે. ૫. જે સ્વરૂપથી ચ્યુત થતા આત્માને સ્વરૂપમાં સ્થાપે, તેને સ્થિતિકરણ ગુણ હોય છે. ૬. જે પોતાના સ્વરૂપ પ્રત્યે વિશેષ અનુરાગ રાખે, તેને વાત્સલ્ય ગુણ હોય છે. ૭. જે આત્માના જ્ઞાનગુણને પ્રકાશિત કરે—પ્રગટ કરે, તેને પ્રભાવના ગુણ હોય છે. ૮. આ બધાય ગુણો તેમના પ્રતિપક્ષી દોષો વડે જે કર્મબંધ થતો હતો તેને થવા દેતા નથી. વળી આ ગુણોના સદ્ભાવમાં, ચારિત્રમોહના ઉદયરૂપ શંકાદિ પ્રવર્તે તોપણ તેમની (—શંકાદિની) નિર્જરા જ થઈ જાય છે, નવો બંધ થતો નથી; કારણ કે બંધ તો પ્રધાનતાથી મિથ્યાત્વની હયાતીમાં જ કહ્યો છે.

સિદ્ધાંતમાં ગુણસ્થાનોની પરિપાટીમાં ચારિત્રમોહના ઉદયનિમિત્તે સમ્યગ્દેષ્ટિને જે બંધ કહ્યો છે તે પણ નિર્જરારૂપ જ (—નિર્જરા સમાન જ) જાણવો કારણ કે સમ્યગ્દેષ્ટિને જેમ પૂર્વે મિથ્યાત્વના ઉદય વખતે બંધાયેલું કર્મ ખરી જાય છે તેમ નવીન બંધાયેલું કર્મ પણ ખરી જાય છે; તેને તે કર્મના સ્વામીપણાનો અભાવ હોવાથી તે આગામી બંધરૂપ નથી, નિર્જરારૂપ જ છે. જેવી રીતે—કોઈ પુરુષ પરાયું દ્રવ્ય ઉધાર લાવે તેમાં તેને મમત્વબુદ્ધિ નથી, વર્તમાનમાં તે દ્રવ્યથી કાંઈ કાર્ય કરી લેવું હોય તે કરીને કરાર પ્રમાણે નિયત સમયે ધણીને આપી દે છે; નિયત સમય આવતાં સુધી તે દ્રવ્ય પોતાના ઘરમાં પડ્યું રહે તોપણ તે પ્રત્યે મમત્વ નહિ હોવાથી તે પુરુષને તે દ્રવ્યનું બંધન નથી, ધણીને દઈ દીધા બરાબર જ છે; તેવી જ રીતે— જ્ઞાની કર્મદ્રવ્યને પરાયું જાણતો હોવાથી તેને તે પ્રત્યે મમત્વ નથી માટે તે મોજૂદ હોવા છતાં નિર્જરી ગયા સમાન જ છે એમ જાણવું.

સમ્યગ્દષ્ટિઃ સ્વયમતિરસાદાદિમધ્યાન્તમુક્તં
જ્ઞાનં ભૂત્વા નટતિ ગગનાભોગરઙ્ગં વિગાહ્ય ॥૧૬૨॥

આ નિઃશંકિત આદિ આઠ ગુણો વ્યવહારનયે વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ પર નીચે પ્રમાણે લગાવવા :—જિનવચનમાં સંદેહ ન કરવો, ભય આવ્યે વ્યવહાર દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી ડગવું નહિ, તે નિઃશંકિતપણું છે. ૧. સંસાર-દેહ-ભોગની વાંછાથી તથા પરમતની વાંછાથી વ્યવહાર-મોક્ષમાર્ગથી ડગવું નહિ તે નિષ્કાંક્ષિતપણું છે. ૨. અપવિત્ર, દુર્ગંધવાળી-એવી એવી વસ્તુઓના નિમિત્તે વ્યવહારમોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે ગ્લાનિ ન કરવી તે નિર્વિચિકિત્સા છે. ૩. દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર, લોકની પ્રવૃત્તિ, અન્યમતાદિકના તત્ત્વાર્થનું સ્વરૂપ—ઈત્યાદિમાં મૂઢતા ન રાખવી, યથાર્થ જાણી પ્રવર્તવું તે અમૂઢદષ્ટિ છે. ૪. ધર્માત્મામાં કર્મના ઉદયથી દોષ આવી જાય તો તેને ગૌણ કરવો અને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિને વધારવી તે ઉપગૂહન અથવા ઉપબૃંહણ છે. ૫. વ્યવહારમોક્ષમાર્ગથી ચ્યુત થતા આત્માને સ્થિત કરવો તે સ્થિતિકરણ છે. ૬. વ્યવહાર-મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તનાર પર વિશેષ અનુરાગ હોવો તે વાત્સલ્ય છે. ૭. વ્યવહારમોક્ષમાર્ગનો અનેક ઉપાયો વડે ઉદ્યોત કરવો તે પ્રભાવના છે. ૮. આ પ્રમાણે આઠ ગુણોનું સ્વરૂપ વ્યવહારનયને પ્રધાન કરીને કહ્યું. અહીં નિશ્ચયપ્રધાન કથનમાં તે વ્યવહારસ્વરૂપની ગૌણતા છે. સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ પ્રમાણદષ્ટિમાં બંને પ્રધાન છે. સ્યાદ્વાદમતમાં કાંઈ વિરોધ નથી.

હવે, નિર્જરાનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણનાર અને કર્મના નવીન બંધને રોકી નિર્જરા કરનાર જે સમ્યગ્દષ્ટિ તેનો મહિમા કરી નિર્જરા અધિકાર પૂર્ણ કરે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[इति नवम् बन्धं रुन्धन्] એ પ્રમાણે નવીન બંધને રોકતો અને [निजैः अष्टाभिः अङ्गैः सङ्गतः निर्जरा-उज्जृम्भणेन प्राग्बद्धं तु क्षयम् उपनयम्] (પોતે) પોતાનાં આઠ અંગો સહિત હોવાના કારણે નિર્જરા પ્રગટવાથી પૂર્વબદ્ધ કર્મોને નાશ કરી નાખતો [सम्यग्दष्टिः] સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ [स्वयम्] પોતે [अतिरसात्] અતિ રસથી (અર્થાત્ નિર્જરસમાં મસ્ત થયો થકો) [आदि-मध्य-अन्तमुक्तं ज्ञानं भूत्वा] આદિ-મધ્ય-અંત રહિત (સર્વવ્યાપક, એકપ્રવાહરૂપ ધારાવાહી) જ્ઞાનરૂપ થઈને [गगन-आभोग-रङ्गं विगाह्य] આકાશના વિસ્તારરૂપી રંગભૂમિમાં અવગાહન કરીને (અર્થાત્ જ્ઞાન વડે સમસ્ત ગગનમંડળમાં વ્યાપીને) [नटति] નૃત્ય કરે છે.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દષ્ટિને શંકાદિકૃત નવીન બંધ તો થતો નથી અને પોતે આઠ અંગો સહિત હોવાને લીધે નિર્જરાનો ઉદય હોવાથી તેને પૂર્વ બંધનો નાશ થાય છે. તેથી તે ધારાવાહી જ્ઞાનરૂપી રસનું પાન કરીને, જેમ કોઈ પુરુષ મધ્ય પીને મગ્ન થયો થકો નૃત્યના અખાડામાં નૃત્ય કરે તેમ, નિર્મળ આકાશરૂપી રંગભૂમિમાં નૃત્ય કરે છે.

इति निर्जरा निष्क्रान्ता।

પ્રશ્ન :—સમ્યગ્દેષ્ટિને નિર્જરા થાય છે, બંધ થતો નથી એમ તમે કહેતા આવ્યા છો. પરંતુ સિદ્ધાંતમાં ગુણસ્થાનોની પરિપાટીમાં અવિરત સમ્યગ્દેષ્ટિ વગેરેને બંધ કહેવામાં આવ્યો છે. વળી ઘાતિકર્મોનું કાર્ય આત્માના ગુણોનો ઘાત કરવાનું છે તેથી દર્શન, જ્ઞાન, સુખ, વીર્ય—એ ગુણોનો ઘાત પણ વિદ્યમાન છે. ચારિત્રમોહનો ઉદય નવીન બંધ પણ કરે છે. જો મોહના ઉદયમાં પણ બંધ ન માનવામાં આવે તો તો મિથ્યાદેષ્ટિને મિથ્યાત્વ-અનંતાનુબંધીનો ઉદય હોવા છતાં બંધ નથી એમ પણ કેમ ન મનાય?

સમાધાન :—બંધ થવામાં મુખ્ય કારણ મિથ્યાત્વ-અનંતાનુબંધીનો ઉદય જ છે; અને સમ્યગ્દેષ્ટિને તો તેમના ઉદયનો અભાવ છે. ચારિત્રમોહના ઉદયથી જોકે સુખગુણનો ઘાત છે તથા મિથ્યાત્વ-અનંતાનુબંધી સિવાય અને તેમની સાથે રહેનારી અન્ય પ્રકૃતિઓ સિવાય બાકીની ઘાતિકર્મોની પ્રકૃતિઓનો અલ્પ સ્થિતિ-અનુભાગવાળો બંધ તેમ જ બાકીની અઘાતિકર્મોની પ્રકૃતિઓનો બંધ થાય છે, તોપણ જેવો મિથ્યાત્વ-અનંતાનુબંધી સહિત થાય છે તેવો નથી થતો. અનંત સંસારનું કારણ તો મિથ્યાત્વ-અનંતાનુબંધી જ છે; તેમનો અભાવ થયા પછી તેમનો બંધ થતો નથી; અને જ્યાં આત્મા જ્ઞાની થયો ત્યાં અન્ય બંધની કોણ ગણતરી કરે? વૃક્ષની જડ કપાયા પછી લીલાં પાંદડાં રહેવાની અવધિ કેટલી? માટે આ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં સામાન્યપણે જ્ઞાની-અજ્ઞાની હોવા વિષે જ પ્રધાન કથન છે. જ્ઞાની થયા પછી જે કાંઈ કર્મ રહ્યાં હોય તે સહજ જ મટતાં જવાનાં. નીચેના દેષ્ટાંત પ્રમાણે જ્ઞાનીનું સમજવું. કોઈ પુરુષ દરિદ્ર હોવાથી ઝૂંપડીમાં રહેતો હતો. તેને ભાગ્યના ઉદયથી ધન સહિત મોટા મહેલની પ્રાપ્તિ થઈ તેથી તે મહેલમાં રહેવા ગયો. જોકે તે મહેલમાં ઘણા દિવસનો ક્યરો ભર્યો હતો તોપણ જે દિવસે તેણે આવીને મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો તે દિવસથી જ તે મહેલનો ધણી બની ગયો, સંપદાવાન થઈ ગયો. હવે ક્યરો ઝાડવાનો છે તે અનુક્રમે પોતાના બળ અનુસાર ઝાડે છે. જ્યારે બધો ક્યરો ઝાડાઈ જશે અને મહેલ ઉજ્જવળ બની જશે ત્યારે તે પરમાનંદ ભોગવશે. આવી જ રીતે જ્ઞાનીનું જાણવું. ૧૬૨.

ટીકા :—આ પ્રમાણે નિર્જરા (રંગભૂમિમાંથી) બહાર નીકળી ગઈ.

ભાવાર્થ :—એ રીતે, નિર્જરા કે જેણે રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ બતાવીને બહાર નીકળી ગઈ.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

નિર્જરા અધિકાર

૩૬૭

ઇતિ શ્રીમદમૃતચન્દ્રસૂરિવિરચિતાયાં સમયસારવ્યાખ્યાયામાત્મખ્યાતૌ નિર્જરાપ્રરૂપકઃ
ષષ્ઠોઽઙ્કઃ ॥

સમ્યકવંત મહંત સદા સમભાવ રહે દુઃખ સંકટ આયે,
કર્મ નવીન બંધે ન તબૈ અર પૂરવ બંધ ઝડે વિન ભાયે;
પૂરણ અંગ સુદર્શનરૂપ ધરૈ નિત જ્ઞાન બઢે નિજ પાયે,
યો શિવમારગ સાધિ નિરંતર આનંદરૂપ નિજાતમ થાયે.

આમ શ્રી સમયસારની (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી સમયસાર પરમાગમની)
શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં નિર્જરાનો પ્રરૂપક છટ્ટો અંક
સમાપ્ત થયો.

સદા વિદ્યાનંદ.

અથ પ્રવિશતિ બન્ધઃ ।

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

રાગોદ્ગારમહારસેન સકલં કૃત્વા પ્રમત્તં જગત્
ક્રીડન્તં રસભાવનિર્ભરમહાનાટ્યેન બન્ધં ધુનત્ ।
આનન્દામૃતનિત્યભોજિ સહજાવસ્થાં સ્ફુટં નાટ્યદ્
ધીરોદારમનાકુલં નિરુપધિ જ્ઞાનં સમુન્મજ્જતિ ॥૧૬૩॥

રાગાદિકથી કર્મનો, બંધ જાણી મુનિરાય,
તજે તેહ સમભાવથી, નમું સદા તસુ પાય.

પ્રથમ ટીકાકાર કહે છે કે 'હવે બંધ પ્રવેશ કરે છે'. જેમ નૃત્યના અખાડામાં સ્વાંગ પ્રવેશ કરે તેમ રંગભૂમિમાં બંધતત્ત્વનો સ્વાંગ પ્રવેશ કરે છે.

ત્યાં પ્રથમ જ, સર્વ તત્ત્વોને યથાર્થ જાણનારું જે સમ્યગ્જ્ઞાન છે તે બંધને દૂર કરતું પ્રગટ થાય છે એવા અર્થનું મંગળરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[રાગ-ઉદ્ગાર-મહારસેન સકલં જગત્ પ્રમત્તં કૃત્વા] જે (બંધ) રાગના ઉદયરૂપી મહા રસ (દારૂ) વડે સમસ્ત જગતને પ્રમત્ત (-મતવાલું, ગાફેલ) કરીને, [રસ-ભાવ-નિર્ભર-મહા-નાટ્યેન ક્રીડન્તં બન્ધં] રસના ભાવથી (અર્થાત્ રાગરૂપી ઘેલછાથી) ભરેલા મોટા નૃત્ય વડે ખેલી (નાચી) રહ્યો છે એવા બંધને [ધુનત્] ઉડાડી દેતું—દૂર કરતું, [જ્ઞાનં] જ્ઞાન [સમુન્મજ્જતિ] ઉદય પામે છે. કેવું છે જ્ઞાન? [આનન્દ-અમૃત-નિત્ય-ભોજિ] આનંદરૂપી અમૃતનું નિત્ય ભોજન કરનારું છે, [સહજ-અવસ્થાં સ્ફુટં નાટ્યદ્] પોતાની જાણનક્રિયારૂપ સહજ અવસ્થાને પ્રગટ નયાવી રહ્યું છે, [ધીર-ઉદારસ્મ] ધીર છે, ઉદાર (અર્થાત્ મોટા વિસ્તારવાળું, નિશ્ચળ) છે, [અનાકુલં] અનાકુળ (અર્થાત્ જેમાં કાંઈ આકુળતાનું કારણ નથી એવું) છે, [નિરુપધિ] નિરુપધિ (અર્થાત્ પરિગ્રહ રહિત, જેમાં કાંઈ પરદ્રવ્ય સંબંધી ગ્રહણત્યાગ નથી એવું) છે.

જહ ણામ કો વિ પુરિસો ણેહ્ભત્તો દુ રેણુબહુલમ્મિ ।
 ઠાણમ્મિ ઠાઙ્ઠૂણ ય કરેદિ સત્થેહિં વાયામં ॥૨૩૭॥
 છિંદદિ ભિંદદિ ય તહા તાલીતલકયલિવંસપિંડીઓ ।
 સચ્ચિત્તાચિત્તાણં કરેદિ દવ્વાણમુવઘાદં ॥૨૩૮॥
 ઉવઘાદં કુવ્વંતસ્સ તસ્સ ણાણાવિહેહિં કરણેહિં ।
 ણિચ્છયદો ચિંતેઙ્ગ હુ કિંપચ્ચયગો દુ રયબંધો ॥૨૩૯॥
 જો સો દુ ણેહ્ભાવો તમ્હિ ણરે તેણ તસ્સ રયબંધો ।
 ણિચ્છયદો વિણ્ણેયં ણ કાચ્ચવેદ્દાહિં સેસાહિં ॥૨૪૦॥
 એવં મિચ્છાદિટ્ઠી વટ્ઠંતો બહુવિદ્ધસુ ચિટ્ઠાસુ ।
 રાગાદી ઉવઓગે કુવ્વંતો લિપ્પદિ રણ ॥૨૪૧॥

ભાવાર્થ :—બંધતત્ત્વે રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો છે, તેને ઉડાવી દઈને જે જ્ઞાન પોતે પ્રગટ થઈ નૃત્ય કરશે તે જ્ઞાનનો મહિમા આ કાવ્યમાં પ્રગટ કર્યો છે. એવા અનંત જ્ઞાનસ્વરૂપ જે આત્મા તે સદા પ્રગટ રહો. ૧૬૩.

હવે બંધતત્ત્વનું સ્વરૂપ વિચારે છે; તેમાં પ્રથમ, બંધના કારણને સ્પષ્ટ રીતે કહે છે :—

જેવી રીતે કો પુરુષ પોતે તેલનું મર્દન કરી, વ્યાયામ કરતો શસ્ત્રથી બહુ રજભર્યા સ્થાને રહી; ૨૩૭. વળી તાડ, કદળી, વાંસ આદિ છિન્નભિન્ન કરે અને ઉપઘાત તેહ સચિત્ત તેમ અચિત્ત દ્રવ્ય તણો કરે. ૨૩૮. બહુ જાતનાં કરણો વડે ઉપઘાત કરતા તેહને, નિશ્ચય થકી ચિંતન કરો, રજબંધ થાય શું કારણે? ૨૩૯. એમ જાણવું નિશ્ચય થકી—ચીકણાઈ જે તે નર વિષે રજબંધકારણ તે જ છે, નહિ કાયચેષ્ટા શેષ જે. ૨૪૦. ચેષ્ટા વિવિધમાં વર્તતો એ રીત મિથ્યાદેષ્ટિ જે, ઉપયોગમાં રાગાદિ કરતો રજ થકી લેપાય તે. ૨૪૧.

યથા નામ કોઽપિ પુરુષઃ સ્નેહાભ્યક્તસ્તુ રેણુબહુલે ।
 સ્થાને સ્થિત્વા ચ કરોતિ શસ્ત્રૈર્વ્યાયામમ્ ॥૨૩૭॥
 છિનત્તિ ભિનત્તિ ચ તથા તાલીતલકદલીવંશપિન્ડીઃ ।
 સચિત્તાચિત્તાનાં કરોતિ દ્રવ્યાણામુપઘાતમ્ ॥૨૩૮॥
 ઉપઘાતં કુર્વતસ્તસ્ય નાનાવિઘ્નૈઃ કરણૈઃ ।
 નિશ્ચયતશ્ચિન્ત્યતાં ખલુ કિમ્પ્રત્યયિકસ્તુ રજોબન્ધઃ ॥૨૩૯॥
 યઃ સ તુ સ્નેહભાવસ્તસ્મિન્નરે તેન તસ્ય રજોબન્ધઃ ।
 નિશ્ચયતો વિજ્ઞેયં ન કાયચેષ્ટાભિઃ શેષાભિઃ ॥૨૪૦॥
 એવં મિથ્યાદષ્ટિર્વર્તમાનો બહુવિધાસુ ચેષ્ટાસુ ।
 રાગાદીનુપયોગે કુર્વાણો લિપ્યતે રજસા ॥૨૪૧॥

ઇહ ખલુ યથા કશ્ચિત્ પુરુષઃ સ્નેહાભ્યક્તઃ, સ્વભાવત એવ રજોબહુલાયાં

ગાથાર્થ :—[યથા નામ] જેવી રીતે—[કઃ અપિ પુરુષઃ] કોઈ પુરુષ [સ્નેહાભ્યક્તઃ તુ] (પોતાના પર અર્થાત્ પોતાના શરીર પર) તેલ આદિ સ્નિગ્ધ પદાર્થ લગાવીને [ચ] અને [રેણુબહુલે] બહુ રજવાળી (ધૂળવાળી) [સ્થાને] જગ્યામાં [સ્થિત્વા] રહીને [શસ્ત્રૈઃ] શસ્ત્રો વડે [વ્યાયામમ્ કરોતિ] વ્યાયામ કરે છે, [તથા] અને [તાલીતલકદલીવંશપિન્ડીઃ] તાડ, તમાલ, કેળ, વાંસ, અશોક વગેરે વૃક્ષોને [છિનત્તિ] છેદે છે, [ભિનત્તિ ચ] ભેદે છે, [સચિત્તાચિત્તાનાં] સચિત્ત તથા અચિત્ત [દ્રવ્યાણામ્] દ્રવ્યોનો [ઉપઘાતમ્] ઉપઘાત (નાશ) [કરોતિ] કરે છે; [નાનાવિઘ્નૈઃ કરણૈઃ] એ રીતે નાના પ્રકારનાં કરણો વડે [ઉપઘાતં કુર્વતઃ] ઉપઘાત કરતા [તસ્ય] તે પુરુષને [રજોબન્ધઃ તુ] રજનો બંધ (ધૂળનું ચોટવું) [ખલુ] ખરેખર [કિમ્પ્રત્યયિકઃ] ક્યા કારણે થાય છે [નિશ્ચયતઃ] તે નિશ્ચયથી [ચિન્ત્યતામ્] વિચારો. [તસ્મિન્ નરે] તે પુરુષમાં [યઃ સઃ સ્નેહભાવઃ તુ] જે તેલ આદિનો ચીકાશભાવ છે [તેન] તેનાથી [તસ્ય] તેને [રજોબન્ધઃ] રજનો બંધ થાય છે [નિશ્ચયતઃ વિજ્ઞેયં] એમ નિશ્ચયથી જાણવું, [શેષાભિઃ કાયચેષ્ટાભિઃ] શેષ કાયાની ચેષ્ટાઓથી [ન] નથી થતો. [એવં] એવી રીતે—[બહુવિધાસુ ચેષ્ટાસુ] બહુ પ્રકારની ચેષ્ટાઓમાં [વર્તમાનઃ] વર્તતો [મિથ્યાદષ્ટિઃ] મિથ્યાદષ્ટિ [ઉપયોગે] (પોતાના) ઉપયોગમાં [રાગાદીન્ કુર્વાણઃ] રાગાદિ ભાવોને કરતો થકો [રજસા] કર્મરૂપી રજથી [લિપ્યતે] લેપાય—બંધાય છે.

ટીકા :—જેવી રીતે—આ જગતમાં ખરેખર કોઈ પુરુષ સ્નેહના (અર્થાત્ તેલ

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

બંધ અધિકાર

૩૭૧

ભૂમૌ સ્થિતઃ, શસ્ત્રવ્યાયામકર્મ કુર્વાણઃ, અનેકપ્રકારકરણૈઃ સચિતાચિત્તવસ્તૂનિ નિઘ્નન્, રજસા બધ્યતે। તસ્ય કતમો બન્ધહેતુઃ? ન તાવત્સ્વભાવત એવ રજોબહુલા ભૂમિઃ, સ્નેહાનભ્યક્તાનામપિ તત્રસ્થાનાં તત્રસઙ્ગાત્। ન શસ્ત્રવ્યાયામકર્મ, સ્નેહાનભ્યક્તાનામપિ તસ્માત્ તત્રસઙ્ગાત્। નાનેકપ્રકારકરણાનિ, સ્નેહાનભ્યક્તાનામપિ તૈસ્તત્રસઙ્ગાત્। ન સચિત્તાચિત્તવસ્તૂપઘાતઃ, સ્નેહાનભ્યક્તાનામપિ તસ્મિંસ્તત્રસઙ્ગાત્। તતો ન્યાયબલેનૈવૈતદાયાતં, યત્તસ્મિન્ પુરુષે સ્નેહાભ્યઙ્ગકરણં સ બન્ધહેતુઃ। એવં મિથ્યાદૃષ્ટિઃ આત્મનિ રાગાદીન્ કુર્વાણઃ, સ્વભાવત એવ કર્મયોગ્યપુદ્ગલબહુલે લોકે કાયવાઙ્મનઃકર્મ કુર્વાણઃ, અનેકપ્રકારકરણૈઃ સચિત્તાચિત્તવસ્તૂનિ નિઘ્નન્, કર્મરજસા બધ્યતે। તસ્ય કતમો બન્ધહેતુઃ? ન તાવત્સ્વભાવત એવ

આદિ ચીકણા પદાર્થના) મર્દનયુક્ત થયેલો, સ્વભાવથી જ જે બહુ રજથી ભરેલી છે (અર્થાત્ બહુ રજવાળી છે) એવી ભૂમિમાં રહેલો, શસ્ત્રોના વ્યાયામરૂપી કર્મ (અર્થાત્ શસ્ત્રોના અભ્યાસરૂપી ક્રિયા) કરતો, અનેક પ્રકારનાં કરણો વડે સચિત્ત તથા અચિત્ત વસ્તુઓનો ઘાત કરતો, (તે ભૂમિની) રજથી બંધાય છે—લેપાય છે. (ત્યાં વિચારો કે) તેમાંથી તે પુરુષને બંધનું કારણ કયું છે? પ્રથમ, સ્વભાવથી જ જે બહુ રજથી ભરેલી છે એવી ભૂમિ રજબંધનું કારણ નથી; કારણ કે જો એમ હોય તો જેમણે તેલ આદિનું મર્દન નથી કર્યું એવા પુરુષો કે જેઓ તે ભૂમિમાં રહેલા હોય તેમને પણ રજબંધનો પ્રસંગ આવે. શસ્ત્રોના વ્યાયામરૂપી કર્મ પણ રજબંધનું કારણ નથી; કારણ કે જો એમ હોય તો જેમણે તેલ આદિનું મર્દન નથી કર્યું તેમને પણ શસ્ત્રવ્યાયામરૂપી ક્રિયા કરવાથી રજબંધનો પ્રસંગ આવે. અનેક પ્રકારનાં કરણો પણ રજબંધનું કારણ નથી; કારણ કે જો એમ હોય તો જેમણે તેલ આદિનું મર્દન નથી કર્યું તેમને પણ અનેક પ્રકારનાં કરણોથી રજબંધનો પ્રસંગ આવે. સચિત્ત તથા અચિત્ત વસ્તુઓનો ઘાત પણ રજબંધનું કારણ નથી; કારણ કે જો એમ હોય તો જેમણે તેલ આદિનું મર્દન નથી કર્યું તેમને પણ સચિત્ત તથા અચિત્ત વસ્તુઓનો ઘાત કરવાથી રજબંધનો પ્રસંગ આવે. માટે ન્યાયના બળથી જ આ ફલિત થયું (—સિદ્ધ થયું) કે, જે તે પુરુષમાં સ્નેહમર્દનકરણ (અર્થાત્ તે પુરુષમાં જે તેલ આદિના મર્દનનું કરવું), તે બંધનું કારણ છે. તેવી રીતે—મિથ્યાદૃષ્ટિ પોતામાં રાગાદિક (—રાગાદિભાવો—) કરતો, સ્વભાવથી જ જે બહુ કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોથી ભરેલો છે એવા લોકમાં કાય-વચન-મનનું કર્મ (અર્થાત્ કાય-વચન-મનની ક્રિયા) કરતો, અનેક પ્રકારનાં કરણો વડે સચિત્ત તથા અચિત્ત વસ્તુઓનો ઘાત કરતો, કર્મરૂપી રજથી બંધાય છે. (ત્યાં વિચારો કે) તેમાંથી તે પુરુષને બંધનું કારણ કયું છે? પ્રથમ, સ્વભાવથી જ જે બહુ કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોથી ભરેલો

૩૭૨

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

કર્મયોગ્યપુદ્ગલબહુલો લોકઃ, સિદ્ધાનામપિ તત્રસ્થાનાં તત્રસઙ્ગાત્ । ન કાયવાહ્મનઃકર્મ, યથાખ્યાતસંયતાનામપિ તત્રસઙ્ગાત્ । નાનેકપ્રકારકરણાનિ, કેવલજ્ઞાનિનામપિ તત્રસઙ્ગાત્ । ન સચિત્તાચિત્તવસ્તૂપઘાતઃ, સમિતિતત્પરાણામપિ તત્રસઙ્ગાત્ । તતો ન્યાયબલેનૈવૈતદાયાતં, યદુપયોગે રાગાદિકરણં સ બન્ધહેતુઃ ।

છે એવો લોક બંધનું કારણ નથી; કારણ કે જો એમ હોય તો સિદ્ધો કે જેઓ લોકમાં રહેલા છે તેમને પણ બંધનો પ્રસંગ આવે. કાય-વચન-મનનું કર્મ (અર્થાત્ કાય-વચન-મનની ક્રિયાસ્વરૂપ યોગ) પણ બંધનું કારણ નથી; કારણ કે જો એમ હોય તો યથાખ્યાત-સંયમીઓને પણ (કાય-વચન-મનની ક્રિયા હોવાથી) બંધનો પ્રસંગ આવે. અનેક પ્રકારનાં કરણો પણ બંધનું કારણ નથી; કારણ કે જો એમ હોય તો કેવળજ્ઞાનીઓને પણ (તે કરણોથી) બંધનો પ્રસંગ આવે. સચિત્ત તથા અચિત્ત વસ્તુઓનો ઘાત પણ બંધનું કારણ નથી; કારણ કે જો એમ હોય તો જેઓ સમિતિમાં તત્પર છે તેમને (અર્થાત્ જેઓ યત્નપૂર્વક પ્રવર્તે છે એવા સાધુઓને) પણ (સચિત્ત તથા અચિત્ત વસ્તુઓના ઘાતથી) બંધનો પ્રસંગ આવે. માટે ન્યાયબળથી જ આ ફલિત થયું કે, જે ઉપયોગમાં રાગાદિકરણ (અર્થાત્ ઉપયોગમાં જે રાગાદિકનું કરવું), તે બંધનું કારણ છે.

ભાવાર્થ :—અહીં નિશ્ચયનય પ્રધાન કરીને કથન છે. જ્યાં નિર્બાધ હેતુથી સિદ્ધિ થાય તે જ નિશ્ચય છે. બંધનું કારણ વિચારતાં નિર્બાધપણે એ જ સિદ્ધ થયું કે—મિથ્યાદૃષ્ટિ પુરુષ જે રાગદ્વેષમોહભાવોને પોતાના ઉપયોગમાં કરે છે તે રાગાદિક જ બંધનું કારણ છે. તે સિવાય બીજાં—બહુ કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોથી ભરેલો લોક, મન-વચન-કાયના યોગ, અનેક કરણો તથા ચેતન-અચેતનનો ઘાત—બંધનાં કારણ નથી; જો તેમનાથી બંધ થતો હોય તો સિદ્ધોને, યથાખ્યાત ચારિત્રવાળાઓને, કેવળજ્ઞાનીઓને અને સમિતિરૂપે પ્રવર્તનારા મુનિઓને બંધનો પ્રસંગ આવે છે. પરંતુ તેમને તો બંધ થતો નથી. તેથી આ હેતુઓમાં (—કારણોમાં) વ્યભિચાર આવ્યો. માટે બંધનું કારણ રાગાદિક જ છે એ નિશ્ચય છે.

અહીં સમિતિરૂપે પ્રવર્તનારા મુનિઓનું નામ લીધું અને અવિરત, દેશવિરતનું નામ ન લીધું તેનું કારણ એ છે કે—અવિરત તથા દેશવિરતને બાહ્યસમિતિરૂપ પ્રવૃત્તિ નથી તેથી ચારિત્રમોહ સંબંધી રાગથી કિંચિત્ બંધ થાય છે; માટે સર્વથા બંધના અભાવની અપેક્ષામાં તેમનું નામ ન લીધું. બાકી અંતરંગની અપેક્ષાએ તો તેઓ પણ નિર્બંધ જ જાણવા.

(પૃથ્વી)

ન કર્મબહુલં જગન્ન ચલનાત્મકં કર્મ વા
ન નૈકકરણાનિ વા ન ચિદચિદ્વધો બન્ધકૃત્ ।
યદૈવ્યમુપયોગભૂઃ સમુપયાતિ રાગાદિભિઃ
સ એવ કિલ કેવલં ભવતિ બન્ધહેતુર્નૃણામ્ ॥૧૬૪॥

જહ પુણ સો ચેવ ણરો ણેહે સવ્વમ્હિ અવણિદે સંતે ।
રેણુબહુલમ્મિ ઠાણે કરેદિ સત્થેહિં વાયામં ॥૨૪૨॥
છિંદદિ ભિંદદિ ય તહા તાલીતલકયલિવંસપિંડીઓ ।
સચ્ચિત્તાચિત્તાણં કરેદિ દવ્વાણમુવઘાદં ॥૨૪૩॥

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[બન્ધકૃત્] કર્મબંધ કરનારું કારણ, [ન કર્મબહુલં જગત્] નથી બહુ કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોથી ભરેલો લોક, [ન ચલનાત્મકં કર્મ વા] નથી ચલનસ્વરૂપ કર્મ (અર્થાત્ કાય-વચન-મનની ક્રિયારૂપ યોગ), [ન નૈકકરણાનિ] નથી અનેક પ્રકારનાં કારણો [વા ન ચિદ્-અચિદ્-વધઃ] કે નથી ચેતન-અચેતનનો ઘાત. [ઉપયોગભૂઃ રાગાદિભિઃ યદ્-એવ્યમ્ સમુપયાતિ] ‘ઉપયોગભૂ’ અર્થાત્ આત્મા રાગાદિક સાથે જે એક્ય પામે છે [સઃ એવ કેવલં] તે જ એક (—માત્ર રાગાદિક સાથે એકપણું પામવું તે જ—) [કિલ] ખરેખર [નૃણામ્ બન્ધહેતુઃ ભવતિ] પુરુષોને બંધનું કારણ છે.

ભાવાર્થ :—અહીં નિશ્ચયનયથી એક રાગાદિકને જ બંધનું કારણ કહ્યું છે. ૧૬૪.

સમ્યગ્દષ્ટિ ઉપયોગમાં રાગાદિક કરતો નથી, ઉપયોગનો અને રાગાદિકનો ભેદ જાણી રાગાદિકનો સ્વામી થતો નથી, તેથી તેને પૂર્વોક્ત ચેષ્ટાથી બંધ થતો નથી—એમ હવે કહે છે :—

જેવી રીતે વળી તે જ નર તે તેલ સર્વ દૂરે કરી,
વ્યાયામ કરતો શસ્ત્રથી બહુ રજભર્યા સ્થાને રહી; ૨૪૨.
વળી તાડ, કદળી, વાંસ આદિ છિન્નત્મિન્ન કરે અને
ઉપઘાત તેહ સચિત્ત તેમ અચિત્ત દ્રવ્ય તણો કરે. ૨૪૩.

ઉવઘાદં કુવ્વંતસ્સ તસ્સ ણાણાવિહેહિં કરણેહિં ।
 ણિચ્છયદો ચિંતેઙ્ગ હુ કિંપચ્ચયગો ણ રયબંધો ॥૨૪૪॥
 જો સો દુ ણેહભાવો તમ્હિ ણરે તેણ તસ્સ રયબંધો ।
 ણિચ્છયદો વિણ્ણેયં ણ કાયચ્છેદ્ધાહિં સેસાહિં ॥૨૪૫॥
 એવં સમ્માદિટ્ઠી વટ્ઠંતો બહુવિહેસુ જોગેસુ ।
 અકરંતો ઉવઓગે રાગાદી ણ લિપ્પદિ રણ ॥૨૪૬॥

યથા પુનઃ સ ચૈવ નરઃ સ્નેહે સર્વસ્મિન્નપનીતે સતિ ।
 રેણુબહુલે સ્થાને કરોતિ શસ્ત્રૈર્વ્યાયામમ્ ॥૨૪૨॥
 છિનત્તિ ભિનત્તિ ચ તથા ત્તાત્તીતલેકંદલીવંશ પિણ્ડીઃ ।
 સચિત્તાચિત્તાનાં કરોતિ વ્રહ્મણામુપઘાતમ્ ॥૨૪૩॥
 ઉપઘાતં કુર્વતસ્તસ્ય માનાવિધેઃ કરણૈઃ ।
 નિશ્ચયતશ્ચિન્ત્યતાં ખલુ કિમ્પ્રત્યયિકો ન રજોબન્ધઃ ॥૨૪૪॥
 યઃ સ ત્તુ સ્નેહભાવસ્તસ્મિન્નરે તેન તસ્ય રજોબન્ધઃ ।
 નિશ્ચયતો વિજ્ઞેયં ન કાયચ્છેષ્ટાભિઃ શેષાભિઃ ॥૨૪૫॥
 એવં સમ્યગ્દષ્ટિર્વર્તમાની બહુવિધેષુ મધીરોષુ ઇ .
 અકુર્વન્નુપયોગે રાગાદીન્ ન લિપ્યતે રજસા ॥૨૪૬॥

બહુ જાતનાં કરણો વડે ઉપઘાત કરતા તેહને,
 નિશ્ચય થકી ચિંતન કરો, રજબંધ નહિ શું કારણે? ૨૪૪.
 એમ જાણવું નિશ્ચય થકી—ચીકણાઈ જે તે નર વિષે
 રજબંધકારણ તે જ છે, નહિ કાયચ્છેષ્ટા શેષ જે. ૨૪૫.
 યોગો વિવિધમાં વર્તતો એ રીત સમ્યગ્દષ્ટિ જે,
 રાગાદિ ઉપયોગે ન કરતો રજથી નવ લેપાય તે. ૨૪૬.

ગાથાર્થ :—[યથા પુનઃ:] વળી જેવી રીતે—[સઃ ચ એવ નરઃ:] તે જ પુરુષ, [સર્વસ્મિન્
 સ્નેહે] સમસ્ત તેલ આદિ સ્નિગ્ધ પદાર્થને [અપનીતે સતિ] દૂર કરવામાં આવતાં, [રેણુબહુલે]

યથા સ એવ પુરુષઃ, સ્નેહે સર્વસ્મિન્નપનીતે સતિ, તસ્યામેવ સ્વભાવત એવ રજોબહુલાયાં ભૂમૌ તદેવ શસ્ત્રવ્યાયામકર્મ કુર્વાણઃ, તૈરેવાનેકપ્રકારકરણૈસ્તાન્યેવ સચિત્તાચિત્તવસ્તૂનિ નિગ્નન્, રજસા ન બદ્ધ્યતે, સ્નેહાભ્યઙ્ગસ્ય બન્ધહેતોરભાવાત્; તથા સમ્યગ્દષ્ટિઃ, આત્મનિ રાગાદીનકુર્વાણઃ સન્, તસ્મિન્નેવ સ્વભાવત એવ કર્મયોગ્યપુદ્ગલબહુલે લોકે તદેવ કાયવાઙ્ગનઃકર્મ કુર્વાણઃ, તૈરેવાનેકપ્રકારકરણૈસ્તાન્યેવ સચિત્તાચિત્તવસ્તૂનિ નિગ્નન્, કર્મરજસા ન બદ્ધ્યતે, રાગયોગસ્ય બન્ધહેતોરભાવાત્ ।

બહુ રજવાળી [સ્થાને] જગ્યામાં [શસ્ત્રૈઃ] શસ્ત્રો વડે [વ્યાયામમ્ કરોતિ] વ્યાયામ કરે છે, [તથા] અને [તાલીતલકદલીવંશપિણ્ડીઃ] તાડ, તમાલ, કેળ, વાંસ, અશોક વગેરે વૃક્ષોને [છિન્તિ] છેદે છે, [ભિન્તિ ચ] ભેદે છે, [સચિત્તાચિત્તાનાં] સચિત્ત તથા અચિત્ત [દ્રવ્યાણામ્] દ્રવ્યોનો [ઉપઘાતમ્] ઉપઘાત [કરોતિ] કરે છે; [નાનાવિદ્ધૈઃ કરણૈઃ] એ રીતે નાના પ્રકારનાં કરણો વડે [ઉપઘાતં કુર્વતઃ] ઉપઘાત કરતા [તસ્ય] તે પુરુષને [રજોબન્ધઃ] રજનો બંધ [ચ્છલુ] ખરેખર [કિમ્પ્રત્યયિકઃ] ક્યા કારણે [ન] નથી થતો [નિશ્ચયતઃ] તે નિશ્ચયથી [ચિન્ત્યતામ્] વિચારો. [તસ્મિન્ નરે] તે પુરુષમાં [યઃ સઃ સ્નેહભાવઃ તુ] જે તેલ આદિનો ચીકાશભાવ હોય [તેન] તેનાથી [તસ્ય] તેને [રજોબન્ધઃ] રજનો બંધ થાય છે [નિશ્ચયતઃ વિજ્ઞેયં] એમ નિશ્ચયથી જાણવું, [શેષાભિઃ કાયવેષ્ટાભિઃ] શેષ કાયાની ચેષ્ટાઓથી [ન] નથી થતો. (માટે તે પુરુષમાં ચીકાશના અભાવના કારણે જ તેને રજ ચોંટતી નથી.) [એવં] એવી રીતે—[બહુવિદ્ધેસુ યોગેષુ] બહુ પ્રકારના યોગોમાં [વર્તમાનઃ] વર્તતો [સમ્યગ્દષ્ટિઃ] સમ્યગ્દષ્ટિ [ઉપયોગે] ઉપયોગમાં [રાગાદીન્ અકુર્વન્] રાગાદિકને નહિ કરતો થકો [રજસા] કર્મરજથી [ન લિપ્યતે] લેપાતો નથી.

ટીકા :—જેવી રીતે તે જ પુરુષ, સમસ્ત સ્નેહને (અર્થાત્ સર્વ ચીકાશને—તેલ આદિને) દૂર કરવામાં આવતાં, તે જ સ્વભાવથી જ બહુ રજથી ભરેલી ભૂમિમાં (અર્થાત્ સ્વભાવથી જ બહુ રજથી ભરેલી તે જ ભૂમિમાં) તે જ શસ્ત્રવ્યાયામરૂપી કર્મ (ક્રિયા) કરતો, તે જ અનેક પ્રકારનાં કરણો વડે તે જ સચિત્ત-અચિત્ત વસ્તુઓનો ઘાત કરતો, રજથી બંધાતો—લેપાતો નથી, કારણ કે તેને રજબંધનું કારણ જે તેલ આદિનું મર્દન તેનો અભાવ છે; તેવી રીતે સમ્યગ્દષ્ટિ, પોતામાં રાગાદિકને નહિ કરતો થકો, તે જ સ્વભાવથી જ બહુ કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોથી ભરેલા લોકમાં તે જ કાય-વચન-મનનું કર્મ (અર્થાત્ કાય-વચન-મનની ક્રિયા) કરતો, તે જ અનેક પ્રકારનાં કરણો વડે તે જ સચિત્ત-અચિત્ત વસ્તુઓનો ઘાત કરતો, કર્મરૂપી રજથી બંધાતો નથી, કારણ કે તેને બંધનું કારણ જે રાગનો યોગ (—રાગમાં જોડાણ) તેનો અભાવ છે.

ભાવાર્થ :—સમ્યગ્દષ્ટિને પૂર્વોક્ત સર્વ સંબંધો હોવા છતાં પણ રાગના સંબંધનો

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

લોકઃ કર્મતતોઽસ્તુ સોઽસ્તુ ચ પરિસ્પન્દાત્મકં કર્મ તત્
તાન્યસ્મિન્કરણાનિ સન્તુ ચિદચિદ્વ્યાપાદનં ચાસ્તુ તત્ ।
રાગાદીનુપયોગભૂમિમનયન્ જ્ઞાનં ભવન્કેવલં
બન્ધં નૈવ કુતોઽપ્યુપૈત્યમહો સમ્યગ્દગાત્મા ધ્રુવમ્ ॥૧૬૫॥

અભાવ હોવાથી કર્મબંધ થતો નથી. આના સમર્થનમાં પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[કર્મતતઃ લોકઃ સઃ અસ્તુ] માટે તે (પૂર્વોક્ત) બહુ કર્મથી (કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોથી) ભરેલો લોક છે તે ભલે હો, [પરિસ્પન્દાત્મકં કર્મ તત્ ચ અસ્તુ] તે મન-વચન-કાયાના ચલનસ્વરૂપ કર્મ (અર્થાત્ યોગ) છે તે પણ ભલે હો, [તાનિ કરણાનિ અસ્મિન્ સન્તુ] તે (પૂર્વોક્ત) કરણો પણ તેને ભલે હો [ચ] અને [તત્ ચિદ્-અચિદ્-વ્યાપાદનં અસ્તુ] તે ચૈતન-અચૈતનનો ઘાત પણ ભલે હો, પરંતુ [અહો] અહો! [અયમ્ સમ્યગ્દગ્-આત્મા] આ સમ્યગ્દેષ્ટિ આત્મા, [રાગાદિન્ ઉપયોગભૂમિમ્ અનયન્] રાગાદિકને ઉપયોગભૂમિમાં નહિ લાવતો થકો, [કેવલં જ્ઞાનં ભવન્] કેવળ (એક) જ્ઞાનરૂપે થતો-પરિણમતો થકો, [કુતઃ અપિ બન્ધમ્ ધ્રુવમ્ ન ઇવ ઉપૈત્તિ] કોઈ પણ કારણથી બંધને ચોક્કસ નથી જ પામતો. (અહો! દેખો! આ સમ્યગ્દર્શનનો અદ્ભુત મહિમા છે.)

ભાવાર્થ :—અહીં સમ્યગ્દેષ્ટિનું અદ્ભુત માહાત્મ્ય કહ્યું છે અને લોક, યોગ, કરણ, ચૈતન્ય-અચૈતન્યનો ઘાત—એ બંધનાં કારણ નથી એમ કહ્યું છે. આથી એમ ન સમજવું કે પરજીવની હિંસાથી બંધ કહ્યો નથી માટે સ્વચ્છંદી થઈ હિંસા કરવી. અહીં તો એમ આશય છે કે અબુદ્ધિપૂર્વક કદાચિત્ પરજીવનો ઘાત પણ થઈ જાય તો તેનાથી બંધ થતો નથી. પરંતુ જ્યાં બુદ્ધિપૂર્વક જીવ મારવાના ભાવ થશે ત્યાં તો પોતાના ઉપયોગમાં રાગાદિકનો સદ્ભાવ આવશે અને તેથી ત્યાં હિંસાથી બંધ થશે જ. જ્યાં જીવને જિવાડવાનો અભિપ્રાય હોય ત્યાં પણ અર્થાત્ તે અભિપ્રાયને પણ નિશ્ચયનયમાં મિથ્યાત્વ કહ્યું છે તો મારવાનો અભિપ્રાય મિથ્યાત્વ કેમ ન હોય? હોય જ. માટે કથનને નયવિભાગથી યથાર્થ સમજી શ્રદ્ધાન કરવું. સર્વથા એકાંત માનવું તે તો મિથ્યાત્વ છે. ૧૬૫.

(પૃથ્વી)

તથાપિ ન નિર્ગલં ચરિતુમિષ્યતે જ્ઞાનિનાં
તદાયતનમેવ સા કિલ નિર્ગલા વ્યાપૃતિઃ ।
અકામકૃતકર્મ તન્મતમકારણં જ્ઞાનિનાં
દ્વયં ન હિ વિરુદ્ધતે કિમુ કરોતિ જાનાતિ ચ ॥૧૬૬॥

(વસન્તતિલકા)

જાનાતિ યઃ સ ન કરોતિ કરોતિ યસ્તુ
જાનાત્યયં ન ખલુ તત્કિલ કર્મરાગઃ ।
રાગં ત્વબોધમયમધ્યવસાયમાહુ-
મિથ્યાદૃશઃ સ નિયતં સ ચ બન્ધહેતુઃ ॥૧૬૭॥

હવે ઉપરના ભાવાર્થમાં કહેલો આશય પ્રગટ કરવાને, કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[તથાપિ] તથાપિ (અર્થાત્ લોક આદિ કારણોથી બંધ કહ્યો નથી અને રાગાદિકથી જ બંધ કહ્યો છે તોપણ) [જ્ઞાનિનાં નિર્ગલં ચરિતુમ્ ન ઇષ્યતે] જ્ઞાનીઓને નિર્ગલ (-મર્યાદારહિત, સ્વચ્છંદપણે) પ્રવર્તવું યોગ્ય નથી કહ્યું, [સા નિર્ગલા વ્યાપૃતિઃ કિલ તદ્-આયતનમ્ એવ] કારણ કે તે નિર્ગલ પ્રવર્તન ખરેખર બંધનું જ ઠેકાણું છે. [જ્ઞાનિનાં અકામ-કૃત-કર્મ તત્ અકારણમ્ મતમ્] જ્ઞાનીઓને વાંછા વિના કર્મ (કાર્ય) હોય છે તે બંધનું કારણ કહ્યું નથી, કેમ કે [જાનાતિ ચ કરોતિ] જાણે પણ છે અને (કર્મને) કરે પણ છે—[દ્વયં કિમુ ન હિ વિરુદ્ધતે] એ બન્ને ક્રિયા શું વિરોધરૂપ નથી? (કરવું અને જાણવું નિશ્ચયથી વિરોધરૂપ જ છે.)

ભાવાર્થ :—પહેલા કાવ્યમાં લોક આદિને બંધનાં કારણ ન કહ્યાં ત્યાં એમ ન સમજવું કે બાહ્યવ્યવહારપ્રવૃત્તિને બંધનાં કારણોમાં સર્વથા જ નિષેધી છે; બાહ્યવ્યવહારપ્રવૃત્તિ રાગાદિ પરિણામને—બંધના કારણને—નિમિત્તભૂત છે, તે નિમિત્તપણાનો અહીં નિષેધ ન સમજવો. જ્ઞાનીઓને અબુદ્ધિપૂર્વક—વાંછા વિના—પ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી બંધ કહ્યો નથી, તેમને કાંઈ સ્વચ્છંદે પ્રવર્તવાનું કહ્યું નથી; કારણ કે મર્યાદા રહિત (અંકુશ વિના) પ્રવર્તવું તે તો બંધનું જ ઠેકાણું છે. જાણવામાં અને કરવામાં તો પરસ્પર વિરોધ છે; જ્ઞાતા રહેશે તો બંધ નહિ થાય, કર્તા થશે તો અવશ્ય બંધ થશે. ૧૬૬.

“જે જાણે છે તે કરતો નથી અને જે કરે છે તે જાણતો નથી; કરવું તે તો કર્મનો રાગ છે, રાગ છે તે અજ્ઞાન છે અને અજ્ઞાન છે તે બંધનું કારણ છે.” આવા અર્થનું કાવ્ય હવે કહે છે :—

જો મણ્ણદિ હિંસામિ ય હિંસિજ્ઞામિ ય પરેહિં સત્તેહિં ।
સો મૂઢો અજ્ઞાણી જ્ઞાણી એત્તો દુ વિવરીદો ॥૨૪૭॥

યો મન્યતે હિનસ્મિ ચ હિંસ્યે ચ પૈરૈઃ સત્ત્વૈઃ ।

સ મૂઢોઽજ્ઞાની જ્ઞાન્યતસ્તુ વિપરીતઃ ॥૨૪૭॥

પરજીવાનહં હિનસ્મિ, પરજીવૈર્હિંસ્યે ચાહમિત્યધ્યવસાયો ધ્રુવમજ્ઞાનમ્ । સ તુ યસ્યાસ્તિ સોઽજ્ઞાનિત્વાન્મિથ્યાદૃષ્ટિઃ, યસ્ય તુ નાસ્તિ સ જ્ઞાનિત્વાત્સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ ।

શ્લોકાર્થ :—[યઃ જાનાતિ સઃ ન કરોતિ] જે જાણે છે તે કરતો નથી [તુ] અને [યઃ કરોતિ અયં યતુ જાનાતિ ન] જે કરે છે તે જાણતો નથી. [તત્ કિલ કર્મરાગઃ] જે કરવું તે તો ખરેખર કર્મરાગ છે [તુ] અને [રાગં અવોધમયમ્ અધ્યવસાયમ્ આહુઃ] રાગને (મુનિઓએ) અજ્ઞાનમય અધ્યવસાય કહ્યો છે; [સઃ નિયતં મિથ્યાદૃષ્ટિઃ] તે (અજ્ઞાનમય અધ્યવસાય) નિયમથી મિથ્યાદૃષ્ટિને હોય છે [ચ] અને [સઃ બન્ધહેતુઃ] તે બંધનું કારણ છે. ૧૬૭.

હવે મિથ્યાદૃષ્ટિના આશયને ગાથામાં સ્પષ્ટ રીતે કહે છે :—

જે માનતો—હું મારું ને પર જીવ મારે મુજને,
તે મૂઢ છે, અજ્ઞાની છે, વિપરીત એથી જ્ઞાની છે. ૨૪૭.

ગાથાર્થ :—[યઃ] જે [મન્યતે] એમ માને છે કે [હિનસ્મિ ચ] ‘હું પર જીવોને મારું છું (-હણું છું) [પૈરૈઃ સત્ત્વૈઃ હિંસ્યે ચ] અને પર જીવો મને મારે છે’, [સઃ] તે [મૂઢઃ] મૂઢ (-મોહી) છે, [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની છે, [તુ] અને [અતઃ વિપરીતઃ] આનાથી વિપરીત (અર્થાત્ આવું નથી માનતો) તે [જ્ઞાની] જ્ઞાની છે.

ટીકા :—‘પર જીવોને હું હણું છું અને પર જીવો મને હણે છે’—એવો અધ્યવસાય ધ્રુવપણે (-નિશ્ચિતપણે, નિયમથી) અજ્ઞાન છે. તે અધ્યવસાય જેને છે તે અજ્ઞાનીપણાને લીધે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; અને જેને તે અધ્યવસાય નથી તે જ્ઞાનીપણાને લીધે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

ભાવાર્થ :—‘પર જીવોને હું મારું છું અને પર મને મારે છે’ એવો આશય અજ્ઞાન છે તેથી જેને એવો આશય છે તે અજ્ઞાની છે—મિથ્યાદૃષ્ટિ છે અને જેને એવો આશય નથી તે જ્ઞાની છે—સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

નિશ્ચયનયે કર્તાનું સ્વરૂપ એ છે કે—પોતે સ્વાધીનપણે જે ભાવરૂપે પરિણમે તે

કથમયમધ્યવસાયોઽજ્ઞાનમિતિ ચેત્—

આઠક્ષયેણ મરણં જીવાણં જિણવરેહિં પ્ણ્ણત્તં ।
આઠં ણ હરેસિ તુમં કહ તે મરણં કદં તેસિં ॥૨૪૮॥
આઠક્ષયેણ મરણં જીવાણં જિણવરેહિં પ્ણ્ણત્તં ।
આઠં ણ હરંતિ તુહં કહ તે મરણં કદં તેહિં ॥૨૪૯॥
આયુઃક્ષયેણ મરણં જીવાનાં જિનવરૈઃ પ્રજ્ઞપ્તમ્ ।
આયુર્ન હરસિ ત્વં કથં ત્વયા મરણં કૃતં તેષામ્ ॥૨૪૮॥
આયુઃક્ષયેણ મરણં જીવાનાં જિનવરૈઃ પ્રજ્ઞપ્તમ્ ।
આયુર્ન હરન્તિ ત્વ કથં તે મરણં કૃતં તૈઃ ॥૨૪૯॥

ભાવનો પોતે કર્તા કહેવાય છે. માટે પરમાર્થે કોઈ કોઈનું મરણ કરતું નથી. જે પરથી પરનું મરણ માને છે, તે અજ્ઞાની છે. નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવથી કર્તા કહેવો તે વ્યવહારનયનું વચન છે; તેને યથાર્થ રીતે (અપેક્ષા સમજીને) માનવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

હવે પૂછે છે કે આ અધ્યવસાય અજ્ઞાન કઈ રીતે છે? તેના ઉત્તરરૂપે ગાથા કહે છે :—

એ આયુક્ષયથી મરણ જીવનું એમ જિનદેવે કહ્યું,
તું આયુ તો હરતો નથી, તેં મરણ ક્યમ તેનું કર્યું? ૨૪૮.
એ આયુક્ષયથી મરણ જીવનું એમ જિનદેવે કહ્યું,
તે આયુ તુજ હરતા નથી, તો મરણ ક્યમ તારું કર્યું? ૨૪૯.

ગાથાર્થ :—(હે ભાઈ! ‘હું પર જીવોને મારું છું’ એમ જે તું માને છે, તે તારું અજ્ઞાન છે.) [જીવાનાં] જીવોનું [મરણ] મરણ [આયુઃક્ષયેણ] આયુકર્મના ક્ષયથી થાય છે એમ [જિનવરૈઃ] જિનવરોએ [પ્રજ્ઞપ્તમ્] કહ્યું છે; [ત્વં] તું [આયુઃ] પર જીવોનું આયુકર્મ તો [ન હરસિ] હરતો નથી, [ત્વયા] તો તેં [તેષામ્ મરણં] તેમનું મરણ [કથં] કઈ રીતે [કૃતં] કર્યું?

(હે ભાઈ! ‘પર જીવો મને મારે છે’ એમ જે તું માને છે, તે તારું અજ્ઞાન છે.) [જીવાનાં] જીવોનું [મરણ] મરણ [આયુઃક્ષયેણ] આયુકર્મના ક્ષયથી થાય છે એમ

મરણં હિ તાવજીવાનાં સ્વાયુઃકર્મક્ષયેણૈવ, તદભાવે તસ્ય ભાવયિતુમશક્યત્વાત્; સ્વાયુઃકર્મ ચ નાન્યેનાન્યસ્ય હર્તું શક્યં, તસ્ય સ્વોપભોગેનૈવ ક્ષીયમાણત્વાત્; તતો ન કથજ્વનાપિ અન્યોઽન્યસ્ય મરણં કુર્યાત્ । તતો હિનસ્મિ, હિંસ્યે ચેત્યધ્યવસાયો ધ્રુવમજ્ઞાનમ્ ।

જીવનાધ્યવસાયસ્ય તદ્વિપક્ષસ્ય કા વાર્તેતિ ચેત્—

[જિનવૈઃ] જિનવરોએ [પ્રજ્ઞપ્તમ્] કહ્યું છે; પર જીવો [ત્વ આયુઃ] તારું આયુકર્મ તો [ન હરન્તિ] હરતા નથી, [તૈઃ] તો તેમણે [તે મરણં] તારું મરણ [કથં] કઈ રીતે [કૃતં] કર્યું?

ટીકા :—પ્રથમ તો, જીવોને મરણ બરેબર સ્વ-આયુકર્મના (પોતાના આયુકર્મના) ક્ષયથી જ થાય છે, કારણ કે સ્વ-આયુકર્મના ક્ષયના અભાવમાં (અર્થાત્ પોતાના આયુકર્મનો ક્ષય ન હોય તો) મરણ કરાવું (-થવું) અશક્ય છે; વળી સ્વ-આયુકર્મ બીજાથી બીજાનું હરી શકાતું નથી, કારણ કે તે (પોતાનું આયુકર્મ) પોતાના ઉપભોગથી જ ક્ષય પામે છે; માટે કોઈ પણ રીતે બીજો બીજાનું મરણ કરી શકે નહિ. તેથી ‘હું પર જીવોને મારું છું અને પર જીવો મને મારે છે’ એવો અધ્યવસાય ધ્રુવપણે (-નિશ્ચિતપણે) અજ્ઞાન છે.

ભાવાર્થ :—જીવની જે માન્યતા હોય તે માન્યતા પ્રમાણે જગતમાં બનતું ન હોય, તો તે માન્યતા અજ્ઞાન છે. પોતાથી પરનું મરણ કરી શકાતું નથી અને પરથી પોતાનું મરણ કરી શકાતું નથી, છતાં આ પ્રાણી વૃથા એવું માને છે તે અજ્ઞાન છે. આ કથન નિશ્ચયનયની પ્રધાનતાથી છે.

વ્યવહાર આ પ્રમાણે છે :—પરસ્પર નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવથી પર્યાયના ઉત્પાદ-વ્યય થાય તેને જન્મ-મરણ કહેવામાં આવે છે; ત્યાં જેના નિમિત્તથી મરણ (-પર્યાયનો વ્યય) થાય તેના વિષે એમ કહેવામાં આવે છે કે ‘આણે આને માર્યો’, તે વ્યવહાર છે.

અહીં એમ ન સમજવું કે વ્યવહારનો સર્વથા નિષેધ છે. જેઓ નિશ્ચયને નથી જાણતા, તેમનું અજ્ઞાન મટાડવા અહીં કથન કર્યું છે, તે જાણ્યા પછી બન્ને નયોને અવિરોધપણે જાણી યથાયોગ્ય નયો માનવા.

ફરી પૂછે છે કે “(મરણનો અધ્યવસાય અજ્ઞાન છે એમ કહ્યું તે જાણ્યું; હવે) મરણના અધ્યવસાયનો પ્રતિપક્ષી જે જીવનનો અધ્યવસાય તેની શી હકીકત છે?” તેનો ઉત્તર કહે છે :—

જો મણ્ણદિ જીવેમિ ય જીવિજ્ઞામિ ય પરેહિં સત્તેહિં ।
સો મૂઢો અણ્ણાણી ણાણી એત્તો દુ વિવરીદો ॥૨૫૦॥

યો મન્યતે જીવયામિ ચ જીવ્યે ચ પૈરઃ સત્ત્વૈઃ ।
સ મૂઢોઽજ્ઞાની જ્ઞાન્યતસ્તુ વિપરીતઃ ॥૨૫૦॥

પરજીવાનહં જીવયામિ, પરજીવૈર્જીવ્યે ચાહમિત્યધ્યવસાયો ધ્રુવમજ્ઞાનમ્ । સ તુ યસ્યાસ્તિ સોઽજ્ઞાનિત્વાન્મિથ્યાદૃષ્ટિઃ, યસ્ય તુ નાસ્તિ સ જ્ઞાનિત્વાત્ સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ ।

કથમયમધ્યવસાયોઽજ્ઞાનમિતિ ચેત્—

આઠ્ઠદયેણ જીવદિ જીવો એવં ભણંતિ સવ્વણ્ણુ ।
આઠં ચ ણ દેસિ તુમં કહ તણે જીવિદં કદં તેસિં ॥૨૫૧॥

જે માનતો—હું જિવાહું ને પર જીવ જિવાડે મુજને,
તે મૂઢ છે, અજ્ઞાની છે, વિપરીત એથી જ્ઞાની છે. ૨૫૦.

ગાથાર્થ :—[યઃ] જે જીવ [મન્યતે] એમ માને છે કે [જીવયામિ] હું પર જીવોને જિવાહું છું [ચ] અને [પૈરઃ સત્ત્વૈઃ] પર જીવો [જીવ્યે ચ] મને જિવાડે છે, [સઃ] તે [મૂઢઃ] મૂઢ (–મોહી) છે, [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની છે, [તુ] અને [અતઃ વિપરીતઃ] આનાથી વિપરીત (અર્થાત્ જે આવું નથી માનતો, આનાથી ઊલટું માને છે) તે [જ્ઞાની] જ્ઞાની છે.

ટીકા :—‘પર જીવોને હું જિવાહું છું અને પર જીવો મને જિવાડે છે’ એવો અધ્યવસાય ધ્રુવપણે (–અત્યંત ચોક્કસ) અજ્ઞાન છે. તે અધ્યવસાય જેને છે તે જીવ અજ્ઞાનીપણાને લીધે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; અને જેને તે અધ્યવસાય નથી તે જીવ જ્ઞાનીપણાને લીધે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

ભાવાર્થ :—‘પર મને જિવાડે છે અને હું પરને જિવાહું છું’ એમ માનવું તે અજ્ઞાન છે. જેને એ અજ્ઞાન છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; જેને એ અજ્ઞાન નથી તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

હવે પૂછે છે કે આ (જીવનનો) અધ્યવસાય અજ્ઞાન કઈ રીતે છે? તેનો ઉત્તર કહે છે :—

છે આયુ-ઉદયે જીવન જીવનું એમ સર્વજ્ઞે કહ્યું,
તું આયુ તો દેતો નથી, તે જીવન ક્યમ તેનું કર્યું? ૨૫૧.

આરુદયેણ જીવદિ જીવો એવં ભણંતિ સર્વજ્ઞઃ।

આઉં ચ ણ દિંતિ તુહં કહં ણુ તે જીવિદં કદં તેહિં ॥૨૫૨॥

આયુરુદયેન જીવતિ જીવ એવં ભણન્તિ સર્વજ્ઞાઃ।

આયુશ્ચ ન દદાસિ ત્વં કથં ત્વયા જીવિતં કૃતં તેષામ્ ॥૨૫૧॥

આયુરુદયેન જીવતિ જીવ એવં ભણન્તિ સર્વજ્ઞાઃ।

આયુશ્ચ ન દદતિ તવ કથં નુ તે જીવિતં કૃતં તૈઃ ॥૨૫૨॥

જીવિતં હિ તાવજ્ઞીવાનાં સ્વાયુઃકર્મોદયેનૈવ, તદભાવે તસ્ય ભાવયિતુમશક્યત્વાત્; સ્વાયુઃકર્મ ચ નાન્યેનાન્યસ્ય દાતું શક્યં, તસ્ય સ્વપરિણામેનૈવ ઉપાર્જ્યમાણત્વાત્; તતો ન કથજ્ઞનાપિ અન્યોઽન્યસ્ય જીવિતં કુર્યાત્। અતો જીવયામિ, જીવ્યે ચેત્યધ્યવસાયો ધ્રુવમજ્ઞાનમ્।

છે આયુ-ઉદયે જીવન-જીવનું એમ સર્વજ્ઞે કહ્યું,
તે આયુ તુજ દેતા નથી, તો જીવન ક્યમ તારું કર્યું? ૨૫૨.

ગાથાર્થ :—[જીવ:] જીવ [આયુરુદયેન] આયુકર્મના ઉદયથી [જીવતિ] જીવે છે [એવં] એમ [સર્વજ્ઞા:] સર્વજ્ઞદેવો [ભણન્તિ] કહે છે; [ત્વં] તું [આયુઃ ચ] પર જીવોને આયુકર્મ તો [ન દદાસિ] દેતો નથી [ત્વયા] તો (હે ભાઈ!) તેં [તેષામ્ જીવિતં] તેમનું જીવિત (જીવતર) [કથં કૃતં] કઈ રીતે કર્યું?

[જીવ:] જીવ [આયુરુદયેન] આયુકર્મના ઉદયથી [જીવતિ] જીવે છે [એવં] એમ [સર્વજ્ઞા:] સર્વજ્ઞદેવો [ભણન્તિ] કહે છે; પર જીવો [તવ] તને [આયુઃ ચ] આયુકર્મ તો [ન દદતિ] દેતા નથી [તૈઃ] તો (હે ભાઈ!) તેમણે [તે જીવિતં] તારું જીવિત [કથં નુ કૃતં] કઈ રીતે કર્યું?

ટીકા :—પ્રથમ તો, જીવોને જીવિત ખરેખર પોતાના આયુકર્મના ઉદયથી જ છે, કારણ કે પોતાના આયુકર્મના ઉદયના અભાવમાં જીવિત કરાવું (-થવું) અશક્ય છે; વળી પોતાનું આયુકર્મ બીજાથી બીજાને દઈ શકાતું નથી, કારણ કે તે (પોતાનું આયુકર્મ) પોતાના પરિણામથી જ ઉપાર્જિત થાય છે (-મેળવાય છે); માટે કોઈ પણ રીતે બીજો બીજાનું જીવિત કરી શકે નહિ. તેથી 'હું પરને જિવાડું છું અને પર મને જિવાડે છે' એવો અધ્યવસાય ધ્રુવપણે (-નિયતપણે) અજ્ઞાન છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્વે મરણના અધ્યવસાય વિષે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે અહીં પણ જાણવું.

દુઃખસુખકરણાધ્યવસાયસ્યાપિ એષૈવ ગતિઃ—

જો અપ્પણા દુ મણ્ણદિ દુક્ખિદસુહિદે કરેમિ સત્તે ત્તિ ।

સો મૂઢો અણ્ણાણી ણાણી એત્તો દુ વિવરીદો ॥૨૫૩॥

ય આત્મના તુ મન્યતે દુઃખિતસુખિતાન્ કરોમિ સત્ત્વાનિતિ ।

સ મૂઢોઽજ્ઞાની જ્ઞાન્યતસ્તુ વિપરીતઃ ॥૨૫૩॥

પરજીવાનહં દુઃખિતાન્ સુખિતાંશ્ચ કરોમિ, પરજીવૈર્દુઃખિતઃ સુખિતશ્ચ ક્રિયેઽહમિત્ય-
ધ્યવસાયો ધ્રુવમજ્ઞાનમ્ । સ તુ યસ્યાસ્તિ સોઽજ્ઞાનિત્વાન્મિથ્યાદૃષ્ટિઃ, યસ્ય તુ નાસ્તિ સ જ્ઞાનિત્વાત્
સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ ।

કથમયમધ્યવસાયોઽજ્ઞાનમિતિ ચેત્—

દુઃખ-સુખ કરવાના અધ્યવસાયની પણ આ જ ગતિ છે એમ હવે કહે છે :—

જે માનતો—મુજથી દુખીસુખી હું કરું પર જીવને,
તે મૂઢ છે, અજ્ઞાની છે, વિપરીત એથી જ્ઞાની છે. ૨૫૩.

ગાથાર્થ :—[યઃ] જે [ઇતિ મન્યતે] એમ માને છે કે [આત્મના તુ] મારા પોતાથી
[સત્ત્વાન્] હું (પર) જીવોને [દુઃખિતસુખિતાન્] દુઃખી-સુખી [કરોમિ] કરું છું, [સઃ] તે [મૂઢઃ] મૂઢ
(-મોહી) છે, [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની છે, [તુ] અને [અતઃ વિપરીતઃ] આનાથી વિપરીત તે [જ્ઞાની]
જ્ઞાની છે.

ટીકા :—‘પર જીવોને હું દુઃખી તથા સુખી કરું છું અને પર જીવો મને દુઃખી તથા
સુખી કરે છે’ એવો અધ્યવસાય ધ્રુવપણે અજ્ઞાન છે. તે અધ્યવસાય જેને છે તે જીવ
અજ્ઞાનીપણાને લીધે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; અને જેને તે અધ્યવસાય નથી તે જીવ જ્ઞાનીપણાને લીધે
સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

ભાવાર્થ :—‘હું પર જીવોને સુખી-દુઃખી કરું છું અને પર જીવો મને સુખી-દુઃખી
કરે છે’ એમ માનવું તે અજ્ઞાન છે. જેને એ અજ્ઞાન છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; જેને એ અજ્ઞાન
નથી તે જ્ઞાની છે—સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

હવે પૂછે છે કે આ અધ્યવસાય અજ્ઞાન કઈ રીતે છે? તેનો ઉત્તર કહે છે :—

કમ્મોદણ જીવા દુઃખિદસુહિદા હવંતિ જદિ સવ્વે ।
 કમ્મં ચ ણ દેસિ તુમં દુઃખિદસુહિદા કહ કયા તે ॥૨૫૪॥
 કમ્મોદણ જીવા દુઃખિદસુહિદા હવંતિ જદિ સવ્વે ।
 કમ્મ ચ ણ દિંતિ તુહં કદોસિ કહં દુઃખિદો તેહિં ॥૨૫૫॥
 કમ્મોદણ જીવા દુઃખિદસુહિદા હવંતિ જદિ સવ્વે ।
 કમ્મં ચ ણ દિંતિ તુહં કહ તં સુહિદો કદો તેહિં ॥૨૫૬॥

કર્મોદયેન જીવા દુઃખિતસુખિતા ભવન્તિ યદિ સર્વે ।
 કર્મ ચ ન દદાસિ ત્વં દુઃખિતસુખિતાઃ કથં કૃતાસ્તે ॥૨૫૪॥
 કર્મોદયેન જીવા દુઃખિતસુખિતા ભવન્તિ યદિ સર્વે ।
 કર્મ ચ ન દદતિ તવ કૃતોઽસિ કથં દુઃખિતસ્તૈઃ ॥૨૫૫॥
 કર્મોદયેન જીવા દુઃખિતસુખિતા ભવન્તિ યદિ સર્વે ।
 કર્મ ચ ન દદતિ તવ કથં ત્વં સુખિતઃ કૃતસ્તૈઃ ॥૨૫૬॥

જ્યાં કર્મ-ઉદયે જીવ સર્વે દુઃખિત તેમ સુખી થતા,
 તું કર્મ તો દેતો નથી, તેં કેમ દુઃખિત-સુખી કર્યા? ૨૫૪.
 જ્યાં કર્મ-ઉદયે જીવ સર્વે દુઃખિત તેમ સુખી બને,
 તે કર્મ તુજ દેતા નથી, તો દુઃખિત કેમ કર્યો તને? ૨૫૫.
 જ્યાં કર્મ-ઉદયે જીવ સર્વે દુઃખિત તેમ સુખી બને,
 તે કર્મ તુજ દેતા નથી, તો સુખિત કેમ કર્યો તને? ૨૫૬.

ગાથાર્થ :—[યદિ] જો [સર્વે જીવાઃ] સર્વ જીવો [કર્મોદયેન] કર્મના ઉદયથી [દુઃખિતસુખિતાઃ] દુઃખી-સુખી [ભવન્તિ] થાય છે, [ચ] અને [ત્વં] તું [કર્મ] તેમને કર્મ તો [ન દદાસિ] દેતો નથી, તો (હે ભાઈ!) તેં [તે] તેમને [દુઃખિતસુખિતાઃ] દુઃખી-સુખી [કથં કૃતાઃ] કઈ રીતે કર્યા?

[યદિ] જો [સર્વે જીવાઃ] સર્વ જીવો [કર્મોદયેન] કર્મના ઉદયથી [દુઃખિતસુખિતાઃ] દુઃખી-સુખી [ભવન્તિ] થાય છે, [ચ] અને તેઓ [તવ] તને [કર્મ] કર્મ તો [ન દદતિ] દેતા નથી,

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

બંધ અધિકાર

૩૮૫

સુખદુઃખે હિ તાવજીવાનાં સ્વકર્મોદયેનૈવ, તદભાવે તયોર્ભવિતુમશક્યત્વાત્; સ્વકર્મ ચ નાન્યે-
નાન્યસ્ય દાતું શક્યં, તસ્ય સ્વપરિણામેનૈવોપાર્જ્યમાણત્વાત્; તતો ન કથજ્વનાપિ અન્યોઽન્યસ્ય સુખ-
દુઃખે કુર્યાત્ । અતઃ સુખિતદુઃખિતાન્ કરોમિ, સુખિતદુઃખિતઃ ક્રિયે ચેત્યધ્યવસાયો ધ્રુવમજ્ઞાનમ્ ।

(વસન્તતિલકા)

સર્વં સદૈવ નિયતં ભવતિ સ્વકીય-

કર્મોદયાન્મરણજીવિતદુઃખસૌખ્યમ્ ।

અજ્ઞાનમેતદિહ યત્તુ પરઃ પરસ્ય

કુર્યાત્પુમાન્મરણજીવિતદુઃખસૌખ્યમ્ ॥૧૬૮॥

તો (હે ભાઈ!) [તૈઃ] તેમણે [દુઃખિતઃ] તને દુઃખી [કથં કૃતઃ અસિ] કઈ રીતે કર્યો?

[યદિ] જો [સર્વે જીવાઃ] સર્વ જીવો [કર્મોદયેન] કર્મના ઉદયથી [દુઃખિતસુખિતાઃ] દુઃખી-
સુખી [ભવન્તિ] થાય છે, [ચ] અને તેઓ [ત્વ] તને [કર્મ] કર્મ તો [ન દદતિ] દેતા નથી,
તો (હે ભાઈ!) [તૈઃ] તેમણે [ત્વં] તને [સુઃખિતઃ] સુખી [કથં કૃતઃ] કઈ રીતે કર્યો?

ટીકા :—પ્રથમ તો, જીવોને સુખ-દુઃખ ખરેખર પોતાના કર્મના ઉદયથી જ થાય છે, કારણ કે પોતાના કર્મના ઉદયના અભાવમાં સુખ-દુઃખ થવાં અશક્ય છે; વળી પોતાનું કર્મ બીજાથી બીજાને દઈ શકાતું નથી, કારણ કે તે (પોતાનું કર્મ) પોતાના પરિણામથી જ ઉપાર્જિત થાય છે; માટે કોઈ પણ રીતે બીજો બીજાને સુખ-દુઃખ કરી શકે નહિ. તેથી ‘હું પર જીવોને સુખી-દુઃખી કરું છું અને પર જીવો મને સુખી-દુઃખી કરે છે’ એવો અધ્યવસાય ધ્રુવપણે અજ્ઞાન છે.

ભાવાર્થ :—જીવનો જેવો આશય હોય તે આશય પ્રમાણે જગતમાં કાર્યો બનતાં ન હોય તો તે આશય અજ્ઞાન છે. માટે, સર્વ જીવો પોતપોતાના કર્મના ઉદયથી સુખી-દુઃખી થાય છે ત્યાં એમ માનવું કે ‘હું પરને સુખી-દુઃખી કરું છું અને પર મને સુખી-દુઃખી કરે છે’, તે અજ્ઞાન છે. નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવના આશ્રયે (કોઈને કોઈનાં) સુખ-દુઃખનો કરનાર કહેવો તે વ્યવહાર છે; તે નિશ્ચયની દૃષ્ટિમાં ગૌણ છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ઇહ] આ જગતમાં [મરણ-જીવિત-દુઃખ-સૌખ્યમ્] જીવોને મરણ, જીવિત,
દુઃખ, સુખ—[સર્વં સદૈવ નિયતં સ્વકીય-કર્મોદયાત્ ભવતિ] બધુંય સદૈવ નિયમથી
(—ચોક્કસ) પોતાના કર્મના ઉદયથી થાય છે; [પરઃ પુમાન્ પરસ્ય મરણ-જીવિત-દુઃખ-સૌખ્યમ્
કુર્યાત્] ‘બીજો પુરુષ બીજાનાં મરણ, જીવન, દુઃખ, સુખ કરે છે’ [યત્ તુ] આમ જે માનવું

(વસન્તતિલકા)

અજ્ઞાનમેતદધિગમ્ય પરાત્પરસ્ય
પશ્યન્તિ યે મરણજીવિતદુઃખસૌખ્યમ્ ।
કર્માણ્યહંકૃતિરસેન ચિકીર્ષવસ્તે
મિથ્યાદૃશો નિયતમાત્મહનો ભવન્તિ ॥૧૬૬॥

જો મરદિ જો ય દુહિદો જાયદિ કમ્મોદણ સો સવ્વો ।
તમ્હા દુ મારિદો દે દુહાવિદો ચેદિ ણ હુ મિચ્છા ॥૨૫૭॥
જો ણ મરદિ ણ ય દુહિદો સો વિ ય કમ્મોદણ ચેવ ખલુ ।
તમ્હા ણ મારિદો ણો દુહાવિદો ચેદિ ણ હુ મિચ્છા ॥૨૫૮॥

[एतत् अज्ञानम्] તે તો અજ્ઞાન છે. ૧૬૮.

ફરી આ જ અર્થને દેઢ કરતું અને આગળના કથનની સૂચનારૂપ કાવ્ય હવે કહે છે :—

શ્લોકોકાર્થ :—[एतत् अज्ञानम् अधिगम्य] આ (પૂર્વે કહેલી માન્યતારૂપ) અજ્ઞાનને પામીને [ये परात् परस्य मरण-जीवित-दुःख-सौख्यम् पश्यन्ति] જે પુરુષો પરથી પરનાં મરણ, જીવન, દુઃખ, સુખ દેખે છે અર્થાત્ માને છે, [ते] તે પુરુષો—[अहंकृतिरसेन कर्माणि चिकीर्षवः] કે જેઓ એ રીતે અહંકાર-રસથી કર્મો કરવાના ઈચ્છક છે (અર્થાત્ ‘હું આ કર્મોને કરું છું’ એવા અહંકારરૂપી રસથી જેઓ કર્મ કરવાની—મારવા-જિવાડવાની, સુખી-દુઃખી કરવાની—વાંછા કરનારા છે) તેઓ—[नियतम्] નિયમથી [मिथ्यादृशः आत्महनः भवन्ति] મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, પોતાના આત્માનો ઘાત કરનારા છે.

ભાવાર્થ :—જેઓ પરને મારવા-જિવાડવાનો તથા સુખ-દુઃખ કરવાનો અભિપ્રાય કરે છે તેઓ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેઓ પોતાના સ્વરૂપથી ચ્યુત થયા થકા રાગી, દ્વેષી, મોહી થઈને પોતાથી જ પોતાનો ઘાત કરે છે, તેથી હિંસક છે. ૧૬૮.

હવે આ અર્થને ગાથા દ્વારા કહે છે :—

મરતો અને જે દુખી થતો—સૌ કર્મના ઉદયે બને,
તેથી ‘હણ્યો મેં, દુખી કર્યો’—તુજ મત શું નહિ મિથ્યા ખરે? ૨૫૭.
વળી નવ મરે, નવ દુખી બને, તે કર્મના ઉદયે ખરે,
‘મેં નવ હણ્યો, નવ દુખી કર્યો’—તુજ મત શું નહિ મિથ્યા ખરે? ૨૫૮.

યો પ્રિયતે યશ્ચ દુઃખિતો જાયતે કર્મોદયેન સ સર્વઃ ।
તસ્માત્તુ મારિતસ્તે દુઃખિતશ્ચેતિ ન ખલુ મિથ્યા ॥૨૫૭॥
યો ન પ્રિયતે ન ચ દુઃખિતઃ સોઽપિ ચ કર્મોદયેન ચૈવ ખલુ ।
તસ્માન્ન મારિતો નો દુઃખિતશ્ચેતિ ન ખલુ મિથ્યા ॥૨૫૮॥

યો હિ પ્રિયતે જીવતિ વા, દુઃખિતો ભવતિ સુખિતો ભવતિ વા, સ ખલુ સ્વકર્મોદયેનૈવ, તદભાવે તસ્ય તથા ભવિતુમશક્યત્વાત્ । તતઃ મયાયં મારિતઃ, અયં જીવિતઃ, અયં દુઃખિતઃ કૃતઃ, અયં સુખિતઃ કૃતઃ ઇતિ પશ્યન્ મિથ્યાદૃષ્ટિઃ ।

(અનુદ્દુભ)

મિથ્યાદૃષ્ટેઃ સ એવાસ્ય બન્ધહેતુર્વિપર્યયાત્ ।

ય એવાધ્યવસાયોઽયમજ્ઞાનાત્માઽસ્ય દૃશ્યતે ॥૧૭૦॥

ગાથાર્થ :—[યઃ પ્રિયતે] જે મરે છે [ચ] અને [યઃ દુઃખિતઃ જાયતે] જે દુઃખી થાય છે [સઃ સર્વઃ] તે સૌ [કર્મોદયેન] કર્મના ઉદયથી થાય છે; [તસ્માત્ તુ] તેથી [મારિતઃ ચ દુઃખિતઃ] ‘મેં માર્યો, મેં દુઃખી કર્યો’ [ઇતિ] એવો [તે] તારો અભિપ્રાય [ન ખલુ મિથ્યા] શું ખરેખર મિથ્યા નથી?

[ચ] વળી [યઃ ન પ્રિયતે] જે નથી મરતો [ચ] અને [ન દુઃખિતઃ] નથી દુઃખી થતો [સઃ અપિ] તે પણ [ખલુ] ખરેખર [કર્મોદયેન ચ એવ] કર્મના ઉદયથી જ થાય છે; [તસ્માત્] તેથી [ન મારિતઃ ચ ન દુઃખિતઃ] ‘મેં ન માર્યો, મેં ન દુઃખી કર્યો’ [ઇતિ] એવો તારો અભિપ્રાય [ન ખલુ મિથ્યા] શું ખરેખર મિથ્યા નથી?

ટીકા :—જે મરે છે અથવા જીવે છે, દુઃખી થાય છે અથવા સુખી થાય છે, તે ખરેખર પોતાના કર્મના ઉદયથી જ થાય છે, કારણ કે પોતાના કર્મના ઉદયના અભાવમાં તેનું તે પ્રમાણે થવું (અર્થાત્ મરવું, જીવવું, દુઃખી થવું કે સુખી થવું) અશક્ય છે. માટે ‘મેં આને માર્યો, આને જિવાડ્યો, આને દુઃખી કર્યો, આને સુખી કર્યો’ એવું દેખનાર અર્થાત્ માનનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ કોઈનું માર્યું મરતું નથી, જિવાડ્યું જીવતું નથી, સુખી-દુઃખી કર્યું સુખી-દુઃખી થતું નથી; તેથી જે મારવા, જિવાડવા આદિનો અભિપ્રાય કરે તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ જ હોય—એમ નિશ્ચયનું વચન છે. અહીં વ્યવહારનય ગૌણ છે.

હવે આગળના કથનની સૂચનારૂપ શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[અસ્ય મિથ્યાદૃષ્ટેઃ] મિથ્યાદૃષ્ટિને [યઃ એવ અયમ્ અજ્ઞાનાત્મા અધ્યવસાયઃ દૃશ્યતે]

एसा दु जा मदी दे दुखिदसुहिदे करेमि सत्ते त्ति ।

एसा दे मूढमदी सुहासुहं बंधदे कम्मं ॥२५६॥

एषा तु या मतिस्ते दुःखितसुखितान् करोमि सत्त्वानिति ।

एषा ते मूढमतिः शुभाशुभं बध्नाति कर्म ॥२५६॥

પરજીવાનહં હિનસ્મિ, ન હિનસ્મિ, દુઃખયામિ, સુખયામિ ઇતિ ય ઇવાયમજ્ઞાનમયો-
ઽધ્યવસાયો મિથ્યાદૃષ્ટેઃ, સ ઇવ સ્વયં રાગાદિરૂપત્વાત્તસ્ય શુભાશુભબન્ધહેતુઃ ।

અથાધ્યવસાયં બન્ધહેતુત્વેનાવધારયતિ—

જે આ અજ્ઞાનસ્વરૂપ *અધ્યવસાય જોવામાં આવે છે [સઃ ઇવ] તે અધ્યવસાય જ, [વિપર્યયાત્] વિપર્યયસ્વરૂપ (–વિપરીત, મિથ્યા) હોવાથી, [અસ્ય બન્ધહેતુઃ] તે મિથ્યાદૃષ્ટિને બંધનું કારણ છે.

ભાવાર્થ :—જૂઠો અભિપ્રાય તે જ મિથ્યાત્વ, તે જ બંધનું કારણ—એમ જાણવું. ૧૭૦.

હવે, આ અજ્ઞાનમય અધ્યવસાય જ બંધનું કારણ છે એમ ગાથામાં કહે છે :—

આ બુદ્ધિ જે તુજ—‘દુખિત તેમ સુખી કરું છું જીવને’,

તે મૂઢ મતિ તારી અરે! શુભ અશુભ બાંધે કર્મને. ૨૫૯.

ગાથાર્થ :—[તે] તારી [યા ઇષા મતિઃ તુ] જે આ બુદ્ધિ છે કે હું [સત્ત્વાન્] જીવોને [દુઃખિતસુખિતાન્] દુઃખી-સુખી [કરોમિ ઇતિ] કરું છું, [ઈષા તે મૂઢમતિઃ] તે આ તારી મૂઢ બુદ્ધિ જ (મોહસ્વરૂપ બુદ્ધિ જ) [શુભાશુભં કર્મ] શુભાશુભ કર્મને [વધ્નાતિ] બાંધે છે.

ટીકા :—‘પર જીવોને હું હણું છું, નથી હણતો, દુઃખી કરું છું, સુખી કરું છું’ એવો જે આ અજ્ઞાનમય અધ્યવસાય મિથ્યાદૃષ્ટિને છે, તે જ (અર્થાત્ તે અધ્યવસાય જ) પોતે રાગાદિરૂપ હોવાથી તેને (–મિથ્યાદૃષ્ટિને) શુભાશુભ બંધનું કારણ છે.

ભાવાર્થ :—મિથ્યા અધ્યવસાય બંધનું કારણ છે.

હવે, અધ્યવસાયને બંધના કારણ તરીકે બરાબર નક્કી કરે છે—ઠરાવે છે (અર્થાત્

★ જે પરિણામ મિથ્યા અભિપ્રાય સહિત હોય (–સ્વપરના એકત્વના અભિપ્રાય સહિત હોય) અથવા વૈભાવિક હોય તે પરિણામ માટે અધ્યવસાય શબ્દ વપરાય છે. (મિથ્યા) નિશ્ચય, (મિથ્યા) અભિપ્રાય —એવા અર્થમાં પણ તે શબ્દ વપરાય છે.

દુઃખિદસુહિદે સત્તે કરેમિ જં એવમજ્ઞવસિદં તે ।
 તં પાવબંધગં વા પુણ્ણસસ વ બંધગં હોદિ ॥૨૬૦॥
 મારિમિ જીવાવેમિ ય સત્તે જં એવમજ્ઞવસિદં તે ।
 તં પાવબંધગં વા પુણ્ણસસ વ બંધગં હોદિ ॥૨૬૧॥
 દુઃખિતસુખિતાન્ સત્ત્વાન્ કરોમિ યદેવમધ્યવસિતં તે ।
 તત્પાપબન્ધકં વા પુણ્ણસસ વા બન્ધકં ભવતિ ॥૨૬૦॥
 માર્યામિ જીવ્યામિ ચ સત્ત્વાન્ યદેવમધ્યવસિતં તે ।
 તત્પાપબન્ધકં વા પુણ્ણસસ વા બન્ધકં ભવતિ ॥૨૬૧॥

ય એવાયં મિથ્યાદષ્ટેરજ્ઞાનજન્મા રાગમયોઽધ્યવસાયઃ સ એવ બન્ધહેતુઃ ઇત્યવ-

મિથ્યા અધ્યવસાય જ બંધનું કારણ છે એમ નિયમથી કહે છે) :—

કરતો તું અધ્યવસાન—‘દુખિત-સુખી કરું છું જીવને’,
 તે પાપનું બંધક અગર તો પુણ્યનું બંધક બને. ૨૬૦.
 કરતો તું અધ્યવસાન—‘મારું જિવાડું છું પૂર જીવને’,
 તે પાપનું બંધક અગર તો પુણ્યનું બંધક બને. ૨૬૧.

ગાથાર્થ :—‘[સત્ત્વાન્] હું જીવોને [દુઃખિતસુખિતાન્] દુઃખી-સુખી [કરોમિ] કરું છું’
 [એવમ્] આવું [યત્ તે અધ્યવસિતં] જે તારું *અધ્યવસાન, [તત્] તે જ [પાપબન્ધકં વા] પાપનું
 બંધક [પુણ્યસ્ય બન્ધકં વા] અથવા પુણ્યનું બંધક [ભવતિ] થાય છે.

‘[સત્ત્વાન્] હું જીવોને [માર્યામિ ચ જીવ્યામિ] મારું છું અને જિવાડું છું’ [એવમ્] આવું
 [યત્ તે અધ્યવસિતં] જે તારું અધ્યવસાન, [તત્] તે જ [પાપબન્ધકં વા] પાપનું બંધક [પુણ્યસ્ય
 બન્ધકં વા] અથવા પુણ્યનું બંધક [ભવતિ] થાય છે.

ટીકા :—મિથ્યાદષ્ટિને જે આ અજ્ઞાનથી જન્મતો રાગમય અધ્યવસાય છે તે જ બંધનું

★ જે પરિણમન મિથ્યા અભિપ્રાય સહિત હોય (—સ્વપરના એકત્વના અભિપ્રાય સહિત હોય) અથવા
 વૈભાવિક હોય તે પરિણમન માટે અધ્યવસાન શબ્દ વપરાય છે. (મિથ્યા) નિશ્ચય કરવો, (મિથ્યા)
 અભિપ્રાય કરવો—એવા અર્થમાં પણ તે શબ્દ વપરાય છે.

૩૯૦

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

ધારણીયમ્ । ન ચ પુણ્યપાપત્વેન દ્વિત્વાદ્વન્ધસ્ય તદ્વેત્વન્તરમન્વેષ્ટવ્યં; એકેનૈવાનેનાધ્યવસાયેન દુઃખ્યામિ માર્યામિ ઇતિ, સુખ્યામિ જીવ્યામીતિ ચ દ્વિધા શુભાશુભાહઙ્કારરસનિર્ભરતયા દ્વયોરપિ પુણ્યપાપયોર્બન્ધહેતુત્વસ્યાવિરોધાત્ ।

એવં હિ હિંસાધ્યવસાય એવ હિંસેત્યાયાતમ્ ।

અઙ્ગવસિદેણ બંધો સત્તે મારેડ મા વ મારેડ ।

એસો બંધસમાસો જીવાણં ણિચ્છયણયસ્સ ॥૨૬૨॥

અધ્યવસિતેન બન્ધઃ સત્ત્વાન્ મારયતુ મા વા મારયતુ ।

એષ બન્ધસમાસો જીવાનાં નિશ્ચયનયસ્ય ॥૨૬૨॥

કારણ છે એમ બરાબર નક્કી કરવું. અને પુણ્ય-પાપપણે (પુણ્ય-પાપરૂપે) બંધનું બે-પણું હોવાથી બંધના કારણનો ભેદ ન શોધવો (અર્થાત્ એમ ન માનવું કે પુણ્યબંધનું કારણ બીજું છે અને પાપબંધનું કારણ કોઈ બીજું છે); કારણ કે એક જ આ અધ્યવસાય ‘દુઃખી કરું છું, મારું છું’ એમ અને ‘સુખી કરું છું, જિવાડું છું’ એમ બે પ્રકારે શુભ-અશુભ અહંકારરસથી ભરેલાપણા વડે પુણ્ય અને પાપ—બન્નેના બંધનું કારણ હોવામાં અવિરોધ છે (અર્થાત્ એક જ અધ્યવસાયથી પુણ્ય અને પાપ—બન્નેનો બંધ થવામાં કોઈ વિરોધ નથી).

ભાવાર્થ :—આ અજ્ઞાનમય અધ્યવસાય જ બંધનું કારણ છે. તેમાં, ‘જિવાડું છું, સુખી કરું છું’ એવા શુભ અહંકારથી ભરેલો તે શુભ અધ્યવસાય છે અને ‘મારું છું, દુઃખી કરું છું’ એવા અશુભ અહંકારથી ભરેલો તે અશુભ અધ્યવસાય છે. અહંકારરૂપ મિથ્યાભાવ તો બન્નેમાં છે; તેથી અજ્ઞાનમયપણે બન્ને અધ્યવસાય એક જ છે. માટે એમ ન માનવું કે પુણ્યનું કારણ બીજું છે અને પાપનું કારણ બીજું છે. અજ્ઞાનમય અધ્યવસાય જ બન્નેનું કારણ છે.

‘આ રીતે ખરેખર હિંસાનો અધ્યવસાય જ હિંસા છે એમ ફલિત થયું’—એમ હવે કહે છે :—

મારો—ન મારો જીવને, છે બંધ અધ્યવસાનથી,

—આ જીવ કેરા બંધનો સંક્ષેપ નિશ્ચયનય થકી. ૨૬૨.

ગાથાર્થ :—[સત્ત્વાન્] જીવોને [મારયતુ] મારો [વા મા મારયતુ] અથવા ન મારો— [બન્ધઃ] કર્મબંધ [અધ્યવસિતેન] અધ્યવસાનથી જ થાય છે. [એષઃ] આ, [નિશ્ચયનયસ્ય] નિશ્ચયનયે, [જીવાનાં] જીવોના [બન્ધસમાસઃ] બંધનો સંક્ષેપ છે.

પરજીવાનાં સ્વકર્મોદયવૈચિત્ર્યવશેન પ્રાણવ્યપરોપઃ કદાચિદ્ભવતુ, કદાચિન્મા ભવતુ, ય એવ હિનસ્મીત્યહઙ્કારસનિર્ભરો હિંસાયામધ્યવસાયઃ સ એવ નિશ્ચયતસ્તસ્ય બન્ધહેતુઃ, નિશ્ચયેન પરભાવસ્ય પ્રાણવ્યપરોપસ્ય પરેણ કર્તુમશક્યત્વાત્ ।

અથાધ્યવસાયં પાપપુણ્યયોર્બન્ધહેતુત્વેન દર્શયતિ—

એવમલિણ અદત્તે અવંભચેરે પરિગ્ગહે ચેવ ।

કીરદિ અઙ્ગવસાણં જં તેણ દુ બઙ્ગદે પાવં ॥૨૬૩॥

તહ વિ ય સચ્ચે દત્તે વંભે અપ્પરિગ્ગહત્તણે ચેવ ।

કીરદિ અઙ્ગવસાણં જં તેણ દુ બઙ્ગદે પુણ્ણં ॥૨૬૪॥

ટીકા :—પર જીવોને પોતાના કર્મના ઉદયની વિચિત્રતાના વશે પ્રાણોનો વ્યપરોપ (—ઉચ્છેદ, વિયોગ) કદાચિત્ થાઓ, કદાચિત્ ન થાઓ,—‘હું હણું છું’ એવો જે અહંકારરસથી ભરેલો હિંસામાં અધ્યવસાય (અર્થાત્ હિંસાનો અધ્યવસાય) તે જ નિશ્ચયથી તેને (હિંસાનો અધ્યવસાય કરનારા જીવને) બંધનું કારણ છે, કેમ કે નિશ્ચયથી પરનો ભાવ એવો જે પ્રાણોનો વ્યપરોપ તે પરથી કરાવો અશક્ય છે (અર્થાત્ તે પરથી કરી શકાતો નથી).

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયનયે બીજાના પ્રાણોનો વિયોગ બીજાથી કરી શકાતો નથી; તેના પોતાના કર્મના ઉદયની વિચિત્રતાવશ કદાચિત્ થાય છે, કદાચિત્ નથી થતો. માટે જે એમ માને છે—અહંકાર કરે છે કે ‘હું પર જીવને મારું છું’, તેનો તે અહંકારરૂપ અધ્યવસાય અજ્ઞાનમય છે. તે અધ્યવસાય જ હિંસા છે—પોતાના વિશુદ્ધ ચૈતન્યપ્રાણનો ઘાત છે, અને તે જ બંધનું કારણ છે. આ નિશ્ચયનયનો મત છે.

અહીં વ્યવહારનયને ગૌણ કરીને કહ્યું છે એમ જાણવું. માટે તે કથન કથંચિત્ (અર્થાત્ અપેક્ષાપૂર્વક) છે એમ સમજવું; સર્વથા એકાંતપક્ષ તો મિથ્યાત્વ છે.

હવે, (હિંસા-અહિંસાની જેમ સર્વ કાર્યોમાં) અધ્યવસાયને જ પાપ-પુણ્યના બંધના કારણપણે દર્શાવે છે :—

એમ અલીકમાંહી, અદત્તમાં, અબ્રહ્મ ને પરિગ્રહ વિષે

જે થાય અધ્યવસાન તેથી પાપબંધન થાય છે. ૨૬૩.

એ રીત સત્યે, દત્તમાં, વળી બ્રહ્મ ને અપરિગ્રહે

જે થાય અધ્યવસાન તેથી પુણ્યબંધન થાય છે. ૨૬૪.

એવમલીકેઽદત્તેઽબ્રહ્મચર્યે પરિગ્રહે ચૈવ ।
 ક્રિયતેઽધ્યવસાનં યત્તેન તુ વધ્યતે પાપમ્ ॥૨૬૩॥
 તથાપિ ચ સત્યે દત્તે બ્રહ્મણિ અપરિગ્રહત્વે ચૈવ ।
 ક્રિયતેઽધ્યવસાનં યત્તેન તુ વધ્યતે પુણ્યમ્ ॥૨૬૪॥

એવમયમજ્ઞાનાત્ યો યથા હિંસાયાં વિધીયતેઽધ્યવસાયઃ, તથા અસત્યાદત્તાબ્રહ્મ-
 પરિગ્રહેષુ યશ્ચ વિધીયતે સ સર્વોઽપિ કેવલ એવ પાપબન્ધહેતુઃ । યસ્તુ અહિંસાયાં યથા
 વિધીયતે અધ્યવસાયઃ, તથા યશ્ચ સત્યદત્તબ્રહ્માપરિગ્રહેષુ વિધીયતે સ સર્વોઽપિ કેવલ એવ
 પુણ્યબન્ધહેતુઃ ।

ગાથાર્થ :—[એવમ્] એ રીતે (અર્થાત્ પૂર્વે હિંસાના અધ્યવસાય વિષે કહ્યું તેમ)
 [અલીકે] અસત્યમાં, [અદત્તે] અદત્તમાં, [અબ્રહ્મચર્યે] અબ્રહ્મચર્યમાં [ચ એવ] અને [પરિગ્રહે]
 પરિગ્રહમાં [યત્] જે [અધ્યવસાનં] અધ્યવસાન [ક્રિયતે] કરવામાં આવે [તેન તુ] તેનાથી [પાપં
 વધ્યતે] પાપનો બંધ થાય છે; [તથાપિ ચ] અને તેવી જ રીતે [સત્યે] સત્યમાં, [દત્તે] દત્તમાં,
 [બ્રહ્મણિ] બ્રહ્મચર્યમાં [ચ એવ] અને [અપરિગ્રહત્વે] અપરિગ્રહમાં [યત્] જે [અધ્યવસાનં]
 અધ્યવસાન [ક્રિયતે] કરવામાં આવે [તેન તુ] તેનાથી [પુણ્યં વધ્યતે] પુણ્યનો બંધ થાય છે.

ટીકા :—એ રીતે (—પૂર્વોક્ત રીતે) અજ્ઞાનથી આ જે હિંસામાં અધ્યવસાય કરવામાં
 આવે છે તેમ અસત્ય, અદત્ત, અબ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહમાં પણ જે (અધ્યવસાય) કરવામાં
 આવે, તે બધોય પાપના બંધનું એકમાત્ર (—એકનું એક) કારણ છે; અને જે અહિંસામાં
 અધ્યવસાય કરવામાં આવે છે તેમ જે સત્ય, દત્ત, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહમાં પણ
 (અધ્યવસાય) કરવામાં આવે, તે બધોય પુણ્યના બંધનું એકમાત્ર કારણ છે.

ભાવાર્થ :—જેમ હિંસામાં અધ્યવસાય તે પાપબંધનું કારણ કહ્યું છે તેમ અસત્ય,
 અદત્ત (—વગર દીધેલું લેવું તે, ચોરી), અબ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહ—તેમનામાં અધ્યવસાય તે
 પણ પાપબંધનું કારણ છે. વળી જેમ અહિંસામાં અધ્યવસાય તે પુણ્યબંધનું કારણ છે તેમ સત્ય,
 દત્ત (—દીધેલું લેવું તે), બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ—તેમનામાં અધ્યવસાય તે પણ પુણ્યબંધનું
 કારણ છે. આ રીતે, પાંચ પાપોમાં (અવ્રતોમાં) અધ્યવસાય કરવામાં આવે તે પાપબંધનું કારણ
 છે અને પાંચ (એકદેશ કે સર્વદેશ) વ્રતોમાં અધ્યવસાય કરવામાં આવે તે પુણ્યબંધનું કારણ
 છે. પાપ અને પુણ્ય બન્નેના બંધનમાં, અધ્યવસાય જ એકમાત્ર બંધ-કારણ છે.

ન ચ બાહ્યવસ્તુ દ્વિતીયોઽપિ બન્ધહેતુરિતિ શઙ્ક્યમ્—

વત્થું પડુચ્ચ જં પુણ અજ્ઙવસાણં તુ હોદિ જીવાણં ।

ણ ય વત્થુદો દુ બંધો અજ્ઙવસાણેણ બંધોઽત્થિ ॥૨૬૫॥

વસ્તુ પ્રતીત્ય યત્પુનરધ્યવસાણં તુ ભવતિ જીવાનામ્ ।

ન ચ વસ્તુતસ્તુ બન્ધોઽધ્યવસાણેન બન્ધોઽસ્તિ ॥૨૬૫॥

અધ્યવસાણમેવ બન્ધહેતુઃ, ન તુ બાહ્યવસ્તુ, તસ્ય બન્ધહેતોરધ્યવસાણસ્ય હેતુત્વેનૈવ ચરિતાર્થત્વાત્ । તર્હિ કિમર્થો બાહ્યવસ્તુપ્રતિષેધઃ ? અધ્યવસાણપ્રતિષેધાર્થઃ । અધ્યવસાણસ્ય હિ બાહ્યવસ્તુ આશ્રયભૂતં; ન હિ બાહ્યવસ્ત્વનાશ્રિત્ય અધ્યવસાણમાત્માણં લભતે । યદિ બાહ્યવસ્ત્વનાશ્રિત્યાપિ અધ્યવસાણં જાયેત તદા, યથા વીરસૂસુતસ્યાશ્રયભૂતસ્ય સદ્ભાવે

વળી ‘બાહ્યવસ્તુ તે બીજું પણ બંધનું કારણ હશે’ એવી શંકા ન કરવી. (‘અધ્યવસાય તે બંધનું એક કારણ હશે અને બાહ્યવસ્તુ તે બંધનું બીજું કારણ હશે’ એવી પણ શંકા કરવી યોગ્ય નથી; અધ્યવસાય જ એકનું એક બંધનું કારણ છે, બાહ્યવસ્તુ બંધનું કારણ નથી.) આવા અર્થની ગાથા હવે કહે છે :—

જે થાય અધ્યવસાણ જીવને, વસ્તુ-આશ્રિત તે બને,
પણ વસ્તુથી નથી બંધ, અધ્યવસાણમાત્રથી બંધ છે. ૨૬૫.

ગાથાર્થ :—[પુનઃ] વળી, [જીવાનામ્] જીવને [યત્] જે [અધ્યવસાણં તુ] અધ્યવસાણ [ભવતિ] થાય છે તે [વસ્તુ] વસ્તુને [પ્રતીત્ય] અવલંબીને થાય છે [ચ તુ] તોપણ [વસ્તુતઃ] વસ્તુથી [ન બન્ધઃ] બંધ નથી, [અધ્યવસાણેન] અધ્યવસાણથી જ [બન્ધઃ અસ્તિ] બંધ છે.

ટીકા :—અધ્યવસાણ જ બંધનું કારણ છે; બાહ્યવસ્તુ બંધનું કારણ નથી, કેમ કે બંધનું કારણ જે અધ્યવસાણ તેના કારણપણાથી જ બાહ્યવસ્તુને ચરિતાર્થપણું છે (અર્થાત્ બંધનું કારણ જે અધ્યવસાણ તેનું કારણ થવામાં જ બાહ્યવસ્તુનું કાર્યક્ષેત્ર પૂરું થાય છે, તે કાંઈ બંધનું કારણ થતી નથી). અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે—જો બાહ્યવસ્તુ બંધનું કારણ નથી તો (‘બાહ્યવસ્તુનો પ્રસંગ ન કરો, ત્યાગ કરો’ એમ) બાહ્યવસ્તુનો પ્રતિષેધ (નિષેધ) શા માટે કરવામાં આવે છે? તેનું સમાધાન :—અધ્યવસાણના પ્રતિષેધ અર્થે બાહ્યવસ્તુનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે. અધ્યવસાણને બાહ્યવસ્તુ આશ્રયભૂત છે; બાહ્યવસ્તુનો આશ્રય કર્યા વિના અધ્યવસાણ પોતાના સ્વરૂપને પામતું નથી અર્થાત્ ઊપજતું નથી. જો બાહ્યવસ્તુનો આશ્રય કર્યા વિના પણ અધ્યવસાણ

૩૯૪

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

વીરસૂસુતં હિનસ્મીત્યધ્વવસાયો જાયતે, તથા વન્ધ્યાસુતસ્યાશ્રયભૂતસ્યાસદ્ભાવેઽપિ વન્ધ્યાસુતં હિનસ્મીત્યધ્વવસાયો જાયતે। ન ચ જાયતે। તતો નિરાશ્રયં નાસ્ત્યધ્વવસાનમિતિ નિયમઃ। તત એવ ચાધ્વવસાનાશ્રયભૂતસ્ય બાહ્યવસ્તુનોઽત્યન્તપ્રતિષેધઃ, હેતુપ્રતિષેધેનૈવ હેતુમત્પ્રતિષેધાત્। ન ચ બન્ધહેતુહેતુત્વે સત્યપિ બાહ્યવસ્તુ બન્ધહેતુઃ સ્યાત્, ઈર્યાસમિતિપરિણતયતીન્દ્રપદવ્યાપાદ્યમાન-વેગાપતત્કાલચોદિતકુલિઙ્ગવત્, બાહ્યવસ્તુનો બન્ધહેતુહેતોરબન્ધહેતુત્વેન બન્ધહેતુત્વસ્યાનૈકાન્તિક-ત્વાત્। અતો ન બાહ્યવસ્તુ જીવસ્યાતદ્ભાવો બન્ધહેતુઃ, અધ્વવસાનમેવ તસ્ય તદ્ભાવો બન્ધહેતુઃ।

ઊપજતું હોય તો, જેમ આશ્રયભૂત એવા *વીરજનનીના પુત્રના સદ્ભાવમાં (કોઈને) એવો અધ્વવસાય ઊપજે છે કે 'હું વીરજનનીના પુત્રને હણું છું' તેમ આશ્રયભૂત એવા વંધ્યાપુત્રના અસદ્ભાવમાં પણ (કોઈને) એવો અધ્વવસાય ઊપજે (-ઊપજવો જોઈએ) કે 'હું વંધ્યાપુત્રને (વાંઝણીના પુત્રને) હણું છું'. પરંતુ એવો અધ્વવસાય તો (કોઈને) ઊપજતો નથી. (જ્યાં વંધ્યાનો પુત્ર જ નથી ત્યાં મારવાનો અધ્વવસાય ક્યાંથી ઊપજે?) માટે એવો નિયમ છે કે (બાહ્યવસ્તુરૂપ) આશ્રય વિના અધ્વવસાન હોતું નથી. અને તેથી જ અધ્વવસાનને આશ્રયભૂત એવી જે બાહ્યવસ્તુ તેનો અત્યંત પ્રતિષેધ છે, કેમ કે કારણના પ્રતિષેધથી જ કાર્યનો પ્રતિષેધ થાય છે. (બાહ્યવસ્તુ અધ્વવસાનનું કારણ છે તેથી તેના પ્રતિષેધથી અધ્વવસાનનો પ્રતિષેધ થાય છે). પરંતુ, જોકે બાહ્યવસ્તુ બંધના કારણનું (અર્થાત્ અધ્વવસાનનું) કારણ છે તોપણ તે (બાહ્યવસ્તુ) બંધનું કારણ નથી; કેમ કે ઈર્યાસમિતિમાં પરિણમેલા મુનીંદ્રના પગ વડે હણાઈ જતા એવા કોઈ ઝડપથી આવી પડતા કાળપ્રેરિત ઊડતા જીવડાની માફક, બાહ્યવસ્તુ—કે જે બંધના કારણનું કારણ છે તે—બંધનું કારણ નહિ થતી હોવાથી, બાહ્યવસ્તુને બંધનું કારણપણું માનવામાં અનૈકાંતિક હેત્વાભાસપણું છે—વ્યભિચાર આવે છે. (આમ નિશ્ચયથી બાહ્યવસ્તુને બંધનું કારણપણું નિર્બાધ રીતે સિદ્ધ થતું નથી.) માટે બાહ્યવસ્તુ કે જે જીવને અતદ્ભાવરૂપ છે તે બંધનું કારણ નથી; અધ્વવસાન કે જે જીવને તદ્ભાવરૂપ છે તે જ બંધનું કારણ છે.

ભાવાર્થ :—બંધનું કારણ નિશ્ચયથી અધ્વવસાન જ છે; અને જે બાહ્યવસ્તુઓ છે તે અધ્વવસાનનું આલંબન છે—તેમને આલંબીને અધ્વવસાન ઊપજે છે, તેથી તેમને અધ્વવસાનનું કારણ કહેવામાં આવે છે. બાહ્યવસ્તુ વિના નિરાશ્રયપણે અધ્વવસાન ઊપજતાં નથી તેથી બાહ્યવસ્તુઓનો ત્યાગ કરાવવામાં આવે છે. જો બંધનું કારણ બાહ્યવસ્તુ કહેવામાં આવે તો તેમાં વ્યભિચાર આવે છે. (કારણ હોવા છતાં કોઈ સ્થળે કાર્ય દેખાય અને કોઈ સ્થળે કાર્ય ન દેખાય તેને વ્યભિચાર કહે છે અને એવા કારણને વ્યભિચારી—અનૈકાંતિક—કારણાભાસ કહે છે.)

★ વીરજનની = શૂરવીરને જન્મ આપનારી; શૂરવીરની માતા.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

બંધ અધિકાર

૩૯૫

एवं बन्धहेतुत्वेन निर्धारितस्याध्यवसानस्य स्वार्थक्रियाकारित्वाभावेन मिथ्यात्वं दर्शयति—

दुःखिदसुहिदे जीवे करेमि बंधेमि तह विमोचेमि ।

जा एसा मूढमदी णिरत्थया सा हु दे मिच्छा ॥२६६॥

दुःखितसुखितान् जीवान् करोमि बन्धयामि तथा विमोचयामि ।

या एषा मूढमतिः निरर्थिका सा खलु ते मिथ्या ॥२६६॥

परान् जीवान् दुःखयामि सुखयामीत्यादि, बन्धयामि मोचयामीत्यादि वा, यदेतदध्यवसानं तत्सर्वमपि, परभावस्य परस्मिन्नव्याप्रियमाणत्वेन स्वार्थक्रियाकारित्वाभावात्, खकुसुमं

કોઈ મુનિ ઈર્યાસમિતિપૂર્વક યત્નથી ગમન કરતા હોય તેમના પગ તળે કોઈ ઊડતું જીવડું વેગથી આવી પડીને મરી ગયું તો તેની હિંસા મુનિને લાગતી નથી. અહીં બાહ્ય દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો હિંસા થઈ, પરંતુ મુનિને હિંસાનો અધ્યવસાય નહિ હોવાથી તેમને બંધ થતો નથી. જેમ તે પગ નીચે મરી જતું જીવડું મુનિને બંધનું કારણ નથી તેમ અન્ય બાહ્યવસ્તુઓ વિષે પણ સમજવું. આ રીતે બાહ્યવસ્તુને બંધનું કારણ માનવામાં વ્યભિચાર આવતો હોવાથી બાહ્યવસ્તુ બંધનું કારણ નથી એમ સિદ્ધ થયું. વળી બાહ્યવસ્તુ વિના નિરાશ્રયે અધ્યવસાન થતાં નથી તેથી બાહ્યવસ્તુનો નિષેધ પણ છે જ.

આ રીતે બંધના કારણપણે (—કારણ તરીકે) નક્કી કરવામાં આવેલું જે અધ્યવસાન તે પોતાની અર્થક્રિયા કરનારું નહિ હોવાથી મિથ્યા છે—એમ હવે દર્શાવે છે :—

કરું છું દુઃખી-સુખી જીવને, વળી બદ્ધ-મુક્ત કરું અરે!

આ મૂઢ મતિ તુજ છે નિરર્થક, તેથી છે મિથ્યા ખરે. ૨૬૬.

ગાથાર્થ :—હે ભાઈ! ‘[જીવાન્] હું જીવોને [દુઃખિતસુખિતાન્] દુઃખી-સુખી [કરોમિ] કરું છું, [બન્ધયમિ] બંધાવું છું [તથા વિમોચયમિ] તથા મુકાવું છું, [યા ણ્ણા તે મૂઢમતિઃ] એવી જે આ તારી મૂઢ મતિ (—મોહિત બુદ્ધિ) છે [સા] તે [નિરર્થિકા] નિરર્થક હોવાથી [ખલુ] ખરેખર [મિથ્યા] મિથ્યા (—ખોટી) છે.

ટીકા :—હું પર જીવોને દુઃખી કરું છું, સુખી કરું છું ઈત્યાદિ તથા બંધાવું છું, મુકાવું છું ઈત્યાદિ જે આ અધ્યવસાન છે તે બધુંય, પરભાવનો પરમાં વ્યાપાર નહિ હોવાને લીધે

લુનામીત્યધ્વસાનવન્મિથ્યારૂપં, કેવલમાત્મનોઽનર્થયૈવ ।

કુતો નાધ્વસાનં સ્વાર્થક્રિયાકારીતિ ચેત્—

અજ્ઞવસાણનિમિત્તં જીવા બજ્ઞંતિ કમ્મણા જદિ હિ ।

મુચ્ચંતિ મોક્ષમર્ગે ઠિદા ય તા કિં કરેસિ તુમં ॥૨૬૭॥

અધ્વસાનનિમિત્તં જીવા વધ્ધન્તે કર્મણા યદિ હિ ।

મુચ્ચન્તે મોક્ષમર્ગે સ્થિતાશ્ચ તત્ કિં કરોષિ ત્વમ્ ॥૨૬૭॥

યત્કિલ બન્ધયામિ મોચયામીત્યધ્વસાનં તસ્ય હિ સ્વાર્થક્રિયા યદ્વન્ધનં મોચનં જીવાનામ્ । જીવસ્ત્વસ્યાધ્વસાયસ્ય સદ્ભાવેઽપિ સરાગવીતરાગયોઃ સ્વપરિણામયોઃ અભાવાન્ન વધ્ધતે,

પોતાની અર્થક્રિયા કરનારું નહિ હોવાથી, ‘હું આકાશના ફૂલને ચૂંટું છું’ એવા અધ્વસાનની માફક મિથ્યારૂપ છે, કેવળ પોતાના અનર્થને માટે જ છે (અર્થાત્ માત્ર પોતાને જ નુકસાનનું કારણ થાય છે, પરને તો કાંઈ કરી શકતું નથી).

ભાવાર્થ :—જે પોતાની અર્થક્રિયા (–પ્રયોજનભૂત ક્રિયા) કરી શકતું નથી તે નિરર્થક છે, અથવા જેનો વિષય નથી તે નિરર્થક છે. જીવ પર જીવોને દુઃખી-સુખી આદિ કરવાની બુદ્ધિ કરે છે, પરંતુ પર જીવો તો પોતાના કર્યા દુઃખી-સુખી થતા નથી; તેથી તે બુદ્ધિ નિરર્થક છે અને નિરર્થક હોવાથી મિથ્યા છે—ખોટી છે.

હવે પૂછે છે કે અધ્વસાય પોતાની અર્થક્રિયા કરનારું કઈ રીતે નથી? તેનો ઉત્તર કહે છે :—

સૌ જીવ અધ્વસાનકારણ કર્મથી બંધાય જ્યાં
ને મોક્ષમર્ગે સ્થિત જીવો મુકાય, તું શું કરે ભલા? ૨૬૭.

ગાથાર્થ :—હે ભાઈ! [યદિ હિ] જો ખરેખર [અધ્વસાનનિમિત્તં] અધ્વસાનના નિમિત્તે [જીવાઃ] જીવો [કર્મણા વધ્ધન્તે] કર્મથી બંધાય છે [ચ] અને [મોક્ષમર્ગે સ્થિતાઃ] મોક્ષમર્ગમાં સ્થિત [મુચ્ચન્તે] મુકાય છે, [તદ્] તો [ત્વમ્ કિં કરોષિ] તું શું કરે છે? (તારો તો બાંધવા-છોડવાનો અભિપ્રાય વિફળ ગયો.)

ટીકા :—‘હું બંધાવું છું, મુકાવું છું’ એવું જે અધ્વસાન છે તેની પોતાની અર્થક્રિયા જીવોને બાંધવા, મૂકવા (–મુક્ત કરવા, છોડવા) તે છે. પરંતુ જીવ તો, આ અધ્વસાયનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ, પોતાના સરાગ-વીતરાગ પરિણામના અભાવથી નથી બંધાતો, નથી મુકાતો; અને

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

બંધ અધિકાર

૩૯૭

ન મુચ્યતે; સરાગવીતરાગયોઃ સ્વપરિણામયોઃ સદ્ભાવાત્તસ્યાધ્યવસાયસ્યાભાવેઽપિ બદ્યતે, મુચ્યતે ચ ।
તતઃ પરત્રાકિઞ્ચિત્કરત્વાન્નેદમધ્યવસાનં સ્વાર્થક્રિયાકારિ; તત્તશ્ચ મિથ્યૈવેતિ ભાવઃ ।

(અનુદ્દુમ્)

અનેનાધ્યવસાયેન નિષ્ફલેન વિમોહિતઃ ।

તત્કિઞ્ચનાપિ નૈવાસ્તિ નાત્માત્માનં કરોતિ યત્ ॥૧૭૧॥

સવ્વે કરેદિ જીવો અઙ્ગવસાણેણ તિરિયણેરડ્ણ ।

દેવમણુણ ય સવ્વે પુણ્ણં પાવં ચ ણેયવિહં ॥૨૬૮॥

પોતાના સરાગ-વીતરાગ પરિણામના સદ્ભાવથી, તે અધ્યવસાયનો અભાવ હોવા છતાં પણ, બંધાય છે, મુકાય છે. માટે પરમાં અકિંચિત્કર હોવાથી (અર્થાત્ કાંઈ નહિ કરી શકતું હોવાથી) આ અધ્યવસાન પોતાની અર્થક્રિયા કરનારું નથી; અને તેથી મિથ્યા જ છે.—આવો ભાવ (આશય) છે.

ભાવાર્થ :—જે હેતુ કાંઈ પણ ન કરે તે અકિંચિત્કર કહેવાય છે. આ બાંધવા-છોડવાનું અધ્યવસાન પણ પરમાં કાંઈ કરતું નથી; કારણ કે તે અધ્યવસાન ન હોય તોપણ જીવ પોતાના સરાગ-વીતરાગ પરિણામથી બંધ-મોક્ષને પામે છે, અને તે અધ્યવસાન હોય તોપણ પોતાના સરાગ-વીતરાગ પરિણામના અભાવથી બંધ-મોક્ષને નથી પામતો. આ રીતે અધ્યવસાન પરમાં અકિંચિત્કર હોવાથી સ્વ-અર્થક્રિયા કરનારું નથી અને તેથી મિથ્યા છે.

હવે આ અર્થના કળશરૂપે અને આગળના કથનની સૂચનિકારૂપે શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[અનેન નિષ્ફલેન અધ્યવસાયેન મોહિતઃ] આ નિષ્ફળ (નિરર્થક) અધ્યવસાયથી મોહિત થયો થકો [આત્મા] આત્મા [તત્ કિઞ્ચન અપિ ન એવ અસ્તિ યત્ આત્માનં ન કરોતિ] પોતાને સર્વરૂપ કરે છે,—એવું કાંઈ પણ નથી કે જે-રૂપ પોતાને ન કરતો હોય.

ભાવાર્થ :—આ આત્મા મિથ્યા અભિપ્રાયથી ભૂલ્યો થકો યતુર્ગતિ-સંસારમાં જેટલી અવસ્થાઓ છે, જેટલા પદાર્થો છે તે સર્વરૂપ પોતાને થયેલો માને છે; પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને નથી ઓળખતો. ૧૭૧.

હવે આ અર્થને સ્પષ્ટ રીતે ગાથામાં કહે છે :—

તિર્યચ, નારક, દેવ, માનવ, પુણ્ય-પાપ વિવિધ જે,
તે સર્વરૂપ નિજને કરે છે જીવ અધ્યવસાનથી. ૨૬૮.

ધમ્માધમ્મં ચ તથા જીવાજીવે અલોગલોગં ચ ।
સવ્વે કરેદિ જીવો અજ્ઞવસાણેણ અપ્પાણં ॥૨૬૬॥

સર્વાન્ કરોતિ જીવોઽધ્યવસાનેન તિર્યઙ્નૈરયિકાન્ ।
દેવમનુજાંશ્ચ સર્વાન્ પુણ્યં પાપં ચ નૈકવિધમ્ ॥૨૬૮॥
ધર્માધર્મં ચ તથા જીવાજીવૌ અલોકલોકં ચ ।
સર્વાન્ કરોતિ જીવઃ અધ્યવસાનેન આત્માનમ્ ॥૨૬૬॥

યથાયમેવં ક્રિયાગર્ભહિંસાધ્યવસાનેન હિંસકં, ઇતરાધ્યવસાનેરિતરં ચ આત્માત્માનં કુર્યાત્, તથા વિપચ્ચમાનનારકાધ્યવસાનેન નારકં, વિપચ્ચમાનતિર્યગધ્યવસાનેન તિર્યજ્જં, વિપચ્ચમાન-મનુષ્યાધ્યવસાનેન મનુષ્યં, વિપચ્ચમાનદેવાધ્યવસાનેન દેવં, વિપચ્ચમાનસુખાદિપુણ્યાધ્યવસાનેન

વળી એમ ધર્મ-અધર્મ, જીવ-અજીવ, લોક-અલોક જે, તે સર્વરૂપ નિજને કરે છે જીવ અધ્યવસાનથી. ૨૬૯.

ગાથાર્થ :—[જીવઃ] જીવ [અધ્યવસાનેન] અધ્યવસાનથી [તિર્યઙ્નૈરયિકાન્] તિર્યચ, નારક, [દેવમનુજાન્ ચ] દેવ અને મનુષ્ય [સર્વાન્] એ સર્વ પર્યાયો, [ચ] તથા [નૈકવિધમ્] અનેક પ્રકારનાં [પુણ્યં પાપં] પુણ્ય અને પાપ—[સર્વાન્] એ બધારૂપ [કરોતિ] પોતાને કરે છે. [તથા ચ] વળી તેવી રીતે [જીવઃ] જીવ [અધ્યવસાનેન] અધ્યવસાનથી [ધર્માધર્મં] ધર્મ-અધર્મ, [જીવાજીવૌ] જીવ-અજીવ [ચ] અને [અલોકલોકં] લોક-અલોક—[સર્વાન્] એ બધારૂપ [આત્માનમ્ કરોતિ] પોતાને કરે છે.

ટીકા :—જેવી રીતે આ આત્મા પૂર્વોક્ત પ્રકારે *ક્રિયા જેનો ગર્ભ છે એવા હિંસાના અધ્યવસાનથી પોતાને હિંસક કરે છે, (અહિંસાના અધ્યવસાનથી પોતાને અહિંસક કરે છે) અને અન્ય અધ્યવસાનોથી પોતાને અન્ય કરે છે, તેવી જ રીતે ઉદયમાં આવતા નારકના અધ્યવસાનથી પોતાને નારક (—નારકી) કરે છે, ઉદયમાં આવતા તિર્યચના અધ્યવસાનથી પોતાને તિર્યચ કરે છે, ઉદયમાં આવતા મનુષ્યના અધ્યવસાનથી પોતાને મનુષ્ય કરે છે, ઉદયમાં આવતા દેવના અધ્યવસાનથી પોતાને દેવ કરે છે, ઉદયમાં આવતા સુખ આદિ પુણ્યના અધ્યવસાનથી પોતાને

★ હિંસા આદિનાં અધ્યવસાનો રાગદ્વેષના ઉદયમય એવી હણવા આદિની ક્રિયાઓથી ભરેલાં છે, અર્થાત્ તે ક્રિયાઓ સાથે આત્માનું તન્મયપણું હોવાની માન્યતારૂપ છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

બંધ અધિકાર

૩૯૯

પુણ્યં, વિપચ્યમાનદુઃખાદિપાપાધ્યવસાનેન પાપમાત્માનં કુર્યાત્ । તથૈવ ચ જ્ઞાયમાનધર્માધ્યવસાનેન ધર્મં, જ્ઞાયમાનાધર્માધ્યવસાનેનાધર્મં, જ્ઞાયમાનજીવાન્તરાધ્યવસાનેન જીવાન્તરં, જ્ઞાયમાનપુદ્ગલાધ્યવસાનેન પુદ્ગલં, જ્ઞાયમાનલોકાકાશાધ્યવસાનેન લોકાકાશં, જ્ઞાયમાનાલોકાકાશાધ્યવસાનેનાલોકાકાશમાત્માનં કુર્યાત્ ।

(ઇન્દ્રવજ્રા)

વિશ્વાદ્વિભક્તોઽપિ હિ યત્પ્રભાવા-
દાત્માનમાત્મા વિદધાતિ વિશ્વમ્ ।
મોહૈકકન્દોઽધ્યવસાય એષ
નાસ્તીહ યેષાં યતયસ્ત એવ ॥૧૭૨॥

પુણ્યરૂપ કરે છે અને ઉદયમાં આવતા દુઃખ આદિ પાપના અધ્યવસાનથી પોતાને પાપરૂપ કરે છે; વળી તેવી જ રીતે જાણવામાં આવતો જે ધર્મ (અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાય) તેના અધ્યવસાનથી પોતાને ધર્મરૂપ કરે છે, જાણવામાં આવતા અધર્મના (અર્થાત્ અધર્માસ્તિકાયના) અધ્યવસાનથી પોતાને અધર્મરૂપ કરે છે, જાણવામાં આવતા અન્ય જીવના અધ્યવસાનથી પોતાને અન્યજીવરૂપ કરે છે, જાણવામાં આવતા પુદ્ગલના અધ્યવસાનથી પોતાને પુદ્ગલરૂપ કરે છે, જાણવામાં આવતા લોકાકાશના અધ્યવસાનથી પોતાને લોકાકાશરૂપ કરે છે અને જાણવામાં આવતા અલોકાકાશના અધ્યવસાનથી પોતાને અલોકાકાશરૂપ કરે છે. (આ રીતે આત્મા અધ્યવસાનથી પોતાને સર્વરૂપ કરે છે.)

ભાવાર્થ :—આ અધ્યવસાન અજ્ઞાનરૂપ છે તેથી તેને પોતાનું પરમાર્થ સ્વરૂપ ન જાણવું. તે અધ્યવસાનથી જ આત્મા પોતાને અનેક અવસ્થારૂપ કરે છે અર્થાત્ તેમનામાં પોતાપણું માની પ્રવર્તે છે.

હવે આ અર્થના કળશરૂપે તથા આગળના કથનની સૂચનિકારૂપે કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[વિશ્વાત્ વિભક્તઃ અપિ હિ] વિશ્વથી (સમસ્ત દ્રવ્યોથી) ભિન્ન હોવા છતાં [આત્મા] આત્મા [યત્-પ્રભાવાત્ આત્માનમ્ વિશ્વમ્ વિદધાતિ] જેના પ્રભાવથી પોતાને વિશ્વરૂપ કરે છે [એષઃ અધ્યવસાયઃ] એવો આ અધ્યવસાય—[મોહ-એક-કન્દઃ] કે જેનું મોહ જ એક મૂળ છે તે—[યેષાં ઇહ નાસ્તિ] જેમને નથી [તે એવ યતયઃ] તે જ મુનિઓ છે. ૧૭૨.

આ અધ્યવસાય જેમને નથી તે મુનિઓ કર્મથી લેપાતા નથી—એમ હવે ગાથામાં કહે છે :—

एदाणि णत्थि जेसिं अज्झवसाणाणि एवमादीणि ।
ते असुहेण सुहेण व कम्मेण मुणी ण लिप्पंति ॥२७०॥

एतानि न सन्ति येषामध्यवसानान्येवमादीनि ।
ते अशुभेन शुभेन वा कर्मणा मुनयो न लिप्यन्ते ॥२७०॥

एतानि किल यानि त्रिविधान्यध्यवसानानि तानि समस्तान्यपि शुभाशुभ-
कर्मबन्धनिमित्तानि, स्वयमज्ञानादिरूपत्वात् । तथाहि—यदिदं हिनस्मीत्याद्यध्यवसानं तत्,
ज्ञानमयत्वेनात्मनः सदहेतुकज्ञप्त्येकक्रियस्य रागद्वेषविपाकमयीनां हननादिक्रियाणां च विशेषज्ञानेन
विविक्तात्माज्ञानात्, अस्ति तावदज्ञानं, विविक्तात्मादर्शनादस्ति च मिथ्यादर्शनं,

એ આદિ અધ્યવસાન વિષવિધ વર્તતાં નહિ જેમને,
તે મુનિવરો લેપાય નહિ-શુભ કે અશુભ કર્મો વડે. ૨૭૦.

ગાથાર્થ :—[एतानि] आ (पूर्वे कहेलां) [एवमादीनि] तथा आवां बीजां पशु
[अध्यवसानानि] अध्यवसान [येषाम्] જેમને [न सन्ति] નથી, [ते मुनयः] તે મુનિઓ [અશુભેન]
અશુભ [વા શુભેન] કે શુભ [કર્મणा] કર્મથી [ન લિપ્યન્તે] લેપાતા નથી.

ટીકા :—આ જે ત્રણ પ્રકારનાં અધ્યવસાનો છે તે બધાંય પોતે અજ્ઞાનાદિરૂપ (અર્થાત્
અજ્ઞાન, મિથ્યાદર્શન અને અચારિત્રરૂપ) હોવાથી શુભાશુભ કર્મબંધનાં નિમિત્ત છે. તે વિશેષ
સમજાવવામાં આવે છે :—‘હું (પર જીવોને) હણું છું’ ઈત્યાદિ જે આ અધ્યવસાન છે તે
અધ્યવસાનવાળા જીવને, જ્ઞાનમયપણાને લીધે ^૧સત્રૂપ ^૨અહેતુક ^૩જ્ઞપ્તિ જ જેની એક ક્રિયા
છે એવા આત્માનો અને રાગદ્વેષના ઉદયમય એવી ^૪હનન આદિ ક્રિયાઓનો ^૫વિશેષ નહિ
જાણવાને લીધે ભિન્ન આત્માનું અજ્ઞાન હોવાથી, તે અધ્યવસાન પ્રથમ તો અજ્ઞાન છે, ભિન્ન

૧. સત્રૂપ = સત્તાસ્વરૂપ; અસ્તિત્વસ્વરૂપ. (આત્મા જ્ઞાનમય છે તેથી સત્રૂપ અહેતુક જ્ઞપ્તિ જ તેની એક ક્રિયા છે.)
૨. અહેતુક = જેનું કોઈ કારણ નથી એવી; અકારણ; સ્વયંસિદ્ધ; સહજ.
૩. જ્ઞપ્તિ = જાણવું તે; જાણનક્રિયા. (જ્ઞપ્તિક્રિયા સત્રૂપ છે, અને સત્રૂપ હોવાથી અહેતુક છે.)
૪. હનન = હણવું તે; હણવારૂપ ક્રિયા. (હણવું વગેરે ક્રિયાઓ રાગદ્વેષના ઉદયમય છે.)
૫. વિશેષ = તફાવત; ભિન્ન લક્ષણ.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

બંધ અધિકાર

૪૦૧

વિવિક્તાત્માનાચરણાદસ્તિ ચાચારિત્રમ્ । [યત્પુનઃ નારકોઽહમિત્યાદ્યધ્યવસાનં તદપિ, જ્ઞાનમય-ત્વેનાત્મનઃ સદહેતુકજ્ઞાયકૈકભાવસ્ય કર્મોદયજનિતાનાં નારકાદિભાવાનાં ચ વિશેષાજ્ઞાનેન વિવિક્તાત્માજ્ઞાનાદસ્તિ તાવદજ્ઞાનં, વિવિક્તાત્માદર્શનાદસ્તિ ચ મિથ્યાદર્શનં, વિવિક્તાત્માના-ચરણાદસ્તિ ચાચારિત્રમ્ ।] યત્પુનરેષ ધર્મો જ્ઞાયત ઇત્યાદ્યધ્યવસાનં તદપિ, જ્ઞાનમયત્વેનાત્મનઃ સદહેતુકજ્ઞાનૈકરૂપસ્ય જ્ઞેયમયાનાં ધર્માદિરૂપાણાં ચ વિશેષાજ્ઞાનેન વિવિક્તાત્માજ્ઞાનાત્, અસ્તિ તાવદજ્ઞાનં, વિવિક્તાત્માદર્શનાદસ્તિ ચ મિથ્યાદર્શનં, વિવિક્તાત્માનાચરણાદસ્તિ ચાચારિત્રમ્ । તતો બન્ધનિમિત્તાન્યેવૈતાનિ સમસ્તાન્યધ્યવસાનાનિ । યેષામેવૈતાનિ ન વિદ્યન્તે ત એવ મુનિકુઞ્જરાઃ કેચન, સદહેતુકજ્ઞાપ્યેકક્રિયં, સદહેતુકજ્ઞાયકૈકભાવં, સદહેતુકજ્ઞાનૈકરૂપં ચ વિવિક્તમાત્માનં જાનન્તઃ, સમ્યક્પશ્યન્તોઽનુચરન્તશ્ચ, સ્વચ્છસ્વચ્છન્દોદ્યદમન્દાન્તર્જ્યોતિષોઽત્યન્તમજ્ઞાનાદિરૂપત્વા-

આત્માનું અદર્શન (અશ્રદ્ધાન) હોવાથી (તે અધ્યવસાન) મિથ્યાદર્શન છે અને ભિન્ન આત્માનું અનાચરણ હોવાથી (તે અધ્યવસાન) અચારિત્ર છે. [વળી ‘હું નારક છું’ ઇત્યાદિ જે અધ્યવસાન છે તે અધ્યવસાનવાળા જીવને પણ, જ્ઞાનમયપણાને લીધે સત્રૂપ અહેતુક જ્ઞાયક જ જેનો એક ભાવ છે એવા આત્માનો અને કર્મોદયજનિત નારક આદિ ભાવોનો વિશેષ નહિ જાણવાને લીધે ભિન્ન આત્માનું અજ્ઞાન હોવાથી, તે અધ્યવસાન પ્રથમ તો અજ્ઞાન છે, ભિન્ન આત્માનું અદર્શન હોવાથી (તે અધ્યવસાન) મિથ્યાદર્શન છે અને ભિન્ન આત્માનું અનાચરણ હોવાથી (તે અધ્યવસાન) અચારિત્ર છે.] વળી ‘આ ધર્મદ્રવ્ય જાણાય છે’ ઇત્યાદિ જે અધ્યવસાન છે તે અધ્યવસાનવાળા જીવને પણ, *જ્ઞાનમયપણાને લીધે સત્રૂપ અહેતુક જ્ઞાન જ જેનું એક રૂપ છે એવા આત્માનો અને જ્ઞેયમય એવાં ધર્માદિક રૂપોનો વિશેષ નહિ જાણવાને લીધે ભિન્ન આત્માનું અજ્ઞાન હોવાથી, તે અધ્યવસાન પ્રથમ તો અજ્ઞાન છે, ભિન્ન આત્માનું અદર્શન હોવાથી (તે અધ્યવસાન) મિથ્યાદર્શન છે અને ભિન્ન આત્માનું અનાચરણ હોવાથી (તે અધ્યવસાન) અચારિત્ર છે. માટે આ સમસ્ત અધ્યવસાનો બંધનાં જ નિમિત્ત છે.

માત્ર જેમને આ અધ્યવસાનો વિદ્યમાન નથી તે જ કોઈક (વિરલ) મુનિકુંજરો (મુનિવરો), સત્રૂપ અહેતુક જ્ઞાપિ જ જેની એક ક્રિયા છે, સત્રૂપ અહેતુક જ્ઞાયક જ જેનો એક ભાવ છે અને સત્રૂપ અહેતુક જ્ઞાન જ જેનું એક રૂપ છે એવા ભિન્ન આત્માને (—સર્વ અન્યદ્રવ્યભાવોથી જુદા આત્માને) જાણતા થકા, સમ્યક્ પ્રકારે દેખતા (શ્રદ્ધતા) થકા અને અનુચરતા થકા, સ્વચ્છ અને સ્વચ્છંદપણે ઉદયમાન (અર્થાત્ સ્વાધીનપણે પ્રકાશમાન) એવી અમંદ અંતર્જ્યોતિને અજ્ઞાનાદિરૂપપણાનો અત્યંત અભાવ હોવાથી (અર્થાત્ અંતરંગમાં

★ આત્મા જ્ઞાનમય છે તેથી સત્રૂપ અહેતુક જ્ઞાન જ તેનું એક રૂપ છે.

ભાવાત્, શુભેનાશુભેન વા કર્મણા ન ખલુ લિપ્યેન્ ।

કિમેતદધ્યવસાનં નામેતિ ચેત્—

બુદ્ધી વવસાઓ વિ ય અજ્ઞવસાણં મદી ય વિણ્ણાણં ।

એક્કદ્દમેવ સવ્વં ચિત્તં ભાવો ય પરિણામો ॥૨૭૧॥

બુદ્ધિર્વવસાયોઽપિ ચ અધ્યવસાનં મતિશ્ચ વિજ્ઞાનમ્ ।

એકાર્થમેવ સર્વં ચિત્તં ભાવશ્ચ પરિણામઃ ॥૨૭૧॥

પ્રકાશતી જ્ઞાનજ્યોતિ જરા પણ અજ્ઞાનરૂપ, મિથ્યાદર્શનરૂપ અને અચારિત્રરૂપ નહિ થતી હોવાથી) શુભ કે અશુભ કર્મથી ખરેખર લેપાતા નથી.

ભાવાર્થ :—આ જે અધ્યવસાનો છે તે ‘હું પરને હણું છું’ એ પ્રકારનાં છે, ‘હું નારક છું’ એ પ્રકારનાં છે તથા ‘હું પરદ્રવ્યને જાણું છું’ એ પ્રકારનાં છે. તેઓ, જ્યાં સુધી આત્માનો ને રાગાદિકનો, આત્માનો ને નારકાદિક કર્મોદયજનિત ભાવોનો તથા આત્માનો ને જ્ઞેયરૂપ અન્યદ્રવ્યોનો ભેદ ન જાણ્યો હોય, ત્યાં સુધી પ્રવર્તે છે. તેઓ ભેદજ્ઞાનના અભાવને લીધે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ છે, મિથ્યાદર્શનરૂપ છે અને મિથ્યાચારિત્રરૂપ છે; એમ ત્રણ પ્રકારે પ્રવર્તે છે. તે અધ્યવસાનો જેમને નથી તે મુનિકુંજરો છે. તેઓ આત્માને સમ્યક્ જાણે છે, સમ્યક્ શ્રદ્ધે છે અને સમ્યક્ આચરે છે, તેથી અજ્ઞાનના અભાવથી સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપ થયા થકા કર્મોથી લેપાતા નથી.

“અધ્યવસાન શબ્દ વારંવાર કહેતા આવ્યા છો, તે અધ્યવસાન શું છે? તેનું સ્વરૂપ બરાબર સમજવામાં નથી આવ્યું.” આમ પૂછવામાં આવતાં, હવે અધ્યવસાનનું સ્વરૂપ ગાથામાં કહે છે :—

બુદ્ધિ, મતિ, વ્યવસાય, અધ્યવસાન, વળી વિજ્ઞાન ને પરિણામ, ચિત્ત ને ભાવ—શબ્દો સર્વ આ એકાર્થ છે. ૨૭૧.

ગાથાર્થ :—[બુદ્ધિ:] બુદ્ધિ, [વ્યવસાયઃ અપિ ચ] વ્યવસાય, [અધ્યવસાનં] અધ્યવસાન, [મતિઃ ચ] મતિ, [વિજ્ઞાનમ્] વિજ્ઞાન, [ચિત્તં] ચિત્ત, [ભાવઃ] ભાવ [ચ] અને [પરિણામઃ] પરિણામ—[સર્વં] એ બધા [એકાર્થમ્ એવ] એકાર્થ જ છે (—નામ જુદાં છે, અર્થ જુદા નથી).

સ્વપરયોરવિવેકે સતિ જીવસ્યાધ્યવસિતિમાત્રમધ્યવસાનં; તદેવ ચ બોધનમાત્રત્વાદ્બુદ્ધિઃ, વ્યવસાનમાત્રત્વાદ્વચસાયઃ, મનનમાત્રત્વાન્મતિઃ, વિજ્ઞપ્તિમાત્રત્વાદ્વિજ્ઞાનં, ચેતનામાત્રત્વાદ્ચિત્તં, ચિત્તો ભવનમાત્રત્વાદ્ભાવઃ, ચિત્તઃ પરિણમનમાત્રત્વાત્પરિણામઃ ।

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

સર્વત્રાધ્યવસાનમેવમખિલં ત્યાજ્યં યદુક્તં જિનૈ-
સ્તન્મન્યે વ્યવહાર એવ નિખિલોઽપ્યન્યાશ્રયસ્ત્યાજિતઃ ।
સમ્યઙ્નિશ્ચયમેકમેવ તદમી નિષ્કમ્પમાક્રમ્ય કિં
શુદ્ધજ્ઞાનઘને મહિમ્નિ ન નિજે બધ્નન્તિ સન્તો ધૃતિમ્ ॥૧૭૩॥

ટીકા :—સ્વ-પરનો અવિવેક હોય (અર્થાત્ સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન ન હોય) ત્યારે જીવની ^૧અધ્યવસિતિમાત્ર તે અધ્યવસાન છે; અને તે જ (અર્થાત્ જેને અધ્યવસાન કહ્યું તે જ) બોધન-માત્રપણાથી બુદ્ધિ છે, ^૨વ્યવસાનમાત્રપણાથી વ્યવસાય છે, ^૩મનનમાત્રપણાથી મતિ છે, વિજ્ઞપ્તિ-માત્રપણાથી વિજ્ઞાન છે, ચેતનામાત્રપણાથી ચિત્ત છે, ચેતનના ભવનમાત્રપણાથી ભાવ છે, ચેતનના પરિણમનમાત્રપણાથી પરિણામ છે. (આ રીતે આ બધાય શબ્દો એકાર્થ છે.)

ભાવાર્થ :—આ જે બુદ્ધિ આદિ આઠ નામોથી કહ્યા તે બધાય ચેતન આત્માના પરિણામ છે. જ્યાં સુધી સ્વપરનું ભેદજ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી જીવને જે પોતાના ને પરના એકપણાના નિશ્ચયરૂપ પરિણતિ વર્તે છે તેને બુદ્ધિ આદિ આઠ નામોથી કહેવામાં આવે છે.

‘અધ્યવસાન ત્યાગવાયોગ્ય કહ્યાં છે તેથી એમ સમજાય છે કે વ્યવહારનો ત્યાગ કરાવ્યો છે અને નિશ્ચયનું ગ્રહણ કરાવ્યું છે’—એવા અર્થનું, આગળના કથનની સૂચનારૂપ કાવ્ય હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—આચાર્યદેવ કહે છે કે :—[સર્વત્ર યદ્ અધ્યવસાનમ્] સર્વ વસ્તુઓમાં જે અધ્યવસાન થાય છે [અખિલં] તે બધાંય (અધ્યવસાન) [જિનૈઃ] જિન ભગવાનોએ [એવમ્] પૂર્વોક્ત રીતે [ત્યાજ્યં યુક્તં] ત્યાગવાયોગ્ય કહ્યાં છે [તત્] તેથી [મન્યે] અમે એમ માનીએ છીએ કે [અન્ય-આશ્રયઃ વ્યવહારઃ એવ નિખિલઃ અપિ ત્યાજિતઃ] ‘પર જેનો આશ્રય છે એવો વ્યવહાર

૧. અધ્યવસિતિ = (એકમાં બીજાની માન્યતાપૂર્વક) પરિણતિ; (મિથ્યા) નિશ્ચિતિ; (ખોટો) નિશ્ચય હોવો તે.
૨. વ્યવસાન = કામમાં લાગ્યા રહેવું તે; ઉદ્યમી હોવું તે; નિશ્ચય હોવો તે.
૩. મનન = માનવું તે; જાણવું તે.

एवं व्यवहारणओ पडिसिद्धो जाण णिच्छयणएण ।

णिच्छयणयासिदा पुण मुणिणो पावंति णिव्वाणं ॥२७२॥

एवं व्यवहारणयः प्रतिषिद्धो जानीहि निश्चयनयेन ।

निश्चयनयाश्रिताः पुनर्मुनयः प्राप्नुवन्ति निर्वाणम् ॥२७२॥

આત્માશ્રિતો નિશ્ચયનયઃ, પરાશ્રિતો વ્યવહારનયઃ। તત્રૈવં નિશ્ચયનયેન પરાશ્રિતં સમસ્તમધ્યવસાનં બન્ધહેતુત્વેન મુમુક્ષોઃ પ્રતિષેધયતા વ્યવહારનય એવ કિલ પ્રતિષિદ્ધઃ, તસ્યાપિ

જ સઘળોય છોડાવ્યો છે'. [તત્] તો પછી, [અમી સન્તઃ] આ સત્પુરુષો [એકમ્ સમ્યક્ નિશ્ચયમ્ એવ નિષ્કમ્પમ્ આક્રમ્ય] એક સમ્યક્ નિશ્ચયને જ નિષ્કંપપણે અંગીકાર કરીને [શુદ્ધજ્ઞાનઘને નિજે મહિમ્નિ] શુદ્ધજ્ઞાનઘનસ્વરૂપ નિજ મહિમામાં (—આત્મસ્વરૂપમાં) [ઘૃત્તિમ્ કિં ન વઘ્નન્તિ] સ્થિરતા કેમ ધરતા નથી?

ભાવાર્થ :—જિનેશ્વરદેવે અન્ય પદાર્થોમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ અધ્યવસાન છોડાવ્યાં છે તેથી આ પરાશ્રિત વ્યવહાર જ બધોય છોડાવ્યો છે એમ જાણવું. માટે ‘શુદ્ધજ્ઞાનસ્વરૂપ પોતાના આત્મામાં સ્થિરતા રાખો’ એવો શુદ્ધનિશ્ચયના ગ્રહણનો ઉપદેશ આચાર્યદેવે કર્યો છે. વળી, “જો ભગવાને અધ્યવસાન છોડાવ્યાં છે તો હવે સત્પુરુષો નિશ્ચયને નિષ્કંપપણે અંગીકાર કરી સ્વરૂપમાં કેમ નથી ઠરતા—એ અમને અચરજ છે” એમ કહીને આચાર્યદેવે આશ્ચર્ય બતાવ્યું છે. ૧૭૩.

હવે આ અર્થને ગાથામાં કહે છે :—

व्यवहारनय એ રીત જાણ નિષિદ્ધ નિશ્ચયનય થકી;

निश्चयनयाश्रित मुनिवरो प्राप्ति કરે નિર્વાણની. ૨૭૨.

ગાથાર્થ :—[એવં] એ રીતે (પૂર્વોક્ત રીતે) [વ્યવહારનયઃ] (પરાશ્રિત એવો) વ્યવહારનય [નિશ્ચયનયેન] નિશ્ચયનય વડે [પ્રતિષિદ્ધઃ જાનીહિ] નિષિદ્ધ જાણ; [પુનઃ નિશ્ચયનયાશ્રિતાઃ] નિશ્ચયનયને આશ્રિત [મુનયઃ] મુનિઓ [નિર્વાણમ્] નિર્વાણને [પ્રાપ્નુવન્તિ] પામે છે.

ટીકા :—આત્માશ્રિત (અર્થાત્ સ્વ-આશ્રિત) નિશ્ચયનય છે, પરાશ્રિત (અર્થાત્ પરને આશ્રિત) વ્યવહારનય છે. ત્યાં, પૂર્વોક્ત રીતે પરાશ્રિત સમસ્ત અધ્યવસાન (અર્થાત્ પોતાના ને પરના એકપણાની માન્યતાપૂર્વક પરિણમન) બંધનું કારણ હોવાને લીધે મુમુક્ષુને તેનો (—અધ્યવસાનનો) નિષેધ કરતા એવા નિશ્ચયનય વડે ખરેખર વ્યવહારનયનો જ નિષેધ કરાયો

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

બંધ અધિકાર

૪૦૫

પરાશ્રિતત્વાવિશેષાત્ । પ્રતિષેધ્ય એવ ચાયં, આત્માશ્રિતનિશ્ચયનયાશ્રિતાનામેવ મુચ્યમાનત્વાત્, પરાશ્રિતવ્યવહારનયસ્યૈકાન્તેનામુચ્યમાનેનાભવ્યેનાપ્યાશ્રીયમાણત્વાચ્ચ ।

કથમભવ્યેનાપ્યાશ્રીયતે વ્યવહારનયઃ ઇતિ ચેત્—

વદસમિદીગુત્તીઓ સીલતવં જિણવરેહિ પ્ણત્તં ।

કુવંતો વિ અભવ્યો અણ્ણાણી મિચ્છદિટ્ટી દુ ॥૨૭૩॥

વ્રતસમિતિગુપ્તયઃ શીલતપો જિનવરૈઃ પ્રજ્ઞપ્તમ્ ।

કુર્વન્નપ્યભવ્યોઽજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિસ્તુ ॥૨૭૩॥

છે, કારણ કે વ્યવહારનયને પણ પરાશ્રિતપણું સમાન જ છે (—જેમ અધ્યવસાન પરાશ્રિત છે તેમ વ્યવહારનય પણ પરાશ્રિત છે, તેમાં તફાવત નથી). અને આ વ્યવહારનય એ રીતે નિષેધવા-યોગ્ય જ છે; કારણ કે આત્માશ્રિત નિશ્ચયનયનો આશ્રય કરનારાઓ જ (કર્મથી) મુક્ત થાય છે અને પરાશ્રિત વ્યવહારનયનો આશ્રય તો એકાંતે નહિ મુક્ત થતો એવો અભવ્ય પણ કરે છે.

ભાવાર્થ :—આત્માને પરના નિમિત્તથી જે અનેક ભાવો થાય છે તે બધા વ્યવહારનયના વિષય હોવાથી વ્યવહારનય તો પરાશ્રિત છે, અને જે એક પોતાનો સ્વાભાવિક ભાવ છે તે જ નિશ્ચયનયનો વિષય હોવાથી નિશ્ચયનય આત્માશ્રિત છે. અધ્યવસાન પણ વ્યવહારનયનો જ વિષય છે તેથી અધ્યવસાનનો ત્યાગ તે વ્યવહારનયનો જ ત્યાગ છે, અને પહેલાંની ગાથાઓમાં અધ્યવસાનના ત્યાગનો ઉપદેશ છે તે વ્યવહારનયના જ ત્યાગનો ઉપદેશ છે. આ પ્રમાણે નિશ્ચયનયને પ્રધાન કરીને વ્યવહારનયના ત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો છે તેનું કારણ એ છે કે—જેઓ નિશ્ચયના આશ્રયે પ્રવર્તે છે તેઓ જ કર્મથી છૂટે છે અને જેઓ એકાંતે વ્યવહારનયના જ આશ્રયે પ્રવર્તે છે તેઓ કર્મથી કદી છૂટતા નથી.

હવે પૂછે છે કે અભવ્ય જીવ પણ વ્યવહારનયનો કઈ રીતે આશ્રય કરે છે? તેનો ઉત્તર કહે છે :—

જિનવરકહેલાં વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ વળી તપ-શીલને

કરતાં છતાંય અભવ્ય જીવ અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ૨૭૩.

ગાથાર્થ :—[જિનવરૈઃ] જિનવરોએ [પ્રજ્ઞપ્તમ્] કહેલાં [વ્રતસમિતિગુપ્તયઃ] વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, [શીલતપઃ] શીલ, તપ [કુર્વન્ અપિ] કરતાં છતાં પણ [અભવ્યઃ] અભવ્ય જીવ

શીલતપઃપરિપૂર્ણ ત્રિગુપ્તિપંચસમિતિપરિકલિતમહિંસાદિપઞ્ચમહાવ્રતરૂપં વ્યવહારચારિત્રં અભવ્યોઽપિ કુર્યાત્, તથાપિ ચ નિશ્ચારિત્રોઽજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિરેવ, નિશ્ચયચારિત્રહેતુભૂતજ્ઞાનશ્રદ્ધાન-શૂન્યત્વાત્ ।

તસ્યૈકાદશાઙ્ગજ્ઞાનમસ્તિ ઇતિ ચેત્—

મોક્ષં અસદ્દહંતો અભવિયસત્તો દુ જો અધીણ્ણ ।

પાઠો ણ કરેદિ ગુણં અસદ્દહંતસ્સ ણાણં તુ ॥૨૭૪॥

મોક્ષમશ્રદ્ધાનોઽભવ્યસત્ત્વસ્તુ યોઽધીયીત ।

પાઠો ન કરોતિ ગુણમશ્રદ્ધાનસ્ય જ્ઞાનં તુ ॥૨૭૪॥

મોક્ષં હિ ન તાવદભવ્યઃ શ્રદ્ધત્તે, શુદ્ધજ્ઞાનમયાત્મજ્ઞાનશૂન્યત્વાત્ । તતો જ્ઞાનમપિ નાસૌ

[અજ્ઞાની] અજ્ઞાની [મિથ્યાદૃષ્ટિઃ તુ] અને મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

ટીકા :—શીલ અને તપથી પરિપૂર્ણ, ત્રણ ગુપ્તિ અને પાંચ સમિતિ પ્રત્યે સાવધાની-ભરેલું, અહિંસાદિ પાંચ મહાવ્રતરૂપ વ્યવહારચારિત્ર અભવ્ય પણ કરે છે અર્થાત્ પાળે છે; તોપણ તે (અભવ્ય) નિશ્ચારિત્ર (-ચારિત્રરહિત), અજ્ઞાની અને મિથ્યાદૃષ્ટિ જ છે કારણ કે નિશ્ચયચારિત્રના કારણરૂપ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનથી શૂન્ય છે.

ભાવાર્થ :—અભવ્ય જીવ મહાવ્રત-સમિતિ-ગુપ્તિરૂપ વ્યવહાર ચારિત્ર પાળે તોપણ નિશ્ચય સમ્યજ્ઞાનશ્રદ્ધાન વિના તે ચારિત્ર 'સમ્યકચારિત્ર' નામ પામતું નથી; માટે તે અજ્ઞાની, મિથ્યાદૃષ્ટિ અને નિશ્ચારિત્ર જ છે.

હવે શિષ્ય પૂછે છે કે—તેને અગિયાર અંગનું જ્ઞાન તો હોય છે; છતાં તેને અજ્ઞાની કેમ કહ્યો? તેનો ઉત્તર કહે છે :—

મુક્તિ તણી શ્રદ્ધારહિત અભવ્ય જીવ શાસ્ત્રો ભણે,

પણ જ્ઞાનની શ્રદ્ધારહિતને પઠન એ નહિ ગુણ કરે. ૨૭૪.

ગાથાર્થ :—[મોક્ષમ્ અશ્રદ્ધાનઃ] મોક્ષને નહિ શ્રદ્ધતો એવો [યઃ અભવ્યસત્ત્વઃ] જે અભવ્યજીવ છે તે [તુ અધીયીત] શાસ્ત્રો તો ભણે છે, [તુ] પરંતુ [જ્ઞાનં અશ્રદ્ધાનસ્ય] જ્ઞાનને નહિ શ્રદ્ધતા એવા તેને [પાઠઃ] શાસ્ત્રપઠન [ગુણમ્ ન કરોતિ] ગુણ કરતું નથી.

ટીકા :—પ્રથમ તો મોક્ષને જ અભવ્ય જીવ, (પોતે) શુદ્ધજ્ઞાનમય આત્માના જ્ઞાનથી

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

બંધ અધિકાર

૪૦૭

શ્રદ્ધત્તે । જ્ઞાનમશ્રદ્ધધાનશ્ચાચારાઘેકાદશાઙ્ગં શ્રુતમધીયાનોઽપિ શ્રુતાધ્યયનગુણાભાવાન્ન જ્ઞાની સ્યાત્ ।
સ કિલ ગુણઃ શ્રુતાધ્યયનસ્ય યદ્વિવિક્તવસ્તુભૂતજ્ઞાનમયાત્મજ્ઞાનં; તદ્વ વિવિક્તવસ્તુભૂતં જ્ઞાનમ-
શ્રદ્ધધાનસ્યાભવ્યસ્ય શ્રુતાધ્યયનેન ન વિધાતું શક્યેત । તતસ્તસ્ય તદ્ગુણાભાવઃ । તતશ્ચ
જ્ઞાનશ્રદ્ધાનાભાવાત્ સોઽજ્ઞાનીતિ પ્રતિનિયતઃ ।

તસ્ય ધર્મશ્રદ્ધાનમસ્તીતિ ચેત્—

સદ્હદિ ય પત્તેદિ ય રોચેદિ ય તહ પુણો ય ફાસેદિ ।

ધમ્મં ભોગણિમિત્તં ણ દુ સો કમ્મવ્ખયણિમિત્તં ॥૨૭૫॥

શ્રદ્ધધાતિ ચ પ્રત્યેતિ ચ રોચયતિ ચ તથા પુનશ્ચ સ્મૃશતિ ।

ધર્મં ભોગણિમિત્તં ન તુ સુ કર્મક્ષયણિમિત્તમ્ ॥૨૭૫॥

શૂન્ય હોવાને લીધે, નથી શ્રદ્ધતો. તેથી જ્ઞાનને પણ તે નથી શ્રદ્ધતો. અને જ્ઞાનને નહિ શ્રદ્ધતો તે, આચારાંગ આદિ અગિયાર અંગરૂપ શ્રુતને (શાસ્ત્રને) ભણતો હોવા છતાં, શાસ્ત્ર ભણવાનો જે ગુણ તેના અભાવને લીધે જ્ઞાની નથી. જે ભિન્નવસ્તુભૂત જ્ઞાનમય આત્માનું જ્ઞાન તે શાસ્ત્ર ભણવાનો ગુણ છે; અને તે તો (અર્થાત્ એવું શુદ્ધાત્મજ્ઞાન તો), ભિન્નવસ્તુભૂત જ્ઞાનને નહિ શ્રદ્ધતા એવા અભવ્યને શાસ્ત્ર-ભણતર વડે કરી શકાતું નથી (અર્થાત્ શાસ્ત્ર-ભણતર તેને શુદ્ધાત્મજ્ઞાન કરી શકતું નથી); માટે તેને શાસ્ત્ર ભણવાના ગુણનો અભાવ છે; અને તેથી જ્ઞાન-શ્રદ્ધાના અભાવને લીધે તે અજ્ઞાની ઠર્યો—નક્કી થયો.

ભાવાર્થ :—અભવ્ય જીવ અગિયાર અંગ ભણે તોપણ તેને શુદ્ધ આત્માનું જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન થતું નથી; તેથી તેને શાસ્ત્રના ભણતરે ગુણ ન કર્યો; અને તેથી તે અજ્ઞાની જ છે.

ફરી શિષ્ય પૂછે છે કે—અભવ્યને ધર્મનું શ્રદ્ધાન તો હોય છે; છતાં ‘તેને શ્રદ્ધાન નથી’ એમ કેમ કહ્યું? તેનો ઉત્તર હવે કહે છે :—

તે ધર્મને શ્રદ્ધે, પ્રતીત, રચિ અને સ્પર્શન કરે,

તે ભોગહેતુ ધર્મને, નહિ કર્મક્ષયના હેતુને. ૨૭૫.

ગાથાર્થ :—[સ:] તે (અભવ્ય જીવ) [ભોગણિમિત્તં ધર્મ] ભોગના નિમિત્તરૂપ ધર્મને જ [શ્રદ્ધધાતિ ચ] શ્રદ્ધે છે, [પ્રત્યેતિ ચ] તેની જ પ્રતીત કરે છે, [રોચયતિ ચ] તેની જ રચિ કરે છે [તથા પુનઃ સ્મૃશતિ ચ] અને તેને જ સ્પર્શ છે, [ન તુ કર્મક્ષયણિમિત્તમ્] પરંતુ

અભવ્યો હિ નિત્યકર્મફલચેતનારૂપં વસ્તુ શ્રદ્ધત્તે, નિત્યજ્ઞાનચેતનામાત્રં ન તુ શ્રદ્ધત્તે, નિત્યમેવ ભેદવિજ્ઞાનાનર્હત્વાત્ । તતઃ સ કર્મમોક્ષનિમિત્તં જ્ઞાનમાત્રં ભૂતાર્થ ધર્મં ન શ્રદ્ધત્તે, ભોગ-નિમિત્તં શુભકર્મમાત્રમભૂતાર્થમેવ શ્રદ્ધત્તે । તત્ત એવાસૌ અભૂતાર્થધર્મશ્રદ્ધાનપ્રત્યયનરોચનસ્પર્શનૈ-રુપરિતનગ્રૈવેયકભોગમાત્રમાસ્કન્દેત્, ન પુનઃ કદાચનાપિ વિમુચ્યેત । તતોઽસ્ય ભૂતાર્થધર્મ-શ્રદ્ધાનાભાવાત્ શ્રદ્ધાનમપિ નાસ્તિ । એવં સત્તિ તુ નિશ્ચયનયસ્ય વ્યવહારનયપ્રતિષેધો યુજ્યત એવ ।

કર્મક્ષયના નિમિત્તરૂપ ધર્મને નહિ. (કર્મક્ષયના નિમિત્તરૂપ ધર્મને નથી શ્રદ્ધતો, નથી તેની પ્રતીત કરતો, નથી તેની રુચિ કરતો અને નથી તેને સ્પર્શતો.)

ટીકા :—અભવ્ય જીવ નિત્યકર્મફળચેતનારૂપ વસ્તુને શ્રદ્ધે છે પરંતુ નિત્યજ્ઞાનચેતના-માત્ર વસ્તુને નથી શ્રદ્ધતો કારણ કે તે (અભવ્ય) સદાય (સ્વપરના) ભેદવિજ્ઞાનને અયોગ્ય છે. માટે તે (અભવ્ય જીવ) કર્મથી છૂટવાના નિમિત્તરૂપ, જ્ઞાનમાત્ર, ભૂતાર્થ (સત્યાર્થ) ધર્મને નથી શ્રદ્ધતો, ભોગના નિમિત્તરૂપ, શુભકર્મમાત્ર, અભૂતાર્થ ધર્મને જ શ્રદ્ધે છે; તેથી જ તે અભૂતાર્થ ધર્મનાં શ્રદ્ધાન, પ્રતીત, રુચિ અને સ્પર્શનથી ઉપરના ગ્રૈવેયક સુધીના ભોગમાત્રને પામે છે પરંતુ કદાપિ કર્મથી છૂટતો નથી. તેથી તેને ભૂતાર્થ ધર્મના શ્રદ્ધાનના અભાવને લીધે (સાચું) શ્રદ્ધાન પણ નથી.

આમ હોવાથી નિશ્ચયનય વડે વ્યવહારનયનો નિષેધ યોગ્ય જ છે.

ભાવાર્થ :—અભવ્ય જીવને ભેદજ્ઞાન થવાની યોગ્યતા નહિ હોવાથી તે કર્મફળચેતનાને જાણે છે પરંતુ જ્ઞાનચેતનાને જાણતો નથી; તેથી શુદ્ધ આત્મિક ધર્મનું શ્રદ્ધાન તેને નથી. તે શુભ કર્મને જ ધર્મ સમજી શ્રદ્ધાન કરે છે તેથી તેના ફળ તરીકે ગ્રૈવેયક સુધીના ભોગને પામે છે પરંતુ કર્મનો ક્ષય થતો નથી. આ રીતે સત્યાર્થ ધર્મનું શ્રદ્ધાન નહિ હોવાથી તેને શ્રદ્ધાન જ કહી શકાતું નથી.

આ પ્રમાણે વ્યવહારનયને આશ્રિત અભવ્ય જીવને જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન નહિ હોવાથી નિશ્ચયનય વડે કરવામાં આવતો વ્યવહારનો નિષેધ યોગ્ય જ છે.

અહીં એટલું વિશેષ જાણવું કે—આ હેતુવાદરૂપ અનુભવપ્રધાન ગ્રંથ છે તેથી તેમાં ભવ્ય-અભવ્યનો અનુભવની અપેક્ષાએ નિર્ણય છે. હવે જો આને અહેતુવાદ આગમ સાથે મેળવીએ તો—અભવ્યને વ્યવહારનયના પક્ષનો સૂક્ષ્મ, કેવળીગમ્ય આશય રહી જાય છે કે જે છદ્મસ્થને અનુભવગોચર નથી પણ હોતો, માત્ર સર્વજ્ઞદેવ જાણે છે; એ રીતે કેવળ વ્યવહારનો પક્ષ રહેવાથી તેને સર્વથા એકાંતરૂપ મિથ્યાત્વ રહે છે. અભવ્યને આ વ્યવહારનયના પક્ષનો આશય સર્વથા કદી પણ મટતો જ નથી.

કીદૃશૌ પ્રતિષેધ્યપ્રતિષેધકૌ વ્યવહારનિશ્ચયનયાવિતિ ચેત્—

આચારાદી ણાણં જીવાદી દંસણં ચ વિણ્ણેયં ।
 છઙ્ગીવણિકં ચ તહા ધ્ણદિ ચરિત્તં તુ વ્વહારો ॥૨૭૬॥
 આદા યુ મઙ્ગ ણાણં આદા મે દંસણં ચરિત્તં ચ ।
 આદા પઙ્ગવ્ણાણં આદા મે સંવરો જોગો ॥૨૭૭॥
 આચારાદિ જ્ઞાનં જીવાદિ દર્શનં ચ વિજ્ઞેયમ્ ।
 ષઙ્ગીવણિકાયં ચ તથા ધ્ણતિ ચરિત્તં તુ વ્યવહારઃ ॥૨૭૬॥
 આત્મા યલુ મમ જ્ઞાનમાત્મા મે દર્શનં ચરિત્તં ચ ।
 આત્મા પ્રત્યાખ્યાનમાત્મા મે સંવરો યોગઃ ॥૨૭૭॥

આચારાદિશબ્દશ્ચુતં જ્ઞાનસ્યાશ્રયત્વાજ્ઞાનં, જીવાદયો નવપદાર્થા દર્શનસ્યાશ્રય-

હવે પૂછે છે કે “નિશ્ચયનય વડે નિષેધ્ય (અર્થાત્ નિષેધાવાયોગ્ય) જે વ્યવહારનય, અને વ્યવહારનયનો નિષેધક જે નિશ્ચયનય—તે બન્ને નયો કેવા છે?” એવું પૂછવામાં આવતાં વ્યવહાર અને નિશ્ચયનું સ્વરૂપ કહે છે :—

‘આચાર આદિ જ્ઞાન છે, જીવાદિ દર્શન, જાણવું,
 ષઙ્ગીવણિકાય ચરિત છે,—એ કથન નય વ્યવહારનું. ૨૭૬.
 મુજ આત્મ નિશ્ચય જ્ઞાન છે, મુજ આત્મ દર્શન-ચરિત છે,
 મુજ આત્મ પ્રત્યાખ્યાન ને મુજ આત્મ સંવર-યોગ છે. ૨૭૭.

ગાથાર્થ :—[આચારાદિ] આચારાંગ આદિ શાસ્ત્રો તે [જ્ઞાનં] જ્ઞાન છે, [જીવાદિ] જીવ આદિ તત્ત્વો તે [દર્શનં વિજ્ઞેયમ્ ચ] દર્શન જાણવું [ચ] અને [ષઙ્ગીવણિકાયં] ઇ જીવ-નિકાય તે [ચરિત્તં] ચારિત્ર છે—[તથા તુ] એમ તો [વ્યવહારઃ ધ્ણતિ] વ્યવહારનય કહે છે.

[યલુ] નિશ્ચયથી [મમ આત્મા] મારો આત્મા જ [જ્ઞાનમ્] જ્ઞાન છે, [મે આત્મા] મારો આત્મા જ [દર્શનં ચરિત્તં ચ] દર્શન અને ચારિત્ર છે, [આત્મા] મારો આત્મા જ [પ્રત્યાખ્યાનમ્] પ્રત્યાખ્યાન છે, [મે આત્મા] મારો આત્મા જ [સંવરઃ યોગઃ] સંવર અને યોગ (—સમાધિ, ધ્યાન) છે.

ટીકા :—આચારાંગ આદિ શબ્દશ્ચુત તે જ્ઞાન છે કારણ કે તે (શબ્દશ્ચુત) જ્ઞાનનો

ત્વાદર્શનં, ષડ્જીવનિકાયચારિત્રસ્યાશ્રયત્વાચ્ચારિત્રમિતિ વ્યવહારઃ । શુદ્ધ આત્મા જ્ઞાનાશ્રયત્વાજ્ઞાનં, શુદ્ધ આત્મા દર્શનાશ્રયત્વાદર્શનં, શુદ્ધ આત્મા ચારિત્રાશ્રયત્વાચ્ચારિત્રમિતિ નિશ્ચયઃ । તત્રાચારાદીનાં જ્ઞાનાઘાશ્રયત્વસ્યાનૈકાન્તિકત્વાદ્વ્યવહારનયઃ પ્રતિષેધ્યઃ । નિશ્ચયનયસ્તુ શુદ્ધસ્યાત્મનો જ્ઞાનાઘા-શ્રયત્વસ્યૈકાન્તિકત્વાત્તત્રતિષેધકઃ । તથાહિ—

નાચારાદિશબ્દશ્રુતમેકાન્તેન જ્ઞાનસ્યાશ્રયઃ, તત્સદ્ભાવેઽપ્યભવ્યાનાં શુદ્ધાત્માભાવેન જ્ઞાનસ્યાભાવાત્; ન ચ જીવાદયઃ પદાર્થા દર્શનસ્યાશ્રયઃ, તત્સદ્ભાવેઽપ્યભવ્યાનાં શુદ્ધાત્માભાવેન દર્શનસ્યાભાવાત્; ન ચ ષડ્જીવનિકાયઃ ચારિત્રસ્યાશ્રયઃ, તત્સદ્ભાવેઽપ્યભવ્યાનાં શુદ્ધાત્માભાવેન ચારિત્રસ્યાભાવાત્ । શુદ્ધ આત્મૈવ જ્ઞાનસ્યાશ્રયઃ, આચારાદિશબ્દશ્રુતસદ્ભાવેઽસદ્ભાવે વા તત્સદ્ભાવેનૈવ જ્ઞાનસ્ય સદ્ભાવાત્; શુદ્ધ આત્મૈવ દર્શનસ્યાશ્રયઃ, જીવાદિપદાર્થસદ્ભાવેઽસદ્ભાવે વા તત્સદ્ભાવેનૈવ

આશ્રય છે, જીવ આદિ નવ પદાર્થો દર્શન છે કારણ કે તે (નવ પદાર્થો) દર્શનનો આશ્રય છે, અને છ જીવ-નિકાય ચારિત્ર છે કારણ કે તે (છ જીવ-નિકાય) ચારિત્રનો આશ્રય છે; એ પ્રમાણે વ્યવહાર છે. શુદ્ધ આત્મા જ્ઞાન છે કારણ કે તે (શુદ્ધ આત્મા) જ્ઞાનનો આશ્રય છે, શુદ્ધ આત્મા દર્શન છે કારણ કે તે દર્શનનો આશ્રય છે, અને શુદ્ધ આત્મા ચારિત્ર છે કારણ કે તે ચારિત્રનો આશ્રય છે; એ પ્રમાણે નિશ્ચય છે. તેમાં, વ્યવહારનય પ્રતિષેધ્ય અર્થાત્ નિષેધ્ય છે, કારણ કે આચારાંગ આદિને જ્ઞાનાદિનું આશ્રયપણું અનેકાંતિક છે—વ્યભિચારયુક્ત છે; (શબ્દશ્રુત આદિને જ્ઞાન આદિના આશ્રયસ્વરૂપ માનવામાં વ્યભિચાર આવે છે કેમ કે શબ્દશ્રુત આદિ હોવા છતાં જ્ઞાન આદિ નથી પણ હોતાં, માટે વ્યવહારનય પ્રતિષેધ્ય છે;) અને નિશ્ચયનય વ્યવહારનયનો પ્રતિષેધક છે, કારણ કે શુદ્ધ આત્માને જ્ઞાન આદિનું આશ્રયપણું એકાંતિક છે. (શુદ્ધ આત્માને જ્ઞાનાદિનો આશ્રય માનવામાં વ્યભિચાર નથી કેમ કે જ્યાં શુદ્ધ આત્મા હોય ત્યાં જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર હોય જ છે.) આ વાત હેતુ સહિત સમજાવવામાં આવે છે :—

આચારાંગ આદિ શબ્દશ્રુત એકાંતે જ્ઞાનનો આશ્રય નથી, કારણ કે તેના (અર્થાત્ શબ્દશ્રુતના) સદ્ભાવમાં પણ અભવ્યોને શુદ્ધ આત્માના અભાવને લીધે જ્ઞાનનો અભાવ છે; જીવ આદિ નવ પદાર્થો દર્શનનો આશ્રય નથી, કારણ કે તેમના સદ્ભાવમાં પણ અભવ્યોને શુદ્ધ આત્માના અભાવને લીધે દર્શનનો અભાવ છે; છ જીવ-નિકાય ચારિત્રનો આશ્રય નથી, કારણ કે તેમના સદ્ભાવમાં પણ અભવ્યોને શુદ્ધ આત્માના અભાવને લીધે ચારિત્રનો અભાવ છે. શુદ્ધ આત્મા જ જ્ઞાનનો આશ્રય છે, કારણ કે આચારાંગ આદિ શબ્દશ્રુતના સદ્ભાવમાં કે અસદ્ભાવમાં તેના (અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માના) સદ્ભાવથી જ જ્ઞાનનો સદ્ભાવ છે; શુદ્ધ આત્મા જ દર્શનનો આશ્રય છે, કારણ કે જીવ આદિ નવ પદાર્થોના સદ્ભાવમાં કે

દર્શનસ્ય સદ્ભાવાત્; શુદ્ધ આત્મૈવ ચારિત્રસ્યાશ્રયઃ, ષડ્જીવનિકાયસદ્ભાવેઽસદ્ભાવે વા તત્સદ્ભાવેનૈવ ચારિત્રસ્ય સદ્ભાવાત્ ।

(ઉપજાતિ)

રાગાદયો બન્ધનિદાનમુક્તા-
સ્તે શુદ્ધચિન્માત્રમહોઽતિરિક્તાઃ ।
આત્મા પરો વા કિમુ તન્નિમિત્ત-
મિતિ પ્રણુન્નાઃ પુનરેવમાહુઃ ॥૧૭૪॥

જહ ફલિહમણી સુદ્ધો ણ સયં પરિણમદિ રાગમાદીહિં ।
રંગિજ્ઞદિ અણ્ણેહિં દુ સો રત્તાદીહિં દવ્વેહિં ॥૨૭૮॥

અસદ્ભાવમાં તેના (અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માના) સદ્ભાવથી જ દર્શનનો સદ્ભાવ છે; શુદ્ધ આત્મા જ ચારિત્રનો આશ્રય છે, કારણ કે છ જીવ-નિકાયના સદ્ભાવમાં કે અસદ્ભાવમાં તેના (અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માના) સદ્ભાવથી જ ચારિત્રનો સદ્ભાવ છે.

ભાવાર્થ :—આચારાંગ આદિ શબ્દશ્રુતનું જાણવું, જીવાદિ નવ પદાર્થોનું શ્રદ્ધાન કરવું તથા છ કાયના જીવોની રક્ષા—એ સર્વ હોવા છતાં અભવ્યને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર નથી હોતાં, તેથી વ્યવહારનય તો નિષેધ્ય છે; અને શુદ્ધાત્મા હોય ત્યાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર હોય જ છે, તેથી નિશ્ચયનય વ્યવહારનો નિષેધક છે. માટે શુદ્ધનય ઉપાદેય કહ્યો છે.

હવે આગળના કથનની સૂચનાનું કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—“[રાગાદયઃ બન્ધનિદાનમ્ ઉક્તાઃ] રાગાદિકને બંધનાં કારણ કહ્યા અને વળી [તે શુદ્ધ-ચિન્માત્ર-મહઃ-અતિરિક્તાઃ] તેમને શુદ્ધચૈતન્યમાત્ર જ્યોતિથી (અર્થાત્ આત્માથી) ભિન્ન કહ્યા; [તદ્-નિમિત્તમ્] ત્યારે તે રાગાદિકનું નિમિત્ત [કિમુ આત્મા વા પરઃ] આત્મા છે કે બીજું કોઈ?” [इति प्रणुन्नाः पुनः एवम् आहुः] એવા (શિષ્યના) પ્રશ્નથી પ્રેરિત થયા થકા આચાર્યભગવાન ફરીને આમ (નીચે પ્રમાણે) કહે છે. ૧૭૪.

ઉપરના પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે આચાર્યભગવાન ગાથા કહે છે :—

જયમ સ્ફટિકમણિ છે શુદ્ધ, રક્તરૂપે સ્વયં નહિ પરિણમે,
પણ અન્ય જે રક્તાદિ દ્રવ્યો તે વડે રાતો બને; ૨૭૮.

एवं णाणी सुद्धो ण स्वयं परिणमदि रागमादीहिं ।
राइज्जदि अण्णेहिं दु सो रागादीहिं दोसेहिं ॥२७६॥

यथा स्फटिकमणिः शुद्धो न स्वयं परिणमते रागाद्यैः ।
रज्यतेऽन्यैस्तु स रक्तादिभिर्द्रव्यैः ॥२७८॥
एवं ज्ञानी शुद्धो न स्वयं परिणमते रागाद्यैः ।
रज्यतेऽन्यैस्तु स रागादिभिर्दोषैः ॥२७६॥

યથા યલુ કેવલઃ સ્ફટિકોપલઃ, પરિણામસ્વભાવત્વે સત્યપિ, સ્વસ્ય શુદ્ધસ્વભાવત્વેન રાગાદિનિમિત્ત્વાભાવાત્ રાગાદિભિઃ સ્વયં ન પરિણમતે, પરદ્રવ્યેણૈવ સ્વયં રાગાદિભાવાપન્નતયા સ્વસ્ય રાગાદિનિમિત્તભૂતેન, શુદ્ધસ્વભાવાત્પ્રચ્ચવમાન એવ, રાગાદિભિઃ પરિણમ્યતે; તથા કેવલઃ કિલાત્મા, પરિણામસ્વભાવત્વે સત્યપિ, સ્વસ્ય શુદ્ધસ્વભાવત્વેન રાગાદિનિમિત્ત્વાભાવાત્ રાગાદિભિઃ

ત્યમ 'જ્ઞાની' પણ છે શુદ્ધ, રાગરૂપે સ્વયં નહિ પરિણમે,
પણ અન્ય જે રાગાદિ દોષો તે વડે રાગી બને. ૨૭૮.

ગાથાર્થ :—[યથા] જેમ [સ્ફટિકમણિઃ] સ્ફટિકમણિ [શુદ્ધઃ] શુદ્ધ હોવાથી [રાગાદ્યૈઃ] રાગાદિરૂપે (રતાશ-આદિરૂપે) [સ્વયં] પોતાની મેળે [ન પરિણમતે] પરિણમતો નથી [તુ] પરંતુ [અન્યૈઃ રક્તાદિભિઃ દ્રવ્યૈઃ] અન્ય રક્ત આદિ દ્રવ્યો વડે [સઃ] તે [રજ્યતે] રક્ત (-રાતો) આદિ કરાય છે, [એવં] તેમ [જ્ઞાની] જ્ઞાની અર્થાત્ આત્મા [શુદ્ધઃ] શુદ્ધ હોવાથી [રાગાદ્યૈઃ] રાગાદિરૂપે [સ્વયં] પોતાની મેળે [ન પરિણમતે] પરિણમતો નથી [તુ] પરંતુ [અન્યૈઃ રાગાદિભિઃ દોષૈઃ] અન્ય રાગાદિ દોષો વડે [સઃ] તે [રજ્યતે] રાગી આદિ કરાય છે.

ટીકા :—જેવી રીતે ખરેખર કેવળ (-એકલો) સ્ફટિકમણિ, પોતે પરિણમન-સ્વભાવવાળો હોવા છતાં, પોતાને શુદ્ધસ્વભાવપણાને લીધે રાગાદિનું નિમિત્તપણું નહિ હોવાથી (અર્થાત્ પોતે પોતાને લાલાશ-આદિરૂપ પરિણમનનું નિમિત્ત નહિ હોવાથી) પોતાની મેળે રાગાદિરૂપે પરિણમતો નથી, પરંતુ જે પોતાની મેળે રાગાદિભાવને પામતું હોવાથી સ્ફટિકમણિને રાગાદિનું નિમિત્ત થાય છે એવા પરદ્રવ્ય વડે જ, શુદ્ધસ્વભાવથી ચ્યુત થતો થકો જ, રાગાદિરૂપે પરિણમાવાય છે; તેવી રીતે ખરેખર કેવળ (-એકલો) આત્મા, પોતે પરિણમનસ્વભાવવાળો હોવા છતાં, પોતાને શુદ્ધસ્વભાવપણાને લીધે રાગાદિનું નિમિત્તપણું નહિ હોવાથી (અર્થાત્ પોતે

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

બંધ અધિકાર

૪૧૩

સ્વયં ન પરિણમતે, પરદ્રવ્યેણૈવ સ્વયં રાગાદિભાવાપન્નતયા સ્વસ્ય રાગાદિનિમિત્તભૂતેન, શુદ્ધસ્વભાવાત્પ્રચ્ચવમાન એવ, રાગાદિભિઃ પરિણમ્યતે। ઇતિ તાવદ્વસ્તુસ્વભાવઃ।

(ઉપજાતિ)

ન જાતુ રાગાદિનિમિત્તભાવ-
માત્માત્મનો યાતિ યથાર્કકાન્તઃ।
તસ્મિન્નિમિત્તં પરસદ્ગ્ એવ
વસ્તુસ્વભાવોઽયમુદેતિ તાવત્ ॥૧૭૫॥

પોતાને રાગાદિરૂપ પરિણમનનું નિમિત્ત નહિ હોવાથી) પોતાની મેળે રાગાદિરૂપે પરિણમતો નથી, પરંતુ જે પોતાની મેળે રાગાદિભાવને પામતું હોવાથી આત્માને રાગાદિનું નિમિત્ત થાય છે એવા પરદ્રવ્ય વડે જ, શુદ્ધસ્વભાવથી ચ્યુત થતો થકો જ, રાગાદિરૂપે પરિણમાવાય છે. —આવો વસ્તુનો સ્વભાવ છે.

ભાવાર્થ :—સ્ફટિકમણિ પોતે તો કેવળ એકાકાર શુદ્ધ જ છે; તે પરિણમન-સ્વભાવવાળો હોવા છતાં એકલો પોતાની મેળે લાલાશ-આદિરૂપે પરિણમતો નથી પરંતુ લાલ આદિ પરદ્રવ્યના નિમિત્તે (અર્થાત્ સ્વયં લાલાશ-આદિરૂપે પરિણમતા એવા પરદ્રવ્યના નિમિત્તે) લાલાશ-આદિરૂપે પરિણમે છે. તેવી રીતે આત્મા પોતે તો શુદ્ધ જ છે; તે પરિણમનસ્વભાવવાળો હોવા છતાં એકલો પોતાની મેળે રાગાદિરૂપે પરિણમતો નથી પરંતુ રાગાદિરૂપ પરદ્રવ્યના નિમિત્તે (અર્થાત્ સ્વયં રાગાદિરૂપે પરિણમતા એવા પરદ્રવ્યના નિમિત્તે) રાગાદિરૂપે પરિણમે છે. આવો વસ્તુનો જ સ્વભાવ છે, તેમાં અન્ય કોઈ તર્કને અવકાશ નથી.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યથા અર્કકાન્તઃ] સૂર્યકાંતમણિની માફક (અર્થાત્ જેમ સૂર્યકાંતમણિ પોતાથી જ અગ્નિરૂપે પરિણમતો નથી, તેના અગ્નિરૂપ પરિણમનમાં સૂર્યનું બિંબ નિમિત્ત છે, તેમ) [આત્મા આત્મનઃ રાગાદિનિમિત્તભાવમ્ જાતુ ન યાતિ] આત્મા પોતાને રાગાદિકનું નિમિત્ત કદી પણ થતો નથી, [તસ્મિન્ નિમિત્તં પરસદ્ગ્ એવ] તેમાં નિમિત્ત પરસંગ જ (—પરદ્રવ્યનો સંગ જ) છે.—[અયમ્ વસ્તુસ્વભાવઃ ઉદેતિ તાવત્] આવો વસ્તુસ્વભાવ પ્રકાશમાન છે. (સદાય વસ્તુનો આવો જ સ્વભાવ છે, કોઈએ કરેલો નથી.) ૧૭૫.

‘આવા વસ્તુસ્વભાવને જાણતો જ્ઞાની રાગાદિકને પોતાના કરતો નથી’ એવા અર્થનો, આગળની ગાથાની સૂચનારૂપ શ્લોક હવે કહે છે :—

(અનુષ્ટુભ)

इति वस्तुस्वभावं स्वं ज्ञानी जानाति तेन सः।

रागादीन्नात्मनः कुर्यान्नातो भवति कारकः॥१७६॥

ण य रागदोसमोहं कुब्बदि णाणी कसायभावं वा।

सयमप्पणो ण सो तेण कारगो तेसिं भावाणं॥२८०॥

न च रागद्वेषमोहं करोति ज्ञानी कषायभावं वा।

स्वयमात्मनो न स तेन कारकस्तेषां भावानाम्॥२८०॥

યથોક્તં વસ્તુસ્વભાવં જાનન્ જ્ઞાની શુદ્ધસ્વભાવાદેવ ન પ્રચ્ચવતે, તતો રાગદ્વેષમોહાદિ-
ભાવૈઃ સ્વયં ન પરિણમતે, ન પરેણાપિ પરિણમ્યતે, તતષ્ટઙ્કોત્કીર્ણેકજ્ઞાયકભાવો જ્ઞાની
રાગદ્વેષમોહાદિભાવાનામકર્તૈવેતિ પ્રતિનિયમઃ।

શ્લોકાર્થ :—[इति स्वं वस्तुस्वभावं ज्ञानी जानाति] એવા પોતાના વસ્તુસ્વભાવને જ્ઞાની
જાણે છે [तेन सः रागादीन् आत्मनः न कुर्यात्] તેથી તે રાગાદિકને પોતાના કરતો નથી, [अतः
कारकः न भवति] તેથી તે (રાગાદિકનો) કર્તા નથી. ૧૭૬.

હવે, એ પ્રમાણે જ ગાથામાં કહે છે :—

કદી રાગદ્વેષમોહ અગર કષાયભાવો નિજાંવિષ્ણ.
જ્ઞાની સ્વયં કરતો નથી; તેથી ન તત્કારક ઠરે. ૨૮૦.

ગાથાર્થ :—[ज्ञानी] જ્ઞાની [रागद्वेषमोहं] રાગદ્વેષમોહને [वा कषायभावं] કે કષાયભાવને
[स्वयम्] પોતાની મેળે [आत्मनः] પોતામાં [न च करोति] કરતો નથી [तेन] તેથી [सः] તે, [तेषां
भावानाम्] તે ભાવોનો [कारकः न] કારક અર્થાત્ કર્તા નથી.

ટીકા :—યથોક્ત (અર્થાત્ જેવો કહ્યો તેવા) વસ્તુસ્વભાવને જાણતો જ્ઞાની (પોતાના)
શુદ્ધસ્વભાવથી જ ચ્યુત થતો નથી તેથી રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ ભાવોરૂપે પોતાની મેળે પરિણમતો
નથી અને પર વડે પણ પરિણમાવાતો નથી, માટે ટંકોત્કીર્ણ એક જ્ઞાયકભાવસ્વરૂપ જ્ઞાની રાગ-
દ્વેષ-મોહ આદિ ભાવોનો અકર્તા જ છે—એવો નિયમ છે.

ભાવાર્થ :—આત્મા જ્ઞાની થયો ત્યારે વસ્તુનો એવો સ્વભાવ જાણ્યો કે ‘આત્મા પોતે
તો શુદ્ધ જ છે—દ્રવ્યદેષ્ટિએ અપરિણમનસ્વરૂપ છે, પર્યાયદેષ્ટિએ પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી રાગાદિરૂપે

(અનુષ્ટુભ)

इति वस्तुस्वभावं स्वं नाज्ञानी वेत्ति तेन सः।

रागादीनात्मनः कुर्यादतो भवति कारकः॥१७७॥

रागमिह य दोसमिह य कषायकम्मेषु चैव जे भावा।

तेहिं दु परिणमंतो रागादी बंधदि पुणो वि॥२८१॥

रागे च द्वेषे च कषायकर्मसु चैव ये भावाः।

तैस्तु परिणममानो रागादीन् बध्नाति पुनरपि॥२८१॥

યથોક્તં વસ્તુસ્વભાવમજાનંસ્ત્વજ્ઞાની શુદ્ધસ્વભાવાદાસંસારં પ્રચ્યુત એવ, તતઃ કર્મ-
વિપાકપ્રભવૈ રાગદ્વેષમોહાદિભાવૈઃ પરિણમમાનોઽજ્ઞાની રાગદ્વેષમોહાદિભાવાનાં કર્તા ભવન્ બધ્યત
એવેતિ પ્રતિનિયમઃ।

પરિણમે છે'; માટે હવે જ્ઞાની પોતે તે ભાવોનો કર્તા થતો નથી, ઉદયો આવે તેમનો જ્ઞાતા જ છે.

‘આવા વસ્તુસ્વભાવને અજ્ઞાની જાણતો નથી તેથી તે રાગાદિક ભાવોનો કર્તા થાય છે’
એવા અર્થનો, આગળની ગાથાની સૂચનિકારૂપ શ્લોક હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[इति स्वं वस्तुस्वभावं अज्ञानी न वेत्ति] એવા પોતાના વસ્તુસ્વભાવને
અજ્ઞાની જાણતો નથી [तेन सः रागादीन् आत्मनः कुर्यात्] તેથી તે રાગાદિકને (—રાગાદિભાવોને)
પોતાના કરે છે, [अतः कारकः भवति] તેથી (તેમનો) કર્તા થાય છે. ૧૭૭.

હવે આ અર્થની ગાથા કહે છે :—

પણ રાગ-દ્વેષ-કષાયકર્મનિમિત્ત થાયે ભાવ જે,
તે-રૂપ જે પ્રણમે, ફરી તે બાંધતો રાગાદિને. ૨૮૧.

ગાથાર્થ :—[रागे च द्वेषे च कषायकर्मसु च एव] રાગ, દ્વેષ અને કષાયકર્મો હોતાં (અર્થાત્
તેમનો ઉદય થતાં) [ये भावाः] જે ભાવો થાય છે [तैः तु] તે-રૂપે [परिणममानः] પરિણમતો અજ્ઞાની
[रागादीन्] રાગાદિકને [पुनः अपि] ફરીને પણ [बध्नाति] બાંધે છે.

ટીકા :—યથોક્ત વસ્તુસ્વભાવને નહિ જાણતો અજ્ઞાની (પોતાના) શુદ્ધસ્વભાવથી અનાદિ
સંસારથી માંડીને ચ્યુત જ છે તેથી કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા રાગદ્વેષમોહાદિ ભાવો-
રૂપે પરિણમતો અજ્ઞાની રાગદ્વેષમોહાદિ ભાવોનો કર્તા થતો થકો (કર્મોથી) બંધાય જ છે—એવો
નિયમ છે.

તતઃ સ્થિતમેતત્—

રાગમ્હિ ય દોસમ્હિ ય કસાયકમ્મેસુ ચેવ જે ભાવા ।

તેહિં દુ પરિણમંતો રાગાદી બંધદે ચેદા ॥૨૮૨॥

રાગે ચ દ્વેષે ચ કષાયકર્મસુ ચૈવ યે ભાવાઃ ।

તૈસ્તુ પરિણમમાનો રાગાદીન્ બધ્નાતિ ચેતયિતા ॥૨૮૨॥

ય ઇમે કિલાજ્ઞાનિનઃ પુદ્ગલકર્મનિમિત્તા રાગદ્વેષમોહાદિપરિણામાસ્ત એવ ભૂયો રાગદ્વેષમોહાદિપરિણામનિમિત્તસ્ય પુદ્ગલકર્મણો બન્ધહેતુરિતિ ।

કથમાત્મા રાગાદીનામકારક એવેતિ ચેત્—

ભાવાર્થ :—અજ્ઞાની વસ્તુના સ્વભાવને તો યથાર્થ જાણતો નથી અને કર્મના ઉદયથી જે ભાવો થાય છે તેમને પોતાના સમજીને પરિણામે છે, માટે તેમનો કર્તા થયો થકો ફરી ફરી આગામી કર્મ બાંધે છે—એવો નિયમ છે.

“તેથી આમ ઠર્યું (અર્થાત્ પૂર્વોક્ત કારણથી નીચે પ્રમાણે નક્કી થયું)” એમ હવે કહે છે :—

એમ રાગ-દ્વેષ-કષાયકર્મનિમિત્ત થાયે ભાવ જે,
તે-રૂપે આત્મા પરિણામે, તે બાંધતે (રાગાદિને) ૨૮૨.

ગાથાર્થ :—[રાગે ચ દ્વેષે ચ કષાયકર્મસુ ચ એવ] રાગ, દ્વેષ અને કષાયકર્મો હોતાં (અર્થાત્ તેમનો ઉદય થતાં) [યે ભાવાઃ] જે ભાવો થાય છે [તૈઃ તુ] તે-રૂપે [પરિણમમાનઃ] પરિણમતો થકો [ચેતયિતા] આત્મા [રાગાદીન્] રાગાદિકને [બધ્નાતિ] બાંધે છે.

ટીકા :—ખરેખર અજ્ઞાનીને, પુદ્ગલકર્મ જેમનું નિમિત્ત છે એવા જે આ રાગદ્વેષ-મોહાદિ પરિણામો છે, તેઓ જ ફરીને રાગદ્વેષમોહાદિ પરિણામોનું નિમિત્ત જે પુદ્ગલકર્મ તેના બંધનું કારણ છે.

ભાવાર્થ :—અજ્ઞાનીને કર્મના નિમિત્તે જે રાગદ્વેષમોહ આદિ પરિણામો થાય છે તેઓ જ ફરીને આગામી કર્મબંધનાં કારણ થાય છે.

હવે પૂછે છે કે આત્મા રાગાદિકનો અકારક જ શી રીતે છે? તેનું સમાધાન (આગમનું પ્રમાણ આપીને) કરે છે :—

અપ્પડિકમણં દુવિહં અપચ્ચખાણં તહેવ વિણ્ણેયં ।
 એદેણુવદેસેણ ય અકારગો વણ્ણિદો ચેદા ॥૨૮૩॥
 અપ્પડિકમણં દુવિહં દવ્વે ભાવે અપચ્ચખાણં પિ ।
 એદેણુવદેસેણ ય અકારગો વણ્ણિદો ચેદા ॥૨૮૪॥
 જાવં અપ્પડિકમણં અપચ્ચખાણં ચ દવ્વભાવાણં ।
 કુવ્વદિ આદા તાવં કત્તા સો હોદિ ણાદવ્વો ॥૨૮૫॥

અપ્રતિક્રમણં દ્વિવિધમપ્રત્યાખ્યાનં તથૈવ વિજ્ઞેયમ્ ।
 એતેનોપદેશેન ચાકારકો વર્ણિતશ્ચેતયિતા ॥૨૮૩॥
 અપ્રતિક્રમણં દ્વિવિધં દ્રવ્યે ભાવેऽપિઽપ્રત્યાખ્યાન ।
 એતેનોપદેશેન ચાકારકો વર્ણિતશ્ચેતયિતા ॥૨૮૪॥

અણપ્રતિક્રમણ દ્વયવિધ, અણપયખાણ પણ દ્વયવિધ છે,
 —આ રીતના ઉપદેશથી વણ્ણો અકારક જીવને. ૨૮૩.
 અણપ્રતિક્રમણ બે—દ્રવ્યભાવે, એમ અણપયખાણ છે,
 —આ રીતના ઉપદેશથી વણ્ણો અકારક જીવને. ૨૮૪.
 અણપ્રતિક્રમણ વળી એમ અણપયખાણ દ્રવ્યનું, ભાવનું,
 આત્મા કરે છે ત્યાં લગી કર્તા બને છે જાણવું. ૨૮૫.

ગાથાર્થ :—[અપ્રતિક્રમણં] અપ્રતિક્રમણ [દ્વિવિધમ્] બે પ્રકારનું [તથા એવ] તેમ જ [અપ્રત્યાખ્યાનં] અપ્રત્યાખ્યાન બે પ્રકારનું [વિજ્ઞેયમ્] જાણવું;—[એતેન ઉપદેશેન ચ] આ ઉપદેશથી [ચેતયિતા] આત્મા [અકારકઃ વર્ણિતઃ] અકારક વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

[અપ્રતિક્રમણં] અપ્રતિક્રમણ [દ્વિવિધં] બે પ્રકારનું છે—[દ્રવ્યે ભાવે] દ્રવ્ય સંબંધી અને ભાવ સંબંધી; [અપ્રત્યાખ્યાનમ્ અપિ] તેવી રીતે અપ્રત્યાખ્યાન પણ બે પ્રકારનું છે—દ્રવ્ય સંબંધી અને ભાવ સંબંધી;—[એતેન ઉપદેશેન ચ] આ ઉપદેશથી [ચેતયિતા] આત્મા [અકારકઃ વર્ણિતઃ] અકારક વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

યાવદપ્રતિક્રમણમપ્રત્યાખ્યાનં ચ દ્રવ્યભાવયોઃ ।
કરોત્યાત્મા તાવત્કર્તા સ ભવતિ જ્ઞાતવ્યઃ ॥૨૮૫॥

આત્માત્મના રાગાદીનામકારક એવ, અપ્રતિક્રમણાપ્રત્યાખ્યાનયોર્દ્વૈવિધ્યોપદેશાન્યથાનુપપત્તેઃ ।
યઃ ખલુ અપ્રતિક્રમણાપ્રત્યાખ્યાનયોર્દ્રવ્યભાવભેદેન દ્વિવિધોપદેશઃ સ, દ્રવ્યભાવયોર્નિમિત્ત-
નૈમિત્તિકભાવં પ્રથયન્, અકર્તૃત્વમાત્મનો જ્ઞાપયતિ । તત્ એતત્ સ્થિતં—પરદ્રવ્યં નિમિત્તં,
નૈમિત્તિકા આત્મનો રાગાદિભાવાઃ । યદ્યેવં નેષ્યેત તદા દ્રવ્યાપ્રતિક્રમણાપ્રત્યાખ્યાનયોઃ
કર્તૃત્વનિમિત્તત્વોપદેશોઽનર્થક એવ સ્યાત્, તદનર્થકત્વે ત્વેકસ્યૈવાત્મનો રાગાદિભાવનિમિત્તત્વાપત્તૌ
નિત્યકર્તૃત્વાનુષઙ્ગાન્મોક્ષાભાવઃ પ્રસજેચ્ચ । તતઃ પરદ્રવ્યમેવાત્મનો રાગાદિભાવનિમિત્તમસ્તુ । તથા સતિ
તુ રાગાદીનામકારક એવાત્મા । તથાપિ યાવન્નિમિત્તભૂતં દ્રવ્યં ન પ્રતિક્રામતિ ન પ્રત્યાચષ્ટે ચ
તાવન્નૈમિત્તિકભૂતં ભાવં ન પ્રતિક્રામતિ ન પ્રત્યાચષ્ટે ચ, યાવત્તુ ભાવં ન પ્રતિક્રામતિ ન પ્રત્યાચષ્ટે

[યાવત્] જ્યાં સુધી [આત્મા] આત્મા [દ્રવ્યભાવયોઃ] દ્રવ્યનું અને ભાવનું [અપ્રતિક્રમણમ્
ચ અપ્રત્યાખ્યાનં] અપ્રતિક્રમણ તથા અપ્રત્યાખ્યાન [કરોતિ] કરે છે [તાવત્] ત્યાં સુધી [સઃ] તે
[કર્તા ભવતિ] કર્તા થાય છે [જ્ઞાતવ્યઃ] એમ જાણવું.

ટીકા :—આત્મા પોતાથી રાગાદિકનો અકારક જ છે; કારણ કે, જો એમ ન હોય
તો (અર્થાત્ જો આત્મા પોતાથી જ રાગાદિભાવોનો કારક હોય તો) અપ્રતિક્રમણ અને
અપ્રત્યાખ્યાનના દ્વિવિધપણનો ઉપદેશ બની શકે નહિ. અપ્રતિક્રમણ અને અપ્રત્યાખ્યાનનો જે
ખરેખર દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદે દ્વિવિધ (બે પ્રકારનો) ઉપદેશ છે તે, દ્રવ્ય અને ભાવના
નિમિત્ત-નૈમિત્તિકપણને જાહેર કરતો થકો, આત્માના અકર્તાપણને જ જણાવે છે. માટે એમ
નક્કી થયું કે પરદ્રવ્ય નિમિત્ત છે અને આત્માના રાગાદિભાવો નૈમિત્તિક છે. જો એમ ન
માનવામાં આવે તો દ્રવ્ય-અપ્રતિક્રમણ અને દ્રવ્ય-અપ્રત્યાખ્યાનનો કર્તાપણનાં નિમિત્ત તરીકેનો
ઉપદેશ નિરર્થક જ થાય, અને તે નિરર્થક થતાં એક જ આત્માને રાગાદિભાવોનું નિમિત્તપણું
આવી પડતાં નિત્યકર્તાપણનો પ્રસંગ આવવાથી મોક્ષનો અભાવ ઠરે. માટે પરદ્રવ્ય જ આત્માને
રાગાદિભાવોનું નિમિત્ત હો. અને એમ હોતાં, આત્મા રાગાદિકનો અકારક જ છે એમ સિદ્ધ
થયું. (આ રીતે જોકે આત્મા રાગાદિકનો અકારક જ છે) તોપણ જ્યાં સુધી તે નિમિત્તભૂત
દ્રવ્યને (—પરદ્રવ્યને) પ્રતિક્રમતો નથી તથા પચખતો નથી (અર્થાત્ જ્યાં સુધી નિમિત્તભૂત
દ્રવ્યનું પ્રતિક્રમણ તથા પચખાણ કરતો નથી) ત્યાં સુધી નૈમિત્તિકભૂત ભાવને (—રાગાદિભાવને)
પ્રતિક્રમતો નથી તથા પચખતો નથી, અને જ્યાં સુધી ભાવને પ્રતિક્રમતો નથી તથા પચખતો
નથી ત્યાં સુધી કર્તા જ છે; જ્યારે નિમિત્તભૂત દ્રવ્યને પ્રતિક્રમે છે તથા પચખે છે ત્યારે જ

ચ તાવત્કર્તૈવ સ્યાત્ । યદૈવ નિમિત્તભૂતં દ્રવ્યં પ્રતિક્રામતિ પ્રત્યાચષ્ટે ચ તદૈવ નૈમિત્તિકભૂતં ભાવં પ્રતિક્રામતિ પ્રત્યાચષ્ટે ચ, યદા તુ ભાવં પ્રતિક્રામતિ પ્રત્યાચષ્ટે ચ તદા સાક્ષાદકર્તૈવ સ્યાત્ ।

દ્રવ્યભાવયોર્નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવોદાહરણં ચૈતત્—

આધાકમ્માદીયા પોગ્ગલદવ્વસ્સ જે ઇમે દોસા ।
કહ તે કુવ્વદિ ણાણી પરદવ્વગુણા દુ જે ણિચ્છં ॥૨૮૬॥

નૈમિત્તિકભૂત ભાવને પ્રતિક્રમે છે તથા પચખે છે, અને જ્યારે ભાવને પ્રતિક્રમે છે તથા પચખે છે ત્યારે સાક્ષાત્ અકર્તા જ છે.

ભાવાર્થ :—અતીત કાળમાં જે પરદ્રવ્યોનું ગ્રહણ કર્યું હતું તેમને વર્તમાનમાં સારાં જાણવા, તેમના સંસ્કાર રહેવા, તેમના પ્રત્યે મમત્વ રહેવું, તે દ્રવ્ય-અપ્રતિક્રમણ છે અને તે પરદ્રવ્યોના નિમિત્તે જે રાગાદિભાવો થયા હતા તેમને વર્તમાનમાં ભલા જાણવા, તેમના સંસ્કાર રહેવા, તેમના પ્રત્યે મમત્વ રહેવું, તે ભાવ-અપ્રતિક્રમણ છે. તેવી રીતે આગામી કાળ સંબંધી પરદ્રવ્યોની વાંછા રાખવી, મમત્વ રાખવું, તે દ્રવ્ય-અપ્રત્યાખ્યાન છે અને તે પરદ્રવ્યોના નિમિત્તે આગામી કાળમાં થનારા જે રાગાદિભાવો તેમની વાંછા રાખવી, મમત્વ રાખવું, તે ભાવ-અપ્રત્યાખ્યાન છે. આમ દ્રવ્ય-અપ્રતિક્રમણ ને ભાવ-અપ્રતિક્રમણ તથા દ્રવ્ય-અપ્રત્યાખ્યાન ને ભાવ-અપ્રત્યાખ્યાન—એવો જે અપ્રતિક્રમણ અને અપ્રત્યાખ્યાનનો બે પ્રકારનો ઉપદેશ છે તે દ્રવ્ય-ભાવના નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવને જણાવે છે. માટે એમ ઠર્યું કે પરદ્રવ્ય તો નિમિત્ત છે અને રાગાદિભાવો નૈમિત્તિક છે. આ રીતે આત્મા રાગાદિભાવોને સ્વયમેવ નહિ કરતો હોવાથી તે રાગાદિભાવોનો અકર્તા જ છે એમ સિદ્ધ થયું. આ પ્રમાણે જોકે આ આત્મા રાગાદિકભાવોનો અકર્તા જ છે તોપણ જ્યાં સુધી તેને નિમિત્તભૂત પરદ્રવ્યનાં અપ્રતિક્રમણ-અપ્રત્યાખ્યાન છે ત્યાં સુધી તેને રાગાદિભાવોનાં અપ્રતિક્રમણ-અપ્રત્યાખ્યાન છે, અને જ્યાં સુધી રાગાદિભાવોનાં અપ્રતિક્રમણ-અપ્રત્યાખ્યાન છે ત્યાં સુધી તે રાગાદિભાવોનો કર્તા જ છે; જ્યારે તે નિમિત્તભૂત પરદ્રવ્યનાં પ્રતિક્રમણ-પ્રત્યાખ્યાન કરે ત્યારે તેને નૈમિત્તિક રાગાદિભાવોનાં પણ પ્રતિક્રમણ-પ્રત્યાખ્યાન થઈ જાય છે, અને જ્યારે રાગાદિભાવોનાં પ્રતિક્રમણ-પ્રત્યાખ્યાન થઈ જાય છે ત્યારે તે સાક્ષાત્ અકર્તા જ છે.

હવે દ્રવ્ય અને ભાવના નિમિત્ત-નૈમિત્તિકપણાનું ઉદાહરણ કહે છે :—

આધાકરમ ઈત્યાદિ પુદ્ગલદ્રવ્યના આ દોષ જે,
તે કેમ 'જ્ઞાની' કરે સદા પરદ્રવ્યના જે ગુણ છે? ૨૮૬.

આધાકમ્મં ઉદ્દેસિયં ચ પોગ્ગલમયં ઇમં દવ્વં ।
કહ તં મમ હોદિ કયં જં ણિચ્છમચેદણં વુત્તં ॥૨૮૭॥

અધઃકર્માઘાઃ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય ચ ઇમે દોષાઃ ।
કથં તાન્ કરોતિ જ્ઞાની પરદ્રવ્યગુણાસ્તુ ચે નિત્યમ્ ॥૨૮૬॥
અધઃકર્મોદ્દેશિકં ચ પુદ્ગલમયમિદં દ્રવ્યં ।
કથં તન્મમ ભવતિ કૃતં ચનિત્યમચેતનમુક્તમ્ ॥૨૮૭॥

યથાધઃકર્મનિષ્પન્નમુદ્દેશનિષ્પન્નં ચ પુદ્ગલદ્રવ્યં નિમિત્તભૂતમપ્રત્યાચક્ષાણો નૈમિત્તિકભૂતં
બન્ધસાધકં ભાવં ન પ્રત્યાચષ્ટે, તથા સમસ્તમપિ પરદ્રવ્યમપ્રત્યાચક્ષાણસ્તન્નિમિત્તકં ભાવં ન
પ્રત્યાચષ્ટે । યથા યાધઃકર્માદીન્ પુદ્ગલદ્રવ્યદોષાન્ન નામ કરોત્યાત્મા પરદ્રવ્યપરિણામત્વે સતિ
આત્મકાર્યત્વાભાવાત્, તતોઽધઃકર્મોદ્દેશિકં ચ પુદ્ગલદ્રવ્યં ન મમ કાર્યં નિત્યમચેતનત્વે સતિ

ઉદ્દેશી તેમ જ અધઃકર્મો પૌદ્ગલિક આ દ્રવ્ય જે,
તે કેમ મુજકૃત હોય નિત્ય અજીવ ભાખ્યું જેહને? ૨૮૭.

ગાથાર્થ :—[અધઃકર્માઘાઃ ચે ઇમે] અધઃકર્મ આદિ જે આ [પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય દોષાઃ]
પુદ્ગલદ્રવ્યના દોષો છે (તેમને જ્ઞાની અર્થાત્ આત્મા કરતો નથી;) [તાન્] તેમને [જ્ઞાની] જ્ઞાની
અર્થાત્ આત્મા [કથં કરોતિ] કેમ કરે [ચે તુ] કે જે [નિત્યમ્] સદા [પરદ્રવ્યગુણાઃ] પરદ્રવ્યના
ગુણો છે?

માટે [અધઃકર્મ ઉદ્દેશિકં ચ] અધઃકર્મ અને ઉદ્દેશિક [ઇદં] એવું આ [પુદ્ગલમયમ્ દ્રવ્યં]
પુદ્ગલમય દ્રવ્ય છે (તે મારું કર્યું થતું નથી;) [તત્] તે [મમ કૃતં] મારું કર્યું [કથં ભવતિ]
કેમ થાય [યત્] કે જે [નિત્યમ્] સદા [અચેતનમ્ ઉક્તમ્] અચેતન કહેવામાં આવ્યું છે?

ટીકા :—જેમ અધઃકર્મથી નીપજેલું અને ઉદ્દેશથી નીપજેલું એવું જે નિમિત્તભૂત
(આહાર આદિ) પુદ્ગલદ્રવ્ય તેને નહિ પચખતો આત્મા (—મુનિ) નૈમિત્તિકભૂત બંધસાધક
ભાવને પચખતો (ત્યાગતો) નથી, તેમ સમસ્ત પરદ્રવ્યને નહિ પચખતો (—નહિ ત્યાગતો)
આત્મા તેના નિમિત્તે થતા ભાવને પચખતો (ત્યાગતો) નથી. વળી, “અધઃકર્મ આદિ જે
પુદ્ગલદ્રવ્યના દોષો તેમને આત્મા ખરેખર કરતો નથી કારણ કે તેઓ પરદ્રવ્યના પરિણામ
હોવાથી તેમને આત્માના કાર્યપણાનો અભાવ છે, માટે અધઃકર્મ અને ઉદ્દેશિક એવું જે

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

બંધ અધિકાર

૪૨૧

મત્કાર્યત્વાભાવાત્,—ઇતિ તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વકં પુદ્ગલદ્રવ્યં નિમિત્તભૂતં પ્રત્યાચક્ષાણો નૈમિત્તિકભૂતં બન્ધસાધકં ભાવં પ્રત્યાચષ્ટે, તથા સમસ્તમપિ પરદ્રવ્યં પ્રત્યાચક્ષાણસ્તન્નિમિત્તં ભાવં પ્રત્યાચષ્ટે । એવં દ્રવ્યભાવયોરસ્તિ નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવઃ ।

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

इत्यालोच्य विवेच्य तत्किल परद्रव्यं समग्रं बलात्
तन्मूलां बहुभावसन्ततिमिमामुद्धर्तुकामः समम् ।
आत्मानं समुपैति निर्भरवहत्पूर्णेकसंविद्युतं
येनोन्मूलितबन्ध एष भगवानात्मात्मनि स्फूर्जति ॥१७८॥

પુદ્ગલદ્રવ્ય તે મારું કાર્ય નથી કારણ કે તે નિત્ય અચેતન હોવાથી તેને મારા કાર્યપણાનો અભાવ છે,”—એમ તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક નિમિત્તભૂત પુદ્ગલદ્રવ્યને પચખતો આત્મા (—મુનિ) જેમ નૈમિત્તિકભૂત બંધસાધક ભાવને પચખે છે, તેમ સમસ્ત પરદ્રવ્યને પચખતો (ત્યાગતો) આત્મા તેના નિમિત્તે થતા ભાવને પચખે છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્ય અને ભાવને નિમિત્ત-નૈમિત્તિકપણું છે.

ભાવાર્થ :—અહીં અધઃકર્મ અને ઉદ્દેશિક આહારના દેષ્ટાંતથી દ્રવ્ય અને ભાવનું નિમિત્ત-નૈમિત્તિકપણું દેઠ કર્યું છે.

જે પાપકર્મથી આહાર નીપજે તે પાપકર્મને અધઃકર્મ કહેવામાં આવે છે, તેમ જ તે આહારને પણ અધઃકર્મ કહેવામાં આવે છે. જે આહાર, ગ્રહણ કરનારના નિમિત્તે જ બનાવવામાં આવ્યો હોય તેને ઉદ્દેશિક કહેવામાં આવે છે. આવા (અધઃકર્મ અને ઉદ્દેશિક) આહારને જેણે પચખ્યો નથી તેણે તેના નિમિત્તે થતા ભાવને પચખ્યો નથી અને જેણે તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક તે આહારને પચખ્યો છે તેણે તેના નિમિત્તે થતા ભાવને પચખ્યો છે. આ રીતે સમસ્ત દ્રવ્યને અને ભાવને નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવ જાણવો. જે પરદ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે તેને રાગાદિભાવો પણ થાય છે, તે તેમનો કર્તા પણ થાય છે અને તેથી કર્મનો બંધ પણ કરે છે; જ્યારે આત્મા જ્ઞાની થાય છે ત્યારે તેને કાંઈ ગ્રહણ કરવાનો રાગ નથી, તેથી રાગાદિરૂપ પરિણામન પણ નથી અને તેથી આગામી બંધ પણ નથી. (એ રીતે જ્ઞાની પરદ્રવ્યનો કર્તા નથી.)

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે, જેમાં પરદ્રવ્યને ત્યાગવાનો ઉપદેશ કરે છે :—

श्लोकार्थ :—[इति] आम (परद्रव्यनું) અને પોતાના ભાવનું નિમિત્ત-નૈમિત્તિકપણું)

રાગાદીનામુદયમદયં દારયત્કારણાનાં
 કાર્યં બન્ધં વિવિધમધુના સઘ એવ પ્રણુઘ ।
 જ્ઞાનજ્યોતિઃ ક્ષપિતતિમિરં સાધુ સન્નદ્ધમેતત્
 તદ્વદ્યત્પ્રસરમપરઃ કોઽપિ નાસ્યાવૃણોતિ ॥૧૭૬॥

[આલોચ્ય] વિચારીને, [તદ્-મૂલાં] ઇમામ્ બહુભાવસન્તતિમ્ સમમ્ ઉદ્ધર્તુકામઃ] પરદ્રવ્ય જેનું મૂળ છે એવી આ બહુ ભાવોની સંતતિને એકીસાથે ઉખેડી નાખવાને ઈચ્છતો પુરુષ, [તત્ કિલ સમગ્રં પરદ્રવ્યં બલાત્ વિવેચ્ય] તે સમસ્ત પરદ્રવ્યને બળથી (-ઉદ્યમથી, પરાક્રમથી) ભિન્ન કરીને (-ત્યાગીને), [નિર્ભરવહત્-પૂર્ણ-એક-સંવિદ્-યુતં આત્માનં] અતિશયપણે વહેતું (-ધારાવાહી) જે પૂર્ણ એક સંવેદન તેનાથી યુક્ત એવા પોતાના આત્માને [સમુપૈતિ] પામે છે, [યેન] કે જેથી [ઉન્મૂલિતબન્ધઃ એષઃ ભગવાન્ આત્મા] જેણે કર્મબંધનને મૂળથી ઉખેડી નાખ્યું છે એવો આ ભગવાન આત્મા [આત્મનિ] પોતામાં જ (-આત્મામાં જ) [સ્ફૂર્જતિ] સ્ફુરાયમાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—પરદ્રવ્યનું અને પોતાના ભાવનું નિમિત્ત-નૈમિત્તિકપણું જાણી સમસ્ત પરદ્રવ્યને ભિન્ન કરવામાં-ત્યાગવામાં આવે ત્યારે સમસ્ત રાગાદિભાવોની સંતતિ કપાઈ જાય છે અને ત્યારે આત્મા પોતાનો જ અનુભવ કરતો થકો કર્મના બંધનને કાપી પોતામાં જ પ્રકાશે છે. માટે જે પોતાનું હિત ચાહે છે તે એવું કરો. ૧૭૮.

હવે બંધ અધિકાર પૂર્ણ કરતાં તેના અંતમંગળરૂપે જ્ઞાનના મહિમાના અર્થનું કળશકાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[કારણાનાં રાગાદીનામ્ ઉદયં] બંધનાં કારણરૂપ જે રાગાદિક (રાગાદિક-ભાવો) તેમના ઉદયને [અદ્યમ્] નિર્દય રીતે (અર્થાત્ ઉગ્ર પુરુષાર્થથી) [દારયત્] વિદારતી થકી, [કાર્યં વિવિધમ્ બન્ધં] તે રાગાદિકના કાર્યરૂપ (જ્ઞાનાવરણાદિ) અનેક પ્રકારના બંધને [અધુના] હમણાં [સઘઃ એવ] તત્કાળ જ [પ્રણુઘ] દૂર કરીને, [એતત્ જ્ઞાનજ્યોતિઃ] આ જ્ઞાનજ્યોતિ— [ક્ષપિતતિમિરં] કે જેણે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કર્યો છે તે—[સાધુ] સારી રીતે [સન્નદ્ધમ્] સજજ થઈ,—[તદ્-વત્ યદ્-વત્] એવી રીતે સજજ થઈ કે [અસ્ય પ્રસરમ્ અપરઃ કઃ અપિ ન આવૃણોતિ] તેના ફેલાવને બીજું કોઈ આવરી શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—જ્યારે જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે, રાગાદિક રહેતા નથી, તેમનું કાર્ય જે બંધ તે પણ રહેતો નથી, ત્યારે પછી તેને (-જ્ઞાનને) આવરણ કરનારું કોઈ રહેતું નથી, તે સદાય પ્રકાશમાન જ રહે છે. ૧૭૯.

इति बन्धो निष्क्रान्तः।

इति श्रीमदमृतचन्द्रसूरिविरचितायां समयसारव्याख्यायामात्मख्यातौ बन्धप्ररूपकः सप्तमोऽङ्कः ॥

ટીકા :—આ પ્રમાણે બંધ (રંગભૂમિમાંથી) બહાર નીકળી ગયો.

ભાવાર્થ :—રંગભૂમિમાં બંધના સ્વાંગે પ્રવેશ કર્યો હતો. હવે જ્યાં જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થઈ ત્યાં તે બંધ સ્વાંગને દૂર કરીને બહાર નીકળી ગયો.

જો નર કોય પરે રજમાંહિ સચિકકણ અંગ લગૈ વહ ગાઢે,
ત્યોં મતિહીન જુ રાગવિરોધ લિયે વિચરે તબ બંધન બાઢે;
પાય સમૈ ઉપદેશ યથારથ રાગવિરોધ તજૈ નિજ ચાઢે,
નાહિં બંધે તબ કર્મસમૂહ જુ આપ ગહે પરભાવનિ કાઢે.

આમ શ્રી સમયસારની (શ્રીમદ્ભગવત્કુંડલ્યાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી સમયસાર પરમાગમની) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં બંધનો પ્રરૂપક સાતમો અંક સમાપ્ત થયો.

સહજ * વિદ્યાનંદ.

અથ પ્રવિશતિ મોક્ષઃ ।

(શિખરિણી)

દ્વિધાકૃત્ય પ્રજ્ઞાક્રકચદલનાદ્બન્ધપુરુષૌ
નયન્મોક્ષં સાક્ષાત્પુરુષમુપલમ્બૈકનિયતમ્ ।
ઇદાનીમુન્મજ્જત્સહજપરમાનન્દસરસં
પરં પૂર્ણ જ્ઞાનં કૃતસકલકૃત્યં વિજયતે ॥૧૮૦॥

કર્મબંધ સૌ કાપીને, પહોંચ્યા મોક્ષ સુથાન;
નમું સિદ્ધ પરમાતમા, કરું ધ્યાન અમલાન.

પ્રથમ ટીકાકાર આચાર્યદેવ કહે છે કે 'હવે મોક્ષ પ્રવેશ કરે છે'.

જેમ નૃત્યના અખાડામાં સ્વાંગ પ્રવેશ કરે છે તેમ અહીં મોક્ષતત્ત્વનો સ્વાંગ પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં જ્ઞાન સર્વ સ્વાંગને જાણનારું છે, તેથી અધિકારના આદિમાં આચાર્યદેવ સમ્યગ્જ્ઞાનના મહિમારૂપ મંગળ કરે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ઇદાનીમ્] હવે (બંધ પદાર્થ પછી), [પ્રજ્ઞા-ક્રકચ-દલનાત્ બન્ધ-પુરુષૌ દ્વિધાકૃત્ય] પ્રજ્ઞારૂપી કરવત વડે વિદારણ દ્વારા બંધ અને પુરુષને દ્વિધા (જુદા જુદા-બે) કરીને, [પુરુષમ્ ઉપલમ્બ-એક-નિયતમ્] પુરુષને—કે જે પુરુષ માત્ર *અનુભૂતિ વડે જ નિશ્ચિત છે તેને—[સાક્ષાત્ મોક્ષં નયત્] સાક્ષાત્ મોક્ષ પમાડતું થકું, [પૂર્ણ જ્ઞાનં વિજયતે] પૂર્ણ જ્ઞાન જ્યવંત પ્રવર્તે છે. કેવું છે તે જ્ઞાન? [ઉન્મજ્જત્-સહજ-પરમ-આનન્દ-સરસં] પ્રગટ થતા સહજ પરમ આનંદ વડે સરસ અર્થાત્ રસયુક્ત છે, [પરં] ઉત્કૃષ્ટ છે, અને [કૃત-સકલ-કૃત્યં] કરવાયોગ્ય સમસ્ત કાર્યો જેણે કરી લીધાં છે (—જેને કાંઈ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી) એવું છે.

★ જેટલું સ્વરૂપ-અનુભવન છે તેટલો જ આત્મા છે.

જહ નામ કો વિ પુરિસો બંધનયમ્હિ ચિરકાલપડિબદ્ધો ।
તિવ્વં મંદસહાવં કાલં ચ વિયાણદે તસ્સ ॥૨૮૮॥
જહ્ણ વિ કુણદિ છેદં ણ મુચ્છદે તેણ બંધનવસો સં ।
કાલેણ ઉ બહુગેણ વિ ણ સો ણરો પાવદિ વિમોક્ખં ॥૨૮૯॥
ઇય કમ્મબંધનાણં પદેસઠિટ્ઠપયડિમેવમણુભાગં ।
જાણંતો વિ ણ મુચ્છદિ મુચ્છદિ સો ચેવ જદિ સુદ્ધો ॥૨૯૦॥

યથા નામ કશ્ચિત્પુરુષો બન્ધનકે ચિરકાલપ્રતિબદ્ધઃ ।
તીવ્રમન્દસ્વભાવં કાલં ચ વિજાનાતિ તસ્ય ॥૨૮૮॥
યદિ નાપિ કરોતિ છેદં ન મુચ્યતે તેન બન્ધનવશઃ સન્ ।
કાલેન તુ બહુકેષાપિ ન સ નરઃ પ્રાપ્નોતિ વિમોક્ષમ્ ॥૨૮૯॥
ઇતિ કર્મબન્ધનાના પ્રદેશસ્થિતિપ્રકૃતિમેવમણુભાગમ્ ।
જાનન્નપિ ન મુચ્યતે મુચ્યતે સ ચૈવ યદિ શુદ્ધઃ ॥૨૯૦॥

ભાવાર્થ :—જ્ઞાન બંધ-પુરુષને જુદા કરીને, પુરુષને મોક્ષ પમાડતું થકું, પોતાનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રગટ કરીને જ્યવંત પ્રવર્તે છે. આમ જ્ઞાનનું સર્વોત્કૃષ્ટપણું કહેવું તે જ મંગળવચન છે. ૧૮૦.

હવે, મોક્ષની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે થાય છે તે કહે છે. તેમાં પ્રથમ તો, જે જીવ બંધનો છેદ કરતો નથી પરંતુ માત્ર બંધના સ્વરૂપને જાણવાથી જ સંતુષ્ટ છે તે મોક્ષ પામતો નથી—એમ કહે છે :—

જ્યમ પુરુષ કો બંધન મહીં પ્રતિબદ્ધ જે ચિરકાળનો,
તે તીવ્ર-મંદ સ્વભાવ તેમ જ કાળ જાણે બંધનો, ૨૮૮.
પણ જો કરે નહિ છેદ તો ન મુકાય, બંધનવશ રહે,
ને કાળ બહુયે જાય તોપણ મુક્ત તે નર નહિ બને; ૨૮૯.
ત્યમ કર્મબંધનનાં પ્રકૃતિ, પ્રદેશ, સ્થિતિ, અનુભાગને
જાણે છતાં ન મુકાય જીવ, જો શુદ્ધ તો જ મુકાય છે. ૨૯૦.

આત્મબન્ધયોર્દ્ધિધાકરણં મોક્ષઃ । બન્ધસ્વરૂપજ્ઞાનમાત્રં તદ્દેતુરિત્યેકે, તદસત્; ન કર્મબદ્ધસ્ય
બન્ધસ્વરૂપજ્ઞાનમાત્રં મોક્ષહેતુઃ, અહેતુત્વાત્, નિગડાદિબદ્ધસ્ય બન્ધસ્વરૂપજ્ઞાનમાત્રવત્ । એતેન
કર્મબન્ધપ્રપચ્ચરચનાપરિજ્ઞાનમાત્રસન્તુષ્ટા ઉત્થાપ્યન્તે ।

જહ બંધે ચિંતંતો બંધણવદ્ધો ણ પાવદિ વિમોક્ષં ।

તહ બંધે ચિંતંતો જીવો વિ ણ પાવદિ વિમોક્ષં ॥૨૬૧॥

ગાથાર્થ :—[યથા નામ] જેવી રીતે [બન્ધનકે] બંધનમાં [ચિરકાલપ્રતિબદ્ધઃ] ઘણા કાળથી
બંધાયેલો [કશ્ચિત્ પુરુષઃ] કોઈ પુરુષ [તસ્ય] તે બંધનના [તીવ્રમન્દસ્વભાવં] તીવ્ર-મંદ (આકરા-ઢીલા)
સ્વભાવને [કાલં ચ] અને કાળને (અર્થાત્ આ બંધન આટલા કાળથી છે એમ) [વિજાનાતિ] જાણે
છે, [યદિ] પરંતુ જો [ન અપિ છેદં કરોતિ] તે બંધનને પોતે કાપતો નથી [તેન ન મુચ્યતે] તો તેનાથી
છૂટતો નથી [તુ] અને [બન્ધનવશઃ સન્] બંધનવશ રહેતો થકો [બહુકેન અપિ કાલેન] ઘણા કાળે
પણ [સઃ નરઃ] તે પુરુષ [વિમોક્ષમ્ ન પ્રાપ્નોતિ] બંધનથી છૂટવારૂપ મોક્ષને પામતો નથી; [ઈતિ]
તેવી રીતે જીવ [કર્મબન્ધનાનાં] કર્મ-બંધનોનાં [પ્રદેશસ્થિતિપ્રકૃતિમ્ એવમ્ અનુભાગમ્] પ્રદેશ, સ્થિતિ,
પ્રકૃતિ તેમ જ અનુભાગને [જાનન્ અપિ] જાણતાં છતાં પણ [ન મુચ્યતે] (કર્મબંધથી) છૂટતો નથી,
[ચ યદિ સઃ એવ શુદ્ધઃ] પરંતુ જો પોતે (રાગાદિને દૂર કરી) શુદ્ધ થાય [મુચ્યતે] તો જ છૂટે છે.

ટીકા :—આત્મા અને બંધનું દ્વિધાકરણ (અર્થાત્ આત્મા અને બંધને જુદા જુદા કરવા)
તે મોક્ષ છે. ‘બંધના સ્વરૂપનું જ્ઞાનમાત્ર મોક્ષનું કારણ છે (અર્થાત્ બંધના સ્વરૂપને જાણવામાત્રથી
જ મોક્ષ થાય છે)’ એમ કેટલાક કહે છે, તે અસત્ છે; કર્મથી બંધાયેલાને બંધના સ્વરૂપનું જ્ઞાનમાત્ર
મોક્ષનું કારણ નથી, કેમ કે જેમ બેડી આદિથી બંધાયેલાને બંધના સ્વરૂપનું જ્ઞાનમાત્ર બંધથી
છૂટવાનું કારણ નથી તેમ કર્મથી બંધાયેલાને કર્મબંધના સ્વરૂપનું જ્ઞાનમાત્ર કર્મબંધથી છૂટવાનું
કારણ નથી. આથી (—આ કથનથી), જેઓ કર્મબંધના પ્રપંચની (—વિસ્તારની) રચનાના
જ્ઞાનમાત્રથી સંતુષ્ટ છે તેમને ઉત્થાપવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—બંધનું સ્વરૂપ જાણવાથી જ મોક્ષ છે એમ કોઈ અન્યમતી માને છે. તેમની
એ માન્યતાનું આ કથનથી નિરાકરણ જાણવું. જાણવામાત્રથી જ બંધ નથી કપાતો, બંધ તો
કાપવાથી જ કપાય છે.

બંધના વિચાર કર્યા કરવાથી પણ બંધ કપાતો નથી એમ હવે કહે છે :—

બંધન મહીં જે બદ્ધ તે નહિ બંધચિંતાથી છૂટે,
ત્યમ જીવ પણ બંધો તણી ચિંતા કર્યાથી નવ છૂટે. ૨૯૧.

યથા બન્ધાંશ્ચિન્તયન્ બન્ધનવદ્ધો ન પ્રાપ્નોતિ વિમોક્ષમ્ ।
તથા બન્ધાંશ્ચિન્તયન્ જીવોઽપિ ન પ્રાપ્નોતિ વિમોક્ષમ્ ॥૨૬૧॥

બન્ધચિન્તાપ્રબન્ધો મોક્ષહેતુરિત્યન્યે, તદપ્યસત્; ન કર્મવદ્ધસ્ય બન્ધચિન્તાપ્રબન્ધો મોક્ષહેતુઃ, અહેતુત્વાત્, નિગડાદિવદ્ધસ્ય બન્ધચિન્તાપ્રબન્ધવત્ । એતેન કર્મવદ્ધવિષયચિન્તાપ્રબન્ધાત્મક-વિશુદ્ધધર્મધ્યાનાન્ધવુદ્ધયો બોધ્યન્તે ।

કસ્તર્હિ મોક્ષહેતુરિતિ ચેત્—

જહ બંધે છેત્તૂળ ય બંધણવદ્ધો દુ પાવદિ વિમોક્ષમ્ ।
તહ બંધે છેત્તૂળ ય જીવો સંપાવદિ વિમોક્ષમ્ ॥૨૬૨॥

ગાથાર્થ :—[યથા] જેમ [બન્ધનવદ્ધ:] બંધનથી બંધાયેલો પુરુષ [બન્ધાન્ ચિન્તયન્] બંધોના વિચાર કરવાથી [વિમોક્ષમ્ ન પ્રાપ્નોતિ] મોક્ષ પામતો નથી (અર્થાત્ બંધથી છૂટતો નથી), [તથા] તેમ [જીવઃ અપિ] જીવ પણ [બન્ધાન્ ચિન્તયન્] બંધોના વિચાર કરવાથી [વિમોક્ષમ્ ન પ્રાપ્નોતિ] મોક્ષ પામતો નથી.

ટીકા :—‘બંધ સંબંધી વિચારશૃંખલા મોક્ષનું કારણ છે’ એમ બીજા કેટલાક કહે છે, તે પણ અસત્ છે; કર્મથી બંધાયેલાને બંધ સંબંધી વિચારની શૃંખલા મોક્ષનું કારણ નથી, કેમ કે જેમ બેડી આદિથી બંધાયેલાને તે બંધ સંબંધી વિચારશૃંખલા (–વિચારની પરંપરા) બંધથી છૂટવાનું કારણ નથી તેમ કર્મથી બંધાયેલાને કર્મબંધ સંબંધી વિચારશૃંખલા કર્મબંધથી છૂટવાનું કારણ નથી. આથી (–આ કથનથી), કર્મબંધ સંબંધી વિચારશૃંખલાત્મક વિશુદ્ધ (–શુભ) ધર્મધ્યાન વડે જેમની બુદ્ધિ અંધ છે તેમને સમજાવવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—કર્મબંધની ચિંતામાં મન લાગ્યું રહે તોપણ મોક્ષ થતો નથી. એ તો ધર્મધ્યાનરૂપ શુભ પરિણામ છે. જેઓ કેવળ શુભ પરિણામથી જ મોક્ષ માને છે તેમને અહીં ઉપદેશ છે કે—શુભ પરિણામથી મોક્ષ થતો નથી.

“(જો બંધના સ્વરૂપના જ્ઞાનમાત્રથી પણ મોક્ષ નથી અને બંધના વિચાર કરવાથી પણ મોક્ષ નથી) તો મોક્ષનું કારણ કયું છે?” એમ પૂછવામાં આવતાં હવે મોક્ષનો ઉપાય કહે છે :—

બંધન મહીં જે બદ્ધ તે નર બંધછેદનથી છૂટે,
ત્યમ જીવ પણ બંધો તણું છેદન કરી મુક્તિ લહે. ૨૯૨.

યથા બન્ધાંશ્ચિત્વા ચ બન્ધનવદ્ધસ્તુ પ્રાપ્નોતિ વિમોક્ષમ્ ।
તથા બન્ધાંશ્ચિત્વા ચ જીવઃ સમ્પ્રાપ્નોતિ વિમોક્ષમ્ ॥૨૬૨॥

કર્મવદ્ધસ્ય બન્ધચ્છેદો મોક્ષહેતુઃ, હેતુત્વાત્, નિગડાદિવદ્ધસ્ય બન્ધચ્છેદવત્ । એતેન
ઉભયેऽપિ પૂર્વે આત્મવન્ધયોર્દ્વિધાકરણે વ્યાપાર્યેતે ।

કિમયમેવ મોક્ષહેતુરિતિ ચેત્—

બંધાણં ચ સહાવં વિયાણિદું અપ્પણો સહાવં ચ ।
બંધેસુ જો વિરજ્જદિ સો કમ્મવિમોક્ષણં કુણદિ ॥૨૬૩॥
બન્ધાનાં ચ સ્વભાવં વિજ્ઞાયાત્મનઃ સ્વભાવં ચ ।
વન્ધેષુ યો વિરજ્યતે સ કર્મવિમોક્ષણં કરોતિ ॥૨૬૩॥

ગાથાર્થ :—[યથા ચ] જેમ [વન્ધનવદ્ધઃ તુ] બંધનથી બંધાયેલો પુરુષ [વન્ધાન્ ચિત્વા]
બંધોને છેદીને [વિમોક્ષમ્ પ્રાપ્નોતિ] મોક્ષ પામે છે, [તથા ચ] તેમ [જીવઃ] જીવ [વન્ધાન્ ચિત્વા]
બંધોને છેદીને [વિમોક્ષમ્ સમ્પ્રાપ્નોતિ] મોક્ષ પામે છે.

ટીકા :—કર્મથી બંધાયેલાને બંધનો છેદ મોક્ષનું કારણ છે, કેમ કે જેમ બેડી આદિથી
બંધાયેલાને બંધનો છેદ બંધથી છૂટવાનું કારણ છે તેમ કર્મથી બંધાયેલાને કર્મબંધનો છેદ
કર્મબંધથી છૂટવાનું કારણ છે. આથી (—આ કથનથી), પૂર્વે કહેલા બન્નેને (—જેઓ બંધના
સ્વરૂપના જ્ઞાનમાત્રથી સંતુષ્ટ છે તેમને અને જેઓ બંધના વિચાર કર્યા કરે છે તેમને—) આત્મા
અને બંધના દ્વિધાકરણમાં વ્યાપાર કરાવવામાં આવે છે (અર્થાત્ આત્મા અને બંધને જુદા જુદા
કરવા પ્રત્યે લગાડવામાં—જોડવામાં—ઉદ્યમ કરાવવામાં આવે છે).

‘માત્ર આ જ (અર્થાત્ બંધનો છેદ જ) મોક્ષનું કારણ કેમ છે?’ એમ પૂછવામાં આવતાં
હવે તેનો ઉત્તર કહે છે :—

બંધો તણો જાણી સ્વભાવ, સ્વભાવ જાણી આત્મનો,
જે બંધ માંડી વિરક્ત થાયે, કર્મમોક્ષ કરે અહો! ૨૬૩.

ગાથાર્થ :—[વન્ધાનાં સ્વભાવં ચ] બંધોના સ્વભાવને [આત્મનઃ સ્વભાવં ચ] અને આત્માના
સ્વભાવને [વિજ્ઞાય] જાણીને [વન્ધેષુ] બંધો પ્રત્યે [યઃ] જે [વિરજ્યતે] વિરક્ત થાય છે, [સઃ] તે
[કર્મવિમોક્ષણં કરોતિ] કર્મોથી મુકાય છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

મોક્ષ અધિકાર

૪૨૯

ય એવ નિર્વિકારચૈતન્યચમત્કારમાત્રમાત્મસ્વભાવં તદ્વિકારકારકં બન્ધાનાં ચ સ્વભાવં વિજ્ઞાય, બન્ધેભ્યો વિરમતિ, સ એવ સકલકર્મમોક્ષં કુર્યાત્ । એતેનાત્મબન્ધયોર્દ્વિધાકરણસ્ય મોક્ષહેતુત્વં નિયમ્યતે ।

કેનાત્મબન્ધો દ્વિધા ક્રિયેતે ઇતિ ચેત્—

જીવો બંધો ય તદ્વા ઇચ્છંતિ સલક્ષણેહિં ણિયણિહિં ।

પણ્ણાછેદણણ દુ ઇચ્છિણ્ણા ણાણત્તમાવણ્ણા ॥૨૬૪॥

જીવો બન્ધશ્ચ તથા ઇચ્છેતે સ્વલક્ષણાભ્યાં નિયતાભ્યામ્ ।

પ્રજ્ઞાછેદનકેન તુ ઇચ્છિન્નો નાનાત્વમાપન્નો ॥૨૬૪॥

આત્મબન્ધયોર્દ્વિધાકરણે કાર્યે કર્તુરાત્મનઃ કરણમીમાંસાયાં, નિશ્ચયતઃ સ્વતો

ટીકા :—જે, નિર્વિકારચૈતન્યચમત્કારમાત્ર આત્મસ્વભાવને (આત્માના સ્વભાવને) અને તેને (અર્થાત્ આત્માને) વિકાર કરનારા એવા બંધોના સ્વભાવને જાણીને, બંધોથી વિરમે છે, તે જ સર્વ કર્મોથી મુકાય છે. આથી (—આ કથનથી), આત્મા અને બંધનું દ્વિધાકરણ જ મોક્ષનું કારણ છે એવો નિયમ કરવામાં આવે છે (અર્થાત્ આત્મા અને બંધને જુદા જુદા કરવા તે જ મોક્ષનું કારણ છે એમ નક્કી કરવામાં આવે છે).

‘આત્મા અને બંધ શા વડે દ્વિધા કરાય છે (અર્થાત્ કયા સાધન વડે જુદા કરી શકાય છે)?’ એમ પૂછવામાં આવતાં હવે તેનો ઉત્તર કહે છે :—

જીવ બંધ બન્ને, નિયત નિજ નિજ લક્ષણે છેદાય છે,

પ્રજ્ઞાછીણી થકી છેદતાં બન્ને જુદા પડી જાય છે. ૨૬૪.

ગાથાર્થ :—[જીવઃ ચ તથા બન્ધઃ] જીવ તથા બંધ [નિયતાભ્યામ્ સ્વલક્ષણાભ્યાં] નિયત સ્વલક્ષણોથી (પોતપોતાનાં નિશ્ચિત લક્ષણોથી) [ઇચ્છેતે] છેદાય છે; [પ્રજ્ઞાછેદનકેન] પ્રજ્ઞાછીણી વડે [ઇચ્છિન્નો તુ] છેદવામાં આવતાં [નાનાત્વમ્ આપન્નો] તેઓ નાનાપણાને પામે છે અર્થાત્ જુદા પડી જાય છે.

ટીકા :—આત્મા અને બંધને દ્વિધા કરવારૂપ કાર્યમાં કર્તા જે આત્મા તેના ^૧કરણ સંબંધી ^૨મીમાંસા કરવામાં આવતાં, નિશ્ચયે (નિશ્ચયનયે) પોતાથી ભિન્ન કરણનો અભાવ

૧. કરણ = સાધન; કરણ નામનું કારક.

૨. મીમાંસા = ઊંડી વિચારણા; તપાસ; સમાલોચના.

ભિન્નકરણાસમ્ભવાત્, ભગવતી પ્રજ્ઞૈવ છેદનાત્મકં કરણમ્ । તયા હિ તૌ છિન્નો નાનાત્મ-
વશ્યમેવાપદ્યેતે; તતઃ પ્રજ્ઞયૈવાત્મબન્ધયોર્દ્વિધાકરણમ્ । નનુ કથમાત્મબન્ધૌ ચેત્યચેતકભાવેનાત્યન્ત-
પ્રત્યાસત્તેરેકીભૂતૌ ભેદવિજ્ઞાનાભાવાદેકચેતકવદ્વચવહિયમાણૌ પ્રજ્ઞયા છેત્તું શક્યેતે ? નિયતસ્વ-
લક્ષણસૂક્ષ્માન્તઃસન્ધિસાવધાનનિપાતનાદિતિ બુદ્ધ્યેમહિ । આત્મનો હિ સમસ્તશેષદ્રવ્યાસાધારણત્વા-
ચ્ચૈતન્યં સ્વલક્ષણમ્ । તત્તુ પ્રવર્તમાનં યદ્યદભિવ્યાપ્ય પ્રવર્તતે નિવર્તમાનં ચ યદ્યદુપાદાય નિવર્તતે
તત્તત્સમસ્તમપિ સહપ્રવૃત્તં ક્રમપ્રવૃત્તં વા પર્યાયજાતમાત્મેતિ લક્ષણીયઃ, તદેકલક્ષણલક્ષ્યત્વાત્;
સમસ્તસહક્રમપ્રવૃત્તિનન્તપર્યાયાવિનાભાવિત્વાચ્ચૈતન્યસ્ય ચિન્માત્ર એવાત્મા નિશ્ચૈતવ્યઃ, ઇતિ યાવત્ ।

હોવાથી ભગવતી પ્રજ્ઞા જ (-જ્ઞાનસ્વરૂપ બુદ્ધિ જ) છેદનાત્મક (-છેદનના સ્વભાવવાળું) કરણ
છે. તે પ્રજ્ઞા વડે તેમને છેદવામાં આવતાં તેઓ નાનાપણાને અવશ્ય પામે છે; માટે પ્રજ્ઞા વડે
જ આત્મા અને બંધનું દ્વિધા કરવું છે (અર્થાત્ પ્રજ્ઞારૂપી કરણ વડે જ આત્મા ને બંધ જુદા
કરાય છે).

(અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે-) આત્મા અને બંધ કે જેઓ *ચેત્યચેતકભાવ વડે અત્યંત
નિકટતાને લીધે એક (-એક જેવા-) થઈ રહ્યા છે, અને ભેદવિજ્ઞાનના અભાવને લીધે, જાણે
તેઓ એક ચેતક જ હોય એમ જેમનો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે (અર્થાત્ જેમને એક આત્મા
તરીકે જ વ્યવહારમાં ગણવામાં આવે છે) તેઓ પ્રજ્ઞા વડે ખરેખર કઈ રીતે છેદી શકાય?

(તેનું સમાધાન આચાર્યદેવ કરે છે :—) આત્મા અને બંધનાં નિયત સ્વલક્ષણોની
સૂક્ષ્મ અંતઃસંધિમાં (અંતરંગની સંધિમાં) પ્રજ્ઞાછીણીને સાવધાન થઈને પટકવાથી
(-નાખવાથી, મારવાથી) તેમને છેદી શકાય છે અર્થાત્ જુદા કરી શકાય છે એમ અમે
જાણીએ છીએ.

આત્માનું સ્વલક્ષણ ચૈતન્ય છે, કારણ કે તે સમસ્ત શેષ દ્રવ્યોથી અસાધારણ છે
(અર્થાત્ અન્ય દ્રવ્યોમાં તે નથી). તે (ચૈતન્ય) પ્રવર્તતું થકું જે જે પર્યાયને વ્યાપીને પ્રવર્તે છે
અને નિવર્તતું થકું જે જે પર્યાયને ગ્રહણ કરીને નિવર્તે છે તે તે સમસ્ત સહવર્તી કે ક્રમવર્તી
પર્યાયો આત્મા છે એમ લક્ષિત કરવું—લક્ષણથી ઓળખવું (અર્થાત્ જે જે ગુણપર્યાયોમાં
ચૈતન્યલક્ષણ વ્યાપે છે તે તે સમસ્ત ગુણપર્યાયો આત્મા છે એમ જાણવું) કારણ કે આત્મા
તે જ એક લક્ષણથી લક્ષ્ય છે (અર્થાત્ ચૈતન્યલક્ષણથી જ ઓળખાય છે). વળી સમસ્ત સહવર્તી
અને ક્રમવર્તી અનંત પર્યાયો સાથે ચૈતન્યનું અવિનાભાવીપણું હોવાથી ચિન્માત્ર જ આત્મા છે
એમ નિશ્ચય કરવો. આટલું આત્માના સ્વલક્ષણ વિષે.

★ આત્મા ચેતક છે અને બંધ ચેત્ય છે; અજ્ઞાનદશામાં તેઓ એકરૂપ અનુભવાય છે.

બન્ધસ્ય તુ આત્મદ્રવ્યાસાધારણા રાગાદયઃ સ્વલક્ષણમ્ । ન ચ રાગાદય આત્મદ્રવ્યાસાધારણતાં વિભ્રાણાઃ પ્રતિભાસન્તે, નિત્યમેવ ચૈતન્યચમત્કારાદતિરિક્તત્વેન પ્રતિભાસમાનત્વાત્ । ન ચ યાવદેવ સમસ્તસ્વપર્યાયવ્યાપિ ચૈતન્યં પ્રતિભાતિ તાવન્ત એવ રાગાદયઃ પ્રતિભાન્તિ, રાગાદીનન્તરેણાપિ ચૈતન્યસ્યાત્મલાભસમ્ભાવનાત્ । યત્તુ રાગાદીનાં ચૈતન્યેન સહૈવોત્ત્લવનં તચ્ચેત્યચેતકભાવપ્રત્યાસત્તેરેવ, નૈકદ્રવ્યત્વાત્; ચેત્યમાનસ્તુ રાગાદિરાત્મનઃ, પ્રદીપ્યમાનો ઘટાદિઃ પ્રદીપસ્ય પ્રદીપકતામિવ, ચેતકતામેવ પ્રથયેત્, ન પુના રાગાદિતામ્ । એવમપિ તયોરત્યન્તપ્રત્યાસત્યા ભેદસમ્ભાવના-ભાવાદનાદિરસ્ત્યેકત્વવ્યામોહઃ, સ તુ પ્રજ્ઞયૈવ છિદ્યત એવ ।

(હવે બંધના સ્વલક્ષણ વિષે કહેવામાં આવે છે :—) બંધનું સ્વલક્ષણ તો આત્મદ્રવ્યથી અસાધારણ એવા રાગાદિક છે. એ રાગાદિક આત્મદ્રવ્ય સાથે સાધારણપણું ધરતા (—ધારણ કરતા—) પ્રતિભાસતા નથી, કારણ કે તેઓ સદાય ચૈતન્યચમત્કારથી ભિન્નપણે પ્રતિભાસે છે. વળી જેટલું, ચૈતન્ય આત્માના સમસ્ત પર્યાયોમાં વ્યાપતું પ્રતિભાસે છે, તેટલા જ, રાગાદિક પ્રતિભાસતા નથી, કારણ કે રાગાદિક વિના પણ ચૈતન્યનો આત્મલાભ સંભવે છે (અર્થાત્ રાગાદિક ન હોય ત્યાં પણ ચૈતન્ય હોય છે). વળી જે, રાગાદિકનું ચૈતન્ય સાથે જ ઊપજવું થાય છે તે ચેત્યચેતકભાવની (—જ્ઞેયજ્ઞાયકભાવની) અતિ નિકટતાને લીધે જ છે, એકદ્રવ્યપણાને લીધે નહિ; જેમ (દીપક વડે) પ્રકાશવામાં આવતા ઘટાદિક (પદાર્થો) દીપકના પ્રકાશકપણાને જ જાહેર કરે છે—ઘટાદિપણાને નહિ, તેમ (આત્મા વડે) ચેતવામાં આવતા રાગાદિક (અર્થાત્ જ્ઞાનમાં જ્ઞેયરૂપે જણાતા રાગાદિક ભાવો) આત્માના ચેતકપણાને જ જાહેર કરે છે—રાગાદિપણાને નહિ.

આમ હોવા છતાં તે બન્નેની (—આત્માની અને બંધની) અત્યંત નિકટતાને લીધે ભેદસંભાવનાનો અભાવ હોવાથી અર્થાત્ ભેદ નહિ દેખાતો હોવાથી (અજ્ઞાનીને) અનાદિ કાળથી એકપણાનો વ્યામોહ (ભ્રમ) છે; તે વ્યામોહ પ્રજ્ઞા વડે જ અવશ્ય છેદાય છે.

ભાવાર્થ :—આત્મા અને બંધ બન્નેને લક્ષણભેદથી ઓળખી બુદ્ધિરૂપી છીણીથી છેદી જુદા જુદા કરવા.

આત્મા તો અમૂર્તિક છે અને બંધ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલપરમાણુઓનો સ્કંધ છે તેથી બન્ને જુદા છદ્મસ્થના જ્ઞાનમાં આવતા નથી, માત્ર એક સ્કંધ દેખાય છે (અર્થાત્ બન્ને એકપિંડરૂપ દેખાય છે); તેથી અનાદિ અજ્ઞાન છે. શ્રી ગુરુઓનો ઉપદેશ પામી તેમનાં લક્ષણ જુદાં જુદાં અનુભવીને જાણવું કે ચૈતન્યમાત્ર તો આત્માનું લક્ષણ છે અને રાગાદિક બંધનું લક્ષણ છે તોપણ માત્ર જ્ઞેયજ્ઞાયકભાવની અતિ નિકટતાથી તેઓ એક જેવા થઈ રહ્યા દેખાય છે. તેથી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિરૂપી

પ્રજ્ઞાછેત્રી શિતેયં કથમપિ નિપુણૈઃ પાતિતા સાવધાનૈઃ
 સૂક્ષ્મેઽન્તઃસન્ધિબન્ધે નિપતતિ રભસાદાત્મકર્મોભયસ્ય ।
 આત્માનં મગ્નમન્તઃસ્થિરવિશદલસદ્ધામ્નિ ચૈતન્યપૂરે
 બન્ધં ચાજ્ઞાનભાવે નિયમિતમભિતઃ કુર્વતી ભિન્નભિન્નો ॥૧૮૧॥

છીણીને—કે જે તેમને ભેદી જુદા જુદા કરવાનું શસ્ત્ર છે તેને—તેમની સૂક્ષ્મ સંધિ શોધીને તે સંધિમાં સાવધાન (નિષ્પ્રમાદ) થઈને પટકવી. તે પડતાં જ બન્ને જુદા જુદા દેખાવા લાગે છે. એમ બન્ને જુદા જુદા દેખાતાં, આત્માને જ્ઞાનભાવમાં જ રાખવો અને બંધને અજ્ઞાનભાવમાં રાખવો. એ રીતે બન્નેને ભિન્ન કરવા.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[इयं शिता प्रज्ञाछेत्री] આ પ્રજ્ઞારૂપી તીક્ષ્ણ છીણી [निपुणैः] પ્રવીણ પુરુષો વડે [कथम् अपि] કોઈ પણ પ્રકારે (-यत्नपूर्वक) [सावधानैः] સાવધાનપણે (निष्प्रमादपणै) [पातित्ता] પટકવામાં આવી થકી, [आत्म-कर्म-उभयस्य सूक्ष्मे अन्तःसन्धिबन्धे] આત્મા અને કર્મ—બન્નેના સૂક્ષ્મ અંતરંગ સંધિના બંધમાં (-अंदरनी सांधना जोडाणमां) [रभसात्] શીઘ્ર [निपतति] પડે છે. કેવી રીતે પડે છે? [आत्मानम् अन्तः-स्थिर-विशद-लसद्-धाम्नि चैतन्यपूरे मग्नम्] આત્માને તો જેનું તેજ અંતરંગમાં સ્થિર અને નિર્મળપણે દેદીપ્યમાન છે એવા ચૈતન્યપૂરમાં (चैतन्यना प्रवादमां) મગ્ન કરતી [च] અને [बन्धम् अज्ञानभावे नियमितम्] બંધને અજ્ઞાનભાવમાં નિશ્ચળ (नियत) કરતી—[अभितः भिन्नभिन्नौ कुर्वती] એ રીતે આત્મા અને બંધને સર્વ તરફથી ભિન્ન ભિન્ન કરતી પડે છે.

ભાવાર્થ :—અહીં આત્મા અને બંધને ભિન્ન ભિન્ન કરવારૂપ કાર્ય છે. તેનો કર્તા આત્મા છે. ત્યાં કરણ વિના કર્તા કોના વડે કાર્ય કરે? તેથી કરણ પણ જોઈએ. નિશ્ચયનયે કર્તાથી ભિન્ન કરણ હોતું નથી; માટે આત્માથી અભિન્ન એવી આ બુદ્ધિ જ આ કાર્યમાં કરણ છે. આત્માને અનાદિ બંધ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ છે, તેમનું કાર્ય ભાવબંધ તો રાગાદિક છે અને નોકર્મ શરીરાદિક છે. માટે બુદ્ધિ વડે આત્માને શરીરથી, જ્ઞાનાવરણાદિક દ્રવ્યકર્મથી તથા રાગાદિક ભાવકર્મથી ભિન્ન એક ચૈતન્યભાવમાત્ર અનુભવી જ્ઞાનમાં જ લીન રાખવો તે જ (આત્મા ને બંધનું) ભિન્ન કરવું છે. તેનાથી જ સર્વ કર્મનો નાશ થાય છે, સિદ્ધપદને પમાય છે, એમ જાણવું. ૧૮૧.

આત્મબન્ધો દ્વિધા કૃત્વા કિં કર્તવ્યમિતિ ચેત્—

જીવો બંધો ય તદા છિઙ્ગંતિ સલક્ષણેહિં ણિયણ્હિં ।

બંધો છેદેદવ્વો સુદ્ધો અપ્પા ય ઘેત્તવ્વો ॥૨૬૫॥

જીવો બન્ધશ્ચ તથા છિદ્ધેતે સ્વલક્ષણાભ્યાં નિયતાભ્યામ્ ।

બન્ધશ્ચેત્તવ્યઃ શુદ્ધ આત્મા ચ ગૃહીતવ્યઃ ॥૨૬૫॥

આત્મબન્ધો હિ તાવન્નિયતસ્વલક્ષણવિજ્ઞાનેન સર્વથૈવ છેત્તવ્યૌ; તતો રાગાદિલક્ષણઃ સમસ્ત એવ બન્ધો નિર્મોક્તવ્યઃ, ઉપયોગલક્ષણઃ શુદ્ધ આત્મૈવ ગૃહીતવ્યઃ । એતદેવ કિલાત્મ-બન્ધયોર્દ્વિધાકરણસ્ય પ્રયોજનં યદ્વન્ધત્યાગેન શુદ્ધાત્મોપાદાનમ્ ।

‘આત્મા અને બંધને દ્વિધા કરીને શું કરવું’ એમ પૂછવામાં આવતાં હવે તેનો ઉત્તર કહે છે :—

જીવ બંધ જ્યાં છેદાય એ રીતે નિયત નિજ નિજ લક્ષણે,
ત્યાં છોડવો એ બંધને, જીવ ગ્રહણ કરવો શુદ્ધને. ૨૬૫.

ગાથાર્થ :—[તથા] એ રીતે [જીવઃ બન્ધઃ ચ] જીવ અને બંધ [નિયતાભ્યામ્ સ્વલક્ષણાભ્યાં] તેમનાં નિશ્ચિત સ્વલક્ષણોથી [છિદ્ધેતે] છેદાય છે. [બન્ધઃ] ત્યાં, બંધને [છેત્તવ્યઃ] છેદવો અર્થાત્ છોડવો [ચ] અને [શુદ્ધઃ આત્મા] શુદ્ધ આત્માને [ગૃહીતવ્યઃ] ગ્રહણ કરવો.

ટીકા :—આત્મા અને બંધને પ્રથમ તો તેમનાં નિયત સ્વલક્ષણોના વિજ્ઞાનથી સર્વથા જ છેદવા અર્થાત્ ભિન્ન કરવા; પછી, રાગાદિક જેનું લક્ષણ છે એવા સમસ્ત બંધને તો છોડવો અને ઉપયોગ જેનું લક્ષણ છે એવા શુદ્ધ આત્માને જ ગ્રહણ કરવો. આ જ ખરેખર આત્મા અને બંધને દ્વિધા કરવાનું પ્રયોજન છે કે બંધના ત્યાગથી (અર્થાત્ બંધનો ત્યાગ કરી) શુદ્ધ આત્માનું ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ :—શિષ્યે પૂછ્યું હતું કે આત્મા અને બંધને દ્વિધા કરીને શું કરવું? તેનો આ ઉત્તર આપ્યો કે બંધનો તો ત્યાગ કરવો અને શુદ્ધ આત્માનું ગ્રહણ કરવું.

(‘આત્મા અને બંધને ભિન્ન તો પ્રજ્ઞા વડે કર્યા પરંતુ આત્માને ગ્રહણ શા વડે કરાય?’—એવા પ્રશ્નની તથા તેના ઉત્તરની ગાથા કહે છે :—

કહ સો ઘિપ્પદિ અપ્પા પળ્ળાએ સો દુ ઘિપ્પદે અપ્પા ।

જહ પળ્ળાઈ વિભત્તો તહ પળ્ળાએવ ઘેત્તવ્વો ॥૨૬૬॥

કથં સ ગૃહ્યતે આત્મા પ્રજ્ઞયા સ તુ ગૃહ્યતે આત્મા ।

યથા પ્રજ્ઞયા વિભક્તસ્તથા પ્રજ્ઞયૈવ ગૃહીતવ્યઃ ॥૨૬૬॥

નનુ કેન શુદ્ધોડયમાત્મા ગૃહીતવ્યઃ ? પ્રજ્ઞયૈવ શુદ્ધોડયમાત્મા ગૃહીતવ્યઃ, શુદ્ધસ્યાત્મનઃ સ્વય-
માત્માનં ગૃહ્યતો, વિભજત ઇવ, પ્રજ્ઞૈકકરણત્વાત્ । અતો યથા પ્રજ્ઞયા વિભક્તસ્તથા પ્રજ્ઞયૈવ ગૃહીતવ્યઃ ।
કથમયમાત્મા પ્રજ્ઞયા ગૃહીતવ્ય ઇતિ ચેત્—

પળ્ળાએ ઘિત્તવ્વો જો ચેદા સો અહં તુ ણિચ્છયદો ।

અવસેસા જે ભાવા તે મજ્ઞપરે ત્તિ ણાદવ્વા ॥૨૬૭॥

એ જીવ કેમ ગ્રહાય? જીવ ગ્રહાય છે પ્રજ્ઞા વડે;
પ્રજ્ઞાથી જ્યમ જુદો કર્યો, ત્યમ ગ્રહણ પણ પ્રજ્ઞા વડે. ૨૯૬.

ગાથાર્થ :—(શિષ્ય પૂછે છે કે—) [સઃ આત્મા] તે (શુદ્ધ) આત્મા [કથં] કઈ રીતે
[ગૃહ્યતે] ગ્રહણ કરાય? (આચાર્યભગવાન ઉત્તર આપે છે કે—) [પ્રજ્ઞયા તુ] પ્રજ્ઞા વડે [સઃ આત્મા]
તે (શુદ્ધ) આત્મા [ગૃહ્યતે] ગ્રહણ કરાય છે. [યથા] જેમ [પ્રજ્ઞયા] પ્રજ્ઞા વડે [વિભક્તઃ] ભિન્ન
કર્યો, [તથા] તેમ [પ્રજ્ઞયા એવ] પ્રજ્ઞા વડે જ [ગૃહીતવ્યઃ] ગ્રહણ કરવો.

ટીકા :—શુદ્ધ એવો આ આત્મા શા વડે ગ્રહણ કરવો? પ્રજ્ઞા વડે જ શુદ્ધ એવો આ
આત્મા ગ્રહણ કરવો; કારણ કે શુદ્ધ આત્માને, પોતે પોતાને ગ્રહતાં, પ્રજ્ઞા જ એક કરણ છે—
જેમ ભિન્ન કરતાં પ્રજ્ઞા જ એક કરણ હતું તેમ. માટે જેમ પ્રજ્ઞા વડે ભિન્ન કર્યો તેમ પ્રજ્ઞા
વડે જ ગ્રહણ કરવો.

ભાવાર્થ :—ભિન્ન કરવામાં અને ગ્રહણ કરવામાં કરણો જુદાં નથી; માટે પ્રજ્ઞા વડે
જ આત્માને ભિન્ન કર્યો અને પ્રજ્ઞા વડે જ ગ્રહણ કરવો.

હવે પૂછે છે કે—આ આત્માને પ્રજ્ઞા વડે કઈ રીતે ગ્રહણ કરવો? તેનો ઉત્તર કહે છે :—

પ્રજ્ઞાથી ગ્રહવો—નિશ્ચયે જે ચેતનારો તે જ હું,
બાકી બધા જે ભાવ તે સૌ મુજ થકી પર—જાણવું. ૨૯૭.

પ્રજ્ઞયા ગૃહીતવ્યો યશ્ચેતયિતા સોઽહં તુ નિશ્ચયતઃ।
અવશેષા યે ભાવાઃ તે મમ પરા ઇતિ જ્ઞાતવ્યાઃ॥૨૬૭॥

યો હિ નિયતસ્વલક્ષણાવલમ્બિન્યા પ્રજ્ઞયા પ્રવિભક્તશ્ચેતયિતા, સોઽયમહં; યે ત્વમી અવશિષ્ટા અન્યસ્વલક્ષણલક્ષ્યા વ્યવહિયમાણા ભાવાઃ, તે સર્વેઽપિ ચેતયિતૃત્વસ્ય વ્યાપકસ્ય વ્યાપ્યત્વમનાયાન્તોઽત્યન્તં મત્તો ભિન્નાઃ। તત્તોઽહમેવ મયૈવ મહ્યમેવ મત્ત એવ મય્યેવ મામેવ ગૃહ્ણામિ। યત્કિલ ગૃહ્ણામિ તદ્દેતનૈકક્રિયત્વાદાત્મનશ્ચેતય એવ; ચેતયમાન એવ ચેતયે, ચેતયમાનેનૈવ ચેતયે, ચેતયમાનાયૈવ ચેતયે, ચેતયમાનાદેવ ચેતયે, ચેતયમાને એવ ચેતયે, ચેતયમાનમેવ ચેતયે। અથવા—ન ચેતયે; ન ચેતયમાનશ્ચેતયે, ન ચેતયમાનેન ચેતયે, ન ચેતયમાનાય ચેતયે, ન ચેતયમાનાદેવ ચેતયે, ન ચેતયમાને ચેતયે, ન ચેતયમાનં ચેતયે; કિન્તુ સર્વવિશુદ્ધચિન્માત્રો ભાવોઽસ્મિ।

ગાથાર્થ :—[પ્રજ્ઞયા] પ્રજ્ઞા વડે [ગૃહીતવ્યઃ] (આત્માને) એમ ગ્રહણ કરવો કે— [યઃ ચેતયિતા] જે ચેતનારો છે [સઃ તુ] તે [નિશ્ચયતઃ] નિશ્ચયથી [અહં] હું છું, [અવશેષાઃ] બાકીના [યે ભાવાઃ] જે ભાવો છે [તે] તે [મમ પરાઃ] મારાથી પર છે [ઇતિ જ્ઞાતવ્યઃ] એમ જાણવું.

ટીકા :—નિયત સ્વલક્ષણને અવલંબનારી પ્રજ્ઞા વડે જુદો કરવામાં આવેલો જે ચેતક (—ચેતનારો), તે આ હું છું; અને અન્ય સ્વલક્ષણોથી લક્ષ્ય (અર્થાત્ ચૈતન્યલક્ષણ સિવાય બીજાં લક્ષણોથી ઓળખાવાયોગ્ય) જે આ બાકીના વ્યવહારરૂપ ભાવો છે, તે બધાય, ચેતકપણારૂપી વ્યાપકના વ્યાપ્ય નહિ થતા હોવાથી, મારાથી અત્યંત ભિન્ન છે. માટે હું જ, મારા વડે જ, મારા માટે જ, મારામાંથી જ, મારામાં જ, મને જ ગ્રહણ કરું છું. આત્માની, ચેતના જ એક ક્રિયા હોવાથી, ‘હું ગ્રહણ કરું છું’ એટલે ‘હું ચેતું જ છું’; ચેતતો જ (અર્થાત્ ચેતતો થકો જ) ચેતું છું, ચેતતા વડે જ ચેતું છું, ચેતતા માટે જ ચેતું છું, ચેતતામાંથી જ ચેતું છું, ચેતતામાં જ ચેતું છું, ચેતતાને જ ચેતું છું. અથવા—નથી ચેતતો; નથી ચેતતો થકો ચેતતો, નથી ચેતતા વડે ચેતતો, નથી ચેતતા માટે ચેતતો, નથી ચેતતામાંથી ચેતતો, નથી ચેતતામાં ચેતતો, નથી ચેતતાને ચેતતો; પરંતુ સર્વવિશુદ્ધ ચિન્માત્ર (—ચૈતન્યમાત્ર) ભાવ છું.

ભાવાર્થ :—પ્રજ્ઞા વડે ભિન્ન કરવામાં આવેલો જે ચેતક તે આ હું છું અને બાકીના ભાવો મારાથી પર છે; માટે (અભિન્ન છ કારકોથી) હું જ, મારા વડે જ, મારા માટે જ, મારામાંથી જ, મારામાં જ, મને જ ગ્રહણ કરું છું. ‘ગ્રહણ કરું છું’ એટલે ‘ચેતું છું’, કારણ

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ભિત્ત્વા સર્વમપિ સ્વલક્ષણવતાદ્વેતું હિ યચ્છક્યતે
ચિન્મુદ્રાદ્ઙ્કિતનિર્વિભાગમહિમા શુદ્ધશ્ચિદેવાસ્મ્યહમ્ ।
ભિદ્યન્તે યદિ કારકાણિ યદિ વા ધર્મા ગુણા વા યદિ
ભિદ્યન્તાં ન ભિદાસ્તિ કાચન વિભૌ ભાવે વિશુદ્ધે ચિત્તિ ॥૧૮૨॥

કે ચેતવું તે જ આત્માની એક ક્રિયા છે. માટે હું ચેતું જ છું; ચેતનારો જ, ચેતનાર વડે જ, ચેતનાર માટે જ, ચેતનારમાંથી જ, ચેતનારમાં જ, ચેતનારને જ ચેતું છું. અથવા દ્રવ્યદષ્ટિએ તો—છ કારકોના ભેદ પણ મારામાં નથી, હું તો શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર ભાવ છું.—આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞા વડે આત્માને ગ્રહણ કરવો અર્થાત્ પોતાને ચેતનાર તરીકે અનુભવવો.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યત્ ભેતું હિ શક્યતે સર્વમ્ અપિ સ્વલક્ષણવતાત્ ભિત્ત્વા] જે કાંઈ ભેદી શકાય છે તે સર્વને સ્વલક્ષણના બળથી ભેદીને, [ચિન્મુદ્રા-અદ્ઙ્કિત-નિર્વિભાગ-મહિમા શુદ્ધઃ ચિદ્ એવ અહમ્ અસ્મિ] જેનો ચિન્મુદ્રાથી અંકિત નિર્વિભાગ મહિમા છે (અર્થાત્ ચૈતન્યની છાપથી ચિહ્નિત વિભાગરહિત જેનો મહિમા છે) એવો શુદ્ધ ચૈતન્ય જ હું છું. [યદિ કારકાણિ વા યદિ ધર્માઃ વા યદિ ગુણાઃ ભિદ્યન્તે, ભિદ્યન્તામ્] જો કારકોના, અથવા ધર્મોના, અથવા ગુણોના ભેદો પડે, તો ભલે પડો; [વિભૌ વિશુદ્ધે ચિત્તિ ભાવે કાચન ભિદા ન અસ્તિ] પરંતુ *વિભુ એવા શુદ્ધ (—સમસ્ત વિભાવોથી રહિત—) ચૈતન્યભાવમાં તો કોઈ ભેદ નથી. (આમ પ્રજ્ઞા વડે આત્માને ગ્રહણ કરાય છે.)

ભાવાર્થ :—જેમનું સ્વલક્ષણ ચૈતન્ય નથી એવા પરભાવો તો મારાથી ભિન્ન છે, માત્ર શુદ્ધ ચૈતન્ય જ હું છું. કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણરૂપ કારકભેદો, સત્ત્વ, અસત્ત્વ, નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, એકત્વ, અનેકત્વ આદિ ધર્મભેદો અને જ્ઞાન, દર્શન આદિ ગુણભેદો જો કથંચિત્ હોય તો ભલે હો; પરંતુ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર ભાવમાં તો કોઈ ભેદ નથી. —આમ શુદ્ધનયથી અભેદરૂપે આત્માને ગ્રહણ કરવો. ૧૮૨.

(આત્માને શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર તો ગ્રહણ કરાવ્યો; હવે સામાન્ય ચેતના દર્શનજ્ઞાન-સામાન્યમય હોવાથી અનુભવમાં દર્શનજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને આ પ્રમાણે અનુભવવો—એમ કહે છે :—)

★ વિભુ = દેહ; અચળ; નિત્ય; સમર્થ; સર્વ ગુણપર્યાયોમાં વ્યાપક.

પણ્ણાણ ઘિત્તવ્વો જો દદ્ધા સો અહં તુ ણિચ્છયદો ।
 અવસેસા જે ભાવા તે મજ્ઝ પરે ત્તિ ણાદવ્વા ॥૨૬૮॥
 પણ્ણાણ ઘિત્તવ્વો જો ણાદા સો અહં તુ ણિચ્છયદો ।
 અવસેસા જે ભાવા તે મજ્ઝ પરે ત્તિ ણાદવ્વા ॥૨૬૯॥

પ્રજ્ઞયા ગૃહીતવ્યો યો દ્રષ્ટા સોઽહં તુ નિશ્ચયતઃ ।
 અવશેષા યે ભાવાઃ તે મમ પરા ઇતિ જ્ઞાતવ્યાઃ ॥૨૬૮॥
 પ્રજ્ઞયા ગૃહીતવ્યો યો જ્ઞાતા સોઽહં તુ નિશ્ચયતઃ ।
 અવશેષા યે ભાવાઃ તે મમ પરા ઇતિ જ્ઞાતવ્યાઃ ॥૨૬૯॥

ચેતનાયા દર્શનજ્ઞાનવિકલ્પાનતિક્રમણાચ્છેતયિતૃત્વમિવ દ્રષ્ટૃત્વં જ્ઞાતૃત્વં ચાત્મનઃ
 સ્વલક્ષણમેવ । તતોઽહં દ્રષ્ટારમાત્માનં ગૃહ્ણામિ । યત્કિલ ગૃહ્ણામિ તત્પશ્યામ્યેવ; પશ્યન્નેવ પશ્યામિ,

પ્રજ્ઞાથી ગ્રહવો—નિશ્ચયે જે દેખનારો તે જ હું,
 બાકી બધા જે ભાવ તે સૌ મુજ થકી પર—જાણવું. ૨૯૮.
 પ્રજ્ઞાથી ગ્રહવો—નિશ્ચયે જે જાણનારો તે જ હું,
 બાકી બધા જે ભાવ તે સૌ મુજ થકી પર—જાણવું. ૨૯૯.

ગાથાર્થ :—[પ્રજ્ઞયા] પ્રજ્ઞા વડે [ગૃહીતવ્યઃ] એમ ગ્રહણ કરવો કે—[યઃ દ્રષ્ટા] જે દેખનારો છે [સઃ તુ] તે [નિશ્ચયતઃ] નિશ્ચયથી [અહમ્] હું છું, [અવશેષાઃ] બાકીના [યે ભાવાઃ] જે ભાવો છે [તે] તે [મમ પરાઃ] મારાથી પર છે [ઇતિ જ્ઞાતવ્યાઃ] એમ જાણવું.

[પ્રજ્ઞયા] પ્રજ્ઞા વડે [ગૃહીતવ્યઃ] એમ ગ્રહણ કરવો કે—[યઃ જ્ઞાતા] જે જાણનારો છે [સઃ તુ] તે [નિશ્ચયતઃ] નિશ્ચયથી [અહમ્] હું છું, [અવશેષાઃ] બાકીના [યે ભાવાઃ] જે ભાવો છે [તે] તે [મમ પરાઃ] મારાથી પર છે [ઇતિ જ્ઞાતવ્યાઃ] એમ જાણવું.

ટીકા :—ચેતના દર્શનજ્ઞાનરૂપ ભેદોને ઉલ્લંઘતી નહિ હોવાથી, ચેતકપણાની માફક દર્શકપણું અને જ્ઞાતાપણું આત્માનું સ્વલક્ષણ જ છે. માટે હું દેખનારા આત્માને ગ્રહણ કરું છું. ‘ગ્રહણ કરું છું’ એટલે ‘દેખું જ છું’; દેખતો જ (અર્થાત્ દેખતો થકો જ) દેખું છું, દેખતા

૪૩૮

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

પશ્યતૈવ પશ્યામિ, પશ્યતે એવ પશ્યામિ, પશ્યત એવ પશ્યામિ, પશ્યત્યેવ પશ્યામિ, પશ્યન્તમેવ પશ્યામિ। અથવા—ન પશ્યામિ; ન પશ્યન્ પશ્યામિ, ન પશ્યતા પશ્યામિ, ન પશ્યતે પશ્યામિ, ન પશ્યતઃ પશ્યામિ, ન પશ્યતિ પશ્યામિ, ન પશ્યન્તં પશ્યામિ; કિન્તુ સર્વવિશુદ્ધો દૃઙ્માત્રો ભવોઽસ્મિ। અપિ ચ—જ્ઞાતારમાત્માનં ગૃહ્ણામિ। યત્કિલ ગૃહ્ણામિ તજ્ઞાનામ્યેવ; જાનન્નેવ જાનામિ, જાનતૈવ જાનામિ, જાનતે એવ જાનામિ, જાનત એવ જાનામિ, જાનત્યેવ જાનામિ, જાનન્તમેવ જાનામિ। અથવા—ન જાનામિ; ન જાનન્ જાનામિ, ન જાનતા જાનામિ, ન જાનતે જાનામિ, ન જાનતો જાનામિ, ન જાનતિ જાનામિ, ન જાનન્તં જાનામિ; કિન્તુ સર્વવિશુદ્ધો જ્ઞપ્તિમાત્રો ભવોઽસ્મિ।

વડે જ દેખું છું, દેખતા માટે જ દેખું છું, દેખતામાંથી જ દેખું છું, દેખતામાં જ દેખું છું, દેખતાને જ દેખું છું. અથવા—નથી દેખતો; નથી દેખતો થકો દેખતો, નથી દેખતા વડે દેખતો, નથી દેખતા માટે દેખતો, નથી દેખતામાંથી દેખતો, નથી દેખતામાં દેખતો, નથી દેખતાને દેખતો; પરંતુ સર્વવિશુદ્ધ દર્શનમાત્ર ભાવ છું. વળી એવી જ રીતે—હું જાણનારા આત્માને ગ્રહણ કરું છું. ‘ગ્રહણ કરું છું’ એટલે ‘જાણું જ છું’; જાણતો જ (અર્થાત્ જાણતો થકો જ) જાણું છું, જાણતા વડે જ જાણું છું, જાણતા માટે જ જાણું છું, જાણતામાંથી જ જાણું છું, જાણતામાં જ જાણું છું, જાણતાને જ જાણું છું. અથવા—નથી જાણતો; નથી જાણતો થકો જાણતો, નથી જાણતા વડે જાણતો, નથી જાણતા માટે જાણતો, નથી જાણતામાંથી જાણતો, નથી જાણતામાં જાણતો, નથી જાણતાને જાણતો; પરંતુ સર્વવિશુદ્ધિ જ્ઞપ્તિમાત્ર (જાણનક્રિયામાત્ર) ભાવ છું. (આમ દેખનારા આત્માને તેમ જ જાણનારા આત્માને કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણરૂપ કારકોના ભેદપૂર્વક ગ્રહણ કરીને, પછી કારકભેદોનો નિષેધ કરી આત્માને અર્થાત્ પોતાને દર્શનમાત્ર ભાવરૂપે તેમ જ જ્ઞાનમાત્ર ભાવરૂપે અનુભવવો અર્થાત્ અભેદરૂપે અનુભવવો.)

(ભાવાર્થ :—આ ત્રણ ગાથાઓમાં, પ્રજ્ઞા વડે આત્માને ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે. ‘ગ્રહણ કરવું’ એટલે કોઈ અન્ય વસ્તુને ગ્રહવાની-લેવાની નથી; ચેતનાનો અનુભવ કરવો, તે જ, આત્માનું ‘ગ્રહણ કરવું’ છે.

પ્રથમની ગાથામાં સામાન્ય ચેતનાનો અનુભવ કરાવ્યો હતો. ત્યાં, અનુભવ કરનાર, જેનો અનુભવ કરવામાં આવે તે, જેના વડે અનુભવ કરવામાં આવે તે—ઈત્યાદિ કારકભેદરૂપે આત્માને કહીને, અભેદવિવક્ષામાં કારકભેદનો નિષેધ કરી, આત્માને એક શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર કહ્યો હતો.

નનુ કથં ચેતના દર્શનજ્ઞાનવિકલ્પૌ નાતિક્રામતિ યેન ચેતયિતા દ્રષ્ટા જ્ઞાતા ચ સ્યાત્ ?
 ઉચ્યતે—ચેતના તાવત્પ્રતિભાસરૂપા; સા તુ, સર્વેષામેવ વસ્તૂનાં સામાન્યવિશેષાત્મકત્વાત્, દ્વૈરૂપ્યં
 નાતિક્રામતિ। યે તુ તસ્યા દ્વે રૂપે તે દર્શનજ્ઞાને। તતઃ સા તે નાતિક્રામતિ। યદ્યતિક્રામતિ,
 સામાન્યવિશેષાતિક્રાન્તત્વાચ્ચેતનૈવ ન ભવતિ। તદભાવે દ્વૌ દોષૌ—સ્વગુણોચ્છેદાચ્ચેતનસ્યા-
 ચેતનતાપત્તિઃ, વ્યાપકાભાવે વ્યાપ્યસ્ય ચેતનસ્યાભાવો વા। તતસ્તદ્દોષભયાદર્શનજ્ઞાનાત્મિકૈવ
 ચેતનાભ્યુપગન્તવ્યા।

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

અદ્વૈતાપિ હિ ચેતના જગતિ ચેદ્ દૃગ્જ્ઞપ્તિરૂપં ત્યજેત્
 તત્સામાન્યવિશેષરૂપવિરહાત્સાઽસ્તિત્વમેવ ત્યજેત્।
 તત્યાગે જડતા ચિતોઽપિ ભવતિ વ્યાપ્યો વિના વ્યાપકા-
 દાત્મા ચાન્તમુપૈતિ તેન નિયતં દૃગ્જ્ઞપ્તિરૂપાઽસ્તુ ચિત્ ॥૧૮૩॥

હવે આ બે ગાથાઓમાં દ્રષ્ટા અને જ્ઞાતાનો અનુભવ કરાવ્યો છે, કારણ કે ચેતનાસામાન્ય
 દર્શનજ્ઞાનવિશેષોને ઉલ્લંઘતી નથી. અહીં પણ, છ કારકરૂપ ભેદ-અનુભવન કરાવી, પછી અભેદ-
 અનુભવનની અપેક્ષાએ કારકભેદ દૂર કરાવી, દ્રષ્ટાજ્ઞાતામાત્રનો અનુભવ કરાવ્યો છે.)

(ટીકા :—) અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે—ચેતના દર્શનજ્ઞાનભેદોને કેમ ઉલ્લંઘતી નથી
 કે જેથી ચેતનારો દ્રષ્ટા તથા જ્ઞાતા હોય છે? તેનો ઉત્તર કહેવામાં આવે છે :—પ્રથમ તો
 ચેતના પ્રતિભાસરૂપ છે. તે ચેતના દ્વિરૂપતાને અર્થાત્ બે-રૂપપણાને ઉલ્લંઘતી નથી, કારણ કે
 સમસ્ત વસ્તુઓ સામાન્યવિશેષાત્મક છે. (બધીયે વસ્તુઓ સામાન્યવિશેષસ્વરૂપ છે, તેથી તેમને
 પ્રતિભાસનારી ચેતના પણ બે-રૂપપણાને ઉલ્લંઘતી નથી.) તેનાં જે બે રૂપો છે તે દર્શન અને
 જ્ઞાન છે. માટે તે તેમને (દર્શનજ્ઞાનને) ઉલ્લંઘતી નથી. જો ચેતના દર્શન જ્ઞાનને ઉલ્લંઘે તો
 સામાન્યવિશેષને ઉલ્લંઘવાથી ચેતના જ ન હોય (અર્થાત્ ચેતનાનો અભાવ થાય). તેના
 અભાવમાં બે દોષ આવે—(૧) પોતાના ગુણનો નાશ થવાથી ચેતનને અચેતનપણું આવી પડે,
 અથવા (૨) વ્યાપકના (ચેતનાના) અભાવમાં વ્યાપ્ય એવા ચેતનનો (આત્માનો) અભાવ
 થાય. માટે તે દોષોના ભયથી ચેતનાને દર્શનજ્ઞાનસ્વરૂપ જ અંગીકાર કરવી.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[જગતિ હિ ચેતના અદ્વૈતા] જગતમાં ખરેખર ચેતના અદ્વૈત છે [અપિ ચેત્
 સા દૃગ્જ્ઞપ્તિરૂપં ત્યજેત્] તોપણ જો તે દર્શનજ્ઞાનરૂપને છોડે [તત્સામાન્યવિશેષરૂપવિરહાત્] તો

એકશ્ચિત્તશ્ચિન્મય એવ ભાવો
 ભાવાઃ પરે યે કિલ તે પરેષામ્ ।
 ગ્રાહ્યસ્તત્તશ્ચિન્મય એવ ભાવો
 ભાવાઃ પરે સર્વત એવ હેયાઃ ॥૧૮૪॥

સામાન્યવિશેષરૂપના અભાવથી [અસ્તિત્વમ્ એવ ત્યજેત્] (તે ચેતના) પોતાના અસ્તિત્વને જ છોડે; [તત્-ત્યાગે] એમ ચેતના પોતાના અસ્તિત્વને છોડતાં, (૧) [ચિત્તઃ અપિ જડતા ભવતિ] ચેતનને જડપણું આવે અર્થાત્ આત્મા જડ થઈ જાય, [ચ] અને (૨) [વ્યાપકાત્ વિના વ્યાપ્તઃ આત્મા અન્તમ્ ઝપૈતિ] વ્યાપક વિના (-ચેતના વિના-) વ્યાપ્ય જે આત્મા તે નાશ પામે (-આમ બે દોષ આવે છે). [તેન ચિત્ત નિયતં દગ્ગમિરૂપા અસ્તુ] માટે ચેતના નિયમથી દર્શનજ્ઞાનરૂપ જ હો.

ભાવાર્થ :—સમસ્ત વસ્તુઓ સામાન્યવિશેષાત્મક છે. તેથી તેમને પ્રતિભાસનારી ચેતના પણ સામાન્યપ્રતિભાસરૂપ (-દર્શનરૂપ) અને વિશેષપ્રતિભાસરૂપ (-જ્ઞાનરૂપ) હોવી જોઈએ. જો ચેતના પોતાની દર્શનજ્ઞાનરૂપતાને છોડે તો ચેતનાનો જ અભાવ થતાં, કાં તો ચેતન આત્માને (પોતાના ચેતનાગુણનો અભાવ થવાથી) જડપણું આવે, અથવા તો વ્યાપકના અભાવથી વ્યાપ્ય એવા આત્માનો અભાવ થાય. (ચેતના આત્માની સર્વ અવસ્થાઓમાં વ્યાપતી હોવાથી વ્યાપક છે અને આત્મા ચેતન હોવાથી ચેતનાનું વ્યાપ્ય છે. તેથી ચેતનાનો અભાવ થતાં આત્માનો પણ અભાવ થાય.) માટે ચેતના દર્શનજ્ઞાનસ્વરૂપ જ માનવી.

અહીં તાત્પર્ય એવું છે કે—સાંખ્યમતી આદિ કેટલાક લોકો સામાન્ય ચેતનાને જ માની એકાંત કહે છે, તેમનો નિષેધ કરવા માટે 'વસ્તુનું સ્વરૂપ સામાન્યવિશેષરૂપ છે તેથી ચેતનાને સામાન્યવિશેષરૂપ અંગીકાર કરવી' એમ અહીં જણાવ્યું છે. ૧૮૩.

હવે આગળના કથનની સૂચનારૂપ શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ચિત્તઃ] ચૈતન્યનો (આત્માનો) તો [એકઃ ચિન્મયઃ એવ ભાવઃ] એક ચિન્મય જ ભાવ છે, [યે પરે ભાવાઃ] જે બીજા ભાવો છે [તે કિલ પરેષામ્] તે ખરેખર પરના ભાવો છે; [તત્તઃ] માટે [ચિન્મયઃ ભાવઃ એવ ગ્રાહ્યઃ] (એક) ચિન્મય ભાવ જ ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે, [પરે ભાવાઃ સર્વતઃ એવ હેયાઃ] બીજા ભાવો સર્વથા છોડવાયોગ્ય છે. ૧૮૪.

હવે આ ઉપદેશની ગાથા કહે છે :—

કો નામ ભણિજ્ઞ બુહો નાદું સવ્વે પરાઇએ ભાવે ।
મજ્ઝમિણં તિ ય વચનં જાણંતો અપ્પયં સુદ્ધં ॥૩૦૦॥

કો નામ ભણેદુઘઃ જ્ઞાત્વા સર્વાન્ પરકીયાન્ ભાવાન્ ।
મમેદમિતિ ચ વચનં જાનન્નાત્માનં શુદ્ધમ્ ॥૩૦૦॥

યો હિ પરાત્મનોર્નિયતસ્વલક્ષણવિભાગપાતિન્યા પ્રજ્ઞયા જ્ઞાની સ્યાત્, સ ચલ્વેકં ચિન્માત્રં ભાવમાત્મીયં જાનાતિ, શેષાંશ્ચ સર્વાનેવ ભાવાન્ પરકીયાન્ જાનાતિ । એવં ચ જાનન્ કથં પરભાવાન્મમામી ઇતિ બ્રૂયાત્ ? પરાત્મનોર્નિશ્ચયેન સ્વસ્વામિસમ્બન્ધસ્યાસમ્ભવાત્ । અતઃ સર્વથા ચિદ્ભાવ એવ ગૃહીતવ્યઃ, શેષાઃ સર્વે એવ ભાવાઃ પ્રહાતવ્યા ઇતિ સિદ્ધાન્તઃ ।

સૌ ભાવ જે પરકીય જાણે, શુદ્ધ જાણે આત્મને,
તે કોણ જ્ઞાની ‘મારું આ એવું વચન બોલે ખરે? ૩૦૦.

ગાથાર્થ :—[સર્વાન્ ભાવાન્] સર્વ ભાવોને [પરકીયાન્] પારકા [જ્ઞાત્વા] જાણીને [કઃ નામ બુદ્ધઃ] કોણ જ્ઞાની, [આત્માનમ્] પોતાને [શુદ્ધમ્] શુદ્ધ [જાનન્] જાણતો થકો, [ઇદમ્ મમ] ‘આ મારું છે’ (–‘આ ભાવો મારા છે’) [ઇતિ ચ વચનમ્] એવું વચન [ભણેત્] બોલે?

ટીકા :—જે (પુરુષ) પરના અને આત્માના નિયત સ્વલક્ષણોના વિભાગમાં પડનારી પ્રજ્ઞા વડે જ્ઞાની થાય, તે ખરેખર એક ચિન્માત્ર ભાવને પોતાનો જાણે છે અને બાકીના સર્વ ભાવોને પારકા જાણે છે. આવું જાણતો થકો (તે પુરુષ) પરભાવોને ‘આ મારા છે’ એમ કેમ કહે? (ન જ કહે;) કારણ કે પરને અને પોતાને નિશ્ચયથી સ્વસ્વામિસંબંધનો અસંભવ છે. માટે, સર્વથા ચિદ્ભાવ જ (એક) ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે, બાકીના સમસ્ત ભાવો છોડવાયોગ્ય છે—એવો સિદ્ધાંત છે.

ભાવાર્થ :—લોકમાં પણ એ ન્યાય છે કે—જે સુબુદ્ધિ હોય, ન્યાયવાન હોય, તે પરનાં ધનાદિકને પોતાનાં ન કહે. તેવી જ રીતે જે સમ્યગ્જ્ઞાની છે, તે સમસ્ત પરદ્રવ્યોને પોતાનાં કરતો નથી, પોતાના નિજભાવને જ પોતાનો જાણી ગ્રહણ કરે છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

સિદ્ધાન્તોઽયમુદાત્તચિત્તચરિતૈર્મોક્ષાર્થિભિઃ સેવ્યતાં
શુદ્ધં ચિન્મયમેકમેવ પરમં જ્યોતિઃ સદૈવાસ્મ્યહમ્ ।
એતે યે તુ સમુલ્લસન્તિ વિવિધા ભાવાઃ પૃથગ્લક્ષણા-
સ્તેઽહં નાસ્મિ યતોઽત્ર તે મમ પરદ્રવ્યં સમગ્રા અપિ ॥૧૮૫॥

(અનુષ્ટુભ)

પરદ્રવ્યગ્રહં કુર્વન્ બધ્યેતૈવાપરાધવાન્ ।
બધ્યેતાનપરાધો ન સ્વદ્રવ્યે સંવૃતો યતિઃ ॥૧૮૬॥

થેયાદી અવરાહે જો કુવ્વદિ સો ડ સંકિદો ભમદિ ।
મા વજ્જેઝ્ઞં કેણ વિ ચોરો તિં જુણમ્હિ વિયરંતો ॥૩૦૧॥

શ્લોકાર્થ :—[ઉદાત્તચિત્તચરિતૈઃ મોક્ષાર્થિભિઃ] જેમના ચિત્તનું ચરિત્ર ઉદાત્ત (—ઉદાર, ઉચ્ચ, ઉજ્જવળ) છે એવા મોક્ષાર્થીઓ [અયમ્ સિદ્ધાન્તઃ] આ સિદ્ધાન્તને [સેવ્યતામ્] સેવન કરો કે—‘[અહમ્ શુદ્ધં ચિન્મયમ્ એકમ્ પરમં જ્યોતિઃ એવ સદા એવ અસ્મિ] હું તો શુદ્ધ ચૈતન્યમય એક પરમ જ્યોતિ જ સદાય છું; [તુ] અને [એતે યે પૃથગ્લક્ષણાઃ વિવિધાઃ ભાવાઃ સમુલ્લસન્તિ તે અહં ન અસ્મિ] આ જે ભિન્ન લક્ષણવાળા વિવિધ પ્રકારના ભાવો પ્રગટ થાય છે તે હું નથી, [યતઃ અત્ર તે સમગ્રાઃ અપિ મમ પરદ્રવ્યમ્] કારણ કે તે બધાય મને પરદ્રવ્ય છે’. ૧૮૫.

હવે આગળના કથનની સૂચનાનો શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[પરદ્રવ્યગ્રહં કુર્વન્] જે પરદ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે [અપરાધવાન્] તે અપરાધી છે [બધ્યેત એવ] તેથી બંધમાં પડે છે, અને [સ્વદ્રવ્યે સંવૃતઃ યતિઃ] જે સ્વદ્રવ્યમાં જ સંવૃત છે (અર્થાત્ જે પોતાના દ્રવ્યમાં જ ગુપ્ત છે—મગ્ન છે—સંતુષ્ટ છે, પરદ્રવ્યને ગ્રહતો નથી) એવો યતિ [અનપરાધઃ] નિરપરાધી છે [ન બધ્યેત] તેથી બંધાતો નથી. ૧૮૬.

હવે આ કથનને દૃષ્ટાંતપૂર્વક ગાથામાં કહે છે :—

અપરાધ ચૌર્યાદિક કરે જે પુરુષ તે શંકિત ફરે,
કે લોકમાં ફરતાં રખે કો ચોર જાણી બાંધશે; ૩૦૧.

જો ણ કુણદિ અવરાહે સો ણિસ્સંકો દુ જણવદે ભમદિ ।
 ણ વિ તસ્સ બજ્ઝિદું જે ચિંતા ઉપ્પજ્ઞદિ કયાઇ ॥૩૦૨॥
 એવમ્હિ સાવરાહો બજ્ઝામિ અહં તુ સંકિદો ચેદા ।
 જઇ પુણ ણિરાવરાહો ણિસ્સંકોહં ણ બજ્ઝામિ ॥૩૦૩॥

સ્તેયાદીનપરાધાન્ યઃ કરોતિ સ તુ શક્કિતો ભ્રમતિ ।
 મા વધ્યે કેનાપિ ચૌર ઇતિ જને વિચરન્ ॥૩૦૧॥
 યો ન કરોત્યપરાધાન્ સ નિશ્શક્કસ્તુ જનપદે ભ્રમતિ ।
 નાપિ તસ્ય વહ્નું યદ્ધિન્તોત્પદ્યતે કદાચિત્ ॥૩૦૨॥
 એવમસ્મિ સાપરાધો વધ્યેઽહં તુ શક્કિતશ્ચેતયિતા ।
 યદિ પુનર્નિરપરાધો નિશ્શક્કોઽહં ન વધ્યે ॥૩૦૩॥

યથાત્ર લોકે ય એવ પરદ્રવ્યગ્રહણલક્ષણમપરાધં કરોતિ તસ્યૈવ બન્ધશક્કા સમ્ભવતિ, યસ્તુ

અપરાધ જે કરતો નથી, નિઃશંક લોક વિષે ફરે,
 ‘બંધાઉ હું’ એવી કદી ચિંતા ન થાયે તેહને. ૩૦૨.
 ત્યમ જાતમા અપરાધી ‘હું બંધાઉ’ એમ નિશંક છે.
 ને નિરપરાધી જીવ ‘નહિ બંધાઉ’ એમ નિઃશંક છે. ૩૦૩.

ગાથાર્થ :—[યઃ] જે પુરુષ [સ્તેયાદીન્ અપરાધાન્] ચોરી આદિ અપરાધો [કરોતિ] કરે
 છે [સઃ તુ] તે ‘[જને વિચરન્] લોકમાં ફરતાં [મા] રખે [કેન અપિ] મને કોઈ [ચૌરઃ ઇતિ] ચોર
 જાણીને [વધ્યે] બાંધશે-પકડશે’ એમ [શક્કિતઃ ભ્રમતિ] શંકિત ફરે છે; [યઃ] જે પુરુષ [અપરાધાન્]
 અપરાધ [ન કરોતિ] કરતો નથી [સઃ તુ] તે [જનપદે] લોકમાં [નિશ્શક્કઃ ભ્રમતિ] નિઃશંક ફરે છે,
 [યદ્] કારણ કે [તસ્ય] તેને [વહ્નું ચિન્તા] બંધાવાની ચિંતા [કદાચિત્ અપિ] કદાપિ [ન ઉત્પદ્યતે]
 ઊપજતી નથી. [એવમ્] એવી રીતે [ચેતયિતા] અપરાધી આત્મા ‘[સાપરાધઃ અસ્મિ] હું અપરાધી
 છું [વધ્યે તુ અહમ્] તેથી હું બંધાઈશ’ એમ [શક્કિતઃ] શંકિત હોય છે, [યદિ પુનઃ] અને જો [નિરપરાધઃ]
 નિરપરાધી (આત્મા) હોય તો ‘[અહં ન વધ્યે] હું નહિ બંધાઉ’ એમ [નિશ્શક્કઃ] નિઃશંક હોય છે.

ટીકા :—જેમ આ જગતમાં જે પુરુષ, પરદ્રવ્યનું ગ્રહણ જેનું લક્ષણ છે એવો અપરાધ
 કરે છે તેને જ બંધની શંકા થાય છે અને જે અપરાધ કરતો નથી તેને બંધની શંકા થતી

૪૪૪

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

તં ન કરોતિ તસ્ય સા ન સમ્ભવતિ; તથાત્માપિ ય એવાશુદ્ધઃ સન્ પરદ્રવ્યગ્રહણલક્ષણમપરાધં કરોતિ તસ્યૈવ બન્ધશઙ્કા સમ્ભવતિ, યસ્તુ શુદ્ધઃ સંસ્તં ન કરોતિ તસ્ય સા ન સમ્ભવતીતિ નિયમઃ। અતઃ સર્વથા સર્વપરકીયભાવપરિહારેણ શુદ્ધ આત્મા ગૃહીતવ્યઃ, તથા સત્યેવ નિરપરાધત્વાત્ ।

કો હિ નામાયમપરાધઃ ?—

સંસિદ્ધિરાધસિદ્ધં સાધિયમારાધિયં ચ એયદું ।
અવગદરાધો જો ખલુ ચેદા સો હોદિ અવરાધો ॥૩૦૪॥
જો પુણ ણિરાવરાધો ચેદા ણિસ્સંકિઓ ડ સો હોઙ્ ।
આરાહણાઙ્ ણિચ્છં વદ્દેઙ્ અહં તિ જાણતો ॥૩૦૫॥

નથી, તેમ આત્મા પણ જે અશુદ્ધ વર્તતો થકો, પરદ્રવ્યનું ગ્રહણ જેનું લક્ષણ છે એવો અપરાધ કરે છે તેને જ બંધની શંકા થાય છે અને જે શુદ્ધ વર્તતો થકો અપરાધ કરતો નથી તેને બંધની શંકા થતી નથી—એવો નિયમ છે. માટે સર્વથા સર્વ પારકા ભાવોના પરિહાર વડે (અર્થાત્ પરદ્રવ્યના સર્વ ભાવોને છોડીને) શુદ્ધ આત્માને ગ્રહણ કરવો, કારણ કે એમ થાય ત્યારે જ નિરપરાધપણું થાય છે.

ભાવાર્થ :—જો માણસ ચોરી આદિ અપરાધ કરે તો તેને બંધનની શંકા થાય; નિરપરાધને શંકા શા માટે થાય? તેવી જ રીતે જો આત્મા પરદ્રવ્યના ગ્રહણરૂપ અપરાધ કરે તો તેને બંધની શંકા થાય જ; જો પોતાને શુદ્ધ અનુભવે, પરને ન ગ્રહે, તો બંધની શંકા શા માટે થાય? માટે પરદ્રવ્યને છોડી શુદ્ધ આત્માનું ગ્રહણ કરવું. ત્યારે જ નિરપરાધ થવાય છે.

હવે પૂછે છે કે આ ‘અપરાધ’ એટલે શું? તેના ઉત્તરમાં અપરાધનું સ્વરૂપ કહે છે :—

સંસિદ્ધિ, સિદ્ધિ, રાધ, આરાધિત, સાધિત—એક છે,
એ રાધથી જે રહિત છે તે આત્મા અપરાધ છે; ૩૦૪.
વળી આત્મા જે નિરપરાધી તે નિઃશંકિત હોય છે,
વર્તે સદા આરાધનાથી, જાણતો ‘હું’ આત્મને. ૩૦૫.

સંસિદ્ધિરાધસિદ્ધં સાધિતમારાધિતં ચૈકાર્થમ્ ।
 અપગતરાધો યઃ ખલુ ચેતયિતા સ ભવત્યપરાધઃ ॥૩૦૪॥
 યઃ પુનર્નિરપરાધશ્ચેતયિતા નિશ્શક્તિસ્તુ સ ભવતિ ।
 આરાધનયા નિત્યં વર્તતે અહમિતિ જાનન્ ॥૩૦૫॥

પરદ્રવ્યપરિહારેણ શુદ્ધસ્યાત્મનઃ સિદ્ધિઃ સાધનં વા રાધઃ । અપગતો રાધો યસ્ય ચેતયિતુઃ સોઽપરાધઃ । અથવા અપગતો રાધો યસ્ય ભાવસ્ય સોઽપરાધઃ, તેન સહ યશ્ચેતયિતા વર્તતે સ સાપરાધઃ । સ તુ પરદ્રવ્યગ્રહણસદ્ભાવેન શુદ્ધાત્મસિદ્ધચભાવાદ્વન્ધશઙ્કાસમ્ભવે સતિ સ્વયમશુદ્ધત્વાદનારાધક એવ સ્યાત્ । યસ્તુ નિરપરાધઃ સ સમગ્રપરદ્રવ્યપરિહારેણ શુદ્ધાત્મસિદ્ધિસદ્ભાવાદ્વન્ધશઙ્કાયા અસમ્ભવે સતિ ઉપયોગેકલક્ષણશુદ્ધ આત્મૈક એવાહમિતિ

ગાથાર્થ :—[સંસિદ્ધિરાધસિદ્ધમ્] સંસિદ્ધિ, *રાધ, સિદ્ધ, [સાધિતમ્ આરાધિતં ચ] સાધિત અને આરાધિત—[એકાર્થમ્] એ શબ્દો એકાર્થ છે; [યઃ ખલુ ચેતયિતા] જે આત્મા [અપગતરાધઃ] ‘અપગતરાધ’ અર્થાત્ રાધથી રહિત છે [સઃ] તે આત્મા [અપરાધઃ] અપરાધ [ભવતિ] છે.

[પુનઃ] વળી [યઃ ચેતયિતા] જે આત્મા [નિરપરાધઃ] નિરપરાધ છે [સઃ તુ] તે [નિશ્શક્તિઃ ભવતિ] નિઃશંક હોય છે; [અહમ્ ઇતિ જાનન્] ‘શુદ્ધ આત્મા તે જ હું છું’ એમ જાણતો થકો [આરાધનયા] આરાધનાથી [નિત્યં વર્તતે] સદા વર્તે છે.

ટીકા :—પરદ્રવ્યના પરિહાર વડે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ અથવા સાધન તે રાધ. જે આત્મા ‘અપગતરાધ’ અર્થાત્ રાધ રહિત હોય તે આત્મા અપરાધ છે. અથવા (બીજો સમાસવિગ્રહ આ પ્રમાણે છે:) જે ભાવ રાધ રહિત હોય તે ભાવ અપરાધ છે; તે અપરાધ સહિત જે આત્મા વર્તતો હોય તે આત્મા સાપરાધ છે. તે આત્મા, પરદ્રવ્યના ગ્રહણના સદ્ભાવ વડે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિના અભાવને લીધે બંધની શંકા થતી હોઈને સ્વયં અશુદ્ધ હોવાથી, અનારાધક જ છે. અને જે આત્મા નિરપરાધ છે તે, સમગ્ર પરદ્રવ્યના પરિહાર વડે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિના સદ્ભાવને લીધે બંધની શંકા નહિ થતી હોવાથી ‘ઉપયોગ જ જેનું એક લક્ષણ છે એવો એક શુદ્ધ આત્મા જ હું છું’ એમ નિશ્ચય કરતો થકો શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ

★ રાધ = આરાધના; પ્રસન્નતા; કૃપા; સિદ્ધિ; પૂર્ણતા; સિદ્ધ કરવું તે; પૂર્ણ કરવું તે.

નિશ્ચિન્વન્ નિત્યમેવ શુદ્ધાત્મસિદ્ધિલક્ષણયારાધનયા વર્તમાનત્વાદારાધક એવ સ્યાત્ ।

(માલિની)

અનવરતમનન્તૈર્બદ્ધ્યતે સાપરાધઃ
સ્પૃશતિ નિરપરાધો બન્ધનં નૈવ જાતુ ।
નિયતમયમશુદ્ધં સ્વં ભજન્સાપરાધો
ભવતિ નિરપરાધઃ સાધુ શુદ્ધાત્મસેવી ॥૧૮૭॥

નનુ કિમનેન શુદ્ધાત્મોપાસનપ્રયાસેન ? યતઃ પ્રતિક્રમણાદિનૈવ નિરપરાધો
ભવત્યાત્મા; સાપરાધસ્યાપ્રતિક્રમણાદેસ્તદનપોહકત્વેન વિષ્કુમ્ભત્વે સતિ પ્રતિક્રમણા-

જેનું લક્ષણ છે એવી આરાધનાથી સદાય વર્તતો હોવાથી, આરાધક જ છે.

ભાવાર્થ :—સંસિદ્ધિ, રાધ, સિદ્ધિ, સાધિત અને આરાધિત—એ શબ્દોનો અર્થ એક જ છે. અહીં શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ અથવા સાધનનું નામ ‘રાધ’ છે. જેને તે રાધ નથી તે આત્મા સાપરાધ છે અને જેને તે રાધ છે તે આત્મા નિરપરાધ છે. જે સાપરાધ છે તેને બંધની શંકા થાય છે માટે તે સ્વયં અશુદ્ધ હોવાથી અનારાધક છે; અને જે નિરપરાધ છે તે નિઃશંક થયો થકો પોતાના ઉપયોગમાં લીન હોય છે તેથી તેને બંધની શંકા નથી, માટે ‘શુદ્ધ આત્મા તે જ હું છું’ એવા નિશ્ચયપૂર્વક વર્તતો થકો સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપના એક ભાવરૂપ નિશ્ચય આરાધનાનો આરાધક જ છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[સાપરાધઃ] સાપરાધ આત્મા [અનવરતમ્] નિરંતર [અનન્તૈઃ] અનંત પુદ્ગલપરમાણુરૂપ કર્મોથી [બદ્ધ્યતે] બંધાય છે; [નિરપરાધઃ] નિરપરાધ આત્મા [બન્ધનમ્] બંધનને [જાતુ] કદાપિ [સ્પૃશતિ ન એવ] સ્પર્શતો નથી જ. [અયમ્] જે સાપરાધ આત્મા છે તે તો [નિયતમ્] નિયમથી [સ્વમ્ અશુદ્ધં ભજન્] પોતાને અશુદ્ધ સેવતો થકો [સાપરાધઃ] સાપરાધ છે; [નિરપરાધઃ] નિરપરાધ આત્મા તો [સાધુ] ભલી રીતે [શુદ્ધાત્મસેવી ભવતિ] શુદ્ધ આત્માનો સેવનાર હોય છે. ૧૮૭.

(હવે વ્યવહારનયાવલંબી અર્થાત્ વ્યવહારનયને અવલંબનાર તર્ક કરે છે કે :—) “એવો શુદ્ધ આત્માની ઉપાસનાનો પ્રયાસ (મહેનત) કરવાનું શું કામ છે? કારણ કે પ્રતિક્રમણ આદિથી જ આત્મા નિરપરાધ થાય છે; કેમ કે સાપરાધને, જે અપ્રતિક્રમણ આદિ છે તે, અપરાધને દૂર કરનારાં નહિ હોવાથી, વિષકુંભ છે, માટે જે પ્રતિક્રમણ આદિ છે તે, અપરાધને દૂર કરનારાં

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

મોક્ષ અધિકાર

૪૪૭

દેસ્તદપોહકત્વેનામૃતકુમ્ભત્વાત્ । ઉક્તં ચ વ્યવહારાચારસૂત્રે—અપ્પડિકમળમપ્પડિસરણં
અપ્પડિહારો અધારણા ચેવ । અણિયત્તી ય અણિંદાગરહાસોહી ય વિસકુંભો ॥૧॥
પડિકમળં પડિસરણં પરિહારો ધારણા ણિયત્તી ય । ણિંદા ગરહા સોહી અદ્ધવિહો
અમયકુંભો દુ ॥૨॥

અત્રોચ્યતે—

હોવાથી, અમૃતકુંભ છે. વ્યવહારાચારસૂત્રમાં (—વ્યવહારને કહેનારા આચારસૂત્રમાં—) પણ કહ્યું
છે કે—

અપ્પડિકમળમપ્પડિસરણં અપ્પડિહારો અધારણા ચેવ ।
અણિયત્તી ય અણિંદાગરહાસોહી ય વિસકુંભો ॥૧॥
પડિકમળં પડિસરણં પરિહારો ધારણા ણિયત્તી ય ।
ણિંદા ગરહા સોહી અદ્ધવિહો અમયકુંભો દુ ॥૨॥

[અર્થ :—અપ્રતિક્રમણ, અપ્રતિસરણ, અપરિહાર, અધારણા, અનિવૃત્તિ,
અનિંદા, અગર્હા અને અશુદ્ધિ—એ (આઠ પ્રકારનો) વિષકુંભ અર્થાત્ ઝેરનો ઘડો
છે. ૧.

^૧પ્રતિક્રમણ, ^૨પ્રતિસરણ, ^૩પરિહાર, ^૪ધારણા, ^૫નિવૃત્તિ, ^૬નિંદા, ^૭ગર્હા અને ^૮શુદ્ધિ—
એ આઠ પ્રકારનો અમૃતકુંભ છે. ૨.]”

ઉપરના તર્કનું સમાધાન આચાર્યભગવાન (નિશ્ચયનયની પ્રધાનતાથી) ગાથામાં કરે
છે :—

૧. પ્રતિક્રમણ = કરેલા દોષોનું નિરાકરણ કરવું તે
૨. પ્રતિસરણ = સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોમાં પ્રેરણા
૩. પરિહાર = મિથ્યાત્વાદિ દોષોનું નિવારણ
૪. ધારણા = પંચનમસ્કારાદિ મંત્ર, પ્રતિમા વગેરે બાહ્ય દ્રવ્યોના આલંબન વડે ચિત્તને સ્થિર કરવું તે
૫. નિવૃત્તિ = બાહ્ય વિષયકષાયાદિ ઈચ્છામાં વર્તતા ચિત્તને પાછું વાળવું તે
૬. નિંદા = આત્મસાક્ષીએ દોષોનું પ્રગટ કરવું તે
૭. ગર્હા = ગુરુસાક્ષીએ દોષોનું પ્રગટ કરવું તે
૮. શુદ્ધિ = દોષ થતાં પ્રાયશ્ચિત્ત લઈને વિશુદ્ધિ કરવી તે

પડિકમણં પડિસરણં પરિહારો ધારણા ણિયત્તી ય ।
 ણિંદા ગરહા સોહી અટ્ટવિહો હોદિ વિસકુંભો ॥૩૦૬॥
 અપ્પડિકમણમપ્પડિસરણં અપ્પરિહારો અધારણા ચેવ ।
 અણિયત્તી ય અણિંદાગરહાસોહી અમયકુંભો ॥૩૦૭॥

પ્રતિક્રમણં પ્રતિસરણં પરિહારો ધારણા નિવૃત્તિશ્ચ ।
 નિન્દા ગર્હા શુદ્ધિઃ અષ્ટવિધો ભવતિ વિષકુમ્ભઃ ॥૩૦૬॥
 અપ્રતિક્રમણમપ્રતિસરણમપરિહારોઽધારણા ચૈવ ।
 અનિવૃત્તિશ્ચાનિન્દાઽગર્હાઽશુદ્ધિરમૃતકુમ્ભઃ ॥૩૦૭॥

યસ્તાવદજ્ઞાનિજનસાધારણોઽપ્રતિક્રમણાદિઃ સ શુદ્ધાત્મસિદ્ધ્યભાવસ્વભાવત્વેન
 સ્વયમેવાપરાધત્વાદ્વિષકુમ્ભ એવ; કિં તસ્ય વિચારેણ? યસ્તુ દ્રવ્યરૂપઃ પ્રતિક્રમણાદિઃ

પ્રતિક્રમણ, ને પ્રતિસરણ, વળી પરિહરણ, નિવૃત્તિ, ધારણા,
 વળી શુદ્ધિ, નિંદા, ગર્હણા—એ અષ્ટવિધ વિષકુંભ છે. ૩૦૬.
 અણપ્રતિક્રમણ, અણપ્રતિસરણ, અણપરિહરણ, અણધારણા,
 અનિવૃત્તિ, અણગર્હા, અનિંદા, અશુદ્ધિ—અમૃતકુંભ છે. ૩૦૭.

ગાથાર્થ :—[પ્રતિક્રમણમ્] પ્રતિક્રમણ, [પ્રતિસરણમ્] પ્રતિસરણ, [પરિહારઃ] પરિહાર,
 [ધારણા] ધારણા, [નિવૃત્તિઃ] નિવૃત્તિ, [નિન્દા] નિંદા, [ગર્હા] ગર્હા [ચ શુદ્ધિઃ] અને શુદ્ધિ—
 [અષ્ટવિધઃ] એ આઠ પ્રકારનો [વિષકુમ્ભઃ] વિષકુંભ [ભવતિ] છે (કારણ કે એમાં કર્તાપણાની
 બુદ્ધિ સંભવે છે).

[અપ્રતિક્રમણમ્] અપ્રતિક્રમણ, [અપ્રતિસરણમ્] અપ્રતિસરણ, [અપરિહારઃ] અપરિહાર,
 [અધારણા] અધારણા, [અનિવૃત્તિઃ] અનિવૃત્તિ, [અનિન્દા] અનિંદા, [અગર્હા] અગર્હા [ચ એવ]
 અને [અશુદ્ધિઃ] અશુદ્ધિ—[અમૃતકુમ્ભઃ] એ અમૃતકુંભ છે (કારણ કે એમાં કર્તાપણાનો નિષેધ
 છે—કાંઈ કરવાનું જ નથી, માટે બંધ થતો નથી).

ટીકા :—પ્રથમ તો જે અજ્ઞાનીજનસાધારણ (અર્થાત્ અજ્ઞાની લોકોને સાધારણ એવાં)
 અપ્રતિક્રમણાદિ છે તેઓ તો શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિના અભાવરૂપ સ્વભાવવાળાં હોવાને લીધે
 સ્વયમેવ અપરાધરૂપ હોવાથી વિષકુંભ જ છે; તેમનો વિચાર કરવાનું શું પ્રયોજન છે? (તેઓ

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

મોક્ષ અધિકાર

૪૪૯

સ સર્વાપરાધવિષદોષાપકર્ષણસમર્થત્વેનામૃતકુમ્ભોઽપિ પ્રતિક્રમણાપ્રતિક્રમણાદિવિલક્ષણા-
પ્રતિક્રમણાદિરૂપાં તાર્તીયીકીં ભૂમિમપશ્યતઃ સ્વકાર્યકરણાસમર્થત્વેન વિપક્ષકાર્યકારિત્વાદ્વિષકુમ્ભ
એવ સ્યાત્ । અપ્રતિક્રમણાદિરૂપા તૃતીયા ભૂમિસ્તુ સ્વયં શુદ્ધાત્મસિદ્ધિરૂપત્વેન સર્વાપરાધવિષદોષાણાં
સર્વદ્ગ્ધત્વાત્ સાક્ષાત્સ્વયમમૃતકુમ્ભો ભવતીતિ વ્યવહારેણ દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદેરપિ અમૃતકુમ્ભત્વં
સાધયતિ । તયૈવ ચ નિરપરાધો ભવતિ ચેતયિતા । તદભાવે દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિરપ્યપરાધ એવ ।
અતસ્તૃતીયભૂમિકયૈવ નિરપરાધત્વમિત્યવતિષ્ઠતે । તત્પ્રાપ્ત્યર્થ એવાયં દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિઃ । તત્તો મેતિ
મંસ્થા યત્પ્રતિક્રમણાદીન્ શ્રુતિસ્ત્યાજયતિ, કિન્તુ દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિના ન મુજ્જતિ, અન્યદપિ
પ્રતિક્રમણાપ્રતિક્રમણાદ્યગોચરાપ્રતિક્રમણાદિરૂપં શુદ્ધાત્મસિદ્ધિલક્ષણમતિદુષ્કરં કિમપિ કારયતિ ।
વક્ષ્યતે ચાત્રૈવ—કમ્મં જં પુલ્લકયં સુહાસુહમણેયવિત્થરવિસેસં । તત્તો ણિયત્તદે અપ્પયં તુ જો
સો પડિક્કમણં ॥ ઇત્યાદિ ।

તો પ્રથમ જ ત્યાગવાયોગ્ય છે.) અને જે દ્રવ્યરૂપ પ્રતિક્રમણાદિ છે તેઓ સર્વ અપરાધરૂપી
વિષના દોષોને ઘટાડવામાં (-કમે કમે મટાડવામાં) સમર્થ હોવાથી અમૃતકુંભ છે (એમ
વ્યવહાર આચારસૂત્રમાં કહ્યું છે) તોપણ પ્રતિક્રમણ-અપ્રતિક્રમણાદિથી વિલક્ષણ એવી
અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ ત્રીજી ભૂમિને નહિ દેખનાર પુરુષને તે દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિ (અપરાધ
કાપવારૂપ) પોતાનું કાર્ય કરવા અસમર્થ હોવાને લીધે વિપક્ષ કાર્ય (અર્થાત્ બંધનું કાર્ય) કરતાં
હોવાથી વિષકુંભ જ છે. જે અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ ત્રીજી ભૂમિ છે તે, સ્વયં શુદ્ધાત્માની સિદ્ધિરૂપ
હોવાને લીધે સર્વ અપરાધરૂપી વિષના દોષોને સર્વથા નષ્ટ કરનારી હોવાથી, સાક્ષાત્ સ્વયં
અમૃતકુંભ છે અને એ રીતે (તે ત્રીજી ભૂમિ) વ્યવહારથી દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિને પણ અમૃતકુંભપણું
સાધે છે. તે ત્રીજી ભૂમિથી જ આત્મા નિરપરાધ થાય છે. તેના (અર્થાત્ ત્રીજી ભૂમિના)
અભાવમાં દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણાદિ પણ અપરાધ જ છે. માટે, ત્રીજી ભૂમિથી જ નિરપરાધપણું છે
એમ ઠરે છે. તેની પ્રાપ્તિ અર્થે જ આ દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિ છે. આમ હોવાથી એમ ન માનો
કે (નિશ્ચયનયનું) શાસ્ત્ર દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિને છોડાવે છે. ત્યારે શું કરે છે? દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિથી
છોડી દેતું નથી (-અટકાવી દેતું નથી, સંતોષ મનાવી દેતું નથી); તે સિવાય બીજું પણ,
પ્રતિક્રમણ-અપ્રતિક્રમણાદિથી અગોચર અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ, શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ જેનું લક્ષણ છે
એવું, અતિ દુષ્કર કાંઈક કરાવે છે. આ શાસ્ત્રમાં જ આગળ કહેશે કે—*કમ્મં જં પુલ્લકયં
સુહાસુહમણેય-વિત્થરવિસેસં । તત્તો ણિયત્તદે અપ્પયં તુ જો સો પડિક્કમણં ॥ (અર્થ :- અનેક પ્રકારના
વિસ્તારવાળાં જે પૂર્વ કરેલાં શુભાશુભ કર્મ છે તેમનાથી જે પોતાના આત્માને નિવર્તાવે છે તે
આત્મા પ્રતિક્રમણ છે.) વગેરે.

★ જુઓ ગાથા ૩૮૩—૩૮૫; ત્યાં નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ વગેરેનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

અતો હતાઃ પ્રમાદિનો ગતાઃ સુખાસીનતાં
પ્રલીનં ચાપલમુન્મૂલિતમાલમ્બનમ્ ।
આત્મન્યેવાલાનિતં ચ ચિત્ત-
માસમ્પૂર્ણવિજ્ઞાનઘનોપલબ્ધેઃ ॥૧૮૮॥

ભાવાર્થ :—વ્યવહારનયાવલંબીએ કહ્યું હતું કે—“લાગેલા દોષોનું પ્રતિક્રમણ આદિ કરવાથી જ આત્મા શુદ્ધ થાય છે, તો પછી પ્રથમથી જ શુદ્ધ આત્માના આલંબનનો ખેદ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? શુદ્ધ થયા પછી તેનું આલંબન થશે; પહેલેથી જ આલંબનનો ખેદ નિષ્ફળ છે.” તેને આચાર્ય સમજાવે છે કે :—જે દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિક છે તે દોષનાં મટાડનારાં છે, તોપણ શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ કે જે પ્રતિક્રમણાદિથી રહિત છે તેના આલંબન વિના તો દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિક દોષસ્વરૂપ જ છે, દોષ મટાડવાને સમર્થ નથી; કારણ કે નિશ્ચયની અપેક્ષા સહિત જ વ્યવહારનય મોક્ષમાર્ગમાં છે, કેવળ વ્યવહારનો જ પક્ષ મોક્ષમાર્ગમાં નથી, બંધનો જ માર્ગ છે. માટે એમ કહ્યું છે કે—અજ્ઞાનીને જે અપ્રતિક્રમણાદિક છે તે તો વિષકુંભ છે જ; તેમની તો વાત જ શી? પરંતુ વ્યવહારચારિત્રમાં જે પ્રતિક્રમણાદિક કહ્યાં છે તે પણ નિશ્ચયનયે વિષકુંભ જ છે, કારણ કે આત્મા તો પ્રતિક્રમણાદિકથી રહિત, શુદ્ધ, અપ્રતિક્રમણાદિ-સ્વરૂપ જ છે.

હવે આ કથનના કળશરૂપે કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[અતઃ] આ કથનથી, [સુખ-આસીનતાં ગતાઃ] સુખે બેઠેલા (અર્થાત્ એશઆરામ કરતા) [પ્રમાદિનઃ] પ્રમાદી જીવોને [હતાઃ] હત કહ્યા છે (અર્થાત્ મોક્ષના તદ્દન અનધિકારી કહ્યા છે), [ચાપલમ્ પ્રલીનમ્] ચાપલ્યનો (–વિચાર વિનાના કાર્યનો) પ્રલય કર્યો છે (અર્થાત્ આત્મભાન વિનાની ક્રિયાઓને મોક્ષના કારણમાં ગણી નથી), [આલમ્બનમ્ ઉન્મૂલિતમ્] આલંબનને ઉખેડી નાખ્યું છે (અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિના દ્રવ્યપ્રતિક્રમણ વગેરેને પણ નિશ્ચયથી બંધનું કારણ ગણીને હેય કહ્યાં છે), [આસમ્પૂર્ણ-વિજ્ઞાન-ઘન-ઉપલબ્ધેઃ] જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ વિજ્ઞાનઘન આત્માની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી [આત્મનિ એવ ચિત્તમ્ આલાનિતં ચ] (શુદ્ધ) આત્મારૂપી થાંભલે જ ચિત્તને બાંધ્યું છે (–વ્યવહારના આલંબનથી અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં ચિત્ત ભમતું હતું તેને શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર આત્મામાં જ લગાડવાનું કહ્યું છે કારણ કે તે જ મોક્ષનું કારણ છે). ૧૮૮.

(વસન્તતિલકા)

યત્ર પ્રતિક્રમણમેવ વિષં પ્રણીતં
તત્રાપ્રતિક્રમણમેવ સુધા કુતઃ સ્યાત્ ।
તત્કિં પ્રમાદ્યતિ જનઃ પ્રપતન્નધોઽધઃ
કિં નોર્ધ્વમૂર્ધ્વમધિરોહતિ નિષ્પ્રમાદઃ ॥૧૮૬॥

અહીં નિશ્ચયનયથી પ્રતિક્રમણાદિકને વિષકુંભ કહ્યાં અને અપ્રતિક્રમણાદિકને અમૃતકુંભ કહ્યાં તેથી કોઈ ઊલટું સમજી પ્રતિક્રમણાદિકને છોડી પ્રમાદી થાય તો તેને સમજાવવાને કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યત્ર પ્રતિક્રમણમ્ એવ વિષં પ્રણીતં] (અરે! ભાઈ,) જ્યાં પ્રતિક્રમણને જ વિષ કહ્યું છે, [તત્ર અપ્રતિક્રમણમ્ એવ સુધા કુતઃ સ્યાત્] ત્યાં અપ્રતિક્રમણ અમૃત ક્યાંથી હોય? (અર્થાત્ ન જ હોય.) [તત્] તો પછી [જનઃ અધઃ અધઃ પ્રપતન્ કિં પ્રમાદ્યતિ] માણસો નીચે નીચે પડતા થકા પ્રમાદી કાં થાય છે? [નિષ્પ્રમાદઃ] નિષ્પ્રમાદી થયા થકા [ઊર્ધ્વમ્ ઊર્ધ્વમ્ કિં ન અધિરોહતિ] ઊંચે ઊંચે કાં ચડતા નથી?

ભાવાર્થ :—અજ્ઞાનાવસ્થામાં જે અપ્રતિક્રમણાદિક હોય છે તેમની તો વાત જ શી? અહીં તો, શુભપ્રવૃત્તિરૂપ દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિનો પક્ષ છોડાવવા માટે તેમને (દ્રવ્યપ્રતિક્રમણાદિને) તો નિશ્ચયનયની પ્રધાનતાથી વિષકુંભ કહ્યાં છે કારણ કે તેઓ કર્મબંધનાં જ કારણ છે, અને પ્રતિક્રમણ-અપ્રતિક્રમણાદિથી રહિત એવી ત્રીજી ભૂમિ, કે જે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે તેમ જ પ્રતિક્રમણાદિથી રહિત હોવાથી અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ છે, તેને અમૃતકુંભ કહી છે અર્થાત્ ત્યાંનાં અપ્રતિક્રમણાદિને અમૃતકુંભ કહ્યાં છે. ત્રીજી ભૂમિમાં ચડાવવા માટે આ ઉપદેશ આચાર્યદેવે કર્યો છે. પ્રતિક્રમણાદિને વિષકુંભ કહ્યાં સાંભળીને જેઓ ઊલટા પ્રમાદી થાય છે તેમના વિષે આચાર્યદેવ કહે છે કે—‘આ માણસો નીચા નીચા કેમ પડે છે? ત્રીજી ભૂમિમાં ઊંચા ઊંચા કેમ ચડતા નથી?’ જ્યાં પ્રતિક્રમણને વિષકુંભ કહ્યું ત્યાં તેના નિષેધરૂપ અપ્રતિક્રમણ જ અમૃતકુંભ હોઈ શકે, અજ્ઞાનીનું નહિ. માટે જે અપ્રતિક્રમણાદિ અમૃતકુંભ કહ્યાં છે તે અજ્ઞાનીનાં અપ્રતિક્રમણાદિ ન જાણવાં, ત્રીજી ભૂમિનાં શુદ્ધ આત્મામય જાણવાં. ૧૮૮.

હવે આ અર્થને દેઢ કરતું કાવ્ય કહે છે :—

૪૫૨

સમયસાર
(પૃથ્વી)

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

પ્રમાદકલિતઃ કથં ભવતિ શુદ્ધભાવોઽલસઃ
કષાયભરગૌરવાદલસતા પ્રમાદો યતઃ ।
અતઃ સ્વરસનિર્ભરે નિયમિતઃ સ્વભાવે ભવન્
મુનિઃ પરમશુદ્ધતાં વ્રજતિ મુચ્યતે વાઽચિરાત્ ॥૧૬૦॥

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ત્યક્ત્વાઽશુદ્ધિવિધાયિ તત્કિલ પરદ્રવ્યં સમગ્રં સ્વયં
સ્વદ્રવ્યે રતિમેતિ યઃ સ નિયતં સર્વાપરાધચ્યુતઃ ।
બન્ધધ્વંસમુપેત્ય નિત્યમુદિતઃ સ્વજ્યોતિરચ્છોચ્છલ-
ચૈતન્યામૃતપૂરપૂર્ણમહિમા શુદ્ધો ભવન્મુચ્યતે ॥૧૬૧॥

શ્લોકાર્થ :—[યતઃ કષાય-ભર-ગૌરવાત્ અલસતા પ્રમાદઃ] કષાયના ભાર વડે ભારે ડોવાથી આળસુપણું તે પ્રમાદ છે, તેથી [પ્રમાદકલિતઃ અલસઃ શુદ્ધભાવઃ કથં ભવતિ] એ પ્રમાદયુક્ત આળસભાવ શુદ્ધભાવ કેમ હોઈ શકે? [અતઃ સ્વરસનિર્ભરે સ્વભાવે નિયમિતઃ ભવન્ મુનિઃ] માટે નિજ રસથી ભરેલા સ્વભાવમાં નિશ્ચળ થતો મુનિ [પરમશુદ્ધતાં વ્રજતિ] પરમ શુદ્ધતાને પામે છે [વા] અથવા [અચિરાત્ મુચ્યતે] શીઘ્ર—અલ્પ કાળમાં (કર્મબંધથી) છૂટે છે.

ભાવાર્થ :—પ્રમાદ તો કષાયના ગૌરવથી થાય છે માટે પ્રમાદીને શુદ્ધ ભાવ હોય નહિ. જે મુનિ ઉદ્યમથી સ્વભાવમાં પ્રવર્તે છે તે શુદ્ધ થઈને મોક્ષને પામે છે. ૧૮૦.

હવે, મુક્ત થવાનો અનુક્રમ દર્શાવતું કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યઃ કિલ અશુદ્ધિવિધાયિ પરદ્રવ્યં તત્ સમગ્રં ત્યક્ત્વા] જે પુરુષ ખરેખર અશુદ્ધતા કરનારું જે પરદ્રવ્ય તે સર્વને છોડીને [સ્વયં સ્વદ્રવ્યે રતિમ્ એતિ] પોતે પોતાના સ્વદ્રવ્યમાં લીન થાય છે, [સઃ] તે પુરુષ [નિયતમ્] નિયમથી [સર્વ-અપરાધ-ચ્યુતઃ] સર્વ અપરાધોથી રહિત થયો થકો, [બન્ધ-ધ્વંસમ્ ઉપેત્ય નિત્યમ્ ઉદિતઃ] બંધના નાશને પામીને નિત્ય-ઉદિત (સદા પ્રકાશમાન) થયો થકો, [સ્વ-જ્યોતિઃ-અચ્છ-અચ્છલત્-ચૈતન્ય-અમૃત-પૂર-પૂર્ણ-મહિમા] સ્વજ્યોતિથી (પોતાના સ્વરૂપના પ્રકાશથી) નિર્મળપણે ઊછળતો જે ચૈતન્યરૂપ અમૃતનો પ્રવાહ તેના વડે પૂર્ણ જેનો મહિમા છે એવો [શુદ્ધઃ ભવન્] શુદ્ધ થતો થકો, [મુચ્યતે] કર્મોથી છૂટે છે—મુક્ત થાય છે.

(મન્દાક્રાન્તા)

બન્ધચ્છેદાત્કલયદતુલં મોક્ષમક્ષયમેત-
નિત્યોદ્યોતસ્ફુટિતસહજાવસ્થમેકાન્તશુદ્ધમ્ ।

एकाकारस्वरसभरतोऽत्यन्तगम्भीरधीरं

पूर्ण ज्ञानं ज्वलितमचले स्वस्य लीनं महिम्नि ॥१६२॥

इति मोक्षो निष्क्रान्तः ।

ભાવાર્થ :—જે પુરુષ, પહેલાં સમસ્ત પરદ્રવ્યનો ત્યાગ કરી નિજ દ્રવ્યમાં (આત્મસ્વરૂપમાં) લીન થાય છે, તે પુરુષ સર્વ રાગાદિક અપરાધોથી રહિત થઈ આગામી બંધનો નાશ કરે છે અને નિત્ય ઉદયરૂપ કેવળજ્ઞાનને પામી, શુદ્ધ થઈ, સર્વ કર્મનો નાશ કરી, મોક્ષને પામે છે. આ, મોક્ષ થવાનો અનુક્રમ છે. ૧૯૧.

હવે મોક્ષ અધિકાર પૂર્ણ કરતાં તેના અંતમંગળરૂપે પૂર્ણ જ્ઞાનના મહિમાનું (સર્વથા શુદ્ધ થયેલા આત્મદ્રવ્યના મહિમાનું) કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[બન્ધચ્છેદાત્ અતુલમ્ અક્ષયમ્ મોક્ષમ્ કલયત્] કર્મબંધના છેદથી અતુલ અક્ષય (અવિનાશી) મોક્ષને અનુભવતું, [નિત્ય-ઉદ્યોત-સ્ફુટિત-સહજ-અવસ્થમ્] નિત્ય ઉદ્યોતવાળી (જેનો પ્રકાશ નિત્ય છે એવી) સહજ અવસ્થા જેની ખીલી નીકળી છે એવું, [एकान्त-शुद्धम्] એકાંતશુદ્ધ (—કર્મનો મેલ નહિ રહેવાથી જે અત્યંત શુદ્ધ થયું છે એવું), અને [एकाकार-स्वर-स-भरतः अत्यन्त-गम्भीर-धीरम्] એકાકાર (એક જ્ઞાનમાત્ર આકારે પરિણમેલા) નિજરસની અતિશયતાથી જે અત્યંત ગંભીર અને ધીર છે એવું [एतत् पूर्ण ज्ञानम्] આ પૂર્ણ જ્ઞાન [ज्वलितम्] જળહળી ઊઠ્યું (સર્વથા શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય જાજવલ્યમાન પ્રગટ થયું); [स्वस्य अचले महिम्नि लीनम्] પોતાના અચળ મહિમામાં લીન થયું.

ભાવાર્થ :—કર્મનો નાશ કરી મોક્ષને અનુભવતું, પોતાની સ્વાભાવિક અવસ્થારૂપ, અત્યંત શુદ્ધ, સમસ્ત જ્ઞેયાકારોને ગૌણ કરતું, અત્યંત ગંભીર (જેનો પાર નથી એવું) અને ધીર (આકુળતા વિનાનું)—એવું પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રગટ દેદીપ્યમાન થયું, પોતાના મહિમામાં લીન થયું. ૧૯૨.

ટીકા :—આ રીતે મોક્ષ (રંગભૂમિમાંથી) બહાર નીકળી ગયો.

ભાવાર્થ :—રંગભૂમિમાં મોક્ષતત્ત્વનો સ્વાંગ આવ્યો હતો. જ્યાં જ્ઞાન પ્રગટ થયું ત્યાં તે મોક્ષનો સ્વાંગ રંગભૂમિમાંથી બહાર નીકળી ગયો.

४५४

समयसार

इति श्रीमदमृतचन्द्रसूरिविरचितायां समयसारव्याख्यायामात्मख्यातौ मोक्षप्ररूपकः अष्टमोऽङ्कः ॥

ज्यो नर कोय पर्यो दृढबंधन बंधस्वरूप लजे दुभकारी,
यित करै निति केम कटे यड तौडि छिटै नडि नैक टिकारी;
छेदनकुं गडि आयुध धाय यलाय निशंक करै दुय धारी,
यो बुध बुद्धि धसाय दुधा करि कर्म रु आतम आप गडारी.

आम श्री समयसारनी (श्रीमद्भगवत्कुंडकुंडाचार्यदेवप्रणीत श्री समयसार परमागमनी)
श्रीमद् अमृतचंद्राचार्यदेवविरचित आत्मख्याति नामनी टीकामां मोक्षनो प्ररूपक आठमो अंक
समाप्त थयो.

श्रीमद् अमृतचंद्राचार्यदेवविरचित आत्मख्याति नामनी टीकामां मोक्षनो प्ररूपक आठमो अंक

અથ પ્રવિશતિ સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાનમ્ ।

(મન્દાક્રાન્તા)

નીત્વા સમ્યક્ પ્રલયમખિલાન્ કર્તૃભોક્ત્રાદિભાવાન્
દૂરીભૂતઃ પ્રતિપદમયં બન્ધમોક્ષપ્રક્લૃપ્તેઃ ।
શુદ્ધઃ શુદ્ધઃ સ્વરસવિસરાપૂર્ણપુણ્યાચલાર્ચિ-
ષ્ટઙ્કોત્કીર્ણપ્રકટમહિમા સ્ફૂર્જતિ જ્ઞાનપુઞ્જઃ ॥૧૬૩॥

સર્વવિશુદ્ધ સુજ્ઞાનમય, સદા આતમારામ;
પરને કરે ન ભોગવે, જાણે જપિ તસુ નામ.

પ્રથમ ટીકાકાર આચાર્યદેવ કહે છે કે 'હવે સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન પ્રવેશ કરે છે'.

મોક્ષતત્ત્વનો સ્વાંગ નીકળી ગયા પછી સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન પ્રવેશ કરે છે. રંગભૂમિમાં જીવ-અજીવ, કર્તાકર્મ, પુણ્ય-પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ—એ આઠ સ્વાંગ આવ્યા, તેમનું નૃત્ય થયું અને પોતપોતાનું સ્વરૂપ બતાવી તેઓ નીકળી ગયા. હવે સર્વ સ્વાંગો દૂર થયે એકાકાર સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન પ્રવેશ કરે છે.

ત્યાં પ્રથમ જ, મંગળરૂપે જ્ઞાનપુંજ આત્માના મહિમાનું કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[અખિલાન્ કર્તૃ-ભોક્તૃ-આદિ-ભાવાન્ સમ્યક્ પ્રલયમ્ નીત્વા] સમસ્ત કર્તા-ભોક્તા આદિ ભાવોને સમ્યક્ પ્રકારે નાશ પમાડીને [પ્રતિપદમ્] પદે પદે (અર્થાત્ કર્મના ક્ષયોપશમના નિમિત્તથી થતા દરેક પર્યાયમાં) [બન્ધ-મોક્ષ-પ્રક્લૃપ્તેઃ દૂરીભૂતઃ] બંધ-મોક્ષની રચનાથી દૂર વર્તતો, [શુદ્ધઃ શુદ્ધઃ] શુદ્ધ-શુદ્ધ (અર્થાત્ જે રાગાદિક મળ તેમ જ આવરણ—બન્નેથી રહિત છે એવો), [સ્વરસ-વિસર-આપૂર્ણ-પુણ્ય-અચલ-અર્ચિઃ] જેનું પવિત્ર અચળ તેજ નિજરસના (—જ્ઞાનરસના, જ્ઞાનચેતનારૂપી રસના) ફેલાવથી ભરપૂર છે એવો, અને [ષ્ટઙ્કોત્કીર્ણ-પ્રકટ-મહિમા] જેનો મહિમા ટંકોત્કીર્ણ પ્રગટ છે એવો [અયં જ્ઞાનપુઞ્જઃ સ્ફૂર્જતિ] આ જ્ઞાનપુંજ આત્મા પ્રગટ થાય છે.

કર્તૃત્વં ન સ્વભાવોઽસ્ય ચિતો વેદયિતૃત્વવત્ ।
અજ્ઞાનાદેવ કર્તાયં તદભાવાદકારકઃ ॥૧૬૪॥

અથાત્મનોઽકર્તૃત્વં દૃષ્ટાન્તપુરસ્સરમાખ્યાતિ—

દવિયં જં ઉપ્પજ્ઞઇ ગુણેહિં તં તેહિં જાણસુ અણ્ણં ।
જહ કડયાદીહિં દુ પ્પજ્ઞહિં કણયં અણ્ણમિહ ॥૩૦૮॥
જીવસ્સાજીવસ્સ દુ જે પરિણામા દુ દેસિદા સુત્તે ।
તં જીવમજીવં વા તેહિમણ્ણં વિયાણાહિ ॥૩૦૯॥

ભાવાર્થ :—શુદ્ધનયનો વિષય જે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે તે કર્તાભોક્તાપણાના ભાવોથી રહિત છે, બંધમોક્ષની રચનાથી રહિત છે, પરદ્રવ્યથી અને પરદ્રવ્યના સર્વ ભાવોથી રહિત હોવાથી શુદ્ધ છે, પોતાના સ્વરસના પ્રવાહથી પૂર્ણ દેદીપ્યમાન જ્યોતિરૂપ છે અને ટંકોત્કીર્ણ મહિમાવાળો છે. એવો જ્ઞાનપુંજ આત્મા પ્રગટ થાય છે. ૧૯૩.

હવે સર્વવિશુદ્ધ જ્ઞાનને પ્રગટ કરે છે. તેમાં પ્રથમ, ‘આત્મા કર્તા-ભોક્તાભાવથી રહિત છે’ એવા અર્થનો, આગળની ગાથાની સૂચનિકારૂપ શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[કર્તૃત્વં અસ્ય ચિતઃ સ્વભાવઃ ન] કર્તાપણું આ ચિત્સ્વરૂપ આત્માનો સ્વભાવ નથી, [વેદયિતૃત્વવત્] જેમ ભોક્તાપણું સ્વભાવ નથી. [અજ્ઞાનાત્ એવ અયં કર્તા] અજ્ઞાનથી જ તે કર્તા છે, [તદ્-અભાવાત્ અકારકઃ] અજ્ઞાનનો અભાવ થતાં અકર્તા છે. ૧૯૪.

હવે આત્માનું અકર્તાપણું દેષ્ટાંતપૂર્વક કહે છે :—

જે દ્રવ્ય ઊપજે જે ગુણોથી તેથી જાણ અનન્ય તે,
જ્યમ જગતમાં કટકાદિ પર્યાયોથી કનક અનન્ય છે. ૩૦૮.
જીવ-અજીવના પરિણામ જે દર્શાવિયા સૂત્રો મહીં,
તે જીવ અગર અજીવ જાણ અનન્ય તે પરિણામથી. ૩૦૯.

ળ કુદોચિ વિ ઉપ્પણ્ણો જમ્હા કઙ્ગં ણ તેણ સો આદા ।
 ઉપ્પાદેદિ ણ કિંચિ વિ કારણમવિ તેણ ણ સ હોદિ ॥૩૧૦॥
 કમ્મં પ્હુચ્છ કત્તા કત્તારં તહ પ્હુચ્છ કમ્માણિ ।
 ઉપ્પઙ્ગંતિ ય ણિયમા સિદ્ધી ટુ ણ દીસદે અણ્ણા ॥૩૧૧॥

દ્રવ્યં યદુત્પદ્યતે ગુણૈસ્તતૈર્જાનીહ્યનન્યત્ ।
 યથા કટકાદિભિસ્તુ પયયૈઃ કનકમનન્યદિહ ॥૩૦૮॥
 જીવસ્યાજીવસ્ય તુ યે પરિણામાસ્તુ દર્શિતાઃ સૂત્રે ।
 તં જીવમજીવં વા તૈરનન્યં વિજાનીહિ ॥૩૦૯॥
 ન કુતશ્ચિદપ્યુત્પન્નો યસ્માત્કાર્યં ન તેન સ આત્મા ।
 ઉત્પાદયતિ ન કિઞ્ચિદપિ કારણમપિ તેન ન સ ભવતિ ॥૩૧૦॥
 કર્મ પ્રતીત્ય કર્તા કર્તારં તથા પ્રતીત્ય કર્માણિ ।
 ઉત્પદ્યન્તે ચ નિયમાત્પિદ્ધિસ્તુ ન દૃશ્યતેડન્યા ॥૩૧૧॥

ઉપજે ન આત્મા કોઈથી તેથી ન આત્મા કાર્ય છે,
 ઉપજાવતો નથી કોઈને તેથી ન કારણ પણ દે. ૩૧૦.
 રે! કર્મ-આશ્રિત હોય કર્તા, કર્મ પણ કર્તા તણ,
 આશ્રિતપણે ઉપજે નિયમથી, સિદ્ધિ નવ બીજી દીસે. ૩૧૧.

ગાથાર્થ :—[યત્ દ્રવ્યં] જે દ્રવ્ય [ગુણૈઃ] જે ગુણોથી [ઉત્પદ્યતે] ઉપજે છે [તૈઃ] તે ગુણોથી [તત્] તેને [અનન્યત્ જાનીહિ] અનન્ય જાણ; [યથા] જેમ [ઇહ] જગતમાં [કટકાદિભિઃ પયયૈઃ તુ] કહાં આદિ પર્યાયોથી [કનકમ્] સુવર્ણ [અનન્યત્] અનન્ય છે તેમ.

[જીવસ્ય અજીવસ્ય તુ] જીવ અને અજીવના [યે પરિણામાઃ તુ] જે પરિણામો [સૂત્રે દર્શિતાઃ] સૂત્રમાં દર્શાવ્યા છે, [તૈઃ] તે પરિણામોથી [તં જીવમ્ અજીવમ્ વા] તે જીવ અથવા અજીવને [અનન્યં વિજાનીહિ] અનન્ય જાણ.

[યસ્માત્] કારણ કે [કુતશ્ચિત્ અપિ] કોઈથી [ન ઉત્પન્નઃ] ઉત્પન્ન થયો નથી [તેન] તેથી [સઃ આત્મા] તે આત્મા [કાર્યં ન] (કોઈનું) કાર્ય નથી, [કિઞ્ચિત્ અપિ] અને કોઈને [ન ઉત્પાદયતિ] ઉપજાવતો નથી [તેન] તેથી [સઃ] તે [કારણમ્ અપિ] (કોઈનું) કારણ પણ [ન ભવતિ] નથી.

જીવો હિ તાવત્ક્રમનિયમિતાત્મપરિણામૈરુત્પદ્યમાનો જીવ એવ, નાજીવઃ, એવમજીવોઽપિ ક્રમનિયમિતાત્મપરિણામૈરુત્પદ્યમાનોઽજીવ એવ, ન જીવઃ, સર્વદ્રવ્યાણાં સ્વપરિણામૈઃ સહ તાદાત્મ્યાત્ કઙ્કુણાદિપરિણામૈઃ કાઞ્ચનવત્ । એવં હિ જીવસ્ય સ્વપરિણામૈરુત્પદ્યમાનસ્યાપ્યજીવેન સહ કાર્યકારણભાવો ન સિદ્ધ્યતિ, સર્વદ્રવ્યાણાં દ્રવ્યાન્તરેણ સહોત્પાદ્યોત્પાદકભાવાભાવાત્; તદસિદ્ધૌ ચાજીવસ્ય જીવકર્મત્વં ન સિદ્ધ્યતિ; તદસિદ્ધૌ ચ કર્તૃકર્મણોરનન્યાપેક્ષસિદ્ધત્વાત્ જીવસ્યાજીવકર્તૃત્વં ન સિદ્ધ્યતિ । અતો જીવોઽકર્તા અવતિષ્ઠતે ।

[નિયમાત્] નિયમથી [કર્મ પ્રતીત્ય] કર્મના આશ્રયે (-કર્મને અવલંબીને) [કર્તા] કર્તા હોય છે; [તથા ચ] તેમ જ [કર્તારં પ્રતીત્ય] કર્તાના આશ્રયે [કર્માણિ ઉત્પદ્યન્તે] કર્મો ઉત્પન્ન થાય છે; [અન્યા તુ] બીજી કોઈ રીતે [સિદ્ધિઃ] કર્તાકર્મની સિદ્ધિ [ન દૃશ્યતે] જોવામાં આવતી નથી.

ટીકા :—પ્રથમ તો જીવ ક્રમબદ્ધ એવા પોતાના પરિણામોથી ઊપજતો થકો જીવ જ છે, અજીવ નથી; એવી રીતે અજીવ પણ ક્રમબદ્ધ પોતાના પરિણામોથી ઊપજતું થકું અજીવ જ છે, જીવ નથી; કારણ કે જેમ (કંકણ આદિ પરિણામોથી ઊપજતા એવા) સુવર્ણને કંકણ આદિ પરિણામો સાથે તાદાત્મ્ય છે તેમ સર્વ દ્રવ્યોને પોતાના પરિણામો સાથે તાદાત્મ્ય છે. આમ જીવ પોતાના પરિણામોથી ઊપજતો હોવા છતાં તેને અજીવની સાથે કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે સર્વ દ્રવ્યોને અન્ય દ્રવ્ય સાથે ઉત્પાદ-ઉત્પાદકભાવનો અભાવ છે; તે (કાર્યકારણભાવ) નહિ સિદ્ધ થતાં, અજીવને જીવનું કર્મપણું સિદ્ધ થતું નથી; અને તે (-અજીવને જીવનું કર્મપણું) નહિ સિદ્ધ થતાં, કર્તા-કર્મની અન્યનિરપેક્ષપણે (-અન્યદ્રવ્યથી નિરપેક્ષપણે, સ્વદ્રવ્યમાં જ) સિદ્ધિ હોવાથી, જીવને અજીવનું કર્તાપણું સિદ્ધ થતું નથી. માટે જીવ અકર્તા ઠરે છે.

ભાવાર્થ :—સર્વ દ્રવ્યોના પરિણામ જુદા જુદા છે. પોતપોતાના પરિણામોના, સૌ દ્રવ્યો કર્તા છે; તેઓ તે પરિણામોના કર્તા છે, તે પરિણામો તેમનાં કર્મ છે. નિશ્ચયથી કોઈનો કોઈની સાથે કર્તાકર્મસંબંધ નથી. માટે જીવ પોતાના પરિણામનો જ કર્તા છે, પોતાના પરિણામ કર્મ છે. એવી જ રીતે અજીવ પોતાના પરિણામનું જ કર્તા છે, પોતાના પરિણામ કર્મ છે. આ રીતે જીવ બીજાના પરિણામોનો અકર્તા છે.

‘આ રીતે જીવ અકર્તા છે તોપણ તેને બંધ થાય છે એ કોઈ અજ્ઞાનનો મહિમા છે’ એવા અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય હવે કહે છે :—

(શિખરિણી)

અકર્તા જીવોઽયં સ્થિત ઇતિ વિશુદ્ધઃ સ્વરસતઃ
સ્ફુરન્નિજ્જયોતિર્ભિશ્છુરિતભુવનાભોગભવનઃ ।
તથાપ્યસ્યાસૌ સ્યાદ્યદિહ કિલ બન્ધઃ પ્રકૃતિભિઃ
સ ખલ્વજ્ઞાનસ્ય સ્ફુરતિ મહિમા કોઽપિ ગહનઃ ॥૧૬૫॥

ચેદા દુ પયડીઅટું ઉપ્પજ્ઞઇ વિણસ્સઇ ।
પયડી વિ ચેયયટું ઉપ્પજ્ઞઇ વિણસ્સઇ ॥૩૧૨॥
એવં બંધો ઉ દોણ્હં પિ અણ્ણોણ્ણપ્પચ્ચયા હવે ।
અપ્પણો પયડીએ ય સંસારો તેણ જાયદે ॥૩૧૩॥
ચેતયિતા તુ પ્રકૃત્યર્થમુત્પદ્યતે વિનશ્યતિ ।
પ્રકૃતિરપિ ચેતકાર્થમુત્પદ્યતે વિનશ્યતિ ॥૩૧૨॥

શ્લોકાર્થ :—[સ્વરસતઃ વિશુદ્ધઃ] જે નિજરસથી વિશુદ્ધ છે, અને [સ્ફુરત્-ચિત્-જ્યોતિર્ભિઃ છુરિત-ભુવન-આભોગ-ભવનઃ] સ્ફુરાયમાન થતી જેની ચૈતન્યજ્યોતિઓ વડે લોકનો સમસ્ત વિસ્તાર વ્યાપ્ત થઈ જાય છે એવો જેનો સ્વભાવ છે, [અયં જીવઃ] એવો આ જીવ [ઇતિ] પૂર્વોક્ત રીતે (પરદ્રવ્યનો અને પરભાવોનો) [અકર્તા સ્થિતઃ] અકર્તા ઠર્યો, [તથાપિ] તોપણ [અસ્ય] તેને [ઇહ] આ જગતમાં [પ્રકૃતિભિઃ] કર્મપ્રકૃતિઓ સાથે [યદ્ અસૌ બન્ધઃ કિલ સ્યાત્] જે આ (પ્રગટ) બંધ થાય છે [સઃ ખલુ અજ્ઞાનસ્ય કઃ અપિ ગહનઃ મહિમા સ્ફુરતિ] તે ખરેખર અજ્ઞાનનો કોઈ ગહન મહિમા સ્ફુરાયમાન છે.

ભાવાર્થ :—જેનું જ્ઞાન સર્વ જ્ઞેયોમાં વ્યાપનારું છે એવો આ જીવ શુદ્ધનયથી પરદ્રવ્યનો કર્તા નથી, તોપણ તેને કર્મનો બંધ થાય છે તે કોઈ અજ્ઞાનનો ગહન મહિમા છે—જેનો પાર પમાતો નથી. ૧૯૫.

(હવે આ અજ્ઞાનના મહિમાને પ્રગટ કરે છે :—)

પણ જીવ પ્રકૃતિના નિમિત્તે ઊપજે વિણસે અરે!
ને પ્રકૃતિ પણ જીવના નિમિત્તે ઊપજે વિણસે; ૩૧૨.
અન્યોન્યના નિમિત્તે એ રીતે બંધ બેઉ તણો બને
—આત્મા અને પ્રકૃતિ તણો, સંસાર તેથી થાય છે. ૩૧૩.

एवं बन्धस्तु द्वयोरपि अन्योन्यप्रत्ययाद्भवेत् ।

आत्मनः प्रकृतेश्च संसारस्तेन जायते ॥३१३॥

અયં હિ આસંસારત એવ પ્રતિનિયતસ્વલક્ષણાનિજ્ઞાનેન પરાત્મનોરેકત્વાધ્યાસસ્ય કરણાત્કર્તા સન્ ચેતયિતા પ્રકૃતિનિમિત્તમુત્પત્તિવિનાશાવાસાદયતિ; પ્રકૃતિરપિ ચેતયિતૃનિમિત્તમુત્પત્તિ-વિનાશાવાસાદયતિ । એવમનયોરાત્મપ્રકૃત્યોઃ કર્તૃકર્મભાવાભાવેડપ્યન્યોન્યનિમિત્તનૈમિત્તિકભાવેન દ્વયોરપિ બન્ધો દૃષ્ટઃ, તતઃ સંસારઃ, તત એવ ચ તયોઃ કર્તૃકર્મવ્યવહારઃ ।

ગાથાર્થ :—[ચેતયિતા તુ] ચેતક અર્થાત્ આત્મા [પ્રકૃત્યર્થમ્] પ્રકૃતિના નિમિત્તે [ઉત્પદ્યતે] ઊપજે છે [વિનશ્યતિ] તથા વિણસે છે, [પ્રકૃતિઃ અપિ] અને પ્રકૃતિ પણ [ચેતકાર્થમ્] ચેતકના અર્થાત્ આત્માના નિમિત્તે [ઉત્પદ્યતે] ઊપજે છે [વિનશ્યતિ] તથા વિણસે છે. [એવં] એ રીતે [અન્યોન્યપ્રત્યયાત્] પરસ્પર નિમિત્તથી [દ્વયોઃ અપિ] બંનેનો—[આત્મનઃ પ્રકૃતેઃ ચ] આત્માનો ને પ્રકૃતિનો—[બન્ધઃ તુ ભવેત્] બંધ થાય છે, [તેન] અને તેથી [સંસારઃ] સંસાર [જાયતે] ઉત્પન્ન થાય છે.

ટીકા :—આ આત્મા, (તેને) અનાદિ સંસારથી જ (પરનાં અને પોતાનાં જુદાં જુદાં) નિશ્ચિત સ્વલક્ષણોનું જ્ઞાન (ભેદજ્ઞાન) નહિ હોવાને લીધે પરના અને પોતાના એકત્વનો અધ્યાસ કરવાથી કર્તા થયો થકો, પ્રકૃતિના નિમિત્તે ઉત્પત્તિ-વિનાશ પામે છે; પ્રકૃતિ પણ આત્માના નિમિત્તે ઉત્પત્તિ-વિનાશ પામે છે (અર્થાત્ આત્માના પરિણામ અનુસાર પરિણામે છે). એ રીતે—જોકે તે આત્મા અને પ્રકૃતિને કર્તાકર્મભાવનો અભાવ છે તોપણ—પરસ્પર નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવથી બંનેને બંધ જોવામાં આવે છે, તેથી સંસાર છે અને તેથી જ તેમને (આત્માને ને પ્રકૃતિને) કર્તાકર્મનો વ્યવહાર છે.

ભાવાર્થ :—આત્માને અને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મની પ્રકૃતિઓને પરમાર્થે કર્તાકર્મપણાનો અભાવ છે તોપણ પરસ્પર નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવને લીધે બંધ થાય છે, તેથી સંસાર છે અને તેથી જ કર્તાકર્મપણાનો વ્યવહાર છે.

(‘જ્યાં સુધી આત્મા પ્રકૃતિના નિમિત્તે ઊપજવું-વિણસવું ન છોડે ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાની, મિથ્યાદૃષ્ટિ, અસંયત છે’ એમ હવે કહે છે :—)

જા એસ પયડીઅદું ચેદા ણેવ વિમુંચણ ।
 અયાણઓ હવે તાવ મિચ્છાદિટ્ટી અસંજઓ ॥૩૧૪॥
 જદા વિમુંચણ ચેદા કમ્મફલમણંતયં ।
 તદા વિમુક્તો હવદિ જાણઓ પાસઓ મુણી ॥૩૧૫॥
 યાવદેષ પ્રકૃત્યર્થ ચેતયિતા નૈવ વિમુચ્ચતિ ।
 અજ્ઞાયકો ભવેત્તાવન્મિથ્યાદષ્ટિરસંયતઃ ॥૩૧૪॥
 યદા વિમુચ્ચતિ ચેતયિતા કર્મફલમનન્તકમ્ ।
 તદા વિમુક્તો ભવતિ જ્ઞાયકો દર્શકો મુનિઃ ॥૩૧૫॥

યાવદયં ચેતયિતા પ્રતિનિયતસ્વલક્ષણાનિર્જાનાત્ પ્રકૃતિસ્વભાવમાત્મનો બન્ધનિમિત્તં ન મુચ્ચતિ, તાવત્સ્વપરયોરેકત્વજ્ઞાનેનાજ્ઞાયકો ભવતિ, સ્વપરયોરેકત્વદર્શનેન મિથ્યાદષ્ટિ-ર્ભવતિ, સ્વપરયોરેકત્વપરિણત્યા ચાસંયતો ભવતિ; તાવદેવ ચ પરાત્મનોરેકત્વાધ્યાસસ્ય કરણાત્કર્તા

ઉત્પાદ-વ્યય પ્રકૃતિનિમિત્તે જ્યાં લગી નહિ પરિતજે,
 અજ્ઞાની, મિથ્યાત્વી, અસંયત ત્યાં લગી આ જીવ રહે; ૩૧૪.
 આ આત્મા જ્યારે ઠકરમનું ફળ એમુંતું પરિતજે,
 જ્ઞાયક તથા દર્શક તથા મુનિ તેહ કર્મવિમુક્ત છે. ૩૧૫.

ગાથાર્થ :—[યાવત્] જ્યાં સુધી [ણઃ ચેતયિતા] આ આત્મા [પ્રકૃત્યર્થ] પ્રકૃતિના નિમિત્તે ઊપજવું-વિણસવું [ન એવ વિમુચ્ચતિ] ઇંડતો નથી, [તાવત્] ત્યાં સુધી તે [અજ્ઞાયકઃ] અજ્ઞાયક છે, [મિથ્યાદષ્ટિઃ] મિથ્યાદષ્ટિ છે, [અસંયતઃ ભવેત્] અસંયત છે.

[યદા] જ્યારે [ચેતયિતા] આત્મા [અનન્તકમ્ કર્મફલમ્] અનંત કર્મફળને [વિમુચ્ચતિ] ઇંડે છે, [તદા] ત્યારે તે [જ્ઞાયકઃ] જ્ઞાયક છે, [દર્શકઃ] દર્શક છે, [મુનિઃ] મુનિ છે, [વિમુક્તઃ ભવતિ] વિમુક્ત (અર્થાત્ બંધથી રહિત) છે.

ટીકા :—જ્યાં સુધી આ આત્મા, (પોતાનાં અને પરનાં જુદાં જુદાં) નિશ્ચિત સ્વલક્ષણોનું જ્ઞાન (ભેદજ્ઞાન) નહિ હોવાને લીધે, પ્રકૃતિના સ્વભાવને—કે જે પોતાને બંધનું નિમિત્ત છે તેને—ઇંડતો નથી, ત્યાં સુધી સ્વ-પરના એકત્વજ્ઞાનથી અજ્ઞાયક છે, સ્વપરના એકત્વદર્શનથી (એકત્વરૂપ શ્રદ્ધાનથી) મિથ્યાદષ્ટિ છે અને સ્વપરની એકત્વપરિણતિથી અસંયત

૪૬૨

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

ભવતિ। યદા ત્વયમેવ પ્રતિનિયતસ્વલક્ષણનિર્જ્ઞાનાત્ પ્રકૃતિસ્વભાવમાત્મનો બન્ધનિમિત્તં મુઞ્ચતિ, તદા સ્વપરયોર્વિભાગજ્ઞાનેન જ્ઞાયકો ભવતિ, સ્વપરયોર્વિભાગદર્શનેન દર્શકો ભવતિ, સ્વપરયોર્વિભાગપરિણત્યા ચ સંયતો ભવતિ; તદૈવ ચ પરાત્મનોરેકત્વાધ્યાસસ્યાકરણાદકર્તા ભવતિ।

(અનુદ્દુભ)

ભોક્તૃત્વં ન સ્વભાવોઽસ્ય સ્મૃતઃ કર્તૃત્વવચ્ચિતઃ।

અજ્ઞાનાદેવ ભોક્તાયં તદભાવાદવેદકઃ ॥૧૬૬॥

અજ્ઞાણી કમ્મફલં પયડિસહાવટ્ટિદો દુ વેદેદિ।

જ્ઞાણી પુણ કમ્મફલં જાણદિ ઉદિદં ણ વેદેદિ ॥૩૧૬॥

છે; અને ત્યાં સુધી જ પરના અને પોતાના એકત્વનો અધ્યાસ કરવાથી કર્તા છે. અને જ્યારે આ જ આત્મા, (પોતાનાં અને પરનાં જુદાં જુદાં) નિશ્ચિત સ્વલક્ષણોના જ્ઞાનને (ભેદજ્ઞાનને) લીધે, પ્રકૃતિના સ્વભાવને—કે જે પોતાને બંધનું નિમિત્ત છે તેને—છોડે છે, ત્યારે સ્વપરના વિભાગજ્ઞાનથી (ભેદજ્ઞાનથી) જ્ઞાયક છે, સ્વપરના વિભાગદર્શનથી (ભેદદર્શનથી) દર્શક છે અને સ્વપરની વિભાગપરિણતિથી (ભેદપરિણતિથી) સંયત છે; અને ત્યારે જ પરના અને પોતાના એકત્વનો અધ્યાસ નહિ કરવાથી અકર્તા છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં સુધી આ આત્મા પોતાના અને પરના સ્વલક્ષણને જાણતો નથી ત્યાં સુધી તે ભેદજ્ઞાનના અભાવને લીધે કર્મપ્રકૃતિના ઉદયને પોતાનો સમજી પરિણમે છે; એ રીતે મિથ્યાદૃષ્ટિ, અજ્ઞાની, અસંયમી થઈને, કર્તા થઈને, કર્મનો બંધ કરે છે. અને જ્યારે આત્માને ભેદજ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે કર્તા થતો નથી, તેથી કર્મનો બંધ કરતો નથી, જ્ઞાતાદ્રષ્ટાપણે પરિણમે છે.

‘એવી જ રીતે ભોક્તાપણું પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી’ એવા અર્થનો, આગળની ગાથાની સૂચનારૂપ શ્લોક હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[કર્તૃત્વવત્] કર્તાપણાની જેમ [ભોક્તૃત્વં અસ્ય ચિતઃ સ્વભાવઃ સ્મૃતઃ ન] ભોક્તાપણું પણ આ ચૈતન્યનો (ચિત્સ્વરૂપ આત્માનો) સ્વભાવ કહ્યો નથી. [અજ્ઞાનાત્ એવ અયં ભોક્તા] અજ્ઞાનથી જ તે ભોક્તા છે, [તદ્-અભાવાત્ અવેદકઃ] અજ્ઞાનનો અભાવ થતાં અભોક્તા છે. ૧૮૬.

હવે આ અર્થને ગાથામાં કહે છે :—

અજ્ઞાની વેદે કર્મફળ પ્રકૃતિસ્વભાવે સ્થિત રહી,
ને જ્ઞાની તો જાણે ઉદયગત કર્મફળ, વેદે નહીં. ૩૧૬.

અજ્ઞાની કર્મફલં પ્રકૃતિસ્વભાવસ્થિતસ્તુ વેદયતે ।
જ્ઞાની પુનઃ કર્મફલં જાનાતિ ઉદિતં ન વેદયતે ॥૩૧૬॥

અજ્ઞાની હિ શુદ્ધાત્મજ્ઞાનાભાવાત્ સ્વપરયોરેકત્વજ્ઞાનેન, સ્વપરયોરેકત્વદર્શનેન, સ્વપરયોરેકત્વપરિણત્યા ચ પ્રકૃતિસ્વભાવે સ્થિતત્વાત્ પ્રકૃતિસ્વભાવમપ્યહંતયા અનુભવન્ કર્મફલં વેદયતે । જ્ઞાની તુ શુદ્ધાત્મજ્ઞાનસદ્ભાવાત્ સ્વપરયોર્વિભાગજ્ઞાનેન, સ્વપરયોર્વિભાગદર્શનેન, સ્વપરયોર્વિભાગપરિણત્યા ચ પ્રકૃતિસ્વભાવાદપસૃતત્વાત્ શુદ્ધાત્મસ્વભાવમેકમેવાહંતયા અનુભવન્ કર્મફલમુદિતં જ્ઞેયમાત્રત્વાત્ જાનાત્યેવ, ન પુનઃ તસ્યાહંતયાઽનુભવિતુમશક્યત્વાદ્વેદયતે ।

ગાથાર્થ :—[અજ્ઞાની] અજ્ઞાની [પ્રકૃતિસ્વભાવસ્થિતઃ તુ] પ્રકૃતિના સ્વભાવમાં સ્થિત રહ્યો થકો [કર્મફલં] કર્મફળને [વેદયતે] વેદે (ભોગવે) છે [પુનઃ જ્ઞાની] અને જ્ઞાની તો [ઉદિતં કર્મફલં] ઉદિત (ઉદયમાં આવેલા) કર્મફળને [જાનાતિ] જાણે છે, [ન વેદયતે] વેદતો નથી.

ટીકા :—અજ્ઞાની શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાનના અભાવને લીધે સ્વપરના એકત્વજ્ઞાનથી, સ્વપરના એકત્વદર્શનથી અને સ્વપરની એકત્વપરિણતિથી પ્રકૃતિના સ્વભાવમાં સ્થિત હોવાથી પ્રકૃતિના સ્વભાવને પણ ‘હું’પણે અનુભવતો થકો (અર્થાત્ પ્રકૃતિના સ્વભાવને પણ ‘આ હું છું’ એમ અનુભવતો થકો) કર્મફળને વેદે છે—(ભોગવે છે; અને જ્ઞાની તો શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાનના સદ્ભાવને લીધે સ્વપરના વિભાગજ્ઞાનથી, સ્વપરના વિભાગદર્શનથી અને સ્વપરની વિભાગપરિણતિથી પ્રકૃતિના સ્વભાવથી નિવર્તેલો (—ખસી ગયેલો, છૂટી ગયેલો) હોવાથી શુદ્ધ આત્માના સ્વભાવને એકને જ ‘હું’પણે અનુભવતો થકો ઉદિત કર્મફળને, તેના જ્ઞેયમાત્રપણાને લીધે, જાણે જ છે, પરંતુ તેનું ‘હું’પણે અનુભવાવું અશક્ય હોવાથી, (તેને) વેદતો નથી.

ભાવાર્થ :—અજ્ઞાનીને તો શુદ્ધ આત્માનું જ્ઞાન નથી તેથી જે કર્મ ઉદયમાં આવે તેને જ તે પોતારૂપ જાણીને ભોગવે છે; અને જ્ઞાનીને શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ થઈ ગયો છે તેથી તે પ્રકૃતિના ઉદયને પોતાનો સ્વભાવ નહિ જાણતો થકો તેનો જ્ઞાતા જ રહે છે, ભોક્તા થતો નથી.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

અજ્ઞાની પ્રકૃતિસ્વભાવનિરતો નિત્યં ભવેદ્વેદકો
જ્ઞાની તુ પ્રકૃતિસ્વભાવવિરતો નો જાતુચિદ્વેદકઃ ।
इत्येवं नियमं निरूप्य निपुणैरज्ञानिता त्यज्यतां
शुद्धैकात्ममये महस्यचलितैरासेव्यतां ज्ञानिता ॥१६७॥

અજ્ઞાની વેદક એવેતિ નિયમ્યતે—

ण मुयदि पयडिमभवो सुदु वि अज्ञादूण सत्थाणि ।
गुडदुद्धं पि पिबंता ण पणया णिव्विसा होंति ॥३१७॥
न मुञ्चति प्रकृतिमभव्यः सुष्ठुवपि अधीत्य शास्त्राणि ।
गुडदुग्धमपि पिबन्तो न पन्नेगां निर्विषा भवन्ति ॥३१७॥

यथात्र विषधरो विषभावं स्वयमेव न मुञ्चति, विषभावमोचनसमर्थसशर्करक्षीरपानाच्च न

શ્લોકાર્થ :—[અજ્ઞાની પ્રકૃતિ-સ્વભાવ-નિરતઃ નિત્યં વેદકઃ ભવેત્] અજ્ઞાની પ્રકૃતિ-સ્વભાવમાં લીન-રક્ત હોવાથી (-તેને જ પોતાનો સ્વભાવ જાણતો હોવાથી-) સદા વેદક છે, [તુ] અને [જ્ઞાની પ્રકૃતિ-સ્વભાવ-વિરતઃ જાતુચિત્ વેદકઃ નો] જ્ઞાની તો પ્રકૃતિસ્વભાવથી વિરામ પામેલો-વિરક્ત હોવાથી (-તેને પરનો સ્વભાવ જાણતો હોવાથી-) કદાપિ વેદક નથી. [इति एवं नियमं निरूप्य] આવો નિયમ બરાબર વિચારીને—નક્કી કરીને [निपुणैः अज्ञानिता त्यज्यताम्] નિપુણ પુરુષો અજ્ઞાનીપણાને છોડો અને [शुद्ध-एक-आत्ममये महसि] શુદ્ધ-એક-આત્મામય તેજમાં [अचलितैः] નિશ્ચળ થઈને [ज्ञानिता आसेव्यताम्] જ્ઞાનીપણાને સેવો. ૧૮૭.

હવે, ‘અજ્ઞાની વેદક જ છે’ એવો નિયમ કરવામાં આવે છે (અર્થાત્ ‘અજ્ઞાની ભોક્તા જ છે’ એવો નિયમ છે—એમ કહે છે) :—

सुरीते ભણીને શાસ્ત્ર પણ પ્રકૃતિ અભવ્ય નહીં તજે,
સાકરસહિત ક્ષીરપાનથી પણ સર્પ નહિ નિર્વિષ બને. ૩૧૭.

ગાથાર્થ :—[सुष्ठु] સારી રીતે [शास्त्राणि] શાસ્ત્રો [अधीत्य अपि] ભણીને પણ [अभव्यः] અભવ્ય [प्रकृतिम्] પ્રકૃતિને (અર્થાત્ પ્રકૃતિના સ્વભાવને) [न मुञ्चति] છોડતો નથી, [गुडदुग्धम्] જેમ સાકરવાળું દૂધ [पिबन्तः अपि] પીતાં છતાં [पन्नेगाः] સર્પો [निर्विषाः] નિર્વિષ [न भवन्ति] થતા નથી.

ટીકા :—જેમ આ જગતમાં સર્પ વિષભાવને પોતાની મેળે છોડતો નથી અને વિષભાવ

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

૪૬૫

મુજ્જતિ; તથા કિલાભવ્યઃ પ્રકૃતિસ્વભાવં સ્વયમેવ ન મુજ્જતિ, પ્રકૃતિસ્વભાવમોચન-સમર્થદ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાનાન્ન ન મુજ્જતિ, નિત્યમેવ ભાવશ્રુતજ્ઞાનલક્ષણશુદ્ધાત્મજ્ઞાનાભાવેનાજ્ઞાનિત્વાત્ । અતો નિયમ્યતેઽજ્ઞાની પ્રકૃતિસ્વભાવે સ્થિતત્વાદેદક એવ ।

જ્ઞાની ત્વેદક એવેતિ નિયમ્યતે—

ણિલ્વેયસમાવણ્ણો ણાણી કમ્મપ્પલં વિયાણેદિ ।

મહુરં કહુયં બહુવિહમવેયઓ તેણ સો હોઝ ॥૩૧૮॥

નિર્વેદસમાપન્નો જ્ઞાની કર્મફલં વિજાનાતિ ।

મધુરં કટુકં બહુવિધમવેદકસ્તેન સ ભવતિ ॥૩૧૮॥

છોડાવવાને (મટાડવાને) સમર્થ એવા સાકરસહિત દૂધના પાનથી પણ છોડતો નથી, તેમ ખરેખર અભવ્ય પ્રકૃતિસ્વભાવને પોતાની મેળે છોડતો નથી અને પ્રકૃતિસ્વભાવ છોડાવવાને સમર્થ એવા દ્રવ્યશ્રુતના જ્ઞાનથી પણ છોડતો નથી; કારણ કે તેને સદાય, ભાવશ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ શુદ્ધાત્મજ્ઞાનના (—શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાનના) અભાવને લીધે, અજ્ઞાનીપણું છે. આથી એવો નિયમ કરવામાં આવે છે (અર્થાત્ એવો નિયમ ઠરે છે) કે અજ્ઞાની પ્રકૃતિસ્વભાવમાં સ્થિત હોવાથી વેદક જ છે (—કર્મનો ભોક્તા જ છે).

ભાવાર્થ :—આ ગાથામાં, અજ્ઞાની કર્મના ફળનો ભોક્તા જ છે—એવો નિયમ કહ્યો. અહીં અભવ્યનું ઉદાહરણ યુક્ત છે. અભવ્યનો એવો સ્વયમેવ સ્વભાવ છે કે દ્રવ્યશ્રુતનું જ્ઞાન આદિ બાહ્ય કારણો મળવા છતાં અભવ્ય જીવ, શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાનના અભાવને લીધે, કર્મના ઉદયને ભોગવવાનો સ્વભાવ બદલતો નથી; માટે આ ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન વગેરે હોવા છતાં જ્યાં સુધી જીવને શુદ્ધ આત્માનું જ્ઞાન નથી અર્થાત્ અજ્ઞાનીપણું છે ત્યાં સુધી તે નિયમથી ભોક્તા જ છે.

હવે જ્ઞાની તો કર્મફળનો અવેદક જ છે—એવો નિયમ કરવામાં આવે છે :—

નિર્વેદને પામેલ જ્ઞાની કર્મફળને જાણતો,

—કડવા મધુર બહુવિધને, તેથી અવેદક છે અહો! ૩૧૮.

ગાથાર્થ :—[નિર્વેદસમાપન્ન:] નિર્વેદપ્રાપ્ત (વૈરાગ્યને પામેલો) [જ્ઞાની] જ્ઞાની [મધુરમ્ કટુકમ્] મીઠા-કડવા [બહુવિધમ્] બહુવિધ [કર્મફલમ્] કર્મફળને [વિજાનાતિ] જાણે છે [તેન] તેથી [સ:] તે [અવેદકઃ ભવતિ] અવેદક છે.

જ્ઞાની તુ નિરસ્તભેદભાવશ્રુતજ્ઞાનલક્ષણશુદ્ધાત્મજ્ઞાનસદ્ભાવેન પરતોઽત્યન્તવિરક્તત્વાત્ પ્રકૃતિ-
સ્વભાવં સ્વયમેવ મુચ્ચતિ, તતોઽમધુરં મધુરં વા કર્મફલમુદિતં જ્ઞાતૃત્વાત્ કેવલમેવ જાનાતિ, ન
પુનર્જ્ઞાને સતિ પરદ્રવ્યસ્યાહંતયાઽનુભવિતુમયોગ્યત્વાદ્દેદયતે । અતો જ્ઞાની પ્રકૃતિસ્વભાવવિરક્તત્વાદવેદક
એવ ।

(વસન્તતિલકા)

જ્ઞાની કરોતિ ન ન વેદયતે ચ કર્મ
જાનાતિ કેવલમયં કિલ તત્સ્વભાવમ્ ।
જાનન્પરં કરણવેદનયોરભાવા-
ચ્છુદ્ધસ્વભાવનિયતઃ સ હિ મુક્ત એવ ॥૧૬૮॥

ટીકા :—જ્ઞાની તો જેમાંથી ભેદ દૂર થયા છે એવું ભાવશ્રુતજ્ઞાન જેનું સ્વરૂપ છે એવા
શુદ્ધાત્મજ્ઞાનના (—શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાનના—) સદ્ભાવને લીધે, પરથી અત્યંત વિરક્ત હોવાથી
પ્રકૃતિસ્વભાવને (—કર્મના ઉદયના સ્વભાવને) સ્વયમેવ છોડે છે તેથી ઉદયમાં આવેલા અમધુર
કે મધુર કર્મફળને જ્ઞાતાપણને લીધે કેવળ જાણે જ છે, પરંતુ જ્ઞાન હોતાં (—જ્ઞાન હોય ત્યારે—)
પરદ્રવ્યને ‘હું’પણે અનુભવવાની અયોગ્યતા હોવાથી (તે કર્મફળને) વેદતો નથી. માટે, જ્ઞાની
પ્રકૃતિસ્વભાવથી વિરક્ત હોવાથી અવેદક જ છે.

ભાવાર્થ :—જે જેનાથી વિરક્ત હોય તે તેને સ્વયમેવ તો ભોગવે નહિ, અને પરવશે
ભોગવે તો તેને પરમાર્થે ભોક્તા કહેવાય નહિ. આ ન્યાયે જ્ઞાની—કે જે પ્રકૃતિસ્વભાવને
(—કર્મના ઉદયને) પોતાનો નહિ જાણતો હોવાથી તેનાથી વિરક્ત છે તે—સ્વયમેવ તો
પ્રકૃતિસ્વભાવને ભોગવતો નથી, અને ઉદયની બળજોરીથી પરવશ થયો થકો પોતાની નિર્ભળતાથી
ભોગવે તો તેને પરમાર્થે ભોક્તા કહેવાય નહિ, વ્યવહારથી ભોક્તા કહેવાય. પરંતુ વ્યવહારનો
તો અહીં શુદ્ધનયના કથનમાં અધિકાર નથી; માટે જ્ઞાની અભોક્તા જ છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[જ્ઞાની કર્મ ન કરોતિ ચ ન વેદયતે] જ્ઞાની કર્મને કરતો નથી તેમ જ વેદતો
નથી, [તત્સ્વભાવમ્ અયં કિલ કેવલમ્ જાનાતિ] કર્મના સ્વભાવને તે કેવળ જાણે જ છે. [પરં જાનન્]
એમ કેવળ જાણતો થકો [કરણ-વેદનયોઃ અભાવાત્] કરણના અને વેદનના (—કરવાના અને
ભોગવવાના—) અભાવને લીધે [શુદ્ધ-સ્વભાવ-નિયતઃ સઃ હિ મુક્તઃ એવ] શુદ્ધ સ્વભાવમાં નિશ્ચળ
એવો તે ખરેખર મુક્ત જ છે.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાની કર્મનો સ્વાધીનપણે કર્તા-ભોક્તા નથી, કેવળ જ્ઞાતા જ છે; માટે તે
કેવળ શુદ્ધસ્વભાવરૂપ થયો થકો મુક્ત જ છે. કર્મ ઉદયમાં આવે પણ છે, તોપણ જ્ઞાનીને તે શું

ण वि कुब्धइ ण वि वेयइ णाणी कम्माइं बहुपयाराइं ।
जाणइ पुण कम्मफलं बंधं पुण्यं च पावं च ॥३१६॥
नापि करोति नापि वेदयते ज्ञानी कर्माणि बहुप्रकाराणि ।
जानाति पुनः कर्मफलं बन्धं पुण्यं च पापं च ॥३१६॥

જ્ઞાની હિ કર્મચેતનાશૂન્યત્વેન કર્મફલચેતનાશૂન્યત્વેન ચ સ્વયમકર્તૃત્વાદવેદયિતૃત્વાદ્વ ન કર્મ કરોતિ ન વેદયતે ચ; કિન્તુ જ્ઞાનચેતનામયત્વેન કેવલં જ્ઞાતૃત્વાત્કર્મબન્ધં કર્મફલં ચ શુભમશુભં વા કેવલમેવ જાનાતિ ।

કુત એતત્ ?—

दिद्वी जहेव णाणं अकारयं तह अवेदयं चव ।
जाणइ य बंधमोक्खं कम्मदयं णिज्जरं चव ॥३२०॥

કરી શકે? જ્યાં સુધી નિર્બળતા રહે ત્યાં સુધી કર્મ જોર ચલાવી લે; ક્રમે ક્રમે સબળતા વધારીને છેવટે તે જ્ઞાની કર્મનો નિર્મૂળ નાશ કરશે જ. ૧૯૮.

હવે આ જ અર્થને ફરી દેઢ કરે છે :—

કરતો નથી, નથી વેદતો જ્ઞાની કર્મ બહુવિધને,
બસ જાણતો એ બંધ તેમ જ કર્મફળ શુભ-અશુભને. ૩૧૯.

ગાથાર્થ :—[જ્ઞાની] જ્ઞાની [બહુપ્રકારાણિ] બહુ પ્રકારનાં [કર્માણિ] કર્મોને [ન અપિ કરોતિ] કરતો પણ નથી, [ન અપિ વેદયતે] વેદતો (ભોગવતો) પણ નથી; [પુનઃ] પરંતુ [પુણ્યં ચ પાપં ચ] પુણ્ય અને પાપરૂપ [બન્ધં] કર્મબંધને [કર્મફલં] તથા કર્મફળને [જાનાતિ] જાણે છે.

ટીકા :—કર્મચેતના રહિત હોવાને લીધે પોતે અકર્તા હોવાથી, અને કર્મફળચેતના રહિત હોવાને લીધે પોતે અવેદક (—અભોક્તા) હોવાથી, જ્ઞાની કર્મને કરતો નથી તેમ જ વેદતો (—ભોગવતો) નથી; પરંતુ જ્ઞાનચેતનામય હોવાને લીધે કેવળ જ્ઞાતા જ હોવાથી, શુભ અથવા અશુભ કર્મબંધને તથા કર્મફળને કેવળ જાણે જ છે.

હવે પૂછે છે કે—(જ્ઞાની કરતો-ભોગવતો નથી, જાણે જ છે) એ કઈ રીતે? તેનો ઉત્તર દેષ્ટાંતપૂર્વક કહે છે :—

જ્યમ નેત્ર, તેમ જ જ્ઞાન નથી કારક, નથી વેદક અરે!
જાણે જ કર્મોદય, નિરજરા, બંધ તેમ જ મોક્ષને. ૩૨૦.

દૃષ્ટિઃ યથૈવ જ્ઞાનમકારકં તથાઽવેદકં ચૈવ ।

જાનાતિ ચ બન્ધમોક્ષં કર્મોદયં નિર્જરાં ચૈવ ॥૩૨૦॥

યથાત્ર લોકે દૃષ્ટિર્દશ્યાદત્યન્તવિભક્તત્વેન તત્કરણવેદનયોરસમર્થત્વાત્ દૃશ્યં ન કરોતિ ન વેદયતે ચ, અન્યથાગ્નિર્દર્શનાત્સન્ધુક્ષણવત્ સ્વયં જ્વલનકરણસ્ય, લોહપિણ્ડવત્સ્વયમૌષ્ણ્યાનુભવનસ્ય ચ દુર્નિવારત્વાત્, કિન્તુ કેવલં દર્શનમાત્રસ્વભાવત્વાત્ તત્સર્વં કેવલમેવ પશ્યતિ; તથા જ્ઞાનમપિ સ્વયં દ્રષ્ટૃત્વાત્ કર્મણોઽત્યન્તવિભક્તત્વેન નિશ્ચયતસ્તત્કરણવેદનયોરસમર્થત્વાત્કર્મ ન કરોતિ ન વેદયતે ચ, કિન્તુ કેવલં જ્ઞાનમાત્રસ્વભાવત્વાત્કર્મબન્ધં મોક્ષં વા કર્મોદયં નિર્જરાં વા કેવલમેવ જાનાતિ ।

ગાથાર્થ :—[યથા એવ દૃષ્ટિઃ] જેમ નેત્ર (દેશ્ય પદાર્થોને કરતું-ભોગવતું નથી, દેખે જ છે), [તથા] તેમ [જ્ઞાનમ્] જ્ઞાન [અકારકં] અકારક [અવેદકં ચ એવ] તથા અવેદક છે, [ચ] અને [બન્ધમોક્ષં] બંધ, મોક્ષ, [કર્મોદયં] કર્મોદય [નિર્જરાં ચ એવ] તથા નિર્જરાને [જાનાતિ] જાણે જ છે.

ટીકા :—જેવી રીતે આ જગતમાં નેત્ર દેશ્ય પદાર્થથી અત્યંત ભિન્નપણાને લીધે તેને કરવા-વેદવાને અસમર્થ હોવાથી, દેશ્ય પદાર્થને કરતું નથી અને વેદતું નથી—જો એમ ન હોય તો અગ્નિને દેખવાથી, *સંધુક્ષણની માફક, પોતાને (નેત્રને) અગ્નિનું કરવાપણું (સળગાવવાપણું), અને લોખંડના ગોળાની માફક પોતાને (નેત્રને) અગ્નિનો અનુભવ દુર્નિવાર થાય (અર્થાત્ જો નેત્ર દેશ્ય પદાર્થને કરતું-વેદતું હોય તો તો નેત્ર વડે અગ્નિ સળગવી જોઈએ અને નેત્રને અગ્નિની ઉષ્ણતાનો અનુભવ અવશ્ય થવો જોઈએ; પરંતુ એમ તો થતું નથી, માટે નેત્ર દેશ્ય પદાર્થને કરતું-વેદતું નથી)—પરંતુ કેવળ દર્શનમાત્રસ્વભાવવાળું હોવાથી તે સર્વને કેવળ દેખે જ છે; તેવી રીતે જ્ઞાન પણ, પોતે (નેત્રની માફક) દેખનાર હોવાથી, કર્મથી અત્યંત ભિન્નપણાને લીધે નિશ્ચયથી તેને કરવા-વેદવાને અસમર્થ હોવાથી, કર્મને કરતું નથી અને વેદતું નથી, પરંતુ કેવળ જ્ઞાનમાત્રસ્વભાવવાળું (જાણવાના સ્વભાવવાળું) હોવાથી કર્મના બંધને તથા મોક્ષને, કર્મના ઉદયને તથા નિર્જરાને કેવળ જાણે જ છે.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનનો સ્વભાવ નેત્રની જેમ દૂરથી જાણવાનો છે; માટે કરવું-ભોગવવું જ્ઞાનને નથી. કરવા-ભોગવવાપણું માનવું તે અજ્ઞાન છે. અહીં કોઈ પૂછે કે—“એવું તો કેવળજ્ઞાન છે. બાકી જ્યાં સુધી મોહકર્મનો ઉદય છે ત્યાં સુધી તો સુખદુઃખરાગાદિરૂપે પરિણમન થાય જ છે, તેમ જ જ્યાં સુધી દર્શનાવરણ, જ્ઞાનાવરણ તથા વીર્યાતરાયનો ઉદય

★ સંધુક્ષણ = સંધૂક્ષણ; અગ્નિ સળગાવનાર પદાર્થ; અગ્નિ ચેતાવનારી વસ્તુ.

(અનુષ્ટુભ)

ये तु कर्तारमात्मानं पश्यन्ति तमसा तताः ।

सामान्यजनवत्तेषां न मोक्षोऽपि मुमुक्षताम् ॥१६६॥

છે ત્યાં સુધી અદર્શન, અજ્ઞાન તથા અસમર્થપણું હોય જ છે; તો પછી કેવળજ્ઞાન થયા પહેલાં જ્ઞાતાદ્રષ્ટાપણું કેમ કહેવાય?" તેનું સમાધાન :—પહેલેથી કહેતા જ આવીએ છીએ કે જે સ્વતંત્રપણે કરે-ભોગવે, તેને પરમાર્થે કર્તા-ભોક્તા કહેવાય છે. માટે જ્યાં મિથ્યાદૃષ્ટિરૂપ અજ્ઞાનનો અભાવ થયો ત્યાં પરદ્રવ્યના સ્વામીપણાનો અભાવ થયો અને ત્યારે જીવ જ્ઞાની થયો થકો સ્વતંત્રપણે તો કોઈનો કર્તા-ભોક્તા થતો નથી, તથા પોતાની નબળાઈથી કર્મના ઉદયની બળજોરીથી જે કાર્ય થાય છે તેનો કર્તા-ભોક્તા પરમાર્થદૃષ્ટિએ તેને કહેવાતો નથી. વળી તે કાર્યના નિમિત્તે કાંઈક નવીન કર્મરજ લાગે પણ છે તોપણ તેને અહીં બંધમાં ગણવામાં આવતી નથી. મિથ્યાત્વ છે તે જ સંસાર છે. મિથ્યાત્વ ગયા પછી સંસારનો અભાવ જ થાય છે. સમુદ્રમાં બિંદુની શી ગણતરી?

વળી એટલું વિશેષ જાણવું કે—કેવળજ્ઞાની તો સાક્ષાત્ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ જ છે અને શ્રુતજ્ઞાની પણ શુદ્ધનયના અવલંબનથી આત્માને એવો જ અનુભવે છે; પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષનો જ ભેદ છે. માટે શ્રુતજ્ઞાનીને જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનની અપેક્ષાએ તો જ્ઞાતાદ્રષ્ટાપણું જ છે અને ચારિત્રની અપેક્ષાએ પ્રતિપક્ષી કર્મનો જેટલો ઉદય છે તેટલો ઘાત છે તથા તેને નાશ કરવાનો ઉદ્યમ પણ છે. જ્યારે તે કર્મનો અભાવ થશે ત્યારે સાક્ષાત્ યથાખ્યાત ચારિત્ર થશે અને ત્યારે કેવળજ્ઞાન થશે. અહીં સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્ઞાની કહેવામાં આવે છે તે મિથ્યાત્વના અભાવની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાનસામાન્યની અપેક્ષા લઈએ તો તો સર્વ જીવ જ્ઞાની છે અને વિશેષ અપેક્ષા લઈએ તો જ્યાં સુધી ક્રિયિત્માત્ર પણ અજ્ઞાન રહે ત્યાં સુધી જ્ઞાની કહી શકાય નહિ—જેમ સિદ્ધાંતમાં ભાવોનું વર્ણન કરતાં, જ્યાં સુધી કેવળજ્ઞાન ન ઊપજે ત્યાં સુધી અર્થાત્ બારમા ગુણસ્થાન સુધી અજ્ઞાનભાવ કહ્યો છે. માટે અહીં જે જ્ઞાની-અજ્ઞાનીપણું કહ્યું તે સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વની અપેક્ષાએ જ જાણવું.

હવે, જેઓ—જૈનના સાધુઓ પણ—સર્વથા એકાંતના આશયથી આત્માને કર્તા જ માને છે તેમને નિષેધતો, આગળની ગાથાની સૂચનારૂપ શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ये तु तमसा तताः आत्मानं कर्तारम् पश्यन्ति] જેઓ અજ્ઞાન-અંધકારથી આચ્છાદિત થયા થકા આત્માને કર્તા માને છે, [मुमुक्षताम् अपि] તેઓ ભલે મોક્ષને ઈચ્છનારા હોય તોપણ [सामान्यजनवत्] સામાન્ય (લૌકિક) જનોની માફક [तेषां मोक्षः न] તેમનો પણ મોક્ષ થતો નથી. ૧૯૯.

લોયસ્સ કુણદિ વિણ્હૂ સુરનારયતિરિયમાણુસે સત્તે ।
 સમણાણં પિ ય અપ્પા જદિ કુવ્વદિ છવ્વિહે કાણે ॥૩૨૧॥
 લોયસમણાણમેયં સિદ્ધંતં જઇ ણ દીસદિ વિસેસો ।
 લોયસ્સ કુણઇ વિણ્હૂ સમણાણ વિ અપ્પઓ કુણદિ ॥૩૨૨॥
 એવં ણ કો વિ મોક્ષો દીસદિ લોયસમણાણ દોણં પિ ।
 ણિચ્છં કુવંતાણં સદેવમણુયાસુરે લોણ ॥૩૨૩॥

લોકસ્ય કરોતિ વિષ્ણુઃ સુરનારકતિર્યઙ્ગાનુષાન્ સત્વાન્ ।
 શ્રમણાનામપિ ચાત્મા યદિ કરોતિ ષડ્ધિધાન્ કાયાન્ ॥૩૨૧॥
 લોકશ્રમણાનામેકઃ સિદ્ધાન્તો યદિ ન દૃશ્યતે વિશેષઃ ।
 લોકસ્ય કરોતિ વિષ્ણુઃ શ્રમણાનામપ્યાત્મા કરોતિ ॥૩૨૨॥
 એવં ન કોઽપિ મોક્ષો દૃશ્યતે લોકશ્રમણાનાં દ્વયેષામપિ ।
 નિત્યં કુર્વતાં સદેવમણુજાસુરાન્ લોકાન્ ॥૩૨૩॥

હવે આ જ અર્થને ગાથા દ્વારા કહે છે :—

જ્યમ લોક માને 'દેવ, નારક આદિ જીવ વિષ્ણુ કરે',
 ત્યમ શ્રમણ પણ માને કદી 'આત્મા કરે ષટ્ કાયને', ૩૨૧.
 તો લોક-મુનિ સિદ્ધાંત એક જ, ભેદ તેમાં નવ દીસે,
 વિષ્ણુ કરે જ્યમ લોકમતમાં, શ્રમણમત આત્મા કરે; ૩૨૨.
 એ રીત લોક-મુનિ ઉભયનો મોક્ષ કોઈ નહીં દીસે,
 —જે દેવ, મણુજ, અસુરના ત્રણ લોકને નિત્યે કરે. ૩૨૩.

ગાથાર્થ :—[લોકસ્ય] લોકના (લૌકિક જનોના) મતમાં [સુરનારકતિર્યઙ્ગાનુષાન્ સત્વાન્]
 દેવ, નારક, તિર્યચ, મણુખ—પ્રાણીઓને [વિષ્ણુઃ] વિષ્ણુ [કરોતિ] કરે છે; [ચ] અને [યદિ] જો
 [શ્રમણાનામ્ અપિ] શ્રમણોના (મુનિઓના) મન્તવ્યમાં પણ [ષડ્ધિધાન્ કાયાન્] છ કાયના જીવોને
 [આત્મા] આત્મા [કરોતિ] કરતો હોય [યદિ લોકશ્રમણાનામ્] તો લોક અને શ્રમણોનો [એકઃ
 સિદ્ધાન્તઃ] એક સિદ્ધાંત થાય છે, [વિશેષઃ] કાંઈ ફેર [ન દૃશ્યતે] દેખાતો નથી; (કારણ કે) [લોકસ્ય]

યે ત્વાત્માનં કર્તારમેવ પશ્યન્તિ તે લોકોત્તરિકા અપિ ન લૌકિકતામતિવર્તન્તે; લૌકિકાનાં પરમાત્મા વિષ્ણુઃ સુરનારકાદિકાર્યાણિ કરોતિ, તેષાં તુ સ્વાત્મા તાનિ કરોતીત્યપસિદ્ધાન્તસ્ય સમત્વાત્ । તતસ્તેષામાત્મનો નિત્યકર્તૃત્વાભ્યુપગમાત્ લૌકિકાનામિવ લોકોત્તરિકાણામપિ નાસ્તિ મોક્ષઃ ।

(અનુદ્દુમ્)

નાસ્તિ સર્વોઽપિ સમ્બન્ધઃ પરદ્રવ્યાત્મતત્ત્વયોઃ ।

કર્તૃકર્મત્વસમ્બન્ધાભાવે તત્કર્તૃતા કુતઃ ॥૨૦૦॥

લોકના મતમાં [વિષ્ણુઃ] વિષ્ણુ [કરોતિ] કરે છે અને [શ્રમણાનામ્ અપિ] શ્રમણોના મતમાં પણ [આત્મા] આત્મા [કરોતિ] કરે છે (તેથી કર્તાપણાની માન્યતામાં બન્ને સમાન થયા). [એવં] એ રીતે, [સદેવમનુજાસુરાન્ લોકાન્] દેવ, મનુષ્ય અને અસુરવાળા ત્રણે લોકને [નિત્યં કુર્વતાં] સદાય કરતા (અર્થાત્ ત્રણે લોકના કર્તાભાવે નિરંતર પ્રવર્તતા) એવા [લોકશ્રમણાનાં દ્વેષામ્ અપિ] તે લોક તેમ જ શ્રમણ—બન્નેનો [કઃ અપિ મોક્ષઃ] કોઈ મોક્ષ [ન દ્રશ્યતે] દેખાતો નથી.

ટીકા :—જેઓ આત્માને કર્તા જ દેખે છે—માને છે, તેઓ લોકોત્તર હોય તોપણ લૌકિકતાને અતિક્રમતા નથી; કારણ કે, લૌકિક જનોના મતમાં પરમાત્મા વિષ્ણુ દેવનારકાદિ કાર્યો કરે છે, અને તેમના (—લોકથી બાહ્ય થયેલા એવા મુનિઓના) મતમાં પોતાનો આત્મા તે કાર્યો કરે છે—એમ *અપસિદ્ધાંતની (બન્નેને) સમાનતા છે. માટે આત્માના નિત્ય કર્તાપણાની તેમની માન્યતાને લીધે, લૌકિક જનોની માફક, લોકોત્તર પુરુષોનો (મુનિઓનો) પણ મોક્ષ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—જેઓ આત્માને કર્તા માને છે, તેઓ ભલે મુનિ થયા હોય તોપણ લૌકિક જન જેવા જ છે; કારણ કે, લોક ઈશ્વરને કર્તા માને છે અને તે મુનિઓએ આત્માને કર્તા માન્યો—એમ બન્નેની માન્યતા સમાન થઈ. માટે જેમ લૌકિક જનોને મોક્ષ નથી, તેમ તે મુનિઓને પણ મોક્ષ નથી. જે કર્તા થશે તે કાર્યના ફળને ભોગવશે જ, અને જે ફળ ભોગવશે તેને મોક્ષ કેવો?

હવે, ‘પરદ્રવ્યને અને આત્માને કાંઈ પણ સંબંધ નથી, માટે કર્તાકર્મસંબંધ પણ નથી’—એમ શ્લોકમાં કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[પરદ્રવ્ય-આત્મતત્ત્વયોઃ સર્વઃ અપિ સમ્બન્ધઃ નાસ્તિ] પરદ્રવ્યને અને આત્મતત્ત્વને સઘળોય (અર્થાત્ કાંઈ પણ) સંબંધ નથી; [કર્તૃ-કર્મત્વ-સમ્બન્ધ-અભાવે] એમ કર્તાકર્મપણાના સંબંધનો અભાવ હોતાં, [તત્કર્તૃતા કુતઃ] આત્માને પરદ્રવ્યનું કર્તાપણું ક્યાંથી હોય?

ભાવાર્થ :—પરદ્રવ્યને અને આત્માને કાંઈ પણ સંબંધ નથી, તો પછી તેમને કર્તાકર્મ-

★ અપસિદ્ધાંત = ખોટો અથવા ભૂલભરેલો સિદ્ધાંત

વવહારભાસિદેણ દુ પરદવ્વં મમ ભણંતિ અવિદિદત્થા ।
 જાણંતિ ણિચ્છણેણ દુ ણ ય મહ પરમાણુમિત્તમવિ કિંચિ ॥૩૨૪॥
 જહ કો વિ ણરો જંપદિ અમ્હં ગામવિસયણયરરટ્ટું ।
 ણ ય હોંતિ તસ્સ તાણિ દુ ભણદિ ય મોહેણ સો અપ્પા ॥૩૨૫॥
 એવ મિચ્છદિટ્ઠી ણાણી ણીસંસયં હવદિ एसो ।
 જો પરદવ્વં મમ ઇદિ જાણંતો અપ્પયં કુણદિ ॥૩૨૬॥
 તમ્હા ણ મે ત્તિ ણચ્છા દોણ્હ વિ એદાણ કત્તવિવસાયં ।
 પરદવ્વે જાણંતો જાણેજ્ઞો દિટ્ઠિરહિદાણં ॥૩૨૭॥

ववहारभाषितेन तु परद्रव्यं मम भणन्त्यविदितार्थाः ।

जानन्ति निश्चयेन तु न च मम परमाणुमात्रमपि किञ्चित् ॥३२४॥

સંબંધ કઈ રીતે હોય? એ રીતે જ્યાં કર્તાકર્મસંબંધ નથી, ત્યાં આત્માને પરદ્રવ્યનું કર્તાપણું કઈ રીતે હોઈ શકે? ૨૦૦.

હવે, “જેઓ વ્યવહારનયના કથનને ગ્રહીને ‘પરદ્રવ્ય મારું છે’ એમ કહે છે, એ રીતે વ્યવહારને જ નિશ્ચય માની આત્માને પરદ્રવ્યનો કર્તા માને છે, તેઓ મિથ્યાદેષ્ટિ છે” ઈત્યાદિ અર્થની ગાથાઓ દેષ્ટાંત સહિત કહે છે :—

વ્યવહારમૂઠ અતત્ત્વવિદ્ પરદ્રવ્યને ‘મારું’ કહે,
 ‘પરમાણુમાત્ર ન મારું’ જ્ઞાની જાણતા નિશ્ચય વડે. ૩૨૪.
 જ્યમ પુરુષ કોઈ કહે ‘અમારું ગામ, પુર ને દેશ છે’,
 પણ તે નથી તેનાં, અરે! જીવ મોહથી ‘મારાં’ કહે; ૩૨૫.
 એવી જ રીત જે જ્ઞાની પણ ‘મુજ’ જાણતો પરદ્રવ્યને,
 નિજરૂપ કરે પરદ્રવ્યને, તે જરૂર મિથ્યાત્વી બને. ૩૨૬.
 તેથી ‘ન મારું’ જાણી જીવ, પરદ્રવ્યમાં આ ઉભયની
 કર્તૃત્વબુદ્ધિ જાણતો, જાણે સુદેષ્ટિરહિતની. ૩૨૭.

ગાથાર્થ :—[અવિદિતાર્થ:] જેમણે પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણ્યું નથી એવા પુરુષો

યથા કોઽપિ નરો જલ્પતિ અસ્માકં ગ્રામવિષયનગરરાષ્ટ્રમ્ ।
 ન ચ ભવન્તિ તસ્ય તાનિ તુ ભળતિ ચ મોહેન સ આત્મા ॥૩૨૫॥
 એવમેવ મિથ્યાદૃષ્ટિર્જ્ઞાની નિઃસંશયં ભવત્યેષઃ ।
 યઃ પરદ્રવ્યં મમેતિ જાનન્નાત્માનં કરોતિ ॥૩૨૬॥
 તસ્માન્ન મે ઇતિ જ્ઞાત્વા દ્વયેષામપ્યેતેષાં કર્તૃવ્યવસાયમ્ ।
 પરદ્રવ્યે જાનન્ જાનીયાત્ દૃષ્ટિરહિતાનામ્ ॥૩૨૭॥

અજ્ઞાનિન એવ વ્યવહારવિમૂઢાઃ પરદ્રવ્યં મમેદમિતિ પશ્યન્તિ । જ્ઞાનિનસ્તુ નિશ્ચયપ્રતિબુદ્ધાઃ પરદ્રવ્યકણિકામાત્રમપિ ન મમેદમિતિ પશ્યન્તિ । તતો યથાત્ર લોકે કશ્ચિદ્ વ્યવહારવિમૂઢઃ પરકીયગ્રામવાસી મમાયં ગ્રામ ઇતિ પશ્યન્ મિથ્યાદૃષ્ટિઃ, તથા યદિ જ્ઞાન્યપિ કથઞ્ચિદ્

[વ્યવહારભાષિતેન તુ] વ્યવહારનાં વચનોને શ્રીને [પરદ્રવ્યં મમ] ‘પરદ્રવ્ય મારું છે’ [ભળન્તિ] એમ કહે છે, [તુ] પરંતુ જ્ઞાનીઓ [નિશ્ચયેન જાનન્તિ] નિશ્ચય વડે જાણે છે કે ‘[કિઞ્ચિત્] કોઈ [પરમાણુમાત્રમ્ અપિ] પરમાણુમાત્ર પણ [ન ચ મમ] મારું નથી’.

[યથા] જેવી રીતે [કઃ અપિ નરઃ] કોઈ પુરુષ [અસ્માકં ગ્રામવિષયનગરરાષ્ટ્રમ્] ‘અમારું ગામ, અમારો દેશ, અમારું નગર, અમારું રાષ્ટ્ર’ [જલ્પતિ] એમ કહે છે, [તુ] પરંતુ [તાનિ] તે [તસ્ય] તેનાં [ન ચ ભવન્તિ] નથી, [મોહેન ચ] મોહથી [સઃ આત્મા] તે આત્મા [ભળતિ] ‘મારાં’ કહે છે; [એવમ્ એવ] તેવી જ રીતે [યઃ જ્ઞાની] જે જ્ઞાની પણ [પરદ્રવ્યં મમ] ‘પરદ્રવ્ય મારું છે’ [ઇતિ જાનન્] એમ જાણતો થકો [આત્માનં કરોતિ] પરદ્રવ્યને પોતારૂપ કરે છે, [એષઃ] તે [નિઃસંશયં] નિઃસંદેહ અર્થાત્ ચોક્કસ [મિથ્યાદૃષ્ટિઃ] મિથ્યાદૃષ્ટિ [ભવતિ] થાય છે.

[તસ્માત્] માટે તત્વજ્ઞો [ન મે ઇતિ જ્ઞાત્વા] ‘પરદ્રવ્ય મારું નથી’ એમ જાણીને, [એતેષાં દ્વયેષામ્ અપિ] આ બન્નેનો (-લોકનો અને શ્રમણનો-) [પરદ્રવ્યે] પરદ્રવ્યમાં [કર્તૃવ્યવસાયં જાનન્] કર્તાપણાનો વ્યવસાય જાણતા થકા, [જાનીયાત્] એમ જાણે છે કે [દૃષ્ટિરહિતાનામ્] આ વ્યવસાય સમ્યગ્દર્શન રહિત પુરુષોનો છે.

ટીકા :—અજ્ઞાનીઓ જ વ્યવહારવિમૂઢ (વ્યવહારમાં જ વિમૂઢ) હોવાથી પરદ્રવ્યને ‘આ મારું છે’ એમ દેખે છે—માને છે; જ્ઞાનીઓ તો નિશ્ચયપ્રતિબુદ્ધ (નિશ્ચયના જાણનારા) હોવાથી પરદ્રવ્યની કણિકામાત્રને પણ ‘આ મારું છે’ એમ દેખતા નથી. તેથી, જેમ આ જગતમાં કોઈ વ્યવહારવિમૂઢ એવો પારકા ગામમાં રહેનારો માણસ ‘આ ગામ મારું છે’ એમ દેખતો—માનતો થકો મિથ્યાદૃષ્ટિ (-ખોટી દૃષ્ટિવાળો) છે, તેમ જો જ્ઞાની પણ કોઈ પણ પ્રકારે

૪૭૪

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

વ્યવહારવિમૂઢો ભૂત્વા પરદ્રવ્યં મમેદમિતિ પશ્યેત્ તદા સોઽપિ નિસ્સંશયં પરદ્રવ્યમાત્માનં કુર્વાણો મિથ્યાદૃષ્ટિરેવ સ્યાત્ । અતસ્તત્ત્વં જાનન્ પુરુષઃ સર્વમેવ પરદ્રવ્યં ન મમેતિ જ્ઞાત્વા લોકશ્રમણાનાં દ્વયેષામપિ યોઽયં પરદ્રવ્યે કર્તૃવ્યવસાયઃ સ તેષાં સમ્યગ્દર્શનરહિતત્વાદેવ ભવતિ ઇતિ સુનિશ્ચિતં જાનીયાત્ ।

(વસન્તતિલકા)

એકસ્ય વસ્તુન ઇહાન્યતરેણ સાર્ધં
સમ્બન્ધ એવ સકલોઽપિ યતો નિષિદ્ધઃ ।
તત્કર્તૃકર્મઘટનાસ્તિ ન વસ્તુભેદે
પશ્યન્ત્વકર્તૃ મુનયશ્ચ જનાશ્ચ તત્ત્વમ્ ॥૨૦૧॥

વ્યવહારવિમૂઢ થઈને પરદ્રવ્યને ‘આ મારું છે’ એમ દેખે તો તે વખતે તે પણ નિઃસંશયપણે અર્થાત્ ચોક્કસ, પરદ્રવ્યને પોતારૂપ કરતો થકો, મિથ્યાદૃષ્ટિ જ થાય છે. માટે તત્ત્વને જાણનારો પુરુષ ‘સઘળુંય પરદ્રવ્ય મારું નથી’ એમ જાણીને, ‘લોક અને શ્રમણ—બન્નેને જે આ પરદ્રવ્યમાં કર્તૃત્વનો વ્યવસાય છે તે તેમના સમ્યગ્દર્શનરહિતપણાને લીધે જ છે’ એમ સુનિશ્ચિતપણે જાણે છે.

ભાવાર્થ :—જે વ્યવહારથી મોહી થઈને પરદ્રવ્યનું કર્તાપણું માને છે તે—લૌકિક જન હો કે મુનિજન હો—મિથ્યાદૃષ્ટિ જ છે. જ્ઞાની પણ જો વ્યવહારમૂઢ થઈને પરદ્રવ્યને ‘મારું’ માને તો મિથ્યાદૃષ્ટિ જ થાય છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યતઃ] કારણ કે [ઇહ] આ લોકમાં [એકસ્ય વસ્તુનઃ અન્યતરેણ સાર્ધં સકલઃ અપિ સમ્બન્ધઃ એવ નિષિદ્ધઃ] એક વસ્તુનો અન્ય વસ્તુની સાથે સઘળોય સંબંધ જ નિષેધવામાં આવ્યો છે, [તત્] તેથી [વસ્તુભેદે] જ્યાં વસ્તુભેદ છે અર્થાત્ ભિન્ન વસ્તુઓ છે ત્યાં [કર્તૃકર્મઘટના અસ્તિ ન] કર્તાકર્મઘટના હોતી નથી—[મુનયઃ ચ જનાઃ ચ] એમ મુનિજનો અને લૌકિક જનો [તત્ત્વમ્ અકર્તૃ પશ્યન્તુ] તત્ત્વને (વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને) અકર્તા દેખો (—કોઈ કોઈનું કર્તા નથી, પરદ્રવ્ય પરનું અકર્તા જ છે—એમ શ્રદ્ધામાં લાવો). ૨૦૧.

“જે પુરુષો આવો વસ્તુસ્વભાવનો નિયમ જાણતા નથી તેઓ અજ્ઞાની થયા થકા કર્મને કરે છે; એ રીતે ભાવકર્મનો કર્તા અજ્ઞાનથી ચેતન જ થાય છે.”—આવા અર્થનું, આગળની ગાથાઓની સૂચનારૂપ કાવ્ય હવે કહે છે :—

(વસન્તતિલકા)

યે તુ સ્વભાવનિયમં કલયન્તિ નેમ-
મજ્ઞાનમગ્નમહસો બત તે વરાકાઃ।
કુર્વન્તિ કર્મ તત એવ હિ ભાવકર્મ-
કર્તા સ્વયં ભવતિ ચેતન એવ નાન્યઃ॥૨૦૨॥

મિચ્છત્તં જદિ પયડી મિચ્છાદિટ્ટી કરેદિ અપ્પાણં।
તમ્હા અચેદણા તે પયડી ણણુ કારગો પત્તો॥૩૨૮॥
અહવા એસો જીવો પોગ્ગલદવ્વસ્સ કુણદિ મિચ્છત્તં।
તમ્હા પોગ્ગલદવ્વં મિચ્છાદિટ્ટી ણ પુણ જીવો॥૩૨૯॥

શ્લોકાર્થ :—(આચાર્યદેવ ખેદપૂર્વક કહે છે કે :) [વત] અરેરે! [યે તુ ઇમ્ સ્વભાવ-
નિયમં ન કલયન્તિ] જેઓ આ વસ્તુસ્વભાવના નિયમને જાણતા નથી [તે વરાકાઃ] તેઓ બિચારા,
[અજ્ઞાનમગ્નમહસઃ] જેમનું (પુરુષાર્થરૂપ-પરાક્રમરૂપ) તેજ અજ્ઞાનમાં ડૂબી ગયું છે એવા, [કર્મ
કુર્વન્તિ] કર્મને કરે છે; [તતઃ એવ હિ] તેથી [ભાવકર્મકર્તા ચેતનઃ એવ સ્વયં ભવતિ] ભાવકર્મનો
કર્તા ચેતન જ પોતે થાય છે, [અન્યઃ ન] અન્ય કોઈ નહિ.

ભાવાર્થ :—વસ્તુના સ્વરૂપના નિયમને નહિ જાણતો હોવાથી પરદ્રવ્યનો કર્તા થતો
અજ્ઞાની (—મિથ્યાદૃષ્ટિ) જીવ પોતે જ અજ્ઞાનભાવે પરિણમે છે; એ રીતે પોતાના ભાવકર્મનો
કર્તા અજ્ઞાની પોતે જ છે, અન્ય નથી. ૨૦૨.

હવે, ‘(જીવને) જે મિથ્યાત્વભાવ થાય છે તેનો કર્તા કોણ છે?’—એ વાતને બરાબર
ચર્ચાને, ‘ભાવકર્મનો કર્તા (અજ્ઞાની) જીવ જ છે’ એમ યુક્તિથી સિદ્ધ કરે છે :—

જો પ્રકૃતિ મિથ્યાત્વની મિથ્યાત્વી કરતી આત્મને,
તો તો અચેતન પ્રકૃતિ કારક બને તુજ મત વિષે! ૩૨૮.
અથવા કરે જો જીવ પુદ્ગલદ્રવ્યના મિથ્યાત્વને,
તો તો ઠરે મિથ્યાત્વી પુદ્ગલદ્રવ્ય, આત્મા નવ ઠરે! ૩૨૯.

અહ જીવો પયડી તહ પોગ્ગલદવ્વં કુણંતિ મિચ્છત્તં ।
તમ્હા દોહિં કદં તં દોણ્ણિ વિ ભુંજંતિ તસ્સ ફલં ॥૩૩૦॥
અહ ણ પયડી ણ જીવો પોગ્ગલદવ્વં કરેદિ મિચ્છત્તં ।
તમ્હા પોગ્ગલદવ્વં મિચ્છત્તં તં તુ ણ હુ મિચ્છા ॥૩૩૧॥

મિથ્યાત્વં યદિ પ્રકૃતિર્મિથ્યાદૃષ્ટિં કરોત્યાત્માનમ્ ।
તસ્માદચેતના તે પ્રકૃતિર્નનુ કારકા પ્રાપ્તા ॥૩૨૮॥
અથવૈષ જીવઃ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય કરોતિ મિથ્યાત્વમ્ ।
તસ્માત્પુદ્ગલદ્રવ્યં મિથ્યાદૃષ્ટિર્ન પુનર્જીવઃ ॥૩૨૯॥
અથ જીવઃ પ્રકૃતિસ્તથા પુદ્ગલદ્રવ્યં કુરુતઃ મિથ્યાત્વમ્ ।
તસ્માત્ દ્વાભ્યાં કૃતં તત્ દ્વાવપિ ભુજ્જતિ તસ્ય ફલમ્ ॥૩૩૦॥
અથ ન પ્રકૃતિર્ન જીવઃ પુદ્ગલદ્રવ્યં કરોતિ મિથ્યાત્વમ્ ।
તસ્માત્પુદ્ગલદ્રવ્યં મિથ્યાત્વં તત્તુ ન ખલુ મિથ્યા ॥૩૩૧॥

જો જીવ બને પ્રકૃતિ કરે મિથ્યાત્વ પુદ્ગલદ્રવ્યને,
તો ઉભયકૃત જે હોય તેનું ફળ ઉભય પક્ષ ભોગવે! *૩૩૦.
જો નહિ પ્રકૃતિ, નહિ જીવ કરે મિથ્યાત્વ પુદ્ગલદ્રવ્યને,
પુદ્ગલદરવ મિથ્યાત્વ વણકૃત!—એ શું નહિ મિથ્યા ખરે? ૩૩૧.

ગાથાર્થ :—[યદિ] જો [મિથ્યાત્વં પ્રકૃતિઃ] મિથ્યાત્વ નામની (મોહનીય કર્મની) પ્રકૃતિ [આત્માનમ્] આત્માને [મિથ્યાદૃષ્ટિં] મિથ્યાદૃષ્ટિ [કરોતિ] કરે છે એમ માનવામાં આવે, [તસ્માત્] તો [તે] તારા મતમાં [અચેતના પ્રકૃતિઃ] અચેતન પ્રકૃતિ [નનુ કારકા પ્રાપ્તા] (મિથ્યાત્વભાવની) કર્તા બની! (તેથી મિથ્યાત્વભાવ અચેતન ઠર્યો!)

[અથવા] અથવા, [एषः जीवः] આ જીવ [पुद्गलद्रव्यस्य] પુદ્ગલદ્રવ્યના [मिथ्यात्वम्] મિથ્યાત્વને [करोति] કરે છે એમ માનવામાં આવે, [तस्मात्] તો [पुद्गलद्रव्यं मिथ्यादृष्टिः] પુદ્ગલદ્રવ્ય મિથ્યાદૃષ્ટિ ઠરે!—[न पुनः जीवः] જીવ નહિ!

[अथ] અથવા જો [जीवः तथा प्रकृतिः] જીવ તેમ જ પ્રકૃતિ બને [पुद्गलद्रव्यं]

જીવ એવ મિથ્યાત્વાદિભાવકર્મણઃ કર્તા, તસ્યાચેતનપ્રકૃતિકાર્યત્વેઽચેતનત્વાનુષઙ્ગાત્ । સ્વસ્યૈવ જીવો મિથ્યાત્વાદિભાવકર્મણઃ કર્તા, જીવેન પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય મિથ્યાત્વાદિભાવકર્મણિ ક્રિયમાણે પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય ચેતનાનુષઙ્ગાત્ । ન ચ જીવઃ પ્રકૃતિશ્ચ મિથ્યાત્વાદિભાવકર્મણો દ્વૌ કર્તારૌ, જીવવદ-ચેતનાયાઃ પ્રકૃતેરપિ તત્ફલભોગાનુષઙ્ગાત્ । ન ચ જીવઃ પ્રકૃતિશ્ચ મિથ્યાત્વાદિભાવકર્મણો દ્વાવપ્યકર્તારૌ, સ્વભાવત એવ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય મિથ્યાત્વાદિભાવાનુષઙ્ગાત્ । તતો જીવઃ કર્તા, સ્વસ્ય કર્મ કાર્યમિતિ સિદ્ધમ્ ।

પુદ્ગલદ્રવ્યને [મિથ્યાત્વમ્] મિથ્યાત્વભાવરૂપ [કુરુતઃ] કરે છે એમ માનવામાં આવે, [તસ્માત્] તો [દ્વાભ્યાં કૃતં તત્] જે બન્ને વડે કરવામાં આવ્યું [તસ્ય ફલમ્] તેનું ફળ [દ્વૌ અપિ ભુજ્જાતે] બન્ને ભોગવે!

[અથ] અથવા જો [પુદ્ગલદ્રવ્યં] પુદ્ગલદ્રવ્યને [મિથ્યાત્વમ્] મિથ્યાત્વભાવરૂપ [ન પ્રકૃતિઃ કરોતિ] નથી પ્રકૃતિ કરતી [ન જીવઃ] કે નથી જીવ કરતો (-બેમાંથી કોઈ કરતું નથી) એમ માનવામાં આવે, [તસ્માત્] તો [પુદ્ગલદ્રવ્યં મિથ્યાત્વમ્] પુદ્ગલદ્રવ્ય સ્વભાવે જ મિથ્યાત્વભાવરૂપ ઠરે! [તત્ તુ ન ચલુ મિથ્યા] તે શું ખરેખર મિથ્યા નથી?

(આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે પોતાના મિથ્યાત્વભાવનો-ભાવકર્મનો-કર્તા જીવ જ છે.)

ટીકા :—જીવ જ મિથ્યાત્વ આદિ ભાવકર્મનો કર્તા છે; કારણ કે જો તે (ભાવકર્મ) અચેતન પ્રકૃતિનું કાર્ય હોય તો તેને (-ભાવકર્મને) અચેતનપણાનો પ્રસંગ આવે. જીવ પોતાના જ મિથ્યાત્વાદિ ભાવકર્મનો કર્તા છે; કારણ કે જો જીવ પુદ્ગલદ્રવ્યના મિથ્યાત્વાદિ ભાવકર્મને કરે તો પુદ્ગલદ્રવ્યને ચેતનપણાનો પ્રસંગ આવે. વળી જીવ અને પ્રકૃતિ બન્ને મિથ્યાત્વાદિ ભાવકર્મના કર્તા છે એમ પણ નથી; કારણ કે જો તે બન્ને કર્તા હોય તો જીવની માફક અચેતન પ્રકૃતિને પણ તેનું (-ભાવકર્મનું) ફળ ભોગવવાનો પ્રસંગ આવે. વળી જીવ અને પ્રકૃતિ બન્ને મિથ્યાત્વાદિ ભાવકર્મના અકર્તા છે એમ પણ નથી; કારણ કે જો તે બન્ને અકર્તા હોય તો સ્વભાવથી જ પુદ્ગલદ્રવ્યને મિથ્યાત્વાદિ ભાવનો પ્રસંગ આવે. માટે એમ સિદ્ધ થયું કે—જીવ કર્તા છે અને પોતાનું કર્મ કાર્ય છે (અર્થાત્ જીવ પોતાના મિથ્યાત્વાદિ ભાવકર્મનો કર્તા છે અને પોતાનું ભાવકર્મ પોતાનું કાર્ય છે).

ભાવાર્થ :—ભાવકર્મનો કર્તા જીવ જ છે એમ આ ગાથાઓમાં સિદ્ધ કર્યું છે. અહીં એમ જાણવું કે—પરમાર્થે અન્ય દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યના ભાવનું કર્તા હોય નહિ તેથી જે ચેતનના ભાવો છે તેમનો કર્તા ચેતન જ હોય. આ જીવને અજ્ઞાનથી જે મિથ્યાત્વાદિ ભાવરૂપ પરિણામો છે તે ચેતન છે, જડ નથી; અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી તેમને ચિદાભાસ પણ કહેવામાં આવે છે. એ

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

કાર્યત્વાદકૃતં ન કર્મ ન ચ તજ્જીવપ્રકૃત્યોર્દ્વયો-
રજ્ઞાયાઃ પ્રકૃતેઃ સ્વકાર્યફલભુગભવાનુષઙ્ગાત્કૃતિઃ ।
નૈકસ્યાઃ પ્રકૃતેરચિત્ત્વલસનાજીવોઽસ્ય કર્તા તતો
જીવસ્યૈવ ચ કર્મ તદ્વિદનુગં જ્ઞાતા ન યત્પુદ્ગલઃ ॥૨૦૩॥

રીતે તે પરિણામો ચેતન હોવાથી, તેમનો કર્તા પણ ચેતન જ છે; કારણ કે ચેતનકર્મનો કર્તા ચેતન જ હોય—એ પરમાર્થ છે. અભેદદૃષ્ટિમાં તો જીવ શુદ્ધચેતનામાત્ર જ છે, પરંતુ જ્યારે તે કર્મના નિમિત્તે પરિણામે છે ત્યારે તે તે પરિણામોથી યુક્ત તે થાય છે અને ત્યારે પરિણામ-પરિણામીની ભેદદૃષ્ટિમાં પોતાના અજ્ઞાનભાવરૂપ પરિણામોનો કર્તા જીવ જ છે. અભેદદૃષ્ટિમાં તો કર્તાકર્મભાવ જ નથી, શુદ્ધચેતનામાત્ર જીવવસ્તુ છે. આ પ્રમાણે યથાર્થ પ્રકારે સમજવું કે ચેતનકર્મનો કર્તા ચેતન જ છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[કર્મ કાર્યત્વાત્ અકૃતં ન] કર્મ (અર્થાત્ ભાવકર્મ) છે તે કાર્ય છે, માટે તે અકૃત હોય નહિ અર્થાત્ કોઈએ કર્યા વિના થાય નહિ. [ચ] વળી [તત્ જીવ-પ્રકૃત્યોઃ દ્વયોઃ કૃતિઃ ન] તે (ભાવકર્મ) જીવ અને પ્રકૃતિ બન્નેની કૃતિ હોય એમ નથી, [અજ્ઞાયાઃ પ્રકૃતેઃ સ્વ-કાર્ય-ફલ-ભુગ્-ભાવ-અનુષઙ્ગાત્] કારણ કે જો તે બન્નેનું કાર્ય હોય તો જ્ઞાનરહિત (જડ) એવી પ્રકૃતિને પણ પોતાના કાર્યનું ફળ ભોગવવાનો પ્રસંગ આવે. [અકસ્યાઃ પ્રકૃતેઃ ન] વળી તે (ભાવકર્મ) એક પ્રકૃતિની કૃતિ (—એકલી પ્રકૃતિનું કાર્ય—) પણ નથી, [અચિત્ત્વલસનાત્] કારણ કે પ્રકૃતિને તો અચેતનપણું પ્રકાશે છે (અર્થાત્ પ્રકૃતિ તો અચેતન છે અને ભાવકર્મ ચેતન છે). [તતઃ] માટે [અસ્ય કર્તા જીવઃ] તે ભાવકર્મનો કર્તા જીવ જ છે [ચ] અને [ચિદ્-અનુગં] ચેતનને અનુસરનારું અર્થાત્ ચેતન સાથે અન્વયરૂપ (—ચેતનના પરિણામરૂપ—) એવું [તત્] તે ભાવકર્મ [જીવસ્ય એવ કર્મ] જીવનું જ કર્મ છે, [યત્] કારણ કે [પુદ્ગલઃ જ્ઞાતા ન] પુદ્ગલ તો જ્ઞાતા નથી (તેથી તે ભાવકર્મ પુદ્ગલનું કર્મ હોઈ શકે નહિ).

ભાવાર્થ :—ચેતનકર્મ ચેતનને જ હોય; પુદ્ગલ જડ છે, તેને ચેતનકર્મ કેમ હોય? ૨૦૩.

હવેની ગાથાઓમાં જેઓ ભાવકર્મનો કર્તા પણ કર્મને જ માને છે તેમને સમજાવવાને સ્યાદ્વાદ અનુસાર વસ્તુસ્થિતિ કહેશે; તેની સૂચનારૂપ કાવ્ય પ્રથમ કહે છે :—

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

કર્મેવ પ્રવિતર્ક્ય ટ્રકર્તુ હતકૈઃ ક્ષિપ્વાત્મનઃ કર્તૃતાં
કર્તાત્મૈષ કથઞ્ચિદિત્યચલિતા કૈશ્ચિચ્છૃતિઃ કોપિતા ।
તેષામુદ્ધતમોહમુદ્રિતધિયાં બોધસ્ય સંશુદ્ધયે
સ્યાદ્વાદપ્રતિબન્ધલબ્ધવિજયા વસ્તુસ્થિતિઃ સ્તૂયતે ॥૨૦૪॥

કમ્મેહિ દુ અણ્ણાણી કિઞ્જદિ ણાણી તહેવ કમ્મેહિં ।

કમ્મેહિ સુવાવિઞ્જદિ જગ્ગાવિઞ્જદિ તહેવ કમ્મેહિં ॥૩૩૨॥

શ્લોકાર્થ :—[કૈશ્ચિત્ હતકૈઃ] કોઈ આત્માના ઘાતક (સર્વથા એકાંતવાદીઓ) [કર્મ એવ કર્તૃ પ્રવિતર્ક્ય] કર્મને જ કર્તા વિચારીને [આત્મનઃ કર્તૃતાં ક્ષિપ્વા] આત્માના કર્તાપણાને ઉડાડીને, '[एषः आत्मा कथञ्चित् कर्ता] આ આત્મા કથંચિત્ કર્તા છે' [इति अचलिता श्रुतिः कौपिता] એમ કહેનારી અચલિત શ્રુતિને કોપિત કરે છે (—નિર્બાધ જિનવાણીની વિરાધના કરે છે); [उद्धत-मोह-मुद्रित-धियां तेषाम् बोधस्य संशुद्धये] તીવ્ર મોહથી જેમની બુદ્ધિ બિડાઈ ગઈ છે એવા તે આત્મઘાતકોના જ્ઞાનની સંશુદ્ધિ અર્થે [वस्तुस्थितिः स्तूयते] (નીચેની ગાથાઓમાં) વસ્તુસ્થિતિ કહેવામાં આવે છે—[स्याद्वाद-प्रतिबन्ध-लब्ध-विजया] કે જે વસ્તુસ્થિતિએ સ્યાદ્વાદના પ્રતિબંધ વડે વિજય મેળવ્યો છે (અર્થાત્ જે વસ્તુસ્થિતિ સ્યાદ્વાદરૂપ નિયમથી નિર્બાધપણે સિદ્ધ થાય છે).

ભાવાર્થ :—કોઈ એકાંતવાદીઓ સર્વથા એકાંતથી કર્મનો કર્તા કર્મને જ કહે છે અને આત્માને અકર્તા જ કહે છે; તેઓ આત્માના ઘાતક છે. તેમના પર જિનવાણીનો કોપ છે, કારણ કે સ્યાદ્વાદથી વસ્તુસ્થિતિને નિર્બાધ રીતે સિદ્ધ કરનારી જિનવાણી તો આત્માને કથંચિત્ કર્તા કહે છે. આત્માને અકર્તા જ કહેનારા એકાંતવાદીઓની બુદ્ધિ ઉત્કટ મિથ્યાત્વથી બિડાઈ ગયેલી છે; તેમના મિથ્યાત્વને દૂર કરવાને આચાર્યભગવાન સ્યાદ્વાદ અનુસાર જેવી વસ્તુસ્થિતિ છે તેવી, નીચેની ગાથાઓમાં કહે છે. ૨૦૪.

‘આત્મા સર્વથા અકર્તા નથી, કથંચિત્ કર્તા પણ છે’ એવા અર્થની ગાથાઓ હવે કહે છે :—

“કર્મો કરે અજ્ઞાની તેમ જ જ્ઞાની પણ કર્મો કરે,
કર્મો સુવાડે તેમ વળી કર્મો જગાડે જીવને; ૩૩૨.

કમ્મેહિ સુહાવિજ્ઞદિ દુઃખાવિજ્ઞદિ તહેવ કમ્મેહિં ।
 કમ્મેહિ ય મિચ્છત્તં ણિજ્ઞદિ ણિજ્ઞદિ અસંજમં ચેવ ॥૩૩૩॥
 કમ્મેહિ ભમાડિજ્ઞદિ ઉદ્દમહો ચાવિ તિરિયલોયં ચ ।
 કમ્મેહિ ચેવ કિજ્ઞદિ સુહાસુહં જેત્તિયં કિંચિ ॥૩૩૪॥
 જમ્હા કમ્મં કુવ્વદિ કમ્મં દેદિ હરદિ ત્તિ જં કિંચિ ।
 તમ્હા ઉ સવ્વજીવા અકારગા હોંતિ આવણ્ણા ॥૩૩૫॥
 પુરિસિત્થિયાહિલાસી ઇત્થીકમ્મં ચ પુરિસમહિલસદિ ।
 એસા આયરિયપરંપરાગદા પુરિસી દુ સુદી ॥૩૩૬॥
 તમ્હા ણ કો વિ જીવો અબંભચારી વ્હુ અમ્હ ઉવદેસે ।
 જમ્હા કમ્મં ચેવ હિ કમ્મં અહિલસદિ ઇદિ ભણિદં ॥૩૩૭॥
 જમ્હા ઘાદેદિ પરં પરેણ ઘાદિજ્ઞદે ય સા પયડી ।
 એદેણત્થેણં કિર ભણ્ણદિ પરઘાદણામેત્તિ ॥૩૩૮॥

કર્મો કરે સુખી તેમ વળી કર્મો દુખી જીવને કરે,
 કર્મો કરે મિથ્યાત્વી તેમ અસંયમી કર્મો કરે; ૩૩૩.
 કર્મો ભમાવે ઊર્ધ્વ લોકે, અધઃ ને તિર્યક્ વિષે,
 જે કાંઈ પણ શુભ કે અશુભ તે સર્વને કર્મ જ કરે. ૩૩૪.
 કર્મ જ કરે છે, કર્મ એ આપે, હરે,—સઘળું કરે,
 તેથી ઠરે છે એમ કે આત્મા અકારક સર્વ છે. ૩૩૫.
 વળી ‘પુરુષકર્મ સ્ત્રીને અને સ્ત્રીકર્મ ઈચ્છે પુરુષને’
 —એવી શ્રુતિ આચાર્ય કેરી પરંપરા ઊતરેલ છે. ૩૩૬.
 એ રીત ‘કર્મ જ કર્મને ઈચ્છે’—કહ્યું છે શ્રુતમાં,
 તેથી ન કો પણ જીવ અબ્રહ્મચારી અમ ઉપદેશમાં. ૩૩૭.
 વળી જે હણે પરને, હણાયે પરથી, તેહ પ્રકૃતિ છે,
 —એ અર્થમાં પરઘાત નામનું નામકર્મ કથાય છે. ૩૩૮.

તમ્હા ણ કો વિ જીવો વધાદઓ અત્થિ અમ્હ ઉવદેસે ।
 જમ્હા કમ્મં ચેવ હિ કમ્મં ઘાદેદિ ઇદિ ભણિદં ॥૩૩૬॥
 એવં સંખુવણસં જે દુ પરૂવેંતિ ણરિસં સમણા ।
 તેસિં પયડી કુલ્લદિ અપ્પા ય અકારગા સલ્લે ॥૩૪૦॥
 અહવા મણ્ણસિ મજ્ઙં અપ્પા અપ્પાણમપ્પણો કુણદિ ।
 ણસો મિચ્છસહાવો તુમ્હં એયં મુણંતસ્સ ॥૩૪૧॥
 અપ્પા ણિચ્છોઽસંખેજ્જપદેસો દેસિદો દુ સમયમ્હિ ।
 ણ વિ સો સલ્લદિ તત્તો હીણો અહિઓ ય કાદું જે ॥૩૪૨॥
 જીવસ્સ જીવરૂવં વિત્થરદો જાણ લોગમેત્તં ખુ ।
 તત્તો સો કિં હીણો અહિઓ ય કહં કુણદિ દલ્લં ॥૩૪૩॥
 અહ જાણગો દુ ભાવો ણાણસહાવેણ અચ્છદે ત્તિ મદં ।
 તમ્હા ણ વિ અપ્પા અપ્પયં તુ સયમપ્પણો કુણદિ ॥૩૪૪॥

એ રીતે ‘કમ્મ જ કર્મને હણતું’—કહ્યું છે શ્રુતમાં,
 તેથી ન કો પણ જીવ છે હણનાર અમ ઉપદેશમાં.” ૩૩૯.
 એમ સાંખ્યનો ઉપદેશ આવો, જે શ્રમણ પ્રરૂપણ કરે,
 તેના મતે પ્રકૃતિ કરે છે, જીવ અકારક સર્વ છે! ૩૪૦.
 અથવા તું માને ‘આતમા મારો કરે નિજ આત્મને’,
 તો એવું તુજ મંતવ્ય પણ મિથ્યા સ્વભાવ જ તુજ ખરે. ૩૪૧.
 જીવ નિત્ય તેમ વળી અસંખ્યપ્રદેશી દર્શિત સમયમાં,
 તેનાથી તેને હીન તેમ અધિક કરવો શક્ય ના. ૩૪૨.
 વિસ્તારથી જીવરૂપ જીવનું લોકમાત્ર જ છે ખરે,
 શું તેથી તે હીન-અધિક બનતો? કેમ કરતો દ્રવ્યને? ૩૪૩.
 માને તું—‘જ્ઞાયક ભાવ તો જ્ઞાનસ્વભાવે સ્થિત રહે’,
 તો એમ પણ આત્મા સ્વયં નિજ આત્માને નહિ કરે. ૩૪૪.

કર્મભિસ્તુ અજ્ઞાની ક્રિયતે જ્ઞાની તથૈવ કર્મભિઃ ।
 કર્મભિઃ સ્વાપ્યતે જાગર્યતે તથૈવ કર્મભિઃ ॥૩૩૨॥
 કર્મભિઃ સુખી ક્રિયતે દુઃખી ક્રિયતે તથૈવ કર્મભિઃ ।
 કર્મભિશ્ચ મિથ્યાત્વં નીયતે નીયતેઽસંયમં ચૈવ ॥૩૩૩॥
 કર્મભિર્ભ્રામ્યતે ઊર્ધ્વમધશ્ચાપિ તિર્યગ્લોકં ચ ।
 કર્મભિશ્ચૈવ ક્રિયતે શુભાશુભં યાવદ્યત્કિઞ્ચિત્ ॥૩૩૪॥
 યસ્માત્કર્મ કરોતિ કર્મ દદાતિ હરતીતિ યત્કિઞ્ચિત્ ।
 તસ્માત્ સર્વજીવા અકારકા ભવન્ત્યાપન્નાઃ ॥૩૩૫॥
 પુરુષઃ સ્ત્ર્યભિલાષી સ્ત્રીકર્મ ચ પુરુષમભિલષતિ ।
 ણાચાર્યપરમ્પરાગતેદશી તુ શ્રુતિઃ ॥૩૩૬॥
 તસ્માન્ કોઽપિ જીવોઽબ્રહ્મચારી ત્વસ્માકમુપદેશે ।
 યસ્માત્કર્મ ચૈવ હિ કર્માભિલષતીતિ ભણિતમ્ ॥૩૩૭॥

ગાથાર્થ :—“[કર્મભિઃ તુ] કર્મો [અજ્ઞાની ક્રિયતે] (જીવને) અજ્ઞાની કરે છે [તથા એવ] તેમ જ [કર્મભિઃ જ્ઞાની] કર્મો (જીવને) જ્ઞાની કરે છે, [કર્મભિઃ સ્વાપ્યતે] કર્મો સુવાડે છે [તથા એવ] તેમ જ [કર્મભિઃ જાગર્યતે] કર્મો જગાડે છે, [કર્મભિઃ સુખી ક્રિયતે] કર્મો સુખી કરે છે [તથા એવ] તેમ જ [કર્મભિઃ દુઃખી ક્રિયતે] કર્મો દુઃખી કરે છે, [કર્મભિઃ ચ મિથ્યાત્વં નીયતે] કર્મો મિથ્યાત્વ પમાડે છે [ચ એવ] તેમ જ [અસંયમં નીયતે] કર્મો અસંયમ પમાડે છે, [કર્મભિઃ] કર્મો [ઉર્ધ્વમ્ અધઃ ચ અપિ તિર્યગ્લોકં ચ] ઊર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તિર્યગ્લોકમાં [ભ્રામ્યતે] ભ્રામવા છે, [યત્કિઞ્ચિત્ યાવત્ શુભાશુભં] જે કાંઈ પણ જેટલું શુભ અશુભ છે તે બધું [કર્મભિઃ ચ એવ ક્રિયતે] કર્મો જ કરે છે. [યસ્માત્] જેથી [કર્મ કરોતિ] કર્મ કરે છે, [કર્મ દદાતિ] કર્મ આપે છે, [હરતિ] કર્મ હરી લે છે—[ઈતિ યત્કિઞ્ચિત્] એમ જે કાંઈ પણ કરે છે તે કર્મ જ કરે છે, [તસ્માત્ તુ] તેથી [સર્વજીવાઃ] સર્વ જીવો [અકારકાઃ આપન્નાઃ ભવન્તિ] અકારક (અકર્તા) કરે છે.

વળી, [પુરુષઃ] પુરુષવેદકર્મ [સ્ત્ર્યભિલાષી] સ્ત્રીનું અભિલાષી છે [ચ] અને [સ્ત્રીકર્મ] સ્ત્રીવેદકર્મ [પુરુષમ્ અભિલષતિ] પુરુષની અભિલાષા કરે છે—[ણા આચાર્યપરમ્પરાગતા ઈદશી તુ શ્રુતિઃ] એવી આ આચાર્યની પરંપરાથી ઊતરી આવેલી શ્રુતિ છે; [તસ્માત્] માટે [અસ્માકમ્ ઉપદેશે તુ] અમારા ઉપદેશમાં [કઃ અપિ જીવઃ] કોઈ પણ જીવ [અબ્રહ્મચારી ન] અબ્રહ્મચારી

યસ્માદ્દન્તિ પરં પેરેણ હન્યતે ચ સા પ્રકૃતિઃ ।
 એતેનાર્થેન કિલ ભણ્યતે પરઘાતનામેતિ ॥૩૩૮॥
 તસ્માન્ન કોઽપિ જીવ ઉપઘાતકોઽસ્ત્યસ્માકમુપદેશે ।
 યસ્માત્કર્મ ચૈવ હિ કર્મ હન્તીતિ ભણિતમ્ ॥૩૩૯॥
 એવં સાહ્ચોપદેશં યે તુ પ્રરૂપયન્તીદૃશં શ્રમણાઃ ।
 તેષાં પ્રકૃતિઃ કરોત્યાત્માનશ્ચાકારકાઃ સર્વે ॥૩૪૦॥
 અથવા મન્યસે મમાત્માત્માનમાત્મનઃ કરોતિ ।
 એષ મિથ્યાસ્વભાવઃ તવૈતજ્ઞાનતઃ ॥૩૪૧॥
 આત્મા નિત્યોઽસહ્ચેયપ્રદેશે દર્શિતસ્તુ સમયે ।
 નાપિ સ શક્યતે તતો હીનોઽધિકશ્ચ કર્તુ યત્ ॥૩૪૨॥

નથી, [યસ્માત્] કારણ કે [કર્મ ચ એવ હિ] કર્મ જ [કર્મ અભિલષતિ] કર્મની અભિલાષા કરે છે [ઇતિ ભણિતમ્] એમ કહ્યું છે.

વળી, [યસ્માત્ પરં હન્તિ] જે પરને હણે છે [ચ] અને [પેરેણ હન્યતે] જે પરથી હણાય છે [સા પ્રકૃતિઃ] તે પ્રકૃતિ છે—[એતેન અર્થેન કિલ] એ અર્થમાં [પરઘાતનામ ઇતિ ભણ્યતે] પરઘાતનામકર્મ કહેવામાં આવે છે, [તસ્માત્] તેથી [અસ્માકમ્ ઉપદેશે] અમારા ઉપદેશમાં [કઃ અપિ જીવઃ] કોઈ પણ જીવ [ઉપઘાતકઃ ન અસ્તિ] ઉપઘાતક (હણનાર) નથી [યસ્માત્] કારણ કે [કર્મ ચ એવ હિ] કર્મ જ [કર્મ હન્તિ] કર્મને હણે છે [ઇતિ ભણિતમ્] એમ કહ્યું છે.”

(આચાર્યભગવાન કહે છે કે :—) [એવં તુ] આ પ્રમાણે [ઈદૃશં સાહ્ચોપદેશં] આવો સાંખ્યમતનો ઉપદેશ [યે શ્રમણાઃ] જે શ્રમણો (જૈન મુનિઓ) [પ્રરૂપયન્તિ] પ્રરૂપે છે [તેષાં] તેમના મતમાં [પ્રકૃતિઃ કરોતિ] પ્રકૃતિ જ કરે છે [આત્માનઃ ચ સર્વે] અને આત્માઓ તો સર્વે [અકારકાઃ] અકારક છે એમ ઠરે છે!

[અથવા] અથવા (કર્તાપણાનો પક્ષ સાધવાને) [મન્યસે] જો તું એમ માને કે ‘[મમ આત્મા] મારો આત્મા [આત્મનઃ] પોતાના [આત્માનમ્] (દ્રવ્યરૂપ) આત્માને [કરોતિ] કરે છે’, [એતત્ જ્ઞાનતઃ તવ] તો એવું જાણનારનો તારો [એષઃ મિથ્યાસ્વભાવઃ] એ મિથ્યાસ્વભાવ છે (અર્થાત્ એમ જાણવું તે તારો મિથ્યાસ્વભાવ છે); [યદ્] કારણ કે—[સમયે] સિદ્ધાંતમાં [આત્મા] આત્માને [નિત્યઃ] નિત્ય, [અસહ્ચેયપ્રદેશઃ] અસંખ્યાત-પ્રદેશી [દર્શિતઃ તુ] બતાવ્યો છે, [તત્] તેનાથી [સઃ] તેને [હીનઃ અધિકઃ ચ] હીન-અધિક [કર્તુ ન અપિ શક્યતે] કરી શકાતો નથી; [વિસ્તરતઃ] વળી

જીવસ્ય જીવરૂપં વિસ્તરતો જાનીહિ લોકમાત્રં ચલુ ।
તતઃ સ કિં હીનોઽધિકો વા કથં કરોતિ દ્રવ્યમ્ ॥૩૪૩॥
અથ જ્ઞાયકસ્તુ ભાવો જ્ઞાનસ્વભાવેન તિષ્ઠતીતિ મતમ્ ।
તસ્માન્નાપ્યાત્માત્માનં તુ સ્વયમાત્મનઃ કરોતિ ॥૩૪૪॥

કર્મેવાત્માનમજ્ઞાનિનં કરોતિ, જ્ઞાનાવરણાચ્ચકર્મોદયમન્તરેણ તદનુપપત્તેઃ । કર્મેવ જ્ઞાનિનં કરોતિ, જ્ઞાનાવરણાચ્ચકર્મક્ષયોપશમમન્તરેણ તદનુપપત્તેઃ । કર્મેવ સ્વાપયતિ, નિદ્રાચ્ચકર્મોદય-મન્તરેણ તદનુપપત્તેઃ । કર્મેવ જાગરયતિ, નિદ્રાચ્ચકર્મક્ષયોપશમમન્તરેણ તદનુપપત્તેઃ । કર્મેવ સુખયતિ, સદ્વેદ્યાચ્ચકર્મોદયમન્તરેણ તદનુપપત્તેઃ । કર્મેવ દુઃખયતિ, અસદ્વેદ્યાચ્ચકર્મોદયમન્તરેણ તદનુપપત્તેઃ । કર્મેવ મિથ્યાદૃષ્ટિં કરોતિ, મિથ્યાત્વકર્મોદયમન્તરેણ તદનુપપત્તેઃ । કર્મેવાસંયતં

વિસ્તારથી પણ [જીવસ્ય જીવરૂપં] જીવનું જીવરૂપ [ચલુ] નિશ્ચયથી [લોકમાત્રં જાનીહિ] લોકમાત્ર જાણ; [તતઃ] તેનાથી [કિં સઃ હીનઃ અધિકઃ વા] શું તે હીન અથવા અધિક થાય છે? [દ્રવ્યમ્ કથં કરોતિ] તો પછી (આત્મા) દ્રવ્યને (અર્થાત્ દ્રવ્યરૂપ આત્માને) કઈ રીતે કરે છે?

[અથ] અથવા જો 'જ્ઞાયકઃ ભાવઃ તુ] જ્ઞાયક ભાવ તો [જ્ઞાનસ્વભાવેન તિષ્ઠતિ] જ્ઞાનસ્વભાવે સ્થિત રહે છે' [ઈતિ મતમ્] એમ માનવામાં આવે, [તસ્માત્ અપિ] તો એમ પણ [આત્મા સ્વયં] આત્મા પોતે [આત્મનઃ આત્માનં તુ] પોતાના આત્માને [ન કરોતિ] કરતો નથી એમ ઠરે છે!

(આ રીતે કર્તાપણું સાધવા માટે વિવક્ષા પલટીને જે પક્ષ કહ્યો તે ઘટતો નથી.)

(આ પ્રમાણે, કર્મનો કર્તા કર્મ જ માનવામાં આવે તો સ્યાદ્વાદ સાથે વિરોધ આવે છે; માટે આત્માને અજ્ઞાન-અવસ્થામાં કથંચિત્ પોતાના અજ્ઞાનભાવરૂપ કર્મનો કર્તા માનવો, જેથી સ્યાદ્વાદ સાથે વિરોધ આવતો નથી.)

ટીકા :—(અહીં પૂર્વપક્ષ આ પ્રમાણે છે:) “કર્મ જ આત્માને અજ્ઞાની કરે છે, કારણ કે જ્ઞાનાવરણ નામના કર્મના ઉદય વિના તેની (—અજ્ઞાનની) અનુપપત્તિ છે; કર્મ જ (આત્માને) જ્ઞાની કરે છે, કારણ કે જ્ઞાનાવરણ નામના કર્મના ક્ષયોપશમ વિના તેની અનુપપત્તિ છે; કર્મ જ સુવાડે છે, કારણ કે નિદ્રા નામના કર્મના ઉદય વિના તેની અનુપપત્તિ છે; કર્મ જ જગાડે છે, કારણ કે નિદ્રા નામના કર્મના ક્ષયોપશમ વિના તેની અનુપપત્તિ છે; કર્મ જ સુખી કરે છે, કારણ કે શાતાવેદનીય નામના કર્મના ઉદય વિના તેની અનુપપત્તિ છે; કર્મ જ દુઃખી કરે છે, કારણ કે અશાતાવેદનીય નામના કર્મના ઉદય વિના તેની અનુપપત્તિ છે; કર્મ જ મિથ્યાદૃષ્ટિ

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

૪૮૫

કરોતિ, ચારિત્રમોહાચ્ચકર્મોદયમન્ત્રેણ તદનુપપત્તેઃ। કર્મૈવોર્ધ્વાધસ્તિર્યગ્લોકં ભ્રમયતિ, આનુપૂર્વાચ્ચકર્મોદયમન્ત્રેણ તદનુપપત્તેઃ। અપરમપિ યદ્યાવત્કિઞ્ચિચ્છુભાશુભં તત્તાવત્સકલમપિ કર્મૈવ કરોતિ, પ્રશસ્તાપ્રશસ્તરાગાચ્ચકર્મોદયમન્ત્રેણ તદનુપપત્તેઃ। યત એવં સમસ્તમપિ સ્વતન્ત્રં કર્મ કરોતિ, કર્મ દદાતિ, કર્મ હરતિ ચ, તતઃ સર્વ એવ જીવાઃ નિત્યમેવૈકાન્તેનાકર્તાર એવેતિ નિશ્ચિનુમઃ। કિઞ્ચ--શ્રુતિરપ્યેનમર્થમાહ; પુંવેદાચ્ચં કર્મ સ્ત્રિયમભિલષતિ, સ્ત્રીવેદાચ્ચં કર્મ પુમાંસમભિલષતિ ઇતિ વાક્યેન કર્મણ એવ કર્માભિલાષકર્તૃત્વસમર્થનેન જીવસ્યાબ્રહ્મકર્તૃત્વ-પ્રતિષેધાત્, તથા યત્પરં હન્તિ, યેન ચ પરેણ હન્યતે તત્પરઘાતકર્મેતિ વાક્યેન કર્મણ એવ કર્મઘાતકર્તૃત્વસમર્થનેન જીવસ્ય ઘાતકર્તૃત્વપ્રતિષેધાત્ સર્વથૈવાકર્તૃત્વજ્ઞાપનાત્। એવમીદશં સાંખ્યસમયં સ્વપ્રજ્ઞાપરાધેન સૂત્રાર્થમબુદ્ધ્યમાનાઃ કેચિચ્છ્રમણાભાસાઃ પ્રરૂપયન્તિ; તેષાં પ્રકૃતેરેકાન્તેન

કરે છે, કારણ કે મિથ્યાત્વકર્મના ઉદય વિના તેની અનુપપત્તિ છે; કર્મ જ અસંયમી કરે છે, કારણ કે ચારિત્રમોહ નામના કર્મના ઉદય વિના તેની અનુપપત્તિ છે; કર્મ જ ઊર્ધ્વલોકમાં, અધોલોકમાં અને તિર્યગ્લોકમાં ભ્રમવાવે છે, કારણ કે આનુપૂર્વી નામના કર્મના ઉદય વિના તેની અનુપપત્તિ છે; બીજું પણ જે કાંઈ પણ જેટલું શુભ-અશુભ છે તે બધુંય કર્મ જ કરે છે, કારણ કે પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત રાગ નામના કર્મના ઉદય વિના તેની અનુપપત્તિ છે. એ રીતે બધુંય સ્વતંત્રપણે કર્મ જ કરે છે, કર્મ જ આપે છે, કર્મ જ હરી લે છે, તેથી અમે એમ નિશ્ચય કરીએ છીએ કે—સર્વે જીવો સદાય એકાંતે અકર્તા જ છે. વળી શ્રુતિ (ભગવાનની વાણી, શાસ્ત્ર) પણ એ જ અર્થને કહે છે; કારણ કે, (તે શ્રુતિ) ‘પુરુષવેદ નામનું કર્મ સ્ત્રીની અભિલાષા કરે છે અને સ્ત્રીવેદ નામનું કર્મ પુરુષની અભિલાષા કરે છે’ એ વાક્યથી કર્મને જ કર્મની અભિલાષાના કર્તાપણાના સમર્થન વડે જીવને અબ્રહ્મચર્યના કર્તાપણાનો નિષેધ કરે છે, તથા ‘જે પરને હણે છે અને જે પરથી હણાય છે તે પરઘાતકર્મ છે’ એ વાક્યથી કર્મને જ કર્મના ઘાતનું કર્તાપણું હોવાના સમર્થન વડે જીવને ઘાતના કર્તાપણાનો નિષેધ કરે છે, અને એ રીતે (અબ્રહ્મચર્યના તથા ઘાતના કર્તાપણાના નિષેધ દ્વારા) જીવનું સર્વથા જ અકર્તાપણું જણાવે છે.”

(આચાર્યદેવ કહે છે કે :—) આ પ્રમાણે આવા સાંખ્યમતને, પોતાની પ્રજ્ઞાના (બુદ્ધિના) અપરાધથી સૂત્રના અર્થને નહિ જાણનારા કેટલાક *શ્રમણાભાસો પ્રરૂપે છે; તેમની, એકાંતે પ્રકૃતિના કર્તાપણાની માન્યતાથી, સમસ્ત જીવોને એકાંતે અકર્તાપણું આવી પડે છે તેથી ‘જીવ

★ શ્રમણાભાસ = મુનિના ગુણો નહિ હોવા છતાં પોતાને મુનિ કહેવરાવનાર

કર્તૃત્વાભ્યુપગમેન સર્વેષામેવ જીવાનામેકાન્તેનાકર્તૃત્વાપત્તેઃ જીવઃ કર્તેતિ શ્રુતેઃ કોપો દુઃશક્યઃ પરિહર્તુમ્ । યસ્તુ કર્મ આત્મનોઽજ્ઞાનાદિસર્વભાવાન્ પર્યાયરૂપાન્ કરોતિ, આત્મા ત્વાત્માનમેવૈકં દ્રવ્યરૂપં કરોતિ, તતો જીવઃ કર્તેતિ શ્રુતિકોપો ન ભવતીત્યભિપ્રાયઃ સ મિથ્યૈવ । જીવો હિ દ્રવ્યરૂપેણ તાવન્નિત્યોઽસંખ્યેયપ્રદેશો લોકપરિમાણશ્ચ । તત્ર ન તાવન્નિત્યસ્ય કાર્યત્વમુપ-પન્નં, કૃતકત્વનિત્યત્વયોરેકત્વવિરોધાત્ । ન ચાવસ્થિતાસંખ્યેયપ્રદેશસ્યૈકસ્ય પુદ્ગલસ્કન્ધસ્યેવ પ્રદેશપ્રક્ષેપણાકર્ષણદ્વારેણાપિ તસ્ય કાર્યત્વં, પ્રદેશપ્રક્ષેપણાકર્ષણે સતિ તસ્યૈકત્વવ્યાઘાતાત્ । ન ચાપિ સકલલોકવાસ્તુવિસ્તારપરિમિતનિયતનિજાભોગસંગ્રહસ્ય પ્રદેશસંકોચનવિકાશનદ્વારેણ તસ્ય કાર્યત્વં, પ્રદેશસંકોચનવિકાશનયોરપિ શુષ્કાર્દ્રચર્મવત્પ્રતિનિયતનિજવિસ્તારાદ્વીનાધિકસ્ય તસ્ય કર્તુમશક્યત્વાત્ । યસ્તુ વસ્તુસ્વભાવસ્ય સર્વથાપોદુમશક્યત્વાત્ જ્ઞાયકો ભાવો જ્ઞાનસ્વભાવેન સર્વદેવ

કર્તા છે' એવી જે શ્રુતિ તેનો કોપ ટાળવો અશક્ય થાય છે (અર્થાત્ ભગવાનની વાણીની વિરાધના થાય છે). વળી, 'કર્મ આત્માના અજ્ઞાનાદિ સર્વ ભાવોને—કે જેઓ પર્યાયરૂપ છે તેમને—કરે છે, અને આત્મા તો આત્માને જ એકને દ્રવ્યરૂપને કરે છે માટે જીવ કર્તા છે; એ રીતે શ્રુતિનો કોપ થતો નથી'—એવો જે અભિપ્રાય છે તે મિથ્યા જ છે. (તે સમજાવવામાં આવે છે:) જીવ તો દ્રવ્યરૂપે નિત્ય છે, અસંખ્યાત-પ્રદેશી છે અને લોકપરિમાણ છે. તેમાં પ્રથમ, નિત્યનું કાર્યપણું બની શકતું નથી, કારણ કે કૃતકપણાને અને નિત્યપણાને એકપણાનો વિરોધ છે. (આત્મા નિત્ય છે તેથી તે કૃતક અર્થાત્ કોઈએ કરેલો હોઈ શકે નહિ.) વળી અવસ્થિત અસંખ્ય-પ્રદેશી એક એવા તેને (—આત્માને), પુદ્ગલસ્કંધની માફક, પ્રદેશોનાં પ્રક્ષેપણ-આકર્ષણ દ્વારા પણ કાર્યપણું બની શકતું નથી, કારણ કે પ્રદેશોનું પ્રક્ષેપણ તથા આકર્ષણ થાય તો તેના એકપણાનો વ્યાઘાત થાય. (સ્કંધ અનેક પરમાણુઓનો બનેલો છે, માટે તેમાંથી પરમાણુઓ નીકળી જાય તેમ જ તેમાં પરમાણુઓ આવે; પરંતુ આત્મા નિશ્ચિત અસંખ્ય-પ્રદેશવાળું એક જ દ્રવ્ય હોવાથી તે પોતાના પ્રદેશોને કાઢી નાખી શકે નહિ તેમ જ વધારે પ્રદેશોને લઈ શકે નહિ.) વળી સકળ લોકરૂપી ઘરના વિસ્તારથી પરિમિત જેનો નિશ્ચિત નિજ *વિસ્તાર-સંગ્રહ છે (અર્થાત્ લોક જેટલું જેનું નિશ્ચિત માપ છે) તેને (—આત્માને) પ્રદેશોના સંકોચ-વિકાસ દ્વારા પણ કાર્યપણું બની શકતું નથી, કારણ કે પ્રદેશોના સંકોચ-વિસ્તાર થવા છતાં પણ, સૂકા-ભીના ચામડાની માફક, નિશ્ચિત નિજ વિસ્તારને લીધે તેને (—આત્માને) હીન-અધિક કરી શકાતો નથી. (આ રીતે આત્માને દ્રવ્યરૂપ આત્માનું કર્તાપણું ઘટી શકતું નથી.) વળી, "વસ્તુસ્વભાવનું સર્વથા મટવું અશક્ય હોવાથી જ્ઞાયક ભાવ જ્ઞાનસ્વભાવે જ સદાય સ્થિત રહે છે અને એમ

★ સંગ્રહ = જથ્થો; મોટપ.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

માઽકર્તારમમી સ્પૃશન્તુ પુરુષં સાંખ્યા ઇવાપ્યાર્હતાઃ
કર્તારં કલયન્તુ તં કિલ સદા ભેદાવબોધાદધઃ ।
ઊર્ધ્વં તૂદ્ધતબોધધામનિયતં પ્રત્યક્ષમેનં સ્વયં
પશ્યન્તુ ચ્યુતકર્તૃભાવમચલં જ્ઞાતારમેકં પરમ્ ॥૨૦૫॥

તથા પરઘાત પ્રકૃતિના ઉદયથી પરસ્પર ઘાત પ્રવર્તે છે.” આ પ્રમાણે, જેમ સાંખ્યમતી બધુંય પ્રકૃતિનું જ કાર્ય માને છે અને પુરુષને અકર્તા માને છે તેમ, પોતાની બુદ્ધિના દોષથી આ મુનિઓનું પણ એવું જ એકાંતિક માનવું થયું. માટે જિનવાણી તો સ્યાદ્વાદરૂપ હોવાથી, સર્વથા એકાંત માનનારા તે મુનિઓ પર જિનવાણીનો કોપ અવશ્ય થાય છે. જિનવાણીના કોપના ભયથી જો તેઓ વિવક્ષા પલટીને એમ કહે કે—“ભાવકર્મનો કર્તા કર્મ છે અને પોતાના આત્માનો (અર્થાત્ પોતાનો) કર્તા આત્મા છે; એ રીતે અમે આત્માને કથંચિત્ કર્તા કહીએ છીએ, તેથી વાણીનો કોપ થતો નથી;” તો આ તેમનું કહેવું પણ મિથ્યા જ છે. આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળો છે, લોકપરિમાણ છે, તેથી તેમાં તો કાંઈ નવીન કરવાનું છે નહિ; અને જે ભાવકર્મરૂપ પર્યાયો છે તેમનો કર્તા તો તે મુનિઓ કર્મને જ કહે છે; માટે આત્મા તો અકર્તા જ રહ્યો! તો પછી વાણીનો કોપ કઈ રીતે મટ્યો? માટે આત્માના કર્તાપણા અને અકર્તાપણાની વિવક્ષા યથાર્થ માનવી તે જ સ્યાદ્વાદનું સાચું માનવું છે. આત્માના કર્તાપણા-અકર્તાપણા વિષે સત્યાર્થ સ્યાદ્વાદ-પ્રરૂપણ આ પ્રમાણે છે :—

આત્મા સામાન્ય અપેક્ષાએ તો જ્ઞાનસ્વભાવે જ સ્થિત છે; પરંતુ મિથ્યાત્વાદિ ભાવોને જાણતી વખતે, અનાદિ કાળથી જ્ઞેય અને જ્ઞાનના ભેદવિજ્ઞાનના અભાવને લીધે, જ્ઞેયરૂપ મિથ્યાત્વાદિ ભાવોને આત્મા તરીકે જાણે છે, તેથી એ રીતે વિશેષ અપેક્ષાએ અજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનપરિણામને કરતો હોવાથી કર્તા છે; અને જ્યારે ભેદવિજ્ઞાન થવાથી આત્માને જ આત્મા તરીકે જાણે છે ત્યારે વિશેષ અપેક્ષાએ પણ જ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનપરિણામે જ પરિણમતો થકો કેવળ જ્ઞાતા રહેવાથી સાક્ષાત્ અકર્તા છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[અમી આર્હતાઃ અપિ] આ અર્હતના મતના અનુયાયીઓ અર્થાત્ જૈનો પણ [પુરુષં] આત્માને, [સાંખ્યાઃ ઇવ] સાંખ્યમતીઓની જેમ, [અકર્તારમ્ મા સ્પૃશન્તુ] (સર્વથા) અકર્તા ન માનો; [ભેદ-અવબોધાત્ અધઃ] ભેદજ્ઞાન થયા પહેલાં [તં કિલ] તેને [સદા] નિરન્તર [કર્તારમ્ કલયન્તુ] કર્તા માનો, [તુ] અને [ઊર્ધ્વમ્] ભેદજ્ઞાન થયા પછી [ઉદ્ધત-બોધ-ધામ-નિયતં સ્વયં પ્રત્યક્ષમ્

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

૪૮૯

(માલિની)

ક્ષણિકમિદમિહૈકઃ કલ્પયિત્વાત્મતત્ત્વં
નિજમનસિ વિધત્તે કર્તૃભોક્ત્રોર્વિભેદમ્ ।
અપહરતિ વિમોહં તસ્ય નિત્યામૃતૌઘૈઃ
સ્વયમયમભિષિજ્વંશ્ચિદ્દમત્કાર એવ ॥૨૦૬॥

અનમ્] ઉદ્ધત *જ્ઞાનધામમાં નિશ્ચિત એવા આ સ્વયં પ્રત્યક્ષ આત્માને [ચ્યુત-કર્તૃભાવમ્ અચલં એકં પરમ્ જ્ઞાતાસ્મ] કર્તાપણા વિનાનો, અચળ, એક પરમ જ્ઞાતા જ [પશ્યન્તુ] દેખો.

ભાવાર્થ :—સાંખ્યમતીઓ પુરુષને સર્વથા એકાંતથી અકર્તા, શુદ્ધ ઉદાસીન ચૈતન્યમાત્ર માને છે. આવું માનવાથી પુરુષને સંસારના અભાવનો પ્રસંગ આવે છે; અને જો પ્રકૃતિને સંસાર માનવામાં આવે તો તે પણ ઘટતું નથી, કારણ કે પ્રકૃતિ તો જડ છે, તેને સુખદુઃખ આદિનું સંવેદન નથી, તેને સંસાર કેવો? આવા અનેક દોષો એકાંત માન્યતામાં આવે છે. સર્વથા એકાંત વસ્તુનું સ્વરૂપ જ નથી. માટે સાંખ્યમતીઓ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; અને જો જૈનો પણ એવું માને તો તેઓ પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેથી આચાર્યદેવ ઉપદેશ કરે છે કે—સાંખ્યમતીઓની માફક જૈનો આત્માને સર્વથા અકર્તા ન માનો; જ્યાં સુધી સ્વપરનું ભેદવિજ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી તો તેને રાગાદિકનો—પોતાનાં ચેતનરૂપ ભાવકર્મોનો—કર્તા માનો, અને ભેદવિજ્ઞાન થયા પછી શુદ્ધ વિજ્ઞાનધન, સમસ્ત કર્તાપણાના ભાવથી રહિત, એક જ્ઞાતા જ માનો. આમ એક જ આત્મામાં કર્તાપણું તથા અકર્તાપણું—એ બન્ને ભાવો વિવક્ષાવશ સિદ્ધ થાય છે. આવો સ્યાદ્વાદ મત જૈનોનો છે; અને વસ્તુસ્વભાવ પણ એવો જ છે, કલ્પના નથી. આવું (સ્યાદ્વાદ અનુસાર) માનવાથી પુરુષને સંસાર-મોક્ષ આદિની સિદ્ધિ થાય છે; સર્વથા એકાંત માનવાથી સર્વ નિશ્ચય-વ્યવહારનો લોપ થાય છે. ૨૦૫.

હવેની ગાથાઓમાં, ‘કર્તા અન્ય છે અને ભોક્તા અન્ય છે’ એવું માનનારા ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધમતીઓને તેમની સર્વથા એકાંત માન્યતામાં દૂષણ બતાવશે અને સ્યાદ્વાદ અનુસાર જે રીતે વસ્તુસ્વરૂપ અર્થાત્ કર્તાભોક્તાપણું છે તે રીતે કહેશે. તે ગાથાઓની સૂચનાનું કાવ્ય પ્રથમ કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ઈહ] આ જગતમાં [એકઃ] કોઈ એક તો (અર્થાત્ ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધમતી તો) [ઈદમ્ આત્મતત્ત્વં ક્ષણિકમ્ કલ્પયિત્વા] આ આત્મતત્ત્વને ક્ષણિક કલ્પીને [નિજ-મનસિ] પોતાના મનમાં [કર્તૃ-ભોક્ત્રોઃ વિભેદં વિધત્તે] કર્તા અને ભોક્તાનો ભેદ કરે છે (—અન્ય કર્તા છે અને અન્ય ભોક્તા છે એવું માને છે); [તસ્ય વિમોહં] તેના મોહને (અજ્ઞાનને) [અયમ્ ચિત્-ચમત્કારઃ

★ જ્ઞાનધામ = જ્ઞાનમંદિર; જ્ઞાનપ્રકાશ.

વૃત્યંશભેદતોડત્યન્તં વૃત્તિમન્નાશકલ્પનાત્ ।

અન્યઃ કરોતિ ભુંક્તેડન્ય ઇત્યેકાન્તશ્ચકાસ્તુ મા ॥૨૦૭॥

एव स्वयम्] आ चैतन्ययमत्कार ज पोते [नित्य-अमृत-ओषैः] नित्यतारूप अमृतना ओष
(-समूहो) वडे [अभिषिञ्चन्] अभिसिंयन करतो थको, [अपहरति] दूर करे छे.

ભાવાર્થ :—ક્ષણિકવાદી કર્તા-ભોક્તામાં ભેદ માને છે, અર્થાત્ પહેલી ક્ષણે જે આત્મા
હતો તે બીજી ક્ષણે નથી—એમ માને છે. આચાર્યદેવ કહે છે કે—અમે તેને શું સમજાવીએ?
આ ચૈતન્ય જ તેનું અજ્ઞાન દૂર કરશે—કે જે (ચૈતન્ય) અનુભવગોચર નિત્ય છે. પહેલી ક્ષણે
જે આત્મા હતો તે જ બીજી ક્ષણે કહે છે કે ‘હું પહેલાં હતો તે જ છું’; આવું સ્મરણપૂર્વક
પ્રત્યભિજ્ઞાન આત્માની નિત્યતા બતાવે છે. અહીં બૌદ્ધમતી કહે છે કે—‘જે પહેલી ક્ષણે હતો
તે જ હું બીજી ક્ષણે છું’ એવું માનવું તે તો અનાદિ અવિદ્યાથી ભ્રમ છે; એ ભ્રમ મટે ત્યારે
તત્ત્વ સિદ્ધ થાય, સમસ્ત કલેશ મટે. તેનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે—“હે બૌદ્ધ! તું આ
જે દલીલ કરે છે તે આખી દલીલ કરનાર એક જ આત્મા છે કે અનેક આત્માઓ છે? વળી
તારી આખી દલીલ એક જ આત્મા સાંભળે છે એમ માનીને તું દલીલ કરે છે કે આખી
દલીલ પૂરી થતાં સુધીમાં અનેક આત્માઓ પલટાઈ જાય છે એમ માનીને દલીલ કરે છે?
જો અનેક આત્માઓ પલટાઈ જતા હોય તો તારી આખી દલીલ તો કોઈ આત્મા સાંભળતો
નથી; તો પછી દલીલ કરવાનું પ્રયોજન શું?★ આમ અનેક રીતે વિચારી જોતાં તને જણાશે
કે આત્માને ક્ષણિક માનીને પ્રત્યભિજ્ઞાનને ભ્રમ કહી દેવો તે યથાર્થ નથી. માટે એમ સમજવું
કે—આત્માને એકાંતે નિત્ય કે એકાંતે અનિત્ય માનવો તે બન્ને ભ્રમ છે, વસ્તુસ્વરૂપ નથી;
અમે (જૈનો) કથંચિત્ નિત્યાનિત્યાત્મક વસ્તુસ્વરૂપ કહીએ છીએ તે જ સત્યાર્થ છે”. ૨૦૬.

ફરી, ક્ષણિકવાદને યુક્તિ વડે નિષેધતું, આગળની ગાથાઓની સૂચનારૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[વૃત્તિ-અંશ-ભેદતઃ] વૃત્યંશોના અર્થાત્ પર્યાયોના ભેદને લીધે [અત્યન્તં
વૃત્તિમત્-નાશ-કલ્પનાત્] ‘વૃત્તિમાન અર્થાત્ દ્રવ્ય અત્યંત (સર્વથા) નાશ પામે છે’ એવી કલ્પના
દ્વારા [અન્યઃ કરોતિ] ‘અન્ય કરે છે અને [અન્યઃ ભુંક્તે] અન્ય ભોગવે છે’ [इति एकान्तः मा
चकास्तु] એવો એકાંત ન પ્રકાશો.

★ જો એમ કહેવામાં આવે કે ‘આત્મા તો નાશ પામે છે પણ તે સંસ્કાર મૂકતો જાય છે’ તો તે પણ યથાર્થ
નથી; આત્મા નાશ પામે તો આધાર વિના સંસ્કાર કેમ રહી શકે? વળી કદાપિ એક આત્મા સંસ્કાર મૂકતો
જાય, તોપણ તે આત્માના સંસ્કાર બીજા આત્મામાં પેસી જાય એવો નિયમ ન્યાયસંગત નથી.

કેહિંચિ દુ પજ્જણહિં વિણસ્સણે જેવ કેહિંચિ દુ જીવો ।
 જમ્હા તમ્હા કુવ્વદિ સો વા અણ્ણો વ જેવંતો ॥૩૪૫॥
 કેહિંચિ દુ પજ્જણહિં વિણસ્સણે જેવ કેહિંચિ દુ જીવો ।
 જમ્હા તમ્હા વેદદિ સો વા અણ્ણો વ જેવંતો ॥૩૪૬॥
 જો ચેવ કુણ્ણદિ સો ચિય ણ વેદણે જસ્સે એસ સિદ્ધંતો ।
 સો જીવો ણાદવ્વો મિચ્છાદિટ્ઠી અણારિહદો ॥૩૪૭॥
 અણ્ણો કરેદિ અણ્ણો પરિભુંજદિ જસ્સે એસ સિદ્ધંતો ।
 સો જીવો ણાદવ્વો મિચ્છાદિટ્ઠી અણારિહદો ॥૩૪૮॥
 કેશ્ચિત્તુ પર્યાયેર્વિનશ્યતિ નૈવ કેશ્ચિત્તુ જીવઃ ।
 યસ્માન્તસ્માત્કરોતિ સ વા અન્યો વા નૈકાન્તઃ ॥૩૪૫॥

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યની અવસ્થાઓ ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામતી હોવાથી બૌદ્ધમતી એમ માને છે કે ‘દ્રવ્ય જ સર્વથા નાશ પામે છે’. આવી એકાંત માન્યતા મિથ્યા છે. જો અવસ્થાવાન પદાર્થનો નાશ થાય તો અવસ્થા કોના આશ્રયે થાય? એ રીતે બન્નેના નાશનો પ્રસંગ આવવાથી શૂન્યનો પ્રસંગ આવે છે. ૨૦૭.

હવે ગાથાઓમાં અનેકાંતને પ્રગટ કરીને ક્ષણિકવાદને સ્પષ્ટ રીતે નિષેધે છે :—

પર્યાય કંઈકથી વિણસે જીવ, કંઈકથી નહિ વિણસે,
 તેથી કરે છે તે જ કે બીજો—નહીં એકાંત છે. ૩૪૫.
 પર્યાય કંઈકથી વિણસે જીવ, કંઈકથી નહિ વિણસે,
 જીવ તેથી વેદે તે જ કે બીજો—નહીં એકાંત છે. ૩૪૬.
 જીવ જે કરે તે ભોગવે નહિ—જેહનો સિદ્ધાંત એ,
 તે જીવ મિથ્યાદેષ્ટિ છે, અહંતના મતનો નથી. ૩૪૭.
 જીવ અન્ય કરતો, અન્ય વેદે—જેહનો સિદ્ધાંત એ,
 તે જીવ મિથ્યાદેષ્ટિ છે, અહંતના મતનો નથી. ૩૪૮.

ગાથાર્થ :—[યસ્માન્] કારણ કે [જીવઃ] જીવ [કેશ્ચિત્ પર્યાયેઃ તુ] કેટલાક પર્યાયોથી

કૈશ્ચિત્તુ પર્યાયૈર્વિનશ્યતિ નૈવ કૈશ્ચિત્તુ જીવઃ ।
 યસ્માન્તસ્માદ્વેદયતે સ વા અન્યો વા નૈકાન્તઃ ॥૩૪૬॥
 યશ્ચૈવ કરોતિ સ ચૈવ ન વેદયતે યસ્ય ઇષ સિદ્ધાન્તઃ ।
 સ જીવો જ્ઞાતવ્યો મિથ્યાદૃષ્ટિર્નાર્હતઃ ॥૩૪૭॥
 અન્યઃ કરોત્યન્યઃ પરિભુંક્તે યસ્ય ઇષ સિદ્ધાન્તઃ ।
 સ જીવો જ્ઞાતવ્યો મિથ્યાદૃષ્ટિર્નાર્હતઃ ॥૩૪૮॥

યતો હિ પ્રતિસમયં સમ્ભવદગુરુલઘુગુણપરિણામદ્વારેણ ક્ષણિકત્વાદચલિતચૈતન્યાન્વય-
 ગુણદ્વારેણ નિત્યત્વાદ્ધ જીવઃ કૈશ્ચિત્પર્યાયૈર્વિનશ્યતિ, કૈશ્ચિત્તુ ન વિનશ્યતીતિ દ્વિસ્વભાવો
 જીવસ્વભાવઃ । તતો ય ઇવ કરોતિ સ ઇવાન્યો વા વેદયતે, ય ઇવ વેદયતે, સ ઇવાન્યો વા

[વિનશ્યતિ] નાશ પામે છે [તુ] અને [કૈશ્ચિત્] કેટલાક પર્યાયોથી [ન ઇવ] નથી નાશ પામતો,
 [તસ્માત્] તેથી [સઃ વા કરોતિ] ‘(જે ભોગવે છે) તે જ કરે છે’ [અન્યઃ વા] અથવા ‘બીજો જ કરે છે’ [ન ઇકાન્તઃ] એવો એકાંત નથી (—સ્યાદ્વાદ છે).

[યસ્માત્] કારણ કે [જીવઃ] જીવ [કૈશ્ચિત્ પર્યાયૈઃ તુ] કેટલાક પર્યાયોથી [વિનશ્યતિ] નાશ
 પામે છે [તુ] અને [કૈશ્ચિત્] કેટલાક પર્યાયોથી [ન ઇવ] નથી નાશ પામતો, [તસ્માત્] તેથી
 [સઃ વા વેદયતે] ‘(જે કરે છે) તે જ ભોગવે છે’ [અન્યઃ વા] અથવા ‘બીજો જ ભોગવે છે’
 [ન ઇકાન્તઃ] એવો એકાંત નથી (—સ્યાદ્વાદ છે).

‘[યઃ ચ ઇવ કરોતિ] જે કરે છે [સઃ ચ ઇવ ન વેદયતે] તે જ નથી ભોગવતો’ [ઇષઃ
 યસ્ય સિદ્ધાન્તઃ] એવો જેનો સિદ્ધાંત છે, [સઃ જીવઃ] તે જીવ [મિથ્યાદૃષ્ટિઃ] મિથ્યાદૃષ્ટિ, [અનાર્હતઃ]
 અનાર્હત (—અર્હતના મતને નહિ માનનારો) [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો.

‘[અન્યઃ કરોતિ] બીજો કરે છે [અન્યઃ પરિભુંક્તે] અને બીજો ભોગવે છે’ [ઇષઃ યસ્ય
 સિદ્ધાન્તઃ] એવો જેનો સિદ્ધાંત છે, [સઃ જીવઃ] તે જીવ [મિથ્યાદૃષ્ટિઃ] મિથ્યાદૃષ્ટિ, [અનાર્હતઃ]
 અનાર્હત (—અજૈન) [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો.

ટીકા :—જીવ, પ્રતિસમયે સંભવતા (—દરેક સમયે થતા) અગુરુલઘુગુણના પરિણામ
 દ્વારા ક્ષણિક હોવાથી અને અચલિત ચૈતન્યના અન્વયરૂપ ગુણ દ્વારા નિત્ય હોવાથી, કેટલાક
 પર્યાયોથી વિનાશ પામે છે અને કેટલાક પર્યાયોથી નથી વિનાશ પામતો—એમ બે સ્વભાવવાળો
 જીવસ્વભાવ છે; તેથી ‘જે કરે છે તે જ ભોગવે છે’ અથવા ‘બીજો જ ભોગવે છે’, ‘જે ભોગવે

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

૪૯૩

કરોતીતિ નાસ્ત્યેકાન્તઃ। એવમનેકાન્તેઽપિ યસ્તત્ક્ષણવર્તમાનસ્યૈવ પરમાર્થસત્ત્વેન વસ્તુત્વમિતિ વસ્ત્વંશેઽપિ વસ્તુત્વમધ્યાસ્ય શુદ્ધનયલોભાદ્જુસૂત્રૈકાન્તે સ્થિત્વા ય એવ કરોતિ સ એવ ન વેદયતે, અન્યઃ કરોતિ અન્યો વેદયતે ઇતિ પશ્યતિ સ મિથ્યાદૃષ્ટિરેવ દ્રષ્ટવ્યઃ, ક્ષણિકત્વેઽપિ વૃત્ત્યંશાનાં વૃત્તિમતશ્ચૈતન્યચમત્કારસ્ય ટઙ્કોત્કીર્ણસ્યૈવાન્તઃપ્રતિભાસમાનત્વાત્ ।

છે તે જ કરે છે' અથવા 'બીજો જ કરે છે'—એવો એકાંત નથી. આમ અનેકાંત હોવા છતાં, 'જે (પર્યાય) તે ક્ષણે વર્તે છે, તેને જ પરમાર્થ સત્યણું હોવાથી, તે જ વસ્તુ છે' એમ વસ્તુના અંશમાં વસ્તુપણાનો અધ્યાસ કરીને શુદ્ધનયના લોભથી ઋજુસૂત્રનયના એકાંતમાં રહીને જે એમ દેખે—માને છે કે "જે કરે છે તે જ નથી ભોગવતો, બીજો કરે છે અને બીજો ભોગવે છે", તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ જ દેખવો—માનવો; કારણ કે, વૃત્ત્યંશોનું (પર્યાયોનું) ક્ષણિકપણું હોવા છતાં, વૃત્તિમાન (પર્યાયી) જે ચૈતન્યચમત્કાર (આત્મા) તે તો ટંકોત્કીર્ણ (નિત્ય) જ અંતરંગમાં પ્રતિભાસે છે.

ભાવાર્થ :—વસ્તુનો સ્વભાવ જિનવાણીમાં દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ કહ્યો છે; માટે સ્યાદ્વાદથી એવો અનેકાંત સિદ્ધ થાય છે કે પર્યાય-અપેક્ષાએ તો વસ્તુ ક્ષણિક છે અને દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ નિત્ય છે. જીવ પણ વસ્તુ હોવાથી દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ છે. તેથી, પર્યાયદૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો કાર્યને કરે છે એક પર્યાય, અને ભોગવે છે અન્ય પર્યાય; જેમ કે—મનુષ્યપર્યાયે શુભાશુભ કર્મ કર્યાં અને તેનું ફળ દેવાદિપર્યાયે ભોગવ્યું. દ્રવ્યદૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો, જે કરે છે તે જ ભોગવે છે; જેમ કે—મનુષ્યપર્યાયમાં જે જીવદ્રવ્યે શુભાશુભ કર્મ કર્યાં, તે જ જીવદ્રવ્યે દેવાદિ પર્યાયમાં પોતે કરેલાં કર્મનું ફળ ભોગવ્યું.

આ રીતે વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાંતરૂપ સિદ્ધ હોવા છતાં, જે જીવ શુદ્ધનયને સમજ્યા વિના શુદ્ધનયના લોભથી વસ્તુના એક અંશને (—વર્તમાન કાળમાં વર્તતા પર્યાયને) જ વસ્તુ માની ઋજુસૂત્રનયના વિષયનો એકાંત પકડી એમ માને છે કે 'જે કરે છે તે જ ભોગવતો નથી—અન્ય ભોગવે છે, અને જે ભોગવે છે તે જ કરતો નથી—અન્ય કરે છે', તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, અર્હતના મતનો નથી; કારણ કે, પર્યાયોનું ક્ષણિકપણું હોવા છતાં, દ્રવ્યરૂપ ચૈતન્યચમત્કાર તો અનુભવગોચર નિત્ય છે; પ્રત્યભિજ્ઞાનથી જણાય છે કે 'બાળક અવસ્થામાં જે હું હતો તે જ હું તરુણ અવસ્થામાં હતો અને તે જ હું વૃદ્ધ અવસ્થામાં છું'. આ રીતે જે કથંચિત્ નિત્યરૂપે અનુભવગોચર છે—સ્વસંવેદનમાં આવે છે અને જેને જિનવાણી પણ એવો જ ગાય છે, તેને જે ન માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે એમ જાણવું.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

આત્માનં પરિશુદ્ધમીપ્સુભિરતિવ્યાપ્તિં પ્રપદ્યાન્ધકૈઃ
કાલોપાધિબલાદશુદ્ધિમધિકાં તત્રાપિ મત્વા પૈઃ ।
ચૈતન્યં ક્ષણિકં પ્રકલ્પ્ય પૃથુકૈઃ શુદ્ધર્જુસૂત્રે રતૈ-
રાત્મા વ્યુજ્જિત ણ્ણ હારવદહો નિઃસૂત્રમુક્તોક્ષિભિઃ ॥૨૦૮॥

શ્લોકાર્થ :—[આત્માનં પરિશુદ્ધમ્ ઈપ્સુભિઃ પૈઃ અન્ધકૈઃ] આત્માને સમસ્તપણે શુદ્ધ ઈચ્છનારા બીજા કોઈ અંધોએ—[પૃથુકૈઃ] બાલિશ જનોએ (બૌદ્ધોએ)—[કાલ-ઉપાધિ-બલાત્ અપિ તત્ર અધિકામ્ અશુદ્ધિમ્ મત્વા] કાળની ઉપાધિના કારણે પણ આત્મામાં અધિક અશુદ્ધિ માનીને [અતિવ્યાપ્તિં પ્રપદ્ય] અતિવ્યાપ્તિને પામીને, [શુદ્ધ-ઋજુસૂત્રે રતૈઃ] શુદ્ધ ઋજુસૂત્રનયમાં રત થયા થકા [ચૈતન્યં ક્ષણિકં પ્રકલ્પ્ય] ચૈતન્યને ક્ષણિક કલ્પીને, [અહો ણ્ણઃ આત્મા વ્યુજ્જિતઃ] આ આત્માને છોડી દીધો; [નિઃસૂત્ર-મુક્તા-ઈક્ષિભિઃ હારવત્] જેમ હારમાંનો દોરો નહિ જોતાં કેવળ મોતીને જ જોનારાઓ હારને છોડી દે છે તેમ.

ભાવાર્થ :—આત્માને સમસ્તપણે શુદ્ધ માનવાના ઈચ્છક એવા બૌદ્ધોએ વિચાર્યું કે— “આત્માને નિત્ય માનવામાં આવે તો નિત્યમાં કાળની અપેક્ષા આવે છે તેથી ઉપાધિ લાગી જશે; એમ કાળની ઉપાધિ લાગવાથી આત્માને મોટી અશુદ્ધતા આવશે અને તેથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ લાગશે.” આ દોષના ભયથી તેઓએ શુદ્ધ ઋજુસૂત્રનયનો વિષય જે વર્તમાન સમય તેટલો જ માત્ર (—ક્ષણિક જ—) આત્માને માન્યો અને નિત્યાનિત્યસ્વરૂપ આત્માને ન માન્યો. આમ આત્માને સર્વથા ક્ષણિક માનવાથી તેમને નિત્યાનિત્યસ્વરૂપ—દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ સત્યાર્થ આત્માની પ્રાપ્તિ ન થઈ; માત્ર ક્ષણિક પર્યાયમાં આત્માની કલ્પના થઈ; પરંતુ તે આત્મા સત્યાર્થ નથી.

મોતીના હારમાં, દોરામાં અનેક મોતી પરોવેલાં હોય છે; જે માણસ તે હાર નામની વસ્તુને મોતી તેમ જ દોરા સહિત દેખતો નથી—માત્ર મોતીને જ જુએ છે, તે છૂટા છૂટા મોતીને જ ગ્રહણ કરે છે, હારને છોડી દે છે; અર્થાત્ તેને હારની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેવી રીતે જે જીવો આત્માના એક ચૈતન્યભાવને ગ્રહણ કરતા નથી અને સમયે સમયે વર્તનાપરિણામરૂપ ઉપયોગની પ્રવૃત્તિને દેખી આત્માને અનિત્ય કલ્પીને, ઋજુસૂત્રનયનો વિષય જે વર્તમાન-સમયમાત્ર ક્ષણિકપણું તેટલો જ માત્ર આત્માને માને છે (અર્થાત્ જે જીવો આત્માને દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ માનતા નથી—માત્ર ક્ષણિક પર્યાયરૂપ જ માને છે), તેઓ આત્માને છોડી દે છે; અર્થાત્ તેમને આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૨૦૮.

હવેના કાલ્યમાં આત્માનો અનુભવ કરવાનું કહે છે :—

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

કર્તૃવેદયિતુશ્ચ યુક્તિવશતો ભેદોઽસ્ત્વભેદોઽપિ વા
કર્તા વેદયિતા ચ મા ભવતુ વા વસ્ત્વેવ સચ્ચિન્ત્યતામ્ ।
પ્રોતા સૂત્ર ઇવાત્મનીહ નિપુણૈર્ભેતું ન શક્યા ક્વચિ-
ચ્ચિન્તામણિમાલિકેયમભિતોઽપ્યેકા ચકાસ્ત્વેવ નઃ ॥૨૦૬॥

(રથોદ્ધતા)

વ્યાવહારિકદૃશૈવ કેવલં
કર્તૃ કર્મ ચ વિભિન્નમિષ્યતે ।
નિશ્ચયેન યદિ વસ્તુ ચિન્ત્યતે
કર્તૃ કર્મ ચ સદૈકમિષ્યતે ॥૨૧૦॥

શ્લોકાર્થ :—[કર્તુઃ ચ વેદયિતુઃ યુક્તિવશતઃ ભેદઃ અસ્તુ વા અભેદઃ અપિ] કર્તાનો અને ભોક્તાનો યુક્તિના વશે ભેદ હો અથવા અભેદ હો, [વા કર્તા ચ વેદયિતા મા ભવતુ] અથવા કર્તા અને ભોક્તા બન્ને ન હો; [વસ્તુ એવ સચ્ચિન્ત્યતામ્] વસ્તુને જ અનુભવો. [નિપુણૈઃ સૂત્રે ઇવ ઇહ આત્મનિ પ્રોતા ચિત્-ચિન્તામણિ-માલિકા ક્વચિત્ ભેતું ન શક્યા] જેમ યતુર પુરુષોએ દોરામાં પરોવેલી મણિઓની માળા ભેદી શકાતી નથી, તેમ આત્મામાં પરોવેલી ચૈતન્યરૂપ ચિંતામણિની માળા પણ કદી કોઈથી ભેદી શકાતી નથી; [ઇયમ્ એકા] એવી આ આત્મારૂપી માળા એક જ, [નઃ અભિતઃ અપિ ચકાસ્તુ એવ] અમને સમસ્તપણે પ્રકાશમાન હો (અર્થાત્ નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ આદિના વિકલ્પો છૂટી આત્માનો નિર્વિકલ્પ અનુભવ અમને હો).

ભાવાર્થ :—આત્મા વસ્તુ હોવાથી દ્રવ્યપર્યાયાત્મક છે; તેથી તેમાં ચૈતન્યના પરિણમનરૂપ પર્યાયના ભેદોની અપેક્ષાએ તો કર્તા-ભોક્તાનો ભેદ છે અને ચિન્માત્ર દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ભેદ નથી; એમ ભેદ-અભેદ હો. અથવા ચિન્માત્ર અનુભવનમાં ભેદ-અભેદ શા માટે કહેવો? (આત્માને) કર્તા-ભોક્તા જ ન કહેવો, વસ્તુમાત્ર અનુભવ કરવો. જેમ મણિઓની માળામાં મણિઓની અને દોરાની વિવક્ષાથી ભેદ-અભેદ છે પરંતુ માળામાત્ર ગ્રહણ કરતાં ભેદાભેદ-વિકલ્પ નથી, તેમ આત્મામાં પર્યાયોની અને દ્રવ્યની વિવક્ષાથી ભેદ-અભેદ છે પરંતુ આત્મવસ્તુમાત્ર અનુભવ કરતાં વિકલ્પ નથી. આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે—એવો નિર્વિકલ્પ આત્માનો અનુભવ અમને પ્રકાશમાન હો. ૨૦૯.

હવે આગળની ગાથાઓની સૂચનારૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[કેવલં વ્યાવહારિકદૃશા એવ કર્તૃ ચ કર્મ વિભિન્નમ્ ઇષ્યતે] કેવળ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી જ કર્તા અને કર્મ ભિન્ન ગણવામાં આવે છે; [નિશ્ચયેન યદિ વસ્તુ ચિન્ત્યતે] નિશ્ચયથી

જહ સિષ્પિઓ દુ કમ્મં કુલ્લદિ ણ ય સો દુ તમ્મઓ હોદિ ।
 તહ જીવો વિ ય કમ્મં કુલ્લદિ ણ ય તમ્મઓ હોદિ ॥૩૪૬॥
 જહ સિષ્પિઓ દુ કરણેહિં કુલ્લદિ ણ સો દુ તમ્મઓ હોદિ ।
 તહ જીવો કરણેહિં કુલ્લદિ ણ ય તમ્મઓ હોદિ ॥૩૫૦॥
 જહ સિષ્પિઓ દુ કરણાણિ ગિણ્હદિ ણ સો દુ તમ્મઓ હોદિ ।
 તહ જીવો કરણાણિ દુ ગિણ્હદિ ણ ય તમ્મઓ હોદિ ॥૩૫૧॥
 જહ સિષ્પિ દુ કમ્મફલં ભુંજદિ ણ ય સો દુ તમ્મઓ હોદિ ।
 તહ જીવો કમ્મફલં ભુંજદિ ણ ય તમ્મઓ હોદિ ॥૩૫૨॥
 એવં વવહારસ્સ દુ વત્તવં દક્કિસણં સમાસેણ ।
 સુણુ ણિચ્છયસ્સ વયણં પરિણામકદં તુ જં હોદિ ॥૩૫૩॥

જો વસ્તુને વિચારવામાં આવે, [કર્તૃ ચ કર્મ સદા એકમ્ ઇષ્યતે] તો કર્તા અને કર્મ સદા એક ગણવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—કેવળ વ્યવહાર-દૃષ્ટિથી જ તિન્ન દ્રવ્યોમાં કર્તા-કર્મપણું ગણવામાં આવે છે; નિશ્ચય-દૃષ્ટિથી તો એક જ દ્રવ્યમાં કર્તા-કર્મપણું ઘટે છે. ૨૧૦.

હવે આ કથનને દેષ્ટાંત દ્વારા ગાથામાં કહે છે :—

જ્યમ શિલ્પી કર્મ કરે પરંતુ તે નહીં તન્મય બને,
 ત્યમ જીવ પણ કર્મો કરે પણ તે નહીં તન્મય બને. ૩૪૯.
 જ્યમ શિલ્પી કરણ વડે કરે પણ તે નહીં તન્મય બને,
 ત્યમ જીવ કરણ વડે કરે પણ તે નહીં તન્મય બને. ૩૫૦.
 જ્યમ શિલ્પી કરણ ગ્રહે પરંતુ તે નહીં તન્મય બને,
 ત્યમ જીવ પણ કરણો ગ્રહે પણ તે નહીં તન્મય બને. ૩૫૧.
 શિલ્પી કરમફળ ભોગવે પણ તે નહીં તન્મય બને,
 ત્યમ જીવ કરમફળ ભોગવે પણ તે નહીં તન્મય બને. ૩૫૨.
 —એ રીત મત વ્યવહારનો સંક્ષેપથી વક્તવ્ય છે;
 સાંભળ વચન નિશ્ચય તણું પરિણામવિષયક જેહ છે. ૩૫૩.

જહ સિપ્પિઓ દુ ચેદું કુવ્વદિ હવદિ ય તહા અણ્ણો સે ।
 તહ જીવો વિ ય કમ્મં કુવ્વદિ હવદિ ય અણ્ણો સે ॥૩૫૪॥
 જહ ચેદું કુવ્વંતો દુ સિપ્પિઓ ણિચ્છદુવ્વિઓ હોદિ ।
 તત્તો સિયા અણ્ણો તહ ચેદુંતો દુહી જીવો ॥૩૫૫॥

યથા શિલ્પિકસ્તુ કર્મ કરોતિ ન ચ સ તુ તન્મયો ભવતિ ।
 તથા જીવોઽપિ ચ કર્મ કરોતિ ન ચ તન્મયો ભવતિ ॥૩૪૬॥
 યથા શિલ્પિકસ્તુ કરણૈઃ કરોતિ ન ચ સ તુ તન્મયો ભવતિ ।
 તથા જીવઃ કરણૈઃ કરોતિ ન ચ તન્મયો ભવતિ ॥૩૫૦॥
 યથા શિલ્પિકસ્તુ કરણાનિ ગૃહ્ણાતિ ન સં તુ તન્મયો ભવતિ ।
 તથા જીવઃ કરણાનિ તુ ગૃહ્ણાતિ ન ચ તન્મયો ભવતિ ॥૩૫૧॥

શિલ્પી કરે ચેષ્ટા અને તેનાથી તેહ અનન્ય છે,
 ત્યમ જીવ કર્મ કરે અને તેનાથી તેહ અનન્ય છે. ૩૫૪.
 ચેષ્ટા કરતો શિલ્પી જેમ દુષિત શ્રાવ્ય નિરંતરે.
 ને દુષર્થી તેહ અનન્ય, ત્યમ જીવ ચેષ્ટમાન દુષી બને. ૩૫૫.

ગાથાર્થ :—[યથા] જેમ [શિલ્પિકઃ તુ] શિલ્પી (—સોની આદિ કારીગર) [કર્મ] કુંડળ
 આદિ કર્મ [કરોતિ] કરે છે [સઃ તુ] પરંતુ તે [તન્મયઃ ન ચ ભવતિ] તન્મય (તે-મય, કુંડળાદિમય)
 થતો નથી, [તથા] તેમ [જીવઃ અપિ ચ] જીવ પણ [કર્મ] પુણ્યપાપ આદિ પુદ્ગલકર્મ [કરોતિ]
 કરે છે [ન ચ તન્મયઃ ભવતિ] પરંતુ તન્મય (પુદ્ગલકર્મમય) થતો નથી. [યથા] જેમ [શિલ્પિકઃ
 તુ] શિલ્પી [કરણૈઃ] હથોડા આદિ કરણો વડે [કરોતિ] (કર્મ) કરે છે [સઃ તુ] પરંતુ તે [તન્મયઃ
 ન ચ ભવતિ] તન્મય (હથોડા આદિ કરણોમય) થતો નથી, [તથા] તેમ [જીવઃ] જીવ [કરણૈઃ]
 (મન-વચન-કાયરૂપ) કરણો વડે [કરોતિ] (કર્મ) કરે છે [ન ચ તન્મયઃ ભવતિ] પરંતુ તન્મય
 (મન-વચન-કાયરૂપ કરણોમય) થતો નથી. [યથા] જેમ [શિલ્પિકઃ તુ] શિલ્પી [કરણાનિ] કરણોને
 [ગૃહ્ણાતિ] ગ્રહણ કરે છે [સઃ તુ] પરંતુ તે [તન્મયઃ ન ભવતિ] તન્મય થતો નથી, [તથા] તેમ
 [જીવઃ] જીવ [કરણાનિ તુ] કરણોને [ગૃહ્ણાતિ] ગ્રહણ કરે છે [ન ચ તન્મયઃ ભવતિ] પરંતુ તન્મય

યથા શિલ્પી તુ કર્મફલં ભુંક્તે ન ચ સ તુ તન્મયો ભવતિ ।
 તથા જીવઃ કર્મફલં ભુંક્તે ન ચ તન્મયો ભવતિ ॥૩૫૨॥
 એવં વ્યવહારસ્ય તુ વક્તવ્યં દર્શનં સમાસેન ।
 શૃણુ નિશ્ચયસ્ય વચનં પરિણામકૃતં તુ યદ્ભવતિ ॥૩૫૩॥
 યથા શિલ્પિકસ્તુ ચેષ્ટાં કરોતિ ભવતિ ચ તથાનન્યસ્તસ્યાઃ ।
 તથા જીવોઽપિ ચ કર્મ કરોતિ ભવતિ ચાનન્યસ્તસ્માત્ ॥૩૫૪॥
 યથા ચેષ્ટાં કુર્વાણસ્તુ શિલ્પિકો નિત્યદુઃખિતો ભવતિ ।
 તસ્માદ્ધ સ્યાદનન્યસ્તથા ચેષ્ટમાનો દુઃખી જીવઃ ॥૩૫૫॥

યથા ખલુ શિલ્પી સુવર્ણકારાદિઃ કુણ્ડલાદિપરદ્રવ્યપરિણામાત્મકં કર્મ કરોતિ,

(કરણોમય) થતો નથી. [યથા] જેમ [શિલ્પી તુ] શિલ્પી [કર્મફલં] કુંડળ આદિ કર્મના ફળને (ખાનપાન આદિને) [ભુંક્તે] ભોગવે છે [સઃ તુ] પરંતુ તે [તન્મયઃ ન ચ ભવતિ] તન્મય (ખાનપાનાદિમય) થતો નથી, [તથા] તેમ [જીવઃ] જીવ [કર્મફલં] પુણ્યપાપાદિ પુદ્ગલકર્મના ફળને (પુદ્ગલપરિણામરૂપ સુખદુઃખાદિને) [ભુંક્તે] ભોગવે છે [ન ચ તન્મયઃ ભવતિ] પરંતુ તન્મય (પુદ્ગલપરિણામરૂપ સુખદુઃખાદિમય) થતો નથી.

[એવં તુ] એ રીતે તો [વ્યવહારસ્ય દર્શનં] વ્યવહારનો મત [સમાસેન] સંક્ષેપથી [વક્તવ્યમ્] કહેવાયોગ્ય છે. [નિશ્ચયસ્ય વચનં] (હવે) નિશ્ચયનું વચન [શૃણુ] સાંભળ [યત્] કે જે [પરિણામકૃતં તુ ભવતિ] પરિણામવિષયક છે.

[યથા] જેમ [શિલ્પિકઃ તુ] શિલ્પી [ચેષ્ટાં કરોતિ] ચેષ્ટારૂપ કર્મને (પોતાના પરિણામરૂપ કર્મને) કરે છે [તથા ચ] અને [તસ્યાઃ અનન્યઃ ભવતિ] તેનાથી અનન્ય છે, [તથા] તેમ [જીવઃ અપિ ચ] જીવ પણ [કર્મ કરોતિ] (પોતાના પરિણામરૂપ) કર્મને કરે છે [ચ] અને [તસ્માત્ અનન્યઃ ભવતિ] તેનાથી અનન્ય છે. [યથા] જેમ [ચેષ્ટાં કુર્વાણઃ] ચેષ્ટારૂપ કર્મ કરતો [શિલ્પિકઃ તુ] શિલ્પી [નિત્યદુઃખિતઃ ભવતિ] નિત્ય દુઃખી થાય છે [તસ્માત્ ચ] અને તેનાથી (દુઃખથી) [અનન્યઃ સ્યાત્] અનન્ય છે, [તથા] તેમ [ચેષ્ટમાનઃ] ચેષ્ટા કરતો (પોતાના પરિણામરૂપ કર્મને કરતો) [જીવઃ] જીવ [દુઃખી] દુઃખી થાય છે (અને દુઃખથી અનન્ય છે).

ટીકા :—જેવી રીતે—શિલ્પી અર્થાત્ સોની આદિ કારીગર કુંડળ આદિ જે પરદ્રવ્ય-પરિણામાત્મક (—પરદ્રવ્યના પરિણામસ્વરૂપ) કર્મ તેને કરે છે, હથોડા આદિ જે પરદ્રવ્ય-

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

૪૯૯

હસ્તકુટ્ટકાદિભિઃ પરદ્રવ્યપરિણામાત્મકૈઃ કરણૈઃ કરોતિ, હસ્તકુટ્ટકાદીનિ પરદ્રવ્યપરિણામાત્મકાનિ કરણાનિ ગૃહ્ણાતિ, ગ્રામાદિપરદ્રવ્યપરિણામાત્મકં કુણ્ડલાદિકર્મફલં ભુંક્તે ચ, ન ત્વનેકદ્રવ્યત્વેન તતોઽન્યત્વે સતિ તન્મયો ભવતિ; તતો નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવમાત્રેણૈવ તત્ર કર્તૃકર્મભોક્તૃ-ભોગ્યત્વવ્યવહારઃ। તથાત્માપિ પુણ્યપાપાદિપુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામાત્મકં કર્મ કરોતિ, કાયવાઙ્ગનોભિઃ પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામાત્મકૈઃ કરણૈઃ કરોતિ, કાયવાઙ્ગનાંસિ પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામાત્મકાનિ કરણાનિ ગૃહ્ણાતિ, સુખદુઃખાદિપુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામાત્મકં પુણ્યપાપાદિકર્મફલં ભુંક્તે ચ, ન ત્વનેકદ્રવ્યત્વેન તતોઽન્યત્વે સતિ તન્મયો ભવતિ; તતો નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવમાત્રેણૈવ તત્ર કર્તૃકર્મભોક્તૃભોગ્યત્વવ્યવહારઃ। યથા ચ સ એવ શિલ્પી ચિકીર્ષુશ્ચેષ્ટારૂપમાત્મપરિણામાત્મકં કર્મ કરોતિ, દુઃખલક્ષણમાત્મપરિણામાત્મકં ચેષ્ટારૂપકર્મફલં ભુંક્તે ચ, એકદ્રવ્યત્વેન તતોઽન્યત્વે સતિ તન્મયશ્ચ ભવતિ; તતઃ પરિણામપરિણામિભાવેન તત્રૈવ કર્તૃકર્મભોક્તૃભોગ્યત્વનિશ્ચયઃ। તથાત્માપિ ચિકીર્ષુશ્ચેષ્ટારૂપમાત્મપરિણામાત્મકં કર્મ કરોતિ, દુઃખલક્ષણમાત્મપરિણામાત્મકં ચેષ્ટારૂપકર્મફલં

પરિણામાત્મક કરણો તેમના વડે કરે છે, હથોડા આદિ જે પરદ્રવ્યપરિણામાત્મક કરણો તેમને ગ્રહણ કરે છે અને કુંડળ આદિ કર્મનું જે ગામ આદિ પરદ્રવ્યપરિણામાત્મક ફળ તેને ભોગવે છે, પરંતુ અનેકદ્રવ્યપણાને લીધે તેમનાથી (કર્મ, કરણ આદિથી) અન્ય હોવાથી તન્મય (કર્મકરણાદિમય) થતો નથી; માટે નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવમાત્રથી જ ત્યાં કર્તા-કર્મપણાનો અને ભોક્તા-ભોગ્યપણાનો વ્યવહાર છે; તેવી રીતે—આત્મા પણ પુણ્યપાપ આદિ જે પુદ્ગલદ્રવ્ય-પરિણામાત્મક (—પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામસ્વરૂપ) કર્મ તેને કરે છે, કાય-વચન-મન એવાં જે પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામાત્મક કરણો તેમના વડે કરે છે, કાય-વચન-મન એવાં જે પુદ્ગલ-પરિણામાત્મક કરણો તેમને ગ્રહણ કરે છે અને પુણ્યપાપ આદિ કર્મનું જે સુખદુઃખ આદિ પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામાત્મક ફળ તેને ભોગવે છે, પરંતુ અનેકદ્રવ્યપણાને લીધે તેમનાથી અન્ય હોવાથી તન્મય (તે-મય) થતો નથી; માટે નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવમાત્રથી જ ત્યાં કર્તા-કર્મપણાનો અને ભોક્તા-ભોગ્યપણાનો વ્યવહાર છે.

વળી જેવી રીતે—તે જ શિલ્પી, કરવાનો ઈચ્છક વર્તતો થકો, ચેષ્ટારૂપ (અર્થાત્ કુંડળ આદિ કરવાના પોતાના પરિણામરૂપ અને હસ્ત આદિના વ્યાપારરૂપ) એવું જે સ્વપરિણામાત્મક કર્મ તેને કરે છે તથા દુઃખસ્વરૂપ એવું જે ચેષ્ટારૂપ કર્મનું સ્વપરિણામાત્મક ફળ તેને ભોગવે છે, અને એકદ્રવ્યપણાને લીધે તેમનાથી (કર્મ અને કર્મફળથી) અનન્ય હોવાથી તન્મય (કર્મમય ને કર્મફળમય) છે; માટે પરિણામપરિણામીભાવથી ત્યાં જ કર્તા-કર્મપણાનો અને ભોક્તા-ભોગ્યપણાનો નિશ્ચય છે; તેવી રીતે—આત્મા પણ, કરવાનો ઈચ્છક વર્તતો થકો, ચેષ્ટારૂપ

૫૦૦

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

ભુંકતે ચ, એકદ્રવ્યત્વેન તતોઽનન્યત્વે સતિ તન્મયશ્ચ ભવતિ; તતઃ પરિણામપરિણામિભાવેન તત્રૈવ કર્તૃકર્મભોક્તૃભોગ્યત્વનિશ્ચયઃ ।

(નર્દટક)

નનુ પરિણામ એવ કિલ કર્મ વિનિશ્ચયતઃ
સ ભવતિ નાપરસ્ય પરિણામિન એવ ભવેત્ ।
ન ભવતિ કર્તૃશૂન્યમિહ કર્મ ન ચૈકતયા
સ્થિતિરિહ વસ્તુનો ભવતુ કર્તૃ તદેવ તતઃ ॥૨૧૧॥

(પૃથ્વી)

બહિર્લુઠતિ યદ્યપિ સ્ફુટદનન્તશક્તિઃ સ્વયં
તથાપ્યપરવસ્તુનો વિશતિ નાન્યવસ્ત્વન્તરમ્ ।
સ્વભાવનિયતં યતઃ સકલમેવ વસ્ત્વિષ્યતે
સ્વભાવચલનાકુલઃ કિમિહ મોહિતઃ ક્લિશ્યતે ॥૨૧૨॥

(-રાગાદિપરિણામરૂપ અને પ્રદેશોના વ્યાપારરૂપ) એવું જે આત્મપરિણામાત્મક કર્મ તેને કરે છે તથા દુઃખસ્વરૂપ એવું જે ચેષ્ટારૂપ કર્મનું આત્મપરિણામાત્મક ફળ તેને ભોગવે છે, અને એકદ્રવ્યપણાને લીધે તેમનાથી અનન્ય હોવાથી તન્મય (તે-મય) છે; માટે પરિણામ-પરિણામીભાવથી ત્યાં જ કર્તા-કર્મપણાનો અને ભોક્તા-ભોગ્યપણાનો નિશ્ચય છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[નનુ પરિણામઃ એવ કિલ વિનિશ્ચયતઃ કર્મ] ખરેખર પરિણામ છે તે જ નિશ્ચયથી કર્મ છે, અને [સઃ પરિણામિનઃ એવ ભવેત્, અપરસ્ય ન ભવતિ] પરિણામ પોતાના આશ્રયભૂત પરિણામીનું જ હોય છે, અન્યનું નહિ (કારણ કે પરિણામો પોતપોતાના દ્રવ્યના આશ્રયે છે, અન્યના પરિણામનો અન્ય આશ્રય નથી હોતો); [ઇહ કર્મ કર્તૃશૂન્યમ્ ન ભવતિ] વળી કર્મ કર્તા વિના હોતું નથી, [ચ વસ્તુનઃ એકતયા સ્થિતિઃ ઇહ ન] તેમ જ વસ્તુની એકરૂપે સ્થિતિ (અર્થાત્ કૂટસ્થ સ્થિતિ) હોતી નથી (કારણ કે વસ્તુ દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ હોવાથી સર્વથા નિત્યપણું બાધાસહિત છે); [તતઃ તદ્ એવ કર્તૃ ભવતુ] માટે વસ્તુ પોતે જ પોતાના પરિણામરૂપ કર્મની કર્તા છે (-એ નિશ્ચય-સિદ્ધાંત છે). ૨૧૧.

હવે આગળની ગાથાઓની સૂચનારૂપે કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[સ્વયં સ્ફુટત્-અનન્ત-શક્તિઃ] જેને પોતાને અનંત શક્તિ પ્રકાશમાન છે

(રથોદ્ધતા)

વસ્તુ ચૈકમિહ નાન્યવસ્તુનો
 येन तेन खलु वस्तु वस्तु तत् ।
 निश्चयोऽयमपरोऽपरस्य कः
 किं करोति हि बहिर्लुठन्नपि ॥२१३॥

એવી વસ્તુ [બહિઃ યદ્યપિ લુઠતિ] અન્ય વસ્તુની બહાર જોકે લોટે છે [તથાપિ અન્ય-વસ્તુ અપરવસ્તુનઃ અન્તરમ્ ન વિશતિ] તોપણ અન્ય વસ્તુ અન્ય વસ્તુની અંદર પ્રવેશતી નથી, [યતઃ સકલમ્ એવ વસ્તુ સ્વભાવ-નિયતમ્ ઇષ્યતે] કારણ કે સમસ્ત વસ્તુઓ પોતપોતાના સ્વભાવમાં નિશ્ચિત છે એમ માનવામાં આવે છે. (આચાર્યદેવ કહે છે કે-) [ઇહ] આમ હોવા છતાં, [મોહિતઃ] મોહિત જીવ, [સ્વભાવ-ચલન-આકુલઃ] પોતાના સ્વભાવથી ચલિત થઈને આકુળ થતો થકો, [કિમ્ ક્લિશ્યતે] શા માટે કલેશ પામે છે?

ભાવાર્થ :—વસ્તુસ્વભાવ તો નિયમરૂપે એવો છે કે કોઈ વસ્તુમાં કોઈ વસ્તુ મળે નહિ. આમ હોવા છતાં, આ મોહી પ્રાણી, ‘પરજોયો સાથે પોતાને પારમાર્થિક સંબંધ છે’ એમ માનીને, કલેશ પામે છે, તે મોટું અજ્ઞાન છે. ૨૧૨.

ફરી આગળની ગાથાઓની સૂચનારૂપે બીજું કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ઇહ ચ] આ લોકમાં [યેન એકમ્ વસ્તુ અન્યવસ્તુનઃ ન] એક વસ્તુ અન્ય વસ્તુની નથી, [તેન ખલુ વસ્તુ તત્ વસ્તુ] તેથી ખરેખર વસ્તુ છે તે વસ્તુ જ છે—[અયમ્ નિશ્ચયઃ] એ નિશ્ચય છે. [કઃ અપરઃ] આમ હોવાથી કોઈ અન્ય વસ્તુ [અપરસ્ય બહિઃ લુઠન્ અપિ હિ] અન્ય વસ્તુની બહાર લોટતાં છતાં [કિં કરોતિ] તેને શું કરી શકે?

ભાવાર્થ :—વસ્તુનો સ્વભાવ તો એવો છે કે એક વસ્તુ અન્ય વસ્તુને પલટાવી ન શકે. જો એમ ન હોય તો વસ્તુનું વસ્તુપણું જ ન ઠરે. આમ જ્યાં એક વસ્તુ અન્યને પરિણામાવી શકતી નથી ત્યાં એક વસ્તુએ અન્યને શું કર્યું? કાંઈ ન કર્યું. ચેતન-વસ્તુ સાથે એકક્ષેત્રાવગાહરૂપે પુદ્ગલો રહેલાં છે તોપણ ચેતનને જડ કરીને પોતારૂપે તો પરિણામાવી શક્યાં નહિ; તો પછી પુદ્ગલે ચેતનને શું કર્યું? કાંઈ ન કર્યું.

આ ઉપરથી એમ સમજવું કે—વ્યવહારે પરદ્રવ્યોને અને આત્માને જ્ઞેયજ્ઞાયક સંબંધ હોવા છતાં પરદ્રવ્યો જ્ઞાયકને કાંઈ કરતાં નથી અને જ્ઞાયક પરદ્રવ્યોને કાંઈ કરતો નથી. ૨૧૩.

હવે, એ જ અર્થને દેઢ કરતું ત્રીજું કાવ્ય કહે છે :—

યત્તુ વસ્તુ કુરુતેઽન્યવસ્તુનઃ
કિઞ્ચનાપિ પરિણામિનઃ સ્વયમ્ ।
વ્યાવહારિકદૃશૈવ તન્મતં
નાન્યદસ્તિ કિમપીહ નિશ્ચયાત્ ॥૨૧૪॥

જહ સેડિયા દુ ણ પરસ્સ સેડિયા સેડિયા ય સા હોદિ ।

તહ જાણગો દુ ણ પરસ્સ જાણગો જાણગો સો દુ ॥૩૫૬॥

શ્લોકાર્થ :—[વસ્તુ] એક વસ્તુ [સ્વયમ્ પરિણામિનઃ અન્ય-વસ્તુનઃ] સ્વયં પરિણમતી અન્ય વસ્તુને [કિઞ્ચન અપિ કુરુતે] કાંઈ પણ કરી શકે છે—[યત્ તુ] એમ જે માનવામાં આવે છે, [તત્ વ્યાવહારિક-દૃશા એવ મતમ્] તે વ્યવહારદૃષ્ટિથી જ માનવામાં આવે છે. [નિશ્ચયાત્] નિશ્ચયથી [ઇહ અન્યત્ કિમ્ અપિ ન અસ્તિ] આ લોકમાં અન્ય વસ્તુને અન્ય વસ્તુ કાંઈ પણ નથી (અર્થાત્ એક વસ્તુને અન્ય વસ્તુ સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નથી).

ભાવાર્થ :—એક દ્રવ્યના પરિણમનમાં અન્ય દ્રવ્ય નિમિત્ત દેખીને એમ કહેવું કે ‘અન્ય દ્રવ્યે આ કર્યું’, તે વ્યવહારનયની દૃષ્ટિથી જ છે; નિશ્ચયથી તો તે દ્રવ્યમાં અન્ય દ્રવ્યે કાંઈ કર્યું નથી. વસ્તુના પર્યાયસ્વભાવને લીધે વસ્તુનું પોતાનું જ એક અવસ્થાથી બીજી અવસ્થારૂપ પરિણમન થાય છે; તેમાં અન્ય વસ્તુ પોતાનું કાંઈ ભેળવી શકતી નથી.

આ ઉપરથી એમ સમજવું કે—પરદ્રવ્યરૂપ જ્ઞેય પદાર્થો તેમના ભાવે પરિણમે છે અને જ્ઞાયક આત્મા પોતાના ભાવે પરિણમે છે; તેઓ એકબીજાને પરસ્પર કાંઈ કરી શકતા નથી. માટે ‘જ્ઞાયક પરદ્રવ્યોને જાણે છે’ એમ વ્યવહારથી જ માનવામાં આવે છે; નિશ્ચયથી જ્ઞાયક તો બસ જ્ઞાયક જ છે. ૨૧૪.

(‘ખડી તો ખડી જ છે’—એ નિશ્ચય છે; ‘ખડી-સ્વભાવે પરિણમતી ખડી ભીંત-સ્વભાવે પરિણમતી ભીંતને સફેદ કરે છે’ એમ કહેવું તે પણ વ્યવહારકથન છે. તેવી રીતે ‘જ્ઞાયક તો જ્ઞાયક જ છે’—એ નિશ્ચય છે; ‘જ્ઞાયકસ્વભાવે પરિણમતો જ્ઞાયક પરદ્રવ્યસ્વભાવે પરિણમતાં એવાં પરદ્રવ્યોને જાણે છે’ એમ કહેવું તે પણ વ્યવહારકથન છે.) આવા નિશ્ચય-વ્યવહાર કથનને હવે ગાથાઓમાં દેષ્ટાંત દ્વારા સ્પષ્ટ કહે છે :—

જ્યમ સેટિકા નથી પર તણી, છે સેટિકા બસ સેટિકા,
જ્ઞાયક નથી ત્યમ પર તણો, જ્ઞાયક ખરે જ્ઞાયક તથા; ૩૫૬.

જહ સેડિયા દુ ણ પરસ્સ સેડિયા સેડિયા ય સા હોદિ ।
 તહ પાસગો દુ ણ પરસ્સ પાસગો પાસગો સો દુ ॥૩૫૭॥
 જહ સેડિયા દુ ણ પરસ્સ સેડિયા સડિયા ય સા હોદિ ।
 તહ સંજદો દુ ણ પરસ્સ સંજદો સંજદો સો દુ ॥૩૫૮॥
 જહ સેડિયા દુ ણ પરસ્સ સેડિયા સેડિયા ય સા હોદિ ।
 તહ દંસણં તુ ણ પરસ્સ દંસણં દંસણં તં તુ ॥૩૫૯॥
 એવં તુ ણિચ્છયણયસ્સ ભાસિદં ણાણદંસણચરિત્તે ।
 સુણુ વવહારણયસ્સ ય વત્તવ્વં સે સમાસેણ ॥૩૬૦॥
 જહ પરદવ્વં સેડિદિ હુ સેડિયા અપ્પણો સહાવેણ ।
 તહ પરદવ્વં જાણદિ ણાદા વિ સણ ભાવેણ ॥૩૬૧॥
 જહ પરદવ્વં સેડિદિ હુ સેડિયા અપ્પણો સહાવેણ ।
 તહ પરદવ્વં પરસદિ જીવો વિ સણ ભાવેણ ॥૩૬૨॥

જ્યમ સેટિકા નથી પર તણી, છે સેટિકા બસ સેટિકા,
 દર્શક નથી ત્યમ પર તણો, દર્શક ખરે દર્શક તથા; ૩૫૭.
 જ્યમ સેટિકા નથી પર તણી, છે સેટિકા બસ સેટિકા,
 સંયત નથી ત્યમ પર તણો, સંયત ખરે સંયત તથા; ૩૫૮.
 જ્યમ સેટિકા નથી પર તણી, છે સેટિકા બસ સેટિકા,
 દર્શન નથી ત્યમ પર તણું, દર્શન ખરે દર્શન તથા. ૩૫૯.
 એમ જ્ઞાન-દર્શન-ચરિતવિષયક કથન નિશ્ચયનય તણું;
 સાંભળ કથન સંક્ષેપથી એના વિષે વ્યવહારનું. ૩૬૦.
 જ્યમ નિજ સ્વભાવથી સેટિકા પરદ્રવ્યને ધોળું કરે,
 જ્ઞાતાય એ રીત જાણતો નિજ ભાવથી પરદ્રવ્યને; ૩૬૧.
 જ્યમ નિજ સ્વભાવથી સેટિકા પરદ્રવ્યને ધોળું કરે,
 આત્માય એ રીત દેખતો નિજ ભાવથી પરદ્રવ્યને; ૩૬૨.

જહ પરદવ્વં સેડદિ દુ સેડિયા અપ્પણો સહાવેણ ।
 તહ પરદવ્વં વિજહદિ ણાદા વિ સણ ભાવેણ ॥૩૬૩॥
 જહ પરદવ્વં સેડદિ હુ સેડિયા અપ્પણો સહાવેણ ।
 તહ પરદવ્વં સદ્દહદિ સમ્મદિટ્ઠી સહાવેણ ॥૩૬૪॥
 એવં વવહારસ્સ દુ વિણિચ્છઓ ણાણદંસણચરિત્તે ।
 ભણિદો અણ્ણેસુ વિ પજ્જણેસુ એમેવ ણાદવ્વો ॥૩૬૫॥
 યથા સેટિકા તુ ન પરસ્ય સેટિકા સેટિકા ચ સા ભવતિ ।
 તથા જ્ઞાયકસ્તુ ન પરસ્ય જ્ઞાયકો જ્ઞાયકઃ સ તુ ॥૩૬૬॥
 યથા સેટિકા તુ ન પરસ્ય સેટિકા સેટિકા ચ સા ભવતિ ।
 તથા દર્શકસ્તુ ન પરસ્ય દર્શકો દર્શકઃ સ તુ ॥૩૬૭॥
 યથા સેટિકા તુ ન પરસ્ય સેટિકા સેટિકા ચ સા ભવતિ ।
 તથા સંયતસ્તુ ન પરસ્ય સંયતઃ સંયતઃ સ તુ ॥૩૬૮॥

જ્યમ નિજ સ્વભાવથી સેટિકા પરદ્રવ્યને ધોળું કરે,
 જ્ઞાતાય એ રીતે વ્યજ્ઞતો નિજ ભાવથી પરદ્રવ્યને; ૩૬૩.
 જ્યમ નિજ સ્વભાવથી સેટિકા પરદ્રવ્યને ધોળું કરે,
 સુદૃષ્ટિ એ રીતે શ્રદ્ધતો નિજ ભાવથી પરદ્રવ્યને. ૩૬૪.
 એમ જ્ઞાન-દર્શન-ચરિતમાં નિર્ણય કહ્યો વ્યવહારનો,
 ને અન્ય પર્યાયો વિષે પણ એ જ રીતે જાણવો. ૩૬૫.

ગાથાર્થ :—(જોકે વ્યવહારે પરદ્રવ્યોને અને આત્માને જ્ઞેય-જ્ઞાયક, દેશ્ય-દર્શક, ત્યાજ્ય-
 ત્યાજક ઇત્યાદિ સંબંધ છે, તોપણ નિશ્ચયે તો આ પ્રમાણે છે :—) [યથા] જેમ [સેટિકા તુ]
 ખડી [પરસ્ય ન] પરની (—ભીંત આદિની) નથી, [સેટિકા] ખડી [સા ચ સેટિકા ભવતિ] તે તો
 ખડી જ છે, [તથા] તેમ [જ્ઞાયકઃ તુ] જ્ઞાયક (જાણનારો, આત્મા) [પરસ્ય ન] પરનો (પરદ્રવ્યનો)
 નથી, [જ્ઞાયકઃ] જ્ઞાયક [સઃ તુ જ્ઞાયકઃ] તે તો જ્ઞાયક જ છે. [યથા] જેમ [સેટિકા તુ] ખડી
 [પરસ્ય ન] પરની નથી, [સેટિકા] ખડી [સા ચ સેટિકા ભવતિ] તે તો ખડી જ છે, [તથા] તેમ
 [દર્શકઃ તુ] દર્શક (દેખનારો, આત્મા) [પરસ્ય ન] પરનો નથી, [દર્શકઃ] દર્શક [સઃ તુ દર્શકઃ]

યથા સેટિકા તુ ન પરસ્ય સેટિકા સેટિકા ચ સા ભવતિ ।
 તથા દર્શનં તુ ન પરસ્ય દર્શનં દર્શનં તત્તુ ॥૩૫૬॥
 એવં તુ નિશ્ચયનયસ્ય ભાષિતં જ્ઞાનદર્શનચરિત્રે ।
 શૃણુ વ્યવહારનયસ્ય ચ વક્તવ્યં તસ્ય સમાસેન ॥૩૬૦॥
 યથા પરદ્રવ્યં સેટયતિ સેટિકાત્મનઃ સ્વભાવેન ।
 તથા પરદ્રવ્યં જ્ઞાતાપિ જ્ઞાતાપિ સ્વકેન ભાવેન ॥૩૬૧॥
 યથા પરદ્રવ્યં સેટયતિ સેટિકાત્મનઃ સ્વભાવેન ।
 તથા પરદ્રવ્યં પશ્યતિ જીવોઽપિ સ્વકેન ભાવેન ॥૩૬૨॥
 યથા પરદ્રવ્યં સેટયતિ સેટિકાત્મનઃ સ્વભાવેન ।
 તથા પરદ્રવ્યં વિજહાતિ જ્ઞાતાપિ સ્વકેન ભાવેન ॥૩૬૩॥
 યથા પરદ્રવ્યં સેટયતિ સેટિકાત્મનઃ સ્વભાવેન ।
 તથા પરદ્રવ્યં શ્રદ્ધત્તે સમ્યગ્દર્શિઃ સ્વભાવેન ॥૩૬૪॥

તે તો દર્શક જ છે. [યથા] જેમ [સેટિકા તુ] ખડી [પરસ્ય ન] પરની (–ભીંત આદિની) નથી, [સેટિકા] ખડી [સા ચ સેટિકા ભવતિ] તે તો ખડી જ છે, [તથા] તેમ [સંયતઃ તુ] સંયત (ત્યાગ કરનારો, આત્મા) [પરસ્ય ન] પરનો (–પરદ્રવ્યનો) નથી, [સંયતઃ] સંયત [સઃ તુ સંયતઃ] તે તો સંયત જ છે. [યથા] જેમ [સેટિકા તુ] ખડી [પરસ્ય ન] પરની નથી, [સેટિકા] ખડી [સા ચ સેટિકા ભવતિ] તે તો ખડી જ છે, [તથા] તેમ [દર્શનં તુ] દર્શન અર્થાત્ શ્રદ્ધાન [પરસ્ય ન] પરનું નથી, [દર્શનં તત્ તુ દર્શનમ્] દર્શન તે તો દર્શન જ છે અર્થાત્ શ્રદ્ધાન તે તો શ્રદ્ધાન જ છે.

[એવં તુ] એ પ્રમાણે [જ્ઞાનદર્શનચરિત્રે] જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર વિષે [નિશ્ચયનયસ્ય ભાષિતમ્] નિશ્ચયનયનું કથન છે. [તસ્ય ચ] વળી તે વિષે [સમાસેન] સંક્ષેપથી [વ્યવહારનયસ્ય વક્તવ્યં] વ્યવહારનયનું કથન [શૃણુ] સાંભળ.

[યથા] જેમ [સેટિકા] ખડી [આત્મનઃ સ્વભાવેન] પોતાના સ્વભાવથી [પરદ્રવ્યં] (ભીંત આદિ) પરદ્રવ્યને [સેટયતિ] સકેદ કરે છે, [તથા] તેમ [જ્ઞાતા અપિ] જ્ઞાતા પણ [સ્વકેન ભાવેન] પોતાના સ્વભાવથી [પરદ્રવ્યં] પરદ્રવ્યને [જ્ઞાતાપિ] જાણે છે. [યથા] જેમ [સેટિકા] ખડી [આત્મનઃ સ્વભાવેન] પોતાના સ્વભાવથી [પરદ્રવ્યં] પરદ્રવ્યને [સેટયતિ] સકેદ કરે છે, [તથા] તેમ [જીવઃ અપિ] જીવ પણ [સ્વકેન ભાવેન] પોતાના સ્વભાવથી [પરદ્રવ્યં] પરદ્રવ્યને [પશ્યતિ] દેખે છે. [યથા] જેમ [સેટિકા] ખડી [આત્મનઃ સ્વભાવેન] પોતાના સ્વભાવથી [પરદ્રવ્યં] પરદ્રવ્યને [સેટયતિ]

एवं व्यवहारस्य तु विनिश्चयो ज्ञानदर्शनचरित्रे ।
भणितोऽन्येष्वपि पर्यायेषु एवमेव ज्ञातव्यः ॥३६५॥

સેટિકાત્ર તાવચ્છેતગુણનિર્ભરસ્વભાવં દ્રવ્યમ્ । તસ્ય તુ વ્યવહારેણ શ્વૈત્યં કુડ્યાદિપરદ્રવ્યમ્ । અથાત્ર કુડ્યાદેઃ પરદ્રવ્યસ્ય શ્વૈત્યસ્ય શ્વેતયિત્રી સેટિકા કિં ભવતિ કિં ન ભવતીતિ તદુભયતત્ત્વસમ્બન્ધો મીમાંસ્યતે—યદિ સેટિકા કુડ્યાદેર્ભવતિ તદા યસ્ય યદ્રવતિ તત્તદેવ ભવતિ, યથાત્મનો જ્ઞાનં ભવદાત્મૈવ ભવતીતિ તત્ત્વસમ્બન્ધે જીવતિ સેટિકા કુડ્યાદેર્ભવન્તી કુડ્યાદિરેવ ભવેત્; એવં સતિ સેટિકાયાઃ સ્વદ્રવ્યોચ્છેદઃ । ન ચ દ્રવ્યાન્તરસદ્ગમસ્ય પૂર્વમેવ પ્રતિષિદ્ધત્વાદ્રવ્યસ્યાસ્ત્યુચ્છેદઃ । તતો ન ભવતિ સેટિકા કુડ્યાદેઃ । યદિ ન ભવતિ સેટિકા કુડ્યાદેસ્તર્હિ કસ્ય સેટિકા ભવતિ ? સેટિકાયા એવ સેટિકા ભવતિ । નનુ કતરાઽન્યા સેટિકા સેટિકાયાઃ

સફેદ કરે છે, [તથા] તેમ [જ્ઞાતા અપિ] જ્ઞાતા પણ [સ્વકેન ભાવેન] પોતાના સ્વભાવથી [પરદ્રવ્યં] પરદ્રવ્યને [વિજહાતિ] ત્યાગે છે. [યથા] જેમ [સેટિકા] ખડી [આત્મનઃ સ્વભાવેન] પોતાના સ્વભાવથી [પરદ્રવ્યં] પરદ્રવ્યને [સેટયતિ] સફેદ કરે છે, [તથા] તેમ [સમ્યગ્દષ્ટિઃ] સમ્યગ્દષ્ટિ [સ્વભાવેન] પોતાના સ્વભાવથી [પરદ્રવ્યં] પરદ્રવ્યને [શ્રદ્ધત્તે] શ્રદ્ધે છે. [એવં તુ] આ પ્રમાણે [જ્ઞાનદર્શનચરિત્રે] જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર વિષે [વ્યવહારનયસ્ય વિનિશ્ચયઃ] વ્યવહારનયનો નિર્ણય [ભણિતઃ] કહ્યો; [અન્યેષુ પર્યાયેષુ અપિ] બીજા પર્યાયો વિષે પણ [એવમ્ એવ જ્ઞાતવ્યઃ] એ રીતે જ જાણવો.

ટીકા :—આ જગતમાં ખડી છે તે શ્વેતગુણથી ભરેલા સ્વભાવવાળું દ્રવ્ય છે. ભીંત-આદિ પરદ્રવ્ય વ્યવહારે તે ખડીનું શ્વૈત્ય છે (અર્થાત્ ખડી વડે શ્વેત કરાવાયોગ્ય પદાર્થ છે). હવે, ‘શ્વેત કરનારી ખડી, શ્વેત કરાવાયોગ્ય જે ભીંત-આદિ પરદ્રવ્ય તેની છે કે નથી?’ —એમ તે બન્નેનો તાત્ત્વિક (પારમાર્થિક) સંબંધ અહીં વિચારવામાં આવે છે :—જો ખડી ભીંત-આદિ પરદ્રવ્યની હોય તો શું થાય તે પ્રથમ વિચારીએ : ‘જેનું જે હોય તે તે જ હોય, જેમ આત્માનું જ્ઞાન હોવાથી જ્ઞાન તે આત્મા જ છે (—જુદું દ્રવ્ય નથી);’—આવો તાત્ત્વિક સંબંધ જીવંત (અર્થાત્ વિદ્યમાન) હોવાથી, ખડી જો ભીંત-આદિની હોય તો ખડી તે ભીંત-આદિ જ હોય (અર્થાત્ ખડી ભીંત-આદિસ્વરૂપ જ હોવી જોઈએ, ભીંત-આદિથી જુદું દ્રવ્ય ન હોવું જોઈએ); એમ હોતાં, ખડીના સ્વદ્રવ્યનો ઉચ્છેદ (નાશ) થાય. પરંતુ દ્રવ્યનો ઉચ્છેદ તો થતો નથી, કારણ કે એક દ્રવ્યનું અન્ય દ્રવ્યરૂપે સંક્રમણ થવાનો તો પૂર્વે જ નિષેધ કર્યો

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

૫૦૭

યસ્યા: સેટિકા ભવતિ? ન ખલ્વન્યા સેટિકા સેટિકાયાઃ, કિન્તુ સ્વસ્વામ્યંશાવેવાન્યૌ। કિમત્ર સાધ્યં સ્વસ્વામ્યંશવ્યવહારેણ? ન કિમપિ। તર્હિ ન કસ્યાપિ સેટિકા, સેટિકા સેટિકૈવેતિ નિશ્ચયઃ। યથાયં દૃષ્ટાન્તસ્તથાયં દાર્ષ્ટાન્તિકઃ—ચેતયિતાત્ર તાવદ્ જ્ઞાનગુણનિર્ભરસ્વભાવં દ્રવ્યમ્। તસ્ય તુ વ્યવહારેણ જ્ઞેયં પુદ્ગલાદિપરદ્રવ્યમ્। અથાત્ર પુદ્ગલાદેઃ પરદ્રવ્યસ્ય જ્ઞેયસ્ય જ્ઞાયકશ્ચેતયિતા કિં ભવતિ કિં ન ભવતીતિ તદુભયતત્ત્વ-સમ્બન્ધો મીમાંસ્યતે—યદિ ચેતયિતા પુદ્ગલાદેર્ભવતિ તદા યસ્ય યદ્ભવતિ તત્તદેવ ભવતિ યથાત્મનો જ્ઞાનં ભવદાત્મૈવ ભવતીતિ તત્ત્વસમ્બન્ધે જીવતિ ચેતયિતા પુદ્ગલાદેર્ભવન્ પુદ્ગલાદિરેવ ભવેત્; એવં સતિ ચેતયિતુઃ સ્વદ્રવ્યોચ્છેદઃ। ન ચ દ્રવ્યાન્તર-સદ્ગમસ્ય પૂર્વમેવ પ્રતિષિદ્ધત્વાદ્રવ્યસ્યાસ્ત્યુચ્છેદઃ। તતો ન ભવતિ ચેતયિતા પુદ્ગલાદેઃ। યદિ ન ભવતિ ચેતયિતા પુદ્ગલાદેસ્તર્હિ કસ્ય ચેતયિતા ભવતિ? ચેતયિતુરેવ ચેતયિતા ભવતિ। નનુ કતરોઽન્યશ્ચેતયિતા ચેતયિતુર્યસ્ય ચેતયિતા ભવતિ? ન

છે. માટે (એ સિદ્ધ થયું કે) ખડી ભીંત-આદિની નથી. (આગળ વિચારીએ :) જો ખડી ભીંત-આદિની નથી, તો ખડી કોની છે? ખડીની જ ખડી છે. (આ) ખડીથી જુદી એવી બીજી કઈ ખડી છે કે જેની (આ) ખડી છે? (આ) ખડીથી જુદી અન્ય કોઈ ખડી નથી, પરંતુ તેઓ બે સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશો જ છે. અહીં સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશોના વ્યવહારથી શું સાધ્ય છે? કાંઈ સાધ્ય નથી. તો પછી ખડી કોઈની નથી, ખડી ખડી જ છે—એ નિશ્ચય છે. (એ પ્રમાણે દૃષ્ટાંત કહ્યું.) જેમ આ દૃષ્ટાંત છે, તેમ આ (નીચે પ્રમાણે) દાર્ષ્ટાંત છે :—આ જગતમાં ચેતયિતા (ચેતનારો અર્થાત્ આત્મા) છે તે જ્ઞાનગુણથી ભરેલા સ્વભાવવાળું દ્રવ્ય છે. પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્ય વ્યવહારે તે ચેતયિતાનું (આત્માનું) જ્ઞેય છે. હવે, ‘જ્ઞાયક (અર્થાત્ જાણનારો) ચેતયિતા, જ્ઞેય (અર્થાત્ જણાવાયોગ્ય) જે પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્ય તેનો છે કે નથી?’—એમ તે બન્નેનો તાત્ત્વિક સંબંધ અહીં વિચારવામાં આવે છે :—જો ચેતયિતા પુદ્ગલાદિનો હોય તો શું થાય તે પ્રથમ વિચારીએ : ‘જેનું જે હોય તે તે જ હોય, જેમ આત્માનું જ્ઞાન હોવાથી જ્ઞાન તે આત્મા જ છે;’—આવો તાત્ત્વિક સંબંધ જીવંત (અર્થાત્ છતો) હોવાથી, ચેતયિતા જો પુદ્ગલાદિનો હોય તો ચેતયિતા તે પુદ્ગલાદિ જ હોય (અર્થાત્ ચેતયિતા પુદ્ગલાદિસ્વરૂપ જ હોવો જોઈએ, પુદ્ગલાદિથી જુદું દ્રવ્ય ન હોવું જોઈએ); એમ હોતાં, ચેતયિતાના સ્વદ્રવ્યનો ઉચ્છેદ થાય. પરંતુ દ્રવ્યનો ઉચ્છેદ તો થતો નથી, કારણ કે એક દ્રવ્યનું અન્ય દ્રવ્યરૂપે સંક્રમણ થવાનો તો પૂર્વે જ નિષેધ કર્યો છે. માટે (એ સિદ્ધ થયું કે) ચેતયિતા પુદ્ગલાદિનો નથી. (આગળ વિચારીએ :) જો ચેતયિતા પુદ્ગલાદિનો નથી તો ચેતયિતા કોનો છે? ચેતયિતાનો જ ચેતયિતા છે. (આ) ચેતયિતાથી જુદો એવો બીજો કયો ચેતયિતા છે

૫૦૮

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

ખલ્વન્યશ્ચેતયિતા ચેતયિતુઃ, કિન્તુ સ્વસ્વામ્યંશાવેવાન્યૌ। કિમત્ર સાધ્યં સ્વસ્વામ્યંશ-
વ્યવહારેણ? ન કિમપિ। તર્હિ ન કસ્યાપિ જ્ઞાયકઃ, જ્ઞાયકો જ્ઞાયક એવેતિ નિશ્ચયઃ।

કિચ્ચ સેટિકાત્ર તાવચ્છેતગુણનિર્ભરસ્વભાવં દ્રવ્યમ્। તસ્ય તુ વ્યવહારેણ શ્વૈત્યં
કુડ્યાદિપરદ્રવ્યમ્। અથાત્ર કુડ્યાદેઃ પરદ્રવ્યસ્ય શ્વૈત્યસ્ય શ્વેતયિત્રી સેટિકા કિં ભવતિ
કિં ન ભવતીતિ તદુભયતત્ત્વસમ્બન્ધો મીમાંસ્યતે—યદિ સેટિકા કુડ્યાદેર્ભવતિ તદા
યસ્ય યદ્રવતિ તત્તદેવ ભવતિ યથાત્મનો જ્ઞાનં ભવદાત્મૈવ ભવતીતિ તત્ત્વસમ્બન્ધે જીવતિ
સેટિકા કુડ્યાદેર્ભવન્તી કુડ્યાદિરેવ ભવેત્; એવં સતિ સેટિકાયાઃ સ્વદ્રવ્યોચ્છેદઃ।
ન ચ દ્રવ્યાન્તરસદ્ગમસ્ય પૂર્વમેવ પ્રતિષિદ્ધત્વાદ્રવ્યસ્યાસ્ત્યુચ્છેદઃ। તતો ન ભવતિ સેટિકા
કુડ્યાદેઃ। યદિ ન ભવતિ સેટિકા કુડ્યાદેસ્તર્હિ કસ્ય સેટિકા ભવતિ? સેટિકાયા
એવ સેટિકા ભવતિ। નનુ કતરાઽન્યા સેટિકા સેટિકાયાઃ યસ્યાઃ સેટિકા ભવતિ? ન ખલ્વન્યા

કે જેનો (આ) ચેતયિતા છે? (આ) ચેતયિતાથી જુદો અન્ય કોઈ ચેતયિતા નથી, પરંતુ તેઓ
બે સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશો જ છે. અહીં સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશોના વ્યવહારથી શું સાધ્ય છે? કાંઈ
સાધ્ય નથી. તો પછી જ્ઞાયક કોઈનો નથી, જ્ઞાયક જ્ઞાયક જ છે—એ નિશ્ચય છે.

(આ રીતે અહીં એમ બતાવ્યું કે : ‘આત્મા પરદ્રવ્યને જાણે છે’—એ વ્યવહારકથન
છે; ‘આત્મા પોતાને જાણે છે’—એમ કહેવામાં પણ સ્વ-સ્વામીઅંશરૂપ વ્યવહાર છે; ‘જ્ઞાયક
જ્ઞાયક જ છે’—એ નિશ્ચય છે.)

વળી (જેવી રીતે જ્ઞાયક વિષે દૃષ્ટાંત-દાર્ષ્ટાંતથી કહ્યું) એવી રીતે દર્શક વિષે કહેવામાં
આવે છે :—આ જગતમાં ખડી છે તે શ્વેતગુણથી ભરેલા સ્વભાવવાળું દ્રવ્ય છે. ભીંત-આદિ
પરદ્રવ્ય વ્યવહારે તે ખડીનું શ્વૈત્ય છે (અર્થાત્ ખડી વડે શ્વેત કરાવાયોગ્ય પદાર્થ છે). હવે,
‘શ્વેત કરનારી ખડી, શ્વેત કરાવાયોગ્ય જે ભીંત-આદિ પરદ્રવ્ય તેની છે કે નથી?’—એમ તે
બન્નેનો તાત્ત્વિક સંબંધ અહીં વિચારવામાં આવે છે :—જો ખડી ભીંત-આદિ પરદ્રવ્યની હોય
તો શું થાય તે પ્રથમ વિચારીએ : ‘જેનું જે હોય તે તે જ હોય, જેમ આત્માનું જ્ઞાન હોવાથી
જ્ઞાન તે આત્મા જ છે;’—આવો તાત્ત્વિક સંબંધ જીવંત હોવાથી, ખડી જો ભીંત-આદિની
હોય તો ખડી તે ભીંત-આદિ જ હોય (અર્થાત્ ખડી ભીંત-આદિસ્વરૂપ જ હોવી જોઈએ);
એમ હોતાં, ખડીના સ્વદ્રવ્યનો ઉચ્છેદ થાય. પરંતુ દ્રવ્યનો ઉચ્છેદ તો થતો નથી, કારણ કે
એક દ્રવ્યનું અન્ય દ્રવ્યરૂપે સંક્રમણ થવાનો તો પૂર્વે જ નિષેધ કર્યો છે. માટે (એ સિદ્ધ થયું
કે) ખડી ભીંત-આદિની નથી. (આગળ વિચારીએ :) જો ખડી ભીંત-આદિની નથી તો ખડી

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

૫૦૯

સેટિકા સેટિકાયાઃ, કિન્તુ સ્વસ્વામ્યંશાવેવાન્યૌ। કિમત્ર સાધ્યં સ્વસ્વામ્યંશવ્યવહારેણ? ન કિમપિ। તર્હિ ન કસ્યાપિ સેટિકા, સેટિકા સેટિકૈવેતિ નિશ્ચયઃ। યથાયં દષ્ટાન્તસ્તથાયં દાર્ષાન્તિકઃ—ચેતયિતાત્ર તાવદર્શનગુણનિર્ભરસ્વભાવં દ્રવ્યમ્। તસ્ય તુ વ્યવહારેણ દૃશ્યં પુદ્ગલાદિપરદ્રવ્યમ્। અથાત્ર પુદ્ગલાદેઃ પરદ્રવ્યસ્ય દૃશ્યસ્ય દર્શકશ્ચેતયિતા કિં ભવતિ કિં ન ભવતીતિ તદુભયતત્ત્વસમ્બન્ધો મીમાંસ્યતે—યદિ ચેતયિતા પુદ્ગલાદેર્ભવતિ તદા યસ્ય યદ્ભવતિ તત્તદેવ ભવતિ યથાત્મનો જ્ઞાનં ભવદાત્મૈવ ભવતીતિ તત્ત્વસમ્બન્ધે જીવતિ ચેતયિતા પુદ્ગલાદેર્ભવન્ પુદ્ગલાદિરેવ ભવેત્; એવં સતિ ચેતયિતુઃ સ્વદ્રવ્યોચ્છેદઃ। ન ચ દ્રવ્યાન્તરસદ્ગમસ્ય પૂર્વમેવ પ્રતિષિદ્ધત્વાદ્રવ્યસ્યાસ્ત્યુચ્છેદઃ। તતો ન ભવતિ ચેતયિતા પુદ્ગલાદેઃ। યદિ ન ભવતિ ચેતયિતા પુદ્ગલાદેસ્તર્હિ કસ્ય ચેતયિતા ભવતિ? ચેતયિતુરેવ ચેતયિતા ભવતિ। નનુ કતરોઽન્યશ્ચેતયિતા ચેતયિતુર્યસ્ય ચેતયિતા ભવતિ? ન ચત્વન્યશ્ચેતયિતા ચેતયિતુઃ, કિન્તુ સ્વસ્વામ્યંશાવેવાન્યૌ। કિમત્ર સાધ્યં સ્વસ્વામ્યંશવ્યવહારેણ? ન કિમપિ।

કોની છે? ખડીની જ ખડી છે. (આ) ખડીથી જુદી એવી બીજી કઈ ખડી છે કે જેની (આ) ખડી છે? (આ) ખડીથી જુદી અન્ય કોઈ ખડી નથી, પરંતુ તેઓ બે સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશો જ છે. અહીં સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશોના વ્યવહારથી શું સાધ્ય છે? કાંઈ સાધ્ય નથી. તો પછી ખડી કોઈની નથી, ખડી ખડી જ છે—એ નિશ્ચય છે. જેમ આ દેષ્ટાંત છે, તેમ આ (નીચે પ્રમાણે) દાર્ષાંત છે :—આ જગતમાં ચેતયિતા છે તે દર્શનગુણથી ભરેલા સ્વભાવવાળું દ્રવ્ય છે. પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્ય વ્યવહારે તે ચેતયિતાનું દૃશ્ય છે. હવે, ‘દર્શક (દેખનારો અથવા શ્રદ્ધનારો) ચેતયિતા, દૃશ્ય (દેખાવાયોગ્ય અથવા શ્રદ્ધાવાયોગ્ય) જે પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્ય તેનો છે કે નથી?’—એમ તે બન્નેનો તાત્ત્વિક સંબંધ અહીં વિચારવામાં આવે છે :—જો ચેતયિતા પુદ્ગલાદિનો હોય તો શું થાય તે પ્રથમ વિચારીએ : ‘જેનું જે હોય તે તે જ હોય, જેમ આત્માનું જ્ઞાન હોવાથી જ્ઞાન તે આત્મા જ છે;’—આવો તાત્ત્વિક સંબંધ જીવંત હોવાથી, ચેતયિતા જો પુદ્ગલાદિનો હોય તો ચેતયિતા તે પુદ્ગલાદિ જ હોય (અર્થાત્ ચેતયિતા પુદ્ગલાદિસ્વરૂપ જ હોવો જોઈએ); એમ હોતાં, ચેતયિતાના સ્વદ્રવ્યનો ઉચ્છેદ થાય. પરંતુ દ્રવ્યનો ઉચ્છેદ તો થતો નથી, કારણ કે એક દ્રવ્યનું અન્ય દ્રવ્યરૂપે સંક્રમણ થવાનો તો પૂર્વે જ નિષેધ કર્યો છે. માટે (એ સિદ્ધ થયું કે) ચેતયિતા પુદ્ગલાદિનો નથી. (આગળ વિચારીએ:) જો ચેતયિતા પુદ્ગલાદિનો નથી તો ચેતયિતા કોનો છે? ચેતયિતાનો જ ચેતયિતા છે. (આ) ચેતયિતાથી જુદો એવો બીજો કયો ચેતયિતા છે કે જેનો (આ) ચેતયિતા છે? (આ) ચેતયિતાથી જુદો અન્ય કોઈ ચેતયિતા નથી, પરંતુ તેઓ બે સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશો જ

તર્હિ ન કસ્યાપિ દર્શકઃ, દર્શકો દર્શક એવેતિ નિશ્ચયઃ।

અપિ ચ સેટિકાત્ર તાવચ્છેતગુણનિર્ભરસ્વભાવં દ્રવ્યમ્। તસ્ય તુ વ્યવહારેણ શ્વૈત્યં કુઙ્ચાદિપરદ્રવ્યમ્। અથાત્ર કુઙ્ચાદેઃ પરદ્રવ્યસ્ય શ્વૈત્યસ્ય શ્વેતયિત્રી સેટિકા કિં ભવતિ કિં ન ભવતીતિ તદુભયતત્ત્વસમ્બન્ધો મીમાંસ્યતે—યદિ સેટિકા કુઙ્ચાદેર્ભવતિ તદા યસ્ય યદ્ભવતિ તત્તદેવ ભવતિ યથાત્મનો જ્ઞાનં ભવદાત્મૈવ ભવતીતિ તત્ત્વસમ્બન્ધે જીવતિ સેટિકા કુઙ્ચાદેર્ભવન્તી કુઙ્ચાદિરેવ ભવેત્, એવં સતિ સેટિકાયાઃ સ્વદ્રવ્યોચ્છેદઃ। ન ચ દ્રવ્યાન્તરસદ્ભૂમસ્ય પૂર્વમેવ પ્રતિષિદ્ધત્વાદ્રવ્યસ્યાસ્ત્યુચ્છેદઃ। તતો ન ભવતિ સેટિકા કુઙ્ચાદેઃ। યદિ ન ભવતિ સેટિકા કુઙ્ચાદેસ્તર્હિ કસ્ય સેટિકા ભવતિ? સેટિકાયા એવ સેટિકા ભવતિ। નનુ કતરાઽન્યા સેટિકા સેટિકાયા યસ્યાઃ સેટિકા ભવતિ? ન ખલ્વન્યા

છે. અહીં સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશોના વ્યવહારથી શું સાધ્ય છે? કંઈ સાધ્ય નથી. તો પછી દર્શક કોઈનો નથી, દર્શક દર્શક જ છે—એ નિશ્ચય છે.

(આ રીતે અહીં એમ બતાવ્યું કે : ‘આત્મા પરદ્રવ્યને દેખે છે અથવા શ્રદ્ધે છે’—એ વ્યવહારકથન છે; ‘આત્મા પોતાને દેખે છે અથવા શ્રદ્ધે છે’—એમ કહેવામાં પણ સ્વ-સ્વામીઅંશરૂપ વ્યવહાર છે; ‘દર્શક દર્શક જ છે’—એ નિશ્ચય છે.)

વળી (જેવી રીતે જ્ઞાયક તથા દર્શક વિષે દૃષ્ટાંત-દાર્ષ્ટાંતથી કહ્યું) એવી જ રીતે અપોહક (ત્યાજક, ત્યાગ કરનાર) વિષે કહેવામાં આવે છે :—આ જગતમાં ખડી છે તે શ્વેતગુણથી ભરેલા સ્વભાવવાળું દ્રવ્ય છે. ભીંત-આદિ પરદ્રવ્ય વ્યવહારે તે ખડીનું શ્વૈત્ય છે (અર્થાત્ ખડી વડે શ્વેત કરાવાયોગ્ય પદાર્થ છે). હવે, ‘શ્વેત કરનારી ખડી, શ્વેત કરાવાયોગ્ય જે ભીંત-આદિ પરદ્રવ્ય તેની છે કે નથી?’—એમ તે બન્નેનો તાત્ત્વિક સંબંધ અહીં વિચારવામાં આવે છે :—જો ખડી ભીંત-આદિ પરદ્રવ્યની હોય તો શું થાય તે પ્રથમ વિચારીએ : ‘જેનું જે હોય તે તે જ હોય, જેમ આત્માનું જ્ઞાન હોવાથી જ્ઞાન તે આત્મા જ છે;’—આવો તાત્ત્વિક સંબંધ જીવંત હોવાથી, ખડી જો ભીંત-આદિની હોય તો ખડી તે ભીંત-આદિ જ હોય (અર્થાત્ ખડી ભીંત-આદિસ્વરૂપ જ હોવી જોઈએ); એમ હોતાં, ખડીના સ્વદ્રવ્યનો ઉચ્છેદ થાય. પરંતુ દ્રવ્યનો ઉચ્છેદ તો થતો નથી, કારણ કે એક દ્રવ્યનું અન્ય દ્રવ્યરૂપે સંક્રમણ થવાનો તો પૂર્વે જ નિષેધ કર્યો છે. માટે (એ સિદ્ધ થયું કે) ખડી ભીંત-આદિની નથી. (આગળ વિચારીએ :) જો ખડી ભીંત-આદિની નથી તો ખડી કોની છે? ખડીની જ ખડી છે. (આ) ખડીથી જુદી એવી બીજી કઈ ખડી છે કે જેની (આ) ખડી છે? (આ) ખડીથી જુદી અન્ય કોઈ ખડી

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

૫૧૧

સેટિકા સેટિકાયાઃ, કિન્તુ સ્વસ્વામ્યંશાવેવાન્યૌ। કિમત્ર સાધ્યં સ્વસ્વામ્યંશવ્યવહારેણ? ન કિમપિ। તર્હિ ન કસ્યાપિ સેટિકા, સેટિકા સેટિકૈવેતિ નિશ્ચયઃ। યથાયં દૃષ્ટાન્તસ્તથાયં ધાર્ષ્ટાન્તિકઃ—ચેતયિતાત્ર તાવદ્ જ્ઞાનદર્શનગુણનિર્ભરપરાપોહનાત્મક-સ્વભાવં દ્રવ્યમ્। તસ્ય તુ વ્યવહારેણાપોહ્યં પુદ્ગલાદિપરદ્રવ્યમ્। અથાત્ર પુદ્ગલાદેઃ પરદ્રવ્યસ્યા-પોહ્યાસ્યાપોહકશ્ચેતયિતા કિં ભવતિ કિં ન ભવતીતિ તદુભયતત્ત્વસમ્બન્ધો મીમાંસ્યતે—યદિ ચેતયિતા પુદ્ગલાદેર્ભવતિ તદા યસ્ય યદ્ભવતિ તત્તદેવ ભવતિ યથાત્મનો જ્ઞાનં ભવદાત્મૈવ ભવતીતિ તત્ત્વસમ્બન્ધે જીવતિ ચેતયિતા પુદ્ગલાદેર્ભવન્ પુદ્ગલાદિરેવ ભવેત્; एवं सति चेतयितुः स्वद्रव्योच्छेदः। न च द्रव्यान्तरसङ्गमस्य पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वाद्द्रव्यस्यास्त्युच्छेदः। ततो न भवति चेतयिता पुद्गलादेः। यदि न भवति चेतयिता पुद्गलादेस्तर्हि कस्य चेतयिता भवति? चेतयितुरेव चेतयिता भवति। ननु कतरोऽन्यश्चेतयिता चेतयितुर्यस्य चेतयिता भवति? न खल्वन्यश्चेतयिता चेतयितुः, किन्तु स्वस्वाम्यंशवેવાન્યૌ। કિમત્ર

નથી, પરંતુ તેઓ બે સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશો જ છે. અહીં સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશોના વ્યવહારથી શું સાધ્ય છે? કાંઈ સાધ્ય નથી. તો પછી ખડી કોઈની નથી, ખડી ખડી જ છે—એ નિશ્ચય છે. જેમ આ દેષ્ટાંત છે, તેમ આ (નીચે પ્રમાણે) દ્વર્ષ્ટાંત છે :—આ જગતમાં જે ચેતયિતા છે તે, જેનો જ્ઞાનદર્શનગુણથી ભરેલો, પરના અપોહનસ્વરૂપ (ત્યાગસ્વરૂપ) સ્વભાવ છે એવું દ્રવ્ય છે. પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્ય વ્યવહારે તે ચેતયિતાનું અપોહ્ય (ત્યાજ્ય, ત્યાગવાયોગ્ય પદાર્થ) છે. હવે, ‘અપોહક (ત્યાજક) ચેતયિતા, અપોહ્ય (ત્યાજ્ય) જે પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્ય તેનો છે કે નથી?’—એમ તે બન્નેનો તાત્ત્વિક સંબંધ અહીં વિચારવામાં આવે છે :—જો ચેતયિતા પુદ્ગલાદિનો હોય તો શું થાય તે પ્રથમ વિચારીએ : ‘જેનું જે હોય તે તે જ હોય, જેમ આત્માનું જ્ઞાન હોવાથી જ્ઞાન તે આત્મા જ છે;’—આવો તાત્ત્વિક સંબંધ જીવંત હોવાથી, ચેતયિતા જો પુદ્ગલાદિનો હોય તો ચેતયિતા તે પુદ્ગલાદિ જ હોય (અર્થાત્ ચેતયિતા પુદ્ગલાદિસ્વરૂપ જ હોવો જોઈએ); એમ હોતાં, ચેતયિતાના સ્વદ્રવ્યનો ઉચ્છેદ થાય. પરંતુ દ્રવ્યનો ઉચ્છેદ તો થતો નથી, કારણ કે એક દ્રવ્યનું અન્ય દ્રવ્યરૂપે સંક્રમણ થવાનો તો પૂર્વે જ નિષેધ કર્યો છે. માટે (એ સિદ્ધ થયું કે) ચેતયિતા પુદ્ગલાદિનો નથી. (આગળ વિચારીએ :) જો ચેતયિતા પુદ્ગલાદિનો નથી તો ચેતયિતા કોનો છે? ચેતયિતાનો જ ચેતયિતા છે. (આ) ચેતયિતાથી જુદો એવો બીજો કયો ચેતયિતા છે કે જેનો (આ) ચેતયિતા છે? (આ) ચેતયિતાથી જુદો અન્ય કોઈ ચેતયિતા નથી, પરંતુ તેઓ બે સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશો જ છે. અહીં સ્વ-સ્વામીરૂપ અંશોના વ્યવહારથી શું સાધ્ય છે? કાંઈ સાધ્ય

૫૧૨

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

સાધ્યં સ્વસ્વામ્યંશબ્યવહારેણ ? ન કિમપિ । તર્હિ ન કસ્યાપ્યપોહકઃ, અપોહકોઽપોહક
એવેતિ નિશ્ચયઃ ।

અથ વ્યવહારવ્યાખ્યાનમ્—યથા ચ સૈવ સેટિકા શ્વેતગુણનિર્ભરસ્વભાવા સ્વયં
કુડ્યાદિપરદ્રવ્યસ્વભાવેનાપરિણમમાના કુડ્યાદિપરદ્રવ્યં ચાત્મસ્વભાવેનાપરિણમયન્તી કુડ્યાદિ-
પરદ્રવ્યનિમિત્તકેનાત્મનઃ શ્વેતગુણનિર્ભરસ્વભાવસ્ય પરિણામેનોત્પદ્યમાના કુડ્યાદિપરદ્રવ્યં સેટિકા-
નિમિત્તકેનાત્મનઃ સ્વભાવસ્ય પરિણામેનોત્પદ્યમાનમાત્મનઃ સ્વભાવેન શ્વેતયતીતિ વ્યવહિયતે,
તથા ચેતયિતાપિ જ્ઞાનગુણનિર્ભરસ્વભાવઃ સ્વયં પુદ્ગલાદિપરદ્રવ્યસ્વભાવેનાપરિણમમાનઃ પુદ્ગલાદિ-
પરદ્રવ્યં ચાત્મસ્વભાવેનાપરિણમયન્ પુદ્ગલાદિપરદ્રવ્યનિમિત્તકેનાત્મનો જ્ઞાનગુણનિર્ભરસ્વભાવસ્ય
પરિણામેનોત્પદ્યમાનઃ પુદ્ગલાદિપરદ્રવ્યં ચેતયિતૃનિમિત્તકેનાત્મનઃ સ્વભાવસ્ય પરિણામેનોત્પદ્ય-
માનમાત્મનઃ સ્વભાવેન જાનાતીતિ વ્યવહિયતે ।

નથી. તો પછી અપોહક (અર્થાત્ ત્યાગ કરનાર) કોઈનો નથી, અપોહક અપોહક જ છે
—એ નિશ્ચય છે.

(આ રીતે અહીં એમ બતાવ્યું કે: ‘આત્મા પરદ્રવ્યને અપોહે છે અર્થાત્ ત્યાગે છે’
—એ વ્યવહારકથન છે; ‘આત્મા જ્ઞાનદર્શનમય એવા પોતાને ગ્રહે છે’—એમ કહેવામાં પણ
સ્વ-સ્વામીઅંશરૂપ વ્યવહાર છે; ‘અપોહક અપોહક જ છે’—એ નિશ્ચય છે.)

હવે વ્યવહારનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે :—

જેવી રીતે શ્વેતગુણથી ભરેલા સ્વભાવવાળી તે જ ખડી, પોતે ભીંત-આદિ પરદ્રવ્યના
સ્વભાવે નહિ પરિણમતી થકી અને ભીંત-આદિ પરદ્રવ્યને પોતાના સ્વભાવે નહિ પરિણમાવતી
થકી, ભીંત-આદિ પરદ્રવ્ય જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના શ્વેતગુણથી ભરેલા સ્વભાવના
પરિણામ વડે ઊપજતી થકી, ખડી જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના (—ભીંત આદિના—)
સ્વભાવના પરિણામ વડે ઊપજતા ભીંત-આદિ પરદ્રવ્યને, પોતાના (—ખડીના—) સ્વભાવથી
શ્વેત કરે છે—એમ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે; તેવી રીતે જ્ઞાનગુણથી ભરેલા સ્વભાવવાળો
ચેતયિતા પણ, પોતે પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્યના સ્વભાવે નહિ પરિણમતો થકો અને પુદ્ગલાદિ
પરદ્રવ્યને પોતાના સ્વભાવે નહિ પરિણમાવતો થકો, પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્ય જેને નિમિત્ત છે એવા
પોતાના જ્ઞાનગુણથી ભરેલા સ્વભાવના પરિણામ વડે ઊપજતો થકો, ચેતયિતા જેને નિમિત્ત
છે એવા પોતાના (—પુદ્ગલાદિના—) સ્વભાવના પરિણામ વડે ઊપજતા પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્યને,
પોતાના (—ચેતયિતાના—) સ્વભાવથી જાણે છે—એમ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

૫૧૩

કિञ्च—યથા ચ સૈવ સેટિકા શ્વેતગુણનિર્ભરસ્વભાવા સ્વયં કુઙ્ચાદિપરદ્રવ્યસ્વભાવેના-પરિણમમાના કુઙ્ચાદિપરદ્રવ્યં ચાત્મસ્વભાવેનાપરિણમયન્તી કુઙ્ચાદિપરદ્રવ્યનિમિત્તકેનાત્મનઃ શ્વેતગુણનિર્ભરસ્વભાવસ્ય પરિણામેનોત્પદ્યમાના કુઙ્ચાદિપરદ્રવ્યં સેટિકાનિમિત્તકેનાત્મનઃ સ્વભાવસ્ય પરિણામેનોત્પદ્યમાનમાત્મનઃ સ્વભાવેન શ્વેતયતીતિ વ્યવહિયતે, તથા ચેતયિતાપિ દર્શનગુણ-નિર્ભરસ્વભાવઃ સ્વયં પુદ્ગલાદિપરદ્રવ્યસ્વભાવેનાપરિણમમાનઃ પુદ્ગલાદિપરદ્રવ્યં ચાત્મસ્વભાવેના-પરિણમયન્ પુદ્ગલાદિપરદ્રવ્યનિમિત્તકેનાત્મનો દર્શનગુણનિર્ભરસ્વભાવસ્ય પરિણામેનોત્પદ્યમાનઃ પુદ્ગલાદિપરદ્રવ્યં ચેતયિતૃનિમિત્તકેનાત્મનઃ સ્વભાવસ્ય પરિણામેનોત્પદ્યમાનમાત્મનઃ સ્વભાવેન પશ્યતીતિ વ્યવહિયતે।

અપિ ચ—યથા ચ સૈવ સેટિકા શ્વેતગુણનિર્ભરસ્વભાવા સ્વયં કુઙ્ચાદિપરદ્રવ્ય-સ્વભાવેનાપરિણમમાના કુઙ્ચાદિપરદ્રવ્યં ચાત્મસ્વભાવેનાપરિણમયન્તી કુઙ્ચાદિપરદ્રવ્યનિમિત્ત-કેનાત્મનઃ શ્વેતગુણનિર્ભરસ્વભાવસ્ય પરિણામેનોત્પદ્યમાના કુઙ્ચાદિપરદ્રવ્યં સેટિકાનિમિત્તકેનાત્મનઃ

વળી (જેવી રીતે જ્ઞાનગુણનો વ્યવહાર કહ્યો) એવી જ રીતે દર્શનગુણનો વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે :—જેવી રીતે શ્વેતગુણથી ભરેલા સ્વભાવવાળી તે જ ખડી, પોતે ભીંત-આદિ પરદ્રવ્યના સ્વભાવે નહિ પરિણમતી થકી અને ભીંત-આદિ પરદ્રવ્યને પોતાના સ્વભાવે નહિ પરિણમાવતી થકી, ભીંત-આદિ પરદ્રવ્ય જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના શ્વેતગુણથી ભરેલા સ્વભાવના પરિણામ વડે ઊપજતી થકી, ખડી જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના (—ભીંત આદિના—) સ્વભાવના પરિણામ વડે ઊપજતા ભીંત-આદિ પરદ્રવ્યને પોતાના (—ખડીના—) સ્વભાવથી શ્વેત કરે છે—એમ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે; તેવી રીતે દર્શનગુણથી ભરેલા સ્વભાવવાળો ચેતયિતા પણ, પોતે પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્યના સ્વભાવે નહિ પરિણમતો થકો અને પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્યને પોતાના સ્વભાવે નહિ પરિણમાવતો થકો, પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્ય જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના દર્શનગુણથી ભરેલા સ્વભાવના પરિણામ વડે ઊપજતો થકો, ચેતયિતા જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના (—પુદ્ગલાદિના—) સ્વભાવના પરિણામ વડે ઊપજતા પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્યને પોતાના (—ચેતયિતાના—) સ્વભાવથી દેખે છે અથવા શ્રદ્ધે છે—એમ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.

વળી (જેવી રીતે જ્ઞાન-દર્શન ગુણોનો વ્યવહાર કહ્યો) એવી જ રીતે ચારિત્રગુણનો વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે :—જેવી રીતે શ્વેતગુણથી ભરેલા સ્વભાવવાળી તે જ ખડી, પોતે ભીંત-આદિ પરદ્રવ્યના સ્વભાવે નહિ પરિણમતી થકી અને ભીંત-આદિ પરદ્રવ્યને પોતાના સ્વભાવે નહિ પરિણમાવતી થકી, ભીંત-આદિ પરદ્રવ્ય જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના શ્વેતગુણથી ભરેલા

૫૧૪

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

સ્વભાવસ્ય પરિણામેનોત્પદ્યમાનમાત્મનઃ સ્વભાવેન શ્વેતયતીતિ વ્યવહિયતે, તથા ચેતયિતાપિ જ્ઞાનદર્શનગુણનિર્ભરપરાપોહનાત્મકસ્વભાવઃ સ્વયં પુદ્ગલાદિપરદ્રવ્યસ્વભાવેનાપરિણમમાનઃ પુદ્ગલાદિ-પરદ્રવ્યં ચાત્મસ્વભાવેનાપરિણમયન્ પુદ્ગલાદિપરદ્રવ્યનિમિત્તકેનાત્મનો જ્ઞાનદર્શનગુણનિર્ભર-પરાપોહનાત્મકસ્વભાવસ્ય પરિણામેનોત્પદ્યમાનઃ પુદ્ગલાદિપરદ્રવ્યં ચેતયિતૃનિમિત્તકેનાત્મનઃ સ્વભાવસ્ય પરિણામેનોત્પદ્યમાનમાત્મનઃ સ્વભાવેનાપોહતીતિ વ્યવહિયતે।

एवमयमात्मनो ज्ञानदर्शनचारित्रपर्यायाणां निश्चयव्यवहारप्रकारः। एवमेवान्येषां सर्वेषामपि पर्यायाणां द्रष्टव्यः।

સ્વભાવના પરિણામ વડે ઊપજતી થકી, ખડી જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના (—ભીંત આદિના—) સ્વભાવના પરિણામ વડે ઊપજતા ભીંત-આદિ પરદ્રવ્યને, પોતાના (—ખડીના—) સ્વભાવથી શ્વેત કરે છે—એમ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે; તેવી રીતે જેનો જ્ઞાનદર્શનગુણથી ભરેલો, પરના અપોહનસ્વરૂપ સ્વભાવ છે એવો ચેતયિતા પણ, પોતે પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્યના સ્વભાવે નહિ પરિણમતો થકો અને પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્યને પોતાના સ્વભાવે નહિ પરિણમાવતો થકો, પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્ય જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના જ્ઞાનદર્શનગુણથી ભરેલા પર-અપોહનાત્મક (—પરના ત્યાગસ્વરૂપ) સ્વભાવના પરિણામ વડે ઊપજતો થકો, ચેતયિતા જેને નિમિત્ત છે એવા પોતાના (—પુદ્ગલાદિના—) સ્વભાવના પરિણામ વડે ઊપજતા પુદ્ગલાદિ પરદ્રવ્યને, પોતાના (—ચેતયિતાના—) સ્વભાવથી અપોહે છે અર્થાત્ ત્યાગે છે—એમ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.

એ રીતે આ, આત્માના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર પર્યાયોનો નિશ્ચય-વ્યવહાર પ્રકાર છે. એ જ પ્રમાણે બીજા પણ સમસ્ત પર્યાયોનો નિશ્ચય-વ્યવહાર પ્રકાર સમજવો.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધનયથી આત્માનો એક ચેતનામાત્ર સ્વભાવ છે. તેના પરિણામ જાણવું, દેખવું, શ્રદ્ધવું, નિવૃત્ત થવું ઈત્યાદિ છે. ત્યાં નિશ્ચયનયથી વિચારવામાં આવે તો આત્માને પરદ્રવ્યનો જ્ઞાયક નથી કહી શકાતો, દર્શક નથી કહી શકાતો, શ્રદ્ધાન કરનારો નથી કહી શકાતો, ત્યાગ કરનારો નથી કહી શકાતો; કારણ કે પરદ્રવ્યને અને આત્માને નિશ્ચયથી કાંઈ પણ સંબંધ નથી. જે જ્ઞાન, દર્શન, શ્રદ્ધાન, ત્યાગ ઈત્યાદિ ભાવો છે, તે પોતે જ છે; ભાવ-ભાવકનો ભેદ કહેવો તે પણ વ્યવહાર છે. નિશ્ચયથી ભાવ અને ભાવ કરનારનો ભેદ નથી.

હવે વ્યવહારનય વિષે. વ્યવહારનયથી આત્માને પરદ્રવ્યનો જ્ઞાતા, દ્રષ્ટા, શ્રદ્ધા કરનાર, ત્યાગ કરનાર કહેવામાં આવે છે; કારણ કે પરદ્રવ્યને અને આત્માને નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ છે. જ્ઞાનાદિ ભાવોને પરદ્રવ્ય નિમિત્ત થતું હોવાથી વ્યવહારી જનો કહે છે કે—આત્મા પરદ્રવ્યને

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

શુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાર્પિતમતેસ્તત્ત્વં સમુત્પશ્યતો
 નૈકદ્રવ્યગતં ચકાસ્તિ કિમપિ દ્રવ્યાન્તરં જાતુચિત્ ।
 જ્ઞાનં જ્ઞેયમવૈતિ યત્તુ તદયં શુદ્ધસ્વભાવોદયઃ
 કિં દ્રવ્યાન્તરચુમ્બનાકુલધિયસ્તત્ત્વાચ્ચવન્તે જનાઃ ॥૨૧૫॥

(મન્દાક્રાન્તા)

શુદ્ધદ્રવ્યસ્વરસભવનાત્કિં સ્વભાવસ્ય શેષ-
 મન્યદ્રવ્યં ભવતિ યદિ વા તસ્ય કિં સ્યાત્સ્વભાવઃ ।
 જ્યોત્સ્નારૂપં સ્નપયતિ ભુવં નૈવ તસ્યાસ્તિ ભૂમિ-
 જ્ઞાનં જ્ઞેયં કલયતિ સદા જ્ઞેયમસ્યાસ્તિ નૈવ ॥૨૧૬॥

જાણે છે, પરદ્રવ્યને દેખે છે, પરદ્રવ્યનું શ્રદ્ધાન કરે છે, પરદ્રવ્યને ત્યાગે છે.

એ પ્રમાણે નિશ્ચય-વ્યવહારના પ્રકારને જાણી યથાવત્ (જેમ કહ્યું છે તેમ) શ્રદ્ધાન કરવું.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[શુદ્ધ-દ્રવ્ય-નિરૂપણ-અર્પિત-મતેઃ તત્ત્વં સમુત્પશ્યતઃ] જેણે શુદ્ધ દ્રવ્યના નિરૂપણમાં બુદ્ધિને સ્થાપી-લગાડી છે અને જે તત્ત્વને અનુભવે છે, તે પુરુષને [એક-દ્રવ્ય-ગતં કિમ્-અપિ દ્રવ્ય-અન્તરં જાતુચિત્ ન ચકાસ્તિ] એક દ્રવ્યની અંદર કોઈ પણ અન્ય દ્રવ્ય રહેલું બિલકુલ (કદાપિ) ભાસતું નથી. [યત્ તુ જ્ઞાનં જ્ઞેયમ્ અવૈતિ તત્ અયં શુદ્ધ-સ્વભાવ-ઉદયઃ] જ્ઞાન જ્ઞેયને જાણે છે તે તો આ જ્ઞાનના શુદ્ધ સ્વભાવનો ઉદય છે. [જનાઃ] આમ છે તો પછી લોકો [દ્રવ્ય-અન્તર-ચુમ્બન-આકુલ-ધિયઃ] જ્ઞાનને અન્ય દ્રવ્ય સાથે સ્પર્શ હોવાની માન્યતાથી આકુળ બુદ્ધિવાળા થયા થકા [તત્ત્વાત્] તત્ત્વથી (શુદ્ધ સ્વરૂપથી) [કિં ચવન્તે] શા માટે ચ્યુત થાય છે?

ભાવાર્થ :—શુદ્ધનયની દૃષ્ટિથી તત્ત્વનું સ્વરૂપ વિચારતાં અન્ય દ્રવ્યનો અન્ય દ્રવ્યમાં પ્રવેશ દેખાતો નથી. જ્ઞાનમાં અન્ય દ્રવ્યો પ્રતિભાસે છે તે તો આ જ્ઞાનની સ્વચ્છતાનો સ્વભાવ છે; કાંઈ જ્ઞાન તેમને સ્પર્શતું નથી કે તેઓ જ્ઞાનને સ્પર્શતાં નથી. આમ હોવા છતાં, જ્ઞાનમાં અન્ય દ્રવ્યોનો પ્રતિભાસ દેખીને આ લોકો ‘જ્ઞાનને પરજ્ઞેયો સાથે પરમાર્થ સંબંધ છે’ એવું માનતા થકા જ્ઞાનસ્વરૂપથી ચ્યુત થાય છે, તે તેમનું અજ્ઞાન છે. તેમના પર કરુણા કરીને આચાર્યદેવ કહે છે કે—આ લોકો તત્ત્વથી કાં ચ્યુત થાય છે? ૨૧૫.

રાગદ્વેષદ્વયમુદયતે તાવદેતન્ન યાવત્
જ્ઞાનં જ્ઞાનં ભવતિ ન પુનર્બોધ્યતાં યાતિ બોધ્યમ્ ।
જ્ઞાનં જ્ઞાનં ભવતુ તદિદં ન્યકૃતાજ્ઞાનભાવં
ભાવાભાવૌ ભવતિ તિરયન્ યેન પૂર્ણસ્વભાવઃ ॥૨૧૭॥

ફરી આ જ અર્થને દેઢ કરે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[શુદ્ધ-દ્રવ્ય-સ્વરસ-ભવનાત્] શુદ્ધ દ્રવ્યનું (આત્મા આદિ દ્રવ્યનું) નિજરસરૂપે (અર્થાત્ જ્ઞાન આદિ સ્વભાવે) પરિણમન થતું હોવાથી, [શેષમ્ અન્યત્-દ્રવ્યં કિં સ્વભાવસ્ય ભવતિ] બાકીનું કોઈ અન્યદ્રવ્ય શું તે (જ્ઞાનાદિ) સ્વભાવનું થઈ શકે? (ન જ થઈ શકે.) [યદિ વા સ્વભાવઃ કિં તસ્ય સ્યાત્] અથવા શું તે (જ્ઞાનાદિ) સ્વભાવ કોઈ અન્યદ્રવ્યનો થઈ શકે? (ન જ થઈ શકે. પરમાર્થે એક દ્રવ્યને અન્ય દ્રવ્ય સાથે સંબંધ નથી.) [જ્યોત્સ્નારૂપં ભુવં સ્પર્શયતિ] ચાંદનીનું રૂપ પૃથ્વીને ઉજ્જવળ કરે છે [ભૂમિઃ તસ્ય ન એવ અસ્તિ] તોપણ પૃથ્વી ચાંદનીની થતી જ નથી; [જ્ઞાનં જ્ઞેયં સદા કલયતિ] તેવી રીતે જ્ઞાન જ્ઞેયને સદા જાણે છે [જ્ઞેયમ્ અસ્ય અસ્તિ ન એવ] તોપણ જ્ઞેય જ્ઞાનનું થતું જ નથી.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધનયની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો કોઈ દ્રવ્યનો સ્વભાવ કોઈ અન્ય દ્રવ્યરૂપે થતો નથી. જેમ ચાંદની પૃથ્વીને ઉજ્જવળ કરે છે પરંતુ પૃથ્વી ચાંદનીની જરા પણ થતી નથી, તેમ જ્ઞાન જ્ઞેયને જાણે છે પરંતુ જ્ઞેય જ્ઞાનનું જરા પણ થતું નથી. આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ હોવાથી તેની સ્વચ્છતામાં જ્ઞેય સ્વયમેવ ઝળકે છે, પરંતુ જ્ઞાનમાં તે જ્ઞેયોનો પ્રવેશ નથી. ૨૧૬.

હવે આગળની ગાથાઓની સૂચનારૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[તાવત્ રાગ-દ્વેષ-દ્વયમ્ ઉદયતે] ત્યાં સુધી રાગ-દ્વેષનું દ્વંદ્વ ઉદય પામે છે (—ઉત્પન્ન થાય છે) [યાવત્ એતત્ જ્ઞાનં જ્ઞાનં ન ભવતિ] કે જ્યાં સુધી આ જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ ન થાય [પુનઃ બોધ્યમ્ બોધ્યતાં ન યાતિ] અને જ્ઞેય જ્ઞેયપણાને ન પામે. [તત્ ઇદં જ્ઞાનં ન્યકૃત-અજ્ઞાનભાવં જ્ઞાનં ભવતુ] માટે આ જ્ઞાન, અજ્ઞાનભાવને દૂર કરીને, જ્ઞાનરૂપ થાઓ—[યેન ભાવ-અભાવૌ તિરયન્ પૂર્ણસ્વભાવઃ ભવતિ] કે જેથી ભાવ-અભાવને (રાગ-દ્વેષને) અટકાવી દેતો પૂર્ણસ્વભાવ (પ્રગટ) થાય.

ભાવાર્થ :—જ્યાં સુધી જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ ન થાય, જ્ઞેય જ્ઞેયરૂપ ન થાય, ત્યાં સુધી રાગદ્વેષ ઊપજે છે; માટે આ જ્ઞાન, અજ્ઞાનભાવને દૂર કરીને, જ્ઞાનરૂપ થાઓ, કે જેથી જ્ઞાનમાં જે ભાવ અને અભાવરૂપ બે અવસ્થાઓ થાય છે તે મટી જાય અને જ્ઞાન પૂર્ણસ્વભાવને પામી જાય. એ પ્રાર્થના છે. ૨૧૭.

દંસણણાણચરિત્તં કિંચિ વિ ણત્થિ દુ અચેદણે વિસણુ ।
 તમ્હા કિં ઘાદયદે ચેદયિદા તેસુ વિસણુસુ ॥૩૬૬॥
 દંસણણાણચરિત્તં કિંચિ વિ ણત્થિ દુ અચેદણે કમ્મે ।
 તમ્હા કિં ઘાદયદે ચેદયિદા તમ્હિ કમ્મમ્હિ ॥૩૬૭॥
 દંસણણાણચરિત્તં કિંચિ વિ ણત્થિ દુ અચેદણે કાણુ ।
 તમ્હા કિં ઘાદયદે ચેદયિદા તેસુ કાણુસુ ॥૩૬૮॥
 ણાણસ્સ દંસણસ્સ ય ભણિદો ઘાદો તહા ચરિત્તસ્સ ।
 ણ વિ તહિં પોગ્ગલદવ્વસ્સ કો વિ ઘાદો દુ ણિદ્ધિદ્ધો ॥૩૬૯॥
 જીવસ્સ જે ગુણા કેઙ્ઙ ણત્થિ યલુ તે પરેસુ દવ્વેસુ ।
 તમ્હા સમ્માદિદ્ધિસ્સ ણત્થિ રાગો દુ વિસણુસુ ॥૩૭૦॥

‘જ્ઞાન અને જ્ઞેય તદ્દન ભિન્ન છે, આત્માના દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાદિ કોઈ ગુણો પરદ્રવ્યોમાં નથી’ એમ જાણતો હોવાથી સમ્યગ્દષ્ટિને વિષયો પ્રત્યે રાગ થતો નથી; વળી રાગદ્વેષાદિ જડ વિષયોમાં પણ નથી; તેઓ માત્ર અજ્ઞાનદશામાં વર્તતા જીવના પરિણામ છે.—આવા અર્થની ગાથાઓ હવે કહે છે :—

ચારિત્ર-દર્શન-જ્ઞાન જરીયે નહિ અચેતન વિષયમાં,
 તે કારણે આ આતમા શું હણી શકે તે વિષયમાં? ૩૬૬.
 ચારિત્ર-દર્શન-જ્ઞાન જરીયે નહિ અચેતન કર્મમાં,
 તે કારણે આ આતમા શું હણી શકે તે કર્મમાં? ૩૬૭.
 ચારિત્ર-દર્શન-જ્ઞાન જરીયે નહિ અચેતન કાયમાં,
 તે કારણે આ આતમા શું હણી શકે તે કાયમાં? ૩૬૮.
 છે જ્ઞાનનો, દર્શન તણો, ઉપઘાત ભાખ્યો ચરિતનો,
 ત્યાં કાંઈ પણ ભાખ્યો નથી ઉપઘાત પુદ્ગલદ્રવ્યનો. ૩૬૯.
 જે ગુણ જીવ તણા, ખરે તે કોઈ નહિ પરદ્રવ્યમાં,
 તે કારણે વિષયો પ્રતિ સુદૃષ્ટિ જીવને રાગ ના. ૩૭૦.

રાગો દોસો મોહો જીવસ્સેવ ય અણ્ણપરિણામા ।
એદેણ કારણેણ દુ સદ્દાદિસુ ણત્થિ રાગાદી ॥૩૭૧॥

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રં કિઞ્ચિદપિ નાસ્તિ ત્વચેતને વિષયે ।
તસ્માત્કિં હન્તિ ચેતયિતા તેષુ વિષયેષુ ॥૩૬૬॥
દર્શનજ્ઞાનચારિત્રં કિઞ્ચિદપિ નાસ્તિ ત્વચેતને કર્મણિ ।
તસ્માત્કિં હન્તિ ચેતયિતા તત્ર કર્મણિ ॥૩૬૭॥
દર્શનજ્ઞાનચારિત્રં કિઞ્ચિદપિ નાસ્તિ ત્વચેતને કાયે ।
તસ્માત્કિં હન્તિ ચેતયિતા તેષુ કાયેષુ ॥૩૬૮॥
જ્ઞાનસ્ય દર્શનસ્ય ચ ભણિતો ઘાતસ્તથા ચારિત્રસ્ય ।
નાપિ તત્ર પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય કોઽપિ ઘાતસ્તુ નિર્દિષ્ટઃ ॥૩૬૯॥

વળી રાગ, દ્વેષ, વિમોહ તો જીવના અનન્ય પરિણામ છે,
તે કારણે શબ્દાદિ વિષયોમાં નહીં રાગાદિ છે. ૩૭૧.

ગાથાર્થ :—[દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમ્] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર [અચેતને વિષયે તુ] અચેતન
વિષયમાં [કિઞ્ચિત્ અપિ] જરા પણ [ન અસ્તિ] નથી, [તસ્માત્] તેથી [ચેતયિતા] આત્મા [તેષુ
વિષયેષુ] તે વિષયોમાં [કિં હન્તિ] શું હણે (અર્થાત્ શાનો ઘાત કરી શકે)?

[દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમ્] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર [અચેતને કર્મણિ તુ] અચેતન કર્મમાં [કિઞ્ચિત્
અપિ] જરા પણ [ન અસ્તિ] નથી, [તસ્માત્] તેથી [ચેતયિતા] આત્મા [તત્ર કર્મણિ] તે કર્મમાં
[કિં હન્તિ] શું હણે? (કાંઈ હણી શકતો નથી.)

[દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમ્] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર [અચેતને કાયે તુ] અચેતન કાયામાં [કિઞ્ચિત્
અપિ] જરા પણ [ન અસ્તિ] નથી, [તસ્માત્] તેથી [ચેતયિતા] આત્મા [તેષુ કાયેષુ] તે કાયાઓમાં
[કિં હન્તિ] શું હણે? (કાંઈ હણી શકતો નથી.)

[જ્ઞાનસ્ય] જ્ઞાનનો, [દર્શનસ્ય ચ] દર્શનનો [તથા ચારિત્રસ્ય] તથા ચારિત્રનો [ઘાતઃ ભણિતઃ]
ઘાત કહ્યો છે, [તત્ર] ત્યાં [પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય] પુદ્ગલદ્રવ્યનો [ઘાતઃ તુ] ઘાત [કઃ અપિ] જરા પણ
[ન અપિ નિર્દિષ્ટઃ] કહ્યો નથી. (દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર હણાતાં પુદ્ગલદ્રવ્ય હણાતું નથી.)

જીવસ્ય યે ગુણાઃ કેચિન્ન સન્તિ ખલુ તે પરેષુ દ્રવ્યેષુ ।
તસ્માત્સમ્યગ્દષ્ટેર્નાસ્તિ રાગસ્તુ વિષયેષુ ॥૩૭૦॥
રાગો દ્વેષો મોહો જીવસ્યૈવ ચાનન્યપરિણામાઃ ।
એતેન કારણેન તુ શબ્દાદિષુ ન સન્તિ રાગાદયઃ ॥૩૭૧॥

યદ્દિ યત્ર ભવતિ તત્તદ્વાતે હન્યત એવ, યથા પ્રદીપઘાતે પ્રકાશો હન્યતે; યત્ર ચ યદ્ભવતિ તત્તદ્વાતે હન્યત એવ, યથા પ્રકાશઘાતે પ્રદીપો હન્યતે । યત્તુ યત્ર ન ભવતિ તત્તદ્વાતે ન હન્યતે, યથા ઘટઘાતે ઘટપ્રદીપો ન હન્યતે; યત્ર ચ યન્ન ભવતિ તત્તદ્વાતે ન હન્યતે, યથા ઘટપ્રદીપઘાતે ઘટો ન હન્યતે । અથાત્મનો ધર્મા દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ પુદ્ગલદ્રવ્યઘાતેઽપિ ન હન્યન્તે, ન ચ દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણાં ઘાતેઽપિ પુદ્ગલદ્રવ્યં હન્યતે; એવં દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ પુદ્ગલદ્રવ્યે ન ભવન્તીત્યાયાતિ; અન્યથા તદ્વાતે પુદ્ગલદ્રવ્ય-

(આ રીતે) [યે કેચિત્] જે કોઈ [જીવસ્ય ગુણાઃ] જીવના ગુણો છે, [તે ખલુ] તે ખરેખર [પરેષુ દ્રવ્યેષુ] પર દ્રવ્યોમાં [ન સન્તિ] નથી; [તસ્માત્] તેથી [સમ્યગ્દષ્ટેઃ] સમ્યગ્દષ્ટિને [વિષયેષુ] વિષયો પ્રત્યે [રાગઃ તુ] રાગ [ન અસ્તિ] નથી.

[ચ] વળી [રાગઃ દ્વેષઃ મોહઃ] રાગ, દ્વેષ અને મોહ [જીવસ્ય એવ] જીવના જ [અનન્યપરિણામાઃ] અનન્ય (એકરૂપ) પરિણામ છે, [એતેન કારણેન તુ] તે કારણે [રાગાદયઃ] રાગાદિક [શબ્દાદિષુ] શબ્દાદિ વિષયોમાં (પણ) [ન સન્તિ] નથી.

(રાગદ્વેષાદિ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મામાં નથી તેમ જ જડ વિષયોમાં નથી, માત્ર અજ્ઞાન-દશામાં રહેલા જીવના પરિણામ છે.)

ટીકા :—ખરેખર જે જેમાં હોય તે તેનો ઘાત થતાં હણાય જ છે (અર્થાત્ આધારનો ઘાત થતાં આધેયનો ઘાત થાય જ છે), જેમ દીવાનો ઘાત થતાં (દીવામાં રહેલો) પ્રકાશ હણાય છે; તથા જેમાં જે હોય તે તેનો ઘાત થતાં હણાય જ છે (અર્થાત્ આધેયનો ઘાત થતાં આધારનો ઘાત થાય જ છે), જેમ પ્રકાશનો ઘાત થતાં દીવો હણાય છે. વળી જે જેમાં ન હોય તે તેનો ઘાત થતાં હણાતું નથી, જેમ ઘટનો ઘાત થતાં *ઘટ-પ્રદીપ હણાતો નથી; તથા જેમાં જે ન હોય તે તેનો ઘાત થતાં હણાતું નથી, જેમ ઘટ-પ્રદીપનો ઘાત થતાં ઘટ હણાતો નથી. (એ પ્રમાણે ન્યાય કહ્યો.) હવે, આત્માના ધર્મો—દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર—પુદ્ગલદ્રવ્યનો ઘાત થવા છતાં હણાતા નથી અને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો ઘાત થવા છતાં પુદ્ગલદ્રવ્ય હણાતું નથી

★ ઘટ-પ્રદીપ = ઘડામાં મૂકેલો દીવો. (પરમાર્થે દીવો ઘડામાં નથી, ઘડામાં તો ઘડાના જ ગુણો છે.)

૫૨૦

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

ઘાતસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યઘાતે તદ્ઘાતસ્ય દુર્નિવારત્વાત્ । યત એવં તત્તો યે યાવન્તઃ કેચનાપિ જીવગુણાસ્તે સર્વેઽપિ પરદ્રવ્યેષુ ન સન્તીતિ સમ્યક્ પશ્યામઃ, અન્યથા અત્રાપિ જીવગુણઘાતે પુદ્ગલદ્રવ્યઘાતસ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્યઘાતે જીવગુણઘાતસ્ય ચ દુર્નિવારત્વાત્ । યદ્યેવં તર્હિ કુતઃ સમ્યગ્દષ્ટેર્ભવતિ રાગો વિષયેષુ? ન કુતોઽપિ । તર્હિ રાગસ્ય કતરાં ખાનિઃ? રાગદ્વેષમોહા હિ જીવસ્યૈવાજ્ઞાનમયાઃ પરિણામાઃ, તતઃ પરદ્રવ્યત્વાદ્વિષયેષુ ન સન્તિ, અજ્ઞાનાભાવાત્સમ્યગ્દષ્ટૌ તુ ન ભવન્તિ । એવં તે વિષયેષ્વસન્તઃ સમ્યગ્દષ્ટેર્ન ભવન્તો, ન ભવન્ત્યેવ ।

(એ તો સ્પષ્ટ છે); માટે એ રીતે 'દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પુદ્ગલદ્રવ્યમાં નથી' એમ ફલિત (સિદ્ધ) થાય છે; કારણ કે, જો એમ ન હોય તો દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો ઘાત થતાં પુદ્ગલદ્રવ્યનો ઘાત, અને પુદ્ગલદ્રવ્યનો ઘાત થતાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો ઘાત અનિવાર્ય થાય (અર્થાત્ અવશ્ય થવો જોઈએ). આમ છે તેથી જે કોઈ જેટલા જીવના ગુણો છે તે બધાય પરદ્રવ્યોમાં નથી એમ અમે સમ્યક્ પ્રકારે દેખીએ છીએ (-માનીએ છીએ); કારણ કે, જો એમ ન હોય તો, અહીં પણ જીવના ગુણોનો ઘાત થતાં પુદ્ગલદ્રવ્યનો ઘાત, અને પુદ્ગલદ્રવ્યનો ઘાત થતાં જીવના ગુણોનો ઘાત અનિવાર્ય થાય. (આ રીતે સિદ્ધ થયું કે જીવના કોઈ ગુણો પુદ્ગલદ્રવ્યમાં નથી.)

(પ્રશ્ન :-) જો આમ છે તો સમ્યગ્દષ્ટિને વિષયોમાં રાગ કયા કારણે થાય છે? (ઉત્તર :-) કોઈ પણ કારણે થતો નથી. (પ્રશ્ન :-) તો પછી રાગની કઈ ખાણ છે? (ઉત્તર :-) રાગ-દ્વેષ-મોહ, જીવના જ અજ્ઞાનમય પરિણામ છે (અર્થાત્ જીવનું અજ્ઞાન જ રાગાદિક ઊપજવાની ખાણ છે); માટે તે રાગદ્વેષમોહ, વિષયોમાં નથી કારણ કે વિષયો પરદ્રવ્ય છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિમાં (પણ) નથી કારણ કે તેને અજ્ઞાનનો અભાવ છે; આ રીતે રાગદ્વેષમોહ, વિષયોમાં નહિ હોવાથી અને સમ્યગ્દષ્ટિને (પણ) નહિ હોવાથી, (તેઓ) છે જ નહિ.

(ભાવાર્થ :-) આત્માને અજ્ઞાનમય પરિણામરૂપ રાગદ્વેષમોહ ઉત્પન્ન થતાં આત્માના દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાદિ ગુણો હણાય છે, પરંતુ તે ગુણો હણાતાં છતાં અચેતન પુદ્ગલદ્રવ્ય હણાતું નથી; વળી પુદ્ગલદ્રવ્ય હણાતાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાદિ હણાતાં નથી; માટે જીવના કોઈ ગુણો પુદ્ગલદ્રવ્યમાં નથી. આવું જાણતા સમ્યગ્દષ્ટિને અચેતન વિષયોમાં રાગાદિ થતા નથી. રાગ-દ્વેષમોહ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં નથી, જીવના જ અસ્તિત્વમાં અજ્ઞાનથી ઊપજે છે; જ્યારે અજ્ઞાનનો અભાવ થાય અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિ થાય ત્યારે તેઓ ઊપજતા નથી. આ રીતે રાગદ્વેષમોહ પુદ્ગલમાં નથી તેમ જ સમ્યગ્દષ્ટિમાં પણ નથી, તેથી શુદ્ધદ્રવ્યદષ્ટિથી જોતાં તેઓ છે જ નહિ. પર્યાયદષ્ટિથી જોતાં જીવને અજ્ઞાન-અવસ્થામાં તેઓ છે. એ પ્રમાણે જાણવું.

(મન્દાક્રાન્તા)

રાગદ્વેષાવિહ હિ ભવતિ જ્ઞાનમજ્ઞાનભાવાત્
તૌ વસ્તુત્વપ્રણિહિતદશા દશ્યમાનૌ ન કિઞ્ચિત્ ।
સમ્યગ્દષ્ટિઃ ક્ષપયતુ તતસ્તત્ત્વદષ્ટ્યા સ્ફુટં તૌ
જ્ઞાનજ્યોતિર્જ્વલતિ સહજં યેન પૂર્ણાચલાર્ચિઃ ॥૨૧૮॥

(શાલિની)

રાગદ્વેષોત્પાદકં તત્ત્વદષ્ટ્યા
નાન્યદ્વયં વીક્ષ્યતે કિઞ્ચનાપિ ।
સર્વદ્રવ્યોત્પત્તિરન્તશ્ચકાસ્તિ
વ્યક્તાત્યન્તં સ્વસ્વભાવેન યસ્માત્ ॥૨૧૯॥

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ઇહ જ્ઞાનમ્ હિ અજ્ઞાનભાવાત્ રાગ-દ્વેષૌ ભવતિ] આ જગતમાં જ્ઞાન જ અજ્ઞાનભાવથી રાગદ્વેષરૂપે પરિણમે છે; [વસ્તુત્વ-પ્રણિહિત-દશા દશ્યમાનૌ તૌ કિઞ્ચિત્ ન] વસ્તુત્વમાં મૂકેલી (—સ્થાપેલી, એકાગ્ર કરેલી) દષ્ટિ વડે જોતાં (અર્થાત્ દ્રવ્યદેષ્ટિથી જોતાં), તે રાગદ્વેષ કાંઈ જ નથી (—દ્રવ્યરૂપ જુદી વસ્તુ નથી). [તતઃ સમ્યગ્દષ્ટિઃ તત્ત્વદષ્ટ્યા તૌ સ્ફુટં ક્ષપયતુ] માટે (આચાર્યદેવ પ્રેરણા કરે છે કે) સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ તત્ત્વદેષ્ટિ વડે તેમને (રાગદ્વેષને) પ્રગટ રીતે ક્ષય કરો, [યેન પૂર્ણ-અચલ-અર્ચિઃ સહજં જ્ઞાનજ્યોતિઃ જ્વલતિ] કે જેથી, પૂર્ણ અને અચળ જેનો પ્રકાશ છે એવી (દેદીપ્યમાન) સહજ જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રકાશે.

ભાવાર્થ :—રાગદ્વેષ કોઈ જુદું દ્રવ્ય નથી, જીવને અજ્ઞાનભાવથી (રાગદ્વેષરૂપ પરિણામ) થાય છે; માટે સમ્યગ્દષ્ટિ થઈને તત્ત્વદેષ્ટિથી જોવામાં આવે તો તેઓ (રાગદ્વેષ) કાંઈ પણ વસ્તુ નથી એમ દેખાય છે, અને ઘાતિકર્મનો નાશ થઈ કેવળજ્ઞાન ઊપજે છે. ૨૧૮.

‘અન્ય દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યને ગુણ ઉપજાવી શકતું નથી’ એમ હવેની ગાથામાં કહેશે; તેની સૂચનારૂપ કાવ્ય પ્રથમ કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[તત્ત્વદષ્ટ્યા] તત્ત્વદેષ્ટિથી જોતાં, [રાગ-દ્વેષ-ઉત્પાદકં અન્યત્ દ્રવ્યં કિઞ્ચન અપિ ન વીક્ષ્યતે] રાગદ્વેષને ઉપજાવનારું અન્ય દ્રવ્ય જરાય દેખાતું નથી, [યસ્માત્ સર્વ-દ્રવ્ય-ઉત્પત્તિઃ સ્વસ્વભાવેન અન્તઃ અત્યન્તં વ્યક્તા ચકાસ્તિ] કારણ કે સર્વ દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ પોતાના સ્વભાવથી જ થતી અંતરંગમાં અત્યંત પ્રગટ પ્રકાશે છે.

અણ્ણદવિણ્ણ અણ્ણદવિયસ્સ ણો કીરણ્ણ ગુણુપ્પાઓ ।

તમ્હા દુ સવ્વદવ્વા ઉપ્પજ્જંતે સહાવેણ ॥૩૭૨॥

અન્યદ્રવ્યેણાન્યદ્રવ્યસ્ય ન ક્રિયતે ગુણોત્પાદઃ ।

તસ્માત્તુ સર્વદ્રવ્યાપ્યુત્પદ્યન્તે સ્વભાવેન ॥૩૭૨॥

ન ચ જીવસ્ય પરદ્રવ્યં રાગાદીનુત્પાદયતીતિ શઙ્ક્યમ્; અન્યદ્રવ્યેણાન્યદ્રવ્યગુણોત્પાદ-
કરણસ્યાયોગાત્; સર્વદ્રવ્યાણાં સ્વભાવેનૈવોત્પાદાત્ । તથાહિ—મૃત્તિકા કુમ્ભભાવેનોત્પદ્યમાના
કિં કુમ્ભકારસ્વભાવેનોત્પદ્યતે, કિં મૃત્તિકાસ્વભાવેન ? યદિ કુમ્ભકારસ્વભાવેનોત્પદ્યતે તદા
કુમ્ભકરણાહઙ્કારનિર્ભરપુરુષાધિષ્ઠિતવ્યાપૃતકરપુરુષશરીરાકારઃ કુમ્ભઃ સ્યાત્ । ન ચ તથાસ્તિ,

ભાવાર્થ :—રાગદ્વેષ ચેતનના જ પરિણામ છે. અન્ય દ્રવ્ય આત્માને રાગદ્વેષ ઉપજાવી
શકતું નથી; કારણ કે સર્વ દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ પોતપોતાના સ્વભાવથી જ થાય છે, અન્ય દ્રવ્યમાં
અન્ય દ્રવ્યના ગુણપર્યાયોની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૨૧૯.

હવે આ અર્થને ગાથામાં કહે છે :—

કો દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને ઉત્પાદ નહિ ગુણનો કરે,
તેથી સ્વભાવે સ્વભાવથી ઊપજે ખરે. ૩૭૨.

ગાથાર્થ :—[અન્યદ્રવ્યેણ] અન્ય દ્રવ્યથી [અન્યદ્રવ્યસ્ય] અન્ય દ્રવ્યને [ગુણોત્પાદઃ] ગુણની
ઉત્પત્તિ [ન ક્રિયતે] કરી શકાતી નથી; [તસ્માત્ તુ] તેથી (એ સિદ્ધાંત છે કે) [સર્વદ્રવ્યાણિ] સર્વ
દ્રવ્યો [સ્વભાવેન] પોતપોતાના સ્વભાવથી [ઉત્પદ્યન્તે] ઊપજે છે.

ટીકા :—વળી જીવને પરદ્રવ્ય રાગાદિક ઉપજાવે છે એમ શંકા ન કરવી; કારણ કે
અન્ય દ્રવ્ય વડે અન્ય દ્રવ્યના ગુણનો ઉત્પાદ કરાવાની અયોગ્યતા છે; કેમ કે સર્વ દ્રવ્યોનો
સ્વભાવથી જ ઉત્પાદ થાય છે. આ વાત દૃષ્ટાંતથી સમજાવવામાં આવે છે :—

માટી કુંભભાવે (ઘડા-ભાવે) ઊપજતી થકી શું કુંભારના સ્વભાવથી ઊપજે છે કે
માટીના સ્વભાવથી ઊપજે છે? જો કુંભારના સ્વભાવથી ઊપજતી હોય તો જેમાં ઘડો કરવાના
અહંકારથી ભરેલો પુરુષ રહેલો છે અને જેનો હાથ (ઘડો કરવાનો) વ્યાપાર કરે છે એવું
જે પુરુષનું શરીર તેના આકારે ઘડો થવો જોઈએ. પરંતુ એમ તો થતું નથી, કારણ કે
અન્યદ્રવ્યના સ્વભાવે કોઈ દ્રવ્યના પરિણામનો ઉત્પાદ જોવામાં આવતો નથી. જો આમ છે

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

૫૨૩

દ્રવ્યાન્તરસ્વભાવેન દ્રવ્યપરિણામોત્પાદસ્યાદર્શનાત્ । યદ્યેવં તર્હિ મૃત્તિકા કુમ્ભકારસ્વભાવેન નોત્પદ્યતે, કિન્તુ મૃત્તિકાસ્વભાવેનૈવ, સ્વસ્વભાવેન દ્રવ્યપરિણામોત્પાદસ્ય દર્શનાત્ । એવં ચ સતિ મૃત્તિકાયાઃ સ્વસ્વભાવાનતિક્રમાન્ન કુમ્ભકારઃ કુમ્ભસ્યોત્પાદક એવ; મૃત્તિકૈવ કુમ્ભકારસ્વભાવમસ્પૃશન્તી સ્વસ્વભાવેન કુમ્ભભાવેનોત્પદ્યતે । એવં સર્વાણ્યપિ દ્રવ્યાણિ સ્વપરિણામપર્યાયેણોત્પદ્યમાનાનિ કિં નિમિત્તભૂતદ્રવ્યાન્તરસ્વભાવેનોત્પદ્યન્તે, કિં સ્વસ્વભાવેન ? યદિ નિમિત્તભૂતદ્રવ્યાન્તરસ્વભાવેનોત્પદ્યન્તે તદા નિમિત્તભૂતપરદ્રવ્યાકારસ્ત્પરિણામઃ સ્યાત્ । ન ચ તથાસ્તિ, દ્રવ્યાન્તરસ્વભાવેન દ્રવ્યપરિણામોત્પાદસ્યાદર્શનાત્ । યદ્યેવં તર્હિ ન સર્વદ્રવ્યાણિ નિમિત્તભૂતપરદ્રવ્યસ્વભાવેનોત્પદ્યન્તે, કિન્તુ સ્વસ્વભાવેનૈવ, સ્વસ્વભાવેન દ્રવ્યપરિણામોત્પાદસ્ય દર્શનાત્ । એવં ચ સતિ સર્વદ્રવ્યાણાં સ્વસ્વભાવાનતિક્રમાન્ન નિમિત્તભૂતદ્રવ્યાન્તરાણિ સ્વપરિણામસ્યોત્પાદકાન્યેવ; સર્વદ્રવ્યાણ્યેવ નિમિત્તભૂતદ્રવ્યાન્તરસ્વભાવમસ્પૃશન્તિ સ્વસ્વભાવેન સ્વપરિણામભાવેનોત્પદ્યન્તે । અતો ન પરદ્રવ્યં જીવસ્ય રાગાદીનામુત્પાદકમુત્પશ્યામો યસ્મૈ કુપ્યામઃ ।

તો પછી માટી કુંભારના સ્વભાવથી ઊપજતી નથી, પરંતુ માટીના સ્વભાવથી જ ઊપજે છે કારણ કે (દ્રવ્યના) પોતાના સ્વભાવે દ્રવ્યના પરિણામનો ઉત્પાદ જોવામાં આવે છે. આમ હોવાથી, માટી પોતાના સ્વભાવને નહિ ઉલ્લંઘતી હોવાને લીધે, કુંભાર ઘડાનો ઉત્પાદક છે જ નહિ; માટી જ, કુંભારના સ્વભાવને નહિ સ્પર્શતી થકી, પોતાના સ્વભાવથી કુંભભાવે ઊપજે છે.

એવી રીતે—બધાંય દ્રવ્યો સ્વપરિણામપર્યાયે (અર્થાત્ પોતાના પરિણામભાવરૂપે) ઊપજતાં થકાં, નિમિત્તભૂત અન્યદ્રવ્યોના સ્વભાવથી ઊપજે છે કે પોતાના સ્વભાવથી ઊપજે છે? જો નિમિત્તભૂત અન્યદ્રવ્યોના સ્વભાવથી ઊપજતાં હોય તો નિમિત્તભૂત અન્યદ્રવ્યોના આકારે તેમના પરિણામ થવા જોઈએ. પરંતુ એમ તો થતું નથી, કારણ કે અન્યદ્રવ્યના સ્વભાવે કોઈ દ્રવ્યના પરિણામનો ઉત્પાદ જોવામાં આવતો નથી. જો આમ છે તો સર્વ દ્રવ્યો નિમિત્તભૂત અન્યદ્રવ્યોના સ્વભાવથી ઊપજતાં નથી, પરંતુ પોતાના સ્વભાવથી જ ઊપજે છે કારણ કે (દ્રવ્યના) પોતાના સ્વભાવે દ્રવ્યના પરિણામનો ઉત્પાદ જોવામાં આવે છે. આમ હોવાથી, સર્વ દ્રવ્યો પોતાના સ્વભાવને નહિ ઉલ્લંઘતાં હોવાને લીધે, નિમિત્તભૂત અન્યદ્રવ્યો પોતાના (અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્યોના) પરિણામના ઉત્પાદક છે જ નહિ; સર્વ દ્રવ્યો જ, નિમિત્તભૂત અન્યદ્રવ્યોના સ્વભાવને નહિ સ્પર્શતાં થકાં, પોતાના સ્વભાવથી પોતાના પરિણામભાવે ઊપજે છે.

યદિહ ભવતિ રાગદ્વેષદોષપ્રસૂતિઃ
કતરદપિ પેષાં દૂષણં નાસ્તિ તત્ર।
સ્વયમયમપરાધી તત્ર સર્પત્યબોધો
ભવતુ વિદિતમસ્તં યાત્વબોધોઽસ્મિ બોધઃ॥૨૨૦॥

માટે (આચાર્યદેવ કહે છે કે) જીવને રાગાદિનું ઉત્પાદક અમે પરદ્રવ્યને દેખતા (-માનતા, સમજતા) નથી કે જેના પર કોપ કરીએ.

ભાવાર્થ :—આત્માને રાગાદિક ઊપજે છે તે પોતાના જ અશુદ્ધ પરિણામ છે. નિશ્ચયનયથી વિચારવામાં આવે તો અન્યદ્રવ્ય રાગાદિકનું ઉપજાવનાર નથી, અન્યદ્રવ્ય તેમનું નિમિત્તમાત્ર છે; કારણ કે અન્યદ્રવ્યને અન્યદ્રવ્ય ગુણપર્યાય ઉપજાવતું નથી એ નિયમ છે. જેઓ એમ માને છે—એવો એકાંત કરે છે—કે ‘પરદ્રવ્ય જ મને રાગાદિક ઉપજાવે છે’, તેઓ નયવિભાગને સમજ્યા નથી, મિથ્યાદેષ્ટિ છે. એ રાગાદિક જીવના સત્ત્વમાં ઊપજે છે, પરદ્રવ્ય તો નિમિત્તમાત્ર છે—એમ માનવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. માટે આચાર્યમહારાજ કહે છે કે—અમે રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિમાં અન્ય દ્રવ્ય પર શા માટે કોપ કરીએ? રાગદ્વેષનું ઊપજવું તે પોતાનો જ અપરાધ છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[इह] આ આત્મામાં [यत् राग-द्वेष-दोष-प्रसूतिः भवति] જે રાગદ્વેષરૂપ દોષોની ઉત્પત્તિ થાય છે [तत्र पेषां कतरत् अपि दूषणं नास्ति] ત્યાં પરદ્રવ્યનો કાંઈ પણ દોષ નથી, [तत्र स्वयम् अपराधी अयम् अबोधः सर्पति] ત્યાં તો સ્વયં અપરાધી એવું આ અજ્ઞાન જ ફેલાય છે;—[विदितम् भवतु] એ પ્રમાણે વિદિત થાઓ અને [अबोधः अस्तं यातु] અજ્ઞાન અસ્ત થઈ જાઓ; [बोधः अस्मि] હું તો જ્ઞાન છું.

ભાવાર્થ :—અજ્ઞાની જીવ રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિ પરદ્રવ્યથી થતી માનીને પરદ્રવ્ય ઉપર કોપ કરે છે કે ‘આ પરદ્રવ્ય મને રાગદ્વેષ ઉપજાવે છે, તેને દૂર કરું’. એવા અજ્ઞાની જીવને સમજાવવાને આચાર્યદેવ ઉપદેશ કરે છે કે—રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિ અજ્ઞાનથી આત્મામાં જ થાય છે અને તે આત્માના જ અશુદ્ધ પરિણામ છે. માટે એ અજ્ઞાનને નાશ કરો, સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ કરો, આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એમ અનુભવ કરો; પરદ્રવ્યને રાગદ્વેષનું ઉપજાવનારું માનીને તેના પર કોપ ન કરો. ૨૨૦.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

પરપ

(રથોદ્ધતા)

રાગજન્મનિ નિમિત્તતાં પર-
દ્રવ્યમેવ કલયન્તિ યે તુ તે।
ઉત્તરન્તિ ન હિ મોહવાહિનીં
શુદ્ધબોધવિધુરાન્ધવુદ્ધયઃ ॥૨૨૧॥

હવે આ જ અર્થ દેઢ કરવાને અને આગળના કથનની સૂચના કરવાને કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યે તુ રાગ-જન્મનિ પરદ્રવ્યમ્ એવ નિમિત્તતાં કલયન્તિ] જેઓ રાગની ઉત્પત્તિમાં પરદ્રવ્યનું જ નિમિત્તપણું (કારણપણું) માને છે, (પોતાનું કાંઈ કારણપણું માનતા નથી,) [તે શુદ્ધ-બોધ-વિધુર-અન્ધ-વુદ્ધયઃ] તેઓ—જેમની બુદ્ધિ શુદ્ધજ્ઞાનરહિત અંધ છે એવા (અર્થાત્ જેમની બુદ્ધિ શુદ્ધનયના વિષયભૂત શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનથી રહિત અંધ છે એવા)—[મોહ-વાહિનીં ન હિ ઉત્તરન્તિ] મોહનદીને ઊતરી શકતા નથી.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધનયનો વિષય આત્મા અનંત શક્તિવાળો, ચૈતન્યયમત્કારમાત્ર, નિત્ય, અભેદ, એક છે. તે પોતાના જ અપરાધથી રાગદ્વેષરૂપે પરિણમે છે. એવું નથી કે જેમ નિમિત્તભૂત પરદ્રવ્ય પરિણમાવે તેમ આત્મા પરિણમે છે અને તેમાં આત્માનો કાંઈ પુરુષાર્થ જ નથી. આવું આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન જેમને નથી તેઓ એમ માને છે કે પરદ્રવ્ય આત્માને જેમ પરિણમાવે તેમ આત્મા પરિણમે છે. આવું માનનારા મોહરૂપી નદીને ઊતરી શકતા નથી (અથવા મોહની સેનાને હરાવી શકતા નથી), તેમને રાગદ્વેષ મટતા નથી; કારણ કે રાગદ્વેષ કરવામાં જો પોતાનો પુરુષાર્થ હોય તો જ તેમને મટાડવામાં પણ હોય, પરંતુ જો પરના કરાવ્યા જ રાગદ્વેષ થતા હોય તો પર તો રાગદ્વેષ કરાવ્યા જ કરે, ત્યાં આત્મા તેમને ક્યાંથી મટાડી શકે? માટે, રાગદ્વેષ પોતાના કર્યા થાય છે અને પોતાના મટાડ્યા મટે છે—એમ કથંચિત્ માનવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. ૨૨૧.

સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દાદિરૂપે પરિણમતાં પુદ્ગલો આત્માને કાંઈ કહેતાં નથી કે ‘તુ અમને જાણ’, અને આત્મા પણ પોતાના સ્થાનથી છૂટીને તેમને જાણવા જતો નથી. બન્ને તદ્દન સ્વતંત્રપણે પોતપોતાના સ્વભાવથી જ પરિણમે છે. આમ આત્મા પર પ્રત્યે ઉદાસીન (—સંબંધ વિનાનો, તટસ્થ) છે, તોપણ અજ્ઞાની જીવ સ્પર્શાદિકને સારાં-નરસાં માનીને રાગીદ્વેષી થાય છે તે તેનું અજ્ઞાન છે.—આવા અર્થની ગાથાઓ હવે કહે છે :—

ણિંદિદસંથુદવયણાણિ પોગ્ગલા પરિણમંતિ બહુગાણિ ।
 તાણિ સુણિદૂણ રૂસદિ તૂસદિ ય પુણો અહં ભણિદો ॥૩૭૩॥
 પોગ્ગલદવ્વં સદ્દત્તપરિણદં તસ્સ જદિ ગુણો અણ્ણો ।
 તમ્હા ણ તુમં ભણિદો કિંચિ વિ કિં રૂસસિ અબુદ્ધો ॥૩૭૪॥
 અસુહો સુહો વ સદ્દો ણ તં ભણદિ સુણસુ મં તિ સો ચેવ ।
 ણ ય એદિ વિણિગ્ગહિદું સોદવિસયમાગદં સદ્દં ॥૩૭૫॥
 અસુહં સુહં વ રૂવં ણ તં ભણદિ પેચ્છ મં તિ સો ચેવ ।
 ણ ય એદિ વિણિગ્ગહિદું ચક્કુવિસયમાગદં રૂવં ॥૩૭૬॥
 અસુહો સુહો વ ગંધો ણ તં ભણદિ જિમ્મ મં તિ સો ચેવ ।
 ણ ય એદિ વિણિગ્ગહિદું ઘાણવિસયમાગદં ગંધં ॥૩૭૭॥
 અસુહો સુહો વ રસો ણ તં ભણદિ રસય મં તિ સો ચેવ ।
 ણ ય એદિ વિણિગ્ગહિદું રસણવિસયમાગદં તુ રસં ॥૩૭૮॥

રે! પુદ્ગલો બહુવિધ નિંદા-સ્તુતિવચનરૂપ પરિણમે,
 તેને સુણી, 'મુજને કહ્યું' ગણી, રોષ તોષ જીવો કરે. ૩૭૩.
 પુદ્ગલદરવ શબ્દત્વપરિણત, તેહનો ગુણ અન્ય છે,
 તો નવ કહ્યું કંઈ પણ તને, હે અબુધ! રોષ તું ક્યમ કરે? ૩૭૪.
 શુભ કે અશુભ જે શબ્દ તે 'તું સુણ મને' ન તને કહે,
 ને જીવ પણ ગ્રહવા ન જાયે કર્ણગોચર શબ્દને; ૩૭૫.
 શુભ કે અશુભ જે રૂપ તે 'તું જો મને' ન તને કહે,
 ને જીવ પણ ગ્રહવા ન જાયે ચક્ષુગોચર રૂપને; ૩૭૬.
 શુભ કે અશુભ જે ગંધ તે 'તું સૂંધ મુજને' નવ કહે,
 ને જીવ પણ ગ્રહવા ન જાયે ઘ્રાણગોચર ગંધને; ૩૭૭.
 શુભ કે અશુભ રસ જેહ તે 'તું ચાખ મુજને' નવ કહે,
 ને જીવ પણ ગ્રહવા ન જાયે રસનગોચર રસ અરે! ૩૭૮.

અસુહો સુહો વ ફાસો ણ તં ભણદિ ફુસસુ મં તિ સો ચેવ ।
 ણ ય એદિ વિણિગ્ગહિદું કાયવિસયમાગદં ફાસં ॥૩૭૬॥
 અસુહો સુહો વ ગુણો ણ તં ભણદિ બુઙ્ગ મં તિ સો ચેવ ।
 ણ ય એદિ વિણિગ્ગહિદું બુદ્ધિવિસયમાગદં તુ ગુણં ॥૩૮૦॥
 અસુહં સુહં વ દવ્વં ણ તં ભણદિ બુઙ્ગ મં તિ સો ચેવ ।
 ણ ય એદિ વિણિગ્ગહિદું બુદ્ધિવિસયમાગદં દવ્વં ॥૩૮૧॥
 એયં તુ જાણિઝ્ઞણં ડવસમં ણેવ ગચ્છદે મૂઢો ।
 ણિગ્ગહમણા પરસ્સ ય સયં ચ બુદ્ધિં સિવમપત્તો ॥૩૮૨॥

નિન્દિતસંસ્તુતવચનાનિ પુદ્ગલાઃ પરિણમન્તિ બહુકાનિ ।
 તાનિ શ્રુત્વા રુષ્યતિ તુષ્યતિ ચ પુનરહં ભણિતઃ ॥૩૭૩॥
 પુદ્ગલદ્રવ્યં શબ્દત્વપરિણતં તસ્ય યદિ ગુણોઽન્યઃ ।
 તસ્માન્ ત્વં ભણિતઃ કિઞ્ચિદપિ કિં રુષ્યસ્યબુદ્ધઃ ॥૩૭૪॥

શુભ કે અશુભ જે અર્થ તે 'તું સ્પર્શ મુજને' નવ કહે,
 ને જીવ પણ ગ્રહવા ન જાયે કાયગોચર સ્પર્શને; ૩૭૯.
 શુભ કે અશુભ જે ગુણ તે 'તું જાણ મુજને' નવ કહે,
 ને જીવ પણ ગ્રહવા ન જાયે બુદ્ધિગોચર ગુણને; ૩૮૦.
 શુભ કે અશુભ જે દ્રવ્ય તે 'તું જાણ મુજને' નવ કહે,
 ને જીવ પણ ગ્રહવા ન જાયે બુદ્ધિગોચર દ્રવ્યને. ૩૮૧.
 -આ જાણીને પણ મૂઢ જીવ પામે નહીં ઉપશમ અરે!
 શિવ બુદ્ધિને પામેલ નહિ એ પર ગ્રહણ કરવા ચહે. ૩૮૨.

ગાથાર્થ :—[બહુકાનિ] બહુ પ્રકારનાં [નિન્દિતસંસ્તુતવચનાનિ] નિંદાનાં અને સ્તુતિનાં વચનોરૂપે [પુદ્ગલાઃ] પુદ્ગલો [પરિણમન્તિ] પરિણમે છે; [તાનિ શ્રુત્વા પુનઃ] તેમને સાંભળીને અજ્ઞાની જીવ [અહં ભણિતઃ] 'મને કહ્યું' એમ માનીને [રુષ્યતિ તુષ્યતિ ચ] રોષ તથા તોષ કરે છે (અર્થાત્ ગુસ્સે થાય છે તથા ખુશી થાય છે).

અશુભઃ શુભો વા શબ્દો ન ત્વાં ભળતિ શૃણુ મામિતિ સ એવ ।
 ન ચૈતિ વિનિર્ગ્રહીતું શ્રોત્રવિષયમાગતં શબ્દમ્ ॥૩૭૫॥
 અશુભં શુભં વા રૂપં ન ત્વાં ભળતિ પશ્ય મામિતિ સ એવ ।
 ન ચૈતિ વિનિર્ગ્રહીતું ચક્ષુર્વિષયમાગતં રૂપમ્ ॥૩૭૬॥
 અશુભઃ શુભો વા ગન્ધો ન ત્વાં ભળતિ જિઘ્ર મામિતિ સ એવ ।
 ન ચૈતિ વિનિર્ગ્રહીતું ઘ્રાણવિષયમાગતં ગન્ધમ્ ॥૩૭૭॥
 અશુભઃ શુભો વા રસો ન ત્વાં ભળતિ રસય મામિતિ સ એવ ।
 ન ચૈતિ વિનિર્ગ્રહીતું રસનવિષયમાગતં તુ રસમ્ ॥૩૭૮॥

[પુદ્ગલદ્રવ્યં] પુદ્ગલદ્રવ્ય [શબ્દત્વપરિણતં] શબ્દપણે પરિણમ્યું છે; [તસ્ય ગુણઃ] તેનો ગુણ [યદિ અન્યઃ] જો (તારાથી) અન્ય છે, [તસ્માત્] તો હે અજ્ઞાની જીવ! [ત્વં ન કિઞ્ચિત્ અપિ ભળિતઃ] તને કાંઈ પણ કહ્યું નથી; [અબુદ્ધઃ] તું અજ્ઞાની થયો થકો [કિં રુષ્યસિ] રોષ શા માટે કરે છે?

[અશુભઃ વા શુભઃ શબ્દઃ] અશુભ અથવા શુભ શબ્દ [ત્વાં ન ભળતિ] તને એમ નથી કહેતો કે [મામ્ શૃણુ ઇતિ] 'તું મને સાંભળ'; [સઃ એવ ચ] અને આત્મા પણ (પોતાના સ્થાનથી ધૂટીને), [શ્રોત્રવિષયમ્ આગતં શબ્દમ્] શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયમાં આવેલા શબ્દને [વિનિર્ગ્રહીતું ન ઇતિ] ગ્રહવા (જાણવા) જતો નથી.

[અશુભં વા શુભં રૂપં] અશુભ અથવા શુભ રૂપ [ત્વાં ન ભળતિ] તને એમ નથી કહેતું કે [મામ્ પશ્ય ઇતિ] 'તું મને જો'; [સઃ એવ ચ] અને આત્મા પણ (પોતાના સ્થાનથી ધૂટીને), [ચક્ષુર્વિષયમ્ આગતં] ચક્ષુ-ઈન્દ્રિયના વિષયમાં આવેલા (અર્થાત્ ચક્ષુગોચર થયેલા) [રૂપમ્] રૂપને [વિનિર્ગ્રહીતું ન ઇતિ] ગ્રહવા જતો નથી.

[અશુભઃ વા શુભઃ ગન્ધઃ] અશુભ અથવા શુભ ગંધ [ત્વાં ન ભળતિ] તને એમ નથી કહેતો કે [મામ્ જિઘ્ર ઇતિ] 'તું મને સૂંધ'; [સઃ એવ ચ] અને આત્મા પણ [ઘ્રાણવિષયમ્ આગતં ગન્ધમ્] ઘ્રાણેન્દ્રિયના વિષયમાં આવેલી ગંધને [વિનિર્ગ્રહીતું ન ઇતિ] (પોતાના સ્થાનથી ચ્યુત થઈને) ગ્રહવા જતો નથી.

[અશુભઃ વા શુભઃ રસઃ] અશુભ અથવા શુભ રસ [ત્વાં ન ભળતિ] તને એમ નથી કહેતો કે [મામ્ રસય ઇતિ] 'તું મને ચાખ'; [સઃ એવ ચ] અને આત્મા પણ [રસનવિષયમ્ આગતં તુ રસમ્] રસના-ઈન્દ્રિયના વિષયમાં આવેલા રસને [વિનિર્ગ્રહીતું ન ઇતિ] (પોતાના સ્થાનથી ધૂટીને) ગ્રહવા જતો નથી.

અશુભઃ શુભો વા સ્પર્શો ન ત્વાં ભળતિ સ્પૃશ મામિતિ સ એવ ।
 ન ચૈતિ વિનિર્ગ્રહીતું કાયવિષયમાગતં સ્પર્શમ્ ॥૩૭૬॥
 અશુભઃ શુભો વા ગુણો ન ત્વાં ભળતિ બુદ્ધ્યસ્વ મામિતિ સ એવ ।
 ન ચૈતિ વિનિર્ગ્રહીતું બુદ્ધિવિષયમાગતં તુ ગુણમ્ ॥૩૮૦॥
 અશુભં શુભં વા દ્રવ્યં ન ત્વાં ભળતિ બુદ્ધ્યસ્વ મામિતિ સ એવ ।
 ન ચૈતિ વિનિર્ગ્રહીતું બુદ્ધિવિષયમાગતં દ્રવ્યમ્ ॥૩૮૧॥
 એતત્તુ જ્ઞાત્વા ઉપશમં નૈવ ગચ્છતિ મૂઢઃ ।
 વિનિર્ગ્રહમનાઃ પરસ્ય ચ સ્વયં ચ બુદ્ધિં શિવામપ્રાપ્તઃ ॥૩૮૨॥

યથેહ બહિરર્થો ઘટપટાદિઃ, દેવદત્તો યજ્ઞદત્તમિવ હસ્તે ગૃહીત્વા, ‘માં પ્રકાશય’ ઇતિ સ્વપ્રકાશને ન પ્રદીપં પ્રયોજયતિ, ન ચ પ્રદીપોઽપ્યયઃકાન્તોપલકૃષ્ટાયઃસૂચીવત્ સ્વસ્થાનાત્પ્રચ્યુત્ય

[અશુભઃ વા શુભઃ સ્પર્શઃ] અશુભ અથવા શુભ સ્પર્શ [ત્વાં ન ભળતિ] તને એમ નથી કહેતો કે [મામ્ સ્પૃશ ઇતિ] ‘તું મને સ્પર્શ’; [સઃ એવ ચ] અને આત્મા પણ (પોતાના સ્થાનથી ધૂટીને), [કાયવિષયમ્ આગતં સ્પર્શમ્] કાયાના (–સ્પર્શોન્દ્રિયના) વિષયમાં આવેલા સ્પર્શને [વિનિર્ગ્રહીતું ન એતિ] ગ્રહવા જતો નથી.

[અશુભઃ વા શુભઃ ગુણઃ] અશુભ અથવા શુભ ગુણ [ત્વાં ન ભળતિ] તને એમ નથી કહેતો કે [મામ્ બુદ્ધ્યસ્વ ઇતિ] ‘તું મને જાણ’; [સઃ એવ ચ] અને આત્મા પણ (પોતાના સ્થાનથી ધૂટીને), [બુદ્ધિવિષયમ્ આગતં તુ ગુણમ્] બુદ્ધિના વિષયમાં આવેલા ગુણને [વિનિર્ગ્રહીતું ન એતિ] ગ્રહવા જતો નથી.

[અશુભં વા શુભં દ્રવ્યં] અશુભ અથવા શુભ દ્રવ્ય [ત્વાં ન ભળતિ] તને એમ નથી કહેતું કે [મામ્ બુદ્ધ્યસ્વ ઇતિ] ‘તું મને જાણ’; [સઃ એવ ચ] અને આત્મા પણ (પોતાના સ્થાનથી ધૂટીને), [બુદ્ધિવિષયમ્ આગતં દ્રવ્યમ્] બુદ્ધિના વિષયમાં આવેલા દ્રવ્યને [વિનિર્ગ્રહીતું ન એતિ] ગ્રહવા જતો નથી.

[એતત્ તુ જ્ઞાત્વા] આવું જાણીને પણ [મૂઢઃ] મૂઢ જીવ [ઉપશમં ન એવ ગચ્છતિ] ઉપશમને પામતો નથી; [ચ] અને [શિવામ્ બુદ્ધિમ્ અપ્રાપ્તઃ ચ સ્વયં] શિવ બુદ્ધિને (કલ્યાણકારી બુદ્ધિને, સમ્યગ્જ્ઞાનને) નહિ પામેલો પોતે [પરસ્ય વિનિર્ગ્રહમનાઃ] પરને ગ્રહવાનું મન કરે છે.

ટીકા :—પ્રથમ દેષ્ટાંત કહે છે: આ જગતમાં બાહ્યપદાર્થ—ઘટપટાદિ—, જેમ દેવદત્ત નામનો પુરુષ યજ્ઞદત્ત નામના પુરુષને હાથ પકડીને કોઈ કાર્યમાં જોડે તેમ, દીવાને સ્વપ્રકાશનમાં

૫૩૦

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

તં પ્રકાશયિતુમાયાતિ; કિન્તુ વસ્તુસ્વભાવસ્ય પરેણોત્પાદયિતુમશક્યત્વાત્ પરમુત્પાદયિતુમશક્તત્વાદ્ ચ
યથા તદસન્નિધાને તથા તત્સન્નિધાનેઽપિ સ્વરૂપેણૈવ પ્રકાશતે। સ્વરૂપેણૈવ પ્રકાશમાનસ્ય ચાસ્ય
વસ્તુસ્વભાવાદેવ વિચિત્રાં પરિણતિમાસાદયન્ કમનીયોઽકમનીયો વા ઘટપટાદિર્ન મનાગપિ
વિક્રિયાયૈ કલ્પ્યતે। તથા બહિરર્થાઃ શબ્દો, રૂપં, ગન્ધો, રસઃ, સ્પર્શો, ગુણદ્રવ્યે ચ, દેવદત્તો
યજ્ઞદત્તમિવ હસ્તે ગૃહીત્વા, 'માં શૃણુ, માં પશ્ય, માં જિગ્ર, માં રસય, માં સ્પૃશ, માં બુધ્યસ્વ'
ઇતિ સ્વજ્ઞાને નાત્માનં પ્રયોજયન્તિ, ન ચાત્માપ્યયઃકાન્તોપલકૃષ્ટાયઃસૂચીવત્ સ્વસ્થાનાત્પ્રચ્યુત્ય તાન્
જ્ઞાતુમાયાતિ; કિન્તુ વસ્તુસ્વભાવસ્ય પરેણોત્પાદયિતુમશક્યત્વાત્ પરમુત્પાદયિતુમશક્તત્વાદ્ ચ
તદસન્નિધાને તથા તત્સન્નિધાનેઽપિ સ્વરૂપેણૈવ જાનીતે। સ્વરૂપેણૈવ જાનતશ્ચાસ્ય વસ્તુસ્વભાવાદેવ
વિચિત્રાં પરિણતિમાસાદયન્તઃ કમનીયા અકમનીયા વા શબ્દાદયો બહિરર્થા ન મનાગપિ વિક્રિયાયૈ

(અર્થાત્ બાહ્યપદાર્થને પ્રકાશવાના કાર્યમાં) જોડતો નથી કે 'તું મને પ્રકાશ', અને દીવો પણ
લોહચુંબક-પાષાણથી ખેંચાયેલી લોખંડની સોયની જેમ પોતાના સ્થાનથી ચ્યુત થઈને તેને
(બાહ્યપદાર્થને) પ્રકાશવા જતો નથી; પરંતુ, વસ્તુસ્વભાવ પર વડે ઉત્પન્ન કરી શકાતો નહિ હોવાથી
તેમ જ વસ્તુસ્વભાવ પરને ઉત્પન્ન કરી શકતો નહિ હોવાથી, દીવો જેમ બાહ્યપદાર્થની
અસમીપતામાં (પોતાના સ્વરૂપથી જ પ્રકાશે છે) તેમ બાહ્યપદાર્થની સમીપતામાં પણ પોતાના
સ્વરૂપથી જ પ્રકાશે છે. (એમ) પોતાના સ્વરૂપથી જ પ્રકાશતા એવા તેને (દીવાને), વસ્તુસ્વભાવથી
જ વિચિત્ર પરિણતિને પામતો એવો મનોહર કે અમનોહર ઘટપટાદિ બાહ્યપદાર્થ જરાય વિક્રિયા
ઉત્પન્ન કરતો નથી.

એવી રીતે હવે દાર્ષ્ટાંત છે: બાહ્યપદાર્થો—શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ તથા ગુણ ને
દ્રવ્ય—, જેમ દેવદત્ત યજ્ઞદત્તને હાથ પકડીને કોઈ કાર્યમાં જોડે તેમ, આત્માને સ્વજ્ઞાનમાં
(બાહ્યપદાર્થોને જાણવાના કાર્યમાં) જોડતા નથી કે 'તું મને સાંભળ, તું મને જો, તું મને સૂંઘ,
તું મને ચાખ, તું મને સ્પર્શ, તું મને જાણ', અને આત્મા પણ લોહચુંબક-પાષાણથી ખેંચાયેલી
લોખંડની સોયની જેમ પોતાના સ્થાનથી ચ્યુત થઈને તેમને (બાહ્યપદાર્થોને) જાણવા જતો નથી;
પરંતુ, વસ્તુસ્વભાવ પર વડે ઉત્પન્ન કરી શકાતો નહિ હોવાથી તેમ જ વસ્તુસ્વભાવ પરને
ઉત્પન્ન કરી શકતો નહિ હોવાથી, આત્મા જેમ બાહ્યપદાર્થોની અસમીપતામાં (પોતાના
સ્વરૂપથી જ જાણે છે) તેમ બાહ્યપદાર્થોની સમીપતામાં પણ પોતાના સ્વરૂપથી જ જાણે છે.
(એમ) પોતાના સ્વરૂપથી જ જાણતા એવા તેને (આત્માને), વસ્તુસ્વભાવથી જ વિચિત્ર
પરિણતિને પામતા એવા મનોહર કે અમનોહર શબ્દાદિ બાહ્યપદાર્થો જરાય વિક્રિયા ઉત્પન્ન
કરતા નથી.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

૫૩૧

ક્લયેરન્ । એવમાત્મા પ્રદીપવત્ પરં પ્રતિ ઉદાસીનો નિત્યમેવેતિ વસ્તુસ્થિતિઃ, તથાપિ યદ્રાગદ્વેષૌ તદજ્ઞાનમ્ ।

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

પૂર્ણેકાચ્યુતશુદ્ધબોધમહિમા બોધો ન બોધ્યાદયં
યાયાત્કામપિ વિક્રિયાં તત્ત્વમ્ ઇતો દીપઃ પ્રકાશ્યાદિવ ।
તદ્વસ્તુસ્થિતિબોધવન્ધ્યધિષ્ણા એતે કિમજ્ઞાનિનો
રાગદ્વેષમયીભવન્તિ સહજાં મુચ્ચન્ત્યુદાસીનતામ્ ॥૨૨૨॥

આ રીતે આત્મા દીવાની જેમ પર પ્રત્યે સદાય ઉદાસીન છે (અર્થાત્ સંબંધ વગરનો, તટસ્થ છે)—એવી વસ્તુસ્થિતિ છે, તોપણ જે રાગદ્વેષ થાય છે તે અજ્ઞાન છે.

ભાવાર્થ :—શબ્દાદિક જડ પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણો છે. તેઓ આત્માને કાંઈ કહેતાં નથી, કે ‘તું અમને ગ્રહણ કર (અર્થાત્ તું અમને જાણ)’; અને આત્મા પણ પોતાના સ્થાનથી ચ્યુત થઈને તેમને ગ્રહવા (—જાણવા) તેમના પ્રત્યે જતો નથી. જેમ શબ્દાદિક સમીપ ન હોય ત્યારે આત્મા પોતાના સ્વરૂપથી જ જાણે છે, તેમ શબ્દાદિક સમીપ હોય ત્યારે પણ આત્મા પોતાના સ્વરૂપથી જ જાણે છે. આમ પોતાના સ્વરૂપથી જ જાણતા એવા આત્માને પોતપોતાના સ્વભાવથી જ પરિણમતાં શબ્દાદિક કિંચિત્માત્ર પણ વિકાર કરતાં નથી, જેમ પોતાના સ્વરૂપથી જ પ્રકાશતા એવા દીવાને ઘટપટાદિ પદાર્થો વિકાર કરતા નથી તેમ. આવો વસ્તુસ્વભાવ છે, તોપણ જીવ શબ્દને સાંભળી, રૂપને દેખી, ગંધને સૂંધી, રસને આસ્વાદી, સ્પર્શને સ્પર્શી, ગુણ-દ્રવ્યને જાણી, તેમને સારાં-નરસાં માની રાગદ્વેષ કરે છે, તે અજ્ઞાન જ છે.

હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[પૂર્ણ-એક-અચ્યુત-શુદ્ધ-બોધ-મહિમા અયં બોધઃ] પૂર્ણ, એક, અચ્યુત અને શુદ્ધ (—વિકાર રહિત) એવું જ્ઞાન જેનો મહિમા છે એવો આ જ્ઞાયક આત્મા [તત્ત્વમ્ ઇતઃ બોધ્યાત્] તે (અસમીપવર્તી) કે આ (સમીપવર્તી) જ્ઞેય પદાર્થોથી [કામ્ અપિ વિક્રિયાં ન યાયાત્] જરા પણ વિક્રિયા પામતો નથી, [દીપઃ પ્રકાશ્યાત્ ઇવ] જેમ દીવો પ્રકાશ્ય પદાર્થોથી (—પ્રકાશાવાયોગ્ય ઘટપટાદિ પદાર્થોથી) વિક્રિયા પામતો નથી તેમ. તો પછી [તદ્-વસ્તુસ્થિતિ-બોધ-વન્ધ્ય-ધિષ્ણાઃ એતે અજ્ઞાનિનઃ] એવી વસ્તુસ્થિતિના જ્ઞાનથી રહિત જેમની બુદ્ધિ છે એવા આ અજ્ઞાની જીવો [કિમ્ સહજામ્ ઉદાસીનતામ્ મુચ્ચન્તિ, રાગદ્વેષમયીભવન્તિ] પોતાની સહજ ઉદાસીનતાને કેમ છોડે છે અને રાગદ્વેષમય કેમ થાય છે? (એમ આચાર્યદેવે શોચ કર્યો છે.)

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

રાગદ્વેષવિભાવમુક્તમહસો નિત્યં સ્વભાવસ્પૃશઃ
 પૂર્વાગામિસમસ્તકર્મવિકલા ભિન્નાસ્તદાત્વોદયાત્ ।
 દૂરારૂઢચરિત્રવૈભવબલાદ્ગ્ચ્ચિદર્ચિર્મયીં
 વિન્દન્તિ સ્વરસાભિષિક્તભુવનાં જ્ઞાનસ્ય સજ્જેતનામ્ ॥૨૨૩॥

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનનો સ્વભાવ જ્ઞેયને જાણવાનો જ છે, જેમ દીપકનો સ્વભાવ ઘટપટાદિને પ્રકાશવાનો છે. એવો વસ્તુસ્વભાવ છે. જ્ઞેયને જાણવામાત્રથી જ્ઞાનમાં વિકાર થતો નથી. જ્ઞેયોને જાણી, તેમને સારાં-નરસાં માની, આત્મા રાગીદ્વેષી-વિકારી થાય છે તે અજ્ઞાન છે. માટે આચાર્યદેવે શોચ કર્યો છે કે—‘વસ્તુનો સ્વભાવ તો આવો છે, છતાં આ આત્મા અજ્ઞાની થઈને રાગદ્વેષરૂપે કેમ પરિણમે છે? પોતાની સ્વાભાવિક ઉદાસીન-અવસ્થારૂપ કેમ રહેતો નથી?’ આ પ્રમાણે આચાર્યદેવે જે શોચ કર્યો છે તે યુક્ત છે, કારણ કે જ્યાં સુધી શુભ રાગ છે ત્યાં સુધી પ્રાણીઓને અજ્ઞાનથી દુઃખી દેખી કરુણા ઊપજે છે અને તેથી શોચ થાય છે. ૨૨૨.

હવે આગળના કથનની સૂચનારૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[રાગ-દ્વેષ-વિભાવ-મુક્ત-મહસઃ] જેમનું તેજ રાગદ્વેષરૂપ વિભાવથી રહિત છે, [નિત્યં સ્વભાવ-સ્પૃશઃ] જેઓ સદા (પોતાના ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર) સ્વભાવને સ્પર્શનારા છે, [પૂર્વ-આગામિ-સમસ્ત-કર્મ-વિકલાઃ] જેઓ ભૂત કાળનાં તેમ જ ભવિષ્ય કાળનાં સમસ્ત કર્મથી રહિત છે અને [તદાત્વ-ઉદયાત્-ભિન્નાઃ] જેઓ વર્તમાન કાળના કર્મોદયથી ભિન્ન છે, [દૂર-આરૂઢ-ચરિત્ર-વૈભવ-બલાત્ જ્ઞાનસ્ય સજ્જેતનામ્ વિન્દન્તિ] તેઓ (—એવા જ્ઞાનીઓ—) અતિ પ્રબળ ચારિત્રના વૈભવના બળથી જ્ઞાનની સંચેતનાને અનુભવે છે—[ચ્ચત્-ચિદ્-અર્ચિર્મયીં] કે જે જ્ઞાન-ચેતના ચમકતી ચૈતન્યજ્યોતિમય છે અને [સ્વ-રસ-અભિષિક્ત-ભુવનામ્] જેણે નિજ રસથી (પોતાના જ્ઞાનરૂપ રસથી) સમસ્ત લોકને સિંચ્યો છે.

ભાવાર્થ :—જેમને રાગદ્વેષ ગયા, પોતાના ચૈતન્યસ્વભાવનો અંગીકાર થયો અને અતીત, અનાગત તથા વર્તમાન કર્મનું મમત્વ ગયું એવા જ્ઞાનીઓ સર્વ પરદ્રવ્યથી જુદા થઈને ચારિત્ર અંગીકાર કરે છે. તે ચારિત્રના બળથી, કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનાથી જુદી જે પોતાની ચૈતન્યના પરિણમનસ્વરૂપ જ્ઞાનચેતના તેનું અનુભવન કરે છે.

અહીં તાત્પર્ય આમ જાણવું :—જીવ પહેલાં તો કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનાથી ભિન્ન પોતાની જ્ઞાનચેતનાનું સ્વરૂપ આગમ-પ્રમાણ, અનુમાન-પ્રમાણ અને સ્વસંવેદન-પ્રમાણથી જાણે છે અને તેનું શ્રદ્ધાન (પ્રતીતિ) દેઠ કરે છે; એ તો અવિરત, દેશવિરત અને પ્રમત્ત

કમ્મં જં પુલ્લકયં સુહાસુહમણેયવિત્થરવિસેસં ।
 તત્તો ણિયત્તદે અપ્પયં તુ જો સો પડિક્કમણં ॥૩૮૩॥
 કમ્મં જં સુહમસુહં જમ્હિ ય ભાવમ્હિ બજ્જાદિ ભવિસ્સં ।
 તત્તો ણિયત્તદે જો સો પચ્ચક્ખાણં હવદિ ચેદા ॥૩૮૪॥
 જં સુહમસુહમુદિણ્ણં સંપડિ ય અણેયવિત્થરવિસેસં ।
 તં દોસં જો ચેદદિ સો ખલુ આલોચણં ચેદા ॥૩૮૫॥

અવસ્થામાં પણ થાય છે. અને જ્યારે અપ્રમત્ત અવસ્થા થાય છે ત્યારે જીવ પોતાના સ્વરૂપનું જ ધ્યાન કરે છે; તે વખતે, જે જ્ઞાનચેતનાનું તેણે પ્રથમ શ્રદ્ધાન કર્યું હતું તેમાં તે લીન થાય છે અને શ્રેણિ ચડી, કેવળજ્ઞાન ઉપજાવી, સાક્ષાત્ *જ્ઞાનચેતનારૂપ થાય છે. ૨૨૩.

અતીત કર્મ પ્રત્યે મમત્વ છોડે તે આત્મા પ્રતિક્રમણ છે, અનાગત કર્મ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે (અર્થાત્ જે ભાવોથી આગામી કર્મ બંધાય તે ભાવોનું મમત્વ છોડે) તે આત્મા પ્રત્યાખ્યાન છે અને ઉદયમાં આવેલા વર્તમાન કર્મનું મમત્વ છોડે તે આત્મા આલોચના છે; સદાય આવાં પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન અને આલોચનાપૂર્વક વર્તતો આત્મા ચારિત્ર છે.—આવું ચારિત્રનું વિધાન હવેની ગાથાઓમાં કહે છે :—

શુભ ને અશુભ અનેકવિધ પૂર્વે કરેલું કર્મ જે,
 તેથી નિવર્તે આત્મને, તે આત્મા પ્રતિક્રમણ છે; ૩૮૩.
 શુભ ને અશુભ ભાવી કરમ જે ભાવમાં બંધાય છે,
 તેથી નિવર્તન જે કરે, તે આત્મા પચખાણ છે. ૩૮૪.
 શુભ ને અશુભ અનેકવિધ છે વર્તમાને ઉદિત જે,
 તે દોષને જે ચેતતો, તે જીવ આલોચન ખરે. ૩૮૫.

★ કેવળજ્ઞાની જીવને સાક્ષાત્ જ્ઞાનચેતના હોય છે. કેવળજ્ઞાન થયા પહેલાં પણ, નિર્વિકલ્પ અનુભવ વખતે જીવને ઉપયોગાત્મક જ્ઞાનચેતના હોય છે. જ્ઞાનચેતનાના ઉપયોગાત્મકપણાને મુખ્ય ન કરીએ તો, સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્ઞાનચેતના નિરંતર હોય છે, કર્મચેતના અને કર્મફળચેતના નથી હોતી; કારણ કે તેને નિરંતર જ્ઞાનના સ્વામિત્વભાવે પરિણમન હોય છે, કર્મના અને કર્મફળના સ્વામિત્વભાવે પરિણમન નથી હોતું.

ણિચ્છં પદ્મવચ્ચાણં કુલ્લદિ ણિચ્છં પડિક્કમદિ જો ય ।
ણિચ્છં આલોચેયદિ સો હુ ચરિત્તં હવદિ ચેદા ॥૩૮૬॥

કર્મ યત્પૂર્વકૃતં શુભાશુભમનેકવિસ્તરવિશેષમ્ ।
તસ્માન્નિવર્તયત્યાત્માનં તુ યઃ સ પ્રતિક્રમણમ્ ॥૩૮૩॥
કર્મ યચ્છુભમશુભં યસ્મિંશ્ચ ભાવે વધ્યતે ભવિષ્યત્ ।
તસ્માન્નિવર્તતે યઃ સ પ્રત્યાખ્યાનં ભવતિ ચેતયિતા ॥૩૮૪॥
યચ્છુભમશુભમુદીર્ણં સમ્પ્રતિ ચાનેકવિસ્તરવિશેષમ્ ।
તં દોષં યઃ ચેતયતે સ ખલ્વાલોચનં ચેતયિતા ॥૩૮૫॥
નિત્યં પ્રત્યાખ્યાનં કરોતિ નિત્યં પ્રતિક્રામતિ યશ્ચ ।
નિત્યમાલોચયતિ સ ચ્ચલુ ચરિત્રં ભવતિ ચેતયિતા ॥૩૮૬॥

પચખાણ નિત્ય કરે અને પ્રતિક્રમણ જે નિત્યે કરે,
નિત્યે કરે આલોચના, તે આત્મા ચારિત્ર છે. ૩૮૬.

ગાથાર્થ :—[પૂર્વકૃતં] પૂર્વે કરેલું [યત્] જે [અનેકવિસ્તરવિશેષમ્] અનેક પ્રકારના વિસ્તારવાળું [શુભાશુભમ્ કર્મ] (જ્ઞાનાવરણીયાદિ) શુભાશુભ કર્મ [તસ્માત્] તેનાથી [યઃ] જે આત્મા [આત્માનં તુ] પોતાને [નિવર્તયતિ] *નિવર્તાવે છે, [સઃ] તે આત્મા [પ્રતિક્રમણમ્] પ્રતિક્રમણ છે.

[ભવિષ્યત્] ભવિષ્ય કાળનું [યત્] જે [શુભમ્ અશુભમ્ કર્મ] શુભ-અશુભ કર્મ [યસ્મિન્ ભાવે ચ] તે જે ભાવમાં [વધ્યતે] બંધાય છે [તસ્માત્] તે ભાવથી [યઃ] જે આત્મા [નિવર્તતે] નિવર્તે છે, [સઃ ચેતયિતા] તે આત્મા [પ્રત્યાખ્યાનં ભવતિ] પ્રત્યાખ્યાન છે.

[સમ્પ્રતિ ચ] વર્તમાન કાળે [ઉદીર્ણં] ઉદયમાં આવેલું [યત્] જે [અનેકવિસ્તરવિશેષમ્] અનેક પ્રકારના વિસ્તારવાળું [શુભમ્ અશુભમ્] શુભ-અશુભ કર્મ [તં દોષં] તે દોષને [યઃ] જે આત્મા [ચેતયતે] ચેતે છે—અનુભવે છે—જ્ઞાતાભાવે જાણી લે છે (અર્થાત્ તેનું સ્વામિત્વ -કર્તાપણું છોડે છે), [સઃ ચેતયિતા] તે આત્મા [ચ્ચલુ] ખરેખર [આલોચનમ્] આલોચના છે.

[યઃ] જે [નિત્યં] સદા [પ્રત્યાખ્યાનં કરોતિ] પ્રત્યાખ્યાન કરે છે, [નિત્યં પ્રતિક્રામતિ ચ]

★ નિવર્તાવવું = પાછા વાળવું; અટકાવવું; દૂર રાખવું.

યઃ ખલુ પુદ્ગલકર્મવિપાકભવેભ્યો ભાવેભ્યશ્ચેતયિતાત્માનં નિવર્તયતિ, સ તત્કારણભૂતં પૂર્વ કર્મ પ્રતિક્રામન્ સ્વયમેવ પ્રતિક્રમણં ભવતિ। સ એવ તત્કાર્યભૂતમુત્તરં કર્મ પ્રત્યાચક્ષાણઃ પ્રત્યાખ્યાનં ભવતિ। સ એવ વર્તમાનં કર્મવિપાકમાત્મનોડત્યન્તભેદેનોપલભમાનઃ આલોચના ભવતિ। એવમયં નિત્યં પ્રતિક્રામન્, નિત્યં પ્રત્યાચક્ષાણો, નિત્યમાલોચયંશ્ચ, પૂર્વકર્મકાર્યેભ્ય ઉત્તરકર્મકારણેભ્યો ભાવેભ્યોડત્યન્તં નિવૃત્તઃ, વર્તમાનં કર્મવિપાકમાત્મનોડત્યન્તભેદેનોપલભમાનઃ, સ્વસ્મિન્નેવ ખલુ જ્ઞાનસ્વભાવે નિરન્તરચરણાચ્ચારિત્રં ભવતિ। ચારિત્રં તુ ભવન્ સ્વસ્ય જ્ઞાનમાત્રસ્ય ચેતનાત્ સ્વયમેવ જ્ઞાનચેતના ભવતીતિ ભાવઃ।

સદા પ્રતિક્રમણ કરે છે અને [નિત્યમ્ આલોચયતિ] સદા આલોચના કરે છે, [સઃ ચેતયિતા] તે આત્મા [ખલુ] ખરેખર [ચરિત્રં ભવતિ] ચારિત્ર છે.

ટીકા :—જે આત્મા પુદ્ગલકર્મના વિપાકથી (ઉદયથી) થતા ભાવોથી પોતાને નિવર્તાવે છે, તે આત્મા તે ભાવોના કારણભૂત પૂર્વકર્મને (ભૂતકાળના કર્મને) પ્રતિક્રમતો થકો પોતે જ પ્રતિક્રમણ છે; તે જ આત્મા, તે ભાવોના કાર્યભૂત ઉત્તરકર્મને (ભવિષ્યકાળના કર્મને) પચખતો થકો, પ્રત્યાખ્યાન છે; તે જ આત્મા, વર્તમાન કર્મવિપાકને પોતાથી (આત્માથી) અત્યંત ભેદપૂર્વક અનુભવતો થકો, આલોચના છે. એ રીતે તે આત્મા સદા પ્રતિક્રમતો (અર્થાત્ પ્રતિક્રમણ કરતો) થકો, સદા પચખતો (અર્થાત્ પ્રત્યાખ્યાન કરતો) થકો અને સદા આલોચતો (અર્થાત્ આલોચના કરતો) થકો, પૂર્વકર્મના કાર્યરૂપ અને ઉત્તરકર્મના કારણરૂપ ભાવોથી અત્યંત નિવૃત્ત થયો થકો, વર્તમાન કર્મવિપાકને પોતાથી (આત્માથી) અત્યંત ભેદપૂર્વક અનુભવતો થકો, પોતામાં જ—જ્ઞાનસ્વભાવમાં જ—નિરંતર ચરતો (વિચરતો, આચરણ કરતો) હોવાથી ચારિત્ર છે (અર્થાત્ પોતે જ ચારિત્રસ્વરૂપ છે). અને ચારિત્રસ્વરૂપ વર્તતો થકો પોતાને—જ્ઞાનમાત્રને—ચેતતો (અનુભવતો) હોવાથી (તે આત્મા) પોતે જ જ્ઞાનચેતના છે, એવો ભાવ (આશય) છે.

ભાવાર્થ :—ચારિત્રમાં પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન અને આલોચનાનું વિધાન છે. તેમાં, પૂર્વ લાગેલા દોષથી આત્માને નિવર્તાવવો તે પ્રતિક્રમણ છે, ભવિષ્યમાં દોષ લગાડવાનો ત્યાગ કરવો તે પ્રત્યાખ્યાન છે અને વર્તમાન દોષથી આત્માને જુદો કરવો તે આલોચના છે. અહીં તો નિશ્ચયચારિત્રને પ્રધાન કરીને કથન છે; માટે નિશ્ચયથી વિચારતાં તો, જે આત્મા ત્રણે કાળનાં કર્મોથી પોતાને ભિન્ન જાણે છે, શ્રદ્ધે છે અને અનુભવે છે, તે આત્મા પોતે જ પ્રતિક્રમણ છે, પોતે જ પ્રત્યાખ્યાન છે અને પોતે જ આલોચના છે. એમ પ્રતિક્રમણસ્વરૂપ, પ્રત્યાખ્યાન-સ્વરૂપ અને આલોચનાસ્વરૂપ આત્માનું નિરંતર અનુભવન તે જ નિશ્ચયચારિત્ર છે. જે આ

જ્ઞાનસ્ય સજ્જેતનયૈવ નિત્યં
પ્રકાશતે જ્ઞાનમતીવ શુદ્ધમ્ ।
અજ્ઞાનસજ્જેતનયા તુ ધાવન્
બોધસ્ય શુદ્ધિં નિરુણદ્ધિ બન્ધઃ ॥૨૨૪॥

વેદંતો કમ્મફલં અપ્પાણં કુણદિ જો દુ કમ્મફલં ।
સો તં પુણો વિ બંધદિ વીયં દુક્ખસ્સ અદ્ધવિહં ॥૩૮૭॥

નિશ્ચયચારિત્ર, તે જ જ્ઞાનચેતના (અર્થાત્ જ્ઞાનનું અનુભવન) છે. તે જ જ્ઞાનચેતનાથી (અર્થાત્ જ્ઞાનના અનુભવનથી) સાક્ષાત્ જ્ઞાનચેતનાસ્વરૂપ કેવળજ્ઞાનમય આત્મા પ્રગટ થાય છે.

હવે આગળની ગાથાઓની સૂચનારૂપ કાવ્ય કહે છે, જેમાં જ્ઞાનચેતનાનું ફળ અને અજ્ઞાનચેતનાનું (અર્થાત્ કર્મચેતનાનું અને કર્મફળચેતનાનું) ફળ પ્રગટ કરે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[નિત્યં જ્ઞાનસ્ય સજ્જેતનયા એવ જ્ઞાનમ્ અતીવ શુદ્ધમ્ પ્રકાશતે] નિરંતર જ્ઞાનની સંચેતનાથી જ જ્ઞાન અત્યંત શુદ્ધ પ્રકાશે છે; [તુ] અને [અજ્ઞાનસજ્જેતનયા] અજ્ઞાનની સંચેતનાથી [બન્ધઃ ધાવન્] બંધ દોડતો થકો [બોધસ્ય શુદ્ધિં નિરુણદ્ધિ] જ્ઞાનની શુદ્ધતાને રોકે છે —જ્ઞાનની શુદ્ધતા થવા દેતો નથી.

ભાવાર્થ :—કોઈ (વસ્તુ) પ્રત્યે એકાગ્ર થઈને તેનો જ અનુભવરૂપ સ્વાદ લીધા કરવો તે તેનું સંચેતન કહેવાય. જ્ઞાન પ્રત્યે જ એકાગ્ર ઉપયુક્ત થઈને તેના તરફ જ ચેત રાખવી તે જ્ઞાનનું સંચેતન અર્થાત્ જ્ઞાનચેતના છે. તેનાથી જ્ઞાન અત્યંત શુદ્ધ થઈને પ્રકાશે છે અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન ઊપજે છે. કેવળજ્ઞાન ઊપજતાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનચેતના કહેવાય છે.

અજ્ઞાનરૂપ (અર્થાત્ કર્મરૂપ અને કર્મફળરૂપ) ઉપયોગને કરવો, તેના તરફ જ (—કર્મ અને કર્મફળ તરફ જ—) એકાગ્ર થઈ તેનો જ અનુભવ કરવો, તે અજ્ઞાનચેતના છે. તેનાથી કર્મનો બંધ થાય છે, કે જે બંધ જ્ઞાનની શુદ્ધતાને રોકે છે. ૨૨૪.

હવે આ કથનને ગાથા દ્વારા કહે છે :—

જે કર્મફળને વેદતો નિજરૂપ કર્મફળને કરે,
તે ફરીય બાંધે અષ્ટવિધના કર્મને—દુખબીજને; ૩૮૭.

વેદંતો કમ્મફલં મણ કદં મુણદિ જો દુ કમ્મફલં ।
 સો તં પુણો વિ બંધદિ વીયં દુક્ખસ્સ અટ્ટવિહં ॥૩૮૮॥
 વેદંતો કમ્મફલં સુહિદો દુહિદો ય હવદિ જો ચેદા ।
 સો તં પુણો વિ બંધદિ વીયં દુક્ખસ્સ અટ્ટવિહં ॥૩૮૯॥

વેદયમાનઃ કર્મફલમાત્માનં કરોતિ યસ્તુ કર્મફલમ્ ।
 સ તત્પુનરપિ વધ્નાતિ વીજં દુઃખસ્યાષ્ટવિધમ્ ॥૩૮૭॥
 વેદયમાનઃ કર્મફલં મયા કૃતં જાનાતિ યસ્તુ કર્મફલમ્ ।
 સ તત્પુનરપિ વધ્નાતિ વીજં દુઃખસ્યાષ્ટવિધમ્ ॥૩૮૮॥
 વેદયમાનઃ કર્મફલં સુખિતો દુઃખિતશ્ચ ભવતિ યશ્ચેતયિતા ।
 સ તત્પુનરપિ વધ્નાતિ વીજં દુઃખસ્યાષ્ટવિધમ્ ॥૩૮૯॥

જે કર્મફળને વેદતો જાણે 'કરમફળ મેં કર્યું',
 તે ફરીયે બાંધે અષ્ટવિધના કર્મને—દુઃખબીજને; ૩૮૮.
 જે કર્મફળને વેદતો આત્મા સુખી દુઃખી થાય છે.
 તે ફરીયે બાંધે અષ્ટવિધના કર્મને—દુઃખબીજને. ૩૮૯.

ગાથાર્થ :—[કર્મફલમ્ વેદયમાનઃ] કર્મના ફળને વેદતો થકો [યઃ તુ] જે આત્મા [કર્મફલમ્] કર્મફળને [આત્માનં કરોતિ] પોતારૂપ કરે છે (—માને છે), [સઃ] તે [પુનઃ અપિ] ફરીને પણ [અષ્ટવિધમ્ તત્] આઠ પ્રકારના કર્મને—[દુઃખસ્ય વીજં] દુઃખના બીજને—[વધ્નાતિ] બાંધે છે.

[કર્મફલં વેદયમાનઃ] કર્મના ફળને વેદતો થકો [યઃ તુ] જે આત્મા [કર્મફલમ્ મયા કૃતં જાનાતિ] 'કરમફળ મેં કર્યું' એમ જાણે છે, [સઃ] તે [પુનઃ અપિ] ફરીને પણ [અષ્ટવિધમ્ તત્] આઠ પ્રકારના કર્મને—[દુઃખસ્ય વીજં] દુઃખના બીજને—[વધ્નાતિ] બાંધે છે.

[કર્મફલં વેદયમાનઃ] કર્મના ફળને વેદતો થકો [યઃ ચેતયિતા] જે આત્મા [સુખિતઃ દુખિતઃ ચ] સુખી અને દુઃખી [ભવતિ] થાય છે, [સઃ] તે [પુનઃ અપિ] ફરીને પણ [અષ્ટવિધમ્ તત્] આઠ પ્રકારના કર્મને—[દુઃખસ્ય વીજં] દુઃખના બીજને—[વધ્નાતિ] બાંધે છે.

જ્ઞાનાદન્યત્રેદમહમિતિ ચેતનમ્ અજ્ઞાનચેતના । સા દ્વિધા—કર્મચેતના કર્મફલચેતના ચ । તત્ર જ્ઞાનાદન્યત્રેદમહં કરોમીતિ ચેતનં કર્મચેતના; જ્ઞાનાદન્યત્રેદં વેદયેઽહમિતિ ચેતનં કર્મફલચેતના । સા તુ સમસ્તાપિ સંસારબીજં; સંસારબીજસ્યાષ્ટવિધકર્મણો બીજત્વાત્ । તતો મોક્ષાર્થિના પુરુષેણાજ્ઞાનચેતનાપ્રલયાય સકલકર્મસંન્યાસભાવનાં સકલકર્મફલસંન્યાસભાવનાં ચ નાટયિત્વા સ્વભાવભૂતા ભગવતી જ્ઞાનચેતનૈવૈકા નિત્યમેવ નાટયિતવ્યા ।

તત્ર તાવત્સકલકર્મસંન્યાસભાવનાં નાટયતિ—

(આર્યા)

કૃતકારિતાનુમનનૈસ્ત્રિકાલવિષયં મનોવચનકાયૈઃ ।

પરિહૃત્ય કર્મ સર્વં પરમં નૈષ્કર્મ્યમવલમ્બે ॥૨૨૫॥

ટીકા :—જ્ઞાનથી અન્યમાં (—જ્ઞાન સિવાય અન્ય ભાવોમાં) એમ ચેતવું (અનુભવવું) કે ‘આ હું છું’, તે અજ્ઞાનચેતના છે. તે બે પ્રકારે છે—કર્મચેતના અને કર્મફલચેતના. તેમાં, જ્ઞાનથી અન્યમાં (અર્થાત્ જ્ઞાન સિવાય અન્ય ભાવોમાં) એમ ચેતવું કે ‘આને હું કરું છું’, તે કર્મચેતના છે; અને જ્ઞાનથી અન્યમાં એમ ચેતવું કે ‘આને હું ભોગવું છું’, તે કર્મફલચેતના છે. (એમ બે પ્રકારે અજ્ઞાનચેતના છે.) તે સમસ્ત અજ્ઞાનચેતના સંસારનું બીજ છે; કારણ કે સંસારનું બીજ જે આઠ પ્રકારનું (જ્ઞાનાવરણાદિ) કર્મ, તેનું તે અજ્ઞાનચેતના બીજ છે (અર્થાત્ તેનાથી કર્મ બંધાય છે). માટે મોક્ષાર્થી પુરુષે અજ્ઞાનચેતનાનો પ્રલય કરવા માટે સકળ કર્મના સંન્યાસની (ત્યાગની) ભાવનાને તથા સકળ કર્મફળના સંન્યાસની ભાવનાને નચાવીને, સ્વભાવભૂત એવી ભગવતી જ્ઞાનચેતનાને જ એકને સદાય નચાવવી.

તેમાં પ્રથમ, સકળ કર્મના સંન્યાસની ભાવનાને નચાવે છે :—

(ત્યાં પ્રથમ, કાવ્ય કહે છે :—)

શ્લોકાર્થ :—[ત્રિકાલવિષયં] ત્રણે કાળના (અર્થાત્ અતીત, વર્તમાન અને અનાગત કાળ સંબંધી) [સર્વ કર્મ] સમસ્ત કર્મને [કૃત-કારિત-અનુમનનૈઃ] કૃત-કારિત-અનુમોદનાથી અને [મનઃ-વચન-કાયૈઃ] મન-વચન-કાયાથી [પરિહૃત્ય] ત્યાગીને [પરમં નૈષ્કર્મ્યમ્ અવલમ્બે] હું પરમ નૈષ્કર્મ્યને (—ઉત્કૃષ્ટ નિષ્કર્મ અવસ્થાને) અવલંબું છું. (એ પ્રમાણે, સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરનાર જ્ઞાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.) ૨૨૫.

(હવે ટીકામાં પ્રથમ, પ્રતિક્રમણ-કલ્પ અર્થાત્ પ્રતિક્રમણનો વિધિ કહે છે :—)

(પ્રતિક્રમણ કરનાર કહે છે કે :)

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

૫૩૯

યદહમકાર્ષ, યદચીકરં, યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં, મનસા ચ વાચા ચ કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૧। યદહમકાર્ષ, યદચીકરં, યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં, મનસા ચ વાચા ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૨। યદહમકાર્ષ, યદચીકરં, યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં, મનસા ચ કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૩। યદહમકાર્ષ, યદચીકરં, યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં, વાચા ચ કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૪। યદહમકાર્ષ, યદચીકરં, યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં, મનસા ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૫। યદહમકાર્ષ, યદચીકરં, યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં, વાચા ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૬। યદહમકાર્ષ, યદચીકરં, યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં, કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૭। યદહમકાર્ષ, યદચીકરં, મનસા ચ વાચા ચ કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૮। યદહમકાર્ષ, યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં, મનસા ચ વાચા ચ કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૯। યદહમચીકરં, યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં, મનસા ચ વાચા ચ

જે મેં (પૂર્વે કર્મ) કર્યું, કરાવ્યું અને અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું, મનથી, વચનથી તથા કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. (કર્મ કરવું, કરાવવું અને અન્ય કરનારને અનુમોદવું તે સંસારનું બીજ છે એમ જાણીને તે દુષ્કૃત પ્રત્યે હેયબુદ્ધિ આવી ત્યારે જીવે તેના પ્રત્યેનું મમત્વ છોડ્યું, તે જ તેનું મિથ્યા કરવું છે). ૧.

જે મેં (પૂર્વે કર્મ) કર્યું, કરાવ્યું અને અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું, મનથી તથા વચનથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૨. જે મેં (પૂર્વે) કર્યું, કરાવ્યું અને અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું, મનથી તથા કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૩. જે મેં (પૂર્વે) કર્યું, કરાવ્યું અને અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું, વચનથી તથા કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૪.

જે મેં (પૂર્વે) કર્યું, કરાવ્યું અને અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું, મનથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૫. જે મેં (પૂર્વે) કર્યું, કરાવ્યું અને અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું, વચનથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૬. જે મેં (પૂર્વે) કર્યું, કરાવ્યું અને અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું, કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૭.

જે મેં (પૂર્વે) કર્યું અને કરાવ્યું મનથી, વચનથી તથા કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૮. જે મેં (પૂર્વે) કર્યું, અને અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું, મનથી, વચનથી તથા કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૯. જે મેં (પૂર્વે) કરાવ્યું અને અન્ય

૫૪૦

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૧૦૧ યદહમકાર્ષ, યદચીકરં, મનસા ચ વાચા ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૧૧૧ યદહમકાર્ષ, યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં, મનસા ચ વાચા ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૧૨૧ યદહમચીકરં, યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં, મનસા ચ વાચા ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૧૩૧ યદહમકાર્ષ, યદચીકરં, મનસા ચ કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૧૪૧ યદહમકાર્ષ, યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં, મનસા ચ કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૧૫૧ યદહમચીકરં યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં મનસા ચ કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૧૬૧ યદહમકાર્ષ, યદચીકરં, વાચા ચ કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૧૭૧ યદહમકાર્ષ, યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં, વાચા ચ કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૧૮૧ યદહમચીકરં, યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં, વાચા ચ કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૧૯૧ યદહમકાર્ષ, યદચીકરં, મનસા ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૨૦૧ યદહમકાર્ષ, યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં, મનસા ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૨૧૧

કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું મનથી, વચનથી તથા કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૧૦.

જે મેં (પૂર્વે) કર્યું અને કરાવ્યું મનથી તથા વચનથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૧૧. જે મેં (પૂર્વે) કર્યું અને અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું, મનથી તથા વચનથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૧૨. જે મેં (પૂર્વે) કરાવ્યું અને અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું મનથી તથા વચનથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૧૩. જે મેં (પૂર્વે) કર્યું અને કરાવ્યું મનથી તથા કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૧૪. જે મેં (પૂર્વે) કર્યું અને અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું મનથી તથા કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૧૫. જે મેં (પૂર્વે) કરાવ્યું અને અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું મનથી તથા કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૧૬. જે મેં (પૂર્વે) કર્યું અને કરાવ્યું વચનથી તથા કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૧૭. જે મેં (પૂર્વે) કર્યું અને અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું વચનથી તથા કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૧૮. જે મેં (પૂર્વે) કરાવ્યું અને અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું, વચનથી તથા કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૧૯.

જે મેં (પૂર્વે) કર્યું અને કરાવ્યું મનથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૨૦. જે મેં (પૂર્વે) કર્યું અને અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું મનથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૨૧.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

૫૪૧

યદહમચીકરં, યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં, મનસા ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૨૨।
 યદહમકાર્ષ, યદચીકરં, વાચા ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૨૩। યદહમકાર્ષ,
 યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં, વાચા ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૨૪। યદહમ-
 ચીકરં, યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં, વાચા ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૨૫।
 યદહમકાર્ષ, યદચીકરં, કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૨૬। યદહમકાર્ષ,
 યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં, કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૨૭। યદહમચીકરં,
 યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં, કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૨૮। યદહમકાર્ષ
 મનસા ચ વાચા ચ કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૨૯। યદહમચીકરં મનસા
 ચ વાચા ચ કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૩૦। યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં
 મનસા ચ વાચા ચ કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૩૧। યદહમકાર્ષ મનસા
 ચ વાચા ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૩૨। યદહમચીકરં મનસા ચ વાચા ચ, તન્મિથ્યા
 મે દુષ્કૃતમિતિ ૩૩। યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં મનસા ચ વાચા ચ, તન્મિથ્યા
 મે દુષ્કૃતમિતિ ૩૪। યદહમકાર્ષ મનસા ચ કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૩૫।

જે મેં (પૂર્વે) કરાવ્યું અને અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું મનથી, તે મારું દુષ્કૃત
 મિથ્યા હો. ૨૨. જે મેં (પૂર્વે) કર્યું અને કરાવ્યું વચનથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૨૩.
 જે મેં (પૂર્વે) કર્યું અને અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું વચનથી, તે મારું દુષ્કૃત
 મિથ્યા હો. ૨૪. જે મેં (પૂર્વે) કરાવ્યું અને અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું વચનથી,
 તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૨૫. જે મેં (પૂર્વે) કર્યું અને કરાવ્યું કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા
 હો. ૨૬. જે મેં (પૂર્વે) કર્યું અને અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું કાયાથી, તે મારું
 દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૨૭. જે મેં (પૂર્વે) કરાવ્યું અને અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું
 કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૨૮.

જે મેં (પૂર્વે) કર્યું મનથી, વચનથી તથા કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૨૯.
 જે મેં (પૂર્વે) કરાવ્યું મનથી, વચનથી તથા કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૩૦. જે મેં
 અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું મનથી, વચનથી તથા કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા
 હો. ૩૧.

જે મેં (પૂર્વે) કર્યું મનથી તથા વચનથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૩૨. જે મેં (પૂર્વે)
 કરાવ્યું મનથી તથા વચનથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૩૩. જે મેં (પૂર્વે) અન્ય કરતો હોય

૫૪૨

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

યદહમચીકરં મનસા ચ કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૩૬। યત્કુર્વન્ત-
મપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં મનસા ચ કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૩૭। યદહમકાર્ષ
વાચા ચ કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૩૮। યદહમચીકરં વાચા ચ
કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૩૯। યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં વાચા
ચ કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૪૦। યદહમકાર્ષ મનસા ચ, તન્મિથ્યા
મે દુષ્કૃતમિતિ ૪૧। યદહમચીકરં મનસા ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૪૨।
યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં મનસા ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૪૩।
યદહમકાર્ષ વાચા ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૪૪। યદહમચીકરં વાચા ચ,
તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૪૫। યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં વાચા ચ, તન્મિથ્યા
મે દુષ્કૃતમિતિ ૪૬। યદહમકાર્ષ કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૪૭।
યદહમચીકરં કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૪૮। યત્કુર્વન્તમપ્યન્યં સમન્વજ્ઞાસિષં
કાયેન ચ, તન્મિથ્યા મે દુષ્કૃતમિતિ ૪૯।

તેનું અનુમોદન કર્યું મનથી તથા વચનથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૩૪. જે મેં (પૂર્વે) કર્યું,
મનથી તથા કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૩૫. જે મેં (પૂર્વે) કરાવ્યું મનથી તથા
કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૩૬. જે મેં (પૂર્વે) અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું
મનથી તથા કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૩૭. જે મેં (પૂર્વે) કર્યું વચનથી તથા કાયાથી,
તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૩૮. જે મેં (પૂર્વે) કરાવ્યું વચનથી તથા કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત
મિથ્યા હો. ૩૯. જે મેં (પૂર્વે) અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું વચનથી તથા કાયાથી,
તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૪૦.

જે મેં (પૂર્વે) કર્યું મનથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૪૧. જે મેં (પૂર્વે) કરાવ્યું મનથી,
તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૪૨. જે મેં (પૂર્વે) અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું મનથી,
તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૪૩. જે મેં (પૂર્વે) કર્યું વચનથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૪૪.
જે મેં (પૂર્વે) કરાવ્યું વચનથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૪૫. જે મેં (પૂર્વે) અન્ય કરતો હોય
તેનું અનુમોદન કર્યું વચનથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૪૬. જે મેં (પૂર્વે) કર્યું કાયાથી, તે
મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૪૭. જે મેં (પૂર્વે) કરાવ્યું કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૪૮.
જે મેં (પૂર્વે) અન્ય કરતો હોય તેનું અનુમોદન કર્યું કાયાથી, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા હો. ૪૯.

(આ ૪૯ ભંગોની અંદર, પહેલા ભંગમાં કૃત, કારિત, અનુમોદના—એ ત્રણે લીધાં
અને તેના પર મન, વચન, કાયા—એ ત્રણે લગાવ્યાં. એ રીતે બનેલા આ એક ભંગને

(આર્યા)

મોહાદ્યદહમકાર્ષ સમસ્તમપિ કર્મ તત્પ્રતિક્રમ્ય ।

આત્મનિ ચૈતન્યાત્મનિ નિષ્કર્મણિ નિત્યમાત્મના વર્તે ॥૨૨૬॥

*‘૩૩’ની સમસ્યાથી-સંજ્ઞાથી-ઓળખી શકાય. ૨ થી ૪ સુધીના ભંગોમાં કૃત, કારિત, અનુમોદના ત્રણે લઈને તેના પર મન, વચન, કાયામાંથી બબ્બે લગાવ્યાં. એ રીતે બનેલા આ ત્રણ ભંગોને +‘૩૨’ની સંજ્ઞાથી ઓળખી શકાય. ૫ થી ૭ સુધીના ભંગોમાં કૃત, કારિત, અનુમોદના ત્રણે લઈને તેના પર મન, વચન, કાયામાંથી એકેક લગાવ્યું. આ ત્રણ ભંગોને ‘૩૧’ની સંજ્ઞાથી ઓળખી શકાય. ૮ થી ૧૦ સુધીના ભંગોમાં કૃત, કારિત, અનુમોદનામાંથી બબ્બે લઈને તેમના પર મન, વચન, કાયા ત્રણે લગાવ્યાં. આ ત્રણ ભંગોને ‘૨૩’ની સંજ્ઞાવાળા ભંગો તરીકે ઓળખી શકાય. ૧૧થી ૧૯ સુધીના ભંગોમાં કૃત, કારિત, અનુમોદનામાંથી બબ્બે લઈને તેમના પર મન, વચન, કાયામાંથી બબ્બે લગાવ્યાં. આ નવ ભંગોને ‘૨૨’ની સંજ્ઞાથી ઓળખી શકાય. ૨૦ થી ૨૮ સુધીના ભંગોમાં કૃત, કારિત, અનુમોદનામાંથી બબ્બે લઈને તેમના પર મન, વચન, કાયામાંથી એકેક લગાવ્યાં. આ નવ ભંગોને ‘૨૧’ની સંજ્ઞાવાળા ભંગો તરીકે ઓળખી શકાય. ૨૯ થી ૩૧ સુધીના ભંગોમાં કૃત, કારિત, અનુમોદનામાંથી એકેક લઈને તેમના પર મન, વચન, કાયા ત્રણે લગાવ્યાં. આ ત્રણ ભંગોને ‘૧૩’ની સંજ્ઞાથી ઓળખી શકાય. ૩૨ થી ૪૦ સુધીના ભંગોમાં કૃત, કારિત, અનુમોદનામાંથી એકેક લઈને તેમના પર મન, વચન, કાયામાંથી બબ્બે લગાવ્યાં. આ નવ ભંગોને ‘૧૨’ની સંજ્ઞાથી ઓળખી શકાય. ૪૧ થી ૪૯ સુધીના ભંગોમાં કૃત, કારિત, અનુમોદનામાંથી એકેક લઈને તેમના પર મન, વચન, કાયામાંથી એકેક લગાવ્યું. આ નવ ભંગોને ‘૧૧’ની સંજ્ઞાથી ઓળખી શકાય. બધા મળીને ૪૯ ભંગ થયા.)

હવે આ કથનના કળશરૂપે કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યદ્ અહમ્ મોહાત્ અકાર્ષમ્] જે મેં મોહથી અર્થાત્ અજ્ઞાનથી (ભૂત કાળમાં) કર્મ કર્યાં, [તત્ સમસ્તમ્ અપિ કર્મ પ્રતિક્રમ્ય] તે સમસ્ત કર્મને પ્રતિક્રમીને [નિષ્કર્મણિ

★ કૃત, કારિત, અનુમોદના—એ ત્રણે લીધાં તે બતાવવા પ્રથમ ‘૩’નો આંકડો મૂકવો, અને પછી મન, વચન, કાયા—એ ત્રણે લીધાં તે બતાવવા તેની પાસે બીજો ‘૩’નો આંકડો મૂકવો. આ રીતે ‘૩૩’ની સમસ્યા થઈ.

+ કૃત, કારિત, અનુમોદના ત્રણે લીધાં તે બતાવવા પ્રથમ ‘૩’નો આંકડો મૂકવો; અને પછી મન, વચન, કાયામાંથી બે લીધાં તે બતાવવા ‘૩’ની પાસે ‘૨’નો આંકડો મૂકવો. એ રીતે ‘૩૨’ની સંજ્ઞા થઈ.

इति प्रतिक्रमणकल्पः समाप्तः।

न करोमि, न कारयामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, मनसा च वाचा च कायेन चेति १। न करोमि, न कारयामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, मनसा च वाचा चेति २। न करोमि, न कारयामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, मनसा च कायेन चेति ३। न करोमि, न कारयामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, वाचा च कायेन चेति ४। न करोमि, न कारयामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, मनसा चेति ५। न करोमि,

चैतन्य-आत्मनि आत्मनि आत्मना नित्यम् वर्ते] હું નિષ્કર્મ (અર્થાત્ સર્વ કર્મોથી રહિત) ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં આત્માથી જ (-પોતાથી જ-) નિરંતર વર્તું છું (એમ જ્ઞાની અનુભવ કરે છે).

ભાવાર્થ :—ભૂત કાળમાં કરેલા કર્મને ૪૯ ભંગપૂર્વક મિથ્યા કરનારું પ્રતિક્રમણ કરીને જ્ઞાની જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં લીન થઈને નિરંતર ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ કરે, તેનું આ વિધાન (વિધિ) છે. 'મિથ્યા' કહેવાનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે છે :—જેવી રીતે, કોઈએ પહેલાં ધન કમાઈને ઘરમાં રાખ્યું હતું; પછી તેના પ્રત્યે મમત્વ છોડ્યું ત્યારે તેને ભોગવવાનો અભિપ્રાય ન રહ્યો; તે વખતે, ભૂત કાળમાં જે ધન કમાયો હતો તે નહિ કમાયા સમાન જ છે; તેવી રીતે, જીવે પહેલાં કર્મ બાંધ્યું હતું; પછી જ્યારે તેને અહિતરૂપ જાણીને તેના પ્રત્યે મમત્વ છોડ્યું અને તેના ફળમાં લીન ન થયો, ત્યારે ભૂત કાળમાં જે કર્મ બાંધ્યું હતું તે નહિ બાંધ્યા સમાન મિથ્યા જ છે. ૨૨૬.

આ રીતે પ્રતિક્રમણ-કલ્પ (અર્થાત્ પ્રતિક્રમણનો વિધિ) સમાપ્ત થયો.

(હવે ટીકામાં આલોચનાકલ્પ કહે છે :—)

હું (વર્તમાનમાં કર્મ) કરતો નથી, કરાવતો નથી, અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદતો નથી, મનથી, વચનથી તથા કાયાથી. ૧.

હું (વર્તમાનમાં કર્મ) કરતો નથી, કરાવતો નથી, અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદતો નથી, મનથી તથા વચનથી. ૨. હું (વર્તમાનમાં) કરતો નથી, કરાવતો નથી, અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદતો નથી, મનથી તથા કાયાથી. ૩. હું કરતો નથી, કરાવતો નથી, અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદતો નથી, વચનથી તથા કાયાથી ૪.

હું કરતો નથી, કરાવતો નથી, અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદતો નથી, મનથી. ૫. હું કરતો નથી, કરાવતો નથી, અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદતો નથી,

कडानजैनशास्त्रभाषा]

सर्वविशुद्धज्ञान अधिकार

५४५

न कारयामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, वाचा चेति ६। न करोमि, न कारयामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, कायेन चेति ७। न करोमि, न कारयामि, मनसा च वाचा च कायेन चेति ८। न करोमि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, मनसा च वाचा च कायेन चेति ९। न कारयामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, मनसा च वाचा च कायेन चेति १०। न करोमि, न कारयामि, मनसा च वाचा चेति ११। न करोमि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, मनसा च वाचा चेति १२। न कारयामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, मनसा च वाचा चेति १३। न करोमि, न कारयामि, मनसा च कायेन चेति १४। न करोमि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, मनसा च कायेन चेति १५। न कारयामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, मनसा च कायेन चेति १६। न करोमि, न कारयामि, वाचा च कायेन चेति १७। न करोमि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, वाचा च कायेन चेति १८। न कारयामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, वाचा च कायेन चेति १९। न करोमि, न कारयामि, मनसा चेति २०। न करोमि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि,

वयनथी. ६. हुं करतो नथी, करावतो नथी, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदतो नथी, कायाथी. ७.

हुं करतो नथी, करावतो नथी, मनथी, वयनथी तथा कायाथी. ८. हुं करतो नथी, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदतो नथी, मनथी, वयनथी तथा कायाथी. ९. हुं करावतो नथी, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदतो नथी, मनथी, वयनथी तथा कायाथी. १०.

हुं करतो नथी, करावतो नथी, मनथी तथा वयनथी. ११. हुं करतो नथी, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदतो नथी, मनथी तथा वयनथी. १२. हुं करावतो नथी, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदतो नथी, मनथी तथा वयनथी. १३. हुं करतो नथी, करावतो नथी, मनथी तथा कायाथी. १४. हुं करतो नथी, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदतो नथी, मनथी तथा कायाथी. १५. हुं करावतो नथी, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदतो नथी, मनथी तथा कायाथी. १६. हुं करतो नथी, करावतो नथी, वयनथी तथा कायाथी. १७. हुं करतो नथी, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदतो नथी, वयनथी तथा कायाथी. १८. हुं करावतो नथी, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदतो नथी, वयनथी तथा कायाथी. १९.

हुं करतो नथी, करावतो नथी, मनथी. २०. हुं करतो नथी, अन्य करतो डोय तेने

५४६

समयसार

[भगवानश्रीकुंडकुंड-

मनसा चेति २१। न कारयामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, मनसा चेति २२। न करोमि, न कारयामि, वाचा चेति २३। न करोमि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, वाचा चेति २४। न कारयामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, वाचा चेति २५। न करोमि, न कारयामि, कायेन चेति २६। न करोमि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, कायेन चेति २७। न कारयामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि, कायेन चेति २८। न करोमि मनसा च वाचा च कायेन चेति २९। न कारयामि मनसा च वाचा च कायेन चेति ३०। न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि मनसा च वाचा च कायेन चेति ३१। न करोमि मनसा च वाचा चेति ३२। न कारयामि मनसा च वाचा चेति ३३। न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि मनसा च वाचा चेति ३४। न करोमि मनसा च कायेन चेति ३५। न कारयामि मनसा च कायेन चेति ३६। न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि मनसा च कायेन चेति ३७। न करोमि वाचा च कायेन चेति ३८। न कारयामि वाचा च कायेन चेति ३९। न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुजानामि वाचा च कायेन चेति ४०। न करोमि मनसा चेति ४१। न कारयामि मनसा

अनुमोदतो नथी, मनथी. २१. हुं करावतो नथी, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदतो नथी, मनथी. २२. हुं करतो नथी, करावतो नथी, वयनथी. २३. हुं करतो नथी, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदतो नथी, वयनथी. २४. हुं करावतो नथी, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदतो नथी, वयनथी. २५. हुं करतो नथी, करावतो नथी, कायाथी. २६. हुं करतो नथी, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदतो नथी, कायाथी. २७. हुं करावतो नथी, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदतो नथी, कायाथी. २८.

हुं करतो नथी मनथी, वयनथी तथा कायाथी. २९. हुं करावतो नथी मनथी, वयनथी तथा कायाथी. ३०. हुं अन्य करतो डोय तेने अनुमोदतो नथी मनथी, वयनथी तथा कायाथी. ३१.

हुं करतो नथी मनथी तथा वयनथी. ३२. हुं करावतो नथी मनथी तथा वयनथी. ३३. हुं अन्य करतो डोय तेने अनुमोदतो नथी मनथी तथा वयनथी. ३४. हुं करतो नथी मनथी तथा कायाथी. ३५. हुं करावतो नथी मनथी तथा कायाथी. ३६. हुं अन्य करतो डोय तेने अनुमोदतो नथी मनथी तथा कायाथी. ३७. हुं करतो नथी वयनथी तथा कायाथी. ३८. हुं करावतो नथी वयनथी तथा कायाथी. ३९. हुं अन्य करतो डोय तेने अनुमोदतो नथी वयनथी तथा कायाथी. ४०.

हुं करतो नथी मनथी. ४१. हुं करावतो नथी मनथी. ४२. हुं अन्य करतो डोय तेने

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

૫૪૭

ચેતિ ૪૨। ન કુર્વન્તમપ્યન્યં સમનુજાનામિ મનસા ચેતિ ૪૩। ન કરોમિ વાચા ચેતિ ૪૪।
ન કારયામિ વાચા ચેતિ ૪૫। ન કુર્વન્તમપ્યન્યં સમનુજાનામિ વાચા ચેતિ ૪૬। ન કરોમિ
કાયેન ચેતિ ૪૭। ન કારયામિ કાયેન ચેતિ ૪૮। ન કુર્વન્તમપ્યન્યં સમનુજાનામિ કાયેન
ચેતિ ૪૯।

(આર્યા)

મોહવિલાસવિજૃમ્ભિતમિદમુદયત્કર્મ સકલમાલોચ્ય।

આત્મનિ ચૈતન્યાત્મનિ નિષ્કર્મણિ નિત્યમાત્મના વર્તે ॥૨૨૭॥

इत्यालोचनाकल्पः समाप्तः।

અનુમોદતો નથી મનથી. ૪૩. હું કરતો નથી વચનથી. ૪૪. હું કરાવતો નથી વચનથી. ૪૫.
હું અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદતો નથી વચનથી. ૪૬. હું કરતો નથી કાયાથી. ૪૭.
હું કરાવતો નથી કાયાથી. ૪૮. હું અન્ય કરતો હોય તેને અનુમોદતો નથી કાયાથી. ૪૯.
(આ રીતે, પ્રતિક્રમણના જેવા જ આલોચનામાં પણ ૪૯ ભંગ કહ્યા.)

હવે આ કથનના કળશરૂપે કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—(નિશ્ચયચારિત્રને અંગીકાર કરનાર કહે છે કે—) [મોહવિલાસ-
વિજૃમ્ભિતમ્ ઇદમ્ ઉદયત્ કર્મ] મોહના વિલાસથી ફેલાયેલું જે આ ઉદયમાન (ઉદયમાં આવતું)
કર્મ [સકલમ્ આલોચ્ય] તે સમસ્તને આલોચીને (—તે સર્વ કર્મની આલોચના કરીને—)
[નિષ્કર્મણિ ચૈતન્ય-આત્મનિ આત્મનિ આત્મના નિત્યમ્ વર્તે] હું નિષ્કર્મ (અર્થાત્ સર્વ કર્મોથી રહિત)
ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં આત્માથી જ (—પોતાથી જ—) નિરંતર વર્તું છું.

ભાવાર્થ :—વર્તમાન કાળમાં કર્મનો ઉદય આવે તેના વિષે જ્ઞાની એમ વિચારે છે
કે—પૂર્વે જે કર્મ બાંધ્યું હતું તેનું આ કાર્ય છે, મારું તો આ કાર્ય નથી. હું આનો કર્તા નથી,
હું તો શુદ્ધચૈતન્યમાત્ર આત્મા છું. તેની દર્શનજ્ઞાનરૂપ પ્રવૃત્તિ છે. તે દર્શનજ્ઞાનરૂપ પ્રવૃત્તિ વડે
હું આ ઉદયમાં આવેલા કર્મનો દેખનાર-જાણનાર છું. મારા સ્વરૂપમાં જ હું વર્તું છું. આવું
અનુભવન કરવું તે જ નિશ્ચયચારિત્ર છે. ૨૨૭.

આ રીતે આલોચનાકલ્પ સમાપ્ત થયો.

(હવે ટીકામાં પ્રત્યાખ્યાનકલ્પ અર્થાત્ પ્રત્યાખ્યાનનો વિધિ કહે છે :—

(પ્રત્યાખ્યાન કરનાર કહે છે કે :—)

५४८

समयसार

[भगवानश्रीकुंडकुंड-

न करिष्यामि, न कारयिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, मनसा च वाचा च कायेन चेति १। न करिष्यामि, न कारयिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, मनसा च वाचा चेति २। न करिष्यामि, न कारयिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, मनसा च कायेन चेति ३। न करिष्यामि, न कारयिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, वाचा च कायेन चेति ४। न करिष्यामि, न कारयिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, मनसा चेति ५। न करिष्यामि, न कारयिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, वाचा चेति ६। न करिष्यामि, न कारयिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, कायेन चेति ७। न करिष्यामि, न कारयिष्यामि, मनसा च वाचा च कायेन चेति ८। न करिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, मनसा च वाचा च कायेन चेति ९। न कारयिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, मनसा च वाचा च कायेन चेति १०। न करिष्यामि, न कारयिष्यामि, मनसा च वाचा चेति ११। न करिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, मनसा च वाचा चेति १२। न कारयिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं

हुं (भविष्यमां कर्म) करीश नडि, करावीश नडि, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, मनथी, वयनथी तथा कायाथी. १.

हुं (भविष्यमां कर्म) करीश नडि, करावीश नडि, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, मनथी तथा वयनथी. २. हुं करीश नडि, करावीश नडि, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, मनथी तथा कायाथी. ३. हुं करीश नडि, करावीश नडि, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, वयनथी तथा कायाथी. ४.

हुं करीश नडि, करावीश नडि, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, मनथी. ५. हुं करीश नडि, करावीश नडि, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, वयनथी. ६. हुं करीश नडि, करावीश नडि, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, कायाथी. ७.

हुं करीश नडि, करावीश नडि, मनथी, वयनथी तथा कायाथी. ८. हुं करीश नडि, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, मनथी, वयनथी तथा कायाथी. ९. हुं करावीश नडि, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, मनथी, वयनथी तथा कायाथी. १०.

हुं करीश नडि, करावीश नडि, मनथी तथा वयनथी. ११. हुं करीश नडि, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, मनथी तथा वयनथी. १२. हुं करावीश नडि, अन्य

कडानजैनशास्त्रभाषा]

सर्वविशुद्धज्ञान अधिकार

५४८

समनुज्ञास्यामि, मनसा च वाचा चेति १३। न करिष्यामि, न कारयिष्यामि, मनसा च कायेन चेति १४। न करिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, मनसा च कायेन चेति १५। न कारयिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, मनसा च कायेन चेति १६। न करिष्यामि, न कारयिष्यामि, वाचा च कायेन चेति १७। न करिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, वाचा च कायेन चेति १८। न कारयिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, वाचा च कायेन चेति १९। न करिष्यामि, न कारयिष्यामि, मनसा चेति २०। न करिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, मनसा चेति २१। न कारयिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, मनसा चेति २२। न करिष्यामि, न कारयिष्यामि, वाचा चेति २३। न करिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, वाचा चेति २४। न कारयिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, वाचा चेति २५। न करिष्यामि, न कारयिष्यामि, कायेन चेति २६। न करिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, कायेन चेति २७। न कारयिष्यामि, न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, कायेन चेति २८। न करिष्यामि,

करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, मनथी तथा वयनथी. १३. हुं करीश नडि, करावीश नडि, मनथी तथा कायाथी. १४. हुं करीश नडि, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, मनथी तथा कायाथी. १५. हुं करावीश नडि, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, मनथी तथा कायाथी. १६. हुं करीश नडि, करावीश नडि, वयनथी तथा कायाथी. १७. हुं करीश नडि, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, वयनथी तथा कायाथी. १८. हुं करावीश नडि, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, वयनथी तथा कायाथी. १९.

हुं करीश नडि, करावीश नडि, मनथी. २०. हुं करीश नडि, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, मनथी. २१. हुं करावीश नडि, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, मनथी. २२. हुं करीश नडि, करावीश नडि, वयनथी. २३. हुं करीश नडि, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, वयनथी. २४. हुं करावीश नडि, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, वयनथी. २५. हुं करीश नडि, करावीश नडि, कायाथी. २६. हुं करीश नडि, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, कायाथी. २७. हुं करावीश नडि, अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नडि, कायाथी. २८.

५५०

समयसार

[भगवानश्रीकुंडकुंड-

मनसा च वाचा च कायेन चेति २६। न कारयिष्यामि, मनसा च वाचा च कायेन चेति ३०। न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, मनसा च वाचा च कायेन चेति ३१। न करिष्यामि, मनसा च वाचा चेति ३२। न कारयिष्यामि, मनसा च वाचा चेति ३३। न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि मनसा च वाचा चेति ३४। न करिष्यामि, मनसा च कायेन चेति ३५। न कारयिष्यामि, मनसा च कायेन चेति ३६। न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि मनसा च कायेन चेति ३७। न करिष्यामि, वाचा च कायेन चेति ३८। न कारयिष्यामि वाचा च कायेन चेति ३९। न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि, वाचा च कायेन चेति ४०। न करिष्यामि मनसा चेति ४१। न कारयिष्यामि, मनसा चेति ४२। न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि मनसा चेति ४३। न करिष्यामि, वाचा चेति ४४। न कारयिष्यामि वाचा चेति ४५। न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि वाचा चेति ४६। न करिष्यामि कायेन चेति ४७। न कारयिष्यामि कायेन चेति ४८। न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि कायेन चेति ४९।

हुं करीश नहि मनथी, वयनथी तथा कायाथी. २९. हुं करावीश नहि मनथी, वयनथी तथा कायाथी. ३०. हुं अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नहि मनथी, वयनथी तथा कायाथी. ३१.

हुं करीश नहि मनथी तथा वयनथी. ३२. हुं करावीश नहि मनथी तथा वयनथी. ३३. हुं अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नहि मनथी तथा वयनथी. ३४. हुं करीश नहि मनथी तथा कायाथी. ३५. हुं करावीश नहि मनथी तथा कायाथी. ३६. हुं अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नहि मनथी तथा कायाथी. ३७. हुं करीश नहि वयनथी तथा कायाथी. ३८. हुं करावीश नहि वयनथी तथा कायाथी. ३९. हुं अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नहि वयनथी तथा कायाथी. ४०.

हुं करीश नहि मनथी. ४१. हुं करावीश नहि मनथी. ४२. हुं अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नहि मनथी. ४३. हुं करीश नहि वयनथी. ४४. हुं करावीश नहि वयनथी. ४५. हुं अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नहि वयनथी. ४६. हुं करीश नहि कायाथी. ४७. हुं करावीश नहि कायाथी. ४८. हुं अन्य करतो डोय तेने अनुमोदीश नहि कायाथी. ४९. (आ रीते, प्रतिकमणना जेवा ज प्रत्याभ्यानमां पण ४९ भंग क्हा.)

उवे आ अर्थनुं कणशरूप काव्य कहे छे :—

(આર્યા)

પ્રત્યાખ્યાય ભવિષ્યત્કર્મ સમસ્તં નિરસ્તસમ્મોહઃ ।

આત્મનિ ચૈતન્યાત્મનિ નિષ્કર્મણિ નિત્યમાત્મના વર્તે ॥૨૨૮॥

इति प्रत्याख्यानकल्पः समाप्तः ।

(उपजाति)

સમસ્તમિત્યેવમપાસ્ય કર્મ

ત્રૈકાલિકં શુદ્ધનયાવલમ્બી ।

વિલીનમોહો રહિતં વિકારૈ-

શ્ચિન્માત્રમાત્માનમથાવલમ્બે ॥૨૨૯॥

શ્લોકાર્થ :—(પ્રત્યાખ્યાન કરનાર જ્ઞાની કહે છે કે—) [ભવિષ્યત્ સમસ્તં કર્મ પ્રત્યાખ્યાય] ભવિષ્યના સમસ્ત કર્મને પચાબીને (—ત્યાગીને), [નિરસ્ત-સમ્મોહઃ નિષ્કર્મણિ ચૈતન્ય-આત્મનિ આત્મનિ આત્મના નિત્યમ્ વર્તે ।] જેનો મોહ નષ્ટ થયો છે એવો હું નિષ્કર્મ (અર્થાત્ સર્વ કર્મોથી રહિત) ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં આત્માથી જ (—પોતાથી જ—) નિરંતર વર્તું છું.

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયચારિત્રમાં પ્રત્યાખ્યાનનું વિધાન એવું છે કે—સમસ્ત આગામી કર્મોથી રહિત, ચૈતન્યની પ્રવૃત્તિરૂપ (પોતાના) શુદ્ધોપયોગમાં વર્તવું તે પ્રત્યાખ્યાન. તેથી જ્ઞાની આગામી સમસ્ત કર્મોનું પ્રત્યાખ્યાન કરીને પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપમાં વર્તે છે.

અહીં તાત્પર્ય આ પ્રમાણે જાણવું :—વ્યવહારચારિત્રમાં તો પ્રતિજ્ઞામાં જે દોષ લાગે તેનું પ્રતિક્રમણ, આલોચના તથા પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. અહીં નિશ્ચયચારિત્રનું પ્રધાનપણે કથન હોવાથી શુદ્ધોપયોગથી વિપરીત સર્વ કર્મો આત્માના દોષસ્વરૂપ છે. તે સર્વ કર્મચેતનાસ્વરૂપ પરિણામોનું—ત્રણે કાળનાં કર્મોનું—પ્રતિક્રમણ, આલોચના તથા પ્રત્યાખ્યાન કરીને જ્ઞાની સર્વ કર્મચેતનાથી જુદા પોતાના શુદ્ધોપયોગરૂપ આત્માનાં જ્ઞાનશ્રદ્ધાન વડે અને તેમાં સ્થિર થવાના વિધાન વડે નિષ્પ્રમાદ દશાને પ્રાપ્ત થઈ, શ્રેણી ચડી, કેવળજ્ઞાન ઉપજાવવાની સન્મુખ થાય છે. આ, જ્ઞાનીનું કાર્ય છે. ૨૨૮.

આ રીતે પ્રત્યાખ્યાનકલ્પ સમાપ્ત થયો.

હવે સકળ કર્મના સંન્યાસની ભાવનાને નયાવવા વિષેનું કથન પૂર્ણ કરતાં, કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—(શુદ્ધનયનું આલંબન કરનાર કહે છે કે—) [इति एवम्] पूर्वोक्त રીતે

૫૫૨

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

અથ સકલકર્મફલસંન્યાસભાવનાં નાટ્યતિ—

(આર્યા)

વિગલન્તુ કર્મવિષતરુફલોનિ મમ ભુક્તિમન્તરેણૈવ ।

સજ્વેતયેઽહમચલં ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમ્ ॥૨૩૦॥

નાહં મતિજ્ઞાનાવરણીયકર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્વેતયે ૧ । નાહં

[ત્રૈકાલિકં સમસ્તમ્ કર્મ] ત્રણે કાળનાં સમસ્ત કર્મોને [અપાસ્ય] દૂર કરીને—છોડીને, [શુદ્ધનય-અવલમ્બી] શુદ્ધનયાવલંબી (અર્થાત્ શુદ્ધનયને અવલંબનાર) અને [વિલીન-મોહઃ] વિલીનમોહ (અર્થાત્ જેનું મિથ્યાત્વ નષ્ટ થયું છે) એવો હું [અથ] હવે [વિકારૈઃ રહિતં ચિન્માત્રમ્ આત્માનમ્] (સર્વ) વિકારોથી રહિત ચૈતન્યમાત્ર આત્માને [અવલમ્બે] અવલંબું છું. ૨૨૯.

હવે સકળ કર્મફળના સંન્યાસની ભાવનાને ન્યાયે છે :—

(ત્યાં પ્રથમ, તે કથનના સમુચ્ચય-અર્થનું કાવ્ય કહે છે :—)

શ્લોકાર્થ :—(સમસ્ત કર્મફળની સંન્યાસભાવના કરનાર કહે છે કે—) [કર્મ-વિષ-તરુ-ફલોનિ] કર્મરૂપી વિષવૃક્ષનાં ફળ [મમ ભુક્તિમ્ અન્તરેણ એવ] મારા ભોગવ્યા વિના જ [વિગલન્તુ] ખરી જાઓ; [અહમ્ ચૈતન્ય-આત્માનમ્ આત્માનમ્ અચલં સજ્વેતયે] હું (મારા) ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને નિશ્ચળપણે સંચેતું છું—અનુભવું છું.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાની કહે છે કે—જે કર્મ ઉદયમાં આવે છે તેના ફળને હું જ્ઞાતા-દ્રષ્ટાપણે જાણું-દેખું છું, તેનો ભોક્તા થતો નથી, માટે મારા ભોગવ્યા વિના જ તે કર્મ ખરી જાઓ; હું મારા ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં લીન થયો થકો તેનો દેખનાર-જાણનાર જ હોઉં.

અહીં એટલું વિશેષ જાણવું કે—અવિરત, દેશવિરત તથા પ્રમત્તસંયત દશામાં તો આવું જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન જ પ્રધાન છે, અને જ્યારે જીવ અપ્રમત્ત દશાને પામીને શ્રેણી ચડે છે ત્યારે આ અનુભવ સાક્ષાત્ હોય છે. ૨૩૦.

(હવે ટીકામાં સકળ કર્મફળના સંન્યાસની ભાવનાને ન્યાયે છે :—)

હું (જ્ઞાની હોવાથી) મતિજ્ઞાનાવરણીયકર્મના ફળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું અર્થાત્ એકાગ્રપણે અનુભવું છું. (અહીં ‘ચેતવું’ એટલે અનુભવવું, વેદવું, ભોગવવું. ‘સં’ ઉપસર્ગ લાગવાથી, ‘સંચેતવું’ એટલે ‘એકાગ્રપણે અનુભવવું’ એવો અર્થ અહીં

कडानजैनशास्त्रभाषा]

सर्वविशुद्धज्ञान अधिकार

५५३

श्रुतज्ञानावरणीयकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये २। नाहमवधिज्ञाना-
वरणीयकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ३। नाहं मनःपर्ययज्ञानावरणीयकर्मफलं
भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ४। नाहं केवलज्ञानावरणीयकर्मफलं भुञ्जे,
चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ५।

नाहं चक्षुर्दर्शनावरणीयकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ६। नाहम-
चक्षुर्दर्शनावरणीयकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ७। नाहमवधिदर्शना-
वरणीयकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ८। नाहं केवलदर्शनावरणीय-
कर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ९। नाहं निद्रादर्शनावरणीयकर्मफलं
भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये १०। नाहं निद्रानिद्रादर्शनावरणीयकर्मफलं भुञ्जे,
चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ११। नाहं प्रचलादर्शनावरणीयकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मा-
नमात्मानमेव सञ्चेतये १२। नाहं प्रचलाप्रचलादर्शनावरणीयकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मा-
नमात्मानमेव सञ्चेतये १३। नाहं स्त्यानगृद्धिदर्शनावरणीयकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव
सञ्चेतये १४।

अथा पाठोमां समजवो.) १. हुं श्रुतज्ञानावरणीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप
आत्माने ज संयेतुं हुं—अनुभवुं हुं. २. हुं अवधिज्ञानावरणीयकर्मना इणने नथी भोगवतो,
चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं हुं. ३. हुं मनःपर्ययज्ञानावरणीयकर्मना इणने नथी भोगवतो,
चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं हुं. ४. हुं केवलज्ञानावरणीयकर्मना इणने नथी भोगवतो,
चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं हुं. ५.

हुं यक्षुर्दर्शनावरणीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं
हुं. ६. हुं अचक्षुर्दर्शनावरणीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं
हुं. ७. हुं अवधिदर्शनावरणीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं
हुं. ८. हुं केवलदर्शनावरणीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं
हुं. ९. हुं निद्रादर्शनावरणीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं
हुं. १०. हुं निद्रानिद्रादर्शनावरणीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज
संयेतुं हुं. ११. हुं प्रचलादर्शनावरणीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज
संयेतुं हुं. १२. हुं प्रचलाप्रचलादर्शनावरणीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप
आत्माने ज संयेतुं हुं. १३. हुं स्त्यानगृद्धिदर्शनावरणीयकर्मना इणने नथी भोगवतो,
चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं हुं. १४.

५५४

समयसार

[भगवानश्रीकुंडकुंड-

नाहं सातवेदनीयकर्मफलं भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये १५। नाहम-
सातवेदनीयकर्मफलं भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये १६।

नाहं सम्यक्त्वमोहनीयकर्मफलं भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये १७।
नाहं मिथ्यात्वमोहनीयकर्मफलं भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये १८। नाहं
सम्यक्त्वमिथ्यात्वमोहनीयकर्मफलं भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये १९। नाह-
मनन्तानुबन्धिक्रोधकषायवेदनीयमोहनीयकर्मफलं भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव
सञ्चेतये २०। नाहमप्रत्याख्यानावरणीयक्रोधकषायवेदनीयमोहनीयकर्मफलं भुज्जे,
चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये २१। नाहं प्रत्याख्यानावरणीयक्रोधकषायवेदनीयमोहनीय-
कर्मफलं भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये २२। नाहं संज्वलनक्रोधकषाय-
वेदनीयमोहनीयकर्मफलं भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये २३। नाहमनन्तानु-
बन्धिमानकषायवेदनीयमोहनीयकर्मफलं भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये २४।
नाहमप्रत्याख्यानावरणीयमानकषायवेदनीयमोहनीयकर्मफलं भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव

हुं शातावेदनीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं
छं. १५. हुं अशातावेदनीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं
छं. १६.

हुं सम्यक्त्वमोहनीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज
संयेतुं छं. १७. हुं मिथ्यात्वमोहनीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज
संयेतुं छं. १८. हुं सम्यक्त्वमिथ्यात्वमोहनीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप
आत्माने ज संयेतुं छं. १९. हुं अनंतानुबन्धिक्रोधकषायवेदनीयमोहनीयकर्मना इणने नथी
भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. २०. हुं अप्रत्याख्यानावरणीयकरोध-
कषायवेदनीयमोहनीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. २१.
हुं प्रत्याख्यानावरणीयकरोधकषायवेदनीयमोहनीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप
आत्माने ज संयेतुं छं. २२. हुं संज्वलनकरोधकषायवेदनीयमोहनीयकर्मना इणने नथी
भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. २३. हुं अनंतानुबन्धिमानकषाय-
वेदनीयमोहनीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. २४.
हुं अप्रत्याख्यानावरणीयमानकषायवेदनीयमोहनीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्य-
स्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. २५. हुं प्रत्याख्यानावरणीयमानकषायवेदनीयमोहनीय-

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

૫૫૫

સજ્જ્વેતયે ૨૫। નાહં પ્રત્યાખ્યાનાવરણીયમાનકષાયવેદનીયમોહનીયકર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જ્વેતયે ૨૬। નાહં સજ્જ્વલનમાનકષાયવેદનીયમોહનીયકર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જ્વેતયે ૨૭। નાહમનન્તાનુબન્ધિમાયાકષાયવેદનીયમોહનીય-કર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જ્વેતયે ૨૮। નાહમપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય-માયાકષાયવેદનીયમોહનીયકર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જ્વેતયે ૨૯। નાહં પ્રત્યાખ્યાનાવરણીયમાયાકષાયવેદનીયમોહનીયકર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જ્વેતયે ૩૦। નાહં સજ્જ્વલનમાયાકષાયવેદનીયમોહનીયકર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માન-માત્માનમેવ સજ્જ્વેતયે ૩૧। નાહમનન્તાનુબન્ધિલોભકષાયવેદનીયમોહનીયકર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જ્વેતયે ૩૨। નાહમપ્રત્યાખ્યાનાવરણીયલોભકષાયવેદનીયમોહનીય-કર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જ્વેતયે ૩૩। નાહં પ્રત્યાખ્યાના-વરણીયલોભકષાયવેદનીયમોહનીયકર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જ્વેતયે ૩૪। નાહં સજ્જ્વલનલોભકષાયવેદનીયમોહનીયકર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જ્વેતયે ૩૫। નાહં હાસ્યનોકષાયવેદનીયમોહનીયકર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જ્વેતયે ૩૬। નાહં રતિનોકષાયવેદનીયમોહનીયકર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જ્વેતયે ૩૭।

કર્મના ઇળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું. ૨૬. હું સંજ્વલનમાનકષાયવેદનીયમોહનીયકર્મના ઇળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું. ૨૭. હું અનંતાનુબંધિમાયાકષાયવેદનીયમોહનીયકર્મના ઇળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું. ૨૮. હું અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીયમાયાકષાયવેદનીય-મોહનીયકર્મના ઇળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું. ૨૯. હું પ્રત્યાખ્યાનાવરણીયમાયાકષાયવેદનીયમોહનીયકર્મના ઇળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું. ૩૦. હું સંજ્વલનમાયાકષાયવેદનીયમોહનીયકર્મના ઇળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું. ૩૧. હું અનંતાનુબંધિલોભકષાયવેદનીય-મોહનીયકર્મના ઇળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું. ૩૨. હું અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીયલોભકષાયવેદનીયમોહનીયકર્મના ઇળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું. ૩૩. હું પ્રત્યાખ્યાનાવરણીયલોભકષાયવેદનીયમોહનીયકર્મના ઇળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું. ૩૪. હું સંજ્વલનલોભકષાયવેદનીયમોહનીય-કર્મના ઇળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું. ૩૫. હું હાસ્યનોકષાય-વેદનીયમોહનીયકર્મના ઇળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું. ૩૬. હું

५५६

समयसार

[भगवानश्रीकुंडकुंड-

नाहमरतिनोकषायवेदनीयमोहनीयकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ३८। नाहं शोकनोकषायवेदनीयमोहनीयकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ३९। नाहं भयनोकषायवेदनीयमोहनीयकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ४०। नाहं जुगुप्सानोकषायवेदनीयमोहनीयकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ४१। नाहं स्त्रीवेदनोकषायवेदनीयमोहनीयकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ४२। नाहं पुंवेदनोकषायवेदनीयमोहनीयकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ४३। नाहं नपुंसकवेदनोकषायवेदनीयमोहनीयकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ४४।

नाहं नरकायुःकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ४५। नाहं तिर्यगायुःकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ४६। नाहं मानुषायुःकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ४७। नाहं देवायुःकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ४८।

नाहं नरकगतिनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ४९।

रतिनोकषायवेदनीयमोहनीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ३७. छुं अरतिनोकषायवेदनीयमोहनीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ३८. छुं शोकनोकषायवेदनीयमोहनीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ३९. छुं भयनोकषायवेदनीयमोहनीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ४०. छुं जुगुप्सानोकषायवेदनीयमोहनीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ४१. छुं स्त्रीवेदनोकषायवेदनीयमोहनीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ४२. छुं पुरुषवेदनोकषायवेदनीयमोहनीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ४३. छुं नपुंसकवेदनोकषायवेदनीयमोहनीयकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ४४.

छुं नरक-आयुःकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ४५. छुं तिर्यय-आयुःकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ४६. छुं मनुष्य-आयुःकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ४७. छुं देव-आयुःकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ४८.

छुं नरकगतिनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं

कडानजैनशास्त्रभाषा]

सर्वविशुद्धज्ञान अधिकार

५५७

नाहं तिर्यग्गतिनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ५०। नाहं मनुष्यगतिनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ५१। नाहं देवगतिनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ५२। नाहमेकेन्द्रियजातिनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ५३। नाहं द्वीन्द्रियजातिनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ५४। नाहं त्रीन्द्रियजातिनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ५५। नाहं चतुरिन्द्रियजातिनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ५६। नाहं पञ्चेन्द्रियजातिनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ५७। नाहमौदारिकशरीरनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ५८। नाहं वैक्रियिकशरीरनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ५९। नाहमाहारकशरीरनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ६०। नाहं तैजसशरीरनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ६१। नाहं कार्मणशरीरनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ६२। नाहमौदारिकशरीराङ्गोपाङ्गनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ६३। नाहं वैक्रियिक-

छं. ४८. छं तिर्यग्गतिनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ५०. छं मनुष्यगतिनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ५१. छं देवगतिनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ५२. छं अकेन्द्रियजातिनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ५३. छं द्वीन्द्रियजातिनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ५४. छं त्रीन्द्रियजातिनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ५५. छं चतुरिन्द्रियजातिनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ५६. छं पञ्चेन्द्रियजातिनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ५७. छं औदारिकशरीरनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ५८. छं वैक्रियिकशरीरनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ५९. छं आहारकशरीरनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ६०. छं तैजसशरीरनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ६१. छं कार्मणशरीरनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ६२. छं औदारिकशरीर-अंगोपांगनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ६३. छं वैक्रियिकशरीर-अंगोपांगनामकर्मना इणने नथी भोगवतो,

५५८	समयसार	[भगवानश्रीकुंडकुंड-
शरीराङ्गोपाङ्गनामकर्मफलं भुञ्जे,	चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ६४।
नाहमाहारकशरीराङ्गोपाङ्गनामकर्मफलं भुञ्जे,	चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ६५।
नाहमौदारिकशरीरबन्धननामकर्मफलं भुञ्जे,	चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ६६।
नाहं वैक्रियिकशरीरबन्धननामकर्मफलं भुञ्जे,	चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ६७।
नाहमाहारकशरीरबन्धननामकर्मफलं भुञ्जे,	चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ६८।
नाहं तैजसशरीरबन्धननामकर्मफलं भुञ्जे,	चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ६९।
नाहं कार्मणशरीरबन्धननामकर्मफलं भुञ्जे,	चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ७०।
नाहमौदारिकशरीरसङ्घातनामकर्मफलं भुञ्जे,	चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ७१।
नाहं वैक्रियिकशरीरसङ्घातनामकर्मफलं भुञ्जे,	चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ७२।
नाहमाहारकशरीरसङ्घातनामकर्मफलं भुञ्जे,	चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ७३।
नाहं तैजसशरीरसङ्घातनामकर्मफलं भुञ्जे,	चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ७४।
नाहं कार्मणशरीरसङ्घातनामकर्मफलं भुञ्जे,	चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ७५।
नाहं समचतुरस्रसंस्थाननामकर्मफलं भुञ्जे,	चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ७६।
नाहं न्यग्रोधपरिमण्डलसंस्थाननामकर्मफलं भुञ्जे,	चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ७७।

चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ६४. हुं आहारकशरीरअंगोपांगनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ६५. हुं औदारिकशरीरबंधननामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ६६. हुं वैक्रियिकशरीरबंधननामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ६७. हुं आहारकशरीरबंधननामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ६८. हुं तैजसशरीरबंधननामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ६९. हुं कार्मणशरीरबंधननामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ७०. हुं औदारिकशरीरसंघातनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ७१. हुं वैक्रियिकशरीरसंघातनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ७२. हुं आहारकशरीरसंघातनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ७३. हुं तैजसशरीरसंघातनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ७४. हुं कार्मणशरीरसंघातनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ७५. हुं समयतुरस्रसंस्थाननामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ७६. हुं न्यग्रोधपरिमंडलसंस्थाननामकर्मना

कडानजैनशास्त्रभाषा]

सर्वविशुद्धज्ञान अधिकार

५५८

नाहं स्वातिसंस्थाननामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ७८। नाहं कुब्ज-
संस्थाननामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ७९। नाहं वामनसंस्थाननाम-
कर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ८०। नाहं हुण्डकसंस्थाननामकर्मफलं भुञ्जे,
चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ८१। नाहं वज्रर्षभनाराचसंहनननामकर्मफलं भुञ्जे,
चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ८२। नाहं वज्रनाराचसंहनननामकर्मफलं भुञ्जे,
चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ८३। नाहं नाराचसंहनननामकर्मफलं भुञ्जे,
चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ८४। नाहमर्धनाराचसंहनननामकर्मफलं भुञ्जे,
चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ८५। नाहं कीलिकासंहनननामकर्मफलं भुञ्जे,
चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ८६। नाहमसम्प्राप्तासृपाटिकासंहनननामकर्मफलं भुञ्जे,
चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ८७। नाहं स्निग्धस्पर्शनामकर्मफलं भुञ्जे,
चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ८८। नाहं रूक्षस्पर्शनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मा-
नमात्मानमेव सञ्चेतये ८९। नाहं शीतस्पर्शनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये
९०। नाहमुष्णस्पर्शनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ९१। नाहं

इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ७७. छं सातिकसंस्थाननामकर्मना
इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ७८. छं कुब्जकसंस्थाननामकर्मना
इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ७९. छं वामनसंस्थाननामकर्मना
इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ८०. छं हुंडकसंस्थाननामकर्मना
इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ८१. छं वज्रर्षभनाराचसंहनन-
नामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ८२. छं
वज्रनाराचसंहनननामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ८३.
छं नाराचसंहनननामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छं. ८४.
छं अर्धनाराचसंहनननामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं
छं. ८५. छं कीलिकासंहनननामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं
छं. ८६. छं असंप्राप्तासृपाटिकासंहनननामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने
ज संयेतुं छं. ८७. छं स्निग्धस्पर्शनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने
ज संयेतुं छं. ८८. छं रूक्षस्पर्शनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने
ज संयेतुं छं. ८९. छं शीतस्पर्शनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने
ज संयेतुं छं. ९०. छं उष्णस्पर्शनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने

५६०

समयसार

[भगवानश्रीकुंडकुंड-

गुरुस्पर्शनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ६२। नाहं लघुस्पर्शनाम-
कर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ६३। नाहं मृदुस्पर्शनामकर्मफलं
भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ६४। नाहं कर्कशस्पर्शनामकर्मफलं भुञ्जे,
चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ६५। नाहं मधुररसनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मा-
नमात्मानमेव सञ्चेतये ६६। नाहमाम्लरसनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव
सञ्चेतये ६७। नाहं तिक्तरसनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ६८।
नाहं कटुकरसनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये ६९। नाहं
कषायरसनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये १००। नाहं सुरभिगन्ध-
नामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये १०१। नाहमसुरभिगन्धनामकर्मफलं
भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये १०२। नाहं शुक्लवर्णनामकर्मफलं भुञ्जे,
चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये १०३। नाहं रक्तवर्णनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मान-
मात्मानमेव सञ्चेतये १०४। नाहं पीतवर्णनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव
सञ्चेतये १०५। नाहं हरितवर्णनामकर्मफलं भुञ्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव सञ्चेतये १०६।

४ संयेतुं छं. ८१. छं गुरुस्पर्शनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ४
संयेतुं छं. ८२. छं लघुस्पर्शनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ४ संयेतुं
छं. ८३. छं मृदुस्पर्शनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ४ संयेतुं
छं. ८४. छं कर्कशस्पर्शनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ४ संयेतुं
छं. ८५. छं मधुररसनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ४ संयेतुं
छं. ८६. छं आम्लरसनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ४ संयेतुं
छं. ८७. छं तिक्तरसनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ४ संयेतुं
छं. ८८. छं कटुकरसनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ४ संयेतुं छं. ८९.
छं कषायरसनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ४ संयेतुं छं. १००. छं
सुरभिगंधनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ४ संयेतुं छं. १०१. छं
असुरभिगंधनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ४ संयेतुं छं. १०२. छं
शुक्लवर्णनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ४ संयेतुं छं. १०३. छं
रक्तवर्णनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ४ संयेतुं छं. १०४. छं
पीतवर्णनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ४ संयेतुं छं. १०५. छं
हरितवर्णनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, यैतन्यस्वरूप आत्माने ४ संयेतुं छं. १०६. छं

कडानजैनशास्त्रभाषा]	सर्वविशुद्धज्ञान अधिकार	प६१
नाहं कृष्णवर्णनामकर्मफलं	भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये १०७। नाहं
नरकगत्यानुपूर्वीनामकर्मफलं	भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये १०८। नाहं
तिर्यग्गत्यानुपूर्वीनामकर्मफलं	भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये १०९। नाहं
मनुष्यगत्यानुपूर्वीनामकर्मफलं	भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ११०। नाहं
देवगत्यानुपूर्वीनामकर्मफलं	भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये १११। नाहं
निर्माणनामकर्मफलं	भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ११२। नाहमगुरुलघुनाम-
कर्मफलं	भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ११३। नाहमुपघातनामकर्मफलं
	भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ११४। नाहं परघातनामकर्मफलं
	भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ११५। नाहमातपनामकर्मफलं
	भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ११६। नाहमुद्योतनामकर्मफलं
	भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ११७। नाहमुच्छ्वासनामकर्मफलं
	भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ११८। नाहं प्रशस्तविहायोग-
	भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये ११९। नाहमप्रशस्तविहायोग-
	भुज्जे, चैतन्यात्मानमात्मानमेव	सञ्चेतये १२०। नाहं साधारणशरीरनामकर्मफलं

कृष्णवर्णनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. १०७. छुं नरकगत्यानुपूर्वीनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. १०८. छुं तिर्यग्गत्यानुपूर्वीनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. १०९. छुं मनुष्यगत्यानुपूर्वीनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ११०. छुं देवगत्यानुपूर्वीनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. १११. छुं निर्माणनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ११२. छुं अगुरुलघुनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ११३. छुं उपघातनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ११४. छुं परघातनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ११५. छुं आतपनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ११६. छुं उद्योतनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ११७. छुं उच्छ्वासनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ११८. छुं प्रशस्तविहायोगतिनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. ११९. छुं अप्रशस्तविहायोगतिनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप आत्माने ज संयेतुं छुं. १२०. छुं साधारणशरीरनामकर्मना इणने नथी भोगवतो, चैतन्यस्वरूप

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

૫૬૩

નાહમાદેયનામકર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જેતયે ૧૩૭। નાહમનાદેયનામ-
કર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જેતયે ૧૩૮। નાહં યશઃકીર્તિનામકર્મફલં
ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જેતયે ૧૩૯। નાહમયશઃકીર્તિનામકર્મફલં ભુજ્જે,
ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જેતયે ૧૪૦। નાહં તીર્થકરત્વનામકર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્મા-
નમાત્માનમેવ સજ્જેતયે ૧૪૧।

નાહમુચ્ચૈર્ગોત્રકર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જેતયે ૧૪૨। નાહં
નીચૈર્ગોત્રકર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જેતયે ૧૪૩।

નાહં દાનાન્તરાયકર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જેતયે ૧૪૪। નાહં
લાભાન્તરાયકર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જેતયે ૧૪૫। નાહં ભોગાન્તરાય-
કર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જેતયે ૧૪૬। નાહમુપભોગાન્તરાયકર્મફલં ભુજ્જે,
ચૈતન્યાત્માનમાત્માનમેવ સજ્જેતયે ૧૪૭। નાહં વીર્યાન્તરાયકર્મફલં ભુજ્જે, ચૈતન્યાત્મા-
નમાત્માનમેવ સજ્જેતયે ૧૪૮।

છું. ૧૩૬. હું આદેયનામકર્મના ફળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું
છું. ૧૩૭. હું અનાદેયનામકર્મના ફળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું
છું. ૧૩૮. હું યશઃકીર્તિનામકર્મના ફળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું
છું. ૧૩૯. હું અયશઃકીર્તિનામકર્મના ફળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું
છું. ૧૪૦. હું તીર્થકરનામકર્મના ફળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું
છું. ૧૪૧.

હું ઉચ્ચગોત્રકર્મના ફળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું
છું. ૧૪૨. હું નીચગોત્રકર્મના ફળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું
છું. ૧૪૩.

હું દાનાંતરાયકર્મના ફળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું. ૧૪૪.
હું લાભાંતરાયકર્મના ફળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું. ૧૪૫.
હું ભોગાંતરાયકર્મના ફળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું. ૧૪૬.
હું ઉપભોગાંતરાયકર્મના ફળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું. ૧૪૭.
હું વીર્યાંતરાયકર્મના ફળને નથી ભોગવતો, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ સંચેતું છું. ૧૪૮.
(આ પ્રમાણે જ્ઞાની સકળ કર્મોના ફળના સંન્યાસની ભાવના કરે છે).

નિ:શેષકર્મફલસંન્યસનાન્મમૈવં
સર્વક્રિયાન્તરવિહારનિવૃત્તવૃત્તે: ।
ચૈતન્યલક્ષ્મ ભજતો મૃશમાત્મતત્ત્વં
કાલાવલીયમચલસ્ય વહત્વનન્તા ॥૨૩૧॥

(અહીં ભાવના એટલે વારંવાર ચિંતવન કરીને ઉપયોગનો અભ્યાસ કરવો તે. જ્યારે જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ-જ્ઞાની થાય છે ત્યારે તેને જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન તો થયું જ કે 'હું શુદ્ધનયે સમસ્ત કર્મથી અને કર્મના ફળથી રહિત છું'. પરંતુ પૂર્વે બાંધેલાં કર્મ ઉદયમાં આવે તેમનાથી થતા ભાવોનું કર્તાપણું છોડીને, ત્રણે કાળ સંબંધી ઓગણપચાસ ઓગણપચાસ ભંગો વડે કર્મચેતનાના ત્યાગની ભાવના કરીને તથા સર્વ કર્મનું ફળ ભોગવવાના ત્યાગની ભાવના કરીને, એક ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને જ ભોગવવાનું બાકી રહ્યું. અવિરત, દેશવિરત અને પ્રમત્ત અવસ્થાવાળા જીવને જ્ઞાનશ્રદ્ધાનમાં નિરંતર એ ભાવના તો છે જ; અને જ્યારે જીવ અપ્રમત્ત દશા પ્રાપ્ત કરીને એકાગ્ર ચિત્તથી ધ્યાન કરે, કેવળ ચૈતન્યમાત્ર આત્મામાં ઉપયોગ લગાવે અને શુદ્ધોપયોગરૂપ થાય, ત્યારે નિશ્ચયચારિત્રરૂપ શુદ્ધોપયોગભાવથી શ્રેણી ચડીને કેવળજ્ઞાન ઉપજાવે છે. તે વખતે એ ભાવનાનું ફળ જે કર્મચેતનાથી અને કર્મફળચેતનાથી રહિત સાક્ષાત્ જ્ઞાનચેતનારૂપ પરિણમન તે થાય છે. પછી આત્મા અનંત કાળ સુધી જ્ઞાનચેતનારૂપ જ રહેતો થકો પરમાનંદમાં મગ્ન રહે છે.)

હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—(સકળ કર્મોના ફળનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાનચેતનાની ભાવના કરનાર જ્ઞાની કહે છે કે :) [એવં] પૂર્વોક્ત રીતે [નિ:શેષ-કર્મ-ફલ-સંન્યસનાત્] સમસ્ત કર્મના ફળનો સંન્યાસ કરવાથી [ચૈતન્ય-લક્ષ્મ આત્મતત્ત્વં મૃશમ્ ભજત: સર્વ-ક્રિયાન્તર-વિહાર-નિવૃત્ત-વૃત્તે:] હું ચૈતન્ય જેનું લક્ષણ છે એવા આત્મતત્ત્વને અતિશયપણે ભોગવું છું અને તે સિવાયની અન્ય સર્વ ક્રિયામાં વિહારથી મારી વૃત્તિ નિવૃત્ત છે (અર્થાત્ આત્મતત્ત્વના ભોગવટા સિવાયની અન્ય જે ઉપયોગની ક્રિયા—વિભાવરૂપ ક્રિયા—તેમાં મારી પરિણતિ વિહાર કરતી નથી—પ્રવર્તતી નથી); [અચલસ્ય મમ] એમ આત્મતત્ત્વના ભોગવટામાં અચળ એવા મને, [ઇયમ્ કાલ-આવલી] આ કાળની આવલી કે જે [અનન્તા] પ્રવાહરૂપે અનંત છે તે, [વહતુ] આત્મતત્ત્વના ભોગવટામાં જ વહો-જાઓ. (ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ અન્યમાં કદી પણ ન જાઓ.)

ભાવાર્થ :—આવી ભાવના કરનાર જ્ઞાની એવો તૃપ્ત થયો છે કે જાણે ભાવના કરતાં સાક્ષાત્ કેવળી જ થયો હોય; તેથી તે અનંત કાળ સુધી એવો જ રહેવાનું ચાહે છે. અને

(વસન્તતિલકા)

યઃ પૂર્વભાવકૃતકર્મવિષદ્રુમાણાં
ભુક્તે ફલાનિ ન ખલુ સ્વત એવ તૃપ્તઃ ।
આપાતકાલરમણીયમુદર્કરમ્યં
નિષ્કર્મશર્મમયમેતિ દશાન્તરં સઃ ॥૨૩૨॥

(સ્રગ્ધરા)

અત્યન્તં ભાવયિત્વા વિરતિમવિરતં કર્મણસ્તત્ફલાઞ્ચ
પ્રસ્પષ્ટં નાટયિત્વા પ્રલયનમખિલાજ્ઞાનસજ્જેતનાયાઃ
પૂર્ણં કૃત્વા સ્વભાવં સ્વરસપરિગતં જ્ઞાનસજ્જેતનાં સ્વાં
સાનન્દં નાટયન્તઃ પ્રશમરસમિતઃ સર્વકાલં પિબન્તુ ॥૨૩૩॥

તે યોગ્ય જ છે; કારણ કે આ જ ભાવનાથી કેવળી થવાય છે. કેવળજ્ઞાન ઉપજવાનો પરમાર્થ ઉપાય આ જ છે. બાહ્ય વ્યવહારચારિત્ર છે તે આના જ સાધનરૂપ છે; અને આના વિના વ્યવહારચારિત્ર શુભકર્મને બાંધે છે, મોક્ષનો ઉપાય નથી. ૨૩૧.

ફરી કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[પૂર્વ-ભાવ-કૃત-કર્મ-વિષદ્રુમાણાં ફલાનિ યઃ ન ભુક્તે] પૂર્વે અજ્ઞાનભાવથી કરેલાં જે કર્મ તે કર્મરૂપી વિષવૃક્ષોનાં ફળને જે પુરુષ (તેનો સ્વામી થઈને) ભોગવતો નથી અને [ખલુ સ્વતઃ એવ તૃપ્તઃ] ખરેખર પોતાથી જ (—આત્મસ્વરૂપથી જ) તૃપ્ત છે, [સઃ આપાત-કાલ-રમણીયમ્ ઉદર્ક-રમ્યમ્ નિષ્કર્મ-શર્મમયમ્ દશાન્તરમ્ એતિ] તે પુરુષ, જે વર્તમાન કાળે રમણીય છે અને ભવિષ્યમાં પણ જેનું ફળ રમણીય છે એવી નિષ્કર્મ-સુખમય દશાંતરને પામે છે (અર્થાત્ જે પૂર્વે સંસાર-અવસ્થામાં કદી થઈ નહોતી એવી જુદા પ્રકારની કર્મરહિત સ્વાધીન સુખમય દશાને પામે છે).

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનચેતનાની ભાવનાનું આ ફળ છે. તે ભાવનાથી જીવ અત્યંત તૃપ્ત રહે છે—અન્ય તૃષ્ણા રહેતી નથી, અને ભવિષ્યમાં કેવળજ્ઞાન ઉપજાવી સર્વ કર્મથી રહિત મોક્ષ-અવસ્થાને પામે છે. ૨૩૨.

‘પૂર્વોક્ત રીતે કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનાના ત્યાગની ભાવના કરીને અજ્ઞાનચેતનાના પ્રલયને પ્રગટ રીતે નચાવીને, પોતાના સ્વભાવને પૂર્ણ કરીને, જ્ઞાનચેતનાને નચાવતા થકા જ્ઞાની જનો સદાકાળ આનંદરૂપ રહો’—એવા ઉપદેશનું કાવ્ય હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[અવિરતં કર્મણઃ તત્ફલાત્ ચ વિરતિમ્ અત્યન્તં ભાવયિત્વા] જ્ઞાની જનો,

(વંશસ્થ)

ઇતઃ પદાર્થપ્રથનાવગુણનાદ્-
વિના કૃતેરેકમનાકુલં જ્વલત્ ।
સમસ્તવસ્તુવ્યતિરેકનિશ્ચયાદ્-
વિવેચિતં જ્ઞાનમિહાવતિષ્ઠતે ॥૨૩૪॥

અવિરતપણે કર્મથી અને કર્મના ફળથી વિરતિને અત્યંત ભાવીને (અર્થાત્ કર્મ અને કર્મફળ પ્રત્યે અત્યંત વિરક્તભાવને નિરંતર ભાવીને), [અખિલ-અજ્ઞાન-સજ્વેતનાયાઃ પ્રલયનમ્ પ્રસ્પષ્ટં નાટયિત્વા] (એ રીતે) સમસ્ત અજ્ઞાનચેતનાના નાશને સ્પષ્ટપણે નચાવીને, [સ્વ-રસ-પરિગતં સ્વભાવં પૂર્ણં કૃત્વા] નિજરસથી પ્રાપ્ત પોતાના સ્વભાવને પૂર્ણ કરીને, [સ્વાં જ્ઞાનસજ્વેતનાં સાનન્દં નાટયન્તઃ ઇતઃ સર્વ-કાલં પ્રશમ-રસમ્ પિબન્તુ] પોતાની જ્ઞાનચેતનાને આનંદપૂર્વક નચાવતા થકા હવેથી સદાકાળ પ્રશમરસને પીઓ (અર્થાત્ કર્મના અભાવરૂપ આત્મિક રસને—અમૃતરસને—અત્યારથી માંડીને અનંત કાળ પર્યંત પીઓ. આમ જ્ઞાનીજનોને પ્રેરણા છે).

ભાવાર્થ :—પહેલાં તો ત્રણે કાળ સંબંધી કર્મના કર્તાપણારૂપ કર્મચેતનાના ત્યાગની ભાવના (૪૯ ભંગપૂર્વક) કરાવી. પછી ૧૪૮ કર્મપ્રકૃતિના ઉદયરૂપ કર્મફળના ત્યાગની ભાવના કરાવી. એ રીતે અજ્ઞાનચેતનાનો પ્રલય કરાવીને જ્ઞાનચેતનામાં પ્રવર્તવાનો ઉપદેશ કર્યો છે. એ જ્ઞાનચેતના સદા આનંદરૂપ—પોતાના સ્વભાવના અનુભવરૂપ—છે. તેને જ્ઞાનીજનો સદા ભોગવો—એમ શ્રી ગુરુઓનો ઉપદેશ છે. ૨૩૩.

આ સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર છે, તેથી જ્ઞાનને કર્તાભોક્તાપણાથી ભિન્ન બતાવ્યું; હવેની ગાથાઓમાં અન્ય દ્રવ્યો અને અન્ય દ્રવ્યોના ભાવોથી જ્ઞાનને ભિન્ન બતાવશે. તે ગાથાઓની સૂચનારૂપ કાવ્ય પ્રથમ કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ઇતઃ ઇહ] અહીંથી હવે (આ સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકારમાં હવેની ગાથાઓમાં એમ કહે છે કે—) [સમસ્ત-વસ્તુ-વ્યતિરેક-નિશ્ચયાત્ વિવેચિતં જ્ઞાનમ્] સમસ્ત વસ્તુઓથી ભિન્નપણાના નિશ્ચય વડે જુદું કરવામાં આવેલું જ્ઞાન, [પદાર્થ-પ્રથન-અવગુણનાત્ કૃતેઃ વિના] પદાર્થના વિસ્તાર સાથે ગૂંથાવાથી (—અનેક પદાર્થો સાથે, જ્ઞેયજ્ઞાનસંબંધને લીધે, એક જેવું દેખાવાથી) ઉત્પન્ન થતી (અનેક પ્રકારની) ક્રિયા તેનાથી રહિત [એકમ્ અનાકુલં જ્વલત્] એક જ્ઞાનક્રિયામાત્ર, અનાકુળ (—સર્વ આકુળતાથી રહિત) અને દેદીપ્યમાન વર્તતું થકું, [અવતિષ્ઠતે] નિશ્ચળ રહે છે.

ભાવાર્થ :—હવેની ગાથાઓમાં જ્ઞાનને સ્પષ્ટ રીતે સર્વ વસ્તુઓથી ભિન્ન બતાવે છે. ૨૩૪.

એ જ અર્થની ગાથાઓ હવે કહે છે :—

સત્થં ણાણં ણ હવદિ જમ્હા સત્થં ણ યાણદે કિંચિ ।
 તમ્હા અણ્ણં ણાણં અણ્ણં સત્થં ણિણા બેત્તિ ॥૩૬૦॥
 સદ્દો ણાણં ણ હવદિ જમ્હા સદ્દો ણ યાણદે કિંચિ ।
 તમ્હા અણ્ણં ણાણં અણ્ણં સદ્દં ણિણા બેત્તિ ॥૩૬૧॥
 રૂવં ણાણં ણ હવદિ જમ્હા રૂવં ણ યાણદે કિંચિ ।
 તમ્હા અણ્ણં ણાણં અણ્ણં રૂવં ણિણા બેત્તિ ॥૩૬૨॥
 વણ્ણો ણાણં ણ હવદિ જમ્હા વણ્ણો ણ યાણદે કિંચિ ।
 તમ્હા અણ્ણં ણાણં અણ્ણં વણ્ણં ણિણા બેત્તિ ॥૩૬૩॥
 ગંધો ણાણં ણ હવદિ જમ્હા ગંધો ણ યાણદે કિંચિ ।
 તમ્હા અણ્ણં ણાણં અણ્ણં ગંધં ણિણા બેત્તિ ॥૩૬૪॥
 ણ રસો દુ હવદિ ણાણં જમ્હા દુ રસો ણ યાણદે કિંચિ ।
 તમ્હા અણ્ણં ણાણં રસં ચ અણ્ણં ણિણા બેત્તિ ॥૩૬૫॥

રે! શાસ્ત્ર તે નથી જ્ઞાન, જેથી શાસ્ત્ર કંઈ જાણે નહીં,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, શાસ્ત્ર જુદું—જિન કહે; ૩૬૦.
 રે! શબ્દ તે નથી જ્ઞાન, જેથી શબ્દ કંઈ જાણે નહીં,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, શબ્દ જુદો—જિન કહે; ૩૬૧.
 રે! રૂપ તે નથી જ્ઞાન, જેથી રૂપ કંઈ જાણે નહીં,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, રૂપ જુદું—જિન કહે; ૩૬૨.
 રે! વર્ણ તે નથી જ્ઞાન, જેથી વર્ણ કંઈ જાણે નહીં,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, વર્ણ જુદો—જિન કહે; ૩૬૩.
 રે! ગંધ તે નથી જ્ઞાન, જેથી ગંધ કંઈ જાણે નહીં,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, ગંધ જુદો—જિન કહે; ૩૬૪.
 રે! રસ નથી કંઈ જ્ઞાન, જેથી રસ કંઈ જાણે નહીં,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, રસ જુદો—જિનવર કહે; ૩૬૫.

ફાસો ણ હવદિ ણાણં જમ્હા ફાસો ણ યાણદે કિંચિ ।
તમ્હા અણ્ણં ણાણં અણ્ણં ફાસં જિણા વેત્તિ ॥૩૬૬॥
કમ્મં ણાણં ણ હવદિ જમ્હા કમ્મં ણ યાણદે કિંચિ ।
તમ્હા અણ્ણં ણાણં અણ્ણં કમ્મં જિણા વેત્તિ ॥૩૬૭॥
ધમ્મો ણાણં ણ હવદિ જમ્હા ધમ્મો ણ યાણદે કિંચિ ।
તમ્હા અણ્ણં ણાણં અણ્ણં ધમ્મં જિણા વેત્તિ ॥૩૬૮॥
ણાણમધમ્મો ણ હવદિ જમ્હાધમ્મો ણ યાણદે કિંચિ ।
તમ્હા અણ્ણં ણાણં અણ્ણમધમ્મં જિણા વેત્તિ ॥૩૬૯॥
કાલો ણાણં ણ હવદિ જમ્હા કાલો ણ યાણદે કિંચિ ।
તમ્હા અણ્ણં ણાણં અણ્ણં કાલં જિણા વેત્તિ ॥૪૦૦॥
આયાસં પિ ણ ણાણં જમ્હાયાસં ણ યાણદે કિંચિ ।
તમ્હાયાસં અણ્ણં અણ્ણં ણાણં જિણા વેત્તિ ॥૪૦૧॥

રે! સ્પર્શ તે નથી જ્ઞાન, જેથી સ્પર્શ કંઈ જાણે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, સ્પર્શ જુદો—જિન કહે; ૩૯૬.
રે! કર્મ તે નથી જ્ઞાન, જેથી કર્મ કંઈ જાણે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, કર્મ જુદું—જિન કહે; ૩૯૭.
રે! ધર્મ તે નથી જ્ઞાન, જેથી ધર્મ કંઈ જાણે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, ધર્મ જુદો—જિન કહે; ૩૯૮.
અધર્મ તે નથી જ્ઞાન, જેથી અધર્મ કંઈ જાણે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, અધર્મ જુદો—જિન કહે; ૩૯૯.
રે! કાળ તે નથી જ્ઞાન, જેથી કાળ કંઈ જાણે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, કાળ જુદો—જિન કહે; ૪૦૦.
આકાશ તે નથી જ્ઞાન, એ આકાશ કંઈ જાણે નહીં,
તે કારણે આકાશ જુદું, જ્ઞાન જુદું—જિન કહે; ૪૦૧.

ણજ્ઞવસાણં ણાણં અજ્ઞવસાણં અચેદણં જમ્હા ।
 તમ્હા અણ્ણં ણાણં અજ્ઞવસાણં તહા અણ્ણં ॥૪૦૨॥
 જમ્હા જાણદિ ણિચ્છં તમ્હા જીવો દુ જાણગો ણાણી ।
 ણાણં ચ જાણયાદો અવ્વદિરિત્તિં મુણેયવ્વં ॥૪૦૩॥
 ણાણં સમ્માદિદ્દિં દુ સંજમં સુત્તમંગપુવ્વગયં ।
 ધમ્માધમ્મં ચ તહા પવ્વજ્ઞં અબ્ભવંતિ બુહા ॥૪૦૪॥

શાસ્ત્રં જ્ઞાનં ન ભવતિ યસ્માચ્છાસ્ત્રં ન જાનાતિ કિઞ્ચિત્ ।
 તસ્માદન્યજ્ઞાનમન્યચ્છાસ્ત્રં જિના બ્રુવન્તિ ॥૩૬૦॥
 શબ્દો જ્ઞાનં ન ભવતિ યસ્માચ્છબ્દો ન જાનાતિ કિઞ્ચિત્ ।
 તસ્માદન્યજ્ઞાનમન્યં શબ્દ જિના બ્રુવન્તિ ॥૩૬૧॥
 રૂપં જ્ઞાનં ન ભવતિ યસ્માદ્રૂપં ન જાનાતિ કિઞ્ચિત્ ।
 તસ્માદન્યજ્ઞાનમન્યદ્રૂપં જિના બ્રુવન્તિ ॥૩૬૨॥

નહિ જ્ઞાન અધ્યવસાણ છે, જેથી અચેદન તેહ છે,
 તે કારણ છે જ્ઞાન જુદું, જુદું અધ્યવસાણ છે. ૪૦૨.
 રે! સર્વદા જાણે જ તેથી જીવ જાયક જ્ઞાની છે,
 ને જ્ઞાન છે જાયકથી અવ્યતિરિક્ત ઈમ જ્ઞાતવ્ય છે. ૪૦૩.
 સમ્યક્ત્વ, ને સંયમ, તથા પૂર્વાગત સૂત્રો, અને
 ધર્માધરમ, દીક્ષા વળી, બુધ પુરુષ માને જ્ઞાનને. ૪૦૪.

ગાથાર્થ :—[શાસ્ત્રં] શાસ્ત્ર [જ્ઞાનં ન ભવતિ] જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [શાસ્ત્રં
 કિઞ્ચિત્ ન જાનાતિ] શાસ્ત્ર કાંઈ જાણતું નથી (-જડ છે,) [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન
 અન્ય છે, [શાસ્ત્રમ્ અન્યત્] શાસ્ત્ર અન્ય છે—[જિના: બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [શબ્દ:
 જ્ઞાનં ન ભવતિ] શબ્દ જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [શબ્દ: કિઞ્ચિત્ ન જાનાતિ] શબ્દ કાંઈ
 જાણતો નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે, [શબ્દં અન્યં] શબ્દ અન્ય છે—
 [જિના: બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [રૂપં જ્ઞાનં ન ભવતિ] રૂપ જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ

વર્ણો જ્ઞાનં ન ભવતિ યસ્માદ્વર્ણો ન જાનાતિ કિઞ્ચિત્ ।
 તસ્માદન્યજ્ઞાનમન્યં વર્ણં જિના બ્રુવન્તિ ॥૩૬૩॥
 ગન્ધો જ્ઞાન ન ભવતિ યસ્માદ્ગન્ધો ન જાનાતિ કિઞ્ચિત્ ।
 તસ્માદન્યજ્ઞાનમન્યં ગન્ધં જિના બ્રુવન્તિ ॥૩૬૪॥
 ન રસસ્તુ ભવતિ જ્ઞાનં યસ્માતુ રસો ન જાનાતિ કિઞ્ચિત્ ।
 તસ્માદન્યજ્ઞાનં રસં ચાન્યં જિના બ્રુવન્તિ ॥૩૬૫॥
 સ્પર્શો ન ભવતિ જ્ઞાનં યસ્માત્સ્પર્શો ન જાનાતિ કિઞ્ચિત્ ।
 તસ્માદન્યજ્ઞાનમન્યં સ્પર્શં જિના બ્રુવન્તિ ॥૩૬૬॥
 કર્મ જ્ઞાનં ન ભવતિ યસ્માત્કર્મ ન જાનાતિ કિઞ્ચિત્ ।
 તસ્માદન્યજ્ઞાનમન્યત્કર્મં જિના બ્રુવન્તિ ॥૩૬૭॥
 ધર્મો જ્ઞાનં ન ભવતિ યસ્માદ્ધર્મો ન જાનાતિ કિઞ્ચિત્ ।
 તસ્માદન્યજ્ઞાનમન્યં ધર્મં જિના બ્રુવન્તિ ॥૩૬૮॥

કે [રૂપં કિઞ્ચિત્ ન જાનાતિ] રૂપ કાંઈ જાણતું નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે, [રૂપમ્ અન્યત્] રૂપ અન્ય છે—[જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [વર્ણઃ જ્ઞાનં ન ભવતિ] વર્ણ જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [વર્ણઃ કિઞ્ચિત્ ન જાનાતિ] વર્ણ કાંઈ જાણતો નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે, [વર્ણમ્ અન્યમ્] વર્ણ અન્ય છે—[જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [ગન્ધઃ જ્ઞાનં ન ભવતિ] ગંધ જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [ગન્ધઃ કિઞ્ચિત્ ન જાનાતિ] ગંધ કાંઈ જાણતો નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે, [ગન્ધમ્ અન્યમ્] ગંધ અન્ય છે—[જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [રસઃ તુ જ્ઞાનં ન ભવતિ] રસ જ્ઞાન નથી [યસ્માત્ તુ] કારણ કે [રસઃ કિઞ્ચિત્ ન જાનાતિ] રસ કાંઈ જાણતો નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે [રસં ચ અન્યં] અને રસ અન્ય છે—[જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [સ્પર્શઃ જ્ઞાનં ન ભવતિ] સ્પર્શ જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [સ્પર્શઃ કિઞ્ચિત્ ન જાનાતિ] સ્પર્શ કાંઈ જાણતો નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે, [સ્પર્શં અન્યં] સ્પર્શ અન્ય છે—[જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [કર્મ જ્ઞાનં ન ભવતિ] કર્મ જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [કર્મ કિઞ્ચિત્ ન જાનાતિ] કર્મ કાંઈ જાણતું નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે, [કર્મ અન્યત્] કર્મ અન્ય છે—[જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [ધર્મઃ જ્ઞાનં ન ભવતિ] ધર્મ (અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાય) જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ

જ્ઞાનમધર્મો ન ભવતિ યસ્માદધર્મો ન જાનાતિ કિઞ્ચિત્ ।
 તસ્માદન્યજ્ઞાનમન્યમધર્મ જિના બ્રુવન્તિ ॥૩૬૬॥
 કાલો જ્ઞાનં ન ભવતિ યસ્માત્કાલો ન જાનાતિ કિઞ્ચિત્ ।
 તસ્માદન્યજ્ઞાનમન્યં કાલં જિના બ્રુવન્તિ ॥૪૦૦॥
 આકાશમપિ ન જ્ઞાનં યસ્માદાકાશં ન જાનાતિ કિઞ્ચિત્ ।
 તસ્માદાકાશમન્યદન્યજ્ઞાનં જિના બ્રુવન્તિ ॥૪૦૧॥
 નાધ્યવસાનં જ્ઞાનમધ્યવસાનમચેતનં યસ્માત્ ।
 તસ્માદન્યજ્ઞાનમધ્યવસાનં તથાન્યત્ ॥૪૦૨॥
 યસ્માજ્ઞાનાતિ નિત્યં તસ્માઝીવસ્તુ જ્ઞાયકો જ્ઞાની ।
 જ્ઞાનં ચ જ્ઞાયકાદવ્યતિરિક્તં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥૪૦૩॥

કે [ધર્મઃ કિઞ્ચિત્ ન જાનાતિ] ધર્મ કાંઈ જાણતો નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે, [ધર્મ અન્યં] ધર્મ અન્ય છે—[જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [અધર્મઃ જ્ઞાનં ન ભવતિ] અધર્મ (અર્થાત્ અધર્માસ્તિકાય) જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [અધર્મઃ કિઞ્ચિત્ ન જાનાતિ] અધર્મ કાંઈ જાણતો નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે, [અધર્મ અન્યમ્] અધર્મ અન્ય છે—[જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [કાલઃ જ્ઞાનં ન ભવતિ] કાળ જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [કાલઃ કિઞ્ચિત્ ન જાનાતિ] કાળ કાંઈ જાણતો નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે, [કાલં અન્યં] કાળ અન્ય છે—[જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [આકાશમ્ અપિ જ્ઞાનં ન] આકાશ પણ જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [આકાશં કિઞ્ચિત્ ન જાનાતિ] આકાશ કાંઈ જાણતું નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનં અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે, [આકાશમ્ અન્યત્] આકાશ અન્ય છે—[જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [અધ્યવસાનં જ્ઞાનમ્ ન] અધ્યવસાન જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [અધ્યવસાનમ્ અચેતનં] અધ્યવસાન અચેતન છે, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે [તથા અધ્યવસાનં અન્યત્] તથા અધ્યવસાન અન્ય છે (—એમ જિનદેવો કહે છે).

[યસ્માત્] કારણ કે [નિત્યં જાનાતિ] (જીવ) નિરંતર જાણે છે [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાયકઃ જીવઃ તુ] જ્ઞાયક એવો જીવ [જ્ઞાની] જ્ઞાની (—જ્ઞાનવાળો, જ્ઞાનસ્વરૂપ) છે, [જ્ઞાનં ચ] અને જ્ઞાન [જ્ઞાયકાત્ અવ્યતિરિક્તં] જ્ઞાયકથી અવ્યતિરિક્ત છે (—અભિન્ન છે, જુદું નથી) [જ્ઞાતવ્યમ્] એમ જાણવું.

જ્ઞાનં સમ્યગ્દષ્ટિં તુ સંયમં સૂત્રમદ્ગૂર્વગતમ્ ।
ધર્માધર્મં ચ તથા પ્રવ્રજ્યામભ્યુપયાન્તિ બુધાઃ ॥૪૦૪॥

ન શ્રુતં જ્ઞાનમચેતનત્વાત્, તતો જ્ઞાનશ્રુતયોર્વ્યતિરેકઃ । ન શબ્દો જ્ઞાનમ-
ચેતનત્વાત્, તતો જ્ઞાનશબ્દયોર્વ્યતિરેકઃ । ન રૂપં જ્ઞાનમચેતનત્વાત્, તતો જ્ઞાનરૂપયોર્વ્યતિરેકઃ ।
ન વર્ણો જ્ઞાનમચેતનત્વાત્, તતો જ્ઞાનવર્ણયોર્વ્યતિરેકઃ । ન ગન્ધો જ્ઞાનમચેતનત્વાત્, તતો
જ્ઞાનગન્ધયોર્વ્યતિરેકઃ । ન રસો જ્ઞાનમચેતનત્વાત્, તતો જ્ઞાનરસયોર્વ્યતિરેકઃ । ન સ્પર્શો
જ્ઞાનમચેતનત્વાત્, તતો જ્ઞાનસ્પર્શયોર્વ્યતિરેકઃ । ન કર્મ જ્ઞાનમચેતનત્વાત્, તતો
જ્ઞાનકર્મણોર્વ્યતિરેકઃ । ન ધર્મો જ્ઞાનમચેતનત્વાત્, તતો જ્ઞાનધર્મયોર્વ્યતિરેકઃ । નાધર્મો
જ્ઞાનમચેતનત્વાત્, તતો જ્ઞાનાધર્મયોર્વ્યતિરેકઃ । ન કાલો જ્ઞાનમચેતનત્વાત્, તતો
જ્ઞાનકાલયોર્વ્યતિરેકઃ । નાકાશં જ્ઞાનમચેતનત્વાત્, તતો જ્ઞાનાકાશયોર્વ્યતિરેકઃ । નાધ્યવસાનં

[બુધાઃ] બુધ પુરુષો (અર્થાત્ જ્ઞાની જનો) [જ્ઞાનં] જ્ઞાનને જ [સમ્યગ્દષ્ટિં તુ]
સમ્યગ્દષ્ટિ, [સંયમં] (જ્ઞાનને જ) સંયમ, [અદ્ગૂર્વગતમ્ સૂત્રમ્] અંગપૂર્વગત સૂત્ર, [ધર્માધર્મં ચ]
ધર્મ-અધર્મ (પુણ્ય-પાપ) [તથા પ્રવ્રજ્યામ્] તથા દીક્ષા [અભ્યુપયાન્તિ] માને છે.

ટીકા :—શ્રુત (અર્થાત્ વચનાત્મક દ્રવ્યશ્રુત) જ્ઞાન નથી, કારણ કે શ્રુત અચેતન છે;
માટે જ્ઞાનને અને શ્રુતને વ્યતિરેક (અર્થાત્ ભિન્નતા) છે. શબ્દ જ્ઞાન નથી, કારણ કે શબ્દ
(પુદ્ગલદ્રવ્યનો પર્યાય છે,) અચેતન છે; માટે જ્ઞાનને અને શબ્દને વ્યતિરેક (અર્થાત્ ભેદ)
છે. રૂપ જ્ઞાન નથી, કારણ કે રૂપ (પુદ્ગલદ્રવ્યનો ગુણ છે,) અચેતન છે; માટે જ્ઞાનને અને
રૂપને વ્યતિરેક છે (અર્થાત્ બન્ને જુદાં છે). વર્ણ જ્ઞાન નથી, કારણ કે વર્ણ (પુદ્ગલદ્રવ્યનો
ગુણ છે,) અચેતન છે; માટે જ્ઞાનને અને વર્ણને વ્યતિરેક છે (અર્થાત્ જ્ઞાન અન્ય છે, વર્ણ
અન્ય છે). ગંધ જ્ઞાન નથી, કારણ કે ગંધ (પુદ્ગલદ્રવ્યનો ગુણ છે,) અચેતન છે; માટે જ્ઞાનને
અને ગંધને વ્યતિરેક (-ભેદ, ભિન્નતા) છે. રસ જ્ઞાન નથી, કારણ કે રસ (પુદ્ગલદ્રવ્યનો
ગુણ છે,) અચેતન છે; માટે જ્ઞાનને અને રસને વ્યતિરેક છે. સ્પર્શ જ્ઞાન નથી, કારણ કે
સ્પર્શ (પુદ્ગલદ્રવ્યનો ગુણ છે,) અચેતન છે; માટે જ્ઞાનને અને સ્પર્શને વ્યતિરેક છે. કર્મ જ્ઞાન
નથી, કારણ કે કર્મ અચેતન છે; માટે જ્ઞાનને અને કર્મને વ્યતિરેક છે. ધર્મ (-ધર્મદ્રવ્ય)
જ્ઞાન નથી, કારણ કે ધર્મ અચેતન છે; માટે જ્ઞાનને અને ધર્મને વ્યતિરેક છે. અધર્મ
(-અધર્મદ્રવ્ય) જ્ઞાન નથી, કારણ કે અધર્મ અચેતન છે; માટે જ્ઞાનને અને અધર્મને વ્યતિરેક
છે. કાળ (-કાળદ્રવ્ય) જ્ઞાન નથી, કારણ કે કાળ અચેતન છે; માટે જ્ઞાનને અને કાળને

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

૫૭૩

જ્ઞાનમચેતનત્વાત્, તતો જ્ઞાનાધ્યવસાનયોર્વ્યતિરેકઃ। इत्येवं ज्ञानस्य सर्वैरेव परद्रव्यैः सह व्यतिरेको निश्चयसाधितो द्रष्टव्यः। अथ जीव एवैको ज्ञानं, चेतनत्वात्; ततो ज्ञानजीवयोरेवाव्यतिरेकः। न च जीवस्य स्वयं ज्ञानत्वात्ततो व्यतिरेकः कश्चनापि शङ्कनीयः। एवं तु सति ज्ञानमेव सम्यग्दृष्टिः, ज्ञानमेव संयमः, ज्ञानमेवाङ्गपूर्वरूपं सूत्रं, ज्ञानमेव धर्माधर्मो, ज्ञानमेव प्रव्रज्येति ज्ञानस्य जीवपर्यायैरपि सहाव्यतिरेको निश्चयसाधितो द्रष्टव्यः। अथैवं सर्वपरद्रव्यव्यतिरेकेण सर्वदर्शनादिजीवस्वभावाव्यतिरेकेण वा अतिव्याप्तिमव्याप्तिं च परिहरमाणमनादिविभ्रममूलं धर्माधर्मरूपं परसमयमुद्रम्य स्वयमेव प्रव्रज्यारूपमापद्य दर्शनज्ञानचारित्रस्थितिरूपं स्वसमयमवाप्य मोक्षमार्गमात्मन्येव परिणतं कृत्वा समवाप्तसम्पूर्णविज्ञानघनस्वभावं हानोपादानशून्यं साक्षात्समय-

વ્યતિરેક છે. આકાશ (-આકાશદ્રવ્ય) જ્ઞાન નથી, કારણ કે આકાશ અચેતન છે; માટે જ્ઞાનને અને આકાશને વ્યતિરેક છે. અધ્યવસાન જ્ઞાન નથી, કારણ કે અધ્યવસાન અચેતન છે; માટે જ્ઞાનને અને (કર્મના ઉદયની પ્રવૃત્તિરૂપ) અધ્યવસાનને વ્યતિરેક છે. આમ આ રીતે જ્ઞાનનો સમસ્ત પરદ્રવ્યો સાથે વ્યતિરેક નિશ્ચયસાધિત દેખવો (અર્થાત્ નિશ્ચય વડે સિદ્ધ થયેલો સમજવો-અનુભવવો).

હવે, જીવ જ એક જ્ઞાન છે, કારણ કે જીવ ચેતન છે; માટે જ્ઞાનને અને જીવને જ અવ્યતિરેક (-અભિન્નતા) છે. વળી જ્ઞાનનો જીવની સાથે વ્યતિરેક જરા પણ શંકનીય નથી (અર્થાત્ જ્ઞાનની જીવથી ભિન્નતા હશે એમ જરાય શંકા કરવાયોગ્ય નથી), કારણ કે જીવ પોતે જ જ્ઞાન છે. આ પ્રમાણે (જ્ઞાન જીવથી અભિન્ન) હોવાથી, જ્ઞાન જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, જ્ઞાન જ સંયમ છે, જ્ઞાન જ અંગપૂર્વરૂપ સૂત્ર છે, જ્ઞાન જ ધર્મ-અધર્મ (અર્થાત્ પુણ્ય-પાપ) છે, જ્ઞાન જ પ્રવ્રજ્યા (દીક્ષા, નિશ્ચયચારિત્ર) છે—એમ જ્ઞાનનો જીવપર્યાયોની સાથે પણ અવ્યતિરેક નિશ્ચયસાધિત દેખવો (અર્થાત્ નિશ્ચય વડે સિદ્ધ થયેલો સમજવો-અનુભવવો).

હવે, એ પ્રમાણે સર્વ પરદ્રવ્યો સાથે વ્યતિરેક વડે અને સર્વ દર્શનાદિ જીવસ્વભાવો સાથે અવ્યતિરેક વડે અતિવ્યાપ્તિને અને અવ્યાપ્તિને દૂર કરતું થકું, અનાદિ વિભ્રમ જેનું મૂળ છે એવા ધર્મ-અધર્મરૂપ (પુણ્ય-પાપરૂપ, શુભ-અશુભરૂપ) પરસમયને દૂર કરીને, પોતે જ પ્રવ્રજ્યારૂપને પામીને (અર્થાત્ પોતે જ નિશ્ચયચારિત્રરૂપ દીક્ષાપણને પામીને), દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં સ્થિતિરૂપ સ્વસમયને પ્રાપ્ત કરીને, મોક્ષમાર્ગને પોતામાં જ પરિણત કરીને, જેણે સંપૂર્ણ વિજ્ઞાનઘનસ્વભાવને પ્રાપ્ત કર્યો છે એવું, ત્યાગ-ગ્રહણથી રહિત, સાક્ષાત્ સમયસારભૂત, પરમાર્થરૂપ શુદ્ધજ્ઞાન એક અવસ્થિત (-નિશ્ચળ રહેલું) દેખવું (અર્થાત્

સારભૂતં પરમાર્થરૂપં શુદ્ધં જ્ઞાનમેકમવસ્થિતં દ્રષ્ટવ્યમ્ ।

પ્રત્યક્ષ સ્વસંવેદનથી અનુભવવું).

ભાવાર્થ :—અહીં જ્ઞાનને સર્વ પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન અને પોતાના પર્યાયોથી અભિન્ન બતાવ્યું, તેથી અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ નામના જે લક્ષણના દોષો તે દૂર થયા. આત્માનું લક્ષણ ઉપયોગ છે, અને ઉપયોગમાં જ્ઞાન પ્રધાન છે; તે (જ્ઞાન) અન્ય અચેતન દ્રવ્યોમાં નથી તેથી તે અતિવ્યાપ્તિવાળું નથી, અને પોતાની સર્વ અવસ્થાઓમાં છે તેથી અવ્યાપ્તિવાળું નથી. આ રીતે જ્ઞાનલક્ષણ કહેવાથી અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ દોષો આવતા નથી.

અહીં જ્ઞાનને જ પ્રધાન કરીને આત્માનો અધિકાર છે, કારણ કે જ્ઞાનલક્ષણથી જ આત્મા સર્વ પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન અનુભવગોચર થાય છે. જોકે આત્મામાં અનંત ધર્મો છે, તોપણ તેમાંના કેટલાક તો છદ્મસ્થને અનુભવગોચર જ નથી; તે ધર્મોને કહેવાથી છદ્મસ્થ જ્ઞાની આત્માને કઈ રીતે ઓળખે? વળી કેટલાક ધર્મો અનુભવગોચર છે, પરંતુ તેમાંના કેટલાક તો—અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રમેયત્વ આદિ તો—અન્ય દ્રવ્યો સાથે સાધારણ અર્થાત્ સમાન છે માટે તેમને કહેવાથી જુદો આત્મા જાણી શકાય નહિ, અને કેટલાક (ધર્મો) પરદ્રવ્યોના નિમિત્તથી થયેલા છે તેમને કહેવાથી પરમાર્થભૂત આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેવી રીતે જણાય? માટે જ્ઞાનને કહેવાથી જ છદ્મસ્થ જ્ઞાની આત્માને ઓળખી શકે છે.

અહીં જ્ઞાનને આત્માનું લક્ષણ કહ્યું છે એટલું જ નહિ, પણ જ્ઞાનને જ આત્મા જ કહ્યો છે; કારણ કે અભેદવિવક્ષામાં ગુણગુણીનો અભેદ હોવાથી, જ્ઞાન છે તે જ આત્મા છે. અભેદવિવક્ષામાં જ્ઞાન કહો કે આત્મા કહો—કાંઈ વિરોધ નથી; માટે અહીં જ્ઞાન કહેવાથી આત્મા જ સમજવો.

ટીકામાં છેવટે એમ કહેવામાં આવ્યું કે—જે, પોતામાં અનાદિ અજ્ઞાનથી થતી શુભાશુભ ઉપયોગરૂપ પરસમયની પ્રવૃત્તિને દૂર કરીને, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં પ્રવૃત્તિરૂપ સ્વસમયને પ્રાપ્ત કરીને, એવા સ્વસમયરૂપ પરિણમનસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં પોતાને પરિણમાવીને, સંપૂર્ણવિજ્ઞાનઘનસ્વભાવને પામ્યું છે, અને જેમાં કાંઈ ત્યાગ-ગ્રહણ નથી, એવા સાક્ષાત્ સમયસારસ્વરૂપ, પરમાર્થભૂત, નિશ્ચળ રહેલા, શુદ્ધ, પૂર્ણ જ્ઞાનને (પૂર્ણ આત્મદ્રવ્યને) દેખવું. ત્યાં 'દેખવું' ત્રણ પ્રકારે સમજવું. શુદ્ધનયનું જ્ઞાન કરીને પૂર્ણ જ્ઞાનનું શ્રદ્ધાન કરવું તે પહેલા પ્રકારનું દેખવું છે. તે અવિરત આદિ અવસ્થામાં પણ હોય છે. જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન થયા પછી બાહ્ય સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી તેનો (—પૂર્ણ જ્ઞાનનો) અભ્યાસ કરવો, ઉપયોગને જ્ઞાનમાં જ થંભાવવો, જેવું શુદ્ધનયથી પોતાના સ્વરૂપને સિદ્ધ સમાન જાણ્યું-શ્રદ્ધ્યું હતું તેવું

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

અન્યેભ્યો વ્યતિરિક્તમાત્મનિયતં વિભ્રત્પૃથગ્વસ્તુતા-

માદાનોજ્ઞાનશૂન્યમેતદમલં જ્ઞાનં તથાવસ્થિતમ્ ।

મધ્યાઘન્તવિભાગમુક્તસહજસ્ફારપ્રભાભાસુરઃ

શુદ્ધજ્ઞાનઘનો યથાઽસ્ય મહિમા નિત્યોદિતસ્તિષ્ઠતિ ॥૨૩૫॥

જ ધ્યાનમાં લઈને ચિત્તને એકાગ્ર-સ્થિર કરવું, ફરી ફરી તેનો જ અભ્યાસ કરવો, તે બીજા પ્રકારનું દેખવું છે. આ દેખવું અપ્રમત્ત દશામાં હોય છે. જ્યાં સુધી એવા અભ્યાસથી કેવળજ્ઞાન ન ઊપજે ત્યાં સુધી તે અભ્યાસ નિરંતર રહે. આ, દેખવાનો બીજો પ્રકાર થયો. અહીં સુધી તો પૂર્ણ જ્ઞાનનું શુદ્ધનયના આશ્રયે પરોક્ષ દેખવું છે. કેવળજ્ઞાન ઊપજે ત્યારે સાક્ષાત્ દેખવું થાય છે તે ત્રીજા પ્રકારનું દેખવું છે. તે સ્થિતિમાં જ્ઞાન સર્વ વિભાવોથી રહિત થયું થકું સર્વનું દેખનાર-જાણનાર છે, તેથી આ ત્રીજા પ્રકારનું દેખવું તે પૂર્ણ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ દેખવું છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[અન્યેભ્યઃ વ્યતિરિક્તમ્] અન્ય દ્રવ્યોથી ભિન્ન, [આત્મ-નિયતં] પોતામાં જ નિયત, [પૃથક્-વસ્તુતામ્ વિભ્રત્] પૃથક્ વસ્તુપણાને ધારતું (—વસ્તુનું સ્વરૂપ સામાન્યવિશેષાત્મક હોવાથી પોતે પણ સામાન્યવિશેષાત્મકપણાને ધારણ કરતું), [આદાન-ઉજ્જ્ઞાન-શૂન્યમ્] ગ્રહણ-ત્યાગ રહિત, [એતત્ અમલં જ્ઞાનં] આ અમલ (—રાગાદિક મળથી રહિત) જ્ઞાન [તથા-અવસ્થિતમ્ યથા] એવી રીતે અવસ્થિત (—નિશ્ચળ રહેલું) અનુભવાય છે કે જેવી રીતે [મધ્ય-આદિ-અન્ત-વિભાગ-મુક્ત-સહજ-સ્ફાર-પ્રભા-ભાસુરઃ અસ્ય શુદ્ધ-જ્ઞાન-ઘનઃ મહિમા] આદિ-મધ્ય-અન્તરૂપ વિભાગોથી રહિત એવી સહજ ફેલાયેલી પ્રભા વડે દેદીપ્યમાન એવો એનો શુદ્ધજ્ઞાનઘનરૂપ મહિમા [નિત્ય-ઉદિતઃ તિષ્ઠતિ] નિત્ય-ઉદિત રહે (—શુદ્ધ જ્ઞાનના પુંજરૂપ મહિમા સદા ઉદયમાન રહે).

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનનું પૂર્ણ રૂપ સર્વને જાણવું તે છે. તે જ્યારે પ્રગટ થાય છે ત્યારે સર્વ વિશેષણો સહિત પ્રગટ થાય છે; તેથી તેના મહિમાને કોઈ બગાડી શકતું નથી, સદા ઉદયમાન રહે છે. ૨૩૫.

‘આવા જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું આત્મામાં ધારણ કરવું તે જ ગ્રહવાયોગ્ય સર્વ ગ્રહું અને ત્યાગવાયોગ્ય સર્વ ત્યાગ્યું’—એવા અર્થનું કાવ્ય હવે કહે છે :—

(ઉપજાતિ)

ઉન્મુક્તમુન્મોચ્યમશેષતસ્તત્

તથાત્તમાદેયમશેષતસ્તત્ ।

યદાત્મનઃ સંહતસર્વશક્તેઃ

પૂર્ણસ્ય સન્ધારણમાત્મનીહ ॥૨૩૬॥

(અનુષ્ટુભ્)

વ્યતિરિક્તં પરદ્રવ્યાદેવં જ્ઞાનમવસ્થિતમ્ ।

કથમાહારકં તત્સ્યાદ્યેન દેહોઽસ્ય શઙ્ક્યતે ॥૨૩૭॥

અત્તા જસ્સામુત્તો ણ હુ સો આહારગો હવદિ એવં ।

આહારો ખલુ મુત્તો જમ્હા સો પોગ્ગલમઓ દુ ॥૪૦૫॥

શ્લોકાર્થ :—[સંહત-સર્વ-શક્તેઃ પૂર્ણસ્ય આત્મનઃ] જેણે સર્વ શક્તિઓ સમેટી છે (-પોતામાં લીન કરી છે) એવા પૂર્ણ આત્માનું [આત્મનિ ઇહ] આત્મામાં [યત્ સન્ધારણમ્] ધારણ કરવું [તત્ ઉન્મોચ્યમ્ અશેષતઃ ઉન્મુક્તમ્] તે જ ઇહોડવાયોગ્ય બધું ઇહોડ્યું [તથા] અને [આદેયમ્ તત્ અશેષતઃ આત્મમ્] ગ્રહવાયોગ્ય બધું ગ્રહ્યું.

ભાવાર્થ :—પૂર્ણજ્ઞાનસ્વરૂપ, સર્વ શક્તિઓના સમૂહરૂપ જે આત્મા તેને આત્મામાં ધારણ કરી રાખવો તે જ, ત્યાગવાયોગ્ય જે કાંઈ હતું તે બધું ત્યાગ્યું અને ગ્રહણ કરવાયોગ્ય જે કાંઈ હતું તે બધું ગ્રહણ કર્યું. એ જ કૃતકૃત્યપણું છે. ૨૩૬.

‘આવા જ્ઞાનને દેહ જ નથી’—એવા અર્થનો, આગળની ગાથાની સૂચનારૂપ શ્લોક હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[એવં જ્ઞાનમ્ પરદ્રવ્યાત્ વ્યતિરિક્તં અવસ્થિતમ્] આમ (પૂર્વોક્ત રીતે) જ્ઞાન પરદ્રવ્યથી જુદું અવસ્થિત (-નિશ્ચળ રહેલું) છે; [તત્ આહારકં કથમ્ સ્યાત્ યેન અસ્ય દેહઃ શઙ્ક્યતે] તે (જ્ઞાન) આહારક (અર્થાત્ કર્મ-નોકર્મરૂપ આહાર કરનારું) કેમ હોય કે જેથી તેને દેહની શંકા કરાય? (જ્ઞાનને દેહ હોઈ શકે જ નહિ, કારણ કે તેને કર્મ-નોકર્મરૂપ આહાર જ નથી.) ૨૩૭.

હવે આ અર્થને ગાથામાં કહે છે :—

એમ આત્મા જેનો અમૂર્તિક તે નથી આ'રક ખરે,
પુદ્ગલમથી છે આ'ર તેથી આ'ર તો મૂર્તિક ખરે. ૪૦૫.

ણ વિ સક્કદિ ઘેત્તું જં ણ વિમોત્તું જં ચ જં પરદ્વં ।
સો કો વિ ય તસ્સ ગુણો પાઠગિઓ વિસ્સસો વા વિ ॥૪૦૬॥
તમ્હા દુ જો વિસુદ્ધો ચેદા સો ણેવ ગેણ્હદે કિંચિ ।
ણેવ વિમુંચદિ કિંચિ વિ જીવાજીવાણ દ્વાણં ॥૪૦૭॥

આત્મા યસ્યામૂર્તો ન ખલુ સ આહારકો ભવત્યેવમ્ ।
આહારઃ ખલુ મૂર્તો યસ્માત્સ પુદ્ગલમયસ્તુ ॥૪૦૬॥
નાપિ શક્યતે ગ્રહીતું યત્ ન વિમોક્તું યદ્વ યત્પરદ્રવ્યમ્ ।
સ કોઽપિ ચ તસ્ય ગુણઃ પ્રાયોગિકો વૈસસો વાઽપિ ॥૪૦૬॥
તસ્માત્તુ યો વિશુદ્ધચેતયિતા સ નૈવ ગૃહ્ણાતિ કિઞ્ચિત્ ।
નૈવ વિમુઞ્ચતિ કિઞ્ચિદપિ જીવાજીવયોર્દ્રવ્યયોઃ ॥૪૦૭॥

જે દ્રવ્ય છે પર તેહને ન ગ્રહી, ન છોડી શકાય છે,
એવો જ તેનો ગુણ કો પ્રાયોગી ને વૈસસિક છે. ૪૦૬.
તેથી ખરે જ શુદ્ધ આત્મા તે નહીં કંઈ પણ ગ્રહે
છોડે નહીં વળી કંઈ પણ જીવ ને અજીવ દ્રવ્યો વિષે. ૪૦૭.

ગાથાર્થ :—[એવમ્] એ રીતે [યસ્ય આત્મા] જેનો આત્મા [અમૂર્તઃ] અમૂર્તિક છે [સઃ
ખલુ] તે ખરેખર [આહારકઃ ન ભવતિ] આહારક નથી; [આહારઃ ખલુ] આહાર તો [મૂર્તઃ]
મૂર્તિક છે [યસ્માત્] કારણ કે [સઃ તુ પુદ્ગલમયઃ] તે પુદ્ગલમય છે.

[યત્ પરદ્રવ્યમ્] જે પરદ્રવ્ય છે [ન અપિ શક્યતે ગ્રહીતું યત્] તે ગ્રહી શકાતું નથી
[ન વિમોક્તું યત્ ચ] તથા છોડી શકાતું નથી, [સઃ કઃ અપિ ચ] એવો જ કોઈ [તસ્ય]
તેનો (-આત્માનો) [પ્રાયોગિકઃ વા અપિ વૈસસઃ ગુણઃ] પ્રાયોગિક તેમ જ વૈસસિક ગુણ
છે.

[તસ્માત્ તુ] માટે [યઃ વિશુદ્ધઃ ચેતયિતા] જે વિશુદ્ધ આત્મા છે [સઃ] તે [જીવાજીવયોઃ
દ્રવ્યયોઃ] જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોમાં (-પરદ્રવ્યોમાં) [કિઞ્ચિત્ ન એવ ગૃહ્ણાતિ] કંઈ પણ ગ્રહતો
નથી [કિઞ્ચિત્ અપિ ન એવ વિમુઞ્ચતિ] તથા કંઈ પણ છોડતો નથી.

૫૭૮

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

જ્ઞાનં હિ પરદ્રવ્યં કિઞ્ચિદપિ ન ગૃહ્ણતિ ન મુઞ્ચતિ ચ, પ્રાયોગિકગુણસામર્થ્યાત્ વૈસ્રસિકગુણસામર્થ્યાદ્વા જ્ઞાનેન પરદ્રવ્યસ્ય ગૃહીતું મોક્તું ચાશક્યત્વાત્ । પરદ્રવ્યં ચ ન જ્ઞાનસ્યામૂર્તાત્મદ્રવ્યસ્ય મૂર્તપુદ્ગલદ્રવ્યત્વાદાહારઃ । તતો જ્ઞાનં નાહારકં ભવતિ । અતો જ્ઞાનસ્ય દેહો ન શઙ્કનીયઃ ।

(અનુદ્દુભ)

એવં જ્ઞાનસ્ય શુદ્ધસ્ય દેહ એવ ન વિદ્યતે ।

તતો દેહમયં જ્ઞાતુર્ન લિઙ્ગં મોક્ષકારણમ્ ॥૨૩૮॥

ટીકા :—જ્ઞાન પરદ્રવ્યને કાંઈ પણ (જરા પણ) ગ્રહતું નથી તથા છોડતું નથી, કારણ કે પ્રાયોગિક (અર્થાત્ પર નિમિત્તથી થયેલા) ગુણના સામર્થ્યથી તેમ જ વૈસ્રસિક (અર્થાત્ સ્વાભાવિક) ગુણના સામર્થ્યથી જ્ઞાન વડે પરદ્રવ્યનું ગ્રહવું તથા છોડવું અશક્ય છે. વળી, (કર્મ-નોકર્મરૂપ) પરદ્રવ્ય જ્ઞાનનો—અમૂર્તિક આત્મદ્રવ્યનો—આહાર નથી, કારણ કે તે મૂર્તિક પુદ્ગલદ્રવ્ય છે; (અમૂર્તિકને મૂર્તિક આહાર હોય નહિ). તેથી જ્ઞાન આહારક નથી. માટે જ્ઞાનને દેહની શંકા ન કરવી.

(અહીં 'જ્ઞાન' કહેવાથી 'આત્મા' સમજવો; કારણ કે, અભેદ વિવક્ષાથી લક્ષણમાં જ લક્ષ્યનો વ્યવહાર કરાય છે. આ ન્યાયે ટીકાકાર આચાર્યદેવ આત્માને જ્ઞાન જ કહેતા આવ્યા છે.)

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા અમૂર્તિક છે અને આહાર તો કર્મ-નોકર્મરૂપ પુદ્ગલમય મૂર્તિક છે; તેથી પરમાર્થે આત્માને પુદ્ગલમય આહાર નથી. વળી આત્માનો એવો જ સ્વભાવ છે કે તે પરદ્રવ્યને તો ગ્રહતો જ નથી;—સ્વભાવરૂપ પરિણમો કે વિભાવરૂપ પરિણમો, પોતાના જ પરિણામનાં ગ્રહણત્યાગ છે, પરદ્રવ્યનાં ગ્રહણત્યાગ તો જરા પણ નથી.

આ રીતે આત્માને આહાર નહિ હોવાથી તેને દેહ જ નથી.

આત્માને દેહ જ નહિ હોવાથી, પુદ્ગલમય દેહસ્વરૂપ લિંગ (—વેષ, ભેષ, બાહ્ય ચિહ્ન) મોક્ષનું કારણ નથી—એવા અર્થનું, આગળની ગાથાઓની સૂચનારૂપ કાવ્ય હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[એવં શુદ્ધસ્ય જ્ઞાનસ્ય દેહઃ એવ ન વિદ્યતે] આમ શુદ્ધ જ્ઞાનને દેહ જ નથી; [તતઃ જ્ઞાતુઃ દેહમયં લિઙ્ગં મોક્ષકારણમ્ ન] તેથી જ્ઞાતાને દેહમય લિંગ મોક્ષનું કારણ નથી. ૨૩૮.

પાસંડીલિંગાણિ વ ગિહિલિંગાણિ વ બહુપ્પયારાણિ ।
 ઘેત્તું વદંતિ મૂઢા લિંગમિણં મોક્ષમગ્ગો ત્તિ ॥૪૦૮॥
 ણ દુ હોદિ મોક્ષમગ્ગો લિંગં જં દેહણિમ્મમા અરિહા ।
 લિંગં મુહ્તુ દંસણણાણચરિત્તાણિ સેવંતિ ॥૪૦૯॥

પાષણ્ડિલિંગાણિ વા ગૃહિલિંગાણિ વા બહુપ્રકારાણિ ।
 ગૃહીત્વા વદન્તિ મૂઢા લિંગમિદં મોક્ષમાર્ગં ઇતિ ॥૪૦૮॥
 ન તુ ભવતિ મોક્ષમાર્ગો લિંગં યદ્દેહનિર્મમા અર્હન્તઃ ।
 લિંગં મુક્ત્વા દર્શનજ્ઞાનચારિત્ત્રાણિ સેવન્તે ॥૪૦૯॥

કેચિદ્વ્યલિંગમજ્ઞાનેન મોક્ષમાર્ગ મન્યમાનાઃ સન્તો મોહેન દ્રવ્યલિંગમેવોપાદદતે ।
 તદનુપપન્નમ્; સર્વેષામેવ ભગવતામર્હદેવાનાં, શુદ્ધજ્ઞાનમયત્વે સતિ દ્રવ્યલિંગાશ્રયભૂત-

હવે આ અર્થને ગાથામાં કહે છે :—

બહુવિધનાં મુનિલિંગને અથવા ગૃહસ્થીલિંગને
 ગ્રહીને કહે છે મૂઢજન 'આ લિંગ મુક્તિમાર્ગ છે'. ૪૦૮.
 પણ લિંગ મુક્તિમાર્ગ નહિ, અર્હત નિર્મમ દેહમાં
 બસ લિંગ છોડી જ્ઞાન ને ચારિત્ર, દર્શન સેવતા. ૪૦૯.

ગાથાર્થ :—[બહુપ્રકારાણિ] બહુ પ્રકારનાં [પાષણ્ડિલિંગાણિ વા] મુનિલિંગોને [ગૃહિલિંગાણિ
 વા] અથવા ગૃહીલિંગોને [ગૃહીત્વા] ગ્રહણ કરીને [મૂઢાઃ] મૂઢ (અજ્ઞાની) જનો [વદન્તિ] એમ
 કહે છે કે 'ઇદં લિંગમ્' આ (બાહ્ય) લિંગ [મોક્ષમાર્ગઃ ઇતિ] મોક્ષમાર્ગ છે'.

[તુ] પરંતુ [લિંગમ્] લિંગ [મોક્ષમાર્ગઃ ન ભવતિ] મોક્ષમાર્ગ નથી; [યત્] કારણ કે [અર્હન્તઃ]
 અર્હતદેવો [દેહનિર્મમાઃ] દેહ પ્રત્યે નિર્મમ વર્તતા થકા [લિંગમ્ મુક્ત્વા] લિંગને છોડીને
 [દર્શનજ્ઞાનચારિત્ત્રાણિ સેવન્તે] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને જ સેવે છે.

ટીકા :—કેટલાક લોકો અજ્ઞાનથી દ્રવ્યલિંગને મોક્ષમાર્ગ માનતા થકા મોહથી
 દ્રવ્યલિંગને જ ગ્રહણ કરે છે. તે (—દ્રવ્યલિંગને મોક્ષમાર્ગ માનીને ગ્રહણ કરવું તે) અનુપપન્ન
 અર્થાત્ અયુક્ત છે; કારણ કે બધાય ભગવાન અર્હતદેવોને, શુદ્ધજ્ઞાનમયપણું હોવાને લીધે

૫૮૦

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

શરીરમમકારત્યાગાત્, તદાશ્રિતદ્રવ્યલિઙ્ગત્યાગેન દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણાં મોક્ષમાર્ગત્વેનોપાસનસ્ય દર્શનાત્ ।

અથૈતદેવ સાધયતિ—

ળ વિ એસ મોક્ષમર્ગો પાસંડીગિહિમયાણિ લિંગાણિ ।

દંસણણાણચરિત્તાણિ મોક્ષમર્ગં જિના વેત્તિ ॥૪૧૦॥

નાયેષ મોક્ષમાર્ગઃ પાષણ્ડિગૃહિમયાણિ લિઙ્ગાણિ ।

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગં જિના વ્રુવન્તિ ॥૪૧૦॥

ન ખલુ દ્રવ્યલિઙ્ગં મોક્ષમાર્ગઃ, શરીરાશ્રિતત્વે સતિ પરદ્રવ્યત્વાત્ । દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણ્યેવ મોક્ષમાર્ગઃ, આત્માશ્રિતત્વે સતિ સ્વદ્રવ્યત્વાત્ ।

દ્રવ્યલિંગને આશ્રયભૂત શરીરના મમકારનો ત્યાગ હોવાથી, શરીરાશ્રિત દ્રવ્યલિંગના ત્યાગ વડે દર્શનજ્ઞાનચારિત્રની મોક્ષમાર્ગપણે ઉપાસના જોવામાં આવે છે (અર્થાત્ તેઓ શરીરાશ્રિત દ્રવ્યલિંગનો ત્યાગ કરીને દર્શનજ્ઞાનચારિત્રને મોક્ષમાર્ગ તરીકે સેવતા જોવામાં આવે છે).

ભાવાર્થ :—જો દેહમય દ્રવ્યલિંગ મોક્ષનું કારણ હોત તો અર્હતદેવ વગેરે દેહનું મમત્વ છોડી દર્શનજ્ઞાનચારિત્રને શા માટે સેવત? દ્રવ્યલિંગથી જ મોક્ષને પામત! માટે એ નક્કી થયું કે—દેહમય લિંગ મોક્ષમાર્ગ નથી, પરમાર્થે દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપ આત્મા જ મોક્ષનો માર્ગ છે.

હવે એ જ સિદ્ધ કરે છે (અર્થાત્ દ્રવ્યલિંગો મોક્ષમાર્ગ નથી, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જ મોક્ષમાર્ગ છે—એમ સિદ્ધ કરે છે) :—

મુનિલિંગ ને ગૃહીલિંગ—એ લિંગો ન મુક્તિમાર્ગ છે;

ચારિત્ર-દર્શન-જ્ઞાનને બસ મોક્ષમાર્ગ જિનો કહે. ૪૧૦.

ગાથાર્થ :—[પાષણ્ડિગૃહિમયાણિ લિઙ્ગાણિ] મુનિનાં અને ગૃહસ્થનાં લિંગો [એષઃ] એ [મોક્ષમાર્ગઃ ન અપિ] મોક્ષમાર્ગ નથી; [દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને [જિનાઃ] જિનદેવો [મોક્ષમાર્ગં વ્રુવન્તિ] મોક્ષમાર્ગ કહે છે.

ટીકા :—દ્રવ્યલિંગ ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી, કારણ કે તે (દ્રવ્યલિંગ) શરીરાશ્રિત હોવાથી પરદ્રવ્ય છે. દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જ મોક્ષમાર્ગ છે, કારણ કે તેઓ આત્માશ્રિત હોવાથી સ્વદ્રવ્ય છે.

યત એવમ્—

તસ્મા જહિત્તુ લિંગે સાગારણગારણહિં વા ગહિદે ।
દંસણણાણચરિત્તે અપ્પાણં જુંજ મોક્ષપથે ॥૪૧૧॥

તસ્માત્ જહિત્વા લિઙ્ગાનિ સાગારૈરનગારકૈર્વા ગૃહીતાનિ ।
દર્શનજ્ઞાનચારિત્રે આત્માનં યુંક્ષ્વ મોક્ષપથે ॥૪૧૧॥

યતો દ્રવ્યલિઙ્ગં ન મોક્ષમાર્ગઃ, તતઃ સમસ્તમપિ દ્રવ્યલિઙ્ગં ત્યક્ત્વા દર્શનજ્ઞાનચારિત્રેષ્વેવ,
મોક્ષમાર્ગત્વાત્, આત્મા યોક્તવ્ય ઇતિ સૂત્રાનુમતિઃ ।

ભાવાર્થ :—મોક્ષ છે તે સર્વ કર્મના અભાવરૂપ આત્મપરિણામ (—આત્માના પરિણામ) છે, માટે તેનું કારણ પણ આત્માના પરિણામ જ હોવું જોઈએ. દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આત્માના પરિણામ છે; માટે નિશ્ચયથી તે જ મોક્ષનો માર્ગ છે.

લિંગ છે તે દેહમય છે; દેહ છે તે પુદ્ગલદ્રવ્યમય છે; માટે આત્માને દેહ મોક્ષનો માર્ગ નથી. પરમાર્થે અન્ય દ્રવ્યને અન્ય દ્રવ્ય કાંઈ કરતું નથી એ નિયમ છે.

જો આમ છે (અર્થાત્ જો દ્રવ્યલિંગ મોક્ષમાર્ગ નથી અને દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર જ મોક્ષમાર્ગ છે) તો આમ (નીચે પ્રમાણે) કરવું—એમ હવે ઉપદેશ કરે છે :—

તેથી તુલ્ય સાગારકે અણગારધાવિત્તુ લિંગાને ।
ચારિત્ર-દર્શન-જ્ઞાનમાં તું જોડ રે! નિજ આત્મને. ૪૧૧.

ગાથાર્થ :—[તસ્માત્] માટે [સાગારૈઃ] સાગારો વડે (—ગૃહસ્થો વડે) [અનગારકૈઃ વા] અથવા અણગારો વડે (—મુનિઓ વડે) [ગૃહીતાનિ] ગ્રહાયેલાં [લિઙ્ગાનિ] લિંગોને [જહિત્વા] છોડીને, [દર્શનજ્ઞાનચારિત્રે] દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમાં—[મોક્ષપથે] કે જે મોક્ષમાર્ગ છે તેમાં—[આત્માનં યુંક્ષ્વ] તું આત્માને જોડ.

ટીકા :—કારણ કે દ્રવ્યલિંગ મોક્ષમાર્ગ નથી, તેથી સમસ્ત દ્રવ્યલિંગને છોડીને દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમાં જ, તે (દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર) મોક્ષમાર્ગ હોવાથી, આત્માને જોડવાયોગ્ય છે—એમ સૂત્રની અનુમતિ છે.

ભાવાર્થ :—અહીં દ્રવ્યલિંગને છોડી આત્માને દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમાં જોડવાનું વચન છે તે સામાન્ય પરમાર્થ વચન છે. કોઈ સમજશે કે મુનિ-શ્રાવકનાં વ્રતો છોડાવવાનો ઉપદેશ છે. પરંતુ એમ નથી. જેઓ કેવળ દ્રવ્યલિંગને જ મોક્ષમાર્ગ જાણી ભ્રમ ધારણ કરે છે, તેમને દ્રવ્યલિંગનો

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રત્રયાત્મા તત્ત્વમાત્મનઃ ।

एक एव सदा सेव्यो मोक्षमार्गो मुमुक्षुणा ॥२३६॥

મોક્ષપથે અપ્પાણં ઠવેહિ તં ચેવ જ્ઞાહિ તં ચેય ।

तत्थेव विहर णिच्चं मा विहरसु अण्णदव्वेसु ॥४१२॥

મોક્ષપથે આત્માનં સ્થાપય તં ચૈવ ધ્યાયસ્વ તં ચેતયસ્વ ।

तत्रैव विहर नित्यं मा विहार्षीरन्यद्रव्येषु ॥४१२॥

આસંસારાત્પરદ્રવ્યે રાગદ્વેષાદૌ નિત્યમેવ સ્વપ્રજ્ઞાદોષેનાવતિષ્ઠમાનમપિ, સ્વપ્રજ્ઞાગુણેનૈવ તત્તો

પક્ષ છોડાવવા ઉપદેશ કર્યો છે કે—ભેખમાત્રથી (વેશમાત્રથી, બાહ્યવ્રતમાત્રથી) મોક્ષ નથી, પરમાર્થ મોક્ષમાર્ગ તો આત્માના પરિણામ જે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે જ છે. વ્યવહાર આચારસૂત્રમાં કહ્યા અનુસાર જે મુનિ-શ્રાવકનાં બાહ્ય વ્રતો છે, તેઓ વ્યવહારથી નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગનાં સાધક છે; તે વ્રતોને અહીં છોડાવ્યાં નથી, પરંતુ એમ કહ્યું છે કે તે વ્રતોનું પણ મમત્વ છોડી પરમાર્થ મોક્ષમાર્ગમાં જોડાવાથી મોક્ષ થાય છે, કેવળ ભેખમાત્રથી-વ્રતમાત્રથી મોક્ષ નથી.

હવે આ જ અર્થને દેઢ કરતી આગળની ગાથાની સૂચનારૂપે શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[આત્મનઃ તત્ત્વમ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-ત્રય-આત્મા] આત્માનું તત્ત્વ દર્શન-જ્ઞાનચારિત્રત્રયાત્મક છે (અર્થાત્ આત્માનું યથાર્થ રૂપ દર્શન, જ્ઞાન ને ચારિત્રના ત્રિકસ્વરૂપ છે); [મુમુક્ષુણા મોક્ષમાર્ગઃ એકઃ એવ સદા સેવ્યઃ] તેથી મોક્ષના ઈચ્છક પુરુષે (આ દર્શનજ્ઞાનચારિત્રસ્વરૂપ) મોક્ષમાર્ગ એક જ સદા સેવવાયોગ્ય છે. ૨૩૯.

હવે આ જ ઉપદેશ ગાથા દ્વારા કરે છે :—

તું સ્થાપ નિજને મોક્ષપંથે, ધ્યા, અનુભવ તેહને;

તેમાં જ નિત્ય વિહાર કર, નહિ વિહાર પરદ્રવ્યો વિષે. ૪૧૨.

ગાથાર્થ :—(હે ભવ્ય!) [મોક્ષપથે] તું મોક્ષમાર્ગમાં [આત્માનં સ્થાપય] પોતાના આત્માને સ્થાપ, [તં ચ એવ ધ્યાયસ્વ] તેનું જ ધ્યાન કર, [તં ચેતયસ્વ] તેને જ ચેત-અનુભવ અને [તત્ર એવ નિત્યં વિહર] તેમાં જ નિરંતર વિહાર કર; [અન્યદ્રવ્યેષુ મા વિહાર્ષીઃ] અન્ય દ્રવ્યોમાં વિહાર ન કર.

ટીકા :—(હે ભવ્ય!) પોતે અર્થાત્ પોતાનો આત્મા અનાદિ સંસારથી માંડીને પોતાની પ્રજ્ઞાના (બુદ્ધિના) દોષથી પરદ્રવ્યમાં-રાગદ્વેષાદિમાં નિરંતર સ્થિત રહેલો હોવા છતાં, પોતાની

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકાર

૫૮૩

વ્યાવર્ત્ય દર્શનજ્ઞાનચારિત્રેષુ નિત્યમેવાવસ્થાપયાતિનિશ્ચલમાત્માનં; તથા સમસ્તચિન્તાન્તર-નિરોધેનાત્યન્તમેકાગ્રો ભૂત્વા દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણ્યેવ ધ્યાયસ્વ; તથા સકલકર્મકર્મફલચેતનાસંન્યાસેન શુદ્ધજ્ઞાનચેતનામયો ભૂત્વા દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણ્યેવ ચેતયસ્વ; તથા દ્રવ્યસ્વભાવવશતઃ પ્રતિક્ષણ-વિજૃમ્ભમાણપરિણામતયા તન્મયપરિણામો ભૂત્વા દર્શનજ્ઞાનચારિત્રેષ્વેવ વિહર; તથા જ્ઞાનરૂપ-મેકમેવાચલિતમવલમ્બમાનો જ્ઞેયરૂપેણોપાધિતયા સર્વત એવ પ્રધાવત્સ્વપિ પરદ્રવ્યેષુ સર્વેષ્વપિ મનાગપિ મા વિહાર્ષીઃ ।

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

एको मोक्षपथो य एष नियतो दृग्ज्ञप्तिवृत्त्यात्मक-
स्तत्रैव स्थितिमेति यस्तमनिशं ध्यायेच्च तं चेतति ।
तस्मिन्नेव निरन्तरं विहरति द्रव्यान्तराण्यस्पृशन्
सोऽवश्यं समयस्य सारमचिरान्नित्योदयं विन्दति ॥२४०॥

પ્રજ્ઞાના ગુણ વડે જ તેમાંથી પાછો વાળીને તેને અતિ નિશ્ચળપણે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં નિરંતર સ્થાપ; તથા સમસ્ત અન્ય ચિંતાના નિરોધ વડે અત્યંત એકાગ્ર થઈને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને જ ધ્યા; તથા સમસ્ત કર્મચેતના અને કર્મફળચેતનાના ત્યાગ વડે શુદ્ધજ્ઞાનચેતનામય થઈને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને જ ચેત-અનુભવ; તથા દ્રવ્યના સ્વભાવના વશે (પોતાને) જે ક્ષણે ક્ષણે પરિણામો ઊપજે છે તે-પણ વડે (અર્થાત્ પરિણામીપણ વડે) તન્મય પરિણામવાળો (-દર્શન-જ્ઞાનચારિત્રમય પરિણામવાળો) થઈને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં જ વિહર; તથા જ્ઞાનરૂપને એકને જ અચળપણે અવલંબતો થકો, જેઓ જ્ઞેયરૂપ હોવાથી ઉપાધિસ્વરૂપ છે એવાં સર્વ તરફથી ફેલાતાં સમસ્ત પરદ્રવ્યોમાં જરા પણ ન વિહર.

ભાવાર્થ :—પરમાર્થરૂપ આત્માના પરિણામ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે; તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. તેમાં જ (-દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમાં જ) આત્માને સ્થાપવો, તેનું જ ધ્યાન કરવું, તેનો જ અનુભવ કરવો અને તેમાં જ વિહરવું-પ્રવર્તવું, અન્ય દ્રવ્યોમાં ન પ્રવર્તવું. અહીં પરમાર્થે એ જ ઉપદેશ છે કે-નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગનું સેવન કરવું, કેવળ વ્યવહારમાં જ મૂઢ ન રહેવું.

હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

श्लोकार्थ :—[दृग्-ज्ञप्ति-वृत्ति-आत्मकः यः एषः एकः नियतः मोक्षपथः] दर्शन-ज्ञानचरित्रस्वरूपे जे आ एक नियत मोक्षमार्ग छे. [तत्र एव यः स्थितिम् एति] तेमां ज जे पुरुष स्थिति पामे छे अर्थात् स्थित रहै छे, [तम् अनिशं ध्यायेत्] तेने ज निरंतर ध्यावे छे,

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ये त्वेनं परिहृत्य संवृतिपथप्रस्थापितेनात्मना
लिङ्गे द्रव्यमये वहन्ति ममतां तत्त्वावबोधच्युताः।
नित्योद्योतमखण्डमेकमतुलालोकं स्वभावप्रभा-
प्राग्भारं समयस्य सारममलं नाद्यापि पश्यन्ति ते॥२४१॥

[તં ચેતતિ] તેને જ ચેતે-અનુભવે છે, [ચ દ્રવ્યાન્તરાણિ અસ્પૃશન્ તસ્મિન્ એવ નિરન્તરં વિહરતિ] અને અન્ય દ્રવ્યોને નહિ સ્પર્શતો થકો તેમાં જ નિરંતર વિહાર કરે છે, [સઃ નિત્ય-ઉદયં સમયસ્ય સારમ્ અચિરાત્ અવશ્યં વિન્દતિ] તે પુરુષ, જેનો ઉદય નિત્ય રહે છે એવા સમયના સારને (અર્થાત્ પરમાત્માના રૂપને) થોડા કાળમાં જ અવશ્ય પામે છે—અનુભવે છે.

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગના સેવનથી થોડા જ કાળમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય એ નિયમ છે. ૨૪૦.

‘જેઓ દ્રવ્યલિંગને જ મોક્ષમાર્ગ માની તેમાં મમત્વ રાખે છે, તેમણે સમયસારને અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માને જાણ્યો નથી’—એમ હવેની ગાથામાં કહેશે; તેની સૂચનાનું કાવ્ય પ્રથમ કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ये तु एनं परिहृत्य संवृति-पथ-प्रस्थापितेन आत्मना द्रव्यमये लिङ्गे ममतां वहन्ति] જે પુરુષો આ પૂર્વોક્ત પરમાર્થસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગને છોડીને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગમાં સ્થાપેલા પોતાના આત્મા વડે દ્રવ્યમય લિંગમાં મમતા કરે છે (અર્થાત્ એમ માને છે કે આ દ્રવ્યલિંગ જ અમને મોક્ષ પમાડશે), [ते तत्त्व-अवबोध-च्युताः अद्य अपि समयस्य सारम् न पश्यन्ति] તે પુરુષો તત્ત્વના યથાર્થ જ્ઞાનથી રહિત વર્તતા થકા હજુ સુધી સમયના સારને (અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માને) દેખતા-અનુભવતા નથી. કેવો છે તે સમયસાર અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મા? [नित्य-उद्योतम्] નિત્ય પ્રકાશમાન છે (અર્થાત્ કોઈ પ્રતિપક્ષી થઈને જેના ઉદયનો નાશ કરી શકતું નથી), [अखण्डम्] અખંડ છે (અર્થાત્ જેમાં અન્ય જ્ઞેય આદિના નિમિત્તે ખંડ થતા નથી), [एकम्] એક છે (અર્થાત્ પર્યાયોથી અનેક અવસ્થારૂપ થવા છતાં જે એકરૂપપણાને છોડતો નથી), [अतुल-आलोकं] અતુલ (-ઉપમારહિત) જેનો પ્રકાશ છે (કારણ કે જ્ઞાનપ્રકાશને સૂર્યાદિકના પ્રકાશની ઉપમા આપી શકાતી નથી), [स्वभाव-प्रभा-प्राग्भारं] સ્વભાવપ્રભાનો પુંજ છે (અર્થાત્ ચૈતન્યપ્રકાશના સમૂહરૂપ છે), [अमलं] અમલ છે (અર્થાત્ રાગાદિ-વિકારરૂપી મળથી રહિત છે).

(આ રીતે, જેઓ દ્રવ્યલિંગમાં મમત્વ કરે છે તેમને નિશ્ચય-કારણસમયસારનો અનુભવ નથી; તો પછી તેમને કાર્યસમયસારની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થાય?) ૨૪૧.

પાસંડીલિંગેસુ વ ગિહિલિંગેસુ વ બહુપ્પયારેસુ ।
કુર્વંતિ જે મમત્તિં તેહિં ણ ણાદં સમયસારં ॥૪૧૩॥

પાષણ્ડિલિંગેષુ વા ગૃહિલિંગેષુ વા બહુપ્રકારેષુ ।
કુર્વંતિ યે મમત્વં તૈર્ન જ્ઞાતઃ સમયસારઃ ॥૪૧૩॥

યે યલુ શ્રમણોઽહં શ્રમણોપાસકોઽહમિતિ દ્રવ્યલિઙ્ગમમકારેણ મિથ્યાહઙ્કારં કુર્વંતિ, તેઽનાદિરૂઢવ્યવહારમૂઢાઃ પ્રૌઢવિવેકં નિશ્ચયમનારૂઢાઃ પરમાર્થસત્યં ભગવન્તં સમયસારં ન પશ્યન્તિ ।

હવે આ અર્થની ગાથા કહે છે :—

બહુવિધનાં મુનિલિંગમાં અથવા ગૃહીલિંગો વિષે
મમતા કરે, તેણે નથી જાણ્યો 'સમયના સાર'ને. ૪૧૩.

ગાથાર્થ :—[યે] જેઓ [બહુપ્રકારેષુ] બહુ પ્રકારનાં [પાષણ્ડિલિંગેષુ વા] મુનિલિંગોમાં [ગૃહિલિંગેષુ વા] અથવા ગૃહસ્થલિંગોમાં [મમત્વં કુર્વંતિ] મમતા કરે છે (અર્થાત્ આ દ્રવ્યલિંગ જ મોક્ષનું દેનાર છે એમ માને છે), [તૈઃ સમયસારઃ ન જ્ઞાતઃ] તેમણે સમયસારને નથી જાણ્યો.

ટીકા :—જેઓ ખરેખર 'હું શ્રમણ છું, હું શ્રમણોપાસક (-શ્રાવક) છું' એમ દ્રવ્યલિંગમાં મમકાર વડે મિથ્યા અહંકાર કરે છે, તેઓ અનાદિરૂઢ (અનાદિ કાળથી ચાલ્યા આવેલા) વ્યવહારમાં મૂઢ (મોહી) વર્તતા થકા, પ્રૌઢ વિવેકવાળા નિશ્ચય (-નિશ્ચયનય) પર 'અનારૂઢ વર્તતા થકા, પરમાર્થસત્ય (-જે પરમાર્થ સત્યાર્થ છે એવા) ભગવાન સમયસારને દેખતા-અનુભવતા નથી.

ભાવાર્થ :—અનાદિ કાળનો પરદ્રવ્યના સંયોગથી થયેલો જે વ્યવહાર તેમાં જ જે પુરુષો મૂઢ અર્થાત્ મોહિત છે, તેઓ એમ માને છે કે 'આ બાહ્ય મહાવ્રતાદિરૂપ ભેખ છે તે જ અમને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવશે', પરંતુ જેનાથી ભેદજ્ઞાન થાય છે એવા નિશ્ચયને તેઓ જાણતા નથી. આવા પુરુષો સત્યાર્થ, પરમાત્મરૂપ, શુદ્ધજ્ઞાનમય સમયસારને દેખતા નથી.

હવે આ જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

૧. અનારૂઢ = નહિ આરૂઢ; નહિ ચડેલા.

વ્યવહારવિમૂઢદષ્ટયઃ પરમાર્થ કલયન્તિ નો જનાઃ ।
તુષબોધવિમુગ્ધબુદ્ધયઃ કલયન્તીહ તુષં ન તણ્ડુલમ્ ॥૨૪૨॥
(સ્વાગતા)

દ્રવ્યલિઙ્ગમમકારમીલિતૈ-
દૃશ્યતે સમયસાર એવ ન ।
દ્રવ્યલિઙ્ગમિહ યત્કિલાન્યતો
જ્ઞાનમેકમિદમેવ હિ સ્વતઃ ॥૨૪૩॥

શ્લોકાર્થ :—[વ્યવહાર-વિમૂઢ-દષ્ટયઃ જનાઃ પરમાર્થ નો કલયન્તિ] વ્યવહારમાં જ જેમની દૃષ્ટિ (-બુદ્ધિ) મોહિત છે એવા પુરુષો પરમાર્થને જાણતા નથી, [ઇહ તુષ-બોધ-વિમુગ્ધ-બુદ્ધયઃ તુષં કલયન્તિ, ન તણ્ડુલમ્] જેમ જગતમાં ^૧તુષના જ્ઞાનમાં જ જેમની બુદ્ધિ મોહિત છે (-મોહ પામી છે) એવા પુરુષો તુષને જ જાણે છે, ^૨તંડુલને જાણતા નથી.

ભાવાર્થ :—જેઓ ક્ષેત્રમાં મુગ્ધ થઈ રહ્યા છે, ક્ષેત્રને જ કૂટ્યા કરે છે, તેમણે તંડુલને જાણ્યા જ નથી; તેવી રીતે જેઓ દ્રવ્યલિંગ આદિ વ્યવહારમાં મુગ્ધ થઈ રહ્યા છે (અર્થાત્ શરીરાદિની ક્રિયામાં મમત્વ કર્યા કરે છે), તેમણે શુદ્ધાત્મ-અનુભવનરૂપ પરમાર્થને જાણ્યો જ નથી; અર્થાત્ એવા જીવો શરીરાદિ પરદ્રવ્યને જ આત્મા જાણે છે, પરમાર્થ આત્માનું સ્વરૂપ તેઓ જાણતા જ નથી. ૨૪૨.

હવે આગળની ગાથાની સૂચનારૂપે કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[દ્રવ્યલિઙ્ગમમકાર-મીલિતૈઃ સમયસારઃ એવ ન દૃશ્યતે] જેઓ દ્રવ્યલિંગમાં મમકાર વડે અંધ-વિવેકરહિત છે, તેઓ સમયસારને જ દેખતા નથી; [યત્ ઇહ દ્રવ્યલિઙ્ગમ્ કિલ અન્યતઃ] કારણ કે આ જગતમાં દ્રવ્યલિંગ તો ખરેખર અન્યદ્રવ્યથી થાય છે, [ઇદમ્ જ્ઞાનમ્ એવ હિ એકમ્ સ્વતઃ] આ જ્ઞાન જ એક પોતાથી (આત્મદ્રવ્યથી) થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેઓ દ્રવ્યલિંગમાં મમત્વ વડે અંધ છે તેમને શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનો અનુભવ જ નથી, કારણ કે તેઓ વ્યવહારને જ પરમાર્થ માનતા હોવાથી પરદ્રવ્યને જ આત્મદ્રવ્ય માને છે. ૨૪૩.

૧. તુષ = ડાંગરનાં ક્ષેત્રાં; અનાજનાં ક્ષેત્રાં.

૨. તંડુલ = ક્ષેત્રાં વિનાના ચોખા; ક્ષેત્રાં વિનાનું અનાજ.

વવહારિઓ પુન ણઓ દોણિ વિ લિંગાણિ ધણદિ મોક્ષપહે ।
 ણિચ્છયણઓ ણ ઇચ્છદિ મોક્ષપહે સર્વલિંગાણિ ॥૪૧૪॥

વ્યાવહારિકઃ પુનર્નયો દ્વે અપિ લિઙ્ગે ધણતિ મોક્ષપથે ।

નિશ્ચયનયો નેચ્છતિ મોક્ષપથે સર્વલિઙ્ગાણિ ॥૪૧૪॥

યઃ ક્ષલુ શ્રમણશ્રમણોપાસકભેદેન દ્વિવિધં દ્રવ્યલિઙ્ગં ધવતિ મોક્ષમાર્ગ ઇતિ પ્રરૂપણપ્રકારઃ સ કેવલં વ્યવહાર એવ, ન પરમાર્થઃ, તસ્ય સ્વયમશુદ્ધદ્રવ્યાનુધવનાત્મકત્વે સતિ પરમાર્થત્વા-ભાવાત્; યદેવ શ્રમણશ્રમણોપાસકવિકલ્પાતિક્રાન્તં દશિજ્ઞપ્તિપ્રવૃત્તવૃત્તિમાત્રં શુદ્ધજ્ઞાનમેવૈકમિતિ નિસ્તુષસચ્ચેતનં પરમાર્થઃ, તસ્યૈવ સ્વયં શુદ્ધદ્રવ્યાનુધવનાત્મકત્વે સતિ પરમાર્થત્વાત્ । તતો યે વ્યવહારમેવ પરમાર્થબુદ્ધ્યા ચેતયન્તે, તે સમયસારમેવ ન સચ્ચેતયન્તે; ય એવ પરમાર્થ પરમાર્થબુદ્ધ્યા

‘વ્યવહારનય જ મુનિલિંગને અને શ્રાવકલિંગને—એ બન્ને લિંગોને મોક્ષમાર્ગ કહે છે, નિશ્ચયનય કોઈ લિંગને મોક્ષમાર્ગ કહેતો નથી’—એમ હવે ગાથામાં કહે છે :—

વ્યવહારનય એ ઉભય લિંગો મોક્ષપંથ વિષે કહે,
 નિશ્ચય નહીં માને કદી કો લિંગ મુક્તિપથ વિષે. ૪૧૪.

ગાથાર્થ :—[વ્યાવહારિકઃ નયઃ પુનઃ] વ્યવહારનય [દ્વે લિઙ્ગે અપિ] બન્ને લિંગોને [મોક્ષપથે ધણતિ] મોક્ષમાર્ગમાં કહે છે (અર્થાત્ વ્યવહારનય મુનિલિંગ તેમ જ ગૃહીલિંગને મોક્ષમાર્ગ કહે છે); [નિશ્ચયનયઃ] નિશ્ચયનય [સર્વલિઙ્ગાણિ] સર્વ લિંગોને (અર્થાત્ કોઈ પણ લિંગને) [મોક્ષપથે ન ઇચ્છતિ] મોક્ષમાર્ગમાં ગણતો નથી.

ટીકા :—શ્રમણ અને શ્રમણોપાસકના ભેદે બે પ્રકારનાં દ્રવ્યલિંગો મોક્ષમાર્ગ છે—એવો જે પ્રરૂપણ-પ્રકાર (અર્થાત્ એવા પ્રકારની જે પ્રરૂપણ) તે કેવળ વ્યવહાર જ છે, પરમાર્થ નથી, કારણ કે તે (પ્રરૂપણ) પોતે અશુદ્ધ દ્રવ્યના અનુભવનસ્વરૂપ હોવાથી તેને પરમાર્થપણાનો અભાવ છે; શ્રમણ અને શ્રમણોપાસકના ભેદોથી અતિકાંત, દર્શનજ્ઞાનમાં પ્રવૃત્ત પરિણતિમાત્ર (—માત્ર દર્શન-જ્ઞાનમાં પ્રવર્તેલી પરિણતિરૂપ) શુદ્ધ જ્ઞાન જ એક છે—એવું જે નિસ્તુષ (—નિર્મળ) અનુભવન તે પરમાર્થ છે, કારણ કે તે (અનુભવન) પોતે શુદ્ધ દ્રવ્યના અનુભવન-સ્વરૂપ હોવાથી તેને જ પરમાર્થપણું છે. માટે જેઓ વ્યવહારને જ પરમાર્થબુદ્ધિથી (—પરમાર્થ માનીને) અનુભવે છે, તેઓ સમયસારને જ નથી અનુભવતા; જેઓ પરમાર્થને પરમાર્થબુદ્ધિથી

૫૮૮

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

ચેતયન્તે, તે એવ સમયસારં ચેતયન્તે।

(માલિની)

અલમલમતિજલ્પૈર્દુર્વિકલ્પૈરનલ્પૈ-

રયમિહ પરમાર્થશ્ચેત્યતાં નિત્યમેકઃ।

સ્વરસવિસરપૂર્ણજ્ઞાનવિસ્ફૂર્તિમાત્રા-

ન્ન ધલુ સમયસારાદુત્તરં કિઞ્ચિદસ્તિ ॥૨૪૪॥

(અનુષ્ટુભ)

ઇદમેકં જગદ્ધક્ષુરક્ષયં યાતિ પૂર્ણતામ્।

વિજ્ઞાનઘનમાનન્દમયમધ્યક્ષતાં નયત્ ॥૨૪૫॥

અનુભવે છે, તેઓ જ સમયસારને અનુભવે છે.

ભાવાર્થ :—વ્યવહારનયનો વિષય તો ભેદરૂપ અશુદ્ધદ્રવ્ય છે, તેથી તે પરમાર્થ નથી; નિશ્ચયનયનો વિષય અભેદરૂપ શુદ્ધદ્રવ્ય છે, તેથી તે જ પરમાર્થ છે. માટે, જેઓ વ્યવહારને જ નિશ્ચય માનીને પ્રવર્તે છે તેઓ સમયસારને અનુભવતા નથી; જેઓ પરમાર્થને પરમાર્થ માનીને પ્રવર્તે છે તેઓ જ સમયસારને અનુભવે છે (તેથી તેઓ જ મોક્ષને પામે છે).

‘બહુ કથનથી બસ થાઓ, એક પરમાર્થનો જ અનુભવ કરો’—એવા અર્થનું કાવ્ય હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[અતિજલ્પૈઃ અનલ્પૈઃ દુર્વિકલ્પૈઃ અલમ્ અલમ્] બહુ કહેવાથી અને બહુ દુર્વિકલ્પોથી બસ થાઓ, બસ થાઓ; [ઇહ] અહીં એટલું જ કહેવાનું છે કે [અયમ્ પરમાર્થઃ એકઃ નિત્યમ્ ચેત્યતામ્] આ પરમાર્થને એકને જ નિરંતર અનુભવો; [સ્વ-રસ-વિસર-પૂર્ણ-જ્ઞાન-વિસ્ફૂર્તિ-માત્રાત્ સમયસારાત્ ઉત્તરં ધલુ કિઞ્ચિત્ ન અસ્તિ] કારણ કે નિજ રસના ફેલાવથી પૂર્ણ જે જ્ઞાન તેના સ્ફુરાયમાન થવામાત્ર જે સમયસાર (—પરમાત્મા) તેનાથી ઊંચું ખરેખર બીજું કાંઈ પણ નથી (—સમયસાર સિવાય બીજું કાંઈ પણ સારભૂત નથી).

ભાવાર્થ :—પૂર્ણજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ કરવો; આ ઉપરાંત ખરેખર બીજું કાંઈ પણ સારભૂત નથી. ૨૪૪.

હવે છેલ્લી ગાથામાં આ સમયસાર ગ્રંથના અભ્યાસ વગેરેનું ફળ કહીને આચાર્યભગવાન આ ગ્રંથ પૂર્ણ કરશે; તેની સૂચનાનો શ્લોક પ્રથમ કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[આનન્દમયમ્ વિજ્ઞાનઘનમ્ અધ્યક્ષતાં નયત્] આનંદમય વિજ્ઞાનઘનને (—શુદ્ધ

જો સમયપાહુડમિણં પઠિદૂણં અત્થતત્ત્વદો ણાદું ।
અત્થે ઠહી ચેદા સો હોહી ઉત્તમં સોઁખ્વં ॥૪૧૫॥

યઃ સમયપ્રાભૂતમિદં પઠિત્વા અર્થતત્ત્વતો જ્ઞાત્વા ।

અર્થે સ્થાસ્યતિ ચેતયિતા સ ભવિષ્યત્યુત્તમં સૌખ્યમ્ ॥૪૧૫॥

યઃ ખલુ સમયસારભૂતસ્ય ભગવતઃ પરમાત્મનોડસ્ય વિશ્વપ્રકાશકત્વેન વિશ્વ-સમયસ્ય પ્રતિપાદનાત્ સ્વયં શબ્દબ્રહ્માયમાણં શાસ્ત્રમિદમધીત્ય, વિશ્વપ્રકાશનસમર્થ-પરમાર્થભૂતવિત્પ્રકાશરૂપમાત્માનં નિશ્ચિન્વન્ અર્થતત્ત્વતશ્ચ પરિચ્છિદ્ય, અસ્યૈવાર્થભૂતે ભગવતિ એકસ્મિન્ પૂર્ણવિજ્ઞાનઘને પરમબ્રહ્મણિ સર્વારમ્ભેણ સ્થાસ્યતિ ચેતયિતા, સ સાક્ષાત્તત્ક્ષણ-

પરમાત્માને, સમયસારને) પ્રત્યક્ષ કરતું [ઇદમ્ એકમ્ અક્ષયં જગત્-ચક્ષુઃ] આ એક (-અદ્વિતીય) અક્ષય જગત્-ચક્ષુ (-સમયપ્રાભૂત) [પૂર્ણતામ્ યાતિ] પૂર્ણતાને પામે છે.

ભાવાર્થ :—આ સમયપ્રાભૂત ગ્રંથ વચનરૂપે તેમ જ જ્ઞાનરૂપે—બન્ને પ્રકારે જગતને અક્ષય (અર્થાત્ જેનો વિનાશ ન થાય એવું) અદ્વિતીય નેત્ર સમાન છે, કારણ કે જેમ નેત્ર ઘટપટાદિને પ્રત્યક્ષ દેખાડે છે તેમ સમયપ્રાભૂત આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ અનુભવગોચર દેખાડે છે. ૨૪૫.

હવે ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ આ ગ્રંથને પૂર્ણ કરે છે તેથી તેના મહિમારૂપે તેના અભ્યાસ વગેરેનું ફળ ગાથામાં કહે છે :—

આ સમયપ્રાભૂત પઠન કરીને, અર્થ-તત્ત્વથી જાણીને,
ઠરશે અરથમાં આતમા જે, સૌખ્ય ઉત્તમ તે થશે. ૪૧૫.

ગાથાર્થ :—[યઃ ચેતયિતા] જે આત્મા (-ભવ્ય જીવ) [ઇદં સમયપ્રાભૂતમ્ પઠિત્વા] આ સમયપ્રાભૂતને ભણીને, [અર્થતત્ત્વતઃ જ્ઞાત્વા] અર્થ અને તત્ત્વથી જાણીને, [અર્થે સ્થાસ્યતિ] તેના અર્થમાં સ્થિત થશે, [સઃ] તે [ઉત્તમં સૌખ્યમ્ ભવિષ્યતિ] ઉત્તમ સૌખ્યસ્વરૂપ થશે.

ટીકા :—સમયસારભૂત આ ભગવાન પરમાત્માનું—કે જે વિશ્વનો પ્રકાશક હોવાથી વિશ્વસમય છે તેનું—પ્રતિપાદન કરતું હોવાથી જે પોતે શબ્દબ્રહ્મ સમાન છે એવા આ શાસ્ત્રને જે આત્મા ખરેખર ભણીને, વિશ્વને પ્રકાશવામાં સમર્થ એવા પરમાર્થભૂત, ચૈતન્ય-પ્રકાશરૂપ આત્માનો નિશ્ચય કરતો થકો (આ શાસ્ત્રને) અર્થથી અને તત્ત્વથી જાણીને, તેના જ અર્થભૂત

૫૯૦

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

વિજૃમ્ભમાણચિદેકરસનિર્ભરસ્વભાવસુસ્થિતનિરાકુલાત્મરૂપતયા પરમાનન્દશબ્દવાચ્યમુત્તમમનાકુલત્વ-
લક્ષણં સૌખ્યં સ્વયમેવ ભવિષ્યતીતિ।

(અનુષ્ટુભ)

इतीदमात्मनस्तत्त्वं ज्ञानमात्रमवस्थितम् ।

अखण्डमेकमचलं स्वसंवेद्यमबाधितम् ॥२४६॥

ભગવાન એક પૂર્ણવિજ્ઞાનઘન પરમબ્રહ્મમાં સર્વ ઉદ્યમથી સ્થિત થશે, તે આત્મા, સાક્ષાત્ તત્કાણે પ્રગટ થતા એક ચૈતન્યરસથી ભરેલા સ્વભાવમાં સુસ્થિત અને નિરાકુળ (—આકુળતા વિનાનું) હોવાને લીધે જે (સૌખ્ય) ‘પરમાનંદ’ શબ્દથી વાચ્ય છે, ઉત્તમ છે અને અનાકુળતા-લક્ષણવાળું છે એવા સૌખ્યસ્વરૂપ પોતે જ થઈ જશે.

ભાવાર્થ :—આ શાસ્ત્રનું નામ સમયપ્રાભૂત છે. સમય એટલે પદાર્થ, અથવા સમય એટલે આત્મા. તેનું કહેનારું આ શાસ્ત્ર છે. વળી આત્મા તો સમસ્ત પદાર્થોનો પ્રકાશક છે. આવા વિશ્વપ્રકાશક આત્માને કહેતું હોવાથી આ સમયપ્રાભૂત શબ્દબ્રહ્મ સમાન છે; કારણ કે જે સમસ્ત પદાર્થોનું કહેનાર હોય તેને શબ્દબ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે. દ્વાદશાંગશાસ્ત્ર શબ્દબ્રહ્મ છે અને આ સમયપ્રાભૂતશાસ્ત્રને પણ શબ્દબ્રહ્મની ઉપમા છે. આ શબ્દબ્રહ્મ (અર્થાત્ સમયપ્રાભૂતશાસ્ત્ર) પરબ્રહ્મને (અર્થાત્ શુદ્ધ પરમાત્માને) સાક્ષાત્ દેખાડે છે. જે આ શાસ્ત્રને ભણીને તેના યથાર્થ અર્થમાં ઠરશે, તે પરબ્રહ્મને પામશે; અને તેથી, જેને ‘પરમાનંદ’ કહેવામાં આવે છે એવા ઉત્તમ, સ્વાત્મિક, સ્વાધીન, બાધારહિત, અવિનાશી સુખને પામશે. માટે હે ભવ્ય જીવો! તમે પોતાના કલ્યાણને અર્થે આનો અભ્યાસ કરો, આનું શ્રવણ કરો, નિરંતર આનું જ સ્મરણ અને ધ્યાન રાખો, કે જેથી અવિનાશી સુખની પ્રાપ્તિ થાય. આવો શ્રી ગુરુઓનો ઉપદેશ છે.

હવે આ સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાનના અધિકારની પૂર્ણતાનો કળશરૂપ શ્લોક કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[इति इदम् आत्मनः तत्त्वं ज्ञानमात्रम् अवस्थितम्] આ રીતે આ આત્માનું તત્ત્વ (અર્થાત્ પરમાર્થભૂત સ્વરૂપ) જ્ઞાનમાત્ર નક્કી થયું—[अखण्डम्] કે જે (આત્માનું) જ્ઞાનમાત્ર તત્ત્વ અખંડ છે (અર્થાત્ અનેક જોયાકારોથી અને પ્રતિપક્ષી કર્મોથી જોકે ખંડ ખંડ દેખાય છે તોપણ જ્ઞાનમાત્રમાં ખંડ નથી), [एकम्] એક છે (અર્થાત્ અખંડ હોવાથી એકરૂપ છે), [अचलं] અચળ છે (અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપથી ચળતું નથી—જોયરૂપ થતું નથી), [स्वसंवेद्यम्] સ્વસંવેદ્ય છે (અર્થાત્ પોતાથી જ પોતે જણાય છે), [अबाधितम्] અને અબાધિત છે (અર્થાત્ કોઈ ખોટી યુક્તિથી બાધા પામતું નથી).

ભાવાર્થ :—અહીં આત્માનું નિજ સ્વરૂપ જ્ઞાન જ કહ્યું છે તેનું કારણ આ પ્રમાણે

इति श्रीमदमृतचन्द्रसूरिविरचितायां समयसारव्याख्यामात्मख्यातौ सर्वविशुद्धज्ञानप्ररूपकः
नवमोऽङ्कः ॥

છે :—આત્મામાં અનંત ધર્મો છે; પરંતુ તેમાં કેટલાક તો સાધારણ છે, તેથી તેઓ અતિવ્યાપ્તિવાળા છે, તેમનાથી આત્માને ઓળખી શકાય નહિ; વળી કેટલાક (ધર્મો) પર્યાયાશ્રિત છે—કોઈ અવસ્થામાં હોય છે અને કોઈ અવસ્થામાં નથી હોતા, તેથી તેઓ અવ્યાપ્તિવાળા છે, તેમનાથી પણ આત્મા ઓળખી શકાય નહિ. ચેતનતા જોકે આત્માનું (અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિથી રહિત) લક્ષણ છે, તોપણ તે શક્તિમાત્ર છે, અદૃષ્ટ છે; તેની વ્યક્તિ દર્શન અને જ્ઞાન છે. તે દર્શન અને જ્ઞાનમાં પણ જ્ઞાન સાકાર છે, પ્રગટ અનુભવગોચર છે; તેથી તેના દ્વારા જ આત્મા ઓળખી શકાય છે. માટે અહીં આ જ્ઞાનને જ પ્રધાન કરીને આત્માનું તત્ત્વ કહ્યું છે.

અહીં એમ ન સમજવું કે ‘આત્માને જ્ઞાનમાત્ર તત્ત્વવાળો કહ્યો છે તેથી એટલો જ પરમાર્થ છે અને અન્ય ધર્મો જૂઠા છે, આત્મામાં નથી’; આવો સર્વથા એકાંત કરવાથી તો મિથ્યાદૃષ્ટિપણું થાય છે, વિજ્ઞાનાદ્વેતવાદી બૌદ્ધનો અને વેદાંતનો મત આવે છે; માટે આવો એકાંત બાધાસહિત છે. આવા એકાંત અભિપ્રાયથી કોઈ મુનિવ્રત પણ પાળે અને આત્માનું—જ્ઞાનમાત્રનું—ધ્યાન પણ કરે, તોપણ મિથ્યાત્વ કપાય નહિ; મંદ કષાયોને લીધે સ્વર્ગ પામે તો પામો, મોક્ષનું સાધન તો થતું નથી. માટે સ્યાદ્વાદથી યથાર્થ સમજવું. ૨૪૬.

સરવવિશુદ્ધજ્ઞાનરૂપ સદા ચિદાનંદ કરતા ન ભોગતા ન પરદ્રવ્યભાવકો,
મૂરત અમૂરત જે આનદ્રવ્ય લોકમાંહિ તે ભી જ્ઞાનરૂપ નાહીં ન્યારે ન અભાવકો;
યહૈ જાનિ જ્ઞાની જીવ આપકું ભજૈ સદીવ જ્ઞાનરૂપ સુખતૂપ આન ન લગાવકો,
કર્મ-કર્મફલરૂપ ચેતનાકું દૂરિ ટારિ જ્ઞાનચેતના અભ્યાસ કરે શુદ્ધ ભાવકો.

આમ શ્રી સમયસારની (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી સમયસાર પરમાગમની) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાનનો પ્રરૂપક નવમો અંક સમાપ્ત થયો.

[પરિશિષ્ટમ્]

(અનુષ્ટુપ)

અત્ર સ્યાદ્વાદશુદ્ધ્યર્થ વસ્તુતત્ત્વવ્યવસ્થિતિઃ ।

ઉપાયોપેયભાવશ્ચ મનાગ્ભૂયોઽપિ ચિન્ત્યતે ॥૨૪૭॥

[પ રિ શિ ષ્ટ]

(અહીં સુધીમાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવની ૪૧૫ ગાથાઓનું વ્યાખ્યાન ટીકાકાર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે કર્યું અને તે વ્યાખ્યાનમાં કળશરૂપે તથા સૂચનિકારૂપે ૨૪૬ કાવ્યો કહ્યાં. હવે ટીકાકાર આચાર્યદેવે વિચાર્યું કે—આ શાસ્ત્રમાં જ્ઞાનને પ્રધાન કરીને જ્ઞાનમાત્ર આત્મા કહેતા આવ્યા છીએ; તેથી કોઈ તર્ક કરશે કે ‘જૈનમત તો સ્યાદ્વાદ છે; તો પછી આત્માને જ્ઞાનમાત્ર કહેવાથી શું એકાંત આવી જતો નથી? અર્થાત્ સ્યાદ્વાદ સાથે વિરોધ આવતો નથી? વળી એક જ જ્ઞાનમાં ઉપાયતત્ત્વ અને ઉપેયતત્ત્વ—એ બન્ને કઈ રીતે ઘટે છે?’ આમ તર્ક કોઈને થશે. માટે આવા તર્કનું નિરાકરણ કરવાને ટીકાકાર આચાર્યદેવ હવે પરિશિષ્ટરૂપે થોડું કહે છે. તેમાં પ્રથમ શ્લોક કહે છે :—)

શ્લોકાર્થ :—[અત્ર] અહીં [સ્યાદ્વાદ-શુદ્ધિ-અર્થ] સ્યાદ્વાદની શુદ્ધિને અર્થે [વસ્તુ-તત્ત્વ-વ્યવસ્થિતિઃ] વસ્તુતત્ત્વની વ્યવસ્થા [ચ] અને [ઉપાય-ઉપેય-ભાવઃ] (એક જ જ્ઞાનમાં ઉપાયપણું અને ઉપેયપણું કઈ રીતે ઘટે છે તે બતાવવા) ઉપાય-ઉપેય ભાવ [મનાક્ ભૂયઃ અપિ] જરા ફરીને પણ [ચિન્ત્યતે] વિચારવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—વસ્તુનું સ્વરૂપ સામાન્યવિશેષાત્મક અનેક-ધર્મસ્વરૂપ હોવાથી તે સ્યાદ્વાદથી જ સાધી શકાય છે. એ રીતે સ્યાદ્વાદની શુદ્ધતા (—પ્રમાણિકતા, સત્યતા, નિર્દોષતા, નિર્મળતા, અદ્વિતીયતા) સિદ્ધ કરવા માટે આ પરિશિષ્ટમાં વસ્તુનું સ્વરૂપ વિચારવામાં આવે છે. (તેમાં એમ પણ બતાવવામાં આવશે કે આ શાસ્ત્રમાં આત્માને જ્ઞાનમાત્ર કહ્યો હોવા છતાં સ્યાદ્વાદ સાથે વિરોધ આવતો નથી.) વળી બીજું, એક જ જ્ઞાનમાં સાધકપણું તથા સાધ્યપણું કઈ રીતે બની શકે તે સમજાવવા જ્ઞાનનો ઉપાય-ઉપેયભાવ અર્થાત્ સાધકસાધ્યભાવ પણ આ પરિશિષ્ટમાં વિચારવામાં આવે છે. ૨૪૭.

(હવે પ્રથમ આચાર્યદેવ વસ્તુસ્વરૂપના વિચાર દ્વારા સ્યાદ્વાદને સિદ્ધ કરે છે :—)

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પરિશિષ્ટ

૫૯૩

સ્યાદ્વાદો હિ સમસ્તવસ્તુતત્ત્વસાધકમેકમસ્ખલિતં શાસનમર્હત્સર્વજ્ઞસ્ય । સ તુ સર્વમનેકાન્તાત્મકમિત્યનુશાસ્તિ, સર્વસ્યાપિ વસ્તુનોડનેકાન્તસ્વભાવત્વાત્ । અત્ર ત્વાત્મવસ્તુનિ જ્ઞાનમાત્રતયા અનુશાસ્યમાનેડપિ ન તત્પરિકોપઃ, જ્ઞાનમાત્રસ્યાત્મવસ્તુનઃ સ્વયમેવાનેકાન્ત- ત્વાત્ । તત્ર યદેવ તત્તદેવાત્, યદેવૈકં તદેવાનેકં, યદેવ સત્તદેવાસત્, યદેવ નિત્યં તદેવાનિત્યમિત્યેકવસ્તુવસ્તુત્વનિષ્પાદકપરસ્પરવિરુદ્ધશક્તિદ્વયપ્રકાશનમનેકાન્તઃ । તત્સ્વાત્મવસ્તુનો જ્ઞાનમાત્રત્વેડપ્યન્તશ્ચકચકાયમાનજ્ઞાનસ્વરૂપેણ તત્ત્વાત્, બહિરુન્મિષદનન્તજ્ઞેયતાપન્નસ્વરૂપાતિ- રિક્તપરરૂપેણાતત્ત્વાત્, સહક્રમપ્રવૃત્તાનન્તચિદંશસમુદયરૂપાવિભાગદ્રવ્યેગૈકત્વાત્, અવિભાગૈક- દ્રવ્યવ્યાપ્તસહક્રમપ્રવૃત્તાનન્તચિદંશરૂપપર્યાયૈરનેકત્વાત્, સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવભવનશક્તિસ્વભાવત્ત્વેન

સ્યાદ્વાદ સમસ્ત વસ્તુઓના સ્વરૂપને સાધનારું, અર્હત્ સર્વજ્ઞનું એક અસ્ખલિત (-નિર્બાધ) શાસન છે. તે (સ્યાદ્વાદ) ‘બધું અનેકાંતાત્મક છે’ એમ ઉપદેશે છે, કારણ કે સમસ્ત વસ્તુ અનેકાંત-સ્વભાવવાળી છે. (‘સર્વ વસ્તુઓ અનેકાંતસ્વરૂપ છે’ એમ જે સ્યાદ્વાદ કહે છે તે અસત્યાર્થ કલ્પનાથી કહેતો નથી, પરંતુ જેવો વસ્તુનો અનેકાંત સ્વભાવ છે તેવો જ કહે છે.)

અહીં આત્મા નામની વસ્તુને જ્ઞાનમાત્રપણે ઉપદેશવામાં આવતાં છતાં પણ સ્યાદ્વાદનો કોપ નથી; કારણ કે જ્ઞાનમાત્ર આત્મવસ્તુને સ્વયમેવ અનેકાંતપણું છે. ત્યાં (અનેકાંતનું એવું સ્વરૂપ છે કે), જે (વસ્તુ) તત્ છે તે જ અતત્ છે, જે (વસ્તુ) એક છે તે જ અનેક છે, જે સત્ છે તે જ અસત્ છે, જે નિત્ય છે તે જ અનિત્ય છે—એમ એક વસ્તુમાં વસ્તુપણાની નિપજાવનારી પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શક્તિઓનું પ્રકાશવું તે અનેકાંત છે. માટે પોતાની આત્મવસ્તુને પણ, જ્ઞાનમાત્રપણું હોવા છતાં, તત્-અતત્પણું, એક-અનેકપણું, સત્-અસત્પણું અને નિત્ય-અનિત્યપણું પ્રકાશે જ છે; કારણ કે—તેને (જ્ઞાનમાત્ર આત્મવસ્તુને) અંતરંગમાં ચક્રચકાટ પ્રકાશતા જ્ઞાનસ્વરૂપ વડે તત્પણું છે, અને બહાર પ્રગટ થતા, અનંત, જ્ઞેયપણાને પામેલા, સ્વરૂપથી ભિન્ન એવા પર રૂપ વડે (-જ્ઞાનસ્વરૂપથી ભિન્ન એવા પરદ્રવ્યના રૂપ વડે-) અતત્પણું છે (અર્થાત્ તે-રૂપે જ્ઞાન નથી); સહભૂત (-સાથે) પ્રવર્તતા અને ક્રમે પ્રવર્તતા અનંત ચૈતન્ય-અંશોના સમુદાયરૂપ અવિભાગ દ્રવ્ય વડે એકપણું છે, અને અવિભાગ એક દ્રવ્યથી વ્યાપ્ત, સહભૂત પ્રવર્તતા અને ક્રમે પ્રવર્તતા અનંત ચૈતન્ય-અંશોરૂપ (-ચૈતન્યના અનંત અંશોરૂપ) પર્યાયો વડે અનેકપણું છે; પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવરૂપે હોવાની શક્તિરૂપ જે સ્વભાવ તે સ્વભાવવાનપણા વડે (અર્થાત્ એવા સ્વભાવવાળી હોવાથી) સત્પણું છે, અને

૫૯૪

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

સત્વાત્, પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાભવનશક્તિસ્વભાવવત્ત્વેનાઽસત્વાત્, અનાદિનિધનાવિભાગૈક-વૃત્તિપરિણતત્વેન નિત્યત્વાત્, ક્રમપ્રવૃત્તૈકસમયાવચ્છિન્નાનેકવૃત્ત્યંશપરિણતત્વેનાનિત્યત્વાત્, તદતત્ત્વમેકાનેકત્વં સદસત્ત્વં નિત્યાનિત્યત્વં ચ પ્રકાશત એવ। નનુ યદિ જ્ઞાનમાત્રત્વેઽપિ આત્મવસ્તુનઃ સ્વયમેવાનેકાન્તઃ પ્રકાશતે, તર્હિ કિમર્થમર્હદ્વિસ્તત્સાધનત્વેનાઽનુશાસ્યતેઽનેકાન્તઃ ? અજ્ઞાનિનાં જ્ઞાનમાત્રાત્મવસ્તુપ્રસિદ્ધ્યર્થમિતિ વ્રૂમઃ। ન ચ્ચલ્વનેકાન્તમન્ત્રેણ જ્ઞાનમાત્રમાત્મ-વસ્ત્વેવ પ્રસિદ્ધ્યતિ। તથાહિ—ઇહ હિ સ્વભાવત એવ વહુભાવનિર્ભરે વિશ્વે સર્વભાવાનાં સ્વભાવેનાદ્વૈતેઽપિ દ્વૈતસ્ય નિષેદ્ધુમશક્યત્વાત્ સમસ્તમેવ વસ્તુ સ્વપરરૂપપ્રવૃત્તિવ્યાવૃત્તિ-ભ્યામુભયભાવાધ્યાસિતમેવ। તત્ર યદાયં જ્ઞાનમાત્રો ભાવઃ શેષભાવૈઃ સહ સ્વરસભરપ્રવૃત્તજ્ઞાતૃજ્ઞેય-સમ્બન્ધતયાઽનાદિજ્ઞેયપરિણમનાત્ જ્ઞાનતત્ત્વં પરરૂપેણ પ્રતિપદ્યાજ્ઞાની ભૂત્વા નાશમુપૈતિ, તદા

પરના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવરૂપે નહિ હોવાની શક્તિરૂપ જે સ્વભાવ તે સ્વભાવવાનપણા વડે અસત્પણું છે; અનાદિનિધન અવિભાગ એક વૃત્તિરૂપે પરિણતપણા વડે નિત્યપણું છે, અને ક્રમે પ્રવર્તતા, એક સમયની મર્યાદાવાળા અનેક વૃત્તિ-અંશોરૂપે પરિણતપણા વડે અનિત્યપણું છે. (આ રીતે જ્ઞાનમાત્ર આત્મવસ્તુને પણ, તત્-અતત્પણું વગેરે બબ્બે વિરુદ્ધ શક્તિઓ સ્વયમેવ પ્રકાશતી હોવાથી, અનેકાંત સ્વયમેવ પ્રકાશે જ છે.)

(પ્રશ્ન-) જો આત્મવસ્તુને, જ્ઞાનમાત્રપણું હોવા છતાં, સ્વયમેવ અનેકાંત પ્રકાશે છે, તો પછી અર્હત ભગવંતો તેના સાધન તરીકે અનેકાંતને (-સ્યાદ્વાદને) શા માટે ઉપદેશે છે? (ઉત્તર-) અજ્ઞાનીઓને જ્ઞાનમાત્ર આત્મવસ્તુની પ્રસિદ્ધિ કરવા માટે ઉપદેશે છે એમ અમે કહીએ છીએ. ખરેખર અનેકાંત (-સ્યાદ્વાદ) વિના જ્ઞાનમાત્ર આત્મવસ્તુ જ પ્રસિદ્ધ થઈ શકતી નથી. તે નીચે પ્રમાણે સમજાવવામાં આવે છે :—

સ્વભાવથી જ બહુ ભાવોથી ભરેલા આ વિશ્વમાં સર્વ ભાવોનું સ્વભાવથી અદ્વૈત હોવા છતાં, દ્વૈતનો નિષેધ કરવો અશક્ય હોવાથી સમસ્ત વસ્તુ સ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિ અને પરરૂપથી વ્યાવૃત્તિ વડે બન્ને ભાવોથી અધ્યાસિત છે (અર્થાત્ સમસ્ત વસ્તુ સ્વરૂપમાં પ્રવર્તતી હોવાથી અને પરરૂપથી ભિન્ન રહેતી હોવાથી દરેક વસ્તુમાં બન્ને ભાવો રહેલા છે). ત્યાં, જ્યારે આ જ્ઞાનમાત્ર ભાવ (-આત્મા), શેષ (બાકીના) ભાવો સાથે નિજ રસના ભારથી પ્રવર્તેલા જ્ઞાતા-જ્ઞેયના સંબંધને લીધે અને અનાદિ કાળથી જ્ઞેયોના પરિણમનને લીધે જ્ઞાનતત્ત્વને પરરૂપે માનીને (અર્થાત્ જ્ઞેયરૂપે અંગીકાર કરીને) અજ્ઞાની થયો થકો નાશ પામે છે, ત્યારે (તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવનું) સ્વ-રૂપથી (-જ્ઞાનરૂપથી) તત્પણું પ્રકાશીને (અર્થાત્ જ્ઞાન જ્ઞાનપણે જ છે

સ્વરૂપેણ તત્ત્વં દ્યોતયિત્વા જ્ઞાતૃત્વેન પરિણમનાજ્ઞાની કુર્વન્નનેકાન્ત એવ તમુદ્ગમયતિ ૧। યદા તુ સર્વં વૈ ખલ્વિદમાત્મેતિ અજ્ઞાનતત્ત્વં સ્વરૂપેણ પ્રતિપદ્ય વિશ્વોપાદાનેનાત્માનં નાશયતિ, તદા પરરૂપેણાતત્ત્વં દ્યોતયિત્વા વિશ્વાદ્વિન્નં જ્ઞાનં દર્શયન્નનેકાન્ત એવ નાશયિતું ન દદાતિ ૨। યદાનેકજ્ઞેયાકારૈઃ સ્ખણ્ડિતસકલૈકજ્ઞાનાકારો નાશમુપૈતિ, તદા દ્રવ્યેણૈકત્વં દ્યોતયન્નનેકાન્ત એવ તમુજ્ઞીવયતિ ૩। યદા ત્વેકજ્ઞાનાકારોપાદાનાયાનેકજ્ઞેયાકાર-ત્યાગેનાત્માનં નાશયતિ, તદા પર્યાયૈરનેકત્વં દ્યોતયન્નનેકાન્ત એવ નાશયિતું ન દદાતિ ૪। યદા જ્ઞાયમાનપરદ્રવ્યપરિણમનાદ્ જ્ઞાતૃદ્રવ્યં પરદ્રવ્યત્વેન પ્રતિપદ્ય નાશમુપૈતિ, તદા સ્વદ્રવ્યેણ સત્ત્વં દ્યોતયન્નનેકાન્ત એવ તમુજ્ઞીવયતિ ૫। યદા તુ સર્વદ્રવ્યાણિ અહમેવેતિ પરદ્રવ્યં જ્ઞાતૃદ્રવ્યત્વેન પ્રતિપદ્યાત્માનં નાશયતિ, તદા પરદ્રવ્યેણાસત્ત્વં દ્યોતયન્નનેકાન્ત એવ નાશયિતું

એમ પ્રગટ કરીને), જ્ઞાતાપણે પરિણમનને લીધે જ્ઞાની કરતો થકો અનેકાંત જ (-સ્યાદ્વાદ જ) તેને ઉદ્ધારે છે—નાશ થવા દેતો નથી. ૧. વળી જ્યારે તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવ 'ખરેખર આ બધું આત્મા છે' એમ અજ્ઞાનતત્ત્વને સ્વ-રૂપે (જ્ઞાનરૂપે) માનીને—અંગીકાર કરીને વિશ્વના ગ્રહણ વડે પોતાનો નાશ કરે છે (-સર્વ જગતને પોતારૂપ માનીને તેનું ગ્રહણ કરીને જગતથી ભિન્ન એવા પોતાને નષ્ટ કરે છે), ત્યારે (તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવનું) પરરૂપથી અતત્પણું પ્રકાશીને (અર્થાત્ જ્ઞાન પરપણે નથી એમ પ્રગટ કરીને) વિશ્વથી ભિન્ન જ્ઞાનને દેખાડતો થકો અનેકાંત જ તેને પોતાનો (-જ્ઞાનમાત્ર ભાવનો) નાશ કરવા દેતો નથી. ૨. જ્યારે આ જ્ઞાનમાત્ર ભાવ અનેક જ્ઞેયાકારો વડે (-જ્ઞેયોના આકારો વડે) પોતાનો સકળ (-આખો, અખંડ) એક જ્ઞાન-આકાર ખંડિત (-ખંડખંડરૂપ) થયો માનીને નાશ પામે છે, ત્યારે (તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવનું) દ્રવ્યથી એકપણું પ્રકાશતો થકો અનેકાંત જ તેને જિવાડે છે—નાશ પામવા દેતો નથી. ૩. વળી જ્યારે તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવ એક જ્ઞાન-આકારનું ગ્રહણ કરવા માટે અનેક જ્ઞેયાકારોના ત્યાગ વડે પોતાનો નાશ કરે છે (અર્થાત્ જ્ઞાનમાં જે અનેક જ્ઞેયોના આકાર આવે છે તેમનો ત્યાગ કરીને પોતાને નષ્ટ કરે છે), ત્યારે (તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવનું) પર્યાયોથી અનેકપણું પ્રકાશતો થકો અનેકાંત જ તેને પોતાનો નાશ કરવા દેતો નથી. ૪. જ્યારે આ જ્ઞાનમાત્ર ભાવ, જાણવામાં આવતાં એવાં પરદ્રવ્યોના પરિણમનને લીધે જ્ઞાતૃદ્રવ્યને પરદ્રવ્યપણે માનીને—અંગીકાર કરીને નાશ પામે છે, ત્યારે (તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવનું) સ્વદ્રવ્યથી સત્પણું પ્રકાશતો થકો અનેકાંત જ તેને જિવાડે છે—નાશ પામવા દેતો નથી. ૫. વળી જ્યારે તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવ 'સર્વ દ્રવ્યો હું જ છું (અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્યો આત્મા જ છે)' એમ પરદ્રવ્યને જ્ઞાતૃદ્રવ્યપણે માનીને—અંગીકાર કરીને પોતાનો નાશ કરે છે, ત્યારે (તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવનું) પરદ્રવ્યથી અસત્પણું પ્રકાશતો થકો (અર્થાત્ પરદ્રવ્યરૂપે આત્મા નથી એમ પ્રગટ કરતો થકો) અનેકાંત જ તેને પોતાનો નાશ કરવા

૫૯૬

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

ન દદાતિ ૬। યદા પરક્ષેત્રગતજ્ઞેયાર્થપરિણમનાત્ પરક્ષેત્રેણ જ્ઞાનં સત્ પ્રતિપદ્ય નાશમુપૈતિ, તદા સ્વક્ષેત્રેણાસ્તિત્વં ઘોતયન્નનેકાન્ત એવ તમુઝીવયતિ ૭। યદા તુ સ્વક્ષેત્રે ભવનાય પરક્ષેત્રગતજ્ઞેયાકારત્યાગેન જ્ઞાનં તુચ્છીકુર્વન્નાત્માનં નાશયતિ, તદા સ્વક્ષેત્ર એવ જ્ઞાનસ્ય પરક્ષેત્રગતજ્ઞેયાકારપરિણમનસ્વભાવત્વાત્પરક્ષેત્રેણ નાસ્તિત્વં ઘોતયન્નનેકાન્ત એવ નાશયિતું ન દદાતિ ૮। યદા પૂર્વાલમ્બિતાર્થવિનાશકાલે જ્ઞાનસ્યાસત્ત્વં પ્રતિપદ્ય નાશમુપૈતિ, તદા સ્વકાલેન સત્ત્વં ઘોતયન્નનેકાન્ત એવ તમુઝીવયતિ ૬। યદા ત્વર્થાલમ્બન-કાલ એવ જ્ઞાનસ્ય સત્ત્વં પ્રતિપદ્યાત્માનં નાશયતિ, તદા પરકાલેનાસત્ત્વં ઘોતયન્નનેકાન્ત એવ નાશયિતું ન દદાતિ ૧૦। યદા જ્ઞાયમાનપરભાવપરિણમનાત્ જ્ઞાયકભાવં પરભાવત્વેન પ્રતિપદ્ય નાશમુપૈતિ, તદા સ્વભાવેન સત્ત્વં ઘોતયન્નનેકાન્ત એવ તમુઝીવયતિ ૧૧। યદા

દેતો નથી. ૬. જ્યારે આ જ્ઞાનમાત્ર ભાવ પરક્ષેત્રગત (-પરક્ષેત્રે રહેલા) જ્ઞેય પદાર્થોના પરિણમનને લીધે પરક્ષેત્રથી જ્ઞાનને સત્ માનીને—અંગીકાર કરીને નાશ પામે છે, ત્યારે (તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવનું) સ્વક્ષેત્રથી અસ્તિત્વ પ્રકાશતો થકો અનેકાંત જ તેને જિવાડે છે—નાશ પામવા દેતો નથી. ૭. વળી જ્યારે તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવ સ્વક્ષેત્રે હોવાને (-રહેવાને, પરિણમવાને) માટે, પરક્ષેત્રગત જ્ઞેયોના આકારોના ત્યાગ વડે (અર્થાત્ જ્ઞાનમાં જે પરક્ષેત્રે રહેલ જ્ઞેયોના આકાર આવે છે તેમનો ત્યાગ કરીને) જ્ઞાનને તુચ્છ કરતો થકો પોતાનો નાશ કરે છે, ત્યારે સ્વક્ષેત્રે રહીને જ પરક્ષેત્રગત જ્ઞેયોના આકારોરૂપે પરિણમવાનો જ્ઞાનનો સ્વભાવ હોવાથી (તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવનું) પરક્ષેત્રથી નાસ્તિત્વ પ્રકાશતો થકો અનેકાંત જ તેને પોતાનો નાશ કરવા દેતો નથી. ૮. જ્યારે આ જ્ઞાનમાત્ર ભાવ પૂર્વાલંબિત પદાર્થોના વિનાશકાળે (-પૂર્વે જેમનું આલંબન કર્યું હતું એવા જ્ઞેય પદાર્થોના વિનાશ વખતે) જ્ઞાનનું અસત્પણું માનીને—અંગીકાર કરીને નાશ પામે છે, ત્યારે (તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવનું) સ્વકાળથી (-જ્ઞાનના કાળથી) સત્પણું પ્રકાશતો થકો અનેકાંત જ તેને જિવાડે છે—નાશ પામવા દેતો નથી. ૯. વળી જ્યારે તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવ પદાર્થોના આલંબનકાળે જ (-માત્ર જ્ઞેય પદાર્થોને જાણવા વખતે જ) જ્ઞાનનું સત્પણું માનીને—અંગીકાર કરીને પોતાનો નાશ કરે છે, ત્યારે (તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવનું) પરકાળથી (-જ્ઞેયના કાળથી) અસત્પણું પ્રકાશતો થકો અનેકાંત જ તેને પોતાનો નાશ કરવા દેતો નથી. ૧૦. જ્યારે આ જ્ઞાનમાત્ર ભાવ, જાણવામાં આવતા એવા પરભાવોના પરિણમનને લીધે જ્ઞાયકસ્વભાવને પરભાવપણે માનીને—અંગીકાર કરીને નાશ પામે છે, ત્યારે (તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવનું) સ્વ-ભાવથી સત્પણું પ્રકાશતો થકો અનેકાંત જ તેને જિવાડે છે—નાશ પામવા દેતો નથી. ૧૧. વળી જ્યારે તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવ 'સર્વ ભાવો હું જ છું' એમ પરભાવને

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પરિશિષ્ટ

૫૯૭

તુ સર્વે ભાવા અહમેવેતિ પરભાવં જ્ઞાયકભાવત્વેન પ્રતિપદ્યાત્માનં નાશયતિ, તદા પરભાવેના-
સત્ત્વં દ્યોતયન્નનેકાન્ત એવ નાશયિતું ન દદાતિ ૧૨। યદાનિત્યજ્ઞાનવિશેષેઃ
ખણ્ડિતનિત્યજ્ઞાનસામાન્યો નાશમુપૈતિ, તદા જ્ઞાનસામાન્યરૂપેણ નિત્યત્વં દ્યોતયન્નનેકાન્ત
એવ તમુજીવયતિ ૧૩। યદા તુ નિત્યજ્ઞાનસામાન્યોપાદાનાયાનિત્યજ્ઞાનવિશેષત્યાગેનાત્માનં
નાશયતિ, તદા જ્ઞાનવિશેષરૂપેણાનિત્યત્વં દ્યોતયન્નનેકાન્ત એવ નાશયિતું ન દદાતિ ૧૪।

ભવન્તિ ચાત્ર શ્લોકાઃ—

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

બાહ્યાર્થેઃ પરિપીતમુજ્જિતનિજપ્રવ્યક્તિરિક્તીભવદ્
વિશ્રાન્તં પરરૂપ એવ પરિતો જ્ઞાનં પશોઃ સીદતિ ।
યત્તત્તદિહ સ્વરૂપત ઇતિ સ્યાદ્વાદિનસ્તત્પુન-
દૂરોન્મગ્નઘનસ્વભાવભરતઃ પૂર્ણ સમુન્મજ્જતિ ॥૨૪૮॥

જ્ઞાયકભાવપણે માનીને—અંગીકાર કરીને પોતાનો નાશ કરે છે, ત્યારે (તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવનું)
પરભાવથી અસત્પણું પ્રકાશતો થકો અનેકાંત જ તેને પોતાનો નાશ કરવા દેતો નથી. ૧૨. જ્યારે
આ જ્ઞાનમાત્ર ભાવ અનિત્ય જ્ઞાનવિશેષો વડે પોતાનું નિત્ય જ્ઞાનસામાન્ય ખંડિત થયું માનીને
નાશ પામે છે, ત્યારે (તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવનું) જ્ઞાનસામાન્યરૂપથી નિત્યપણું પ્રકાશતો થકો અનેકાંત
જ તેને જિવાડે છે—નાશ પામવા દેતો નથી. ૧૩. વળી જ્યારે તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવ નિત્ય
જ્ઞાનસામાન્યનું ગ્રહણ કરવા માટે અનિત્ય જ્ઞાનવિશેષોના ત્યાગ વડે પોતાનો નાશ કરે છે
(અર્થાત્ જ્ઞાનના વિશેષોનો ત્યાગ કરીને પોતાને નષ્ટ કરે છે), ત્યારે (તે જ્ઞાનમાત્ર ભાવનું)
જ્ઞાનવિશેષરૂપથી અનિત્યપણું પ્રકાશતો થકો અનેકાંત જ તેને પોતાનો નાશ કરવા દેતો નથી. ૧૪.

(અહીં તત્-અતત્ના ૨ ભંગ, એક-અનેકના ૨ ભંગ, સત્-અસત્ના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી
૮ ભંગ, અને નિત્ય-અનિત્યના ૨ ભંગ—એમ બધા મળીને ૧૪ ભંગ થયા. આ ચૌદ ભંગોમાં
એમ બતાવ્યું કે—એકાંતથી જ્ઞાનમાત્ર આત્માનો અભાવ થાય છે અને અનેકાંતથી આત્મા જીવતો
રહે છે; અર્થાત્ એકાંતથી આત્મા જે સ્વરૂપે છે તે સ્વરૂપે સમજાતો નથી, સ્વરૂપમાં પરિણમતો
નથી, અને અનેકાંતથી તે વાસ્તવિક સ્વરૂપે સમજાય છે, સ્વરૂપમાં પરિણમે છે.)

અહીં નીચે પ્રમાણે (૧૪ ભંગોના કળશરૂપે) ૧૪ કાવ્યો પણ કહેવામાં આવે છે :—

(પ્રથમ, પહેલા ભંગના કળશરૂપે કાવ્ય કહેવામાં આવે છે :—)

શ્લોકાર્થ :—[બાહ્ય-અર્થેઃ પરિપીતમ્] બાહ્ય પદાર્થો વડે સમસ્તપણે પી જવામાં આવેલું,

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

વિશ્વં જ્ઞાનમિતિ પ્રતર્ક્ય સકલં દૃષ્ટ્વા સ્વતત્ત્વાશયા
ભૂત્વા વિશ્વમયઃ પશુઃ પશુરિવ સ્વચ્છન્દમાચેષ્ટતે।
યત્તત્ત્પરરૂપતો ન તદિતિ સ્યાદ્વાદદર્શી પુન-
ર્વિશ્વાદ્વિન્નમવિશ્વવિશ્વઘટિતં તસ્ય સ્વતત્ત્વં સ્મૃશેત્ ॥૨૪૬॥

[ઉદ્ધિત-નિજ-પ્રવ્યક્તિ-રિક્તીભવત્] પોતાની વ્યક્તિને (-પ્રગટતાને) છોડી દેવાથી ખાલી (-શૂન્ય) થઈ ગયેલું, [પરિતઃ પરરૂપે એવ વિશ્રાન્તં] સમસ્તપણે પરરૂપમાં જ વિશ્રાંત (અર્થાત્ પરરૂપ ઉપર જ આધાર રાખતું) એવું [પશોઃ જ્ઞાનં] પશુનું જ્ઞાન (-તિર્યચ જેવા એકાંતવાદીનું જ્ઞાન) [સીદતિ] નાશ પામે છે; [સ્યાદ્વાદિનઃ તત્ પુનઃ] અને સ્યાદ્વાદીનું જ્ઞાન તો, [‘યત્ તત્ તત્ ઇહ સ્વરૂપતઃ તત્’ ઇતિ] ‘જે તત્ છે તે સ્વરૂપથી તત્ છે (અર્થાત્ દરેક તત્ત્વને-વસ્તુને સ્વરૂપથી તત્પણું છે)’ એવી માન્યતાને લીધે, [દૂર-ઉન્મગ્ન-ઘન-સ્વભાવ-ભરતઃ] અત્યંત પ્રગટ થયેલા જ્ઞાનઘનરૂપ સ્વભાવના ભારથી, [પૂર્ણ સમુન્મજ્જતિ] સંપૂર્ણ ઉદ્ધિત (-પ્રગટ) થાય છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ સર્વથા એકાંતી તો એમ માને છે કે—ઘટજ્ઞાન ઘટના આધારે જ થાય છે માટે જ્ઞાન સર્વ પ્રકારે જ્ઞેયો પર જ આધાર રાખે છે. આવું માનનાર એકાંતવાદીના જ્ઞાનને તો જ્ઞેયો પી ગયાં, જ્ઞાન પોતે કાંઈ ન રહ્યું. સ્યાદ્વાદી તો એમ માને છે કે—જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપથી તત્સ્વરૂપ જ (-જ્ઞાનસ્વરૂપ જ) છે, જ્ઞેયાકાર થવા છતાં જ્ઞાનપણાને છોડતું નથી. આવી યથાર્થ અનેકાંત સમજણને લીધે સ્યાદ્વાદીને જ્ઞાન (અર્થાત્ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા) પ્રગટ પ્રકાશે છે.

આ પ્રમાણે સ્વરૂપથી તત્પણાનો ભંગ કહ્યો. ૨૪૮.

(હવે બીજા ભંગના કળશરૂપે કાવ્ય કહેવામાં આવે છે :—)

શ્લોકાર્થ :—[પશુઃ] પશુ અર્થાત્ સર્વથા એકાંતવાદી અજ્ઞાની, [‘વિશ્વં જ્ઞાનમ્’ ઇતિ પ્રતર્ક્ય] ‘વિશ્વ જ્ઞાન છે (અર્થાત્ સર્વ જ્ઞેયપદાર્થો આત્મા છે)’ એમ વિચારીને [સકલં સ્વતત્ત્વ-આશયા દૃષ્ટ્વા] ઓસર્વને (-સમસ્ત વિશ્વને) નિજતત્ત્વની આશાથી દેખીને [વિશ્વમયઃ ભૂત્વા] વિશ્વમય (-સમસ્ત જ્ઞેયપદાર્થમય) થઈને, [પશુઃ ઇવ સ્વચ્છન્દમ્ આચેષ્ટતે] ઢોરની માફક સ્વચ્છંદપણે ચેષ્ટા કરે છે—વર્તે છે; [પુનઃ] અને [સ્યાદ્વાદદર્શી] સ્યાદ્વાદદર્શી તો (-સ્યાદ્વાદનો દેખનાર તો), [‘યત્ તત્ તત્ પરરૂપતઃ ન તત્’ ઇતિ] ‘જે તત્ છે તે પરરૂપથી તત્ નથી (અર્થાત્ દરેક તત્ત્વને સ્વરૂપથી તત્પણું હોવા છતાં પરરૂપથી અતત્પણું છે)’ એમ માનતો હોવાથી, [વિશ્વાત્ ભિન્નમ્ અવિશ્વ-વિશ્વઘટિતં] વિશ્વથી ભિન્ન એવા અને વિશ્વથી (-વિશ્વના નિમિત્તથી)

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

બાહ્યાર્થગ્રહણસ્વભાવભરતો વિષ્વગ્વિચિત્રોલ્લસ-
જ્ઞેયાકારવિશીર્ણશક્તિરભિત્સ્ત્રુત્ચન્પશુર્નશ્યતિ ।
એકદ્રવ્યતયા સદાયુદિતયા ભેદભ્રમં ધ્વંસય-
ન્નેકં જ્ઞાનમબાધિતાનુભવનં પશ્યત્યનેકાન્તવિત્ ॥૨૫૦॥

ચાચેલું હોવા છતાં વિશ્વરૂપ નહિ એવા (અર્થાત્ સમસ્ત જ્ઞેય વસ્તુઓના આકારે થવા છતાં સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુથી ભિન્ન એવા) [તસ્ય સ્વતત્ત્વં સૃષ્ટેત્] પોતાના નિજતત્ત્વને સ્પર્શે છે—અનુભવે છે.

ભાવાર્થ :—એકાંતવાદી એમ માને છે કે—વિશ્વ (—સમસ્ત વસ્તુઓ) જ્ઞાનરૂપ અર્થાત્ પોતારૂપ છે. આ રીતે પોતાને અને વિશ્વને અભિન્ન માનીને, પોતાને વિશ્વમય માનીને, એકાંતવાદી, ઢોરની જેમ હેય-ઉપાદેયના વિવેક વિના સર્વત્ર સ્વચ્છંદપણે પ્રવર્તે છે. સ્યાદ્વાદી તો એમ માને છે કે—જે વસ્તુ પોતાના સ્વરૂપથી તત્સ્વરૂપ છે, તે જ વસ્તુ પરના સ્વરૂપથી અતત્સ્વરૂપ છે; માટે જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપથી તત્સ્વરૂપ છે, પરંતુ પર જ્ઞેયોના સ્વરૂપથી અતત્સ્વરૂપ છે અર્થાત્ પર જ્ઞેયોના આકારે થવા છતાં તેમનાથી ભિન્ન છે.

આ પ્રમાણે પરરૂપથી અતત્પણાનો ભંગ કહ્યો. ૨૪૯.

(હવે ત્રીજા ભંગના કળશરૂપે કાવ્ય કહેવામાં આવે છે :—)

શ્લોકાર્થ :—[પશુ:] પશુ અર્થાત્ સર્વથા એકાંતવાદી અજ્ઞાની, [બાહ્ય-અર્થ-ગ્રહણ-સ્વભાવ-ભરત:] બાહ્ય પદાર્થોને ગ્રહણ કરવાના (જ્ઞાનના) સ્વભાવની અતિશયતાને લીધે, [વિષ્વગ્-વિચિત્ર-ઉલ્લસત્-જ્ઞેયાકાર-વિશીર્ણ-શક્તિ:] ચારે તરફ (સર્વત્ર) પ્રગટ થતા અનેક પ્રકારના જ્ઞેયાકારોથી જેની શક્તિ વિશીર્ણ થઈ ગઈ છે એવો થઈને (અર્થાત્ અનેક જ્ઞેયોના આકારો જ્ઞાનમાં જણાતાં જ્ઞાનની શક્તિને છિન્નભિન્ન-ખંડખંડરૂપ-થઈ જતી માનીને) [અભિત્: ત્રુત્ચન્] સમસ્તપણે તૂટી જતો થકો (અર્થાત્ ખંડખંડરૂપ-અનેકરૂપ-થઈ જતો થકો) [નશ્યતિ] નાશ પામે છે; [અનેકાન્તવિત્] અને અનેકાંતનો જાણનાર તો, [સદા અપિ ઉદિતયા એક-દ્રવ્યતયા] સદાય ઉદિત (—પ્રકાશમાન) એકદ્રવ્યપણાને લીધે [ભેદભ્રમં ધ્વંસયન્] ભેદના ભ્રમને નષ્ટ કરતો થકો (અર્થાત્ જ્ઞેયોના ભેદે જ્ઞાનમાં સર્વથા ભેદ પડી જાય છે એવા ભ્રમનો નાશ કરતો થકો), [એકમ્ અબાધિત-અનુભવનં જ્ઞાનમ્] જે એક છે (—સર્વથા અનેક નથી) અને જેનું અનુભવન નિર્બાધ છે એવા જ્ઞાનને [પશ્યતિ] દેખે છે—અનુભવે છે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

જ્ઞેયાકારકલઙ્કમેચકચિતિ પ્રક્ષાલનં કલ્પય
નેકાકારચિકીર્ષયા સ્ફુટમપિ જ્ઞાનં પશુર્નેચ્છતિ ।
વૈચિત્ર્યેઽપ્યવિચિત્રતામુપગતં જ્ઞાનં સ્વતઃક્ષાલિતં
પર્યાયૈસ્તદનેકતાં પરિમૃશન્ પશ્યત્યનેકાન્તવિત્ ॥૨૫૧॥

ભાવાર્થ :—જ્ઞાન છે તે જ્ઞેયોના આકારે પરિણમવાથી અનેક દેખાય છે, તેથી સર્વથા એકાંતવાદી તે જ્ઞાનને સર્વથા અનેક-ખંડખંડરૂપ-દેખતો થકો જ્ઞાનમય એવા પોતાનો નાશ કરે છે; અને સ્યાદ્વાદી તો જ્ઞાનને, જ્ઞેયાકાર થવા છતાં, સદા ઉદયમાન દ્રવ્યપણા વડે એક દેખે છે.

આ પ્રમાણે એકપણાનો ભંગ કહ્યો. ૨૫૦.

(હવે ચોથા ભંગના કળશરૂપે કાવ્ય કહેવામાં આવે છે :—)

શ્લોકાર્થ :—[પશુ:] પશુ અર્થાત્ સર્વથા એકાંતવાદી અજ્ઞાની, [જ્ઞેયાકારકલઙ્ક-મેચક-ચિતિ પ્રક્ષાલનં કલ્પયન્] જ્ઞેયાકારોરૂપી કલંકથી (અનેકાકારરૂપ) મલિન એવા ચેતનમાં પ્રક્ષાલન કલ્પતો થકો (અર્થાત્ ચેતનની અનેકાકારરૂપ મલિનતાને ધોઈ નાખવાનું કલ્પતો થકો), [एकाकार-चिकीर्षया स्फुटम् अपि ज्ञानं न इच्छति] એકાકાર કરવાની ઈચ્છાથી જ્ઞાનને—જોકે તે જ્ઞાન અનેકાકારપણે પ્રગટ છે તોપણ—ઈચ્છતો નથી (અર્થાત્ જ્ઞાનને સર્વથા એકાકાર માનીને જ્ઞાનનો અભાવ કરે છે); [अनेकान्तवित्] અને અનેકાંતનો જાણનાર તો, [पर्यायैः तद्-अनेकतां परिमृशन्] પર્યાયોથી જ્ઞાનની અનેકતા જાણતો (અનુભવતો) થકો, [वैचित्र्ये अपि अविचित्रताम् उपगतं ज्ञानं] વિચિત્ર છતાં અવિચિત્રતાને પ્રાપ્ત (અર્થાત્ અનેકરૂપ છતાં એકરૂપ) એવા જ્ઞાનને [स्वतःक्षालितं] સ્વતઃક્ષાલિત (સ્વયમેવ ધોયેલું-શુદ્ધ) [पश्यति] અનુભવે છે.

ભાવાર્થ :—એકાંતવાદી જ્ઞેયાકારરૂપ (અનેકાકારરૂપ) જ્ઞાનને મલિન જાણી, તેને ધોઈને—તેમાંથી જ્ઞેયાકારો દૂર કરીને, જ્ઞાનને જ્ઞેયાકારો રહિત એક-આકારરૂપ કરવા ઈચ્છતો થકો, જ્ઞાનનો નાશ કરે છે; અને અનેકાંતી તો સત્યાર્થ વસ્તુસ્વભાવને જાણતો હોવાથી, જ્ઞાનને સ્વરૂપથી જ અનેકાકારપણું માને છે.

આ પ્રમાણે અનેકપણાનો ભંગ કહ્યો. ૨૫૧.

(હવે પાંચમા ભંગના કળશરૂપે કાવ્ય કહેવામાં આવે છે :—)

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

પ્રત્યક્ષાલિખિતસ્ફુટસ્થિરપરદ્રવ્યાસ્તિતાવજ્જિતઃ

સ્વદ્રવ્યાનવલોકનેન પરિતઃ શૂન્યઃ પશુર્નશ્યતિ।

સ્વદ્રવ્યાસ્તિતયા નિરૂપ્ય નિપુણં સઘઃ સમુન્મજ્જતા

સ્યાદ્વાદી તુ વિશુદ્ધબોધમહસા પૂર્ણો ભવન્ જીવતિ ॥૨૫૨॥

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

સર્વદ્રવ્યમયં પ્રપદ્ય પુરુષં દુર્વાસનાવાસિતઃ

સ્વદ્રવ્યભ્રમતઃ પશુઃ કિલ પરદ્રવ્યેષુ વિશ્રામ્યતિ।

સ્યાદ્વાદી તુ સમસ્તવસ્તુષુ પરદ્રવ્યાત્મના નાસ્તિતાં

જાનન્નિર્મલશુદ્ધબોધમહિમા સ્વદ્રવ્યમેવાશ્રયેત્ ॥૨૫૩॥

શ્લોકાર્થ :—[પશુઃ] પશુ અર્થાત્ સર્વથા એકાંતવાદી અજ્ઞાની, [પ્રત્યક્ષ-આલિખિત-સ્ફુટ-સ્થિર-પરદ્રવ્ય-અસ્તિતા-વજ્જિતઃ] પ્રત્યક્ષ *આલિખિત એવાં પ્રગટ (-સ્થૂલ) અને સ્થિર (-નિશ્ચળ) પરદ્રવ્યોના અસ્તિત્વથી ઠગાયો થકો, [સ્વદ્રવ્ય-અનવલોકનેન પરિતઃ શૂન્યઃ] સ્વદ્રવ્યને (-આત્મદ્રવ્યના અસ્તિત્વને) નહિ દેખતો હોવાથી સમસ્તપણે શૂન્ય થયો થકો [નશ્યતિ] નાશ પામે છે; [સ્યાદ્વાદી તુ] અને સ્યાદ્વાદી તો, [સ્વદ્રવ્ય-અસ્તિત્વયા નિપુણં નિરૂપ્ય] આત્માને સ્વદ્રવ્યરૂપે અસ્તિપણે નિપુણ રીતે અવલોકતો હોવાથી, [સઘઃ સમુન્મજ્જતા વિશુદ્ધ-બોધ-મહસા પૂર્ણઃ ભવન્] તત્કાળ પ્રગટ થતા વિશુદ્ધ જ્ઞાનપ્રકાશ વડે પૂર્ણ થતો થકો [જીવતિ] જીવે છે—નાશ પામતો નથી.

ભાવાર્થ :—એકાંતી બાહ્ય પરદ્રવ્યને પ્રત્યક્ષ દેખી તેનું અસ્તિત્વ માને છે, પરંતુ પોતાના આત્મદ્રવ્યને ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ નહિ દેખતો હોવાથી તેને શૂન્ય માની આત્માનો નાશ કરે છે. સ્યાદ્વાદી તો જ્ઞાનરૂપી તેજથી પોતાના આત્માનું સ્વદ્રવ્યથી અસ્તિત્વ અવલોકતો હોવાથી જીવે છે—પોતાનો નાશ કરતો નથી.

આ પ્રમાણે સ્વદ્રવ્ય-અપેક્ષાથી અસ્તિત્વનો (-સત્પણાનો) ભંગ કહ્યો. ૨૫૨.

(હવે છટ્ટા ભંગના કળશરૂપે કાવ્ય કહેવામાં આવે છે :—)

શ્લોકાર્થ :—[પશુઃ] પશુ અર્થાત્ સર્વથા એકાંતવાદી અજ્ઞાની, [દુર્વાસનાવાસિતઃ] દુર્વાસનાથી (-કુનયની વાસનાથી) વાસિત થયો થકો, [પુરુષં સર્વદ્રવ્યમયં પ્રપદ્ય] આત્માને સર્વદ્રવ્યમય માનીને, [સ્વદ્રવ્ય-ભ્રમતઃ પરદ્રવ્યેષુ કિલ વિશ્રામ્યતિ] (પરદ્રવ્યોમાં) સ્વદ્રવ્યના ભ્રમથી

★ આલિખિત = આળેખાયેલાં; ચિત્રિત; સ્પર્શતાં; જણાતાં.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ભિન્નક્ષેત્રનિષ્ણબોધ્યનિયતવ્યાપારનિષ્ઠઃ સદા
સીદત્યેવ બહિઃ પતન્તમભિતઃ પશ્યન્પુમાંસં પશુઃ।
સ્વક્ષેત્રાસ્તિતયા નિરુદ્ધરભસઃ સ્યાદ્વાદવેદી પુન-
સ્તિષ્ઠત્યાત્મનિઘાતબોધ્યનિયતવ્યાપારશક્તિર્ભવન્ ॥૨૫૪॥

પરદ્રવ્યોમાં વિશ્રામ કરે છે; [સ્યાદ્વાદી તુ] અને સ્યાદ્વાદી તો, [સમસ્તવસ્તુષુ પરદ્રવ્યાત્મના નાસ્તિતાં જાનન્] સમસ્ત વસ્તુઓમાં પરદ્રવ્યસ્વરૂપે નાસ્તિત્વ જાણતો થકો, [નિર્મલ-શુદ્ધ-બોધ-મહિમા] જેનો શુદ્ધ-જ્ઞાનમહિમા નિર્મળ છે એવો વર્તતો થકો, [સ્વદ્રવ્યમ્ એવ આશ્રયેત્] સ્વદ્રવ્યનો જ આશ્રય કરે છે.

ભાવાર્થ :—એકાંતવાદી આત્માને સર્વદ્રવ્યમય માનીને, આત્મામાં જે પરદ્રવ્ય-અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ છે તેનો લોપ કરે છે; અને સ્યાદ્વાદી તો સર્વ પદાર્થોમાં પરદ્રવ્ય-અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ માનીને નિજ દ્રવ્યમાં રમે છે.

આ પ્રમાણે પરદ્રવ્ય-અપેક્ષાથી નાસ્તિત્વનો (—અસત્પણાનો) ભંગ કહ્યો. ૨૫૩.

(હવે સાતમા ભંગના કળશરૂપે કાવ્ય કહેવામાં આવે છે :—)

શ્લોકાર્થ :—[પશુઃ] પશુ અર્થાત્ સર્વથા એકાંતવાદી અજ્ઞાની, [ભિન્ન-ક્ષેત્ર-નિષ્ણ-બોધ્ય-નિયત-વ્યાપાર-નિષ્ઠઃ] ભિન્ન ક્ષેત્રમાં રહેલા જ્ઞેયપદાર્થોમાં જે જ્ઞેયજ્ઞાયકસંબંધરૂપ નિશ્ચિત વ્યાપાર તેમાં પ્રવર્તતો થકો, [પુમાંસમ્ અભિતઃ બહિઃ પતન્તમ્ પશ્યન્] આત્માને સમસ્તપણે બહાર (પરક્ષેત્રમાં) પડતો દેખીને (—સ્વક્ષેત્રથી આત્માનું અસ્તિત્વ નહિ માનીને) [સદા સીદતિ એવ] સદા નાશ પામે છે; [સ્યાદ્વાદવેદી પુનઃ] અને સ્યાદ્વાદનો જાણનાર તો, [સ્વક્ષેત્ર-અસ્તિત્વ નિરુદ્ધ-રભસઃ] સ્વક્ષેત્રથી અસ્તિપણાને લીધે જેનો વેગ રોકાયેલો છે એવો થયો થકો (અર્થાત્ સ્વક્ષેત્રમાં વર્તતો થકો), [આત્મ-નિઘાત-બોધ્ય-નિયત-વ્યાપાર-શક્તિઃ ભવન્] આત્મામાં જ આકારરૂપ થયેલાં જ્ઞેયોમાં નિશ્ચિત વ્યાપારની શક્તિવાળો થઈને, [તિષ્ઠતિ] ટકે છે—જીવે છે (—નષ્ટ થતો નથી).

ભાવાર્થ :—એકાંતવાદી ભિન્ન ક્ષેત્રમાં રહેલા જ્ઞેય પદાર્થોને જાણવાના કાર્યમાં પ્રવર્તતાં આત્માને બહાર પડતો જ માનીને, (સ્વક્ષેત્રથી અસ્તિત્વ નહિ માનીને,) પોતાને નષ્ટ કરે છે; અને સ્યાદ્વાદી તો, ‘પરક્ષેત્રમાં રહેલાં જ્ઞેયોને જાણતાં પોતાના ક્ષેત્રમાં રહેલો આત્મા સ્વક્ષેત્રથી અસ્તિત્વ ધારે છે’ એમ માનતો થકો ટકી રહે છે—નાશ પામતો નથી.

આ પ્રમાણે સ્વક્ષેત્રથી અસ્તિત્વનો ભંગ કહ્યો. ૨૫૪.

(હવે આઠમા ભંગના કળશરૂપે કાવ્ય કહેવામાં આવે છે :—)

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

સ્વક્ષેત્રસ્થિતયે પૃથગ્વિધપરક્ષેત્રસ્થિતાર્થોઙ્ઙનાત્
તુચ્છીભૂય પશુઃ પ્રણશ્યતિ ચિદાકારાન્ સહાર્થૈર્વમન્ ।
સ્યાદ્વાદી તુ વસન્ સ્વધામનિ પરક્ષેત્રે વિદન્નાસ્તિતાં
ત્યક્તાર્થોઽપિ ન તુચ્છતામનુભવત્યાકારકર્ષી પરાન્ ॥૨૫૫॥

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

પૂર્વાલમ્બિતબોધ્યનાશસમયે જ્ઞાનસ્ય નાશં વિદન્
સીદત્યેવ ન કિઞ્ચનાપિ કલયન્નત્યન્તતુચ્છઃ પશુઃ ।
અસ્તિત્વં નિજકાલતોઽસ્ય કલયન્ સ્યાદ્વાદવેદી પુનઃ
પૂર્ણસ્તિષ્ઠતિ બાહ્યવસ્તુષુ મુહુર્ભૂત્વા વિનશ્યત્સ્વપિ ॥૨૫૬॥

શ્લોકાર્થ :—[પશુઃ] પશુ અર્થાત્ સર્વથા એકાંતવાદી અજ્ઞાની, [સ્વક્ષેત્રસ્થિતયે પૃથગ્વિધ-પરક્ષેત્ર-સ્થિત-અર્થ-ઙ્ઙનાત્] સ્વક્ષેત્રમાં રહેવા માટે જુદા જુદા પરક્ષેત્રમાં રહેલા જ્ઞેય પદાર્થોને છોડવાથી, [અર્થેઃ સહ ચિદ્-આકારાન્ વમન્] જ્ઞેય પદાર્થોની સાથે ચૈતન્યના આકારોને પણ વમી નાખતો થકો (અર્થાત્ જ્ઞેય પદાર્થોના નિમિત્તે ચૈતન્યમાં જે આકારો થાય છે તેમને પણ છોડી દેતો થકો) [તુચ્છીભૂય] તુચ્છ થઈને [પ્રણશ્યતિ] નાશ પામે છે; [સ્યાદ્વાદી તુ] અને સ્યાદ્વાદી તો [સ્વધામનિ વસન્] સ્વક્ષેત્રમાં રહેતો, [પરક્ષેત્રે નાસ્તિતાં વિદન્] પરક્ષેત્રમાં પોતાનું નાસ્તિત્વ જાણતો થકો, [ત્યક્ત-અર્થઃ અપિ] (પરક્ષેત્રમાં રહેલા) જ્ઞેય પદાર્થોને છોડતાં છતાં [પરાન્ આકારકર્ષી] તે પર પદાર્થોમાંથી ચૈતન્યના આકારોને ખેંચતો હોવાથી (અર્થાત્ જ્ઞેય પદાર્થોના નિમિત્તે થતા ચૈતન્યના આકારોને છોડતો નહિ હોવાથી) [તુચ્છતામ્ અનુભવતિ ન] તુચ્છતા પામતો નથી.

ભાવાર્થ :—‘પરક્ષેત્રમાં રહેલા જ્ઞેય પદાર્થોના આકારે ચૈતન્યના આકારો થાય છે તેમને જો હું પોતાના કરીશ તો સ્વક્ષેત્રમાં જ રહેવાને બદલે પરક્ષેત્રમાં પણ વ્યાપી જઈશ’ એમ માનીને અજ્ઞાની એકાંતવાદી પરક્ષેત્રમાં રહેલા જ્ઞેય પદાર્થોની સાથે સાથે ચૈતન્યના આકારોને પણ છોડી દે છે; એ રીતે પોતે ચૈતન્યના આકારો રહિત તુચ્છ થાય છે, નાશ પામે છે. સ્યાદ્વાદી તો સ્વક્ષેત્રમાં રહેતો, પરક્ષેત્રમાં પોતાની નાસ્તિતા જાણતો થકો, જ્ઞેય પદાર્થોને છોડતાં છતાં ચૈતન્યના આકારોને છોડતો નથી; માટે તે તુચ્છ થતો નથી, નાશ પામતો નથી.

આ પ્રમાણે પરક્ષેત્રની અપેક્ષાથી નાસ્તિત્વનો ભંગ કહ્યો. ૨૫૫.

(હવે નવમા ભંગના કળશરૂપે કાવ્ય કહેવામાં આવે છે :—)

શ્લોકાર્થ :—[પશુઃ] પશુ અર્થાત્ એકાંતવાદી અજ્ઞાની, [પૂર્વ-આલમ્બિત-બોધ્યનાશ-સમયે

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

અર્થાલમ્બનકાલ એવ કલયન્ જ્ઞાનસ્ય સત્ત્વં બહિ-
જ્ઞેયાલમ્બનલાલસેન મનસા ભ્રામ્યન્ પશુર્નશ્યતિ ।
નાસ્તિત્વં પરકાલતોઽસ્ય કલયન્ સ્યાદ્વાદવેદી પુન-
સ્તિષ્ઠત્યાત્મનિખાતનિત્યસહજજ્ઞાનૈકપુઙ્ગીભવન્ ॥૨૫૭॥

જ્ઞાનસ્ય નાશં વિદન્] પૂર્વાલંબિત જ્ઞેય પદાર્થોના નાશ સમયે જ્ઞાનનો પણ નાશ જાણતો થકો, [ન કિઞ્ચન અપિ કલયન્] એ રીતે જ્ઞાનને કાંઈ પણ (વસ્તુ) નહિ જાણતો થકો (અર્થાત્ જ્ઞાનવસ્તુનું અસ્તિત્વ જ નહિ માનતો થકો), [અત્યન્તતુચ્છઃ] અત્યંત તુચ્છ થયો થકો [સીદતિ એવ] નાશ પામે છે; [સ્યાદ્વાદવેદી પુનઃ] અને સ્યાદ્વાદનો જાણનાર તો [અસ્ય નિજ-કાલતઃ અસ્તિત્વં કલયન્] આત્માનું નિજ કાળથી અસ્તિત્વ જાણતો થકો, [બાહ્યવસ્તુષુ મુહુઃ ભૂત્વા વિનશ્યત્સુ અપિ] બાહ્ય વસ્તુઓ વારંવાર થઈને નાશ પામતાં છતાં પણ, [પૂર્ણઃ તિષ્ઠતિ] પોતે પૂર્ણ રહે છે.

ભાવાર્થ :—પહેલાં જે જ્ઞેય પદાર્થો જાણ્યા હતા તે ઉત્તર કાળમાં નાશ પામી ગયા; તેમને દેખી એકાંતવાદી પોતાના જ્ઞાનનો પણ નાશ માની અજ્ઞાની થયો થકો આત્માનો નાશ કરે છે. સ્યાદ્વાદી તો, જ્ઞેય પદાર્થો નષ્ટ થતાં પણ, પોતાનું અસ્તિત્વ પોતાના કાળથી જ માનતો થકો નષ્ટ થતો નથી.

આ પ્રમાણે સ્વકાળ-અપેક્ષાથી અસ્તિત્વનો ભંગ કહ્યો. ૨૫૬.

(હવે દસમા ભંગના કળશરૂપે કાવ્ય કહેવામાં આવે છે :—)

શ્લોકાર્થ :—[પશુઃ] પશુ અર્થાત્ અજ્ઞાની એકાંતવાદી, [અર્થ-આલમ્બન-કાલે એવ જ્ઞાનસ્ય સત્ત્વં કલયન્] જ્ઞેય પદાર્થોના આલંબન કાળે જ જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ જાણતો થકો, [બહિઃ-જ્ઞેય-આલમ્બન-લાલસેન મનસા ભ્રામ્યન્] બાહ્ય જ્ઞેયોના આલંબનની લાલસાવાળા ચિત્તથી (બહાર) ભ્રમતો થકો [નશ્યતિ] નાશ પામે છે; [સ્યાદ્વાદવેદી પુનઃ] અને સ્યાદ્વાદનો જાણનાર તો [પર-કાલતઃ અસ્ય નાસ્તિત્વં કલયન્] પરકાળથી આત્માનું નાસ્તિત્વ જાણતો થકો, [આત્મ-નિખાત-નિત્ય-સહજ-જ્ઞાન-એક-પુઙ્ગીભવન્] આત્મામાં દેઢપણે રહેલા નિત્ય સહજ જ્ઞાનના એક પુંજરૂપ વર્તતો થકો [તિષ્ઠતિ] ટકે છે—નષ્ટ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—એકાંતી જ્ઞેયોના આલંબનકાળે જ જ્ઞાનનું સત્પણું જાણે છે તેથી જ્ઞેયોના આલંબનમાં મનને જોડી બહાર ભ્રમતો થકો નષ્ટ થાય છે. સ્યાદ્વાદી તો પર જ્ઞેયોના કાળથી પોતાનું નાસ્તિત્વ જાણે છે, પોતાના જ કાળથી પોતાનું અસ્તિત્વ જાણે છે; તેથી જ્ઞેયોથી જુદા એવા જ્ઞાનના પુંજરૂપ વર્તતો થકો નષ્ટ થતો નથી.

આ પ્રમાણે પરકાળ-અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વનો ભંગ કહ્યો. ૨૫૭.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

વિશ્રાન્તઃ પરભાવભાવકલનાન્નિત્યં બહિર્વસ્તુષુ
નશ્યત્યેવ પશુઃ સ્વભાવમહિમન્યેકાન્તનિશ્ચેતનઃ
સર્વસ્માન્નિયતસ્વભાવભવનજ્ઞાનાદ્વિભક્તો ભવન્
સ્યાદ્વાદી તુ ન નાશમેતિ સહજસ્પષ્ટીકૃતપ્રત્યયઃ ॥૨૫૮॥

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

અધ્યાસ્યાત્મનિ સર્વભાવભવનં શુદ્ધસ્વભાવચ્યુતઃ
સર્વત્રાપ્યનિવારિતો ગતભયઃ સ્વૈરં પશુઃ ક્રીડતિ ।
સ્યાદ્વાદી તુ વિશુદ્ધ એવ લસતિ સ્વસ્ય સ્વભાવં ભરા-
દારૂઢઃ પરભાવભાવવિરહવ્યાલોકનિષ્કમ્પિતઃ ॥૨૫૯॥

(હવે અગિયારમા ભંગના કળશરૂપે કાવ્ય કહેવામાં આવે છે :—)

શ્લોકાર્થ :—[પશુઃ] પશુ અર્થાત્ એકાંતવાદી અજ્ઞાની, [પરભાવ-ભાવ-કલનાત્] પરભાવોના *ભવનને જ જાણતો હોવાથી, (એ રીતે પરભાવોથી જ પોતાનું અસ્તિત્વ માનતો હોવાથી,) [નિત્યં બહિઃ-વસ્તુષુ વિશ્રાન્તઃ] સદાય બાહ્ય વસ્તુઓમાં વિશ્રામ કરતો થકો, [સ્વભાવ-મહિમનિ એકાન્ત-નિશ્ચેતનઃ] (પોતાના) સ્વભાવના મહિમામાં અત્યંત નિશ્ચેતન (જડ) વર્તતો થકો, [નશ્યતિ એવ] નાશ પામે છે; [સ્યાદ્વાદી તુ] અને સ્યાદ્વાદી તો [નિયત-સ્વભાવ-ભવન-જ્ઞાનાત્ સર્વસ્માત્ વિભક્તઃ ભવન્] (પોતાના) નિયત સ્વભાવના ભવનસ્વરૂપ જ્ઞાનને લીધે સર્વથી (—સર્વ પરભાવોથી) ભિન્ન વર્તતો થકો, [સહજ-સ્પષ્ટીકૃત-પ્રત્યયઃ] જેણે સહજ સ્વભાવનું પ્રતીતિરૂપ જાણપણું સ્પષ્ટ-પ્રત્યક્ષ-અનુભવરૂપ કર્યું છે એવો થયો થકો, [નાશમ્ એતિ ન] નાશ પામતો નથી.

ભાવાર્થ :—એકાંતવાદી પરભાવોથી જ પોતાનું સત્પણું માનતો હોવાથી બાહ્ય વસ્તુઓમાં વિશ્રામ કરતો થકો આત્માનો નાશ કરે છે; અને સ્યાદ્વાદી તો, જ્ઞાનભાવ જોયાકાર થવા છતાં જ્ઞાનભાવનું સ્વભાવથી અસ્તિત્વ જાણતો થકો, આત્માનો નાશ કરતો નથી.

આ પ્રમાણે સ્વ-ભાવની (પોતાના ભાવની) અપેક્ષાથી અસ્તિત્વનો ભંગ કહ્યો. ૨૫૮.

(હવે બારમા ભંગના કળશરૂપે કાવ્ય કહેવામાં આવે છે :—)

શ્લોકાર્થ :—[પશુઃ] પશુ અર્થાત્ અજ્ઞાની એકાંતવાદી, [સર્વ-ભાવ-ભવનં આત્મનિ અધ્યાસ્ય

★ ભવન = અસ્તિત્વ; પરિણમન.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

પ્રાદુર્ભાવવિરામમુદ્રિતવહજ્જ્ઞાનાંશનાનાત્મના
નિર્જ્ઞાનાત્ક્ષણભઙ્ગસઙ્ગપતિતઃ પ્રાયઃ પશુર્નશ્યતિ ।
સ્યાદ્વાદી તુ ચિદાત્મના પરિમૃશંશ્ચિદ્વસ્તુ નિત્યોદિતં
ટઙ્કોત્કીર્ણઘનસ્વભાવમહિમ જ્ઞાનં ભવન્ જીવતિ ॥૨૬૦॥

શુદ્ધ-સ્વભાવ-ચ્યુતઃ] સર્વ ભાવોરૂપ ભવનનો આત્મામાં અધ્યાસ કરીને (અર્થાત્ સર્વ જ્ઞેય પદાર્થોના ભાવોરૂપે આત્મા છે એમ માનીને) શુદ્ધ સ્વભાવથી ચ્યુત થયો થકો, [અનિવારિતઃ સર્વત્ર અપિ સ્વૈરં ગતભયઃ ક્રીડતિ] કોઈ પરભાવને બાકી રાખ્યા વિના સર્વ પરભાવોમાં સ્વચ્છંદતાથી નિર્ભયપણે (નિઃશંકપણે) ક્રીડા કરે છે; [સ્યાદ્વાદી તુ] અને સ્યાદ્વાદી તો [સ્વસ્ય સ્વભાવં ભરાત્ આરૂઢઃ] પોતાના સ્વભાવમાં અત્યંત આરૂઢ થયો થકો, [પરભાવ-ભાવ-વિરહ-વ્યાલોક-નિષ્કમ્પિતઃ] પરભાવોરૂપ ભવનના અભાવની દૃષ્ટિને લીધે (અર્થાત્ આત્મા પરદ્રવ્યોના ભાવોરૂપે નથી—એમ દેખતો હોવાથી) નિષ્કંપ વર્તતો થકો, [વિશુદ્ધઃ એવ લસતિ] શુદ્ધ જ વિરાજે છે.

ભાવાર્થ :—એકાંતવાદી સર્વ પરભાવોને પોતારૂપ જાણીને પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવથી ચ્યુત થયો થકો સર્વત્ર (સર્વ પરભાવોમાં) સ્વેચ્છાચારીપણે નિઃશંક રીતે વર્તે છે; અને સ્યાદ્વાદી તો, પરભાવોને જાણતાં છતાં, પોતાના શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વભાવને સર્વ પરભાવોથી ભિન્ન અનુભવતો થકો શોભે છે.

આ પ્રમાણે પરભાવ-અપેક્ષાથી નાસ્તિત્વનો ભંગ કહ્યો. ૨૫૯.

(હવે તેરમા ભંગના કળશરૂપે કાવ્ય કહેવામાં આવે છે :—)

શ્લોકાર્થ :—[પશુઃ] પશુ અર્થાત્ એકાંતવાદી અજ્ઞાની, [પ્રાદુર્ભાવ-વિરામ-મુદ્રિત-વહત્-જ્ઞાન-અંશ-નાના-આત્મના નિર્જ્ઞાનાત્] ઉત્પાદ-વ્યયથી લક્ષિત એવા જે વહેતા (—પરિણમતા) જ્ઞાનના અંશો તે-રૂપ અનેકાત્મકપણા વડે જ (આત્માનો) નિર્ણય અર્થાત્ જ્ઞાન કરતો થકો, [ક્ષણભઙ્ગ-સઙ્ગ-પતિતઃ] *ક્ષણભંગના સંગમાં પડેલો, [પ્રાયઃ નશ્યતિ] બાહુલ્યપણે નાશ પામે છે; [સ્યાદ્વાદી તુ] અને સ્યાદ્વાદી તો [ચિદ્-આત્મના ચિદ્-વસ્તુ નિત્ય-ઉદિતં પરિમૃશન્] ચૈતન્યાત્મકપણા વડે ચૈતન્યવસ્તુને નિત્ય-ઉદિત અનુભવતો થકો, [ટઙ્કોત્કીર્ણ-ઘન-સ્વભાવ-મહિમ જ્ઞાનં ભવન્] ટંકોત્કીર્ણઘનસ્વભાવ (—ટંકોત્કીર્ણપિંડરૂપ સ્વભાવ) જેનો મહિમા છે એવા જ્ઞાનરૂપ વર્તતો, [જીવતિ] જીવે છે.

ભાવાર્થ :—એકાંતવાદી જ્ઞેયોના આકાર અનુસાર જ્ઞાનને ઊપજતું-વિણસતું દેખીને,

★ ક્ષણભંગ = ક્ષણે ક્ષણે થતો નાશ; ક્ષણભંગુરતા; અનિત્યતા.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ટઙ્કોત્કીર્ણવિશુદ્ધબોધવિસરાકારાત્મતત્ત્વાશયા
વાઙ્ચત્યુચ્છલદચ્છચિત્પરિણતેર્ભિન્નં પશુઃ કિઙ્ચન ।
જ્ઞાનં નિત્યમનિત્યતાપરિણમેઽપ્યાસાદયત્યુઙ્ગલં
સ્યાદ્વાદી તદનિત્યતાં પરિમૃશંશ્ચિદ્વસ્તુવૃત્તિક્રમાત્ ॥૨૬૧॥

અનિત્ય પર્યાયો દ્વારા આત્માને સર્વથા અનિત્ય માનતો થકો, પોતાને નષ્ટ કરે છે; અને સ્યાદ્વાદી તો, જોકે જ્ઞાન જ્ઞેયો અનુસાર ઊપજે-વિણસે છે તોપણ, ચૈતન્યભાવનો નિત્ય ઉદય અનુભવતો થકો જીવે છે—નાશ પામતો નથી.

આ પ્રમાણે નિત્યત્વનો ભંગ કહ્યો. ૨૬૦.

(હવે ચૌદમા ભંગના કળશરૂપે કાવ્ય કહેવામાં આવે છે :—)

શ્લોકાર્થ :—[પશુઃ] પશુ અર્થાત્ એકાંતવાદી અજ્ઞાની, [ટઙ્કોત્કીર્ણ-વિશુદ્ધબોધ-વિસર-આકાર-આત્મ-તત્ત્વ-આશયા] ટંકોત્કીર્ણ વિશુદ્ધ જ્ઞાનના ફેલાવરૂપ એક-આકાર (સર્વથા નિત્ય) આત્મતત્ત્વની આશાથી, [ઉચ્છલત્-અચ્છ-ચિત્પરિણતેઃ ભિન્નં કિઙ્ચન વાઙ્ચતિ] ઊછળતી નિર્મળ ચૈતન્યપરિણતિથી જુદું કાંઈક (આત્મતત્ત્વને) ઈચ્છે છે (પરંતુ એવું કોઈ આત્મતત્ત્વ છે નહિ); [સ્યાદ્વાદી] અને સ્યાદ્વાદી તો, [ચિદ્-વસ્તુ-વૃત્તિ-ક્રમાત્ તદ્-અનિત્યતાં પરિમૃશન્] ચૈતન્યવસ્તુની વૃત્તિના (—પરિણતિના, પર્યાયના) ક્રમ દ્વારા તેની અનિત્યતાને અનુભવતો થકો, [નિત્યમ્ જ્ઞાનં અનિત્યતાપરિણમે અપિ ઝ્ઞલમ્ આસાદયતિ] નિત્ય એવા જ્ઞાનને અનિત્યતાથી વ્યાપ્ત છતાં ઉજ્જવળ (—નિર્મળ) માને છે—અનુભવે છે.

ભાવાર્થ :—એકાંતવાદી જ્ઞાનને સર્વથા એકાકાર-નિત્ય પ્રાપ્ત કરવાની વાંછાથી, ઊપજતી-વિણસતી ચૈતન્યપરિણતિથી જુદું કાંઈક જ્ઞાનને ઈચ્છે છે; પરંતુ પરિણામ સિવાય જુદો કોઈ પરિણામી તો હોતો નથી. સ્યાદ્વાદી તો એમ માને છે કે—જોકે દ્રવ્યે જ્ઞાન નિત્ય છે તોપણ ક્રમશઃ ઊપજતી-વિણસતી ચૈતન્યપરિણતિના ક્રમને લીધે જ્ઞાન અનિત્ય પણ છે; એવો જ વસ્તુસ્વભાવ છે.

આ પ્રમાણે અનિત્યત્વનો ભંગ કહ્યો. ૨૬૧.

‘પૂર્વોક્ત રીતે અનેકાંત, અજ્ઞાનથી મૂઠ થયેલા જીવોને જ્ઞાનમાત્ર આત્મતત્ત્વ પ્રસિદ્ધ કરી દે છે—સમજાવી દે છે’ એવા અર્થનું કાવ્ય હવે કહેવામાં આવે છે :—

(અનુષ્ટુભ)

इत्यज्ञानविमूढानां ज्ञानमात्रं प्रसाधयन् ।
आत्मतत्त्वमनेकान्तः स्वयमेवानुभूयते ॥२६२॥

(અનુષ્ટુભ)

एवं तत्त्वव्यवस्थित्या स्वं व्यवस्थापयन् स्वयम् ।
अलङ्घ्यं शासनं जैनमनेकान्तो व्यवस्थितः ॥२६३॥

શ્લોકાર્થ :—[इति] આ રીતે [अनेकान्तः] અનેકાંત અર્થાત્ સ્યાદ્વાદ [अज्ञान-विमूढानां ज्ञानमात्रं आत्मतत्त्वम् प्रसाधयन्] અજ્ઞાનમૂઢ પ્રાણીઓને જ્ઞાનમાત્ર આત્મતત્ત્વ પ્રસિદ્ધ કરતો [स्वयमेव अनुभूयते] સ્વયમેવ અનુભવાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનમાત્ર આત્મવસ્તુ અનેકાંતમય છે. પરંતુ અનાદિ કાળથી પ્રાણીઓ પોતાની મેળે અથવા તો એકાંતવાદનો ઉપદેશ સાંભળીને જ્ઞાનમાત્ર આત્મતત્ત્વ સંબંધી અનેક પ્રકારે પક્ષપાત કરી જ્ઞાનમાત્ર આત્મતત્ત્વનો નાશ કરે છે. તેમને (અજ્ઞાની જીવોને) સ્યાદ્વાદ જ્ઞાનમાત્ર આત્મતત્ત્વનું અનેકાંતસ્વરૂપપણું પ્રગટ કરે છે—સમજાવે છે. જો પોતાના આત્મા તરફ દેખી અનુભવ કરી જોવામાં આવે તો (સ્યાદ્વાદના ઉપદેશ અનુસાર) જ્ઞાનમાત્ર આત્મવસ્તુ આપોઆપ અનેક ધર્મોવાળી પ્રત્યક્ષ અનુભવગોચર થાય છે. માટે હે પ્રવીણ પુરુષો! તમે જ્ઞાનને તત્સ્વરૂપ, અતત્સ્વરૂપ, એકસ્વરૂપ, અનેકસ્વરૂપ, પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી સત્સ્વરૂપ, પરના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી અસત્સ્વરૂપ, નિત્યસ્વરૂપ, અનિત્યસ્વરૂપ ઇત્યાદિ અનેક ધર્મસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ અનુભવગોચર કરી પ્રતીતિમાં લાવો. એ જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. સર્વથા એકાંત માનવું તે મિથ્યાજ્ઞાન છે. ૨૬૨.

‘पूर्वोक्त रीते वस्तुनું स्वरूप અનેકાંતમય હોવાથી અનેકાંત અર્થાત્ સ્યાદ્વાદ સિદ્ધ થયો’ એવા અર્થનું કાવ્ય હવે કહેવામાં આવે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[एवं] આ રીતે [अनेकान्तः] અનેકાંત—[जैनम् अलङ्घ्यं शासनम्] કે જે જિનદેવનું અલંઘ્ય (કોઈથી તોડી ન શકાય એવું) શાસન છે તે—[तत्त्व-व्यवस्थित्या] વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપની વ્યવસ્થિતિ (વ્યવસ્થા) વડે [स्वयम् स्वं व्यवस्थापयन्] પોતે પોતાને સ્થાપિત કરતો થકો [व्यवस्थितः] સ્થિત થયો—નિશ્ચિત ઠયો—સિદ્ધ થયો.

ભાવાર્થ :—અનેકાંત અર્થાત્ સ્યાદ્વાદ, જેવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે તેવું જ સ્થાપન કરતો થકો, આપોઆપ સિદ્ધ થયો. તે અનેકાંત જ નિર્બાધ જિનમત છે અને યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિનો કહેનાર છે. કાંઈ કોઈએ અસત્ કલ્પનાથી વચનમાત્ર પ્રલાપ કર્યો નથી. માટે હે નિપુણ પુરુષો!

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પરિશિષ્ટ

૬૦૮

નન્વનેકાન્તમયસ્યાપિ કિમર્થમત્રાત્મનો જ્ઞાનમાત્રતયા વ્યપદેશઃ ? લક્ષણપ્રસિદ્ધ્યા લક્ષ્યપ્રસિદ્ધ્યર્થમ્ । આત્મનો હિ જ્ઞાનં લક્ષણં, તદસાધારણગુણત્વાત્ । તેન જ્ઞાનપ્રસિદ્ધ્યા તલ્લક્ષ્યસ્યાત્મનઃ પ્રસિદ્ધિઃ । નનુ કિમનયા લક્ષણપ્રસિદ્ધ્યા, લક્ષ્યમેવ પ્રસાધનીયમ્ । નાપ્રસિદ્ધલક્ષણસ્ય લક્ષ્યપ્રસિદ્ધિઃ, પ્રસિદ્ધલક્ષણસ્યૈવ તત્પ્રસિદ્ધિઃ । નનુ કિં તલ્લક્ષ્યં યજ્ઞાનપ્રસિદ્ધ્યા તતો ભિન્નં પ્રસિદ્ધ્યતિ ? ન જ્ઞાનાદ્ભિન્નં લક્ષ્યં, જ્ઞાનાત્મનોર્દ્રવ્યત્વેનાભેદાત્ । તર્હિ કિં કૃતો લક્ષ્યલક્ષણવિભાગઃ ? પ્રસિદ્ધપ્રસાધ્યમાનત્વાત્ કૃતઃ । પ્રસિદ્ધં હિ જ્ઞાનં, જ્ઞાનમાત્રસ્ય

સારી રીતે વિચાર કરી પ્રત્યક્ષ અનુમાન-પ્રમાણથી અનુભવ કરી જુઓ. ૨૬૩.

(આચાર્યદેવ અનેકાંતને હજુ વિશેષ ચર્ચે છે :—)

(પ્રશ્ન :-) આત્મા અનેકાંતમય હોવા છતાં પણ અહીં તેનો જ્ઞાનમાત્રપણે કેમ વ્યપદેશ કરવામાં આવે છે? (આત્મા અનંત ધર્મોવાળો હોવા છતાં તેને જ્ઞાનમાત્રપણે કેમ કહેવામાં આવે છે? જ્ઞાનમાત્ર કહેવાથી તો અન્ય ધર્મોનો નિષેધ સમજાય છે.)

(ઉત્તર :-) લક્ષણની પ્રસિદ્ધિ વડે લક્ષ્યની પ્રસિદ્ધિ કરવા માટે આત્માનો જ્ઞાનમાત્રપણે વ્યપદેશ કરવામાં આવે છે. આત્માનું જ્ઞાન લક્ષણ છે, કારણ કે જ્ઞાન આત્માનો અસાધારણ ગુણ છે (—અન્ય દ્રવ્યોમાં જ્ઞાનગુણ નથી). માટે જ્ઞાનની પ્રસિદ્ધિ વડે તેના લક્ષ્યની—આત્માની—પ્રસિદ્ધિ થાય છે.

(પ્રશ્ન :-) એ લક્ષણની પ્રસિદ્ધિથી શું પ્રયોજન છે? માત્ર લક્ષ્ય જ પ્રસાધ્ય અર્થાત્ પ્રસિદ્ધ કરવાયોગ્ય છે. (માટે લક્ષણને પ્રસિદ્ધ કર્યા વિના માત્ર લક્ષ્યને જ—આત્માને જ—પ્રસિદ્ધ કેમ કરતા નથી?)

(ઉત્તર :-) જેને લક્ષણ અપ્રસિદ્ધ હોય તેને (અર્થાત્ જે લક્ષણને જાણતો નથી એવા અજ્ઞાની જનને) લક્ષ્યની પ્રસિદ્ધિ થતી નથી. જેને લક્ષણ પ્રસિદ્ધ થાય તેને જ લક્ષ્યની પ્રસિદ્ધિ થાય છે. (માટે અજ્ઞાનીને પહેલાં લક્ષણ બતાવીએ ત્યારે તે લક્ષ્યને ગ્રહણ કરી શકે છે.)

(પ્રશ્ન :-) ક્યું તે લક્ષ્ય છે કે જે જ્ઞાનની પ્રસિદ્ધિ વડે તેનાથી (—જ્ઞાનથી) ભિન્ન પ્રસિદ્ધ થાય છે?

(ઉત્તર :-) જ્ઞાનથી ભિન્ન લક્ષ્ય નથી, કારણ કે જ્ઞાન અને આત્માને દ્રવ્યપણે અભેદ છે.

(પ્રશ્ન :-) તો પછી લક્ષણ અને લક્ષ્યનો વિભાગ શા માટે કરવામાં આવ્યો?

★ વ્યપદેશ = કથન; નામ.

૬૧૦

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

સ્વસંવેદનસિદ્ધત્વાત્: તેન પ્રસિદ્ધેન પ્રસાધ્યમાનસ્તદવિનાભૂતાનન્તધર્મસમુદયમૂર્તિરાત્મા । તતો જ્ઞાનમાત્રાચલિતનિખાતયા દૃષ્ટ્યા ક્રમાક્રમપ્રવૃત્તં તદવિનાભૂતં અનન્તધર્મજાતં યદ્યાવલ્લક્ષ્યતે તત્તાવત્સમસ્તમેવૈકઃ યત્વાત્મા । એતદર્થમેવાત્રાસ્ય જ્ઞાનમાત્રતયા વ્યપદેશઃ । નનુ ક્રમાક્રમપ્રવૃત્તાનન્તધર્મમયસ્યાત્મનઃ કથં જ્ઞાનમાત્રત્વમ્ ? પરસ્પરવ્યતિરિક્તાનન્તધર્મસમુદાય-પરિણતૈકજ્ઞપ્તિમાત્રભાવરૂપેણ સ્વયમેવ ભવનાત્ । અત એવાસ્ય જ્ઞાનમાત્રૈકભાવાન્તઃપાતિન્યોઽનન્તાઃ

(ઉત્તર :—) પ્રસિદ્ધત્વ અને *પ્રસાધ્યમાનત્વને લીધે લક્ષણ અને લક્ષ્યનો વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાન પ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે જ્ઞાનમાત્રને સ્વસંવેદનથી સિદ્ધપણું છે (અર્થાત્ જ્ઞાન સર્વ પ્રાણીઓને સ્વસંવેદનરૂપ અનુભવમાં આવે છે); તે પ્રસિદ્ધ એવા જ્ઞાન વડે પ્રસાધ્યમાન, તદ્-અવિનાભૂત (—જ્ઞાનની સાથે અવિનાભાવી સંબંધવાળા) અનંત ધર્મોના સમુદાયરૂપ મૂર્તિ આત્મા છે. (જ્ઞાન પ્રસિદ્ધ છે; અને જ્ઞાન સાથે જેમનો અવિનાભાવી સંબંધ છે એવા અનંત ધર્મોના સમુદાયસ્વરૂપ આત્મા તે જ્ઞાન વડે પ્રસાધ્યમાન છે.) માટે જ્ઞાનમાત્રમાં અચલિતપણે સ્થાપેલી દૃષ્ટિ વડે, ક્રમરૂપ અને અક્રમરૂપ પ્રવર્તતો, તદ્-અવિનાભૂત (—જ્ઞાનની સાથે અવિનાભાવી સંબંધવાળો) અનંતધર્મસમૂહ જે કાંઈ જેવડો લક્ષિત થાય છે, તે સઘળોય ખરેખર એક આત્મા છે.

આ કારણે જ અહીં આત્માનો જ્ઞાનમાત્રપણે વ્યપદેશ છે.

(પ્રશ્ન :—) જેમાં ક્રમ અને અક્રમે પ્રવર્તતા અનંત ધર્મો છે એવા આત્માને જ્ઞાનમાત્રપણું કઈ રીતે છે?

(ઉત્તર :—) પરસ્પર ભિન્ન એવા અનંત ધર્મોના સમુદાયરૂપે પરિણત એક જ્ઞપ્તિમાત્ર ભાવરૂપે પોતે જ હોવાથી (અર્થાત્ પરસ્પર ભિન્ન એવા અનંત ધર્મોના સમુદાયરૂપે પરિણમેલી જે એક જાણનક્રિયા તે જાણનક્રિયામાત્ર ભાવરૂપે પોતે જ હોવાથી) આત્માને જ્ઞાનમાત્રપણું છે. માટે જ તેને જ્ઞાનમાત્ર એક ભાવની અંતઃપાતિની (—જ્ઞાનમાત્ર એક ભાવની અંદર પડનારી અર્થાત્ જ્ઞાનમાત્ર એક ભાવની અંદર આવી જતી—) અનંત શક્તિઓ ઊછળે છે. (આત્માના જેટલા ધર્મો છે તે બધાયને, લક્ષણભેદે ભેદ હોવા છતાં, પ્રદેશભેદ નથી; આત્માના એક પરિણામમાં બધાય ધર્મોનું પરિણમન રહેલું છે. તેથી આત્માના એક જ્ઞાનમાત્ર ભાવની અંદર અનંત શક્તિઓ રહેલી છે. માટે જ્ઞાનમાત્ર ભાવમાં—જ્ઞાનમાત્ર ભાવસ્વરૂપ આત્મામાં—અનંત શક્તિઓ ઊછળે છે.) તેમાંની કેટલીક શક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે :—આત્મદ્રવ્યને કારણભૂત એવા ચૈતન્યમાત્ર ભાવનું ધારણ જેનું લક્ષણ અર્થાત્ સ્વરૂપ છે એવી જીવત્વશક્તિ. (આત્મદ્રવ્યને

★ પ્રસાધ્યમાન = પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતું હોય તે. (જ્ઞાન પ્રસિદ્ધ છે અને આત્મા પ્રસાધ્યમાન છે.)

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પરિશિષ્ટ

૬૧૧

શક્તયઃ ઉત્પ્લવન્તે। આત્મદ્રવ્યહેતુભૂતચૈતન્યમાત્રભાવધારણલક્ષણા જીવત્વશક્તિઃ ૧। અજડત્વાત્મિકા ચિત્તિશક્તિઃ ૨। અનાકારોપયોગમયી દૃશિશક્તિઃ ૩। સાકારોપયોગમયી જ્ઞાનશક્તિઃ ૪। અનાકુલત્વલક્ષણા સુખશક્તિઃ ૫। સ્વરૂપનિર્વર્તનસામર્થ્યરૂપા વીર્ય-શક્તિઃ ૬। અખણ્ડિતપ્રતાપસ્વાતન્ત્ર્યશાલિત્વલક્ષણા પ્રભુત્વશક્તિઃ ૭। સર્વભાવવ્યાપકૈક-ભાવરૂપા વિભુત્વશક્તિઃ ૮। વિશ્વવિશ્વસામાન્યભાવપરિણતાત્મદર્શનમયી સર્વદર્શિત્વશક્તિઃ ૯। વિશ્વવિશ્વવિશેષભાવપરિણતાત્મજ્ઞાનમયી સર્વજ્ઞત્વશક્તિઃ ૧૦। નીરૂપાત્મપ્રદેશપ્રકાશમાન-લોકાલોકાકારમેચકોપયોગલક્ષણા સ્વચ્છત્વશક્તિઃ ૧૧। સ્વયમ્પ્રકાશમાનવિશદસ્વ-સંવિત્તિમયી પ્રકાશશક્તિઃ ૧૨। ક્ષેત્રકાલાનવચ્છિન્નચિદ્વિલાસાત્મિકા અસદ્કુચિતવિકાશત્વ-

કારણભૂત એવા ચૈતન્યમાત્રભાવરૂપી ભાવપ્રાણનું ધારણ કરવું જેનું લક્ષણ છે એવી જીવત્વ નામની શક્તિ જ્ઞાનમાત્ર ભાવમાં-આત્મામાં-ઉછળે છે.) ૧. અજડત્વ-સ્વરૂપ ચિત્તિશક્તિ. (અજડત્વ અર્થાત્ ચૈતન્ય જેનું સ્વરૂપ છે એવી ચિત્તિશક્તિ.) ૨. અનાકાર ઉપયોગમયી દૃશિશક્તિ. (જેમાં જ્ઞેયરૂપ આકાર અર્થાત્ વિશેષ નથી એવા દર્શનોપયોગમયી-સત્તામાત્ર પદાર્થમાં ઉપયુક્ત થવામયી-દૃશિશક્તિ અર્થાત્ દર્શન-ક્રિયારૂપ શક્તિ.) ૩. સાકાર ઉપયોગમયી જ્ઞાનશક્તિ. (જે જ્ઞેય પદાર્થોના વિશેષોરૂપ આકારોમાં ઉપયુક્ત થાય છે એવી જ્ઞાનોપયોગમયી જ્ઞાનશક્તિ.) ૪. અનાકુળતા જેનું લક્ષણ અર્થાત્ સ્વરૂપ છે એવી સુખશક્તિ. ૫. સ્વરૂપની (-આત્મસ્વરૂપની) રચનાના સામર્થ્યરૂપ વીર્યશક્તિ. ૬. જેનો પ્રતાપ અખંડિત છે અર્થાત્ કોઈથી ખંડિત કરી શકાતો નથી એવા સ્વાતંત્ર્યથી (-સ્વાધીનતાથી) શોભાયમાનપણું જેનું લક્ષણ છે એવી પ્રભુત્વશક્તિ. ૭. સર્વ ભાવોમાં વ્યાપક એવા એક ભાવરૂપ વિભુત્વશક્તિ. (જેમ કે, જ્ઞાનરૂપી એક ભાવ સર્વ ભાવોમાં વ્યાપે છે.) ૮. સમસ્ત વિશ્વના સામાન્ય ભાવને દેખવારૂપે (અર્થાત્ સર્વ પદાર્થોના સમૂહરૂપ લોકાલોકને સત્તામાત્ર ગ્રહવારૂપે) પરિણમતા એવા આત્મદર્શનમયી સર્વદર્શિત્વશક્તિ. ૯. સમસ્ત વિશ્વના વિશેષ ભાવોને જાણવારૂપે પરિણમતા એવા આત્મજ્ઞાનમયી સર્વજ્ઞ-ત્વશક્તિ. ૧૦. અમૂર્તિક આત્મપ્રદેશોમાં પ્રકાશમાન લોકાલોકના આકારોથી મેચક (અર્થાત્ અનેક-આકારરૂપ) એવો ઉપયોગ જેનું લક્ષણ છે એવી સ્વચ્છત્વશક્તિ. (જેમ દર્પણની સ્વચ્છત્વશક્તિથી તેના પર્યાયમાં ઘટપટાદિ પ્રકાશે છે, તેમ આત્માની સ્વચ્છત્વ-શક્તિથી તેના ઉપયોગમાં લોકાલોકના આકારો પ્રકાશે છે.) ૧૧. સ્વયં પ્રકાશમાન વિશદ (-સ્પષ્ટ) એવા સ્વસંવેદનમયી (-સ્વાનુભવમયી) પ્રકાશશક્તિ. ૧૨. ક્ષેત્ર અને કાળથી અમર્યાદિત એવા ચિદ્વિલાસસ્વરૂપ (-ચૈતન્યના વિલાસસ્વરૂપ) અસંકુચિતવિકાસત્વ-

૬૧૨

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

શક્તિ: ૧૩। અન્યાક્રિયમાણાન્યાકારકૈકદ્રવ્યાત્મિકા અકાર્યકારણત્વશક્તિ: ૧૪। પરાત્મ-
નિમિત્તક્ષેયજ્ઞાનાકારગ્રહણગ્રાહણસ્વભાવરૂપા પરિણમ્યપરિણામકત્વશક્તિ: ૧૫। અન્યૂનાતિ-
રિક્તસ્વરૂપનિયતત્વરૂપા ત્યાગોપાદાનશૂન્યત્વશક્તિ: ૧૬। ષટ્સ્થાનપતિતવૃદ્ધિહાનિ-
પરિણતસ્વરૂપપ્રતિષ્ઠત્વકારણવિશિષ્ટગુણાત્મિકા અગુરુલઘુત્વશક્તિ: ૧૭। ક્રમાક્રમવૃત્ત-
વૃત્તિત્વલક્ષણા ઉત્પાદવ્યયધ્રુવત્વશક્તિ: ૧૮। દ્રવ્યસ્વભાવભૂતધ્રૌવ્યવ્યયોત્પાદાલિઙ્ગિતસદૃશ-
વિસદૃશરૂપૈકાસ્તિત્વમાત્રમયી પરિણામશક્તિ: ૧૯। કર્મબંધવ્યપગમવ્યજ્જિતસહજસ્પર્શાદિ-
શૂન્યાત્મપ્રદેશાત્મિકા અમૂર્તત્વશક્તિ: ૨૦। સકલકર્મકૃતજ્ઞાતૃત્વમાત્રાતિરિક્તપરિણામ-

શક્તિ. ૧૩. જે અન્યથી કરાતું નથી અને અન્યને કરતું નથી એવા એક દ્રવ્યસ્વરૂપ અકાર્યકારણત્વશક્તિ. (જે અન્યનું કાર્ય નથી અને અન્યનું કારણ નથી એવું જે એક દ્રવ્ય તે-સ્વરૂપ અકાર્યકારણત્વશક્તિ.) ૧૪. પર અને પોતે જેમનાં નિમિત્ત છે એવા જ્ઞેયાકારો તથા જ્ઞાનાકારોને ગ્રહણ કરવાના અને ગ્રહણ કરાવવાના સ્વભાવરૂપ પરિણમ્ય-પરિણામકત્વશક્તિ. (પર જેમનાં કારણ છે એવા જ્ઞેયાકારોને ગ્રહણ કરવાના અને પોતે જેમનું કારણ છે એવા જ્ઞાનાકારોને ગ્રહણ કરાવવાના સ્વભાવરૂપ પરિણમ્યપરિણામકત્વશક્તિ.) ૧૫. જે ઘટતું-વધતું નથી એવા સ્વરૂપમાં નિયતત્વરૂપ (-નિશ્ચિતપણે જેમનું તેમ રહેવારૂપ-) ત્યાગોપાદાનશૂન્યત્વશક્તિ. ૧૬. ષટ્સ્થાનપતિત વૃદ્ધિહાનિરૂપે પરિણમતો, સ્વરૂપ-પ્રતિષ્ઠત્વના કારણરૂપ (-વસ્તુને સ્વરૂપમાં રહેવાનાકારણરૂપ) એવો જે વિશિષ્ટ (-ખાસ) ગુણ તે-સ્વરૂપ અગુરુલઘુત્વશક્તિ. [આ ષટ્-સ્થાનપતિત વૃદ્ધિહાનિનું સ્વરૂપ 'ગોમ્મટસાર' શાસ્ત્રમાંથી જાણવું. અવિભાગપરિચ્છેદોની સંખ્યારૂપ ષટ્સ્થાનોમાં પડતી—સમાવેશ પામતી—વસ્તુસ્વભાવની વૃદ્ધિહાનિ જેનાથી (-જે ગુણથી) થાય છે અને જે (ગુણ) વસ્તુને સ્વરૂપમાં ટકવાનું કારણ છે એવો કોઈ ગુણ આત્મામાં છે; તેને અગુરુલઘુત્વગુણ કહેવામાં આવે છે. આવી અગુરુલઘુત્વશક્તિ પણ આત્મામાં છે.] ૧૭. ક્રમવૃત્તિરૂપ અને અક્રમવૃત્તિરૂપ વર્તન જેનું લક્ષણ છે એવી ઉત્પાદવ્યયધ્રુવત્વશક્તિ. (ક્રમવૃત્તિરૂપ પર્યાય ઉત્પાદવ્યયરૂપ છે અને અક્રમવૃત્તિરૂપ ગુણ ધ્રુવત્વરૂપ છે.) ૧૮. દ્રવ્યના સ્વભાવભૂત ધ્રૌવ્ય-વ્યય-ઉત્પાદથી આલિંગિત (-સ્પર્શિત), સદૃશ અને વિસદૃશ જેનું રૂપ છે એવા એક અસ્તિત્વમાત્રમયી પરિણામશક્તિ. ૧૯. કર્મબંધના અભાવથી વ્યક્ત કરવામાં આવતા, સહજ, સ્પર્શાદિશૂન્ય (-સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણથી રહિત) એવા આત્મપ્રદેશોસ્વરૂપ અમૂર્તત્વશક્તિ. ૨૦. સમસ્ત, કર્મથી કરવામાં આવતા, જ્ઞાતૃત્વમાત્રથી જુદા જે પરિણામો તે પરિણામોના કરણના *ઉપરમસ્વરૂપ (તે પરિણામોના કરવાની નિવૃત્તિસ્વરૂપ) અકર્તૃત્વશક્તિ.

★ ઉપરમ = અટકવું તે; નિવૃત્તિ; અંત; અભાવ.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પરિશિષ્ટ

૬૧૩

કરણોપરમાત્મિકા અકર્તૃત્વશક્તિ: ૨૧। સકલકર્મકૃતજ્ઞાતૃત્વમાત્રાતિરિક્તપરિણામાનુભવો-
પરમાત્મિકા અભોક્તૃત્વશક્તિ: ૨૨। સકલકર્મોપરમપ્રવૃત્તાત્મપ્રદેશનૈષ્પન્દ્યરૂપા નિષ્ક્રિયત્વ-
શક્તિ: ૨૩। આસંસારસંહરણવિસ્તરણલક્ષિતકિચ્ચિદૂનચરમશરીરપરિમાણાવસ્થિતલોકાકાશ-
સમ્મિતાત્માવયવત્વલક્ષણા નિયતપ્રદેશત્વશક્તિ: ૨૪। સર્વશરીરૈકસ્વરૂપાત્મિકા સ્વધર્મ-
વ્યાપકત્વશક્તિ: ૨૫। સ્વપરસમાનાસમાનસમાનાસમાનત્રિવિધભાવધારણાત્મિકા સાધારણા-
સાધારણસાધારણાસાધારણધર્મત્વશક્તિ: ૨૬। વિલક્ષણાનન્તસ્વભાવભાવિતૈકભાવલક્ષણા અનન્ત-
ધર્મત્વશક્તિ: ૨૭। તદતદ્રૂપમયત્વલક્ષણા વિરુદ્ધધર્મત્વશક્તિ: ૨૮। તદ્રૂપભવનરૂપા તત્ત્વ-
શક્તિ: ૨૯। અતદ્રૂપભવનરૂપા અતત્ત્વશક્તિ: ૩૦। અનેકપર્યાયવ્યાપકૈકદ્રવ્યમયત્વરૂપા એકત્વ-

(જે શક્તિથી આત્મા જ્ઞાતાપણા સિવાયના, કર્મથી કરવામાં આવતા પરિણામોનો કર્તા થતો નથી, એવી અકર્તૃત્વ નામની એક શક્તિ આત્મામાં છે.) ૨૧. સમસ્ત, કર્મથી કરવામાં આવતા, જ્ઞાતૃત્વમાત્રથી જુદા પરિણામોના અનુભવના (-ભોગવટાના) ઉપરમસ્વરૂપ અભોક્તૃત્વશક્તિ. ૨૨. સમસ્ત કર્મના ઉપરમથી પ્રવર્તતી આત્મપ્રદેશોની નિષ્પન્દતાસ્વરૂપ (-અકંપતાસ્વરૂપ) નિષ્ક્રિયત્વશક્તિ. (સકળ કર્મનો અભાવ થાય ત્યારે પ્રદેશોનું કંપન મટી જાય છે માટે નિષ્ક્રિયત્વશક્તિ પણ આત્મામાં છે.) ૨૩. જે અનાદિ સંસારથી માંડીને સંકોચવિસ્તારથી લક્ષિત છે અને જે ચરમ શરીરના પરિમાણથી કાંઈક ઊણા પરિમાણે અવસ્થિત થાય છે એવું લોકાકાશના માપ જેટલા માપવાળું આત્મ-અવયવપણું જેનું લક્ષણ છે એવી નિયતપ્રદેશત્વશક્તિ. (આત્માના લોકપરિમાણ અસંખ્ય પ્રદેશો નિયત જ છે. તે પ્રદેશો સંસાર-અવસ્થામાં સંકોચવિસ્તાર પામે છે અને મોક્ષ-અવસ્થામાં ચરમ શરીર કરતાં કાંઈક ઓછા પરિમાણે સ્થિત રહે છે.) ૨૪. સર્વ શરીરોમાં એકસ્વરૂપાત્મક એવી સ્વધર્મવ્યાપકત્વશક્તિ. (શરીરના ધર્મરૂપ ન થતાં પોતાના ધર્મોમાં વ્યાપવારૂપ શક્તિ તે સ્વધર્મવ્યાપકત્વશક્તિ.) ૨૫. સ્વ-પરના સમાન, અસમાન અને સમાનાસમાન એવા ત્રણ પ્રકારના ભાવોના ધારણસ્વરૂપ સાધારણ-અસાધારણ-સાધારણાસાધારણધર્મત્વશક્તિ. ૨૬. વિલક્ષણ (-પરસ્પર ભિન્ન લક્ષણોવાળા) અનંત સ્વભાવોથી ભાવિત એવો એક ભાવ જેનું લક્ષણ છે એવી અનંત-ધર્મત્વશક્તિ. ૨૭. તદ્દરૂપમયપણું અને અતદ્દરૂપમયપણું જેનું લક્ષણ છે એવી વિરુદ્ધધર્મત્વશક્તિ. ૨૮. તદ્દરૂપ ભવનરૂપ એવી તત્ત્વશક્તિ. (તત્સ્વરૂપ હોવારૂપ અથવા તત્સ્વરૂપ પરિણમનરૂપ એવી તત્ત્વશક્તિ આત્મામાં છે. આ શક્તિથી ચેતન ચેતનપણે રહે છે—પરિણમે છે.) ૨૯. અતદ્દરૂપ ભવનરૂપ એવી અતત્ત્વશક્તિ. (તત્સ્વરૂપ ન હોવારૂપ અથવા તત્સ્વરૂપે નહિ પરિણમવારૂપ અતત્ત્વશક્તિ આત્મામાં છે. આ શક્તિથી ચેતન જડરૂપ થતો નથી.) ૩૦. અનેક પર્યાયોમાં

શક્તિ: ૩૧। એકદ્રવ્યવ્યાપ્યાનેકપર્યાયમયત્વરૂપા અનેકત્વશક્તિ: ૩૨। ભૂતાવસ્થત્વરૂપા ભાવ-
શક્તિ: ૩૩। શૂન્યાવસ્થત્વરૂપા અભાવશક્તિ: ૩૪। ભવત્પર્યાયવ્યયરૂપા ભાવાભાવશક્તિ: ૩૫।
અભવત્પર્યાયોદયરૂપા અભાવભાવશક્તિ: ૩૬। ભવત્પર્યાયભવનરૂપા ભાવભાવશક્તિ: ૩૭।
અભવત્પર્યાયાભવનરૂપા અભાવાભાવશક્તિ: ૩૮। કારકાનુગતક્રિયાનિષ્ક્રાન્તભવનમાત્રમયી
ભાવશક્તિ: ૩૯। કારકાનુગતભવત્તારૂપભાવમયી ક્રિયાશક્તિ: ૪૦। પ્રાપ્યમાણસિદ્ધરૂપ-
ભાવમયી કર્મશક્તિ: ૪૧। ભવત્તારૂપસિદ્ધરૂપભાવભાવકત્વમયી કર્તૃશક્તિ: ૪૨। ભવદ્વાવ-
ભવનસાધકતમત્વમયી કરણશક્તિ: ૪૩। સ્વયં દીયમાનભાવોપેયત્વમયી સમ્પ્રદાનશક્તિ: ૪૪।
ઉત્પાદવ્યયાલિદ્ધિતભાવાપાયનિરપાયધ્રુવત્વમયી અપાદાનશક્તિ: ૪૫। ભાવ્યમાનભાવાધારત્વમયી
અધિકરણશક્તિ: ૪૬। સ્વભાવમાત્રસ્વસ્વામિત્વમયી સમ્બન્ધશક્તિ: ૪૭।

વ્યાપક એવા એકદ્રવ્યમયપણારૂપ એકત્વશક્તિ. ૩૧. એક દ્રવ્યથી વ્યાપ્ય (વ્યાપાવાયોગ્ય) જે
અનેક પર્યાયો તે-મયપણારૂપ અનેકત્વશક્તિ. ૩૨. વિદ્યમાન-અવસ્થાવાળાપણારૂપ ભાવશક્તિ.
(અમુક અવસ્થા જેમાં વિદ્યમાન હોય એવાપણારૂપ ભાવશક્તિ.) ૩૩. શૂન્ય (-અવિદ્યમાન)
અવસ્થાવાળાપણારૂપ અભાવશક્તિ. (અમુક અવસ્થા જેમાં અવિદ્યમાન હોય એવાપણારૂપ
અભાવશક્તિ.) ૩૪. ભવતા (-વર્તતા, થતા, પરિણમતા) પર્યાયના વ્યયરૂપ
ભાવાભાવશક્તિ. ૩૫. નહિ ભવતા (નહિ વર્તતા) પર્યાયના ઉદયરૂપ અભાવભાવશક્તિ. ૩૬.
ભવતા (વર્તતા) પર્યાયના ભવનરૂપ (વર્તવારૂપ, પરિણમવારૂપ) ભાવભાવશક્તિ. ૩૭.
નહિ ભવતા (નહિ વર્તતા) પર્યાયના અભવનરૂપ (નહિ વર્તવારૂપ) અભાવાભાવશક્તિ. ૩૮.
(કર્તા, કર્મ આદિ) કારકો અનુસાર જે ક્રિયા તેનાથી રહિત ભવનમાત્રમયી (-હોવામાત્રમયી,
થવામાત્રમયી) ભાવશક્તિ. ૩૯. કારકો અનુસાર થવાપણારૂપ (-પરિણમવાપણારૂપ) જે
ભાવ તે-મયી ક્રિયાશક્તિ. ૪૦. પ્રાપ્ત કરાતો એવો જે સિદ્ધરૂપ ભાવ તે-મયી કર્મશક્તિ. ૪૧.
થવાપણારૂપ અને સિદ્ધરૂપ ભાવના ભાવકપણામયી કર્તૃશક્તિ. ૪૨. ભવતા (-વર્તતા,
થતા) ભાવના ભવનના (-થવાના) સાધકતમપણામયી (-ઉત્કૃષ્ટ સાધકપણામયી, ઉગ્ર
સાધનપણામયી) કરણશક્તિ. ૪૩. પોતાથી દેવામાં આવતો જે ભાવ તેના ઉપેયપણામયી
(-તેને મેળવવાના યોગ્યપણામય, તેને લેવાના પાત્રપણામય) સંપ્રદાનશક્તિ. ૪૪. ઉત્પાદવ્યયથી
આલિંગિત ભાવનો અપાય (-હાનિ, નાશ) થવાથી હાનિ નહિ પામતા એવા ધ્રુવપણામયી
અપાદાનશક્તિ. ૪૫. ભાવ્યમાન (અર્થાત્ ભાવવામાં આવતા) ભાવના આધારપણામયી
અધિકરણશક્તિ. ૪૬. સ્વભાવમાત્ર સ્વ-સ્વામિત્વમયી સંબંધશક્તિ. (પોતાનો ભાવ પોતાનું
સ્વ અને પોતે તેનો સ્વામી—એવા સંબંધમયી સંબંધશક્તિ.) ૪૭.

(વસન્તતિલકા)

ઇત્યાઘનેકનિજશક્તિસુનિર્ભરોઽપિ
યો જ્ઞાનમાત્રમયતાં ન જહાતિ ભાવઃ ।
એવં ક્રમાક્રમવિવર્તિવિવર્તચિત્રં
તદ્રવ્યપર્યાયમયં ચિદિહાસ્તિ વસ્તુ ॥૨૬૪॥

(વસન્તતિલકા)

નૈકાન્તસદ્ગતદશા સ્વયમેવ વસ્તુ-
તત્ત્વવ્યવસ્થિતિમિતિ પ્રવિલોકયન્તઃ ।
સ્યાદ્વાદશુદ્ધિમધિકામધિગમ્ય સન્તો
જ્ઞાનીભવન્તિ જિનનીતિમલદ્વયન્તઃ ॥૨૬૫॥

‘ઇત્યાદિક અનેક શક્તિઓથી યુક્ત આત્મા છે તોપણ તે જ્ઞાનમાત્રપણાને છોડતો નથી’—એવા અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ઇત્યાદિ-અનેક-નિજ-શક્તિ-સુનિર્ભરઃ અપિ] ઇત્યાદિ (—પૂર્વે કહેલી ૪૭ શક્તિઓ વગેરે વગેરે) અનેક નિજ શક્તિઓથી સારી રીતે ભરેલો હોવા છતાં [યઃ ભાવઃ જ્ઞાનમાત્રમયતાં ન જહાતિ] જે ભાવ જ્ઞાનમાત્રમયપણાને છોડતો નથી, [તદ્] એવું તે, [એવં ક્રમ-અક્રમ-વિવર્તિ-વિવર્ત-ચિત્રમ્] પૂર્વોક્ત પ્રકારે ક્રમરૂપે અને અક્રમરૂપે વર્તતા વિવર્તથી (—રૂપાંતરથી, પરિણમનથી) અનેક પ્રકારનું, [દ્રવ્યપર્યાયમયં] દ્રવ્યપર્યાયમય [ચિદ્] ચૈતન્ય (અર્થાત્ એવો તે ચૈતન્યભાવ—આત્મા) [ઇહ] આ લોકમાં [વસ્તુ અસ્તિ] વસ્તુ છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ એમ સમજશે કે આત્માને જ્ઞાનમાત્ર કહ્યો તેથી તે એકસ્વરૂપ જ હશે. પરંતુ એમ નથી. વસ્તુનું સ્વરૂપ દ્રવ્યપર્યાયમય છે. ચૈતન્ય પણ વસ્તુ છે, દ્રવ્યપર્યાયમય છે. તે ચૈતન્ય અર્થાત્ આત્મા અનંત શક્તિઓથી ભરેલો છે અને ક્રમરૂપ તથા અક્રમરૂપ અનેક પ્રકારના પરિણામના વિકારોના સમૂહરૂપ અનેકાકાર થાય છે તોપણ જ્ઞાનને—કે જે અસાધારણ ભાવ છે તેને—છોડતો નથી, તેની સર્વ અવસ્થાઓ—પરિણામો—પર્યાયો જ્ઞાનમય જ છે. ૨૬૪.

‘આ અનેકસ્વરૂપ—અનેકાંતમય—વસ્તુને જેઓ જાણે છે, શ્રદ્ધે છે અને અનુભવે છે, તેઓ જ્ઞાનસ્વરૂપ થાય છે’—એવા આશયનું, સ્યાદ્વાદનું ફળ બતાવતું કાવ્ય હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ઇતિ વસ્તુ-તત્ત્વ-વ્યવસ્થિતિમ્ નૈકાન્ત-સદ્ગત-દશા સ્વયમેવ પ્રવિલોકયન્તઃ] આવી (અનેકાંતાત્મક) વસ્તુતત્ત્વની વ્યવસ્થિતિને અનેકાંત-સંગત (—અનેકાંત સાથે સુસંગત, અનેકાંત

અથાસ્યોપાયોપેયભાવશ્ચિન્ત્યતે—

આત્મવસ્તુનો હિ જ્ઞાનમાત્રત્વેઽપ્યુપાયોપેયભાવો વિદ્યત એવ; તસ્યૈકસ્યાપિ સ્વયં સાધકસિદ્ધરૂપોભયપરિણામિત્વાત્ । તત્ર યત્સાધકં રૂપં સ ઉપાયઃ, યત્સિદ્ધં રૂપં સ ઉપેયઃ । અતોઽસ્યાત્મનોઽનાદિમિથ્યાદર્શનજ્ઞાનચારિત્રૈઃ સ્વરૂપપ્રચ્ચવનાત્ સંસરતઃ સુનિશ્ચલ-પરિગૃહીતવ્યવહારસમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રપાકપ્રકર્ષપરમ્પરયા ક્રમેણ સ્વરૂપમારોપ્યમાણસ્યાન્ત-ર્મગ્નનિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રવિશેષતયા સાધકરૂપેણ તથા પરમપ્રકર્ષમકરિકાધિરૂદ્ધ-

સાથે મેળવાળી) દૃષ્ટિ વડે સ્વયમેવ દેખતા થકા, [સ્યાદ્વાદ-શુદ્ધિમ્ અધિકામ્ અધિગમ્ય] સ્યાદ્વાદની અત્યંત શુદ્ધિને જાણીને, [જિન-નીતિમ્ અલઙ્ગ્યન્તઃ] જિનનીતિને (જિનેશ્વરદેવના માર્ગને) નહિ ઉલ્લંઘતા થકા, [સન્તઃ જ્ઞાનીભવન્તિ] સત્પુરુષો જ્ઞાનસ્વરૂપ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જે સત્પુરુષો અનેકાંત સાથે સુસંગત દૃષ્ટિ વડે અનેકાંતમય વસ્તુસ્થિતિને દેખે છે, તેઓ એ રીતે સ્યાદ્વાદની શુદ્ધિને પામીને—જાણીને, જિનદેવના માર્ગને—સ્યાદ્વાદન્યાયને—નહિ ઉલ્લંઘતા થકા, જ્ઞાનસ્વરૂપ થાય છે. ૨૬૫.

(આ રીતે સ્યાદ્વાદ વિષે કહીને, હવે આચાર્યદેવ ઉપાય-ઉપેયભાવ વિષે થોડું કહે છે :—)

હવે આનો (—જ્ઞાનમાત્ર આત્મવસ્તુનો *ઉપાય-ઉપેયભાવ વિચારવામાં આવે છે (અર્થાત્ આત્મવસ્તુ જ્ઞાનમાત્ર હોવા છતાં તેને ઉપાયપણું અને ઉપેયપણું બન્ને કઈ રીતે ઘટે છે તે વિચારવામાં આવે છે) :—

આત્મવસ્તુને જ્ઞાનમાત્રપણું હોવા છતાં પણ તેને ઉપાય-ઉપેયભાવ (ઉપાય-ઉપેયપણું) છે જ; કારણ કે તે એક હોવા છતાં +પોતે સાધક રૂપે અને સિદ્ધ રૂપે એમ બન્ને રૂપે પરિણમે છે. તેમાં જે સાધક રૂપ છે તે ઉપાય છે અને જે સિદ્ધ રૂપ છે તે ઉપેય છે. માટે, અનાદિ કાળથી મિથ્યાદર્શનજ્ઞાનચારિત્ર વડે (મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર વડે) સ્વરૂપથી ચ્યુત હોવાને લીધે સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં, સુનિશ્ચળપણે ગ્રહણ કરેલાં વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનચારિત્રના પાકના પ્રકર્ષની પરંપરા વડે અનુક્રમે સ્વરૂપમાં આરોહણ કરાવવામાં આવતા આ આત્માને, અંતર્મગ્ન જે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપ ભેદો તે-પણા વડે પોતે સાધક રૂપે

★ ઉપેય એટલે પામવાયોગ્ય, અને ઉપાય એટલે પામવાયોગ્ય જેનાથી પમાય તે. આત્માનું શુદ્ધ (—સર્વ કર્મ રહિત) સ્વરૂપ અથવા મોક્ષ તે ઉપેય છે અને મોક્ષમાર્ગ તે ઉપાય છે.

+ આત્મા પરિણામી છે અને સાધકપણું તથા સિદ્ધપણું એ બન્ને તેના પરિણામ છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પરિશિષ્ટ

૬૧૭

રત્નત્રયાતિશયપ્રવૃત્તસકલકર્મક્ષયપ્રજ્વલિતાસ્ખલિતવિમલસ્વભાવભાવતયા સિદ્ધરૂપેણ ચ સ્વયં પરિણમમાનં જ્ઞાનમાત્રમેકમેવોપાયોપેયભાવં સાધયતિ। એવમુભયત્રાપિ જ્ઞાનમાત્રસ્યાનન્યતયા નિત્યમસ્ખલિતૈકવસ્તુનો નિષ્કમ્પપરિગ્રહણાત્ તત્ક્ષણ એવ મુમુક્ષુણામાસંસારાદલ્બ્ધભૂમિકાનામપિ ભવતિ ભૂમિકાલાભઃ। તતસ્તત્ર નિત્યદુર્લભિતાસ્તે સ્વત એવ ક્રમાક્રમપ્રવૃત્તાનેકાન્તમૂર્તયઃ સાધકભાવસમ્ભવપરમપ્રકર્ષકોટિસિદ્ધિભાવભાજનં ભવન્તિ। યે તુ નેમામન્તર્નીતાનેકાન્ત-જ્ઞાનમાત્રૈકભાવરૂપાં ભૂમિમુપલભન્તે તે નિત્યમજ્ઞાનિનો ભવન્તો જ્ઞાનમાત્રભાવસ્ય સ્વરૂપેણાભવનં

પરિણમતું, તથા પરમ પ્રકર્ષની હદને પામેલા રત્નત્રયની અતિશયતાથી પ્રવર્તેલો જે સકળ કર્મનો ક્ષય તેનાથી પ્રજ્વલિત (દેદીપ્યમાન) થયેલો જે અસ્ખલિત વિમળ સ્વભાવભાવ તે-પણા વડે પોતે સિદ્ધ રૂપે પરિણમતું એવું એક જ જ્ઞાનમાત્ર ઉપાય-ઉપેયભાવ સાધે છે.

(ભાવાર્થ :—આ આત્મા અનાદિ કાળથી મિથ્યાદર્શનજ્ઞાનચારિત્રને લીધે સંસારમાં ભમે છે. તે સુનિશ્ચયપણે ગ્રહણ કરેલાં વ્યવહારસમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રની વૃદ્ધિની પરંપરા વડે અનુક્રમે સ્વરૂપનો અનુભવ જ્યારથી કરે ત્યારથી જ્ઞાન સાધક રૂપે પરિણમે છે, કારણ કે જ્ઞાનમાં નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપ ભેદો અંતર્ભૂત છે. નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રની શરૂઆતથી માંડીને, સ્વરૂપ-અનુભવની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં જ્યાં સુધી નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રની પૂર્ણતા ન થાય, ત્યાં સુધી જ્ઞાનનું સાધક રૂપે પરિણમન છે. જ્યારે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રની પૂર્ણતાથી સમસ્ત કર્મનો નાશ થાય અર્થાત્ સાક્ષાત્ મોક્ષ થાય ત્યારે જ્ઞાન સિદ્ધ રૂપે પરિણમે છે, કારણ કે તેનો અસ્ખલિત નિર્મળ સ્વભાવભાવ પ્રગટ દેદીપ્યમાન થયો છે. આ રીતે સાધક રૂપે અને સિદ્ધ રૂપે—બન્ને રૂપે પરિણમતું એક જ જ્ઞાન આત્મવસ્તુને ઉપાય-ઉપેયપણું સાધે છે.)

આ રીતે બન્નેમાં (—ઉપાયમાં તેમ જ ઉપેયમાં—) જ્ઞાનમાત્રનું અનન્યપણું છે અર્થાત્ અન્યપણું નથી; માટે સદાય અસ્ખલિત એક વસ્તુનું (—જ્ઞાનમાત્ર આત્મવસ્તુનું—) નિષ્કંપ ગ્રહણ કરવાથી, મુમુક્ષુઓને કે જેમને અનાદિ સંસારથી ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય તેમને પણ, તત્ક્ષણ જ ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થાય છે; પછી તેમાં જ નિત્ય મસ્તી કરતા તે મુમુક્ષુઓ—કે જેઓ પોતાથી જ, કમરૂપ અને અકમરૂપ પ્રવર્તતા અનેક અંતની (અનેક ધર્મની) મૂર્તિઓ છે તેઓ—સાધકભાવથી ઉત્પન્ન થતી પરમ પ્રકર્ષની *કોટિરૂપ સિદ્ધિભાવનું ભાજન થાય છે. પરંતુ જેમાં અનેક અંત અર્થાત્ ધર્મ ગર્ભિત છે એવા એક જ્ઞાનમાત્ર ભાવરૂપ આ ભૂમિને જેઓ પ્રાપ્ત કરતા નથી, તેઓ સદા અજ્ઞાની વર્તતા થકા, જ્ઞાનમાત્ર ભાવનું સ્વરૂપથી અભવન અને પરરૂપથી ભવન દેખતા (—શ્રદ્ધતા) થકા, જાણતા થકા અને આચરતા થકા, મિથ્યાદૃષ્ટિ, મિથ્યાજ્ઞાની અને

★ કોટિ = અંતિમતા; ઉત્કૃષ્ટતા; ઊંચામાં ઊંચું બિંદુ; હદ.

૬૧૮

સમયસાર

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

પરરૂપેણ ભવનં પશ્યન્તો જાનન્તોઽનુચરન્તશ્ચ મિથ્યાદૃષ્ટયો મિથ્યાજ્ઞાનિનો મિથ્યાચારિત્રાશ્ચ
ભવન્તોઽત્યન્તમુપાયોપેયઞ્ચ વિભ્રમન્ત્યેવ ।

(વસન્તતિલકા)

યે જ્ઞાનમાત્રનિજભાવમયીમકમ્પાં
ભૂમિં શ્રયન્તિ કથમપ્યપનીતમોહાઃ ।
તે સાધકત્વમધિગમ્ય ભવન્તિ સિદ્ધા
મૂઢાસ્ત્વમૂમનુપલભ્ય પરિભ્રમન્તિ ॥૨૬૬॥

(વસન્તતિલકા)

સ્યાદ્વાદકૌશલસુનિશ્ચલસંયમાભ્યાં
યો ભાવયત્યહરહઃ સ્વમિહોપયુક્તઃ ।
જ્ઞાનક્રિયાનયપરસ્પરતીવ્રમૈત્રી-
પાત્રીકૃતઃ શ્રયતિ ભૂમિમિમાં સ એકઃ ॥૨૬૭॥

મિથ્યાચારિત્રી વર્તતા થકા, ઉપાય-ઉપેયભાવથી અત્યંત ભ્રષ્ટ વર્તતા થકા સંસારમાં પરિભ્રમણ જ કરે છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યે] જે પુરુષો, [કથમ્ અપિ અપનીત-મોહાઃ] કોઈ પણ પ્રકારે જેમનો મોહ દૂર થયો છે એવા થયા થકા, [જ્ઞાનમાત્ર-નિજ-ભાવમયીમ્ અકમ્પાં ભૂમિં] જ્ઞાનમાત્ર નિજભાવમય અકંપ ભૂમિકાનો (અર્થાત્ જ્ઞાનમાત્ર જે પોતાનો ભાવ તે-મય નિશ્ચળ ભૂમિકાનો) [શ્રયન્તિ] આશ્રય કરે છે, [તે સાધકત્વમ્ અધિગમ્ય સિદ્ધાઃ ભવન્તિ] તેઓ સાધકપણાને પામીને સિદ્ધ થાય છે; [તુ] પરંતુ [મૂઢાઃ] જેઓ મૂઢ (-મોહી, અજ્ઞાની, મિથ્યાદૃષ્ટિ) છે, તેઓ [અમૂમ્ અનુપલભ્ય] આ ભૂમિકાને નહિ પામીને [પરિભ્રમન્તિ] સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

ભાવાર્થ :—જે ભવ્ય પુરુષો, ગુરુના ઉપદેશથી અથવા સ્વયમેવ કાળલબ્ધિને પામી મિથ્યાત્વથી રહિત થઈને, જ્ઞાનમાત્ર એવા પોતાના સ્વરૂપને પામે છે, તેનો આશ્રય કરે છે, તેઓ સાધક થયા થકા સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ જેઓ જ્ઞાનમાત્ર એવા પોતાને પામતા નથી, તેઓ સંસારમાં રખડે છે. ૨૬૬.

આ ભૂમિકાનો આશ્રય કરનાર જીવ કેવો હોય તે હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યઃ] જે પુરુષ [સ્યાદ્વાદ-કૌશલ-સુનિશ્ચલ-સંયમાભ્યાં] સ્યાદ્વાદમાં પ્રવીણતા

(વસન્તતિલકા)

ચિત્પિન્ડચણ્ડિમવિલાસિવિકાસહાસઃ

શુદ્ધપ્રકાશભરનિર્ભરસુપ્રભાતઃ ।

આનન્દસુસ્થિતસદાસ્ખલિતૈકરૂપ-

સ્તસ્યૈવ ચાયમુદયત્યચલાર્ચિરાત્મા ॥૨૬૮॥

તથા (રાગાદિક અશુદ્ધ પરિણતિના ત્યાગરૂપ) સુનિશ્ચળ સંયમ—એ બન્ને વડે [ઇહ ઉપયુક્તઃ] પોતામાં ઉપયુક્ત રહેતો થકો (અર્થાત્ પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં ઉપયોગને જોડતો થકો) [અહઃ અહઃ સ્વમ્ ભાવયતિ] પ્રતિદિન પોતાને ભાવે છે (—નિરંતર પોતાના આત્માની ભાવના કરે છે), [સઃ એકઃ] તે જ એક (પુરુષ), [જ્ઞાન-ક્રિયા-નય-પરસ્પર-તીવ્ર-મૈત્રી-પાત્રીકૃતઃ] જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનયની પરસ્પર તીવ્ર મૈત્રીના પાત્રરૂપ થયેલો, [ઇમામ્ ભૂમિમ્ શ્રયતિ] આ (જ્ઞાનમાત્ર નિજભાવમય) ભૂમિકાનો આશ્રય કરે છે.

ભાવાર્થ :—જે જ્ઞાનનયને જ ગ્રહીને ક્રિયાનયને છોડે છે, તે પ્રમાદી અને સ્વચ્છંદી પુરુષને આ ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થઈ નથી. જે ક્રિયાનયને જ ગ્રહીને જ્ઞાનનયને જાણતો નથી, તે (વ્રત-સમિતિ-ગુપ્તિરૂપ) શુભ કર્મથી સંતુષ્ટ પુરુષને પણ આ નિષ્કર્મ ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થઈ નથી. જે પુરુષ અનેકાંતમય આત્માને જાણે છે (—અનુભવે છે) તથા સુનિશ્ચળ સંયમમાં વર્તે છે (—રાગાદિક અશુદ્ધ પરિણતિનો ત્યાગ કરે છે), એ રીતે જોણે જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનયની પરસ્પર તીવ્ર મૈત્રી સાધી છે, તે જ પુરુષ આ જ્ઞાનમાત્ર નિજભાવમયી ભૂમિકાનો આશ્રય કરનાર છે.

જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનયના ગ્રહણ-ત્યાગનું સ્વરૂપ અને ફળ ‘પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ’ શાસ્ત્રના અંતમાં કહ્યું છે, ત્યાંથી જાણવું. ૨૬૭.

આમ જે પુરુષ આ ભૂમિકાનો આશ્રય કરે છે, તે જ અનંત ચતુષ્ટયમય આત્માને પામે છે—એવા અર્થનું કાવ્ય હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[તસ્ય એવ] (પૂર્વોક્ત રીતે જે પુરુષ આ ભૂમિકાનો આશ્રય કરે છે) તેને જ, [ચિત્-પિન્ડ-ચણ્ડિમ-વિલાસિ-વિકાસ-હાસઃ] ચૈતન્યપિન્ડનો નિરર્ગળ વિલસતો જે વિકાસ તે-રૂપ જેનું ખીલવું છે (અર્થાત્ ચૈતન્યપુંજનો જે અત્યંત વિકાસ થવો તે જ જેનું ખીલી નીકળવું છે), [શુદ્ધ-પ્રકાશ-ભર-નિર્ભર-સુપ્રભાતઃ] શુદ્ધ પ્રકાશની અતિશયતાને લીધે જે સુપ્રભાત સમાન છે, [આનન્દ-સુસ્થિત-સદા-અસ્ખલિત-એક-રૂપઃ] આનંદમાં સુસ્થિત એવું જેનું સદા અસ્ખલિત એક રૂપ છે [ચ] અને [અચલ-અર્ચિઃ] અચળ જેની જ્યોત છે એવો [અયમ્ આત્મા ઉદયતિ] આ આત્મા ઉદય પામે છે.

(વસન્તતિલકા)

સ્યાદ્વાદદીપિતલસન્મહસિ પ્રકાશે
શુદ્ધસ્વભાવમહિમન્યુદિતે મયીતિ ।
કિં બન્ધમોક્ષપથપાતિભિરન્યભાવૈ-
નિત્યોદયઃ પરમયં સ્ફુરતુ સ્વભાવઃ ॥૨૬૬॥

(વસન્તતિલકા)

ચિત્રાત્મશક્તિસમુદાયમયોઽયમાત્મા
સઘઃ પ્રણશ્યતિ નયેક્ષણખણ્ડચમાનઃ ।
તસ્માદખણ્ડમનિરાકૃતખણ્ડમેક-
મેકાન્તશાન્તમચલં ચિદહં મહોઽસ્મિ ॥૨૭૦॥

ભાવાર્થ :—અહીં ‘ચિત્પિન્ડ’ ઇત્યાદિ વિશેષણથી અનંતદર્શનનું પ્રગટ થવું બતાવ્યું છે, ‘શુદ્ધપ્રકાશ’ ઇત્યાદિ વિશેષણથી અનંત જ્ઞાનનું પ્રગટ થવું બતાવ્યું છે, ‘આનન્દસુસ્થિત’ ઇત્યાદિ વિશેષણથી અનંત સુખનું પ્રગટ થવું બતાવ્યું છે અને ‘અચલાર્ચિ’ વિશેષણથી અનંત વીર્યનું પ્રગટ થવું બતાવ્યું છે. પૂર્વોક્ત ભૂમિનો આશ્રય કરવાથી જ આવા આત્માનો ઉદય થાય છે. ૨૬૮.

એવો જ આત્મસ્વભાવ અમને પ્રગટ હો એમ હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[સ્યાદ્વાદ-દીપિત-લસત્-મહસિ] સ્યાદ્વાદ વડે પ્રદીપ્ત કરવામાં આવેલું લસલસતું (—ઝગઝગાટ કરતું) જેનું તેજ છે અને [શુદ્ધ-સ્વભાવ-મહિમનિ] જેમાં શુદ્ધસ્વભાવરૂપ મહિમા છે એવો [પ્રકાશે ઉદિતે મયિ ઇતિ] આ પ્રકાશ (જ્ઞાનપ્રકાશ) જ્યાં મારામાં ઉદય પામ્યો છે, ત્યાં [બન્ધ-મોક્ષ-પથ-પાતિભિઃ અન્ય-ભાવૈઃ કિમ્] બંધ-મોક્ષના માર્ગમાં પડનારા અન્ય ભાવોથી મારે શું પ્રયોજન છે? [નિત્ય-ઉદયઃ પરમ્ અયં સ્વભાવઃ સ્ફુરતુ] નિત્ય જેનો ઉદય રહે છે એવો કેવળ આ (અનંત ચતુષ્ટયરૂપ) સ્વભાવ જ મને સ્ફુરાયમાન હો.

ભાવાર્થ :—સ્યાદ્વાદથી યથાર્થ આત્મજ્ઞાન થયા પછી એનું ફળ પૂર્ણ આત્માનું પ્રગટ થવું તે છે. માટે મોક્ષનો ઇચ્છક પુરુષ એ જ પ્રાર્થના કરે છે કે—મારો પૂર્ણસ્વભાવ આત્મા મને પ્રગટ થાઓ; બંધમોક્ષમાર્ગમાં પડતા અન્ય ભાવોનું મારે શું કામ છે? ૨૬૯.

‘જોકે નયો વડે આત્મા સઘાય છે તોપણ જો નયો પર જ દૃષ્ટિ રહે તો નયોમાં તો પરસ્પર વિરોધ પણ છે, માટે હું નયોને અવિરોધ કરીને અર્થાત્ નયોનો વિરોધ મટાડીને આત્માને અનુભવું છું’—એવા અર્થનું કાવ્ય હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[ચિત્ર-આત્મશક્તિ-સમુદાયમયઃ અયમ્ આત્મા] અનેક પ્રકારની નિજ

ન દ્રવ્યેણ ખણ્ડયામિ, ન ક્ષેત્રેણ ખણ્ડયામિ, ન કાલેન ખણ્ડયામિ, ન ભાવેન ખણ્ડયામિ;
સુવિશુદ્ધ ઈકો જ્ઞાનમાત્રો ભાવોઽસ્મિ।

(શાલિની)

યોઽયં ભાવો જ્ઞાનમાત્રોઽહમસ્મિ

જ્ઞેયો જ્ઞેયજ્ઞાનમાત્રઃ સ નૈવ।

જ્ઞેયો જ્ઞેયજ્ઞાનકલ્લોલવલ્ગાન્

જ્ઞાનજ્ઞેયજ્ઞાતૃમદ્વસ્તુમાત્રઃ ॥૨૭૧॥

શક્તિઓના સમુદાયમય આ આત્મા [નય-ઈક્ષણ-ખણ્ડ્યમાનઃ] નયોની દૃષ્ટિથી ખંડખંડરૂપ કરવામાં આવતાં [સઘઃ] તત્કાળ [પ્રણશ્યતિ] નાશ પામે છે; [તસ્માત્] માટે હું એમ અનુભવું છું કે—[અનિરાકૃત-ખણ્ડમ્ અખણ્ડમ્] જેમાંથી ખંડોને *નિરાકૃત કરવામાં આવ્યા નથી છતાં જે અખંડ છે, [ઈકમ્] ઈક છે, [ઈકાન્તશાન્તમ્] ઈકાન્ત શાન્ત છે (અર્થાત્ જેમાં કર્મના ઉદયનો લેશ પણ નથી એવા અત્યંત શાન્ત ભાવમય છે) અને [અચલમ્] અચળ છે (અર્થાત્ કર્મના ઉદયથી ચળાવ્યું ચળતું નથી) એવું [ચિદ્ મહઃ અહમ્ અસ્મિ] ચૈતન્યમાત્ર તેજ હું છું.

ભાવાર્થ :—આત્મામાં અનેક શક્તિઓ છે અને ઈક ઈક શક્તિનો ગ્રાહક ઈક ઈક નય છે; માટે જો નયોની ઈકાન્ત દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો આત્માના ખંડ ખંડ થઈને તેનો નાશ થઈ જાય. આમ હોવાથી સ્યાદ્વાદી, નયોનો વિરોધ મટાડીને ચૈતન્યમાત્ર વસ્તુને અનેકશક્તિ-સમૂહરૂપ, સામાન્યવિશેષસ્વરૂપ, સર્વશક્તિમય ઈકજ્ઞાનમાત્ર અનુભવે છે. એવું જ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, એમાં વિરોધ નથી. ૨૭૦.

હવે, જ્ઞાની અખંડ આત્માનો આવો અનુભવ કરે છે એમ આચાર્યદેવ ગદ્યમાં કહે છે :—

(જ્ઞાની શુદ્ધનયનું આલંબન લઈ એમ અનુભવે છે કે—) હું મને અર્થાત્ મારા શુદ્ધાત્મસ્વરૂપને નથી દ્રવ્યથી ખંડતો (—ખંડિત કરતો), નથી ક્ષેત્રથી ખંડતો, નથી કાળથી ખંડતો, નથી ભાવથી ખંડતો; સુવિશુદ્ધ ઈક જ્ઞાનમાત્ર ભાવ છું.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધનયથી જોવામાં આવે તો શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર ભાવમાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી કાંઈ પણ ભેદ દેખાતો નથી. માટે જ્ઞાની અભેદજ્ઞાનસ્વરૂપ અનુભવમાં ભેદ કરતો નથી.

જ્ઞાનમાત્ર ભાવ પોતે જ જ્ઞાન છે, પોતે જ પોતાનું જ્ઞેય છે અને પોતે જ પોતાનો જ્ઞાતા છે—એવા અર્થનું કાવ્ય હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યઃ અયં જ્ઞાનમાત્રઃ ભાવઃ અહમ્ અસ્મિઃ સઃ જ્ઞેય-જ્ઞાનમાત્રઃ ઈવ ન જ્ઞેયઃ]

★ નિરાકૃત = બહિષ્કૃત; દૂર; રદબાતલ; નાકબૂલ.

ક્વચિલ્લસતિ મેચકં ક્વચિન્મેચકામેચકં
ક્વચિત્પુનરમેચકં સહજમેવ તત્ત્વં મમ ।
તથાપિ ન વિમોહયત્યમલમેધસાં તન્મનઃ
પરસ્પરસુસંહતપ્રકટશક્તિચક્રં સ્ફુરત્ ॥૨૭૨॥

જે આ જ્ઞાનમાત્ર ભાવ હું છું તે જ્ઞેયોના જ્ઞાનમાત્ર જ ન જાણવો; [જ્ઞેય-જ્ઞાન-કલ્લોલ-વલ્લાન્] (પરંતુ) જ્ઞેયોના આકારે થતા જ્ઞાનના કલ્લોલોરૂપે પરિણમતો તે, [જ્ઞાન-જ્ઞેય-જ્ઞાતૃમત્-વસ્તુમાત્રઃ જ્ઞેયઃ] જ્ઞાન-જ્ઞેય-જ્ઞાતામય વસ્તુમાત્ર જાણવો (અર્થાત્ પોતે જ જ્ઞાન, પોતે જ જ્ઞેય અને પોતે જ જ્ઞાતા—એમ જ્ઞાન-જ્ઞેય-જ્ઞાતારૂપ ત્રણે ભાવો સહિત વસ્તુમાત્ર જાણવો).

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનમાત્ર ભાવ જાણનક્રિયારૂપ હોવાથી જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. વળી તે પોતે જ નીચે પ્રમાણે જ્ઞેયરૂપ છે. બાહ્ય જ્ઞેયો જ્ઞાનથી જુદાં છે, જ્ઞાનમાં પેસતાં નથી; જ્ઞેયોના આકારની ઝળક જ્ઞાનમાં આવતાં જ્ઞાન જ્ઞેયાકારરૂપ દેખાય છે પરંતુ એ જ્ઞાનના જ કલ્લોલો (તરંગો) છે. તે જ્ઞાનકલ્લોલો જ જ્ઞાન વડે જણાય છે. આ રીતે પોતે જ પોતાથી જણાવાયોગ્ય હોવાથી જ્ઞાનમાત્ર ભાવ જ જ્ઞેયરૂપ છે. વળી પોતે જ પોતાનો જાણનાર હોવાથી જ્ઞાનમાત્ર ભાવ જ જ્ઞાતા છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનમાત્ર ભાવ જ્ઞાન, જ્ઞેય અને જ્ઞાતા—એ ત્રણે ભાવોયુક્ત સામાન્યવિશેષસ્વરૂપ વસ્તુ છે. ‘આવો જ્ઞાનમાત્ર ભાવ હું છું’ એમ અનુભવ કરનાર પુરુષ અનુભવે છે. ૨૭૧.

આત્મા મેચક, અમેચક ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે દેખાય છે તોપણ યથાર્થ જ્ઞાની નિર્મળ જ્ઞાનને ભૂલતો નથી—એવા અર્થનું કાવ્ય હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—(જ્ઞાની કહે છે :) [મમ તત્ત્વં સહજમ્ એવ] મારા તત્ત્વનો એવો સ્વભાવ જ છે કે [ક્વચિત્ મેચકં લસતિ] કોઈ વાર તો તે (આત્મતત્ત્વ) મેચક (—અનેકાકાર, અશુદ્ધ) દેખાય છે, [ક્વચિત્ મેચક-અમેચકં] કોઈ વાર મેચક-અમેચક (બન્નેરૂપ) દેખાય છે [પુનઃ ક્વચિત્ અમેચકં] અને વળી કોઈ વાર અમેચક (—એકાકાર, શુદ્ધ) દેખાય છે; [તથાપિ] તોપણ [પરસ્પર-સુસંહત-પ્રકટ-શક્તિ-ચક્રં સ્ફુરત્ તત્] પરસ્પર સુસંહત (—સુમિલિત, સુગ્રથિત, સારી રીતે ગૂંથાયેલી) પ્રગટ શક્તિઓના સમૂહરૂપે સ્ફુરાયમાન તે આત્મતત્ત્વ [અમલ-મેધસાં મનઃ] નિર્મળ બુદ્ધિવાળાઓના મનને [ન વિમોહયતિ] વિમોહિત કરતું નથી (—ભ્રમિત કરતું નથી, મૂંઝવતું નથી).

ભાવાર્થ :—આત્મતત્ત્વ અનેક શક્તિઓવાળું હોવાથી કોઈ અવસ્થામાં કર્મના ઉદયના

(પૃથ્વી)

ઇતો ગતમનેકતાં દધદિતઃ સદાપ્યેકતા-
મિતઃ ક્ષણવિભદ્ગુરં ધ્રુવમિતઃ સદૈવોદયાત્ ।
ઇતઃ પરમવિસ્તૃતં ધૃતમિતઃ પ્રદેશૈર્નિજૈ-
રહો સહજમાત્મનસ્તદિદમદ્ભુતં વૈભવમ્ ॥૨૭૩॥

નિમિત્તથી અનેકાકાર અનુભવાય છે, કોઈ અવસ્થામાં શુદ્ધ એકાકાર અનુભવાય છે અને કોઈ અવસ્થામાં શુદ્ધાશુદ્ધ અનુભવાય છે; તોપણ યથાર્થ જ્ઞાની સ્યાદ્વાદના બળથી ભ્રમિત થતો નથી, જેવું છે તેવું જ માને છે, જ્ઞાનમાત્રથી ચ્યુત થતો નથી. ૨૭૨.

આત્માનો અનેકાંતસ્વરૂપ (—અનેક ધર્મસ્વરૂપ) વૈભવ અદ્ભુત (આશ્ચર્યકારક) છે—
એવા અર્થનું કાવ્ય હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[અહો આત્મનઃ તદ્ ઇદમ્ સહજમ્ અદ્ભુતં વૈભવમ્] અહો! આત્માનો તે આ સહજ અદ્ભુત વૈભવ છે કે—[ઇતઃ અનેકતાં ગતમ્] એક તરફથી જોતાં તે અનેકતાને પામેલો છે અને [ઇતઃ સદા અપિ એકતામ્ દધત્] એક તરફથી જોતાં સદાય એકતાને ધારણ કરે છે, [ઇતઃ ક્ષણવિભદ્ગુરમ્] એક તરફથી જોતાં ક્ષણભંગુર છે અને [ઇતઃ સદા એવ ઉદયાત્ ધ્રુવમ્] એક તરફથી જોતાં સદાય તેનો ઉદય હોવાથી ધ્રુવ છે, [ઇતઃ પરમ-વિસ્તૃતમ્] એક તરફથી જોતાં પરમ વિસ્તૃત છે અને [ઇતઃ નિજૈઃ પ્રદેશૈઃ ધૃતમ્] એક તરફથી જોતાં પોતાના પ્રદેશોથી જ ધારણ કરી રખાયેલો છે.

ભાવાર્થ :—પર્યાયદૃષ્ટિથી જોતાં આત્મા અનેકરૂપ દેખાય છે અને દ્રવ્યદૃષ્ટિથી જોતાં એકરૂપ દેખાય છે; ક્રમભાવી પર્યાયદૃષ્ટિથી જોતાં ક્ષણભંગુર દેખાય છે અને સહભાવી ગુણદૃષ્ટિથી જોતાં ધ્રુવ દેખાય છે; જ્ઞાનની અપેક્ષાવાળી સર્વગત દૃષ્ટિથી જોતાં પરમ વિસ્તારને પામેલો દેખાય છે અને પ્રદેશોની અપેક્ષાવાળી દૃષ્ટિથી જોતાં પોતાના પ્રદેશોમાં જ વ્યાપેલો દેખાય છે. આવો દ્રવ્યપર્યાયાત્મક અનંતધર્મવાળો વસ્તુનો સ્વભાવ છે. તે (સ્વભાવ) અજ્ઞાનીઓના જ્ઞાનમાં આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે કે આ તો અસંભવિત જેવી વાત છે! જ્ઞાનીઓને જોકે વસ્તુસ્વભાવમાં આશ્ચર્ય નથી તોપણ તેમને પૂર્વે કદી નહોતો થયો એવો અદ્ભુત પરમ આનંદ થાય છે, અને તેથી આશ્ચર્ય પણ થાય છે. ૨૭૩.

ફરી આ જ અર્થનું કાવ્ય કહે છે :—

(પૃથ્વી)

કષાયકલિરેકતઃ સ્વલતિ શાન્તિરસ્ત્યેકતો
ભવોપહતિરેકતઃ સ્પૃશતિ મુક્તિરપ્યેકતઃ ।
જગત્ત્રિતયમેકતઃ સ્ફુરતિ ચિચ્ચકાસ્ત્યેકતઃ
સ્વભાવમહિમાત્મનો વિજયતેઽદ્ભુતાદ્ભુતઃ ॥૨૭૪॥

(માલિની)

જયતિ સહજતેજઃપુજ્જમજ્જત્રિલોકી-
સ્વલદખિલવિકલ્પોઽપ્યેક એવ સ્વરૂપઃ ।
સ્વરસવિસરપૂર્ણાચ્છિન્નતત્ત્વોપલમ્ભઃ
પ્રસભનિયમિતાર્ચિશ્ચિચ્ચમત્કાર ઇષઃ ॥૨૭૫॥

શ્લોકાર્થ :—[એકતઃ કષાય-કલિઃ સ્વલતિ] એક તરફથી જોતાં કષાયોનો કલેશ દેખાય છે અને [એકતઃ શાન્તિઃ અસ્તિ] એક તરફથી જોતાં શાન્તિ (કષાયોના અભાવરૂપ શાંત ભાવ) છે; [એકતઃ ભવ-ઉપહતિઃ] એક તરફથી જોતાં ભવની (—સંસાર સંબંધી) પીડા દેખાય છે અને [એકતઃ મુક્તિઃ અપિ સ્પૃશતિ] એક તરફથી જોતાં (સંસારના અભાવરૂપ) મુક્તિ પણ સ્પર્શે છે; [એકતઃ ત્રિતયમ્ જગત્ સ્ફુરતિ] એક તરફથી જોતાં ત્રણ લોક સ્ફુરાયમાન છે (—પ્રકાશે છે, દેખાય છે) અને [એકતઃ ચિત્ ચકાસ્તિ] એક તરફથી જોતાં કેવળ એક ચૈતન્ય જ શોભે છે. [આત્મનઃ અદ્ભુતાત્ અદ્ભુતઃ સ્વભાવ-મહિમા વિજયતે] (આવો) આત્માનો અદ્ભુતથી પણ અદ્ભુત સ્વભાવમહિમા જયવંત વર્તે છે (—કોઈથી બાધિત થતો નથી).

ભાવાર્થ :—અહીં પણ ૨૭૩મા કાવ્યના ભાવાર્થ પ્રમાણે જાણવું. આત્માનો અનેકાંતમય સ્વભાવ સાંભળીને અન્યવાદીને ભારે આશ્ચર્ય થાય છે. તેને આ વાતમાં વિરુદ્ધતા ભાસે છે. તે આવા અનેકાંતમય સ્વભાવની વાતને પોતાના ચિત્તમાં સમાવી—જીરવી શકતો નથી. જો કદાચિત્ તેને શ્રદ્ધા થાય તોપણ પ્રથમ અવસ્થામાં તેને બહુ અદ્ભુતતા લાગે છે કે ‘અહો આ જિનવચનો મહા ઉપકારી છે, વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને જણાવનારાં છે; મેં અનાદિ કાળ આવા યથાર્થ સ્વરૂપના જ્ઞાન વિના ખોયો!’—આમ આશ્ચર્યપૂર્વક શ્રદ્ધાન કરે છે. ૨૭૪.

હવે ટીકાકાર આચાર્યદેવ અંતમંગળને અર્થે આ ચિત્યમત્કારને જ સર્વોત્કૃષ્ટ કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[સહજ-તેજઃપુજ્જ-મજ્જત્-ત્રિલોકી-સ્વલત્-અખિલ-વિકલ્પઃ અપિ એકઃ એવ સ્વરૂપઃ] સહજ (—પોતાના સ્વભાવરૂપ) તેજઃપુંજમાં ત્રણ લોકના પદાર્થો મગ્ન થતા હોવાથી જેમાં અનેક ભેદો થતા દેખાય છે તોપણ જેનું એક જ સ્વરૂપ છે (અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનમાં સર્વ પદાર્થો

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પરિશિષ્ટ

૬૨૫

(માલિની)

અવિચલિતચિદાત્મન્યાત્મનાત્માનમાત્મ-
ન્યનવરતનિમગ્નં ધારયદ્ ધ્વસ્તમોહમ્ ।
ઉદિતમમૃતચન્દ્રજ્યોતિરેતત્સમન્તા-
જ્વલતુ વિમલપૂર્ણં નિઃસપ્ત્તસ્વભાવમ્ ॥૨૭૬॥

ઝળકતા હોવાથી જે અનેક જ્ઞેયાકારરૂપ દેખાય છે તોપણ ચૈતન્યરૂપ જ્ઞાનાકારની દૃષ્ટિમાં જે એકસ્વરૂપ જ છે), [સ્વ-રસ-વિસર-પૂર્ણ-અચ્છિન્ન-તત્ત્વ-ઉપલમ્ભઃ] જેમાં નિજ રસના ફેલાવથી પૂર્ણ અચ્છિન્ન તત્ત્વ-ઉપલબ્ધિ છે (અર્થાત્ પ્રતિપક્ષી કર્મનો અભાવ થયો હોવાથી જેમાં સ્વરૂપ-અનુભવનનો અભાવ થતો નથી) અને [પ્રસન્ન-નિયમિત-અર્ચિઃ] અત્યંત નિયમિત જેની જ્યોત છે (અર્થાત્ અનંત વીર્યથી જે નિષ્કંપ રહે છે) [एषः चित्-चमत्कारः जयति] એવો આ (પ્રત્યક્ષ અનુભવગોચર) ચૈતન્યચમત્કાર જ્યવંત વર્તે છે (-કોઈથી બાધિત ન કરી શકાય એમ સર્વોત્કૃષ્ટપણે વર્તે છે).

(અહીં 'ચૈતન્યચમત્કાર જ્યવંત વર્તે છે' એમ કહેવામાં જે ચૈતન્યચમત્કારનું સર્વોત્કૃષ્ટપણે વર્તવું બતાવ્યું, તે જ મંગળ છે.) ૨૭૫.

હવેના કાવ્યમાં ટીકાકાર આચાર્યદેવ પૂર્વોક્ત આત્માને આશીર્વાદ આપે છે અને સાથે સાથે પોતાનું નામ પણ પ્રગટ કરે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[અવિચલિત-ચિદાત્મનિ આત્મનિ આત્માનમ્ આત્મના અનવરત-નિમગ્નં ધારયત્] જે અચળ-ચેતનાસ્વરૂપ આત્મામાં આત્માને પોતાથી જ અનવરતપણે (-નિરંતર) નિમગ્ન રાખે છે (અર્થાત્ પ્રાપ્ત કરેલા સ્વભાવને કદી છોડતી નથી), [ધ્વસ્ત-મોહમ્] જેણે મોહનો (અજ્ઞાન-અંધકારનો) નાશ કર્યો છે, [નિઃસપ્ત્તસ્વભાવમ્] જેનો સ્વભાવ નિઃસપ્ત્ત (અર્થાત્ પ્રતિપક્ષી કર્મો વિનાનો) છે, [વિમલ-પૂર્ણ] જે નિર્મળ છે અને જે પૂર્ણ છે એવી [एतत् उदितम् अमृतचन्द्र-ज्योतिः] આ ઉદય પામેલી અમૃતચંદ્રજ્યોતિ (-અમૃતમય ચંદ્રમા સમાન જ્યોતિ, જ્ઞાન, આત્મા) [समन्तात् ज्वलतु] સર્વ તરફથી જાજ્વલ્યમાન રહો.

ભાવાર્થ :—જેનું મરણ નથી તથા જેનાથી અન્યનું મરણ નથી તે અમૃત છે; વળી જે અત્યંત સ્વાદિષ્ટ (-મીઠું) હોય તેને લોકો રૂઢિથી અમૃત કહે છે. અહીં જ્ઞાનને-આત્માને-અમૃતચંદ્રજ્યોતિ (અર્થાત્ અમૃતમય ચંદ્રમા સમાન જ્યોતિ) કહેલ છે, તે લુપ્તોપમા અલંકારથી કહ્યું જાણવું; કારણ કે 'અમૃતચન્દ્રવત્ જ્યોતિઃ'નો સમાસ કરતાં 'વત્'નો લોપ થઈ 'અમૃતચન્દ્રજ્યોતિઃ' થાય છે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

યસ્માદ્વૈતમભૂતપુરા સ્વપરયોર્ભૂતં યતોડનાન્તરં
રાગદ્વેષપરિગ્રહે સતિ યતો જાતં ક્રિયાકારકૈઃ ।
મુજ્જાના ચ યતોડનુભૂતિરખિલં ચિન્ના ક્રિયાયાઃ ફલં
તદ્વિજ્ઞાનઘનૌઘમગનમધુના કિઞ્ચિન્ન કિઞ્ચિત્કિલ ॥૨૭૭॥

(‘વત્’ શબ્દ ન મૂકતાં અમૃતચંદ્રરૂપ જ્યોતિ એવો અર્થ કરીએ તો ભેદરૂપક અલંકાર થાય છે. ‘અમૃતચંદ્રજ્યોતિ’ એવું જ આત્માનું નામ કહીએ તો અભેદરૂપક અલંકાર થાય છે.)

આત્માને અમૃતમય ચંદ્રમા સમાન કહ્યો હોવા છતાં, અહીં કહેલાં વિશેષણો વડે આત્માને ચંદ્રમા સાથે વ્યતિરેક પણ છે; કારણ કે—‘ધ્વસ્તમોહ’ વિશેષણ અજ્ઞાન-અંધકારનું દૂર થવું જણાવે છે, ‘વિમલપૂર્ણ’ વિશેષણ લાંછનરહિતપણું તથા પૂર્ણપણું બતાવે છે, ‘નિઃસપ્ત્તસ્વભાવ’ વિશેષણ રાહુબિંબથી તથા વાદળાં આદિથી આચ્છાદિત ન થવાનું જણાવે છે, ‘સમંતાત્ જ્વલતુ’ કહ્યું છે તે સર્વ ક્ષેત્રે તથા સર્વ કાળે પ્રકાશ કરવાનું જણાવે છે; ચંદ્રમા આવો નથી.

આ કાવ્યમાં ટીકાકાર આચાર્યદેવે ‘અમૃતચંદ્ર’ એવું પોતાનું નામ પણ જણાવ્યું છે. સમાસ પલટીને અર્થ કરતાં ‘અમૃતચંદ્ર’ના અને ‘અમૃતચંદ્રજ્યોતિ’ના અનેક અર્થો થાય છે તે યથાસંભવ જાણવા. ૨૭૬.

હવે શ્રીમાન અમૃતચંદ્ર આચાર્યદેવ બે કાવ્યો કહીને આ સમયસારશાસ્ત્રની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકા પૂર્ણ કરે છે.

‘અજ્ઞાનદશામાં આત્મા સ્વરૂપને ભૂલીને રાગદ્વેષમાં વર્તતો હતો, પરદ્રવ્યની ક્રિયાનો કર્તા થતો હતો, ક્રિયાના ફળનો ભોક્તા થતો હતો,—ઈત્યાદિ ભાવો કરતો હતો; પરંતુ હવે જ્ઞાનદશામાં તે ભાવો કાંઈ જ નથી એમ અનુભવાય છે.’—આવા અર્થનું કાવ્ય પ્રથમ કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[યસ્માત્] જેનાથી (અર્થાત્ જે પરસંયોગરૂપ બંધપર્યાયજનિત અજ્ઞાનથી) [પુરા] પ્રથમ [સ્વ-પરયોઃ દ્વૈતમ્ અભૂત્] પોતાનું અને પરનું દ્વૈત થયું (અર્થાત્ પોતાના અને પરના ભેળસેળપણારૂપ ભાવ થયો), [યતઃ અત્ર અન્તરં મૂતં] દ્વૈતપણું થતાં જેનાથી સ્વરૂપમાં અંતર પડ્યું (અર્થાત્ બંધપર્યાય જ પોતારૂપ જણાયો), [યતઃ રાગ-દ્વેષ-પરિગ્રહે સત્તિ] સ્વરૂપમાં અંતર પડતાં જેનાથી રાગદ્વેષનું ગ્રહણ થયું, [ક્રિયા-કારકૈઃ જાતં] રાગદ્વેષનું ગ્રહણ થતાં જેનાથી ક્રિયાનાં કારકો ઉત્પન્ન થયાં (અર્થાત્ ક્રિયાનો અને કર્તા-કર્મ આદિ કારકોનો ભેદ પડ્યો), [યતઃ ચ

સ્વશક્તિસંસૂચિતવસ્તુતત્ત્વૈ-
 વ્યાખ્યા કૃતેયં સમયસ્ય શબ્દૈઃ।
 સ્વરૂપગુપ્તસ્ય ન કિઞ્ચિદસ્તિ
 કર્તવ્યમેવામૃતચન્દ્રસૂરેઃ ॥૨૭૮॥

અનુભૂતિઃ ક્રિયાયાઃ અખિલં ફલં ભુજ્જાના ચિન્ના] કારકો ઉત્પન્ન થતાં જેનાથી અનુભૂતિ ક્રિયાના સમસ્ત ફળને ભોગવતી થકી ખિન્ન થઈ (-ખેદ પામી), [તત્ વિજ્ઞાન-ઘન-ઓઘ-મગ્નમ્] તે અજ્ઞાન હવે વિજ્ઞાનઘનના ઓઘમાં મગ્ન થયું (અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપે પરિણમ્યું) [અધુના કિલ કિઞ્ચિત્ ન કિઞ્ચિત્] તેથી હવે તે બધું ખરેખર કાંઈ જ નથી.

ભાવાર્થ :—પરસંયોગથી જ્ઞાન જ અજ્ઞાનરૂપે પરિણમ્યું હતું, અજ્ઞાન કાંઈ જુદી વસ્તુ નહોતી; માટે હવે જ્યાં તે જ્ઞાનરૂપે પરિણમ્યું ત્યાં તે (અજ્ઞાન) કાંઈ જ ન રહ્યું, અજ્ઞાનના નિમિત્તે રાગ, દ્વેષ, ક્રિયાનું કર્તાપણું, ક્રિયાના ફળનું (-સુખદુઃખનું) ભોક્તાપણું ઈત્યાદિ ભાવો થતા હતા તે પણ વિલય પામ્યા; એક જ્ઞાન જ રહી ગયું. માટે હવે આત્મા સ્વ-પરના ત્રણકાળવર્તી ભાવોને જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા થઈને જાણ્યા-દેખ્યા જ કરો. ૨૭૭.

‘પૂર્વોક્ત રીતે જ્ઞાનદશામાં પરની ક્રિયા પોતાની નહિ ભાસતી હોવાથી, આ સમયસારની વ્યાખ્યા કરવાની ક્રિયા પણ મારી નથી, શબ્દોની છે’—એવા અર્થનું, સમયસારની વ્યાખ્યા કરવાના અભિમાનરૂપ કષાયના ત્યાગને સૂચવનારું કાવ્ય હવે કહે છે :—

શ્લોકાર્થ :—[સ્વ-શક્તિ-સંસૂચિત-વસ્તુ-તત્ત્વૈઃ શબ્દૈઃ] પોતાની શક્તિથી જેમણે વસ્તુનું તત્ત્વ (-યથાર્થ સ્વરૂપ) સારી રીતે કહ્યું છે એવા શબ્દોએ [ઇયં સમયસ્ય વ્યાખ્યા] આ સમયની વ્યાખ્યા (-આત્મવસ્તુનું વ્યાખ્યાન અથવા સમયપ્રાભુતશાસ્ત્રની ટીકા) [કૃતા] કરી છે; [સ્વરૂપ-ગુપ્તસ્ય અમૃતચન્દ્રસૂરેઃ] સ્વરૂપગુપ્ત (-અમૂર્તિક જ્ઞાનમાત્ર સ્વરૂપમાં ગુપ્ત) અમૃતચંદ્રસૂરિનું [કિઞ્ચિત્ એવ કર્તવ્યમ્ ન અસ્તિ] (તેમાં) કાંઈ જ કર્તવ્ય નથી.

ભાવાર્થ :—શબ્દો છે તે તો પુદ્ગલ છે. તેઓ પુરુષના નિમિત્તથી વર્ણ-પદ-વાક્યરૂપે પરિણમે છે; તેથી તેમનામાં વસ્તુના સ્વરૂપને કહેવાની શક્તિ સ્વયમેવ છે, કારણ કે શબ્દનો અને અર્થનો વાચ્યવાચક સંબંધ છે. આ રીતે દ્રવ્યશ્રુતની રચના શબ્દોએ કરી છે એ વાત જ યથાર્થ છે. આત્મા તો અમૂર્તિક છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેથી તે મૂર્તિક પુદ્ગલની રચના કેમ કરી શકે? માટે જ આચાર્યદેવે કહ્યું છે કે ‘આ સમયપ્રાભુતની ટીકા શબ્દોએ કરી છે, હું તો સ્વરૂપમાં લીન છું, મારું કર્તવ્ય તેમાં (-ટીકા કરવામાં) કાંઈ જ નથી.’ આ કથન

ઈતિ શ્રીમદમૃતચન્દ્રાચાર્યકૃતા સમયસારવ્યાખ્યા આત્મખ્યાતિઃ સમાપ્તા ।

આચાર્યદેવની નિર્માનતા પણ બતાવે છે. હવે જો નિમિત્તનૈમિત્તિક વ્યવહારથી કહીએ તો એમ પણ કહેવાય છે જ કે અમુક કાર્ય અમુક પુરુષે કર્યું. આ ન્યાયે આ આત્મખ્યાતિ નામની ટીકા પણ અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત છે જ. તેથી તેને વાંચનારા તથા સાંભળનારાઓએ તેમનો ઉપકાર માનવો પણ યુક્ત છે; કારણ કે તેને વાંચવા તથા સાંભળવાથી પારમાર્થિક આત્માનું સ્વરૂપ જણાય છે, તેનું શ્રદ્ધાન તથા આચરણ થાય છે, મિથ્યા જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન તથા આચરણ દૂર થાય છે અને પરંપરાએ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. મુમુક્ષુઓએ આનો નિરંતર અભ્યાસ કરવાયોગ્ય છે. ૨૭૮.

આમ શ્રી સમયસારની (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી સમયસાર પરમાગમની) શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત આત્મખ્યાતિ નામની ટીકા સમાપ્ત થઈ.

(હવે પં૦ જયચંદ્રજી ભાષાટીકા પૂર્ણ કરે છે :—)

કુંદકુંદમુનિ કિયો ગાથાબંધ પ્રાકૃત હૈ પ્રાભૃતસમય શુદ્ધ આતમ દિખાવનું, સુધાયંદ્રસૂરિ કરી સંસ્કૃત ટીકાવર આત્મખ્યાતિ નામ યથાતથ્ય ભાવનું; દેશકી વચનિકામેં લિખિ જયચંદ્ર પઠે સંક્ષેપ અર્થ અલ્પબુદ્ધિકૂં પાવનું, પઠો સુનો મન લાય શુદ્ધ આતમા લખાય જ્ઞાનરૂપ ગહૌ ચિદાનંદ દરસાવનું. ૧.

સમયસાર અવિકારકા, વર્ણન કર્ણ સુનંત;
દ્રવ્ય-ભાવ-નોકર્મ તજિ, આતમતત્ત્વ લખંત. ૨.

આ પ્રમાણે આ સમયપ્રાભૃત (અથવા સમયસાર) નામના શાસ્ત્રની આત્મખ્યાતિ નામની સંસ્કૃત ટીકાની દેશભાષામય વચનિકા લખી છે. તેમાં સંસ્કૃત ટીકાનો અર્થ લખ્યો છે અને અતિ સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ લખ્યો છે, વિસ્તાર કર્યો નથી. સંસ્કૃત ટીકામાં ન્યાયથી સિદ્ધ થયેલા પ્રયોગો છે. તેમનો વિસ્તાર કરવામાં આવે તો અનુમાનપ્રમાણનાં પાંચ અંગોપૂર્વક—પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમનપૂર્વક—સ્પષ્ટતાથી વ્યાખ્યાન લખતાં ગ્રંથ બહુ વધી જાય; તેથી આયુ, બુદ્ધિ, બળ અને સ્થિરતાની અલ્પતાને લીધે, જેટલું બની શક્યું તેટલું, સંક્ષેપથી પ્રયોજનમાત્ર લખ્યું છે. તે વાંચીને ભવ્ય જીવો પદાર્થને સમજજો. કોઈ અર્થમાં હીનાધિકતા હોય તો બુદ્ધિમાનો મૂળ ગ્રંથમાંથી જેમ હોય તેમ યથાર્થ સમજ લેજો. આ ગ્રંથના ગુરુ-સંપ્રદાયનો (—ગુરુપરંપરાગત ઉપદેશનો) વ્યુચ્છેદ થઈ ગયો છે, માટે જેટલો બની શકે તેટલો (—યથાશક્તિ) અભ્યાસ થઈ શકે છે. તોપણ જેઓ સ્યાદ્વાદમય જિનમતની આજ્ઞા માને છે,

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પરિશિષ્ટ

૬૨૯

તેમને વિપરીત શ્રદ્ધાન થતું નથી. ક્યાંક અર્થનું અન્યથા સમજવું પણ થઈ જાય તો વિશેષ બુદ્ધિમાનનું નિમિત્ત મળ્યે યથાર્થ થઈ જાય છે. જિનમતની શ્રદ્ધાવાળાઓ હઠગ્રાહી હોતા નથી.

હવે અંતમંગળને અર્થે પંચ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરી શાસ્ત્ર સમાપ્ત કરીએ છીએ :—

મંગલ શ્રી અરહંત ઘાતિયા કર્મ નિવારે,
મંગલ સિદ્ધ મહંત કર્મ આઠોં પરજારે;
આચારજ ઉવજઝાય મુનિ મંગલમય સારે,
દીક્ષા શિક્ષા દેય ભવ્યજીવનિકું તારે;
અઠવીસ મૂલગુણ ધાર જે સર્વસાધુ અણગાર હેં,
મૈં નમું પંચગુરુચરણકું મંગલ હેતુ કરાર હેં. ૧.

જૈપુર નગરમાંહિ તેરાપંથ શૈલી બડી
બડે બડે ગુની જહાં પઢૈ ગ્રંથ સાર હૈ,
જયચંદ્ર નામ મૈં હું તિનિમેં અભ્યાસ કિછૂ
કિયો બુદ્ધિસારુ ધર્મરાગતેં વિચાર હૈ;
સમયસાર ગ્રંથ તાકી દેશકે વચનરૂપ
ભાષા કરી પઢો સુનું કરો નિરધાર હૈ,
આપાપર ભેદ જાનિ હેય ત્યાગિ ઉપાદેય
ગહો શુદ્ધ આતમકું, યહૈ બાત સાર હૈ. ૨.
સંવત્સર વિક્રમ તણું, અષ્ટાદશ શત ઔર;
ચૌસઠિ કાતિક વદિ દશૈ, પૂરણ ગ્રંથ સુઠૌર. ૩.

આમ શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત સમયપ્રાભૃત નામના પ્રાકૃતગાથાબદ્ધ પરમાગમની શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત આત્મખ્યાતિ નામની સંસ્કૃત ટીકા અનુસાર પંડિત જયચંદ્રજીકૃત સંક્ષેપભાવાર્થમાત્ર દેશભાષામય વચનિકાના આધારે શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ કૃત ગુજરાતી અનુવાદ સમાપ્ત થયો.

સમાપ્ત

સાધક જીવની દૃષ્ટિ

અધ્યાત્મમાં હંમેશાં નિશ્ચયનય જ મુખ્ય છે; તેના જ આશ્રયે ધર્મ થાય છે. શાસ્ત્રોમાં જ્યાં વિકારી પર્યાયોનું વ્યવહારનયથી કથન કરવામાં આવે ત્યાં પણ નિશ્ચયનયને જ મુખ્ય અને વ્યવહારનયને ગૌણ કરવાનો આશય છે—એમ સમજવું; કારણ કે પુરુષાર્થ વડે પોતામાં શુદ્ધપર્યાય પ્રગટ કરવા અર્થાત્ વિકારી પર્યાય ટાળવા માટે હંમેશાં નિશ્ચયનય જ આદરણીય છે; તે વખતે બંને નયોનું જ્ઞાન હોય છે પણ ધર્મ પ્રગટાવવા માટે બન્ને નયો કદી આદરણીય નથી. વ્યવહારનયના આશ્રયે કદી ધર્મ અંશે પણ થતો નથી, પરંતુ તેના આશ્રયે તો રાગ-દ્વેષના વિકલ્પો જ ઊઠે છે.

છયે દ્રવ્યો, તેમના ગુણો અને તેમના પર્યાયોના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવા માટે કોઈ વખતે નિશ્ચયનયની મુખ્યતા અને વ્યવહારનયની ગૌણતા રાખીને કથન કરવામાં આવે, અને કોઈ વખતે વ્યવહારનયને મુખ્ય કરીને તથા નિશ્ચયનયને ગૌણ રાખીને કથન કરવામાં આવે; પોતે વિચાર કરે તેમાં પણ કોઈ વખતે નિશ્ચયનયની મુખ્યતા અને કોઈ વખતે વ્યવહારનયની મુખ્યતા કરવામાં આવે; અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં પણ જીવનો વિકારી પર્યાય જીવ સ્વયં કરે છે તેથી થાય છે અને તે જીવનો અનન્ય પરિણામ છે—એમ વ્યવહારનયે કહેવામાં—સમજાવવામાં આવે; પણ તે દરેક વખતે નિશ્ચયનય એક જ મુખ્ય અને આદરણીય છે એમ જ્ઞાનીઓનું કથન છે. શુદ્ધતા પ્રગટ કરવા માટે કોઈ વખતે નિશ્ચયનય આદરણીય છે અને કોઈ વખતે વ્યવહારનય આદરણીય છે—એમ માનવું તે ભૂલ છે. ત્રણે કાળે એકલા નિશ્ચયનયના આશ્રયે જ ધર્મ પ્રગટે છે એમ સમજવું.

સાધક જીવો શરૂઆતથી અંત સુધી નિશ્ચયની જ મુખ્યતા રાખીને વ્યવહારને ગૌણ જ કરતા જાય છે, તેથી સાધકદશામાં નિશ્ચયની મુખ્યતાના જોરે સાધકને શુદ્ધતાની વૃદ્ધિ જ થતી જાય છે અને અશુદ્ધતા ટળતી જ જાય છે. એ રીતે નિશ્ચયની મુખ્યતાના જોરે પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન થતાં ત્યાં મુખ્ય-ગૌણપણું હોતું નથી અને નય પણ હોતા નથી.

श्री समयसारणी वर्णानुक्रम गाथासूची

अ	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
			असुहं सुहं व दवं	३८१	५२७
अज्झवसाणणिमित्तं	२६७	३६६	असुहं सुहं व रूवं	३७६	५२६
अज्झवसिदेण बन्धो	२६२	३६०	असुहो सुहो व गंधो	३७७	५२६
अट्टवियप्पे कम्म	१८२	२८६	असुहो सुहो व गुणो	३८०	५२७
अट्टविहं पि य कम्मं	४५	६४	असुहो सुहो व फासो	३७६	५२७
अण्णदविण्ण	३७२	५२२	असुहो सुहो व रसो	३७८	५२६
अण्णाणमओ भावो	१२७	२०३	असुहो सुहो व सहो	३७५	५२६
अण्णाणमया भावा	१२६	२०५	अह जाणगो तु भावो	३४४	४८१
अण्णाणमया भावा	१३१	२०७	अह जीवो पयडी तह	३३०	४७६
अण्णाणमोहिदमदी	२३	५८	अह ण पयडी ण जीवो	३३१	४७६
अण्णाणस्स स उदओ	१३२	२०६	अह दे अण्णो कोहो	११५	१६४
अण्णाणी कम्मफलं	३१६	४६२	अहमेक्को खलु सुद्धो	३८	८१
अण्णाणी पुण रत्तो	२१६	३४१	अहमेक्को खलु सुद्धो	७३	१३७
अण्णो करेदि अण्णो	३४८	४६१	अहमेदं एदमहं	२०	५५
अत्ता जस्सामुत्तो	४०५	५७६	अहवा एसो जीवो	३२६	४७५
अप्पडिकमणं दुविहं	२८३	४१७	अहवा मण्णसि मज्झं	३४१	४८१
अप्पडिकमणं दुविहं दव्वे	२८४	४१७	अह सयमप्पा परिणमदि	१२४	१६६
अपरिग्गहो अणिच्छो	२१०	३३०	अह सयमेव हि परिणमदि	११६	१६६
अपरिग्गहो अणिच्छो	२११	३३१	अह संसारत्थाणं	६३	११७
अपरिग्गहो अणिच्छो	२१२	३३२			
अपरिग्गहो अणिच्छो	२१३	३३३			
अपरिणमंतंहे सयं	१२२	१६६	आउक्खयेण मरणं	२४८	३७६
अप्पडिकमणमप्पडिसरणं	३०७	४४८	आउक्खयेण मरणं	२४६	३७६
अप्पाणं ज्ञायंतो	१८६	२६४	आऊदयेण जीवदि	२५१	३८१
अप्पाणमप्पणा रुंधिऊण	१८७	२६४	आऊदयेण जीवदि	२५२	३८२
अप्पाणमयाणंतो	३६	८७	आदमिहं दव्वभावे	२०३	३१८
अप्पाणमयाणंतो	२०२	३१५	आदा खु मज्झ णाणं	२७७	४०६
अप्पा णिच्चोऽसंखेज्जपदेसो	३४२	४८१	आधाकम्मं उद्देसियं	२८७	४२०
अरसमरूवमगंधं	४६	६८	आधाकम्मादीया	२८६	४१६
अवरे अज्झवसाणेसु	४०	८७	आभिणिसुदोधि	२०४	३२०
			आयारादी णाणं	२७६	४०६

आ

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट, सोनगढ - 364250

६३२

समयसार

[भगवानश्रीकुंडकुंड-

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
आयासं पि ण णाणं	४०१	५६८	एमेव कम्मपयडी-	१४६	२४१
आसि मम पुव्वमेदं	२१	५५	एमेव जीवपुरिसो	२२५	३४७
			एमेव मिच्छदिट्ठी	३२६	४७२
इ			एमेव य ववहारो	४८	६७
इणमण्णं जीवादो	२८	६४	एमेव सम्मदिट्ठी	२२७	३४७
इय कम्मबंधणाणं	२६०	४२५	एदं तु अविवरीदं	१८३	२८६
			एयं तु जाणिऊणं	३८२	५२७
उ			एयत्तणिच्छयगदो	३	१०
उदओ असंजमस्स दु	१३३	२०६	एयं तु असब्भूदं	२२	५५
उदयविवागो विविहो	१६८	३१०	एवमलिए अदत्ते	२६३	३६१
उप्पणोदयभोगो	२१५	३३५	एवमिह जो दु जीवो	११४	१६४
उप्पादेदि करेदि य	१०७	१८६	एवमिह सावराहो	३०३	४४३
उम्मगं गच्छंतं	२३४	३६१	एवं जाणदि णाणी	१८५	२६०
उवओगस्स अणाई	८६	१६३	एवं ण को वि मोक्खो	३२३	४७०
उवओगे उवओगो	१८१	२८६	एवं णाणी सुद्धो	२७६	४१२
उवघायं कुब्बंतस्स	२३६	३६६	एवं तु णिच्छयणयस्स	३६०	५०३
उवघायं कुब्बंतस्स	२४४	३७४	एवं पराणि दव्वाणि	६६	१७२
उवभोगमिंदियेहिं	१६३	३०३	एवं पोगलदव्वं	६४	११७
			एवं बंधो उ दोण्हं पि	३१३	४५६
ए			एवं मिच्छादिट्ठी	२४१	३६६
एदेण कारणेण दु	८२	१५०	एवं ववहारणओ	२७२	४०४
एदे सव्वे भावा	४४	६१	एवं ववहारस्स दु	३५३	४६६
एदेसु य उवओगो	६०	१६४	एवं ववहारस्स दु	३६५	५०४
एदेहिं य संबंधो	५७	१११	एवंविहा बहुविहा	४३	८८
एक्कं च दोण्णि तिण्णि	६५	११६	एवं संखुवएसं	३४०	४८१
एकस्स दु परिणामो	१४०	२१३	एवं सम्मदिट्ठी	२००	३१२
एकस्स दु परिणामो	१३८	२१२	एवं सम्मदिट्ठी	२४६	३७४
एदमिह रदो णिच्चं	२०६	३२५	एवं हि जीवराया	१८	४६
एदाणि णत्थि जेसिं	२७०	४००	एसा दु जा मदी दे	२५६	३८८
एदाहि य णिवत्ता	६६	११६			
एदे अचेदणा खलु	१११	१६१	क		
एदेण कारणेण दु	१७६	२७४	कणयमया भावादो	१३०	२०७
एदेण दु सो कत्ता	६७	१७४	कम्मइयवग्गणासु य	११७	१६६
एदेसु हेदुभूदेसु	१३५	२०६			
एमादिए दु विविहे	२१४	३३४			

कडानजैनशास्त्रभागा]

गाथासूची

६३३

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
कम्मं जं पुव्वकयं	३८३	५३३			
कम्मं जं सुहमसुहं	३८४	५३३	छ		
कम्मं णाणं ण हवदि	३६७	५६८	छिंददि भिंददि य तथा	२३८	३६६
कम्मं पडुच्च कत्ता	३११	४५७	छिंददि भिंददि य तथा	२४३	३७३
कम्मं बद्धमबद्धं	१४२	२१५	छिज्जदु वा भिज्जदु वा	२०६	३२६
कम्ममसुहं कुसीलं	१४५	२३६	ज		
कम्मसाभावेण य	१६२	२६७	जं कुणदि भावमादा	६१	१६५
कम्मस्स य परिणामं	७५	१४१	जं कुणदि भावमादा	१२६	२०२
कम्मस्सुदयं जीवं	४१	८७	जं भावं सुहमसुहं	१०२	१८३
कम्मे णोकम्महि य	१६	५२	जं सुहमसुहमुदिणं	३८५	५३३
कम्मेहि दु अण्णाणी	३३२	४७६	जइ जीवेण सह छिय	१३७	२१२
कम्मेहि भमाडिज्जदि	३३४	४८०	जइ ण वि कुणदि च्छेदं	२८६	४२५
कम्मेहि सुहाविज्जदि	३३३	४८०	जइया इमेण जीवेण	७१	१३२
कम्मोदएण जीवा	२५४	३८४	जइया स एव संखो	२२२	३४३
कम्मोदएण जीवा	२५५	३८४	जदि जीवो ण सरीरं	२६	६१
कम्मोदएण जीवा	२५६	३८४	जदि पोग्गलकम्ममिणं	८५	१५५
कह सो घिप्पदि अप्पा	२६६	४३४	जदि सो परदव्वाणि य	६६	१८०
कालो णाणं ण हवदि	४००	५६८	जदि सो पोग्गलदव्वी	२५	५८
केहिंचि दु पज्जएहिं	३४५	४६१	जम्हा कम्मं कुव्वदि	३३५	४८०
केहिंचि दु पज्जएहिं	३४६	४६१	जम्हा घादेदि परं	३३८	४८०
को णाम भणिज्ज बुहो	२०७	३२७	जम्हा जाणदि णिच्चं	४०३	५६६
को णाम भणिज्ज बुहो	३००	४४१	जम्हा दु अत्तभावं	८६	१५६
कोहादिसु वट्टंतस्स	७०	१३०	जम्हा दु जहण्णादो	१७१	२७०
कोहुवजुत्तो कोहो	१२५	२००	जदा विमुंचए चेदा	३१५	४६१
			जह कणयमग्गितवियं	१८४	२६०
			जह को वि णरो जंपदि	३२५	४७२
			जह चेट्टं कुव्वंतो	३५५	४६७
			जह जीवस्स अणणुवओगो	११३	१६४
			जह ण वि सक्कमणज्जो	८	१६
			जह णाम को वि पुरिसो	१७	४६
			जह णाम को वि पुरिसो	३५	७५
			जह णाम को वि पुरिसो	१४८	२४१
			जह णाम को वि पुरिसो	२३७	३६६
			जह णाम को वि पुरिसो	२८८	४२५

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट, सोनगढ - 364250

६३४

समयसार

[भगवानश्रीकुंडकुंड-

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
जह परदव्वं सेडदि	३६१	५०३	जीवस्स णत्थि रागो	५१	१०३
जह परदव्वं सेडदि	३६२	५०३	जीवस्स णत्थि वग्गो	५२	१०४
जह परदव्वं सेडदि	३६३	५०४	जीवस्स णत्थि वण्णो	५०	१०३
जह परदव्वं सेडदि	३६४	५०४	जीवस्स दु कम्मणेण य	१३६	२१३
जह पुण सो च्चिय पुरिसो	२२६	३४७	जीवस्साजीवस्स दु	३०६	४५६
जह पुण सो च्चैव णरो	२४२	३७३	जीवादीसद्दहणं	१५५	२४६
जह पुरिसेणाहारो	१७६	२८१	जीवे कम्मं बद्धं	१४१	२१४
जह फलिहमणी सुद्धो	२७८	४११	जीवे ण सयं बद्धं	११६	१६६
जह बंधे चिंतंतो	२६१	४२६	जीवो कम्मं उहयं	४२	८७
जह बंधे छित्तूण य	२६२	४२७	जीवो चरित्तदंसण	२	७
जह मज्झं पिबमाणो	१६६	३०७	जीवो च्चैव हि एदे	६२	११६
जह राया ववहारा	१०८	१६०	जीवो ण करेदि घडं	१००	१८१
जह विसमुवभुंजंतो	१६५	३०६	जीवो परिणामयदे	११८	१६६
जह सिप्पि दु कम्मफलं	३५२	४६६	जीवो बंधो य तहा	२६४	४२६
जह सिप्पिओ दु कम्मं	३४६	४६६	जीवो बंधो य तहा	२६५	४३३
जह सिप्पिओ दु करणाणि	३५१	४६६	जे पोगलदव्वाणं	१०१	१८२
जह सिप्पिओ दु करणेहिं	३५०	४६६	जो अप्पणा दु मण्णदि	२५३	३८३
जह सिप्पिओ दु चिट्ठं	३५४	४६७	जो इंदिये जिणित्ता	३१	६८
जह सेडिया दु ण परस्स	३५६	५०२	जो कुणदि वच्छलत्तं	२३५	३६२
जह सेडिया दु ण परस्स	३५७	५०३	जो चत्तारि वि पाए	२२६	३५६
जह सेडिया दु ण परस्स	३५८	५०३	जो च्चैव कुणदि सो च्चिय	३४७	४६१
जह सेडिया दु ण परस्स	३५६	५०३	जो जम्हि गुणे दव्वे	१०३	१८५
जा एस पयडीअट्ठं	३१४	४६१	जो ण करेदि दुगुळं	२३१	३५८
जावं अप्पडिकमणं	२८५	४१७	जो ण कुणदि अवराहे	३०२	४४३
जाव ण वेदि विसेसंतरं	६६	१३०	जो ण मरदि ण य दुहिदो	२५८	३८६
जिदमोहस्स दु जइया	३३	७१	जो दु ण करेदि कंखं	२३०	३५७
जीवणिबद्धा एदे	७४	१३८	जोधेहिं कदे जुद्धे	१०६	१८८
जीवपरिणामहेट्ठं	८०	१५०	जो पस्सदि अप्पाणं	१४	३७
जीवम्हि हेदुभूदे	१०५	१८७	जो पस्सदि अप्पाणं	१५	४३
जीवस्स जीवरूवं	३४३	४८१	जो पुण गिरावराधो	३०५	४४४
जीवस्स जे गुणा केइ	३७०	५१७	जो मण्णदि जीवेमि य	२५०	३८१
जीवस्स णत्थि केइ	५३	१०४	जो मण्णदि हिंसामि य	२४७	३७८

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट, सोनगढ - 364250

कडानजैनशास्त्रभाषा]

गाथासूची

६३५

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
जो मरदि जो य दुहिदो	२५७	३८६	गाणं सम्मादिदं	४०४	५६६
जो मोहं तु जिणित्ता	३२	६६	गाणगुणेण विहीणा	२०५	३२३
जो वेददि वेदिज्जदि	२१६	३३७	गाणमधम्मो ण ह्वदि	३६६	५६८
जो समयपाहुडमिणं	४१५	५८६	गाणमया भावाओ	१२८	२०५
जो सब्बसंगमुक्को	१८८	२६४	गाणस्स दंसणस्स य	३६६	५१७
जो सिद्धभत्तिजुत्तो	२३३	३६०	गाणस्स पडिणिबद्धं	१६२	२५५
जो सुदणाणं सब्बं	१०	२१	गाणावरणादीयस्स	१६५	२६२
जो सो दु णेहभावो	२४०	३६६	गाणी रागप्पजहो	२१८	३४१
जो सो दु णेहभावो	२४५	३७४	णादूण आसवाणं	७२	१३३
जो ह्वदि असम्मूढो	२३२	३५६	णिदिदसंशुदवयणाणि	३७३	५२६
जो हि सुदेणहिगच्छइ	६	२०	णिच्चं पच्चक्खाणं	३८६	५३४
			णिच्छयणयस्स एवं	८३	१५२
ण कुदोचि वि उप्पण्णो	३१०	४५७	णियमा कम्मपरिणदं	१२०	१६६
णज्झवसाणं णाणं	४०२	५६६	णिवेयसमावण्णो	३१८	४६५
णत्थि दु आसवबंधो	१६६	२६३	णेव य जीवद्वाणा	५५	१०४
णत्थि मम को वि मोहो	३६	७७	णो ठिदिबंधद्वाणा	५४	१०४
णत्थि मम धम्मआदी	३७	७६			
ण दु होदि मोक्खमग्गो	४०६	५७६	तं एयत्तविहत्तं	५	१३
ण मुयदि पयडिमभव्वो	३१७	४६४	तं खलु जीवणिबद्धं	१३६	२१०
णयरम्मि वण्णिदे जह	३०	६६	तं णिच्छये ण जुज्जदि	२६	६५
ण य रागदोसमोहं	२८०	४१४	तं जाण जोगउदयं	१३४	२०६
ण रसो दु ह्वदि णाणं	३६५	५६७	तत्थ भवे जीवाणं	६१	११५
ण वि एस मोक्खमग्गो	४१०	५८०	तम्हा दु जो विसुद्धो	४०७	५७७
ण वि कुब्बदि कम्मगुणे	८१	१५०	तम्हा जहित्तु लिंगे	४११	५८१
ण वि कुब्बइ ण वि वेयइ	३१६	४६७	तम्हा ण को वि जीवो	३३७	४८०
ण वि परिणमदि ण गिण्हदि	७६	१४४	तम्हा ण को वि जीवो	३३६	४८१
ण वि परिणमदि ण गिण्हदि	७७	१४५	तम्हा ण मे त्ति णच्चा	३२७	४७२
ण वि परिणमदि ण गिण्हदि	७८	१४७	तम्हा दु कुसीलेहि य	१४७	२४०
ण वि परिणमदि ण गिण्हदि	७६	१४८	तह जीवे कम्माणं	५६	११२
ण वि सक्कदि घेतुं जं	४०६	५७७	तह णाणिस्स दु पुब्बं	१८०	२८१
ण वि होदि अप्पमत्तो	६	१५	तह णाणिस्स वि विविहे	२२१	३४३
ण सयं बद्धो कम्मे	१२१	१६६	तह णाणी वि हु जइया	२२३	३४३

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट, सोनगढ - 364250

६३६

समयसार

[भगवानश्रीकुंडकुंड-

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
तह वि य सच्चे दत्ते	२६४	३६१	परमदुम्हि दु अठिदो	१५२	२४५
तिविहो एसुवओगो	६४	१७०	परमदो खलु समओ	१५१	२४४
तिविहो एसुवओगो	६५	१७१	परमप्पाणं कुव्वं	६२	१६७
तेसिं पुणो वि य इमो	११०	१६१	परमप्पाणमकुव्वं	६३	१६८
तेसिं हेदू भणिदा	१६०	२६६	परमाणुमित्तयं पि हु	२०१	३१५
			पासंडीलिंगाणि व	४०८	५७६
थेयादी अवरारे	३०१	४४२	पासंडीलिंगेसु व	४१३	५८५
			पोगलकम्मं कोहो	१२३	१६६
			पोगलकम्मं मिच्छं	८८	१६२
दंसणणाणचरित्तं	१७२	२७१	पोगलकम्मं रागो	१६६	३११
दंसणणाणचरित्तं किंचि	३६६	५१७	पुढवीपिंडसमाणा	१६६	२६७
दंसणणाणचरित्तं किंचि	३६७	५१७	पुरिसित्थियाहिलासी	३३६	४८०
दंसणणाणचरित्तं किंचि	३६८	५१७	पुरिसो जह को वि इहं	२२४	३४७
दंसणणाणचरित्ताणि	१६	४६	पोगलदव्वं सदत्तपरिणदं	३७४	५२६
दव्वगुणस्स य आदा	१०४	१८६			
दवियं ज उप्पज्जइ	३०८	४५६	फासो ण हवदि णाणं	३६६	५६८
दव्वे उवभुंजंते	१६४	३०४			
दिट्ठी जहेव णाणं	३२०	४६७	बंधाणं च सहावं	२६३	४२८
दुक्खिदसुहिदे जीवे	२६६	३६५	बंधुवभोगणिमित्ते	२१७	३३६
दुक्खिदसुहिदे सत्ते	२६०	३८६	बुद्धी ववसाओ वि य	२७१	४०२
दोण्ह वि णयाण भणिदं	१४३	२२६			
			भावो रागादिजुदो	१६७	२६५
धम्माधम्मं च तहा	२६६	३६८	भुंजंतस्स वि विविहे	२२०	३४३
धम्मो णाणं ण हवदि	३६८	५६८	भूदत्थेणाभिगदा	१३	३१
पंथे मुस्संतं पस्सिट्ठण	५८	११२	मज्झं परिग्गहो जदि	२०८	३२८
पक्के फलमिहे पडिए	१६८	२६६	मारिमि जीवावेमि य	२६१	३८६
पज्जत्तापज्जत्ता	६७	१२१	मिच्छत्तं अविरमणं	१६४	२६२
पडिकमणं पडिसरणं	३०६	४४८	मिच्छत्तं जदि पयडी	३२८	४७५
पण्णाए धित्तव्वो जो चेदा	२६७	४३४	मिच्छत्तं पुण दुविहं	८७	१६१
पण्णाए धित्तव्वो जो णादा	२६६	४३७	मोक्खं असदहंतो	२७४	४०६
पण्णाए धित्तव्वो जो दट्ठा	२६८	४३७	मोक्खपहे अप्पाणं	४१२	५८२
परमदुवाहिरा जे	१५४	२४७	मोत्तूण णिच्छयदुं	१५६	२५०

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट, सोनगढ - 364250

कडानजैनशास्त्रभाषा]		गाथासूची		६३७	
	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
मोहणकम्मस्सुदया	६८	१२३	ववहारोऽभूदत्थो	११	२२
र			विज्जारहमारुढो	२३६	३६३
रत्तो बंधदि कम्मं	१५०	२४२	वेदंतो कम्मफलं अप्पाणं	३८७	५३६
रागो दोसो मोहो जीवस्सेव	३७१	५१८	वेदंतो कम्मफलं मए	३८८	५३७
रागो दोसो मोहो य	१७७	२७७	वेदंतो कम्मफलं सुहिदो	३८९	५३७
रागम्हि य दोसम्हि य	२८१	४१५	स		
रागम्हि य दोसम्हि य	२८२	४१६	संता तु णिरुवभोज्जा	१७५	२७४
राया हु णिग्गदो त्ति य	४७	६६	संसिद्धिराधसिद्धं	३०४	४४४
रूवं णाणं ण हवदि	३६२	५६७	सत्थं णाणं ण हवदि	३६०	५६६
ल			सद्दहदि य पत्तेदि य	२७५	४०७
लोयसमणाणमेयं	३२२	४७०	सद्दो णाणं ण हवदि	३६१	५६७
लोयस्स कुणदि विण्हू	३२१	४७०	सम्मत्तपडिणिबद्धं	१६१	२५५
व			सम्मद्दंसणणाणं	१४४	२२८
वंदित्तु सब्वसिद्धे	१	५	सम्मद्दिट्ठी जीवा	२२८	३५०
वण्णो णाणं ण हवदि	३६३	५६७	सब्वण्हुणाणदिट्ठो	२४	५८
वत्थस्स सेदभावो	१५७	२५२	सब्वे करोदि जीवो	२६८	३६७
वत्थस्स सेदभावो	१५८	२५२	सब्वे पुब्वणिबद्धा	१७३	२७३
वत्थस्स सेदभावो	१५९	२५२	सब्वे भावे जम्हा	३४	७४
वत्थुं पडुच्चं जं पुण	२६५	३६३	सामण्णपच्चया खलु	१०६	१६१
वदणियमाणि धरंता	१५३	२४६	सुदपरिचिदाणुभूदा	४	११
वदसमिदीगुत्तीओ	२७३	४०५	सुद्धं तु वियाणंतो	१८६	२६२
ववहारणयो भासदि	२७	६३	सुद्धो सुद्धादेसो	१२	२५
ववहारभासिदेण	३२४	४७२	सेवंतो वि ण सेवदि	१६७	३०८
ववहारस्स दरीसण--	४६	६५	सोवण्णियं पि णियलं	१४६	२३६
ववहारस्स तु आदा	८४	१५३	सो सब्वणाणदरिसी	१६०	२५४
ववहारिओ पुण णओ	४१४	५८७	ह		
ववहारेण दु आदा	६८	१७६	हेदुअभावे णियमा	१६१	२६७
ववहारेण दु एदे	५६	११०	हेदू चदुब्वियणो	१७८	२७७
ववहारेणुवदिस्सइ	७	१७	होदूण णिरुवभोज्जा	१७४	२७४

६३८

कलशकाव्योनी वर्णानुक्रम सूची

अ	कलश	पृष्ठ	अस्मिन्ननादिनि	कलश	पृष्ठ
				४४	१२६
अकर्ता जीवोऽयं	१६५	४५६			
अखण्डितमनाकुलं	१४	४५	आक्रामन्विकल्पभावमचलं	६३	२३०
अचिन्त्यशक्तिः स्वयमेव	१४४	३२६	आत्मनश्चिन्तयैवालं	१६	४८
अच्छाच्छाः स्वयमुच्छलन्ति	१४१	३२२	आत्मभावान्करोत्यात्मा	५६	१६०
अज्ञानतस्तु सतृणाभ्यव-	५७	१७६	आत्मस्वभावं परभावभिन्न-	१०	३६
अज्ञानमयभावानामज्ञानी	६८	२०६	आत्मा ज्ञानं स्वयं ज्ञानं	६२	१७६
अज्ञानमेतदधिगम्य	१६६	३८६	आत्मानं परिशुद्धमीप्सुभि-	२०८	४६४
अज्ञानान्मृगतृष्णिकां जलधिया	५८	१७७	आत्मानुभूतिरिति	१३	४२
अज्ञानं ज्ञानमप्येवं	६१	१७८	आसंसारत एव धावति	५५	१५६
अज्ञानी प्रकृतिस्वभाव-	१६७	४६४	आसंसारविरोधिसंवर-	१२५	२८५
अतो हताः प्रमादिनो	१८८	४५०	आसंसारत्रातिपदममी	१३८	३१७
अतः शुद्धनयायत्तं	७	३०			
अत्यन्तं भावयित्वा विरति-	२३३	५६५	इति परिचिततत्त्वै-	२८	७३
अत्र स्याद्वादशुद्धयर्थं	२४७	५६२	इति वस्तुस्वभावं स्वं ज्ञानी	१७६	४१४
अथ महामदनिर्भरमन्थरं	११३	२६१	इति वस्तुस्वभावं स्वं नाज्ञानी	१७७	४१५
अद्वैतापि हि चेतना	१८३	४३६	इति सति सह	३१	८१
अध्यास्य शुद्धनय-	१२०	२७६	इतीदमात्मनस्तत्त्वं	२४६	५६०
अध्यास्यात्मनि सर्वभावभवनं	२५६	६०५	इतः पदार्थप्रथनावगुण्ठना-	२३४	५६६
अनन्तधर्मणस्तत्त्वं	२	२	इतो गतमनेकतां	२७३	६२३
अनवरतमनन्तै-	१८७	४४६	इत्थं ज्ञानक्रकचकलना-	४५	१२७
अनाद्यनन्तमचलं	४१	१२४	इत्थं परिग्रहमपास्य	१४५	३२६
अनेनाध्यवसायेन	१७१	३६७	इत्यज्ञानविमूढानां	२६२	६०८
अन्येभ्यो व्यतिरिक्तमात्मनियतं	२३५	५७५	इत्याद्यनेकनिजशक्ति-	२६४	६१५
अयि कथमपि मृत्वा	२३	६१	इत्यालोच्य विवेच्य	१७८	४२१
अर्थालम्बनकाल एव कलयन्	२५७	६०४	इत्येवं विरचय्य सम्प्रति	४८	१४१
अलमलमतिजल्पै-	२४४	५८८	इदमेकं जगच्चक्षु-	२४५	५८८
अवतरति न यावद्	२६	७६	इदमेवात्र तात्पर्यं	१२२	२८२
अविचलितचिदात्म-	२७६	६२५			

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट, सोनगढ - 364250

कडानजैनशास्त्रभागा]	कलशसूची		कलश		६३८
	कलश	पृष्ठ	कलश	पृष्ठ	
इन्द्रजालमिदमेवमुच्छलत्	६१	२२६	एकं ज्ञानमनाद्यनन्तमचलं	१६०	३५५
उ			एकः परिणमति सदा	५२	१५८
उदयति न नयश्री-	६	३५	एकः कर्ता चिदहमिह	४६	१२६
उन्मुक्तमुन्मोच्यमशेषतस्तत्	२३६	५७६	एको दूरात्यजति मदिरां	१०१	२३६
उभयनयविरोध-	४	२७	एको मोक्षपथो य एष	२४०	५८३
ए			एवं ज्ञानस्य शुद्धस्य	२३८	५७८
एकज्ञायकभावनिर्भर-	१४०	३१६	एवं तत्त्वव्यवस्थित्या	२६३	६०८
एकत्वं व्यवहारतो न तु	२७	७२	एष ज्ञानघनो नित्यमात्मा	१५	४६
एकत्वे नियतस्य शुद्धनयतो	६	२६	एषैकैव हि वेदना	१५६	३५२
एकमेव हि तत्त्वाद्यं	१३६	३१६	क		
एकश्चित्तश्चिन्मय एव भावो	१८४	४४०	कथमपि समुपात्त-	२०	५१
एकस्य कर्ता	७४	२१६	कथमपि हि लभन्ते	२१	५४
एकस्य कार्यं	७६	२२१	कर्ता कर्ता भवति न यथा	६६	२३३
एकस्य चेत्यो	८६	२२४	कर्ता कर्मणि नास्ति	६८	२३३
एकस्य चैको	८१	२२२	कर्तारं स्वफलेन यत्किल	१५२	३४६
एकस्य जीवो	७६	२२०	कर्तुर्वेदयितुश्च युक्तिवशतो	२०६	४६५
एकस्य दुष्टो	७३	२१६	कर्तृत्वं न स्वभावोऽस्य	१६४	४५६
एकस्य दृश्यो	८७	२२४	कर्म सर्वमपि सर्वविदो	१०३	२४३
एकस्य नाना	८५	२२३	कर्मैव प्रवितर्क्य कर्तुं हतकैः	२०४	४७६
एकस्य नित्यो	८३	२२२	कषायकलिरिक्तः	२७४	६२४
एकस्य बद्धो	७०	२१७	कान्त्यैव स्नपयन्ति ये	२४	६२
एकस्य भातो	८६	२२५	कार्यत्वादकृतं न कर्म	२०३	४७८
एकस्य भावो	८०	२२१	कृतकारितानुमननै-	२२५	५३८
एकस्य भोक्ता	७५	२२०	क्लिश्यन्तां स्वयमेव	१४२	३२३
एकस्य मूढो	७१	२१८	क्वचिल्लसति मेचकं	२७२	६२२
एकस्य रक्तो	७२	२१८	क्ष		
एकस्य वस्तुन इहान्यतरेण	२०१	४७४	क्षणिकमिदमिहैकः	२०६	४८६
एकस्य वाच्यो	८४	२२३	घ		
एकस्य वेद्यो	८८	२२४	घृतकुम्भाभिधानेऽपि	४०	१२२
एकस्य सान्तो	८२	२२२	च		
एकस्य सूक्ष्मो	७७	२२०	चिच्छक्तिव्याप्तसर्वस्व-	३६	१०३
एकस्य हेतुर्न	७८	२२१			

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट, सोनगढ - 364250

६४०

समयसार

[भगवानश्रीकुंडकुंड-

	कलश	पृष्ठ		कलश	पृष्ठ
चित्पिण्डचण्डिमविलासि-	२६८	६१६	त्यक्तं येन फलं स कर्म	१५३	३४६
चित्रात्मशक्तिसमुदायमयो	२७०	६२०	त्यक्त्वाऽशुद्धिविधायि	१६१	४५२
चिरमिति नवतत्त्व-	८	३३	त्यजतु जगदिदानीं	२२	५७
चित्स्वभावभरभावितभावा-	६२	२२८		द	
चैद्रूप्यं जडरूपतां च	१२६	२८६	दर्शनज्ञानचारित्रयात्मा	२३६	५८२
ज			दर्शनज्ञानचारित्रैस्त्रित्वा	१६	४७
जयति सहजतेजः	२७५	६२४	दर्शनज्ञानचारित्रैस्त्रिभिः	१७	४८
जानाति यः स न करोति	१६७	३७७	दूरं भूरिविकल्पजालगहने	६४	२३०
जीवः करोति यदि पुद्गलकर्म	६३	१६१	द्रव्यलिङ्गमकारमीलितै-	२४३	५८६
जीवाजीवविवेकपुष्कलहशा	३३	८६	द्विधाकृत्य प्रज्ञाक्रकच-	१८०	४२४
जीवादजीवमिति	४३	१२६	ध		
ज्ञ			धीरोदारमहिम्न्यादिनिधने	१२३	२८२
ज्ञप्तिः करोतौ न हि	६७	२३२	न		
ज्ञानमय एव भावः	६६	२०५	न कर्मबहुलं जगन्न	१६४	३७३
ज्ञानवान् स्वरसतोऽपि	१४६	३४०	न जातु रागादि-	१७५	४१३
ज्ञानस्य सञ्चेतनयैव नित्यं	२२४	५३६	ननु परिणाम एव किल	२११	५००
ज्ञानादेव ज्वलनपयसो-	६०	१७८	नमः समयसाराय	१	१
ज्ञानाद्विवेकतया तु	५६	१७७	न हि विदधति बद्ध-	११	४१
ज्ञानिन् कर्म न जातु	१५१	३४५	नाश्रुते विषयसेवनेऽपि	१३५	३०७
ज्ञानिनो न हि परिग्रहभावं	१४८	३४०	नास्ति सर्वोऽपि सम्बन्धः	२००	४७१
ज्ञानिनो ज्ञाननिर्वृत्ताः	६७	२०६	निजमहिमरतानां	१२८	२६६
ज्ञानी करोति न	१६८	४६६	नित्यमविकारसुस्थित-	२६	६७
ज्ञानी जानन्नपीमां	५०	१४६	निर्वर्त्यते येन यदत्र किञ्चित्	३८	१२०
ज्ञेयाकारकलङ्कमेचकचित्ति	२५१	६००	निःशेषकर्मफल-	२३१	५६४
ट			निषिद्धे सर्वस्मिन्	१०४	२४३
टङ्कोत्कीर्णविशुद्धबोधविसरा-	२६१	६०७	नीत्वा सम्यक् प्रलय-	१६३	४५५
टङ्कोत्कीर्णस्वरसनिचित-	१६१	३५६	नैकस्य हि कर्तारौ द्वौ	५४	१५६
त			नैकान्तसङ्कतदृशा स्वयमेव	२६५	६१५
तज्ज्ञानस्यैव सामर्थ्यं	१३४	३०५	नोभौ परिणमतः खलु	५३	१५६
तथापि न निरर्गलं	१६६	३७७	प		
तदथ कर्म शुभाशुभभेदतो	१००	२३५	पदमिदं ननु कर्मदुरासदं	१४३	३२४

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट, सोनगढ - 364250

कडानजैनशास्त्रभाषा]

कलशसूची

६४१

	कलश	पृष्ठ		कलश	पृष्ठ
परद्रव्यग्रहं कुर्वन्	१८६	४४२	म		
परपरिणतिहेतो-	३	३	मग्नाः कर्मनयावलम्बनपरा	१११	२५८
परपरिणतिमुञ्जत्	४७	१३६	मज्जन्तु निर्भरममी	३२	८३
परमार्थेन तु व्यक्त-	१८	४८	माऽकर्तारममी स्पृशन्तु	२०५	४८८
पूर्णेकाच्युतशुद्धबोधमहिमा	२२२	५३१	मिथ्यादृष्टेः स एवास्य	१७०	३८७
पूर्वबद्धनिजकर्म-	१४६	३३५	मोक्षहेतुतिरोधानाद्-	१०८	२५१
पूर्वालम्बितबोध्यनाशसमये	२५६	६०३	मोहविलासविजृम्भित-	२२७	५४७
प्रच्युत्य शुद्धनयतः	१२१	२८०	मोहाद्यदहमकार्ष	२२६	५४३
प्रज्ञाछेत्री शितेयं	१८१	४३२	य		
प्रत्यक्षालिखितस्फुटस्थिर-	२५२	६०१	य एव मुक्त्वा नयपक्षपातं	६६	२१७
प्रत्याख्याय भविष्यत्कर्म	२२८	५५१	यत्तु वस्तु कुरुते	२१४	५०२
प्रमादकलितः कथं भवति	१६०	४५२	यत्सन्नाशमुपैति तन्न नियतं	१५७	३५३
प्राकारकवलिताम्बर-	२५	६६	यदि कथमपि धारावाहिना	१२७	२६३
प्राणोच्छेदमुदाहरन्ति मरणं	१५६	३५४	यदिह भवति रागद्वेष-	२२०	५२४
प्रादुर्भावविराममुद्रित-	२६०	६०६	यदेतद् ज्ञानात्मा	१०५	२४७
ब			यत्र प्रतिक्रमणमेव	१८६	४५१
बन्धच्छेदात्कलयदतुलं	१६२	४५३	यस्माद् द्वैतमभूत्पुरा	२७७	६२६
बहिर्लुठति यद्यपि	२१२	५००	यः करोति स करोति केवलं	६६	२३१
बाह्यार्थग्रहणस्वभावभरतो	२५०	५६६	यः परिणमति स कर्ता	५१	१५८
बाह्यार्थैः परिपीतमुञ्जित-	२४८	५६७	यः पूर्वभावकृतकर्म	२३२	५६५
भ			यादृक् तादृगिहास्ति	१५०	३४२
भावयेद्वेदविज्ञान-	१३०	२६६	यावत्पाकमुपैति कर्मविरति-	११०	२५७
भावास्त्रवाभावमयं प्रपन्नो	११५	२६८	ये तु कर्तारमात्मानं	१६६	४६६
भावो रागद्वेषमोहैर्विना यो	११४	२६७	ये तु स्वभावनियमं	२०२	४७५
भित्त्वा सर्वमपि स्वलक्षण-	१८२	४३६	ये त्वेनं परिहृत्य	२४१	५८४
भिन्नक्षेत्रनिषण्णबोध्य-	२५४	६०२	ये ज्ञानमात्रनिजभावमयी	२६६	६१८
भूतं भान्तमभूतमेव	१२	४२	योऽयं भावो ज्ञानमात्रो	२७१	६२१
भेदज्ञानोच्छलन-	१३२	३००	र		
भेदविज्ञानतः सिद्धाः	१३१	३००	रागजन्मनि निमित्ततां	२२१	५२५
भेदोन्मादं भ्रमरसभरा-	११२	२५६	रागद्वेषद्वयमुदयते	२१७	५१६
भोक्तृत्वं न स्वभावोऽस्य	१६६	४६२	रागद्वेषविभावमुक्तमहसो	२२३	५३२

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट, सोनगढ - 364250

६४२

समयसार

[भगवानश्रीकुंडकुंड-

	कलश	पृष्ठ		कलश	पृष्ठ
रागद्वेषविमोहानां	११६	२७७	व्याप्यव्यापकता तदात्मनि	४६	१४३
रागद्वेषाविह हि भवति	२१८	५२१	व्यावहारिकदृशैव केवलं	२१०	४६५
रागद्वेषोत्पादकं तत्त्वदृष्ट्या	२१६	५२१			
रागादयो बन्धनिदानमुक्ता-	१७४	४११	शुद्धद्रव्यनिरूपणार्पित-	२१५	५१५
रागादीनामुदयमदयं	१७६	४२२	शुद्धद्रव्यस्वरसंभवनात्किं	२१६	५१५
रागादीनां जगिति विगमात्	१२४	२८३			
रागाद्यास्रवरोधतो	१३३	३०२	सकलमपि विहायाह्वाय	३५	१०२
रागोद्गारमहारसेन सकलं	१६३	३६८	समस्तमित्येवमपास्य कर्म	२२६	५५१
रुन्धन् बन्धं नवमिति	१६२	३६४	संन्यस्यन्निजबुद्धिपूर्वमनिशं	११६	२७२
			संन्यस्तव्यमिदं समस्तमपि	१०६	२५७
ल			सम्पद्यते संवर एष	१२६	२६६
लोकः कर्मततोऽस्तु	१६५	३७६	सम्यग्दृष्टय एव साहसमिदं	१५४	३५०
लोकः शाश्वत एक एष	१५५	३५१	सम्यग्दृष्टिः स्वयमयमहं	१३७	३१३
			सम्यग्दृष्टेर्भवति नियतं	१३६	३०६
व			सर्वतः स्वरसनिर्भरभावं	३०	७६
वर्णादिसामग्र्यमिदं विदन्तु	३६	१२१	सर्वत्राध्यवसानमेवमखिलं	१७३	४०३
वर्णाद्या वा रागमोहादयो वा	३७	१०६	सर्वद्रव्यमयं प्रपद्य	२५३	६०१
वर्णाद्यैः सहितस्तथा	४२	१२५	सर्वस्यामेव जीवन्त्यां	११७	२७३
वस्तु चैकमिह नान्यवस्तुनो	२१३	५०१	सर्वं सदैव नियतं	१६८	३८५
विकल्पकः परं कर्ता	६५	२३१	सिद्धान्तोऽयमुदात्तचित्त-	१८५	४४२
विगलन्तु कर्मविषतरु-	२३०	५५२	स्थितेति जीवस्य निरन्तराया	६५	२०२
विजहति न हि सत्तां	११८	२७६	स्थितेत्यविघ्ना खलु पुद्गलस्य	६४	१६८
विरम किमपरेणाकार्य	३४	६३	स्याद्वादकौशलसुनिश्चल	२६७	६१८
विश्रान्तः परभावभावकलना-	२५८	६०५	स्याद्वाददीपितलसन्महसि	२६६	६२०
विश्वादिभक्तोऽपि हि	१७२	३६६	स्वशक्तिसंसूचितवस्तुतत्त्वै-	२७८	६२७
विश्वं ज्ञानमिति प्रतर्क्य	२४६	५६८	स्वक्षेत्रस्थितये पृथग्विध-	२५५	६०३
वृत्तं कर्मस्वभावेन	१०७	२५१	स्वेच्छासमुच्छलदनल्प-	६०	२२५
वृत्तं ज्ञानस्वभावेन	१०६	२५१	स्वं रूपं किल वस्तुनो	१५८	३५३
वृत्त्यंशभेदतोऽत्यन्तं	२०७	४६०			
वेद्यवेदकविभावचलत्वाद्	१४७	३३८	हेतुस्वभावानुभवाश्रयाणां	१०२	२३६
व्यतिरिक्तं परद्रव्यादेवं	२३७	५७६			
व्यवहरणनयः स्याद्यद्यपि	५	२८			
व्यवहारविमूढदृष्टयः	२४२	५८६			